Рашо Рашев

БЪЛГАРСКАТА ЕЗИЧЕСКА КУЛТУРА VII–IX ВЕК

БРИФОН

Книгата се издава с финансовата помощ на Община Шумен,
направление „Култура“

и със съдействието на Национален археологически институт
с музей – Българска академия на науките

1892 • 1921 • 1948

Рашо Рашев

БЪЛГАРСКАТА ЕЗИЧЕСКА КУЛТУРА VII–IX ВЕК

София 2008

БЪЛГАРСКАТА ЕЗИЧЕСКА КУЛТУРА VII–IX ВЕК
© Рашо Рашев, 2007

© Всички права на български език запазени

Историческа поредица „Наследство“, ИК „Класика и Стил“ ООД

София 1111, ул. „Манастирска“ 16А
www.klasikastil.com
e-mail: sales@klasikastil.com

ISBN: 987-954-327-039-2

София, 2008
Първо издание

СЪДЪРЖАНИЕ

УВОД
ЕЗИЧНИЦИ НА СЕВЕРНАТА ГРАНИЦА НА ХРИСТИЯНСКИЯ СВЯТ 11
Култура след миграция и завоюване на нова родина .11
Състояние на проучванията 12
Историческа рамка (ок. 665–864 г.) 13

Глава I. **ТЕРИТОРИЯ** 25
I.1. Долнодунавската равнина през VII в. 25
I.2. Онгъл – първоначална територия на Дунавска България (ок. 665–680 г.) 29
I.3. Физико-географски особености 33
I.4. Граници 34
I.5. Географските имена 39
I.6. Комуникации 40
I.7. Пространство: ориентация и измерване 43

Глава II. **ОБИТАЕМИ МЕСТА** 45
II.1. АУЛИ 45
II.1а. Плиска 45
Откриване и проучване 45
Кампосът Плиска 49
Периодизация на живота и строителството 54
Период I.1. Леки жилища и открити огнища 55
Период I.2. Дървено-землено строителство и жилищни квартали във Вътрешния и Външния град 55
Период I.3. Каменно строителство в центъра преди пожара 70
Период I.4. Каменно строителство в центъра след пожара 82
Каменни сгради във Външния град 98
Плисковската керамика 99
Селищно устройство и градоустройство 102
Относителна и абсолютна хронология 103
Феноменът Плиска 104
II.1б. Преслав 105
II.1в. Аулът при с. Хан Крум 115
II.1г. Други аули 118
II.1д. Аулите – обща характеристика 121
II.2. КУЛТОВИ МЕСТА 132
II.2а. Мадара – държавен култов център 132
II.2б. Други култови места 138
II.3. ЗЕМЛЕНИ УКРЕПЛЕНИЯ (ЛАГЕРИ) 140
II.4. НЕУКРЕПЕНИ СЕЛИЩА 143

II.4а. Станове 143
II.4б. Села 143
II.4в. Военни пунктове 150
II.5. ВИЗАНТИЙСКИТЕ ГРАДОВЕ НА ЮГ ОТ БАЛКАНА 151

Глава III. **ЗАНАЯТЧИЙСКА ПРОДУКЦИЯ** 155
III.1. ИЗДЕЛИЯ ОТ ЦВЕТНИ И ЧЕРНИ МЕТАЛИ 155
III.1а. Суровини и производствени съоръжения 155
III.1б. Коланни украси и принадлежности 156
III.1в. Аксесоари към тялото и дрехата 164
III.1г. Сечива и оръдия на труда 171
III.1д. Оръжие и бойна техника 172
III.1е. Конско снаряжение 174
III.2. ИЗДЕЛИЯ ОТ КОСТ 174
III.3. СЪДОВЕ ОТ ДЪРВО, МЕТАЛ И СТЪКЛО 175
III.4. БИТОВА КЕРАМИКА 175
III.4а. Група А: съдове от песъчлива глина 177
III.4б. Група B: съдове от пречистена сива глина 180
III.4в. Група C: съдове от пречистена жълта и червена глина 182
III.4г. Група D: съдове от чиста бяла глина 184
III.4д. Група E: вносна керамика 184
III.4е. Пещи за изпичане на съдовете 185
III.4ж. Произход и културна традиция на керамиката 185
III.5. СТРОИТЕЛНА КЕРАМИКА 188
III.6. ОТНОСИТЕЛНА ХРОНОЛОГИЯ НА МАТЕРИАЛНАТА КУЛТУРА 189

Глава IV. **ПОГРЕБАЛНИ ОБРЕДИ И ПОМЕНАЛНИ СЪОРЪЖЕНИЯ** 191
IV.1. НЕКРОПОЛИ 191
IV.1а. Некрополи с трупоизгаряне 191
IV.1б. Двуобредни некрополи 194
IV.1в. „Особени“ некрополи 200
IV.1г. Погребалният обред на аристокрацията 202
IV.1д. Масови гробове 202
IV.2. ПОМЕНАЛНИ СЪОРЪЖЕНИЯ 203
IV.2а. Девташлари 203
IV.2б. Могили 204
IV.2в. Шахтови поменални съоръжения 207
IV.2г. Поменално-култовият комплекс при Златна нива 208

Глава V. **ИЗКУСТВО** 211
V.1. ПРЕДСТАВИТЕЛНО ИЗКУСТВО 212
V.1а. Скулптура 212

V.1б. Дърворезба ... 220
V.2. ПРИЛОЖНО ИЗКУСТВО ... 220
V.2а. Металопластика ... 220
V.2б. Кост ... 225
V.2в. Керамика ... 225
V.3. „НАРОДНО ИЗКУСТВО“: РИСУНКИ-ГРАФИТИ ... 226
V.4. ИЗОБРАЖЕНИЯ НА БЪЛГАРИ ВЪВ ВИЗАНТИЙСКИ МИНИАТЮРИ ... 229

Глава VI. **ПИСМО И ЕЗИК** ... 231
VI.1. НАДПИСИ И РЪКОПИСИ ... 231
VI.1а. Надписи на гръцки език ... 231
VI.1б. Надписи на „прабългарски“ език с гръцко писмо ... 236
VI.1в. „Неясни надписи“ или „надписи на прабългарски (древнобългарски) език“ ... 238
VI.1г. „Прабългарски рунически надписи“ и „славянско докирилско писмо“ ... 238
VI.1д. Именникът на прабългарските ханове ... 239
VI.2. ЗНАЦИ ... 241
VI.3. ЕЗИК, ЛИТЕРАТУРА ,ФОЛКЛОР ... 243
VI.3а. Езикът на славяните ... 243
VI.3б. Езикът на прабългарите ... 244
VI.3в. Литература и фолклор ... 250

Глава VII. **НАСЕЛЕНИЕ, ОБЩЕСТВО, СТОПАНСТВО** ... 253
VII.1. НАСЕЛЕНИЕ ... 253
VII.1а. Име ... 253
VII.1б. Етнически състав ... 254
VII.1в. Демография и бит ... 259
VII.1г. Расов тип ... 262
VII.2. ОБЩЕСТВО ... 264
VII.2а. Социална организация ... 264
VII.2б. Социален състав и институции ... 270
VII.2в. Политическа идеология ... 276
VII.2г. Право ... 278
VII.2д. Административна уредба ... 279
VII.2е. Календар и време ... 281
VII.3. СТОПАНСТВО ... 282

Глава VIII. **РЕЛИГИЯ, МИТ И МАГИЯ** ... 287
VIII.1. БОЖЕСТВА И КУЛТОВЕ ... 289
VIII.1а. Небесни божества ... 289
VIII.1б. Земни божества и обожествени природни обекти ... 302
VIII.1в. Култ към владетеля ... 303

VIII.1г. Култ към мъртвите 304
VIII.1д. Култове към животни 305
VIII.1е. Идоли и капища 307
VIII.1ж. Несигурни и невъзможни божества и култове 308
VIII.2. МАГИЧЕСКИ ВЯРВАНИЯ, ОБИЧАИ И ПРАКТИКИ 311
VIII.2а. Магически вярвания и обичаи 311
VIII.2б. Магически практики 318
VIII.3. МИТОЛОГИЯ 326
VIII.4. КОСМОГОНИЯ 329
VIII.5. БЪЛГАРСКИЯТ ПАГАНИЗЪМ 330

ЗАКЛЮЧЕНИЕ
БЪЛГАРСКАТА ЕЗИЧЕСКА КУЛТУРА: СЪСТАВКИ И ОСОБЕНОСТИ 333
Източници и съставки 333
Особености 339

ЛИТЕРАТУРА 345

СЪКРАЩЕНИЯ 401

СПИСЪК НА ТАБЛАТА 403

СЪДЪРЖАНИЕ. ЗАКЛЮЧЕНИЕ. СПИСЪК НА ТАБЛАТА (НА АНГЛ. ЕЗИК) 417

CONTENTS. CONCLUSION. LIST OF TABLES (IN ENGLISH) 417

ТАБЛА I – CXLV 453

Независимо от немалкия брой автори и изследвания (вж. приложената библиография) може да се каже, че липсва характеристика на българската култура от езическо време въз основа на **всички** групи източници. Тяхното обединяване позволява да се очертаят нейните основни дялове: материална, духовна, естетическа, обществена, стопанска. Това е основната задача на тази книга. Тя би могла да се нарече и етнография на българското езичество, ако тези дялове бяха представени с равностойни по количество и качество данни.

Заглавието е формулирано въз основа на убеждението, че паметниците от езическо време трябва да се схващат като единни и да се характеризират като български – проява на културата на българската езическа държава (ханство). Едва след това в отделни групи или елементи следва да се търсят конкретни етнически характеристики – прабългарски, славянски и други. Този подход се подкрепя и от факта, че основните форми на материалната култура и някои от материалните изрази на духовната култура – като се изключат некрополите с тяхната специфична погребална обредност – нямат изявена етническа характеристика. Представителните паметници на материалната култура и изкуството в аулите, често означавани като „прабългарски", също не носят племенна етническа характеристика независимо от прякото участие на прабългарската аристокрация в тяхното създаване.

Терминът „езичество" и производното „езически" се използват в значението, познато от най-старите паметници на старобългарската книжнина. Славянското *език* ‘език, глас, народ’ е в основата на съвременните производни от третото значение на думата „езичник", „езически", „езичество" със съответно значение ‘идолопоклонник, идолопоклонен, идолопоклонство’ (БЕР 1969: 483). Те съответстват на гр. *етникòс* ‘народен, езически, езичник’ и лат. *пагàнус* ‘селянин, селски, езически’. Византийските автори характеризират езичеството на българите предимно описателно. Най-ранното от тях е послание на патриарх Фотий до източните патриарси от 867 г., в което се казва: „Но и българите, народ варварски и христоненавистен... се отказаха от отческите си бесове и оргии и отхвърлиха заблудата на елинското суеверие" (ГИБИ IV: 99). Латинските са по-лаконични. Според Анастасий Библиотекар на приема в двореца на Василий I на 4 март 870 г., където се обсъждал българският църковен въпрос, водачът на българската делегация, боляринът Петър, казал: „Usque hodie pagani fuimus…" („До днес (доскоро) бяхме езичници...") (ЛИБИ, II: 189). Латинското pagani се заимства от домашните автори. В един от най-ранните паметници на старобългарската литература – Клоцов сборник и „Слово за буквите" от Черноризец Храбър от края на IX в. – езическите обичаи, езическата клетва и събирателното езичници са означени като *поганьск обычай, поганьскыйен присенгы, поганы* (по Добрев 1985: 153). От гледна точка на църквата културата и обществото от този период са дохристиянски, нехристиянски, варварски, езически (Рыбаков 1981: 3). В общата периодизация на историята на българската култура тук се разглежда нейният първи дял – дохристиянският (Генчев 1988: 9–10, 18–31; Божилов 1996а: 41–76). Засяга се и въпросът за реликтите на езическите религиозни вярвания в столетието след покръстването.

Що се отнася до понятието култура, в съвременната българска културологична литература то е достатъчно добре формулирано, за да се прави тук преповтаряне на близки по своето съдържание становища (Генчев 1988: 6–9; Богданов 1989: 11сл.; Фол 1990) или да се предлага поредно ново определение. На изкушените от темата култура читатели проф. Ал. Фол „с намигване" внушаваше (не без успех), че съществували 270 определения на това понятие. Те наистина не са малко. Ето последното, което познава авторът, дадено по повод на археологически паметници от праисторията: „Културата на свой ред означава споделената от общността цялост от идеи, ценности и вярвания" (Балтър 2006: 62), и посочените там – за да се ограничим с двама видни археолози – определения на Г. Чайлд („материално изражение на общността, която днес бихме нарекли народ", с. 62–63) и

Л. Бинфорд („екстрасоматично средство, чрез което хората се приспособяват към своята среда“, с. 65, 72).

В историята на проучванията по темата книгата е равносметка на 30-годишния период, в който се появиха няколко обобщаващи изследвания с частично разглеждане на съответните източници (Ваклинов 1977; Бешевлиев 1981а; Beševliev 1981; Димитров 1987; Fiedler 1992).

В по-голямата си част (глави I–V) текстът е преработен и допълнен вариант на ръкопис на дисертация за присъждане на научна степен „доктор на историческите науки“ на тема „Българската езическа култура през VII–IX век (археологическа характеристика)“, защитена пред Специализирания научен съвет по стара и средновековна история, археология и етнография при Висшата атестационна комисия през 2001 г. Към него са добавени глави VI, VII и VIII, снимки и нови табла с илюстрации. Книгата завършва авторски цикъл върху културната и политическата история на прабългарите и на България в периода до покръстването. Две монографични работи по темата вече са публикувани (Рашев 2000а, II доп. изд. 2004, III изд. 2005, IV доп. изд. 2007; 2001а). Тук се посочват и авторски статии, отнасящи се до редица частни въпроси.

19.01.2007 г.

УВОД

Езичници на северната граница на християнския свят

Култура след миграция и завоюване на нова родина. Заселването на славяни и прабългари на юг от Долен Дунав е последната вълна на Великото преселение на народите, започнало в 376 г. с оттеглянето на племената от готския съюз на запад под натиска на хуните. Всяко преселение завършва с намиране на нова земя, която може да бъде заселена по два основни начина: а) мирно, защото земята е ничия или защото се отстъпва срещу известни условия; б) военно, защото се отнема със сила и поради това се означава в историческата литература като „завоюване на нова родина" (Occupation/Conquest of the New Homeland, Conquête d'un nouveau pays, Landnahmezeit, Время обретения родины, Honfolalás kori). Българският случай е особен, той съчетава двете възможности. Славяните, заселени първоначално на левия бряг на Дунав още в края на V в., преминават реката след 602 г. и се установяват в днешна Северна България мирно като гранично население на Византия. Обратно, прабългарите първоначално се настаняват в обезлюдената северна част на Добруджа без споразумение с империята и тя се опитва да ги изтласка със сила отвъд реката. В битката при Онгъл през 680 г. нейната войска претърпява поражение, което било повод за разширяване на първоначалната територия на юг до Стара планина. Двете отнемания на земя са типичен пример за завоюване на нова родина.

Заселването в нова територия неизбежно е било последвано от промени в културата на новите заселници. Тези промени са били, особено в първия век след настаняването, твърде слаби и поради това неуловими в областта на погребалната обредност, религията и магическите обредни практики. У всички народи те са консервативни, бавно променящи се форми на духовната култура, които се влияят отвън слабо, особено – както е в нашия случай – когато в новата земя не е заварено компактно местно население. Новите заселници се озовават на границата на християнска култура с четиривековна история. Нейното влияние е било неизбежно, а възприемането ѝ – въпрос на време. Всъщност процесът на приобщаване към християнството е бил една от гаранциите за оцеляването на пришълците. Смята се не без основание, че техните сродници авари и хазари изчезват като етноси и култури поради непригодност да се адаптират в новите си земи към вече утвърдените материали и духовни ценности на своите съседи. Славяни и прабългари го правят, запазвайки етническата си самобитност подобно на маджарите.

По-различен е случаят с материалната култура. Двете племена идват на Балканския полуостров от две географски зони – горска и степна – с примитивните форми на своите домашни култури, свързани със задоволяване на най-елементарните изисквания на бита. Запазвайки някои от тях в сравнително продължителен период и след настаняването си тук, те същевременно възприемат директно или индиректно нови форми от завареното население или от своите нови съседи. Особено силен катализатор за промените в материалните форми на културата и преди всичко на нейните представителни паметници е съседна Византия. Конфликтът с България, започнал с отнемането на нейна земя, определя за почти два века отношения на враждебност и военни акции. Политическото противопоставяне забавя културното сближаване, но в никакъв случай не го прекъсва, защото контактът между двете култури се е извършва най-пълноценно при директния човешки допир, макар, а може би благодарение на това – в условия на война. Показателно е, че по време на краткотрайния, но извънредно динамичен българо-византийски конфликт от 807–814 г. в България се установяват такива значими нововъведения като строителство на обсадни машини по византийски образец и употреба на гръцкото писмо и език за изсичане на първите каменни надписи. Резултатът е една особена култура, която при неизбежната прилика с тази на културния съсед има свой облик и

може да бъде означена като **българска езическа култура**.

Тази книга е опит за нейното описание и характеристика.

Състояние на проучванията. Изследването на културата започва по-късно от това на политическата история. В заключението на първия том от своята „История на българската държава през средните векове“ Васил Н. Златарски написа преди близо един век: „България в даденото време (края на VII – средата на IX в.: б. а.) е имала широка територия и строго определена организация, но ней е липсвало едно от главните и съществени условия за трайно съществуване: липсвало е вътрешно единство, вътрешна свръзка, липсвало е това, което днес наричаме култура, която да обединява всички етнически и племенни части на обширната, но географски разкъсана територия“ (Златарски 1994, I, 1: 351–352). Това гледище до голяма степен е било продиктувано от началния етап, в който се е намирало изследването на темата по онова време. Липсва ли наистина в периода до покръстването система от материални обекти и духовни ценности, които да образуват в своето единство явление, което би могло да се означи като „българска езическа култура“, еднаква или сходна по своите форми по цялата територия на държавата?

До настоящия момент е направено много за опровергаване на скептичната оценка на видния наш историк. Налице са редица опити българската езическа култура да бъде разглеждана предимно чрез събиране на отделни групи паметници на материалната култура, архитектура, изкуство и писмена традиция (Миятев 1948; 1965; Мавродинов 1959; Въжарова 1965; 1976; Изкуство 1 (автор Ст. Ваклинов); Дончева 1977; 1980; Бешевлиев 1979, II изд. 1992; Beševliev 1963; Овчаров 1982а; 1982б; Рашев 1982а; Fiedler 1992; Бояджиев 2000). Не липсват и опити за обобщен поглед върху духовната култура и религия (Бешевлиев 1981; Beševliev 1981: 299–458; Венедиков 1983; 1987; 1995: 213 сл.; Стойнев 1985; 1988; Овчаров 1997а, II изд. 2000; Аладжов 1999). Други автори са формулирали темата обобщено, без да засягат всички нейни аспекти (Фехер 1925; 1940; Fehér 1931; Tryjarski 1975; Ваклинов 1977: 79–163; Димитров 1987: 183–259; Овчаров 1997б, II изд. 2002). Културата на българската държава през този период, означавана от някои автори само като „прабългарска“, е оценявана в тези изследвания по различен начин, често продиктуван от политическата ситуация в страната. В периода 1918–1944 г. редица учени (Фехер 1925; 1940; Филов 1924; Протич 1926) лансират тезата, че прабългарите били още в прародината си уседнал земеделски народ, пренесъл на Балканския полуостров традиции, заимствани от високоразвитите култури на Китай, Средна Азия и Персия. В увлечението да покажат тяхното ранно културно развитие и предимство пред славяните, те им приписват паметници, които в действителност не им принадлежат. Същевременно на славяните се отказва всякаква роля в историята и културата на България до покръстването, като се изтъква тяхната неспособност да създадат централизирана държава и тяхната примитивна култура. Акцентирането върху държавно-творческата дейност и военната организация на прабългарите се оказва удобно средство за експлоатиране на прабългарската тема за политическите цели на режима между двете световни войни. След 1944 г. се случва обратното. С оглед на новата политическа ситуация след войната славяните се обявяват за „по-културни“ и едва ли не за създатели на българската държава, а прабългарите – за примитивни чергари (Милчев 1964а; Михайлов 1964; Георгиева 1962; 1963). Тази тенденция за самоцелно противопоставяне на двата етноса е преодоляна благодарение на разгърналите се археологически разкопки, чрез които бяха открити и проучени първите извънстолични паметници на двете етнически групи. Важно събитие за обективна оценка на прабългарското наследство е обнародването през 1957 г. на книгата на Станчо Станчев (Ваклинов) за некропола при Нови пазар – първия паметник на автентичната прабългарска култура (Станчев, Иванов 1957). Аналогично значение за славянската култура има книгата на Ж. Въжарова за раннославянското селище при Попина–Джеджови лозя (Въжарова 1965). Дискусията от началото на 60-те години на страниците на списание „Археология“ за ролята на славяни и прабългари в българската средновековна култура отбелязва преход към балансирана оценка, в резултат на което след 1970 г. се появиха изследвания, разглеждащи темата значително по-обективно. Подтик за налагането на тази тенденция са и изследванията на водещи археолози от бившия СССР през 50-те и 60-те

години на XX в. като М. И. Артамонов, Н. Я. Мерперт, И. И. Ляпушкин и С. А. Плетньова, които разглеждат проблема за прабългарската култура в Източна Европа въз основа на богат археологически материал.

Честването на 1300-годишнината на българската държава бе повод за обнародване в сериозни научни издания и на работи, които в редица случаи разглеждат проблема повърхностно и емоциално, с приемане на хипотези за достоверни истини. Някои от тях са посочени и лаконично коментирани тук за пълнота на информацията и като оценка за реалната им стойност, която неподготвени читатели могат да приемат безкритично. Втора подобна група публикации се появиха след 1989 г., когато бяха премахнати предварителното рецензиране и ограниченията за печатане. В редица случаи те съдържат твърдения, които противоречат на източниците или не се съдържат в тях. Възражда се остарял подход към темата, който ни връща към времето между двете световни войни, когато работи Г. Фехер. Поради популярната си форма този подход е в състояние да наложи на масовия читател паралелна гледна точка, която не отговаря на фактите и дезориентира. По-фрапантните прояви на този подход се коментират тук при необходимост. Не са подминати спорни схващания и на професионални автори. Поради всичко това текстът придобива на места по необходимост оценъчен или дискусионен характер.

Собствен път на развитие имат изследванията на паметниците от периода на територията на Румъния. Ако през 50-те и началото на 60-те години те се отличават с доста висока степен на обективност (Comşa 1960), по-късно върху тях се налага отпечатъкът на националистически подход, който отрича принадлежността на паметниците към културата на Първото българско царство. Тя се означава с неутрални географски наименования, които завоалират въпроса за нейната етно-политическа основа и абсолютизират въпроса за нейната пра(прото)румънска принадлежност (Zaharia 1967 и др.). Значително по-обективен характер имат оценките на паметниците в Молдавия и Украйна от руски, украински и молдавски археолози (последно обобщение у Козлов 1996).

Историческа рамка. Историята на България от настаняването на Аспарух в Онгъл около 665 г. до покръстването в 864 г. е изследван от редица български историци (Златарски 1994 (1918); Мутафчиев 1986 (1943); История 1981: 95–208; Beševliev 1981: 173–298; Петров 1981; Бешевлиев 1984; Рънсиман 1993; Божилов, Гюзелев 1999 и др.). Авторът също бе изкушен да публикува собствените си наблюдения (Рашев 2001а, тук по-долу съкратен и допълнен текст по това издание). Схематично историческата рамка и фон на формирането и развитието на българската езическа култура могат да се представят чрез 10 водещи състояния и тенденции, обособени по време в следния вид.

1. Около 665–680 г. Окупация и пребиваване в Онглос – първоначална територия на Дунавска България (вж. и тук I.2). Около 665 г. Аспарух (ок. 665–701) се установява в североизточния ъгъл на днешна Добруджа – необитаема част от територията на Византия, наречена *Ònглос*. Естествената укрепеност на това място била подсилена и маркирана с допълнителни земнонасипни съоръжения. Самоволното настаняване и вероятният отказ на българите да поемат задължения на погранично население, е било повод да се организирана срещу тях голяма военна кампания, начело на която, поради изключителното значение на повода за военните действия, застанал болният император Константин IV Погонат (669–685).

2. 680–701 г. Първо териториално разширение и мир с Византия. През 680 г. опитът да бъде изтласкан Аспарух отвъд реката завършил с поражение за Византия. Последвало дълго преследване, завършило в района на Варна, близо до Одесос. Един византийски поет от XIV в. твърди, че през 680 г. „страшна варварска войска нападна имперския град“, и това сведение се тълкува в смисъл, че още през 680 г. българите достигнали до Константинопол (Божилов, Гюзелев 1999: 88). В действителност няма основания за това, двата основни източника от началото на IX в. (ГИБИ III: 263 сл.) не съдържат подобни данни. Преследването е било спряно до линията на Стара планина и там Аспарух прекарал зимата на 680–681 г. Били взети първите мерки за организиране на новозавладяната земя и за уреждане на отношенията със заварените там славянски племена (срв. I.1) и постаро местно население. На следващата 681 г. последвали нападения на градовете в Тракия. Това принудило император Константин IV Погонат да предложи прекратяване на военните действия и да плаща на новите заселници ежего-

ден данък „за срам на ромеите". На практика мирът означавал отстъпване на земите между Дунав и Балкана, които Византия не била способна да защити със сила. В столицата вече знаели името на новата държава. На 9 август 681 г. един участник в провеждащия се в Константинопол VI вселенски църковен събор заявил: „Казвам се Константин. Презвитер съм на светата божия църква, която се намира в Апамея, в провинция Втора Сирия... Дойдох при вашия свети събор, за да ви поуча, че ако бях изслушан, нямаше да претърпим онова, което претърпяхме във войната с България" (ГИБИ III: 169–170). Тя била образувана, подобно на държавите на германските племена, на територията на римската империя. Понякога и тя се нарича като тях с условното име „варварска", т.е. принадлежаща на чуждо население, което гърци и римляни наричали по обичая си варвари. В същото време е налице отлика, която я определя като различно от тях явление (Божилов 1992: 22–23; 1995: 41–44). Отликата се изразява в това, че докато германските държави били създадени малко преди или след гибелта на Западната Римска империя в 476 г., българската държава се обособила в земя, която принадлежала на запазената Източна Римска империя (Византия), която се смятала за единствената законна държава в тогавашния свят. Нейната политическа теория и практика изключвали равнопоставеност с други държави, още по-малко създаване на държава на нейна територия. Ето защо империята никога не се примирила с това, че България откъснала нейни земи. Но и пришълците твърдо отстоявали своето право на съществуване и бранели с всички сили и с всякакви средства своята независимост. Това придало на отношенията между двете държави доминиращо враждебен характер и помогнало за „втвърдяването" на българския езически модел на държавата като опозиция на византийския християнски модел. Това била гаранцията за нейното съществуване. Все пак съседството с Византия и различните по своя характер контакти постепенно предизвикали ерозия на българското езичество като религия, манталитет и култура.

3. 701–756 г. Намеса във вътрешните работи на Византия и първо официално признание. Тази бърза и важна промяна в историята на ханството се дължи на Тервел (701–721). Той умело и далновидно се възползвал от слабостта на своя съсед, четири пъти се намесил в неговите вътрешни работи и извлякъл максимални придобивки за България.

През пролетта на 705 г. с решаващата му помощ детронираният византийски император Юстиниан II се качил отново на престола. Според разширената по-късна редакция на хрониката на Георги Монах (ГИБИ IV: 49) и в други византийски хроники Тервел получил като дар областта Загория. Повечето съвременни историци приемат този факт за достоверен (Божилов, Гюзелев 1999: 106), макар той да не се съдържа в основните извори. Най-важният резултат от помощта било удостояването му с титлата кесар, заменило изглежда обещания брак с дъщерята на императора (обр. 1). Той обаче – владетел на не-

Обр. 1. Оловен печат на Тервел, кесар. Вашингтон, колекция на Центъра на византоложки проучвания Дъмбартон Оукс

зависима държава – едва ли е имал желание да се смята за висш византийски служител, но нямал и нищо против да носи титлата и знаците на византийски кесар. Хламидата и другите кесарски отличия нагледно показвали високия му ранг и били важни както за византийците, така и за неговите поданици, които вероятно са възприемали титлата като признание за неговата легитимност. Приятелството между Юстиниан II и Тервел траяло само три години. През 708 г. императорът внезапно тръгнал по суша и море на поход срещу българите (ГИБИ III: 267–268, 299). Трудно е да се отгатнат причините за тази война. Постъпката на императора е толкова неочаквана, че някои съвременни историци са склонни да смятат сведението за грешка. Вероятно императорът, почувствал се вече сигурен на престола, сам или под натиска на своето обкръжение, решил да ревизира отстъпките, направени на Тервел през 705 г. При Анхиало Юстиниан II бил разбит и избягал по море (ГИБИ III: 267–268, 299). През 711 г. Тервел получил втори шанс да се намеси във вътрешните работи на империята, защото Юстиниан II отново се обърнал за по-

мощ към него, заплашен от детрониране. В крайна сметка бившият император бил заловен, главата му отрязана и изпратена на новия император. Тервел не спечелил нищо от намесата си. Но наблюдавайки нарастващата нестабилност в империята малко по-късно той поискал сключване на нов договор, който освен потвърждение на договора за данък от 681 г. да признае официално съществуването на България. Той бил подписан през 716 г. Текстът гласи: „Договорът очертавал границите от Милеона в Тракия; [определял да се дадат] одежди и червени кожи на стойност 30 литри злато; освен това бегълците от едната и другата страна да бъдат връщани взаимно, дори ако се случи да заговорничат срещу властите; търгуващите в двете страни да бъдат снабдявани с грамоти и печати, [а на тези, които нямат печати, да им се отнема] това, което имат и да се внесе в държавното съкровище“. България получила официално призната обща граница, българският владетел носел червени ботуши подобно на византийския император, а кожите за тях получавал от Константинопол.

През 717 г. Тервел се намесил за трети път. Поводът били арабите, които се опитали да овладеят Константинопол, за да проникнат в Европа. След като през 712 г. преминали през Гибралтар, евентуалният им успех на Балканския полуостров и съединяването на двете групи араби в Западна Европа могло да промени катастрофално историята и културата на континента. Това била втората поред арабска обсада на Константинопол. От нейния изход зависела съдбата на европейския континент за векове напред. Император Лъв III могъл да разчита само на българите, които не закъснели да се явят и да изиграят основна роля в отблъскването на арабите. Една година по-късно Тервел се намесил за четвърти път във византийските работи (ГИБИ III: 269, 300–301). Той се опитал да помогне на друг детрониран император, Анастасий II, но този път неуспешно. Византия изживяла периода на вътрешна криза.

Тервел оставил след себе си укрепнала и уголемена държава. Възползвайки се от кризата на своя силен съсед, той извоювал официално признание на общата граница и с помощта си срещу арабите се изявил като важен политически партньор на Византия и политик от европейски мащаб.

До средата на VIII в. договорът от 716 г. продължил да се спазва. Византия имала интерес от това, тъй като била заета със свои тежки проблеми. Този мир е причина византийските хроники да не дават никакви подробности за живота в България и дори – с едно изключение – за смяната на хановете. За това се съди само въз основа на Именника на българските ханове. Името на прекия наследник на Тервел в Именника е заличено и се възстановява по различен начин. Обикновено се приема, че той бил Кормесий – същият Кормесий, който сключил договора от 716 г. Той бил от рода Дуло и управлявал 28 години. След него на престола се качил Севар. Той бил последният владетел от стария хански род Дуло. Управлявал 15 години и предал властта на Кормисош, който произхождал от рода Вокил. За него в Именника се казва: „Този пък княз промени рода Дулов“. Залезът на рода Дуло бележи началото на борби за власт между няколко знатни рода, които ще се изострят малко по-късно, активизирани от войната с Византия. Кормисош, произхождащ от рода Вокил, управлявал 17 години и с него завършил мирният период в българо-византийските отношения. През 746 г. изтекъл срокът на 30-годишния договор, а нов не бил сключен. Това можело да бъде оправдание за предприемане на военни действия. Те не закъснели.

4. 756–811 г. Византийската експанзия за завладяването на България: Никифор I в аула на Крум. Втората половина на VIII в. е период, особено важен в историята на ханството. Византия предприела масиран опит за ликвидирането му, осланяйки се на огромните си ресурси. Отстраняването на рода Дуло предизвикало отслабване и анархия и войната могла лесно да завърши с превземането на ханството. От нейния изход зависело дали България ще остане на картата на Европа или ще премине в списъка на изчезналите държави и народи. Инициатор и пряк ръководител на кампанията станал император Константин V Копроним (741–775). Той бил способен военачалник и със сполучливи действия успял да сключи мир с арабите. Бил изразител на онази част от византийското общество, която смятала, че България незаконно владее ромейски земи и че тези земи трябва отново да се върнат в лоното на империята. Намерението на Константин V не било каприз или авантюра. Той се постарал да вземе мерки за заздравяване позициите на Византия в Тракия, където се очаквали военни действия и където империята заселила еретици от Мала

Азия и започнала да поправя погранични крепости (ГИБИ III: 269–270). Това било нарушение на спазвания дотогава договор, защото хан Винех (754–760) поискал за крепостите допълнителен данък (ГИБИ III: 301). Искането било отхвърлено и Винех трябвало да търси удовлетворение на бойното поле. През 756 г. българската войска навлязла в Източна Тракия и започнала война, която била прекратена едва със смъртта на Константин през 775 г. Войната изострила до крайност вътрешното положение в България, в резултат от което трима ханове били убити, а двама избягали във Византия. Причините за вътрешната криза се обясняват по различен начин. Най-вероятната е борбата между две групировки сред прабългарите, които отстоявали две различни становища за политиката към Византия: съглашателство, мир и компромиси – от една страна, непримиримост, неотстъпчивост и война – от друга. Към този спор взели отношение и славяните, присъединявайки се към втората групировка. Може да се каже, че в средата на VIII в. в българското общество се оформили две политически концепции за отношението към могъщия съсед. Извършило се първото голямо обществено разделение в страната. Двете групировки – антивизантийска и провизантийска – се запазили до края на Първото българско царство и се редували при определянето на политиката към Византия, предизвиквайки резки, само привидно случайни обрати в политическия курс от мир към война и обратно.

Окончателното преодоляване на вътрешната криза било дело на хан Кардам (777–803). Той умиротворил държавата и провел няколко успешни военни акции срещу Византия. Но българо-византийският конфликт не бил уреден, а само временно отложен. Неговото разрешаване са паднало на наследника му Крум (803–814) – достоен съвременник на други двама именити владетели от онова време – Карл Велики и Харун ал Рашид.

Зает с организирането на териториите, откъснати от разпадналия се Аварски хаганат и присъединени към България, Крум не бързал, а вероятно и не е имал намерение пръв да предприеме действия срещу Византия. Това направил новият византийски император Никифор I Геник (802–811). На него се паднал жребият да продължи делото на Константин V. През 807 г. той неочаквано се отправил на поход срещу българите, но получил известие за готвен бунт срещу него в столицата и трябвало бързо да се върне обратно (ГИБИ III: 278). Крум не се поколебал да отвърне на предизвикателството по подобен начин. През 808 г. българска войска се озовала в Струмската област тъкмо когато се изплащали заплатите на византийската войска, и отнела сумата 1100 литри злато (79 200 златни монети). През 809 г. паднала важната крепост Сердика, контролираща пътя към Македония. Никифор I не закъснял с отговора. През юли 811 г., придружен от престолонаследника Ставракий, зет си Михаил Рангаве и цвета на византийската военна върхушка, той влязъл в аула на Крум и сложил на вратите на дворцовата съкровищница свои ключалки и печати. Крум му предложил мир с думите: „Ето, ти победи. И тъй, вземи каквото ти е угодно и иди си в мир“ (ГИБИ III: 282; IV: 11–12). Предложението било отхвърлено. Разгневеният Крум заповядал да укрепят входовете и изходите на страната, т.е. старопланинските проходи, където били издигнати дървени прегради. Там рано сутринта на 26 юли Никифор I намерил смъртта си заедно с

Обр. 2. Походът на император Никифор I в България и залавянето му от българите. Миниатюра от българския превод на Манасиевата летопис, XIV в. (Ватиканска библиотека)

множество знатни сановници и военачалници (обр. 2). Тежко ранен в гърба, престолонаследникът Ставракий успял да се добере до столицата, където след два месеца, предусещайки края си, отстъпил престола на зет си Михаил I (811–813), а след още три месеца починал от раните си (ГИБИ III: 282–283; IV: 13–14). Крум имал основания да триумфира. Предложенията му за мир били отхвърлени и страшното възмездие изглеждало оправдано. Главата на Никифор била отсечена, набита на кол и изложена на показ като доказателство за силата на българския владетел. След това черепът бил обкован със сребро и с тази чаша Крум поднасял вино на славянските вождове, допринесли за победата. Пленените ромеи били принуждавани да се отрекат от християнския бог и да приемат езическата вяра на българите.

Победата отбелязала важен прелом в българската позиция спрямо Византия. Поставено било началото на голямата българска експанзия в Северна Тракия. Тази спорна област, която дотогава била бойно поле между българи и византийци, имала важно значение за сигурността и на двете страни. Владеенето ѝ от Византия осигурявало спокойствието на столицата Константинопол. За България тя била необходима, за да се създаде буферна зона за сигурност пред южните изходи на проходите. Крум не се поколебал – за разлика от свои предшественици – да се възползва от военното и преди всичко от психологическото си предимство, за да утвърди отново присъствието на българската държава на юг от Стара планина. Неадекватното поведение на империята в последвалите събития надхвърлило тази цел.

5. 812–814 г. Българският отговор: хан Крум пред Константинопол. Крум развил успеха си от 811 г. по възможно най-бляскавия начин, съчетавайки тактика и стратегия, които не отстъпвали на нивото на неговия противник. През 812 г. той навлязъл в Тракия и превзел важния пограничен град Девелт. Крум завладял и други части от Тракия и Македония (тогава днешна Североизточна Тракия). Това станало причина жителите на градовете Анхиало, Бероя, Троват, Филипопол и Филипи (при дн. Кавала, Гърция) да ги изоставят „от страх“. Вероятно още тогава новите земи били включени във военно-административната структура на ханството. За тяхната организация знаем от втория Хамбарлийски надпис, изсечен през същата година: „...направих моя брат, а стратегът Леон да бъде нему подчинен. От Бероя... Дултроини е пръв за дясната страна ичиргу боила Тук, а стратезите Вардан и Яни са му подчинени. За лявата страна на моя саракт, за Анхиало, Девелт, Созопол, Ранули е главатар Иратаис, боилът кавхан, а Кордил и Григора нему подчинени стратези“ (Бешевлиев 1992а: № 47). Новата област била организирана като система от център, дясна и лява страна. За означаването на тази територия е употребено понятието *сарàкт(ос, он?)*. То се смята за тюркско по произход и се превежда като „държава“ или „войска“. Но в древнотюркския език такава дума не е известна. Изглежда това е диалектно произношение на гръцкото *хàракс,* което означава „землен вал“, който може да има и допълнителна дървена конструкция. В такъв случай този *сарàкт* от Берое до Черно море може да бъде земленият пограничен вал Еркесия, издигнат изглежда през лятото на 812 г., защото в неговата лява страна не се посочва Месемврия, превзета през месец ноември на същата година. Новото устройство на областта показало, че навлизането на Крум в Тракия не преследвало временни цели и не било показно отмъщение (Рашев 2007: 125).

Въпреки че инициативата била в негови ръце, Крум смятал, че връщането на някогашните български владения в Тракия, признати с договора от 716 г., е достатъчно, за да се установи мир. Той изпратил в Константинопол делегация, водена от Даргамер (Драгомир?), да води преговори за възобновяване на договора от 716 г. На император Михаил I бил поставен следният ултиматум: „Ако не побързаш с мира, по твоя вина ще се отправя с войска срещу Месемврия“ (ГИБИ III: 285). Въпреки заплахата, предложението за мир не било прието заради третата клауза, свързана с предаването на бегълците. Докато императорът и сенатът били склонни да възобновяват договора, духовенството в столицата, начело с влиятелния монах Теодор Студит, рязко се обявило против, настоявайки за защита на бегълците (ГИБИ III: 286). В крайна сметка надделяло съобразяването с една църковна догма и предложението на Крум било отхвърлено.

Но той не забравил заканата си. През месец октомври 812 г. Месемврия била обсадена откъм сушата с бойни и обсадни машини, които българите вече умеели да строят благодарение на византийските механици – бегълци. Градът бил обсаждан в продължение на един месец и

превзет, в ръцете на българите попаднала ценна плячка, в това число византийското тайно оръжие – медни сифони за изстрелване на течния „гръцки огън“ (ГИБИ III: 286–287).

В началото на лятото на 813 г., развивайки успеха си, Крум се установил близо до стана на византийците при Адрианопол. На 22 юни започнало сражение, което завършило с катастрофално за византийците поражение и бягство към Константинопол. Пътят до столицата бил осеян със захвърлено оръжие. Вината за разгрома била хвърлена върху император Михаил I, оцелелите войници провъзгласили за нов император Лъв – един от военачалниците в сражението при Адрианопол, който седнал на трона под името Лъв V Арменец (813–820). Михаил се подстригал за монах и напуснал столицата (ГИБИ IV: 19).

Крум разбрал, че пътят към Константинопол е открит. Единствената пречка за пълен контрол над Източна Тракия била крепостта Адрианопол. Той я обсадил и оставил там за командващ своя брат, а с останалата част от войската тръгнал към столицата. Без да срещне съпротива, достигнал до нейните стени на 17 юли 813 г., само 6 дни след коронясването на новия император. Това бил първият случай на обсада на византийската столица от българи. Крум благодарил на своите богове по подобаващ начин. При Златната врата той направил пищен езически ритуал, наблюдаван от качените на крепостните стени смаяни и безмълвни жители на столицата (ГИБИ IV: 20). Около стените бил изкопан ров. Не били обаче предприети мерки за истинска обсада и атака на столицата, тъй като войската не носела със себе си съответните машини и устройства. Едва ли сам Крум е предполагал, че походът му ще завърши при Константинопол. Той все още не се отказвал от първоначалното си искане за сключване на мир, признаване на старата граница в Тракия и възобновяване на плащането на годишния данък. В четвъртото си поред предложение за мир, отправено от стана му при Константинопол, той определил и материалния израз на данъка: „... в злато, голямо количество одежди и известен брой отбрани девойки“ (ГИБИ IV: 20). Император Лъв V дал да се разбере, че е склонен да обсъжда този въпрос, и от своя страна предложил лични преговори. Според неговия замисъл те трябвало да бъдат привидни. Разбирайки, че е безпомощен да окаже въоръжена съпротива, императорът намислил да организира покушение върху Крум. По време на срещата Крум забелязал подозрителния жест на човек от императорската свита, успял да скочи на коня и макар ранен, да се спаси (ГИБИ III: 289; IV: 21).

Вероломството на Лъв разярило Крум. Вероятно в онзи момент българският владетел е схванал, че Византия никога няма искрено да приеме мирното съжителство с България и никога няма да се примири със загубата на своите някогашни земи. Бъдещите отношения обещавали да бъдат все така враждебни. В такава обстановка Крум ще е дошъл до кардиналното решение – да се превземе Константинопол и да се сложи по този начин край на византийското присъствие на Балканския полуостров. Моментът бил изключително подходящ. Византия току-що претърпяла военна катастрофа. Новият император Лъв V не принадлежал към императорското семейство, той бил узурпатор, „войнишки император“. Из столицата се носел слух, че нарочно дезертирал от бойното поле при Адрианопол, за да стовари вината за поражението върху Михаил I и да поиска престола, както и станало. Освен това империята вече не била старата универсална държава. През 800 г. Карл Велики бил коронясан за император на възстановената Западна Римска империя. През 812 г., под влияние на Крумовите победи и в търсене на евентуален съюзник срещу него, Византия признала тази титла и официално се отказала от териториалните си претенции в Западна Европа. Притискана от араби и българи, загубила позициите си на запад с изключение на малко земи около Равена и в Южна Италия, тя вече не била голямата и силна държава, респектираща своите съседи. След страшния разгром, който ѝ нанесъл в 811 г., Крум имал основания да се вижда като бъдещ владетел в Константинопол. Той проявявал особен афинитет към гръцката култура и направил първите стъпки за нейното проникване в България. Много вероятно е да се е виждал във въображението си като василевс на българи и ромеи.

Докато кроял тези планове, той отмъстил за вероломството, като разорил и опожарил околностите на столицата. По обратния път били превзети много крепости в Тракия, а с помощта на построени на място обсадни машини бил завладян и Адрианопол. Сриването на крепостите и преселването на местните жители в Отвъддунавска България трябвало да улеснят голямата

операция срещу столицата, която Крум планирал за следващата година. В Константинопол научили, че Крум събирал голяма войска с участието на аварите и на всички Славинии. Освен това той бил заповядал да приготвят различни обсадни машини, стълби и инструменти за превземането на византийската столица: „... градопревземачки, големи машини триболи, костенурки и високи стълби, топки, лостове и кирки, овни и поставки за изхвърляне на стрели, огнехвъргачки и каменохвъргачки, скорпиони за хвърляне на стрели, прашки – изобщо всякакви съоръжения срещу зъберите на стените – за да превземе града откъм западната му страна, откъм Влахернската страна" (ГИБИ IV: 23–24). Тези машини и устройства трябвало да бъдат пренесени до Константинопол от 5000 обковани с желязо коли, теглени от 10 000 вола. Неочаквано в разгара на подготовката, на 13 април 814 г., Крум внезапно починал, „заклан от невидима ръка", както се изразява хронистът (ГИБИ IV: 24). Смъртта на българския владетел била истинско облекчение за Византия преди всичко поради надеждата, че планираният опит за превземане на Константинопол може да бъде отложен. Случило се така, че въпреки големите приготовления той наистина не бил осъществен.

Крум извършил важни промени във вътрешнополитически и културен план, които имали дълготрайно значение. Били преработени и адаптирани за българските условия някои византийски закони, което е част от голямото влияние на гръцката култура, проявило се за пръв път в такива мащаби именно при неговото управление. Най-яркото доказателство за това влияние е възприемането на гръцкия език и писмо като официални в българската държавна канцелария. Заимстването на гръцкия език било напълно естествено. Той бил един от двата културни езика в Европа, приемник на стара традиция, езикът, на който говорели и пишели съперниците на българските ханове – византийските императори. За Крум било напълно естествено да го използва, за да увековечи важни събития от историята на ханството. Този владетел е имал особено отношение към образованите гърци. Той дал радушен прием на дезертиралите от Никифор майстори механици и военачалници, а с тях и на други образовани хора, които са автори на изсичаните по негова заповед надписи. Крум се отнасял изглежда толерантно към пленниците християни, отведени в България. Само едно сведение, отнасящо се за времето след победата през 811 г., говори за преследването на някои от тях заради вярата. Масови гонения, каквито станали при неговите наследници, не е имало. Той не се поколебал да приеме в семейството си беглеца грък Константин Пацик, омъжвайки го за сестра си. За афинитета му към гръцката култура говори и необикновената му постъпка от 813 г. Когато предприел като акт на отмъщение опожаряването на околностите на Константинопол, той наредил да бъдат взети и откарани в България бронзови и каменни статуи от двореца Свети Мамант. Най-вероятно те са били третирани преди всичко като трофеи, които трябвало да свидетелстват за победата му. Но поставени около двореца му, те естетизирали средата по каноните на византийския дворцов стил и вкус.

Крум бил велик владетел (Примов 1940). Краткото му 10-годишно управление е изпълнено с голям динамизъм и извънредна продуктивност в няколко различни области. Той поставил България в пряк контакт с Европа, овладявайки част от Аварския хаганат. Започнал териториалното разширение на юг от Стара планина и се заел с амбициозната задача да превземе Константинопол, като наложи българското политическо присъствие и ръководство върху целия полуостров. Въвел първите общи за всички поданици на ханството закони и поставил по този начин условия за еманципация на многобройните славянски поданици. Наложил гръцкия език и писмо в държавната канцелария и направил България културна държава. Всичко това дава основания да се твърди, че Крум поставил края на „варварската" държава, като сложил началото на процеса на включването на България в семейството на културните народи. Възприемането на гръцкия език и писмо било първият сигнал, че България обективно върви към признание на християнските културни ценности. Големите нововъведения в България и плановете за Константинопол свидетелстват за младост, дързост и жизненост на българската държава. С управлението на Крум завършва дългият процес на конституиране на държава със силно централизирано управление, основано на административна подялба на територията. Това е краят на онзи процес, който някои автори наричат „раждането на средновековна България" (Божилов 1995: 11 сл.). Той може да бъде означен и като завършек на държавно-формиращите процеси.

6. 815 г. Военен и политически баланс на Балканите. След неколкомесечни междуособици на престола се качил Омуртаг (814–831). Плановете за война с Византия все още били поддържани, но изглежда приготовленията за обсадата на Константинопол били занемарени или изобщо изоставени. Поражението в едно сражение в Тракия заставило Омуртаг да приеме предложението за мир. Преговорите се провели през зимата на 814–815 г. и завършили със сключването на 30-годишен мирен договор. По време на церемонията двете страни си разменили клетвените обреди, за да им придадат по-голяма сила и да гарантират спазването му (ГИБИ IV: 36–37; ГИБИ V: 113). Договорът ознаменувал поврат в българо-византийските отношения. Политиката на война и плановете за превземането на Константинопол били заменени с продължителен мир и отказ от изпълнение на Крумовата програма. Това бил твърде рязък обрат. В по-общ план договорът е свидетелство за важна промяна във военно-политическата ситуация на Балканите. Сключването му, особено с подробното маркиране на общата граница, било признание от страна на Византия за политическа равнопоставеност между двете държави. Той бил ново признание за легитимността на българската държава. България постигнала това с упорито отстояване на своята суверенност, което ѝ струвало много жертви, но накрая постигнала целта си. Сега се откривала възможност и за идеологическо изравняване между двамата съперници. На първо време то се изразило в заимстване от българския владетел на изрази и атрибути от титула и инсигниите на византийския император (обр. 3). Тази тенденция откривала нови, много по-ефективни и перспективни възможности за влияние в България. Опитните византийски държавници вероятно са разбрали, че могат да си върнат бившите територии по-бавно, но с по-малко разходи и без проливане на кръв, а именно чрез приобщаване на България към християнството. Войната изостряла и подчертавала религиозното противопоставяне. Мирът го смекчавал и създавал условия за взаимно проникване на двете религии. В този мирен двубой езичеството имало малко шансове.

Обр. 3. Златен медальон на Омуртаг, кана сюбиги (РИМ – В. Търново)

Замяната на племенното обичайно право с писани закони, които имали надплеменна валидност, е най-яркият пример за завършването на процеса на централизация и институализиране на държавата. Сключвайки договора от 815 г., Византия на свой ред признала този факт. Войната срещу България не само не променила статуквото, обратно, новата държава се превърнала в заплаха за империята. Трябвало да се действа с други средства и те се съдържали във възможността за привличането на България в лоното на християнската църква.

7. 815–831 г. Укрепване на отвъддунавските територии. Териториалните придобивки в Средна Европа и трайното настаняване на България в Тракия, реализирани при Крум, очертали контурите на голяма и силна държава. Тя не само запълнила вакуума между Франкската империя и Византия – двете големи сили в Европа, но се превърнала в техен равноправен партньор. Наследниците на Крум запазили и заздравили тази позиция.

Двете страни стриктно спазвали договора от 815 г. Мирът по южната граница позволил на Омуртаг да насочи основното си внимание към разположените отвъд Дунав земи – далечни, послабо организирани и заплашени от не по-малко амбициозни съседи – маджари, хазари и франки. Една военна част достигнала чак до Днепър. Повече внимание било отделено на земите по средното течение на Дунав. Присъединени към България от Крум в 805 г., те били населени отчасти от славянските племена, сред които били тимочани, абодрити и браничевци. Тези племена направили опит да се отцепят от България и да се поставят под властта на Франкската империя (ЛИБИ II: 42–43; Божилов, Гюзелев 1999: 150–153), което застрашило сериозно българската власт в региона. Омуртаг опитал отначало

да реши конфликта с франките по дипломатически път, но когато разбрал, че франките съзнателно протакат решението, през 827 г. и 829 г. българска войска, натоварена на кораби, се придвижила по Драва и Дунав и възстановила българската власт. На мястото на местните славянски князе били назначени български управители (ЛИБИ II: 42). Решителните мерки на Омуртаг осигурили българската власт в тези земи чак до експанзията на маджарите в края на IX в.

8. 831–853 г. Нова българска експанзия на юг. Въпреки мира от 815 г. византийско-българският конфликт не бил решен. Потърпевшата страна била България и този път инициативата за възобновяването му била българска. По причини, които не са съвсем ясни, след смъртта на Омуртаг начело на ханството се озовал третият му син Маламир (831–836). Той управлявал заедно с кавхан Исбул. Настойничеството на кавхана било наложено вероятно от това, че новият хан бил непълнолетен. По този начин била гарантирана и приемственост между политиката на Омуртаг и неговия наследник. Но неизпълнени от Византия ангажименти изисквали действия. Българската войска навлязла дълбоко във византийска територия и след разрушаването на две от най-важните погранични крепости превзела Филипопол. Вероятно според договора от 815 г. или по устна договорка Пловдив е бил обещан на българите, но предаването му било отложено по някакви причини. Византия не реагирала на тази стъпка, макар че ставало дума за главния град на Северна Тракия. Наказателната акция на Маламир възобновила българската експанзия на юг и била продължена успешно от неговия наследник Персиан (836–853), син на брат му Звиница. По времето на този владетел, който продължил антивизантийската линия в българската политика, се извършила важна промяна. Тя започнала с въстание в една от Славиниите, населявана от племето смоляни в днешните Западни Родопи. Брожението се разраснало, обхващайки и съседни територии. Заета в поредната война с арабите, Византия не могла да вземе мерки за потушаването му. Тогава Персиан се намесил. Той изпратил войска, предвождана от кавхан Исбул, който имал за помощници двама висши сановници – ичиргу боил и кана боила колобър. Българската войска навлязла в Солунската област и превзела град Филипи (при дн. Кавала, Гърция), прекъсвайки по този начин сухоземния път между Солун и Константинопол. В градската църква бил поставен надпис, изсечен от името на владетеля, който гласи (обр. 4): „От бога поставения владетел на многото българи Персиан изпрати кавхан Исбул, като му даде войска и ичиргу боила и кана боила колобър. Кавханът (отиде) при смоляните... Който търси истината, бог вижда, и който лъже – бог вижда. Българите направиха много добрини на християните, а християните забравиха, но бог вижда“ (Бешевлиев 1992: № 14). В горчивината на тези думи се съдържа разочарование от поведението на византийците, без да се сочи конкретен повод. Подтекстът на надписа не оставя съмнение, че Персиан бил готов да търси още компенсации от своите неверни партньори. И те не закъснели.

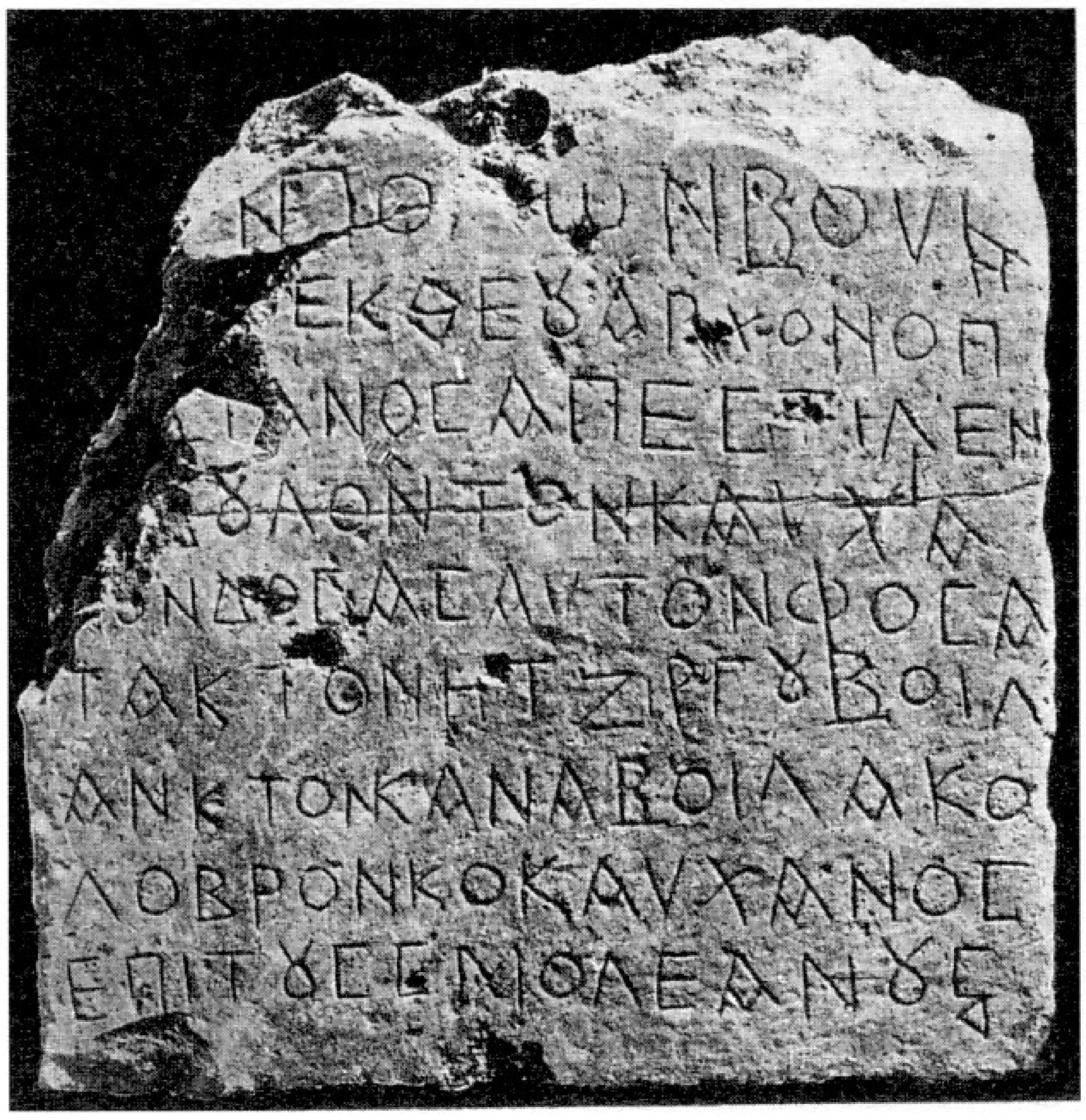

Обр. 4. Надпис на хан Персиан (Филипи, Гърция)

През 837–839 г. той ще е започнал да разширява плацдарма около Филипи чрез завземане на нови земи, които присъединявал към България. Предполага се, че през тези години Северна Македония станала част от българската държава. За втори път Византия сама дала повод да ѝ бъдат отнети земи южно от Стара планина. Тя следяла новото развитие с безпокойство – отнемали ѝ земи, в които тя нямала стабилно присъствие, но номинално били нейно притежание. Войната с арабите продължавала да приковава всичките ѝ войски в Мала Азия. Тогава се обърнала към своите някогашни федерати и приятели сърбите, които склонили да отвлекат вниманието на българите от Северна Македония. Дотогава, по изричното сведение на

Константин Багренородни, двата народа живеели в мир и се обичали като добри съседи. Византийската дипломация и богатите дарове променили тези отношения. Така през 839–842 г. се водила първата война между българи и сърби. Подробности за нея липсват, но изходът ѝ бил неблагоприятен за българите. Въпреки това през следващите три години българският владетел продължил необезпокояван да присъединява нови земи към България. В края на неговото управление цяла Северна Македония, а вероятно и част от днешна Южна Албания вече били част от българското ханство. Според някои косвени сведения Персиан сключил през 845 г. договор за съюз с Немското кралство. Целта му ще е била да възпира сърбите от действия срещу България и да гарантира по този начин владеенето на Северна Македония. Този ход отново напомнил значението на средноевропейския регион за България. Събитията от последното десетилетие на българската езическа история го потвърдили.

9. 853–864 г. България – политически фактор в Средна Европа. След уреждането на пограничните спорове с Франкската империя през 20-те години България нямала повод за активно присъствие в средноевропейския регион. Подновената експанзия в южната част на Балканския полуостров допълнително я задържала встрани от него. Междувременно там се извършили две важни политически промени. Първата била разделянето на Каролингската империя в 843 г. на три самостоятелни държави, от които Немското кралство станало западен съсед на България. Втората – създаването и възходът на Великоморавското княжество, което станало прицел на немската църква за поставянето му под неин контрол. Съпротивата на моравците провокирала намесата на България, която трябвало да отстоява интересите си в сложна обстановка. Новият български хан Борис (852–889) се намесил уверено и в началото успешно в средноевропейската политика.

Най-важен български партньор били немците. Първоначално отношенията с тях се изграждали на основата на договора, сключен от хан Персиан през 845 г. и потвърден от хан Борис в годината на възкачването му на престола през 852 г., когато в столицата Майнц пристигнала българска делегация да извести Людовик Немски (846–870) за новия български владетел и да потвърди договора. Междувременно в пространството между двете държави вече се била появила нова политическа сила – Великоморавското княжество. Основано от Моймир през 30-те години на IX в., то било оглавявано от амбициозния Ростислав (846–870), който се старает да си осигури политически суверенитет. През 853 г. под влияние на франките Борис се отметнал от немците и сключил съюз с Ростислав. В започналата обща война срещу немците българите били победени. За да затвърди победата си, Людовик Немски насочил срещу българите своите съюзници хърватите. Дотогава българи и хървати живеели в приятелство и често си правели взаимни подаръци (ГИБИ V: 207). В разразилата се първа българо-хърватска война хан Борис отново претърпял поражение. Той бил принуден да възобнови стария съюз с немците. Съперничеството за контрол над среднодунавските славяни приковало цялото му внимание към далечните северозападни земи на държавата. Там по това време се намирала поголямата част от българската войска.

Отново започнали да се усложняват българо-византийските отношения. 30-годишният мирен договор не бил подновен. Завоеванията на Персиан в Северна Македония отнели от Византия значителни територии. Империята чакала сгоден момент за реванш. Освен във войната с арабите тя била заета с възстановяването на почитането на иконите, което официално било прокламирано в първата година от управлението на Михаил III (842–867). През 856 г. византийска войска настъпила по суша и море към Тракия и възстановила без съпротива контрола на империята над всички важни градове (ГИБИ V: 157). Цялата област Загора фактически била отнета от България. Хан Борис не могъл да окаже никаква съпротива – войската му се намирала в северозападните предели на държавата. Бил сключен мир, който потвърдил новите териториални промени.

Възходът на Великоморавското княжество заплашвал целостта на славянските племена, които били подчинени на България. Това принудило хан Борис да активизира военното си сътрудничество с Немското кралство, като актуализира през 862 г. съществуващия българо-немски договор. Притисната от две страни, Великоморавия се оказала в опасност и била принудена през 863 г. да потърси помощ от Византия. Император Михаил III избрал ефикасен начин да помогне на новия си съюзник. Във Великомора-

вия била изпратена мисия начело с братята Константин-Философ и Методий да наложи славянския богослужебен и книжовен език като противодействие на немската латиноезична църква. Едновременно с това бил оказан военен натиск срещу България. Византийската войска била прехвърлена от Мала Азия на Балканския полуостров и насочена към българската граница. Хан Борис отново не могъл да окаже съпротива – цялата му войска била прикована в северозападните земи. Бил подписан нов мирен договор (ГИБИ V: 115–118, 157). На практика това означавало, че България се задължила да не воюва срещу Великоморавия и да скъса съюза си с немците.

10. 864 г. Покръстването: оттегляне на Балканите. Най-важното последствие от този договор било обещанието на хан Борис да приеме християнството от Византия. След пратениците, покръстени навярно още по време на преговорите, той ще е бил първият покръстен в България. Негов символичен кръстник станал император Михаил III, чието християнско име българският владетел приел по неволя (обр. 5).

Новият мир неслучайно бил наречен от византийците „дълбок мир". Той бил схващан като вечен, тъй като приобщаването на българите към християнството обещавало да спре вековната вражда между двете страни веднъж завинаги. Византия извоювала крупна победа. Византийската църква, водена по това време от забележителния патриарх Фотий, направила онова, което мнозина императори не могли да извоюват с оръжие. Новият мир в представите на византийските управници се разглеждал като средство за постепенна интеграция на българските земи към Византия чрез влиянието на общата вяра. През 865 г. прабългарската езическа върхушка организирала бунт срещу покръстването. Причините за избухването му били по-скоро политически, отколкото религиозни, тъй като приемането на християнството – религия на дотогавашния политически противник – означавало според антивизантийската партия политическо поражение за България. В 863–864 г. хан Борис обективно се изявил като водач на провизантийската групировка. Противната групировка обаче била още твърде силна. Дотогавашното ѝ монополно положение в управлението на държавата било сериозно застрашено. Общата вяра заличавала предимството на етническия произход и знатността на рода. Управленска кариера сега могъл да направи всеки ревностен християнин. Това откривало широки възможности за славяните, чието влияние все по-осезателно се налагало. Според Бертинските анали били свикани хора от десетте комитата на държавата (ЛИБИ II: 287–288). Бунтовниците се събрали около двореца или близо до него и предявили исканията си. Съзнавайки необратимостта на събитията и значението на покръстването за бъдещето на страната, Борис взел решителни мерки за потушаването на бунта. Изглежда той също имал немалко привърженици. Като застанал начело, призовавайки името Христово, той се отправил срещу недоволните и ги победил. Съобразявайки се с етичните норми на новата религия и като се пазел да не предизвика ново недоволство, Борис наказал от заловените със смърт само 52-ма от най-активните първенци – организатори на бунта, заедно с целите им родове. Останалите участници в бунта били освободени, без да понесат наказание, изпитвайки по този начин милостта на новия бог.

Обр. 5. Оловен печат на Михаил, архонт на България (РИМ – Сливен)

Прабългарската антихристиянска реакция била смазана. Езическият период на Първото българско царство станал история. Привързана към византийската църква, България била принудена да се концентрира на Балканите. Отслабените български позиции в среднодунавските земи довели до загубването им още в края на

IX в. Връзката с Централна Европа била прекъсната. България се оттеглила в балканската си рамка, където се намирал ключът за нейното оцеляване. Както сполучливо се изразява един съвременен историк „Борис избрал Изтока пред Запада и изборът му бил почти неизбежен" (Рънсиман 1993: 103–104).

Глава I

ТЕРИТОРИЯ

I.1. Долнодунавската равнина през VII век

Ранновизантийската селищна система. През VI в. на територията на провинциите Долна Мизия и Скития се извършило значително военно строителство – част от голямата програма на император Юстиниан I (527–565) за защита на балканските земи от нашествията на анти, славини, „хуни“ и кутригури. Поправените и възстановени крепости и преградни стени превърнали тези земи в регион с подчертан урбанистично-фортификационен характер. Още в периода на готските нашествия от края на IV в. силно пострадали селата и вилите, което било причина за изоставянето на голяма част от тях. През VI в. броят им е извънредно ограничен и е представен предимно от села, разположени в непосредствената околност на някои големи градове или в трудно достъпни части на Родопите (Динчев 1996: 21–22; 2002). Равнинните участъци встрани от градовете били незаселени. Населението им се оттегля по платата, предпланинските възвишения и скалистите речни брегове, където се създават неголеми селища, снабдени с крепостни стени. Използваната в изворите от това време латинско-гръцка терминология за селищните структури без изключения сочи тяхната укрепеност като най-съществена характеристика (Торбатов 2000; 2002). Към края на VI в. между Дунав и Стара планина са съществували около 700 ранновизантийски фортификационни съоръжения (Рашев 1982а: 7–16, карта 1; Wendel 2005). След бунта на Фока в 602 г., отбелязал началото на масовото славянско разселване на юг от реката, започнал бързият упадък и изоставяне на тази система. Още в края на VI в. в най-често атакуваната североизточна част на полуострова престават да съществуват редица големи градове и крепости – факт, потвърден от писмени източници, археологически и нумизматични данни (Велков 1959; Ваклинов 1974б; 1977: 48–50; Poulter 1981; Динчев 1996: 31–32; Madgearu 1997: 138 sq., fig. 53, 55; Божилов, Гюзелев 2004: 13–14). В някои крепости се установяват следи от обитаване докъм средата на VII в., но това са останки от леки дървени или кирпични жилища, разположени върху развалините на по-ранни каменни сгради или между техните стени. Показателни са данните от разкопките на укрепената базилика при Шкорпиловци, Варненско, където леки жилища от ломен камък и кирпич са били издигнати набързо до стените на разрушената базилика (Димитров 1980: 454). Само в някои крепости, разположени предимно по морския бряг, Византия успяла да запази присъствието си до образуването на българската държава (Торбатов 1999: 21–22). Включването им в нейните граници не се отразява на характера на новата селищна система. Нито една от тях не е била възстановена като фортификационно съоръжение и дори не е била използвана като обитаемо място през първите две столетия от историята на България (за единственото изключение Доростол – Дръстър вж. по-долу). Характерен и добре документиран пример за тази тенденция е Одесос. Укрепената територията на града, както и кварталите вън от стените с техните базилики (м. Джанавар-тепе, Пиринч-тепе) били изоставени. Новите селища били създадени северно от крепостта върху необитаеми в римо-византийско време места (Карта 1995: № 127 с л-ра). Изоставянето на пристанището и липсата на флот у славяни и прабългари наложило контрола върху брега да се поеме от вал, който преградил ниския бряг на залива и бил изграден отчасти с преупотребени строителни материали и архитектурни детайли от разрушени църкви и други обществени постройки в града и неговите окол-

ности (Рашев 1979б). Ранносредновековно селище върху останките на античния град се появило едва в края на IX – началото на X в. и се разполагало отчасти върху една от най-импозантните постройки от римско време – термите (Димитров 1980: 484; Йотов 2004в: 319). Тази картина се наблюдава и при всички останали ранновизантийски градове. В тях не са установени сигурни останки от селища, по-ранни от втората половина IX в., както се вижда от проучванията на градовете по Дунав (Ваклинов 1977: 48–54), Черно море (Рашев 1997а; Атанасов 1994) и във вътрешността (крепостите при Долна Кабда, Търговище, Войвода, Абритус-Разград, Шуменска крепост, Станата при Нови пазар, Войниково и др.). Археологическите данни потвърждават установеното и от писмените източници разпадане на византийската военна, административна и църковна организация към началото на VII в. (Велков 1959). Както показват някои изолирани находки от цветни метали, животът в отделни крепости е продължил да съществува и след началото на VII в., но тези полуразрушени и слабо обитаеми крепости били нещо съвършено различно от състоянието в предходното столетие.

Въпреки големите разрушения стените на някои крепости и по-големи обществени постройки ще са се издигали на значителна височина. Вероятно в първоначалния си вид се е извисявал монументът Тропеум Траяни при Адамклисе в Добруджа. В писмото си от 16 май 1445 г. Андреас ди Палацио, описвайки движението на войската на крал Владислав III Ягело от Никопол към Варна, говори за „много постройки на древните римски императори, мраморни плочи с издълбани по тях гръцки и латински надписи, арки и високи колони от алабастър, крепости и дворци, които в горната си част са разрушени от времето“ (Палацио 1964: 88). Някои гравюри на Ф. Каниц показват, че дори през XIX в. редица антични градежи – обелиски, крепостни стени, мостове – все още са били запазени почти в първоначалния си вид (Каниц 1: 96; 2: 20, 85; 3: 167). Тези солидни градежи обаче не са привлекли вниманието на новите заселници от гледна точка на евентуалното им вторично използване. Те се заселили встрани от тях, предпочитайки нови места и по-примитивни, но съответстващи на техния традиционен бит условия. В VII в. Мизия е представлявала своеобразен „музей“ на каменни градежи, към които новите заселници не проявявили интерес от гледна точка на възможностите за подобряване на условията на живот.

Заселване на славяните. Така в навечерието на образуването на българската държава в северната половина на Балканския полуостров се създали благоприятни условия за настаняване на ново население. След оттеглянето на оцелялото местно население в по-спокойните южни части на полуострова, както и на запад в Италия, се образували обширни незаселени зони с плодородни почви. В тях могло да се настани значително по брой ново население. Тази възможност била използвана най-напред от славяните.

Писмените данни във византийските хроники за VI в. отразяват предимно техните нашествия на юг от Дунав (Ангелов 1971: 103–116, 136–190). За VII в. – като се изключи самото му начало с неуспешната акция на византийската армия, завършила с бунт и провъзгласяването на стотника Фока за „войнишки“ император, те не съдържат данни за славяните между Дунав и Балкана. Далеч преди това славяните започнали усвояването на новозаселените земи. Първите славянски селища се появили в долнодунавската област още през втората половина на VI в. северно от реката. Към тях в следващото столетие се прибавили нови, създадени южно от Дунав. Те бележат началото на трайната славянизация на региона. Обособяват се две териториални и хронологически групи раннославянски паметници, условно означени като култури.

Между Дунав, Карпатите и Серет през VI–VII в. се формирала нова култура, в която преобладават чертите на настанилите се там славянски племена, но също черти от културата на местното гето-дакийско население и отделни елементи на ранновизантийската култура. Някои руски археолози я считат за вариант на раннославянската пражко-корчакска (Русанова 1976: 188 сл.) или пражко-пенковска култура (Седов 1982: 11). Румънските археолози подчертават решаващата роля на местния елемент в нея (Teodorescu 1964; Roman 1978; Ferche 1979; 1984; Madgearu 1997: 35–37, 115 sq.) и я означават по имената на най-добре проучените селища като „Ипотешт – Къндешт – Чурел“ (т. IA). Тя е специфична култура, в която се откриват общи раннославянски черти, но и черти, характерни само за нея (последно обобщаване у Ангелова 1997: 478 сл.). Независимо от различия-

та и някои дискусионни въпроси по отношение на нейния етнически състав и културните традиции, отразили се при нейното формиране, появата ѝ като следствие от славянското разселване не се поставя под съмнение (Bálint 1989: 129–130 и др.).

Селищата на тази култура са изследвани неравномерно. На настоящия етап се очертава компактна група селища в западна Мунтения вероятно поради интензивността на проучванията в чертите на Букурещ и околностите му. Цялостната им планировка не е изяснена. Ако се съди от проучените сектори в Дулчанка (Ferche 1974), жилищата са се разполагали свободно, без строга планировка или групиране. Всички селища са неукрепени и се разполагат върху тераси над реки и езера. Основният тип жилище е четириъгълната полуземлянка с площ 10–20 кв. м. В ъгъла срещу входа, намиращ се обикновено на южната страна, се разполага отоплителното съоръжение. Според неговото устройство се обособяват две регионални групи жилища, респективно селища. В югозападните части на Мунтения и в Олтения това е глинобитна пещ, издълбана в оформен в процеса на изкопаване на жилищната яма монолитен глинест блок. Понякога върху такива пещи са били оформени подници, запълнени с глинени овални или конусовидни топки за акумулиране на топлина. Любопитно е, че този рядък обичай е засвидетелстван два века по-късно сред славяните, установили се източно от Дон и създали там боршевския кръг паметници (Рафалович 1972: 83–84). Втора група селища се обособява в източна Мунтения. Там жилищата са били отопплявани предимно с каменни печки. Тези локални различия вероятно издават две различни племена или племенни обединения. Единственият засега некропол на тази култура при Сърата Монтеору (1536 гроба) прилича повече на общоплеменно славянско гробище (Fiedler 1992: 74 sq.). Погребването, извършено чрез изгаряне в ямки и урни, е придружено от оскъден гробен инвентар, в който се долавя присъствие на различни културни традиции, а вероятно и на смесено население, обединено от общ погребален обряд. Началната фаза на културата се отнася към VI в.

През втората половина на VI в. следи от раннославянски заселници се появяват и на юг от реката. Те не принадлежат на самостоятелно обособени селища. Откриват се без изключение в ранновизантийските крепости главно в зоната между Дунав и Стара планина, предимно в крепостите по десния бряг на реката и по-рядко във вътрешността (т. IБ). Това са керамични фрагменти от гърнета от пенковски тип и малки лъчеви фибули (Ангелова, Колева 2000; Рашев 2000а: 75–77; 2004: 181–185). Тези материали са отложени в ранновизантийския културен пласт. Присъствието им там се съгласува с известията на писмените източници за разселване на племето анти, считани за славяни или сроден на тях етнос, на юг от Дунав като федерати на византийската империя по времето на император Юстиниан I (Бешевлиев 1968: 22). Те нямат пряка териториална връзка с основната територия на Пенковската култура, чиято южна граница се е намирала в днешна Молдова (т. IГ). Това сравнително малобройно население е било приобщено бързо към местната култура. То е напуснало около началото на VII в. крепостите заедно с местното население или частично се е присъединило към славяните, създали втората група паметници на юг от Дунав.

Генералната промяна в ранновизантийската селищна и укрепителна система започнала с масовото славянско настаняване на юг от реката след бунта на Фока в 602 г. Традиционно се приема, че през първата половина на VII век в бившите провинции Долна Мизия и Скития се появявили първите собствено славянски селища по десния бряг в най-долното течение на Дунав и в горното течение на Голяма Камчия (т. IВ; IIА). Образуват самостоятелна култура „Попина–Джеджови лозя I“ (Въжарова 1965) или „Попина–Гарван“ (Ангелова 1997: 499 сл.; Ангелова, Колева 2000: 160). Основание за обособяването ѝ е преди всичко фактът, че нейните паметници нямат пряка териториална връзка със синхронните в Румъния и Украйна, те са отделени от тях с широка незаселена ивица. Това са раннославянските паметници от типа Хлинча I в Румъния и ранната фаза на културата Лука Райковецка в Украйна. Тяхната поява и съществуване на територията на Румъния неправомерно се поставя от някои автори в края на VII–IX в. (Федоров, Полевой 1973: 300–302; Bálint 1989: 130–131 с л-ра). По-вярно нейната датировка е определена за района на юг от Дунав – от средата до края на VII в. (Бонев, Ч. 1981: 16; 1995: 65–66). Тази култура не принадлежи на славяните, които се преселват от Дакия на юг от Дунав веднага след 602 г., а на друга, по-късно явила се славянска група. Нейните селища са непос-

редственият хронологически и териториален предходник на паметниците от периода на Първото българско царство.

Тези селища заемат незаливни тераси непосредствено край речните брегове или над крайречно блато. Без изключение те са неукрепени. Площта им не надвишава 5–10 дка и е заета от жилища-полуземлянки и стопански ями. В непосредствена близост се е разполагал съответният некропол. Селището при Попина–Джеджови лозя, което в настоящия момент е най-пълно проучено, е представено от най-долния от установените там три жилищни хоризонта (Въжарова 1965: 111–112). Някои неясноти и противоречия в публикацията (срв. за тях рецензиите на Михайлов 1966; Милчев 1966) затрудняват точната характеристика на този важен паметник. Към раннославянския период, според описанията и фотографиите в публикацията, могат да се отнесат не 13 жилища, както приема разкопвачът, а 22 жилища. В тях са открити характерните за културата глинени съдове – гърнета и тавички, изработени на ръка или дооформени на подвижна подставка от глина с груб примес от пясък и счукан варовик (групи А, А1 по Въжарова 1965: 92–96). Жилищата са еднокамерни полуземлянки с покривна конструкция върху стълбове, забити или опрени на пода. Отоплителното съоръжение най-често е печка от ломени камъни или издълбани в една от стените на жилищната яма кръгли пещи. На това селище принадлежи частично проучен некропол с трупоизгаряне в урни и ямки (Въжарова 1965: 116–118). Според обнародваните данни за стратиграфията на селището над раннославянските жилища се разполага по-късен хоризонт от жилища с керамика от VIII–X в., които следва да бъдат разделени от своя страна на жилища от езическия (VIII – средата на IX в.) и от християнския период (средата на IX–X в.). Тази ситуация показва, че между раннославянското селище и това от Първото българско царство няма пряка етно-културна приемственост (Станчев 1964: 28). Ако е така, славяните от това селище са го напуснали или са били изселени, както се предполага, от новодошлите прабългари на Аспарух (Ваклинов 1977: 63). Те са могли да бъдат преместени след настаняването на прабългарите в пограничните южни и западни райони, както съобщават писмените източници за заварените в Мизия славянски племена севери и седемте рода (Бешевлиев 1968: 17–20), или са потърсили нови места за заселване на византийска територия южно от Стара планина.

За приемственост между раннославянското селище от същата група и ранносредновековното селище от VIII–X в. се настоява въз основа на проучване на селището при Гарван, където е установена аналогична стратиграфска ситуация. Там е обособен „междинен пласт“, който свързва раннославянското селище с разположеното върху неговите останки селище от периода на Първото българско царство (Въжарова 1986: 15–21). Някои неясноти и противоречия в текста, както и невъзможността да се работи с материалите (срв. критичните бележки у Станилов 1989) не позволяват тази теза да се приеме безрезервно. Изглежда по-скоро, че в селището при Гарван е повторена ситуацията от Попина. Това би означавало, че раннославянските селища от културата Попина–Джеджови лозя I са били изоставени и най-вероятната причина за това би могла да бъде наистина настаняването на прабългарите в този район (Бонев, Ч. 1981: 15–17). Аналогична ситуация се допуска и за селището от същата група при Налбант в Северна Добруджа (Comşa 1972: 23).

Наличието на отделни глинени съдове от група А в некрополи, в които преобладава керамика, изработена на грънчарско колело (Бабово, Юпер, Гърлица, Сату Ноу), се обяснява от някои автори като белег за синхронност и основание за приравняване на датата на двете керамични групи, респективно селища и некрополи (Колева, Даскалов 1993). За подобно решение няма достатъчно основания. В случая става дума за остатъчно присъствие на керамика (респективно население) от по-ранната група, чиято дата трябва да се приравни с изработената на грънчарско колело. Подобни са случаите на откриване на изолирани фрагменти от ръчно формувана керамика в селищата при Дунавец (необнародвани резултати от разкопки на автора), Стоян Михайловски (Димитров, Я. 1994б: 29; Василев 2003) и Плиска – квартала около църква № 11 (Димитров, Я. 1994б: обр. 2). Съчетаване на ръчна и грънчарска керамика не е известно от раннославянските селища при Виница (Антонова 1967; Čangova 1978), Хан Крум (Антонова 1981; 1982; 1984; Антонова, Дремсизова 1981: 22–23, табл. V), Бежаново (Въжарова 1961), Вълчедръм (Милчев 1964: 24; 1973: 118, рис. 6; Въжарова 1968: рис. 2). Липсата на културна приемственост между ран-

нославянските селища и селищата на Първото българско царство показва, че селищната система на новата държава се изградила като нова структура.

I.2. Онгъл – първоначална територия на Дунавска България (ok. 665–680)

Началото на Дунавска България традиционно се поставя в 681 г. и се обосновава със сключения тогава договор, предвиждащ плащане на ежегоден данък от Византия на България. Но дотогава българите вече са имали около 15-годишно пребиваване в района на Дунав и ако не бе имало несполучлива за Византия война и договор, тяхната държава е щяла да бъде призната по-късно и при други обстоятелства, което означава, че датата 681 г. не може да се абсолютизира (Божилов 1992: 11–12; 1995: 23–24). И в двата случая значението на първоначалното настаняване е валидно. Ето защо правилно е началната дата на държавата да се отмести назад и да започне от годината, когато Аспарух избрал новата земя за заселване на Дунав. Времето от настаняването на Аспарух на Дунав до сключването на мирния договор с Византия през 681 г. не е преддържавен, междинен, неутрален период между Велика и Дунавска България, както се смята обикновено, а начален период на Първото българско царство, органична част от неговата история. Това е основание територията на Онгъла да се схваща като първоначална държавна територия (Rašev 1997; Рашев 2001а: 53, 61). За този период може да бъде използвана формулировката „завладяване на нова територия, която става люлка на раждащата се държава" (Божилов 1992: 16–17; 1995: 33–34).

Годината на настаняването в Онгъл не е упомената в писмените източници. Съвременни историци предлагат различни дати в диапазона от 659 до 675 г. Една от тях би могла да бъде годината 665. През 664 г. император Констанс II заминал за Италия, обзет от идеята да върне на запад столицата на империята. Това може да означава, че Балканският полуостров не е бил опасен за сигурността на действащата столица, т.е. прабългарите още не са се били настанили там, новината за настаняването не е достигнала до столицата или техните нападения още не са били започнали. Твърде много уговорки, което прави годината 665 г. ориентировъчна подобно на всички останали.

Не са известни подробности за мястото на заселване и пребиваването на Аспарух в Онгъл до 680 г. Византийските източници – хронистите Теофан Изповедник и патриарх Никифор, използвали общ по-стар източник, твърдят, че мястото, „наречено на техен език Оглос", се намирало на север от Дунав и било оградено от блата, реки и височини (ГИБИ III: 262, 295; за преобладаващата в двата текста гръцка форма *Ὀнглос* (бълг. Онгъл) срв. Чичуров 1980: 115–116, бел. 277). Името е разгледано и определено най-напред от П. Шафарик като гръцка транскрипция на слав. *онгл* 'ъгъл' (коментар у Златарски 1994: 126, бел. 3) – мнение, възприето от редица историци по-късно и споделяно до днес (Бешевлиев 1982б: 47). Обратното становище приема думата за форма на тюрк. *агъл* 'заградено, укрепено място' (Златарски 1994: 131–132; Фехер 1925: 18–20; Симеонов 1984а) или тюрк. *он-гил, он-гьол, он-кьол* 'десетте езера' (Arnim 1933: 348). В търсенето на успоредици в монголски език се предлага сближаване му с монг. *онголо* 'завой при река' (Боев 1985; Димитров, Хр. 1985: 54–55; по-нови прегледи: Божилов 1979; Георгиев 2003а). С оглед на нашата теза за силно присъствие на славяни и славянизирани иранци в състава на прабългарите (Рашев 1993д: 30–31) ние сме склонни да приемем, че *о̀нглос-о̀глос* е по-скоро славянското 'ъгъл' – закътаният между извивката на Дунав и Черно море ъгъл, където трябва да се търсят следите от 15-годишното пребиваване на Аспарух.

Хронистите добавят, че пребивавайки в Онгъла, българите извършвали нападения и опустошавания на византийските земи южно от реката (ГИБИ III: 263, 295–296). Те, според тях, били причина за предприетия от Византия през 680 г. поход срещу българите. Под влияние на сведенията на един късен хронист – Михаил Сирийски, който разказва за някой си Булгар, заселен на юг от Дунав като византийски федерат, В. Н. Златарски допусна, че първоначално Аспарух-Булгар бил настанен в Северна Добруджа със съгласието на Византия. Едва по-късно, след заминаването на император Констанс II в Италия през 664 г., той се одързостил, обявил тази земя за своя и прокарал гранична черта между своите и византийските владения – т.нар. Малък землен вал между Дунав и Черно море (Златарски 1994, I, 1: 135–139). У хронистите

обаче няма дори намек за подобни връзки. А и трудно могат да бъдат допуснати за владетел като Аспарух, който избира риска на преселението, за да избегне подобна зависимост от хазарите, и който, както се вижда от Именника на българските ханове, се възприема като законен продължител на Кубратова България. Разказът за византийския федерат Булгар е бил създаден вероятно във Византия през X в. като част от идеологическата мотивация за доказване незаконността на българската държава и необходимостта от нейното ликвидиране (Рашев 2003б). Причината за тази кампания е била твърде сериозна, тъй като бил нарушен основен принцип на взаимоотношенията между Византия и „варварите“.

Локализирането на Онгъла се решава преди всичко въз основа на сведенията на Теофан Изповедник и патриарх Никифор, според които – или по-точно според техния неизвестен общ първоизточник – той се намирал северно от реката. В съответствие с това най-често се поставя в Бесарабия и за негова северна граница се приема Южният бесарабски вал (Ангелов 1971: 198 с л-ра; История 1981: 98–100; Петров 1981: 146–159; Бешевлиев 1982б: 49–50). Предложена е локализация само в рамките на Галацкия землен вал (Божилов 1979: 167 сл.; Madgearu 2000; Божилов, Гюзелев 2004: 16), в Мунтения (Diaconu 1970: 325 sq.), между Прут и Днестър (Комша 1980: 42), източно от Днестър (Hălcescu 1989) и неопределено северно от Дунав (Madgearu 1997: 185). Съществува и втора версия за разполагането му на юг от Дунав. Тя бе подсказана най-напред от К. Шкорпил по повод земления лагер при Никулицел и Малкия землен вал между Черна вода и Констанца (Шкорпил 1905м: 517–519, 524–525) и бе подкрепена от редица видни историци от началото на XX в. (Успенский 1912: 769; Runciman: 1930, 32; Рънсиман 1993: 38; Мутафчиев 1987: 56–58). Сред тях В. Н. Златарски специално изтъкна сведението на арменския географ Ананий Ширакаци за заселването на Аспарух на остров Пюки в делтата на Дунав, т.е. южно от реката (Златарски 1994, I, 1: 123–139), пренебрегвайки – неоснователно според някои автори (Бешевлиев 1982б: 47) – информацията на византийските хронисти. Към това по-късно са добавени нови съображения и факти (Михайлов 1976; Рашев 1982а: 20–32; Rachev 1982; Бонев, Ч. 1985; 1997; Fiedler 1992: 21–25).

Преди всичко е необходимо да се установи състоянието на земите в областта на дунавската делта през третата четвърт на VII в., когато се извършило настаняването на Аспарух в Онгъла. При отсъствие на писмени източници основно значение придобиват археологическите данни. Като цяло ситуацията е сравнително добре изяснена. Според писмените източници за началото на VII в. и съответните археологически и нумизматични данни ранновизантийските градове в Северна Добруджа загиват в края на VI – първата половина на VII в. в резултат главно от аварските походи на Балканския полуостров (Торбатов 1999: 21–22). Най-късните монети в Берое и Диногеция са от времето на Маврикий (582–602), в Новиодунум – от Фока (602–610), в Асиополис, Улметум, Калатис и Карсиум – от Ираклий (610–641), в Егизус – от Констанс II (641–668), в Томи и Истрия – от Константин IV (668–685). Навсякъде монетите след Фока са единични екземпляри и случайни находки (Mitrea 1978: 197–202; Jordanov 1987: 185–186; Chiriac 1995: fig. 1; Madgearu 1997: fig. 51). Некрополите на местното население в Берое, Диногеция, Аргамум, Истрия, Томи и Калатис функционирали до началото на VII в. (Fiedler 1992: 50–66). Към средата на VII в. днешна Добруджа е била пълна противоположност на това, което представлявала един век по-рано, по времето на Юстиниан I, когато била плътно заета от големи и малки укрепени градове (Barnea 1997: Abb. 1). Част от тяхното население в периода на нашествията се изселило на север от Дунав, поддържайки връзки с все още запазените градски центрове на юг от реката. С това население трябва да се свържат византийските по произход предмети в културата „Ипотешт – Къндешт – Чурел“. В Източна Мунтения и басейна на Прут са известни единични и колективни византийски монетни находища от средата и втората половина на VII в. (т. IIВ). Те принадлежат на Констанс II (641–668), Константин IV (668–685), Юстиниан II (685–695) и Тиберий III (698–705). Още пò на запад монетни находки от това време са открити в Олтения, Сърбия и Словакия (Землянски Върбовок). Те показват предела на разпространението на византийски монети северно от Дунав (Mitrea 1975; 1978; Бонев, Ч. 1985; Поповић 1986; Comşa 1989). В днешна Източна България към тази група се отнасят няколко монети на Константин IV Погонат (668–685) – една от Балчик (Димитров, М. 2001:

152), две от Варна, няколко екземпляра от Силистра и 9 солида от Месемврия, емисия 669–674 г. (Jurukova 1966: 226–227). Особено важно за събитията от втората половина на VII в. в целия регион е едно намерено неотдавна сребърно съкровище от Силистра, съдържащо обеци, пръстени и монети, от които – освен монетите на Юстин II (565–578) – две се определят като монети на Константин IV Погонат. То било укрито до стилобата на сграда, унищожена от пожар. Предполага се, че пожарът е могъл да бъде предизвикан при завладяването на града от Аспарух (Ангелова, Пенчев 1989), така че причината за укриването на тази находка заедно с останалите монетни находища да е появата и заселването на Аспарух в най-долното течение на Дунав, както отдавна е посочено (Поповић 1986: 111). Напоследък датировката на силистренското находище се коригира поради погрешно определяне на двете монети, които всъщност са юбилейни монети, отсечени при управлението на Юстин II в чест на 200-годишнината на Константинопол (Иванов, Атанасов, Доневски 2006: 338–340).

Втора група паметници в региона са землените укрепления (т. IIБ: I–III, V). Вероятната им връзка с пребиваването на Аспарух е посочена отдавна (Шкорпил 1905н: 558; 1918: 226 сл.; Златарски 1994, I, 1: 132 сл.; Станев 1934: 93–94, обр. 46). Тяхната хронология не е достатъчно прецизирана поради оскъдни датировъчни археологически данни. Все пак някои наблюдения сочат, че те не могат да бъдат свързани с римската погранична система, както напоследък се опитват да пледират автори, непознаващи по-новата българска и румънска литература по въпроса (Napoli 1997: passim). От топографско-стратегическа гледна точка те нямат нищо общо с римо-византийския лимес в тази част на дунавския и черноморския бряг и основателно не се разглеждат като част от него в най-новите изследвания (Торбатов 2002: passim). Показателен със своето местоположение е 60-километровият Малък землен вал (т. IIБ: I) между Дунав и Черно море (Barnea, Ştefănescu 1969: 117–119; Рашев 1979а: 11–13 с л-ра; Rachev 1987: 49–50; Papuc 1994: 327, fig. 2). Разположен в тила на пограничните крепости с фронт на югозапад, той пресича римската провинция Скития по средата и е насочен на югозапад, към провинция Долна Мизия. Тази ориентация би била абсурдна, ако валът бе свързан с римската погранична отбрана или с охраната на територията зад него от федерати на империята, както допускат някои автори. Топографията му издава отбранителна стратегия, различна от римо-византийската. Западният му край няма пряка връзка с най-близката погранична крепост – Аксиополис (дн. Черна вода), както би трябвало да се очаква, а източният се е допирал до стената на Томи (дн. Констанца), но така, че най-важният елемент от неговата инфраструктура – пристанището – е оставало пред фронта на вала, т.е. отвън, защото изглежда неговите строители и бранители не са се ползвали от него, но са очаквали противник откъм морето (Венедиков, Й. 1917: 10). Прорязвайки Добруджа по цялата ѝ ширина, оставяйки зад себе си блатистата долина Карасу като втора, естествена преграда, валът е очертавал южната граница на земя, разположена северно от него, и на население, което очаквало противник откъм югозапад.

Симетрична граница от север е могла да бъде река Дунав, но още по-вероятно е да се очаква гранична линия, подобна на южната. Това е било основанието тя да се прокарва по Южния бесарабски вал (т. IIБ: II). Насочен на север, в неговия тил се простират две успоредни естествено защитени линии – реката и веригата от езера, чиито северни брегове фактически са свързани от съоръжението. Двата му края завършват до естествени водни прегради. В района на Болград са установени останки от жилища полуземлянки с пенковски тип керамика, които се определят като временни жилища на строителите на вала (Чеботаренко 1989; Чеботаренко, Суботин 1991). Според някои уточнения керамиката от жилищата принадлежи на типа Лука Райковецка-1 и е надеждно доказателство за датирането на вала в VII в. и свързването му с първоначалната територия на Аспарух (Бонев, Ч. 1997: 132–134). Напоследък валът неубедително се определя като дело на раннославянско население, отбраняващо се срещу степните племена (Чеботаренко 1999: 69). Като част от тази северна граница може да се приеме и Галацкият вал (т. IIБ: V), който се явява продължение (или начало) на Южния бесарабски вал.

Така се очертава територия с площ около 15 000 кв. км, ограничена от север и юг от изкуствени землени съоръжения, а от изток и запад – с естествени водни прегради – Дунав и Черно море. Центърът на тази територия ще е

бил лагерът върху платото при Никулицел (т. IIБ: III; III). Със своята площ от 48 кв. км той е най-голямото известно ни затворено землено съоръжение в евразийската зона (Шкорпил 1918; Рашев 1982а: 20–27). Разположен върху плато, издигащо се над околната равнина, той се различава по местоположение от по-късно изградените и разположени в равни места землени укрепления в днешна Североизточна България. Би могло да се допуска, че тази естествено укрепена площадка, схваната от Арменския географ от VII в. като остров, действително е била остров, чиято южна граница не е късата напречна долина между Исакча и езерото Разелм, както е смятал В. Н. Златарски, а депресията Карасу между Дунав и Черно море по линията Черна вода – Констанца. Тази локализация е допустима както от историческа гледна точка (Рашев 1982а: 29–30), така и от геоморфоложка, потвърдена от френска военна карта от 1704 г., в която депресията е означена като ръкав на Дунав, свързан с морето (Балтаков 2005). Тази земя е била предпочетена поради несигурната обстановка и очакваната реакция от страна на Византия, на чиято територия всъщност е бил издигнат лагерът. Във всеки случай липсват данни за евентуална връзка на укреплението с римо-византийската погранична система или с пребиваването на някаква „варварска“ група население от времето преди идването на Аспарух. От извършените там частични проучвания е известно, че в структурата на вала на едно от вътрешните укрепления – т.нар. Голямо кале – са преупотребени за заздравяване на землената маса късове от римски и ранновизантийски тухли, взети от близо разположени селища и крепости. Във вала са намерени и фрагменти от римска керамика, но относителната му дата се определя още по-точно от откритите в него фрагменти от раннославянска (пенковска) керамика от VI в. (Comşa 1970: 326, n. 24). Тези данни, както и общата топография на землените укрепления в района са повод да се допуска, че лагерът заедно с Малкия землен вал и Южния бесарабски вал съставят единна система, построена от някакъв „северен“ народ, защитаващ интересите на Византия в тази част на Добруджа, насочен срещу славянските племена в днешна Североизточна България (Diaconu 1966: 492–493). Основателна в първата си част, тази констатация във втората си част е трудно приемлива, тъй като едно зависимо от Византия население не би построило вал, насочен към вътрешността на империята, и то срещу област, в която през VII в. живеят славяни – федерати на Византия (Войнов 1956; 1960; Божилов 1992: 21; 1995: 38–40; Божилов, Гюзелев 1999: 91–92; Рашев 2001а: 69–70). Допускането, че тези укрепления могат да бъдат дело на потомци на хуните, заселени в „най-крайните места на Малка Скития“ (extrema minoris Scythiae), трябва да се изостави, тъй като тези места се локализират отвъд Дунав (Бешевлиев 1973в). Укрепяването на Северна Добруджа и Бесарабия по този начин през VII в. може с голяма вероятност да се приеме като дело на Аспарух. От тази система на землени градежи трябва да бъдат изключени някои укрепления, определени като български само въз основа на теренен оглед в началото на XX век (Шкорпил 1940; Рашев 1977: 13; Петров 1981: 156–157; за резервите: Рашев 1982а: 115–117). Някои косвени данни от писмените източници дават основания да се допуска, че лагерът при Никулицел е запазил функцията си на ханска резиденция и след мирния договор от 681 г. до управлението на Крум (Баласчев 1918: 30), Кормисош (Гюзелев 1993: 3–4) или Кардам (Георгиев 2002б: 73), след което била преместена в Плисковското поле. Тези допускания нямат засега конкретна аргументация.

С появата на най-ранните средновековни паметници в Северна Добруджа в относителен хронологичен план се свързват единичните гробове от Мадара и Търгшор (т. II). Гробният инвентар съдържа добре датирани предмети (Рашев 2000а: 71–73, табло 80; 81/1, 2; 2004: 176–178, табло 107; 108/1, 2). Връзката им с територията на вероятния Онгъл обаче е косвена, те се намират вън от границите му, а и не разполагаме със сигурни доказателства за датирането им в периода на съществуването му (665–680), макар отнасянето им към втората половина на VII в. да не предизвиква съмнение. Други сигурни материали от това време в североизточната част на полуострова липсват. Проблематично е свързването на златните апликации от Бълтени и кулоните от Варна с преселването на Аспарух, както предлагат някои автори (Comşa 1989: 77–79, Abb.1), доколкото тяхното датиране в VII в. е извършено въз основа на спорен пункт от хронологическата схема на руския учен А. К. Амброз. По-вероятно е, както приемат други руски археолози, те да се отнесат към паметниците от „хунско време“,

т.е. в V в., и да се свържат със серията аналогични находки от Северното Черноморие (Рашев 2000а: 75; 2004: 181 с л-ра). Още по-несигурно е свързването на ранносредновековната керамика от римския землен лагер при Шендрени до Галац с времето на Аспарух, както се допуска (Димитров, Хр. 1985а: 54–55), тъй като тя се датира в VIII–X в. Това се отнася и за няколко бронзови амулета от Прутско-Днестровското междуречие, погрешно предатирани в VII в. (Димитров, Хр. 1985а: 54 и бел. 54). Засега археологията на Онгъла се изчерпва с неговите землени съоръжения. Това трябва да се обясни, от една страна, с краткотрайното пребиваване на прабългарите на тази територия, а от друга – с характера на тяхната битова култура от онова време, оставяща твърде слаби материални следи, позволяващи фиксация при археологически разкопки. И не на последно място – със слабата археологическа изученост на района за този период.

Очертаването на територия с големи погранични валове, в изграждането на които е вложен много труд и което изисква висока концентрация и организация на труда, може да означава, че настаненото там ново население е имало намерение да я обитава продължително време. Изглежда след установяването си на Дунав и избора на нова земя, този народ, „отслабен от раздялата", както се изразява Теофан Изповедник, не е имал по-големи териториални претенции, задоволявайки се с малката, но добре укрепена зона, разположена в най-глухия ъгъл на византийската територия на Балканския полуостров и в съседната ничия земя северно от реката. Начинът, по който е била укрепена тя чрез съчетаване на погранични валове, централен лагер и естествени водни прегради показва, че е била предназначена за продължително обитаване, а не за инцидентен престой. Не съвсем ясните терминологични указания на хронистите, които, като говорят за Онгъла, го определят едновременно като място и укрепление (укрепления), позволяват понятието Онгъл да се схваща едновременно като общо наименование на първоначалната територия и като име на нейния укрепен център. Моделът на укрепяването на територията чрез погранични съоръжения и централен укрепен лагер се запазил и по-късно при организацията на новата територия.

През 680 г. се създала неочаквана възможност очертаните граници на Онгъла да бъдат значително разширени. Това събитие сложило начало на възходящия път на новата държава.

I.3. Физико-географски особености

По своите физико-географски особености долнодунавският регион, където била създадена новата българска държава, се различава от еднообразния ландшафт на старата Велика България в Източна Европа. Той съчетава степи, обезлесени или гористи равнини, плата и котловини, ограничени от три големи естествени прегради – Стара планина, Черно море и Дунав. Отсечката от морския бряг е слабо разчленена. Изложена на опасни сезонни североизточни ветрове, тя е трудно усвоима за корабоплаване от население, което не се е ползвало от морето в старите си местоживелища. Реките, с изключение на Дунав, са маловодни и непригодни за плаване. Високият десен бряг на Дунав предлага удобства както за живеене в непосредствена близост с реката, така и за ефикасна отбрана. Стара планина се издига като мощен естествен вал между новата държава и нейния основен противник Византия. По-късно разнообразието на релефа се обогатява с присъединяването на нови земи северно от Дунав и южно от Стара планина. Нараснало разнообразието на почви, растителна покривка и микроклимат – фактори, които определили някои локални особености на материалната култура. В максималните си размери територията на държавата до средата на IX в. попада между 20° и 30° източна дължина и между 42° и 47° северна ширина, т.е. в зоната на умерения континентален климат и отчасти в преходната зона към средиземноморския климат.

Ядро на държавата стават днешна Североизточна България и Добруджа – две добре изследвани в геоморфоложко отношение области (Шкорпил 1892; 1936; Иширков 1918). От общия ѝ равнинно-платовиден ландшафт се отделя с планинско-гористия си характер районът на Бабадаг и Исакча в Северна Добруджа. Средоточието на тази територия – днешното Плисковско поле – се характеризира с ясно изразен континентален климат и слаби валежи, с карбонатни и черноземни почви, със степна флора и фауна (Маринов 1943; География 1982: 244 сл.; Георгиев, М. 1985: 240 сл.). Тук има извънредно добри условия за земеделско-скотовъдна дейност – факт, доказан от плътното обитаване на

областта през цялото хилядолетие, предшестващо образуването на Дунавска България. Освен подходящите почвено-климатични условия немаловажен мотив за установяването на държавния център в тези земи, според хронистите Теофан Изповедник и патриарх Никифор, била и тяхната естествена защита от Дунав, Стара планина и Черно море (ГИБИ III: 263, 296). Особена роля за защитата на тези земи имала Стара планина, която първоначално се издигала като труднопроходима естествена преграда между България и Византия. По повод намерението на император Никифор Фока през 967 г. да нахлуе в България, Лъв Дякон предава сравнително точно особеностите на нейния ландшафт и защитната функция на планината: „Но като разгледал страната, император Никифор видял, че тя е обширна и стръмна страна (защото, да се изразим поетически, в страната на мизите „злини върху злини връхлитат“); там теснини и пропасти се редуват с гори и храсталаци, а след тях пък идат усои и мочурища; страната е извънредно богата с води, много гориста и оградена отвред с непроходими планини; разположена е край Хемус и Родопа и се напоява от големи реки. Император Никифор, като видял това, сметнал, че не трябва да води ромейската войска в безредие през тези опасни места, за да не би да я предаде на мизите да я изколят като добитък. Защото е известно, че ромеите често се натъквали на непроходими места в Мизия и всички погивали. Затова той решил да не се излага на опасност в недостъпните и опасни места и заедно с войската си се върнал във Византион“ (ГИБИ V: 247). В този пасаж се загатва за поражението на Никифор I Геник в един от старопланинските проходи през 811 г., но изглежда и за поражения, станали близо до проходите като тези в 708 г. при Анхиало, в 756 г. и в 792 г. при Маркели, в 768 в клисурата, водеща към река Тича. Анонимен византийски автор от X в. потвърждава данните за физическата география на България: „… в страната на българите […] има гористи и мъчнопроходими клисури и извънредно тесни пътища“ (ГИБИ V: 277). Уместно е обърнато внимание на ролята на планината за запазване на първоначалната територия на държавата, както и на „успокояващото“ влияние на тази преграда за забавяне на териториалното разширение южно от нея (Мутафчиев 1987: 67–74, 103–105).

Новите земи, отвоювани през първата половина на IX в. в Трансилвания, Среднодунавската равнина, Тракия и Македония, значително увеличили морфоложкото и климатичното разнообразие на държавната територия. Съчетан с нехомогенния етнически състав на населението, географският фактор е бил причина за различната гъстота на обитаване на територията и за някои локални особености на материалната култура.

I.4. Граници

Особеност в организирането на новата територия е очертаването на отделни сектори от границите до началото на IX в. чрез землени валове и ровове (т. IV). България е единствената ранносредновековна държава в Европа, която отбелязва по този начин границите си, възраждайки традицията на римската укрепена граница (лимес). Валовете с по-голяма дължина са били по-скоро маркиращи, отколкото отбранявани съоръжения. Те били издигани докъм началото на IX век, когато територията е още сравнително ограничена по площ и повечето погранични съоръжения, разположени в къси отсечки в планината и на морския бряг, са могли лесно да бъдат наблюдавани, а при необходимост и отбранявани по цялата им дължина. След поредното разширяване на територията в първата половина на IX в. тази практика била изоставена поради значителното удължаване на границите и прокарването на някои от тях в силно пресечени терени.

Друга особеност е съществуването на обширни незаселени пространства, буферни зони пред абсолютната гранична линия. В Тракия такава е била ивицата между пограничния вал Еркесия и Странджа. Както показват археологическите данни, тази равнинна плодородна ивица не е била заселена докъм началото на X век. На изток от река Днестър до Днепър се простирала друга обширна незаселена ивица, разделяща България от Хазарския хаганат. В тази ивица селища от периода VII–IX в. не са известни (Рашев 1995б: обр. 1, 2). Такава област е съществувала и по българо-аварската граница, но нейните очертания там са по-трудно определими. Тези зони са били ничии и са могли да бъдат поставяни под временен контрол при военни действия. Окупирани по време на война, те увеличавали само временно обхвата на държавната терито-

рия. Така е било например по време на похода до Днепър, където се удавил военачалникът Корсис, приближен на хан Омуртаг (Бешевлиев 1992а: № 59; Božilov 1973).

Източна граница. Първоначално започвала от езерото Сасък (Кондук) на черноморския бряг, където завършва Южният бесарабски вал, и е достигала на юг до нос Емине. По протежение на високата отсечка от брега между реките Батова и Двойница е била изградена система от пет противодесантни землени вала, разположени върху плажовите ивици в устията на вливащи се в морето малки реки (Рашев 1982а: 32–50; неубедително аргументирано датиране на валовете в ранновизантийския период у Георгиев 1999е: 173–174). През периода 812–814 г. границата достигнала на юг до Созопол или още по-надолу, до Ропотамо, както това се вижда от етимологията на гръцкото име на реката *ὃρος ποταμὸς* 'граница по реката' (Beševliev 1987: 61–62) и от останките на крепост или граничен пункт там, където по-късно се поставя крепостта Ропотамо, възможно Ранули от Хамбарлийския надпис (Димитров, Б. 1981б: 433–436). В 815 г. границата била върната до западния бряг на Бургаския залив, където е завършвал пограничният вал Еркесия (Рашев 1982а: 62, табло XX/1). Следа от българското присъствие в контролираните византийски пристанища северно от вала са фрагментите от сиви глинени съдове от Несебър и м. Палеокастро при Поморие (Димитров, Б. 1981а: 215, бел. 4, 6; 1981в). Прокарването на източната граница по брега на Днепър (Коледаров 1979: карта 1; Божилов, Гюзелев 2004: 19) не се потвърждава от никакви преки или косвени данни. Дори в края на IX в. тя е минавала по десния бряг на Днестър.

Около началото на IX в. границата е била изместена в северна посока до устието на Днестър. Следвала е десния бряг на реката и е очертана от селища, чиято материална култура съчетава елементи от културата на Първото българско царство и културата на източните славяни. В района на градището при Калфа тя се отклонява на запад по течението на р. Бък и върви по протежение на Северния бесарабски вал. След това преминава на десния бряг на Прут и завършва югоизточно от Черновци (Comşa 1963: 432; Рашев 1995б; Сміленко 1997; Атанасов 2003). Степта източно от Днестър през ранното средновековие, както бе посочено, не е била заселена. Крайните обитаеми зони на България и съседния Хазарски каганат са достигали съответно до Днестър и Днепър. Маркирането на постоянната източна граница по брега на Днепър въз основа на данните за похода, при който се удавил Корсис (Коледаров 1979: карти № 5, 6), трябва да се оцени като неточно, тъй като става дума за военновременно пребиваване на българска войска в този район. Границата между двете държави е минавала през буферната необитаема ивица и вероятно не е била точно очертана.

Южна граница. Първоначално е следвала южните поли на Стара планина. През цялата история на Първото българско царство проходите (гр. *клисурй̀ай*) са били наричани „български" поради граничното им разположение, но също и поради българския контрол върху техните южни изходи. От страна на Византия тяхната охрана била контролирана от *клисурѝа* – специална военно-административна единица. Според т.нар. Тактика на Успенски от 842–843 г. резиденцията на управителя (клисуриарх) се намирала в Созопол. Известен е оловен печат на Константин, императорски протоспатарий и клисуриарх на Созопол, датиран в средата на IX в. (Wassiliou 2004: 247–248). Към края на IX в. центърът на клисурията бил преместен в Месемврия, вероятно заедно с пренесената от Девелт комеркиария, както свидетелства оловен печат на Георги, императорски спатарий и клисуриарх на Месемврия (Йорданов 1992а: 74–76). Вътрешните проходни седловини в ниската източна част на планината са били укрепени със землени валове (Рашев 1982а: 50–61). През периода 716–756 г. България е владеела част от Северна Тракия като границата е минавала през Милеона – област или местност, поставяна от различни автори на различни места в Североизточна Тракия (последно у Димитров, Б. 2000: 63–66 като район с няколко крепости). По време на българо-византийската война от 812–814 г. тя била отместена на юг до Адрианопол и билото на Странджа, но след сключването на мирния договор през 815 г., изсечен върху Сюлейманкьойската колона (т. CXLII/4) е била върната по старото трасе от 716 г. (Коледаров 1979: 34–36 с л-ра). Тогава, както обикновено се приема, или още по времето на Крум (Рашев 1978а: 54; 1982а: 62–65; п. п. 3; Момчилов 1999: 96) е бил издигнат землeният вал Еркесия като трайна маркировка на българските земи по южната граница (обр. 6). Трасирането ѝ по би-

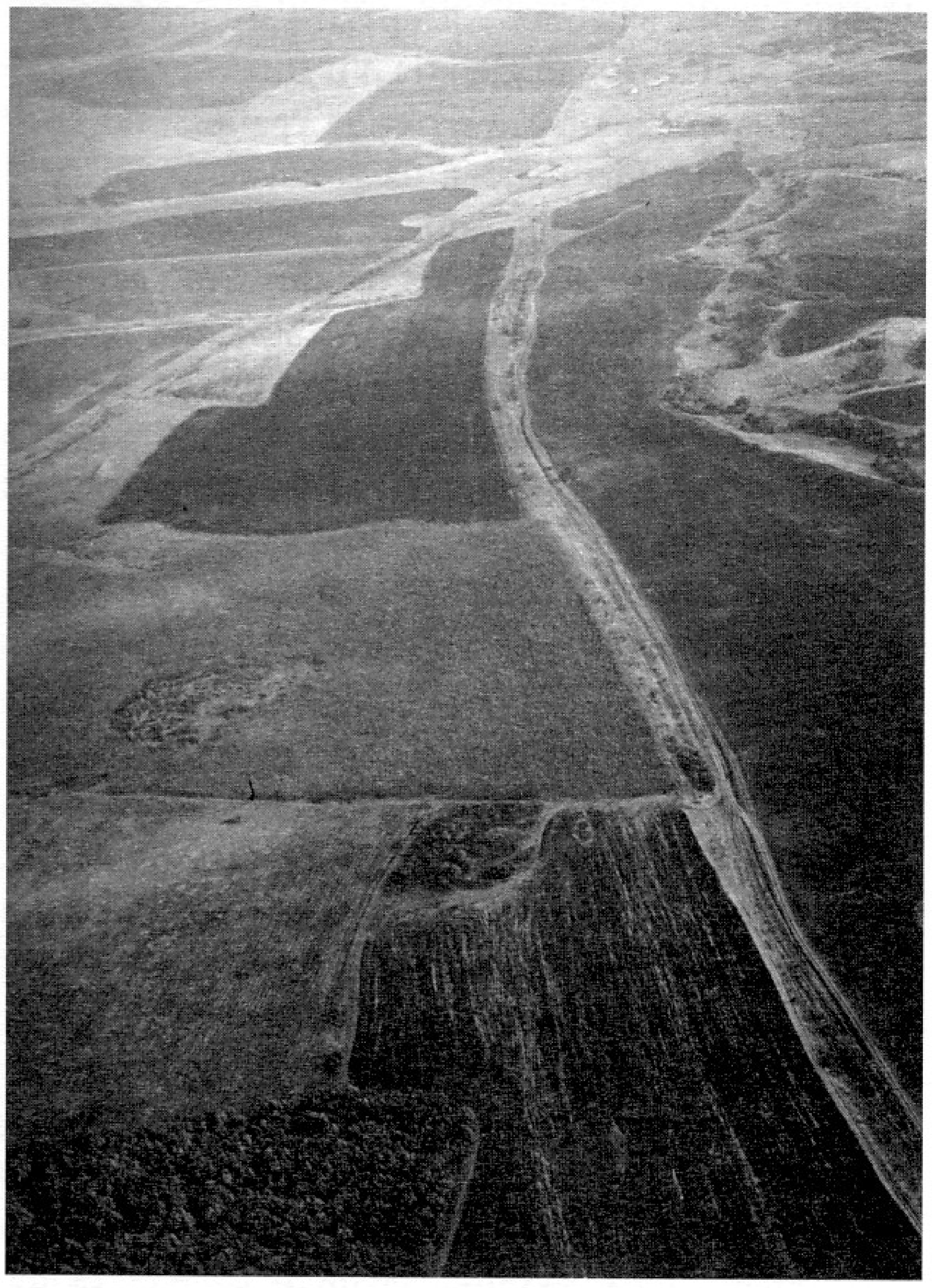

Обр. 6. Граничният вал Еркесия при с. Дебелт, община Бургас

лото на Странджа (Коледаров 1979: карта 5) не се основава на сигурни данни.

Съвременни на пограничния вал са някои археологически паметници в района на двата му фланга (Рашев 1993г). При Девелт са известни местата на двата гранични поста. Българският се е намирал в рамките на римската крепост-колония Деултум, на около 500 м южно от основното трасе на вала Еркесия (т. V/1: 1). Фиксираният от К. Шкорпил вал около издължената каменна крепост (т. V/1: 2) всъщност не е част от ранносредновековно землено укрепление, както се предлага (Рашев 1982а: 62, табло XXI/4, тук т. V/1: 2), а стената на римската крепост от II–IV в., в очертанията на която през V–VI в. е била издигната нова крепост (информация на Л. Вагалински, 2006 г.). В рамките на двете крепости е засвидетелстван културен пласт „с дебелина 1 м от IX–X в.“, в който са открити фрагменти от българска ранносредновековна керамика, в това число от сиви съдове с излъскана украса от типа, считан за „прабългарски“ (Дамянов 1982: 236; Балболова 1991: 53; 2003а). Тези материали могат да бъдат останки от ранносредновековно селище, създадено върху руините на римската и ранновизантийската крепост, което, подобно на серия аналогични селища върху ранновизантийски крепости по двете страни на Стара планина и особено на север от нея, да датира от края на IX–X в., когато е извършено заселването на Северна Тракия от българите (Рашев 1993а). На южния бряг на р. Средецка, която е била абсолютната гранична линия, се намирал византийският град Девелт (т. V/1: 3) – крепост с площ от 4 дка, изградена през V–VI в. и просъществувала с прекъсвания до XIV в. (Dimitrov, Chr. 1992). Източно от нея е открита Г-образна постройка, определена като византийска митница и трикорабна базилика, преправена по-късно в куполна (т. V/1: 4, 5; V/2). Според намерените оловни византийски печати и следите от пожар, сградата на митницата е била опожарена през 40-те години на IX в. вероятно при навлизането на Персиан в Тракия през 837 г. и е била възстановена веднага след 864 г., когато е била изградена църквата. Създаването на комеркиарията Девелт е станало след 815 г., тъй като съществуващата дотогава комеркиария в Несебър е прекратила съществуването си поради присъединяването на града към България според договора от 815 г. Намерените в новата комеркиария оловни печати на византийски длъжностни лица свидетелстват за доста активна дейност (Дамянов 1992; Йорданов 1992: 16–18, 83–85; Балболова 2003б).

Западно от Девелт границата е следвала река Средецка поне до нейните извори, както това се вижда от направените напоследък разкопки на крепостта при Средец, където според археологически материали и монети построената през V–VI в. крепост е продължила да бъде обитавана през VIII – началото на IX в. (Балболова 1995: 28–29; 1997: 36; 1999). Предлага се тя да се идентифицира с Потамукастел от текста на българо-византийския мирен договор от 815 г. (Бешевлиев 1992а: 168; Аладжов 2001: 290). Селищните имена в договора западно от Потамукастел се локализират и идентифицират с различна степен на вероятност (Бешевлиев 1992а: 164 сл.; Георгиев 1999д; Тодоров, И. 2003), като за нито едно от тях няма сигурно епиграфско или археологическо потвърждение. Западният край на вала Еркесия вероятно е достигал до стените на намиращата се при Симеоновград крепост, отъждествявана със споменатата в договора Констанция (т. VI/1: 3; 2) (Gjuzelev 1970; Гюзелев 1981; Аладжов 1997: 332 сл.,

обр. 120; 2001: 52–63). Днес валът и крепостта са разделени от р. Марица, но съществуването на старо корито при завоя на реката показва, че крепостта първоначално се е намирала на левия бряг и е отбелязвала крайната западна точка на укрепената граница. Минавайки върху развалините на римската пътна станция Арзус (т. VI/1: 2), валът е пресякъл римския път от Адрианопол за Берое и Филипопол (Рашев 1993г: обр. 3). Същинската граница в този участък е била р. Сазлийка в най-долното си течение, след което валът я е пресичал, насочвайки се на североизток към Тунджа.

От времето на Крум насетне южната граница е била маркирана на отделни места с каменни надписи на гръцки език. Откритите досега четири надписа не са погранични стълбове от рода на пограничните камъни с означение на границата, каквито познаваме от времето на Симеон (последно за тях Георгиев 1999в), а текстове, увековечаващи важни събития в региона и предназначени за въздействие върху завладяното местно население. Двата надписа от Хамбарлий (дн. Маламирово) са изсечени върху ара, която изглежда се е издигала върху Хамбарлийския рът – вододелна височина между два притока на Тунджа, по която вероятно е минавала границата между България и Византия още според договора от 716 г. (Шкорпил, Ников 1931: 334–335, 339). Надписите от Филипи и Василика (Бешевлиев 1992а: № 14, 15; за новите корекции на надписа от Филипи срв. Георгиев 1990; Бешевлиев 1992б; Божилов 1993; Николов 1998) са свързани с пребиваването на изпратената от Персиан войска в Струмската област. Възползвайки се от въстанието на местното славянско население, „владетелят на многото българи“ поставя началото на трайното присъединяване на тези области към България и в този смисъл двата надписа бележат крайните южни точки на новата територия. В актите на светогорския манастир Ивирон от XI в. се споменава за вторично употребен камък с надпис „граница на българите“, намиращ се при с. Обилос, на левия бряг на Струма недалеч от Бяло море. Най-вероятно той датира от 30-те години на IX в. и показва, че още тогава тази част от границата е била отбелязана с гранични надписи (Божилов 1991а; по-късна дата у Георгиев 1999в: 99–100). Като материален знак за крайната западна точка на южната граница в средата на IX в. може да се приеме надписът от Балши от 866 г. (ХИБ 1: 189) независимо от спорния характер на неговото унищожено начало.

Западна граница. По първоначалното трасе били издигнати три землени вала (т. IV, обр. 7) – Островският, Хайрединският и Ломският (Рашев 1982а: 67–78; Рашев, Иванов 1986). Те попадат в регион със степен ладшафт, за който съществуват данни, че е бил географско-културна граница през няколко последователни исторически епохи (Джонова 1989: 164–169, карта 23). След присъединяването на източната част на Аварския хаганат към България в 805 г. границата се отмества на запад по линията Морава–Дунав–Тиса (Коледаров 1979: 32–33). Пог-

Обр. 7. Южният край на Хайрединския вал

ранични маркиращи или укрепителни съоръжения и укрепления по новото трасе на тази граница не са известни.

Северна граница. Първоначално е следвала десния бряг на Дунав и е отбелязана с вала (ранносредновековен?) при Белене и веригата от землени укрепления в отсечката между Тутракан и Силистра. Вероятно в този период е бил издигнат и 120-километровият вал Южна Новакова бразда на левия бряг на реката, а по-късно, като резултат от териториално разширение на север, са били изградени 300-километровият вал Северна Новакова бразда и Северният бесарабски вал (т. IV). Напоследък автори, непознаващи новите български и румънски публикации, са склонни да припишат тези съоръжения на римската укрепителна система (Napoli 1997: 62–82, 355 sq.). Изключването им от нея се доказва от факта, че и двата пресичат перпендикулярно римските гранични линии, успоредни на р. Олт (т.нар. Limes Alutanus и Limes Transalutanus), очертаващи източната граница на римската провинция Дакия до изоставянето ѝ в края на III в. Този факт се потвърждава и от новите данни за топографията на Северната Новакова бразда (Vlădescu 1979; Vlădescu etc. 1978). Неясна остава датировката на два вала между Прут и Днестър и на един вал по левия бряг на Прут. Свързването им с българската държава се изключва поради южната им насоченост (за тези валове срв. Рашев 1982а: 68–77; Fiedler 1986: 458–460, Abb. 4–12). Напоследък се поставя въпросът дали валът между Тиса и Дунав в Бачка, обърнат с фронт на север, не е следа от българското присъствие в тази част на Средна Европа (Fiedler 1986: 462, Abb. 1/3; Napoli 1997: 79: „неясен произход"). Паметникът не е проучван систематично чрез разкопки, но неговата северна насоченост и перпендикулярно разполагане спрямо линията на римския лимес не изключва тази възможност. Трасето на границата между Тиса и Серет поради планинския характер на терена е останало неотбелязано с валове и може да се очертае само приблизително по линията на вододелни била и реки и по местоположението на най-северните селища и некрополи в Трансилвания, съдържащи материали от времето на Първото българско царство (група Бландиана А).

Територията на България до средата на IX в., очертана според известните в настоящия момент писмени източници и археологически паметници, е резултат от придобивки, извоювани в четири основни периода (т. IV, легенда): 1. Около 665–680 г. – първоначална територия (Онгъл) с площ около 15 000 кв. км. 2. От 681 г. до 805 г. – присъединяване на Мизия, Олтения и Мунтения с вероятно етапно усвояване на земите северно от Дунав. 3. От 805 г. до 837 г. – присъединяване на земите между Тиса и Трансилвания, Северна Тракия, района между Белград и Сердика, земите между Серет и Прут до линията на Северния бесарабски вал. 4. От 837 г. до 864 г. – присъединяване на Родопите, Северна Македония и Южна Албания. В средата на IX в. държавната територия достигнала мирновременни размери, които са максимални за целия период на Първото българско царство – около 400 000 кв. км. Охраната на тази значителна територия се е нуждаела от специална организация, команден и войскови граничен състав, за което в изворите съществуват преки указания (ЛИБИ II, 85–96; Йорданов, Ст. 1995). Тя е доказателство за силно централизирания характер на държавата, постигнат чрез изоставяне на първоначалното двуплеменно деление и организирането ѝ като система от военно-административни области. Смята се, не без основание, че с големите си мащаби тези съоръжения са оставили спомен и в българския фолклор (Калоянов 1995б).

Вътрешни укрепени линии. Друга особеност в устройството на територията са вътрешните укрепени линии за защита на централната област. Представени са от два паметника с различни размери, но сходна планировка.

Големият землен вал в Добруджа преграждa изцяло най-тясното място между Дунав и Черно море, между Черна вода и Констанца с дължина 54 км (т. VII/1). Неговият фронт е насочен на североизток. От пограничните валове той се различава със системата от лагери, разположени по южната му страна. Първоначално са били изградени 35 големи лагера, заменени по-късно от 28 малки (Schuchardt 1918; Barnea, Ştefănescu 1971: 99–100, Harta IV; Рашев 1982а: 77–95). Тази схема, позната от римските погранични съоръжения във Великобритания от времето на императорите Хадриан и Антонин, е повод и сега някои автори да смятат вала за римски (Napoli 1997: 53–55; Георгиев 2003е: 177; 2005а; по-балансиран подход у Squatriti 2005: 61 sq.). Датирането му в периода на Ранното средновековие бе доказано от откритата във ва-

ла ранносредновековна керамика, попаднала там при насипването му (Diaconu 1975: 204–208; Panaitescu 1978). Някои румънски автори свързват изграждането му не с българската държава, а с Византия (Papuc 1994: 323–324, 329, fig. 2), изразявайки познатата в румънската историография тенденция да не се признава българско присъствие в една област, която никога не е била румънска и е присъединена към Румъния в 1879 г. Обстоятелството, че валът е бил издигнат в тила на Северна Добруджа, която през ранното средновековие е част от територията на България, го определя като вътрешна укрепена линия, която, както е забелязал още К. Шухард, има своя предходник и прототип на Балканския полуостров в т.нар. Дълга стена, издигната от император Анастасий пред Константинопол между Черно и Мраморно море (Schuchhardt 1901). Строителството му ориентировъчно може да се постави в началото на IX в. и да се свърже с управлението и строителната дейност на Омуртаг. Неговите военни действия в района на Днепър, документирани с надпис, сочат една вероятна причина за преграждането на североизточния подход към централната област (Рашев 1979а: 13–15; Rashev 1987: 52–55).

Валът при Тутракан–Бръшлян може да се схваща като умалена и опростена реплика на Големия землен вал, с когото го свързва неговата система от четири землени лагера (Рашев 1982а: 71–73, табло XXIV/1). Той преграждa ниска незаблатена ивица от брега на Дунав между височините при Тутракан и блатото при Бръшлян по протежение на 20 км (т. VII/2). От топографска и фортификационна гледна точка валът е продължение на линията от землени укрепления, разположени по брега на реката между Тутракан и Силистра. Той трябва да се разглежда като преграда на северния подход към централната област. Заедно с пограничните валове по брега на Черно море и билото на Източна Стара планина двете вътрешни линии са спомогнали за отбраната на централната област откъм трите най-уязвими посоки.

Появата на тези съоръжения е необичайно явление в развитието на балканската фортификация. Големият землен вал принадлежи на един архаичен тип землени гранични линии с план, познат от периода на ранната Римска империя и възпроизведен в камък за последен път в Анастасиевата стена. Реализирането на тази схема в IX в. показва съхраняване до късно на идеята за римския лимес, а изграждането малко по-късно по трасето на Големия землен вал на ново отбранително съоръжение – т.нар. Каменен вал – трайна тенденция в старобългарското защитно строителство (Rashev 1987: 55) и последен пример за запазване на класически образец на античната фортификация.

I.5. Географските имена

Топонимията в основната област на езическа България – старите провинции Долна Мизия и Скития – се формира по два различни начина. Западно от Янтра хидронимите и селищните имена се образуват на базата на старите латински названия, преобразувани според нормите на славянския език (Тимакус – Тимок, Бонония – Бдин и др.) вероятно поради по-осезателно присъствие на местно население, запазило тези имена в употреба до славянското заселване. Славянските хидроними като Бистрица, характерни за западната част на Балканския полуостров, трябва да се схващат не като белег за пълно обезлюдяване на тези земи (Джонова 1989: 110, карта 22), а само на отделни региони. По подобен начин са били пригодени тракийските, гръцките и латинските имена на юг от Стара планина. На изток от Янтра само името Дръстър (Доростол) съхранява заварена езикова основа. Най-късното местно име тук е Одесос, споменато във връзка със събитията от 680 г., след което то е било изоставено и заменено от славянското Варна. Първоначално то е било име на р. Провадийска с Девненското езеро или на „врящите, кипящи“ извори при дн. Девня (Ковачев 1982: 163), а по-късно се превръща от хидроним в селищно име (Кузев 1981г; Бешевлиев 1981в). Изоставянето на старите селищни имена подсказва процес на значително обезлюдяване на този регион в сравнение със земите на запад от Янтра (Beševliev 1966). Израз на този процес са славянските имена на двете столици Плиска и Преслав и речните имена Тича (гръц. Панисос), Дичина и Врана (Бешевлиев 1985). Те от своя страна също показват прекъсване на връзката с местната традиция и заселване на славяните в почти обезлюдена област (Дуриданов 1963: 207–208; Ковачев 1982: 163).

Същевременно в новосъздадената топонимия се наблюдава особен способ за означаване

на важни населени места, в това число столицата, не чрез собствените им селищни имена, а чрез съставни наименования, съдържащи качествена характеристика и ситуация спрямо река от типа „аул на Тича“. Избягването на същинските селищни имена и заместването им с функционално-топографски означения е особена и оригинална черта на домашната географска номенклатура (за това срв. по-долу). Успоредно с нея, византийските автори продължават да употребяват за обекти на територията на България и по трасето на общата граница старите гръко-латински географски имена (Бешевлиев 1987). В каква степен те са били познати и употребявани в България, не е ясно.

Първоначално името на държавата също се предава описателно. В Именника на българските ханове старата държава е наречена „княжеството на отвъдната страна на Дунава“, а новата – още по-неопределено като „отсам Дунава“. В Чаталарския надпис за Омуртаг е употребен изразът „земята, гдето се е родил“, а в надписа от Филипи хан Персиан е наречен „архонт на многото българи“. Последният израз не трябва да се разбира в буквалния му смисъл, както приемат някои автори, включвайки там и славяните, а по-вероятно като разграничаване на българите от Мизия и Македония, респективно на потомците на Аспарух от тези на Кубер (Николов 1998: 71–72). Може да се допуска и географска разграничителна връзка, подобна на онази, която Именникът прави между отвъддунавските и отсамдунавските земи, в случая – между българите отсам планината и отвъд нея. Посочените описателни изрази съответстват на формите „Старата Голяма България“ у Теофан Изповедник за отвъддунавските земи и „България“ у Константин Апамейски за земите южно от реката. Едва в печатите на княз Борис-Михаил се явява първото домашно известие за името България (за него Gjuzelev 1984).

Територията на държавата през езическия период не е отразена върху старинни карти. В съседна Византия се използвала без добавки и поправки съставената през VI в. карта на Козма Индикоплов, а в съставените през VIII–IX в. карти в Западна Европа на мястото на България са поставени имената на някогашните римски провинции. Най-старото изображение на страната се намира в хорезмийска карта от 833 г. Тя е поставена неточно между Дунав и Стара планина в северозападната част на полуострова и е наречена Borschan със столица, носеща същото име вероятно по аналогия с Волжска България (Коледаров 1973: 17–18). Името „българи“ в Западна Европа се появява за пръв път в т.нар. Англосаксонска карта от XI в. (Коледаров 1968: 233).

I.6. Комуникации

Пътища и крайпътни знаци. Към сведенията за пътищата през римската епоха и степента на тяхното използване през средновековието, съхранени в писмените извори (Тъпкова-Заимова 1956; Tăpkova-Zaimova 1963; 1974; Бешевлиев 1962; 1973а), могат да се добавят твърде малко данни от археологически характер. Преди всичко трябва да се отбележи, че там, където средновековните пътища се отклонявали от римските, не е била изграждана каменна настилка, те били обикновени „черни“ пътища. Основаването на столицата в район, където не е имало значителен римски град, предизвикало промяна в старите основни трасета. Изоставянето на Марцианопол и изместването на новия пътен възел от Девненската низина в Плисковското поле е предизвикало основни промени в старата пътна мрежа. Главният път Марцианопол – Доростол и крайбрежният черноморски път се превърнали във второстепенни, а някогашният второстепенен път Доростол – крепостта при Войвода – крепостта при Шумен – Ришки проход станал главен (Рашев 1988а: 117). Плисковското поле – дотогава кръстопътен, но транзитен район в античната пътна система – се превърнало в основен пътен възел на Първото българско царство. Там и днес са запазени следи от старите пътища във вид на плитки и широки ровове пред източния вход на земленото укрепление, при могила № XX до западния вход на укреплението, между могили № XXIV и XXV и до девташлари група № 28 при Златна нива (Шкорпил 1905а: 33, 35, табло I; 1905з: 337–338; 1905и). Косвени следи за пътни трасета са девташларите (т. CXLI/1). Те са разположени във верига източно, южно и особено западно от Плиска, очертавайки посоката на пътищата към долината на Провадийска река и Варна, към Мадара и към втория по големина землен лагер при Кабиюк (Рашев 1992а: 23, обр. 1). Главният път е очертан от веригата землени укрепления по линията Дръстър – Плиска – Кар-

нобат (Маркели), разположени едно от друго на разстояние 20–35 км (т. LVII). Този път е запазил значението си и през X–XI в. с незначителни промени в трасето, белязани с построяването на каменни крепости, които заменили по-ранните землени укрепления.

Основният проход през Стара планина е бил днешният Ришки проход, отъждествяван обикновено с Верегава от писмените източници (Бешевлиев 1987: 43–44; Soustal 1991: 202; Гагова 1995: 150; Момчилов 1999: 85 сл.). Второстепенни пътища са минавали през всички седловини, където днес са запазени останки от валове, насочени с фронт на юг. Ранновизантийската крепост при Карнобат била преустроена в землено укрепление. То пазело единствения скалист брод на р. Азмак и целогодишната сухопътна връзка между блатата при Карнобат и Сталджа към южния изход на Ришкия проход (Аладжов, Ж. 1999а: 30). Южно от землёното укрепление пътят е продължавал по ниския вододелен хребет между Тунджа и Средецка река и е преминавал през Еркесията в района на с. Люлин, където се намира единственото укрепление по трасето на вала. Оттам е продължавал на юг покрай левия бряг на Тунджа към Версиникия, Прoват и Адрианопол, където се е включвал към стария презбалкански диагонален път Константинопол – Сингидунум (Beševliev 1971). От северния край на главния път при Дръстър могат да се допускат продължения към Големия землен вал и днешна Северна Добруджа, както и към отвъддунавските земи.

Следа от пътища са останките от мостове. За строеж на мост съобщава Чаталарският надпис на Омуртаг, а останки от устои на каменен мост, изграден от големи дялани варовикови блокове, са запазени на р. Тича северно от укреплението при с. Хан Крум (Шкорпил 1905и; Антонова, Дремсизова 1981: обр. 1). Начинът на градеж, еднакъв с този на каменната крепост, подсказва вероятна синхронност на двата паметника. Устоите на мостове при Преслав (Господинов 1919: 160) и Виница (Тотев 1969) на същата река са изградени от грубо обработени блокчета от местен камък, споени с бял хоросан. Крайният устой на десния бряг е бил изграден по лицата от дялани квадрови камъни (Шкорпил 1929: 89). Конструкцията за преминаване е могла да бъде както дървена, така и каменна (Дерменджиев 2001: обр. IV–VII). Поради близостта си до Преслав тези мостове се приемат за ранносредновековни, но начинът на градеж на запазените устои не изключва възможността те да принадлежат на римо-византийската пътна система и да са използвани през Първото българско царство. Такъв е изглежда случаят с моста на Крива река източно от Плиска (Шкорпил 1905ж: 323–324, за него вж. тук II.1а), по който е минавал пътят от старопланинските проходи към Дуросторум – Доростол. В повечето случаи реките са били преодолявани през бродове или мостове с изцяло дървена конструкция от рода на този, който българите построили на р. Ригина при оттеглянето си от Тракия през зимата на 813–814 г. (ГИБИ IV: 13).

По трасето на главния меридионален път са били издигнати няколко колони. Според Търновския надпис на Омуртаг (т. CXLII/3) по средата на пътя между стария и новия дом била издигната могила, наречена „всеславна“. Нейното точно предназначение и локализация засега остават неясни. Отъждествяването ѝ с една могила при с. Кладенци, Тервелско се основава засега само на разполагането ѝ по средата на пътя между Плиска и Дръстър (Бешевлиев 1992а: 213–215). Могилата не е проучвана чрез разкопки. Освен вероятното си култово значение споменатата в надписа могила ще е била и своеобразен пътен ориентир. Може да се допуска, че върху нея или до нея се е издигал някакъв траен знак за означаване средата на пътя.

Като своеобразен пътен знак може да се разглежда Чаталарската колона (т. CXLII/2; обр. 89), намерена на левия бряг на р. Врана при вливането ѝ в Голяма Камчия – Тича (Успенский, Шкорпил 1905). Там са се кръстосвали пътищата от Плиска за Преслав и по долината на р. Врана. Споменатият в надписа аул, построен на река Тича, бе идентифициран с Преслав, където първоначално се е намирала колоната. По-късно се прие, че по-вероятно тя се е издигала в укреплението при с. Хан Крум, на 4 км от мястото, където е намерена. Анализът на данните показва, че колоната изглежда се е намирала първоначално там, където е намерена (Рашев 2002а с л-ра). На това място не е имало селище или укрепление, както е допуснато по-рано (Аврамов 1929, II: 44–46 сл.), а важен кръстопът, на който колоната е стояла като пътен знак и като свидетелство за строителната дейност на Омуртаг.

Аналогично значение на пътно-триумфален знак ще е имала и колоната, открита върху най-високата точка на възвишението южно от Плис-

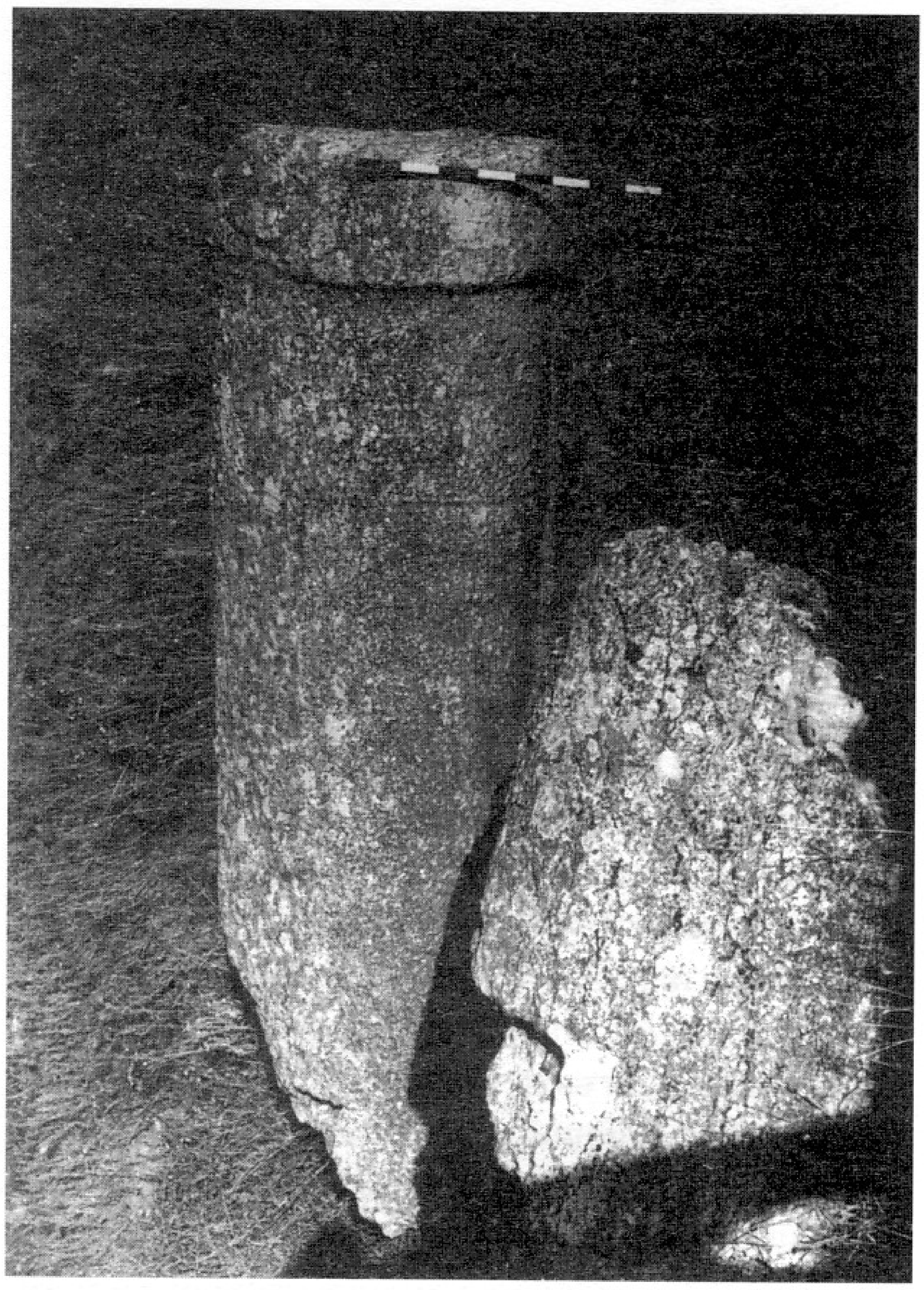

Обр. 8. Останки от колона в м. Везир тепе при Плиска

ка в м. Везир тепе (т. CXLII/1; обр. 8). Височината ѝ достигала около 8 м. Върху нея не е имало надпис. Издигането ѝ трябва да се обясни не като поменален знак от рода на намиращите се там побити камъни-девташлари, както бе допускано (Рашев 1992а: 25–26), а като триумфален знак от типа на римо-византийските триумфални колони, посветени на някакво събитие или персонално на владетел (досещане и предстояща публикация на П. Георгиев). Нейните врязани паралелни жлебове имитират релефните паралелни и спираловидни пояси от колоните на Аркадий и Юстиниан I в Константинопол, в които са разположени различни изображения, увековечаващи военните победи на двамата императори (Grabar 1936: 42, pl. XIII–XV; Bauer 1996: Abb. 53, 54). Още по-близка аналогия са колоните без изображения от Константинопол, върху които на равни разстояния се издават релефни успоредни ръбове (Mango 1985: 43; 1992: Abb. 31, 32). Техен общ прототип е известната Траянова колона в Рим. Най-южният от четирите крайпътни знака по трасето на главния път е арата с Хамбарлийския надпис, която същевременно трябва да се е възприемала и като погранично знак (т. CXLI).

Средства за придвижване. Археологически данни за сухопътните средства за придвижване не са известни. Те ще са били двуосни коли, теглени от двойки волове, каквито Крум приготвял през зимата на 813–814 г. за превозване на обсадните машини от България до Константинопол. Поради тежината на товара колите били допълнително обковани с желязо (ГИБИ IV: 24).

Липсват данни за устройството и вида на водните плавателни средства. Свободното навлизане на византийския флот в устията на Дунав през целия период на Първото българско царство показва, че България не разполагала с военен флот, макар да контролирала дунавския бряг и старите морски пристанища северно от нос Емине, а за няколко десетилетия – и пристанищата между Емине и Созопол. Липсата на технологични умения и специалисти за изграждане на големи плавателни съдове, както и пълната хегемония на Византия в Черно море и нейния контрол върху проливите, са правели създаването на флот неизпълнимо и ненужно начинание (Рашев 1982б; Георгиева, С. 1999: 31). Предоставяйки на Византия морето, България е взела мерки да контролира брега, създавайки в отсечката между Калиакра и Емине система от противодесантни валове.

За използването на Дунав и нейните пълноводни притоци като транспортна артерия свидетелстват данните за наказателните експедиции срещу славяните в Панония през 827 г. чрез лодки по р. Сава и за похода срещу франкските погранични селища през 829 г., когато българските отряди били пренесени на лодки по Драва и Дунав (ЛИБИ II: 38–39). Възможностите на голямата река не били използвани пълноценно и поради обстоятелството, че за връзката между двете части на държавата – отсам и отвъд Дунав – е било необходимо придвижване само между двата бряга на реката. Малкото пристанище на крепостта на остров Пъкуиул луй Соаре – ако крепостта може да се разглежда като строеж от езическо време (за това вж. тук II.1г) – е било предназначено само за леки плавателни съдове, свързващи крепостта с десния бряг на реката. Останки от пристан – вероятно пристанът на римо-византийския град – са установени при крайречната крепостна стена на Дръстър (Ангелова 1988: 37). Разрушаването му от речните води не позволява да се установят точните му размери и устройство. Изглежда тези пристанища не са могли да бъдат бази на големи

флотилии, способни да осигурят пълен контрол върху плаването по реката. Когато византийските пленници през 837 г. се насочили към чакащите ги на дунавския бряг кораби, местният български управител не разполагал с плавателни съдове и не могъл да спре проникването на византийските кораби в реката и да осуети бягството на пленниците. По време на българо-маджарската война от 894–896 г. реката била преградена с голяма желязна верига, за да се попречи на навлизането на византийски кораби.

I.7. Пространство: ориентация и измерване

Ориентация. Най-ранното сведение за обща пространствена ориентация е засвидетелствано в Именника на българските ханове и е свързано с означаване на мястото, където са управлявали съответно владетелите от Авитохол до Курт и от Исперих до Умор. За ориентир е избрана река Дунав, според която са обособени две области – „отвъдната страна на Дунав“ и „[отсамната] страна на Дунав“ (Moravcsik 1958, II: 353; Beševliev 1963: 306; Богданов 1981: 16; Венедиков 1983: 12; Москов 1988: 35; Каймакамова 1997: 12; Делева 1999: 68–69). Първото понятие отговаря на посоката север–изток и визира първоначалните земи, намиращи се в района на Северното Черноморие, Приазовието и Кавказ. То се запазва и по-късно, както личи от израза „България отвъд река Истър“ във византийски извор от първата половина на IX в. (ГИБИ IV: 22), като само отчасти запазва старата си посока и напълно променя територията си, визирайки земите на днешна Влахия и Бесарабия (Тъпкова-Заимова 1970; Божилов 1979: 176–185). Второто понятие отговаря на посоката юг спрямо реката и териториално трябва да се отъждестви със земите между Дунав и Стара планина.

Подобно разделяне се наблюдава и за територията от двете страни на Стара планина, която в случая се явява основен пространствен ориентир. В Хамбарлийския надпис територията на Византия е означена като Долната земя, Долната страна (Бешевлиев 1992а: 117). Не е съвсем ясно дали това е само Източна Тракия със столицата Константинопол, откъдето според надписа излязъл срещу България „старикът император, плешивият“ (Никифор I Геник), или цялата южна половина на полуострова, владяна тогава от империята. По-вероятно е второто, тъй като от средата на IX в. насетне с понятието Долна земя започва да се означава днешна Македония. Респективно територията северно от Стара планина ще се е схващала като Горна земя. Тези и подобни на тях означения са запазени в народната памет до ново време (Коледаров 1991: 84–98). Планината е била използвана като ориентир и при означаването на първата териториална придобивка на юг от нея като Загора. Това име се е запазило като наименование само за частта от Тракия северно от Еркесията (Гагова 1995: 169–170; Soustal 1991, 503). Изобщо ситуирането на основните области е ставало на базата на пространствените опозиции „отвъд–отсам“, „горе–долу“, „зад–пред“. Образуваните по този начин нови областни имена са заместили старите географски и административни наименования като Тракия, Македония, Мизия, Скития.

Друг вид ориентация е засвидетелстван в Хамбарлийския надпис, предаващ военно-административното устройство на новозавоюваните земи в Тракия през 812–813 г. (Vènèdikov 1962; Венедиков 1979: 32–33; Бешевлиев 1992а: № 47). То е наречено *саракт* и представлява не държава или войска, както обикновено се тълкува, а е линията на пограничния вал Еркесия (Рашев 2007). Тя е маркирана като триделна структура от център, дясна и лява страна, начело на всяка от които стои висш сановник. Локализирането на лявата страна с района на Анхиало – Созопол – Ранули, а на дясната с Берое, ги идентифицира в географски смисъл като изток и запад, определени спрямо основната посока юг. Поради повреденост на началото на надписа не е известно къде точно е бил ситуиран центърът на областта – при Версиникия, Адрианопол или Маркели (Аладжов 1999). Ако начинът на ориентация за изток и запад „ляво–дясно“ се приложи за другите две посоки, юг би трябвало да се означава като „отпред“, а север – „отзад“. Подобни означавания са били използвани и във Византия. Така са употребени тези понятия от Теофан Изповедник и патриарх Никифор при описанието на Онгъла и на новозавладяната земя в района на Варна. Във византийската традиция е позната и употребата на наречията ляво и дясно за означаване на относително местоположение на предмети, селища и области, съпроводено с имената на съответните географски посоки (Бешевлиев 1992: 191).

Ориентация, в която се примесват елементи от военно-административното устройство на държавата, се откриват в Омуртаговите възпоменателни надписи. При указване мястото на смъртта на няколко негови хранени хора се употребяват изразите „във войската“ и „вътре“. В първия случай става дума за войска, водеща военни действия по границата, а във втория се визира централната област на държавата или самата столица (Бешевлиев 1992а: № 59–62, 65, 66). В пространствен смисъл тук се долавя опозицията „вътре–вън“, „център–периферия“. В такъв смисъл тя е употребена и в орхонски и енисейски тюркски рунически надписи (Малов 1951: 67, № 37; Айдаров 1971: 230, 296 [26]). Вероятно става дума за обща степна традиция или за универсалност на понятията. Опозицията вън–вътре е добре пояснена в източник от края на IX – началото на X в. с изразите „където князът живееше“ (вътре) и „вън, сред людете“ (Калоянов и др. 2007: 198).

Спазването на световните посоки и предпочитанието към северната или южната може да се открие в ориентацията на Тронната палата и някои други сгради в Плиска, в които според някои автори са могли да бъдат реализирани прабългарски сакрални схващания за географските посоки (Бешевлиев 1974). Вградената ниша за трона е разположена в северния край на Тронната палата така, че седящият там владетел е бил обърнат с лице на юг към точката на слънчевия зенит. Тази възможност не може да се изключва, като в същото време не трябва да се забравя, че ориентацията на сградите би могла да бъде резултат и от съображения на архитекта, който не е бил нито местен жител, нито езичник по религиозни убеждения. Освен това ориентацията на тези сгради не съвпада с основната ос на Вътрешния град, която е по направлението изток–запад. Това пресичане на двете оси по-скоро би могло да се разглежда като реализация на архитектурно-градоустройствена концепция, отколкото като подчиняване на сакрални представи за посоките. От допълнителна аргументация се нуждае и схващането, че концентричната планировка на Плиска, планировката на езическите храмове и начертанието на знака-рисунка „дама“ може да се приема като израз на езическата представа за модел на света (Аладжов, Ж. 1980). Едно указание за относителното значение на ориентацията на сградите е западната ранна сграда на двореца в Преслав, където нишата за трона е разположена в южния край на залата.

Измерване на разстояния. Измерване със стандартни мерки е засвидетелствано единствено в Търновския надпис на хан Омуртаг. В него се казва, че от могилата (гр. *тѝмба*), издигната по средата на пътя между стария дворец на хана и новия на р. Дунав, има съответно по 20 000 оргии (гр. *оргиà*), т.е. общо 40 000 оргии. Употребена е византийска мерна система. Ако това е атическата оргия (= 1,78 м), разстоянието би било 71 200 м. Ако е използвана т.нар. царска оргия (= 2,100 или 2,134 м), което се приема за по-вероятно, разстоянието ще бъде съответно 84 000 м или 85 360 м (Бешевлиев 1979: 195; 1987: 38–39, 42; 1992: 213). Допуска се още, че в България по онова време е могла да бъде в употреба т.нар. боспорска оргия (= 176,4 см), която да е била смятана за „местна“, „българска“ мерна единици. Нейна производна е диагоналът на квадрат със страна 1 оргия (= 249,2 см). В такъв случай разстоянието се изчислява на 99 680 м, а мястото на новопостроения дунавски дворец се търси при езерото Олтина (Георгиев 2004г: 32, обр. 1) – една спорна теза.

За измерване на средни разстояния може да се предполага използването на стадии, както това се практикувало във Византия (една стадия = 185 м). Най-често ще са се използвали обичайните способи за измерване в дни ходене или езда. За преминаването на българските клисури анонимен автор от X в. определя най-малко 4 дни (ХИБ 1: 336), което се приема със съмнение (Дуйчев 1943, I: 72), но изглежда напълно реално, ако се вземе разстоянието от базовия до новия лагер. В т.нар. „Чудо на св. Георги с българина“ разстоянието до селото на българския войник е определено на три дни път. Според Андреас де Палацио, хроникьорът на похода на Владислав Варненчик, разстоянието в българските земи през XV в. се измервало в дни, а западноевропейското отчитане в мили било непознато. Той твърди още, че разстоянието между Варна и река Дунав било изминато от отстъпващите войници на крал Владислав за различно време – някои за два дни и две нощи, други за три, четири и пет дни (Палацио 1964: 90, 93).

Глава II

ОБИТАЕМИ МЕСТА

II.1. АУЛИ

С гръцкото понятие αὐλή – *аулѐ,* бълг. аѝл ʻдвор, дворец, резиденцияʼ в домашните и византийските писмени източници от първата половина на IX в. се означава мястото, където българският владетел пребивава постоянно, но също и неговите временни извънстолични резиденции (Бешевлиев 1937; 1992: 217–218; Венедиков 1968: 107 сл.; Михайлов 2002: 198–199). Това значение на понятието изрично се потвърждава от пояснението на някои хронисти по повод превземането през 811 г. на „аула на Крум“, че така се наричал неговият дворец (ГИБИ IV: 11, бел. 5; ЛИБИ II: 269). Друг хронист (ГИБИ VII: 162) определя аула като жилище на българския вожд (гр. архегòс). Поради това *аулѐ* се отъждествява с *ὀйкос* ʻдом, жилищеʼ, но е по-широко от него, включвайки го в себе си. От археологическа гледна точка аулите са комплекс от защитени от крепостна стена сгради – представителни, жилищни и култови постройки, бани, съоръжения за довеждане и съхраняване на вода, казармени и стопански помещения. Обобщено казано, аулът е укрепена владетелска резиденция (Миятев 1965: 33; Михайлов 1972а: 1–4) или, както смятат други автори, наименование на всички укрепени селища, създадени от централната власт, някои от които са хански резиденции (Ваклинов 1972: 12; 1977: 83, 91). Второто, разширено схващане на понятието е неточно, тъй като допуска включване на крепости, издигнати в християнско време. Аули са вътрешните крепости (т.нар. Вътрешен град) на Плиска и Преслав, вътрешното каменно укрепление при с. Хан Крум и крепостта Дръстър. Проблеми около датировката и аулната атрибуция съществува за крепостта на остров Пъкуиул луй Соаре на Дунав и за предполагаемата средновековна крепост в рамките на римо-византийския град Марцианопол (вж. тук по-долу).

II.1.а. Плиска

Откриване и проучване

За начало на идентифицирането на първата българска столица трябва да се приеме появата на името Плиска в западноевропейски географски карти от края на XVII–XVIII в. (Бешевлиев 1940; 1962: 16–18, обр. 3–11). Най-ранна е картата на Унгария и съседните ѝ земи, издадена през 1688 г. в Амстердам, в която е отбелязано селище с името Plisca (обр. 9). Тя изглежда е първообразът, използван в картите от XVIII в., първа сред които е отпечатаната в Париж през 1704 г. с името Plissa. Сведенията за този отдавна изчезнал град вероятно произхождат от участници в антитурския поход на Владислав III Ягело от 1444 г., тъй като това събитие е отбелязано върху първата карта. Някои автори смятат, че най-старото упоменаване на останките на Плиска се съдържа в писмото на Андреас де Палацио, написано по същия повод скоро след похода (Иширков 1908: 139), но в текста (Палацио 1964) това не е указано ясно. Сведения за Плиска са могли да съобщят също католически мисионери или италиански и дубровнишки търговци в българските земи през XVI–XVII в. (Бешевлиев 1940: 47). Името на по-късно създаденото там турско село няма връзка със старото име. В турски данъчен списък от 1676 г. то е наречено Ахи Баба, а в документи от третата четвърт на XIX в. Ага-Баба, Ахи-Баба (Шумен 1999: 73, 105–107). В карта от 1843 г. намираме формата Али-баба, в

карта от 1853 г. – Абаба, в руската карта на България от 1877 г. – Ак-баба и Абоба (Маринов 1943: 169). Последната форма, възприета от Ф. Каниц и К. Иречек (Каниц 3: 261; Иречек 1974: 934–937) се налага като меродавна. Всички форми на името са османо-турски. Становището за неговия тюрко-прабългарски произход (Симеонов 1979) е неубедително от езикова и историческа гледна точка.

Разполагането на Плиска встрани от маршрута на редките чужди пътешественици в тогавашната Османска империя и близостта на няколко големи турски крепости и гарнизони е причина за слабото изследване на района до Освобождението. Миналият през 1767 г. през близкия Нови пазар немски пътешественик Карстен Нибур само споменава за разположени наблизо останки от стар град, който той според описанията на своите информатори сметнал за римски. Едва през 1872 г. унгарският пътешественик Феликс Каниц прави първото бегло описание на старините при Абоба, приемайки ги също за останки от римски град поради името Бурдидзо, което прочел върху една полузаровена колона (Каниц 3: 262). През 1884 г. те са посетени от чешкия историк Константин Иречек, който се присъединява към това становище, но добавя, че там може да се търси и българското селище Плискова, споменато бегло от византийски хронисти за събития от края на X–XI в. През 1897 г. австрийският археолог Ойген Борман посещава развалините и споделя мнението за римската им принадлежност (подробно за изследванията до 1899 г. Бешевлиев 1964: 16–18; Георгиев 2000в).

Решаващи за атрибуцията на стария град се оказват наблюденията на Карел Шкорпил, чех по произход, пристигнал в България през 1882 г. като учител по математика. Мнението на професионалните авторитети до последния момент го кара да вярва, че каменната крепост е някой голям, но странно – ще е разсъждавал той, – неизвестен от писмените източници римски град. Въз основа на необичайната големина на абобското землено укрепление и на някои чужди на културата от римско време паметници, намерени там или в близките околности – надписи на средновековен гръцки език с имената на хановете Омуртаг и Маламир и групи от побити камъни (т.нар. девташлари) – той формулира идеята, че при Абоба се намират останки на българска столица от езическо време, по-ранна от Преслав, считан дотогава за първа и единствена столица на Първото българско царство. За пръв път публично тази идея е лаконично изказана през 1898 г.: „...тук [при Абоба – б. а.] е била, според мнението ни, българската столица на Аспаруха, Крума, Омортага и Маламера, тя е била после пренесена в близкия Преслав“ (Шкорпил 1898: 153).

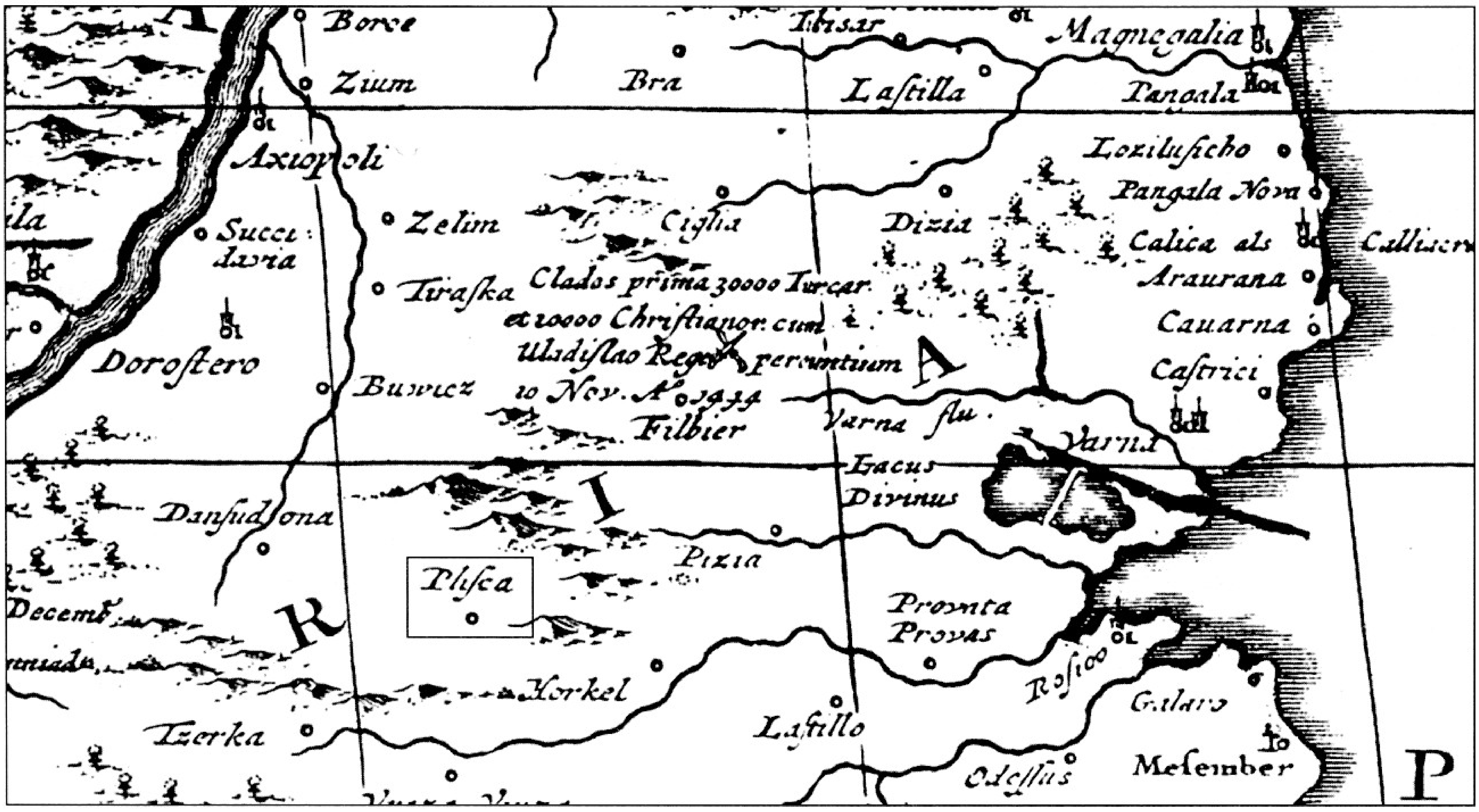

Обр. 9. Карта, издадена в 1688 г. в Амстердам с името Плиска

Научната значимост на тази идея е потвърдена от решението на Руския археологически институт в Истанбул и неговия директор Фьодор Иванович Успенски да финансират разкопки, които биха дали нови факти – в съответствие със задачите на Института – за културата на славянската държава България, отношенията ѝ с Византия и нейното място в източноправославната общност. Тези разкопки започват под ръководството на Успенски и Шкорпил на 6 октомври 1899 г. (Успенский 1905а: 1–7). В рамките на два археологически сезона са проучени частично или сравнително пълно Тронната палата, Дворцовата църква, част от комплекса на жилищния дворец, две порти и две кули на каменната крепост, Голямата базилика. Откривателите на Плиска попадат на най-важните архитектурни паметници. Те са толкова значими, че в следващите 100 години основните проучвания са насочени към тяхното доизясняване и изследване на терени около тях. Те имат ключово значение за характеристиката на целия археологически комплекс. Малко преди обнародването на резултатите, през 1904 г., шуменският учител и начинаещ археолог Р. Попов разчиства по указание на К. Шкорпил една полузаровена колона при тогавашното село Чаталар (дн. Хан Крум). Гръцкият надпис върху нея съдържал името на резиденцията на хан Омуртаг – Пл(и)ска. Така анонимният дотогава град при Абоба се сдобива с име, а българската средновековна археология още в началния етап на своето развитие регистрира важно откритие. То не е резултат от случайност, каквато е обикновено археологическата практика, а от предварително формулирана теза, доказана с разкопки. Тъкмо такива са някои големи открития на европейската археология през XIX в. в Мала Азия, Близкия изток и Египет. Българското откритие, макар не така популярно, принадлежи към същия ранг (Рашев 2006в: 8). Отчетът за разкопките (ИРАИК X, 1905) може да се оцени като крупен труд, който с богатата си информативност и точност на наблюденията не е загубил значението си и днес.

През следващите 100 години изследването на Плиска се извършва в две насоки – разширяване обхвата на изследваните площи и откриване на нови паметници – от една страна, и културно-историческата им оценка – от друга (преглед на проучванията у Милчев 1964б; 1974; Ваклинов 1974а; Рашев 1995а; Рашев, Димитров 1999, 10–14; Дончева 1999; 2000). Възобновяването на разкопките през 30-те години на XX в. е ознаменувано с откриването на нови важни паметници. Под Тронната палата са установени останки от по-ранна опожарена представителна сграда, която нейният откривател нарича Крумов дворец, свързвайки я с опожаряването на Крумовия аул през 811 г. (Миятев 1942: 105 сл.). В рамките на оградната стена около Малкия дворец са установени нови сгради, усложняващи планировката му (Karassimeonoff 1942).

През периода 1944–1970 г. успоредно с ограничените допълнителни проучвания в центъра (Михайлов 1955а; 1955б), се отделя внимание предимно на територията на Външния град. Там са открити останки от селища, датиращи от столичния период и са проучени първите жилища на обикновеното столично население – нов за онова време факт от археологията на Плиска (Михайлов 1955а; Милчев 1960; Михайлов, Милчев 1959). На брега на Асар дере е фиксиран дебел пласт от изхвърлени производствени отпадъци, съдържащи голямо количество горели материали (Михайлов 1955а: 63–66). Разчистени са основите на няколко базилики от „плисковски тип" (Михайлов 1949; Мавродинов 1949). От 1971 г. до 1981 г. в Плиска се осъществява мащабна програма за разкопки във връзка с честването на 1300-годишнината от образуването на българската държава. Тя обхваща два основни пункта – Голямата базилика с манастира около нея и Вътрешния град. Направени са нови наблюдения за плана и строителната история на Голямата базилика и е проучен изцяло манастирът около нея. Под основите на каменните постройки са проучени жилища от по-ранно селище. Във Вътрешния град са открити първите следи от най-ранното дървено строителство.

Изкопните работи за напоителна система през 70-те и 80-те години позволяват да се направят наблюдения на значителни площи от територията на Външния град и да се състави нова археологическа карта на Плиска (Димитров, Я. 1992; 1999). За един век разкопки изследваната обща площ достига около 120 дка или 0,5% от общата площ на земленото укрепление и около 5% от площта на Вътрешния град. От количествена гледна точка тя е твърде малка, но разнообразието на откритите паметници и разполагането им в различни точки на укрепената територия позволява да се изгради достоверна представа

за топографията и стратиграфията на Плиска. С достатъчно материали, макар неравномерно, са представени основните дялове на материалната култура. Голяма празнота в изследването на столицата е пълната неизвестност по отношение на нейните езически некрополи.

Втората основна насока в изследването на Плиска се отнася в конкретен план до проблема за съществуването на по-ранно римско селище на същото място, а в по-общ план – до произхода на архитектурно-строителната практика. В началото на дискусията стои предположението на Б. Филов за съществуване на римски кастел или крепост на мястото на Плиска, от който, според него, биха могли да произхождат намерените при първите разкопки тухли с печати на три римски легиона със седалища в Мизия (Филов 1907; 1908). Тази хипотеза игнорира обяснението на К. Шкорпил за донасянето на тези тухли от развалините на близки римски градове и преди всичко от Марцианопол (Шкорпил 1905г: 162, 166). Първоначално мнението на Б. Филов не получава отзвук, а и сам той изрично забелязва, че за нейното потвърждение са нужни допълнителни разкопки, като приема българския характер на откритите паметници и ги означава като „българо–византийски от VIII–IX в.“. Междувременно той създава нова теза – за ирано-сасанидския произход на плисковските каменни градежи (Filov 1919; Филов 1922; 1924), която охотно и прибързано се подема от някои негови съвременници (Протич 1926; Feher 1931) като част от кампанията за доказване на оригиналността и високото развитие на прабългарската култура. Това увлечение намира подходяща обществена атмосфера в условията на националната катастрофа, сполетяла България след несполучливото ѝ участие в Първата световна война, когато се търсят окуражаващи за духа на нацията исторически примери. Очевидните несъответствия във фактическия материал и основателните призиви за насочване на сравненията към паметниците на византийската архитектура (Mijatev 1935) са оставени без внимание.

Непосредствено след Втората световна война езиковедът Д. Крънжалов възражда първата идея на Б. Филов и в серия от публикации, основани на кабинетен анализ на данните от първите разкопки, се опитва да обяви Плиска за римски град (Krandžalov 1956; 1957; 1958 и др.). Новото поколение археолози, работещи в Плиска по онова време, има различно мнение по този въпрос. Някои негови представители със собствени теренни наблюдения се опитват да подкрепят тезата на Филов – Крънжалов (Михайлов 1960; 1962; Милчев 1964б). Други я оценяват като противоречаща на археологическите факти (Мавродинов 1959: 62–63; Станчев 1962; Stančev 1962; 1964). Спорът за Плиска става повод за по-обща дискусия, в която се поставя въпросът за приноса на славяни и прабългари в старобългарската култура. Привържениците на „античното наследство“ основателно критикуват надценяването на прабългарите. Но тези изследвания отиват в друга крайност, като им отричат всякаква културна роля, позовавайки се на прабългарското „чергарство“, и обявяват славяните за „по-културен елемент“ (Георгиева 1962; 1963; Милчев 1964б; 1973: 116–121). Отново и в по-открита форма се изразяват исторически оценки с оглед на тогавашната политическа обстановка в страната.

Междувременно през 60-те години в българската култура като цяло започва да се налага тенденция за търсене и подчертаване на националната културна самобитност. Тя не позволява теорията за античния произход на Плиска и за „ниската култура“ на прабългарите да стане официална позиция на българската археология. Водещите по онова време медиевисти, признавайки гръко-римския произход на архитектурно-строителната практика, определят плисковските архитектурни паметници като проява на старобългарската столична култура, реализирани от управляващата прабългарска върхушка (Мавродинов 1958; Миятев 1965; Ваклинов 1977; Бешевлиев 1981).

Повод за административна намеса в споровете около Плиска, повлияла за официално опровергаване на тезата за нейната предполагаема антична история, е откриването на саркофазите при Голямата базилика през 1970 г. Ръководството на БАН предприема реорганизация на колектива, работещ в Плиска и го попълва с нови млади кадри. Междувременно е подготвена програма за мащабни археологически проучвания, осъществени в периода 1971–1981 г. Като резултат от реализацията на програмата два нови резултата получават принципно значение: опровергаване на тезата за съществуване на предбългарски античен град на мястото на Плиска (последни отзвуци от дискусията у Георгиев 1986; 1991а; Милчев 1990; Божилов

1991б: 72–73) и откриването на „дървения" период в строителната история на центъра (Рашев, Дочева 1989; Рашев 1993б).

Кампосът Плиска

Понятието „кàмпос". Според Чаталарския надпис от 822 г. хан Омуртаг построил аул на Тича, „обитавайки канпоса на Плска". Ако не се касае за грешка, вероятно името Плска произхожда от по-старо Плиска (Бешевлиев 1992: 217). Гръцкото *кàмпос* (в надписа погрешно *кàнпос*) се извежда от латинското *campus* 'поле, равнина' и синонимните значения 'стан, лагер', а Плиска се приема за собствено селищно име на Омуртаговата резиденция (Бешевлиев 1992: 217–218). Генетивният падеж за притежание изисква буквален превод „в лагера на Плиска" (Златарски 1994, I, 1: 444), „стана на Плиска" (Бешевлиев 1992: 216), но се превежда и като обстоятелствено пояснение за място „лагер в Плиска" (Успенский, Шкорпил 1905: 546), „в лагера Плиска" (Рънсиман 1993: 73), „в равнината Плиска" и по-точно в оградената част от равнината (Бъри 1915: 114), „в стана Плиска" (Дуйчев 1943: 5). Така Плиска се схваща като селищно име на владетелския лагер. Ако се приеме това значение, то ще се окаже единственият пример за собствено селищно име в домашните източници от IX – първата половина на X в. През този период в тях не се сочат преки селищни имена, а техни географски, качествени и пространствени еквиваленти: „аул на Тича", „преславен дом на Дунав", „на устието на Тича", „стар дом", „стар дворец", „всеславен дом", „вътре" (Рашев 1995а: 13). Поради това има известно основание да се смята, че и местоживеенето на Омуртаг е било означено по подобен начин и че неговата резиденция все още не е имала собствено име или то не е било в официална употреба. Резиденцията на неговия предшественик Крум също се назовава в изворите *аулè,* без към това да се добавя конкретно селищно име (ГИБИ III: 282; IV, 11–12; ЛИБИ II: 269). В такъв случай може да се предполага, че Плиска най-вероятно е име на река, спрямо която е ситуиран обитаваният от владетеля *кàмпос,* и че бидейки отначало речно име, по-късно то се превърнало в селищно. Такива са случаите с другите две славянски речни имена в Североизточна България – Варна и Тича, които дават имената на съответните средновековни селища, разположени на тези реки.

От двете значения на *кàмпус-кàмпос* 'поле' и (полеви) 'стан, лагер' почти всички изследвачи са склонни да изберат второто. Решаваща се оказва съпоставката с аварския hringus и лангобардския campus, като се добавя, че и древнотюркското *ордỳ* означава също укрепен лагер (Бешевлиев 1992а: 218). И трите примера са лишени засега от археологически съответствия (за аварския hringus вж. Pohl 1988: 306–308). Тюркското *ордỳ* не е познато в българските и гръцките писмени източници. В латинско-гръцката фортификационна терминология за Балканския полуостров campus (*кàмпос*) също не е известно (Торбатов 2000). В гръцките източници от VIII–IX в. с това понятие се означава поле и равнина, но никога укрепление. Военният полеви лагер се нарича *стратòпедон*, а неговите отбранителни елементи – вал и ров – съответно *хàракс, хàрака* и *фосàтон* (Рашев 1995а: 11 с л-ра). Латинското campus се покрива по значение с гръцкото *педѝон*, т.е. поле, равнина (Lexicon 1904: 625). *Кàмпос* не е само поле за земеделска обработка, то е предимно необработваемо поле, в което се разполага временен лагер на войска, но не и постоянно укрепление. Кампосът при Константинопол, както и преди това в Рим, представлявал обширна равнина за събиране на войската преди отправяне на поход, за тържествени военни церемонии с участието на императора или за прокламиране на т.нар. войнишки императори. То не било оградено с някаква стена, ограда, ров или вал. Кампосът при Анхиало и кампосът при Керамие в Македония в края на VII в. и през VIII в. се описват като полета, в които се разполага временно на лагер войска и население или се води битка. Разполагането на войска „на кампос" е устройване на временен лагер на открито без изграждане на постоянни укрепителни съоръжения. За събитията от 708 г., когато българи и византийци се сблъскали в Анхиалското поле, Теофан Изповедник използва понятието по два начина – да означи разполагането на войската на стан и да посочи полето, в която тя се пръснала да събира фураж (ГИБИ III: 267–268). У патриарх Никифор неукрепеният и невоенен характер на полето е ясно подчертан от замяната на *кàмпос* с *педѝон.* И в случая с Плиска не може да се твърди изрично, както се настоява традиционно, че *кàмпос* означава укрепен стан или военен лагер, че е тъждествен със земленото укрепление на Плиска и че с този термин са били означавани и другите землени ук-

репления от времето на Първото българско царство (Михайлов 1972а: 3–4). Въз основа на тези примери може да се допуска, че *кàмпос* от Чаталарския надпис е полето, укрепеното поле, в което е била разположена ханската резиденция (Миятев 1949: 263; Тъпкова 1956: 443, но по-долу, с. 446, бел. 5 – „лагер, укрепено място") и по-точно полето около реката Плиска, която тече през него или близо до него (Рашев 1995а: 11–14). Поясняването на името Плиска като река в Чаталарския надпис не е направено по същите съображения, по които е избегнато това и за река Тича в същия надпис, и за река Дунав в Търновския надпис на Омуртаг. В такъв случай началото на второто изречение от Чаталарския надпис би могло да се допълни така: „Обитавайки полето [на/около/при река] Плиска, съгради аул на [река] Тича...". Различията в падежите, в които са поставени двете имена в надписа, допуска и превода „обитавайки полето Плиска, съгради аул на [река] Тича". Тази практика за ситуиране на ханската резиденция спрямо природен обект напомня означаването на центъра на Втория тюркски каганат с името Отукен – съвременния хребет Хангай – в чието подножие се е намирала резиденцията на източнотюркските кагани: „... около Отукен... между тези планини се намирала тяхната държава..." (Айдаров 1971: 343). Нейното собствено име не е известно.

Името Плиска. В по-късните източници *кàмпос* не присъства като характеристика на столицата, вероятно защото името на полето, респективно на реката, се превърнало в селищно име. В ръкопис от края на IX – началото на X в. е употребено името Мъдра Плисковска заедно с Мъдра Дрѣстърска. От контекста е ясно, че „мъдра" означава 'крепост' (Турилов 2001; Калоянов и др. 2007: 205, 208). Апокрифният български летопис от XI в. предава формата Плюска градъ, като основаването му е приписано на Испор цар, т.е. Аспарух (Иванов 1925: 282). В старобългарския превод на хрониката на Симеон Логотет по повод похода на император Василий II в североизточните български земи през 1001 г. е предадена формата Плиска (Златарски 1994, I, 1: 319 и бел. 2). В приписка към среднобългарския превод на хрониката на Константин Манасий е употребена същата форма (Хроника 1988: 234, 238, 242). Във византийски източници от втората половина на X в. до XII в. се употребяват формите Плискува (у Лъв Дякон и Псевдо-Кодин) и Плискова (у Скилица-Кедрин, Зонара и Ана Комнина) във връзка със събития от 971, 1001 и 1088 г. (Златарски 1994, I, 1: 320; Бешевлиев 1940: 43–44; 1962: 10–11; Beševliev 1962; 1987: 59). Допуска се, че тази гръцка форма предава старобългарския израз „град Плисков" (Бешевлиев 1940: 45), макар че наставката „-ува, -ова" не се превежда като „град" в славянски, гръцки или тюркски език. Тя ще е домашната простонародна форма, както показват сходни имена от Украйна и Хърватия (вж. тук по-долу).

След петвековно прекъсване името се появява отново в картата на Унгария и съседните ѝ земи от 1688 г. под формата Plisca, а в други по-късно издадени карти от края на XVII в. и първата половина на XVIII в. – под формата Pliska и Plissa. Османските регистри от онова време не съдържат такова селищно име, а в карти след средата на този век на мястото на старата столица се открива село Абоба в различните му форми. За последен път името Pliska се споменава в един труд за античните градове в северозападната част на Балканския полуостров, отпечатан в Будапеща през 1824 г. (Успенский, Шкорпил 1905: 553–554). Изглежда, докато в Западна Европа споменът за старото име е бил запазен няколко века след изоставянето на града, сред местното българско и турско-татарско-гагаузко население той е бил вече забравен. Когато Карстен Нибур минал през 1767 г. край „големите развалини", той ги ситуира спрямо близкия Ени-пазар (дн. Нови пазар), очевидно защото неговите местни информатори не знаят името на стария град.

Етимологията на името Плиска най-вероятно трябва да се изведе от славянски език. То е сродно на староруското *пльос* и новоруското *плèсо* 'езеро, блато, река' и има съответствия в различни райони на славянското разселване. Вече са сочени примери за сходни имена като Плесков и Плисков – старото име на дн. Псков (Пльсковъ) в Русия, Плшчина в Полша, Плескау в Германия, Мплиска в Гърция (Бешевлиев 1962: 15; 1973а: 7; Ковачев 1980: 245; 1982: 167) и летописния град Плиснеск при Лвов (Eisner 1966: 199, n. 10). Успоредица на особената гръцка форма е гръц. Мпреасник от слав. Брезник (Добрев 1987: 17). Към тях се добавят други селищни и речни имена: Плисков – градче на река Роска, приток на р. Рос във Виницка област, Украйна; Плесецк – град в Архангелска област, Русия; Плюсса – река и град в Псковска

област, Русия; Плес – град в Ивановска област, Русия (Атлас 1955, 179); село Плисецкое на река Плиска – приток на р. Унава-Ирпен в Киевска област, Украйна (Приходнюк 1980: 137; Кучера 1987: 24, 79, рис. 8); Плиска – селище в Панония според унгарски документ от XIII в. (Цанкова 1980: 93); Бискупия Плисков при Книн в Хърватия (Ковачевић 1977, 165, 171). Вероятно от същата основа е образувано името на село Пилюска (Плоска) в Пловдивско от XVI в., което се привежда като пример за евентуален произход на името Плиска от славянското прилагателно плосък, добило вероятно под влияние на прабългарския език формите Плюска и Плиска (Ковачев 1980: 245; 1982: 168). Едно специално издирване на това име в славянските страни навярно би увеличило броя на примерите. Плиска първоначално ще се е наричала някоя от реките в полето или пресушеното днес блато при Каспичан (Бешевлиев 1973а: 7). Това би могла да бъде малката река (дн. Асар дере), половината от която е включена в очертанията на земленото укрепление. Вероятността това име да е носела някоя от по-големите близко разположени реки – Каменица и Крива река – е по-малка. Те нямат директна връзка с територията на столицата и изглежда са имали други имена. В някои от посочените по-горе западноевропейски карти от XVIII–XIX в. днешната Каменица, горно течение на Провадийска река, е означена като Варна (Бешевлиев 1940: обр. 1, 2, 5, 9; Ivanov 1997: Abb. 5).

Извеждането на името от тюркски или ирански езици и отъждествяването на формите П-л-с-к / Б-л-с-г се прави според презумпцията за тюркския (Dimov 1970; Георгиев 1999; 2000 г: 44–45; 2003в: 168, бел. 1) или източноиранския (Добрев, П. 1993: 38–39) произход и език на прабългарите. И в двата случая сближаването е извършено поради външната, фонетична близост на привежданите аналогични имена. Това се отнася особено за тюркската хипотеза. Новият опит за търсене на тюркски аналози на името се основава на погрешното според нас твърдение, че наставката *-ова/-ува* в една от предадените на гръцки форми на името Плискова означава древнотюркското „укрепено поле, стан, лагер" (Георгиев 1999: 14). В древнотюркските езикови паметници такава дума, доколкото ни е известно, липсва. Понятието е по-късна тюркска лексема със значение „поле, равнина, широко място, степ" (Севортян 1974: 403–404; Дринов 3: 323). То е еднакво по значение с латинско-гръцкото *кàмпус-кàмпос*. За означаване на лагер, стан, владетелска резиденция, дворец и град в древнотюркските паметници се употребява понятието *ордỳ*, а за поле, равнина, степ – съответно *йазъ, куз, чол* (ДТС 1969: 370; Айдаров 1971: речник). В домашните паметници – Чаталарския надпис (Плиска) и в Апокрифния български летопис (Плюска) – не се съдържа съставката -ов/-ова/-ува. Очевидно тя е по-късна добавка и в такъв случай формата Плискова трябва да се схваща като смесена българо-тюркска (печенежско-узска) форма със значение „полето на Плиска".

Неубедително е и извеждането от тюркски (прабългарски) език на селищното име Абоба и на топоними в чертите на плисковското укрепление и неговата непосредствена околност (Симеонов 1979; Георгиев 2003в: 168–171). Те са османо-турски имена, появили се тук не по-рано от XVII в. Фонетичните сходства на имена от различни езикови групи могат да се окажат подвеждащи, а тяхното използване – погрешно. В такава посока е извършено и определянето на Плиска като иранско (прабългарско) име (Добрев, П. 1993: 39–40). Фонетични аналогии на основата Плис- вероятно ще се открият и в други езици, от което не могат, без съответния специализиран езиковедски анализ, да се правят генерални изводи за значението на името, а оттам и за произхода на прабългарите и техния език.

Някои автори допускат, че името Плиска е носело селището, основано през VII в. от славяни на мястото на бъдещата столица (за това вж. и тук по-долу). Досега следи от подобно селище на територията на Плиска или в нейните околности не са открити. Сведенията на византийските автори от VI–VII в. за разполагането на славянските селища край реки, блата и езера предполагат наличие на останки от такива селища край заливните мочурливи тераси на съседните реки Каменица, Тозлу дере, Крива река и района на Каспичанското блато. Направените обхождания в тези райони до този момент не показаха наличие на такива селища (Балабанов 1989, карта и обхождания на автора през 1982 г.). Трябва да се приеме, че басейнът на Провадийска река в горното ѝ течение не е бил обитаван от славяните, оставили през втората половина на VII в. културата Попина-Джеджови лозя I.

Физико-географски особености на Плисковското поле. Полето, в което е разположена

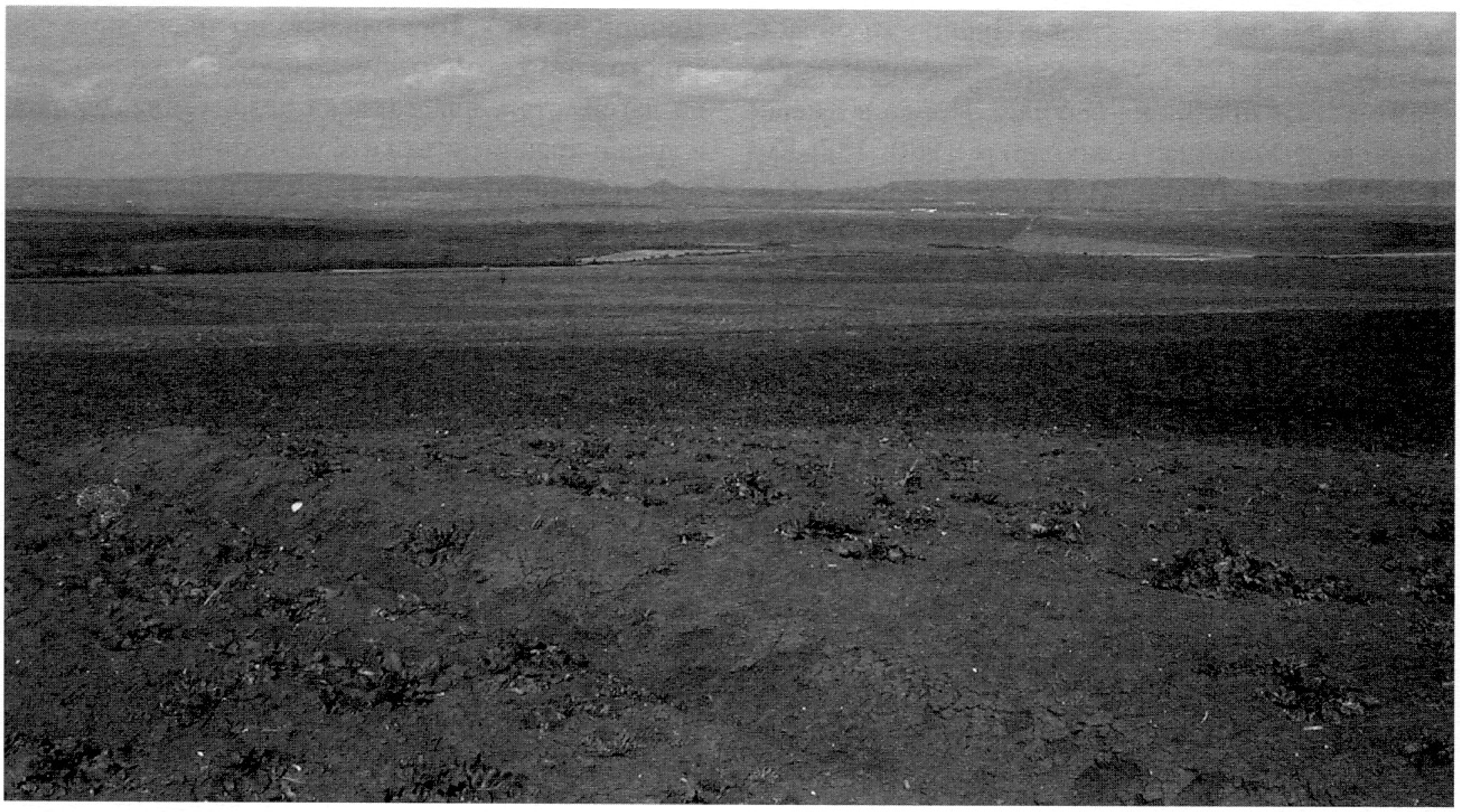

Обр. 10. Плисковското поле – поглед от юг

Плиска, се намира в горното течение на р. Провадийска и нейните притоци. Представлява слабо нагъната равнина, оградена от три страни с плата (обр. 10). В близкото минало то било означавано с османо-турското *-ова* и българизираната форма *-ова-та* (поле-то, равнина-та). Негови граници от север и изток са склоновете на околните плата, от юг и запад – вододелни височини между басейните на реките Провадийска и Тича-Камчия (Маринов 1943: 11). То заема средищно място в днешна Североизточна България (т. VIII/1). През него преминават пътищата от Дунав към проходите на Източна Стара планина и от черноморския бряг при Варна към вътрешността на Дунавската равнина. Тясна шийка между източния край на Лудогорското и Франгенското плато го свързва с Добруджа и го прави крайна югозападна точка на евразийската степ (Маринов 1943: 7). Военно-стратегическото му положение е било убедително демонстрирано по време на руско-турските войни през XVIII–XIX век, когато именно тук, при Шумен, се разполагал най-важният турски отбранителен възел, охраняващ пътя към проходите на Източна Стара планина за Тракия и столицата на Османската империя (Маринов 1943: 3 сл.). Създаването на Плиска в граничната зона на новата държава оформило нейния облик предимно като военен център – изходна база за контрол и защита на проходите и близкия морски бряг.

Частта от полето, в която била изградена столицата, обхваща водосборната зона на малката Плисковска река, наричана в края на XIX в. Асар дере (тур. „река при крепостта“). Тя тече от север към юг и има дължина 10 км. (т. IX). Граници на полето от изток и запад са гребените на плоските вододелни възвишения към съседните реки – на изток Крива река, на запад – Върбянска река, на север – Исбулска река. На юг граница е река Каменица, в която се влива Асар дере. От общата площ на тази територия (около 40 кв. км) половината (23 кв. км) е заето от земленото укрепление на столицата.

Към началото на XX в., когато са направени първите физико-географски наблюдения, Плисковското поле е имало ясно изразен степен ландшафт, флора и фауна и континентален климат, за който са характерни студена зима и сухо знойно лято (Шкорпил 1905а: 18–19). Валежите са били значително по-слаби от тези в съседните области – най-интензивни през есента и еднократни проливни през лятото. През периода 1929–1940 г. средногодишният валеж в съседния Нови пазар е бил 491,5 мм, в Кабиюк – 556,8 мм, в Шумен – 628,3 мм (Маринов 1943: 29–31). Днес климатът е променен като последица от глобални за земята причини. Някогашната тревиста степна покривка почти е изчезнала поради разораване на земята и само на отделни места са запазени неголеми участъци, използвани за пасища.

Земната основа на Плисковското поле (т. VIII/2) се състои от три основни пласта – хумус, льос и мергел (Евстатиев 1983). Хумусът, достигащ дебелина 0,60–1 м, има високо съдържание на карбонат и лесно пропуска атмосферните води. Льосът има подобни свойства и това определя степния характер на растителната покривка, която вегетира при минимално количество влажност на почвата. Мощността на льосовия слой се увеличава от север на юг и в центъра на Вътрешния град достига дебелина 3,80 м. В него се врязват основите на всички масивни постройки. Високата му влажност и понижена устойчивост на товар е наложило допълнително укрепване на основите на сградите чрез набиване на пилоти или полагане на дървени скари. Под льоса следва мека мергелна скала. Водоносният хоризонт лежи между льоса и мергелния слой и в отделни сектори достига дълбочина до 12 м. В долината на съседната река Каменица под мергелния пласт се разкриват пластове от твърд едрозърнест варовик, подходящ за строителство. Предимно от него са изградени стените на повечето каменни постройки. В околностите има залежи от качествени глини, подходящи за изработване на битова и строителна керамика.

Селищен живот до средата на VII век. Най-старите следи от живот във водосборния басейн на Асар дере датират от бронзовата епоха. Това са няколко могили, разположени по вододелните била източно, западно и южно от земленото укрепление (т. IX). В една от двете могили в м. Везир тепе (215 м н. в.), разкопани през 1900 г., под каменна плоча е намерен човешки скелет със свити крака (Шкорпил 1905з: 332–333) – най-вероятно гроб от бронзовата епоха. Край западната линия на вала и рова се разполагат 6 ниски могили, високи до 0,50–0,80 м и диаметър до 15 м, в които също са проучени гробове от бронзовата епоха. Двете високи могили в този участък (№ XX, XXIII) са тракийски надгробни съоръжения (необнародвани резултати от разкопки на експедиция „Плиска-запад“ през 1996–1998 г.). Могилната група Кърк-юклер северно от укреплението (Шкорпил 1905з: 333–337) съдържа могили от бронзовата и трако-римската епоха (Китов 2000). Най-ранните селища датират от III–IV в. и се намират от двете страни на северната половина на земленото укрепление (Шкорпил 1905а, 27; Дремсизова 1968; Дремсизова, Антонова 1975: № 60–63) и западно от Върбяне (Маринов 1943: 168; Антонова, Дремсизова 1973: 95). В рамките на укреплението се съобщава за една силно заравнена могила северно от обект № 40 (Петрова 1992: 68), чийто нисък насип напомня могилите от бронзовата епоха, освен ако не е образувана от рушевините на средновековна постройка.

Тук се пресичали римските пътища от Марцианопол към Никополис ад Иструм и от проходите на Стара планина към Дунав. Точното им трасе не е известно, липсват останки от каменна пътна настилка. Писмените източници не отбелязват в този район име на укрепено селище. Контролни функции е могла да има разположената в северния край на полето крепост при Войвода (Динискарта-Динея?, срв. за това Beševliev 1970: 144; Рашев 1988а), издигната през III в. (т. IX/2). Според наблюденията на К. Шкорпил пътят от Марцианопол (т. IX/I) навлизал в Плисковското поле между платото Стана и възвишението Тавшан тепе и го пресичал приблизително по линията между селата Енево и Царев брод (Шкорпил 1905л: 471), насочвайки се към селището при могилата Кабиюк. На самата пресечка, на десния бряг на р. Каменица, до една от могилите се издигала неголяма правоъгълна каменна постройка (т. IX/3) с основи от камъни, споени с хоросан, примесен със счукана тухла. Перпендикулярният път (т. IX/II) се насочвал на североизток и достигал до моста на Крива река (т. IX/4). След реката се изкачвал на платото Стана и се насочвал на север към римските станции при Войниково и Алеково в района на Тервел. Разклонение от този път вероятно е минавало по левия бряг на реката (т. IX/III) към селищата от римско време при Църквица и крепостта при Войвода (Дремсизова, Антонова 1975: 64; Милчев, Дамянов 1972). Крепостта, разположена до голяма естествена могила (412 м н. в.), ще е била свързана с още един меридионален път (т. IX/IV), водещ на югозапад от селищата при Исбул и Върбяне към Кабиюк (Антонова, Дремсизова 1973, 95–96; Дремсизова, Антонова 1975: № 29), където се съединявал с пътя Марцианопол – Никополис ад Иструм.

Главният път и двете негови разклонения образуват триъгълник, в чиято вътрешност попада средновековното землено укрепление. Този триъгълник се вписва във вече посочвания голям триъгълник между Марцианопол, Доростол и античния град при Шумен (Бешевлиев 1962:

обр. 2) и още веднъж потвърждава, че там наистина не е съществувал значителен римски град. Ясно се вижда, че римската пътна система буквално е заобиколила водосборната зона на малката река, където по-късно се създава Плиска. Първите средновековни обитатели са заварили там необитаемо поле, в което само надгробните могили подсказвали за някогашно присъствие на човека. Столицата израснала буквално на празно място, встрани от руините на околните римски и ранновизантийски селища, крепости и градове, които предизвикали интереса на новите заселници едва по-късно, и то само като кариери за готови строителни материали. Това прави Плиска характерен пример за начина, по който се формира, живее и умира една нова селищна структура, различна от заварените.

Периодизация на живота и строителството

Една от най-характерните особености на каменното строителство във Вътрешния град е голямата динамичност, с която се издигат сгради върху ограничена площ в сравнително кратък период от време. Тя включва не само изграждане, но и разрушаване (често до подложката на основите) за изграждане на нови, както и добавки и преправки на съществуващите. Често тези преустройства не могат да се датират точно и това създава трудности за относителната периодизация на строителството. Това е един от основните проблеми, занимавали различни автори при опитите им да се определи последователността на градежите (Karassimeonoff 1942: Abb. 236; Карасимеонов 1943: 10–20; Станчев 1961; Михайлов 1964; Георгиев 1984а; 1987; 1992а; Рашев 1985а: 38–40). Общото между тези опити е използването на данни от непълно проучени или необнародвани паметници и от терени с неясни стратиграфски детайли, което е причина за неточности и непълноти. От друга страна е налице стремеж за свързване на отделни сгради или строителни етапи с исторически дати и конкретни владетели, за което също липсват изрични данни и от своя страна също внася несигурни елементи във възстановяването на отделните периоди и етапи. Това прави и в настоящия момент всяка периодизация неокончателна и дискусионна особено по отношение на детайлите. В предложения тук опит се вземат под внимание сигурните периодизационни факти и на тази основа се обособяват два основни етапа на каменно строителство. За граница между тях се приема пожарът, унищожил първата каменна постройка – Крумовият дворец и свързаните с него подземни ходници, върху чиито изоставени останки се изграждат някои от по-късните сгради. Не по-малко значение имат водопроводите и каменно-тухлените настилки и тяхното съотношение спрямо сградите. Значението на тези опорни точки е посочено още в първия сериозен опит за периодизация (Ваклинов 1961: 114) и се запазва и днес. Важен разграничителен белег за сградите от периода след пожара пък е издигането на тухлената стена на Цитаделата.

В общата история на Плиска се обособяват четири основни периода със съответни етапи, подетапи и фази (за периодите Димитров, Я. 1999: 16–18). Те се обвързват с основни исторически дати:

Период I – столичен езически (681–864).

Период II – столичен християнски (864–893).

Период III – следстоличен „български“ (893–971).

Период IV – следстоличен „византийски“ (971 – ок. 1050–1070).

Това периодизиране се проследява по археологически данни в напластяванията при южната стена на каменната крепост (Димитров, Я. 1993; 1994а), където културният слой има най-голяма дебелина (т. X; обр. 11), както и при изследване на етапите на строителство в центъра на Вътрешния град. Историческият период I, който е предмет на нашето внимание, може от гледна точка на историята на материалната култура да се разслои на четири „археологически“ етапа, които се дефинират от гледна точка на основния тип строителство по следния начин:

Период I.1. – леки жилища и открити огнища във Вътрешния град.

Период I.2. – дървено и землено строителство във Вътрешния и Външния град.

Период I.3. – каменно строителство до пожара от 811 г.

Период I.4. – каменно строителство след пожара от 811 г.

Разделянето на етапа на дървено-землено строителство от този на каменното не трябва да се абсолютизира, тъй като част от по-ранните землени и дървени строежи и съоръжения продължават да съществуват и през периода на

каменното строителство, когато се появяват и нови разновидности на дървеното строителство. За разграничително събитие в двата етапа на каменното строителство се приема пожарът, унищожил най-ранната каменна постройка (Крумов дворец). Запазват се условните означения за външното и вътрешните укрепления съответно като Външен и Вътрешен град, тъй като те точно отразяват най-характерната черта от общата структура на паметника, съставен от ханска резиденция (Вътрешен град) и „сателитни“ селища (Външен град).

Период I.1. Леки жилища и открити огнища

Непосредствено западно и северно от Тронната палата са фиксирани петна от огън върху старата повърхност на терена (т. XII, легенда 2). В западния коридор на южното стълбище на същата сграда повърхността на стария терен е силно трамбована от отъпкване, а в запълването на попадаща тук яма за дървен стълб, прорязана от основата на сградата, са открити бучки отухлена пръст от огнище, разрушено при изкопаването на ямата. Подобни следи от разрушени огнища са намерени в запълването на ямите за дървени стълбове на откритата през 2005 г. кръгла дървена постройка в очертанията на Цитаделата. Около тези огнища и в ямите за дървените стълбове не са намерени никакви материали (необнародвани резултати от разкопки на автора и колектива).

Трамбованият от отъпкване терен и петната от огнища трябва да се определят като следи от временни леки наземни жилища от типа на шатри и палатки, които не са оставили забележими следи от конструкцията и плана си. Те могат да се определят като следи от най-ранните обитатели на това място, използвано отначало като временен неукрепен бивак и избрано след това за постоянно седалище на владетеля (Рашев 1993б: 255–256). Тогава леките жилища и подслони са били заменени със стационарни дървени постройки.

Период I.2. Дървено-землено строителство и жилищни квартали във Вътрешния и Външния град

През този период планировката на Плиска се определяла от съчетаването на две концентрични четириъгълни укрепления. Външното, съставено от вал и ров, образува рамката около няколко селища, които тук се обединяват условно в четири квартала. Вътрешното е ограждало същинската владетелска резиденция и е съществувало в три различни по размери и конструкция отбранителни съоръжения, първите две от които са съответно землено и дървено.

Обр. 11. Плиска. Културни наслагвания в южната част на Вътрешния град

Вънщно землено укрепление. Външната укрепителна линия е неправилен четириъгълник, ориентиран с дългите си страни по посоките на света (т. XI). Допуска се, че ориентацията му е била определена от сакрални съображения, свързани с представата за четириъгълния модел на света (Аладжов 1980: 42; 1999: 11). Такива подбуди не могат да се изключват, но изглежда разположението му е било продиктувано преди всичко от физико-географските особености на терена. Реката Асар дере и общият наклон на полето от север към юг са били факторите, определили издължената му в тази посока форма. Дългите страни на укреплението не следват билата, а вътрешните склонове на двата странични хълма край реката. Това разположение е нехарактерно за едно отбранително съоръжение и е било продиктувано от стремеж да не се получи прекомерно отдалечаване на периферията на оградената територия от основния водоизточник – реката. В тези очертания укреплението има размери: северна линия 3,9 км, източна линия 6,5 км, южна линия 2,7 км, западна линия 6,5 км. Обиколката на укрепената линия е 19,6 км, а заградената площ – 21,45 кв. км (според Шкорпил 1905б: 37 – 23,3 кв. км, измерено в крачки). Изграждането на подобно съоръжение е изисквало значителен ресурс от работна ръка. При използване на съвременни нормативи за ръчно изграждане на земнонасипни съоръжения се установява, че плисковското укрепление е могло бъде изградено от 10 000 души за около 100 дни (Рашев 1985б: 13 и бел. 19).

В литературата е обсъждан въпросът за два етапа в строителството му. Според Н. Мавродинов следа от етапно строителство е ровът Ачлъ хендек (т. XI/3), който е перпендикулярно продължение на рова на западната линия в нейната северна половина. Там западната линия е изместена на изток с около 40 м, което създава впечатление, че ровът е бил южна линия на недовършено първоначално по-малко укрепление (Мавродинов 1949: 162–163). Тъй като този ров не продължава на изток от Асар дере, допуска се още, че ранното укрепление е обхващало само северозападния ъгъл, като е използвало за източна граница реката (Георгиев 2000а: обр. 5). Според К. Шкорпил той е изкуствен отводнителен ров, допълнително удълбочен от дъждовните води (Шкорпил 1905б: 35). По-вероятно е този ров да е естествен. Неговият западен край се намира на 2–3 м встрани (западно) от западния ров на укреплението и изглежда е пресечен (т.е. заварен) от него. Той изглежда е една от онези отточни, характерни за Плисковското поле вдлъбнатини, които започват внезапно и на значителна дълбочина, каквато е например вдлъбнатината, в която се намира крайният западен извор на Асар дере. Съвременното състояние на рова показва, че е малко възможно да е имал някога отбранително предназначение – край северната му страна няма останки от вал. Той ще е бил включен в западната линия на укреплението като естествен отводнител на нейната северна половина, в която се е оттичала дъждовна вода от значителна площ. Друга причина е могло

Обр. 12. Плиска. Северната линия на земленото укрепление

да бъде запълването и затлачването му от подпочвени води. Следи от такова затлачване се виждат сега тъкмо в точката, където западният ров се свързва с Ачлъ хендек (Рашев 1985б: обр. 3) и в още два пункта на север от него. Тези затлачвания са били предизвикани от непрокопаните входно-изходни пътеки през рова. Необосновано те се приемат за стени на бентове, събиращи вода в рова, характеризиран като „изкуствена река, която опасва Външния град“ (Георгиев 2000б: 19, обр. 1). Общият наклон на терена не позволява събиране на големи количества вода. Към това се добавя голямата водопропускливост на льосовия слой и засушливият климат на Плисковското поле – неблагоприятни фактори за събиране и продължително съхраняване на вода (Рашев 2000в: 93). Изместването на линията на западния ров с 40 м на изток от началото на Ачлъ хендек ще е било направено, за да се предотврати проникването и оттичането на водата надолу по рова, като се отклонят водите в Асар дере. Тълкуването му като южна линия на предполагаемо първоначално укрепление не изглежда приемливо още и поради това, че ханската резиденция би останала южно, т.е. вън от него (Рашев 1982а: 98; 1985б: 14). Предположението за първоначално поселение и резиденция в северозападния ъгъл на укреплението (Георгиев 2000а: 25–28, обр. 5) предизвиква резерви и от неподходящия за обитаване терен. Едната половина на този ъгъл е прорязана от трите потока, образуващи Асар дере, а по средата на другата половина диагонално минава широка естествена отводнителна вдлъбнатина, наричана в началото на XX в. Гьол тарла (тур. „блатисто място“). Най-вероятно външното землено укрепление е било замислено и изпълнено еднократно. То е било планирано така, че ханската резиденция да попадне почти в средата му. Планировката му издава наличие на предварителен общ замисъл.

Отбранителните елементи на укреплението са вал, берма и ров. Размерите и конструкцията им в различни точки на укреплението имат особености, дължащи се на дебелината на пластовете от земната основа и на съображения от отбранителен характер (за подробностите Рашев 1985б). По северната линия на укреплението трите отбранителни елемента се наблюдават в най-ясно изразен вид (обр. 12). Западно от главния северен вход те образуват укрепена ивица с обща ширина 36 м. Валът, широк в основата си 12 м и висок днес 2,25 м (първоначално около 3 м), е изграден от землената маса, изкопана от рова. Ядрото му е съставено от хумусни и льосови слоеве, а най-горната част – от мергел (обр. 13). Долните слоеве имат висока плътност, придобита вероятно в резултат на трамбоване в процеса на насипване. По-едрите късове мергелни камъни са били наредени във

Обр. 13. Плиска. Разрез на вала на северната линия на земленото укрепление

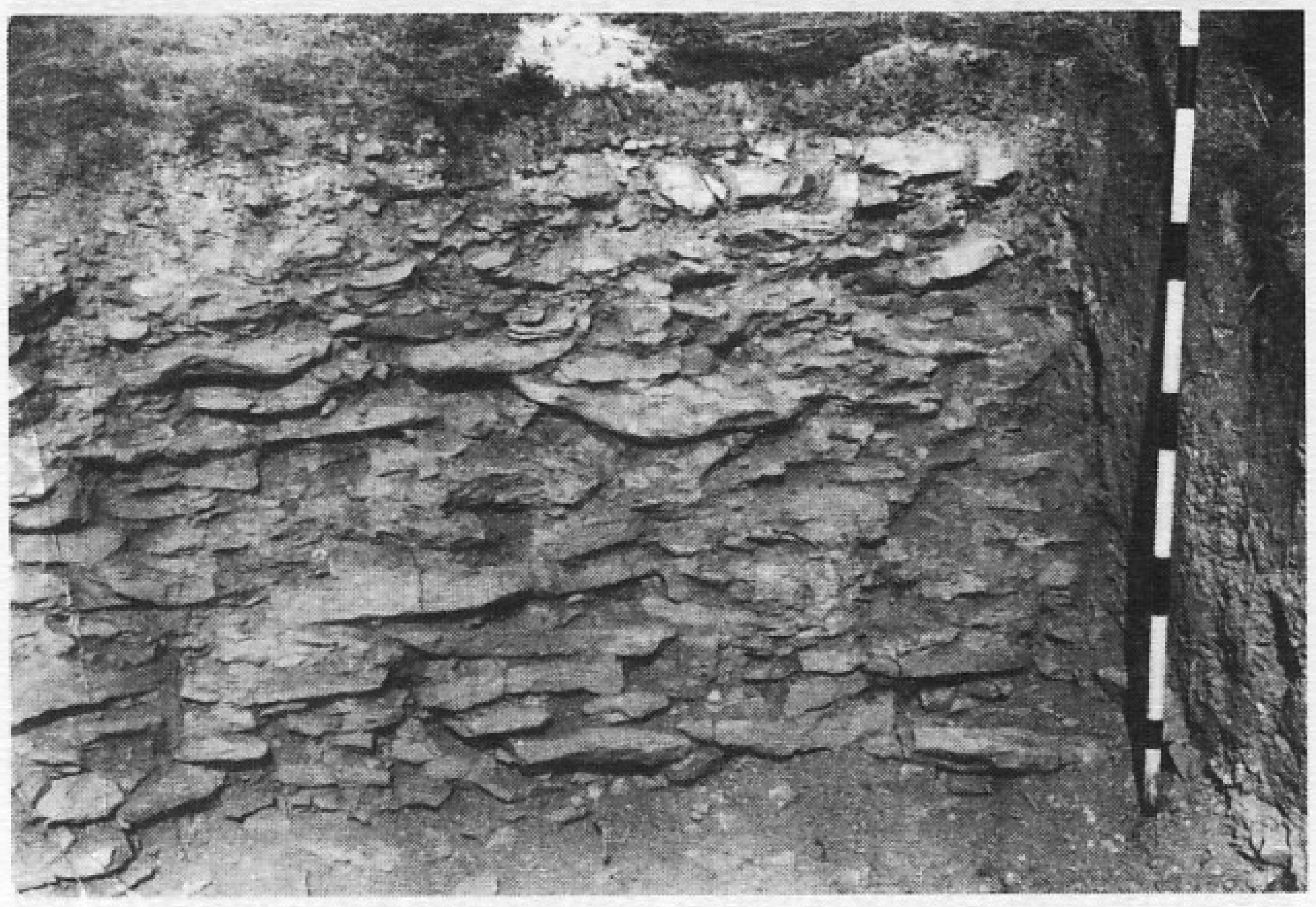

Обр. 14. Плиска. Каменна облицовка на външната страна на вала при източния вход

Обр. 15. Плиска. Разрез на западната линия на вала

вид на ниска стена, укрепваща отвън основата му. Бермата тук е най-широка от всички останали сектори – 8,50 м. Ровът е широк 16 м и първоначално е бил дълбок около 4,50 м. Източно от северния вход укрепителната линия има подобно устройство и размери. Поради плитко разположения мергелен пласт, в който се е врязал ровът, тук и двете страни на вала в основата са били облицовани с вертикално подредени плочести камъни. В района на главния източен вход, поради тънкия землен слой, ровът е бил прокопан почти изцяло в мергелния пласт. Изкопаният каменен материал е бил използван за облицовка на външната страна на вала. Плочестите камъни са нареждани в един ред, плътно един над друг и без спойка. Гледан отвън, валът тук е изглеждал като каменна стена, висока до 2 м (обр. 14). В южния край на западната линия на укреплението той е насипан изцяло от землени прослойки, тъй като в този сектор мергелният пласт лежи на по-голяма дълбочина. Ширината му достига 11 м, височината 2,30 м. Бермата е била широка около 2 м, ровът е широк 26 м и дълбок 4,40 м (обр 15.). Следи от дървени конструкции, повишаващи височината на вала или затрудняващи достъпа до него, не са установени при досегашните проучвания. Метричните разлики в размерите на отделните отбранителни елементи и различията в устройството на вала трябва да се обяснят с голямата площ на укреплението, където са работели различни групи строители, както и с различната дебелина на земните пластове. Независимо от тези различия по основните си конструктивни белези, както и по своята планировка, укреплението издава белези на единен строеж, изпълнен еднократно по предварителен замисъл.

Главните входове на укреплението се разполагат почти по средата на четирите страни. Днес те са обикновени просеки, пред които се проследява непрокопана проходна ивица в рова. Особено устройство има източният вход. Той представлява просека, широка 47 м, по средата на която се издигал могилообразен насип, образуващ два прохода с ширина съответно 15 м и 8 м. Вероятно те са били затваряни от дървени врати, чието устройство остава неясно. На всички страни на укреплението, особено на западната, са запазени следи от по-тесни просеки във вала, понякога с площадки през рова, повечето от които несъмнено имат стар произход (източна половина на северната линия, северно от Ачлъ хендек, при могили № XXIV и XXV, при югозападния ъгъл), други вероятно са следи от междуселски пътища от по-ново време. Те показват особеното значение на района западно от Плиска, където са съсредоточени по-големия брой от т.нар. девташлари и където се намира вторият по големина землен лагер при могилата Кабиюк.

Във вътрешността на укреплението в края на XIX в. още са личали следите от четири пътя (т. XI), водещи от центъра към главните изходи (Шкорпил 1905б: 60–61, т. I). Днес добре личат следите на пътя между Асар дере и западния вход във вид на широка и плитка вдлъбнатина, която при оран ясно се отделя с белезникавия цвят на пръстта. Тези пътища не са имали трайна настилка. Според наблюдения от въздуха се установяват трасетата и на други, второстепенни пътища и пътеки (Петрова 1992: обр. 1). Някои от тях биха могли да бъдат следи от междуселски пътища от ново време.

За датировката на укреплението могат да се използват засега само три керамични фрагмента, намерени под вътрешния склон на вала на нивото на старата повърхност (Рашев 1985б: 10, 13, обр. 6). Те се отнасят към VIII – средата на IX в. Косвено за относително ранна дата на строителство може да свидетелства голямата площ на укреплението. По отношение на големината си то се сближава с двойно по-големия по площ землен лагер при Никулицел в Северна Добруджа, който би могъл да се определи като негов модел и хронологически предшественик (Шкорпил 1918: 231; Михайлов 1976: 73). Подобни съоръжения с голяма дължина на укрепените линии не са могли да бъдат ефикасно защитавани дори от силно подвижна войска. Поставя се въпросът дали те са имали само военно-отбранително значение или по-скоро маркират сакрална територия, придобила този статут поради постоянното пребиваване на владетеля там. Неясен е и въпросът за тяхното наименование. Предлага се да се означават с латинско-гръцкото понятие *кàмпос* (Михайлов 1972: 3–4) и неговия „прабългарски“ еквивалент *òнглос-òглос* (Ваклинов 1977: 87). И двата варианта предизвикват резерви.

Двете внушителни землени укрепления при Никулицел и Плиска са били издигнати в район, където отдавна не съществувала практика за изграждане на земнонасипни отбранителни съоръжения. Това поставя въпроса за произхода

на традицията. Подобни съоръжения в старите земи на славяни и прабългари не са известни. Изхождайки от този факт, трябва да приемем, че тяхната поява в долнодунавския район трябва да се обясни като самозараждане на строителна практика, предизвикана от необходимостта за срочно и бързо маркиране и ограждане на големи територии – лагери или гранични линии (Рашев 1982а: 124–125). Строителството на землени укрепления не изисква специални строителни умения и поради това е било възможно привличане на голям брой неквалифицирани строители, които при подходяща организация за кратко време са могли да оградят или очертаят значителни територии. Появата на тези укрепления е била стимулирана от необходимостта да се осигури безопасност поради постоянното военно-политическо противопоставяне с Византия и до голяма степен е било предизвикано от нея. Появили се спонтанно, землените укрепления бележат най-ранната проява на българската фортификация и строителна култура наред с вкопаните жилища-полуземлянки и дървени постройки.

Дали все пак заварените в развалини местни градове не са повлияли на това строителство с някои свои външни белези? Тази възможност не може да се изключи категорично. Най-големият и най-близкият до Плиска от местните античи градове – Марцианопол (158 ха площ) с издължената си от север към юг четириъгълна форма и с реката, която тече през него (Mintschev 1987: Abb. 1), напомня за двата най-характерни белега на планировката на Плиска, освен ако не е налице случайно съвпадение, продиктувано от обща необходимост да се осигури контрол върху постоянен водоизточник.

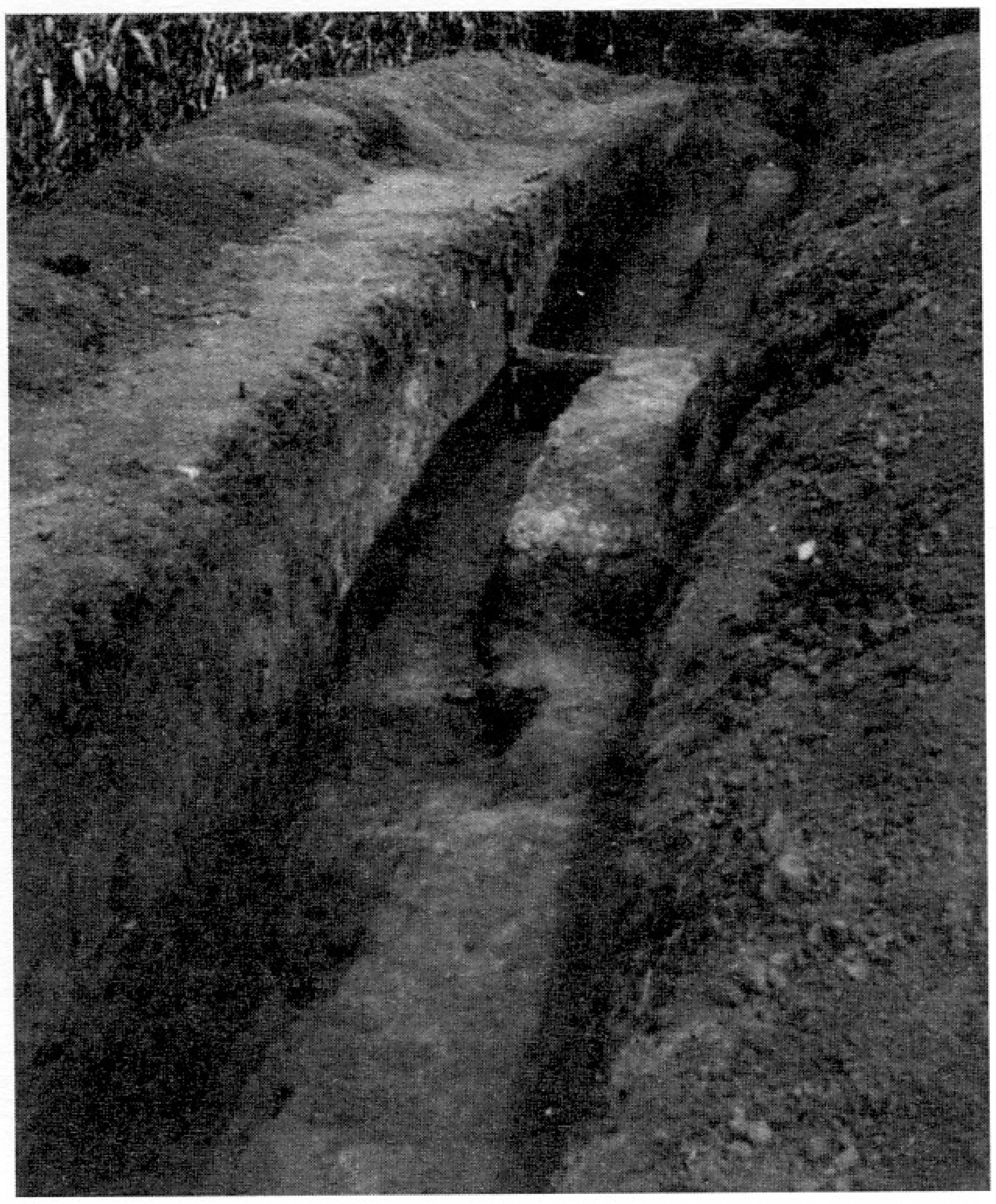

Обр. 16. Плиска. Останки от вала на вътрешното землено укрепление

Вътрешно землено укрепление. Наличие на вътрешно землено укрепление, съществувало едновременно с външното, е допуснато отдавна (Василев 1937: 48). Северозападният му ъгъл е отбелязан още от К. Шкорпил, но погрешно е свързано с изградената успоредно на северната му линия по-късна каменна стена (Шкорпил 1905а: 44, т. I; Рашев 1985б: 14–15). Правилното им тълкуване бе извършено благодарение на наблюдения от въздуха, при което е забелязано трасето на почти заличения вал между могили № XXXII и XXXIII (Петрова 1992: 66–67, обр. 2, 3). Този факт, съобщен още около 1980 г. устно от арх. Сл. Дончев въз основа на самолетна снимка от Военно-историческия музей в София (обр. 27), бе изнесен в печата едва преди няколко години (Дончев 1998: обр. 1). В един сондаж, пресичащ останките на вала, са установени следи от насипан на нивото на старата повърхност плътен льосов слой, произхождащ от долните части на рова (обр. 16). Това е светлата ивица, която на аерофотоснимката се проследява непосредствено южно от тъмната ивица, маркираща рова. Ровът, частично проучен, е имал дълбочина над 3 м и ширина около 15 м (Петрова 2000 и недовършени разкопки на автора там през 1983 г.). От другите страни на укреплението е запазен само ровът, днес изцяло запълнен и заравнен. Формата му (т. XI/1) се възстановява като трапец с площ около 650 дка (нови наблюдения и сондажни прорези на рова у Георгиев 2000а: 28–29, обр. 1, 6; 2000б: обр. 2, 3; Георгиев, Иванов 2001: 114; 2005: 261). Изграждането му показва, че първоначалната схема от две концентрични укрепления е била замислена още в най-ранния период от историята на столицата. Неговата функция ще е била да защитава най-ранните следи от живот в центъра – леките жилища, отопливани с огнища.

Двойна дървена стена. Тя се е появила след изоставянето на вътрешното землено укрепление и ознаменува появата на нов тип жилища и представителни постройки – дървените. Доскоро бе проучена само част от нейната южна ли-

Обр. 17. Плиска. Останки от двойната дървена ограда с южния излаз на подземния ходник

ния, открита от съветска експедиция през 70-те години на миналия век (Плетнева 1992: 41–46, обр. 12–16). През 2004 г. нейната форма бе изцяло установена (Георгиев, Димитров 2004; 2005: 260; Станилов и др. 2004; Рашев, Станилов 2005: 263). Формата на укрепената територия е неправилен четириъгълник, чиито стени са разположени почти успоредно на стените на по-късната каменна крепост и навътре от тях, заграждайки площ от около 300 дка (т. XI/2). Съставена е била от два успоредни реда дървени стълбове на 1,60 м един от друг, положени в дълбоки траншеи и укрепени в подземната си част с трамбована пръст и камъни (обр. 17). Първоначалното определение на съоръжението от неговия откривател като фундамент на каменни облицовки на стена със землен пълнеж (Плетнева 1990: 103–104; 1992: 41) бе коригирано още преди новите проучвания и определено като двойна дървена стена (Станилов и др. 1991: 133; Рашев 1993б: 257). Тази констатация бе потвърдена с нови наблюдения (Георгиев, Димитров 2001: 123; 2002: 114). Неравномерното запълване на траншеите с камъни, определени първоначално като основи, е било извършено за укрепване на земления пълнеж около дървените стълбове. Пространството между двата реда стълбове над терена не е било запълнено със землен или каменен насип. Относителната хронология на стената е сравнително добре документирана. Тя е пресечена вторично от северния и южния излаз (обр. 17) на подземния ходник, излизащ от Крумовия дворец и опожарен заедно с него вероятно в 811 г. (Рашев, Станилов, Инкова 2004; Рашев, Станилов 2005: 263). Това означава, че дървената стена е била заварена от строежа на ходника и на двореца и че, бидейки издигната преди тях, е ограждала поранните дървени постройки в центъра, а след това и Крумовия дворец (т. XXVII).

Напоследък за укрепително съоръжение, предхождащо изграждането на каменната крепостна стена, се приемат един ров и слаби следи от „дървено-каменен вал“ в района между могили № XXXIII и XXXIV (Henning 2000a: Abb. 6). Устройството, хронологията и функцията на това съоръжение не са доказани убедително.

Вътрешното землено укрепление и издигнатата след него двойна дървена стена оформят две последователно издигнати рамки на същинската ханска резиденция. На тази територия се разполагат още две групи паметници от найранно време – останки от дървени постройки на резиденцията и от жилища-полуземлянки на селището край нея.

Дървени постройки в центъра. Изградени са чрез побиване на носещите стълбове в ями

или траншеи, чиято дълбочина от тогавашната повърхност достига 0,60 – 2,40 м. Според този признак се обособяват два типа конструкции – ямно-стълбови и траншейно-стълбови, които понякога са комбинирани (Георгиев 2002а: 75). Диаметърът на кръглите стълбове достига 0,15–0,40 м. По-рядко са били използвани дялани греди с четириъгълно сечение. След полагането на дървените стълбове ямите и траншеите били запълнени с пръст, трамбована на пластове. Понякога устойчивостта на вертикално положените стълбове била повишавана чрез поставянето им върху подложки от цели или фрагментирани тухли, които в отделни случаи образуват няколко реда. Тухлите без изключение са преупотребени и датират от IV–VI в. В отделни случаи преди полагането на дървения стълб на дъното на ямата, врязана в неустойчивия льосов слой, била насипвана и трамбована прослойка от смесена пръст, използвана като подложка. Съединяването на дървените греди, стълбове и талпи във височина е ставало само чрез сглобка. Не са установени железни детайли за скрепяване – гвоздеи, пластини или скоби. Този способ е изобщо характерен за всички дървени конструкции в Плиска. Строителството с дърво, както и укрепяването чрез землени валове и ровове, принадлежи на оригиналната домашна строителна традиция на славяни и прабългари. Използван за елементарни битови нужди още в техните първоначални територии, в Плисковското поле този тип строителство се е превърнал в архитектура чрез изграждане на представителни и жилищни сгради и съоръжения, които в повечето засвидетелствани случаи предхождат по време първите каменни постройки в центъра (Рашев 1993б). Използването на дърво като строителен материал е засвидетелствано и през периодите на каменно строителство (Георгиев 2002а: 77 сл.), но за съоръжения с нежилищен, „инфраструктурен“ характер.

Към паметниците на дървеното строителство от най-ранния период във Вътрешния град, когато той е бил защитен с двойната дървена стена, се отнасят цялостно или частично проучени постройки. В повечето случаи техните останки са прорязани от зидовете на по-късни каменни сгради или са покрити от съвременни на тях каменни и тухлени настилки. Спрямо плана на каменните сгради те попадат в следните сектори на центъра (т. XII/1–17, легенда 1): 1. Постройка с неуточнен план под Крумовия дворец и Тронната палата. 2. Кръгла постройка под тухлената настилка на дворцовия площад, западно от Тронната палата. 3. Правоъгълна постройка, западно от кръглата. 4. Следи от постройка при южния вход на Цитаделата. 5. Кръгла постройка в южната част на Цитаделата. 6. Постройка под езическия храм в Цитаделата. 7. Постройка югоизточно от храма и пред южната стена на Цитаделата. 8. Постройка (?) под източната половина на Малкия дворец. 9. Ями и траншеи от временни дървени съоръжения (пергола) под основите на сграда Г, кръглата баня, баня F и кръстокуполната църква (Георгиев 1984а: 149; 2002а: 74). 10. Ями и траншеи от постройка (?) под водохранилището и край него (Георгиев 2002а: 74). 11. Двойка успоредни траншеи под северната, западната и южната стена на тухлената оградна стена (Георгиев 2002а: 74; 2003г: 87–88). 12. Траншея за дървена стена в североизточния ъгъл на Цитаделата. 13. Ями от постройка под „болярското жилище“ (Георгиев 1994: 96–97). 14. Ями и траншеи от постройка (?) западно от сграда Г-Д-Е-Ж-З (Георгиев 2002: 74). 15. Ями от постройка в северния край на сграда И-К-Л-М. 16. Траншеи от дървени огради източно от езическия храм. 17. Яма (траншея?) североизточно от Крумовия дворец. Във Външния град към тях се добавя постройката, предшестваща изграждането на каменната сграда 32 (Рашев 1984а: 6). При проведените там през 2006 г. допълнителни разкопки се установи редица от ями за дървени стълбове от постройка, която по размери е била приблизително както по-късната каменна (т. XVII/1; обр. 42).

Останките в центъра се отнасят към две фази на дървено строителство (Георгиев 2002а; 2003г). По-ранните (т. XII/1–8, 10, 13, 15, 17) предхождат каменните сгради, по-късните (т. XII/9, 11, 12, 14, 16) са останки от временни или спомагателни дървени съоръжения – огради, перголи и навеси, съществували самостоятелно или заедно с някои от каменните сгради, издигнати след пожара. Тук ни интересуват само първите, доколкото те, без съмнение, принадлежат на самостоятелен строителен период, който бе означен като „дървен“. Включващите се в него паметници са представени от постройки. Още ситуиране на първите известни останки в центъра показа, че те се разполагат предимно под по-късните каменни сгради и в непосредствено съседство с тях (Рашев 1993б, т. IA; 2001б: 64–65) – факт, който е толкова ясен, че характе-

Обр. 18. Плиска. Останки от кръгла дървена постройка (разкопки 1981 г.)

ризирането на този докаменен строителен период като „теория“ (Георгиев 2003г: 85) изглежда непонятно. Вероятно, както вече правилно е посочено, не всички дървени постройки, подобно на по-късните каменни, са съществували едновременно. Освен това не може да се изключва възможността едновременно с дървените постройки от най-ранните етапи да са съществували и някои от най-ранните каменни сгради като например банята южно от Големия басейн. Възможното съчетаване на представителни дървени и обслужващи каменни постройки не би било изключение за една култура, която няма традиции в каменното строителство, но се развива в съседство с област с такава традиция. Ние бихме имали в такъв случай аналогия на описаната от Приск дървена резиденция на Атила с каменната баня, построена до жилището на Онигизий от византийски пленник от Сирмиум (ГИБИ I: 111). Такава възможност вече е допусната и за Плиска (Рашев, Дочева 1989: 309–311). Засега тя не може да се потвърди с конкретни данни от стратиграфията на терена, но от културно-историческа гледна точка е вероятна. Общият извод е, че първоначалната дървена владетелска резиденция по-късно е била „монументализирана“ чрез премахването на дървените сгради и заместването им изцяло с каменни – процес, който също отдавна е допуснат (Миятев 1942: 122 сл., 129). При тази промяна центърът запазил старата си застроена площ, а може да се предполага, че е била запазена и приемствеността във функциите на съответните дървени и каменни постройки по същия начин, по който по-късно изградените каменни сгради показват топографска и функционална приемственост в случаите, когато са издигнати в различно време на едно и също място (Георгиев 1982б). Съжителството на поранни дървени и новопостроени каменни сгради се потвърди през 2005 г. с откриването на втора кръгла по план постройка (т. XII/5), с чието разположение е бил съобразен подземният ходник, свързан с Крумовия дворец – същият, чиито два излаза от север и юг са били съобразени със съществуващата преди това двойна дървена стена (т. XXVII/1).

В настоящия момент разполагаме с пълния план на три дървени строежа. Дървената постройка западно от Тронната палата (т. XII/2; XIII; XXVII/2) има основна кръгла част с диаметър 14 м, очертана от два концентрични кръга от ями, в които били положени кръгли вертикални дървени стълбове (Рашев, Дочева 1989). На южната страна на кръга е оформен дълъг правоъгълен издатък, който се съединява с полукръг от ями, дублиращ основния кръг (обр. 18). Възстановеният план и обемна реконструкция я представят като повдигната над терена седмоъгълна платформа, достъпът до която е ставал чрез две странични и едно централно стълбище или рампа откъм фасадната южна страна (т. XIV). Второ, по-тясно стълбище откъм северозападната страна е осигурявало достъпа до сградата на лицето, за което е била предназначена. Големината на

постройката, солидната конструкция и нейната форма говорят в полза на предположението, че тя е представителен или жилищен дворец на някой от владетелите от VIII в. Най-вероятно е съчетавала двете функции, като се има предвид началният стадий във формирането на ханската резиденция по онова време. Нейните останки по-късно са били покрити от тухлената настилка на дворцовия площад, а ями от северния ѝ край, принадлежащи на по-тясното стълбище – от каменната пътека, която излиза от южната порта на Цитаделата. При тази ситуация мнението, че постройката е свързана с каменните градежи, съвременни на Тронната палата, и че тя трябва да се определи като трибуна за церемонии (Георгиев 1997а; 2002д), трябва да се изостави като неприемливо поради противоречие с данните за стратиграфията на паметника. Тя се отнася, без съмнение, към докаменния период от строителството в центъра (подробно за това Рашев 2001б: 63–71, обр. 1–6; Флёров 1996: 44–47 и бел. 19).

През 2004–2005 г. в очертанията на Цитаделата бе открита втора подобна по план и размери дървена постройка. Постройката има форма на правилен кръг, съставен от три концентрични пояса (т. XII/5; XV; XXVII/1). Най-вътрешният е включвал дълбоко забити двойки стълбове, средният е образуван от по-плитко побити стълбове, а външният е очертан от по-рядко разположени стълбове (обр. 19). Стълбовете от трите кръга са били опори на повдигната над земята платформа, върху която се е издигала същинската обитаема част с покрив на две нива (т. XVI). Тя е очертана от двата вътрешни кръга, докато външният изглежда е служил за опора на околовръстна открита или покрита галерия.

Третата дървена постройка се разполага западно от първата (т. XII/3; XVII/2). Тя има форма на четириъгълник, очертан от тесни траншеи, в които са били побити кръгли дървени стълбове. Западният край е прорязан и разрушен от подземен ходник, преминаващ под основата на южната стена на Цитаделата към южната крепостна стена и от изградения след него нов ходник. Останки от голяма постройка с двоен ред от ями за стълбове (съединителен пасаж?) са проучени източно и югоизточно от ези-

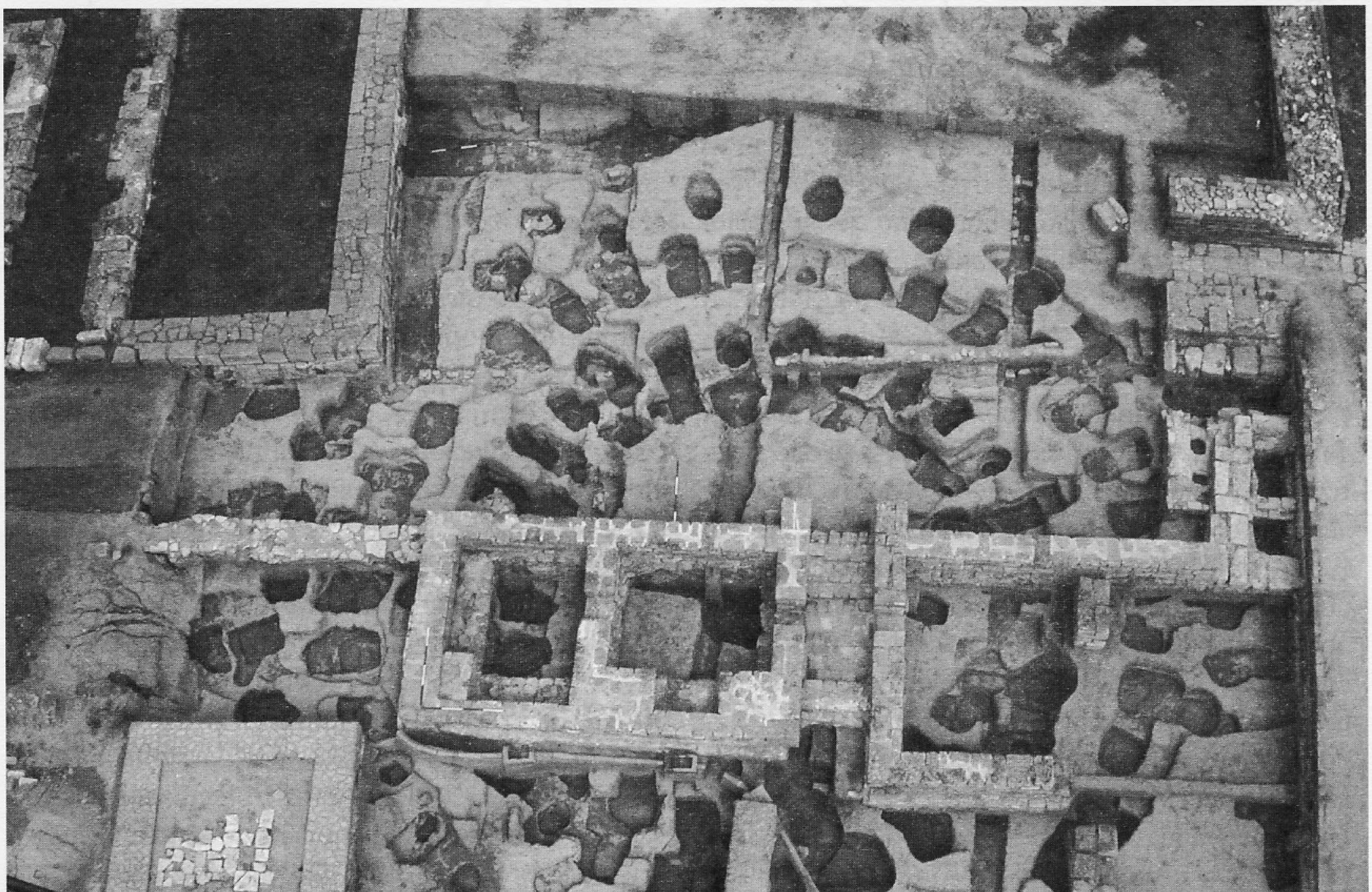

Обр. 19. Плиска. Останки от кръгла дървена постройка (разкопки 2004–2005 г.)

ческия храм в Цитаделата (т. XII/7; XVIIа). Може би това е пасаж, който на юг започвал от дървената постройка, предшестваща изграждането на Крумовия дворец и Тронната палата (т. XII/1), отвеждащ към частично проучената постройка източно от езическия храм. Синхронна или близка по време до описаните постройки в центъра е дървената постройка под основите на сграда 32 във Външния град. От нея през 2006 г. е проучена редица от ями за дървени стълбове (т. XVII/1; обр. 42).

Ранен квартал във Вътрешния град. Съвременни на първоначалната дървена резиденция са няколко жилища-полуземлянки и траншеи за дървени огради, разположени от двете страни на южната линия на двойната дървена ограда. Относителната хронология на по-ранните жилища, проучени там – № 5, 8, 14, 20, 21 – се поставя в VIII в. – първа половина на IX в. (Плетнева 1992: 47 сл.; Димитров, Я. 1994а: 47, обр. 10). За устройството на тези жилища са характерни каменните печки, разположени във вкопани под нивото на пода правоъгълни ями. В тях са открити фрагменти от червеноангобирани съдове, от съдове от песъчлива глина с врязана украса и от съдове с излъскана повърхност и украса (групи А, В, С в частта за керамиката тук по-долу). Двойната дървена ограда не пресича нито едно от тези жилища, което може да означава, че те са се появили след нейното изграждане или че трасето на оградата е било съобразено с вече съществуващи жилища. Ако е така, трябва да се допуска, че в рамките на първоначалната (дървена) ханска резиденция, в съседство с предназначените за владетеля дървени постройки, са съществували и жилища на обикновено население. Тяхното съжителство може да означава още, че в този по-ранен етап от съществуването си резиденцията още не е била схващана като сакрална територия, т.е. била е достъпна за обитаване от обикновено население, свързано вероятно с нейното обслужване. Доколкото може да се съди от съществуващите данни, дървените постройки в центъра са били отделени от тези жилища с широка около 200 м незаселена ивица. Тя е била своеобразна разграничителна линия между представителната и обслужващата зона. Не може обаче да се изключва възможността тези жилища да принадлежат, поне отчасти, и на приближени на двора, които по онова време обитават примитивни по тип жилища в съответствие с традициите на едно все още хомогенно общество, в което външните белези на знатност още не са били ясно изявени. Към такова предположение насочва разположената в непосредствена близост до двете кръгли дървени постройки осморкообразна по план юрта (т. XII/3; XVIII). По своята конструкция тя е преходен тип между наземно и вкопано жилище (Рашев 1993в: 185–186, рис. 1/2; 2/1, 2, 12, 13). Определянето ѝ като поменално съоръжение и свързването ѝ с разположения наблизо езически храм (Георгиев 1989б: 345–346) се основава на недоказана пряка връзка между тях и не се съгласува със стратиграфската картина на това място (Рашев 2001б: 71–72, обр. 7, 8). Силното отъпкване на пода, продължително използваното огнище в средата му и животинските кости, пръснати около огнището, показват жилищния характер на съоръжението.

Съществуването на юртообразното жилище и на полуземлянките в рамките на дървената резиденция показва, че отначало територията на резиденцията е била достъпна за обикновеното население на столицата и че владетелят е бил още силно свързан с колектива. Тази ситуация отговаря на ранен етап от общественото развитие на прабългарите и от развитието на ханската институция, когато са били живи традициите и обичаите на родово-племенното общество и неговите военно-демократични обществени порядки. Обратно, отстраняването на жилищата на обикновеното население на територията на покъсно изградената каменна крепост бележи момент на централизация на властта, на издигане авторитета и обществения престиж на ханската институция чрез изолирането ѝ в обособена укрепена територия. Това е предизвикало сакрализацията на ханската резиденция чрез недопускане на обикновено население за заселване в нейните граници.

Докато централната част през VIII в. е била заета главно от дървени постройки, съставящи ханската резиденция, около нея, в рамките на земленото укрепление, изглежда вече са съществували няколко квартала (т. XI/4–7). Редът и точното време на тяхната поява, първоначалните им размери и планировка трудно могат да се установят със сигурност. Тези квартали образуват пояс от „сателитни“ на ханската резиденция обитаеми зони, започнали съществуването си едновременно с нея или не много по-късно от нейната поява. Разположението им показва, че селищната схема на Плиска се е формирала още

в най-ранния период на нейното съществуване като синхронно съотношение между укрепена резиденция-център и укрепена периферия, заета от селища. Този вероятен начин на формиране на обитаемата територия се потвърждава от окончателната планировка на Плиска, в която резиденцията се оказва симетрично оградена от селища. Най-сигурният показател за тяхната топография са базиликите от втората половина на IX в. (т. XXV), които отбелязват местата им (Миятев 1949: 263; за топографията и плана на базиликите Георгиев 2000б: обр. 1; Дончева, Ст. 2003). Обратният вариант, според който първо се появили кварталите, а след това резиденцията (Георгиев 2000б: 26–27), ни се струва по-трудно защитим. Те заемат четирите ъгъла на земленото укрепление. Разделителни линии между тях са били пътищата, излизащи от вътрешното землено укрепление (общ преглед на проучванията им у Богданова 1995; Рашев, Димитров 1999: № 70–80).

Североизточен квартал (т. XI/4). Според теренните обхождания и наблюденията при прокопаване на напоителни канали, той не е заемал плътно цялата площ на североизточния ъгъл на земленото укрепление. Причина е могла да бъде липсата на достатъчно плитки подпочвени води или използването на този терен за пасища и земеделска обработка. Подобни необитаеми ивици се проследяват и по двете страни на пътя за Голямата базилика. От този квартал са проучени два сектора с жилища в района на обект № 31 и в рамките на Голямата базилика и двора около нея.

В очертанията на жилищно-производствения комплекс източно от Голямата базилика, означаван като обект № 31 (т. XIX/1), са изследвани общо 8 жилища-полуземлянки (Михайлов 1955а: 139 сл.; 1963: 12 сл.; Михайлов, Милчев 1959: 263 сл.), от които жилище VII, според намерените в него фрагменти от глазирана керамика, трябва да се отнесе към по-късния етап на живот на това място (Михайлов 1963: 16–20). Принадлежността им към езическия период от историята на Плиска се определя преди всичко от тяхната стратиграфска позиция – техните останки се намират под основите на изградените през първата половина на X в. сгради на голям жилищно-производствен комплекс. Относително ранната им дата се подкрепя и от намерените в тях материали, главно керамика, която е характерна за ранния културен слой в Плиска. Представена е от гърнета от песъчлива глина с врязана украса, съдове от сива пречистена глина с излъскана украса, съдове от пречистена жълта глина, някои покрити с червена ангоба и с дръжки с масивен четириъгълен издатък в долния край, и от амфори с ниско цилиндрично гърло (Димитров, Я. 2004). Относително ранни са и железният връх за стрела с трилистно сечение от жилище № 1 и лировидната тока и пръстен с незатворени краища „от долния пласт“ (Михайлов 1955а: обр. 95/3; Михайлов, Милчев 1959: 287, обр. 25/3, 6). Жилищата имат средна площ 10 кв. м и са били вкопани до 1,20 м от тогавашния терен. Имат четириъгълна форма и са ориентирани по страните на света (т. XIX/2, 3). Жилище VI се отличава от другите със своята Г-образна добавка. Подовете не са обмазани допълнително, върху тях вероятно е имало покритие от органична материя. Вкопаната част от стените на някои жилища е била облицована с дъски или талпи. Покривът обикновено се е крепял върху система от ъглови и междинни дървени стълбове. Отоплителните съоръжения са малки каменни печки, изградени от ломени мергелни камъни върху пода в един от ъглите на жилището. Сред камъните понякога се откриват и фрагменти от антични тухли. Изключение е печката в жилище VI, изградена в изкопана под нивото на пода яма с предпечно пространство. В три жилища (№ I, VI, VIII) до печката са установени останки от ниски подставки за глинени съдове или седалки. Аналогична стратиграфска ситуация между каменна постройка и полуземлянка, прорязана от нейните основи, е установена и при проучването на съседния архитектурен комплекс № 33 (Михайлов 1955а: 56–57, обр. 7).

В западната периферия на този квартал, сега в очертанията на Голямата базилика и в манастирските дворове северно от нея (т. XX/1), са проучени още 13 жилища-полуземлянки (Георгиев 1981а; 1993: 9–40). Този край на селището е ограничен с отводнителен ров откъм запад и разположени успоредно и перпендикулярно на него тесни траншеи – останки от дървени огради около отделни групи жилища. Преобладават четириъгълните полуземлянки, отопляваните с малки каменни печки, изградени върху пода в един от ъглите на жилището (т. XX/2). Четири жилища са наземни или плитко вкопани и са били отопляваните с открити огнища (т. XX/3). Жилище № 13 няма отоплително съоръжение и е било изградено върху по-ранна яма с неясен харак-

тер. Керамиката от културния пласт на селището и от жилищата е сходна с тази от жилищата при обект № 31. За гърнетата от песъчлива глина най-характерна е украсата от пояси от вълнообразни линии, покриващи цялата повърхност на съда (Георгиев 1993: обр. 13; 16). Тук значително по-пълно са представени съдовете от пречистена глина с охров цвят и червена ангоба – едноръчни или амфоровидни, с фуниевидно профилирани устия – изработени на крачно грънчарско колело. В глината е прибавен едър пясъчен примес или шамот. Често върху стените им преди изпичането са врязани знаци, а върху един съд – и изображения на орли (Георгиев 1978). Част от фрагментите произхождат от амфори с плитко набраздена повърхност и врязани знаци. Към керамиката се прибавя група предмети от кост (ашици със знаци, шила) и желязо (нож, халки, мотичка). Предметите от цветни метали, така редки в селища от това време, образуват представителна група (Георгиев 1993: обр. 27–31). Коланните украси и принадлежности включват посребрена плочка от тока, лировидна тока, втулчат меден ламаринен накрайник, един бронзов и два оловни прорезни накрайника с геометрична двустранна украса. Хомогенна е групата на пръстените от медна ламарина с незатворени краища (срв. тук гл. III). Според украсата на плочката те образуват две групи. При първата група от три пръстена плочката на най-добре изработения е украсена с двойки кръгови листа, от които излизат два издължени листа. Украсата на другите два пръстена е неумела имитация на първия. Плочките на другата група от три пръстена са украсени с три варианта на кръстовиден мотив. Един оловен пандантив има украса от кръст с триъгълни рамене. Жилищата се датират в VIII – средата на IX в. и се определят като „прабългарски“, като не се изключва и присъствие на славяни (Георгиев 1981а: 196; 1993: 36–37). При установената идентичност на ранносредновековната материална култура за двата етноса етническо определение на населението в това селище не е възможно.

След изграждането на базиликата и манастира около нея, а по-късно и на съседния комплекс № 31, обитателите на попадащите там жилища се преместили на север и североизток, където са проучени жилища, датиращи от периода около средата на IX в.–X в. Обнародваният предварителен план не съдържа хронологично разчленяване (Василев 1993). Там е намерен оловен печат на княз Борис, архон на България (Василев 1987; 2000). Жилищата са, без съмнение, разновременни и някои от тях биха могли да датират преди средата на IX в., както се предлага тук (т. XXI). Поради големия обхват на квартала подобни ранни гнезда от жилища могат да се очакват и в други сектори. Косвено за това свидетелства и по-ранната постройка под църква № 3 (срв. тук по-долу), а пряко – наблюденията на каналите за водоснабдяване, южно и югоизточно от Голямата базилика (Димитров, Я. 1992: обр. 1, Б21–23).

Югоизточен квартал (т. XI/5). Заема слабо наклонена на изток тераса, която на юг достига до малкия приток на Асар дере. Общата площ, на повърхността на която са пръснати керамични фрагменти от VIII–X в., е около 1000 дка, но точният обхват на ранните жилища остава засега неизяснен. Освен от разположения в източния ров на земленото укрепление извор на малката река Чаир юзу, приток на Асар дере, населението се е снабдявало с вода и от извор, разположен в падината до източния край на квартала. Днес там съществува кладенец, чиято вода се намира само на 1 м от съвременната повърхност.

Проучената част от ранния период на квартала, означен от проучвателите му като „селище югоизточно от Вътрешния град“, попада в западната периферия на квартала. Там са открити 25 жилища-полуземлянки, разположени в два двора от различно време (т. XXII), оградени с двойни дървени огради (Станилов и др. 1991; Станилов, Димитров 1999; Stanilov, Dimitrov 2001). Двор I има площ около 10 дка и откъм запад е бил снабден с вход, очертан чрез прекъсване на траншеите за дървени стълбове и маркирането му с четири стълба от конструкцията на портата. Тази четириъгълна ограда се възстановява като отбранително съоръжение с бойна платформа (Станилов и др. 1991: обр. 6) – едно дискусионно решение. Предположението, че тази ограда всъщност е система от верижни дървени помещения около двор (рус. усадьба) и е първообраз на по-късно изградените в Плиска имения с аналогичен план, но изградени от камък (Аладжов, Ж. 1997: 102; Георгиев 2000б: 22–24, обр. 4), се основава на привидно външно сходство на плановата схема и на съществуването на предполагаеми съоръжения, следи от които не са установени в процеса на разкопките. Жилищата са полуземлянки с четириъгълна форма, вкопани до 2 м от старата повърхност.

Отличителна тяхна черта е системата от симетрични дървени подпори за покривната конструкция и особено каменните печки, изградени в правоъгълни ями, вкопани дълбоко под нивото на пода. Едно от тях (жилище № 11) има необикновено голяма площ (50 кв. м) и вероятно е изпълнявало функция на обществена постройка или жилище на ръководна фигура от групата семейства, обитавали двора.

Керамиката от проучените жилища е представена от две основни групи – кухненска и трапезна, при което втората включва от своя страна четири подгрупи, обхващащи почти всички видове трапезна керамика в ранните комплекси на Плиска: съдове от пречистена сива глина с излъскана украса, едноръчни кани от пречистена жълта и светлоохрова глина (понякога покрити с червена ангоба), амфоровидни съдове от пречистена червена глина с чиреп, който се цепи на люспи (Станилов и др. 1991: 127 сл.). Съдовете от двете последни групи са изработени на крачно грънчарско колело. Освен сходството си с ранните керамични комплекси от други сектори в Плиска, датировката на селището в езическия период се определя косвено и от намерения в една от траншеите за дървена ограда фолис на Никифор I Геник (Жекова 2000: 169). Това е единственият известен засега случай на откриване на синхронна монета в селище от езическия период на територията на Първото българско царство.

Югозападен квартал (т. XI/6). Установените частични следи от жилища с керамика от езическия период показват наличие на селище (Димитров, Я. 1992: обр. 1, пункт Б1; 1995). Следа от ранната фаза на живот в квартала са останките от жилища-полуземлянки под основите на каменните сгради на обект № 40 (Петрова 1992: 74; общо за него: Аладжов, Ж. 1997). В сравнително голям участък от този квартал (обект „Цеха“) са проучени 32 жилища-полуземлянки (т. XXIII/1), от които 21 се отнасят към столичния период въз основа на наличието на печка, изградена във вкопана в пода на жилищата яма (т. XXIII/2, 3). Отбелязва се в същото време, че този белег е несигурен при датиране, така че по-скоро керамиката позволява отнасянето на по-ранната група жилища най-общо в IX в. (Балабанов 2004б: 140, 159).

Северозападен квартал (т. XI/7). Обширната му площ е почти непроучена. В рамките на архитектурния комплекс № 13 е установено жилище-полуземлянка с каменна печка под зид на каменна сграда от X в. (Милчев 1964б: 27). Тази ситуация е аналогична на установената в обекти № 31, 33, 40. Полуземлянката принадлежи несъмнено на селище, съществувало преди края на IX в. Следи от жилища с аналогична датировка са установени северно от Вътрешния град и северно от рова Ачлъ хендек (Димитров, Я. 1992: обр. 1: Б5, 6, 9, 16, 19). С по-точни данни разполагаме за селището на левия бряг на Асар дере северно от могила № XXXIV (Милчев 1960). Проучените там две жилища-полуземлянки били отоплявани с печки, изградени в ями, вкопани дълбоко под нивото на пода. Покривната конструкция се е опирала на система от ъглови и междинни дървени стълбове. Керамиката, открита в жилищата и на повърхността на съвременния терен около тях, принадлежи към ранните за Плиска типове от кухненски и трапезни съдове.

Проблемът за раннославянското селище. Жилищата и синхронният им културен пласт в кварталите не съдържат материали, по-ранни от VIII в. Липсват съдове, изработени на ръка, характерни за раннославянските култури. Това поставя проблема за съществуването на евентуалното раннославянско селище – предходник на столицата Плиска. Редица автори, основаващи се на славянския произход на името, допускат, че прабългарите заварили в края на VII в. на мястото на бъдещата столица селище на славяни (Овчаров и др. 1980: 12). Според археологическите данни за разселването на славяните на юг от Дунав това селище би трябвало да принадлежи на културата Попина–Джеджови лозя I, оставена от славяните, преселени на юг от Дунав през VII в., които създават (за разлика от по-ранната група) собствени селища. До настоящия момент в рамките на укрепената територия на Плиска, както и в Плисковското поле, не са установени следи от тази култура. Селището при с. Стоян Михайловски, определено в предварителната информация за разкопките като раннославянско въз основа на фрагменти от един изработен на ръка глинен съд, всъщност се отнася към втората половина на IX–X в., откогато датира останалият керамичен материал (Димитров, Я. 1994б: 29 и бел. 7). Епизодичното разпространение в селищата от VIII–IX в. на отделни съдове, изработени на ръка, се потвърждава и от намирането на една изработена на ръка славянски тип глинена тавичка заедно с ке-

рамика на ръчно и крачно грънчарско колело от VIII–IX в. в югоизточния квартал на Плиска (Димитров, Я. 1994б: 29, обр. 1; 2). При наличните данни трябва да се смята, че на територията на бъдещата ханска резиденция и в нейната непосредствена околност изглежда не е било заварено раннославянско селище. Вече бе отбелязано, че името Плиска първоначално вероятно е не селищно, а речно име.

Производствени съоръжения. През периода на дървено-земленото строителство ще са съществували съоръжения, свързани с масово производство на предмети за военния и гражданския бит – оръжие, сечива, глинени съдове. Характерът и устройството им засега остават неизвестни. Вероятно местата на работилниците за изработване на глинени съдове и на пещите за тяхното изпичане трябва да се търсят край бреговете на Асар дере и нейния приток Чаир юзу. На левия бряг на реката може би още през този период вече са съществували първите работилници за обработка на желязо и изработване на земеделски сечива и оръжие. Следа от това производство е големият насип от въглени, пепел и производствени отпадъци, установен през 50-те години при могила № XXXIV (Михайлов 1955: 63–66). Датировката на съдържащите се в него материали не е диференцирана. Наличието на фрагменти от прозоречно стъкло е основание производството да се свърже с периода на каменното строителство в центъра и да се датира общо в VIII–IX в. (Henning 2000: 77). В яма, предшестваща издигането на източната сграда на жилищния дворец, са намерени късчета от железен шлак и полустопено стъкло (необнародвани резултати от разкопки на автора). Някои данни от проучването на сграда Г в Дворцовия център (Георгиев 1984а: 149, обр. 4) и резултати от разкопки южно от нея, където са открити няколко пещи с производствен характер (разкопки на автора с колектив), свидетелстват за производствена дейност, началото на която би могло да датира от времето на дървено-каменното столично строителство.

Проблемът за некрополите. Разполагането на жилищните квартали от езическо време в четирите основни зони на Плиска поставя проблема за местонахождението на съответните некрополи. До настоящия момент те остават напълно неизвестни. Съобщенията за два гроба с трупоизгаряне в яма с тухлен под и обгорели стени при Голямата базилика (Въжарова 1976: 349; 1979: обр. 8, 16) с основание се приемат резервирано поради неясните описания (Fiedler 1992: 313). На територията на Плиска не е открит засега нито един сигурен гроб от езическо време за разлика от периода след покръстването, откогато датират няколко некропола във Външния и Вътрешния град. Причините за това могат да бъдат търсени основно в две направления. Найнапред трябва да се напомни, че в голямото пространство на Външния град некрополите на кварталите изискват продължителни целенасочени търсения, каквито досега не са били правени. Ограничените разкопки на съответните квартали не са имали за задача издирване на принадлежащите им некрополи. Те вероятно се намирали на неголямо разстояние встрани от селищата, в места, където днес на повърхността не се откриват следи от живот, както е обичайно за такива паметници. Прокопаването на траншеи за напоителната система в необитаеми сектори на Външния град не доведе до откриване на следи от езически некрополи. На второ място трябва да се отбележи предположението, че земленото укрепление е маркирало не обикновена селищна агломерация (за термина Димитров, Я. 1999: 6), а район с особен статут – ханска резиденция и средище на официалната езическа религия. Статутът на такава територия би могъл да изключва присъствието на некрополи в рамките на укреплението. В такъв случай те трябва да се търсят вън от него. Употребата на понятието аул в писмените източници позволява да се допуска, че то е било използвано не само за означаване на същинската ханска резиденция (Вътрешния град), но и на цялата площ на земленото укрепление с кварталите, чиито обитатели са били тясно свързани с нейната охрана, снабдяване и поддръжка. Допускането, че в такъв случай населението на Плиска е било погребвано в некрополите на селата около столицата – днес при Нови пазар, Кюлевча, Върбяне, Църквица, Правенци, Войвода (Fiedler 1999: 88–89) налага да имаме предвид трудно доказуемата хипотеза, че населението на намиращите се там ранносредновековни селища е допускало погребване на външно население – практика, за която не са ни познати примери от никоя епоха. Засега трябва да приемем, че плисковските некрополи се разполагали в непосредствено съседство със съответните селища – в рамката на земленото укрепление или непосредствено вън от него. Откриването им е въпрос на време.

Некрополът при Върбяне. Засега той е най-близо разположеният спрямо Плиска езически некропол. Намира се на 1 км от западната линия на земленото укрепление (другият съседен некропол при Нови пазар е на 4 км от югоизточния ъгъл на укреплението). Двата некропола могат да се приемат като най-близки до онази картина, която предстои да се получи от още неоткритите плисковски некрополи. Тъй като вторият некропол е обстойно обнародван (Станчев, Иванов 1958), ще представим накратко някои предварителни данни за некропола при Върбяне. Изследвана е само източната му периферия. Некрополът е биритуален, от проучените общо 36 гроба 31 са трупополагания (обр. 20) и 5 трупоизгаряния. Някои данни показват, че проученият сектор обхваща гробове от късната фаза в използването му. Тази възможност се потвърждава от следните наблюдения. Ориентацията на трупополаганията е извънредно разнородна: север-североизток, изток-югоизток, запад-северозапад. Последната ориентация се съчетава с полагане на ръцете върху гърдите и може да се определи като християнска. Повечето от гробовете са без инвентар, а там, където има гробен или погребален инвентар, той е представен главно от глинени съдове и по-рядко от други предмети. Керамиката принадлежи на двата основни типа – от песъчлива глина с врязана украса и от пречистена глина с излъскана повърхност. В два гроба са открити фрагменти от съдове, покрити с червена ангоба и изработени на крачно грънчарско колело. Наред с тези фрагменти по-определена датираща стойност има каната от сива глина от тризна № 06 (т. XXIV/1). Върху най-издутата ѝ част са оформени две „псевдоуши", каквито са характерни за подобни съдове от ранни комплекси в Плиска и са намерени в некрополи от нейната околност – Нови пазар и Кюлевча. Към относително по-ранните форми на керамиката от първата група се отнасят гърнетата с врязана украса. Те са изработени от глина с груб пясъчен и органичен примес, орнаментът е дълбоко врязан, вълнообразните пояси украсяват плещите или средната част на съда (т. XXIV/2, 3). Бронзовият пръстен от гроб № 4 (Рашев 1997б) е украсен с четири продълговати листа, съединени във форма на ромб, в чиито краища се развиват сърцевидни фигури (т. XXIV/10). Тези фигури са характерен детайл от ранноунгарските метални украси от X в., но композицията има свои прототипи в метални украси от VI–VII в. С оглед на факта, че пръстенът е намерен в трупоизгаряне, той не би могъл да се отнесе по-късно от средата – втората половина на IX в. Трите обеци от гроб № 32 – една с лята масивна висулка и две с кухи двусъставни висулки (т. XXIV/5, 6, 8) – имат аналогии с обеци от некрополи в Северозападна България, отнасящи се към втората половина на IX в. Костеният игленик (т. XXIV/7) принадлежи към групата на украсените иглeници, които са характерни за двуобрядните некрополи на север от Дунав, датиращи там не по-рано от началото на IX в. Съпоставянето на керамиката с накитите и костения игленик показва относително по-ранна дата на керамиката в сравнение с металните и костените предмети. Проучената част на некропола може да се датира с най-ранните си гробове не по-рано от началото на IX в., а най-късните, християнски по обряд, трябва да се отнесат към последната четвърт на IX в. По-ранната езическа част на некропола, още непроучена, очевидно се намира в западна посока и попада сега в дворове.

Обр. 20. Върбяне, община Каспичан. Гроб – хокер № 34 от двуобредния некропол

Период I.3. Каменно строителство в центъра преди пожара

Каменното строителство е било реализирано през два основни исторически етапа. Разделителна граница между тях е пожарът, унищожил първата представителна сграда и свързаните с нея подземни ходници. Най-вероятно, както е допуснал още К. Миятев, това е пожарът, причинен в аула на Крум от византийския император Никифор I Геник през 811 г., за който съобщава Анонимният ватикански разказ (Миятев 1942: 117). И през двата етапа е съществувала система за довеждане, съхраняване и разпределение на вода. Ще напомним, че не е изключено още по време на дървеното строителство да са съществували водни съоръжения от камък и тухла, например банята южно от водохранилището, макар тяхната синхронност да е трудно да се докаже с конкретни факти. Косвено доказателство за подобна възможност е обстоятелството, че тази баня не е снабдявана с вода от водопровод, а има собствен резервоар, който ще е бил пълнен с вода от реката или от кладенец, подобно на по-късните бани в Голямата базилика (Георгиев, Витлянов 2001: 54–5, 79–84), които не са били свързани с водопроводната система, независимо от това, че при тяхното строителство тази система отдавна е съществувала. Това би могло да е последица от ограничена потребност от вода, когато само заради една баня е било нецелесъобразно изграждането на скъпоструваща система за довеждане на вода от далечно разстояние. Така проблемът за водоснабдяването би се оказал общ за двата основни етапа на каменно строителство. Същото се отнася за строителните материали и техники и това е причината тези въпроси да се разглеждат заедно.

Античните материали. На различни места, главно в очертанията на Вътрешния град, са открити материали с гръко-римски произход – тухли с военни и частни печати, части от колони, статуи и релефи, плочи с надписи, монети, единични фрагменти от глинени съдове и отделни метални предмети. Част от тухлите според военните печати върху тях се определят като продукция на работилниците на три римски легиона в провинция Долна Мизия – I Италийски със седалище в Нове, V Македонски със седалище в Ескус и XI Клавдиев със седалище в Дуросторум. Тези тухли се отнасят към II–III в. Втора, значително по-многобройна група, съставят тухлите с частни печати, сред които найчесто се срещат имената Dules, Dionissis, Annia. Тухли с такива печати се намират и на други места в непосредствената околност на Плиска, главно в Мадара (Дечев 1936; Морфова 1963). Те се датират в IV–VI в. Антични тухли са били употребени в почти всички каменни постройки и в подовите настилки на някои подземни ходници. Още по-рано, в периода на дървено-земленото строителство, те били използвани като подложки на стълбове в дървените постройки. Голямата отдалеченост на легионните седалища от Плиска е повод за предположението, че е повероятно те да не са донесени отвън, а да произхождат от развалините на римски кастел, който се намирал на мястото на Плиска (Филов 1907; 1908). Тази хипотеза, авторът на която иначе признава, че сградите в Абоба са „византийско-български от 8–9 в.“, бе отправна точка за отричане на средновековния произход на най-ранните каменни сгради и на крепостната стена около тях и за обявяването им изцяло или частично за римски (Krandžalov 1956; 1957; 1958; Михайлов 1960; 1972; критика на това становище до 1962 г. у Stančev 1964). Мащабните разкопки от 1971–1981 г. предоставиха нови неопровержими доказателства за отсъствието на останки от римски кастел на мястото на Плиска. Откритите антични материали без изключение са преупотребени, разнородни по характер, не образуват културен пласт и датират от два различни периода – от елинистическия период (IV–II в. пр. Хр.) и от римско-византийско време (II–VI в.). Най-фрапиращи са случаите на използване на късове от мраморни плочи, корнизи, части от статуи и релефи в пълнежа на южната крепостна стена (Захариев 1979: 120; Милчев 1985: 39–40, обр. 44б, 46–48). Не съществуват никакви следи от античен културен пласт, който при посочените пет столетия на функциониране на предполагаемия античен кастел би трябвало да достигне най-малко 1 м дебелина, както това се наблюдава при всички римо-византийски градове на Долен Дунав (Рашев 1995: 10–11), включително в най-близката до Плиска крепост от IV–VI в. (при Войвода), където за три столетия този пласт е достигнал дебелина 2,50 м (Дремсизова, Антонова 1967: 41). Обратно, по цялата площ на Вътрешния град е регистриран само ранносредновековен културен пласт с различна

дебелина в зависимост от интензивността на обитаване. Този пласт е най-добре изявен при южната крепостна стена (Димитров, Я. 1993; 1994: обр. 9). Дебелината му достига 1,60 м като най-интензивно той е бил образуван през X–XI в. (т. X; обр. 11). Малката дебелина на културните отлагания през столичния период трябва да се обясни с факта, че тогава територията на Вътрешния град, в съответствие със статута си на укрепена владетелска резиденция, е била почти незаселена с изключение на централната част, където културните отлагания до края на IX в. също имат незначителна дебелина. Интензивното им натрупване и тук започва от края на IX в., когато в бившата резиденция навлиза значително население от Външния град, което се заселва по цялата ѝ територия и на което се дължи интензивното нарастване на културния слой. Поддаващите се на относителна датировка антични паметници и монетите от II–VI в. показват, че те са били пренесени в Плиска най-вероятно от развалините на Марцианопол, както са допуснали още първите изследователи (Шкорпил 1905г: 157). Някои от материалите, особено тухли с частни печати, произхождат вероятно и от крепостта при Войвода, разположена само на 6 км северно от Плиска – факт, който се признава без резерви (Антонова 1965; Ангелова 1971, 7; Дамянов 1978; 1985; Милчев 1985: 38; Милчев, Дамянов 1972: 275). Както на територията на каменната крепост, така и в рамките на земленото укрепление не са установени следи от селище от римо-византийския период. Римската керамика, открита според изследователя на южната порта в северозападната ѝ кула в пласта между две тухлени настилки (Милчев 1985: 34, обр. 33, 34), е могла да попадне там само чрез пренасяне. На основателните съмнения за действителната връзка на тази керамика със строителната история на портата и изобщо на Плиска (Георгиев 1986; 1991а) не е даден убедителен отговор (Милчев 1990). В своята цялост античните строителни и други материали в Плиска са се появили там вторично.

Водоснабдяване. Степният ландшафт и климат е бил истинско предизвикателство за основателите на Плиска по отношение на снабдяването с вода. Подпочвеният водоносен хоризонт е разположен под льосовия слой, чиято дебелина варира от 4 м при най-високата точка на северната линия на земленото укрепление до 9 м в центъра и 12 м при южната линия на укреплението. В някои участъци по северната и източната линия на вала дебелината на земления слой е само 2 м, но и там на практика повърхностни водоизточници не е имало (Евстатиев 1983: 18–19). Проблемът с водата бил решен радикално чрез включване в рамката на земленото укрепление на по-голямата част от реката Асар дере и два от нейните извора, както и на нейния единствен приток Чаир юзу. Главният извор (тур. Кафар), даващ началото на Кафар дере (т. XI/8), е останал вън от укреплението, на около 1 км северно, където в ново време с каменни блокове от развалините на Плиска са били изградени две чешми, съществуващи и днес (Шкорпил 1905ж: 323). В рамките на укреплението, на около 500 м южно, този поток се врязва в льоса и дъното му достига до мергела, създавайки възможност за разкриване на нови повърхностни водоизточници. Подобна конфигурация имат и другите два извора, особено източният, даващ началото на Дениз дере. Така било гарантирано снабдяването с вода от контролирани източници с постоянен дебит. Включването на реката в укреплението е осигурявало освен това отводняването на цялата западна половина на укреплението. Водите в източната половина се оттичали в широк плитък улей, който започва северно от Голямата базилика и достига до Асар дере южно от Вътрешния град. Там се е образувало заблатяване, означено в началото на XX в. от местното население с името Гьол ери (тур. „блатиста земя“). В северния край на този естествен улей, при Голямата базилика, през втората половина на IX в. била построена баражна стена, дълга 5 м и широка 1,3 м. Тя имала за цел вероятно да намали силата на оттичащите се в този улей води при проливни дъждове (Георгиев 1989а: 121–122). Дали подобни съоръжения са градени в периода до покръстването, остава засега неясно.

Може да се допуска, че отчасти нуждата от вода е била задоволявана от извори, разположени на различни места в рамките на укреплението. За тях косвено свидетелстват съвременните чешми и кладенци, които са били основните притегателни точки за разполагане около тях на кварталите във Външния град (Георгиев 2000б: 18 сл., обр. 2). Такива е имало в естествените падини покрай източната линия на земленото укрепление и в местностите Гьол ери и Чалакла, където в края на миналия век са съществували два кладенеца (Шкорпил 1905а: т. I; Георгиев

2000б: обр. 1). Вторият е запазен и днес и там нивото на водата е само на 1 м от съвременната повърхност. Допълнителна възможност за доставяне на вода е дало прокопаването на рова на укреплението. Поради по-тънкия землен слой в отделни сектори в северната му половина е бил прорязан частично мергелът и е бил достигнат водоносният хоризонт. Тази е причината за съществуването на кладенци от по-ново време в рова източно от Голямата базилика (Хендек бунар) и в западния ров при профил XXII (неотбелязан на плана на К. Шкорпил, вероятно изкопан след 1905 г.). Следите от обитаване почти по цялата площ на укреплението, понякога доста далеч от реката, показват, че вероятно извори или кладенци е имало и на други места.

Първоначалната ханска резиденция от времето на дървено-земленото строителство се е снабдявала с вода също от реката и от извори. Това се вижда от факта, че един от най-ранните водопроводи във Вътрешния град преминава върху по-рано издигнатата двойна дървена стена (южен сектор) и е бил пресечен заедно с нея от изградения по-късно подземен ходник, свързан с Крумовия дворец. Преустройването на землено-дървената резиденция в ансамбъл от представителни каменни сгради наложило нов начин на доставяне на вода. Той се изразил в изграждане на специален водопровод, доставящ в резиденцията и нейната непосредствена околност постоянно течаща вода. Използван е принципът на естествената гравитация по наклона на полето от север към юг. Има данни за три водоизточника. Първият извор се е намирал в подножието на Лудогорското плато при с. Исбул в местността Текето (т. IX/5). Там е открит каптаж от тухли във вид на дъговидна камера с дължина 3,30 м, вътрешна ширина 0,30 м и височина 0,60–1,20 м. Този улей завършва с преградна стеничка, в чиято основа е вградена глинена тръба. Малко по-надолу са открити два водопровода от глинени тръби, минаващи един над друг без специално укрепване. Първоначално каптажът бил предназначен за селище от II–IV в., разположено на 3,5 км югоизточно, където са намерени тръби от водопровод с посока към извора (за селищата Дремсизова, Антонова 1975: 26, № 60–62). Съществуването на два минаващи един над друг водопровода при каптажа позволява да се допуска преизползването му през ранното средновековие (Дремсизова 1968: 26; отричане на тази възможност у Михайлов 2002: 202).

Вторият извор се е намирал в подножието на същото плато в м. Саръ кулак между селата Исбул и Правенци (т. IX/6). Двата водопровода се съединявали югоизточно от първото село в района на западната група надгробни могили (тур. Кърк юклер). Глинените тръби, разкрити в един сондаж, били обхванати от три страни с хоросан, излят в кофраж от дървен материал, оформил в разрез блок с квадратна форма (Шкорпил 1905и: 323). В един двор в с. Исбул бил открит водопровод, залят с хоросан с добавена в него счукана тухла и покрит със стреховидно поставени тухли (Миятев 1942: 98, бел. 1). При източната група могили водопроводът е завивал плавно, насочвайки се към северния вход на земленото укрепление, откъдето се е насочвал право на юг към северната порта на крепостта (т. IX).

Северно от каменната крепост на левия бряг на реката днес са известни останки от три водопровода. Първият (т. XXV/1) е установен на 350 м (Михайлов 1963: 43) и отново на 650 м (Димитров, Я. 2001) от северната порта. Тръбите са обхванати от пласт белезникав хоросан, който служи за подложка или ги е покривал изцяло, за да бъде поставено стреховидно покритие от тухли. На 360-ия метър от портата е разчистен водопровод, който вероятно е същият, макар че някои детайли от конструкцията не съвпадат. Те могат да се дължат на обстоятелството, че при изграждане на дълги водопроводни трасета в отделни отсечки могат да се приложат различни начини на укрепване на тръбите или да се използват различни по форма и размери тръби. В този участък тръбите са положени върху пласт от хоросан, който на места ги обхваща отстрани наполовина. Местата на съединяването им са обмазани с хоросан, в който е добавена ситно счукана тухла (обр. 21). Повърхността на една от тях е набраздена с врязани линии, другите са гладки (разкопки на автора през 1985 г.). Полагането на тръбите направо в насип от сива пръст и дребни камъни без хоросаново легло може да показва, че този водопровод или принадлежи към сравнително късен етап от използване на водопроводната система, или е пример за различна практика на градеж в отделни отсечки на един и същи водопровод. Правило е обаче ранните водопроводи да имат стреховидно покритие от тухли или хоросанов кожух, докато при по-късните тръбите се полагат без специална подложка и странична изолация.

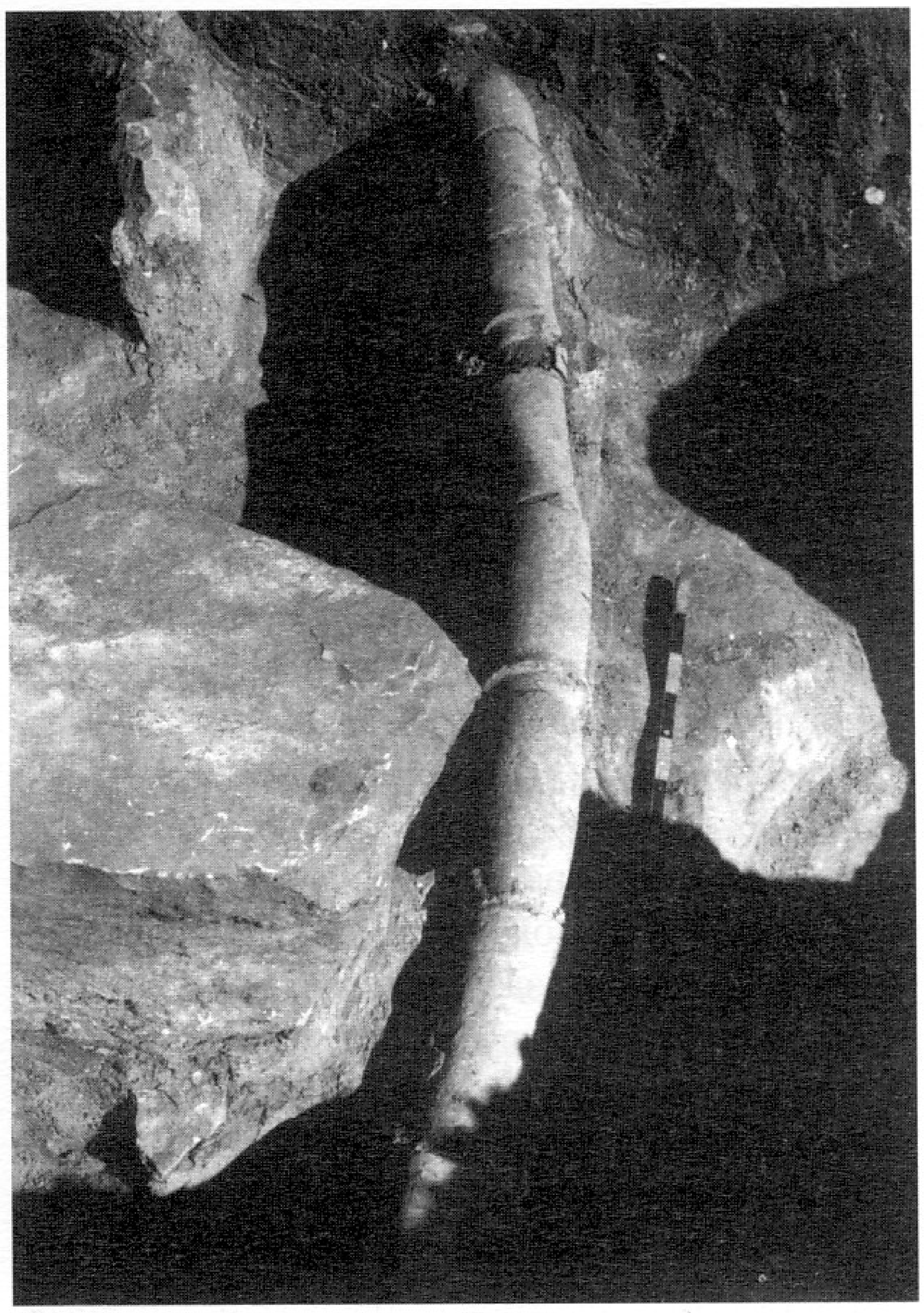

Обр. 21. Плиска. Водопровод северно от Вътрешния град

Вторият водопровод (т. XXV/2) е открит западно от първия и на около 1 км северно от Вътрешния град (Михайлов 1963: 44; Димитров, Я. 1992: 64; 2001 – водопроводи А и Г). Той е двоен, но източното трасе е разрушено, което показва, че вероятно става дума за изоставяне на по-стар водопровод и строителство на нов непосредствено успоредно с него, при което здравите тръби от стария са били преизползвани. Тръбите на по-стария са били положени върху пласт от бял хоросан и обхванати отстрани с него, а при съединяването им е бил употребен хидрофобен хоросан. Тръбите на по-новия при северната порта са били покрити от стреховидно поставени квадратни тухли, а на 1 км северно от нея – с плочести мергелни камъни над пласт от бледорозов хоросан. Разликата в двата пункта се дължи на това, че при портата по-нов е западният водопровод, а северно от нея – източният. Това може и да бъде резултат от разминаване на трасетата. Те вероятно са разновременни продължения на водопровода, идващ откъм Исбул. Той влизал в каменната крепост през северната порта и там също е бил подменян. При последната подмяна плочите на пасажната настилка не са били сложени обратно върху тръбите. Те от своя страна са положени в легло от хоросан, имат различни размери и са вторично пробити, вероятно за почистване (Балабанов 1985: 119, обр. 5).

Друг водопровод (т. XXV/3) се намира на около 500 м западно от първия (Димитров, Я. 2001 – водопровод Д). От него е запазена само хоросановата подложка. Ориентацията му на северозапад и значителното му отклонение от трасетата на първите три водопровода позволява да се допусне, че той ще е започвал от някой извор в началото на реката, вероятно от близкото Дениз дере. Не е ясно къде е влизал във Вътрешния град. Трите трасета показват, че са били използвани два източника – изворите при Исбул и изворите около Асар дере. Основните водопроводи са били ремонтирани или изоставяни в случаи на пропуквания и намаляване на дебита, за да бъдат заменени с нови. Възможно е траншеята, забелязана по аерофотоснимки северно от обект № 40 (Петрова 1992: 68) да принадлежи на разклонение от магистралния водопровод.

Четвърти водопровод (т. XXV/4) е минавал по десния бряг на Асар дере. Неговото начало вероятно е при някой от изворите по брега на Кафар дере, а южният му край е завършвал при някой от архитектурните комплекси в югозападната част на Външния град (Димитров, Я. 2001: водопровод Ж-З-И-К). Част от неговото трасе е проучено в района на язовира на Асар дере (Милчев 1959). Върху някои от тръбите му са врязани знаци, които са характерни за местната строителна керамика след средата на IX в. Вероятно той принадлежи на един относително покъсен етап на водоснабдяване, реализиран ориентировъчно през първата половина на X в., когато владетелската резиденция вече не е имала монопол върху доставката на вода чрез тръбопроводи. Тази дата се подкрепя от проучените до водопровода пещи за изпичане на глинени съдове от това време (Милчев 1960).

Друг източник на вода се допуска в подножието на платото Стана в района на селата Стоян Михайловски и Памукчи (т. IX/7), където според данни от ново време течала обилна и вкусна изворна вода (Маринов 1943: 167, 174). Проблематично е да се определи къде и по какъв начин водопроводът, чието съществуване отвъд Крива река в района на първото село се основава на разкази на местни жители и на една легенда от началото на XX в. (Шкорпил 1905ж),

е преминавал през реката. Обикновено се приема, че е минавал по каменната стена на Крива река до първото село, която се определя като останки от обикновен мост (Шкорпил 1905ж: 323–324), мост-акведукт (Василева 1977: 89; Михайлов 2002: 201) или като стена на язовир (Ваклинов 1977: 118), от който по гравитачен път е могла да бъде отклонена вода към Вътрешния град на Плиска (Георгиев 2003в: 171–173, обр. 2) – нещо, което изглежда невъзможно поради видимо по-ниското ниво на горния край на стената спрямо брега на терасата откъм Плиска. Определянето на стената само като акведукт също не е сигурно. Върху гладко издяланата скала от двете ѝ страни не са забелязани следи от легло за водопровод. Трасето на този предполагаем водопровод в западна посока не е проследявано, но във всеки случай той не е минавал край Голямата базилика, както се предполага (Василева 1977: обр. 1), а изглежда директно се е насочвал към източната порта на Вътрешния град. Ако наистина е идвал отвън, трябва да е пресичал източната линия на земленото укрепление северно от главния вход. Част от (този?) водопровод е разчистена на 50 м от източната порта на каменната крепост (т. XXVII/5). Тръбите, обмазани с червен хоросан в местата на съединяването, са поставени направо в земята без хоросанова подложка или покритие (Димитров, Я. 1995: обр. 1–3).

Първите три водопровода са прониквали във Вътрешния град през прохода на северната порта. Не могат да се изключват и специални отвори в основата на крепостната стена встрани от портата, особено в сектора непосредствено западно от нея, където стената още не е разчистена. Трасетата на всички установени днес водопроводи попадат тъкмо в отсечката на запад от пътя между северната порта и Цитаделата. В северната стена на Цитаделата е оформен съвременен на нейното строителство проход за полагане на водопроводни тръби. Днес там са запазени тръби от късните етапи на водоснабдяване. Допълнително пробит проход в основата на тази стена се намира до северозападния ъгъл. През него е преминавал водопровод, който се смята за ранен (Георгиев 1992а: 81, обр. 6). Към този пункт се насочва и водопровод „И", който подобно на съседния водопровод „Е" е стреховидно покрит с тухли (Миятев 1942: 96, обр. 159). Изобщо северозападният ъгъл на Цитаделата е бил своеобразен събирателен и разпределителен възел за водите във Вътрешния град, откъдето те се отправяли на юг и югозапад (Георгиев 1992а: обр. 3). Най-ранният водопровод във Вътрешния град изглежда е водопроводът със стреховидно покритие от тухли, установен източно от Големия басейн, който следва югоизточна посока и е пресечен от южната стена на Цитаделата (Георгиев 1992а: 82, обр. 1/№ 5; 3). На юг от нея той минава между Тронната палата и езическия храм, пресичайки останките на разположената там правоъгълна дървена постройка (наблюдения на автора). Още по̀ на юг той преминава върху двойната дървена ограда и е бил пресечен при прокопаването на излаза на подземния ходник, свързан с Крумовия дворец и опожарен заедно с него. Тъй като е бил функциониращ, в сектора на пресичането бил направен своеобразен водопроводен „байпас", чрез който излазът бил заобиколен и водопроводът продължил да се използва. Той би могъл да бъде водопровод „Е," проучен от Кр. Миятев северно от Цитаделата (Миятев 1942: 96, обр. 162). Друг водопровод с подобно устройство е установен непосредствено северно от езическия храм, където е прорязан при изграждането на храма. Посоката му съвпада с водопровод „Е" под основите на верижната сграда северно от Цитаделата (Миятев 1942: обр. 159, 162, 162/1).

Тези най-ранни водопроводи пресичат Вътрешния град от север към юг–югоизток, но не са били директно свързани с Крумовия дворец, а са отвеждали към сграда или са завършвали като чешма в пункт, който остава засега неизвестен. По-късните водопроводи имат посока юг–югозапад и се насочват към изходите през южната крепостна стена, южната порта и намиращите се около нея вътре и вън от крепостните стени сгради (Милчев 1993). През този втори етап на водоснабдяване на Цитаделата, който най-общо се отнася към периода след покръстването, основен проход за достъп на вода станал нейният северен вход, където са разчистени няколко водопровода (Антонова 1967: обр. 1). Към същото време трябва да се отнесе и водопроводът, който влиза през източната порта (Моллов 1942: 71) и се насочва на югозапад от Тронната палата. Той е водопроводът, установен пред източната порта на крепостта (Димитров, Я. 1995: обр. 1–3). Следи от водопроводи са установени в чертите на съвременния град Плиска, без да е възможно да се установи дали са разклонения на главния водопровод във

Външния град или са продължение на водопроводи, идващи от Вътрешния град. Неуточнена е и хронологията им. Разполагането им далече южно от центъра предполага, че са свързани по-скоро с късния етап от съществуването на водопроводната система (края на IX–X в.).

Конструкцията на водопроводите, формата и размерите на водопроводните тръби и тяхното закрепване са идентични във всички проучени досега сектори. Те издават несъмнена антична и съвременна византийска традиция. Същата е използвана и при изграждането на другите съоръжения и постройки, свързани със съхраняване и разпределение на водата – водохранилищата, колекторите, каналите и преди всичко баните с техните хипокаустни инсталации (Георгиев 1992а: 97–98). Довеждаща вода от значително разстояние, със своята голяма дължина и обхват, водопроводната система на Плиска напълно съответства на мащабите и представителността на каменните сгради, за които е била предназначена. Практическото значение и престижността на тези съоръжения добре личи от надпис от времето на хан Маламир, където се говори за построено от кавхан Исбул водно съоръжение (гр. *анабрѝтон*), подарено на владетеля. Както и да се превежда тази дума – водопровод, водоскок (Бешевлиев 1992а: № 58), водосток-чешма (Вълов 1985: 14) или кладенец (преглед у Михайлов 2002: 199–200 с л-ра) е ясно, че става дума за съоръжение, свързано с доставяне на вода, реализирано по инициатива на двора (друг смисъл на думата у Георгиев 1997а).

Строителни материали, техники и конструкции. Каменното строителство е реализирано почти изцяло с материал от кариери, разположени в непосредствената околност на Плиска, на 3–10 км от центъра на укрепената територия. Не е извършвано специално проучване за тяхната локализация. Въз основа на визуални наблюдения се установява, че е използван предимно твърд едрозърнест и дребнозърнест сиво-бял варовик. Той съставя скалите на околните плата – Войводско, Стана и Мадарско, където се намирали основните кариери. Друг източник на този вид камък са могли да бъдат кариери в каменистото корито на река Каменица. Следи от стара кариера се виждат и днес в ждрелото на реката при Каспичан (Мавродинов 1959: 40; Рашев 1985: 15). Не е изключено тази кариера да е била използвана и в по-ново време. По-рядко се срещат блокове от мергел – мек и слабоустойчив камък, който лежи под льоса на Плисковското поле. Преупотребените каменни блокове от по-стари градежи са малко. Част от

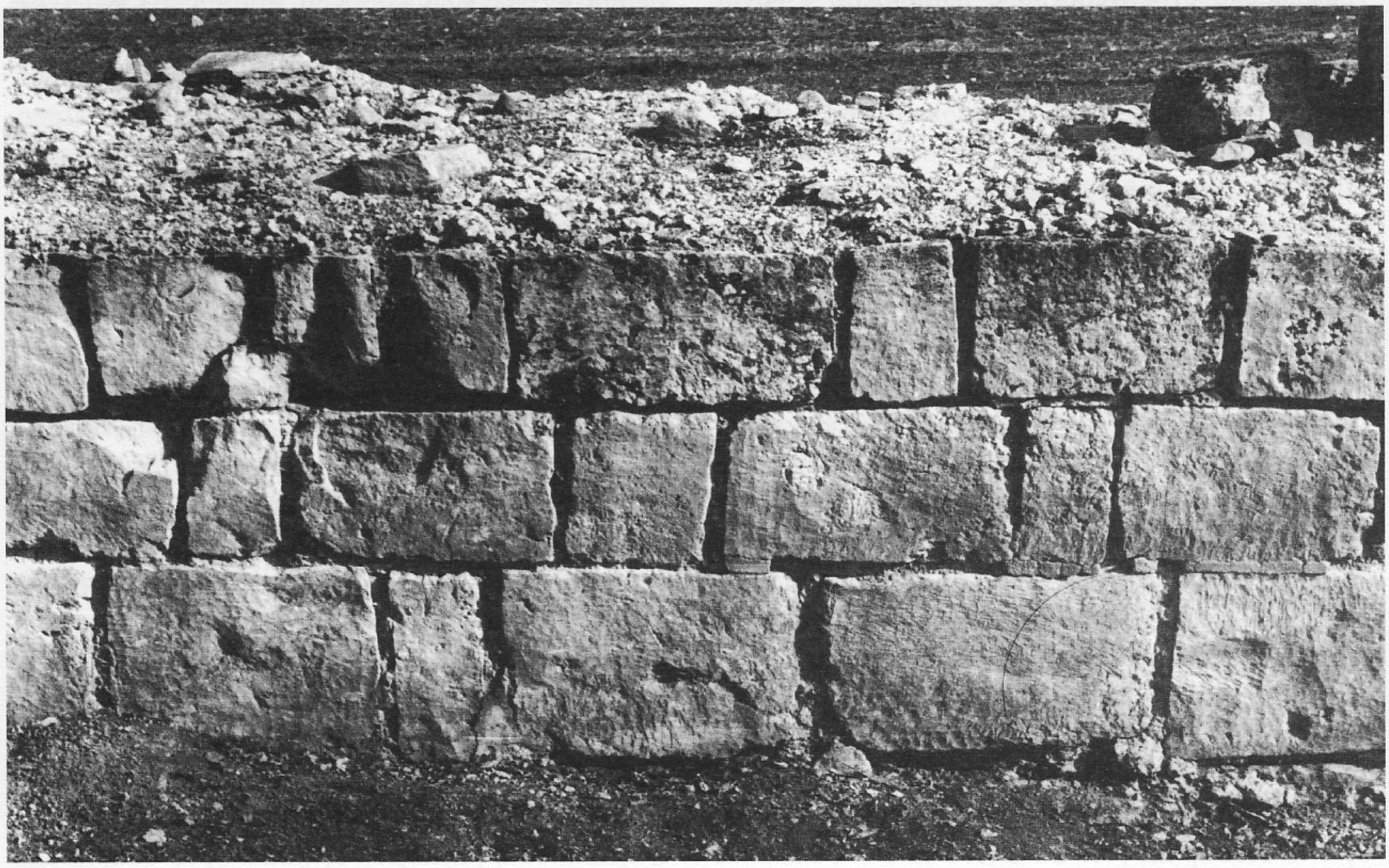

Обр. 22. Плиска. Градеж на каменната крепост

тях имат трапецовидни гнезда за оловна спойка и са характерни за строителната техника от елинистическо време. Те са донесени от черноморските гръцки колонии, най-вероятно от Одесос и градовете северно от него. Следа от тази дейност са намираните в центъра на Плиска части от надписи от това време, сред тях голям надпис от III–I в. пр. Хр., представляващ декрет на управата на Томи, дн. Констанца (Милчев 2002).

Каменните блокове имат паралелепипедна форма с максимални средни размери 0,80/0,40/0,40 м, но тези размери често се променят и варират, особено по крепостните стени (обр. 22). По своя формат и прецизно изравнени страни те напомнят каменните блокове от елинистическо време с тази разлика, че не прилепват плътно един до друг, а са отделени с широки хоризонтални и вертикални фуги. Никъде не е засвидетелствано рустициране на лицевите страни. Върху тях са врязани знаци, някои от които със сигурност са изсечени преди употребата на блоковете в градежа, тъй като често са попадали във вътрешността на зидовете, какъвто е случаят например със знаците от сграда № 32. Такива блокове са използвани в повечето постройки от периода до покръстването. След покръстването този градеж се прилага само при най-представителните култови постройки, докато масовото църковно и гражданско строителство е изпълнено с грубо обработен или ломен камък. При зидове с голяма ширина блоковете оформят двете лица, а вътрешността е запълнена с пълнеж от необработени камъни и хоросан. При зидовете с малка ширина се редуват два блока, поставени по дължина и един блок, положен напречно. Понякога дебели стени (сграда № 32) са оформени от две такива успоредни подреждания (т. XXVI/2–5).

На второ място по количество сред строителните материали са тухлите и керемидите. Особеност на строителството в Плиска докъм средата на IX в. е, че всички тухли без изключение са преупотребени и датират предимно от IV–VI в. Подобни тухли се откриват не само в каменните постройки, но и в други ранни паметници: ями за стълбове на дървени сгради, под основата на някои побити камъни (девташлари), в запълването на кръглото култово съоръжение при Златна нива, в подовете на някои подземни ходници (Рашев 1991: 214; 1992а: обр. 28). Най-често срещани са тухлите с размери 0,32/0,32/0,05 м. Повърхността на много от тях е покрита с диагонални, успоредни или вълнообразни широки линии, прокарани от пръстите на майсторите преди изпичането. Рядко се срещат изображения на животни и никога знаци, каквито са характерни за тухлите от периода след средата на IX в. (за тях Ангелова 1971: табл. II–IV). В случаите, когато не са били преупотребени в градеж, по тухлите се виждат полепи от хоросан, примесен със счукана тухла. Голямото им количество би могло да означава, че те произхождат от масивни обществени постройки с изцяло тухлен градеж. Такива постройки са съществували в Марцианопол, както и в Одесос (термите от римско време там и днес са запазени на височина до 10 м). Не може да се изключва част от тухлите да произхождат от складове за готова, неизползвана в ранновизантийско време продукция. В сравнение с камъка тухлата очевидно е имала второстепенна, но не незначителна роля, както показват някои данни за нейната употреба не само в сводове и арки, но и в градежа на стените – самостоятелно или като пояси в съчетание с каменен градеж (т. XXVI/1). Употребата на този материал в периода до покръстването не бива да се надценява. Неговото присъствие в суперструкцията на някои сгради като например езическия храм до Малкия дворец, както се предполага (Георгиев 1987: 410) е несигурно.

Спойката на строителните материали от ранните градежи е хоросан, примесен със счукани тухли („червен хоросан“), придаващи му допълнителна твърдост и хидроустойчивост. Белият хоросан в Плиска – за разлика от Преслав – се появява в градежи, които се отнасят едва към периода след покръстването. За обмазване на лицевите фуги е използван хоросан със счукани на прах тухли.

Подложките за основи на повечето сгради са съставени от ломени и речни камъни, фрагментирани тухли и хоросан (общо за основите Василева 1975). Те подравняват горния край на набити на дъното на изкопа пилоти с четириъгълно (за по-ранните) или кръгло (за по-късните сгради) сечение. В някои градежи основите са били изградени върху скара от напречно или надлъжно поставени хоризонтални гредички. Към края на IX в. използването на допълнително укрепващи основата дървени материали в градежи с основи от дялан камък се прекратява (Георгиев 1987: 412). Градежът на основите на повечето сгради поради неголямата им дебелина е изпълнен в римската техника opus quadratum, а на крепостната стена – в opus implectum. И

при двете техники преобладава стремеж за редуване на надлъжно и напречно поставени блокове, чиито места се разменят в горния ред така, че да се осигури максимална здравина на зида (Шкорпил 1905г: 153–155). Правилният блоков градеж е изпълнен с редуване на два надлъжни и един напречен блок по дебелината на зида. Стените на най-ранните представителни сгради (Крумов дворец, Тронна палата) били изцяло от камък, като тухли били използвани само в сводовете на приземието и в арки на врати и прозорци. Стените на обслужващите ги постройки (водохранилище, кръгла баня) били предимно тухлени или каменно-тухлени.

Най-характерната особеност на стените е обмазването на широките лицеви фуги с фин хоросан, интензивно примесен със счукани на прах тухли. На този технически прийом, отбелязван редовно при публикация на паметници или в работи с по-общ характер, не е придавано стилово значение. Той издава една извънредно характерна черта на плисковските архитектурни паметници. Тези фуги скриват стените и ъглите на каменните блокове и оформят дебело очертани четириъгълници със заоблени ъгли, наподобяващи фасети. При наблюдението им на погледа се налагат не каменните блокове с техните прави страни и ъгли, а фасетираната от горе до долу повърхност на зидовете и заоблените ъгли на хоросановите четириъгълници. Мрежата от сиво-бели каменни плоскости с червени рамки е раздробявала по този начин повърхността на гладките масивни зидове, визуално е намалявала техния обем и е смекчавала впечатлението за тежина и тромавост. Раздробените повърхности са придавали на неразчленените фасади подчертано декоративен характер. „Фасетният стил“, ако може така да се нарече тази особеност на плисковските ранни градежи, не е позволявал да се изяви вътрешното разпределение на сградите. Обратно, той като че ли е бил предназначен да го скрие, приковавайки погледа към мрежата от червени рамки на сиво-белия фон на камъка. Съзнателното оформяне на широки фуги и тяхното обмазване е намалявало силно ефекта от въздействието на каменния градеж, като го е заменяло с впечатлението от обмазаните в червено фуги. Тук съжителстват два противоположни принципа. Внушението на камъка, обработен и форматиран така, че да въздейства сам по себе си с правилните си едри паралелепипедни форми, е игнорирано за сметка на декоративните хоросанови обмазки, които скриват неговите истински очертания.

Външните стени на каменните постройки не са били измазани. Вътрешните стени на някои сгради изглежда са били обмазани. В източната сграда на Малкия дворец са запазени останки от фина варово-гипсова мазилка, покрита с кармин-нено-червена боя. Тя напомня по цвят червено оцветените глинени съдове от най-ранните комплекси в Плиска. В запълване на изоставен подземен ходник са намерени части от мазилка с плътно покритие от червена, зелена и синя боя (Рашев, Станилов 2004).

За конструкцията на покривите има малко автентични данни. Те са били от типа на базиликалната или обикновената стреховидна форма с покритие от плоски (tegulae) и извити (imbrices) керемиди. Има данни за покриване на някои представителни граждански или култови сгради с оловни листи. От такава сграда вероятно произхождат намерените в една полуземлянка от последния етап на живот в Плиска три масивни оловни листа (Стоянова 2000: 111, обр. 7).

Лошата запазеност на сградите предлага малко данни за прилаганите конструктивни способи при оформянето на фасадите и вътрешното разпределение. Полуцилиндричната арка над входове и прозоречни отвори изглежда е най-масово използваната фасадна конструкция. Приземните необитаеми помещения на Тронната палата били засводени с тухлени цилиндрични сводове, стъпващи върху отстъп на каменните стени (т. XXVI/1). Тухлени и каменни сводове оформят преминаването на подземните ходници през основите на каменната крепост и Цитаделата. В две от портите на крепостта и в четирите кули на Крумовия дворец били разположени спираловидни стълбища, развити около масивен тухлен стълб. Каменно-тухленият градеж бил съчетаван с дървени конструкции. Дървени са били двете стълбища в Тронната палата, развити около Г-образни зидове. От дърво била изградена трибуната пред нейната източна фасада. Стилобат за дървена колонада е засвидетелстван пред сграда № 32. Във вътрешното оформление на някои постройки са участвали колонади от стълбове и мраморни колони, носещи покривната конструкция. Върху горния край на някои колони са били монтирани капители от различен стил, взети от по-стари постройки (т. XXVI/6–9). Те не образуват стилово издържан архитектурен ордер, а композитен стил, и то са-

мо в отделни части от представителни сгради. Този похват в Плиска се запазва и в някои представителни християнски храмове като например Голямата базилика.

Крумовият дворец и съвременните му сгради. Те образуват най-ранната група каменни градежи в центъра, съществували преди пожара. Оградно съоръжение през този етап на строителство е била заварената от предходния етап на дървено строителство двойна дървена стена. Това се потвърждава от факта, че двата излаза на подземните ходници, свързани с тази сграда (т. XXVII/5, 6), прорязват вътрешната редица дървени стълбове и чрез чупка под прав ъгъл излизат в пространството между двете редици от дървета (Рашев, Станилов 2004; Станилов, Инкова 2005). Южният излаз (обр. 17) е пресякъл функциониращ водопровод със стреховидно покритие, което наложило изместването му пред излаза чрез изграждане на своеобразен водопроводен „байпас“. Това е същият водопровод, който в отсечка западно от Крумовия дворец минава през останките на по-ранна дървена постройка с правоъгълен план. Не е изключено подземните ходници да са били прокарани известно време след издигането на сградата, което би било още едно потвърждение за функционирането на тази стена като заварена, по-ранна ограда на „дървената“ резиденция, в която започнала подмяна на дървените с каменни сгради. Важен факт за едновременното съществуване в известен етап от време на каменни и дървени постройки е извивката на северния ходник срещу северната кръгла дървена постройка (т. XXVII/1; обр. 24), която се е получила поради това, че при неговото прокопаване тази постройка е продължавала да функционира. Изрично указание за съществуването на „ограда от поставени едно до друго дървета“ около аула на Крум, опожарена през м. юли 811 г., съдържа Анонимният ватикански разказ (ГИБИ IV: 12). Откривателката на двойната дървена стена, макар погрешно да я интерпретира като стена с каменни лицеви облицовки, правилно прие, че именно тя е защитавала двореца на Крум (Плетнева 1992: 46). Допускането, че каменната крепостна стена, приписвана на Омуртаг, е могла да се появи по-рано и да е съвременна на Крумовия дворец (Рашев 1995а: 21), трябва да се изостави в светлината на новите резултати.

Основната сграда от периода – т.нар. Крумов дворец (т. XXVII/3; XXVIII/1) е проучена

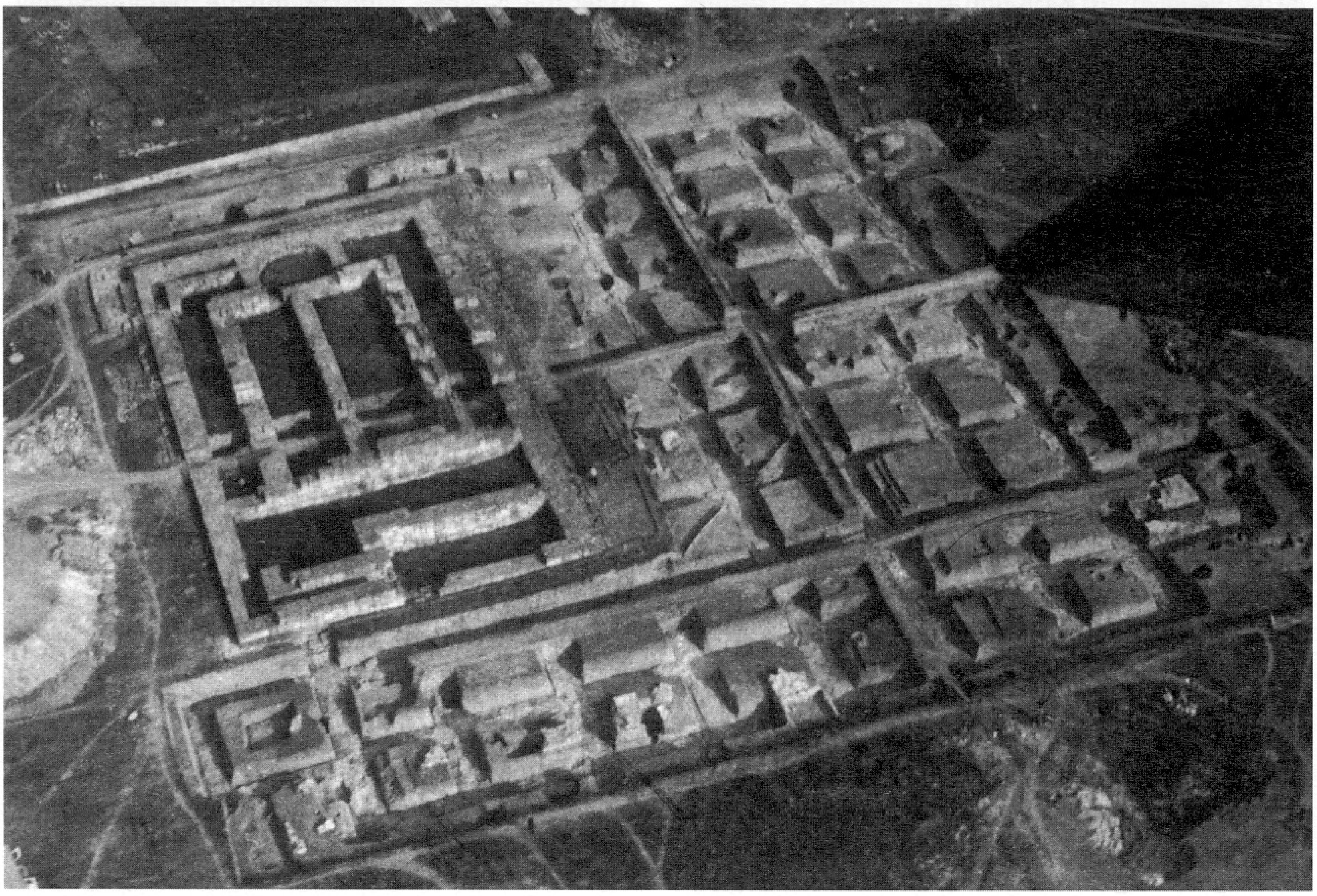

Обр. 23. Плиска. Крумовият дворец и Тронната палата в процес на разкопки – аерофотоснимка (1979 г.)

чрез неголеми сондажи още през 30-те години (Миятев 1942: обр. 157, 176). По-късното ѝ цялостно разчистване показа, че планът, реконструиран според частични данни, е бил установен с поразителна за използвания метод на разкопки точност. Новото проучване през 1976–1979 г. (обр. 23) прибави неизвестни подробности и допълнителни стратиграфски наблюдения за относителната дата на паметника. Потвърдиха се данните за наличие на следи от голям пожар във всички части на сградата. Тези следи са били повод за Кр. Миятев да свърже унищожаването ѝ с известието за опожаряването на „аула на Крум" през 811 г. (ГИБИ III: 283) и да нарече сградата Крумов дворец – наименование, което следва да се запази въпреки съществуващата несигурност за точното датиране на пожара въз основа на наличните археологически данни. От градежа са запазени предимно подложките на основите и незначителни части от техния каменен градеж в техника opus quadratum. Те очертават четириъгълник с размери 74,50/59,50 м (съотношение 5:4), прорязан от перпендикулярно пресичащи се зидове, които образуват 63 клетки с три различни размера и обща площ 4,718 кв. м. Приземието е било необитаемо и поради това планът на обитаемата част, вероятно различен от този на основите, е бил изявен едва на нивото на първия етаж, повдигнат над нивото на терена чрез засводяване на партера. Достъпът до него е ставал по стълбища, развити около четириъгълни и кръгли в сечение стълбове, разположени в средата на четирите кули, издаващи се пред източната и западната фасада. При значителната дебелина и дълбочина на масивните каменни основи малко е вероятно, както е допускал нейният откривател, обитаемият етаж да е бил дървен. Тези основи предполагат каменно-тухлено засводяване и подобен градеж на цялата постройка (Михайлов 1964: 13). Цялостното археологическо проучване на паметника добави безспорни доказателства за свързването му със столичната история на Плиска. Определянето му като сграда от заварен късноантичен кастел (Михайлов 1972б) не отговаря на археологическите факти.

Планът на основите дава възможност за различно реконструиране на етажа – като четириъгълна рамка от помещения около затворен двор (Миятев 1942: 127–128; Bojadžiev 1973: fig. 1; Бояджиев 1982: обр. 1), като четири триделни зали в ъглите около двор от типа „айван" (Ваклинов 1968: прил. 3) или като обособена в средата триделна представителна зала в рамка от околовръстни жилищни помещения (Василева 1987а). В първия случай архитектурните аналогии се търсят във Византия от периода след XI в. или в Средна Азия от доислямския период, във втория – в омеядските дворци в Близкия изток (за тях срв. Ettinghausen, Grabar 1986: Scap. 2; Toueir 1993), които от своя страна имат своите предходници в късноримските и ранновизантийските балкански укрепени резиденции, чийто най-забележителен пример е дворецът на Диоклетиан в Сплит (Strejović 1983). От тези примери плисковската сграда се отличава с един съществен детайл – високо повдигнатото ниво на обитаемия етаж. Този елемент липсва в посочените византийски и арабски дворци, чиито дворове и обитаеми нива не са изкуствено повдигнати. Мрежата от пресичащи се по цялата площ на сградата основи я сближава с една частично проучена сграда на територията на двореца в Константинопол, отнесена към VIII в. Нейните основи се пресичат под прав ъгъл и образуват по подобие на основите на Крумовия дворец 35 четириъгълни клетки (Mamboury, Wiegand 1937: 37, Taf. XCIc, 2; ВИА 3: рис. 10; Franceschini 1999: 127–128, Abb. 4). Близък до него по размери, план и някои детайли (кули със спираловидни стълбища за изкачване до етажа, засводено приземие) е един ранновизантийски дворец от Киликия (Eyis 1986: 67 sq., Abb. 2; TIB 5, I: 165–166; II: Abb. 19–22). Тези примери са допълнително потвърждение за вероятните византийски архитектурни и строителни първообрази на плисковския дворец. Независимо от това как ще бъде реконструиран обитаемият етаж, изглежда тази голяма по площ сграда е съчетавала функциите на представителен и жилищен дворец. Нещо повече, поради отсъствието на синхронна култова сграда до нея – поне на настоящия етап на проучвания – може да се допуска и включване в нейния корпус на помещение за езическия култ. Вън от нея са могли да се разполагат само постройки, свързани със съхраняване и използване на вода, с каквато тя изглежда не е била пряко снабдена. По такъв начин тя добива облика на многофункционална постройка. След нейното опожаряване дворецът се „разпада" на отделни функционални части чрез изграждане на три самостоятелно разположени звена – представителен дворец, жилищен дворец с обслужващи постройки и езически храм.

Особена черта в планировката на резиденцията от това време е подземният ходник, свързан с Крумовия дворец. Началото му е било разрушено по-късно от западния зид на Тронната палата, но от запазените останки се установява, че най-вероятно е започвал с шахта непосредствено пред западния зид на сградата, а не, както бе допуснато по предварителни данни (Рашев 1979в: 42) – от подземно помещение на двореца. Северният клон на ходника, водещ на север (т. XXVII/5; обр. 24), е бил частично проследен още през 30-те години на XX в. (Миятев 1942: 103–155, обр. 157). Сега е известно цялото му трасе с обща дължина 290 м (Станилов, Инкова 2005 и разкопки на автора). Той пронизва вътрешната редица от стълбове от двойната дървена ограда и завършва с излаз-рампа между двете части на оградата. В различни точки от него се отделят три къси разклонения-излази (за излаза след чупката под прав ъгъл вж. Георгиев 1984а: 146, 149–151, останалите са установени от автора). Вторият подземен ходник (т. XXVII/6; обр. 25) се отделя малко след началото на северния и завършва на 230 м южно с излаз-рампа, прорязана между двете стени на заварената дървена ограда (Рашев, Станилов 2004). Северният ходник е бил пресечен след изоставянето му от южната и северната стена на Цитаделата и от няколко сгради в нейните очертания. Не отговаря на действителността твърдението, че след изграждането на Цитаделата този ходник бил отново използван чрез изграждане на засводен проход в нейната северна стена (Михайлов 1964: 14). Това е друг ходник, съвременен на ходниците, изградени след пожара и след издигането на тухлената оградна стена.

Двете подземни галерии имат еднаква конструкция във всички проучени пунктове. Поради малката си дълбочина са били прокопани във вид на открити траншеи. Подът е застлан с два реда преупотребени антични тухли. Отстрани и отгоре галерията е била оформена от дървени талпи с ширина средно 0,30 м и дебелина 0,05 м, подредени плътно една до друга на сглобка, без скоби или гвоздеи (обр. 26). Височината на ходовото пространство е била 2,80–2,90 м, ширината 1 м и това е осигурявало свободно движение в цял ръст. Празното прост-

Обр. 24. Плиска. Северна част на подземния ходник на Крумовия дворец

Обр. 25. Плиска. Южна част на подземния ходник на Крумовия дворец

ранство между тавана и нивото на тогавашната повърхност от около 0,60–1 м било запълнено с пръст. Покрити с този слой, подземните галерии ставали невидими, а контролът върху техните разклонения и изходи осигурявал на обитателите на двореца безопасно и непредвидимо придвижване в случай на необходимост. Произходът на тези уникални подземни комуникации трябва да се търси в същата среда, от която произхожда най-близката аналогия на Крумовия дворец – Константинопол. Техен идеен и конструктивен прототип вероятно са покритите пасажи и стълбища между Големия дворец и Катизма – императорската трибуна на Хиподрома – които трябвало да осигуряват безопасността на владетеля и бързото му оттегляне зад стените на двореца в случай на бунтове и протести, каквито неведнъж съпътствали игрите на Хиподрома (История 1967: 108; Janin 1964: 188–189; Guilland 1969: 485–486). Непроучените все още останки на подземна галерия в центъра на ранносредновековния Дидимотейхон (дн. Димотика, Гърция) показва, че възможни прототипи са могли да бъдат и подобни съоръжения в провинциалните византийски градове, някои от които, подобно на Дидимотейхон (Бешевлиев 1992: 155–156, № 21), попаднали в началото на IX в под временен български контрол.

Не е съвсем ясно какви други сгради освен Крумовия дворец могат да се отнесат към каменното строителство преди пожара. С голяма вероятност може да се приеме, че към това време се отнася една правоъгълна еднаделна сграда, която според нас трябва да се определи като *водохранилище* (т. XXVII/4; XXVIII/2; 3). Цялата ѝ вътрешност е вкопана на дълбочина 2,70 м. В северозападния ъгъл се издава масивна основа. Зле запазена, сградата бе интерпретирана отначало като вкопан склад за вино, над който се разполагала зала за пиршества (Георгиев 1981б: 30–31, обр. 2, 3), а по-късно – като резервоар за вода, изграден едновременно с долепената до него баня (Георгиев 1992: 82, обр. 1). В окончателната публикация тя отново се определя като склад за вино (вкопаното дълбоко приземие), зала за пиршества (над приземието) и винарска преса с резервоар за гроздовия сок (четириъгълната основа в северозападния ъгъл) (Георгиев 2004в: 34–38). Устройството на дълбоко вкопаната част с плитки основи на каменния кожух, под от хидрофобен хоросан и тухлена обшивка на стените е напълно идентично с това на разположеното наблизо двуделно водохранилище и поради това е по-оправдано сградата да се определи като водохранилище. Масивната площадка в такъв случай би могла да бъде основа на резервоар-утаител и преливник, от който водопровод е отвеждал излишната вода в разположения наблизо колектор (Георгиев 2004в: обр. 6). Обемът на това водохранилище е около 160 куб. м.

До западния зид на водохранилището е долепена едновременно изградена с него *двуделна баня* (т. XXVIII/2). В сравнение с класическите римо-ранновизантийски бани тя се отличава с опростяване на плана чрез редуциране и умаляване на помещенията. Съставена е от едно-единствено Г-образно помещение с хипокаустна инсталация, вана в дебелината на западния зид и котелно помещение в северната тясна част. Тя е претърпяла преустройство (т. XXVIII/3), след което не променила принципно плана и функциите си (Георгиев 1981б: 33, обр. 6; 2004в: 24–31, обр. 10). За нея по-горе бе допусната възможността да е синхронна на по-ранните дървени постройки. Тъй като преки стратиграфски данни за такава синхронизация липсват, тя се свързва по-сигурно с Крумовия дворец главно според техниката на градеж на основите и по-ранната ѝ относителна датировка спрямо околните градежи (Станчев 1961: план Б7; Ми-

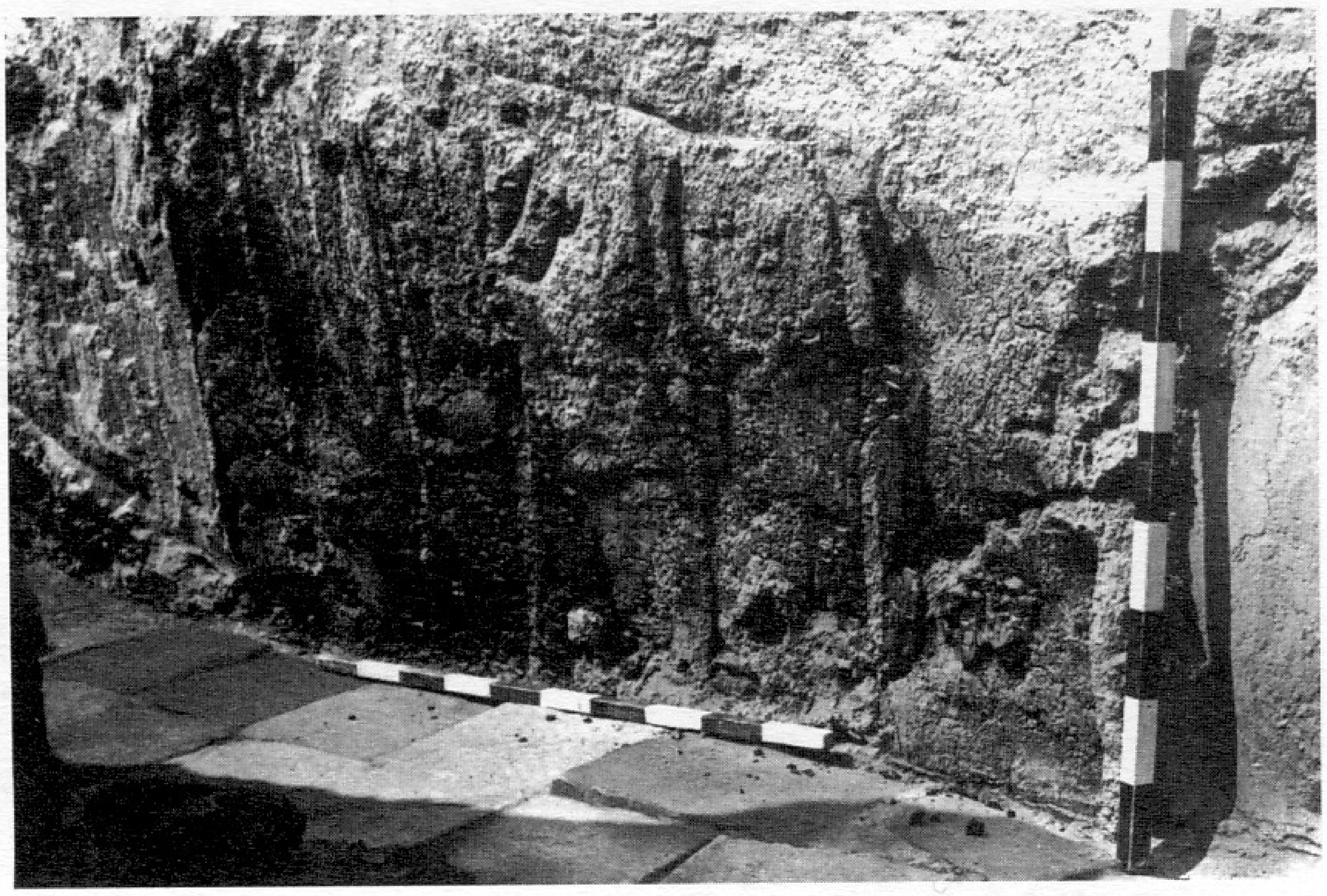

Обр. 26. Плиска. Останки от горели облицовъчни талпи в подземния ходник на Крумовия дворец

хайлов 1964: 15–16; Ваклинов 1977: 89; Георгиев 1981б: 32; 1992а: обр. 1; 2004в: 24–31; Ваклинов, Ваклинова 1993: обр. 23). Друг аргумент в полза на тази възможност е обстоятелството, че тя изглежда не е била свързана чрез водопровод с водохранилището северно от нея, тъй като разполагала със собствен резервоар за вода. Това от друга страна обяснява по-късната поява на голямото водохранилище северно от тях.

Тези три постройки ще са съставяли първите (и единствени?) каменни сгради, съществували преди пожара. Допускането, че към тях трябва да се прибавят още четири (Ваклинов 1977: 89 – план), се коригира от нови данни, според които те се отнасят към етапи на строителството след пожара.

С най-ранния етап на каменно строителство трябва да се свърже още един водопровод с подложка и стреховидно покритие от тухли, установен под северния край на сграда ИКЛМ северно от Цитаделата (Миятев 1942: 96, обр. 159е – водопровод „е"). Вероятно той е същият водопровод, пресечен от основите на езическия храм на около 200 м южно (Михайлов 1955а: 73).

Период I.4. Каменно строителство в центъра след пожара

Реализирано е в няколко етапа. Сградите могат да се датират в относителен ред според съотношението им спрямо дървени постройки, водопроводи, подземни ходници и стената на цитаделата.

Обр. 27. Плиска. Аерофотоснимка на Вътрешния град (каменната крепост) със следи от вътрешното землено укрепление (горе). Около 1970 г.

Период I.4а. Строежи до издигането на цитадела с дървени стени. Пожарът е нанесъл непоправими щети на Крумовия дворец и свързаните с него подземни ходници. Старият дворец бил изоставен, като преди това всички каменни блокове, в това число от основите, били демонтирани, за да бъдат използвани в новите градежи. Новото строителство се изразило в издигане на сгради с различно предназначение. Банята и водохранилището са могли да останат незасегнати от него и поне за известен период от време да са обслужвали изградените след пожара нови постройки. В хода на строителството този първоначален „водно-бански" център е бил преустроен с оглед осигуряване на по-голямо количество вода. Абсолютната синхронизация на градежите след пожара е невъзможна на настоящия етап. Значително по-сигурно е групирането им по отношение на новите укрепителни пояси в центъра – издигнатата на мястото на дотогавашната двойна дървена стена каменна крепост, дървената стена и появилата се след нея тухлена стена около сградите в центъра, които оформили третия концентричен укрепителен пояс (Цитадела) на столицата. Най-внушителният градеж била каменната крепост, която поела функциите на опожарената през 811 г. двойна дървена стена. Нейното издигане след пожара е допуснато отдавна (Миятев 1942: 116–117).

Каменната крепост (т. XXV; XXIX) представлява неправилен четириъгълник с площ 483 дка и обща дължина на стените 2,793 м (Рашев 1995а: 17–18, обр. 9 с л-ра). Според размерите си тя се нарежда на второ място по големина (след Марцианопол) сред крепостите в днешните български земи (обр. 27). При изграждането са били съблюдавани три основни принципа: съобразяване с основните географски посоки, трасиране на стените в прави линии и симетрично разполагане на портите и фронталните кули спрямо ъгловите кули. И трите принципа са реализирани с нарушения и отклонения. Оста изток–запад се отклонява от идеалната посока с около 3° и е спазена само при северната стена. Южната се отклонява със 17°, а източната и западната – с 10°. Отклоненията на стените от правата линия достигат до 3–4 м навън и обикновено връщането към първоначалната посока съвпада с местата на фронталните кули. Правите отсечки се разполагат между две кули и между кула и порта. Допуснато е изместване на портите от 40 до 90 м от идеалната среда на стените, което при голямата им дължина не нарушава впечатлението за симетричност. Изместването на източната и западната порта е било предизвикано от стремежа да се поставят в една ос, която следва почти идеалната ориентация изток–запад. Драстичното изместване на южната порта в югозападния ъгъл ще е било предизвикано от факта, че по средата на южната стена съществувала падина с денивелация от 3 м (Захариев 1979: 109), която е могла да превърне портата в отточен канал на атмосферните води (Рашев 1985а: 19) или защото тъкмо там през нейната основа минавал подземен ходник (т. XXIX/15; обр. 36), чийто излаз вън от стената съзнателно ще е бил отдалечен от портата. Оста между северната порта и излаза на тайния ходник през южната стена е почти успоредна на източната и западната стена.

Крепостта принадлежи към един от най-добре изследваните паметници на Плиска (Шкорпил 1905б; Миятев 1959; Михайлов 1974; Милчев 1979; 1985; Захариев 1979; Василев, Р. 1979; Дончева 1979; 1985; Балабанов 1985; Антонова, Витлянов 1985; обща характеристика у Овчаров 1982а: 95 сл.; за строителните особености Иванов, Ст. 2004а). Изцяло са изследвани източната, южната и западната стена, частично – северната. Това позволява да се извърши сравнително пълна характеристика на отделните отбранителни елементи.

Основата на крепостната стена, широка 2,60–2,70 м, е изградена върху пилоти с квадратно сечение със страна 6–8 см (по изключение с кръгло сечение при източната стена), набити в редове на дъното на изкопа. Дължината им достига до 0,60 м. Горният им край е бил оставен да стърчи на 0,20 м над дъното на траншеята и е бил залят и заравнен с пласт от дребни камъни и хоросан, образуващ подложката. Върху нея е била изградена основата от грубо обработени блокове. На западната и северната стена основата е двустранно стеснена в сравнение със суперструкцията с 0,10–0,20 м – една особеност, която едва ли трябва да се схваща, както допускат някои автори, като белег за техническо неумение предвид зрелостта на всички останали елементи на строителната техника. Същинската стена е оформена с лица от правилно дялани блокове и пълнеж от камъни и хоросан в техниката opus implectum. Преобладава системата от редуващи се надлъжно и напречно поставени блокове, нарушавана в отделни сектори. Лицевите фуги били обмазани с хоросан, смесен със ситно счука-

се наблюдават разлики в градежа на вътрешността на стената. Така от южната порта до първата петоъгълна кула градежът е opus quadratum, между двете петоъгълни кули – от шахматно разположени квадри, а от втората петоъгълна кула до югоизточната ъглова кула – от ломени камъни, споени с бял хоросан. Възможно е тези три начина на запълване на стената да отразяват маниера на работа на три различни строителни групи, всяка от които е поела изграждането на стената от кула до кула или от порта до кула (Захариев 1979: 109). Допуска се обособяване на подобни строителни екипи и според концентрацията на едни и същи знаци по каменни блокове и тухли в отделни отсечки според еднаквия вид на камъните или според стесняването на основата (Макарова, Плетнева 1984: 223; Балабанов 1985: 128–129). Най-горе, на височина 8–10 м, стената е завършвала с парапет и зъбери, покрити със стреховидни каменни капаци от две разновидности. Първите имат симетрична форма и са профилирани на тясната си долна страна с торус (Шкорпил 1905в: т. XXXIII/45). Намерените 9 капака, използвани за градеж на стена на лека постройка от края на X–XI в. върху югозападния ъгъл на Крумовия дворец, са без торус и със заравнен връх. Те ще са били наредени върху зъберите напреко на оста на стената. Някои наблюдения на стената при западната порта позволяват да се допуска, че най-горната част, вероятно вътрешният парапет, бил оформен само от тухли (Михайлов 1974: 225–226).

Четирите порти принадлежат към един и същи тип (т. XXX/1–4). Съставени са от две двойки четириъгълни кули, които се издават симетрично пред двете лица на стената. Три от портите – източната (обр. 28), западната и северната – имат еднакви размери. На нивото на етажа техните крила се обединявали чрез засводяване на по-голямата част от прохода и са се издигали нагоре като общ обем (Бояджиев 1981: 138–139). Допуска се и друго устройство, изискващо разчленяване на кулите над нивото на втория етаж (Михайлов 1974: 244, обр. 45; Милчев 1985: 34; Дончева 1985: 94), което изглежда по-неубедително. Изкачването до етажа е ставало по спираловидна стълба, виеща се около кръгъл тухлен стълб в една от вътрешните кули. Трите големи порти са имали еднакво първоначално устройство на прохода и едновременно са претърпели едно и също преустройство. Отначало сводът, най-вероятно тухлен, е започвал на известна височина над каменната настилка и проходът е бил затварян с две врати – падаща, разположена в средата, и двукрила – при вътрешния му край. Впоследствие засводяването започнало от нивото на настилката чрез изграждане на тухлена стеничка, при което ширината на прохода била стеснена. Падащите

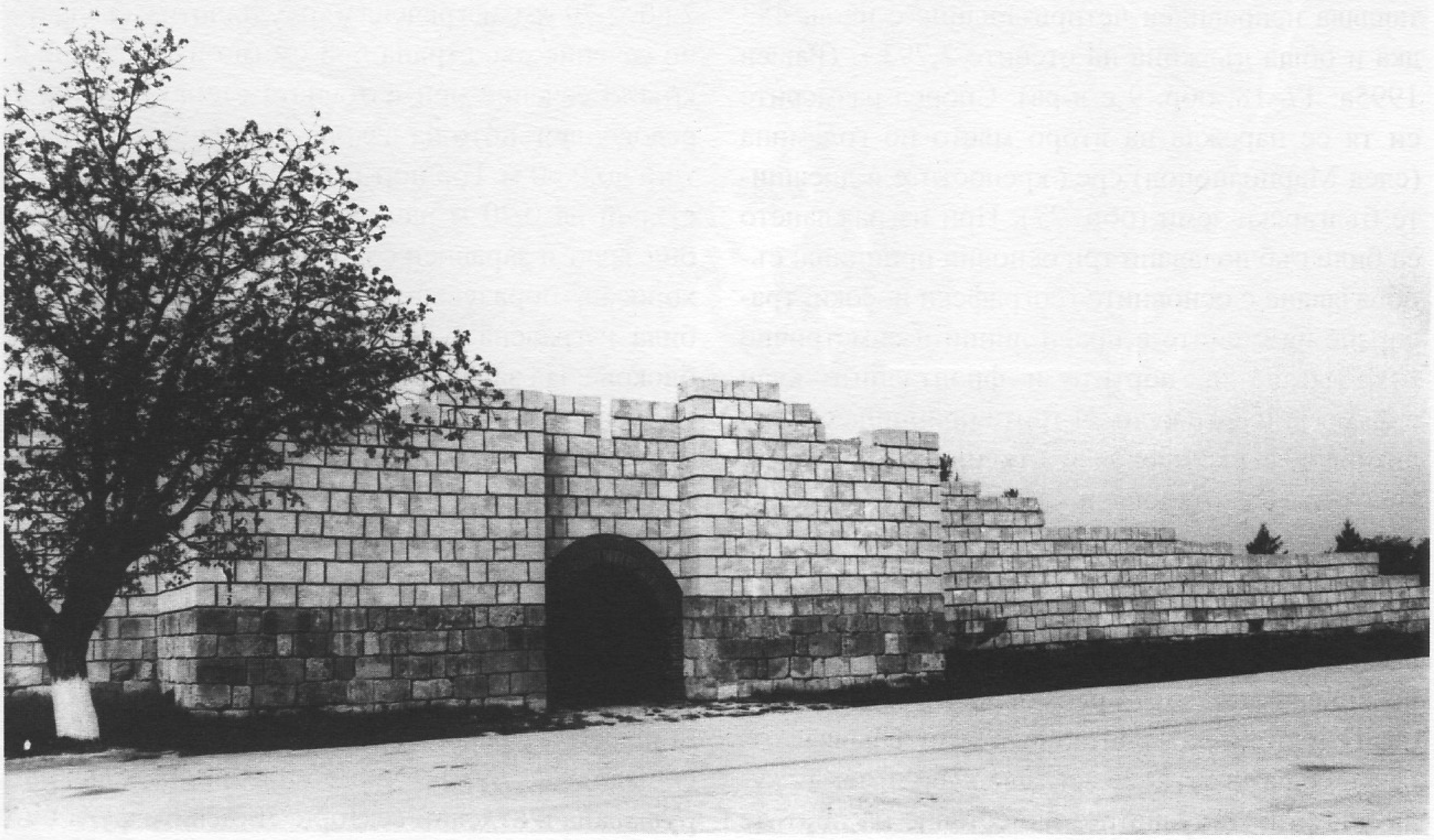

Обр. 28. Плиска. Източната порта на каменната крепост (частична реконструкция 1981 г.)

Обр. 29. Плиска. Североизточната ъглова кула на каменната крепост

врати запазили местата си, а вътрешната била изместена още навътре поради удължаване на засводяването. При външния край на двете тухлени стенички била поставена още една двукрила врата. Така проходът вече бил затварян от три врати. Причината и времето на това едновременно и еднотипно преустройство остава засега недостатъчно ясна. Подобно преустройство на засводяването и повдигане на нивата е установено и при южната порта (Бояджиев 1981: 138; Милчев 1985: 26). Западната стена северно от портата била прорязана от потерна – обикновен тесен проход в зида (Антонова, Витлянов 1985: 47), (т. XXX/5).

Ъгловите кули са кръгли, снабдени с вход за излизане вън от крепостта (т. XXX/6; обр. 29). Фронталните кули са петоъгълни по план (т. XXX/7; обр. 30). Освен основния вход в две кули е имало допълнителен вход-потерна, извеждаща вън от крепостта. Такива потерни вероятно е имало и в другите кули, където те сега не личат поради това, че са запазени в основи. Тези допълнителни изходи били необходими поради големите размери на крепостта и отдалече-

Обр. 30. Плиска. Петоъгълна кула на източната стена на каменната крепост

ността на портите. Освен това ограниченото движение през тях правело отварянето на тройните врати трудоемка и неефикасна процедура. Силните следи от пожар върху каменните подове на всички петоъгълни и ъглови кули показват, че подовете на етажите и стълбите между тях били от дърво. Тези стълби са заменили използването на външни стълбища за изкачване до бойната пътека на стената, каквито плисковската крепост първоначално не е имала и това е нейна характерна особеност. Друга особеност е малкият брой на фронталните кули – едва 8 при твърде голямата дължина на крепостните стени. Това, както и липсата на външни стълбища, придава на крепостта облик не на обикновено фортификационно съоръжение, а на представителна, парадна крепост, разчитаща преди всичко на дебелите си и високи стени. Нейният особен характер ще се е подчертавал и от обмазаните с червен хоросан фуги, които са ѝ придавали ярък декоративен вид, различен от мрачния вид и грубата повърхност на обикновените крепостни зидове. Планировката на крепостта напомня правилната форма на ранните римски лагери и на византийския полеви лагер, който сякаш в нашия случай е приел стационарна форма чрез замяна на земно-окопните съоръжения с каменни стени (Рашев 1995а: 20).

Интересен детайл от устройството на каменната крепост е преминаващият през основите на южната стена подземен ходник (т. XXVII/6; XXXI). Става дума за първия етап от неговото използване, тъй като по-късно по същото трасе и през същия проход под стената е минавал втори, ново изграден подземен ходник. В отсечката под стената дървената конструкция на ходника е заменена от засводен тухлен проход, който в двата си края е бил затварян с врата. Изследователят на съоръжението смята, че проходът е изграден по-късно от стената чрез пробиване на основата (Захариев 1979: 112, обр. 13–17). Някои детайли от съотношението между двата градежа показват, че те са били замислени едновременно, но изпълнени поотделно в хода на строителството на крепостната стена, т.е. ходникът е бил изграден преди полагането на основите. Началото му изглежда е частично проучената рампа-вход и излаз източно от водохранилището в центъра на цитаделата. Следите му са установени при южната отсечка на по-късната тухлена стена на цитаделата, където също са фиксирани двата етапа в неговото функциониране (Георгиев 2004в: обр. 22) и в три сектора до южната крепостна стена (Рашев, Станилов 2004). Дължината му в рамките на крепостта е 350 м. Той е завършвал вън от крепостта, вероятно недалеч от нея с рампа, подобна на тази в северния му край.

По техника на градеж, строителни материали и форми на отбранителните елементи плисковската крепост издава тясна връзка с късноримското и ранновизантийско крепостно строителство. Тя е един от примерите за заимстване и развитие на късноантичните фортификационнни елементи в една нова културна среда (Овчаров 1982а: 148–149). Не отговарят на историческата действителност твърденията, че този тип строителство е донесен от прабългарите от техните първоначални източни територии – Средна Азия, Северен Кавказ, Северното Черноморие – като израз на собствени и заимствани традиции. Към това се добавя съпоставянето

Обр. 31. Плиска. Тронната палата

на нашите аулни крепости с примитивните каменни укрепления на Салтово-Маяцката култура, като се търси връзка между тях (Димитров 1977; Бояджиев 1981: 142, 145; Овчаров 1982а: 145–148). Приликите са външни и несъществени и ако може да се търси влияние, то е по-скоро от българските към хазарските крепости, а не обратното.

Върху останките на Крумовия дворец била изградена нова представителна постройка, известна в литературата като *Тронна палата* (обр. 31). Това е сградата, с чието разчистване започват първите разкопки в Плиска на 6 октомври 1899 г. (Шкорпил 1905в: 77–89). Добрата ѝ запазеност и извършените допълнителни проучвания (Миятев 1942: 115 сл.; Михайлов 1955а: 111–115; Маслев 1955; Рашев 2000б) позволяват нейният архитектурен тип и строителна история да се определят сравнително точно. В план тя е базиликална постройка, съставена от предверие и зала с общи размери 52 х 26 м. Най-характерната ѝ особеност е необитаемото приземие (т. XXXII/1). Стените на северната половина на приземието са прорязани от входове. Южната част на приземието била плътно затворена и запълнена с насип, върху който е стъпвал подът на преддверието. До него се е достигало по стълбище в Г-образния коридор в югозападния ъгъл на сградата. В противоположния северозападен ъгъл се е развивала по-тясна стълба, предназначена за владетеля. Същинската тронна зала е трикорабна и е била разделена от две редици колони или по-вероятно зидани стълбове. Апсидата за трона, вградена в корпуса на постройката, се разполага в дъното на средния кораб (т. XXXII/2).

За произхода на нейния план и първоначален архитектурен облик са изказани различни мнения, някои от които и в двата пункта се отклоняват от фактите. Така тезите за сасанидския (Filov 1919: 3; 1930: 84–85; Филов 1922: 368; 1924: 5–9; Протич 1926; Fehér 1931: 48–50; Карасимеонов 1943: 19) или средноазиатския (Bojadžiev 1973: 349–350, fig. 2,3; Бояджиев 1976: 194 сл.; 1999: обр. 9) произход на първоизточниците трябва да се изоставят като неубедителни. Първата е опровергана още през 30-те години, когато е предложено плисковската сграда да се свърже с римо-византийската (средиземноморска) архитектурна традиция и по-специално – с представителната зала Магнаура в Константинопол, известна впрочем само по описания на византийски автори (Mijatev 1936; Миятев 1965: 50–53; Мавродинов 1959: 43; Ваклинов 1977: 106–109). Някои автори сочат решаващото значение на местното (севернобалканско) „антично" влияние (Филов 1937; Michailov 1969: 223; 1973: 57 sq., fig. 1). Най-убедително изглежда становището, според което със своята вградена апсида и масивен блоков градеж Тронната палата издава връзка с раннохристиянската църковна и гражданска архитектура в източна Мала Азия и Сирия (Фехер 1925: 41; Fehér 1931: 50; Миятев 1930: 142; Василев 1937: 145–146) и Армения (Якобсон 1969). Представителни зали с вградени апсиди са известни и в късноримската архитектура (Диоклетиановият дворец в Сплит) и в някои омеядски дворци, за които се приема, че възпроизвеждат заемки от римската архитектура (RBK I: 251, 307 sq., 587, 735, 739). Тази връзка, изразена в плана и строителната техника, добавя нови основания за реконструирането на сградата по-скоро като базилика от елинистически тип, отколкото като зала със засводени кораби, средният от които напомня т.нар. айван в сасанидската архитектура (Василева 1984; 1987б) или образци на средноазиатската кирпичена архитектура (Бояджиев 1982: 35).

В процеса на използването си Тронната палата е претърпяла някои преустройства, които не са засегнали вътрешното разпределение. Изграден е бил околовръстен зид вероятно за повишаване здравината на основите поради големия товар на засводените приземия и етажа. Приземните части под залата са били превърнати в избени помещения чрез прокопаването им на дълбочина до 1,5 м. В последния етап от преустройството си тя била снабдена на източната си фасада с дървена трибуна, използвана от владетеля за нуждите на дворцовия церемониал. Опитът за реконструкция от времето на този втори етап на съществуване (Рашев 2000б: 41–42, обр. 8–12) представя сградата като базиликална постройка с дървена трибуна на източната стена на преддверието (т. XXXII/3).

Нови градежи след пожара са още няколко постройки и съоръжения, които изглежда не са се появили едновременно. Те били издигнати северно от представителната сграда, допълвайки и отчасти променяйки застрояването и функциите на тази част от центъра. Първоначалната „водно-банска" функция се запазва, но районът постепенно се превръща в култово-жилищен. Вероятно най-рано е изграден *езическият храм се-*

верно от Тронната палата (т. XXIX/3; XXXIII/1; обр. 32). Основите му прорязват опожарения и засипан подземен ходник на Крумовия дворец. Неговата ориентация се отклонява от посоката на стените на по-късно изградената тухлена оградна стена и е еднаква само с ориентацията на новото водохранилище, което може да бъде аргумент за тяхната едновременност (Михайлов 1955а: 71–74, 106). Съставен е от два вписани четириъгълника, външният от които е с размери 18,70 х 17,70 м. В него се разполага втори четириъгълник с размери 10,35 х 9 м. Откъм юг се разполага предверие, изградено едновременно с външния четириъгълник, с което общата дължина на сградата достига 26,10 м. В средата на вътрешния четириъгълник се разполага каменен постамент-алтар, а отвън до източната и западната му стена – две квадратни тухлени басейнчета за вода. В югоизточния ъгъл на околовръстния коридор е открита правоъгълна основа, изградена допълнително вероятно като основа на стълба, постамент за някаква статуя-идол или за колона с надпис. Дълбоките основи на двата четириъгълника и дебелите им стени показват, че те се издигали нагоре на еднаква височина и плътно затваряли сградата от всички страни.

Езическият храм е нов тип сграда в центъра. Появил се много скоро, ако не веднага след пожара, той е просъществувал до покръстването, когато бил съборен и останките му били покрити тогава или по-късно с дворната каменна настилка (Karassimeonoff 1942: 162; Станчев 1961: обр. I Б3; Мавродинов 1959: 40, обр. 30; Миятев 1965: обр. 26). Определянето на сградата като винарница (Михайлов 1955а: 71–74; 1963: 31–34) не почива на сериозни доводи и противоречи на нейния масивен градеж и архитектурни особености. Култовият характер ясно личи от квадратната основа на алтар в центъра на вътрешния правоъгълник и от двете малки тухлени басейнчета в коридорите, предназначени да осигурят вода за ритуала. Според съществуващите класификации на езическите храмове в България (Станилов 1982; Овчаров 1983; Бояджиев 1989; Бонев 1989) той се отнася към типа на плътно затворените отвън сгради за разлика от храмовете с колонада или помещения с по-ниски покриви над околовръстните коридори. Произходът на плановата схема се обяснява по различен начин. Външната прилика с келтски и славянски храмове не е в състояние да обясни предполагаемата връзка с тези традиции (Бобчев 1958). По-близка изглежда връзката му с иранските

Обр. 32. Плиска. Езически храм северно от Тронната палата

храмове на огъня от партско и сасанидско време (Хатра) и будистките храмове като този от Сурх Котал (Василев 1937: 73–76, обр. 9, 10; Ваклинов 1977: 112–114; Бояджиев 1989: 316–318; 1999: 39–40, обр. 8, 9; Теофилов 1993: 84; последно за втория храм и подобни на него от територията на Кушанската империя Kaim 2002: 94–111). Но и тази формална близост не трябва да се преувеличава, доколкото очертаването на култови площадки от два концентрични пояса е универсално явление в различни религиозни области. Още по-малко това сходство може да означава разпространение на будизма на територията на България (Brentjes 1971). От гледна точка на ясно изявената връзка на досега разгледаните сгради с римо-византийската архитектурна и строителна традиция може да се посочи и сходството с римски храмове от II–III в., чийто план също е съставен от два концентрични четириъгълника. Същинският храм е вътрешният, чийто по-висок покрив се издига над покрива на околовръстната колонада, използваща за стилобат стената на външния четириъгълник (Schulz 1992). Аналогична възстановка е предложена и за храмовете от тази група в Плиска и Преслав (Теофилов 1993: фиг. 5В; „средноазиатски" облик на реконструкцията у Бояджиев 1982: 29).

Храмът северно от Тронната палата заема особено място в живота на дворцовия център след пожара. Опожарените подземни ходници били изоставени, а новата представителна сграда – Тронната палата, не била свързана с подземни комуникации. Новите ходници започвали именно от храма и те му придават ключово значение в планировката на центъра. Първоначално не се предвиждало свързването му с подземната комуникационна система. Това ясно се вижда от факта, че основата на източния зид била допълнително изсечена, за да се оформи проход през нея към входната шахта в източния коридор на храма. Първоначално от основната галерия с чупка под прав ъгъл се разклонявала галерия, отвеждаща право на север (т. XXIX/18). Впоследствие било изградено ново разклонение на изток–североизток, което от своя страна се разклонявало в две самостоятелни галерии (т. XXIX/19, 20).

Към този етап от строителство в центъра могат да се добавят още две постройки. Северно от храма била издигната *триделна жилищна сграда*, претърпяла няколко преустройства (т. XXXIII/2; XXIX/6; обр 33). Твърдението, че се е появила след пожара поради факта, че е изградена върху опожарен подземен ходник (Георги-

Обр. 33. Плиска. Триделна сграда (източна част на Малкия дворец)

ев 1984а: 144 и бел. 20), не се съгласува с данните от извършените там проучвания. Тя била съставена от една средна широка зала, разделена на две нееднакви половини, ограничени отстрани с по-тесни помещения-коридори, разделени от своя страна с напречни зидове на три части. Вероятно това е първата самостоятелна жилищна сграда, чието строителство било наложено от разделянето на официалните и жилищни функции, съсредоточени преди това в рамките на Крумовия дворец. Нейният план по-късно се реализира в още няколко жилищни сгради в Плиска и се превръща в основен изобщо за представителна жилищна сграда. Вероятно тя е моделът и на сградите с аналогичен план в Преслав и укреплението при с. Хан Крум. Като вероятен прототип на оригиналния план се сочат ранновизантийски сгради от VI–VII в. в Гърция и Армения (Мавродинов 1959: 47, бел. 20; Якобсон 1968: рис. 2; Ваклинов 1977: 95; Георгиев 1984а: 144, обр. 7; Георгиев, Витлянов 2001: 43–47).

Нова сграда от този строителен етап вероятно е *двуделното водохранилище*, известно като Голям басейн (т. XXIX/4; XXXIII/4) – съоръжение, което някои автори отнасят и към периода преди пожара (Ваклинов 1977: 89; Георгиев 1992а: обр. 1; 2004б: обр. 24). Принадлежи към типа на обикновените четириъгълни съоръжения с обем около 500 куб. м. Съставено е от две почти еднакви половини, южната от които по-късно била изоставена и засипана (Ваклинов, Ваклинова 1993: 17, обр. 23; 25). Изглежда не е било покрито и това, както и сравнително малкия му обем го отличават от големите цистерни в Константинопол и други византийски градове и манастири, чийто засводен покрив се опирал на мрежа от колони или стълбове (ВИА 3: рис. 30; Janin 1964: 206–215). То трябва да се сближи по тип с разположените под открито небе водохранилиища в Константинопол и неговите околности (Janin 1964: 202–206). Строителната техника и употребата на фин хидрофобен хоросан издава римо-византийски опит, познат от много примери по цялата територия на империята.

Вероятно заедно с новото водохранилище е била построена нова *баня с кръгла форма* (т. XXIX/5; XXXIII/5), към която в определен етап били направени пристройки (Георгиев 1992а: обр. 1). За нея се допуска, че първоначално е могла да функционира като водохранилище (Георгиев 1992а: 82; 2004в: 34) – възможност, която трябва да се изключи, като се има предвид малката дълбочина на вкопаване и малкия обем.

Съвременен на тези сгради може да бъде един подземен ходник с късо трасе в посока север–юг, който завършва с рампи-излази (т. XXIX/16). Като етап от използването на това трасе може да се приеме друг ходник, почти успореден на първоначалния, който завършва на юг с два разновременни излаза (т. XXIX/17).

Към края на този етап трябва да се отнесат няколко печки с производствен характер, най-вероятно за топене на цветни метали. Те се разполагат в незастроеното по това време пространство между жилищната сграда и водохранилището (т. XXIX/7–14). По всяка вероятност не са изградени и използвани едновременно. Две от тях са били прорязани от основите на западната сграда на жилищния дворец и на т.нар. сграда Г (Георгиев 1984а: 147, 149, обр. 4), а други две – от основите на сграда Б4 (Рашев, Димитров 2004). Тяхното присъствие показва, че тази дейност първоначално била средоточена в центъра на резиденцията, преди това място да придобие окончателно жилищно-битов характер. След обособяването му в такъв комплекс, ограден с дървена ограда, производствените съоръжения били изнесени вън от нейните стени в западна посока, на левия бряг на Асар дере.

Период I.4б. Строежи след издигането на цитадела с дървени стени. Първите постройки след пожара не притежавали самостоятелна ограда и били защитени само от каменната крепост. Едва на по-късен етап около тях била издигната ограда от дървени стълбове. Тя е фиксирана само в сондажи под северния, западния и южния зид на по-късната тухлена оградна стена (Георгиев 2002а: 74; 2003г: 87–88), както и в нейния североизточен ъгъл (разкопки на автора). Цялостните ѝ очертания не са установени. Може да се допуска, че по размери и форма тя не се отличава съществено от по-късната тухлена стена на цитаделата (т. XXXIV/9). При североизточния ъгъл на тази стена траншеята на дървената ограда минава върху изоставено разклонение на тайния ходник, излизащ от езическия храм. Продължили да съществуват, както изглежда, триделната жилищна постройка, банята южно от водохранилището, кръглата баня, езическият храм, Тронната палата и голямото водохранилище, чиято южна половина била

Обр. 34. Плиска. Сграда Б4 (разкопки 2003 г.)

засипана (т. XXXIV/2–8). Подземният ходник, който преминавал през основата на южната крепостна стена, бил изоставен и засипан. Към този етап на строителство може да се отнесе изоставянето и разрушаването на южната половина на водохранилището и функционирането му само в северната половина (Ваклинов, Ваклинова 1993: 17, обр. 25).

Нов градеж от този етап е сграда Б4 (обр. 34). Заедно със синхронна на нея кръгла постройка (т. XXXIV/4, 5; XXXV/1, 6) тя се появила на терен, в който вече били изоставени минаващите там къси подземни ходници и печки. Цялостното ѝ проучване през 2003 г. (Рашев, Димитров 2004) позволи да се установи нейният план, представян досега само с очертанията на външния четириъгълник. Това е сграда, наподобяваща плановата схема на езическите храмове, но с елементи, които позволяват да се определи по-скоро като жилищна сграда. Това е широкият вход на южната страна, оформен от две масивни бази за колони, вероятно дървени, както и двете двойки бази за подобни колони в преддверието. Стените на околовръстния четириъгълник са били изградени от ломени камъни и фрагментирани тухли на хоросанова спойка, а всички вътрешни стени са били дървени, положени върху тънка основа от хоросан. В същия строителен маниер, върху тънка изравнителна подложка от тухли и хоросан била издигната и кръгла дървена постройка до нея (т. XXXV/6).

Обр. 35. Плиска. Проход на подземен ходник в основата на северната стена на Цитаделата

Период I.4в. Строежи след издигането на цитадела с тухлени стени. Дворцовият център се променя през този период преди всичко с изграждането на *тухлена оградна стена* (*Цитадела*), която заменила по-ранната дървена стена, образувайки нов, по-солиден отбранителен пояс (т. XXXVI/10). Правоъгълната рамка с размери 128 x 84 м огражда площ от 10,75 дка. Нейните зидове, дебели 1,10 м, са могли да достигнат височина до 5–7 м. Най-горе те завършвали със зъбери, покрити с каменни капаци с размери, двойно по-малки от капаците на каменната крепостна стена. Това, както и основата от два реда блокове я правят истинско отбранително съоръжение и поради това е неточно да се схваща и означава като обикновена тухлена ограда. Нейна особеност е липсата на ъглови и фронтални кули и система от симетрично разположени порти. На източната стена не е имало никакъв вход, а на северната се разполагали две обикновени врати (т. XXXV/8). Входовете на западната и на южната стени са били оформени като порти, чиито тесни проходи са ограничени от правоъгълни пиластри, издаващи се навътре (южната порта) или навън (западната порта) от куртината (т. XXXV/4, 5). По-голямата част от градежите били съсредоточени в западната половина на ограденото пространство. Източната ще е била оформена като двор и градина.

С издигането на тухлената защитна стена започва нова фаза в подреждането и устройството на сградите в центъра. Преди всичко са настъпили промени в трасетата на подземните комуникации. Излизащият от езическия храм и водещ на север и североизток подземен ходник с неговите разклонения бил изоставен и засипан. Било прокарано ново трасе едновременно със строителството на стената. Новият ходник започвал пак от старата шахта в източния коридор на езическия храм, но се насочвал на северозапад и преминавал с две разклонения през основата на стената чрез засводени с каменни блокове проходи (т. XXXVI/8, 9; обр. 35). Източното разклонение се насочвало на североизток (Karassimeonoff 1942: 147, Abb. 207), западното – на северозапад (Георгиев 1979: обр. 2; 1984а: обр. 5; 10; 2004в: обр. 24/9а, 9б). Двете трасета отвеждат вероятно към западната и източната стена на крепостта, но къде са техните излази, засега не е известно. С някоя от тези га-

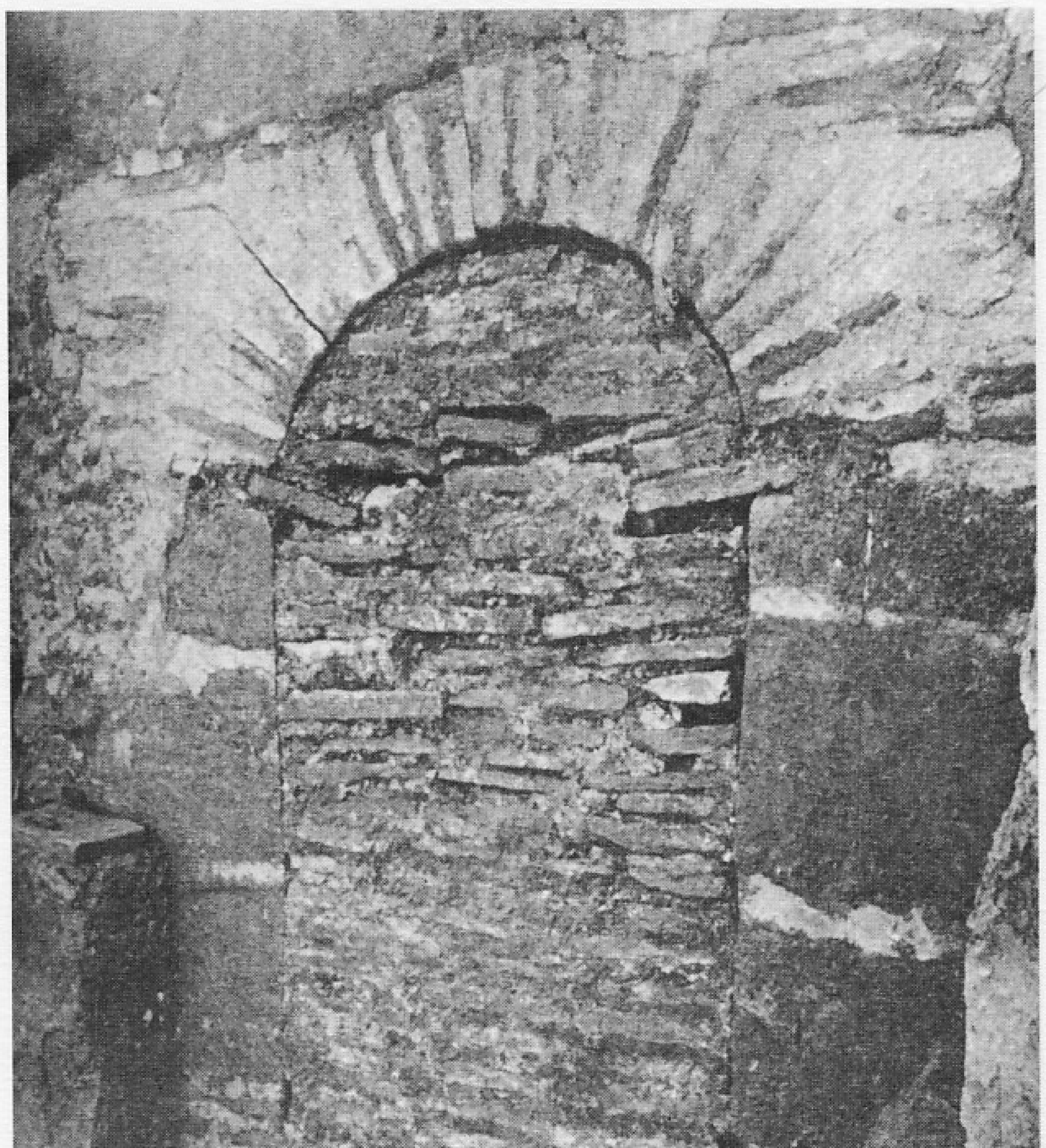

Обр. 36. Плиска. Проход на подземен ходник в основата на южната стена на Цитаделата (по Георгиев 1979)

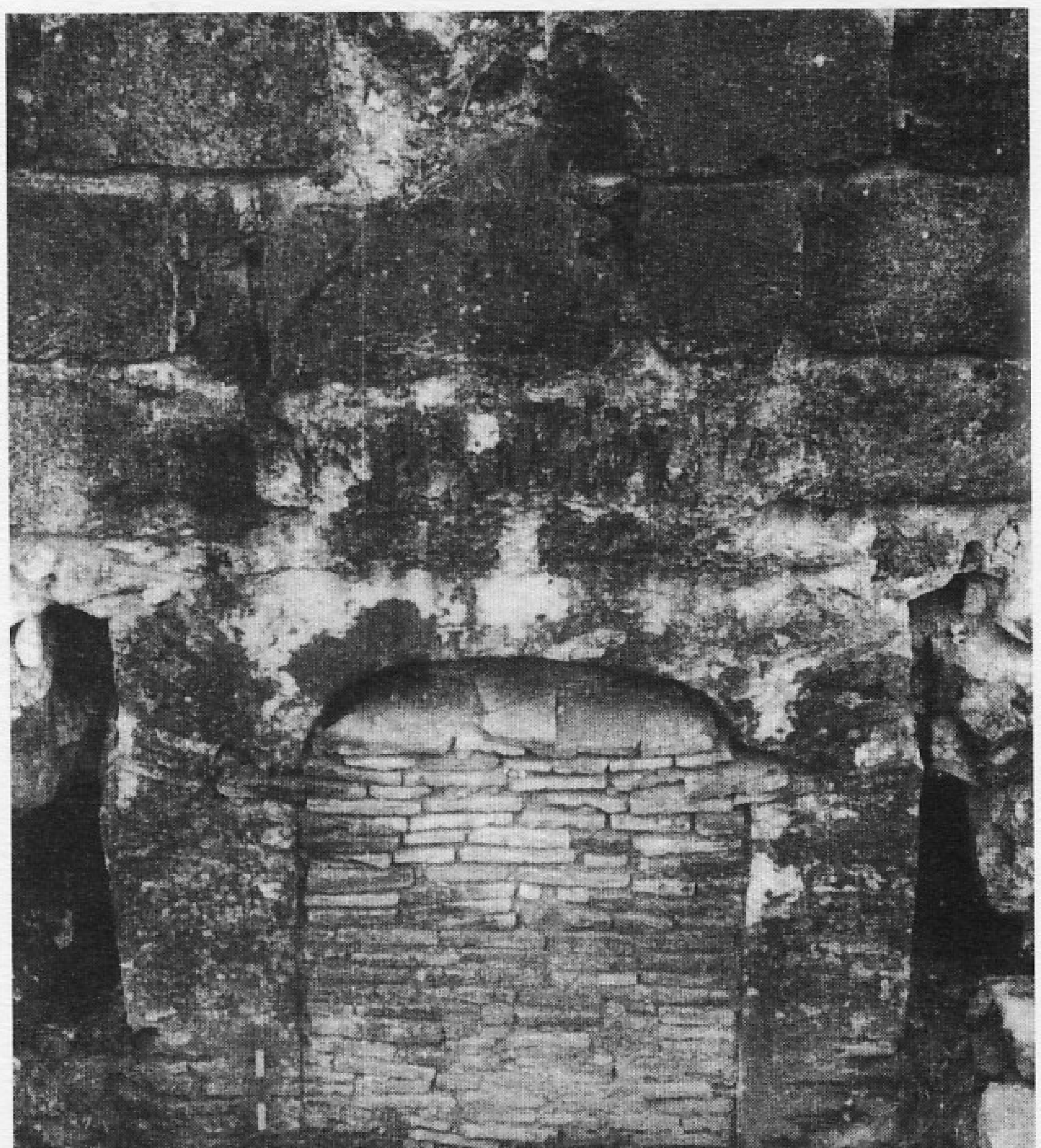

Обр. 37. Плиска. Проход на подземен ходник в основата на южната стена на каменната крепост

лерии са свързани частично проучените трасета на неопожарени подземни ходници с разклонения северно от тухлената ограда (Георгиев 1994: 97). Новоизграден подземен ходник осигурявал движение и на юг от Цитаделата (т. XXXVI/6; обр. 36). Той започвал от изоставената южна половина на водохранилището и бил прокаран отчасти през останките на изоставеното водохранилище на първата баня (Георгиев 1979: 21, обр. 1; 1981б: 31; 2004в: обр. 22–24). Преди да достигне до южната стена на Цитаделата, ходникът навлизал в трасето на засипания по-ранен ходник. През основата на тухлената стена той преминавал чрез засводен проход (обр. 36) (Георгиев 1979: обр. 1; 2004: обр. 22, 23; Нейков 1981: обр. 7а, б). Новият ходник следвал трасето на по-ранния и излизал вън от крепостната стена през стария засводен с тухли проход през основата на южната стена, където едва напоследък бе установено наличието на останки от два ходника (Рашев, Станилов 2004). Нивото на по-късния е белязано с повдигане на пода (т. XXXI; обр. 37). Завършвал е както по-ранния ходник недалеч вън от крепостната стена.

През тази първа фаза сграда Б4 заедно със синхронната кръгла постройка били съборени. Оформил се просторен двор, ограничен от водохранилището и езическия храм. Дворът бил застлан с каменна настилка, под която останали основите на съборените сгради. Непосредствено зад съборената сграда била издигната нова *двуделна постройка* (т. XXXV/3; XXXVI/4). Заедно с оформената по подобен начин първоначална триделна сграда, от която след разрушаването била издигната само средната двуделна част (т. XXXV/2; XXXVI/5), се образувал симетричен комплекс от две еднакви по план жилищни постройки, които съставили първообраза на бъдещия двусъставен жилищен дворец и комплекса от новопостроени около него сгради. Западната сграда пресякла с основите си къс излаз – разклонение на северозападната галерия на подземния ходник, започващ от езическия храм. Тя била съобразена с основното трасе на галерията, поради което е изместена с 0,80 м на юг спрямо съседната двуделна постройка (Георгиев 1984а: 150 и бел. 48).

През втората фаза от съществуването на Цитаделата с тухлени стени продължили да съществуват сгради от предходния период като Тронната палата и езическият храм, други били преустроени, а се появили и нови. Двуделното водохранилище продължило да функционира само със северната си половина. Кръглата баня била изоставена и до нея била издигната нова *триделна баня* (т. XXXV/7; XXXVII/4). Тя отбелязва замяната на дотогавашните бани от силно редуциран („редичен" и „центричен") тип, израз на ограничените функции на тези семпли постройки, с бани от анфиладен тип, в които са предви-

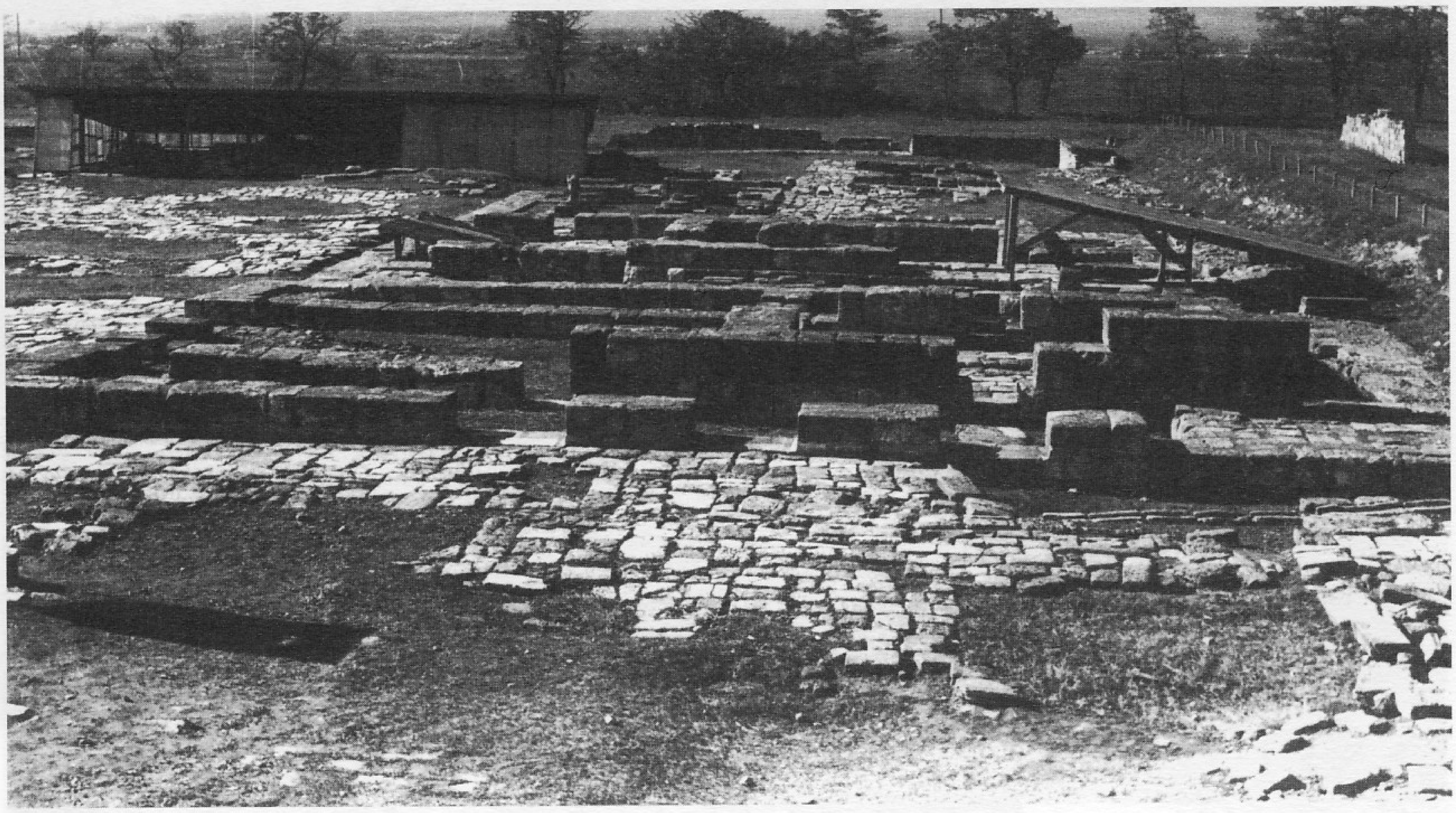

Обр. 38. Плиска. Двете части на Малкия дворец (на преден план) и северозападният ъгъл на Цитаделата – изглед от изток

дени помещения за основните функции, познати от класическия тип бански постройки през античността (Георгиев 1982а). Съотношението 3:1 между дължина и ширина свидетелства за пропорции, позволяващи постигането на функционален интериор и на хармонични обеми.

Най-важната промяна се изразила в преизграждането на жилищния дворец от две нови, близки по план постройки, означавани в литературата като *Малък дворец* (т. XXXV/8; XXXVII/5; обр. 38). Те се разполагат непосредствено една до друга, отделени от тесен коридор, свързан с врата през северната стена на тухлената стена (за строителната история на двете сгради Георгиев 1984а: 149–151, обр. 4, 5, 10). Източната част била оформена чрез възстановяване и долепване към вече съществуващата двуделна постройка на страничните коридори на първоначалната триделна сграда и удължаването им на юг, като на новата южна фасада бил изграден широк триделен вход. Подобно оформление след преустройство добила и източната фасада. Новите надлъжни странични стени се долепили до зида на Цитаделата и затворили съществуващия дотогава тесен проход между постарата двуделна сграда и тухлената стена. Старата двуделна западна сграда била изоставена, а строителният материал бил демонтиран до хоросановите подложки на основите. До преустроената източна сграда била издигната нова с почти сходен на нея план. Първоначално западната сграда била самостоятелна и не се свързвала със северния зид на Цитаделата. Там отначало била оформена камера за огнище, което отоплявало пода на северното по-широко помещение чрез хипокаустна инсталация, а стените му – чрез преминаване на топъл въздух през кухини между каменните стени и облицовки от тънки мраморни плочи, закрепени чрез керамични тръбички (Karassimeonoff 1942: Abb. 203–205). Тази система за отопление, еднаква с тази на баните, е основание да се смята, че сградата първоначално е могла да функционира като баня, както показва и един канал за нечисти води, водещ на юг от нея (Георгиев 1984а: 146–147; 1992а: обр. 3/24). Двете сгради били схващани като комплекс и поради това южните им фасади били проектирани в една линия. С основание се предполага, че на нивото на етажа те били обединени в общ масив.

Западната част била проектирана върху трасето на излизащия от езическия храм подземен ходник и неговото разклонение. Това е станало в резултат на нова съществена промяна в подзем-

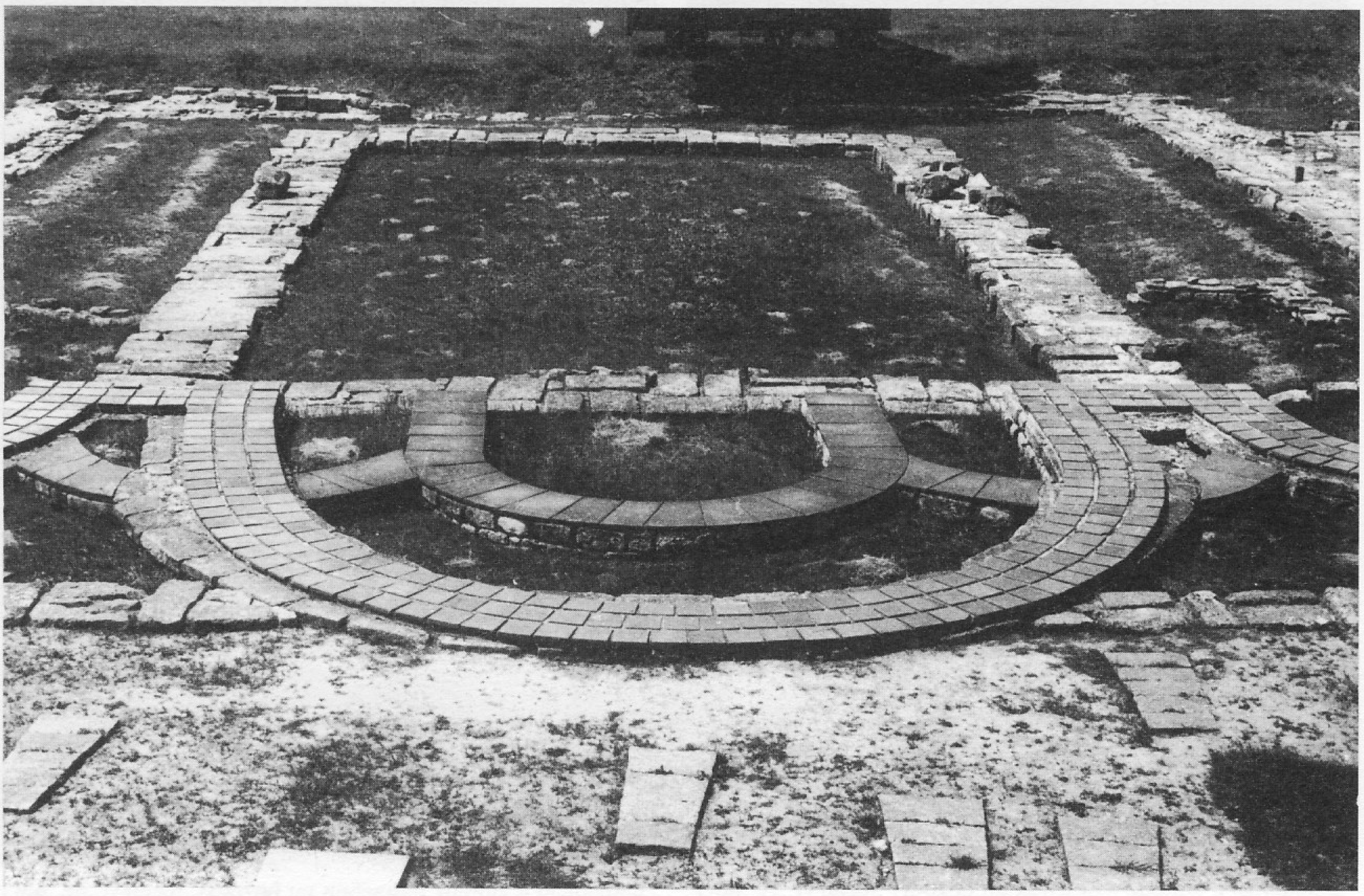

Обр. 39. Плиска. Езически храм западно от Тронната палата, преустроен по-късно в църква

ната комуникация. Езическият храм бил елиминиран като нейна начална точка. Нова и единствена изходна точка към нея станала западната сграда на жилищния дворец. Ходникът започвал направо от засводения каменен проход в основата на северния зид на Цитаделата (т. XXXVII/11). Достъпът до него ставал чрез шахта, оформена в свободната ивица между северния зид на западната сграда и зида на Цитаделата. Впоследствие тази ивица била преградена така, че западната жилищна сграда, подобно на източната, се долепила до северния ограден зид и входно-изходната шахта на ходника била включена в нейните очертания (Георгиев 1984а: 147). Тя контролирала единствения подземен изход на север.

Вероятно изоставянето на излизащите от езическия храм ходници е било свързано с прекратяването на неговите функции. Ако е така, съществува възможност строителството на последните жилищни сгради да се отнесе към периода веднага след покръстването. Може да се допуска и възможността за по-ранно изнасяне на култовата езическа сграда от територията на Цитаделата с нейния подчертан битов характер и за издигане на култова сграда вън от Цитаделата. Така са се обособили трите основни части на дворцовия комплекс – представителен дворец (Тронната палата), жилищен дворец с обслужващи постройки (Цитаделата), култова сграда. Тази възможност се подкрепя и от промените, настъпили в подземната комуникация в южна посока. След като функционирал известно време, засводеният проход в основата на южната стена на Цитаделата (обр. 36) бил зазидан (Нейков 1981: обр. 6; 7; Георгиев 2004в: 41 сл., обр. 23). Изходът на този ходник през основата на южната крепостна стена (обр. 37) също е намерен зазидан от двете страни с тухли (Захариев 1979: обр. 14, 15). Южно от Цитаделата върху запълнената с камъни траншея на ходника, сметната първоначално за основа на зид (Шкорпил 1905в: т. XXVIII, разрез a–b; уточнение у Георгиев 1989б: 339; 2004в: 45 и бел. 39, обр. 9в), бил издигнат нов *езически храм* (т. XXXVII/9; XXXVIII/1; обр. 39). Той принадлежи към една разновидност на култова езическа сграда, позната още в Преслав и Мадара. Обикновено се приема, че при тях същинската част на храма е била заета само от вътрешния правоъгълник. Като доказателство се сочат неговите по-дебели стени и по-дълбоки основи в сравнение с тези на външния четириъгълник.

Обр. 40. Плиска. „Болярско жилище" – изглед от север

Той се определя като стилобат на околовръстна колонада, поддържаща разположен на по-ниско ниво покрив около същинската постройка (Михайлов 1955б: 241; Георгиев 1985: 54; 1989б: 340; Бонев 1989: 329–330). Други автори са склонни да смятат, че околовръстната стена наистина е носела по-лек товар, но е поддържала по-ниско поставен покрив, плътно затваряйки по този начин храма от всички страни (Бояджиев 1989: 320–325; 1999: 33 сл.). Решаването на проблема зависи от това какво е било устройството и предназначението на околовръстните коридори на плисковския храм. Обикновено се приема, че единственото съоръжение там е квадратният тухлен басейн в източната част на южния коридор (Михайлов 1955а: 246–247, обр. 5; Мавродинов 1959: 43–45 обр. 33; непоказан у Миятев 1965: обр. 65а). Според по-ново становище това първоначално басейнче е било заменено с два нови басейна, симетрично долепени отвън до стените на същинския храм. Това са помещенията, смятани за трансепт или пастофории на първата църква, изградена след покръстването чрез преизползване на вътрешния четириъгълник на езическия храм (Михайлов 1955б; Hoddinott 1991: fig. 2 приема басейнчето за част от първата църква). Основание за свързването им с първоначалната сграда са техните по-тесни стени, тухленият градеж и преди всичко твърдението за липса на основи (Бояджиев 1989: 322; 1999: 42–43, обр. 11б). Последното не отговаря на действителността, тъй като тухлените стени имат основа от един ред големи варовикови блокове върху хоросанова подложка и пилоти с кръгло сечение (наблюдения в сондаж на автора от 2000 г.). Въпреки това остава необяснено двуделното разпределение на северния анекс чрез нефункционално стесняване, което напомня на преграждането на резервоарите за вода в езическия храм до Малкия дворец с цел намаляване на обема им. Наличието на безспорния първоначален басейн за вода в южния коридор оправдава предположението, че коридорите са били плътно затворени отстрани, за да не се допусне профанирането на съоръжението, необходимо за обряда (Бояджиев 1999: 36, обр. 10). Така храмът при Тронната палата, както и трябва да се очаква, предлага обогатена и уголемена схема на езически храм, предназначен не само за обитателите на двореца, а за по-широк кръг обитатели на Вътрешния град.

Вероятно по същото време северно от Цитаделата е била издигната постройката, известна в литературата като *„болярско жилище“* (т. XXXVII/8; XXXVIII/2; XXXIX/11; обр. 40). Тази сграда възпроизвежда в общи линии плана на жилищния дворец, но нейната средна част, също както страничните коридори, е разделена на три помещения. Лизените и цокълът на западната фасада издават нехарактерен за поранните сгради в Плиска декоративен прийом, познат от сгради в Преслав. Отнасянето ѝ към сградите, появили се след пожара, се доказва от факта, че под основите ѝ са открити останки от опожарен подземен ходник (Георгиев 1994: 97), вероятно източно разклонение на основния ходник, чиито следи са фиксирани западно от сградата (Миятев 1942: обр. 159/х4), където е открита и отсечка от друг таен ходник с перпендикулярно направление. Северно от тази сграда се е издигала баня (Георгиев 1991г: 136), която прави комплекса автономен спрямо този в рамките на тухлената стена. Тук са възпроизведени двете основни съставки на комплекса в чертите на Цитаделата – жилище и баня – традиционна съставка в устройството на аулите (Георгиев 1980). Този комплекс би могъл да бъде свързан с някой от високопоставените функционери, приближени на двора, или да е бил предназначен за гостите на владетеля (Рашев, Димитров 1999: 21). Още по-късна е аналогичната по план сграда, издигната върху останките на окончателно изоставеното водохранилище, която с неразчлененото си средно помещение е сходна с архиепископския дворец в манастира при Голямата базилика (Георгиев, Витлянов 2001: обр. 31б).

Нови две *еднoделни сгради*, вероятно едни от най-късните от времето на столичния езически (християнски?) период, са били издигнати в североизточния ъгъл на Цитаделата. Постройката до източната стена (т. XXXVII/7; XXXVIII/3б), сметната при откриването ѝ за по-ранна от тухления зид (Антонова 1967, обр. 1С), всъщност е била долепена до нея. Същото съотношение показва новооткритата дълга неразчленена постройка до северната стена (т. XXXVII/6; XXXVIII/3а). Вероятно по това време или още в предходната фаза до южната порта било издигнато външно стълбище към бойната пътека на стената, както и малки стражеви помещения до северния и западния вход. Около средата на IX в., в навечерието на покръстване-

то, дворцовият комплекс бил съчетание от малко на брой сгради, изпълняващи пет различни функции: представителна, жилищна, култова, битово-хигиенно и стопанска (т. XXXIX; обр. 41). Неизвестно кога точно в оформения между Тронната палата, Цитаделата и езическия храм площад били издигнати едновременно четири колони върху подставки от ломени камъни и хоросан (т. XXXIX/14).

Предложената относителна периодизация на строежите след пожара в някои пунктове вероятно ще претърпи корекции поради нови данни, които още не са обнародвани. Както и да бъде коригирана, тя във всички случаи ще отразява голямата динамика, с която е съпроводено строителството в дворцовия комплекс. Сигурно е още, че през двата основни периода на каменно строителство се наблюдава устойчива тенденция за използване на сгради от четири типа – представителни, жилищни, култови и хигиенни. Важен момент в структурирането на архитектурния комплекс е разделянето на представителната и жилищната функция на двореца чрез изграждане на отделни постройки. Не по-малко важен факт е превръщането на езическия храм в начало на подземните комуникации. Трудно е да се каже дали това трябва да се тълкува като доказателство за особеното положение на върховния жрец, или то само още веднъж потвърждава данните за съчетаването на владетелски и жречески функции на хана. Във всеки случай не подлежи на съмнение, че за известно време езическият храм контролирал тези комуникации, така че тази сграда и лицата, имащи достъп до нея, са запазили привилегированото си положение и след изграждането на тухлените стени на Цитаделата около него, когато преустроените подземни комуникации били насочени в друга посока, но тяхно начало останал храмът. Едва по-късно достъпът до подземната мрежа е бил преместен в западната половина на жилищния дворец.

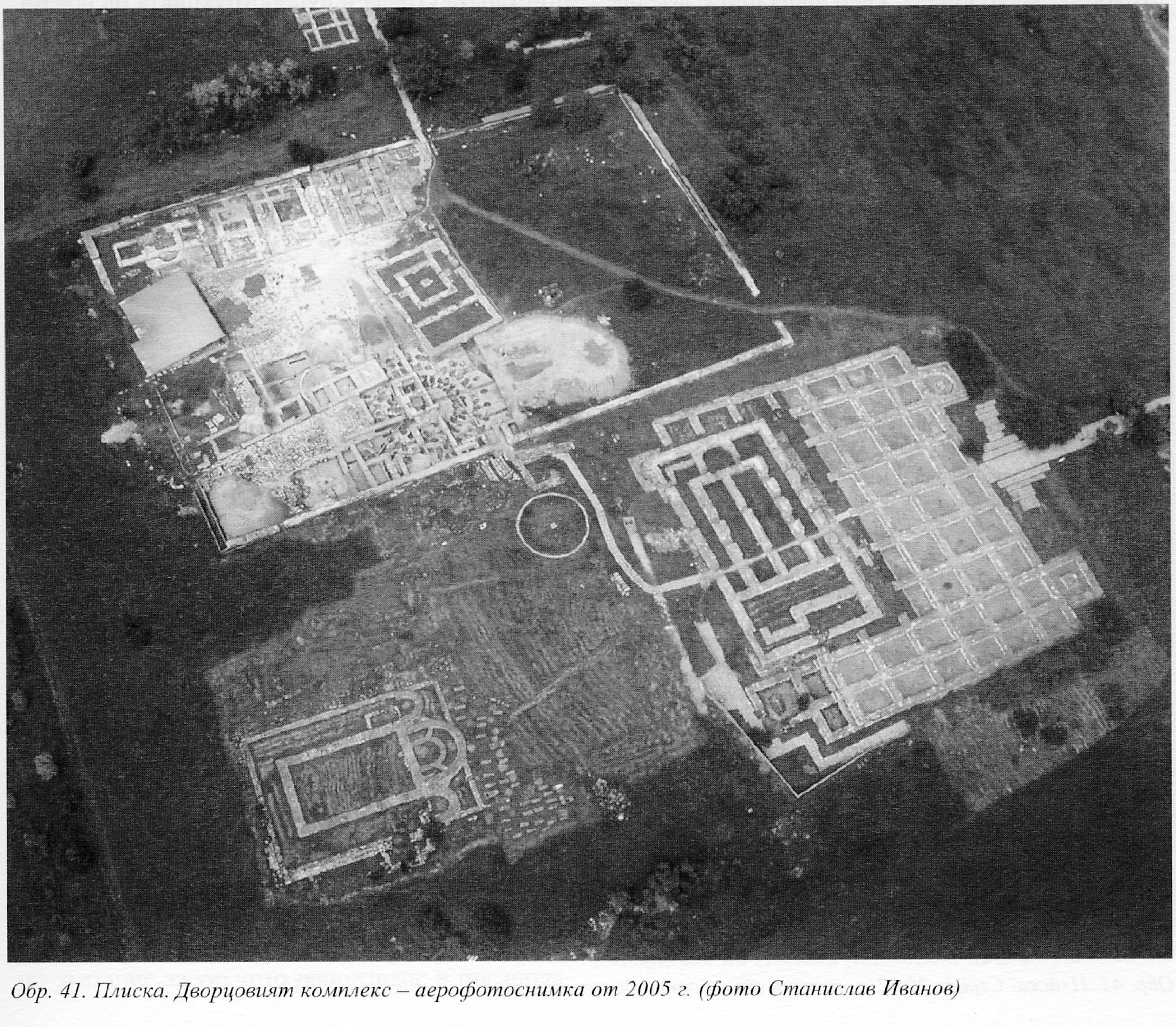

Обр. 41. Плиска. Дворцовият комплекс – аерофотоснимка от 2005 г. (фото Станислав Иванов)

Каменни сгради във Външния град

За датирането им преди или след пожара липсват преки данни. Като се вземе под внимание малкият брой каменни сгради преди пожара в самия център, малко вероятно е каменното строителство още тогава да се е появило и на територията на Външния град. Според строителната си техника попадащите там сгради имат общи белези (пилоти с четириъгълно и кръгло сечение) със строежи в центъра както преди, така и след пожара. По-вероятно изглежда да се приеме, че всички каменни сгради там са издигнати след него.

Най-солидната сред тях се намира на 120 м от източната порта на каменната крепост и е известна като *сграда № 32* (т. XXXV/7; XXXIX/1). Разчистена първоначално само с тесни изкопи край стените (Михайлов 1949: 204–205, обр. 30), по-късно е проучена изцяло (Рашев 1984а). Тя е едноделна постройка с размери 20 x 12,50 м. Допълнително бил прибавен стилобат за колонада край западната фасада. Плътният градеж на основите и пилотите с четириъгълно сечение я свързват със сгради преди и след пожара във Вътрешния град. Разположена на пътя от източната порта към източния вход на земленото укрепление, тя ще е имала представителна функция и пряка връзка с ханската резиденция. Подобно на почти всички сгради в центъра, и на нейното място първоначално е съществувала дървена постройка (т. XVII/1; обр. 42).

Не съвсем ясни са данните за сградата, известна като *църква № 3* (т. XXV/6; XL/2, 3). Това са две сходни по план постройки, от които по-късната, която е същинската църква, била изградена върху основите на по-старата. Тя се определя от изследователя на паметника като езически храм. Приема се, че това е станало възможно поради сходството на плановете на двете постройки и поради известната практика за преизползване на езически култови сгради от по-късни християнски (Михайлов 1949: 197–201 обр. 19С, D). При перфектното съвпадение между основите и суперструкцията това заключение се нуждае от повече доказателства. Едно от тях, което разкопвачът не е посочил изрично, е различието в градежа на основите на по-старата сграда и суперструкцията на новата. Както може да се съди от фотографията, направена по време на разкопките, основите на първата постройка са градени от правилно дялани блокове, докато тези на по-късната са от дребни ломени камъни, споени с кал (Михайлов 1949:

Обр. 42. Плиска. Сграда № 32 с останки от по-ранна дървена постройка (разкопки 2006 г.)

обр. 26). Вторият вид градеж в Плиска е характерен за периода след покръстването. Ако е така, църква № 3 предлага нов тип езически храм, съставен от централно кръстовидно помещение с три ниши и предверие откъм изток. Паметникът се нуждае от допълнително археологическо проучване.

Различни становища са изказани за датировката и атрибуцията на *кръстовидната сграда* под основите на Голямата базилика (т. XXV/9; XL/4, 5). С една твърде лаконична обосновка отначало тя бе определена като езически храм (Ваклинов 1977: 169–170) – мнение, което има своите привърженици (Станилов 1982: 227, 229, обр. 2; Попконстантинов 2005: 26–29 с неубедителни средноазиатски аналогии). Тя се определя още като мавзолей на някой от българските ханове, преустроен по-късно в църква (Бояджиев 1986). Нейният изследовател я определя като църква, претърпяла по-късно преустройства (Тотев 1984). Други автори са склонни да я определят като кръщелня (Цанев 1998). Най-обстоятелствена е аргументацията за издигането на сградата още в периода преди официалното покръстване и интерпретирането ѝ като мартириум в памет на Енравота, братът на хан Маламир, не пожелал да се откаже от християнската вяра и посечен по този повод. След преустройство мартириумът функционирал като църква до изграждането на Голямата базилика (Георгиев 1993: 41 сл.). Тази интерпретация има неопровержимо доказателство в изграждането на двете постройки една върху друга, но в същото време тъкмо това обстоятелство поставя въпроса защо една толкова важна за ранното българско християнство сграда, каквато е предполагаемият мартириум, е била разрушена до хоросановите подложки на основите, когато е могла да бъде включена или добавена в предполагаемото си качество на първа християнска култова постройка към изграждадената нова базилика. Някои от аргументите за функционална връзка между тях са наистина противоречиви (Попконстантинов 2005: 26). Тезата за ханския мавзолей трябва да се изостави поради липсата на всякакви данни за съществуването на предполагаема крипта (Георгиев 1993: 47). Трябва да се признае, че не са особено силни и съображенията за езическия характер на сградата. Наличието на колоните с надписи от езическо време в Голямата базилика наистина може да е косвено указание за тяхното използване в предполагаемата по-ранна езическа култова постройка или около нея, но кръстовиден план на езически храм не е познат засега в другите аули и култовия център Мадара. Все пак уникалността на плана не е решаващо доказателство, тъй като при ограничен брой култови сгради може да се очакват различни планови схеми. Засега очевидно съображенията за християнския характер на паметника остават най-добре обосновани, но има въпроси, които предизвикват резерви по отношение на нейната атрибуция и датировка, дължащи се до голяма степен и на лошата запазеност на паметника. По този повод трябва да се отбележи, че по своята строителна техника – блоков градеж на стените, пилоти с кръгло сечение под основите и хоросан със счукана тухла – тя принадлежи към сградите на дворцовото строителство в Плиска от последните етапи на строителство след пожара. Изграждането на мартириум десетина години преди покръстването на двора, но с неговото пряко участие, изглежда малко вероятно от историческа гледна точка (Рашев 2000в: 94). Аналогията, която би могла да се прокара със ситуацията от времето на Константин Велики, в нашия случай е трудно приемлива поради липса на сигурни данни за организиран легален християнски живот в българската столица до 864 г.

Данните за други каменни сгради във Външния град са несигурни. На около 800 м югоизточно от източната порта и на 20 м от съвременното шосе (Миятев 1942: 87–88), както и на около 300 м източно от това място (сондаж на автора през 1980 г.) са фиксирани останки от хоросан, примесен със счукана тухла – сигурен белег за съществуване на каменни сгради. Засега те остават непроучени.

Плисковската керамика

Съставена от ханска резиденция в центъра и от няколко селища, Плиска предлага богат асортимент от грънчарска продукция, значително по-разнообразна от тази в обикновените селища и некрополи. Това позволява да се направи опит за предварително систематизиране на данните за типологията и относителната хронология на плисковската керамика. Ако трансформираме традиционното функционално деление на керамиката „кухненска, трапезна, амбалажна“ в технологично-формално, в керамичния комплекс на Плиска (някои сходства в начина на

групиране у Димитров, Я. 1999: 12; 2004) се обособяват следните групи, които са основа за класификацията на цялата битова керамика през езическия период (вж. III.4):

I. Гърнета от малки до големи, от песъчлива глина с врязана украса, изработени на ръчно грънчарско колело. Глината е примесена с едри пясъчни зърна, чирепът е различно дебел, вероятно по-ранни са съдовете с дебел чиреп и обилен пясъчен примес. Украсата е дълбоко врязана с гребен с широки зъбци и се състои от прави или вълнообразни линии – снопове или единични – предимно с широка амплитуда на вълната. Характерно е преплитането на вълнообразните снопове или отделни линии. Преобладават устия с право обрязан и по-рядко със заоблен ръб на устието. Съответства на група А по предложената тук в гл. III обща класификация на керамиката.

II. Гърнета от малки до големи, кани с ойнохоевидно устие, амфори с цилиндрично устие и паници от пречистена сивочерна глина с излъскана и врязана украса, изработени на ръчно грънчарско колело. Някои кани и амфори имат върху шийката си знак „ипсилон с две хасти“, врязан с тънко острие преди или след изпичането. Върху най-издутата част на някои кани е залепен издатък-псевдоухо. Съответства на група В от общата класификация.

III. Стомни от добре пречистена или примесена с пясък и шамот жълта и червена глина, изработени на крачно грънчарско колело. Повърхността е покрита с червена ангоба. Устията са фуниевидни, дръжките завършват в долния край с масивен издатък. Върху шийките на някои съдове е врязан преди изпичането знак „ипсилон с две хасти“.

IV. Стомни еднoръчни и двуръчни, от фино пречистена охрова и червена глина, без ангоба, изработени на крачно грънчарско колело. Устията са фуниевидни, профилирани, дръжките са без издатъци в долния си край. Върху шийките на някои съдове е врязан знак „ипсилон с две хасти“.

V. Стомни еднoръчни (двуръчни?) от извънредно здрава червена глина, с широк ръб на фуниевидно профилираните устия, без издатъци на дръжката, неангобирани.

VI. Подобни стомни или амфоровидни съдове от много добре пречистена оранжева глина без ангоба, чийто лом е кос или се отцепва на люспи, изработени на крачно грънчарско колело. Дръжките са без издатъци, повърхността е набраздена от широки плитки линии. Групи III–VI са обединени в общата класификация по-долу в група С.

VII. Еднoръчни кани, чайници и амфори от бяла съвършено пречистена глина. Устията са фуниевидно профилирани, дръжките имат многоъгълно сечение и завършват долу с масивни четвъртити издатъци, върху страничните страни на които са изрязани ръчно в полусухо състояние двулистни или трилистни полупалмети. Повърхността е чиста или покрита с тънка червена ангоба или с много тънка златиста глазура (Рашев 2004). Съответства на група D в общата класификация.

Прегледът на ранните находища в Плиска показва следното разпространение на седемте керамични групи (таблица 1). Сравнението между описаните керамични комплекси свидетелства, че почти навсякъде присъстват общи керамични групи, като първите три се срещат почти във всички находища. Вероятно детайлното им изследване и сравнение ще покаже някои различия, но и при сегашното състояние на проучванията може да се твърди, че като цяло те са еднакви за всички описани паметници. Засега може да се изтъкне фактът, че керамиката от група I от Асар дере се отличава от керамиката, намерена в селището под Голямата базилика с дебелите си стени, груб пясъчен примес и дълбоко врязана украса, докато втората има сравнително тънки стени, пречистена глина и по-плитко врязана украса. Подобни различия могат да се открият и при сравнение на други групи. Те биха могли да бъдат белег както за локални, така и за хронологични разлики. Обобщаването на данните за керамичния материал позволява да се направят три основни заключения:

1. Открояват се три етнокултурни производствени традиции. Напълно отсъстват съдове, изработени на ръка. Това означава, че в Плиска домашната керамична традиция на славяните не присъства директно (като морфологичен и технологичен прототип) във формирането на новия керамичен комплекс, основан на използване на грънчарско колело. Като вероятно славянско влияние биха могли да се смятат големите размери на някои гърнета с врязана украса, напомнящи по обем и пропорции гърнетата от раннославянската култура Попина–Джеджови лозя I. Прабългарското присъствие, или дължащата се на прабългарите грънчарска практика, се

Таблица 1

№	Находище/керамична група	I	II	III	IV	V	VI	VII
	Обща класификация	**A**	**B**	**C**				**D**
1	Землено укрепление	+						
2	Юртообразна постройка	+	+	+	+			
3	Култ. слой Юртообр. постр.	+	+	+	+			
4	Крумов дворец	+	+	+	+			
5	Таен ходник на Крумов дворец		+	+		+	+	+
6	Таен ходник след пожара (Р.Р.)		+	+				
7	Таен ходник след пожара (П.Г.)			+				
8	Цитадела, яма в кв. 153			+				
9	Цитадела, яма в кв. 212–242			+				
10	Цитадела, сграда Г				+			
11	Ранно селище – Вътрешен град	+	+					
12	Двойна дървена стена			+	+			
13	Южна крепостна стена	+	+	+				
14	Източна креп. стена – юг	+	+	+				
15	Източна креп. стена – север	+	+	+				
16	Западна крепостна стена	+	+	+				
17	Могила XXXII	+	+					
18	Могила XXXIII	+	+					+
19	Могила XXXIV	+	+					
20	Селище – Югоизточен квартал	+	+	+	+		+	
21	Селище под Гол. базилика	+	+	+				
22	Селище под обект 31	+	+	+				
23	Селище при Асар дере	+	+	+				
24	Некропол при Върбяне	+	+	+				

свързва с керамика от сива глина, появила се на юг от Дунав в резултат от тяхното преселване. Съдовете, изработени на бързо грънчарско колело, и амфоровидните форми са без съмнение византийска традиция, влияние или реализирано в Плиска производство.

2. Значителни са количеството и ареалът на разпространение на трапезната керамика. Тя е позната от всички части на укрепената територия. Особено голямо е нейното количество във Вътрешния град. Част от нея (съдовете на бързо грънчарско колело) е без съмнение импортна, друга част от същите съдове вероятно е била изработвана на място, сиво-черните съдове с излъскана украса са изцяло местни. Значителният процент на тази керамика в центъра добре съответства на представителното предназначение на сградите и съоръженията от различните периоди. Нейното преобладаване там показва една съществена особеност във формирането на ранносредновековната българска керамика изобщо (Рашев 2004г: 84).

3. Липсват образци от византийски амфори. Те са били заменени с домашни имитации, и то не на съвременните византийски амфори от VIII–IX в., а на ранновизантийски образци от VI–VII в. (срв. III.4).

Хронологията на плисковския керамичен комплекс може да се представи само в относителни дати поради липса на добре датиращи предмети особено за долната хронологична граница, което е проблем изобщо за началото на средновековната българска култура (срв III.6). Наистина повечето керамични групи са познати от двор I на селището в югоизточния квартал, откъдето произхожда монета на Никифор I Геник. От формална гледна точка това изисква керамичният комплекс като цяло да бъде датиран

не по-рано от края на VIII в. – началото на IX в. Това обаче би означавало хронологията на наймасовия археологически материал в Плиска да бъде подчинена на една-единствена монета, което не е достатъчно от методическа гледна точка. Трябва да се има предвид още, че керамиката от траншеите на оградата на двор I, където е намерена монетата, е относително по-късна от тази на двор II, която респективно трябва да се постави най-късно в края на VIII в. Металните предмети от някои комплекси като селището под Голямата базилика – детайли от колан и пръстени с незатворени краища – не са в състояние да уточнят долната дата, тъй като имат по-скоро отношение към горната хронологична граница, която на основание на тези предмети може да се постави в първата половина и средата на IX в.

Селищно устройство и градоустройство

Двете части на укрепената територия са били устроени по различни начини в съответствие с различните си функции. Територията на земленото укрепление, заета от четири жилищни квартала и производствен център, който не е рязко отделен от съседния му жилищен квартал, е сбор от самостоятелно разположени селища, образуващи структура, която би могла да бъде означена като селищна агломерация (Димитров, Я. 1999: 16). Тя има три основни обединителни белега: обща укрепителна рамка (земленото укрепление), общ водоизточник (реката) и общи комуникации (четирите пътя към главните входове на укреплението). В разполагането на селищата не може да бъде открита предварително определена система. Те са заели близки до основния водоизточник места, като са се съобразявали в същото време с положението на ханската резиденция. Тя може да се разглежда като структурно-образуващия елемент, спрямо който се разгръща веригата от окръжаващи „сателитни“ селища. Всяко от тях вероятно е имало свой собствен обединяващ елемент. Сегашното начално състояние на проучванията на селищата не предлага конкретни данни в тази насока, но такива акценти в селищната история имат универсален характер. Най-често това е незастроено пространство в средата на селищата, схващано като площад. Средищен характер на цяло селище или отделна негова част е могла да бъде постройка от типа на полуземлянките, но с квадратура, по-голяма от тази на обикновените жилища. Тя е могла да бъде предназначена за обществено ползване или е жилище на старейшина. Такава полуземлянка с площ от близо 50 кв. м е открита в югоизточния квартал (Станилов и др. 1991). Ако системата на четириъгълните дворове е имала ограничено разпространение и дървените огради са обхващали само жилища на един род или голямо семейство, такива дворове от типа на установения в югоизточния квартал също са могли да се обособят като центрове на съответните селища или средище на по-голяма група жилища. Структурно-образуващ акцент е могъл да бъде локалният селищен водоизточник, ако той се е намирал в рамките на селището, или пътят към него, ако се е разполагал встрани. Селищата били отделени едно от друго с незаселени ивици, използвани за пасища или земеделска обработка. Малкото на брой каменни сгради са разположени встрани или в периферията им и не са имали за тях значение на средищно място.

Напоследък схемата за формирането на Плиска като селища, създадени в неголям отрязък от време около ханската резиденция (Рашев 1995а: обр. 1), се подлага на ревизия. Изказано е мнение за етапно изграждане на земленото укрепление и за съществуването на първоначална резиденция в неговия северозападен ъгъл. Според това становище резиденцията в центъра на укреплението се появява по-късно и едва тогава около нея се създава системата от селища (Георгиев 2000б; 2003б: 178–180). Ние посочихме по-горе, че северозападният ъгъл е неподходящо място не само за ханска резиденция, но и за обикновено селище. Той е прорязан от трите начални потока на Асар дере, а през другата му половина преминава естествена отводнителна падина. Поради това част от тази територия не е била обитавана и през X в., когато се отбелязва максимумът на заетата територия във Външния град. Ще напомним факта, че в центъра на Вътрешния град, върху площта, заета от дървени и каменни постройки, не са установени никакви следи от жилища-полуземлянки, принадлежащи на по-ранно селище, което ханската резиденция е могла да завари на това място. Ранното селище тук се е намирало непосредствено южно, а възможно и в други посоки, но встрани от центъра, който изглежда още от създаването на Плиска е бил отреден за владетелска резиденция. Нейната територия, отначало достъпна, в един по-късен етап станала чрез ограждане недостъпна за обитаване от обикнове-

но население с изключение на немногобройна обслужваща група (Димитров, Я. 1999: 16–17). Както бе посочено, окръжаващите резиденцията селища вероятно не са се появили едновременно, но мястото на резиденцията вече е било избрано и тя е, която е определила обособяването на жилищните квартали наоколо.

Наличието на представителни сгради позволява планировката на Вътрешния град да се разглежда от гледна точка на градоустройството. Веднага трябва да се каже, че понятието градоустройство тук трябва да се схваща в специфичен план, тъй като имаме работа с особен случай. За планировката на по-ранните дървени сгради знаем твърде малко, но съвпадението на техните останки с местата на някои от по-късните каменни сгради показва, че дървените са образували подобен по площ, планировка и функции комплекс. Правилната рамка на крепостната стена, срещуположното разполагане на портите и симетрията на фронталните кули изисква, както това е обичайно за планировката на античните градове, редовна застройка от пресичане на улици под прав ъгъл и оформяне на форум в точката на пресичане на двете главни улици. Според сегашните данни в Плиска картината е много по-различна. Уличната мрежа се е изразила в изграждане на каменни пътеки, широки 1,5–2 м, отвеждащи от портите към центъра. Тези настилки са запазени днес изцяло само в проходите на портите и частично пред тях (южната порта), но съществуването им може да се допуска и за останалите сектори. Те не били разделителни ивици между квартали, тъй като Вътрешният град след издигането на каменната стена бил почти незастроен с изключения на малка площ в центъра. Плътното застрояване не било възможно поради сакрализирането на територията на същинския аул и предоставянето му само на владетеля и ограничен кръг приближени. По същата причина и строежите в центъра не образуват обичайния площад, в който се събират пътищата от портите, както това е в античните градове. Градежите затварят свободния достъп до мястото на пресичане на двете главни пътни оси. Издигащите се там постройки нямат обществен характер и изцяло са свързани с представителните функции на двора и бита на ханското семейство. В последния период от съществуването си, в навечерието на покръстването, дворцовият център е заемал заедно със свободните пространства между сградите площ едва около 20 дка площ, която е само 4–5% от общата площ на Вътрешния град. Между малката група постройки и крепостните стени се простирали широки незастроени терени, които правят аула нещо съвършено различно от античния град и принципите, на които се извършва неговата планировка и застрояване (Бояджиев 1975, 52; Чангова 1975: 82). Геометричният център на ансамбъла е площадът, оформен между трите функционални групи сгради – представителната Тронна палата, езическия храм и жилищния комплекс. Но този площад е затворен откъм посоките на три от портите и има открита връзка само с южната порта. Съсредоточаването на застройката само в централната част и крайно ограниченият брой обитатели са направили излишни уличната мрежа, жилищните и обществените сгради и разклонената водоснабдителна и канализационна система, необходима за тяхното функциониране. Водоснабдяването във Вътрешния град, доколкото е проследено в настоящия момент (Милчев 1993; Георгиев 1992а), е било предназначено изключително за сградите в центъра. Всичко това показва, че в случая са приложени основните принципи на застрояване и благоустрояване на античния град, но не за масово население, а за ограничен брой семейства. Това е довело до своеобразното устройство на архитектурния ансамбъл в центъра.

Относителна и абсолютна хронология

Подпериодите, етапите и фазите на период I в селищното развитие на Плиска могат да се възстановят – с всички резерви, които предизвиква всяка подобна възстановка при липса на абсолютно датиращи материали – по следния начин:

1. 681–700 г. Славяни и прабългари заселват района на водосборния басейн на Асар дере през VII в., без да намерят там останки от по-стари селища. Равната висока тераса на левия бряг на реката е избрана за резиденция-бивак от леки жилища. Археологически данни: следи от огнище на повърхността на терена, липса на керамика (= период I.1).

2. 700–800 г. Ограждане на ханската резиденция със землен вал и ров (т. XLI/1), изоставен по-късно и заменен с дървена стена (т. XLI/2). Изграждане на дървени постройки с кръгла форма. Поява на селища около резиден-

цията и ограждането им със землен вал и ров (т. XLI/3). Археологически данни: кухненска керамика с врязана украса, трапезна керамика от сива глина с излъскани линии, трапезна керамика от жълта глина със и без червена ангоба (групи I–VI) (= период I.2).

3. 800–811 г. Каменно строителство в резиденцията до пожара, ограда от дървена стена. Археологически данни: сгради, кухненска керамика с врязана украса, трапезна керамика от сива глина с излъскани линии, трапезна керамика от червена и жълта глина със или без червена ангоба, трапезна керамика от бяла глина със златиста глазура или червена ангоба (групи I–VII) (= период I.3), (т. XLI/3).

4. 811–864 г. Каменно-тухлено-дървено строителство в резиденцията и във Външния град след пожара, реализирано на няколко етапа. Археологически данни: крепостни стени, сгради, керамика както в по-ранния етап, но без трапезна керамика от бяла глина (група VII) (= период I.4), (т. XLI/4).

В тази периодизация, която в най-общите си контури и особено по отношение на историческите дати е традиционна, алтернатива за сериозна корекция е предположението за появата на Плиска като резиденция и селище не веднага или скоро след образуването на държавата, а едва във втората половина или края на VIII в. Пръв е подхвърлил тази идея Г. Баласчев, който, без да посочва конкретни аргументи, приема, че до Крум българските ханове станували в земления лагер при Никулицел в Северна Добруджа (Баласчев 1918: 30). В. Гюзелев привежда в подкрепа на тази идея сведението за акостирането на кораба на Юстиниан II през 704 г. в делтата на Дунав, откъдето бил изпратен византийски парламентьор при Тервел. Това се схваща като указание, че седалището на българския хан се намирало в близкия лагер при Никулицел, а не в Плиска. Според него столицата съществувала там до свалянето на рода Дуло от власт (737 г.), след което хан Кормисош (737–754) от новия род Вокил я пренесъл в Плиска (Гюзелев 1993: 3–4). Като доразвива това предположение, Г. Атанасов допуска, вземайки под внимание Апокрифния български летопис от XI в., че Аспарух основал втора, дублираща резиденция в Плиска, която още при Тервел, след отслабването на българо-хазарския конфликт около 705–707 г., станала столица (Атанасов 2003: 102–108). Според П. Георгиев първоначално столицата се намирала при Марцианопол или в самия Марцианопол и била преместена от хан Паган или хан Кардам в Плисковското поле, което дотогава било само място за събори (Георгиев 2002б: 73; 2002г: 98–99; 2002е; 2004в: 112–113).

Тези предположения се основават предимно на общоисторически и реконструктивни доводи или на ономастични и писмени данни. Липсват каквито и да било сигурни данни от археологически характер. Датирането на такива материали от Девненската низина в твърде широките граници на „VII–IX в." (Георгиев 2002е: 226) не е в състояние да докаже нито съществуването там на предполагаемата столица на Аспарух, нито пренасянето ѝ в Плисковското поле. На този етап на проучване липсват убедителни доказателства за локализиране на друг, по-ранен от Плиска столичен център (Рашев 2003а: 160). Напредък в проблема около датирането на началото на Плиска би могъл да се постигне чрез подобряване или промяна на досегашната методика за работа с керамиката, която е почти единственият материал от най-ранните паметници на нейната територия. Това е предстояща актуална задача.

Феноменът Плиска

Тезата за античния произход на монументалните градежи в Плиска не се основава само на откритите там антични материали. Нейните най-внушителни паметници външно наистина изглеждат като „антични". В тях не се открива нищо, присъщо на собствено славянската и прабългарската култура, непознаваща в старите си земи подобно строителство. Тя е истински феномен за своето време и за територията, върху която се създава (по Рашев, Димитров 1999: 47–48). Изглежда наистина невероятно, че в началото на IX в. в културата на една неотдавна основана езическа държава могат да се появят подобни градежи, обслужвани с течаща вода, докарвана от няколко километра разстояние. По-естествено би било да се приеме, че те принадлежат на по-ранната епоха, както са смятали някои автори. Но археологическите факти не се съгласуват с подобна теза и това именно прави Плиска странно, внезапно появило се културно явление без преки местни корени. Плиска е такова явление и преди появата на каменната архитектура. В рамките на домашната култура, а в

по-широк план в евразийската степна култура, тя също няма аналог със своята укрепена площ от 23,3 кв. км и включените в нея ханска резиденция и селища, ако не смятаме двойно по-големия землен лагер при Никулицел – предполагаемият център на Аспаруховия Онгъл и вероятният първообраз на Плиска. Със съчетанието си от укрепена ханска резиденция и система от „сателитни селища" тя няма аналог и в културата на типологично сходните и синхронни западноевропейски „варварски" държави от ранното средновековие. Тази селищна агломерация се оказва устойчив модел при структуриране на столичния център. Тя ще се повтори – но опростена и умалена 7 пъти – в планировката и площта на по-късния Преслав.

Застрояването на центъра с представителни, битови и култови сгради, защитени от мощна крепостна стена, променило облика на първоначалната дървена резиденция, придавайки ѝ подчертано урбанистичен вид. Поради кратката си столична история и поради изолацията си Плисковският аул останал застроен само в незначителна част от просторната си територия. Това го отличава от плътно застроените антични градове. Но и в този вид, и преди всичко поради значението си на водещ административно-политически център, в него се съзират първичните черти на формиращия се български средновековен град.

Феноменът има и свое опако. Масивни градежи, в които е вложен огромен труд и средства, били изоставени, разграбени и разрушени с такава внезапност и бързина, с каквато някога се появили. Вече е обръщано внимание на външни причини като нашествията на руси, византийци, печенеги, узи и кумани. Несъмнено те са ускорили упадъка му. Градът се оказал неподготвен за техните нашествия. Отбраната му изисквала сили, с каквито той, вероятно поради третирането му като бивш езически център, отдавна не разполагал. Но изглежда вътрешни причини преди всичко са предопределили изоставянето му. Упадъкът изглежда е започнал още с отнемането на столичния му статут. Нашествията, както и обективният процес в селищното развитие на България от онова време към намаляване на обитаемата територия и търсене на естествено укрепени места за живеене, станали причина за опустяването на голямата селищна агломерация към средата на XI в.

II.1б. Преслав

Откриване и проучване. До началото на първите разкопки в Плиска в българската историография се приема, че Преслав е единствената столица от времето на Първото българско царство. Доводите на К. Шкорпил за съществуването на друга, по-ранна столица от езическо време, се потвърждават косвено от разкопките в Плиска през 1899–1900 г. и пряко от надписа върху откритата през 1905 г. Чаталарска колона. Още при неговото обнародване е поставен проблемът за отъждествяването на споменатия там „аул на Тича" с Преслав. Допуска се възможността този аул да е бил означаван с гръц. *хиперфйменос* „преславен", откъдето се появила славянската калка на името (Успенский 1905: 14–15). Гръцкият израз *аулйн ис тин Тўдзан* от надписа първоначално бе превеждан като „аул на (река) Тича" (Успенский, Шкорпил 1905: 546; Златарски 1994, I, 1: 319; Фехер 1925: 60; Бешевлиев 1934: 98; Beševliev 1963: 261). В по-късното българско издание на т.нар. прабългарски надписи В. Бешевлиев приe, че понятието аул в случая е употребено в умалителната форма *аулйон* и го преведе „малък стан", „малък двор", „крепост", като допусна, че то е противопоставено на големия стан (кампос) Плиска (Бешевлиев 1979: 201, 203; 1992: 216, 218). Съображения от езиков характер показват, че липсват убедителни основания за превод на думата като „малък аул" и че става дума за падежна, а не умалителна форма (Михайлов 1993: 130; 2002: 196–197). Същата падежна форма (*тин аулйн*) в Търновския надпис се превежда „дворец" (Бешевлиев 1992а: 207–208). Вероятно схващането на думата като умалителна форма е било повлияно от извършените през 1958–1962 г. археологически разкопки на каменното укрепление при с. Хан Крум, близо до което е била намерена Чаталарската колона. Откритата там малка крепост не би могла да се съпоставя с Плиска освен по сходството на строителната техника и на двата концентрични укрепителни пояса – землен и каменен. В хода на тези разкопки започва да се налага мнението, че аулът на Тича трябва да се отъждестви не с Преслав, а с това малко укрепление – становище, погрешно подкрепяно с аргументи, изказани през 20-те години за защита на друга теза – разполагането на аула от Чаталарския надпис на противоположния ляв бряг на реката, където е намерена колоната (Аврамов

1929, III: 3 сл. и тук по-долу). Колоната наистина е лежала на 2 км северозападно от крепостта при с. Хан Крум и на около 6 км северно от Преслав. Нейното положение в момента на откриването показва, че отчупената горна половина е била изцяло скрита в земята, а на повърхността се е подавал само краят на долната половина (Успенский, Шкорпил 1905: т. CXVII, 3). Това подкрепя предположението, че колоната, тежка 10,8 т., не била взета нито от Преслав, нито от по-близкото укрепление, а изглежда винаги се е намирала на това място (Аврамов 1929, III: 46, 51). Тя обаче не се е издигала, както предполага В. Аврамов, в някакво каменно укрепление (аул) на левия бряг на реката, тъй като от такова укрепление там няма никакви следи. Тя е маркирала кръстосването на пътищата от Плиска за Преслав и по долината на Врана и Голяма Камчия и като такъв знак принадлежи към групата на крайпътните колони (Рашев 2002а: 152). Големият надпис върху нея едва ли би могъл да бъде посветен на строителството на малко укрепление като това при с. Хан Крум, в което единствената представителна постройка е опростено копие на плана на жилищния дворец в Плиска. Надписът – по буквалното си съдържание и по внушението си – се отнася за голяма крепост с представителни сгради и отговаря по-скоро на онова, което днес знаем за достоличната история и култура на Преслав (аналогични съображения у Михайлов 2002: 197–198).

Кога името Преслав се е появило и наложило за означаване на крепостта на р. Тича, не е известно. Във всеки случай в приписката на Тудор Доксов от 907 г. градът е означен като „устието на Тича“ според обичайния за българското ранно средновековие начин за номинация на селищни места с физико-географските им еквиваленти (Рашев 1995: 63–64; тук II.1б). В християнско време тази терминология се обогатява. У Йоан Екзарх столицата като цяло е наречена „княжеския двор“ (еквивалент на гр. *аулѐ*), входът на външната крепостна стена или изобщо тази стена – „превори“, оградената от тази стена територията – „вътре“, територията на вътрешната крепост – „дворец“, а същинския дворец – „палат“ (Мавродинов 1959: 138; Венедиков 1968: 111). Може да се допусне едновременна двойна употреба на селищното име и географско-предметните еквиваленти, при което селищното име е народното название, а другите – официални.

Най-напред името Преслав се появява у Константин Багренородни във връзка със събития от 894–896 г. и 924 г., по-късно и в други византийски източници от края на X–XI в., а в домашни извори – през XI в. в Българския апокрифен летопис (Йорданов 1995б: 71–73). Славянският му произход чрез преобразуване на прилагателното „преславен“ се смята за сигурен (Дуйчев 1967: 32). Допускането, че градът бил създаден още в антично време и се наричал Мегаполис, както твърди Ана Комнина и както са склонни да мислят някои съвременни автори (Михайлов 1993: 130–131), се основава на некритично приемане на твърдения на късните византийски автори и е съвършено погрешно по отношение на археологическите факти.

Дълго време изследването на паметниците от езическо време остава на заден план. Християнската култура на Преслав е акцентът, който задържа вниманието на проучвателите. Първите сигурни паметници от езическо време – храмът близо до Кръглата църква (Господинов 1918) и няколко случайно намерени глинени съда (Станчев, Иванов 1958: обр. 16, 17) не предизвикват стимул за по-широки проучвания на периода. Откриването на три гръцки надписа – списъци на оръжие (Венедиков 1946; Vènèdicov 1950), потвърждава допълнително важната роля на крепостта в достоличния ѝ период (Венедиков 1967). Предприетите през 1960–1980 г. интензивни проучвания във Вътрешния град доведоха до откриването на първите сигурни паметници от това време – основи на по-ранни сгради под двата корпуса на двореца (Ваклинов 1967; 1977: 125; Василева 1985 и необнародвани резултати от разкопки на М. Ваклинова и И. Щерева), крепостни стени (Овчаров 1975; 1985; Аладжов 1985; Витлянов 1985; Бонев 1998), втори езически храм (Тотев, Бонев 1992).

Физико-географски особености. Отдалечен само на 40 км от Плиска, старият Преслав се разполага в по-различна физико-географска среда. Долината на Тича се намира южно от границата на плисковската степна равнина, която достига до вододелното било между реките Провадийска и Тича. Мястото, избрано за строеж на аула, е преходът към планината, а разположението на укрепителните съоръжение е съобразено и подсилено с естествените речно-планински прегради. В същото време полето около Преслав е един от трите дяла, които съставят голямата котловина, заключена между Преславс-

ко-Драгоевската планина от юг и платото Стана от север, разделена на две части от вододелния Мътнишки рид (Маринов 1943: 11–12). Терасата, върху която били издигнати първите градежи, е съставена от льос с дебелина до 7 м, чиито свойства са аналогични с льоса на Плисковското поле – при навлажняване неговата товароносимост се понижава и той пропада. Това пропадане е най-голямо в горните 1–2 м, т.е. в пласта, в който са врязани основите на каменните сгради и тази особеност се е отразила върху устройството на основите. Под льоса се проследява водоносен слой от чакъли, който дава началото на два естествени водоизточника в подножието на еднольосовата тераса. Ниската незаливна тераса край реката е съставена изцяло от наносни чакъли с високи подпочвени води (Евстатиев 1981).

Поселищен живот до VII в. В рамките на укрепената територия са известни останки от две по-ранни селища – на издатината Гебе клисе от времето на енеолита и в южната част на Вътрешния град – от късножелязната епоха. Фрагментите от ръчно направени гърнета, открити непосредствено южно от Кръглата църква и все още непубликувани, се определят понякога като раннославянски (Тотев 1993: 9; Ангелова 1997: 506), но по-вероятно трябва да се свържат с културата на траките от предримско време. Теренът на бъдещата столица по левия бряг на Тича не е бил обитаван през римската и ранновизантийската епоха. Основателите на Преслав, подобно на Плиска, не са заварили там видими следи от старо селище. Обширно неукрепено селище от II–IV в. се е разполагало на срещуположния десен бряг на реката в м. Аргатово, а недалеч от него през V–VI в. се издигала ранновизантийска базилика (м. Делидушка) и крепост. Изоставени през VII в., те не са могли да окажат някакво влияние върху разположението и планировката на изградените тук в края на IX–X в. няколко манастира, а още по-малко – върху планировката и устройството на укрепената част на града, разположена на другия бряг на реката (Ваклинов 1977: 124 с л-ра). При разкопки в централната част на Вътрешния град са открити ранновизантийски бронзови токи за колан, които не се свързват със съответен културен пласт (Станилов 1995; Михайлова 1997). Наличието им там може да се обясни не като следа от пласт от това време, а като суровина за претопяване.

Според досегашните наблюдения първите строежи в Преслав са каменни. Засега в нито един пункт от проучената територия не са установени останки от дървени постройки. Ако този факт се потвърди и от бъдещите проучвания, трябва да се смята, че тук дървено-земленото строителство не намерило условия за развитие и че преславските градежи са се появили в процеса на изоставянето или след изоставянето на тази традиция, представена в Плиска от времето преди появата на аула на Тича. От своя страна каменните градежи са единични паметници, което налага те да бъдат разгледани в групи заедно с характеризиращите ги строителни техники и материали.

Укрепителни съоръжения. Укрепителната система на Преслав в периода до покръстването е претърпяла кратко, но интензивно развитие. В настоящия момент са известни три концентрични пояса от крепостни стени, две от които са били допълнително разширени (т. XLII/1). Най-пълно е проучена вътрешната крепост с нейното разширение на север (Овчаров 1975; 1985: 132–137) и в по-малка степен намиращата се в нея по-малка крепост, която може да се определи като цитадела. Периодизацията и относителната датировка на трите крепостни съоръжения още не е получила категорична и общоприемлива обосновка.

Вътрешната крепост (т. XLII/1: 1; XLIII/I) заема площ от 125 дка и има форма на неправилен четириъгълник. Нейната основа е изградена от речни камъни, чакъл и глина без пилоти (Аладжов, Ж. 1985а: 161; Витлянов 1985: 177; общо за строителната техника на преславските крепостни стени Иванов, Ст. 2004б). Над изравнителния слой от глина и бял хоросан е следвал градежът на суперструкцията в техника opus quadratum. Каменните блокове са споени с бял хоросан и са били подредени с двустранен отстъп спрямо основата. Фугите не са били допълнително обмазвани с червен хоросан. Особеност в нейната планировка, установена неотдавна, е трасето на южната ѝ стена, която поради стръмния терен прави чупка под прав ъгъл (Рашев 1990а: обр. 2). Най-характерната черта в отбранителните елементи на тази крепост с кръгли ъглови кули е липсата на фронтални кули независимо от голямата дължина на стените (северна, източна и западна по 400 м) и голямото изместване на северната и южната порта от средата на съответните стени. Трите проучени порти – южната, северната и източната (т.

XLIV/1–3) – принадлежат по отношение на плана си към плисковския тип с тази разлика, че са били снабдени само с по две двукрили врати, без катаракти (Иванова 1959; Игнатов 1959; Миятев 1965: обр. 32; Овчаров 1985: 137 сл., обр. 13; Аладжов, Ж. 1985а: 162 сл., обр. 11). Изглежда нарушаването на симетрията в разполагането на двете порти не е влияело върху отбранителната способност на крепостта. Разположени близо до ъглова кула, те са били значително по-добре пригодени за отбрана.

В центъра на вътрешната крепост се разполага малко укрепление-цитадела, чиито размери и площ още не са установени със сигурност (т. XLII/1: 2; XLII/2; XLIII/II). То не е било снабдено с ъглови и фронтални кули. На източната стена има порта от типа на южната порта на цитаделата в Плиска. Южната стена е косо прорязана от обикновен вход, източно от който тя се разширява навътре по протежение на 10 м (т. XLII/2: 6; XLV/6) поради наличието на порта (Овчаров и др. 1991: 9–11, обр. 1, план I) или по-вероятно на открито стълбище към бойната пътека. Основите са изградени от глина, ломени и речни камъни, изравнени най-горе със слой от бял хоросан. Надземният градеж е в техника опус квадратум с едностранен или двустранен отстъп от основата. Размерите му не са установени със сигурност, но според дължината на южната му стена (около 150 м) може да се допуска, че те ще бъдат близки до размерите на Цитаделата в Плиска (128/84 м) и на каменното укрепление при Хан Крум (113,60/92,50 м). Ако южната стена е една от двете дълги стени, късата би имала дължина около 2/3 от нея, както това е в Плиска и Хан Крум, т.е. около 100 м, а укреплението – площ от около 15 дка. Това означава, че северната му дълга стена е минавала южно от двете представителни дворцови постройки – по-ранните сгради под Тронната палата и под западната дворцова сграда. Тази възможност косвено се потвърждава от факта, че нейното трасе не е (?) установено в очертанията на новооткритата църква в северна посока (Ваклинова и др. 2003: обр. 1). На основание на сходството в устройството на основите му с тези на външната крепостна стена се допуска, че то е било изградено едновременно с нея или е близо до датата на нейното строителство. Вероятната едновременност се приема и поради концентричното разполагане на двата укрепителни пояса, познато от Плиска и Хан Крум (Аладжов, Ж. 1992а: 53–54). По-важно е да се определи съотношението между това укрепление и вътрешната крепостна стена. Посочените по-горе доводи позволяват то да се схваща като цитадела на вътрешната крепост, а не като самостоятелно, най-ранно укрепление (аул – аула от Чаталарския надпис) на Преслав, както смятат някои автори (Бонев 1998: 20 сл.). Тя е била изградена едновременно със стените на аула (първоначалната вътрешна крепост) или малко по-късно от тях, както е в Плиска.

Аулната крепост е била разширена в определен момент на север чрез допълнително ограждане с площ около 120 дка, така че общата площ на вътрешната крепост достигнала около 250 дка (т. XLII/1: 3; XLIII/III). Добавката на вътрешната крепост ясно се отделя със своята строителна техника и система от четириъгълни кули (т. XLIV/8) от първоначалното ядро (Миятев 1932: обр. 7; Гатев 1985: 189–190, обр. 3). Това е основание, наред с исторически съображения, да се свързва традиционно със строителството на цар Симеон (Овчаров 1975: 117; 1982а: 132). Въз основа на плана на портата (т. XLIV/4), която със своите две падащи и една вътрешна двукрила врата стои по-близо от останалите до плисковските порти, се допуска разширението да е станало по-рано, още по времето на Омуртаг (Бояджиев 1993: 187–189). Появата на северното разширение още в достоличния (християнски) период не може да се изключва. Четириъгълната форма на неговите фронтални кули, различни от петоъгълните кули в Плиска, е на пръв поглед аргумент за тяхната разновременност, но не трябва да се забравя, че двете крепости – както и всички останали паметници на гражданската и култовата архитектура в тях – са продукт на два различни строителни екипа. По отношение на ъгловите кули, както и на портите, разширението има пълна прилика с по-ранната вътрешна крепост, както и с кулите и портите на плисковската крепост.

Аналогични проблеми поставя относителната хронология на външната крепостна стена (т. XLII/1: 4). Тя също се приема за резултат от легендарната строителна дейност на Симеон, продължила 28 години според Българския апокрифен летопис от XI в. Нейните основи не се различават принципно от основите на другите крепостни градежи с тази разлика, че слоевете от глина и речен чакъл са насипани върху пилоти, които преминават по цялата височина (Ра-

шев 1985в: обр. 6, 7, 9). Двете порти, открити досега (Тотев 1973; Stančev 1964; Рашев 1985в: обр. 15), са от типа на цитаделните порти в Плиска, аула при Хан Крум и в самия Преслав, но със значително по-големи размери (обр. 43), а вместо кули пред куртината се издавали четириъгълни бастиони (т. XLIV/5–7). Според необнародвани наблюдения на Т. Тотев, извършени в края на 60-те години на XX в. във връзка със строителство на съвременна постройка, северозападната ъглова кула е кръгла по форма. Ако системата на двойното концентрично укрепяване е била реализирана едновременно или в близко време, както това е в Плиска (но там с външен пояс от вал и ров), външната стена в Преслав също е могла да се появи на някакъв етап на строителство още в достоличния период. Косвено потвърждение за тази възможност са паметниците от езическо време в т.нар. Външен град – двата езически храма и селището при единия от тях. Ако е бил спазен моделът на Плиска, където рамката на земленото укрепление е абсолютна граница на обитаемата площ, подобна възможност трябва да очакваме и в Преслав, където такава граница през езическия период ще е била външната крепостна стена.

Допълнително уширяване е претърпяла и цитаделната крепост, с което площта ѝ се увеличила почти двойно (т. XLII/1: 5; XLIII/IV). В двата края на южната стена на уширението били изградени кръгли кули с тясна куха вътрешност, която ги прави по-скоро бастиони. В средата на южната стена се разполага порта, оформена като вътрешна четириъгълна кула със стълбище до нея (Аладжов, Ж. и др. 1992). Източната стена е отворена и завършва с къса Г-образна чупка (крило на порта?). Добавката се различава от по-ранното укрепление по употребата на големи плочести камъни в глинобетона на основата и по гладко обмазаните с червен хоросан лицеви фуги на надземния градеж от малки блокчета. За нейната хронология са изказани различни становища. Тя се отнася от някои автори с лаконични аргументи към достоличния период (Ваклинов 1972: 12; 1977: 125–126; Василева 1975: 295–296, обр. 6), към началото на X в. (Аладжов, Ж. 1992а: обр. 1), след X в. (Овчаров 1992а: 47) и по-точно към периода на византийското владичество (Бояджиев 2000: 187; 2004: 154). С най-подробна аргументация засега е защитена нейната принадлежност към достоличния период като част от първоначалния преславски аул (Бонев 1998: 20 сл.; 2002). Съществуват някои факти, които са в известно противоречие с тази теза. През южната стена на добавката минава чрез конструктивна връзка водопровод, водещ до кръгъл декоративен басейн, който се приема за градеж от столичния християнски период. Западният край на дълга верижна сграда от същия период включва в крайното си помещение баня, долепена до западната стена на уширението (Бонев 1998: план на с. 128а). Източният край на същата сграда се долепва до двете страни на източната стена на

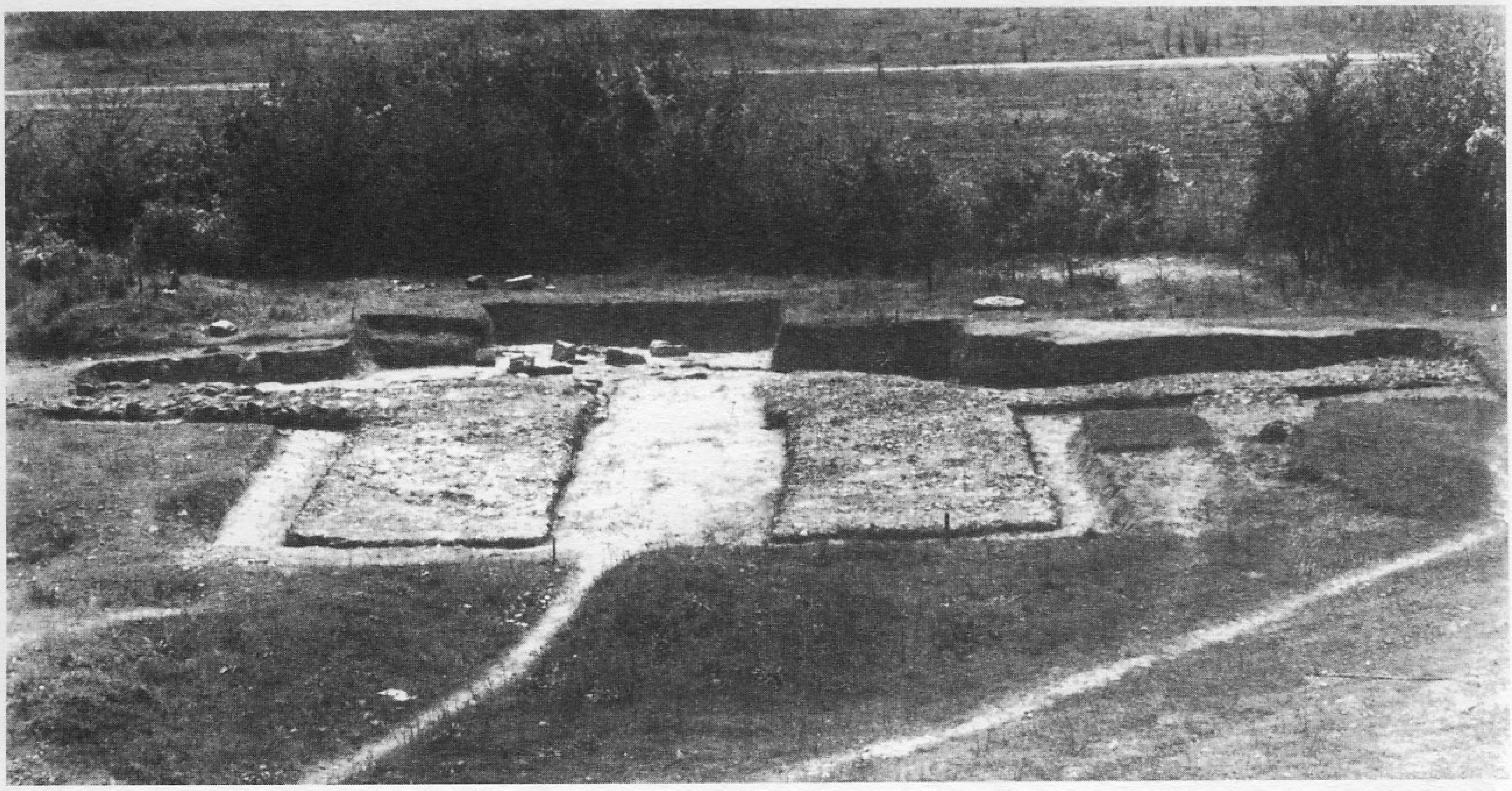

Обр. 43. Преслав. Останки от южната порта на външната крепостна стена

уширението, която изглежда е била запазена на известна височина. Допускането, че верижната сграда в района на банята е била оставена долепена до несъборен къс от заварената по-ранна крепостна стена (Бонев 2004: 249–250) не изглежда убедително. Наличните данни показват, че най-вероятно първоначалната цитадела, издигната едновременно или малко след вътрешната (аулна) крепост в първата половина на IX в., е била разширена на юг в столичния период на Преслав.

Прегледът на укрепителните съоръжения и посочените доводи позволяват оформянето на преславската укрепителна система с всички нейни звена да се разположи в десетилетията между появата на аула (вътрешната крепост) в началото на IX в. и официалното обявяване на града за столица. Чаталарският надпис изрично сочи преместване на значителна военна сила на постоянен гарнизон в „аула на Тича“. Неговото пребиваване там едва ли е организирано в неукрепени полеви станове. Преместването на столицата в 893 г. не е било възможно, ако дотогава градът вече не се е бил превърнал в пълноценен двойник на първата столица, отговаряйки на изискванията за столичен център и преди всичко на наличието на обширна укрепена територия около укрепения дворец (аул). Относителното датиране на етапите на укрепяване се затруднява от липсата на целенасочени наблюдения при проучването на терените до вътрешните лица на крепостните стени и на сигурни датиращи материали. Изобщо материалната култура на Преслав в достоличния период в настоящия момент е слабо позната. Нейното изследване е актуална задача на бъдещите проучвания.

Гражданска архитектура. Частичната проученост на централната част е причина да не разполагаме с пълни данни за относителна периодизация на проучените там паметници. Представителна сграда с апсида на тясната южна стена от най-ранния строителен период се намира под основите на западния корпус на двореца от столичния етап на строителство (означаван като Малък дворец, Западен дворец, Западен корпус, Жилищен дворец). Нейният първоначален план, строителна история и връзка с по-късната източна сграда и лежащите под нея по-стари основи са лаконично и до известна степен противоречиво представени в досегашните кратки публикации и планове. В първия си вариант тя е еднođелна четириъгълна зала със стилобат за колонада и широка апсида на южната стена (т. XLV/1). По-късно след преустройство (т. XLV/2) абсидата била стеснена, а колонадата – запазена (Станчев 1967: 60, обр. 1; Ваклинов 1977: 125–126, 191–196; Ваклинова 1994: 53). Специалното архитектурно-строително изследване предлага не автентичен, а реконструиран план на приземието, като се приема, че външната околовръстна стена на сградата не е ограда, както допуска проучвателят на паметника, а част от по-ранната дворцова постройка. Според този план (Василева 1985: обр. 1, 4), от който тук са представени основите (т. XLV/3), тя е силно издължен четириъгълник с размери 63 х 26 м, съставен от широко предверие с основи на стълбище за изкачване от необитаемото приземие до предверието на етажа. От това предверие се е преминавало в зала от базиликален тип с тронна апсида, вписана в южния край на залата. В този вид преславската сграда с разпределението и размерите си напомня Тронната палата в Плиска с някои несъществени различия като например двусъставното предверие. Запазвайки ширината на плисковската постройка, тя е уголемена по дългата си ос, като е създавала по този начин още по-внушително вътрешно пространство, отдалечавайки тронната апсида от точката, където посетителят е влизал в залата. С Плиска я свързват и някои детайли от строително-технически характер – кръгли (?) в сечение пилоти под основата и обмазани с червен хоросан лицеви фуги (Василева 1975: 299). През столичния период тази сграда претърпява преустройства, от които най-важното е елиминирането на апсидата в южния край (Ваклинова и др. 2005: 12, обр. 3, 4).

Основи на друга ранна сграда от достоличния период на Преслав са известни под стените на източния корпус на по-късния дворец от столичния период източно от него (Василева 1975: 299–300, обр. 10б; Ваклинов 1977: 125). Наскоро тя бе частично проучена. Широки успоредни зидове на основите очертават тесни издължени и неразчленени коридори (т. XLII/2: 2; XLIII/2). Сградата, върху (до?) която отчасти е била издигната голяма църква, изглежда принадлежи към достоличния езически период от историята на града (Ваклинова и др. 2003: 30, обр. 1).

Много вероятна принадлежност към паметниците от достоличния езически период има сградата, определена като архиепископско-патриаршески дворец (Овчаров и др. 1991: 34 сл.,

план I). Тя се разполага южно от ранните дворцови постройки (т. XLII/2: 3; XLIII/3; XLV/4). Основание за по-ранна датировка е преди всичко фактът, че е ориентирана правилно спрямо южния и източния зид на цитаделната крепостна стена и под ъгъл спрямо по-късната дворцова църква. По тази причина стълбовете на портика между двете постройки са симетрични на оста на църквата, защото са изградени заедно с нея, но образуват остър ъгъл с оста на сградата, тъй като при тяхното изграждане тя вече е съществувала. Нейните гладки, неразчленени стени контрастират на пиластрите, които оживяват стените на църквата и това е също довод за различния архитектурен стил и време, на които сградата принадлежи. По план тя се свързва с триделните граждански постройки от Плиска и основателно нейните аналогии и вероятен първообраз се търсят в първата столица (Овчаров и др. 1991: 40). Кръглите тухлени колони за спираловидни стълбища към горния етаж я свързват с аналогични съоръжения в Крумовия дворец и портите на крепостната стена в Плиска. До нея се разполага баня със схематично обнародван план (т. XLII/2: 4; XLIII/4; XLV/5).

Към паметници от езическия период във Вътрешния град принадлежи още една сграда, разположена до източната стена на вътрешната крепост (т. XLII/2: 5; XLIII/5; XLVI/1; обр. 44). В предварителната публикация е определена като гражданска постройка (Василева 1986, 6–8, обр. 3), а намирането предимно около нея на голяма колекция от византийски оловни печати от края на X–XI в. бе причина да се нарече „административната сграда“ (Йорданов 1993: табл. 1). Лаконично е предложено определянето ѝ като култова (Бояджиев 1989: 315; Аладжов, Ж. 1992а: 53; Рашев 2002в: 60; Михайлова 2004б: 114; 2004в: 253). Тя е правоъгълник с размери 18 х 14 м. Особеност на нейната планировка е концентричното разположение на два четириъгълника. Вътрешният е заобиколен от три страни с неразчленени коридори, характерни за езическите култови сгради. Четвъртият коридор откъм юг е оформен като триделно предверие, което по пропорции и план напомня входната част на Болярското жилище и на сграда Б4 в Плиска, а според предверието във вътрешния четириъгълник – на езическия храм в Мадара. Северният коридор е по-широк от южния и това от своя страна я сближава с другите два преславски храма. Изобщо тази сграда би могла да се разглежда като пример за смесен архитектурен тип, съчетаващ в плана си белези на жилищна и култова постройка. Нейната култова функция не става по-убедителна от факта, че намира буквална аналогия с храм на Ваал от I в. в Сирия (план у Иванова 1936: обр. 187; Smith 1950: 138, fig. 123, 124; за връзката Рашев 2002в: 60, бел. 10), след като се знае, че планът на някои

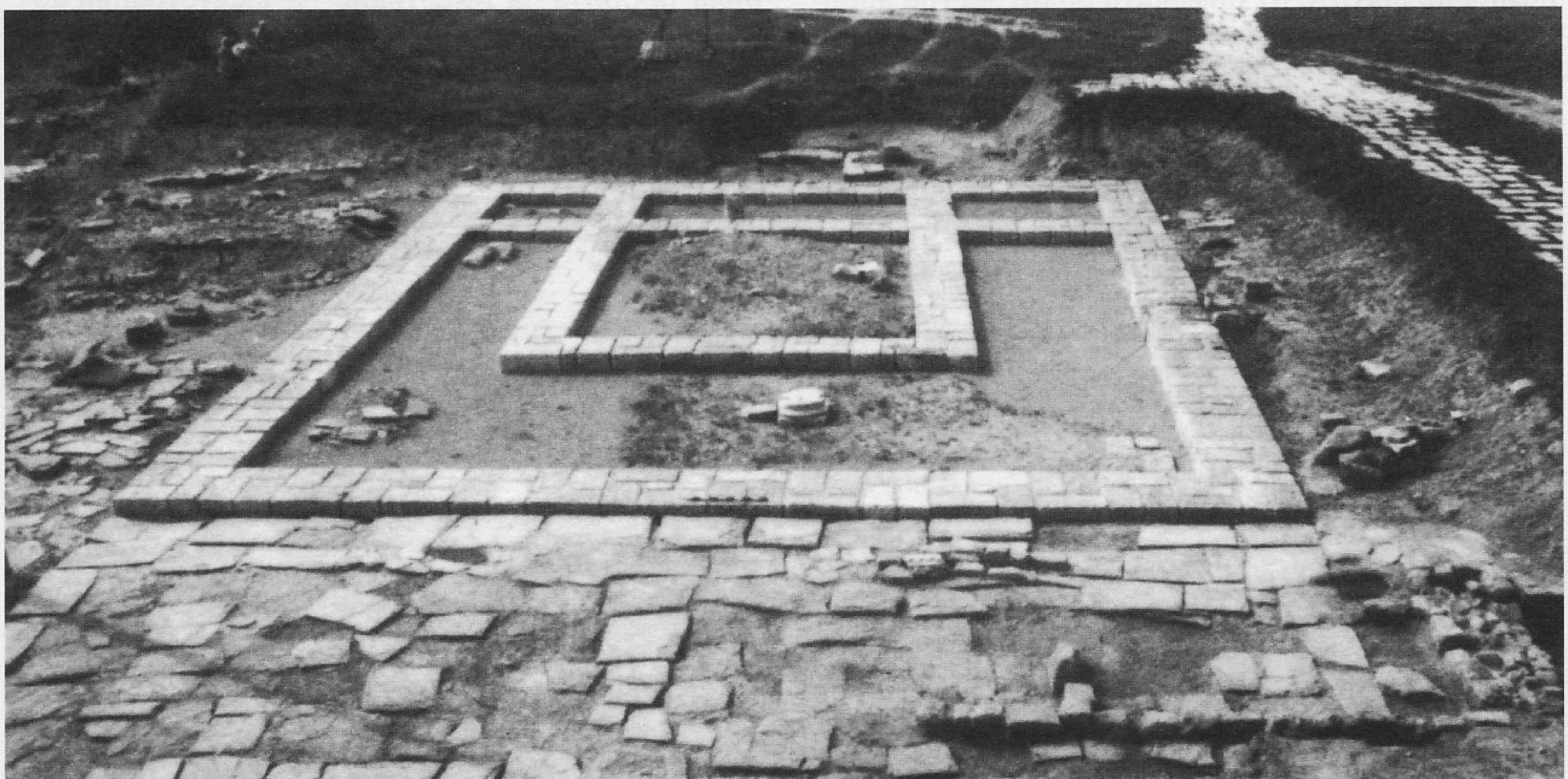

Обр. 44. Преслав. „Административна сграда“

култови постройки произхожда от гражданската архитектура, и обратно. Някои детайли подкрепят подобно определение и на преславската постройка. В северния коридор е намерена мраморна база за колона (Йорданов 1993: 232а – план), върху източния зид на вътрешния правоъгълник – част от варовикова колона, а в насипа над сградата – мраморен капител (Михайлова 2004а: 47, обр. 8, 12). Смята се, че за култовия характер на сградата и вероятни езически ритуали с огън свидетелства горяло петно пръст, разположена под подложката на мозаечния под от X в. (Михайлова 2004а: 49–53, обр. 14). Все пак, обстоятелството, че в края на X – началото на XI в. функционира като административна сграда – седалище на византийски стратег, подсказва, че вероятно до завладяването на Преслав от византийците в 971 г. тя е имала същата функция.

Особен градоустройствен акцент в преславския аул ще са били посочените в Чаталарския надпис 4 колони с две лъвски фигури върху тях. По същество това е един тетрапилон, познат в античната архитектура (Карасимеонов 1943: 19). Според нов (неубедителен) превод на тази част от надписа се допуска, че става дума за по два лъва, разположени между четири колони, т.е. общо 6 лъвски фигури (Михайлов 2002: 197–198). Четири или шест, точното място на колоните засега не е известно. Тетрапилонът напомня познатите от римската архитектура двойни монументални арки с четири входа, издигани на кръстопът, каквито са например данните за доконстантиновия Византион (Mango 1985: 26, 31). Още по-близък ще е бил до статуарната група „Лъвовете“ в Константинопол, в която фигурите на царствените животни се разполагали върху свободно издигащи се колони (Mango 1985: 43).

Култова архитектура. Два езически храма, разположени във Външния град, принадлежат към типа на квадратните по план култови сгради. Храмът при южната порта на Вътрешния град (т. XLII/1:6; XLIII/8) е репродуциран след първоначалната публикация (Господинов 1918) и обнародвания там план (копие на оригинала т. XLVII) многократно, но в неточни варианти (Мавродинов 1931: обр. 1; 1933; Ваклинов 1977: 173; Станилов 1982: обр. 2; Овчаров 1983а: обр. 1а; Бонев 1989: обр. 1/3). Планът на основите (според маркировката им след консервация и частична реставрация през 70-те години на XX в.) представя познатата схема от два вписани четириъгълника с надлъжна ос изток–запад (т. XLVI/3). Вътрешният четириъгълник, който е почти квадрат, е изместен силно на изток, където се оформя тесен, нефункционален коридор. Входът се намирал на западната страна, където околовръстният коридор е най-широк. Този храм след покръстването бил преустроен в църква, като са използвани само стените на външния четириъгълник. Източната му стена била пробита за вместване на шестстранна абсида, а ъглите му били обхванати от контрафор-

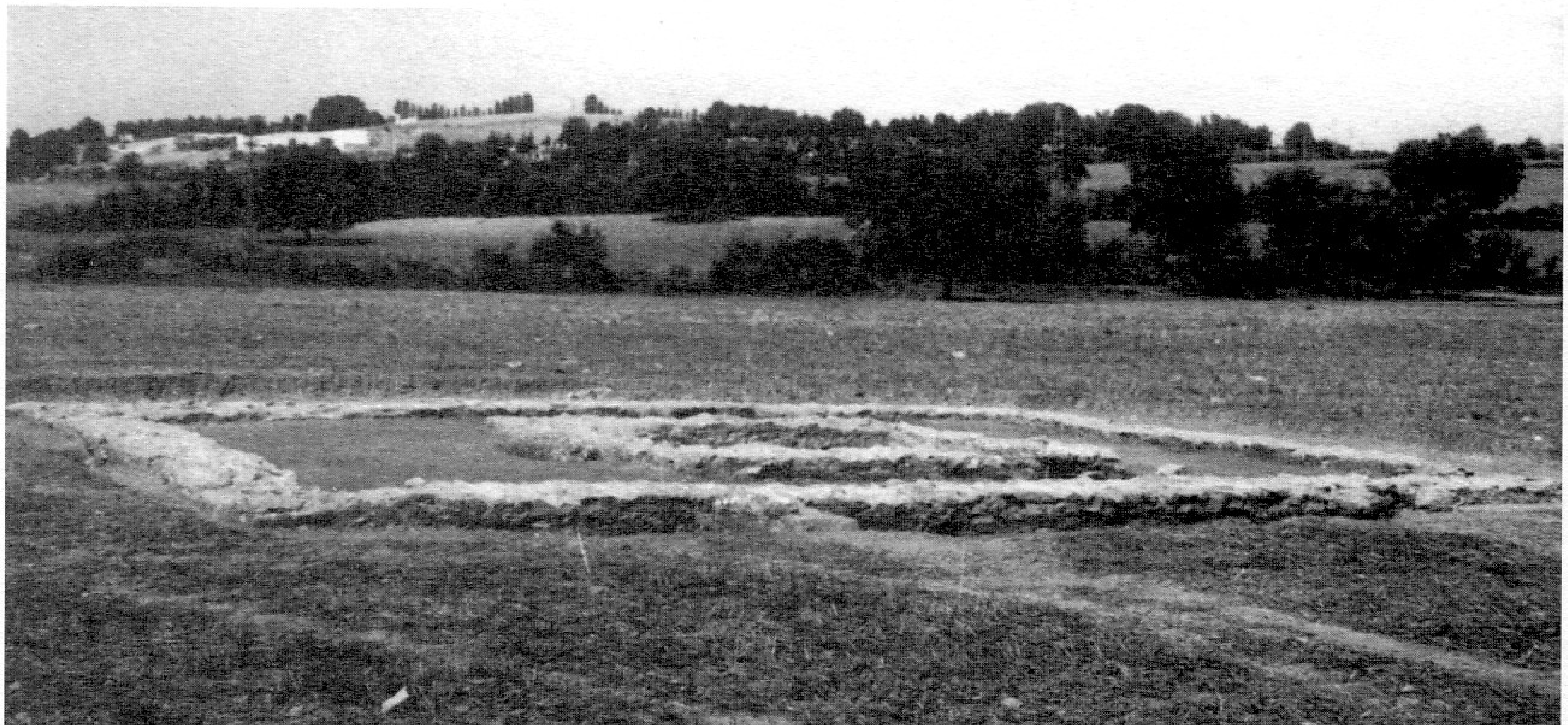

Обр. 45. Преслав. Езически храм при Румска река

си за подсилване здравината на старите основи. Притворът бил ограничен от нов зид (т. XLVI/4).

Храмът в североизточния ъгъл на Външния град (Тотев, Бонев 1992) е разположен на десния бряг на Румска река (т. XLII/7; обр. 45). Неговите еднакво дебели и еднакво дълбоки основи очертават познатата схема от два четириъгълника (т. XLVI/2). Вътрешната му част е изместена на север, така че откъм юг се образува по-широк входен коридор. Според изследователите на паметника към източната стена след изоставянето му била долепена едноделна жилищна постройка. Поради неподходяща ориентация на дългата ос в посока север–юг след покръстването храмът не бил преустроен в църква. Неговата функция била поета от малка църква, издигната непосредствено до него (Тотев 1999: обр. 2).

Водоснабдяване и водни съоръжения. Още в най-ранния период от съществуването си преславският аул бил водоснабден. Локализирани са два източника на вода. Първият е бил т.нар. Старо (Свето) кладенче в м. Тунесец, в подножието на връх Драган, западно от аула. Той влизал във Външния град откъм северозапад (т. XLII/8; XLIII/6) и директно се е насочвал към централната част (Шкорпил 1927: 215–216, обр. 1; Джингов 1961: 35). Втори източник на вода бил изворът в м. Мъртвица, на 6 км западно от центъра на стария град. От него започвал водопроводът, наричан днес от местното население „Герца". Той влизал във Външния град в района на северната порта или през нея, образувайки голяма извивка за преодоляване на значителния наклон на левия бряг на Румска река (т. XLII/9; XLIII/7). Изглежда е влизал във Вътрешния град през прохода на северната порта на първоначалната вътрешна крепост, където са открити останки от тръбопровод (Аладжов, Ж. 1985а: 162, обр. 13). Хронологията на двата водопровода не е изяснена задоволително, но изглежда по-ранен, съвременен на езическия период от историята на града, ще е водопроводът от извора в м. Тунесец, насочен директно към мястото на най-ранните строежи в центъра. Някои допълнителни проучвания на двата главни водопровода показват използване на водопроводни тръби, спояващ хоросан и водоразпределителни шахти, аналогични на плисковските (Джингов 1961; Тотев 1965). Особеност на „Герца" е, че част от трасето му е било изградено във вид на покрит канал от варовикови блокове.

В центъра на Вътрешния град са налице някои данни за посоката и местоположението на мрежата от водопроводи, разклоняващи се от главните. Два водопровода с направление север–юг, пресечени от по-късната източна сграда на двореца, без съмнение принадлежат към най-ранните съоръжения от този тип и вероятно са разклонение на водопровода от м. Тунесец (Миятев 1931: 216). Тази констатация се оспорва с мнението, че водопроводите са пресечени не от дворцовата сграда, а от по-късни от нея зидове, издигнати в тази сграда (Станчев 1967: 57, обр. 1). Ситуацията показва, че е по-вероятно и двата водопровода да са по-ранни от тази сграда. От ранната западна сграда на двореца е пресечен и един водопровод, излизащ от четириъгълната шахта, разположена непосредствено северно от сградата (Ваклинов 1977: 195). Три водопровода са преминавали чрез специални легла през стените на южното разширение на цитаделата и са отнесени заедно с нея към първата половина на IX в. (Бонев 1998: 107 сл., 1 срв. за тази стена по-горе). Към същото време е датира едно недопроучено съоръжение с четириъгълна форма, определено като водохранилище (Бонев 1998: 43 сл., обр. 16). Неголемите му размери, грубата каменна облицовка на стените и голямата му дълбочина (недостигнато дъно на дълб. 5,30 м) позволяват определянето му по-скоро като кладенец. В него се е изливала водата от преливника на разположената наблизо фиала, датираща от столичния период на града. В случая се допуска преизползване на по-ранно съоръжение. Тази връзка, както бе посочено по-горе, е един от неясните пунктове в относителната хронология на градежите в югоизточния ъгъл на Вътрешния град. В аулите кладенците са относително по-късен белег в сравнение с водопроводната мрежа. В Плиска те се появяват в центъра след като водопроводната система престанала да функционира. Подобна зависимост може да се очаква и в Преслав. Топографията на водните съоръжения показва, че независимо от близките постоянни водоизточници, каквито са реките Тича и Румска, и вероятните извори на мястото на съвременните чешми „Радула" и при Кръглата църква, Преслав е разполагал с водоснабдителна система, довеждаща по гравитачен път вода от голямо разстояние. По този белег тук отново се натъкваме на близост с аналогичната система за водоснабдяване в Плиска.

Наличието на водопроводи предполага съществуването на бани. Към предстоличния езически период първоначално бе отнесена банята до западния зид на разширението на малката вътрешна крепост (Жандова, Василева 1976). По-късно бе установено, че тя попада в крайното западно помещение на голяма верижна сграда от столичния християнски период и заедно с нея трябва да се датира най-рано в края на IX в. – началото на X в. (Бонев 1998: 106–107). Има данни, че тя е била изградена върху разрушена по-ранна баня с още неустановен план, която би могла да се добави към градежите от предстоличния езически период. Нейният план и съотношението ѝ с крепостния зид остават засега неизяснени. Към достолично време вероятно се отнася и по-ранният период на банята в югоизточния ъгъл на Цитаделата (т. XLII/2:4; XLIII/4). Може би тя е била захранвана от водопровода, пресечен от дворцовата църква (Овчаров и др. 1991: 28, обр. 30).

Жилищни квартали. Обхватът на обитаемата територия около Вътрешната крепост в езическия период не е изяснена. През X в. тя включвала неголеми участъци западно и южно от стените на вътрешната крепост и на по-големи площи северно от Румска река и в м. Селище. Част от последните две зони (Рашев 1993: обр. 1Б, В) вероятно са били обитавани и в езическо време.

Единственият сигурен район във Външния град с културен пласт от IX в. се намира при езическия храм до Румска река (т. XLII/1:7, лег. 2). Проучвателите на храма определят тази част от Външния град като един от предполагаеми аули (?), разполагащи се на територията на покъсния укрепен град (Тотев, Бонев 1992: 227). В действителност там няма следи от укрепителни съоръжения, а се е разполагал един от жилищните квартали около укрепената резиденция, което се потвърждава и от откритата в съседство с храма полуземлянка (Бонев, Рашев, Русев 2004). Керамиката от проучването на храма и на жилището (т. XLVIII/4) съдържа фрагменти от сиви амфоровидни стомни с издължено тяло и големи гърнета с дълбоко врязана украса (Димитров, Бонев 1997; Бонев, Рашев, Русев 2004: обр. 4, 6). Прави впечатление, че групата на сивата керамика от храма е представена с почти всички известни форми и това я характеризира по-скоро като керамика от жилищен слой, а не от култово съоръжение. От този район на Външния град (Тотев 1969: № 65) произхожда стомничка от сивочерна глина с врязан преди изпичането върху шийката знак „ипсилон с две хасти" и с релефен знак на дъното и гърне от сива глина (т. XLVIII/1, 3). Целенасочено обхождане би могло да локализира местата и на другите квартали от езическо време във Външния град. Изглежда те са се разполагали предимно отвъд малката Румска река, в северната половина на Външния град. Сегашните данни сочат, че подобно на Плиска и в Преслав тези квартали не са излизали от рамката на външната крепостна стена. Наблюденията показват, че през езическия период градът е бил разделен на две части от протичащата през него Румска река. Южно от нея се разполагал аулът, а северно от нея – жилищните квартали на обикновеното население. Необитаемите терени източно и западно от аула били трайно заселени към началото на X в. Топографията на обитаване дотогава е подчертано йерархична, представителната част е отделена освен от стени и с естествения речен овраг.

Некрополи. За тях разполагаме с оскъдни данни. Некрополът Преслав-1 (Въжарова 1976: 248–258), определен като двуобреден (трупополагане по християнски обред и трупоизгаряне), включва две сигурни трупоизгаряния. Свързаните с тях „страви" не са документирани достатъчно убедително и напомнят на разчистен на определено ниво културен слой. Непознато другаде на територията на Първото българско царство е съобщението за гроб, съдържащ горели човешки кости, негорял череп и кръст-енколпион от X–XI в. (Тотев 1972б: 43, обр. 3б; 7). Некрополът Преслав-2 (Въжарова 1976: 258–265) съдържа 4 трупоизгаряния в урни и ямки, разположени до гробове с християнски погребален обред. Данните за некрополи само с езически обред са несигурни. Гърнето от сива глина (т. XLVIII/1), намерено под височината Гебе клисе, което според инвентарната книга на Преславския музей било „пълно с пръст, въглени и кости", е определено по-късно като вероятна погребална урна (Станчев, Иванов 1958: 75–76, обр. 17), а още по-късно е описано като „пълно с горели човешки кости" (Тотев 1967а: № 59; Въжарова 1976: 82). Според формата си гърнето наистина е характерно за славянските некрополи с трупоизгаряне (най-близкият при Търговище), в които подобни сиви съдове са били използвани като урни за разлика от двуобредните некрополи, където такива гърнета са

част от гробните дарове. Но наличните данни не позволяват определянето му като погребална урна и съответно като указание за локализиране на некропол. Ако такъв все пак там наистина е имало, той би могъл да се причисли към групата на славянските некрополи. Некропол от друг характер може да се предполага в м. Ода бахче на десния бряг на Тича (т. XLII/1:10). Там е намерена стомна от сива глина с псевдоуши (т. XLVIII/2) от типа на характерните за Плисковското поле (Станчев, Иванов 1958: 75, обр. 16). Подобни находки са много вероятен показател за съществуване на некрополи от двуобреден (прабългарски) тип (Стоянова 1997: 334). Предполагаемият некропол в м. Ода бахче в такъв случай би могъл да се свърже с прабългарите и да се постави във връзка с изграждането на аула в околностите на заварено славянско селище. Вероятно с ограничения брой на прабългарско аристократично население в района трябва да се обясни отсъствието на възпоменателни съоръжения от типа, познати в Плисковското поле.

Надписи. От Преслав произхождат три от т.нар. прабългарски надписи. Местонахождението им не отговаря на първоначалното им местоположение, тъй като и трите са открити в християнски паметници или в среда от материали, съвременни на столичния период. Принадлежат към групата на инвентарните надписи-списъци на различни видове ризници и шлемове, а в един от тях се дава брой на конски седла (Beševliev 1963: № 49, 51, 52; Бешевлиев 1992: № 49, 51, 53). Надписът, преупотребен като подставка на олтарна маса в една църква в м. Аврадака, е забележителен с това, че названията на ризниците и шлемовете са предадени на прабългарски език, който се определя като тюркски (Венедиков 1946). Присъствието им в Преслав подкрепя указанието на Чаталарския надпис за дислоцирането на войска в аула на Тича и за значението, което той имал като крепост до изходите на близките старопланински проходи (историческа интерпретация на надписа у Бешевлиев 1983). Споменаването в надписа от Аврадака на военачалник с титла ичиргу-боил, който е един от двамата висши прабългарски функционери след хана, може да означава, че в аула на Тича се е намирала постоянната му резиденция (Венедиков 1967: 44).

II.1б. Аулът при с. Хан Крум

Локализация и проучване. Земленото укрепление при с. Хан Крум (б. Чаталар) е описано още в началото на века (Шкорпил 1905м: 508–509, т. CXIIc, 2). Откритата през 1905 г. близо до него колона с надпис за построяване на „аул на Тича“ е свързана още тогава с Преслав. Тази локализация е оспорена по-късно с аргумента, че аулът трябва да се търси там, където е намерена колоната, т.е. на левия бряг на реката. Въз основа на това предположение В. Аврамов очертава с пунктир върху картата, без да се съобразява с релефа на терена, границите на един предполагаем аул (Аврамов 1929, III: 44 сл., план на с. 48а). Там обаче не са установени никакви останки от укрепителни съоръжения и това лишава тезата от стойност. Повече внимание заслужават доводите му за това, че вероятно колоната винаги се е намирала там, където е открита. Както бе посочено по-горе, тя изглежда е била издигната на важен кръстопът и по-скоро се отнася до аула, станал известен по-късно с името Преслав (Рашев 2002а с л-ра). През 1958 г. започват разкопки на посоченото от К. Шкорпил землено укрепление на 2 км южно от реката. В средата му се откриват останки от неизвестна дотогава каменна крепост, датирана в IX–X в., както и каменна фигура на лъв, свързана със споменатите в надписа две фигури на лъвове. Тези първоначални факти, допълнени с наблюдения от последвалите нови разкопки, са били основание да се обяви, че аулът от Чаталарската колона не е Преслав, а каменното укрепление южно от реката при с. Хан Крум (Антонова, Дремсизова 1960: 38–39; 1981; Антонова 1961; 1962; 1963 и особ. 1981: 107; Antonova 1970; 1976; Дремсизова 1961; 1965). Новата локализация на „аула на Тича“ бе приета от редица наши медиевисти (Beševliev 1963: 276; Бешевлиев 1979: 207–208; 1992: 223; Миятев 1965: 42; Михайлов 1972: 11–12; Ваклинов 1977: 121–123; резерви у Дуйчев 1967: 31–32). Сегашното състояние на проучванията в Преслав, както бе посочено по-горе, потвърждава съществуването на значителна укрепена резиденция-аул с гарнизон, с представителни и култови сгради, които напълно съответстват на данните на монументалния Чаталарски надпис, който по дух и съдържание трудно би могъл да се свърже с малкото укрепление при с. Хан Крум. В полза на локализацията на аула в Прес-

лав напоследък бяха посочени допълнителни аргументи от езиковия анализ на надписа и от военната по характер архитектура на това укрепление – данни, които не се съгласуват с монументалния характер на надписа, но напълно прилягат на онова, което знаем за Преслав (Михайлов 1993; 2002: 197–198).

Поселищен живот до VII век. Паметникът е един от редките примери в селищната система от езическия период за обитаване на терен във време, непосредствено предшестващо появата на градежи от ранното средновековие. През III в. – първата половина на V в. на мястото на средновековното укрепление и встрани от него е съществувало обширно късноримско селище, обслужвано от две църкви (Антонова 1968; Антонова, Дремсизова 1981: 5–21). Характерът и планировката му са изследвани частично, но постройките от камък и хоросан и обслужващите ги водопроводи позволяват да се допусне, че става дума за частно имение от типа на вилите. Към неговите останки се добавя новооткрита базилика и следи от дървено укрепление с четириъгълна форма (т. XLIX/1:2) с първоначално несигурно датиране (Балабанов 2004а), което в настоящия момент е променено в полза на ранното средновековие (колегиална информация на Т. Балабанов). До вече известната църква са открити няколко гроба с богат гробен инвентар (Балабанов 2005). През VII в. на това място било създадено раннославянско селище, което според фрагментите от ръчно изработени гърнета принадлежи на културата Попина–Джеджови лозя I (Антонова, Дремсизова 1981: 23–24; Антонова 1981; 1984, обр. 4/1–6: дата „VII–VIII в.“; Рашев 2000а: табл. 85/1:24, дата VII в.). Не е ясно дали то прераства в селище от времето на Първото българско царство или раннославянското население го напуска – доброволно или принудително – подобно на селищата при Попина и Гарван.

Укрепителни съоръжения. Укрепителната система повтаря в силно умален мащаб схемата на Плиска чрез съчетаване на землено, дървено и каменно укрепление, разположени концентрично (т. XLIX/1:1–3).

Външната рамка е правилен четириъгълник от вал и ров с размери 540/470 м и площ 254 дка (т. XLIX/1:1). Валът е изграден от изкопаната от рова пръст, натрупана в няколко слоя (Антонова, Дремсизова 1981: 25–26, обр. 18А; Рашев 1982а: 107, т. XXXIX/5). Той е насипан върху тънкия културен слой, оставен от късноримското селище.

Вътрешният укрепителен пояс първоначално е бил съставен от двойна дървена стена с размери 350/230 м и площ 80,5 дка (т. XLIX/1:2). Между двете успоредни редици от дървета е било оставено тясно пространство, което я прави по-различна от плисковската двойна дървена стена (Балабанов 2004а: 131–132, обр. 3, 4). Вероятно по-късно, както в Плиска, дървената стена е била заменена с каменна, открита от предприетите през 1958 г. разкопки (Антонова 1981б; Антонова, Дремсизова 1981: 27 сл.). Тя има размери 113,60 x 92,50 м и площ 10,6 дка (т. XLIX/1:3; L). Нейните основи са изградени от два реда блокове върху подложка от речен чакъл и глина, а надземната част – от подобни блокове в техника opus implectum на спойка от бял хоросан. Голямото количество тухли край нейните стени позволява да се допуска, че горната им част била изградена изцяло от тухли. Укреплението било снабдено с една порта, чийто тесен (1,70 м) пасаж е оформен от два издаващи се навътре пиластра. На северната и западната стена е имало два обикновени прохода. Ъглови и фронтални кули липсват. Тези белези, както и размерите, сближават укреплението с цитаделата на Плиска и с най-вътрешното укрепление на Преслав. Негова особеност са стълбищата при източната и западната стени, изградени, за разлика от аналогичните стълбища в античните крепости, отделно от крепостния зид. Независимо от липсата на развита система от кули, крепостта представлява солидно укрепление. Неговият военен характер се потвърждава косвено и от намерения в развалините на църквата северозападно от съвременното село (Антонова и др. 1981) откъслек от надпис на гръцки и прабългарски език – списък на ризници и шлемове (Бешевлиев 1992: № 54). Най-вероятно първоначално той се е намирал в каменното укрепление и е съдържал списък на въоръжението, зачислено на местния гарнизонен командир.

Гражданска архитектура. В североизточния ъгъл на вътрешното укрепление се разполагала сграда (т. XLIX/2:5; L/V), чийто план е представян по различен начин (Антонова 1961: фиг. 21; Antonova 1976: fig. 1). В последната публикация се приема, че откъм север е имала само едно помещение, а за празното пространство се допуска, че било навес (Антонова, Дремсизова 1981: 40–43, обр. 27, 38 и бел. 56,

57). Съществуват неясноти и противоречия около плана, които изискват допълнителни поверки. Предлаганият тук реконструиран план я сближава с триделните представителни постройки, познати от Плиска и Преслав. Нейният по-небрежен градеж трябва да се обясни вероятно с това, че е била издигната в укрепление с военен характер. Тя трябва да се определи като жилище на местния военачалник, несъвършено в строително отношение копие на жилищния дворец на владетеля в Плиска.

Жилищни сгради за масови нужди са казармите с верижен план покрай северната и западната стена. Сградата до северната крепостна стена (т. L/II) е достигала в източна посока до входа. Тя е дълга около 75 м, широка 4,30 м и е имала четири помещения. Основите са от камък, но надземният градеж вероятно е бил от тухли (Антонова, Дремсизова 1981: 34–37, обр. 28). Помещение 2 било отоплявано от тухлена двуделна печка, вкопана в пода. Пред фасадата била оформена колонада от дървени стълбове върху каменни подставки. Тя поддържала разположен на втория етаж дървен чардак, отворен към двора по цялата дължина на сградата. Аналогичен план и устройство има сградата (т. L/III), допряна до западната крепостна стена (Антонова, Дремсизова 1981: 37–39, обр. 28). Съставена е от две помещения с обща дължина 40,40 м и ширина 4,40 м, пред които откъм двора също се развивала дървена открита тераса на нивото на етажа. По-късно двете сгради били преустроени чрез разширяване навътре към двора, при което старата колонада пред тях била елиминирана (т. L/IV). До началото на стълбището северно от портата се издигало малко стражево помещение (т. L/I).

Дворното пространство пред сградите било настлано на значителни площи с цели и фрагментирани тухли. Такава настилка е имало и от вътрешната страна на портата, от която навътре към запад и север са отвеждали широки тухлени пътеки. Използвани са цели и фрагментирани тухли с античен и средновековен произход. Такива настилки са установени и вън от портата, а една широка тухлена пътека е водела към източния вход на земленото укрепление.

Баня и водни съоръжения. Укреплението се намира в зона с високи и обилни подпочвени води. Още късноримското селище е било снабдявано с вода от каптиран извор югозападно от базилики II и III. Там са установени останки от няколко водопровода и една баня. Водопроводите следват наклона на терена от юг на север, един от тях захранва съществуващата днес чешма непосредствено северно от двете базилики. Средновековното укрепление, което се намира на по-висока кота, вероятно е било снабдявано от друг водоизточник. В очертанията на каменната крепост са установени частично трасетата на няколко водопровода с посока север–юг и изток–запад. Най-добре запазената постройка, свързана с използването на вода, е банята до триделната сграда. Нейният план също е представян в различни публикации с някои различаващи се детайли. В окончателната публикация (Антонова, Дремсизова 1981: 43 сл., обр. 21/VI; 41–45) е показана като постройка с триделно разпределение, към плана на която могат да се направят някои поправки и допълнения (т. XLIX/2:4; L/VI). Източното помещение е изпълнявало ролята на съблекалня (apoditerium) и за обливане със студена вода (frigidarium). В северната му стена е вграден малък басейн за вода, а пред него се е намирала каменна пейка със седалка от тухли. Средното помещение – топлата къпалня (caldarium) има вана за топла вода, подгрявана от изградената под нея хипокаустна инсталация, която вероятно е обхващала цялото помещение. Топъл въздух е подгрявал и стените, по които били оформени кухини с помощта на хоризонтално поставени глинени тръбички и облицовъчни плочки. Огънят и котелът за топла вода (prefurnium) се разполагали в крайното западно помещение. Макар неголяма по размери, банята съдържа основните съставки на банските сгради от античността.

Непосредствено източно от преустроената сграда IV се разполагало съоръжение за съхраняване на вода, днес силно обезличено. Било е вкопано на дълбочина 2,25 м от старата повърхност и е заемало заедно с облицовъчните си стени от тухли, камък и ходрофобен хоросан площ 15–18 кв. м (Антонова, Дремсизова 1981: 50).

Селище. Територията на земленото укрепление била заета от селище, чийто точен обхват не е известен. В западната му част при земеделски работи са били разрушени 15 полуземлянки, от които произхождат фрагменти от гърнета с врязана украса. Следи от същото селище са проследени и по протежение на 1 км западно от земленото укрепление (Антонова, Дремсизова 1960: 38). Дали тази част от селището е съвременна на каменните градежи, или е резултат от

разширение на първоначалното селище в рамките на укреплението, е неизяснен въпрос. Във всеки случай изглежда каменната крепост е била изградена върху терен, където преди това не е имало средновековни жилища. Селището е могло да се образува, подобно на Плиска, около едно вече съществуващо вътрешно укрепление-аул.

Могили. В два от ъглите на земленото укрепление се издигат високи до 8–10 м могили (т. XLIX). В насипа на частично проучената могила 1 са намерени фрагменти от късноримска керамика и тухли от III–IV в., които се приемат за terminus post quem и насочват нейното издигане към периода на ранното средновековие (Антонова, Дремсизова 1981: 26, обр. 18Б). Проучването не е довършено. Предполагаемото им фортификационно предназначение е малко вероятно, както и надгробният им характер. Те биха могли да бъдат възпоменателни съоръжения, аналогични на могили XXXII–XXXIV във Външния град на Плиска.

Хронологията на каменните градежи не е изяснена задоволително. Аналогиите на строителната техника и плановете на банята и триделната сграда с паметници от Плиска и допускането, че Чаталарският надпис се отнася за това укрепление, са главните аргументи то да се датира в началото на IX в. (Антонова, Дремсизова 1981: 58). Към това се прибавят ранните типове керамика, макар не винаги тяхното местонахождение да е сигурно: фрагменти от гърнета с примес от едри пясъчни зърна с право обрязани устия и украса с широки пояси от вълнообразни врязани линии; фрагменти от сиво-черни съдове с излъскана украса, сред тях фрагмент от кана с псевдоухо (Дремсизова 1961: фиг. 11/2); фрагменти от едноръчни и амфоровидни стомни с врязан върху шийката знак „ипсилон с две хасти“ и дръжки, завършващи долу с масивно удебеляване (Антонова, Дремсизова 1981: т. V/9–13; VI; VII). Те принадлежат на първите три основни типове ранна керамика, характерна за Плиска.

II.1г. Други аули

Дворецът на хан Омуртаг на р. Дунав. Търновският надпис на хан Омуртаг съобщава за строеж на „дом“ (*ὀίκος* ‘дом, жилище, палат’) на Дунав“, отдалечен на 40 000 оргии от неговия „стар дом“ (Beševliev 1963: № 55; Бешевлиев 1992: № 56). Липсата на по-точно означение е причина дворецът да е бил търсен в различни точки на дунавския бряг. След специалните разкопки, направени при Малък Преславец, тази точка от брега отпадна от евентуалните локализации на двореца. В литературата се обсъждат още три пункта.

1. *Дръстър.* Римският Дуросторум – ранновизантийският Доростол е единственият изглежда между Дунав и Стара планина заварен град, който след известна пауза бил възстановен и превърнат в укрепен център на българската държава още в периода до покръстването. Една находка от накити и монети на Константин IV Погонат, намерени в опожарен пласт, дава основание да се твърди, че градът е прекратил съществуването си като византийска крепост в 680–681 г., когато бил завладян от Аспарух (Ангелова, Пенчев 1991). По-късните поправки и добавки по крепостните стени, извършени на строително ниво, значително по-високо от това на ранновизантийския град, се датират в периода на Първото българско царство (Ангелова, Дончева 1982: 181–182). Има основания да се смята, че около едно столетие крепостта не е функционирала и едва с предприемането на каменното строителство в Плиска е била поправена и превърната в извънстолична владетелска резиденция едва в началото на IX в. В този смисъл сведението на Българския апокрифен български летопис от XI в. за строителната дейност на Аспарух в Дръстър трябва да се отнесе към легендарните елементи в летописа. Достоверните писмени известия свидетелстват за първостепенната роля на крепостта в историята на Първото българско царство (Кузев 1981а).

Крепостните стени са проучени само в отделни сектори и поради това формата и размерите на крепостта могат да се очертаят само приблизително (т. LI/1). Северната крепостна стена, частично обрушена, е била допълнително удебелена в западната си половина в техника opus quadratum върху пилоти с квадратно сечение и хоризонтално поставени между тях дървени греди. В този крайречен участък са открити следи от пристанище (Ангелова 1988: 37, обр. 2). На южната стена допълнително била изградена порта, вместена в разрушен участък на ранновизантийската стена. Съставена е от две симетрични двойни кули, издаващи се навън и навътре от стената (т. LI/1а). По средата настла-

ният с каменни плочи пасаж бил преграден от падаща врата, а отвътре – с двукрила. Най-близките аналогии на портата основателно се сочат в Плиска и Преслав (Ангелова 1973: 87–89, обр. 7; 10; Ангелова, Дончева 1982: 181). Със съчетаването от една падаща и една двукрила вътрешна врата дръстърската порта се сближава по-точно с портите на плисковската крепост от периода преди преустройството им, когато те още не са имали външна двукрила врата (Бояджиев 2000: 173–174). Между кули № 2 и 5 отвътре на стената е била допълнително пристроена четириъгълна кула – третата известна засега преправка на ранновизантийската стена (Ангелова 1988: 38). Знакът „ипсилон с две хасти" върху един от блоковете на крепостната стена също е потвърждение за използването ѝ през IX в. (Ангелова 1988: обр. 3; общо за знаците от Дръстър Атанасов 1990: табл. IX). Върху една мраморна колона, за датирането на която не може да се каже нищо определено, също е издълбан подобен знак (Бешевлиев 1988: обр. 3). Големите трудности, които съпътстват разкопките поради многовековните по-късни наслоения и разрушения, не са позволили още откриването на архитектурни паметници от периода преди покръстването. Преизползваните крепостни стени предполагат съществуването на сгради, характерни за укрепените хански резиденции – дворец, езически храм, баня. Ролята на Дръстър в езическо време ясно се долавя от намерените там два надписа на гръцки език. Първият съдържа името на Крум и предава събития от 811–813 г. (Beševliev 1963: № 3; Бешевлиев 1992а: № 3). Търновският надпис на Омуртаг, съобщаващ за строителството на „преславен дом на Дунав", вероятно визира градеж в рамките на дръстърската крепост. Неговото разполагане там бе допуснато от В. Бешевлиев още през 60-те години на XX в. (Beševliev 1963: № 54, 258–259; Бешевлиев 1992: № 55, 207 сл.). Строителната дейност на Омуртаг в Дръстър намери напоследък още по-категорично потвърждение в открития при разкопки малък къс от надпис, съдържащ името му (Ангелова 2003: 191). Вероятно поради вече съществуващите и преизползвани крепостни стени градежът на Омуртаг от Търновския надпис е наречен само *ойкос* „дом", а не *ауле* „двор, дворец" (в българското значение – укрепен дворец). Ако се съди от досега проучените сектори (Ангелова 2003: табл. I), старата планировка и застройка от римо-византийско време не ще е била възстановена и използвана, като се изключи крепостната стена. Трябва да си представим Дръстър от IX век, застроен по подобие на Плиска – една жилищно-представителна сграда, заобиколена с няколко обслужващи постройки и широки необитаеми площи между тези постройки и крепостните стени.

2. *Пъкуиул луй Соаре.* Крепостта се разполага на 17 км източно от Дръстър върху наносен остров в р. Дунав, който през вековете променял очертанията си. По тази причина днес от нея е запазен само североизточния ъгъл (т. LI/3). Неустойчивият терен е наложил основите от дялани варовикови блокове да бъдат положени върху дебели пилоти и хоризонтално поставени греди (Diaconu, Vîlceanu 1971: 56, fig. 20). Надземната част на стената допълнително била заздравена чрез двустранно стесняване и оформяне на цокли. Портата е устроена в четириъгълна кула, която се издава пред фронта на куртината. Отвън е снабдена с падаща врата, а отвътре – с двукрила. Открито стълбище до вътрешното лице на стената е извеждало до бойната пътека. Ъгловата кула, разположена наблизо, значително обезличена, има специфична крушовидна форма с плътна вътрешност. На източната стена, откъм стария плавателен ръкав на реката, се издигали две правоъгълни кули, охраняващи пристана и водещия към него вход. Стената между двете кули е прорязана от тесни отвори, които се определят като място за привързване на плавателни съдове (Diaconu, Volceanu 1971: 38, fig. 13). Според друга версия те били използвани за избутване на вражески плавателни съдове, опитващи се да дебаркират на острова (Бояджиев 2000: 180, обр. 33). Ако се съди от разстоянието между двете порти и ъгловата кула-бастион, площта на крепостта не е надминавала 20–25 дка.

Румънските изследователи определят паметника като византийска крепост от последната третина на X в. (Diaconu, Vîlceanu 1971: 23–25; Barnea, Ştefănescu 1971: 82–89), но нито археологическите, нито писмените източници позволяват това (Божилов 1973). Редица български автори я отнасят към старобългарските крепости-аули и я отъждествяват с двореца на Омуртаг от Търновския надпис (Миятев 1965: 44–47; Ваклинов 1977: 129–131; Бояджиев 1981: 144, обр. 10; Кузев 1981б; Овчаров 1981; 1982; Рашев 1982а: т. LV). Главно основание за

това е сходството на строителната техника на крепостните стени с тази от Плиска и Преслав – големи правилно дялани блокове, споени с хоросан. И двете позиции съдържат проблеми, които не са решени. „Византийската“ теза се основава главно на големия брой византийски монети от последната четвърт на X в. и на предполагаемата роля на крепостта във византийската гранична отбрана. Липсват обаче преки археологически доказателства за датирането ѝ в края на X в. Византийските монети отразяват, както в Плиска и Преслав, не построяването на тези крепости, а възобновяването на монетното обръщение след тяхното присъединяване към Византия. От друга страна свързването ѝ с „преславния дом“ от Търновския надпис трябва да се съобразява с факта, че там се говори не за строеж на *аỳл*, т.е. крепост с представителна сграда в нея, а само за дом (*ὸйкос*). Това би могло да означава, че домът е бил издигнат във вече съществуваща крепост (Дръстър), макар че тъкмо в този надпис понятията *аулѐ* и *ὸйкос* са показани като равностойни. Някои детайли насочват към сравнение със северното разширение на вътрешната крепост в Преслав – четириъгълните кули до пристана, цокълното стесняване на суперструкцията, пилотите под основата, слабото присъствие на врязани знаци върху каменните блокове. Най-ранната керамика от крепостта не може да се отнесе по-рано от X век (Diaconu, Volceanu 1971: 71 sq.), но това още не решава въпроса с датировката, тъй като ранният културен пласт в крепостите-аули е сравнително тънък и слабо наситен с материали (срв. данните за Плиска по-горе). Друг важен елемент – четириъгълната кула-порта, не е познат в другите крепости с блоков градеж. Може да се обсъжда въпроса дали тя не се е появила във връзка със старобългарското строителство в Добруджа от по-късно време, когато бил издигнат Каменният вал и веригата от крепости до него. Крайната западна крепост на вала при Черна вода (римо-византийският Аксиополис) е изградена от големи дялани блокове и е снабдена с порта, аналогична на плисковските и преславските (Florescu 1968: 72, fig. 45b; Кузев 1981в: 201–202). Нейното съществуване през ранното средновековие не се поставя под съмнение дори от крайно скептични румънски автори (Barnea, I. 1960: 76–78). Изграждането ѝ е могло да бъде предизвикано от потребността от по-ефикасен контрол на корабоплаването по реката. По време на българо-маджарската война от 894–896 г. българите предприели преграждане на реката с вериги срещу византийския флот – мярка, която не могла да спре проникването им в Дунав (Златарски 1994 I, 2: 296) и подсказва необходимост от мерки за контрол върху корабоплаването. Тези косвени данни поставят въпроса дали не би трябвало да схващаме Пъкуиул луй Соаре като градеж, свързан със строителната дейност в България от края на IX – началото на X в. Тя, както и Каменният вал, би могла да се свърже със строителната дейност на Симеон в Добруджа, когато най-вероятно е бил издигнат Каменният вал (Рашев 1979а: 18). Въпросът за датировката на тази крепост се нуждае от специално изследване.

3. *Дворец при езерото Олтина?* Наскоро бе предложена нова теза за мястото на дунавския дворец. Въз основа на хипотетична локализация на столица преди Плиска при Марцианопол и на предполагаемо използане на производна на боспорската оргия мярка за измерване на разстоянието от 40 000 оргии (98,680 м), се предлага локализиране на двореца на брега на Дунав при езерото Олтина (Георгиев 2004г: 31–32, обр. 2; 2006: 56–59, обр. 2/2). То не се основава на преки археологически данни, а на исторически, езикови и ономастични данни, които не са достатъчно сигурни.

Марцианопол? Според някои предварителни данни в рамките на римо-византийския Марцианопол и върху част от неговите останки през IX в. била издигната крепост от типа на аулите (Димитров 1982: 58–59, табл. I; 1987: 208д, 224). Тя се разполагала върху руините на античния амфитеатър и частично е използвала неговите стени. Крепостната стена, дебела 3,50 м, е градена от правилно издялани варовикови блокове, взети вероятно от по-стари местни градежи. Заемала площ около 4 дка. На северната и западната стена са отбелязани останките на три петоъгълни кули. По-късно към нея е била добавена от север нова стена, снабдена с четириъгълни кули. Обнародваният план на този сектор (Петров, Т. 1967: 8, обр. 3) предава обратно съотношение между двата градежа (т. LI/2). Голямата дебелина на стената трябва изглежда да се обясни с липсата на вкопани основи или с непрецизно разчистване. Ако причина е липсата на основи, крепостта би могла да се свърже с крепостите от типа Цар Асен и да се датира в християнския период. В такъв случай

тя би могла да се сближи с ранносредновековните крепости, които се появяват във вътрешността на някои римовизантийски крепости (Капидава, Абритус, Диоклетианопол). Тази възможност подлежи на проверка чрез целенасочени разкопки. На територията на Марцианопол и в околностите му са известни няколко паметника от ранното средновековие. Това са ранносредновековно селище в самата крепост, където е намерен варовиков модел на юрта (Рашев 1976), два езически некропола с кръглия масов гроб в близката околност (Димитров 1971; 1972; Димитров, Маринов 1974) и един християнски некропол – паметници, които правят Девненската низина един от най-интензивно обитаваните през VIII–IX в. региони в днешна Североизточна България. Античният Марцианопол бил основният източник за доставяне на готови строителни и пластично-декоративни материали за аула в Плиска. Това е още един довод за малко вероятното съществуване там на крепост от аулен тип. Не може да се изключва средновековната крепост да датира от периода след XI в. и да принадлежи на посочената в извор от началото на XIV в. българска крепост Девина (Margos 1970). Въз основа на исторически, езикови и ономастични данни при Марционапол се поставя предполагаема по-ранна от Плиска столична резиденция, съществувала приблизително в първото столетие след 681 г. (Георгиев 2002б; 2002г; 2002е; 2004в; 2004г). Засега не са посочени сигурни археологически останки от нея.

На север от Дунав единствено крепостта при Слон притежава някои черти на аулите и поточно врязването на знаци върху малки правилно обработени блокчета от градежа. Това бяха основанията да бъде включена в групата на крепостите-аули (Рашев 1982а: 147–148, т. LVIII). Но малките ѝ размери, неправилна форма и отсъствие на представителна постройка и баня не позволяват определянето ѝ като аул. Тя може да се определи като силно опростено, редуцирано и неумело подражание на аулния тип градеж и да се сближи по дата с крепостите от групата Цар Асен, най-ранните от които се появяват не по-рано от втората половина – края на IX в.

Не са прибавени сигурни данни в потвърждение на евентуална аулна принадлежност на крепостите при Видин и Оряхово, както това е допуснато по-рано (Рашев 1982а: 147).

Липсват преки археологически данни да се потвърди предположението, че завладяването на Северна Македония от България в средата на IX в е предизвикало строеж на крепости-аули по подобие на Плиска и Преслав, както се определят крепостите при Крупище, Дебреще, Девол, Преспа и Охрид (Микулчиќ 1996: 70–71, 240, 255). Прегледът на наличните данни не позволява това (Рашев 2005, п. п. 2).

II.1g. Аулите – обща характеристика

Фортификация. Характерен белег от укрепяването на аулите е изграждането на крепостни стени от правилно издялани паралелепипедни или кубични каменни блокове. Зад този общ белег се откриват редица различия по отношение на строителната техника, конструкции, форма и разположение на кули и порти. Така каменните блокове от крепостните стени на някои аули, както и на другите градежи в тях, са били споени с хоросан, примесен с едро счукана тухла (Плиска, Дръстър, Пъкуиул луй Соаре), докато в други (Преслав, с. Хан Крум) е използван бял хоросан (Овчаров 1982а: 95 сл.). Те се дължат на работата на различни строителни екипи, на хронологически различия в строителството и на липса на унифицирани строителни и фортификационни стандарти. Според значението на съответната крепост вероятно е бил определян и размерът на укрепената площ: Плиска – 483 дка; Преслав (Вътрешен град) – 125 дка, с разширението – 250 дка; Дръстър – (заварена ранновизантийска крепост) около 50 дка; Хан Крум – 10,5 дка).

Според комбинацията от кули аулните крепости образуват три разновидности. Към първата принадлежи Плиска. Тя се характеризира с редовна система от ъглови и фронтални кули, последните разположени в средата на отсечката между порта и ъглова кула. Тази симетричност, както и правите стени, сближават Плиска с ранните римски лагери-крепости и с византийския полеви лагер (Рашев 1995а: 20). Втората разновидност е представена от крепостта в Преслав. За нея е характерно отсъствието на фронтални кули. Трета разновидност представя крепостта при Хан Крум и цитаделните крепости на Плиска и Преслав. Те нямат нито фронтални, нито ъглови кули и са снабдени само с една или две порти и обикновени входове. От другите кре-

пости се отличават и с малките си размери. Преобладават случаите на крепости без фронтални кули. Особен случай са фронталните кули и на плисковската крепост. Те са разположени на значителни разстояния от ъгловите кули и от портите и са осигурявали твърде слаб, неефективен страничен обстрел. От такава гледна точка тя може да се характеризира по-скоро като едно парадно, представително съоръжение, отколкото като крепост, пригодена за ефективна отбрана (Рашев 1995а: 21). Отсъствието на фронталните кули или тяхната практическа неефективност, когато ги има, може да се определи като съществена особеност на фортификацията на аулите. Едва в северната добавка на преславската вътрешна крепост се появява правилната система от четириъгълни кули, разположени на сравнително близко разстояние. Впрочем някои наблюдения сочат, че първоначално на северната стена на разширението е имало само една конструктивно свързана със стената кула, докато останалите са изградени на фуга и вероятно са издигнати по-късно (Бояджиев 1993: 179). Ако е така, и тук първоначално е отсъствала система от гъсто разположени фронтални кули.

Друга особеност е ограниченото използване на външни стълбища. Те са засвидетелствани само в Хан Крум, на външната крепостна стена на Преслав и в добавката към преславската цитадела (Аладжов и др. 1992; Бонев 1998: 32–33, обр. 12). И в трите случая портите на тези паметници са от вторият, неразвит тип, който изисква изграждането на външни стълбища за изкачване до бойната пътека, докато в крепостите с порти от сложен тип липсват такива стълбища, тъй като там те са разположени в една от кулите. В тях достъпът до бойната пътека е ставал по дървени стълбища, разположени в ъгловите и фронтални кули. В Плиска допълнително изградени външни стълбища се появяват едва в най-късния (византийски) период от живота на крепостта (Миятев 1958; Балабанов 1985: 124–128, обр. 16–19).

Портите принадлежат към два основни типа и се съчетават с присъствие или отсъствие на фронтални и ъглови кули. Крепостите с фронтални и/или ъглови кули са снабдени с порти със сложно устройство, крепостите без кули – с порти от обикновен тип. Първият тип порти намираме в Плиска, вътрешната крепост на Преслав и в Дръстър. Те са съставени от по две двойки кули, издаващи се навън и навътре от крепостния зид и са снабдени с две врати – външна падаща и вътрешна двукрила. Някои различия в устройството на прохода и разположението на вратите не променят принципното им сходство. Вторият тип порти са характерни за крепостите без кули – Цитаделата на Плиска, Хан Крум, външната крепостна стена на Преслав и неговото най-вътрешно укрепление. Те са тесни проходи, оформени между издаващи се навътре и порядко навън издължени пиластри. Освен тях са били използвани и обикновени потерни. Близостта между крепостите със сложен тип порти се допълва от сходство по форма и размери на техните кръгли в план ъглови кули. Ъглови кули се появяват и в добавката на най-вътрешното преславско укрепление, където те се съчетават с порта от втория тип.

Строителната техника също не е единна. За Плиска е характерен блоков градеж на основата върху пилоти, техника opus implectum на суперструкцията, хоросан със счукана тухла за спойка, обмазване на лицевите фуги с фин хидрофобен хоросан. Тези белези я обособяват като самостоятелен строително-технически пример, към който се прибавя и непознатото от другите аули присъствие на система от фронтални кули. Крепостите в Преслав и Хан Крум имат основа от речна баластра, камъни и волутъци (глинобетон) без пилоти, суперструкция в техника opus quadratum, бял хоросан за спойка, необмазани лицеви фуги. Така се обособяват две разновидности на фортификацията от IX в., представени съответно от Плиска и от Преслав – Хан Крум. Основните строителни и конструктивни елементи са общи (блоков градеж, порти от двата типа, кръгли ъглови кули) и именно те придават единство на групата като цяло.

Каменните сгради и съоръжения имат различно предназначение и се обединяват в следните групи: граждански (представителни и жилищни), култови, „водни" постройки и съоръжения, подземни комуникации. По отношение на строителната си техника и състава на хоросана те се разделят в две основни групи подобно на крепостното строителство. Тук е по-важно да се акцентира върху функцията им.

Гражданска архитектура. Паметниците на гражданската архитектура са централна тема при изследването на аулите. Три основни проблема са били обект на внимание и тема на публикациите. На първо място трябва да се постави

разкриването и обнародването на нови паметници или доизследване на по-стари. Независимо от продължителната история на проучванията все още липсва цялостна публикация на архитектурните комплекси в Плиска и Преслав. Отделни терени в рамките на някои сгради и особено около тях не са проучени или са частично проучени. Всичко това придава на изследванията по този проблем незавършен характер. Втори обсъждан проблем е относителната хронология на сградите, особено в Плиска. Досегашните изследвания трябва да се оценят като непълни и неокончателни поради използване на частични или неточни данни за отделни сгради и съоръжения. Трети проблем са плановите и строителните особености на сградите, произходът и аналогиите на архитектурно-строителната традиция. Тематично тук могат да се добавят въпросите около проектирането и изпълнението на консервационните и реставрационните работи и опитите за обемна възстановка на някои паметници (Нейков 1981; Пировска 1981; Василева 1985; 1987).

Сградите с представителен характер принадлежат към два основни типа – с центрична планировка върху симетрично пресичащи се основи (Крумов дворец) или с издължено базиликално разпределение с апсида (Тронна палата в Плиска и западна дворцова сграда в Преслав). Жилищните сгради също се обособяват в две групи. Някои от тях са свързани с владетеля и неговото обкръжение и се явяват допълнение на групата на представителните сгради, други имат косвена връзка с двора. За тях е характерно тризделното разпределение – централна широка зала с коридори, разделени на три помещения. Това е развитият архитектурен тип, който в Плиска се появява в етапа след пожара. Познати са и представителни сгради с опростен план като сграда № 32 в Плиска, която е четириъгълник без вътрешно разпределение. Този план се възпроизвежда в Плиска след покръстването с обикновен градеж от ломени камъни на спойка от кал и с по-малки размери в сгради № 30 и 34 (Миятев 1965: обр. 55; срв. манастирска еднозделна сграда от XII в. размери 20/14 м – RBK I: 363, Abb. 13). Усложнен вариант на този прост план са сградите с двуделно разпределение, които предшестват тризделните по план постройки на Малкия дворец. Засега те са единствените представители на този план в аулите. Причисляването на две сгради от Хан Крум и Калугерица към този тип (Георгиев 1984а: 150) се затруднява от обнародване на нови данни за тях, които променят първоначално обнародваните планове (срв. тук по-долу за Калугерица). Той се запазва и в християнско време. Такава е вътрешната двуделна част на една недопроучена жилищна постройка от м. Аврадака при Преслав (Иванова 1949: 46–47, обр. 46а) и две постройки от манастира в м. Патлейна (Миятев 1965: обр. 137). Двуделната по план жилищна сграда се сближава със стар южнобалкански архитектурен тип – древногръцкото мегаронно жилище със закрито предверие, за което се смята, че е първообраз на т.нар. храм с анти. С някои изменения то може да се види в състава на някои ранновизантийски архитектурни комплекси (Георгиев 1984а: 150 и бел. 50). В България през IX в. това жилище трябва да се схваща по-скоро като усложнена разновидност на еднозделната жилищна сграда. Тяхна обща черта е правоъгълната форма на плана и съотношението на дължина към ширина 2:1 или близо до тази стойност.

По-широко разпространение е получила представителната жилищна сграда с тризделен план. Основна нейна особеност е широката средна част, разделена на две помещения, която, взета сама за себе си, е всъщност една постройка от разгледания по-горе двуделен тип. Тази централна част е фланкирана по дължина от два двойно по-тесни коридора, разделени от своя страна на три помещения. Най-ранният пример в тази група е първоначалната сграда, върху останките на която се обособява по-късно източната част на т.нар. Малък дворец. Тя е квадратна в план, почти квадрат е и нейното по-голямо средно помещение. Разположените встрани от него коридори са разделени от своя страна на по две квадратни помещения. Съотношението между ширината на централните помещения и страничните коридори се доближава до 2:1. Почти квадратна форма с размери 15,10/14,40 м с вътрешно тризделно разпределение има и първоначалната западна част на преустроения Малък дворец (сграда Б у Георгиев 1984а: обр. 9а). Тук е реализирано друго съотношение между средната и страничните части, което достига докъм 4:1, т.е. на широките вътрешни помещения съответстват твърде тесни странични, разделени на три части както при първоначалната източна сграда. Сходна транс-

формация е претърпяла източната сграда. Още четири сгради от този тип представят четири разновидности на триделния план – т.нар. болярско жилище, сградата върху засипаното водохранилище, архиепископският дворец в манастира около Голямата базилика (Георгиев, Витлянов 2001: 39–48) и една вероятно недоразчистена (или частично разрушена) сграда в м. Бял бряг в Преслав (Ангелов, Станчев 1955: обр. 9). Нейното датиране в езическия период обаче е проблематично, тя по-вероятно е паметник от християнско време подобно на сградата до църквата в съседната местност Аврадака, определена като страноприемница (Иванова 1948: 46–47, обр. 41а), манастирска болница (Мавродинов 1959: 187–188) или частна резиденция (Костова 2004: 139–140).

Триделната жилищна постройка в България през първата половина на IX в. с основание се определя като реплика на по-стар жилищен тип. Като вероятни непосредствени предходници се сочат арменски дворци от V–VII в. и отделни части от омейадските дворци (ВИА 3: 205, рис. 4; Якобсон 1968; Ваклинов 1977: 93–95, 109), както и една жилищна сграда от Мегара от V в. (Мавродинов 1959: 47; Георгиев 1984а: 144, обр. 7; RBK III: 1004–1005, Abb. 2) и триделните сгради от Хатра (Василев 1937: обр. 9). Към тези примери може да се добави планът на една църква в Испания, чието вътрешно разпределение е почти сходно с последния период от съществуването на източната част на Малкия дворец (RBK III: 202, Abb. 34). Северозападният ъгъл на църквата на Симеон Стилит при Антиохия е зает от подобна триделна сграда (Mango 1992:18, Abb. 16). При добре известната от други случаи връзка между жилищни и култови сгради подобно сходство не изненадва, макар че в някои случаи може да става дума и за формално съвпадение на плана. Все пак тези аналогии показват, че най-близките успоредици на плана са ранновизантийски и ранноарабски паметници.

Култова архитектура. Според някои детайли на плана езическите храмове могат да се обособят, както това вече е правено в литературата, в две групи – със затворен външен четириъгълник и ориентация по оста север–юг и с предполагаема колонада върху външния четириъгълник-стилобат и ориентация по оста изток–запад (Станилов 1982; Овчаров 1997: 50 сл.; Бонев 1989). Тъй като преки следи от подобна колонада не са установени на място при нито един от храмовете от втората група, нейното съществуване се допуска само въз основа на по-тънките външни стени и на по-плитките им основи. Има основания поради това и в тези случаи да се допуска плътно затваряне на външния четириъгълник, чиито невисоки стени са завършвали с покрив, по-нисък от този на вътрешния четириъгълник (Бояджиев 1999: обр. 10). Подобна реконструкция по-добре обяснява заложената в плана идея да се осигури максимално изолиране на същинската част на храма във вътрешния четириъгълник. Неслучайно в коридорите се разполагат малките басейни за вода, каквито се срещат и в двете групи храмове. В такъв случай може да се каже, че езическите храмове в аулите всъщност представят принципно една и съща планова схема, реализирана с две различни ориентации на дългата ос. Идеята, заложена в този план, е да се осигури максимална изолация на централната част. Средната и малка площ на тези части трябва да се обяснява с ограничения достъп до нея. Тя е място, където избрани лица извършват култови действия или присъстват на тях и не е предназначена за масов достъп. Същинската част на храма трябва да се е схващала като „жилище“ на бога. Вероятно за непосветените е била отредена по-широката входна част от околовръстния коридор в някои храмове или предверието в други. Ограниченото им пространство обаче подсказва, че обикновените молещи са били вън от храма. В това отношение българският езически храм се приближава до функцията, а донякъде и до плана на древногръцкия и римския храм. Първоначалният вид на такива храмове от римската епоха се реконструира по описания по-горе начин (Matthaus 1987: Abb. 45, 46; Haselgrove 1989; Gilles 1996: Abb. 38).

Традиционно езическите храмове се свързват с култа към прабългарския бог Тангра. При наличните данни за устройството им е трудно да се приведат конкретни доказателства в тази насока. Сигурно е, че при изпълнението на обряда или в подготовката за него водата е била необходим или задължителен елемент. В двата плисковски храма, както и в храма в Мадара, тя била съхранявана в специални басейнчета, разположени в обиколните коридори около същинската храмова част. Ориентацията на стените спрямо основните посоки подсказва упражняване на култ, свързан с небето и небесни-

те светила. Наличните данни, включително от писмени източници, не дават достатъчно сигурни опорни точки за неговото конкретизиране. Според тях прабългарската религия се представя твърде общо като система от култове, свързани с небесните светила и някои животни като коня и кучето (Бешевлиев 1981: 67 сл.). Култът към Тангра е засвидетелстван от един повреден надпис от Мадара и от късен турски ръкопис (Бешевлиев 1981: 74). Гръцкото *теос* „бог" от т.нар. прабългарски надписи може да се схваща като заместител на името Тангра, но също така, което според нас е по-вероятно, и като гръцка заемка за означаване на понятието бог, без да е възможно да се конкретизира неговото име (Рашев 1996а: 41–42). Някои уточнения в ориентацията на храмовете е повод да се допуска връзката им с дати от прабългарския календар (Григоров 2000: 21).

Произходът на плановата схема е бил търсен предимно в Иран и свързван с традиционния ирански храм на огъня в различни периоди от историята на този район и главно с храмовете от периода на Кушанската империя, особено тези в Хатра, Сурх Котал и Дура Европос (Василев 1937: обр. 9; Ваклинов 1977: 112–114; Бояджиев 1999: обр. 8; Дончева 2005; срв. общо за тях Кузнецов 1985; Сарианиди 1996; Kaim 2002: rys. 32, 59, 64, 66). Концентричното заграждане на храмовото пространство е универсален похват, познат от различни култури, региони и времена и поради това за българския храм са били привличани и формално близки, но неприемливи от историко-културна гледна точка аналогии – келтският (Бобчев 1958), провинциалният римски (Gilles 1996: Abb. 19, 28, 29, 36, 37, 38) или будисткият храм – в третия случай чрез необосновано датиране на една случайно намерена будистка статуетка от ново време в периода на ранното средновековие (Brentjes 1971). Нейният късен вносен произход бе убедително доказан (Квинто 1991). Произходът на плана не може да се разглежда отделно от произхода на плановете и строителната техника на другите паметници на монументалната архитектура, с които храмовете са синхронни и имат общи технико-строителни особености. В настоящия момент сигурното е, че заедно с тях той идва най-вероятно от източните провинции на средиземноморската архитектурна област, както това вече е посочвано. Един нов пример в това отношение е споменатият по-горе план на храм на Ваал от I в. пр. Хр. в Сирия (Иванова 1936: обр. 187). Неговата схема е почти идентична с тази на т.нар. административна сграда в Преслав и принципно сходна с тази на другите езически храмове. Тъй като по принципното си устройство двете групи храмове у нас са сходни, може да се приеме, че техен източник са дохристиянският и доислямският храм в Близкия и Среден изток, най-отличителната черта на който са неразчленените коридори около същинската част на храма. Вероятно на подобно влияние се дължи и особената планировка на някои раннохристиянски църкви в Близкия изток. Базиликата от VI в. при омейадския дворец до Каср-ибн-Вардан (ВИА 3: рис. 33) и една базилика в Истрос от VI в. и в Мала Азия от IX в. (ВИА 3: рис. 71/4) с трите си неразчленени обиколни коридора около централната част могат да се разглеждат като реплика на тези храмове. Съчетание от дохристиянски храм и църква представлява една църква от Царичин град в Сърбия. Нейната олтарна част е триконха, която продължава на запад с четириъгълно тяло, което по план е пълна аналогия на преславския храм във Вътрешния град (Mango 1992: Abb. 23).

„Водни" постройки и съоръжения. Сградите и съоръженията, свързани със съхраняване и използване на вода, са извънредно характерен детайл в устройството на аулите (Георгиев 1981). Довеждането на вода от далечно разстояние по гравитачен път чрез водопроводи от глинени тръби за нуждите на владетелската резиденция е една от най-забележителните черти на българската ранносредновековна култура изобщо. Тя впечатлява особено в Плиска, където в степни условия е била изградена мрежа от водопроводи, която би била достатъчна за водоснабдяване на многобройно население, но в действителност е задоволявала нуждите на малобройните обитатели на ханската резиденция. Обитателите на кварталите във Външния град не са могли да се възползват от тази система, а са си доставяли вода от реката, от извори и кладенци. Такава е констатацията в настоящия момент, когато са известни твърде малко крайни точки на водопроводите. Несвързан с тази мрежа е останал и големият комплекс в тази част на столицата – Голямата базилика и манастира около нея. Течащата вода очевидно е един от материалните изрази на монопола, престижа и привилегиите на централната власт по отношение на битовата култура. Това ясно е изразено от

Шуменския надпис, според който едно новопостроено водно съоръжение било подарено на хан Маламир, а строителството му е било надзиравано от неговия пръв помощник кавхан Исбул. Пряката връзка между функционирането на водопроводната система и ханската резиденция се проявява скоро след преместването на столицата, когато били прекратени ремонтно-възстановителните работи по мрежата и тя постепенно спира да работи. Постоянно увеличаващото се население на Вътрешния град не се е погрижило да ремонтира и използва заварената водопроводна мрежа, доставяйки си вода чрез изкопаване на кладенци или от реката.

Баните в аулите показват ясно развитие от крайно опростен едноделен към по-сложен план. Най-ранните бани са едноделни или двуделни, докато по-късните възпроизвеждат, макар в силно редуцирани размери, класическото антично триделно разпределение. Съчетаването им с жилищна сграда от дворцов тип е правило. Банята не се превръща в постройка за задоволяване на масова потребност и само в този факт достатъчно ясно е отразен характерът на ранносредновековното българско общество в сравнение с обществения статут на свободните гръцки и римски граждани и техните големи обществени бани. По отношение на строителните материали, техника и план на съоръженията и сградите за съхраняване и използване на вода, се констатира заимстване от традицията на Византия от VI до IX в. (Георгиев 1982).

Подземни комуникации. Означавани найчесто като „тайни ходници“, те са особена и оригинална черта от планировката на Плиска. Неголямата им дълбочина не оставя съмнение, че тяхното прокопаване се е извършвало по открит способ. Наличието на сравнително гъста мрежа от основни трасета и разклонения показва реалната необходимост от тези съоръжения, които без съмнение са били предназначени да осигурят невидимо придвижване в различни точки на резиденцията и вън от нея в случай на опасност. Тя е свързана със сгради, които са обитавани от владетеля и неговото семейство и без съмнение са били предназначени за неговата безопасност. Това е толкова по-странно, като се знае, че територията на Вътрешния град е била почти незаселена и че в такъв случай опасността е могла да се очаква от страна на непосредственото обкръжение на владетеля. Знае се, че по време на кризата от средата на VIII в. животът на неколцина ханове бил отнет твърде лесно поради недоволство от тяхното поведение във войната с Византия, други успели да избягнат подобно отмъщението чрез бягство. Изглежда споменът за тази несигурност, или традиционната нестабилност в двора, е довела до изграждането на тайни съобщителни галерии дори в онзи момент, когато внушителните каменни градежи, свързани с тези галерии се извисяват като материално свидетелство за стабилността и авторитета на ханската власт. Извънредните мерки за придвижване под земята издават несигурността, в която дори езическите владетели от първата половина на IX в. упражнявали властта. Това противоречие се прибавя към особеностите, вече отбелязани, които правят от Плиска феномен. Прототипите на тези съоръжения трябва да се търсят в рамките на същата архитектурно-строителна традиция, откъдето идват плановете и строителната техника на другите сгради в аулите. Подземни проходи, минаващи през основите на крепостната стена, са известни в устройството на ранновизантийските крепости при Сливен и Симеоновград, но техните размери, конструкция и предназначение са по-различни. Те започват недалеч от вътрешното лице на крепостния зид и отвеждат навън до близо разположен водоизточник. Напомнят засводените проходи-стълбища към водоизточници, известни и от крепости от периода на Второто българско царство (Търново, Червен). В Плиска тази система е имала по-различно предназначение, доколкото водоснабдяването на центъра е било гарантирано по друг начин. Там те се свързват изключително със сигурността на владетеля и обезпечаване при необходимост на тайната на неговото местонахождение и придвижване. От такава гледна точка вероятните идейни и строително-технически прототипи, както бе отбелязано, са тайните проходи и входове в константинополския дворец и покритият пасаж между двореца и хиподрома, предназначен за сигурността на императора.

Произход на архитектурно-строителната традиция. Най-представителната съставка на българската езическа материална култура безспорно е архитектурата, често означавана като „монументална“ поради градежа от големи правилно издялани каменни блокове. В малки държави като съвременна България, получили политическата си независимост след продължителна чужда политическа и културна зависи-

мост, оценката на подобни явления обикновено е съпроводена с емоционални и политически мотиви, при които централно значение придобива проблемът за произхода и националната самобитност на явлението. От своя страна издирването на произхода неизбежно е съпроводено с широки културно-исторически съпоставки, които предполагат възможност за изборност. Често произходът на едно ярко и оригинално културно явление, както и на някой етнос, е забулен в неизвестност, което пък създава възможност за спекулации и отдалечаване от обективността. Тук е уместно да се напомнят думите на френския историк М. Блок по въпроса за произхода, който той основателно нарича „злият идол на историците". Поради подобни причини оценката на това явление у нас е твърде разнопосочна. Твърде често тя е била съобразявана с политическата конюнктура в страната. Само в периода от Освобождението до Първата световна война, когато в българската историческа наука царува относително обективен дух, а паметниците от ранното средновековие се изследват предимно от чужденци (К. Иречек, К. Шкорпил, Ф. И. Успенски), проблемът за произхода не е поставян като централен, а на близостта на плисковските градежи до византийските не е придавано особено значение. Но още в края на войната, когато историята е призована да компенсира и смекчи последиците от поражението на България чрез окуражаващи исторически спомени и примери, се появяват и първите опити за характеризирането на българската езическа култура, предимно паметниците на архитектурата, като самобитно явление с корени в източната родина на прабългарите или като резултат от техните контакти с древните източни култури, с които прабългарите се срещнали по пътя си към Дунав. На тази основа, формулирана отначало твърде общо и лаконично (Filov 1919: 3–4) по-късно се създава сасанидската теория (Филов 1922: 368; 1924: 5–8; Filov 1930; Протич 1927; Fehér 1931: 158–159; Фехер 1940: 115–116; съвременен поглед към проблема у Чобанов 2006: 9–13, 73 сл.). Все тогава, като противовес на тази теза, е обърнато за пръв път внимание на ролята на местното добългарско архитектурно наследство (Баласчев 1920: 45) и на съвременната византийска култура и нейните архитектурни паметници от столицата и източните провинции като евентуален източник на плисковските градежи (Миятев 1930: 142; 1942: 129–130; 1965: 35, 40, 53; Mijatev 1936; Василев 1937: 145–146). След 1944 г. от различни позиции и по повод на различни паметници също се акцентира на ролята на местното архитектурно наследство (Мавродинов 1959: 62–64; Михайлов 1960; 1964; Michaïlov 1969; 1973: 58–67; Овчаров 1982: 148–149 и др.). Някои арменски паралели са повод да се допуснат преки връзки със закавказката традиция и косвената роля на сасанидски Иран (Якобсон 1969; Ваклинов 1977: 92) – теза, която се оспорва от чисто строителна гледна точка поради принципното различие между отделно изградените лицеви облицовки в арменските паметници и проникващите в пълнежа на стените облицовки на българските градежи (Michailov 1981). Нова област на съпоставки се въвежда чрез посочване на ранноарабските дворци в Близкия изток и Испания като пример за преобразуване и внедряване на местни римо-византийски строителни традиции по начин, аналогичен на този в България (Ваклинов 1968: 137 сл.; 1977: 93–96; Vaklinov 1970: 9; Ваклинова 1982: 258–259; 1994: 47). Приведени са доводи за произхода на старобългарската архитектура от традицията на Средна Азия (Bojadžiev 1973: 349–350, fig. 2; 3; Бояджиев 1975: 70–73; 1976: 190–191 и др.; Овчаров 1982а: 146–148; Вълов 1994: 37–38), посочено е възможно влияние от блоковите градежи на Хазарския каганат (Димитров 1977: 23 сл.). В настоящия етап на проучване на архитектурата може да се отчете, че тезата за нейната обща римо-византийска основа и в частност близостта ѝ с паметниците на малоазийско-сирийската строителна школа изглежда най-близо до обективното решение на проблема. От такава гледна точка някои автори директно причисляват Тронната палата към византийския кръг паметници (Krautheimer 1965: 224–225). Към това схващане бяха прибавени някои нови примери (Рашев 1995а: 20–21, бел. 52–54; Аладжов, А. 2006: 19–20), а тук по-горе бяха посочени и нови аналогии на планове, които също отвеждат към тази традиция. Особеност на българските паметници е възпроизвеждането на по-ранна от съвременната на аулите римо-византийска строителна техника – тази на блоковия градеж, който във Византия след VI в. се замества от тухлен или каменно-тухлен градеж. Това прави старобългарската архитектура от езическо време приемник на една архаична за своето време традиция. Конкретните центрове на тази традиция и пътищата за проникването на

източни строители в България засега остават неясни. Опитите за конкретизирането им лесно биха отвели към субективизъм и формулиране на хипотези. Внимание тук заслужава по-скоро фактът, че в момент, когато това е станало възможно и необходимо, българските владетели се обръщат към архитекти, майстори и строителна традиция, която предложила най-добрата материална реализация на усещането за политическа значимост и културни потребности от ранг, различен от стандартите както на домашната традиция, така и на съвременната византийска, представена в големите балкански градове. Тяхната поява е първият голям контакт на България с културата на Византия и първата стъпка към културна интеграция, която настъпва по-късно с покръстването. Ключ към издирването на конкретните строително-архитектурни традиции може да се окаже най-характерната черта на плисковската група паметници – хоросановите обмазки на лицевите фуги, които дават основание да се говори за наречения тук по-горе „фасетен стил" на лицевите повърхности на каменните зидове. Ако е така, сирийската традиция е само косвен пример, тъй като там блоковете се прилепват плътно един до друг, без широки фуги, както това е характерно за елинстическата строителна техника. Обмазване на фуги с използване на блоков градеж е известно засега от ограничен брой ранновизантийски паметници в Източна Мала Азия (вж. по-горе). От там с по-голяма вероятност могат да се очакват прототипите на плисковските градежи, още повече, че по време на строителството в Плиска същинска Сирия отдавна е била изключена от сферата на византийското влияние, бидейки част от територията на Арабския халифат.

В настоящия момент проблемът за произхода трябва да се разглежда не като механично пренасяне и възпроизвеждане на конкретни архитектурни образци, а като обща ориентация към определен архитектурно-строителен стил. Именно поради това сградите в Плиска и Преслав нямат, поне засега, буквални планови аналогии в предполагаемите райони на влияние. Съобразени с общите изисквания на този стил, те са оригинална местна черта на българската действителност, създала условия за техната поява в определен исторически момент. Влиянията и заемките имат културна стойност само дотолкова, доколкото се оказват потребни за друга култура, която ги претворява творчески, създавайки по същество оригинални паметници.

Аул, бог и владетел. Бидейки преди всичко крепости, аулите били изградени така, че да предоставят сигурност на владетеля в два ключови района на държавната територия – централната област и контактния пункт на брега на Дунав при Дръстър, където се осъществявала връзката с отвъддунавските земи. От гледна точка на разположението си те допълвали и подсилвали защитните възможности на разположените в същите райони землени укрепления. Каменните и землени укрепления са съществували и функционирали едновременно, отразявайки и съчетавайки възможностите на две различни строителни и фортификационни традиции – домашна и импортна.

Обединителен белег на аулите е изграждането им върху по-ранни неукрепени (Хан Крум) или изобщо необитаеми (Плиска, Преслав) в римо-византийския период места. Разположени върху равни площадки, те имат четириъгълна форма със стремеж към ориентация по посоките на света. Ориентацията на крепостните стени и концентричната планировка на укрепителните пояси се схващат от някои автори като израз на идеята за четириъгълния модел на света (Аладжов, Ж. 1980), а меридионалната ориентация на гражданските постройки – като израз на почитането на северната посока (Бешевлиев 1974). Свързани пряко с владетеля, явявайки се най-яркият материален израз на неговия обществен престиж, аулите като крепости вероятно изразяват освен това идеята за поставения „от бога" владетел, както си титулува Омуртаг в някои свои надписи. Според една древна универсална представа, извънредно популярна през периода на римската империя, очертаната от стени, валове и ровове територия на града (лагера) се намира под прякото покровителство на бога. Съществувала е тясна връзка между статута на владетеля и характера на обитаваната от него територия. Според данни от Плиска в ранния („дървен") период от развитието на резиденцията в нейните рамки са съществували не само сгради, свързани пряко с владетеля, но и жилища на обикновено население. По-късно, с изграждането на каменната отбранителна стена и първите каменни сгради, територията на резиденцията се сакрализира и става недостъпна за обикновено население, което живее само вън от нейните стени. Тази ситуация се запазва и в Преслав като израз на централизирания харак-

тер на властта и на връзката между владетел и бог, ясно изразена още в паметниците преди покръстването (Рашев 1996а с л-ра). Подчертаването на тази връзка в домашните писмени паметници е могло да намери израз в представата, че владетелят обитава избрана и протежирана от бога територия (гр. *аулѐ* – дворец) или дворцова сграда (гр. *ȍйкос* – дом, палат). Подобна представа ще е предизвикала употребата на епитетите „преславен" и „всеславен" за новия и стар дворец на Омуртаг в Търновския му надпис. В тях може да се търси израз не само на една обикновена превъзходна степен (Бешевлиев 1992: 209), но и на посочената по-горе връзка. Това обяснява необичайното застрояване на резиденцията в Плиска (48,3 ха), от неголяма група сгради, заемащи едва 5% от територията му и необитаеми площи, заемащи останалите 95%.

В началото на IX в. резиденцията на българските владетели вече се означава от официални византийски и домашни източници с гръцкото понятие *аулѐ*. Както вече бе посочено по-горе, свързването на думата с тюрк. *агъл-аил-онгъл* „укрепено селище, землен лагер" (Златарски 1994, I, 1: 146, 256 сл., бел. 2; 319; Ваклинов 1972: 11) трябва да се изостави, тъй като връзката между средновековното гръцко понятие *аулѐ* и съвременните тюркски сходни фонетични форми е само външна. Въпреки фонетичната близост в тях се влага различно съдържание. Вече бе посочено, че *аулѐ* от надписите на българските ханове е гръцка дума за означаване на мястото, където резидира владетелят, т.е. аулът е двор, дворец (Бешевлиев 1937а; 1992а: 218; Венедиков 1968: 107–108), а не наименование на обикновено прабългарско селище (Тъпкова 1956: 441 сл.). Не е използван, доколкото ни е известно, като потвърждение за първото значение славянският превод на *аулѐ* „двор" в хрониката на Симеон Логотет (Дуйчев 1943: 227). В археологически смисъл аулът се отъждествява с вътрешните каменни крепости на Плиска и Преслав, ограждащи същинския дворец и другите представителни сгради с презумпцията, че външното землено укрепление на Плиска (респективно външната крепостна стена на Преслав) трябва да се изключи от съдържанието на това понятие (Михайлов 1972: 1–5 и др.). За Плиска се приема, че външното укрепление било означено като *кàмпос* или *ȍнглос*. По-горе бе посочено, че няма достатъчно убедителни основания външният укрепителен пояс на Плиска, както и другите подобни укрепления около нея, да се означават с тези понятия. Как са били наричани те и дали изобщо са имали домашни имена, е въпрос, на който не може да се даде определен отговор. Понятието *кàмпос* вероятно е означение на полето, в което се разполага земленото укрепление и което е част от това поле.

Изключването на *кàмпос* като наименование на Външния град на Плиска е основание цялата укрепена територия на столицата, а не само Вътрешният град, да се означава като *аулѐ*, както са били склонни да приемат някои ранни автори (Успенский 1905: 3, 6). Могат да се допускат две значения на понятието – за едновременно означаване на вътрешната и външната укрепена територия. Известна подкрепа това становище намира в известието на Теофан Изповедник, според когото „вътре в аула" (на българите) се намирали голям брой византийски военнопленници (ГИБИ III: 286). Очевидно тук не може да става дума за ханската резиденция – аул в тесния смисъл на понятието (Вътрешния град), тъй като едва ли тъкмо там са били настанени византийските военопленници. Това е по-скоро територията на столицата изобщо с нейните два укрепителни пояса. Тогава в тесен смисъл *аулѐ* е термин за означаване на комплекса от сгради за владетеля, защитени със стена (т.нар. Вътрешен град), а в по-широк смисъл – цялата укрепена територия (т.нар. Външен град). Издигането във Външния град на могили № XXXII–XXXIV като паметници, свързани с публичния култ към високопоставени покойници (владетели), на сгради от дворцов тип (сграда № 32), на кръстовидната сграда, а по-късно и на Голямата базилика, може да бъде указание, че територията около укрепената ханска резиденция в поселищен смисъл наистина се е схващала като органичен елемент от аула. Същевременно *аулѐ* се е възприемало и в смисъл, по-тесен от значението му като укрепена ханска резиденция. За това може да се съди от Търновския надпис, където то се замества с понятието *ȍйкос* „дом, дворец, палат" за означаване на конкретна постройка. В Търновския надпис на Омуртаг двете понятия – „стар ойкос" и „стар аул" – се употребяват като равностойни (Венедиков 1968: 108; Бешевлиев 1992а: 207 сл.). Отделната сграда, дом, жилище (ойкос) е част от комплекса постройки, оградени със стена (аул), но се схваща като неотменна и равностойна част от него и понякога се отъждествява с него.

Домът на река Дунав е наречен „преславен" (всеславен). Съпоставянето му със стария дом и дворец позволява той да се схваща и като нов дом (гр. *нèос òйкос*), както е наречена една сграда с неуточнена локализация в Константинопол (Janin 1964: 397).

Във византийските източници понятието *аулè* за означаване на българския владетелски двор се появява в началото на IX в. Характеризирането му като като *василèйа*, подобно на византийската, е познато само в един случай (Гюзелев 1993: 7 и бел. 34), и може да се обясни с житийния характер на извора. *Аулè* се среща извънредно рядко в официалните византийски източници и никога в народния език. За означаване на византийския двор широко се употребява *палàтион*, но то е употребявано и по отношение на владетелските дворове в Западна Европа (Шрайнер 2004: 43, бел. 2). При означаване на българската държава и нейния владетел в тези източници се наблюдава специално отношение. Когато говорят за българските владетели от VIII в., Теофан Изповедник и патриарх Никифор не споменават термин за означаване на техните резиденции. Употребяват се изрази като „при Тервел, господарят на България", „Кардам, господарят на България". У Теофан Изповедник понятието *аулè* се появява едва във връзка със събитията от управлението на Крум. Неговата резиденция е наречена „аула на Крум", „тъй нареченият аул на Крум" (ГИБИ III: 279, 282). То е познато и на други автори от IX в. (ГИБИ IV: 11, 40, 54). Появата ѝ съвпада с промяна на използваната дотогава от византийските хронисти титла на българския владетел. Именно по времето на Крум е била изоставена старата титла *кùриос* „господар" и заменена с новите титли *прòтос* „пръв, първенец" и *архегòс* „вожд, глава, княз". В т.нар. Скриптор инцертус фигурира израза *протобулгарùас* „първият българин" и „прочутият Крум" (ГИБИ IV: 24). Това съвпадение дава известно основание да се предполага, че именно при този владетел резиденцията на българския владетел ще е добила вид, адекватен или близък на гръцкото понятие *аулè*, а това от своя страна е могло да предизвика промяна на дотогавашния неангажиращ титул *кùриос*. Новият титул *àрхон*, ако и да се отнася към ранга на нисшите византийски титли, заменя учтивото и неутрално обръщение *кùриос* с титул, показващ първенство. Тази промяна охотно била възприета в България. Така е наречен Крумесис-Крум в надпис IIа около Мадарския конник и в Хамбарлийския надпис. При Омуртаг към нея се добавя важното пояснение „от бога" (Бакалов 1985: 89 сл.; Бешевлиев 1992а: 78). Тези промени вероятно имат пряка връзка с промяната на външния вид на ханските постройки, с увеличаването на техния брой в столицата и извън нея и с монументализирането на издигнатите около тях укрепителни съоръжения.

Въпреки това укрепеният дворец на българските езически владетели като архитектурен комплекс е изглеждал различно от този на византийските императори. Това се вижда и от използваните термини. Както домашните, така и византийските източници никога не употребяват за България гръцкото понятие за дворец *палàтион*, използвано впрочем също както *аулè* в България в двоен смисъл – както за означаване на целия комплекс на т.нар. Голям дворец в Константинопол, така и за отделните дворцови сгради. Те заместват, както се каза, това понятие с *аулè*. През IX в. тази дума запазвала значението, което имала в гръцки език още по времето на Омир – двор, дом на владетеля заедно с голямо пространство, незаето от сгради, което го заобикаля (Венедиков 1983: 76). Това определение има, както може да се види от приведените погоре археологически данни, поразително съответствие с планировката на Вътрешния град на Плиска от това време. Към различието се добавя и начинът, по който Крум и Омуртаг са представени в миниатюрите на Мадридския препис на хрониката на Йоан Скилица (Божков 1972: фиг. 8, 12, 26, 27). От всички владетели, изобразени там, само те носят къса връхна дреха от типа *скарамàнгион*, която във Византия е аристократична, но не представителна владетелска дреха (Атанасов 1999: 48–49). Ще добавим накрая, че византийците употребявали за означаване на българската държава имената *Булгарùа* или *Булгàрон архè*, но никога *политèйа, крàтос, василèйа*, както означавали собствената си държава (Шрайнер 2004: 202–203). Така през първата половина на IX в. във Византия и България се обособяват принципни различия в характеристиката на властта по отношение на името на четири признака: държавата, владетелския титул, наименованието на двореца и владетелското облекло. На византийската четворка понятия *политèйа/василèйа – василèус – палàтион – хламùда* отговарят съответните български *Булгарùа* –

àрхон – аулè (òйкос) – скарамàнгион. Дори след официалното признаване на титлата *василèус* на Петър в 927 г. византийските хронисти не го титулуват по този начин, а българската столица не се означава като *василèйа*. Това става едва във византийските източници от XI в. насетне (Gjuzelev 1991: 85–86; Гюзелев 1993: 8; 1994: 56; Шрайнер 2004: 203).

Резиденция и град. В поселищно-функционален смисъл Вътрешният град на Плиска е само укрепена резиденция – обширна и почти незастроена. Тя обаче притежава и специфични черти, които я различават от познатите ни укрепени резиденции. Преди всичко тя няма нито плана, нито размерите на римо-византийските и ранноарабските укрепени резиденции, които обхващат малка площ и чиято територия обикновено е плътно застроена или е оформена като закрит двор на околовръстно разположени помещения. В голямата територия и правилната планировка на крепостта в Плиска е отразена черта не от тези резиденции, а по-скоро от структурата на ранния римски лагер и град. Подобно на него и четириъгълната рамка на Вътрешния град може да се схваща като своеобразен templum – храм и защитена територия, чиито обитатели се намират под протекцията на бога. Липсва обаче обичайното за римския град плътно застрояване и правилна улична мрежа. Българската резиденция е своеобразна комбинация от отделни архитектурни елементи, които, съчетани по един необичаен начин, образуват нещо ново, непознато в римо-византийската традиция. Тя е различна и от синхронните западноевропейски резиденции, чиито термини в съпоставителен план (Гюзелев 1993; 1994) не винаги съответстват на българските примери. Но че този особен архитектурен комплекс е седалище на българската върховна власт, е вън от всякакво съмнение (Gjuzelev 1991: 84–86).

Оценена от такава гледна точка, централната част на Плиска не би могла да се характеризира като град според обичайните за това понятие критерии, изискващи сравнително плътно застрояване, улично-площадни пространства, водопроводна мрежа за масово използване, обществени постройки и преобладаваща производствена и занаятчийско-търговска дейност на обитателите. Плисковският Вътрешен град не притежава нито една от тези черти, той е преди всичко крепост (Mihajlov 1968: 224–225). Като се изключат няколко масивни постройки в центъра и водоснабдителната система, той няма нищо общо със заварените в този регион римо-византийски градове. Обитателите на резиденцията не произвеждат и не търгуват, те са само потребители. Но и обитателите на Външния град не са предимно производители за пазара и търговци. Най-важното производство, свързано с обработка на цветни метали и стъкло (производственият център до двореца и производственият квартал при Асар дере) създава продукт за ограничения състав на обитателите на резиденцията и за нейното благоустрояване. На базата на такива критерии не само резиденцията, но и цялата територия на столицата (ако наистина е била схващана като един общ аул), също не би могла да се нарече град. От стопанска гледна точка икономиката на сателитните квартали има подчертано аграрен характер, което е изобщо характерно за българския средновековен град (Миятев 1949: 263; Михайлов 1983: 188–189). По такива причини според някои автори дори през X в. Плиска остава аул или в най-добрия случай преходна форма между аул и град (Димитров, Хр. 1985: 60–63). Обратно, според други автори налице са основания по това време Плиска да се възприема като град поради значително засилване на нейната производствено-занаятчийска структура (Гюзелев 1993: 6). Културната функция на столицата и в двата случая е безспорна (Панова 1995; Panova 1996).

Точната универсална дефиниция на понятието град, както е известно, е извънредно трудна задача. Предложени са различни формули според различни изходни критерии. Напоследък се акцентира на значението му като център на определена стопанска област, като пазарно и траспортно средище на тази област (Панова 1996 с преглед на съвременните становища в западната историография). Но това значение обикновено се извежда от документални данни за късносредновековните градове в Западна Европа. Въпросът за появата на града и неговите форми в една нова култура би трябвало да се разглежда от по-различна гледна точка. Примери от древността показват, че рядко градът възниква направо като занаятчийско-търговски център на определена област. Обратно, преобладават случаите, когато той се създава като култов или военно-административен център. Такъв е случаят и с Плиска. Военно-административната функция е водеща, тя се определя от постоянното

присъствие там на владетеля, който при определени случаи е и върховен жрец. В неговата резиденция и до нея лагерува постоянната войска. Но дори при такава характеристика резиденцията притежава и упражнява важна стопанска функция. Тя е главен център на концентрация и преразпределяне на принаден продукт в неговите различни форми – натурални данъци, плячка, различни форми на ангария за строеж и поддържане на ханската резиденция – функция, която е присъща само на държавно средище, което при всички уговорки не може да се сближава с обитаемите места от селски тип. От такава гледна точка ханската резиденция би могла да се определи като своеобразна форма на ранен град (Рашев 1987: 33–34; 1994а: 175) или „градски център" (Божилов 1992: 29). В случая не плътното застрояване на територията и не производствено-стопанската функция определят неговата характеристика. Вътрешният град на Плиска не получава градска планировка и по-късно, когато става достъпен за заселване и в него се появяват производствени съоръжения. Спецификата на този град-резиденция е била именно в неговата административно-военна функция. Когато тя е отнета в полза на Преслав, той се превръща в земеделски център с черти, които го сближават по-скоро със селото. Както в представите на българите, така и на византийците, той не бил равностоен на византийския столичен град. Бе посочено, че термините, които го характеризират, го разграничават от съответните византийски термини за столица и дворец. Две еднакви по функция и съдържание явления се означават с различни термини, за да се разграничат две различни държави и култури, символизирани в случая от техните столични центрове. Особеностите на градския характер на аулите и в частност в Плиска, се наблюдават и в устройството на по-късните каменни крепости от типа Цар Асен, които отново показват специфичния облик и начин на формиране на ранния български град (Mihailov 1968: 229–230; Михайлов 1982: 137).

II.2. КУЛТОВИ МЕСТА

II.2а. Мадара – държавен култов център

Разположен на 10 км от двореца в Плиска, комплексът при Мадара може да се смята за органична част от столичния аул. С Плиска и другите аули той се сближава и по отношение на строителната техника и план на издигнатия там езически храм, както и със съчетаването на култови и жилищни постройки. Основното му различие от тях се изразява в липсата на укрепителни съоръжения. Изсеченият върху скалата релеф (т. LII/1: 1; обр. 47, 81) прибавя още един особен акцент на този комплекс, като го прави особен, а в някои отношения и уникален. Образът на конника директно е рефлектирал върху владетеля и е акцентирал на връзката на това място с близко разположената столица. Топографската и идеологическата връзка с Плиска превърнали Мадара в държавно култово средище (Фехер 1929а: 32–36; Ваклинов 1977: 97; Аладжов, Ж. 1992б: 144–145). Всичко това обяснява трайния интерес към паметниците от езическо време и нестихналата дискусия около тълкуването на някои проблеми, които те поставят.

Природа и име. Своеобразието на Мадара е изразено преди всичко в необикновената природна среда, в която се разполагат нейните паметници. Тук западният край на Мадаро-Могилското плато завършва с високи до 120 метра отвесни скали (обр. 46), набраздени и заоблени от дъждовете и ветровете, които придават на мястото вид на огромно естествено светилище (Шкорпил 1932: 87–88). Внушителната скална стена е природният фактор, който обикновено се изтъква като най-характерен за Мадара. Той се свързва с предполагаемия прабългарски култ към скалите или с идеята за свещената планина, издигаща се към обожественото небе – Тангра (Ваклинов 1977: 98; Овчаров 1992б: 100–101). Със скалите е свързан и първият опит за етимология на името. То е сближено с подобни съвременни гръцки наименования на планини в Мала Азия и Гърция, произлизащи от гръцкото *мàдарос* 'гол, плешив' или *мàдарас* 'голям камък,

Обр. 46. Мадара – скалният венец и ранновизантийската крепост на платото

исполинска стена' (Дечев 1933: 182–183). Според друго становище името се извежда от тюркски език, като се свързва със скалния релеф, който от тази позиция се определя като изображение на легендарния вожд Матор или на герой (матор) (Симеонов 1979; Георгиев 1992б). Търсенето на произхода на името изглежда по-оправдано, ако се свързва с природните особености, които най-често стоят в основата на имената на забележителни природни феномени. Като много по-важен от скалите определящ за името природен фактор тук трябва да е била считана не скалата, а пълноводният извор, бликащ под Голямата пещера (т. LII/1: 5). До него през енеолита било създадено първото селище, а по-късно се появява тракийско светилище. Той ще е бил свързан не само и не толкова с бита, но преди всичко с религията поради универсалната представа за свещеното и лечебно значение на подобни извори (Елиаде 1995: 219 сл.). *Мàдарон* се наричал през X в. един лечебен извор в околностите на Константинопол, както е забелязал още Д. Дечев. Етимологията на името може да се свърже с първоначалното значение на гръцкия глагол *мадàо* 'тека' и производното *мàдарос* 'разливащ се'. Тези форми имат пряко отношение към характера на водния източник и трябва да се вземат под внимание при търсене на произхода на името (Рашев 1996б). Нова възможност за търсене на по-стари местни източ-

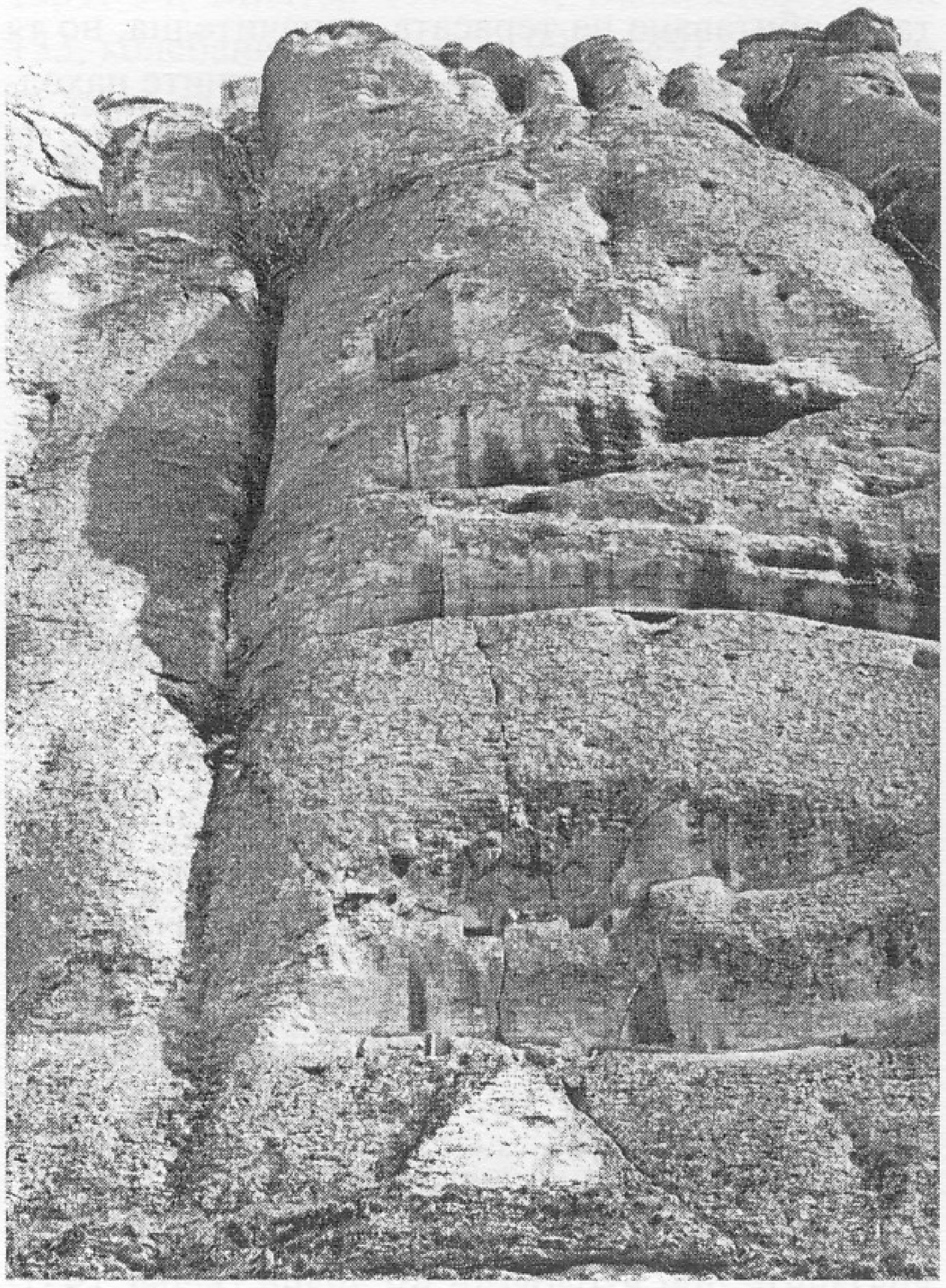

Обр. 47. Мадара. Скалният релеф

ници на името е откритото наскоро под скалите светилище на тракийския „Херос на Мармарития", разположено на около 2 км северно от скалния релеф (Неделчев 2004: 171 сл.). Въпросът се нуждае от специално езиковедско изследване.

Поселищен живот до VII в. Терасата под скалите има продължителна история в добългарско време (Антонова 1992). През I хил. пр. Хр. тук съществувало голямо тракийско селище. Едно от неговите култови места се е намирало там, където по-късно бил издигнат ранносредновековният езически храм. Под основите му са установени култови ями, съдържащи фрагменти от глинени съдове и животински кости (Балабанов 1992а). Тази площадка запазила култовото си значение до края на средновековието. През II–IV в. в Голямата пещера съществувало светилище, в което са открити оброчни плочки, посветени на трите нимфи, тракийския Херос и Херакъл. Недалеч от подножието на скалите през този период била изградена голяма римска вила. През V–VI в. около извора съществувало неукрепено селище или подградие на крепостта, издигната през IV–V в. върху платото. С него са свързани складовете за съхраняване на долиуми за зърнени храни. Интензивността на обитаване на терасата е значителна, но тя прекъсва, както се вижда и от монетните находки (Йорданов 1992б: 205) през VII в. подобно на всички останали ранновизантийски селища в района. Това се отнася и за крепостта, която понякога погрешно се определя като функционираща през периода на Първото българско царство (Рашев 2002г: 63–65 с л-ра).

Кога точно е започнало новото усвояване на терасата под скалите, засега е неясен въпрос. Допуска се, че първоначално и тук, както у други сродни на прабългарите племена, са могли да съществуват открити светилища, посветени на Тангра (Ваклинов 1977: 98). Материални следи от такива светилища (капища) засега липсват, но може да се предполага, че появата на първите каменни градежи ще е била предшествана от използване на открити култови площадки край скалните отломъци, при извора и в Голямата пещера за извършване на езически култови обреди (Fehér 1931: 66). По-малко вероятно е предположението за използването на някои пещери във връзка с култа към прадедите въз основа на врязаните при входовете им знаци (Fehér 1931: 67; Фехер 1934: 393–397), още повече, че средновековният произход на някои знаци (при входа на пещерата над скалния релеф) е съмнителен, а сами по себе си знаците не дават указание за характера на евентуалния култ или вярване, с които са били свързани. От периода до покръстването тук съществували три места, свързани с езически култове: скалният релеф, храмът под Даул таш и комплексът северно от релефа.

Храмът под Даул таш. Разполага се върху най-просторната тераса под скалите (т. LII/1: 2, 2; обр. 48), където преди това съществувало тракийско светилище, съставено от култови ями и се допуска съществуването на открито светилище на Тангра (Ваклинов 1977: 98). Тази голяма и солидна постройка е определена още от нейния изследовател като езически храм, на мястото на който преди това се издигала според него раннохристиянска църква. На приложения у него план обаче е означено обратно съотношение между двете постройки (Велков, Ив. 1934: 107 сл.). Други автори я смятат за дворец, издигнат в средата на вътрешен двор около сгради с верижен план (Fehér 1931: 69–70; Мавродинов 1959: 54–58, обр. 48) или за езически храм, около който се развива комплекс от верижни постройки (Балабанов 1992а: 131–133) (т. LIII/2). Тя се разглежда (Миятев 1965: 74, обр. 68; Ваклинов 1977: 98–99 и др.) най-често като се репродуцира неточният план на Н. Мавродинов с някои различия (т. LIII/1, 3). Неяснотите в съотношението на двата култови градежа се дължат на необнародваните наблюдения, извършени преди консервацията на сградата, както и на изпълнението на самата консервация.

Съпоставянето на обнародваните данни и наши наблюдения от сондажни разкопки на паметника през 1975–1976 г. позволяват да се попълни и уточни планът на сградата и съотношението му с църквата. Според него основната част на сградата включва два вписани четириъгълника, вътрешният от които е снабден с предверие откъм изток (т. LII/2). Общите размери на храма са: дължина 23,60 х 16,60 м (у Велков, Ив. 1934: 21,50 х 14,50 м), на вътрешния четириъгълник 20,80 х 11,50 м. Наклонът на терена от изток на запад е наложил различна дълбочина на основите на зидовете откъм запад. Вътрешният четириъгълник с цялата източна стена, чиято дебелина е по-голяма от тази на стените на външния, е имал основа от два реда големи варовикови блокове върху тънка подложка от ломени камъни, изравнени с червен

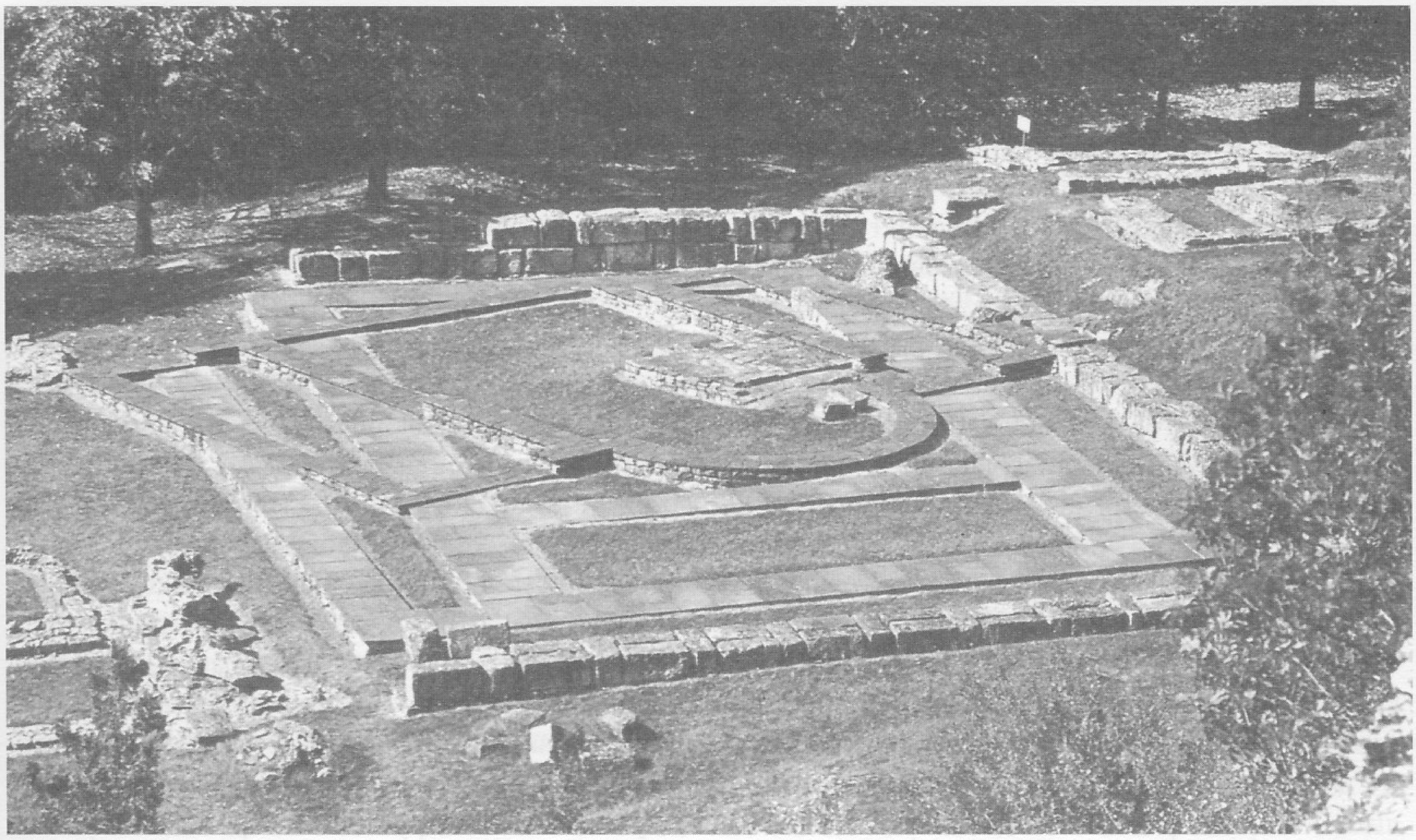

Обр. 48. Мадара. Езически храм и църква в м. Даул таш

хоросан. Основите на външния четириъгълник били съставени от един ред блокове, а западният му зид поради наклона на терена – от два реда. Допълнително (веднага или по-късно) един тънък зид е оформил откъм изток обиколен коридор. Така вътрешният четириъгълник се оказва заобиколен от всички страни с неразчленени коридори – особеност, която позволява сградата наистина да се определя като култова. Важна подробност в това отношение е устройството на нейния югоизточен ъгъл. Към южното чело на външния обиколен зид се долепвал перпендикулярно зид от ломени камъни, образуващ продължение на коридора. В края му бил изграден малък квадратен басейн за вода. Южната му половина била вградена в дебелината на този зид, а северната се долепвала до южния зид на външния правоъгълник, затваряйки по този начин от запад късия коридор. Отвътре басейнът бил оформен от тухли. След изваждането на блоковете от съседния зид на храма басейнът се разцепил на две части като северната е паднала върху зида на храма (днес несъществуваща, но фиксирана при първите разкопки на сградата, срв. Велков, Ив. 1934: обр. 87). Този басейн сближава мадарския храм с храмовете в Плиска и особено с този западно от Тронната палата. Двата храма се отличават от всички останали и по сравнително големите си размери. Откритата на същото място трикорабна църква се приема за по-ранна и се датира в V–VI в. (Fehér 1931: 69–70; Велков, Ив. 1934: 105 сл.; Мавродинов 1959: 54; Миятев 1965: 74; Балабанов 1992а: 133, колебание у Чанева 1999: 189) или се смята за по-късна от него, като се отнася към ранното средновековие (Михайлов 1955: 242; Дремсизова 1967: 19–20; Антонова 1977: 27–28; Ваклинов 1977: 98). Съотношението между езическия храм и църквата е дискусионен въпрос, заложен още в плана на откривателя Ив. Велков, в който съществуват противоречия. Североизточният ъгъл на църквата е пресечен от зида на храма, а югоизточният лежи върху храма, т.е. в първия случай храмът трябва да се смята за по-късен, а във втория – за по-ранен. При консервацията на двата паметника е отразена втората възможност вероятно по данни от направените преди това допълнителни археологически проучвания, които са останали необнародвани (Антонова 1992: бел. 4). При наши сондажни проверки, извършени през 1975–1976 г. (след консервацията), съотношението на основите на двете постройки показваше, че основите на църквата минават над траншеите за основи на езическия храм, запълнени с пръст и строителен трошляк след изваждането на каменните блокове. Ако не е извършена реставраторска намеса в оригиналното положение на основите,

църквата трябва да се смята за по-късна и да се свърже с верижните сгради около нея, оформящи четириъгълен двор на манастир от втората половина на IX–X в. Допълнителна подкрепа в полза на това може да бъде отсъствието на културен пласт от V–VI в. около църквата и под каменните подове на западното и северното крило на комплекса, което според допълнителни проучвания се определя като част от сгради, съвременни на езическия храм. Към това се добавя и предположението, че след покръстването храмът бил превърнат в църква чрез пристрояване на източната му стена на апсида (Балабанов 1992: 131–133, обр. 5). Последното не се потвърждава поради липса на следи от апсида, за разлика от преустроения по този начин езически храм западно от Тронната палата в Плиска. Не е правен опит за датиране на църквата чрез анализ на нейния план. Тук мимоходом може да се отбележи, че тази силно скъсена базилика без притвор не изглежда да принадлежи на ранновизантийски базиликален тип, за който е характерно издължаването на корабите и задължителното оформяне на притвор. Тя по-скоро напомня на скъсените базилики от плисковски тип от втората половина на IX в. Близка нейна аналогия е църква № 13, снабдена със също такава широка полукръгла апсида. Нейният наос, както и на базиликата в Мадара, е по-широк отколкото дълъг (Михайлов 1949: 187–188, обр. 15). Градежът от ломен камък на калова спойка също не е характерен за ранновизантийската църковна архитектура.

Сградите северно от скалния релеф. На около 300 м северно от релефа и на около 200 м от храма под Даул таш (т. LII/1: 3), при два големи скални отломъка се разполагат четири постройки, които обикновено се схващат като синхронен комплекс. Някои различия в строителната техника и материали показват, че вероятно те се появили в различно, макар и близко време, а различната им планировка предполага и различно предназначение. Този архитектурен ансамбъл е определян най-често като култов. Свързва се с предполагаемото почитане на скалите и с култа към прадедите у прабългарите и в по-старите публикации се означава като „скално светилище" (Fehér 1931: 68; Велков, Ив. 1934: 98; Миятев 1965: 74). Други автори го определят като светилище на Тангра (Бояджиев 1983). Определя се още като жилищен комплекс, означен по аналогия със сградата под Даул таш (Голям дворец) като Малък дворец (Мавродинов 1959: 58–59, обр. 53) или лятна ханска резиденция (Ваклинов 1977: 120–121). Мнението за свързването на постройките около малката скала с религиозните обреди на траките (Шкорпил 1932: 108–111, 117–123 и др. автори) не получи подкрепа.

Резултатите от първите разкопки са обнародвани твърде лаконично и непълно, но няма съмнение, че комплексът датира от периода на Ранното средновековие. Той съдържа някои черти, които го правят до голяма степен неповторим, без аналогии в другите центрове от езическо време. Това са особената планировка на някои постройки, долепването им до скалата или включване на скала в тяхната рамка, градежът от малки блокчета или ломени камъни на спойка от червен хоросан, липсата на знаци върху правилно обработените блокчета, които са значително по-малки от тези на храма под Даул-таш и на другите постройки в аулите. Допълнителните проучвания, извършени там, позволяват да се уточнят някои въпроси около предназначението и относителната хронология на отделните звена (Рашев 1992б).

Преди всичко е ясно, че основите на сградите около малката скала са врязани в пласт, който съдържа керамика от късножелязната и късноримската епоха. Постройка 1 несъмнено е била култова. В нейната източна стена била оформена ниша с мраморна база за колона, която при слабия градеж на постройката и малките ѝ размери не е могла да има конструктиво предназначение. Постройка 2 – дъговидната ограда с вход около по-малката скала – се счита обикновено за ограда около свещена скала, но пространството, което огражда, е твърде тясно, за да се използва като светилище, а стената – твърде масивна за подобна цел. До началото на XX век тази скала била висока около 7 м (днес 2,50 м) и завършвала горе с равна площадка с квадратни и кръгли дупки, където преди 1878 г. местни жители слагали храна на скалните орли. Изглежда скалният блок бил жертвена площадка още в тракийско време и поради това само около него културният пласт съдържа керамика от къснoжелязната епоха. Може да се допуска, че вратата в дъговидния зид е давала достъп към дървена стълба, развита около скалния блок и отвеждаща към площадката горе. Постройка 3, определяна като култова и по-точно като „зала на прадедите" (Г. Фехер), е правилен

четириъгълник с размери 16,50 х 8 м (обр. 49). Прорязаните от отвори приземни стени и останките от околовръстна дървена колонада показват, че тя била обитавана само на нивото на етажа. Някои нейни успоредици в Плиска, отбелязани отдавна (Миятев 1942: 121, бел. 1), но по-късно пренебрегнати в полза на определянето на сградата като „капище" (Миятев 1965: 74, обр. 67, 68), позволяват тя да се определи като жилищна сграда от представителен тип (Рашев 1992б: 113). Постройка 4, градена от ломени камъни на кал, изглежда е по-късна и няма отношение към комплеса. Постройка 5 първоначално била еднοделна сграда, долепена и отчасти изградена върху скална площадка. Върху нея има правоъгълни гнезда, произхождащи вероятно от използването ѝ като култова площадка още в тракийско време. По-късно добавени от двете ѝ страни зидове увеличили двойно обхвата на сградата, обхващайки цялата площадка. Тънките стени, големият наклон на терена и влючването на скалата в нейните очертания са белези, които подкрепят определянето ѝ като култова. В своята цялост комплексът е съчетание от една жилищна и три култови сгради. Жилищната без съмнение е била предназначена за високопоставено светско или духовно лице. Конкретният характер на култовите сгради с техните особени планове трудно може да се свърже с определени вярвания или обреди. Извършваните в тях култови действия трябва да се поставят във връзка с общите особености на Мадара, където скалата и водите – два универсални обекта на култови практики (Елиаде 1995: 219–274), са имали свое място в практикуваните там култове. Разположението на сградите до по-малката скала една спрямо друга позволява да се твърди, че първоначално се е появила постройка 1, а след това – веднага или след известно време – постройки 2 и 3, т.е. жилищната сграда е относително по-късна от култовите.

„Култов" басейн. Южно от храма под Дул-таш се намира четириъгълен басейн за вода, довеждана по глинен водопровод от извора под скалата (т. LI/1: 6; 3). Тръбите на този водопровод са стреховидно покрити с тухли (Велков, Ив. 1934: 118). Този водопровод минава през източния коридор на езическия храм, чиито основи са разположени над водопровода. На нивото на дъното на басейна през западната стена излиза глинена тръба, която завършва с дренажна яма. Изследователят на съоръжението го определя като басейн за вода. По отношение на датировката той не е много сигурен, но начинът на градеж и „дребните находки" според него „говорят повече за римско време" (Велков, Ив. 1934: 104–105). Други автори го определят като кул-

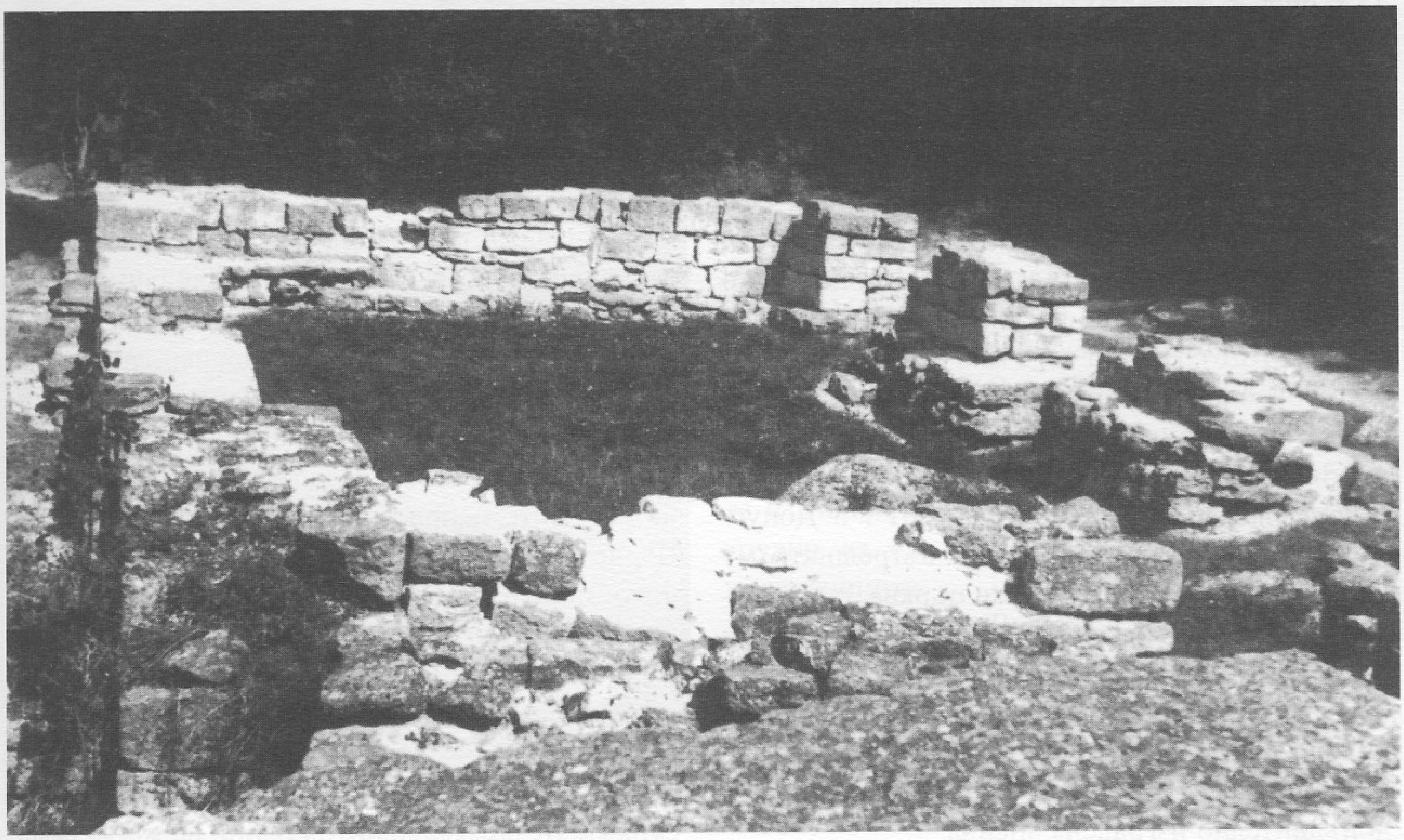

Обр. 49. Мадара. Еднοделна сграда от комплекса северно от скалния релеф

тов прабългарски басейн, като припомнят данните за попръскването на Крумовите войници през 813 г. пред Константинопол (Fehér 1931: 70; Фехер 1940: 42). Съоръжението е определено и като приземен етаж на жилищна кула от периода на ранното средновековие, като се възстановява предполагаема стълба за горните етажи (Мавродинов 1959: 59–60). Тезите за култовото и жилищно предназначение не намират потвърждение в паметника. Очевидно съоръжението е водохранилище. Редуването на тухлени пояси в каменния градеж не е характерно за градежите от българско езическо време. Най-вероятно той е съвременен на римо-византийските складове за храни, чиито стени са градени по същия начин (Велков, Ив. 1934: обр. 57). Изграден като резервоар на римската вила, разположена по-долу, той е могъл да бъде използван като източник на вода за езическия храм, а по-късно за манастира.

Езическият храм при Калугерица. Намира се на около 3 км северно от мадарския скален релеф при извора над с. Калугерица в м. Кирека. Сградата е част от архитектурен комплекс, съставен от разновременни постройки, проучени частично. Най-ранна сред тях е една двуделна сграда с четириъгълна форма и основи от големи дялани блокове, с каменен под и околовръстен тротоар от каменни плочи (т. LIII/4). Тя е определяна като парадна зала на княз Борис (Фехер 1936: 119–126, обр. 140 сл.) или на негов болярин (Мавродинов 1959: 60–62). Едно допускане за вероятната ѝ култова принадлежност (Ваклинов 1977: 121) изглежда се потвърждава от направените там допълнителни разкопки. Според резултатите (Балабанов 1992б) сградата се представя като два вписани четириъгълника с еднакво дебели основи и предверие (т. LIII/5). Входът ще е бил откъм север, където обиколният коридор има най-голяма ширина. От четирите страни била оформена каменна настилка с бордюр. Храмът бил изграден върху разрушена еднокорабна базилика от V в. Допуска се, че след покръстването вътрешната му част била превърната в малка църква, около която се изгражда манастир, а около църквата се е образувал неголям некропол. Тази вероятна последователност във функцията на езическия храм е приемлива, но би била несъмнена, ако разполагахме с останки от предполагаемата допълнително изградена апсида.

Общият поглед върху езическите градежи под скалите при Мадара показва, че те били издигнати върху най-удобните тераси и в близост с извори. Преобладават постройките с култов характер. Налице е съчетаване на строителна техника, характерна както за плисковските, така и за преславските градежи. В същото време постройките от комплекса северно от скалния релеф показват специфична строителна техника с употребата на ломен камък и малки дялани блокчета. Този факт вероятно трябва да се обяснява с различното време и различните строителни групи, издигнали съответните сгради. Пръснати свободно на голямо пространство, трите мадарски комплекса и вероятните открити култови площадки са образували колония от култови съоръжения, каквито другаде не са познати. Образуваните около тях след покръстването манастири показват запазване на тяхното значение като култови места. Това значение се съхранява и през периода на Второто българско царство, когато върху рушевините на някогашните църкви, както и върху развалините на комплекса около двете скални площадки се появяват големи некрополи. По същото време тук били издигнати две еднокорабни църкви, а в отвесните скали били издълбани монашески килии, съставящи най-големия и най-трудно достъпен скален манастир в днешна Североизточна България от XII–XIV в.

II.2б. Други култови места

Главната отличителна особеност на Мадара – скалите – се приемат за белег, който имал определящо значение при избора на култови езически места, свързани с вярванията на прабългарите. Като признак за съществуването им се добавя наличието на рисунки-графити и знаци. Приема се, че култови средища с регионално значение са съществували при с. Горталово, Плевенско, в югозападната и източната част на Родопите и при с. Камен бряг на брега на Черно море с основателната бележка, че сигурното определянето на някои е хипотетично (Аладжов, Ж. 1992: 143–144). Липсват преки данни за датирането им в периода на ранното средновековие. Датирането на рисунки-графити в края на VII – началото на VIII в. (Овчаров 1994) не е сигурно (срв. тук по-долу V. 3). Рисунките от Югозападните Родопи не могат само въз основа на сюжета „лов на елен“ да бъдат та-

кова доказателство, тъй като освен езически сюжетът е и християнски (Рашев 1996в: 201). Сред изображенията от Горталово, където се допуска съществуване на прабългарски култов център (Овчаров 1996), има такива, чийто стил и сюжет са различни от ранносредновековните и заедно с други подобни изображения от тази част на България по-скоро биха могли да се датират към периода на Второто българско царство и следващите векове. Една рисунка на женска фигура от Източните Родопи се определя като изображение на предполагаемата прабългарска богиня Умай (Овчаров, Н. 1992), но нито изображението, нито неговата археологическа среда говорят в полза на тази възможност. Обратно, там са налице много данни за култово използване на скали в тракийско време, както това стана ясно от разкопките там през последните години. Така Мадара остава засега единственият сигурен култов център от VIII–IX в., свързан със скали.

Локални култови места е имало там, където днес се откриват каменни жертвеници. Култов център би могъл да се допуска в района на скалите при Камен бряг (Аладжов, Ж. 1992б: 144). Още в края на миналия век там са фиксирани жертвени площадки, издълбани в скалата, чието устройство е сходно с това на ранносредновековните мобилни жертвеници (т. LIV/2–4). Точното местонахождение на тези жертвеници, всички произхождащи от Североизточна България (т. LIV/1), не е фиксирано (за един от жертвениците от Силистра срв. Атанасов 1990: 55, т. X/4). Местонамирането на два жертвеника във Външния град на Плиска (обр. 50), неточно определени като винарски преси, се поставя под съмнение (Михайлов 1963: 33, обр. 27). Един жертвеник наскоро бе намерен в центъра на съвременния град Плиска, т.е. в южния край на земленото укрепление (т. LIV/5), друг бил открит при сондаж на 150 м северно от земленото укрепление (Антонова, Дремсизова 1973: 99). За тях с голямо основание може да се смята, че това е първоначалното им място. Жертвеникът от Длъжко (т. LV/5) е оформен чрез отчупване на част от варовикова плоча, върху която преди това бил изсечен списък на оръжие на гръцки език (Антонова 1965б: 25–30, обр. 2, 3; Бешевлиев 1992: 198–199, № 52). Вероятно тези жертвени камъни са стояли, подобно на оброчните камъни от ново време в България, на открито край съответните селища, където при определен повод била принасяна животинска жертва. Че върху тях е текла кръв, показва устройството им. Върху едната им страна, предварително огладена, са врязани жлебове, най-често очертаващи два концентрични четириъгълника, съединени с напречни. Според това дали жертвената кръв е трябвало да се съхрани за известно време с цел извършване на някакъв ритуал с употреба на кръв, или тя да изтече направо в земята, те се разделят съответно в две групи. При първата жлебът за изтичане се влива в правоъгълно резервоарче (т. LIV/2–5; LV/1, 2), а при втората то липсва (т. LV/4–6; LVI/1–5). Интерпретирането на тези паметници с прибавяне на жертвеници от Южна Добруджа (Стоянова 2005; 2006) позволява да се направят първите опити за реконструиране на култовите езически места в селата и жилищните квартали на Плиска. Засега е трудно да се даде етническо определяне на жертвениците.

На две места в Западна България се локализират езически светилища, свързани със славяните. Светилището в м. Манастирчето при с. Горановци, Кюстендилско, се свързва с Перун и се датира в VIII–X в. То се описва като кръгла площадка от обгорена до червено глина с диаметър 4,70 м. Дебелината на обгорелия слой

Обр. 50. Плиска. Каменен жертвеник (Археологически музей – Плиска)

достига 0,50 м. От тази площадка излизат по посоките на света „лъчове“ от камъни, дълги 1,70 м и широки 0,80 м. До входа, маркиран от каменни стенички, се е образувал пласт от пепел и въглени, а върху площадката от обгоряла глина са намерени животински кости, фрагменти от гърнета и подници и фрагментирана керамика от „IX–X век“. За съжаление за този паметник разполагаме само с предварително описание без документация (Въжарова 1986: 30; 1987: 391).

Едно четириъгълно помещение в ранновизантийската крепост при Монтана се интерпретира като преизползвано за славянско езическо светилище (Станилов 1982: 229, обр. 3, 231–232; Станилов, Александров 1983; Александров 1987: 79). В средата на завареното помещение било изградено по-малко вътрешно помещение, настлано с преупотребени ранновизантийски тухли, което симетрично се вписва в рамката на външното (т. LV/3). От него навън излиза канал от плочести камъни. В югозападния ъгъл се разполагало огнище, а в югоизточния – площадка от трамбован строителен трошляк, пред който е вкопан монолитен каменен съд. Предполага се, че върху тази площадка е могло да има идол, а съоръженията за вода и огън се свързват с практикуването на сложен езически обряд. Вън от помещението имало още едно огнище, вероятно, както се допуска, свързано с обряда. Светилището е датирано в VIII–IX в. – период, в който не е известно създаване на раннославянски и ранносредновековни български селища върху останки на ранновизантийски крепости. Неговото сложно, непознато от другаде устройство, предизвиква някои резерви за определянето му като култово място.

Като глава на славянски идол („Сварог“) се определя един камък (т. CXXXII/1), напомнящ едновременно глава на животно и човек, открит при печката на жилище № 102 в Гарван (Въжарова 1986: 30–32, обр. 22). Проблематично е дали камъкът е скулптиран или е обикновен необработен камък, който случайно наподобява човешки и животински образ. Жилището не притежава устройство, което го отличава от останалите и с основание не е характеризирано като култово място.

Своеобразен култов център е представлявал комплексът от поменални съоръжения при Златна нива, по средата на пътя между землените укрепления на Плиска и Кабиюк (срв. тук подолу IV. 2г).

II.3. ЗЕМЛЕНИ УКРЕПЛЕНИЯ (ЛАГЕРИ)

С това име се означават землените укрепителни съоръжения, образуващи затворена рамка с различна форма и площ. Проучването им има продължителна история. Тяхното значение е оценено още от К. Шкорпил, който обнародва плановете на повечето от тях още в началото на XX в. (Шкорпил 1905б; 1905л; 1905м; 1905н). Втори етап в изследването им е проучването на устройството на техните отбранителни елементи. Последното обобщение по темата позволява да се обособят няколко групи укрепления, които се разграничават по географско и топографско разположение, план и конструкция на защитните елементи (Рашев 1982а: 95 сл.). От тях днес със сигурност следва да се извади като непринадлежащо на тази група укреплението при Вълнари. Според направените там наскоро проучвания то се отнася към датираните по-късно каменни крепости от групата Цар Асен. Особено е устройството на укрепителните съоръжения при Стърмен в полския сектор на проучванията (Styrmen 1980: 97 sq.), документирано и в българския сектор (Михайлов др. 1982: 11–14, 21–22, 70–75). Валът, изграден отвътре като стена от чимове, е оформен отвън като еднолицев зид от ломени камъни на калова спойка, който в югозападния ъгъл оформя четириъгълен бастион. Ровът край стената е твърде тесен и твърде плитък за разлика от рововете на землените укрепления. Тези особености определят укреплението при Стърмен като преходен тип между землено укрепление и крепост от групата Цар Асен.

За подобни временни или постоянни съоръжения византийските автори използват традиционните гръцки термини (Рашев 1982а: 17–19).

Домашното им название е несигурно. Предполага се, че понятието *òнглос*, употребено за лагера и територията на Аспарух до 680 г., било използвано за означаване и на издигнатите след това землени укрепления (Шкорпил 1918: 228), като дори се поставя знак за равенство между понятията *òнглос* и *аулѐ* (Фехер 1925: 17–20), сред които плисковското и тези в полето наоколо, наричани още *айли*, били централни, главни или хански (Ваклинов 1971: 12; 1977: 83–90). Допуска се, че някои землени укрепления са могли да бъдат наричани с тюркско-гръцките форми *айл – айъл-аѝл* (Станилов 1984а: 104; Димитров, Хр. 1985: 52). Тази терминология не е потвърдена от писмени източници. Съпоставката на българските „аили“ с тези от Салтово-маяцката култура е възможна, но с някои корекции (Божилов 1979: 175–176).

Землените укрепления се разполагат в три основни района: в Плисковското поле, по трасето на ранносредновековния път от Дръстър през Плиска и Ришкия проход към укреплението при Карнобат (Маркели?) и по брега на Дунав между Русе и Силистра (т. LVII). Част от последната група са четирите укрепления-лагери на вала между Ряхово и Тутракан (вж. I.4). Почти равните разстояния между укрепленията по главния път (25–30 км) позволяват те да се определят като военни лагери-станции за охрана на главната пътна артерия.

Планировката им е пряко зависима от релефа на терена. Укрепленията по главния път се разполагат на равни места и имат без изключение правилна четириъгълна форма (обр. 51). Преобладава ориентацията по посоките на света. Някои от укрепленията по дунавския бряг източно от Тутракан заемат неправилни по форма площадки и следват техните очертания. Отбранителните съоръжения са валове, натрупани най-често от изкопаната от рововете землена маса. Така рововете, чиято първоначална форма и размери се запазват до наши дни, дават точна представа за първоначалния вид на валовете, които днес са променили формата си или са изцяло унищожени. За укрепленията по дунавския бряг е характерно използването на чимове, доставяни от влажните тревисти терени и заливни тераси край реката. Използването на допълнителни дървени конструкции (палисади) за повишаване непристъпността на валовете при досегашните разкопки не са установени. Те или не са съществували, или не са фиксирани поради лоша запазеност на останките, както и поради малък обхват на проучваните сектори.

Част от тях се разполагат на места, които никога не са били обитавани (Плиска, Нови па-

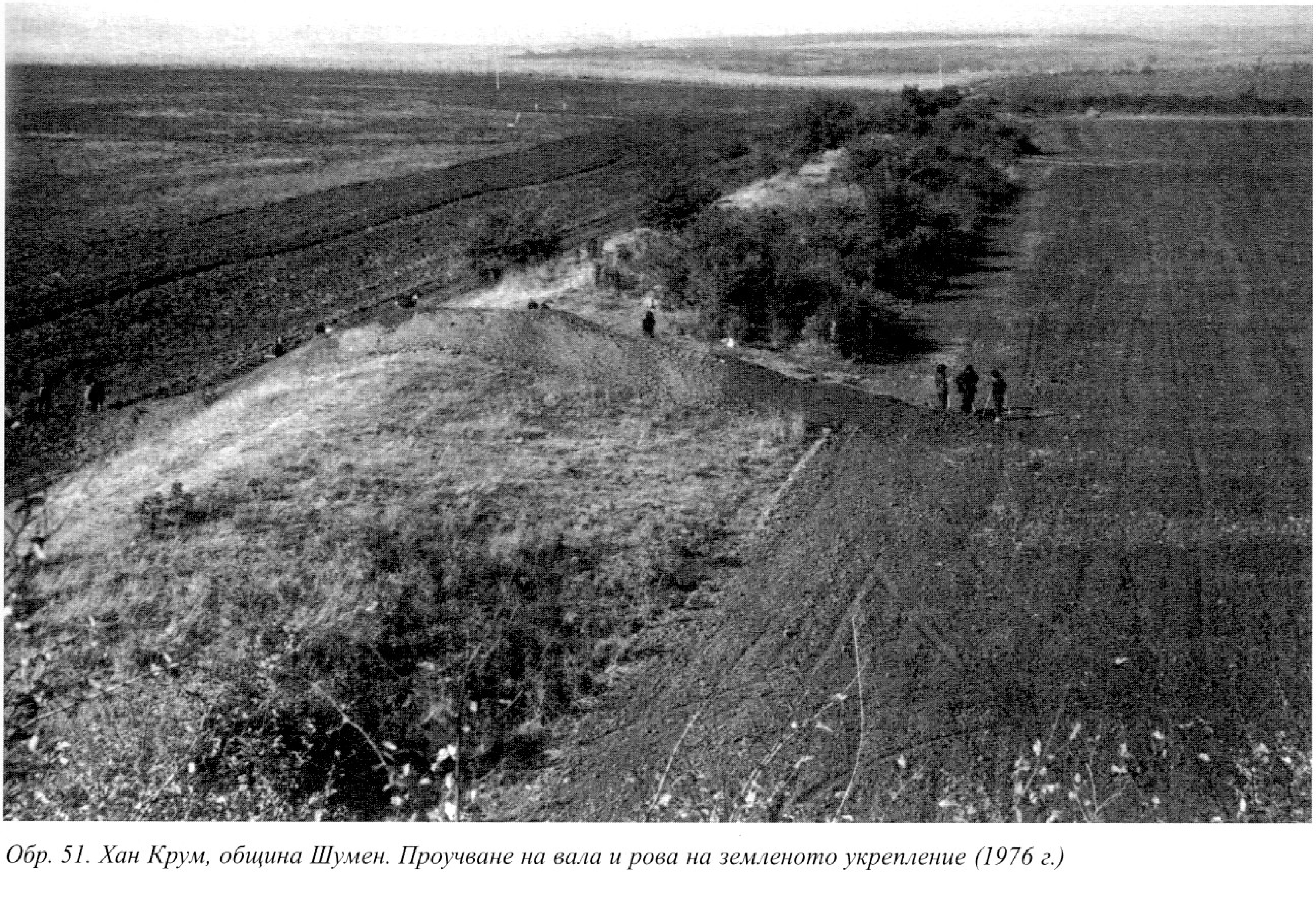

Обр. 51. Хан Крум, община Шумен. Проучване на вала и рова на земленото укрепление (1976 г.)

зар, Ружица, Кладенци, Риш, Дунавец-запад, Чолаково). Други включват в очертанията си антични крепости, без да използват техните защитни съоръжения. В два от случаите – Попина и Нова Черна – валовете са насипани върху разрушените до основи крепостни зидове, както това е било извършено при издигането на противодесантния вал над крепостта при Шкорпиловци. Те ясно показват налагането на нова укрепителна система, използваща друг вид укрепителни съоръжения при запазване на военно-стратегическото значение на местата, където преди това се издигали заварените крепости. Някои укрепления са издигнати върху останки на късноримски неукрепени селища или вили (Кабиюк, Алеково, Хан Крум, Дунавец-запад).

Функцията на укрепленията като селища е изследвана частично. За укрепленията в Плиска, Кабиюк, Хан Крум и Нова Черна е сигурно, че през VIII–IX в. в техните рамки е имало обитавани площи, заети от жилища-полуземлянки. В тези случаи имаме примери на укрепени селища. В други укрепления (Попина, Кладенци) не е установен синхронен културен пласт или жилища, а само единични материали, главно керамични фрагменти, които обикновено интуитивно се определят като „ранни“. Проучените там жилища не могат да се отнесат по-рано от края на IX – началото на X в. (Рашев 1976а; Ваклинов, Станилов 1981). Някои от тези жилища са врязани върху удобния вътрешен склон на валовете, което е несъмнено доказателство за прекратяването на техните защитни функции и за това, че укрепленията се превърнали в обикновени неукрепени селища. Най-после за други укрепления (Риш, Дунавец-запад, Кус) може да се допуска, че използването им като селища както в ранния, така и в по-късния период е било извънредно ограничено. Днес в техните очертания на повърхността или при изследване на стратиграфията на терена в съвременни изкопи или обриви на брега не се наблюдава културен пласт или следи от жилища. Вероятно в тези случаи селищата се намирали встрани от укрепленията. За това може да се съди например от една кана, намерена в района на укреплението при Риш, която най-вероятно произхожда от езически некропол на селище, синхронно на земленото укрепление (Стоянова 1997: 332, обр. 1/4).

Хронологията на земленото укрепително строителство е въпрос, за решаването на който липсват категорично датиращи данни. Изграждането на някои укрепления като Плиска или на някои погранични валове вероятно е станало в най-ранния период от историята на българското ханство, но тази възможност се допуска главно въз основа на исторически съображения. Като се изключи Плиска, чието землено укрепление е функционирало до края на нейната история (или поне не било деформирано от изграждане върху валовете на по-късни съоръжения), останалите укрепления трябва да се схващат като изява на по-ранния от установените два етапа на масово отбранително строителство през Първото българско царство и да се поставят в периода от края на VII в. докъм средата на IX в. За втория от тези етапи, представен от каменните крепости от типа Цар Асен (Рашев 1982а: 129 сл.), е установено, че началото му може да се постави не по-рано от края на IX в. (за прехода от землена към каменна фортификация срв. Rashev 2005; Рашев 2006а).

Въпросът за произхода на землената укрепителна традиция вече бе разгледан по-горе. Тук следва да се добави, че заедно с пограничните и вътрешните валове затворените землени укрепления са архаична форма на укрепяване, която на Балканския полуостров е имала извънредно кратко и ограничено приложение в ранноримско време. Нямаме основания да говорим за пренасяне на традиция от „източната родина на прабългарите“, тъй като в нито един от предполагаемите и сигурни райони на прабългарско разселване до VII в. (Рашев 2000а) такива укрепления не са известни. Тази форма на отбранително строителство се появила спонтанно на място под влияние на обстоятелства, които изисквали спешни мерки за защита при отсъствие на по-съвършена традиция на укрепително строителство. Заварените изоставени ранновизантийски крепости, стените на някои от които през VIII–IX в. все още са се извисявали високо, не са могли сами по себе си да бъдат източник на опит за по-ефикасна форма на укрепяване. Била е предпочетена форма на строителство, основаваща се на домашната традиция.

II.4. НЕУКРЕПЕНИ СЕЛИЩА

II.4а. Станове

Разновидност на неукрепените селища са предполагаемите временни селища, които се означават като станове. Според някои автори те предхождали появата на постоянните селища. Като археологическо доказателство се сочат пръснатите „по протежение на километри" в долината Кана гьол, по трасето на пътя Плиска – Дръстър, отделни фрагменти от глинени съдове с врязана и излъскана украса (Ваклинов 1972: 11). Намерени са предимно в рамките на тур. *башка авулар* 'общи дворове' – площадки, ограничени с напречно разположени на долината зидове от ломени камъни на калова спойка. Те се сближават със становете от VI–VII в. по северния бряг на Азовско море, които се свързват с прабългарите, взели участие по-късно в създаването на културата на Хазарския каганат (Плетнева 1967: 13–19). Техен аналог биха могли да бъдат и становете в средното течение на Северски Донец, отнесени към най-ранния етап на Салтово–Маяцката култура (Красильников 1981). Съществуването им в съседство с Плиска би потвърдило тезата за запазване на номадския начин на живот у тях в продължение на няколко десетилетия след заселването им на Дунав, както смятат някои автори (Плетнева, Русанова 1966: 278–279; Рашев 1982а: 95–96; Димитров 1987: 202–203, 220). Тази възможност на пръв поглед може да се допуска и от употребата на гръцкия глагол *скенàо* в хрониката на Теофан Изповедник със значение „построявам палатка, живея в палатка" (мнение на Г. Г. Литаврин в Свод 1995: 228–231, 272). Последният довод не може да бъде решаващ, тъй като глаголът има и значение „разполагам се на лагер" и би могъл да бъде употребен и за лагеруване на неномадски народ. Но обособяването на станове засега се затруднява преди всичко от липсата на сигурни археологически данни за тях. При обнародването на наблюденията на експедицията по пътя Плиска – Дръстър такъв тип селища не са отбелязани (Антонова, Дремсизова 1973), а пръснатата на голямо разстояние керамика се обяснява като останки от големи по площ селища (Димитров 1987: 221–222). Освен това географските условия на днешна Североизточна България и Добруджа не са били подходящи за масово екстензивно скотовъдство от номадски тип, което изисква сезонни движения на значителни разстояния. Природните фактори, съчетани с военната опасност от страна на Византия и влиянието на славяните земеделци са ускорили преминаването към уседнал начин на живот живот (Станилов 1981: 55; 1984: 102). Към типа на временните обитаеми места – станове по презумпция, трябва да се отнесат предполагаемите първоначални прабългарски селища край Марцианопол и Дръстър (Георгиев 2002в; 2002г), но археологически останки от тях не са известни.

II.4б. Села

Преобладаващият тип обитаеми места в езическо време били селата. Известни са предимно на територията на днешна Североизточна България, Добруджа и по левия бряг на Дунав, където се намира и по-голямата част от езическите некрополи от двете групи – с трупоизгаряне (т. LVIII/1) и двуобредни (т. LVIII/2). От гледна точка на тяхното застрояване, тип жилище и основна земеделска и скотовъдна дейност на населението, те показват единство по основните си признаци във всички райони на държавата: 1. Разполагане върху незаливни крайречни тераси до постоянен водоизточник. 2. Отсъствие на укрепителни съоръжения. 3. Отсъствие на правилна планировка на застрояване. 4. Преобладаващ тип жилище е четириъгълната полуземлянка, рядко срещащите се кръгли юртообразни жилища са вкопани. Тези признаци са характерни и за селата от периода след покръстването, поради което при теренно обхождане не винаги е възможно датиране в езическия период. Често те се датират сумарно в VIII–X в. или в IX–X в., без да се привеждат аргументи за датата на по-ранните материали. Сигурен белег за отнасяне на селище в езическия период е съседен некропол от същото време. Съотношението между селище и некропол (т. LX/1, 3) показва устойчива тенденция селището да се разполага в ниската част на тераса до водоизточник, а некрополът – на 300–500 м от него в най-високата част на терасата (Fiedler 1992: 332 sq., N. 1399). Типично е разположението на селището и некропола при Кюлевча (т.

LX/3). Некрополът е разположен на върха на ниското разлато вододелно възвишение между басейните на реките Провадийска и Камчия, а селището – в подножието му при изворите, които дават началото на малък поток. Наблизо се намират още две селища, разположени на брега на реката. Наред с общността на признаците, селата показват и някои регионални особености главно по отношение на типа на използваните жилища. В редица случаи села, появили се в VIII в. – средата на IX в., продължават да съществуват и след това до края на Първото българско царство (Джингов 1979). В съществуващите общи характеристики и карти на селищата от периода на Първото българско царство обикновено не се прави ясно разграничение между двата подпериода (Въжарова 1965: 121 сл.; 1981: 16 сл., обр. 1; Димитров 1969: обр. 1; 1987: 220–224; Станилов 1981: обр. 1; Fiedler 1992: 332 sq., Abb. 115; Карта 1995, passim).

Проучването им е неравномерно. В най-напреднал стадий то се намира на територията на днешна Североизточна България. Тази неравномерност трябва да се отчита, когато се оценява дали един район, в който днес не са известни селища от VIII–IX в., не е бил наистина заселен, или това се дължи на ниска степен на изследване, затруднявано в някои случаи от обективни обстоятелства, каквито са например необхожданите обширни горски масиви в Лудогорието.

Североизточна България и Добруджа. Тук се обособяват няколко микрорайона с висока степен на обитаемост. Преди всичко това е Плиска, Плисковското поле и неговите непосредствени околности като тези при Кюлевча и Жилино (т. LX/3, 4) (Балабанов 1989; Стоянова 2004). Група селища със съответните некрополи се разполага в най-долното течение на Провадийска река, в котловината около извора при Девня и при Варна (т. LIX/1, 2) (Димитров 1982: 58–63; Fiedler 1992: Beilage 2). Водата и покритите с трева брегове там са предоставяли отлични условия за скотовъдство и риболов.

Гъсто разполагане на селища е установено по трасето на пътя между Плиска и Дръстър, който следвал долината Канагьол. Не е възможно да се посочат точно кои от тях са по-ранни, тъй като са датирани общо в „VIII–X в.“ или „IX–XI в.“ (Антонова, Дремсизова 1973; Балабанов 1989: 285) въз основа на намерените на повърхността най-късни материали и вероятно с презумпцията, че на по-голяма дълбочина лежат по-ранни материали. В предварителните публикации за селището в рамките на земленото укрепление при Кладенци е съобщено за открита наземна юрта (Станчев 1964: 29, 42, обр. 2/1; Ваклинов 1972: 12) – жилище, което би било доказателство за ранна дата на паметника. Данните в окончателната публикация позволяват това жилище да се отнесе към X–XI в. (Ваклинов, Станилов 1981). Впрочем всички проучени жилища там се датират най-рано във втората половина на IX в., отнасяйки се към селище, което се появило в заварената рамка на по-рано изградено землено укрепление. За селищата в горното течение на Караман-дере изглежда приемлива констатацията, че най-ранните, от „края на VII в. и началото на VIII в.“ се разполагат при изворите на малките потоци, даващи началото на реката (Балабанов 1989: 286). Но пак там твърдението, че селищата върху късноантични крепости в този район се появили още във втората половина на VIII в. подлежи на уточняване. Тази група селища, както се вижда от други по-стари и по-нови примери, се появява не по-рано от втората половина на IX в. (Димитров 1987: 222). Селищата в този район са слабо изследвани чрез разкопки. В селището при Ножарево, синхронно на двуобряден езически некропол, са проучени две четириъгълни жилища-полуземлянки с каменни печки върху пода (т. LXII/1). За планировката на тези селища липсват достатъчно данни. Дешифрираната аерофотоснимка на едно подобно селище от „IX–X в.“ показва петна от полуземлянки, разположени около някаква постройка или по-голямо по размери подобно жилище (Петрова 1982: обр. 3). Аналогична принципна планировка може да се предполага и за по-ранните селища.

Вътрешната част на Южна Добруджа, която доскоро се смяташе за почти незаселена, напоследък въз основа на случайни находки на отделни гробове и глинени съдове придобива гъстотата на заселване на съседните райони (Йотов, Ботов 1991; Карта 1995). Във вътрешността на Северна Добруджа сигурни данни за некрополи, респективно селища от VIII–IX в. има за някои сектори до Големия землен вал – при Поарта Албъ и Меджидия, където са открити съдове от сива глина с излъскана украса (Comşa, E. 1961: fig. 1; Comşa 1979: fig. 1/3; 2/2). Един от тях е некрополът при Кастелу.

Сравнително гъсто заселен е бил десният бряг на Дунав. Тук попадат селищата при Попина и Гарван, разположени край голямо крайречно блато и в съседство с плодородни земи. Проучени са значителни площи от селищата, а в Гарван и синхронният некропол (Въжарова 1965; 1976: 11–37; 1986). Макар че стратиграфията им не е особено отчетливо представена, е ясно, че и в двата случая там първоначално са съществували раннославянски селища от културата Попина–Джеджови лозя I, които били изглежда изоставени, когато върху техните останки се създават селища от VIII–X в. В Попина за жилищата от периода VIII–IX в. е характерна керамиката на примитивно и на неусъвършенствано ръчно колело. През интересуващия ни период селището се състояло от 13 полуземлянки (№ 2, 3, 8, 9, 21, 35, 40, 45, 47, 51, 54, 55, 63), разположени във всички проучени сектори (Kurnatowska 1977: rус. 17: 15 – жилища без номерация). Те са четириъгълни полуземлянки предимно с каменна печка в ъгъла. В селището при Гарван жилищата от VIII–XI в. са представени сумарно и отделянето на по-ранните може да се извърши само въз основа на визуална оценка на керамиката. При съпоставяне с керамиката от некрополите там се установяват съдове, които според последната типология на керамиката се отнасят към VIII в. (Fiedler 1992: 334, N. 1414). Според това се установява, че през VIII–IX в. селището се е състояло от 41 жилища (№ 1, 2, 5, 7, 9, 10, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 24–27, 33–36, 38, 42–44, 47, 52, 57–59, 61, 62, 64, 70, 72, 73, 76, 78, 85, 86, 90–92, 94–96, 98, 100, 102, 104–110, 113, 114, 116, 120). Това са предимно четириъгълни полуземлянки с каменни печки или овални по план полувкопани жилища, които се определят като юрти или юртообразни (Въжарова 1973, рис. 18; 1981, обр. 4; 1986, обр. 96, 99, 108 и др.). Наличието в тях на каменни печки ги сближава по този признак с полуземлянките. Славянският некропол на селището не предполага използване на юртообразни жилища и по този повод не се изключва участието на риещи животни във фиксираните на плана на тези жилища ямки от побити колове (Fiedler 1992: 337). Три жилища – № 53, 59, 97 – се обособяват като „междинен културен пласт“, който според изследователката на селището свързва раннославянското селище от VII в. с това от VIII–IX в. (Въжарова 1986: 15). В действителност първите две принадлежат на раннославянското селище, а третото – на селището от VIII–IX в. Селище от същия период е съществувало западно от Гарван в рамките на земленото укрепление при Дунавец-изток, където частично са проучени две полуземлянки (Рашев 1982а, 112, т. XLVII/1, 2). Характерни са фрагментите от гърнета, изработени от глина с едър пясъчен примес и с врязана украса от вълнообразни пояси, покриваща цялата повърхност. Две вкопани жилища с овална форма в Нова Черна вероятно принадлежат на ранната, дохристиянска фаза на селището (Милчев, Ангелова 1971: т. XV; XVI), макар данните за него да са не съвсем отчетливо представени (коментар у Димитров 1975: 230).

Важен и нерешен достатъчно ясно проблем от селищната история на днешна Североизточна България и Добруджа е кога се появяват селищата на Първото българско царство в рамките на заварените ранновизантийски крепости и по-точно дали това е станало още в езическо време. Друг проблем е дали те са използвали старите крепостни стени и от тази гледна точка как трябва да се характеризират – като укрепени или неукрепени. По този въпрос се предлагат различни решения. Някои автори смятат, че тези селища се появяват не по-рано от средата и края на IX в. (Ваклинов 1974: 178–179; 1977, 47–50; Димитров 1981: 35 сл.). Проучвателите на немския сектор от ранносредновековното селище върху античния кастел Ятрус при Кривина и някои български археолози са склонни да поставят началото на ранносредновековното още в края на VII в. То е включено в период F с пет фази на съществуване до IX в. (Wendel 1986: 191–192, 209; Angelova 1986). Формите и украсата на глинените съдове, въз основа на които се определя относителната хронология на селището, насочват най-рано към втората половина на IX в. (Diaconu 1988: 198; Fiedler 1992: 334). В Стърмен полските разкопвачи също настояват за наличие на селище от края на VII–IX в., поставено във фаза I/1–3 (Styrmen 1980: 69 sq.). Според последната типология на керамиката фрагментите от Стърмен могат да се поставят в VIII в., но ако формата и размерите им наистина напомнят гърнетата от Разделна, както се настоява (Fiedler 1992: 334), то украсата им от коси ямки и вертикални снопчета (обект 25) не позволява да се датират според нас по-рано от втората половина на IX в., макар обектът (жилище?) да е прерязан от рова. От включените в та-

зи фаза обекти относително ранен според керамиката изглежда обект 78, също прерязан от рова (Styrmen 1980: tabl. LIII), но едва ли по-ранен от IX в. Към тези примери може да се добави почти изцяло проученото селище в рамките на ранновизантийската крепост при Одърци. Началото му в VIII в. се доказва от една група подълбоко вкопани полуземлянки и от установеното разрушаване на по-ранни жилища от покъсни. Подкрепя се от някои „ранни" предмети и керамични фрагменти, намерени предимно в пласта вън от жилищата (Dončeva 1987, 71 sq.). Още тогава е забелязано, че някои от тези материали имат твърде обща дата („VII–IX в.", „VIII–X в."), поради което не могат да бъдат основание за категорична датировка в VIII в. В заключителната публикация ранната история на селището се обособява в I и II фаза, датирани от края на VIII в. до средата на IX в. (Дончева 2000: 137–138). Както жилищата от тези фази, така и керамиката от тях и изобщо от селището, не съдържат според нас белези за отнасянето им към толкова ранно време. Единичните фрагменти от сиви съдове позволяват появата на това селище да се постави най-рано във втората половина на IX в. Това се потвърждава и от материалите в полския сектор, където гърнетата от тип IB с вертикални снопчета от врязани линии, каквито липсват (с редки изключения) в езическите некрополи, правилно са отнесени в IX в. (Szamalek 1983: 167–168), което в случая означава по-скоро втората половина на IX в.

Селищата по брега на Черно море от Варна до делтата на Дунав образуват самостоятелна група (т. LX/2). В три сектора – при Шабла (Бобчева 1982: 102, табл. 4/7–9), Балчик (Димитров, М. 1989; 1991) и Варна (Димитров 1982: 63–66; Карта 1995: 172–174; Fiedler 1992: Beilage 2) (т. LIX/2) те образуват групи от по няколко близо разположени селища. Характерно е тяхното положение спрямо морето. Те не заемат старите, отдавна използвани за обитаване площадки на самия морски бряг, а са оттеглени на 2–6 км навътре от морето и са създадени върху необитавани места или върху останки от тракийски селища. Техните обитатели избягват прекия контакт с морето и едва откъм края на IX в. се появяват селища върху самия бряг, разположени върху развалини на ранновизантийски крепости като тези при Каварна, на нос Калиакра и др. (Атанасов 1996; 1997: 222–223, обр. 1; 2001: 188; Рашев 1997а: 33 сл., обр. 2–7). Данните сочат, че няма основания, както се твърди например за Калиакра, появата на тези селища да се поставя в VIII – средата на IX в. (Димитров, Хр. 1991: 85).

Значителни разкопки в този сектор са извършени на селището при Топола. Предварителните резултати не позволяват разграничаване между двата периода на съществуване на селището (VIII–IX в. и IX–X в.), но наличието на жилища от първия е вън от всякакво съмнение, както се вижда от преобладаването на сива („прабългарска") керамика и от големия двуобряден некропол до селището (Дончева и др. 1989; Ангелова и др. 1997). Жилищата са четириъгълни или Г-образни полуземлянки с еднoредова каменна облицовка на стените, понякога с по-малко помещение предверие (Бобчева 1976; 1981). Това селище се отличава от другите със специализацията на неговите обитатели в изработване на сивочерна керамика, някои от формите на която са редки или уникални, а други (камбановидните котли) са познати само от това селище и близката му околност (Бобчева 1977; 1980; Ангелова и др. 1997: табл. 3–5). Селището при Дуранкулак изглежда трябва да се изключи от паметниците на езическия период. Датирането му „към средата на IX век", но преди покръстването, се основава на две монети на Лъв V и на предположението, че едно кръгло вкопано жилище-полуземлянка с каменна облицовка на стените е езическо светилище (Дуранкулак 1989: 62–63, 167). Хронологията на крепостната стена и жилищата е представена недостатъчно точно и създава проблеми (Атанасов 1991: 244–246). Християнският некропол и материалите от селището поставят появата на това укрепено с каменна стена селище най-рано след средата – втората половина на IX в.

Селището при Истрия-Капул Виилор се разполагало на 150 м южно от проучения там двуобряден езически некропол. Заемало площ от 120 дка. Проучени са само две полуземлянки с каменни печки и със стени, облицовани с преупотребени римски тухли (Зирра 1963: 401–402, рис. 30–34, 38, 39).

Мунтения и Олтения. В този район е проучен значителен сектор от селището при Дриду. То е датирано в края на X–XI в. въз основа на аналогии с жилища от Диногеция, отнесени към това време на базата на византийски монети (Zaharia 1967: 135–136). Относително по-ранната група от 23 жилища (Zaharia 1967: 14, 19 sq.,

pl. I) са четириъгълни полуземлянки с овални или четириъгълни каменни печки. В тях са открити фрагменти от гърнета, чиято форма и врязана украса се сближава с късната фаза на некропола при Разделна и въз основа на тази близост началото на селището се поставя от други автори в IX в. (Fiedler 1992: 336), т.е. най-късно около средата на IX в.

Ранните фази на двете селища при Буков са отнесени в VIII – началото и средата на IX в. според относителната дата на няколко бронзови предмета и въз основа на керамиката (Comşa 1978: 143, fig. 108/I). Жилищата от тази фаза са четириъгълни полуземлянки с каменни печки. Според последната типология на керамиката най-ранните съдове са датирани около 800 г. и ранния IX век (Fiedler 1992: 336–337). За останалите ранносредновековни селища в Мунтения (Comşa 1960: Abb. 1; Zaharia 1967: pl. I; Olteanu 1983: 187) още не е направена хронологическа диференциация, но е вероятно те да повтарят в общи линии историята на селищата при Дриду и Буков. Ранни материали – керамика и стреме с дъговидно извит стъпалник – са открити в селището при Вранча (Paragina 1980), а гърнета с врязана украса, отнесени към IX–X в. произхождат от жилища при Късчиоареле (Sorbu ect. 1996: fig. 145 sq.).

В Олтения засега ранносредновековно селище не е подлагано на системно проучване. Наличните данни са от обхождания и сондажи. Група селища в окръг Долж са отнесени общо към IX–XI в. Керамиката от селището при Мързчинеле (Toropu, Voicu 1971: fig. 1, 2) е представена от двете основни групи – с врязана и излъскана украса – и част от нея би могла да бъде отнесена към първата половина на IX в.

Молдова и Бесарабия. В равнинната ивица между Карпатите и Прут са проучени чрез разкопки две селища. Селището при Додещи-Васлуй през VIII–IX в. било съставено от 14 полуземлянки, разположени на площ около 8 дка (Teodor 1984: 49 sq.). Преобладават полуземлянките с каменни печки в ъгъла, единични са случаите на пещ, оформена в глинест блок в очертанията на жилищната яма и на пещ, издълбана в стената на жилището. Укрепеното с вал и ров селище при Фунду Херци, датирано в IX–XI в. (Dîmboviţa 1987), се намира в най-северната част на Прутско-Сиретското междуречие, на границата между културата на Първото българско царство и източните славяни. Някои елементи от укрепяването и планировката му (разполагане на 25-те полуземлянки в редица покрай вътрешната страна на вала) и керамиката на ръка го свързват с източнославянските укрепени селища от това време, други (гърнетата с врязана украса) са влияние от керамиката на поюжните райони. Това смесване отразява положението му на паметник в преходната зона между южнославянската и източнославянската култура. Към VIII–IX в. се отнасят още селища в този район, обособени в хронологически фази предимно въз основа на керамиката (Teodor 1968; 1978: 270–272). Единственият известен засега некропол в този регион е разрушеният при земеделски работи некропол с трупоизгаряне при Кордени.

В южната част на Прутско-Днестровското междуречие (Бесарабия) териториално се обособяват две групи селища, разделени по хронологичен и етнокултурен признак (Смиленко, Козловский 1988). Първата е разположена около големите крайдунавски езера северно от Килийския ръкав на дунавската делта. Тяхна граница е Южният бесарабски вал, който е бил прокаран по границата на степта. Тази група е извънредно компактна. По западния бряг на езерата Кагул и Катлабух разстоянието между селищата достига едва 2 км (Смиленко, Козловский 1987а: обр. 1; Сміленко, Козловський 2000: рис. 1; Kozlov 1990: Karte). Сравнително пълни данни предлагат проучванията на селището при Богатое (Смиленко 1988; Козлов 1999). То било съставено от полуземлянки, отопливани предимно с каменни печки, изградени върху пода или в яма, вкопана слабо в пода на жилищата. Едно жилище с овална форма, отоплявано с огнище, се определя като юртообразно. В керамичния комплекс преобладават съдовете от сива глина с излъскана повърхност и украса, които в отделни обекти достигат до 60–90% от керамичния материал. Такава керамика се изпичала в откритата на края на селището грънчарска пещ. Основните форми имат аналогии в паметници на юг от Дунав и в Салтово-Маяцката култура и се датират най-общо в IX в. или в края на VIII – средата на IX в. Връзката с прабългарите (българите) не се поставя под съмнение, но се предлагат различни пътища за заселването на района – миграция на население от изток след гражданската война в Хазарския каганат в началото на IX в. (Смиленко, Козловский 1987а: 74–75) или колонизация на района от юг, от централната

област на българската държава, още в края на VIII в. За втората възможност се сочат като доказателство серия от аналогии на керамични форми сред съдове от езически некрополи южно от Дунав (Козлов 1988; 1996: 110–112; Kozlov 1990). Северната граница на селищата в този район се проследява по течението на р. Реут и почти съвпада с трасето на Северния бесарабски вал. Степната ивица между двата вала била изглежда необитаема, а районът около Северния бесарабски вал бил заселен едва във втората половина на IX–X в., както показват материали от проучените тук некрополи при Лимбар и Кеперия и селището при Ханска (Федоров, Чеботаренко 1974; Posticâ 1994). В Бесарабия единствена засега следа от некропол е урна с трупоизгаряне от района на Измаил (устна информация на Н. Руссев от Кишинев, Молдова).

Друга група селища се обособява по десния бряг на Днестър. За нея е характерно съчетанието от източнославянска керамика на ръка тип Лука-Райковецка (до 50%) и изработени на грънчарско колело съдове с врязана и излъскана украса от „салтовски" („балкано-дунавски") тип. В селището при Шабо на западния бряг на днестровския лиман са открити четириъгълни полуземлянки със стълбова конструкция и каменни печки. Ранният му етап е отнесен към IX в. като се приема, че заедно с другите селища в долното течение на реката то принадлежи на източнославянската култура (Смиленко, Козлов 1985; Смиленко, Козловский 1987а: 72–74; Смиленко 1991; Козлов 1996: рис. 4). Подобно разграничаване не е убедително преди всичко поради очевидно смесения характер на културата и единния физико-географски облик на региона. Естествената източна граница на този степен район е Днестър, а северната – горите на север от р. Реут. Двата погранични вала, попадащи тук, могат да се свържат с най-голяма вероятност с пограничната маркировка на българската държава и поради това Днестър и нейният десен бряг може да се определи като източна граница на българската държава (Рашев 1995б). Смесеният характер на материалната култура на селищата тук е естествен за граничен район – контактна културна зона между България и Киевска Русия (Сміленко 1997), и не може да бъде пречка за обособяването му като локален в рамките на културата на Първото българско царство (Русев 1995: 104–108; Тельнов и др. 2002: 104 сл.). Синхронните на тези селища езически некрополи са все още неизучени. Кратките данни за тях показват погребване чрез трупоизгаряне и трупополагане (Тельнов и др. 2002: 120–121) – двуобрядност, позната по двата бряга на Долнодунавската равнина.

Трансилвания. Селището, към което принадлежи по-ранният от двата некропола при Бландиана (Бландиана А), не е изследвано системно. От него първоначално са били известни две каменни печки (Horedt 1966: 269–271, Abb. 9; 10), по-късно са проучени няколко четириъгълни полуземлянки с каменни печки и огнища. Селището се датира от някои автори към края на IX–X в. (Федоров, Полевой 1973: 318), а според керамиката, гробния инвентар и погребалния обряд в некропола – общо в IX–X в. или втората половина на IX–X в. (Horedt 1966: 287; Aldea, Ciugudean 1981: 149; Anghel, Ciugudean 1987: 194). От селището при Алба Юлия са проучени няколко жилища, които се сближават с паметници на юг от Карпатите и се прибавят към „културата Дриду" или се обособяват като неин локален вариант под името „Дриду-Алба Юлия" (Heitel 1975). Комплексните данни от Бландиана и Алба Юлия, сравнени с данните от некрополите и селищата по двата бряга на Долен Дунав, позволяват да се твърди, че комплексът доказва „(пра)българското господство" в Централна Трансилвания (Fiedler 1992: 340; Geschichte 1990: 102–106; Madgearu 2001: 276–278; 2005) или „българско присъствие" (Фодор 1984) и да се отнесе в периода от началото на Крумовото управление до маджарското завладяване на района в края на IX в. Някои автори (Szalontai 2000, 275–279) необосновано отричат българското политическо и културно присъствие в този район през IX в.

Среднодунавска равнина. Българският контрол върху източната част на бившия Аварски хаганат продължава според писмените сведения от времето на Крум до края на IX век (Boba 1983), но според досегашните археологически данни той изглежда не предизвикал сериозни промени в селищната система и в характера на материалната култура. При несъмненото сходство между някои предмети от района на Среден и Долен Дунав (Сентпетери 1989: 122), там не е засвидетелствано типичното съчетаване от двата основни типа керамика, познато от Долнодунавската област. Някои редки форми на съдове, част от тях изработени на ръка, както и отделни предмети, показват по-скоро влияния от

Салтово-Маяцката култура (Bálint 1975: 62; Сьоке 1989: 113–114), а накитите в повечето случаи са развитие на късноаварски форми (Szöke 1992: Abb. 1). Цялостният облик на материалната култура от първата половина на IX в. се очертава въз основа на форми, които в повечето случаи са наследени от късноаварско време и се обясняват като паметници на местно население (Szalontai 2000: 263–274). В този район могат да се прогнозират изолирани останки от материалната култура на Първото българско царство, оставени от пребиваващите там български гарнизони, но не и материали, свидетелстващи за масова организирана миграция на население от долнодунавския район. При липсата на такива данни днес това може да се очаква от бъдещите проучвания (Bálint 1991: 98 sq. и рец. на тази работа: Д. Дмитриевић в Старинар XLII, 1991: 209). Във всеки случай топонимите от типа „нандор" (българин) поставят въпроса и за пребиваване на отделни неголеми български групи на тази територия (Кришто 1986: 269–270).

Неясни са археологическите данни за Белград и района около него, чието владеене от България през IX в. е вън от съмнение. Най-ранните известни засега материали – предимно накити и керамика – не могат да се датират по-рано от края на IX–X в. (Ерцеговић 1970; Јанковић 1974: табл. IX; 1981; 1983а; 1983б; Janković 1974; Corović 1972: 49–51; Минић, Томић 1972; Minić 1980; Поповић, Иванишевић 1988). В този смисъл характерът на селищната система изобщо в района е проблем, за решаването на който ще трябва да се чакат нови данни.

Централна и Северозападна България. Районът е сравнително слабо проучен по отношение на поселищната история през VIII–IX в. От по-късния пласт на селището при Бежаново произхождат керамични фрагменти, според които то е датирано твърде общо „от края на VIII–X в." (Възарова 1961; 1965: 123). Останалите ранносредновековни селища са датирани още по-общо в IX–X в. или в IX–XI в. (Възарова 1965: 123–126, 135), което не позволява да се установи кои от тях биха могли да се отнасят към периода до покръстването. Косвени заключения за датировката на селищата могат да се правят според характера на езическите (с трупоизгаряне) и смесените некрополи в района – Върбовка, Букьовци, Галиче, Михайлово. Керамиката и някои накити, главно обеци, показват форми, които могат да се отнесат не по-рано от началото на IX в. и дори средата на това столетие. До началото на IX в. районът бил пограничен и вероятно изобщо не е бил заселен. Относително по-ранни селища могат да се очакват в централната част на Дунавската равнина. Некрополът при Върбовка съдържа по-ранни керамични форми и би могъл да се свърже със славянско население преди IX в. (Fiedler 1992: 340). След преместването на границата в района на Среден Дунав пограничните валове тук загубили значението си и едва тогава зоната е започнала да се заселва. Керамиката от селища в района на Хайрединския вал се датират не по-рано от началото – средата на IX в. (Рашев, Иванов 1986: 19–23) и заедно с некрополите свидетелстват за славянска колонизация, каквато приблизително по същото време се наблюдава чрез появата на няколко славянски некропола в Източна Мунтения – Сихляну, Кискани, Тикилещи и др. (Fiedler 1992: 340).

Съпоставянето на обитаемите през края на VII – средата на IX в. райони в Долнодунавската равнина (т. LVIII) със заселени през втората половина на IX–X в. територии (т. LXI) показва, че тогава били усвоени и заселени значителни терени, които дотогава изглежда са били пусти, макар и намиращи се под контрола на централната власт. Този процес е могъл да се дължи както на нарастване на населението, така и на преселници от съседни райони.

Тракия, Родопите и Македония. Данните за района южно от Стара планина са представени от отделни находки, предимно цели глинени съдове и фрагменти. Такива материали, поставени с известни уговорки в IX в., се съобщават за Сердика (Станчева 1981). Ранните форми от Пловдив и Хисаря са гърнетата, украсени с вълнообразни линии или пояси върху цялата повърхност на съдовете (Джамбов 1960: обр. 10; 1969: обр. 1а,б; 2а; 3; 4е; Възарова 1965: обр. 96; 97). Аналогични форми и украса имат съдове от Симеоновград (Констанция), отнесени към добългарския период на ранносредновековното селище. В Констанция керамиката от „българско" време, т.е. от IX в., е намерена в западната част на античната крепост, изоставена след разрушаването ѝ през VII в. (Аладжов 1981; 1993: 291 сл.; Рашев 1993а: 107–110, обр. 2). Там са открити полуземлянки с глинобитни печки, вкопани в късноантичния пласт и понякога използващи по-стари стени, включително крепостната,

към които се пристрояват. Поправките на крепостта могат да се свържат с процеса на възстановяването на разрушените ранновизантийски крепости в Югоизточна България, който се поставя в първата половина на IX в. (Аладжов 1993: 291), или по-вероятно, според нас, не по-рано от края на IX в. Данните показват, че до началото на IX в. славянското присъствие в Тракия се долавя слабо и че славянското население било съсредоточено в старите градове или непосредствените им околности. Обширните равнини на Северна Тракия през IX в. били практически незаселени – липсват данни за селища, които могат да бъдат датирани в това време. В текста на договора от 815 г. всички селищни имена са гръцки и повечето от тях са познати от VI–VII в. Наличните археологически материали и някои писмени известия показват, че появата на неукрепени селища тук като част от българската селищна история на региона може да се постави едва в края на IX – началото на X в. (Рашев 1993а: 112). Това се потвърждава и от регистрираните нови ранносредновековни селища в района на Карнобат (Момчилов 1999: 71 сл.).

Липсват засега данни за селищната система от VIII–IX в. в Родопите и Македония. Особено любопитен е случаят с втората област. До настоящия момент там не са познати сигурни останки от селища и некрополи от VIII – средата на IX в. Отделни „раннословенски“ керамични фрагменти или предмети с „езически“ характер са несигурни като информация. Най-старите предмети от ранносредновековния некропол в Прилеп са от X в., а един вид съдове, определени като тавички от раннославянски тип са датирани в неопределените рамки на VII–X в. (Бабић 1986: 266, 198 – фиг. 80; 82; 96; 97). Най-ранните некрополи в Македония (Демир капия и др.) не съдържат материали, по-ранни от X в. Съществуването на материална култура през посочения период (Дончева 1995) се основава на несигурни материали. В настоящия момент има основания да се смята, че при присъединяването си към България в средата на IX в. територията на днешна Република Македония е била незаселена или твърде слабо заселена, а интензивното ѝ обитаване в края на IX – началото на X в. може да се дължи на колонизиране на тази територия със славяни, живеещи в съседство (Рашев п. п. 2). Най-ранните материали от некрополите при Абланица и Туховище в Пиринска Македония (Въжарова 1976: 270–296, 341) се отнасят, както във Вардарска Македония, към средата и втората половина на IX в., илюстрирайки християнската култура на региона, намираща се под прякото влияние на съвременната византийска християнска култура.

Жилищата от селата принадлежат към един общ тип – полувкопани, отоплявани с печки от камък и по-рядко от огнище. Преобладаващата форма е четириъгълник със средна площ 10–20 кв. м (т. XIX–XXIII; LXII/1–4, 6). Стените на вкопаната в терена яма са били облицовани с дърво, облицовката с камъни е изключение. Дървената конструкция, върху която е бил закрепен покривът, се е крепяла върху стълбове, забити в ями под пода на жилището или закрепени върху него. Отоплителното съоръжение е засводена печка от ломени камъни, изградена в яма, вкопана под нивото на пода или върху пода. Засега липсват достатъчно данни за обособяване на етнографски (етнически – славянски и прабългарски) особености на жилищата. Те са сходни по общите си белези за всички райони, в които са известни в настоящия момент. Привличането на повече данни би могло да открои някои регионални особености, които биха могли да бъдат резултат от географско-климатични причини. В селището, разположено в чертите на римо-византийския град Марцианопол, е открит варовиков модел на юрта (Рашев 1976б), който не оставя съмнение, че този тип жилище е бил познат и използван ако не за жилищни, поне за култови нужди (т. CXXXIII; обр. 83). В селището при Блъсково е проучено овално полувкопано жилище, което се определя като юрта (Димитров 1975: 229, обр. 7), но наличието на пещ в южната стена и проблематичното определяне на дупките като следи от дървена конструкция са повод жилището – наред с други подобни в това селище – да се определя като овална полуземлянка (Fiedler 1992: 337, Abb. 115a). Не е изключено подобен да е и случаят с „прабългарските юрти“ от селището при Гарван (т. LXII/5). Темата за селското жилище на територията на Първото българско царство тепърва предстои да се разработва.

II.4в. Военни пунктове

На няколко места в Североизточна България са намерени надписи от групата на т.нар. прабългарски надписи. Те отстоят доста далеч

от Плиска и вероятно не са попаднали там, подобно на други, пренесени в ново време за битови нужди от населението на близките села. Разпределят се по следния начин (номерация на надписите по Бешевлиев 1992):

Шабла – списък с 53 ризници и 45 шлема на военачалник с титла багатур багаин (№ 48).

Провадия – два възпоменателни надписа на двама удавени съответно в Днепър и Тиса военачалници – копан Корсис и зера таркан Негавон, и двамата „хранени хора" на хан Омуртаг (№ 59, 60).

Мадара – списък на ризници на петима военачалници: юк боил, ичиргу багаин, зитко мир, юк багаин, бири багаин (№ 50).

Шумен – един строителен надпис на Маламир, един възпоменателен и (несигурно) един триумфален (№ 58, 70). Не може да се изключва донасянето им от Плиска или Мадара.

Радко Димитриево – два триумфални и един възпоменателен, към които може да се добави още един възпоменателен от съседното село Илия Блъсково (№ 27, 32, 33, 69). Не може да се изключва донасянето им от аула при с. Хан Крум.

Велико Търново – един строителен и един триумфален надпис и златен медальон на хан Омуртаг (№ 22, 56, 86а).

Длъжко – силно повреден, вероятно инвентарен надпис. Обратната му страна е езически жертвеник (№ 52).

Може да се допуска, че ако не във всички случаи, поне в някои, тези надписи отбелязват вероятни места на неукрепени военни пунктове. За провадийските надписи се предполага, че били издигнати в родното място на двамата военачалници (Венедиков 1978: 58, 62) или в крепостта над съвременния град (Андреев 1981: 267, бел. 6), за която обаче няма данни да е била използвана през ранното средновековие. На същото основание тук се локализира седалището на лявото крило на българската войска (Аладжов 2003) – предположение, за което липсват други, по-сигурни данни. Не може да се изключва възможността двамата военачалници да са командвали военна част, контролираща местните залежи от сол – рудник или солен извор, съществували и експлоатирани още през енеолита (Николов 2005; Николов и др. 2006). Военната част от Шабла е могла да охранява лятна ханска резиденция за лов на птици в езерата при Шабла и Дуранкулак, а тази при Мадара – намиращия се там култов център. Аул без крепостни стени (?) се допуска на мястото на съвременния Шумен (Георгиева, Д. 2002: 184–186), а дворец на Омуртаг – при Велико Търново (История 1986: 59–63). И за двата случая липсват преки археологически данни.

II.5. ВИЗАНТИЙСКИ ГРАДОВЕ НА ЮГ ОТ БАЛКАНА

По време на военните действия от 812–814 г. и според мирния договор от 815 г. България за различно време владеела византийски градове южно от Стара планина. Според Хамбарлийския надпис още през 812 г. лявото крило на войската в Тракия се локализира при градовете Анхиало, Девелт, Созопол и Ранули, а дясното – при Берое и Дултроини (Бешевлиев 1992а: 186–187, № 47). Според 30-годишния българо-византийски договор от 815 г., ненарушаван до 856 г., българите се оттеглили зад линията Девелт – Констанция. Черноморските пристанища имат съдба, различна от тази на градовете във вътрешността на Тракия. Те не били превзети, разрушени и изоставени по време на нашествията през VI в., в тях до началото на IX в. животът не е прекъсвал. В българо-византийските конфликти до времето на Крум те били военни и продоволствени бази на византийската войска. Макар че след неуспешни военни действия през 856 г. България продължила да владее Северна Тракия до пограничния вал Еркесия, Византия си върнала контрола върху пристанищата на север до нос Емине.

Месемврия. Градът бил превзет от хан Крум на 4 ноември 812 г. след едномесечна обсада и бил владян до 856 г. Превземането му след едномесечна обсада било увековечено чрез

колона с надпис „[+ *Ка̀строн*] *Месе* [*мбрѝас*]“, намерена в Плиска (Бешевлиев 1992: 159, №29). Българското присъствие засега е удостоверено само от отделни керамични фрагменти, намерени в една от крепостните кули (Čangova 1969: 121–124). Нова колекция от ранносредновековна керамика се датира в периода на българското владеене на града с известно надценяване на историческите дати за датирането на керамиката (Марваков 2006: 148–152, табл. 1–3). За състоянието на крепостта по време на българското владение свидетелства гръцки надпис от 879 г.: „Този град, разрушен от ръцете на езичниците, чрез грижите на царствуващите построи отново из основа…, а… довършиха боговенчаните императори на ромеите Василий и Лъв заедно с Александър, година…“ (Гюзелев 1981а: 332). Вероятно, следвайки тактиката на хан Крум спрямо превзетите през 812–814 г. византийски градове в Тракия, стените на града са били разрушени след превземането му. Намирането на керамиката в една от кулите подсказва познатото от други места използване на долните етажи на крепостни кули за жилища.

Анхиало. Градът преминал под български контрол според договора от 815 г. (Гюзелев 1981б). Липсват материални следи от българското присъствие до 863 г. Селището в м. Палеокастро при дн. Поморие се отнася към това време въз основа на характеризирането на намерената там керамика като „българска“ или „прабългарска“ (Димитров, Б. 1981а: 215; Димитров, Хр. 1991: 90). Тази керамика не е обнародвана. Следа от това присъствие е заместването на името Анхиало и река Ахелой в славянския превод на хрониката на Симеон Метафраст и Логотет (неизвестен оригинал от XIV в., препис от XVII в.) с името Тутхон, считана за тюркско, т.е. прабългарско (Димитров, Б. 1981: 215–216; Гюзелев 1981б).

Созопол. Превземането на града през 812 г. е отбелязано с врязан върху колона надпис „*+ Ка[строн] Содзопо[леос]*“, намерен в Плиска (Бешевлиев 1992: 159, № 28). Според Хамбарлийския надпис той е един от четирите града в областта на лявото крило на българската войска в Тракия. Липсват материални следи от краткото българско присъствие. В района между Созопол и Странджа се сочат топоними с вероятен прабългарски произход (Димитров, Б. 1981а: 215; 1981г: 393).

Девелт. След превземането му през 812 г. населението било изселено на север от Дунав и до средата на IX в. там се намирали византийският и българският гранични пунктове (срв. тук I.4).

Берое. Градът е посочен като един от центровете на дясното крило на Крумовия саракт в Тракия (последно за него Рашев 2007). Археологически данни за българското присъствие в него засега не са известни.

Ранули. Според Хамбарлийския надпис от времето на Крум се е намирал в района на Созопол. Въпреки някои опити за локализация мястото на крепостта остава неизвестно със сигурност. Допуска се като „твърде вероятно“ локализиране в устието на р. Ропотамо (Димитров, Б. 1981б: 436). Римска пътна станция Ranilum се намирала при дн. с. Оризово, Чирпанско. Възможна е грешка поради объркване на посоките (Рашев 2007:122–123).

Допуска се, че след кризата от VII в., когато градовете по южната част на западното Черноморие продължили да функционират, Месемврия и Созопол са могли да бъдат преки източници на византийски строителен опит, материали и техники, приложени в българските строежи в Плиска и Преслав (Венедиков 1964: 51). Наличните данни не подкрепят подобна възможност. След VII в. тези градове в състояние на значителен регрес се развивали изключително като военни центрове, а съществуващите по онова време градежи от по-ранния период не са могли да бъдат източник на българската строителна практика в столиците (Рашев 2004в, 165–167). Възможно е в българските аули да са били привличани на работа отделни архитекти или строителни групи от временно поставените под български контрол през 812–814 г. византийски градове в Източна Тракия – Адрианопол, Дидимотейхон, Агатоники, Виза, Бурдидзо, Гариала, Теодосиопол, Проватон, Скутарион, както и от Сердика.

Общият поглед върху селищното устройство показва, че през VIII–IX в. заварената ранновизантийска селищна система била изоставена. Селищата на славяни и прабългари се разполагали встрани от заварените градове и крепости и заемали плътно необитаемите през ранновизантийския период равнини на Мизия и Добруджа, като са били предпочетени нови обитаеми площадки. Само в един сигурен слу-

чай се долавя пряк контакт със заварената селищна система – в Доростол. Крепостта била използвана с първоначалното си предназначение, но вътрешната застройка и комуникации вероятно са били заличени от новата аулна функция на града, изискваща различна планировка. В другия значителен градски център – Марцианопол, приемствеността е само топографска, тъй като нито крепостните стени, нито заварените сгради били използвани по предназначение. Вероятно поради това името Марцианопол не е получило славянизирана форма подобно на Дръстър.

Като цяло селищната система на България е нова структура, отговаряща на традициите, бита, манталитета и икономиката на новото население. Тя бележи пълната дезурбанизация на бившите византийски земи и скъсване с такива основни белези на по-ранните селища като тип селище, организация на заселената площ, тип жилище, строителни материали и техники, потребност от каменни обществени и жилищни сгради. Вместо почти тоталната укрепеност на ранновизантийската селищна система, след края на VII в. неукрепеното село станало доминираща форма на обитаване, която се запазила до края на Първото българско царство. Този извод се потвърждава и от характера на жилището. Във всички региони, където е изследвано, то се представя без изключение като полуземлянка, отопляване предимно с каменна печка. Противно на предположението, че прабългарите като население с подвижен бит в старата си родина ще запазят традиционното наземно жилище – юртата, се констатира почти пълно отсъствие на това жилище. Полуземлянката става общ за двата етноса тип жилище и поради това в нашите условия то е лишен от етническа характеристика елемент на материалната култура, подобно на керамиката и повечето предмети от ежедневния бит. Към края на IX в. новата селищна система започнала да се адаптира към старите укрепени селища чрез възобновяване на живота в тях. Този процес се развива в рамките на християнската история на Първото българско царство. Някои от старите укрепени градове, като например Сердика (Станчева 1980), запазили и увеличили значението си през периода на Второто българско царство и съществуват като обитаеми места до днес.

Глава III

ЗАНАЯТЧИЙСКА ПРОДУКЦИЯ

III.1. ИЗДЕЛИЯ ОТ ЦВЕТНИ И ЧЕРНИ МЕТАЛИ

III.1а. Суровини и производствени съоръжения

Поради ограничени рудни запаси черните и цветните метали в Долнодунавския район били скъпа суровина. Част от нея ще е била осигурявана чрез претопяване на изхабени или повредени от употреба предмети, а друга – чрез доставка на руда или на готови за обработка метали. Писмени или археологически данни за добив на рудни изкопаеми до средата на IX в. в България не са известни. Изглежда металите били доставяни предимно в готов вид от Византия и Централна Европа. Основният източник ще е била Византия, откъдето са постъпвали предимно цветните метали и преди всичко среброто и златото. Един от начините за снабдяване със злато бил годишният данък, изплащан на България от Византия в периодите на мирни отношения. Материалният израз на данъка според договора от 681 г. не е известен. Договорът от 716 г. (ГИБИ III: 285) определя данъка в дрехи и червени кожи на стойност 30 литри злато (2160 златни монети-номизми), което предполага, че при необходимост е могъл да се получава изцяло или частично в злато. През 812 г. Крум поискал данъка в злато, одежди и отбрани девойки (ГИБИ IV: 20). Друг източник на злато и сребро във вид на монети, съдове и други предмети била военната плячка и откупуването на пленници. През 808 г. българите отнели в Струмската област 1100 литри злато (79 200 номизми) – сума, предназначена за изплащане на войнишките заплати (ГИБИ III: 279). През 811 г. личният прислужник на Никифор I избягал при Крум, отнасяйки със себе си 100 литри злато, равняващи се на 7200 номизми (ГИБИ III: 281–282). Свидас говори за сандъчетата на Тервел, напълнени със златни и сребърни пари (ГИБИ V: 310). През 719 г. този владетел дал на бившия император Анастасий II помощ от 50 кентинария злато, т.е. 360 000 номизми (ГИБИ III: 269). Ако цифрата е вярна, това е много голяма за онова време сума. Злато и сребро било намерено в превзетата от Крум Месемврия през 812 г. (ГИБИ III: 287) и вероятно в превзетите от него други византийски градове през периода 809–813 г. Сребърни съдове били взети като плячка при похода на Тервел през 712 г. до Константинопол (ГИБИ III: 268, 300). Златни и сребърни монети и предмети били отнемани при пленяването на византийските обози и императорския багаж през 791, 811 и 813 г. (ГИБИ III: 268–270, 277, 281–283, 285–286, 289, 304; IV: 20; V: 310).

Сигурни следи от металургична дейност, свързана с производство и обработка на черни и цветни метали, са установени на левия бряг на р. Асар дере във Външния град на Плиска (т. XXV/10). Отляво на пътя между западната порта на каменната крепост и главния западен вход на земленото укрепление е фиксирано петно с диаметър около 20 м. Насипът е съставен изцяло от въглени, пепел и железен шлак с примес от животински кости и фрагментирана битова керамика. Следите от огън са поставени първоначално във връзка с опожаряването на Плиска през 811 г. (Михайлов 1955а: 63–66). Новото проучване на горелите останки установи, че те са производствени отпадъци и образуват пласт, дебел до 3 м (Henning 2000: Abb. 8). Пластове от подобни материали са установени в насипа на разположената наблизо могила XXXIV в сондажен изкоп от началото на XX век (Шкорпил 1905ж: 326–332). Тези наблюдения се потвърдиха от започнатото цялостно проучване

на могилата. Установено, е че това са останки от металургично производство (добив на желязо) и от топене на цветни метали. Намерени са глинени поти за леене на цветни метали (т. LXIII), върху една от които е запазена капка от застинало злато (Георгиев 1996а: 86–87; Станилов 2006: 28, обр. 5, 6). Мястото и устройството на съответните пещи и работилници там засега остава неизвестно. Останки от производство или обработка на желязо са фиксирани само според теренни наблюдения и по-нагоре по течението на реката (Мавродинов 1949: 163–165). Датирането им сумарно в IX–X в. не позволява да се реши към езическия или християнския период от историята на Плиска трябва да се отнесе това находище, както и дали със сигурност там е имало производствени съоръжения.

Неголям производствен център е съществувал в централната част на Плиска преди превръщането на терена на Цитаделата в жилищен район (т. XXIX/7–14). Към известните от по-рано пещи (срв. тук II.1а, период I.4) се прибавят откритите там през 2003 г. нови четири пещи. Три от тях имат четириъгълна форма на горивната камера, а една – елипсовидна (т. LXIV). Всички са изградени от цели и фрагментирани тухли, свързани със здрав хидрофобен хоросан. Дебелите плътни стени са осигурявали максимално акумулиране на топлината и създаване на висока температура. Малките размери на пещите и златните капки на дъното на една глинена пота, намерена край тях, показват, че са били предназначени за леене на цветни метали, в това число злато.

Вносен артикул е било стъклото. Неговата употреба през VIII–IX в. е ограничена и се свежда главно до изработка на мъниста. Оскъдни останки от обработка на стъкло са намерени в яма, пресечена от основите на източната сграда на Малкия дворец. Според някои по-нови данни останки от обработка на стъкло съдържат и производствените отпадъци на левия бряг на Асар дере (Henning 2000a: 10, Abb. 8; 2000b: 77, Abb. 1/10). Другите суровини за занаятчийско производство и строителство са от местен произход. Кариерите около Плиска и Преслав са позволили бърз и евтин добив на камък, а залежите от качествена глина предлагали неизчерпаема суровина за грънчарството.

По-голямата част от дребните находки, представени по-долу, произхождат главно от езическите некрополи и вече са характеризирани достатъчно пълно (Fiedler 1992: 170 sq.). Нова типология е предложена за продукцията на дребната металопластика (Станилов 2006). Като се запазва в основни линии групирането на предметите според функцията, тук се прави известно прегрупиране и се добавят нови находки.

III.1б. Коланни украси и принадлежности

Разнородност на формите, разностилност на украсата и случайно намиране – това са трите главни особености на тези предмети. Някои от тях са разгледани предимно от гледна точка на стила на украсата като част от „балкано-византийски“ коланни украси от VIII в. (Daim 2000) или като стилови групи на „българския художествен метал от VIII–IX в.“ (Станилов 2001). Анализът им в специално изследване (Станилов 2006) ни освобождава от задължението да ги разглеждаме подробно.

Византийски токи от VII в. Групата е представена от две токи. Първата (т. LXV/1) е бронзова и произхожда от гроб № 13 в Раздел-на (Димитров 1978: 129, т. XV/18; Fiedler 1992: Taf. 59/11). Принадлежи към широко разпространен ранновизантийски тип токи от VII в. (Чалань 1955: 262, 264, 272–279, табл. I/2, 3, 3а; Fiedler 1992: 198; Веймарн, Айбабин 1993: рис. 37/4; Garam 2001: Taf. 64/1–3). Втората тока е желязна и принадлежи към тип „Коринт“. Произхожда от гроб 119 от ранносредновековния биритуален некропол Балчик-3. Смята се, че тя датира най-ранните гробове от некропола в последната четвърт на VII в. (Дончева 2005: 285; още по този въпрос тук III.6).

Византийски коланни украси от VII–VIII в. Това са три бронзови украси с неизвестно местонахождение. Обединява ги общият сюжет – сцена, в която орел терзае копитно животно. Отнесени са към паметниците на византийската металопластика от VII–VIII в. (Иванов, Пелевина 2004; Тотев, Пелевина 2005: 85–87, рис. 1/1, 6, 11, 13). Случайният им произход не позволява да се търси сигурна връзка с български паметници от това време. Ако такава съществува, те биха били византийски импорт.

Група Врап – Ерсеке. Тук се отнасят един голям сребърен накрайник (обр. 52) и апликация с изображение на грифон от Велино, аналогична апликация от Преслав, накрайник от Ка-

меново, тока и част от апликация от Златаре. Към тях се прибавят накрайникът от Варна (Daim 2000: Abb. 112, Stufe 2; Станилов 2006: 92, обр. 2/3, 9, 11) и предмети с неизвестно местонахождение (Тотев, Пелевина 2005: рис. 8/6–10; 11/1, 10, 13) (т. LXV/3–9, 13, 14; LXVI/2, 3, 5, 6, 12–17; LXVII/10а, б, 11, 11а). Още в първичните публикации и допълнителните коментари е посочена стиловата връзка между тези паметници и коланни украси от съкровището от Врап (Въжарова 1981: 53–54, обр. 24; Werner 1986: Abb. 18/1, Taf. 29/5; Fiedler 1996: 257–258, Abb. 6/1; Станилов, Атанасов 1993; Fiedler 1996; Писарова 1997: обр. 2/1, 2; Станилов 1997а: 186–187, табл. I/1; 2006: 90 сл.; Daim 2000: 94–107; Инкова 1997; 2004). Според Ст. Станилов те се датират в края на VII в. и са резултат от пренасяне на форми, технология и украса от ателието на Кубер в Керамисийското поле в двора на българските ханове в Плисковското поле, очертавайки втори център на разпространение на този тип коланни украси на Балканския полуостров (Станилов 2001: 12; 2006: 140). Според У. Фидлер те принадлежат на византийско ателие от Дирахиум, изработващо тези украси за „варварски“ вождове (Fiedler 1996). Според класификацията на Ф. Дайм те са обособени към „балканско-византийска“ група коланни украси от първата третина на VIII в. (Daim 2000: Abb. 112, Stufe 2) – мнение, което ние сме склонни да приемем.

Обр. 52. Велино, община Шумен. Сребърен коланен накрайник (РИМ – Шумен)

Обр. 53. Кабиюк, община Шумен. Гроб в могила № 4, сребърна апликация за колан (РИМ – Шумен)

Ново попълнение в тази група са коланните гарнитури от гроб в Дивдядово (Атанасов и др. 2005: 195), Гледачево (Тонкова, Георгиева 2006) и Кабиюк, могила 4 (Рашев и др. 2006, тук т. LXVI/18–23). По форма полукръглите апликации и апликациите с халка от Кабиюк се отнасят към типа Врап, но полукръглите са без украса. Орнаментът от есовидно извити елементи с кръгчета и точка върху двата коланни накрайника и капковидната апликация (обр. 53) е аналогичен на орнамента (без кръгчетата) върху една от апликациите от съкровището от Ерсеке (Catalogue 1981: Lot 173c). Очевидно коланът от Кабиюк стилово принадлежи на същата група, но по някои детайли на формата, материала и технологичните белези трябва да се смята за покъсна реплика. Ориентировъчната дата на находката се поставя около средата на VIII в. Токата, чиято плочка е съставена от прегъната на две части сребърна ламарина, закрепена с четири нита (т. LXVI/18), принадлежи към добре известен тип, представен в България с токите от Разделна (Димитров 1978: т. XV/7) и Бдинци (Въжарова 1976: обр. 95/6) (т. LXXI/1, 3). Този тип токи има аналогии в аварски находища от VIII в. (Fiedler 1992: 198; Станилов 1997а: 197 и др.).

Група „Михелдорф – Скалистое – Неволино“. Тази група е съставено от предмети с украса от „превързана“ палмета. Обособяват се две стилови и хронологични подгрупи (Daim 2000:

Abb. 212; Станилов 2006: 158 сл.; Тотев, Пелевина 2005: рис. 4). За по-ранната е характерно оформянето на листата на палметата със заоблени топчести краища или с широка кръгова извивка (т. LXV/10–12; LXVI/7–11; LXVII/1) по подобие на украси от Среден Дунав, Крим и Средна Волга, където те са познати като тип „Скалистое" или „Неволино". По-късната е представена от прорезни коланни висулки, при които мотивът е силно стилизиран (т. LXVII/2, 5–7, 9, 10). Не е сигурно, както се допуска (Иванов, Б. 2000; Иванов, Пелевина 2001; Тотев, Пелевина 2005), че разпространението им е знак за присъствието на различни прабългарски групи в посочените географски райони, по-скоро става дума за обща мода у различни етноси.

Тока със сцена „терзание". Токата от гроб 15 от некропола при Караманите (т. LXV/2; обр. 54) е намерена на границата между гробовете с езическа и християнска ориентация и това бе поводът да се отнесе към средата – втората половина на IX в. с изричната бележка, че това съображение не изключва по-ранно датиране, т.е. най-общо в VIII–IX в. (Рашев 1990б: 46–47, 49). Вече бяха изказани и конкретни доводи в полза на отнасянето ѝ към VIII – началото на IX в., които трябва да се признаят за основателни (Fiedler 1996: 259–260, Abb. 6/2). Приложената

Обр. 54. Караманите, община Вълчи дол. Бронзова коланна тока от гроб № 15 (РИМ – Варна)

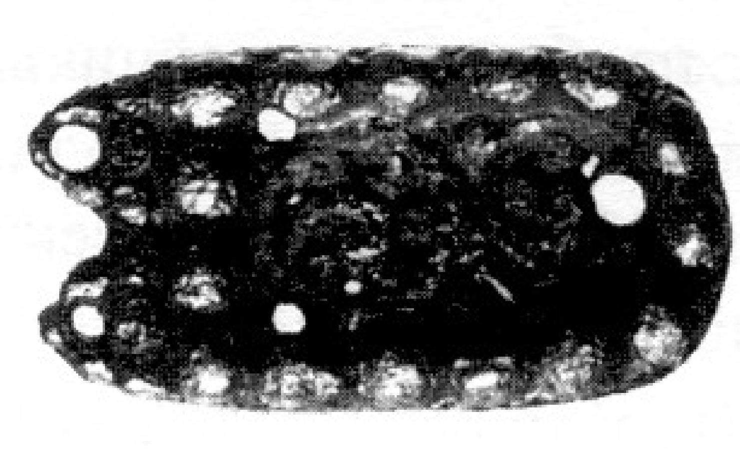

Обр. 55. Бронзов коланен накрайник (случайна находка, РИМ – Шумен)

в работата на У. Фидлер графична рисунка възпроизвежда човешка фигура вдясно от сцената, каквато в действителност не съществува. Най-близката аналогия на сцената, но изпълнена в различен стил, е представена върху плочката на една ранновизантийска тока от VII в. от Палермо, Сицилия (Danheimer 1989: № 51).

Тип „Хоенберг". Към „итало-византийската" група от VII в. според класификацията на Ф. Дайм (Daim 2000: 136–159, Abb. 112, Stufe 2), която най-добре е представена с находището от Хоенберг, трябва да се отнесат два накрайника, в които мотивът от тънък растителен повлек е близък до епонимната находка (т. LXVIII/1, 2; обр. 55). Други коланни накрайници и апликации го представят в различна степен на стилизация, огрубяване и запазване само на отделни елементи като издатъците над горния край (т. LXVIII/3–10, 15–19).

Късноаварска група и местна „аваро-подобна" продукция. Представена е от предмети с украса в късноаварския стил „грифони – ластари" (т. LXIX; LXX; LXXI/4–9; обр. 56). За някои може да се допусне оригинален аварски произход, други се определят като местни „деривати" (Въжарова 1976: обр. 34/8; Mitrea 1989: Abb. 4/7–3; Станилов 1991б: 183–184, обр. I/1, 2, 5; II/6; 1997а: 186–187, 189, табл. I/2, 6; II/7, 8, 11, 12;

Обр. 56. Ножарево, община Главиница. Бронзови коланни украси от гроб № 171 (РИМ – Силистра)

2006: 258 сл.; Fiedler 1992: 204, Abb. 46; Инкова 1997: обр. I/1–3; 2005: т. I, II, IV; Плетньов 1997: табл. II/47; Йотов 1997: 156, 159, т. V/5; VI/5; Иванов, П. 1997: 276, обр. 7; Каталог 2004: № 36–46). Сред тях вероятно най-късен е бронзовият накрайник от некропола в кв. Трошево във Варна (т. LXXI/6). Според археологическата среда и някои стилови особености той може да се отнесе към втората половина на IX в. и да се определи като развитие на по-ранен образец (Плетньов, Павлова 1992: т. II/15).

Местна група с геометрична и растителна украса. Включва разнородни паметници. Характерна подгрупа образуват три двустранни прорезни накрайника с геометрична украса (т. LXXI/1–3) от селището при Голямата базилика в Плиска (Георгиев 1993: 30–32, обр. 27г-е; Станилов 1991б: 186–188, обр. IV/4, 5). Те са свидетелство за местно производство на тип прорезни накрайници, който е продължил да се произвежда в България и след средата на IX в. Това се доказва от намерения в Плиска каменен калъп за отливане на бронзови предмети, сред които и един прорезен накрайник с украса, каквато засега не е известна от познатите по-ранни паметници (Станчев 1955: 193–194, обр. 12). Разновидност в подгрупата са прорезните накрайници с растителен орнамент – „есовиден" ластар (обр. 57), завършващ с двулистници (т. LXVII/8, 12–14) или силно стилизирани палмети и повлеци (т. LXVII/4) (за втората находка и нейните аналогии в Източна Европа Инкова 2001: 91–92, т. II/1). Накрайникът от Истрия-Капул Виилор (т. LXVII/8) предава мотива в развит вид, близък до собствено аварските ластари (Зирра 1963: 400, рис. 29/10; Fiedler 1992: 205, Taf. 35/6). Някои прорезни накрайници са без украса. Представени са от три екземпляра – от селището при Голямата базилика (Георгиев 1981), некропола при Извору (Mitrea 1989: pl. 3/T26–2) и от Разделна (т. LXXII/11–13). За третия основателно се допуска, че е преупотребен предмет от I–III в. (Fiedler 1992: 224, Taf. 91/11).

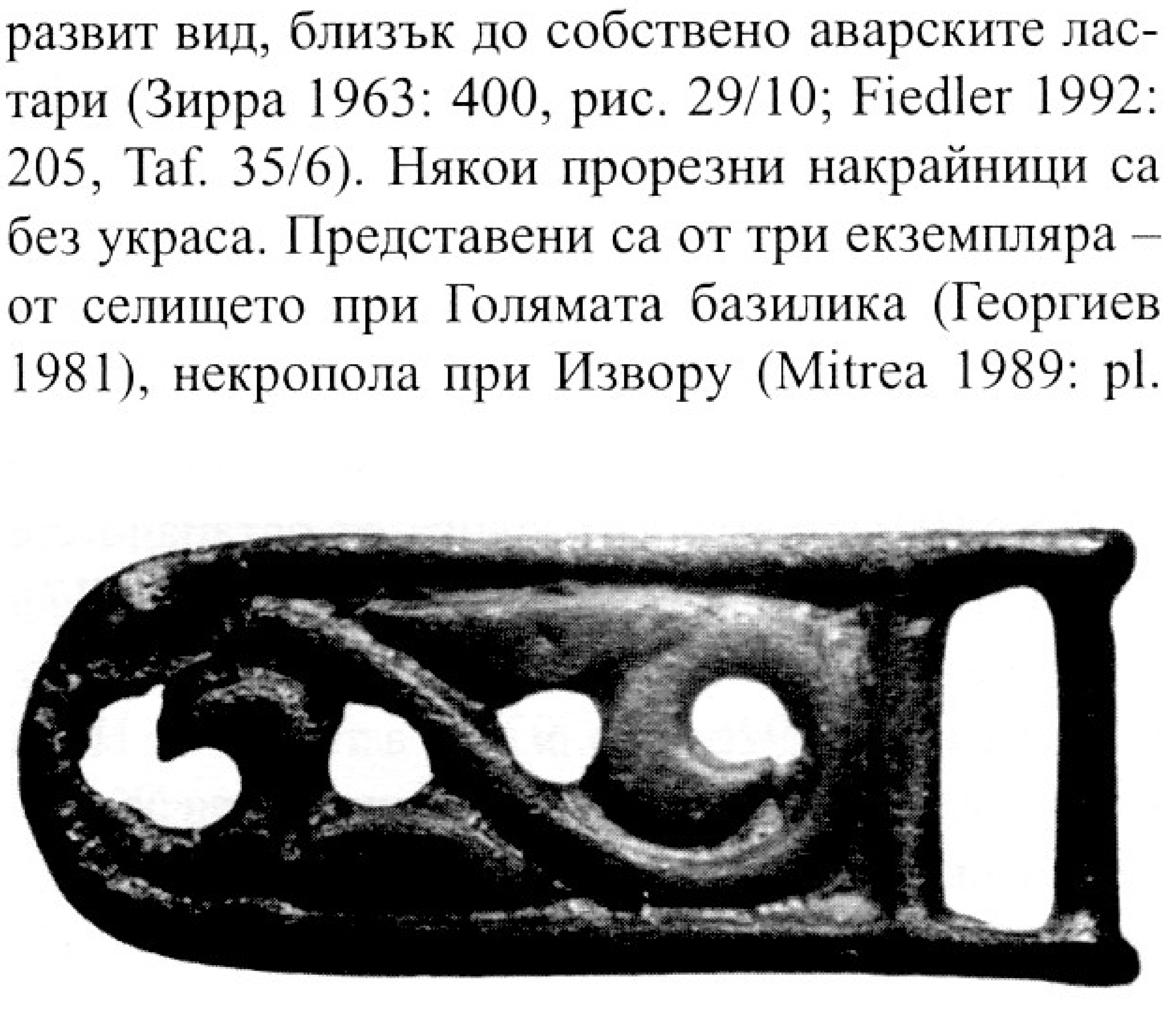

Обр. 57. Бронзова прорезна коланна висулка (частна колекция)

Втора подгрупа са малките накрайници с куха горна половина за втъкване на ремъка със силно стилизирана украса или без украса (т. LXXII/14–16).

Единствен е гофрираният тесен накрайник (т. LXXIV/16), намерен в некропола при Кюлевча (Въжарова 1976: обр. 81/4; Рашев 1992в: обр. 2/2).

Накрайниците със сигурна археологическа среда и датировка са малко. Накрайникът от Плиска (т. LXXII/15) произхожда от яма за дървен стълб на кръглата постройка западно от Тронната палата и според стратиграфската ситуация и керамиката се отнася към VIII в. (Рашев 1995а: 15, обр. 8/9; Станилов 1991б: 188–189, обр. V/3). Накрайникът от Султана (т. LXIX/6) е от гроб (Mitrea 1988: pl. 7/61–3), както и накрайникът от некропола Девня-3 (т. LXIX/4) (Fiedler 1992: 203, Abb. 45/1, Taf. 101/22; Станилов 1997а: т. II/17). Останалите са случайни находки (Плетньов 1997: табл. IV). Вероятно накрайникът от Султана би могъл да образува комбинация с намерената в същия гроб тока и да бъдат възстановени като общ колан (т. LXXII/17). За другите такава възможност е изключена поради липса на други детайли от устройството на колана. Някои коланни украси са преупотребени предмети. В некропола при Ножарево един накрайник-апликация за къс вертикален ремък (т. LXX/20) е намерен в гроб с апликация от същия стил, нанизани на огърлица заедно със стъклени мъниста. Накрайникът без украса от селището при Голямата базилика (т. LXXII/11) въз основа на общата хронология на селището се отнася към VIII – първата половина на IX в. (Георгиев 1993: обр. 27в; Станилов 1991б: обр. V/7; 1997а: 199, т. III/26).

Апликациите са малко на брой. Две се отнасят към „аварския" стил (т. LXVII/11; LXX/13). Апликацията от Обършиа Ноуа (т. LXX/13а) се отнася към местната долнодунавска традиция (Fiedler 1992: 204, Abb. 46/3). Нейната стилизирана трилистна палмета напомня украсата на апликациите от „унгарски" стил от X в.

Бронзови токи с неукрасени плочки и без плочки. Няколко големи токи имат широка правоъгълна плочка, към която ремъкът е бил прикрепен с четири нита. Плочката по форма е четириъгълна издължена със заоблен край, скъсена

с прав край или скъсена петоъгълна (т. LXXII/1–4). Умален модел на големите токи с шарнирна връзка е токата от Извору (т. LXXII/5). Тя е намерена заедно с гроздовиден тип обеца (Mitrea 1989: Abb. 74/293–2), близка до аналогични обеци от великоморавските некрополи, където те се датират във втората половина на IX – началото на X в. (Dostál 1975: 35, obr. 8/4, 8, 10; Fiedler 1992: 198). Наподобяващо шарнирно свързване има една плочка без рамка за тока от селището при Голямата базилика в Плиска (т. LXXIV/13) (Георгиев 1993: обр. 27а).

Отделна група образуват малките токи с монолитно излята рамка и плочка. Токата от Извору (т. LXXII/7) може да се датира както споменатата по-горе тока от гроб 293 от същия некропол (Mitrea 1989: Abb. 49/319–1). Токите от некропол Девня-3 (т. LXXII/4, 8) трудно се поддават на точна датировка и трябва да се поставят в общите хронологични рамки на некропола VIII – средата на IX в. (Fiedler 1992: Taf. 103/20; 104/7). Токата от Кюлевча (т. LXXII/10) е намерена в тазовата област на скелет от масовия гроб 80 (Въжарова 1976: обр. 81/2). Малките ѝ размери дават основание на някои автори да смятат, че тя не произхожда от колан, а от ремък на чанта (Fiedler 1992: 198). Заедно с нея са открити две бронзови гайки и накрайник, което позволява реконструирането на семпла коланна гарнитура (т. LXXIV/18). На колана е била окачена кожена торбичка с кремък и желязно огниво и железен нож (Рашев 1992в: 243–246, обр. 1–3). Откритата в същия гроб лировидна тока (т. LXXIII/4) позволява отнасянето им към първата половина на IX в. Към същото време може да се отнесе токата от Султана (т. LXXII/6). Тя е намерена в гроб с трупоизгаряне заедно с късноаварски коланен накрайник (Mitrea 1988: pl. 7/61–2; Fiedler 1992: Abb. 45/1, 2), което също позволява обединяването им в общ колан, съставен само от тока и накрайник (т. LXXII/17). Принадлежи към широко разпространен тип, известен в Източна и Средна Европа от VII в. до X в. (Чалань 1952: 290, т. VI/7).

Самостоятелна група образуват т.нар. лировидни токи. За известните до 1992 г. екземпляри се предлага най-ранна дата около средата на IX в., като се обръща внимание на факта, че техните аналогии в Средна Европа са с половин до един век по-късни (Fiedler 1992: 198–199). Два нови екземпляра от България позволяват датата на тези токи да се изтегли по-рано. Токата от селището под Голямата базилика и манастира около нея (т. LXXIII/5) може да се отнесе към първата половина на IX в. (Георгиев 1993: 30, обр. 27/6), а тази от тайния ходник на Крумовия дворец (т. LXXIII/7) – не по-късно от самото начало на IX в., когато вероятно се датира опожаряването му. За токата от некропола при Ножарево (т. LXXIII/9) трябва да се предложи аналогична датировка. Към средата – втората половина на IX в. може да се отнесе токата от гроб с трупоизгаряне в некропола Преслав-3 (т. LXXIII/10), намерена заедно с глазирана глинена стомна (Въжарова 1976: обр. 166/2). Поради неточно отбелязаната археологическа среда е трудно да се определи към езическия или християнския период принадлежат токите от Плиска (Михайлов, Милчев 1959: обр. 25) и Мадара (Попов 1936: обр. 89В) (т. LXXIII/6, 7а). Последните проучвания върху тези токи показват, че техните прототипи се появяват още през VI–VII в. (Веймарн, Айбабин 1993: рис. 37/6; 61/22; 124/3) и получават през VIII–X в. широко разпространение в Среднодунавската и Долнодунавската област (Harhoiu 1972; Станилов 1991а: 11–12; Fiedler 1992: 198–199).

Разновидност на двойнорамчатите токи с лировидна форма са някои токи с четириъгълна форма и прорез за захващане на ремъка. Сред тях по-особено устройство има токата от некропола Девня-3 (т. LXXIII/8). Между прореза за ремъка и рамката е оформена широка ажурна плочка, а езичетата за закопчаване са два. Посочени са византийски паралели на тази тока, датирана в IX в. вероятно поради намирането ѝ в гроб заедно с обеца с цилиндрична спираловидна висулка (Fiedler 1992: 198, Taf. 105/23). Към тях може да се добави една тока с двойка езичета от Старе Место, където тяхното наличие може да се обясни с необикновено широкия ремък (Hrubý 1965: tab. 59/1a, obr. 36). Издължена форма, но без плочка, има токата от Хан Крум (т. LXXIII/2), която за разлика от останалите е желязна (Антонова, Дремсизова 1981: т. III/17). Токата от Бдинци (т. LXXIII/1) е почти квадратна (Въжарова 1976: обр. 97/7), а токата от Нови Пазар (т. LXXIII/3) има по-тесен прорез за захващане на ремъка, отделен от рамката чрез стесняване (Станчев, Иванов 1957: т. VI/11; XXIII/16). Точна аналогия на първата тока са ранновизантийските двойнорамчати токи от VI в. от западната част на Балканския полуостров (Werner 1992: Abb. 7a, b, 9, 10, 12), а на вто-

рата – две токи от VII в. от Италия (Danheimer 1989: Taf. 3/15) и Крим (Айбабин 1985: 180, рис. 5/12; Веймарн, Айбабин 1993: рис. 22/41; 48/15). Тези аналогии сочат, че нашите токи са продължение и развитие на по-ранни византийски образци.

Бронзовите токи, съставени само от рамка и езиче, могат да се групират според формата на рамката. Правоъгълните и трапецовидните (т. LXXIII/14, 15) понякога са с профил на рамката и с езиче, оформено по подобие на езичетата от токите с украсени големи плочки (Fiedler 1992: 197, Taf. 61/3; 68/8; 91/4; Станчев, Иванов 1957: т. II/2–2; XIII/3; Антонова 1959: обр. 75; Възарова 1976: обр. 66/3). Открити са с нехарактерни материали и поради това датирането им е затруднено. В района на Среден Дунав са известни от гробове с къснoаварски коланни украси и т.нар. жълта аварска керамика. Същото се отнася и за токите със слабо изразена В-образна и елипсовидна рамка (т. LXXIII/12, 13), произхождащи от некрополи (Възарова 1976: 128, обр. 81/1; Mitrea 1989: Abb. 25/144–2; Fiedler 1992: Taf. 98/6). В района на Среден Дунав подобни токи са открити с къснoаварски коланни украси и с т.нар. жълта аварска керамика (Kovrig 1963: Taf. XLIII/687–28; XLIV/703–26; Garam ect. 1975: 15, fig. 3/3–1; 61, fig. 10/136–2 и др.). И трите типа имат аналогии в късноримски и ранновизантийски паметници.

Коланни украси с емайл? Към тази подгрупа принадлежи известният I коланен накит от Мадара. Последното му и най-пълно изследване го оценява като паметник от езическо време (края на VIII – началото на IX в.), положен покъсно в християнски гроб от втората половина на IX в. (Станилов 2006: 206–226, обр. 10–18). Заострените като писци листа на накрайника са напълно еднакви с „писците“ на накрайника от саркофаг 4 при Голямата базилика в Плиска, който, макар и без емайл, принадлежи на същия стил и се датира във втората половина на IX – началото на X в. (за този колан Инкова 2000). Това, според нас, е основание мадарският колан да не се включва тук за разглеждане.

Железни токи. Те са били предназначени не за препасване на връхната дреха, а за панталона. В некрополите са един от най-често срещаните предмети (Fiedler 1992: 200–201). Съставени са от рамка, която в повечето случаи е правоъгълна или квадратна, с прави или огънати навътре страни, по-рядко с извита предна страна и по изключение – с кръгла и ромбовидна форма (т. LXXIII/11, 16–21). Определянето им като токи за колан, опасващ панталон, е сигурно, когато в некрополите се откриват в тазовата област на скелетите. В други случаи, и особено когато са с по-големи размери и се намират встрани от тазовата област, могат да бъдат определени и като токи от конска амуниция. Известни са от множество ранносредновековни паметници в Средна и Източна Европа и трудно се поддават на точна датировка, когато това трябва да се прави само въз основа на формата им.

Халки и гайки. Халките са били прикрепвани за колана с метални скоби или с кожени ремъчета и са служели за окачване към тях на кожени и платнени торбички или на различни предмети, най-често железни ножове, но също на меч или сабя, каквато вероятно е халката от гроб 27 в Нови пазар. Прегледът на халките от некрополите показва доста широко използване (Fiedler 1992: 201–202). Изработвани са предимно от желязо и по-рядко от бронз. Според устройството и формата си могат да се разделят на едносъставни и двусъставни. Първите са обикновени халки, които понякога имат в горния си край имат специално оформен отвор за провиране на ремък (т. LXXIV/1, 2, 7) (Рашев, Станилов 1989: обр. 6/1; Станилов 1991б: обр. VI/4; 1997а: т. III/24, 24а) или са били окачени в долния край на пластини, прикрепени с нитове към ремъка (т. LXVI/19; LXXIV/17, 19–21). При другата група малка халка е монолитно отлята с двойна четириъгълна рамка, която е била нанизана направо на колана (т. LXXIV/8, 11, 12, 12а). Двата типа предлагат опорни точки за относително датиране. Халката от некропола Преслав-2 е намерена заедно с глазирана стомна, а в гроб 82 в Султана – с амфоровиден съд и гроздовидна обеца, което позволява и в двата случая да се отнесат най-рано към средата и края на IX в. (FIedler 1992: 203, Abb. 45/3, 4). В гроб 104 от Султана такава халка е открита заедно с коланен накрайник, който не може да се отнесе по-рано от IX в. (Mitrea 1988: pl. 13/T104). В същото столетие трябва да бъде поставена и халката от Девня-3. За халките с отвори за окачване се привеждат къснoаварски аналогии (Станилов 1991б: 192, обр. VI/1, 2; 1997а: 198–199, т. III/25). Тройната халка от Султана според аналогия от Великоморавия може да се отнесе към края на IX в. (за тях Fiedler 1992: 202–203).

Гайките (т. LXXIV/6, 10, 15) са рядка находка.

Българският колан през VIII – средата на IX в. Разпространението на коланните украси и принадлежности поставя някои въпроси, отнасящи се както за този дял от материалната култура, така и за общата характеристика на българската езическа култура. От количеството им се вижда, че през VIII–IX в. украсеният с апликации колан не е елемент от масовата битовата култура. По-голямата част от коланните украси са от къснoаварски тип, при това не подражания или деривати на аварския стил, изработени в България. Те са могли да бъдат донесени от територията на хаганата предмети, попаднали в България вероятно като плячка или заедно с преселено в Долнодунавската област аварско население след присъединяването на част от територията на хаганата към България в 805 г. (Станилов 1997а: 213–214). В този смисъл те не са органична част от местната култура. За нея художествената, смислова и функционална стойност на тези украси е чужда. Именно поради това в случаите, когато такива украси са намирани in situ в некрополите, те са употребени в състава на огърлици заедно с мъниста (Ножарево) или са единични предмети, поставени като гробен дар-амулет (Хитово, Девня-3, Извору). Някои непубликувани предмети от частни колекции съдържат белези за допускане, че може би е съществувало и местно производство в „аварски" стил (Инкова 2005: 104–105). Липсват обаче двете най-характерни части на колана – токите и накрайниците. Този проблем предстои да се изяснява.

Не се установява присъствие или влияние на колана от Хазарския каганат. Засега салтовският тип коланни украси е представен с два сигурни предмета. Представителите на групата Врап-Ерсеке засега също са твърде малобройни, за да им се прави оценка от гледна точка на функцията им като детайли от пълни коланни гарнитури. Поне от досегашната ситуация се вижда, че и те са могли да бъдат полагани в гробове само поради художествената стойност на предмета или паричната стойност на среброто, но не и като масова коланна мода, на която изглежда през този период остава чужда дори найвисокопоставената прослойка на българското общество. Ако тези констатации и допускания са приемливи, трябва да приемем, че на Долен Дунав прабългарите, и особено аристокрацията от средно и високо ниво, познаващи и използващи през VI–VII в. в Източна Европа колана (Рашев 2000а: 34–35 сл.), през следващите две столетия са го използвали ограничено като елемент от облеклото, и като рангово отличие. Известните засега паметници (Дивдядово, Кабиюк, Велино, Гледачево) потвърждават този извод. Дунавска България не познава масовата употреба на украсения колан, макар че е съсед на две сродни държави – аварската и хазарската – където през същото време процъфтяват два специфични коланни стила и въпреки че е съсед и на Византия, която още от времето на Великото преселение е била своеобразна работилница за колани за своите съседи (Рашев 1992в).

Причините за тази ситуация не са ясни и в това отношение могат да се правят само предположения. Една вероятна причина могат да бъдат враждебните отношения на България с тези три страни и последвалата от това културна изолация, в която тя се намира през дохристиянския период. Бранейки границите си и разширявайки се за тяхна сметка, българите не са били мотивирани да възприемат модата на някой от своите съседи, особено на християнска Византия, но и не са направили опит да създадат свой коланен стил, вероятно защото у тях коланът вече е бил загубил предишното си значение. Друга възможна причина би могла да бъде забраната за полагане на мъртвите с колан поради изисквания на погребалния обред. С подобен мотив някои автори са склонни да обясняват и извънредно рядкото присъствие на коня в прабългарските некрополи. Ориентирана към изграждане на големи защитни съоръжения, на каменно строителство от монументален тип и на поминални паметници за широка публична „употреба", българската представителна култура е придобила облик, различен от този на авари и хазари, които не познават такива паметници и изразяват своята културна специфика изключително в коланните украси. Ето защо единствените коланни гарнитури, които могат да бъдат реконструирани от материалите в Долнодунавската област (т. LXXII/17; LXXIV/18), изглеждат твърде семпли, именно защото са непривични за местната култура. Те са изключително рядка находка, като се има предвид, че броят на досега проучените гробове в Долнодунавската област от VIII – средата на IX в. е около 1500.

Заслужават внимание в тази връзка и фактите, свързани с положението на тези колани в

гробовете. Детайлите на колана от гроб 80 в Кюлевча и предметите, които са били окачени на него, са открити в тазовата област, но не са лежали на първоначалните си места. Има основания да се смята, че в момента на погребването коланът не е бил опасан около кръста на покойника. Той вероятно е бил хвърлен върху таза цял или нарязан на две или три парчета. Тук се сблъскваме с израз на древното поверие за символично обезвредяване на покойника чрез разпасване, нарязване на колана или отрязване на токата. Коланът от Султана е намерен в подобно положение. Мястото на токата не е отбелязано, а накрайникът е открит в северния край на ямата. И тук може да се допуска ритуално разчленяване на двете части. Токата от Караманите заслужава особено внимание в това отношение. Макар и намерена в тазовата област на скелета, тя не е била част от същински колан, тъй като нейните шипове са били отчупени преди полагането ѝ в гроба, а частите ѝ са намерени на различни места изглежда поради предварително разчленяване (Станилов 1997а: 190). Към подобен извод насочва и отсъствието на накрайник и апликации, каквито трябва да се очакват при подобен тип представителна тока. Тя трябва да се схваща като ритуално разчленен детайл от колана, предотвратяващ възможността на мъртвия чрез символично опасване да придобие способност за вредни действия спрямо живите. Тези мерки за лишаване на мъртвеца от възможността да се „ползва" от колана говорят за слаба връзка с обреда, ако той изискваше погребване с колан. В такъв случай обаче коланните украси би трябвало да бъдат честа находка при проучването на селищата, но там те са също сред най-редките паметници. Изглежда след преселението си Аспаруховите прабългари скъсват с традицията за носене на украсени колани. Връщането на популярността на колана през X в. в България е феномен, който отразява нова тенденция в коланната мода и още не е получил убедително обяснение (някои предварителни изводи у Станилов 1991а: 43–45).

„Езически" коланни украси от християнско време. Датираните в езическия период коланни украси се отличават с липса на човешки изображения и с редки животински изображения. След покръстването в коланната мода се появяват образи, които могат да се обясняват като белег за езическо светоусещане. Освен обичайния за този период мотив от трилистна палмета върху някои апликации този мотив е третиран, допълнен и променен така, че наподобява човешко лице (т. LXXV/1–22). При някои накрайници образът напомня на издължена животинска муцуна (т. LXXV/25–28). Единствена засега с реалистично предаден човешки образ е една шарнирна апликация (т. LXXV/24). При обнародването им тези предмети са били отнесени директно в езическо време или са свързани с реликти на езическата религия в християнския период (Рашев 1984в: обр. 1, 2; Станилов 1991б: 185–186, обр. III/3; 1997а: 191–192, т. II/12; 1997б: обр. 2/3-25; 2005: обр. 1; 3). Това лице-маска бе наречено „езически лицев образ" и бе предположено, че представя образ от древнотюркския пантеон в съгласие с общоприетото схващане за тюркския произход на прабългарите (Рашев 1984в: 135). Сега може да се уточни, че тези паметници датират от края на IX–X в. и произхождат според формата, начина на закрепване и археологическата среда, в която са открити (за намерените при разкопки апликации), от периода след покръстването, макар че без съмнение отразяват нехристиянски образи и представи (Рашев 2001в). Изглежда те са били схващани като образи-апотропеи, свързани с езическото минало. Поставени върху колана, те са осигурявали защитата на собственика от невидимите зли сили. Да се конкретизира смисъла на тези образи е трудно. Те се прибавят към печатчетата и амулетите с изображения на „езически" мъжки лица (т. LXXXVIII – XC).

Някои автори свързват с религиозните вярвания на прабългарите бронзовите лети токи с изображения на лъвове и фантастични животни, известни от различни места в България (Аладжов, Ж. 1999: 25, обр. 64, 65). Откритите в сигурна археологическа среда токи (Плиска, Стърмен, Преслав) не могат да бъдат отнесени по-рано от края на IX в., когато този нов тип тока получава в България, както и в Киевска Русия (Орлов 1973), разпространение от съседна Византия. Именно във византийската крепост при Средец е открита една тока с изображение на лъв в затворен археологически комплекс, датиран с монета на Никифор I Геник (Балболова 2000: 253, обр. 4).

III.16. Аксесоари към тялото и дрехата

Диадеми и торкви. Невинаги е възможно да се различи диадема от торква особено когато накитът не е представителен и е намерен случайно. Примерите за диадеми от Долни Луковит-1 (Въжарова 1976: обр. 124/1; 125/1, 2, 8; 131/6) произхождат от християнските гробове на некропола, което може да означава, че този накит у нас се появява след покръстването (обобщение у Григоров 2003а; 2006а; за накитите като цяло Григоров 2007). През езическия период сходните по форма и размери накити трябва да се определят като торкви. Доказателство за това е преди всичко положението им в гробовете. В гроб 11 от некропола при Дибич (т. LXXVI/4а) торквата лежи изцяло на гърдите. Изработени са от една пръчка от бронз или сребро – четириъгълна в сечение и допълнително усукана или гладка, обвита с тънък усукан тел, каквито са торквите от Дибич и Сату Ноу-1 (т. LXXVI/7). Торквата от Разделна (т. LXXVI/4) е изработена от обла желязна пръчка (Fiedler 1992: 183–184, Taf. 58/6). След покръстването торквите се преместват от шията на главата и се превръщат в диадеми.

Гривни. Рядко използван накит (за находките в некрополите Fiedler 1992: 184). Обикновените гривни са изработвани от бронзова пръчка с кръгло, елипсовидно или плоско сечение и порядко са плоски (т. LXXVI/1, 2, 5, 6, 8). Украсата е от вдълбани точки и къси чертици или от кантоващи линии. Нов тип гривна бе идентифициран наскоро въз основа на сребърното украшение от Черна (Василчин 1986: обр. 3/3, 4) (т. LXXVII/6), считано доскоро за масивно копче. Подобно украшение е закрепено върху сребърна гривна от Шуменския музей (гроб от Хърсово?), а от неидентифицирани места в Североизточна България (?) произхождат подобни полусферични украшения за припояване (Тотев, Пелевина 2005: обр. 3–6; Станилов 2006: 107, обр. 12) (т. LXXVII/1–5, 7–12).

Обеци. Произхождат главно от некрополите. Намират се предимно в женски гробове (обр. 58), но в отделни случаи обикновени халки-обеци са известни и от мъжки гробове. Съществуват съмнения за точния начин на носене на обеците, особено за по-тежките (Fiedler 1992: 171). Една лека обеца, намерена in situ в гроб от Върбяне не оставя съмнение, че тя е била прикрепена направо за ухото. Такова е положението и на една от двете златни обеци от гроба при Кабиюк, могила № 4.

Предложената от У. Фидлер типология се основава на отсъствие или наличие на висулка (Fiedler 1992: 171–180). Това основно разделение се запазва и тук с добавката, че висулката може да бъде монолитно оформена заедно с кръжилото или закрепена отделно. Във втория случая тя е неподвижно или подвижно закрепена към него. Аналогични, но по-детайлизирани критерии за типология на обеците северно от Долен Дунав бе предложена напоследък (Григоров 1999). Тук се приемат по-общи критерии за групиране.

Към първата група принадлежат обеци без висулка. Това са обикновени халки с незатворени краища, които се допират или разминават по различен начин (т. LXXVIII; LXXIX/39–46, 48). При част от обеците от тази група единият край е подвит и образува малко кръгче-висулка (т. LXXIX/27, 28, 30–38). Две обеци завършват с подобен малък отвор, който не е бил оформен като висулка, а като крепител за закопчаване (т. LXXIX/26, 47).

Втора група образуват обеците с монолитна усукана висулка. Краят на кръглата пръчка на кръжилото е сплескан и навит във вид на спирала с форма на цилиндър или на конус, обърнат с върху надолу или нагоре (т. LXXIX/7а–25, 29). Конусовидните дълги висулки с върха надолу се смятат за относително по-ранни от обратно разположените къси (Fiedler 1992: 173). Тези обеци имат широка територия и продължително разпространение. В областта на Среден Дунав са известни от късноаварско време до XI в. У нас се

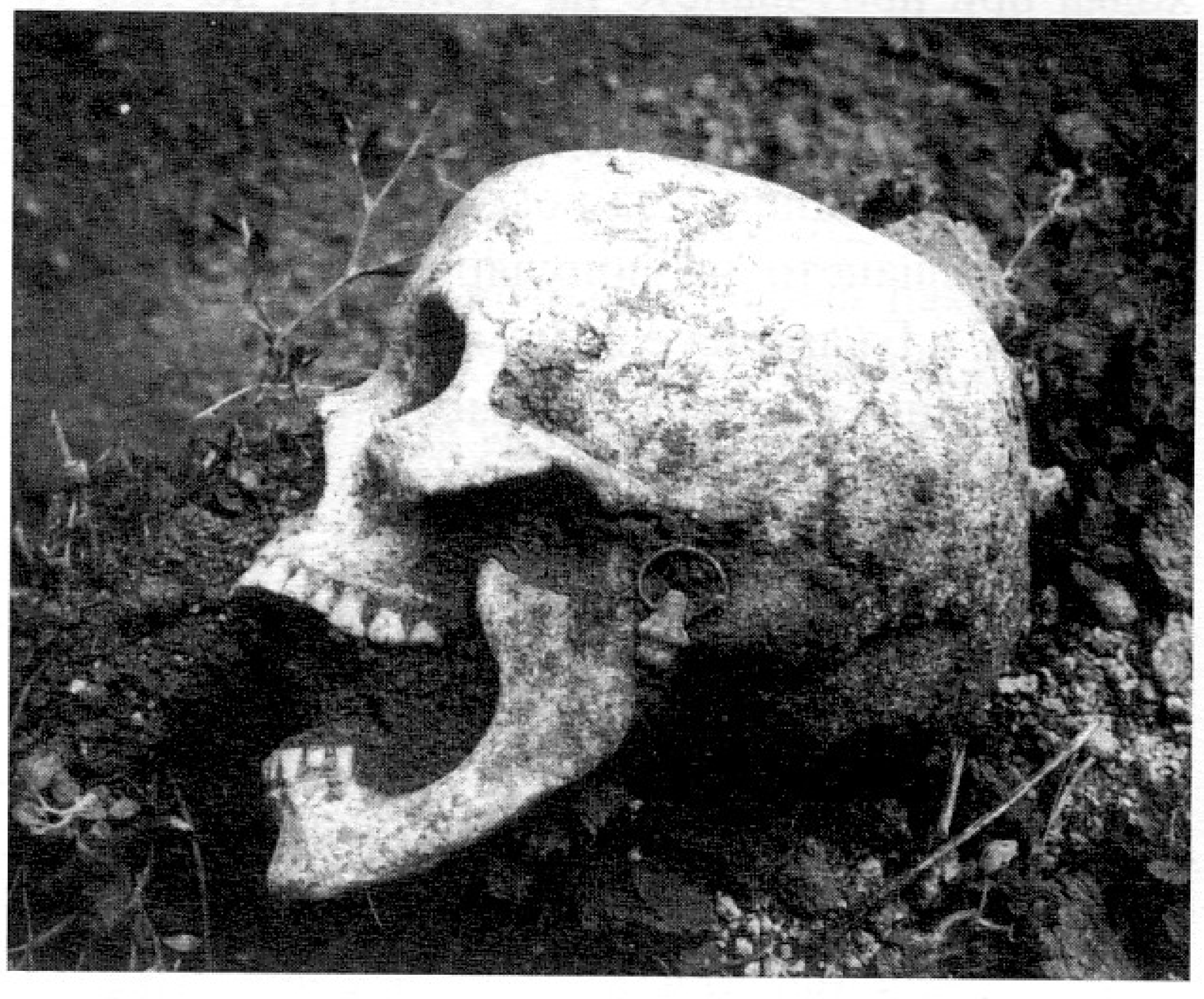

Обр. 58. Некропол при с. Върбяне, община Каспичан. Череп с обеца in situ от гроб № 32

появяват в VIII – началото на IX в. и продължават да се срещат до началото на X в. (Дуранкулак). Към по-късните типове се отнасят и произхождащите от Република Македония обеци (Манева 1992: кат. № 16/2; 36/1; 67/1а, б; 72/10). Разновидност на типа са две обеци с осморкообразно кръжило и подвижно закрепена спираловидна висулка (т. LXXIX/35; LXXXI/85).

Трета група е съставена от обеци с неподвижно оформени или закрепени висулки. Самостоятелна подгрупа образуват обеците с висулки от гранули, припоени над и под кръжилото. Те се отронват лесно и поради това понякога е запазено само кръжилото с пръстенчета (т. LXXX/1–32, 59–61). Гранулите са закрепени над кръжилото, под него или едновременно над и под него, като се комбинират понякога с по-едри сфери (т. LXXX/33–58, 62–110). Те преобладават в некрополите на север от Дунав, докато на юг от реката са редки находки и се срещат предимно в ранните християнски некрополи (Fiedler 1992: 174). Нов екземпляр в тази група е обецата от селището при Голямата базилика (Георгиев 1993: обр. 28а). Втора подгрупа образуват т.нар. луновидни обеци. Висулката има обикновена луновидна форма, но понякога към нея са добавени топчета, гранули и допълнителни висулки (т. LXXXI/1–21). Нов, представителен за тази подгрупа тип са двете златни обеци от гроб от некропола при Дивдядово (Балабанов, Атанасов 2007: обр. 3/4). Под луницата се спуска дълго кухо конусовидно тяло, украсено като нея с дребни гранули (т. LXXXI/4, 5; обр. 59). Съпоставката между находките по двата бряга на реката и аналогиите на луновидните обеци показва появата им в Долнодунавската област не по-рано от началото на IX в. (Fiedler

Обр. 59. Шумен, квартал Дивдядово. Златни обеци от гроб (РИМ – Шумен)

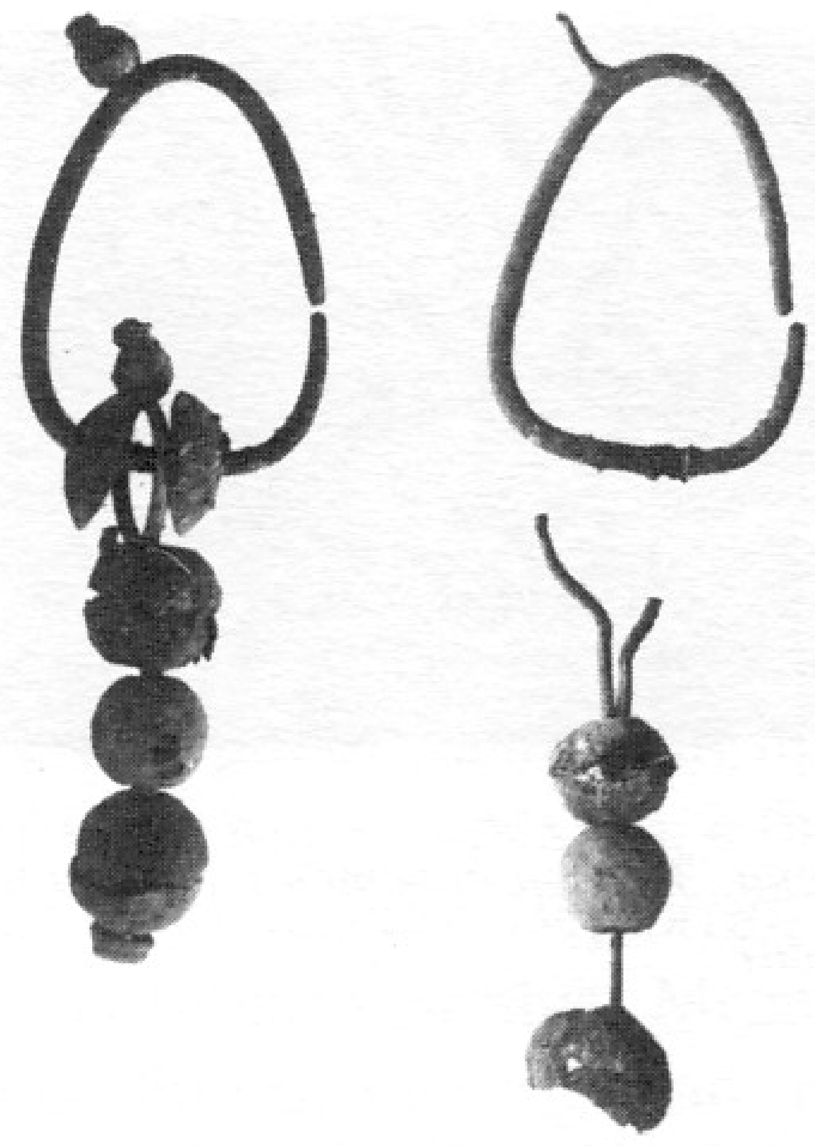

Обр. 60. Черна, община Добрич. Бронзови обеци от гроб № 3 (РИМ – Добрич)

1992: 177–179). Техните предходници са ранновизантийските обеци, известни в Поднепровието като „пастирски тип“.

Четвърта група образуват обеците с подвижно закрепени висулки (Fiedler 1992: 175–176). Те могат да се обособят в подгрупи или типове според начина на закрепване, формата и устройството на висулката (т. LXXXI/22–89). Някои от тях са нанизани на кръжилото и представляват кухо топче или мънисто. При други висулката е закрепено с халка към кръжилото. Усложнен вариант на този тип са висулките, съставени от две или три кухи сфери, нанизана на тел, окачена на кръжилото (т. LXXXI/23–34; обр. 60). Обеците от този тип с триъгълна форма на кръжилото и издатък в горния му край са точна аналогия на обеци от Салтово-Маяцката култура. Големи по размери екземпляри в различна степен на запазеност произхождат от некрополите при Черна (Василчин 1989: обр. 3), Ножарево (Рашев, Станилов 1989: обр. 6) и Хитово (Йотов 1997: т. V/1, 2; VI/2).

Обеците, както и другите накити от Шереметското съкровище, считано в по-старите изследвания за „прабългарско“, датират според съвременните оценки от ранножелязната епоха (Гергова 1982).

Пръстени. Разделят се в две основни групи според начина на изработка и вида на халката: 1. Лèти, със затворена халка. 2. Щамповани, с отворена халка.

Три лèти златни пръстена принадлежат към накитите на аристокрацията и владетеля. Вероятно с хан Омуртаг трябва да се свържат пръстените, от които засега е известен само един ек-

Обр. 61. Плиска. Златен пръстен с гръцки надпис (РИМ – Шумен)

земпляр с гръцки надпис върху плочката (т. LXXXII/1; обр. 61). В превод надписът гласи: „Тези пръстени дава архонтът" (Бешевлиев 1979: 236–237, № 88, обр. 188). Изглежда той е от даровете, които владетелят давал на свои приближени или гости в особени случаи. Златният пръстен от Мътница (т. LXXXII/2, 2а) е намерен на 10 км от Плиска и без съмнение е принадлежал на високопоставено лице от столицата (Mavrodinov 1943: 86–87, fig. 49). Новите стилистични наблюдения върху украсата му, в която най-характерен мотив е т.нар. превързана палмета, го определят като първостепенен паметник на художественото металолеене от VIII–IX в. (Станилов 1992а; 2006: 190 сл., обр. 1). Върху един масивен златен пръстен (т. LXXXII/3) от всички страни са врязани знаци, наподобяващи по разположението си надпис, сближен с руннообразните надписи от съкровището от Наги сент Миклош. Въз основа на тях е датиран в VIII или IX в. и е определен като „български паметник от езическата или началото на християнската епоха" (Венедиков 1997: 97). Липсата на основания за съществуване на „прабългарско руническо писмо" отнася пръстена с неговия надпис към групата на паметниците с руннообразно писмо, известно от някои манастири (Мурфатлар, Равна). Езикът на тези надписи още не е установен със сигурност. Пръстенът най-вероятно датира от преходното време между езическия и ранния християнски период, т.е. втората половина на IX в.

Обикновените лѐти пръстени със затворена халка не могат да се отнесат със сигурност в езическо време. Върху тясната им плочка е гравирана геометрична украса или е оформено кръгло гнездо за стъклена вставка (т. LXXXIII/21). При други, произхождащи от двуобрядните некрополи с трупоизгаряне и християнско трупополагане, вставката е украсена отстрани с филигран. Аналогиите на тези пръстени в Среднодунавската област са от втората половина на IX–X век (Fiedler 1992: 182). Няколко лѐти пръстена са обявени за „прабългарски" според определянето на изображенията върху плочките им като рунически (прабългарски) знаци. Тези определения и датировки са погрешни. Върху пръстена от Лозево, Шуменско (Москов 1990) всъщност е надраскано схематично изображение на птица, както сам издателят допуска в една от версиите си. Върху пръстена от Рила (Димитров, Б. 1984) са врязани вторично две или три букви от име или заклинателна формула. Според формата си не може да се отнесе по-рано от X век. Върху плочката на пръстена от Девелт (Балболова 1991: 53, снимка на с. 52; 2000: 252–253, обр. 3) са врязани не рунически знаци, както се предполага, а обикновени декоративни черти за запълване на пространството между раменете на кръста. Според формата си пръстенът трябва да се отнесе към X в.

Щампованите пръстени са основен тип през VIII–IX в. Те имат овална, елипсовидна или ромбовидна плочка, върху която почти винаги са представени различни изображения (Fiedler 1992: 180–182, Abb. 40; Станилов 2000б). Според големината и формата на плочката могат да се обособят две подгрупи. Първата е представена от пръстени с голяма елипсовидна плочка, дължината на която достига 3–4 см. Всеки от тях е различно украсен чрез цизелиране. Върху пръстена от Нови пазар (т. LXXXII/7) са щамповани безредно кръгчета (Станчев, Иванов 1957: 102, т. XXV/7). Върху пръстена от Върбяне (т. LXXXII/5) е представена симетрична фигура от гладки елипсовидни и запетайковидни листа, фонът около които е пунциран (Рашев 1997б). Върху плочката на златния пръстен от Видин (т. LXXXII/9) е врязан знак (Станчев, Иванов 1957: 102, обр. 28), а върху пръстените от Мировци (Балабанов 1994), Дългопол (Лазаров 2001: № 173) и Престовац в Сърбия (Mavrodinov 1943: 81–82, fig. 43/2) – известният знак „ипсилон с две хасти" (т. LXXXII/4, 6, 8). Втората подгрупа съдържа малки пръстени, чиито плочки – овални или ромбовидни – достигат дължина до 2–2,5 см. Тяхната украса също се отличава с разнообразие и е нанесена чрез изчукване върху матрица. Специфична е групата пръстени от селището при Голямата базилика и обект 31 в Плиска (т. LXXXIII/1–3), чиито

плочки са украсени с кръгови листа с издължен връх или техни стилизирани варианти (Георгиев 1993: обр. 29, 30). Пръстенът от Хитово (т. LXXXIII/4) е украсен с пресичащи се линии, образуващи ромбове, чийто център е маркиран с точка (Йотов 1997: т. V/3; VI/3). Останалите (т. LXXXIII/5–20, 22–33) произхождат в по-голямата си част от некрополите северно от Дунав (Станилов 2000: обр. 2). Украсени са най-често с точки, кръгчета и линии, очертаващи или оформящи кръст. Заедно с други предмети от тези некрополи те трябва да се отнесат не по-рано от началото на IX в., както показва и прегледът на техните среднодунавски аналогии (Fiedler 1992: 181, Abb. 40/2–8). На юг от Дунав сред най-късните находки е пръстенът от християнския гроб 242 в Бдинци, чиято украса е описана като „розета, оградена с точици" (Въжарова 1981: 83, т. XVII/13), но всъщност е пентаграма (Fiedler 1992: 181). Единствен засега е един пръстен-спирала от гроб 177 в Извору (Mitrea 1989: Abb. 37/177–4).

Предположението, че някои бронзови и железни халки с кръгло сечение били употребявани като пръстени (Fiedler 1992: 181), е възможно, но трудно доказуемо. По-вероятно е те да са халки към колан за прикрепване на различни предмети.

Мъниста. Разделят се в две основни групи според материала, от който са изработени – метални и стъклени. Металните от своя страна образуват две подгрупи. Първата е съставена от продълговати по форма сфери, чиято повърхност е украсена с врязани и релефни орнаменти (т. LXXXIV/1–6). Втората съдържа мъниста с цилиндрична форма, съставени от две половинки с трилистно сечение (т. LXXXIV/7–21). Според находки от некрополи (Истрия, Ножарево) те са по-ранни от първата група, мънистата от която се срещат главно в по-късните двуобрядни некрополи и особено в християнските некрополи от края на IX – първа половина на X в. (Fiedler 1992: 192).

Стъклените мъниста досега не са били обект на специално разглеждане. В изложението на У. Фидлер те са групирани въз основа на формата и на това дали са едноцветни или многоцветни (Fiedler 1992: 187–191). Избрани образци от двете групи (т. LXXXIV/23–82) показват значително разнообразие на формата и украсата. Най-ранни сред тях са мънистата от типа Melonenperlen, известни от некропола при Нови пазар (т. LXXXIV/58), а най-късни – многоцветните мъниста от Обършия Ноуъ, сред които има украсени с кръстове (т. LXXXIV/70). Един стъклен филактерий от римско време от гроб в некропола при Кюлевча (т. LXXXIV/22) ще е бил възприеман като амулет (Fiedler 1992: 185), но вероятно и като мънисто.

Медальони и амулети. Невинаги може да се прецени със сигурност дали един предмет, носен на тялото или върху дрехата, е бил само украшение или само амулет. Вероятно функцията им се е схващала като двойна. Медальоните са изработени от бронз, мед и олово. Бронзовите имат луновидна, кръгла и сърцевидна форма (т. LXXXV/1–6), а оловните – правоъгълна и кръгла (т. LXXXV/7–11). В повечето случаи те имат изображение на кръст и основателно се свързват с влияние на християнството или дори с изповядването му в Плиска в периода преди официалното покръстване (Георгиев 1993: 34–35, обр. 31). В тези случаи те се възприемат и като амулети. Такъв характер е приет за оловните висулки с кръстовидни изображения от ранносредновековни крепости в Североизточна България (Атанасов 1992: т. I/2–7; II/2–7). Известни са амулети от други материали – черупки от миди (т. LXXXV/15, 16), нокът от орел, зъб от глиган, кост от човешки ембрион, заешка кост (некропола при Нови пазар). Група бронзови амулети, сред които и лѐти от бронз зъби (т. LXXXV/13, 14, 17, 18), се отнасят към салтовския тип амулети (Хрисимов 1999: обр. 1/4–10; Лазаров 2001: № 155). Такива са и амулетите-пръчици, рус. копоушки (т. LXXXV/21–24, 26–28), някои от които могат да бъдат и местни подражания. Една бронзова висулка и два други предмета (т. LXXXV/19, 20, 25), ако не са украси от конска амуниция, също могат да се приемат за амулети. Като амулети трябва да се схващат по-старите предмети от некрополите. Такъв е един византийски кръст от VI–VII в. от некропола при Кюлевча и около 15 римски монети в различни некрополи главно на юг от Дунав (Fiedler 1992: 170). Две бронзови полусфери от касети за амулети от VIII в. с растителна украса, характерна за византийския кръг (неизвестно местонахождение), биха могли да бъдат преизползвани в България предмети с подобно предназначение (Станилов 2003б). Българската принадлежност и датирането в езическо време на група бронзови амулети, представящ лък със стрела, куче, кон, птици и др. (Мавродинов

1959: обр. 264–266; Станилов 1981б: 29–30, обр. 1), е несигурно, а в някои случаи погрешно (Рашев 2003г: обр. 3/1, 2).

Звънчета. Открити са предимно в гробове с трупополагане и трупоизгаряне, като в първите гробове са намерени най-често в тазовата област и по-рядко на гърдите на деца. Погребалният аспект на звъна се свързва с вярването за „улесняване“ пътуването на душата на мъртвеца към отвъдния свят. Пришиван към дрехата или окачван на колана или на гърдите, за живия човек звънецът е бил предмет с апотропейни функции (Инкова 1999: 13; 2003: 75). По-малките звънчета ще са били използвани и за копчета. По-рядко звънчета се откриват в селищата (Георгиев 1993: обр. 28б). Според формата си могат да се разделят в две основни групи: а). Затворени, сферични и плоски, с единичен или кръстообразен прорез в долната част (т. LXXXVI/1–19, 23, 24); б). Отворени (камбановидни), широки и тесни (т. LXXXVI/20–22). Групирането им може да се извърши и по друг начин (Инкова 1999: 10). Тяхната поява в ранносредновековните култури на Средна и Източна Европа се отнася към края на VII – началото на VIII в., а използването им се проследява до X в. (Fiedler 1992: 194). Те са един от характерните елементи на културата в България, Аварския и Хазарския хаганати.

Принадлежности за дреха. Най-честа находка са копчетата. Почти всички са открити в некрополи (Fiedler 1992: 193–194). Те са обикновено малки медно-бронзови едносъставни или двусъставни сфери с петлик, вмъкнат във вътрешността или излят заедно с нея (т. LXXXVI/25–38, 42–45). По-рядко се срещат копчета с пирамидална форма. Единичен екземпляр е бронзовата пръчица-закопчалка от Нови пазар (т. LXXXVI/39). Извънредно рядка находка са фибулите. Засега са известни две железни фибули от Блъсково (т. LXXXVI/46, 47). Те са нехарактерна част от облеклото в България през ранното средновековие и основателно се смятат за преупотребени римски фибули (Michaïlov 1973: 73–74; Fiedler 1992: 196). Може да се допуска, че били поставени в гроб във връзка с изискването на обряда при мъртвеца да се положи желязо. Късноаварският аграф от Кюлевча (т. LXXXVII/10) също е преупотребен като амулет предмет, който не може да се смята за елемент от българския костюм. Според хронологията на късноаварската култура той се отнася към третата четвърт на VIII в. (Daim 1987: Abb. 28–SPA IIIa; Станилов 1997а: 199, т. III/27 – втората половина на VIII в.). Гробът, в който е намерен, се датира в IX в. (Fiedler 1992: 196). Няколко тънки плоски или полусферични пластини трябва да се определят като апликации за дреха (т. LXXXVII/1–7). Украсени са с реалистични или схематични изображения на розети.

Тоалетни принадлежности. Едно сребърно огледало с полирана до блясък лицева страна и с украса на опаката страна от стилизиран растителен повлек от некропола при Черна и още едно от некропола при Топола (т. LXXXVII/8, 15) са единствените находки от този вид, намерени в сигурна археологическа среда (Василчин 1989: обр. 3; Тотев, Пелевина 2002: обр. 10/1). Другите обнародвани екземпляри (т. LXXXVII/11, 16) са с неизвестно местонахождение и също принадлежат към салтовския тип огледала (Хрисимов 1998: 28, обр. 1/2). Три медно-бронзови пинсети (т. LXXXVII/12–14) допълват тази малка група предмети.

„Езически“ амулети от християнско време. Оскъдността на човешки и животински изображения върху амулети със сигурна датировка в езическо време се противопоставя на значителна по брой група бронзови амулети от няколко типа, чиято датировка в християнско време е сигурна или много вероятна. При обнародването им те са били неизменно свързвани с езическите вярвания и култове на прабългарите и датирани в периода до покръстването или с общата дата „IX–X в.“ поради техния изявен езически облик (Рашев 1984б: обр. 3; 1984в: а–г, е, з). Един по-нов поглед върху тези паметници дава основание да се ревизира тяхната „прабългарска“ принадлежност и да се определят като проява на езическо светоусещане в християнско време, без да е възможно да се реши с кой от двата етноса – прабългари или славяни – могат да се свържат тези паметници (Рашев 2003в). От групата трябва да се изключат мъжкото лице върху ажурна пластина и елипсовидна апликация от Преслав (Рашев 1984в: обр. 3г, ж; подобна от Македония у Белдедовски 1996: сл. 4) – първата поради близостта ѝ до византийски паметници от XI в., втората – поради вероятно датиране в ново време.

Една група такива паметници съдържа изображения на човешки лица върху различни предмети: бронзови звънчета, медальони, двойни печатчета – амулети и пластина от конска

амуниция (т. LXXXVIII), обнародвани и коментирани през последните тридесет години (Totev 1970: fig. 18–20; Тотев 1968: обр. 1/1а, 3; 1970; 1989: обр. 1а; 1998: т. XXXVI/3, 4; Totev 1970: fig. 1/1a, 3, 4; Бешевлиев 1973б; Рашев 1988б: обр. 1; 2; Витлянов 1989а; Witljanow 1990; Йотов 1995: обр. 1/3; 2003б; 2004а: 241–242, обр. 1; Белдедовски 1996: сл. 1–3; Лазаров 2001: № 154; Станилов 2005а: обр. 1; 2005б: т. V/1; 2006: 234, обр. 1, 3; 253, обр. 9). В повечето случаи те са лица на мъже, интерпретирани отначало като езически образи без конкретна атрибуция. Нито един предмет не произхожда от сигурна археологическа среда. Едно двойно печатче-амулет от Ермитажа с подобен образ и заклинателен надпис на гръцки език (Залесская 1980) показа византийската принадлежност на тези предмети, датирането им в X–XI в. и връзката им с популярни апокрифи и ереси (за амулет – мъжко лице от същото време, направен от кост на калкан срв. Херсон 1991: 114, № 116). Тази датировка и атрибуция бе пренесена и върху двойните печатчета от България (Рашев 1988б: 59–60). В тези апотропеи, дошли от народната византийска образност и запазили връзката си със старата дохристиянска практика, са могли да визуализират в България местни езически представи за божества, духове и митологични персонажи. За сребърната апликация от Преслав (т. LXXXVIII/8) се допуска скандинавско-руски произход (Йотов 2006: 242).

Обр. 62. Бронзов амулет (РИМ – Враца)

Друга група предмети с подобни изображения са амулетите-кончета с мъжка глава (т. LXXXIX; XC/1–6). Конят винаги е в ход надясно (обр. 62). При събирането на обнародваните до 1990 г. амулети (Меламед 1991), при обнародването на нови (Иванишевић 1996; Стоянова 2001: обр. 1–3; Зарева 1997) и коментар на вече известни (Аладжов, Ж. 1999б; Станев 2006) е възприета традиционната теза за датирането им в езическия период и за тълкуването им като образ на прадед (Mavrodinov 1943: 114, fig. 75, 76; Мавродинов 1959: 82), шаман (Рашев 1976а: 43; Станилов 1992а: обр. 1а; Овчаров 1997а: 108–115) или на Тангра (Аладжов 1997: 16–17). Всички са случайни находки и произхождат главно от Западна България и Македония – два района, където липсват ранни паметници от езическия период. Единствено амулетът от Чириковец в околностите на Браничево, Сърбия, е намерен в християнски гроб и вместо обичайната мъжка глава върху издатината на гърба на коня е прорязан кръст (т. XC/4). Смисълът на този образ остава неясен, но находката от Сърбия не изключва свързването му с неканонични християнски представи. Вероятно неслучайно именно в днешна Северозападна България са регистрирани фолклорни данни за култ към християнски светци с отрязани глави (кефалофори) и за неговата старинност с оглед намирането на тези амулети предимно в тази част на Балканския полуостров (Малчев 2000). Изходен модел за тези предмети би могъл да бъде амулетът, обнародван от Г. Шлюмберже, върху който се вижда глава на Медуза между радиално разположени глави на змии, наподобяващи конски глави (Schlumberger 1892: 123–124).

Трета група амулети представят кон с ездач в цял ръст в ход наляво (т. XC/7–20). Те също са били определяни като паметници на езическата култура (Рашев 1984в: обр. 3/3), а различната посока на движение, в сравнение с друга аналогична група кончета – като белег за евентуално означаване на двете крила на прабългарската войска (Аладжов, Ж. 1983б; Станилов 1992б: 244, обр. 1б). При публикацията на новооткрити амулети се обръща внимание на възможността те да са получили разпространение в България след покръстването и да са били използвани до XI в. (Аспарухов 1988: 54–55, обр. 2, 4; Дончева 1993; Атанасов 1993а: 55, обр. 1, 2; Плетньов 2001: 166–167; Стоянова 2001: 344, обр. 4–6). Разновидност на това изображение на

конник е амулет-конник с птица от Болград (т. ХС/16), свързан неправилно със Салтово-Маяцката култура (Субботин, Черняков 1982: рис. 1/1 и уточненията у Станилов 1985), както и врязани върху едносъставни или двусъставни печатчета схематични изображения на конници с ловен сокол в ръка, някои от които са придружени от куче (т. XCI/1–6). Традиционно те също се свързват с прабългарите и с култа към героя конник (Тотев 1968: обр. 1е–ж; 1998: т. XXXVI/5; Totev 1970: fig. 13, 14; Рашев 1984а: обр. 3а, б; Бонев 1992; Витлянов 1995: обр. 1/6; Плетньов 2002: т. II/1). Намерените в Преслав в сигурна среда изображения се датират не по-рано от Х в. Позитивните отпечатъци на тези изображения с ход на конника надясно имат точна аналогия в сцената на император с ловен сокол и куче върху два златни византийски медальона от XI в. (Даркевич 1975: обр. 335), които могат да се определят като първообрази на изображенията върху плочки за пръстени и двойни печатчета (Рашев 2004в: 248, обр. 5). Върху оловен амулет от Силистра (т. XCI/8; обр. 63) е представен кон с човешка глава над него и кръст на опакото. Датирането на амулета в X–XI в. не предизвиква съмнения (Атанасов 1986: 77–78, т. I/1, 2). Трудно е да се прецени какви персонажи представляват изображенията на цели човешки фигури върху някои двойни печатчета-амулети (Плетньов 2002: т. I/2; Йотов 2002: обр. 3, 4). Заедно с изображения на животни от други видове печатчета те вероятно идват от репертоара на византийското приложно изкуство, представено със серия от животински и човешки изображения върху конични и пирамидални печатчета от X–XI в. (Тотев, К. 1997). Съпоставянето на образите от България със сходни образи от далечни региони (Luka 2003) показва близост, която в редица случаи може да бъде само външна, но не и съдържателна.

Обр. 63. Бронзов амулет (РИМ – Силистра)

С предполагаеми преживелици на езически вярвания биха могли да се свържат две бронзови огнива от България и Молдова. Дръжките им са оформени от две конски глави (т. ХС/21). Аналогиите отвеждат към района на Волга (Станилов 1984б: 104–105, обр. 1, 2).

Проблематична е датировката в езическо време на бронзов амулет с две животински глави, отнесен към IX–X в. (Тотев 2003).

За „прабългарски" се приемат от някои автори двустранните бронзови медальони (т. XCI/9–15) с врязан знак „ипсилон с две хасти" (Тотев 1967а; 1991: обр. 1–4; Totev 1970: fig. 7, 8; Бешевлиев 1973б; 1979б и др.). Някои нови находки подсказват, че вероятно този знак, представен заедно с изображение на кръст или на кораб (символ на църквата), трябва да се определи като неканоничен християнски символ – разновидност на кръста (Рашев 1992: 98–99; Атанасов 1993б: 167–168). С християнството като религия или време на изработка се свързва известната розета от Плиска (т. XCI/16), разглеждана обикновено като паметник от езическо време, но свързана напоследък с християнски гностически представи (последно за нея Georgiev 1995 с л-ра). Подобен характер имат медната пластина (т. XCI/17), намерена в Плиска (Милчев 1992: обр. 38) и един двустранен оловен печат с този знак (т. XCI/18). Последният, интерпретиран като знак на Крумовата династия или на Тангра (Аладжов, Ж. 1992в), по-вероятно е разновидност на кръста (Рашев 1998г), както това се потвърждава от станал известен наскоро печат с изображения на този знак и кръст (Йорданов 2005). Нов амулет със същия знак произхожда от Златна нива (Тотев 2005). Един амулет (т. XCI/19) е бил изработен от стена на глинен съд, покрит с червена ангоба. Централната фигура се тълкува като модел на света с неговите четири посоки (Йотов 1987: 100), но определянето му като вариант на кръстния знак също е вероятно.

III.1г. Сечива и оръдия на труда

Огнива. В по-голямата си част сигурно датираните екземпляри произхождат от некрополи, като се намират заедно със или без кремъчета. Според формата си се разделят в две основни групи (Fiedler 1992: 208–209). Към първата се отнасят огнивата с една дръжка (т. XCII/1–11). Като преходна форма може да се определи огнивото с две заострени дръжки и равна пластина, наподобяващо формата на огнивата от първата група (т. XCII/14). Върху горната част на някои от огнивата в повечето случаи е оформен плитък четвъртит жлеб, чието предназначение е неясно. Всички огнива от тази група са намерени в гробове с трупоизгаряне. Те са оригинална група предмети в Долнодунавската област. Близки по тип огнива са известни само в угро-финска среда в Североизточна Европа от периода VII–XII в. (Stanilov 1987: 46, fig. 2). Това позволява да се постави проблемът за етническата принадлежност на населението с трупоизгаряне от двуобрядните некрополи в аспект, който не изключва присъствието на угро-финска група в състава на българското население (Рашев п. п. 1), така както това се допуска за трупоизгарящите в двуобрядните некрополи на Салтово-Маяцката култура.

Втора група образуват огнивата с две дръжки. Формата им е различна – лировидна или правоъгълна, а дръжките са оформени по различен начин и се разполагат по различен начин спрямо центъра на пластината, която винаги е издута по средата (т. XCII/12, 13, 15–28). В някои случаи издатината е много висока и върху нея са закрепени дръжките. Откриването на различни по форма огнива в колективния гроб № 80 при Кюлевча показва едновременно използване на различни типове, които имат широки аналогии в Средна и Източна Европа през ранното средновековие (Станилов 1992в: 170–171, обр. II/1; III/1; IV/1).

Костени шила. Срещат се твърде често, особено в селищата (Михайлов 1955а: обр. 94) и никога в гробове. Изглежда са били едно от най-разпространените битови сечива. Изработвани са от кост на овца и по-рядко на свиня чрез косо отрязване, заостряне и оглаждане на единия край (т. XCIII/1–3). Формата им е стандартна за целия период на Първото българско царство и поради това липсват сигурни белези за групиране и хронологизиране.

Ножове. Извънредно честа находка в некрополите, където се нареждат на второ място по количество след глинените съдове. В три некропола – Обършиа Ноуъ, Нови пазар и Кюлевча – процентът на гробовете, в които са открити ножчета, е съответно 49%, 40%, 36%, при 8 некропола – от 12% до 27%, в половината от некрополите – под 10% (Fiedler 1992: 206–207). Краят на острието преминава в шип за дървената (костена) дръжка направо или е оформен със специална разделителна пластина (т. XCIII/4–8).

Сърпове, коси, мотички. Сърповете имат широко отворена дъга на острието, позволяваща по-голям еднократен обем на отрязваната растителност (т. XCIII/9–16, 20, 21). Произхождат главно от некрополи южно и по-рядко северно от Дунав (Comşa 2000: fig. 1, 4). Особено интересни от обредна гледна точка са екземплярите от некропола Хитово-2 (Йотов 1991: т. III), които били положени в гроба прегънати поради познатото и от други примери поверие за обезопасяване на режещи и прободни предмети, поставяни при погребания като част от гробния инвентар. Познати са от обширни територии в Европа и имат неотчетлива хронологическа класификация (Fiedler 1992: 215).

Косите са редки находки. Цял екземпляр е известен от Радовану (Comşa 2000, fig. 1/5), в останалите случаи са познати само фрагменти. Вероятно някои широки, слабо извити върхове с едностранно острие произхождат от коси. Няколко халки от селището под Голямата базилика в Плиска (т. XCIV/32, 33, 35, 36) се определят като халки за коси (Георгиев 1993: 28, обр. 25в). Пак от там (т. XCIV/37) и от селището при Куркани (Comşa 2000, fig. 1/2, 3) произхождат железни мотички, които не са много различни по форма, а вероятно и по дата от мотичките от селището при Одърци (Dončeva 1987: 72, fig. 3).

Въдици. Известни са два сигурни екземпляра от Разделна (т. XCIII/18, 19), намерени в гроб 202 (Fiedler 1992: Taf. 88/11, 12).

Във всички некрополи са намерени гвоздеи или късове от железни предмети с битов характер, чието точно предназначение не може да се установи.

Прешлени за вретено. Принадлежат към две групи според формата си – биконични и цилиндрични, при което стените на втората група са най-често окръглени и рядко прави (т. XCIV/1–31). Откриват се, както може да се

очаква, по-често в женски гробове (Fiedler 1992: 213).

Игли и игленици. Иглите са най-често железни и по-рядко бронзови. Дължината им достига средно 10 см (т. XCV/2–4). Откриват се в гробове или в жилища (Михайлов 1955а: обр. 95/7). Понякога са били носени в костени тръбички-игленици, намирани най-често в тазовата област на погребаните, което означава, че са били окачени на колана (Fiedler 1992: 212). Когато костта за игленик е била от птица, повърхността им е неукрасена поради мекотата на костта (т. XCV/1–6; XCVI/1–7). Изработените от тибия на овца игленици позволявали поради твърдостта си врязване на отделни линии или цялостна декорация на повърхността чрез различни комбинации от релефни пръстени и врязани линии (т. XXIV/7; XCV/7–40; XCVI/8–30). Неукрасените игленици произхождат от некрополи южно от Дунав (Нови пазар, Ножарево, Кюлевча), а украсените – предимно от некрополите на север от реката – Извору, Султана, Обършиа Ноуъ – и по-рядко (Нови пазар, Върбяне, Дибич) на юг от нея (Григоров 2006б). Освен като калъф за съхраняване на желязно оръдие на труда, иглениците са и представителна група предмети на косторезния занаят (вж. тук по-долу). Украсата им е свидетелство за важността на иглата в ежедневния бит.

III.1g. Оръжие и бойна техника

Този дял от материалната култура наскоро бе предмет на специално изследване (Йотов 2003а; 2004б). Тук оръжието за близък и далечен бой се обединява в нападателно и се прибавят допълнителни данни за защитното (предпазно) въоръжение. Общият брой на находките е ограничен. Ценното по онова време желязо не е стимулирало лишаването от оръжие чрез поставянето му в гробове, освен, изглежда, когато рангът на погребания и имущественото му състояние са изисквали и позволявали това.

Нападателно оръжие. Рядка находка и в селищата, и в некрополите. Комплексите от различно по предназначение оръжие са още поредки и на практика засега се изчерпват с два паметника – гробът от Красен, Русенско (Dimova 1978), съдържащ копие, брадва, юзда и две стремена (т. XCVII) и гроб 27 от Нови пазар със сабя и брадва (т. CXXII/27). Останалите находки включват единични екземпляри от основните видове оръжие и снаряжение. Находките от некрополите вече са били обект на кратка характеристика (Fiedler 1992: 217–219). Към тях напоследък се прибавиха известен брой нови екземпляри, главно случайни находки, разглеждани като част от въоръжението през Първото българско царство (Йотов 2004б). Предимно от илюстрациите на тази работа са комплектувани приложените тук табла с характерни типове оръжие и снаряжение.

Саби и мечове. Единствената сабя и единствената находка от тази група, намерена в гроб (освен необнародваната сабя от гроба при Кабиюк, могила 4), е сабята от гроб 27 от Нови пазар (т. XCVIII/1). Три от четирите меча са еднолезвийни – преходът от меч към сабя, рус. палаш (т. XCVIII/2–6). Добра илюстрация за завършека на горния край на дръжката е рисунка на меч върху каменен блок от Плиска (т. XCVIII/7; CXXXVIII/4).

Кинжали. Познат е само един екземпляр (т. XCIX/7).

Копия. Сигурни находки от езическо време са три екземпляра (т. XCVII/3; XCIX/8–10).

Стрели и пластини от лъкове. Според напречното сечение на железните върхове принадлежат към три типа – тристранни, триръби („трипери“) и плоски с елипсовидно сечение. Закрепвани са били към дървената част с шип или втулка (т. XCIX/1–6; C/5–9). Напоследък се прибавят нови екземпляри (случайно местонахождение) с триръбо сечение (Стойчев 2005: 175, тип 14). Пластините за лъкове също са рядка находка (т. C/1–4).

Бойни брадви. Рядка находка. Принадлежат към два типа – с тясно и с широко острие (т. XCVII/2; CI/1–5). Допълнителни данни за това оръжие дава една рисунка-графит от Плиска на конник, вдигнал в ръката си бойна брадва (колегиална информация на Т. Балабанов), и рисунка-графит върху блок от основите на Тронната палата в Плиска (т. CXXXVIII/8, 9).

Предпазно въоръжение. В некрополите от езическо време липсват пълни комплекти или части от ризници. Данни за тях от езическия период се съдържат в т.нар. инвентарни надписи – списъци на предпазно въоръжение, зачислено на различни по ранг военачалници. Тези данни не са използвани в пълния им вид, поради което тук си заслужава да ги приведем изцяло.

Ризници. Означават се предимно с гр. *лорй-*

киа, а в един от преславските надписи са употребени прабългарските термини *алхаси кипе* (ризница от халки), *естрогин кипе* (ризница от пластини), *хумсхи кипе* (ризница от халки или пластини върху мека платнена основа) (Венедиков 1946; Бешевлиев 1992: 193 сл., особ. 201–202). Останки от ризници в езически комплекси не са известни. Те не ще са се различавали особено от ризниците, датиращи от X в. (Йотов 2004: 121–126).

Шлемове. Означават се с гр. *касѝдиа,* праб. *тулсхи* и *хлубрин* (Бешевлиев 1992: пак там). Не са известни в находища от езическо време. За вероятната им форма може да се съди от някои рисунки-графити от IX–X в. и от изображения на шлемове във византийски миниатюри (Йотов 2004: 118–119).

Щитове. Не са известни в находища от Първото българско царство. Вероятно са били кръгли, както са показани в някои рисунки-графити от IX–X в. (т. CXXXVII/3; CXXXIX/3) (Йотов 2004: 115–118).

Бойна техника за атакуване на крепости. През 809 г. известният механик на обсадни машини Евматий от Сердика преминал на служба при Крум. През 811 г. друг конструктор на такива машини, неизвестен по име покръстен арабин от Адрианопол, недоволен от отношението на Никифор I към него, „избягал при българите и ги научил на всяко изкуство за строене на бойни машини“. С такива устройства, означавани на гръцки като *механѝмаси манганикòн ке елепòлеон* („бойни и обсадни машини“), които, уточнява Теофан Изповедник „Крум научил да прави по вина на Никифор“, през м. ноември 812 г. била превзета крепостта Месемврия (ГИБИ III: 286), а през 813 г. – Адрианопол (ГИБИ IV: 22). Съставът им е подробно изброен от Scriptor incertus по повод подготовката на Крум през зимата на 813–814 г. за обсадата на Константинопол. Били построени следните устройства и съоръжения (ГИБИ IV: 23–24; някои различия в превода и описание на съоръженията по-долу според Златарски 1994 (1918): 415–420; Атанасов и др. 1958: 78–83; последно по въпроса Рабовянов 2005). Посочените тук илюстрации (т. CII) – по липса на автентични византийски и български – възпроизвеждат първообразите на тези обсадни съоръжения от гръцко и римско време.

а. *Хелепòлейс.* Подвижни бойни кули, чиято височина трябвало да достига горния край на крепостните стени. Били снабдени с метателни устройства и таран. Най-горе се намирала стълба, чрез която атакуващите преминавали в крепостта. За защита от стрели били обковавани с метални листове, а от пожар – със сурови кожи или напоени с оцет покривки. Долу бил съхраняван резервоар с вода за гасене на пожар (т. CII/2).

б. *Тривòлус и тетравòлус.* Метателни машини, катапулти *(катапѐлтай)* за изхвърляне на големи камъни срещу стените (т. CII/1).

в. *Хелòнас.* Дървени навеси на колела, под чието прикритие се разбивали стените, подкопавали се основите им или се засипвал рова. Били защитени от запалване с покритие от сурови животински кожи.

г. *Хюфилу̀с клѝмакас.* Високи стълби за изкачване, съставени от няколко съединени части.

д. *Сфàйрас.* Големи каменни топки за изхвърляне с метателно оръдие (т. CII/5).

е. *Мохлу̀с и ориàс.* Лостове (железни и дървени) и копачи за подкопаване и разбиване на стени.

ж. *Криòс.* Таран, „овен“. Дебел дървен стълб с обкован преден край и защитно покритие. Закачен подвижно на две разположени успоредно греди, с него се пробивала стена или се разбивала врата. Обикновено се монтира в долната част на подвижна дървена кула или в едноетажна постройка на колела (т. CII/4).

з. *Велостàсейс.* Метателна машина за едновременно изстрелване на няколко стрели.

и. *Пирòбола и литòбола.* Стрелометни, каменометни и огнеметни устройства с далекобойност 300–400 м.

к. *Скорпѝдиа.* Устройство за изхвърляне на стрели или каменни ядра. Движението на изхвърлящата греда наподобява това на опашката на скорпиона или на ритниците на магарето и поради това в Западна Европа е известно като scorpion или onager.

л. *Машини против стенните зъбери.* Вероятно преди всичко железни куки с дълги дръжки за събаряне на зъберите и улесняване преминаването през стената. Към тях принадлежи и по-сложно устройство, което на принципа на кобилицата крепи на единия си край площадка за войници, които спуска над крепостната стена под формата на въздушен десант (т. CII/3).

Построени почти изцяло от дърво, тези съоръжения са били нетрайни и поради това досе-

га не са открити автентични техни останки, в това число скрепващи железни части и обкови. Липсват данни за използването им по времето на Маламир и Персиан, когато са завладени силни и големи крепости в околностите на Адрианопол и са превзети Филипопол и Филипи. Не е известно как са звучали наименованията им на прабългарски и славянски езици.

Течен „гръцки огън“. При превземането на Месемврия били намерени 36 *сѝфонас халку̀с* (медни сифони) и „немалко количество от изхвърляния чрез тях течен огън, наричан обикновено „гръцки огън“ (за него Владимиров 2002). Тази запалителна смес била използвана изключително в морски битки за подпалване на противникови кораби. Не е известно българите да са използвали това секретно по онова време пленено оръжие, а и едва ли са могли при липса на военен флот (Рашев 1982б). Досега не са идентифицирани останки от медни сифони на територията на Първото българско царство.

III.1е. Конско снаряжение

Юзди. Принадлежат към един тип – с двусъставни зъбалци, с S-овидни псалии (т. XCVII/1; CI/6–8).

Шпори. Известни са само два екземпляра от некропола при Кюлевча (т. CI/9, 10).

Стремена. Находките от некрополите са крайно ограничени. Принадлежат към три типа според формата на стъпалника: кръгъл (т. CIII/1–5), прав (т. XCVII/4; CIII/7; CIV/1–4) и извит нагоре (т. XCVII/5; CIII/6, 8; CIV/2, 5, 6). Подтипове се обособяват според формата на издатъка за закрепване на ремъка.

Към конското снаряжение се отнасят и костените обтегачи за възени конски букаи (т. CV/1, 2). Като разпределители за ремъци (амулети?) се определят бронзовите кръгчета с тридерно разпределение (т. LXXXV/19, 20). Една апликация от Девелт е определена като част от конска амуниция (Балболова 2000: 252, обр. 2), но датирането ѝ в ранното средновековие е проблематично.

III.2. ИЗДЕЛИЯ ОТ КОСТ

Освен споменатите по-горе костени шила, игленици, пластини за лък и обтегачи към тази група изделия принадлежат още две групи предмети.

Рогчета. Според данните от некрополите произхождат предимно от мъжки гробове. В горната си част са пробити за окачване върху колана, както показва и известното изображение на български войник от Менология на Василий II (Станчев, Иванов 1957: обр. 3, 4). Обикновено са неукрасени или имат семпла украса в широката си част (т. CV/3–5, 7–9). Върху рогчето от Плиска е врязано изображение на кон, определян понякога неубедително като еднорог поради приплъзване на острието, с което е бил врязан (т. CXXXIV/6) Върховете им са винаги силно излъскани от употреба. Предназначението им не е съвсем ясно. Смята се обикновено, че с тях е била опъвана тетивата на лъка или са използвани за развързване на възени конски букаи (за мненията Fiedler 1992: 210).

Принадлежности за игра. Тук се отнася преди всичко голяма група от астрагали, в повечето случаи от агне и по-рядко от кон (т. CV/11–25). Познати са от некрополи и от селища (Fiedler 1992: 214–215; Георгиев 1993: обр. 26). Без съмнение са използвани за игра. Върху издутата им страна са врязани различни комбинации от линии, а в някои е вградено олово за поголяма устойчивост. Със същата цел, и за да се осигури падане на астрагала с маркираната страна нагоре, която е била печелившата, четирите изпъкнали ъгъла на долната страна понякога са подрязани хоризонтално. В гробове с трупоизгаряне са намерени и горели астрагали, вероятно положени в джоб или торбичка при мъртвеца. Един кръгъл пул за табла (т. CV/10) показва слабото разпространение на тази игра през периода до покръстването. Повече данни за нея имаме от периода след покръстването.

III.3. СЪДОВЕ ОТ ДЪРВО, МЕТАЛ И СТЪКЛО

Дървени ведра с железни обръчи. Най-много данни има за дървени ведра, по-голямата част от които произхождат от некрополи (Fiedler 1992: 222). В климатичните условия на Долнодунавската равнина дървото не се запазва, но разположението на железните части на ведрата in situ позволява достоверната им възстановка, както това е направено за някои ведра (т. CVI/1–3; обр. 64). Такива части са дръжките, скобите за прикрепване на дръжките и обръчите (т. CVI/4–6а; CVII).

Метални съдове. Изключително рядка находка. Един фрагмент от меден съд от гроб 33 в Нови пазар (т. CVI/8) се смята за част от обков на дървен тас с тока за окачване на колан, аналогичен по форма на тасовете от съкровището от Наги сент Миклош (Станчев, Иванов 1957: т. XXIII/1) (за метални съдове с украса срв. тук IV.2а).

Стъклени съдове. Представени са от фрагменти, намирани главно в гробове. Един голям фрагмент произхожда от ранновизантийска лампа (Fiedler 1992: 220). Изглежда стъклото е полагано като амулет заедно с другите по-стари предмети в некрополите (Fiedler 1992: 223–224) и не е било част от бита на обикновеното население. Употребата на стъклени съдове, от които са запазени отделни малки фрагменти, през периода е засвидетелствана само за обитателите на аулите. В ями за дървени стълбове в центъра на Плиска са откривани фрагменти от прозоречно и съдово стъкло.

Обр. 64. Ножарево, община Главница. Дървено ведро in situ в гроб № 15

III.4. БИТОВА КЕРАМИКА

Керамиката е най-масовият археологически материал за периода от края на VII в. до средата на IX в. При пълното отсъствие на монети от това време тя в много случаи е единственото датиращо средство за основни паметници като селища, укрепления, сгради и съоръжения, некрополи. Присъствието или отсъствието на характерни типове може да послужи за разграничаване на двата етапа на материалната култура на Първото българско царство – езически и християнски. Тя е елементът, който най-добре изразява културното единство на земите по двата бряга на Долен Дунав.

До неотдавна изследването на керамиката се ограничаваше в съвременните рамки на България (Миятев 1948; Въжарова 1965: 92–104; 1976: 380–397; Димитров 1973; Дончева 1977), Румъния (Comşa 1963: 413–416; 1978: 60–114; 1979: 231–264; Zaharia 1967: 78–89; Teodor 1968: 240–269; Sorbu 1980: 89–109), Молдова и Бесарабия (Kozlov 1990; Posticǎ 1994), независимо, че и в двата последни случая се сочат аналогии от другия бряг на реката. Вече е предложена обща за Долнодунавската равнина класификация, основана на гробните находки (Fiedler 1992: 121–170). Поставен е на разглеждане въпросът за традициите и влиянията при формирането на отделните керамични групи и типове (Ангелова 1982; 1984). Всичко това е сериозна основа за обективна характеристика на една от най-важните съставки на материалната култура през интересуващия ни период.

Досегашните класификации са изградени главно въз основа на формата и цвета на съдо-

вете, представени субективно-описателно или с помощта на математически съотношения между различни височини и диаметри на съдовете. При традиционното общо деление на керамиката на кухненска, трапезна и амбалажна и при неотчитане на други критерии, в една група при такъв подход попадат гърнета с различни технологични признаци – на ръка, на бавно колело от песъчлива глина, на бавно колело от пречистена глина и на бързо колело, които се датират от VII в. до XI в. (Дончева 1977). Абсолютизирането на съотношенията между височина и диаметър за определяне на типове също не е сигурен критерий, тъй като тези съотношения, изразени в цифри, могат да бъдат едни и същи за малки и големи гърнета. Някои автори акцентират на по-общи различия като обособяват групи по цвета на съдовете и тяхната големина – от червена и сива глина, малки, средни и големи по размери (Fiedler 1992: 125 sq.), или по етнически признак – славянски, прабългарски, смесени (Въжарова 1976: 380 сл.). Всяка класификация се усложнява от факта, че близки по форма съдове са различни по размери и украса. Това се дължи на употребата на бавно грънчарско колело, при което е възможно всеки съд, за разлика от продукцията на бързото колело, да има индивидуална характеристика. Освен това разграничението кухненска керамика – трапезна керамика е относително, доколкото един съд е могъл да изпълнява и двете функции едновременно.

Предлаганата по-долу класификация има за основа делението на керамиката според естествената последователност на грънчарския технологичен процес. Разделена е на две големи групи според основния технологичен белег на керамичното производство – съставът на глината. Тя може да бъде пречистена или допълнително примесена с пясък и шамот. В двете групи се обособяват подгрупи според вида на грънчарското колело, което е втори основен технологичен белег на това производство. Във всяка подгрупа е приведена номенклатурата на произвежданите съдове според тяхната форма и функция. Отделната форма се приема за вид, а нейните разновидности – за тип. Типовете са обособени според характера на украсата само в група AI1, където тя позволява, както изглежда, групиране с възможности за относителна хронология въпреки традиционното недоверие във възможностите на този признак (Fiedler 1992: 225). Съзнателно е избягната възможността за образуване на подтипове, варианти и подварианти. Прекалено надребнената класификация затруднява практическото ѝ използване особено когато имаме работа с фрагментиран материал. От чисто археологическа гледна точка технологичните белези и украсата имат по-голямо практическо значение, тъй като за много паметници (селищата) преобладаващата маса от керамиката се открива във фрагментиран вид.

Схематично представени, елементите на класификацията имат следния вид:

Таблица 2

Класиране / Признак	Групи A – D	Подгрупи I –	Вид 1 –	Тип a –
Глина – състав и цвят	Песъчлива Пречистена Чиста „Вносна“			
Начин на изработка		На ръка Примитивно колело Бавно колело Бързо колело		
Форма			Гърнета и др.	
Украса				Врязана Излъскана Релефна Скулптирана Ангоба Без украса

От класификацията са изключени преупотребените по-стари съдове в некрополите. В гробове 5 и 12 от некропола при Налбант са открити съответно една тракийска и една римска паница (Simion 1971: pl. V/2, 5). От Истрия-Капул Виилор произхождат две римски амфоровидни канички (Зирра 1963: рис. 24/8), от Бдинци и Кюлевча – две римски стомнички (Въжарова 1976: обр. 85/2; 98/2). Хронологически тези съдове добре се свързват със серията римски императорски монети от некрополите (Fiedler 1992: 170). Присъствието им там трябва да се обясни с обстоятелството, че редица неукрепени селища от VIII–IX в. се разполагат върху останки на неукрепени селища от II–IV в. или близо до тях.

По-особен е случаят с античната битова керамика от Плиска. Тя се сочи от някои автори като доказателство за наличието там на римо-византийски град – предходник на средновековния град (Михайлов 1955а: 99; 1960: 17). Защитниците на тази теза не указват количеството на тази керамика, позовавайки се на други автори за съществуването на глинени съдове от пречистена глина, напомнящи римските (Михайлов 1960: 17) – твърдение, което тези автори в действителност не подкрепят (Миятев 1948: 41), тъй като става дума за ранносредновековна керамика, която само външно напомня римската (Stančev 1962: 357). В действителност става дума за единични фрагменти. Реална представа за техния брой дава съотношението им спрямо общото количество на откритата керамика. Така в очертанията на Крумовия дворец през 1976–1979 г. от откритите около 100 000 фрагмента от ранното средновековие само 1 (един) принадлежи на римската керамика от III–IV в. – „вита" дръжка от стомна. При сондаж до южната крепостна стена от откритите общо 2096 фрагмента от IX–XI в. само 1 (един), също „вита" дръжка, се определя като по-ранен (Димитров, Я. 1993). Толкова по-странно е твърдението за откриване на компактно количество римска керамика в едно от помещенията на южната порта (Милчев 1985: 23, 34, обр. 19, 33, 34). То не се съгласува с наблюденията от нито един друг сектор на Плиска. Това създава несигурност по отношение на действителния произход на тази керамика (Георгиев 1986: 49). Единичните фрагменти вероятно са попаднали заедно с преупотребените антични строителни материали.

III.4а. Група А: съдове от песъчлива глина

Подгрупа А.I: съдове, изработени на ръка

А.I.1. *Гърнета*. Глината е примесена с едър пясък, шамот или счукан варовик. Повърхността е грубо огладена, без украса (т. CVIII/3, 4). Открити са в комплекси, където преобладават съдове, изработени на грънчарско колело – некрополите при Бабово, Юпер, Сини вир (Въжарова 1976: обр. 29/2; 32/4; 38/4; 41/6 и с. 78), Гърлица (Cîrjan 1969: 115, fig. 10), Налбант (Simion 1971: pl. VII) и един съд от селището при Стоян Михайловски (Василев, Р. 1987: 402).

А.I.2. *Тавички*. В подобна ситуация е открита една тавичка от селище във Вънщния град на Плиска (Димитров, Я. 1994б).

А.I.3. *Котли*. В същата ситуация е намерен котелът от Юпер (т. CVIII/2).

Подгрупа А.II: съдове, изработени на примитивно грънчарско колело

Познати са само гърнета. Формувани са върху подвижна подставка („дъсчица"), позволяваща получаването на сравнително симетрични форми. Глината е близка по състав до тази на съдовете от група А.I. В повечето случаи имат добре изразена шийка и извит навън ръб на венчето. Произхождат от долния хоризонт на селищата при Попина и Гарван и от некрополите при Сату Ноу и Налбант. Според украсата от врязани линии и ямки се обособяват четири типа:

А.II.1а. Врязани хоризонтални линии (т. CVIII/6, 9) във вид на пояси или по цялата повърхност (Въжарова 1965: обр. 57 долу).

А.II.1б. Комбинации от редуващи се пояси прави и вълнообразни линии (т. CVIII/1), като преобладават вторите (Въжарова 1965: обр. 57 горе дясно; 1976: обр. 6/1; 7/4; 8/4; Mitrea 1960: fig. 2).

А.II.1с. Пояси или единични вълнообразни линии по цялата повърхност (т. CVIII/5, 7, 10–12) с широка извивка (Въжарова 1956: обр. 3, 3а, 3б; 1965: обр. 39/3; 49/4; 1976: обр. 11/2).

А.II.1d. Зигзаговидна линия от снопове, единична или двойна (т. CVIII/8), ограничена горе и долу с пояси от хоризонтални линии (Въжарова 1965: обр. 4; 49; 57 – горе ляво, долу дясно; Simion 1971: pl. VIII/2; XIII/4).

A.II.1e. Двоен ред ямки в комбинация със зигзаговидна линия или хоризонтални и коси линии (Възарова 1965: обр. 4/3 – горе; 1968: обр. 6/3).

Подгрупа A.III: съдове, изработени на ръчно грънчарско колело

A.III.1. *Гърнета*. Класифицирани са досега въз основа на различия във формата, установени според визуални наблюдения или съотношения между основните размери. И в двата случая се обособяват значителен брой варианти. Тук са обособени 15 варианта, но само въз основа на най-често срещащите се комбинации на украсата. За по-голяма прегледност са показани условно (т. CIX).

A.III.1a. Гъсто врязани хоризонтални линии по цялата повърхност без придънната част, както е и при всички останали варианти.

A.III.1b. Сноп от вълнообразни линии под шийката върху нанесени преди това прави линии (обр. 65).

A.III.1c. Пояси от вълнообразни линии – отделени един от друг или съединени – в горната част на съда над поле от хоризонтални линии или върху тях.

A.III.1d. Редуващи се пояси от прави и вълнообразни линии.

A.III.1e. Пояси от вълнообразни линии, които понякога се допират, пресичат или наслагват по цялата повърхност.

A.III.1f. Пояси от прави линии по цялата повърхност.

A.III.1g. Единични широки до 2–3 мм линии по цялата повърхност.

Обр. 65. Сини вир, община Никола Козлево. Гърне от песъчлива глина с врязана украса (РИМ – Шумен)

A.III.1h.Единична широка вълнообразна линия над единични прави или гъсто врязани.

A.III.1i. Единични вълнообразни линии, от една до три, над единични прави.

A.III.1k. Редуващи се единични широки вълнообразни и прави линии.

AIII1l. Единични широки вълнообразни линии по цялата повърхност.

A.III.1m. Пояси от единични широки линии.

A.III.1n. Гъсто врязани прави линии, върху тях на плещите нанесени пояси от коси или прави линии.

A.III.1o. Ямки или ноктовидни вдълбавания под шийката над гъсто врязани прави линии.

A.III.1p. Единичен или двоен ред от коси или прави линии под шийката над гъсто врязани хоризонтални линии.

Изброените варианти на украса образуват три ясно различими групи. За първата (A.III.1a–f) е характерно дълбокото врязване, широките зъбци на гребена и широката амплитуда на вълнистите пояси. Глината е примесена с едър пясък, черепът е дебел, изпичането лошо, ръбът на устието най-често е право обрязан (т. CIX/1, 2). Втората група (A.III.1g–m) е повторение на първата, но линиите са единични, широки и плитко врязани. Глината съдържа дребен пясък, черепът е по-тънък, изпичането е по-добро. Преобладават устия със заоблен ръб (т. CIX/3, 4). Третата група (A.III.1n–p) съдържа нови елементи – коси или отвесни линии, точки и ямки в съчетание с хоризонтални линии от втората група. Глината съдържа дребен пясък, ломът често има плътен червен цвят, ръбът на устието е вдлъбнат или заострен (т. CIX/5, 6). Съпоставянето на украсата с профила на устието показва развитие от право обрязан към заоблен и удебелен ръб. В некрополите (библиографски данни у Fiedler 1992: 116–121) вариантите и техните три групи се разпределят по начин, показан в таблица 3.

Трите групи A.III могат да се приемат като показателни за относителната хронология и да се означат съответно като ранна, средна и късна. Според съчетаването си с датиращи предмети от метал, ранната група може да се отнесе към VIII в., средната – в първата половина на IX в., късната – във втората половина на IX в. Не трябва да се забравя обаче, че най-ранният тип украса се запазва през целия езически период, както и през X в., така че присъствието на такива съдове, заедно с безспорно късни (Дол-

Таблица 3

Дата	700–800							800–850					850–900		
Вариант	a	b	c	d	e	f	g	h	i	k	l	m	n	o	p
Некропол															
Нови пазар		1													
Кюлевча	1	4													
Девня-3	4	3	2	2	2										
Бдинци	9	4	5		1										
Гарван-1	7	3	1			1									
Бабово	6	2	1	4	5	2									
Юпер	3			2											
Налбант	1	2	1	8	3										
Хитово-3	2		3	2	2										
Пъуляска	3	2	7	1	1	2									
Истрия	17	2	2	29	8	2	1								
Блъсково	9	12	3		6	3	3								
Тикилещи	3	6	5	4	1	1	1								
Гърлица	7	2	1		1	1			1				2		
Сату Ноу	2	1	8		4	1	13	1	1				1		
Обършия	4	3	3	2		1	2	3	2		1		1		
Девня-1	6	1	4		3		2	1	1					1	
Канлия	2	1	1	1	1				1						
Кастелу	10	12	7	3											2
Разделна	41	27	2	11	7	27	11		2	1					1
Д. Луковит-2	2	1	1		2		3	2	3	1	2		1	5	
Извору	15	8	1	9	14	1	1	2	2		1		2	3	1
Султана	7	11	6	1	1		2						1		1
Кискани	8		6	6	1	1	1						1	2	1

ни Луковит, Извору, Султана), може да свидетелства за запазване на типа на украсата, която в тези случаи трябва да се разглежда в съчетание с други признаци – състав на глината, изпичане, ширина и дълбочина на врязването, амплитуда на вълнообразната украса (по-къса и ниска амплитуда и наклон назад или напред за късните съдове).

Върху дъната на гърнетата от повечето варианти са отпечатани релефни знаци с геометрична и руннообразна форма. Върху техния смисъл са изказани различни мнения. Напоследък нови наблюдения са прибавени по въпроса за технологията на отпечатването им въз основа на съдове от некрополите (Fiedler 1992: 158–168). Врязването на знаци върху стените се среща много рядко. В групата от посочените по-горе 634 гърнета само върху 10 има врязани преди изпичането знаци. Това също отличава гърнетата до средата на IX в. от гърнетата от X в., предимно в Преслав и отчасти в Плиска, където върху плещите започва да се врязва знакът „ипсилон с две хасти".

A.III.2. *Гърнета-чаши.* Гърнета с височина до 10–12 см, означавани понякога като „малки" (Fiedler 1992: Abb. 22). Технологията и украсата им не се различават от тези на средните и големи гърнета. Използвани са изглежда за пиене. Открити са предимно в двуобрядните некрополи.

A.III.3. *Чаши.* Единствен екземпляр от гроб 42 в Извору (т. CXIV/14).

A.III.4. *Паници.* Известни засега само от района между Прут и Днестър. По форма наподобяват паниците от сива глина, но украсата им е от вълнообразни и прави врязани линии (Коз-

лов 1999: 111–112, рис. 17/6, 7). Датирането им преди средата на IX в. не е сигурно.

A.III.5. *Котли.* Изцяло запазен котел е намерен вън от жилище в едно от селищата при некрополите Девня-1 и Девня-3 (Димитров 1975: 38–39, т. I/1–3). Отворите за окачване са пробити в масивни четириъгълни издатъци (т. CXV/3). От селищата при Попина и Гарван са запазени само фрагменти, при които кръглите отвори – един или два – са пробити в овални издатъци. Фрагментът от Попина е намерен заедно с фрагменти от гърнета с украса A.III.1c, e (Въжарова 1965: обр. 53/4), фрагментът от жилище 4 – заедно с фрагменти от гърнета от втора и трета група (Въжарова 1965: обр. 6/4). Фрагментът от селището под сградите на обект 31 в Плиска е намерен на границата между двата основни пласта – долен от VIII–IX в. и горен от IX–X в. – и е свързан с долния пласт (Михайлов 1955а: 283, обр. 21/1). В селището при Гарван фрагментите от котли („гърнета-котли") са отнесени заедно с другата керамика твърде широко в IX–X в. или IX–XI в. (Въжарова 1986: 39, обр. 36/1–4; 62/7; 71/8; 88/4; 105/2; 166/8). Към това време се датират и фрагменти от котли от други селища в Северна България, Добруджа и Молдова (Дончева 1971: 33, обр. 2; Димитров 1975: 39–40, т. I/4–9); Станчев 1955: 197, обр. 15/1; 1960, 60–61, обр. 15Б/7, 8; Антонова 1967: 32–33, обр. 7/д, к; Postică 1994: fig. 28).

Подгрупа A.IV: съдове, изработени на крачно грънчарско колело

A.IV.1. *Гърнета.* Представени са от три съда от некропола при Бабово и един от некропола при Юпер, които при издаването не са отделени от другите гърнета (Въжарова 1976: обр. 23/2; 24/4; 33/4; 37/3). По-късно бе обърнато внимание, че те са самостоятелна технологична група и принадлежат на културата Ипотещт-Къндещт-Чурел от последния етап на съществуването ѝ, т.е. втората половина на VII в. (Ангелова 1984: 81). Изработени са на бързо грънчарско колело, дъната са отделени от колелото чрез отрязване с конец. В гроб 48 от некропола при Бабово едно такова гърне е намерено заедно (?) със съдове, изработени на ръка и на бавно грънчарско колело с врязана и излъскана украса. Този разнороден комплекс не се датира според съда, изработен на ръка, който тук е остатъчна форма от по-ранна технологична група (срв. тук III.6).

Според някои автори в керамичния комплекс на селището при Буков съществуват съдове от IX в. и от IX–X в., изработени на крачно грънчарско колело (Comşa 1978: 60–66, fig. 39–44). Наличието сред тях на гърнета с дръжки, каквито не са известни докъм средата на X в., изключва тази възможност. Украсата им от прави и вълнообразни линии дава основание да се смята, че по-вероятно става дума за съдове, изработени на усъвършенствано ръчно колело, чиято дата не може да бъде по-ранна от X в. (Diaconu 1979: 472–473).

III.4б. Група В: съдове от пречистена сива глина

Изработени са на ръчно грънчарско колело от пречистена глина, която след изпичането има най-често сив или сиво-черен цвят, получен чрез затваряне достъпа на въздух до горивната камера по време на изпичането, което придава на чирепа сив цвят и чрез проникване на дим, който допълнително опушва (оксидира) повърхността на съдовете (Станчев, Иванов 1958: 55). По-рядко се срещат съдове с кафяв или кафяво-червен цвят, получен чрез ограничаване достъпа на дим. Украсата е от излъскани линии в различни комбинации, нанесени свободно върху цялото тяло или в пояси, ограничени от

Обр. 66. Риш, община Смядово. Стомна от сива глина с излъскана украса (РИМ – Шумен)

врязани широки линии (Дончева 1977: 20–77 със съдове от друга технологична група; Fiedler 1992: 154, Abb. 36). Срещат се съдове без излъскване на повърхността.

В.1. *Кани (стомни)*. Със сферично или крушовидно тяло и добре изразена шийка, която при каните заедно с отвора е широка, а при стомните – тясна и завършва с ойноховидно устие (обр. 66). Излъскана украса в различни комбинации, рядко врязани прави и вълнообразни линии, релефни пояси и налепи. Характерен детайл са псевдоушите, залепени в най-издутата част на съда (обр. 67). Рядка форма са каните със сплеснато сферично тяло и тясно дъно, наподобяващи амфори, както и тези с пластична украса (т. CX; CXXVI). Откриват се предимно в некрополи и рядко в селища (за съдовете от некрополите Fiedler 1992: 142–145). От опожарения подземен ходник на Крумовия дворец произхожда колективна находка от стомни (т. CXI).

В.2. *Амфоровидни стомни*. Със сферично или издължено тяло, къса шийка и цилиндрично или слабо уширено устие. Повърхността им е украсена чрез цялостно излъскване, понякога е матова, или е набраздена от прави широки линии (т. CXII). Известни са от езически или езическо-християнски некрополи (Дончева 1977: 72–82; Fiedler 1992: Abb. 31).

В.3. *Гърнета без дръжки*. От малки до големи (вис. 12–30 см), със сферично или сплескано тяло и добре оформена шийка. Украсата е от излъскани или врязани линии, често в комбинация, по-рядко цялостно излъскване на повърхността (т. CXIII/4, 5, 6, 7, 9, 11–13). Откриват се в некрополи и селища (Fiedler 1992: Abb. 27, D II–VIII).

В.4. *Гърнета с дръжки*. Със сферично, почесто издължено тяло, обикновено с големи размери. Дръжките – овални или плоски в сечение – започват непосредствено под ръба на устието и завършват на плещите. Те са къси и оформят по този начин своеобразни „уши“. Украсата е както при гърнетата без дръжки (т. CXIII/1–3). Известни са от некрополи и селища (Fiedler 1992: Abb. 28).

В.5. *Паници*. С права или подвита навътре горна част, често напомнящи скъсени гърнета. Най-често повърхността е цялостно излъскана, рядко украсена с врязани линии (т. CXIII/8, 10). Рядък екземпляр със столче (т. CXIV/5). Известни са от некрополи и селища (Дончева 1977: 95 сл.; Fiedler 1992: Abb. 27, DI; Ангелова др. 1997: табл. 4).

В.6. *Чаши-ведра*. Според оформлението на горната част се обособяват два типа. При първия отворите за окачване са пробити направо в стените на съда (т. CXIV/1–4, 11, 12). Такива цели екземпляри или фрагменти са известни от Бдинци (Въжарова 1976: обр. 101/3), Топола (Ангелова и др. 1997: табл. 3), Буков (Comşa 1978: fig. 78/12) и Девня-3 (Fiedler 1992: Taf. 1). При втория над ръба на устието са оформени издатини, понякога имитиращи железните петлеобразни крепители на дръжката на дървените ведра (т. CXIV/13; CXXV/5, 6). Познати са от

Обр. 67. Каменяк, община Хитрино. Стомна от сива глина с „псевдоухо“ (РИМ – Шумен)

Обр. 68. Дибич, община Шумен. Гърне от сива глина от некропола (РИМ – Шумен)

Добруджа (Зирра 1963: рис. 24/7), Мунтения (Comşa 1978: fig. 81/7), Бесарабия (Смиленко 1987: рис. 15/8; Козлов 1999: 114, рис. 16/1–5) и Трансилвания (Horedt 1966: Abb. 6/3).

B.7. *Чаши-гърнета*. Редки и уникални форми, познати само от Топола (Ангелова 1990: обр. 5; Ангелова др. 1997: табл. 5) и Истрия (Зирра 1963: рис. 24/6), с пръстеновидна дръжка или без дръжки (т. CXIV/6–10).

B.8. *Делви*. Сравнително рядко разпространени съдове. По същество са гърнета с уголемена и удължена форма, височина около 40 см (т. CXV/1, 2). Цели екземпляри са делвите от Голямата могила в Плиска (Станчев 1949: обр. 2/1,2; Георгиева 1955: обр. 19/3, 4). Отделни фрагменти произхождат от опожарените слоеве на Крумовия дворец.

B.9. *Хавани*. Рядка форма, известна само от Бесарабия (Смиленко 1987: рис. 15/9).

B.10. *Котли със заоблено дъно*. Рядко срещана форма. Горната им част е оформена по подобие на гърнетата (т. CXV/7). Познати са от некрополите при Юпер (Въжарова 1976: обр. 38/4) и Кастелу (Radulescu 1967: pl. V M, 11b) и от селището при Богатое (Смиленко 1987: рис. 15/5).

B.11. *Котли с равно дъно* (т. CXV/4). Засега са известни само от селището при Топола (Бобчева 1980: т. IV; VII) и непосредствената му околност – Одърци (Дончева 2000: 68, обр. 114/1326). Формата е камбановидна. Окачването е ставало чрез един, рядко два кръгли отвора, пробити в уширение на вътрешния ръб на устието. Повърхността е украсена с прави и вълнообразни линии, поединично или в комбинация. Котлите от грънчарска пещ 4 са датирани в първата половина на IX в. поради обстоятелството, че тя се намира под пещ 2, датирана в IX–X в., както и според това, че заедно с котлите е открито гърне с врязана украса, „което по форма е от IX в.“ (Бобчева 1980: 126–127, т. VI/21; VII/21). Според предложената по-горе класификация това гърне принадлежи на група A.III.1g, отнесен към първата половина на IX в.

B.12. *Амфори*. Изработени са на усъвършенствано ръчно колело от пречистена глина, добила след опалването сиво-кафяв цвят. При навлажняване и изветряване понякога глината се цепи на люспи. Повърхността е набраздена от широки жлебове. Дънната част е заоблена и завършва най-долу с тясно равно или слабо заоблено дъно. Гърлото е цилиндрично или слабо фуниевидно, без профилиране, със заоблен ръб. Амфората от Голямата могила в Плиска (Георгиева 1955: обр. 21; Чангова 1959: обр. 20/1) по цвят на глината и набраздяването на повърхността е сходна на намерените там две кани и гърне с дръжка от група Б. Амфори от този тип са намерена в опожарения таен ходник на Крумовия дворец (т. CXVI) и на други места във Външния град на Плиска (Рашев 2004г: обр. 21).

Знаците по дъната на съдовете от сива глина са сходни със знаците по дъната на гърнетата с врязана украса. Знаците по стените и дръжките, също така малобройни както при съдовете от песъчлива глина, са врязани след изпичането с изключение на тези върху шийките на някои малки амфоровидни стомни (общо за знаците Дончева 1977: 132 сл.; Аладжов, Ж. 1991).

III.4в. Група С: съдове от пречистена жълта и червена глина

Изработени са от много добре пречистена глина, която след изпичането е добила охровожълт или червен цвят в различни отенъци. Повърхността им е чиста или покрита с червена ангоба. В Плиска се срещат съдове, в глината на които е прибавен шамот или едър пясък. Грънчарското колело е крачно, но при някои съдове се забелязва по-бавна скорост на въртене и може да се говори за усъвършенствано ръчно колело. Повърхността е гладка или набраздена от широки плитки жлебове. Тук обединяваме фрагментите от „жълти“ и „червени“ съдове, тъй като се срещат в пластовете в Плиска заедно (срв. гл. II). Типологията на целите съдове още не е разработена и предложената тук трябва да се смята за предварителна.

C.1. *Еднорьчни кани и стомни*. Първият цял обнародван екземпляр произхожда от некропола при Нови пазар (Станчев, Иванов 1958: 50, т. XIX/2). Повърхността му е покрита с червена ангоба, дръжката завършва долу с масивен издатък (т. CXVII/2). Подобен цял съд без ангоба е открит в некропола при Ножарево (т. CXVII/1). От Плиска произхожда серия от необнародвани цели и фрагментирани съдове със и без ангоба (срв. тук II.1a). Каничка, покрита с червена ангоба, произхожда от подземен ходник на езическия храм в Цитаделата (т. CXVII/5; обр. 69).

C.2. *Амфоровидни стомни*. Изработени са

от жълта или червена глина и произхождат от разновременни комплекси. Обнародваните цели съдове са предимно от некрополи (т. CXVIII). Относително по-ранни от тях са находките от Плиска: селището под основите на сградите от обект 31 (Михайлов 1955а: 127; 1959: 282–283), сектора от същото селище при Голямата базилика (Георгиев 1993: 22–27, обр. 21–24), селището югоизточно от Вътрешния град (Станилов и др. 1991: 130–132 обр. 5/2–4), от селище в северната половина на Външния град (Димитров, Я. 1992: обр. 2/15–25), селище при могила XXXIV (Михайлов 1955а: 67), от ями, пресечени от основите на Голямата базилика (Ваклинов, Щерева 1993: 36–37), в долната част на културния пласт край крепостните стени на Вътрешния град (Михайлов 1974: 240–241, обр. 42; Дончева 1979: 91, 95, обр. 23; Василев 1979: 104, обр. 9/1, 2 и бел. 22; Захариев 1979: 121, обр. 33; Антонова, Витлянов 1985: 71, т. XIII/1–4; Балабанов 1985: 166; Стоянова 2000: 108, обр. 1), сграда Г в Цитаделата (Георгиев 1984а: 149, обр. 11), юртообразната дървена постройка (Рашев, Дочева 1989: 301–303; Рашев 1995а: обр. 8). Фрагменти от съдове с червена ангоба са намерени в останките на най-ранната западна сграда на двореца в Преслав (Ваклинов, Щерева 1993: бел. 13). Върху шийките на някои стомни е врязан преди изпичането и ангобирането знакът „ипсилон с две хасти“. Цели съдове от този тип са известни от ранносредновековни селища в Североизточна България и Добруджа (Дончева 1973: 18–20; Йотов 1991: 21, т. V/1–4). Относително по-късни са съдовете от некрополи и случайни находища в Централна Северна и Северозападна България и на север от Дунав (Въжарова 1976; Генова 1978: обр. 4–11; Comşa 1978: fig. 85; Mitrea 1988: pl. 41/5; 81/1; 82/1; 158/1; Anghel, Ciugudean 1987: fig. 3; Aldea, Ciugudean 1981: fig. 2/7; Чеботаренко 1973: 25, рис. 19, 20; Козлов 1988: 49, рис. 10/10, 12).

С.3. *Амфори*. По форма и пропорции не се отличават от амфоровидните стомни, но имат по-големи размери и силно издуто тяло. Повърхността им е набраздена от широки плитки жлебове или от линии, очертаващи полета. Дъното е равно. Цели екземпляри са известни от некрополите при Истрия (Fiedler 1992: 434, Gr. 109, Taf. 18/7, Abb. 31–G4) и Ножарево (обр. 70), необнародвани екземпляри са открити в Плиска.

С.4. *Бъклици*. Известен е засега само един екземпляр – случайна находка от територията

Обр. 69. Плиска. Стомна от жълто-бяла глина, покрита с червена ангоба (Археологически музей – Плиска)

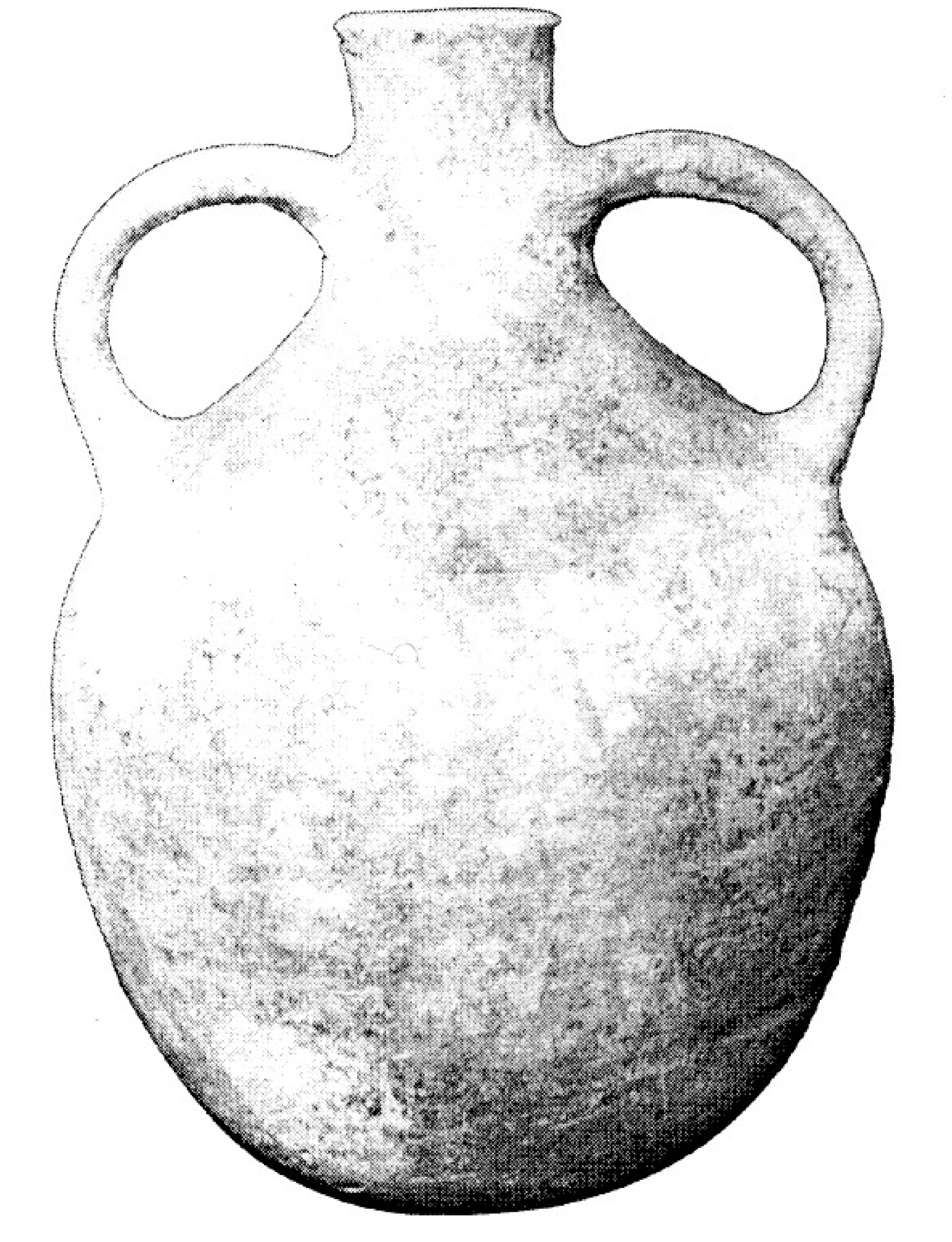

Обр. 70. Ножарево, община Главиница. Амфора от жълт-обяла глина от гроб № 15 (РИМ – Силистра)

на двуобрядния некропол в стопанския двор на Хитово (Йотов 1991: 18, 24 т. III/4). Повърхността е покрита с червена ангоба (т. CXVII/8).

III.4г. Група D: съдове от чиста бяла глина

Изработени са на крачно грънчарско колело от съвършено пречистена глина, получена вероятно чрез предварително промиване и утаяване. Някои съдове са дооформени в полусухо състояние чрез обрязване на дъната, профилиране и моделиране на дръжките. Гърлата са винаги фуниевидно профилирани. Стените са чисти, покрити с тънка червена ангоба или тънка златиста глазура (ангоба?). Съдовете са продукция на високоспециализирано керамично ателие. Формите и покритието на съдовете показват стремеж за имитация на метални съдове във време, когато цветните метали са били рядка суровина. В християнския период на Първото българско царство аналогично заместване на оригинален ценен материал с глина е изработването на релефни икони от бяла глина, заместваща слоновата кост.

D.1. *Стомни*. Известни са 26 цели съда от тайния ходник на Крумовия дворец (Рашев 1985а: 48; 2004г). Една от тях завършва долу със столче (обр. 71). Върху страничните стени на масивните четириъгълни издатъци са моделирани в полусухо състояние 1–3 листа със сърцевидна форма (т. CXIX/2–6).

D.2. *Чайници*. Към чайника от Голямата могила (Станчев 1949: обр. 2/10; Георгиева 1955: обр. 20/1, тук обр. 72) се прибавят няколко чайника от тайния ходник на Крумовия дворец (т. CXIX/1).

D.3. *Амфори*. Един цял съд от Крумовия дворец с масивни издатъци в долния край на дръжките (т. CXIX/7).

III.4д. Група E: вносна керамика

Тук се отнасят единични съдове. Една стомничка с ойноховидно устие от некропола при Ножарево (т. CXVII/6) е изработена на крачно грънчарско колело и има извънредно тънък черен. Тя може да се определи като византийски импорт. Две гърнета с пръстеновидни дръжки от некропола при Султана (т. CXVII/9, 10) се отнасят към т.нар. жълта аварска керамика (Mitrea 1973: 343–350; 1988: Т. 79, 80, 130). Засега са единствените представители на този тип керамика на Долен Дунав и се определят като „чуждо тяло“ в местния керамичен комплекс (Fiedler 1992: 155–156). Вероятно като византийски внос трябва да се определят части от амфори и каничка от Силистра (Ангелова 2003, т. VI) и червеноглинена каничка от Дибич. С из-

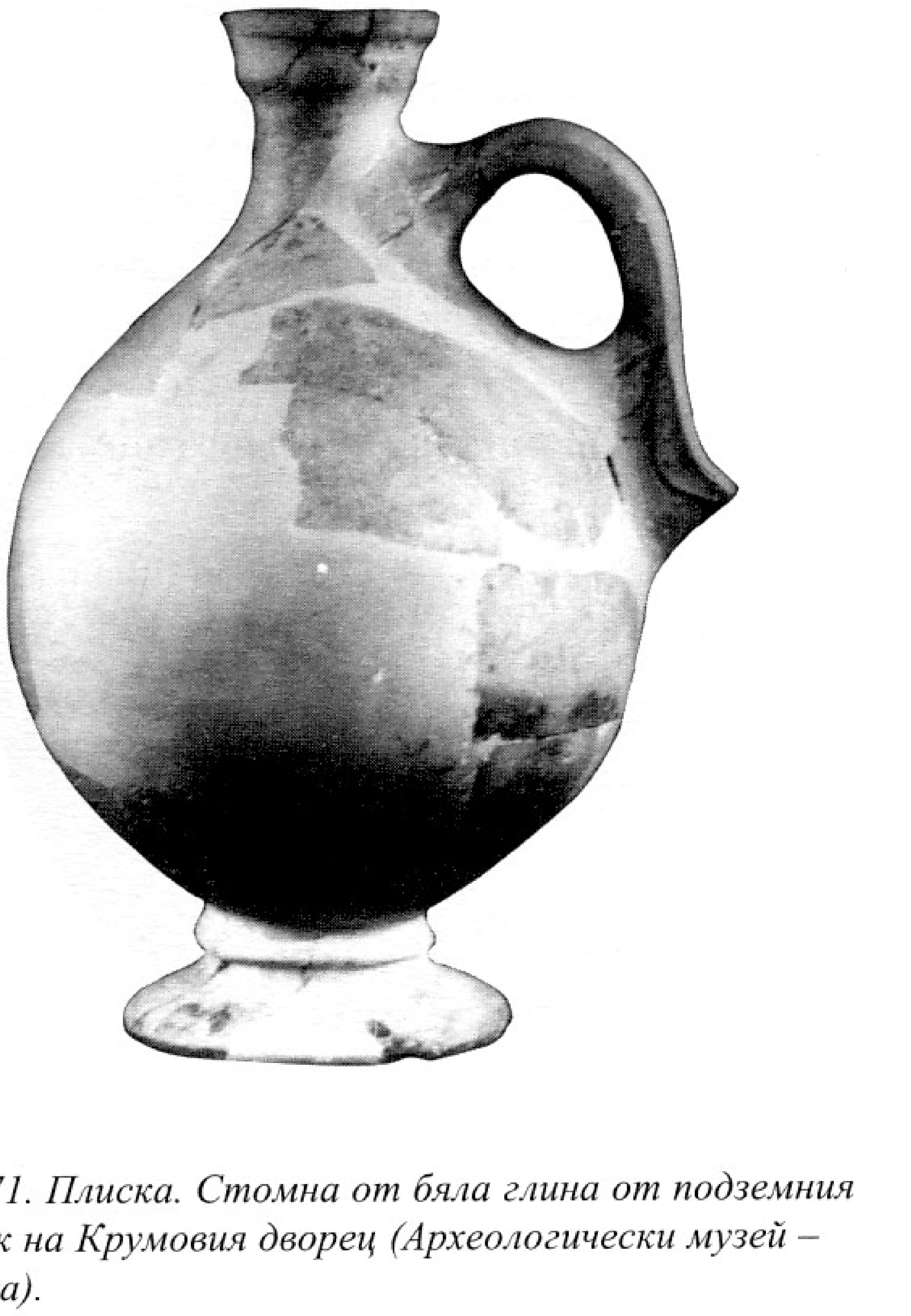

Обр. 71. Плиска. Стомна от бяла глина от подземния ходник на Крумовия дворец (Археологически музей – Плиска).

Обр. 72. Плиска. Чайник от бяла глина от могила № XXXIII (Национален археологически музей – София).

вестно основание тук могат да бъдат отнесени и съдовете от група A.IV.1 (вж. тук по-горе).

III.4е. Пещи за изпичане на съдовете

Пещите, в които са били изпичани глинените съдове, все още са недостатъчно проучени, но вече съществуват опити за обобщаване на данните за целия период на Първото българско царство (Петрова, В. 2005). Според наличните данни са били използвани два типа пещи. Първият тип са пещите без скара. Такива са три пещи, открити при с. Кипра, Варненско (Димитров 1984). Те са кошеровидни ями с димоотводен отвор, издълбани в стръмен бряг. Температурата на опалване е достигала около 800 градуса. Вторият тип пещи са снабдени със скара, която разделя горивната камера от камерата за изпичане. Такива са четирите пещи от Топола (Бобчева 1977; 1981: 198–199, обр. 1, 2; Петрова, В. 2005: 43–44, табл. 2). Подобно устройство, форма и размери имат четири пещи от селището при Попина–Джеджови лозя и две пещи от селището при Гарван–Стареца, свързани с „долния“ или с „междинния“ пласт от VII–VIII в. (Въжарова 1965: 88–89, обр. 56; 1981а: 18; 1986: 15, обр. 9, 10; 172, 182–183, обр. 184, 187), но датиращи според други автори от IX–X в. (Димитров 1987: 247, бел. 41). Пещите от Кипра и Топола са датирани в VIII–IX в. Двата типа пещи са използвани едновременно и несъвършеното устройство на първия не би следвало да се счита за белег за по-ранно датиране, както се допуска (Димитров 1984: 42). На север от Дунав в селището при Богатое в проучена работилница или жилище на грънчаря с двукамерна пещ, датирана в IX в., на пода на помещението е запазена следа от оста на грънчарското колело (Смиленко 1988: обр. 1; Козлов 1999: 104–105, рис. 6). В Топола и Попина, в непосредствено съседство с пещите, също са открити вкопани помещения, които се определят като грънчарски работилници.

III.4ж. Произход и културна традиция на керамиката

Произходът и етнокултурната традиция на керамиката отдавна са предмет на изследване. В българската литература обикновено се акцентира на етническата характеристика и поради това често проблемът е решаван според конюнктурната оценка за славянското, прабългарското и местното наследство. Една от последните класификации обособява славянска, прабългарска и смесена керамика (Въжарова 1976: 381 сл.). В румънската литература тя се нарича древнорумънска или се характеризира по географски признак, за да се избегне пряко етническо определение. От сегашна гледна точка картината изглежда по следния начин.

Подгрупа A.I се свързва с раннославянската култура (група) Попина–Джеджови лозя I (Попина–Гарван). Нейната първоначална датировка в VI–VIII в. (Въжарова 1965: 159) бе стеснена отначало в рамките от края на VII – началото на VIII в. (Плетнева, Русанова 1966: 277–278) и уточнена по-късно от средата докъм края на VII в. (Comşa 1972: 23; Ангелова 1980: 9; Бонев, Ч. 1981: 17). Тази керамика има найблизки аналогии в културата Хлинча I в Молдавия (Comşa 1959: 66–68; 1970: 327; Бонев, Ч. 1981 с л-ра в бел. 19) и в ранната фаза на културата Лука-Райковецка (Русанова 1976: 19, обр. 7, 8). Въз основа на това се приема, че нейните носители са дошли на юг от Дунав от района между Карпатите и Днестър и не са, както традиционно се твърди, славяните от Дакия, които след 602 г. започват да се заселват масово на юг от реката (Comşa 1972: 20).

Подгрупа A.II запазва някои технологични белези на първата група, но стои по-близо до A.III според формуването на примитивно колело и изпозването на врязана украса. Само в тази група се срещат съдове със зигзаговиден орнамент от снопове прави линии. Той е познат от съдове в трупоизгаряния в некропола Девинска Нова вес (Eisner 1952: 365, obr. 42/2–4) и Новотроицкото градище (Ляпушкин 1958: рис. 20/9, 10; 21/1), датирани съответно в VIII в. и VIII–IX в.

Подгрупа A.III е предизвиквала досега найзначителен интерес по отношение на произхода. При първия опит за систематизирането ѝ тя бе определена изцяло и беусловно като славянска (Миятев 1948) – една оценка, силно повлияна от тогавашната политическа конюнктура в страната и от наличието на такава керамика в останалите славянски страни. Малко по-късно е обърнато внимание, че в Източна Европа тя се отк-

рива и в неславянска среда, при това по-рано, отколкото сред източнославянските племена (Артамонов 1956: 7). За сходната по форма и украса среднодунавска керамика, означавана като „дунавски тип“, отначало Л. Нидерле, а след него и други автори приеха, че гърнето с врязана украса е развитие на късноримската урна от среднодунавските провинции като резултат от контакта на славяните с местното население (Миятев 1948: 20–35; Eisner 1952: 366–368; 1966: 153–154; Comşa 1968: 449–455, fig.1–4; Michailov 1973: 70–72). Според материалите от некропола при Нове Замке появата на този керамичен тип в Среднодунавската равнина се поставя в края на VII в. – началото на VIII в. (Čilinská 1966: 135). Сигурно указание в тази насока е констатацията, че в аварски гробове дунавският тип съдове никога не се придружават от византийски монети, които престават да постъпват от Византия в Аварския хаганат след 680 г., когато новообразуваната българска държава прекъсва връзката между тях (Чалань 1952: 240–242 и уточнения у Fehér 1954: 55–58). Допуска се, че той е могъл да да бъде пренесен от Аварския каганат в Средното Приднепровие и оттам чрез кутригурите да бъде пренесен на Долен Дунав заедно с характерната ранноаварска сива керамика, т.е. характерният за този район български керамичен комплекс е бил формиран още в Поднепровието (Ангелова 1982: 49). Възможност за хронологически приоритет на долнодунавската керамика пред салтово-маяцката се допуска въз основа на предположението, че те произлизат от общ център, съществувал преди разселването на прабългарите (Артамонов 1956: 9–1). Някои автори локализират този център в Северното Причерноморие (Бонев, Ч. 1981: 18). Други го поставят в Крим, където гърнета с врязана украса са открити в затворени комплекси заедно с византийски амфори, датирани в средата или края на VII в. – началото на VIII в. (Баранов 1981; 1990, 25 сл., рис. 10).

Ситуацията на Долен Дунав дава малко опорни точки за решаването на въпроса. Опитите тази керамика в Стърмен и Кривина да се датира в края на VII – началото на VIII в. и да се представи като продължение на ранновизантийската керамика, не отговарят на характера на тази керамика, която може да се датира не по-рано от втората половина на IX в. В края на VII в. се поставят съдове от подгрупи А.III и Б.I от гроб 48 в Бабово поради обстоятелството, че са намерени заедно с изработени на ръка гърнета от група А.I (Колева, Даскалов 1993). Тази датировка е проблематична. Вече е отбелязано, че в славянските некрополи във вътрешността – Разделна, Блъсково, Кастелу – липсва подобно съчетаване на керамика (Ангелова, Дончева 1992: 18–19). В Бабово изработеното на ръка гърне е остатъчна форма с непряко датиращо значение. Освен това гроб 48 от Бабово е обнародван незадоволително (Въжарова 1976: 57, обр. 22/1; 33/2–7) и не съществува сигурност, че е колективен гроб от 6 урни. Такива гробове не са характерни за славянските некрополи на юг от Дунав. Не е изключено да става дума за отделни близко разположени гробове от различно време, което би означавало, че гърнето на ръка, което действително се отнася към края на VII в., не може да бъде указание за датата на появата на керамиката от другите две групи.

Това означава, че местната керамика – ранновизантийската и раннославянската – няма пряко участие във формирането на ранносредновековната българска керамика и не е сигурен източник за времето на нейната поява. Очевидно това става от център, разположен вън от територията на днешна Североизточна България и Добруджа. Неговото най-вероятно местонахождение изглежда е Среднодунавската равнина, откъдето гърнето с врязана украса се е разпространило на изток. За вероятни късноримски прототипи на тази керамика могат да се посочат аналогии не само от Средна Европа, но и от Абхазия, където са намерени гърнета с височина 9–15 см без дръжки, с врязана украса от групата А.III.b, е (Воронов, Шенкао 1982: рис. 10/6; 11/16; 12/16; 14/6).

За датата на най-ранните съдове от подгрупа А.III материалите от некрополите не дават сигурни данни. Най-ранният предмет – сребърният кръст от гроб 78 в Кюлевча, датира от VII в., но вторичната му употреба не предизвиква съмнение (Kurnatowská 1980: 158; Fiedler 1992: 185), тъй че намерената в същия гроб кана не може да се отнесе по-рано от VIII в. Вече бе посочено, че бронзовата византийска тока от гроб 13 в Разделна също датира от VII в., но отчупената ѝ рамка подсказва вторична употреба като амулет. Най-ранните метални предмети с датиращи качества от некрополите се поставят общо в „VII–VIII в.“ или „VII–IX в.“ (Даскалов 1999: 138

сл., особ. 148–150) и не позволяват обособяването на сигурна начална дата на керамиката. Друга възможност предлага хронологизирането на съдовете от група A.III въз основа на картирането им в некрополите с допускането, че ранните им части са в центъра, а късните – в периферията. Както посочва сам авторът на този подход, той има малка практическа стойност поради слабите различия между обособените „ранни“ и „късни“ типове, като се възлагат повече надежди на комбинирането на формата, украсата и профила на съдовете (Fiedler 1992: 272).

По-малко проблеми създава произходът на сивата керамика (група B). Генетичната ѝ връзка с аланската керамична традиция се смята за безспорна (Флёров 1980: 142–143). Последното изследване по въпроса привлича внимание върху участието и на други керамични традиции от Среден Дунав до Кавказ, като се акцентира на ранната ѝ поява и възможността да е била пренесена от прабългарите на Долен Дунав като аланска традиция в готов вид, като някои форми са изпитали влиянието на местната керамична традиция (Ангелова 1982; 1984 с л-ра) и дори от аланско население, преселено на Долен Дунав (Comşa 1979: 154). Въпросът за „досалтовския“ произход на салтовската керамика е поставен отдавна (Артамонов 1956: 7; 1967) и напоследък в полза на по-ранната ѝ поява се привеждат някои нови данни (Флёров 1980: 147; 1983). Появата ѝ на Долен Дунав остава все пак неясен въпрос. Някои гърнета от сива глина се сближават с аналогични по форма и технология гърнета от керамиката на пенковската култура. Тази керамика у нас се означава като „пастирска“ (Ангелова 1982: 43–46), „елемент от пастирската култура“ (Dimitrov 1985: 120), „волинцевска“ или „пастирско-волинцевска“ (Даскалов 2003). Паметниците на прабългарите в Източна Европа от периода преди разселването, представени от гробове на обикновеното население и от гробове и възпоменателни съоръжения на аристокрацията, не съдържат (с две изключения) нито сиво-черна керамика, нито съдове с врязана украса (Рашев 2000а: 33–34; 2004а: 100–101). Трябва да се предположи, че тя е пренесена не като вече създадена собствена форма на материалната култура, а като заемка от специализирани майстори и работилници в съседство със старите територии от рода на тези в Пастирското градище и Канцирка, както това вече е отбелязвано в литературата. Ако корените на сивата керамика са на изток, то някои нейни модификации са се появили под влияние на местната византийска керамика. Това са амфоровидните съдове, амфорите и редките примери на кани със столчета (Аксаково), които липсват в комплексите в Източна Европа (Ангелова 1984: 79 сл.).

Керамиката от група C може изцяло да се припише на местната грънчарска практика в нейния византийски стил и технология след VII в. Всички технологични белези издават зряла грънчарска традиция. Тя е ясно изразена в състава на глината, формуването на крачно колело, слабо вариращите размери и форми на съдовете. По-голямата част от тези съдове вероятно са директен внос. Може да се допуска местно производство с вносна технология и майстори на онези съдове, върху шийките на които има врязани преди изпичането знаци „ипсилон с две хасти“, и за съдовете, изработени на усъвършенствано ръчно колело (Petrova, Brey 2005). Най-близките по дата аналогични съдове са някои византийски кани от „баклински“ тип в Крим, които са покрити с червена ангоба, а в извънредно редки случаи върху тях са врязани знаци (Веймарн, Айбабин 1993: рис. 12/17 и амфора от Чифут-кале в музея в Бахчисарай, Крим).

Керамиката от група D е засега известна само от Плиска. Тя носи белези на високопрофесионална изработка и вероятно е продукция на специализирано грънчарско ателие във Византия (Рашев 2004г: 81–82). Изглежда става дума за еднократен внос на сервиз, който е съдържал около 50 съда. Някои съдове, като каните с крушовидно тяло и чайниците с пръстеновидни дръжки, напомнят подобни форми от аварската жълта керамика и подсказват вероятен общ източник. В същото време по съвършено пречистената си глина и дръжките със скулптирана украса плисковските съдове се разграничават от аварските и образуват самостоятелна група. Единичните фрагменти от такава керамика във Външния град показват изключителната ѝ употреба от обитателите на двореца.

III.5. СТРОИТЕЛНА КЕРАМИКА

Изграждането на масивни представителни и жилищни сгради в аулите било свързано с използването на строителна керамика от три вида – тухли, керемиди и водопроводни тръби. Най-голямо е количеството на тухлите и водопроводните тръби, а най-широка употреба те имат в Плиска. В Преслав използването им в ранните градежи е ограничено.

Тухли са открити във всички ранни сгради и съоръжения в Плиска – Крумов дворец, Тронна палата, водохранилище и баня южно от него, крепостни стени, тайни ходници, ранни водопроводи, девташлари, шахтово съоръжение в могила XXII. Навсякъде те са от периода IV–VI в. и някои от тях носят печати с имената на собственици на частни работилници, сред които най-често се срещат имената Dules и Dionisis. Когато не са употребени в градежи, например при настилка на подове на тайни ходници или при покритие на водопроводни тръби, върху част от тях се установяват първични полепи от хоросан, които показват, че са били демонтирани от по-стари градежи. При разкопките на късноантичната крепост при Войвода е установена почти пълна липса на цели тухли, които, предполага се, били взети за градежите в Плиска. Друг източник на готови тухли са били античните градежи в Марцианопол и особено в близката Мадара, както и заварени там складове със строителна керамика, какъвто е открит в една от кулите на крепостта при Войвода (Ангелова 1971: 7; Дамянов 1978: 164–165; 1985: 108–109; Милчев, Дамянов 1972).

Вторичната употреба на водопроводните тръби, т.е. тяхното демонтиране от по-стари водопроводи, изглежда малко вероятно от практическа гледна точка. Значителното им количество предполага организиране на временно местно производство от професионални грънчари, работещи едновременно със строителите на каменните постройки. Този въпрос се нуждае от специално проучване. Сигурното е, че в периода до около средата на IX в. в България нямало местно производство на строителна керамика. Видимите заварени количества от такава керамика (тухли) в руините на околните късноантични крепости и вили се оказали достатъчни за ограничените обеми на строителството в аулите. Едва след покръстването, когато строителството значително увеличило обема и териториалния си обхват, се появила необходимост от организиране на собствено производство. Необходимият опит и технология били заимствани от съседна Византия. Поради това се запазили размерите, формата и технологията на изпичане на познатите от по-рано тухли, керемиди и водопроводни тръби. Тяхна отличителна особеност са врязаните преди изпичането знаци с различна форма (Ангелова 1971: 9 сл., т. II–IV).

III.6. ОТНОСИТЕЛНА ХРОНОЛОГИЯ НА МАТЕРИАЛНАТА КУЛТУРА

Датирането на занаятчийската продукция се затруднява преди всичко от почти пълното отсъствие на монети в сигурни комплекси от езическо време. Значителна част от характерните бронзови украси и накити произхождат от частни колекции с несигурни данни за археологическата среда, в която са открити. Част от предметите, произхождащи от гробове или други затворени комплекси, имат широки граници на употреба. Всичко това не позволява да се предложи обоснована хронология. Поради това понякога предлаганите дати се основават на интуитивно-субективни основания, при което често възможностите на археологическите материали се надценяват. Това се отнася особено до керамиката. В други случаи се наблюдава стремеж за успоредяване на периодизацията на материалната култура чрез съобразяване с историческите дати. Приема се, че с установяването на държавния център в Мизия в 680 г. започва и

развитието на материалната култура на Първото българско царство с форми (керамика и др.), за които се смята, че могат да се датират не само ориентировъчно („краят на VII – началото на VIII в.“), но и по-точно („последната четвърт на VII в.“). На този проблем ние посветихме отделна работа (Рашев 2003а), в която бяха разгледани конкретните предложения за датиране на предмети и комплекси в този период. Бяха посочени данните по този проблем за най-ранната фаза на културата на Аварския и Хазарския каганати. Поради липса на нови данни, които могат да дадат нова насока на решението на въпроса, позволяваме си тук да приведем заключителният пасаж на тази работа: „…в настоящия момент не е възможно да бъдат посочени сигурно датирани паметници на българската материална култура от последната четвърт на VII век – междинен период, в който старата мода си е отишла, а новата още не е била създадена. Единичните предмети от некрополите, датиращи от VII в. (вж. тук по-горе III.1б) или имащи аналогии по отношение на формата с предмети от това столетие, са недостатъчни, за да покажем как изглежда „българският“ VII в. на Долен Дунав. Това още не означава, че трябва непременно да допускаме ситуация, аналогична на ранноаварската и раннохазарската, но и не изключва в същото време период от 2–3 десетилетия, в който още не са били оформени характерните черти на материалната култура и преди всичко – на керамичния комплекс. На този етап почти липсват специални хронологически проучвания, които се затрудняват от редица причини и особености, общи за ранносредновековните паметници в Средна и Източна Европа (Балинт 1984а, б). Подобна задача за нашия случай е крайно належаща, за да се очертае по-сигурно началото на културата и да се реши дали култура и история в първите десетилетия на българската държава са два синхронни процеса – въпрос, по който в настоящия момент според нас не може да бъде даден категоричен и убедителен отговор, макар някои факти, посочени по-горе, да говорят в полза на втория от посочените два варианта в решаването на проблема (Рашев 2003а: 163). Той трябва да бъде поставян за разглеждане винаги, когато нови материали ще дават основания за това. Казано с други думи, ние засега не сме в състояние да посочим със сигурност основните форми на материалната култура от времето на Аспарух. Датирането на отделни предмети в това време се основава засега на логически или емоционални аргументи.

Вземайки под внимание аналогиите, приведени при разглеждането на характерните предмети от занаятчийската продукция, тук се предлага относителна хронология на по-характерните предмети от цветни метали (т. CXX, CXXI). Към това се прибавят датиращите предмети от некропола при Нови пазар, който несъмнено е един от най-ранните български некрополи на юг от Дунав (т. CXXII). Тази хронология не може да претендира нито за последна дума по въпроса, нито за изчерпателност, доколкото нови материали биха били в състояние да я коригират съществено, особено що се отнася до началната фаза.

Глава IV
ПОГРЕБАЛНИ ОБРЕДИ И ПОМЕНАЛНИ СЪОРЪЖЕНИЯ

IV.1. НЕКРОПОЛИ

Откритите през последните 50 години некрополи дават възможност за сравнително точна и пълна характеристика на погребалните обреди предимно в Долнодунавската област на българската държава до средата – края на IX в. (Fiedler 1992). Една по-различна гледна точка, основана на данни от вече известни и необнародвани още некрополи от Североизточна България (Stanilov 1987; Станилов АБ; Рашев, Станилов 1989 и необнародвани данни) разширява и прибавя нови детайли към тази характеристика.

IV.1a. Некрополи с трупоизгаряне

В тази група попадат некрополи, в които единственият обред е трупоизгаряне, и некрополи, в които част от гробовете са трупоизгаряния, но съдържат и трупополагания по християнски обред, като трупоизгарянията са обособени на отделно място в единия край на некропола или са размесени с трупополаганията (т. LVIII/1). На територията на Северна България 6 некропола от първата подгрупа – Разделна (Димитров 1959; 1978; Fiedler 1992: 227 sq., Taf. 57–91), Гарван-1, Бабово, Юпер, Долни Луковит-1 (Въжарова 1976), Блъсково (Fiedler 1992, T. 2: 453–458) и Търговище (Станилов 1975), както и 6 некропола от втората подгрупа – Преслав-1, Преслав-2, Върбовка-2, Долни Луковит-2, Долни Луковит-3 и Галиче (Въжарова 1976) – дават възможност за сравнително пълна характеристика. Данните за некрополите при Сини вир, Търговище-2, Попина (за вероятен некропол с трупоизгаряне в гърнета с врязана украса, по-късен от раннославянския некропол, срв. Въжарова 1965: 110) и Вятово (Fiedler 1992: 120) са недостатъчни за съпоставка с останалите. Етническата принадлежност на всички тези некрополи се определя от всички изследвачи като безусловно славянска.

В случаите, когато са проучени едновременно селище и некропол (Гарван-1, Попина-2), се вижда, че некрополите се намират на няколкостотин метра от селището и заемат по-високата част от обитаемата тераса. Мястото на изгарянето на мъртвеца засега е установено само при некропола до Разделна. То представлява площадка с размери 12/6 м, ориентирана с дългата си ос в посока север–юг. Тя е оградена и разделена на две половини от зид от ломени камъни на калова спойка. Изгарянето на трупа е било извършвано върху северната площадка, чиито стени отвътре и подовата замазка от глина върху дребни речни камъни са силно опалени, а върху самия под са били открити пръснати горели ситни (човешки?) кости, пепел и въглени. Поради откриване на полуземлянка с облицовани с камък стени близо до това съоръжение се допуска, че то също е могло да бъде жилище (Fiedler 1992: 274). Разполагането на обикновено жилище в такава близост с некропола е изключено. Вероятно тази полуземлянка е била свързана с действията около приготвянето на мъртвеца за изгаряне. Единствената позната ни славянска клада в комплекс от некропол и селище е открита при Шумск в Украйна. Тя е кръгла по форма и оградена с плитък и тесен ров (Русанова 1976: 42). Въглените в погребалните урни и ямки могат да означават, че в определен

момент кладата е била заливана с вода (Fiedler 1992: 274), за да се предотврати пълното изгаряне на костите. За извършване на поминални обреди (тризна) са били изграждани площадки от камъни като тази в Разделна. Тя има размери 11,70/3,70 м. Върху нея са намерени фрагменти от керамика и византийска (неизвестно каква) монета (Fiedler 1992: 274).

Оцелелите кости и метални части от облеклото, заедно с пепел и въглени, са събирани и полагани в урни или ямки на дълбочина до 0,50 м и по-рядко до 0,70 м. Гробовете са пръснати безредно, като в някои некрополи (Разделна) в средата те са по-нагъсто разположени. Разстоянието между тях варира от от 0,20–0,30 м до 3–4 м. В някои некрополи се обособяват групи, полукръгове (Юпер) или неправилна редица (Долни Луковит-1). Вероятно гробовете са били маркирани по някакъв начин на повърхността, тъй като пресичането на по-ранни от по-късни гробове се среща рядко (Разделна, Блъсково). Друго доказателство са т.нар. колективни гробове, съдържащи от 2 до 7 урни, които трябва да се определят не като резултат от едновременно погребване, както се смята, а като последователно появили се гробове в предварително определени семейно-родови участъци, маркирани на повърхността. Процентът на „гробове“ с повече от 2 урни е ограничен (Разделна – 9%, Блъсково – 18%, Гарван-1 – 4%, Бабово – 3,5%, Долни Луковит-1 – 8,8%).

При съпоставката между ямни и урнови гробове се установява преобладаване на урновите гробове (Разделна – 92%; Блъсково – 74%; Гарван-1 – 94%; Бабово – 96%; Юпер – 94%; Долни Луковит-1 – 89%). За урни са служели гърнета, използвани в бита. Няма сериозни доказателства, както смятат някои автори, за приготвяне на специални съдове за урни или за гробен инвентар. Това се вижда особено добре от гърнетата в Разделна, където от 285 гърнета само 18 не носят следи от пребиваване на огнище. Аналогичен ще е и случаят с използването на дървени ведра. Средният процент на урновите гробове е около 90%. В останалите случаи костите са полагани направо в ямки. Това едва ли може да се смята за особеност на обреда. Вероятно във втория случай не се прибягвало до загуба на съд, необходим за ежедневния бит на живите. Съществува (трудно доказуема) възможност погребаните без урни да се свържат с хора с отклонения от социалните и религиозни норми. Урните били покривани най-често с долна половина от подобен съд или с къс от антична тухла. В случаите, когато такова твърдо покритие не е запазено, може да се допуска покриване с органичен материал (дърво, тъкан).

Урните били полагани в ямки с овална и рядко с четириъгълна форма. Тя се очертава трудно поради вкопаването ѝ изцяло в хумусния слой. Част от гробовете представляват камери от камъни и вторично употребени антични тухли. Формата им е правоъгълна, квадратна и много рядко кръгла. Изцяло затворените камери са малко, обикновено били изграждани само странични стени и под. Трудно е да се определи произходът на тези камери. Според едно становище те са традиция, пренесена от славяни от територията на днешна Украйна (Димитров 1976б). Според други автори интерпретацията на намерените там съоръжения като камери е погрешна (Русанова 1973: 26–27). Такива камери не са познати и в големия раннославянски некропол Сърата Монтеору в Румъния. Вероятно те са се появили едва на Долен Дунав и са регионално явление за днешна Североизточна България и Южна Добруджа. Това се вижда ясно от процентното им съотношения спрямо общия брой гробове (Разделна – 39%, Блъсково – 5,4%, Гарван-1 – 7%, Бабово – 1,7%, Долни Луковит-1 – 14%).

Предметите, намирани в гробовете, често се означават общо като гробен инвентар, без да се прави разлика между предметите, които са част от облеклото, и носените постоянно от покойника вещи, които попадат заедно с него в гроба, и онези, които не са стояли върху тялото или дрехата му и са били полагани в гроба допълнително в процеса на погребването. Първите могат да се означат като гробен, а вторите – като погребален инвентар. Това разграничение се прави тук по-нататък.

Сред предметите от гробния инвентар преобладават накитите. Обеците се откриват обикновено по една, рядко по две и само веднъж – три в един гроб. Мънистата, най-често стъклени и по-рядко метални, са откриват обикновено по едно, по-рядко две или три и само веднъж четири в един гроб. Гривни са намерени по един екземпляр само в три некропола. Пръстени са известни от шест некропола. Ограничен е броят на бронзовите копчета. По-често се намират железни токи и халки от обикновен колан. От Разделна произхожда една торква. Най-многоброй-

ни са железните предмети. Много от тях са безформени или силно повредени части от неопределяеми предмети, или от предмети, които не издават ясна връзка с обреда – гвоздеи, пластини, пръчки. Вероятно те са свързани с обичай за присъствие изобщо на желязо в гроба и отразяват поверие, за смисъла на което не може да се каже нищо определено. Най-многобройни са ножчетата, откривани понякога по две в една урна. Няколко ножчета от Гарван-1 са поставени в урната прегънати на две и изглежда отразяват вярването за лишаване на мъртвеца от възможността да си послужи с нож във вреда на живите (аналогично поверие в двуобредния некропол в Хитово е изразено в прегъване на сърпове). Подобен смисъл може да е вложен в едно ножче от гроб 64 в Разделна, забито до урната. По-малобройни са огнивата – те се намират винаги по едно в гроб и са известни от повечето некрополи. Кремъчета се откриват от едно до пет в един гроб. Предвид функционалната им зависимост от огнивата може да се предполага, че те заместват в обреда сравнително скъпите железни огнива. Трябва все пак да се има предвид, че по намерените досега кремъчета не се забелязват следи от удари за добиване на огън и може би те са били доставяни специално за обреда. От Гарван са известни две каменни брусчета. Амулетите са различни по вид и материал – звънчета с прорези, ашици (някои пробити), кости от заек, римски монети, камъчета, мида, зъб от глиган. Невинаги е възможно да се установи дали всички лични предмети са били на кладата. Изглежда част от тях са били поставяни в урната при насипването на костите или при заравянето ѝ в земята.

Предметите от погребалния инвентар не са били носени от покойника приживе. Те имат различно предназначение. От групата на селскостопанските сечива трябва да се отбележат сърповете и косерите, понякога само част от тяхното острие. Занаятчийските инструменти са представени от отделни екземпляри длета или прободни инструменти, често в лошо състояние. По-често се срещат предметите от домашния бит – прешлени за вретено, костени шила, игли. От гроб в Разделна произхождат три въдици. Оръжието (стрели, копия, една сабя) и частите от конско снаряжение (стремена, юзди, токи и халки от амуниция) са редки находки. Изглежда невинаги съответният предмет трябва да се схваща като поставен за „използване“ от мъртвеца с първоначалната си функция. Така в два гроба от Разделна са намерени връх от стрела заедно с прешлен и връх от копие заедно с прешлен. Това съчетание издава съображения най-вероятно от магически характер и би могло да има връзка с отбелязаната по-горе обредна потребност за поставяне на желязо или друг метал в гроба. С подобно предназначение може да се обясни присъствието на гвоздеи, малки метални скоби, фрагменти от обръчи и дръжки на дървени ведра, част от железен катинар, медни и бронзови части от обковки. Монетата на Йоан Цимисхи от Блъсково е ненадежден показател за връзка с некропола, тъй като информацията за местонамирането ѝ е от втора ръка. Аналогичен е случаят с кръста-енколпион, намерен в Преслав според информатор в гърне с горели човешки кости (Тотев 1972б). Датировката на кръста, която не би могла да се постави по-рано от средата на X в., се разминава с изоставянето на трупоизгарянето почти един век по-рано. Ашиците без дупки, които за разлика от тези с дупки не могат да се определят като амулети, са имали по-различно значение в обреда. В един гроб обикновено те имат нечетен брой – 1, 3, 5, а в гроб от Долни Луковит-1 те са 11. Само в Разделна и Гарван-1 се среща четен брой ашици – в два гроба по два и в един гроб осем (за символиката на броя вж. Станилов 1983). В Разделна всички ашици са горели на кладата заедно с тялото. В останалите случаи те са прибавяни в урната или ямката след изгарянето на покойника.

Керамиката се обособява в две групи – цели съдове и фрагменти. Целите съдове обикновено се наричат „жертвени“ или „погребални дарове“, без да се уточнява смисълът. Положението на тези съдове спрямо урната не подсказва нищо за обредната им функция. Те се откриват прави, плътно долепени или на известно разстояние от урната, много рядко и в самата урна. В гроб от Разделна съдът е поставен с дъното нагоре. В Преслав-1 два такива съда съдържат птичи кости и това е указание, че в тях е била поставяна обредна храна. От същия некропол е известен гроб, в чието обредно гърне са намерени брус, ашик и кост от заек. Случаите на поставяне на обреден съд са сравнително малко и имат ограничено разпространение (Разделна – 7,8%, Бабово – 17,8%). Поради това този обичай не може да се приеме за традиционен в погребалния обред на славяните. Фрагментите са негорели, т.е. не са присъствали на

кладата. Те символизират идеята за символичното разбиване на съда и полагане на част от него в гроба. Известни са от четири некропола – Разделна, Гарван-1, Бабово, Юпер. Точна статистика е възможна само за некропола при Разделна, където керамични фрагменти са установени в 16 гроба, а в други пет има части от стъклени чашки. В повечето случаи фрагментите са поставени заедно с костите в урната (38%), до урната заедно с част от горелите кости (24%) или върху капака на гробната камера (38%). Фрагментите от стъклени чашки са винаги сред горелите кости и също не носят следи от пребиваване на огън.

Присъствието на животински кости е нетипично за тези некрополи. Във Варненско (Разделна, Блъсково) те са известни само от 14 гроба и принадлежат на малки преживни животни, свиня, риба, говедо, пиле, черупки от яйца (Fiedler 1992: 280–281). Част от тях са горели, други не (в Разделна съотношение 61% : 39%).

Освен каменната площадка в Разделна, предназначена вероятно за поменални обреди, в някои некрополи (Преслав-1, Търговище, Попина-2) са проучени останки от ями, огнища или купчини от въглени, които също се свързват с подобни обреди (Въжарова 1976: 158, 251). Източно те следва да се определят като места за приготвяне на поменална храна.

Съвкупната характеристика на обреда в некрополите и гробовете с трупоизгаряне показва, че освен основната си черта, характерна за некрополите в славянската прародина, той притежава елементи, които са се формирали след заселването на Дунав и са се появили като резултат от влиянието на прабългарския погребален обред (животински кости и керамични фрагменти при горелите човешки кости).

В некрополите на територията на съвременна Румъния погребалният обред е идентичен с този на разгледаните по-горе (Fiedler 1992: 274 sq.). Преобладават непокритите с трайни материали урни (Налбант – 104 от 126, Канлия – 1 от 9, Гърлица – 2 от 23 и др.). Броят на тухлените камери е сравнително малък (Кастелу – 11 камери от 93 гроба, Сату Ноу – 3 камери). По-нисък е процентът на гробовете в ямки в сравнение с тези в урни в некрополите в Добруджа (Налбант – 7,9% и аналогично съотношение в Сату Ноу). Той нараства в некрополите на север от Дунав (Кискани – 34,7%, Кастелу – 42,3%). Особеност на гробовете на територията на Румъния са изолираните трупополагания. В Налбант са открити 4 гроба с неясна датировка. В Пъуляска някои трупополагания са сарматски, други са покъсни от некропола. В Канлия и Сихляну са открити детски гробове. Според изследователя на некропола при Канлия Р. Хархойу и в други некрополи има подобни случаи и вероятно те са част от цял хоризонт трупополагания, които не са били достигнати поради малката дълбочина на копаене, при което са били изследвани само трупоизгарянията. Ако е така, някои от тези некрополи ще се окажат двуобредни. Това предположение подлежи на проверки на терена. Характерна особеност на некрополите в Румъния са единичните случаи на погребване на череп (Сихляну, Тикилещи).

В Бесарабия некропол с трупоизгаряне вероятно е имало при Измаил, където е намерена урна – гърне с врязана украса, пълно с горели човешки кости (Русев 1995: 107–108). За некрополите при Кордени и Сердару има откъслечни данни, като първият се смята за унищожен (Teodor 1978: 75).

На юг от Стара планина гробове с трупоизгаряне не са известни. Предполагаемото славянско трупоизгаряне при с. Камен връх, Елховско (Въжарова 1976: 81) вероятно е от тракийско време, тъй като урната („пепелница“) с горели кости и желязно ножче, замазана с хоросан, била открита в надгробна могила (Шкорпил 1898: 66–67).

IV.1б. Двуобредни некрополи

Характеристиката им се основава на данни от около 20 некропола, проучени цялостно или сравнително пълно, и от отделни гробове от още толкова некрополи (т. LVIII/2). След откриването на първите некрополи от тази група при Нови пазар (Станчев, Иванов 1958) и Истрия-Капул Виилор (Зирра 1963) последва значително попълнение от нови некрополи от Североизточна България (Димитров 1972; 1974; 1976а; Въжарова 1976; 1981б) и Румъния (Toropu, Stoica 1972; Mitrea 1988; 1989). След последните обобщавания върху тази група (Димитров 1987: 209 сл.; Fiedler 1992: 282 sq.; Меламед 2003) се прибавиха нови данни за некрополите при Топола (Дончева и др. 1989; Ангелова и др. 1997), Черна (Василчин 1989), Ножарево (Рашев, Станилов 1989), Балчик (Димитров, М. 1989; 1991),

Хитово (Йотов 1989; 1991; 1997), Върбяне (Рашев 1997б) и Дибич (Чолаков 1998).

Разположението на тези некрополи на територията на днешна България принципно не се различава от това на некрополите с трупоизгаряне. Те също заемат предимно по-високата част от терасата над селището и са отдалечени от тях на 300–600 м (Кюлевча, Ножарево, Девня-1, Девня-3 и др.). Изключенията са малко. Некрополът при Нови пазар се намира на десния бряг на реката, селището – на левия. Некрополът при Дибич се намира в ниската част на терасата при реката, а селището в по-високата част – при извора.

Липсва устойчиво разполагане на двете групи гробове – трупополагане и трупоизгаряне – в рамките на некрополите. В централните части обикновено те са размесени. В Кюлевча и Девня-3 трупополаганията преобладават в източния и североизточния сектор, в Девня-1 и Варна-1 – в западния сектор. В Бдинци, където трупоизгарянията преобладават, също не се забелязва групиране. Обособяване на отделни „гнезда“ и редици от гробове е установено в Топола (Ангелова и др. 1997: 141). По-отчетливо и по-мащабно е то при некрополите на север от Дунав. В Извору трупоизгарянията, примесени в различна степен с трупополагания, се разполагат само в западната половина. Смята се, че са по-ранни, тъй като трупополаганията имат западна ориентация (Fiedler 1992: 290), но само този белег не доказва християнската им принадлежност. В Султана те са групирани в източната част на некропола. Отделни групи или редици гробове с трупополагане се наблюдават в Кюлевча и Бдинци. Няма съмнение, че двата вида погребване са практикувани едновременно и че двете групи население не са изпитвали необходимост от обособяването им в отделни участъци. Рядкото пресичане на гробове от двете групи (повече примери в това отношение от Топола) подсказва наличие на маркировка от органични материали или натрупани върху гробната яма ниски могилки от пръст.

Трупополагания. Вкопани са на дълбочина 0,45–2 м и само в единични случаи за некрополите на юг от Дунав – по-дълбоко (обр. 73). На север от Дунав погребването под 2 м се среща по-често. В Топола са установени три нива на погребване (от двата вида гробове), като се допуска, че този белег би могъл да има хронологическо значение (Ангелова и др. 1997: 142). Обикновено дълбочината е 1,00–1,20 м. Ямите имат правоъгълна или трапецовидна форма с равни стени. В Кюлевча, Бдинци и Топола ниши за полагане на гробен дар или животно са установени в тясната страна на ямата откъм краката. В два случая в Кюлевча и Девня-3 ниша е издълбана по една от дългите страни. В Девня-3 гробни ями са маркирани на дъното с ломени камъни и късове тухли, а в Топола (т. CXXIII/9, 10) – и на нивото на старата повърхност или в дълбочина (Ангелова и др. 1997: 143). Покриването на гроба изцяло с камъни е изключение. Следи от дърво под скелета и отстрани на гробната яма (в Нови пазар), както и дупки от подпори (сигурни в Обършиа Ноуъ и съмнителни в Кюлевча) подсказват употреба на дървена облицовки, рами, скари или ложета (Fiedler 1992: 291). Като ковчег – извънредно рядък случай – трябва да се определи съоръжението от Ножарево (т. CXXIII/4).

Скелетите са ориентирани обикновено на север–североизток с отклонения, които при някои некрополи (Хитово, Върбяне, Ножарево) имат източна ориентация. В някои некрополи като Девня-3 противоположните южни отклонения от основната ориентация достигат до 26%, а към тях се прибавят и вероятните християнски гробове със западна ориентация. В други се срещат почти всички възможни ориентации в ограничен сектор (Върбяне, Правенци). Устойчиво е

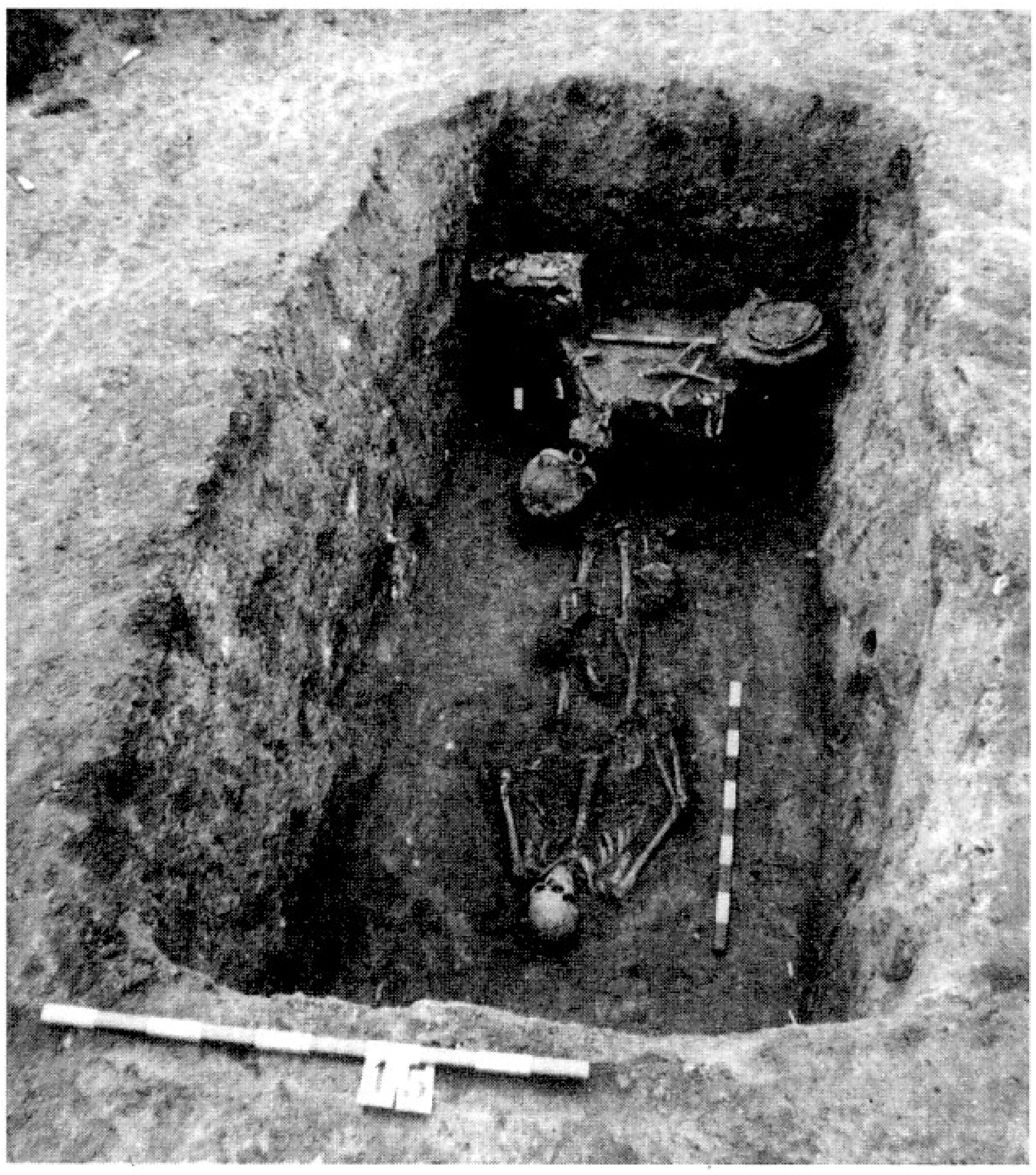

Обр. 73. Ножарево, община Главиница. Гроб № 15

положението на скелета – по гръб, с опънати крака и ръце. Понякога едната или двете ръце лежат на таза или на корема и по-рядко са свити така, че достигат до брадата. В тези случаи може да се допуска ритуално завързване на ръцете. Резултат от подобни действия са и случаите, когато краката при ходилата са плътно допрени или кръстосани. Петте основни положения, в които се откриват скелетите, не са отчетливо обособени нито в рамките на един некропол, нито в регионална група некрополи. Шестото основно положение се отличава с различна степен на свиване на краката и полагане на едната страна, наподобяващо хокер. Понякога (Ножарево) скелетът лежи по гръб, а са свити само краката. От 20 гроба в Топола с подобно положение само един се определя като типичен хокер (Ангелова и др. 1997: 143). В Девня-3, където те са най-много, съставят 12,7% от общия брой гробове – 102. Това показва устойчивост на обреда, а не само архаична преживелица. Гробовете с двойки погребани са малко и се колебаят обикновено в рамките на 1–2% (за Варненско: Димитров 1974: 68).

Послесмъртното разбъркване на скелета е позната практика. То се изразило в обрязване на ходилата, разсичане на трупа, разрушаване на гръдния кош, на черепа, погребване само на череп. Ампутацията на ходилата или пръстите се дискутира или отрича според резултатите от Топола (Fiedler 1992: 301). В Кюлевча и Бдинци се наблюдава известна зависимост между разбърканите скелети и техните ями с овални очертания. Във Върбяне единственият разбъркан скелет има най-голямата и най-дълбоката яма в некропола. В Ножарево е установена разновидност на обреда за притискане на гръдната област, познат от Девня-1 и Девня-3. Там вместо отделни камъни е бил полаган монолитен блок с тегло 50–100 кг. Послесмъртното разрушаване на отделни гробове също трябва да се приеме за устойчива традиция и да се сравни с подобна практика в погребалния обред на българите в Хазарския каганат (Флёров 1989; 1991; Стоянова 2007). Редки са случаите на празни ями-кенотафи, в които не са положени гробни дарове (Ножарево). Известна е практиката за погребване само на череп, в Девня-3 са установени 6 случая.

Недостатъчно ясно документирани са случаите на едновременно погребване чрез трупополагане и трупоизгаряне в Кюлевча (гробове 14, 64, 93) и Бдинци – 8 гроба (Вължарова 1976; 1981б). Според достъпните данни в по-късно проучените некрополи на територията на Североизточна България такива случаи не са известни, освен когато става дума за застъпване на трупополагания от трупоизгаряния като тези в Топола (Ангелова и др. 1997: 142). Вероятно само гроб 143 от Бдинци трябва да се смята за безспорен, тъй като там двата гроба са под общо каменно покритие, макар да съществува възможност трупополагането да се е врязало до трупоизгарянето, без да го разруши (Fiedler 1992: 297). Такава възможност съществува и за два от гробовете от Кюлевча, където трупоизгарянията са съответно между краката (гроб 14) и под костите на животно (гроб 93) на трупополаганията. Необичайната дълбочина на тези трупоизгаряния може да бъде аргумент за тяхната едновременност с трупополаганията.

В някои от проучените през последните 15 години некрополи (Топола, Ножарево, Върбяне) между гробовете са установени плитки ямки, запълнени с въглени, дребни камъчета, животински кости и керамични фрагменти от един или няколко съда (цял съд в Ножарево, разбит върху камък), свързани с поменални обреди. Те могат да бъдат определени като тризни.

Гробният инвентар е представен от накитите и предметите по облеклото. Те се откриват на първоначалното си място или встрани от него. Във втория случай тези предмети са добавени вторично и това действие трябва да се прибави към общата характеристика на поверията и действията, свързани с погребалния обред. Дали такива предмети са били добавени, за да „служат“ пректически на мъртвеца в отвъдния свят, или трябва да се разглеждат като амулети, е въпрос, който не може да се реши категорично. Повечето от обеците се намират около черепа, по една или две в гроб. В гроб от Върбяне при черепа е открит чифт от еднакви обеци на място и трета обеца от друг тип около черепа. В Кюлевча обеца е намерена отляво на скелета в насипа, а в Бдинци – две обеци отляво на таза. Мънистата се откриват по 1, 2, 3, 5 – 7, 9, 12 в един гроб и обикновено са в областта на шията. Изключения са гробове от Нови пазар, Кюлевча и Бдинци, където те са при колената (9 бр.), до глезена на левия крак (3 бр.) до лакътя на дясната ръка (7 бр.). Вероятно в тези случаи те са украсявали кожени или платнени торбички или са произволно хвърлени преди заравянето на трупа. Халките като част от колана, но и като пред-

мети, които могат да имат и друга функция и място, нямат устойчиво положение спрямо скелета. По-различно е с токите. В Кюлевча в два гроба те са открити на места, където не биха могли да служат – при ходилата и под черепа. Коланът от колективния гроб 80 (Рашев 1992), макар открит in situ с някои детайли, изглежда е бил хвърлен в тазовата област на скелет 3 предварително срязан. Копчетата се откриват на първоначалното си място.

Предметите, коита са били окачени на колана, имат различно местоположение. Ножчетата се намират най-често в тазовата област, т.е. in situ. Има и изключения. В три случая в Нови пазар, Кюлевча и Бдинци те са поставени под лакътната кост на лявата ръка, отвътре на лявото коляно и в насипа над скелета. Едно рогче от Кюлевча от типа, за които се смята, че са били окачвани на колана, е намерено в дясната ръка на покойника. Огнивата в трупополаганията са сравнително рядка находка. В Нови пазар огниво с кремъче е намерено отляво на таза, т.е. на мястото на колана, където вероятно е съхранявано в торбичка. В Кюлевча две огнива са открити съответно до коляното на възрастен индивид и върху черепа на дете. Аналогично положение имат кремъчетата. В пет гроба от Кюлевча те са около тазовите кости (в едни гроб две, в четири гроба по едно) и вероятно в случая заменят редките и скъпи огнива. В други три гроба те са на необичайни места – две под гръбначния стълб, до лявата ключица, отляво на черепа, а в Бдинци – до десния крак. Костените тръбички-игленици в Нови пазар и Кюлевча, а напоследък и в Ножарево, са намерени в тазовата област, т.е. били са окачени на колана. Два други изгленика са намерени в гръдната област и вероятно са били съхранявани в джоб. Обредното значение на тези предмети се потвърждава от случаите, когато се намират до лакътя на дясната ръка, отляво на черепа и в насипа. Звънчетата, по-малките от които са могли да бъдат и копчета, като цяло са били схващани като „говорещи" амулети, които със звука си отблъсквали злите сили от техния притежател. В Кюлевча те са намерени от двете страни на таза, в Бдинци – до лакътя на дясната ръка, и в двата случая при детски скелети. В първия случай те са били вързани на колана, а във втория са били привързани на лакътя или са поставени там при погребването.

Монетите нямат устойчиво положение. Съвременните на некропола две монети от гроб 34 от Кюлевча са намерени в областта на таза и са лежали или в окачена на колана торбичка, или в джоб. Останалите монети, които са по-стари и са били използвани като амулети, имат различно положение спрямо скелета и вероятно са били поставяни при погребването. В Нови пазар монетата е намерена при пръстите на лявата ръка, а пробитите две монети от Бдинци – отляво на главата.

Погребалният инвентар включва няколко вида предмети, мястото на които спрямо покойника е различно. Върховете на стрели се откриват на различни места. В Кюлевча са намерени до дясна длан, до стъпало на левия крак, върху таза. Подобно е положението на железните слитъци от Нови пазар, които се приемат за върхове на стрели – до китката на лявата ръка, върху таза, до лявото бедро. Брадвата от Нови пазар е била положена отдясно на покойника и дръжката е минавала над гърдите му. Дръжката на брадвата от Кюлевча е била в дясната длан на погребания. Тук естествената функция на предмета е ясно изразена. Такова е и положението на сабята от гроб 33 в Нови пазар – тя е поставена отляво, както се носи, но не е била окачена, а положена след спускането на трупа.

Оръдията на труда са редки предмети в обреда. Косерът от Кюлевча е намерен под гръбнака на женски скелет в двоен гроб заедно с гвоздеи, две кремъчета и пробита римска монета. Там тези различни по функция и по символичен смисъл предмети очевидно са хвърлени на дъното на ямата преди спускането на мъртвеца. От останалите предмети от тази група – едно костено шило и три прешлена за вретено – се знае точното място на два прешлена от Кюлевча – до дясната ключица на детски скелет.

Ашици са намерени в Кюлевча и Бдинци. В три гроба, съответно по 7, 7 и 6 ашика са открити на таза, един – при дясното коляно. Те нямат дупки за окачване, не могат да се определят като амулети и трябва да се отнесат към предметите, които са положени в гроба съгласно съответното поверие. Като амулети, които могат да се определят едновременно като гробен и погребален инвентар, могат да се схващат амулетите от Нови пазар – орлов нокът, кост от стъпало на заек, кост от човешки ембрион.

Основна група предмети в погребалния инвентар са глинените съдове. Утвърдено е схващането, че те са съдържали течна храна – вероятно бульон от приготвената месна следпогре-

бална трапеза. Най-голям е броят на тези съдове в Кюлевча – 42,5%, най-малък в Девня-1 – 13%. Средният коефициент на трупополаганията с глинен съд е 21,6% и показва устойчивост на обичая. Предпочитано място за поставяне на съда е при главата и по-рядко при краката. Единични са случаите на поставяне встрани от тялото.

Останките от животни – цели, частични, отделни кости, яйца – се откриват най-често при краката или върху долната част на скелета и по-рядко встрани от него (обр.74). В некрополите с най-често присъствие на животни повече от половината от гробовете са от този вид (в Нови пазар – 56%, в Кюлевча – 60%), а средният коефициент е 29,4% и е по-висок от процента на глинените съдове. В Кюлевча и Бдинци за тази цел са изкопавани ниши в тясната страна на ямата. Рядко кости се откриват при главата или встрани от тялото, както и в насипа над мъртвеца. Целите животни са редки. Сред тях най-голям интерес представляват гробове с цели коне, които засега са три – гроб 33 в Нови пазар – с два човешки скелета и два конски (т. CXXIV/1), гроб 55 в Кюлевча (т. CXXIII/5), гроб 56 в Ножарево (т. CXXIV/4) (Hrissimov 2000: 123–127). Техният брой е в пълно разминаване с традиционната представа за ролята на коня в бита и религията на прабългарите. В още по-редки случаи подобна, но символична роля, имат полагането на кожа или крайници от кон или говедо като в некропола при Ножарево, гроб 15 (т. CXXIV/2) или на гръдната част на животното както в некропола при Топола, гроб 327 (т. CXXIII/9), а останалата част от животното е била използвата за следпогребалната трапеза. В останалите случаи са полагани по-големи или по-малки части от животни (Станчев, Иванов 1957: 163 сл.; Иванов, Ст. 1976; Fiedler 1992: 291–296): в Кюлевча, гробове 3, 15 – 2 говеда, две кучета (гробове 59, 74), овца (гроб 8); в Нови пазар – кости от патица в 6 гроба, птици, прасенце, агне; в Бдинци животните са малко поради преобладаването на трупоизгарянията и са главно в детски гробове – предимно агнета и овце; в Топола – птици, пилета, овце; в Балчик-3 – цяло теле; в Хитово – цяла овца; в Девня-1 – 4 кокошки и 2 овце; в Девня-3, гроб 149 – куче в краката на дете. Изглежда тенденцията е с течение на времето големите цели животни да се заменят с птици (Fiedler 1992: 294). Частите от животни не се срещат толкова често, както при трупоизгарянията в тези некрополи. От некрополите във Варненско са известни кости от един гроб в Девня-3. В Бдинци обявената цялостност на скелетите в 6 гроба не е сигурна. В Нови пазар и Кюлевча костите са предимно от агнета и овце и в този регион те са най-много не само за некрополите в България, но и за целия Долнодунавски район: Нови пазар – 60%, Кюлевча – 43%, Ножарево – 70% (Fiedler 1992: 295). Районът около Плиска изобщо се очертава като зона с най-устойчив обичай за полагане на късове месо при покойника. Любопитни са данните за един гроб от Караманите. Според д-р Л. Нинов поставеното там агне е заклано през месец май. Този факт напомня за съвременния български обичай за колене на агне на християнския празник Гергьовден (6 май), който без съмнение наследява езически празник.

Обр. 74. Дибич, община Шумен. Гроб № 36

Запълването на гробната яма е било съпроводено с обредни действия, от които се откриват следните слаби следи. В Нови пазар, Кюлевча и

Бдинци са намерени останки от горяло дърво, въглени и вар на дъното на ямата, а в насипа – въглени и отделни фрагменти от глинени съдове (Девня-1, Нови пазар, Кюлевча, Върбяне).

Трупополаганията в некрополите на територията на Румъния (Fiedler 1992: 290 sq.) принципно не се различават по основните си белези от тези в България, но имат някои регионални особености. Гробните ями в некрополите на север от Дунав – Султана, Извору, Обършиа Ноуъ – често имат дълбочина над 2 м. Тук е позната северната (Султана) и западната (Извору) ориентация, при което последната не трябва да се счита за християнска. Скелетите са по правило единични и по изключение двойни. Откриват се положени по гръб с опънати крака и ръце, но и често с различни позиции на ръцете спрямо таза, корема и гърдите. Броят на псевдохокерите е малък и се доближава до този на юг от Дунав. Още по-малко са класическите хокери, някои от които могат да бъдат по-ранни (Fiedler 1992: 300). И двата типа са без инвентар. Познати са 14 случая на следи от трупоизгаряне в ями на гробове с трупополагане в Султана и 4 подобни случая в Извору. Според разкопвача това са разрушени трупоизгаряния (Mitrea 1988: 100). За съжаление тези лошо документирани случаи не позволяват да се обособи една извънредно интересна група гробове, която би прибавила нови данни към проблема за съжителството на двата обреда. Целите животни са предимно птици (Извору) и рядко овце, кози и в по един случай – теле (Султана) и куче (Извору). Частите от животни се свеждат до говедо, свиня, овца, птици, кон, риба, но в незначително количество. В други некрополи – Фрътещи и Кирножи – кости от животни не са известни. Изобщо северно от Дунав е предпочитано малко количество месо. В някои гърнета (погребални дарове) от Извору са намерени птичи кости и овъглени зърна от просо и пшеница, а в едно гърне – железен шлак. Броят на съдовете спрямо общия брой гробове е понисък от този в некрополите на юг от Дунав, както и съотношението на кани към гърнета (Нови пазар 2:1, Девня-1 – 1:4, 5 срещу Султана 1:10, Обършиа Ноуъ 1:16). За тези некрополи е характерен изобщо малкият брой съдове и малките размери на гърнетата от група А.III. Изключение по отношение на броя съдове е Извору със своите 120 гърнета, предимно с височина до 10–12 см.

Трупоизгаряния. Съотношението им спрямо трупополаганията е различно за всеки некропол, но общото е, че те винаги са по-малко на брой – до 40% от общия брой на гробовете. Изключенията са малко – в Топола те са 49,9% (Ангелова и др. 1997: 144), в Бдинци и Девня-1, където този процент е сравнително голям, съответно 66,6% и 72,7%. Изгарянето е ставало встрани от некропола, но местата на жертвените клади досега не са установени. В някои некрополи (Девня-1, Балчик-3) са установени ритуални ями с пепел и пръснати неизгорели и горели кости, които вероятно са свързани с процеса на изгарянето или с подбирането на количеството кости за полагане в гроба. Горелите кости със съответния инвентар са полагани на дълбочина 0,25–0,85 м. В четири некропола – Нови пазар, Девня-1, Кюлевча и Ножарево, всички трупоизгаряния са безурнови, а във Варна-1, Девня-3 и Бдинци урновите са под 25%. От общия брой трупоизгаряния урновите са едва 9%, което ясно показва тенденция за предпочитане на ямните. При урните само три са покрити с траен материал. Стремежът да се „затворят“ останките на покойника се е изразил в изграждане на камери от камъни или преупотребени антични тухли. Техният брой също е малък. Във Варна-1 е установена само една двойна камера, в Девня-3 – 5 камери, в Бдинци процентът им е едва 2,7%. В Нови пазар, Кюлевча, Върбяне и Ножарево камери липсват, както и урнови гробове. При големия брой проучени гробове в Топола – 123 трупоизгаряния, съотношението между различните варианти е показателно: ямни 53,7%, урнови 24% и камери 22,3% (Ангелова и др. 1997: 145). Този факт отново потвърждава регионалното разпространение на камерите (както и в некрополите само с трупоизгаряне) във Варненско и Добруджа и отсъствието им в Плисковското поле. Изключението при Варна-2, където всичките 9 трупоизгаряния са без урни, може да се дължи на малкия брой гробове. В някои некрополи (Варна-1) са установени овални ями с диаметър 0,50–0,70 м, със слой от пепел, въглени, камъни и калцинирани кости. В повечето случаи в малките ямки са полагани само кости. В некропола при Върбяне количеството им е извънредно малко. Рядък случай са негорелите или недогорели човешки кости от гроб 64 в Девня-3.

Гробният инвентар е съставен предимно от накити и предмети, принадлежащи на колана и окачените на него принадлежности и сечива –

токи, халки, 1 апликация от Девня-3, ножчета. Обикновено се намират по един екземпляр, изключение са две токи в един гроб от Бдинци и по две ножчета в Нови пазар и Кюлевча. Едно ножче от Кюлевча е прегънато вероятно във връзка с поверието за обезвреждане на мъртвеца. Обеците се откриват винаги по една, само в Бдинци са известни две в един гроб. Някои предмети са представени с единични екземпляри – пръстен, гривна, копче, костено рогче, игленик, брус. В два гроба в Бдинци са открити съответно три игли и две звънчета. Предметите се откриват сред горелите кости, но също до тях или върху тях. По-голямата част от тях нямат следи от пребиване на кладата и са поставяни при полагането на костите в ямката и урната.

Погребалният инвентар е съставен от повече и по-еднообразни предмети. Към оръдията на труда принадлежи един връх от сърп или косер от Варна-1. Четири върха на стрели произхождат от некропола при Бдинци, примесени с пепелта и горелите кости. Пак там са открити части от ведро – обръч, 3 гвоздея, дръжка – и в случая ведрото е погребален дар, а не урна. В два гроба пак там са намерени съответно 2 и 5 ашика без дупки и без следи от опалване. Основна част от погребалните дарове са глинените съдове. Те са поставяни до или върху костите в северния или южния край на ямата и напомнят положението на съдовете в трупополаганията. Като се изключат некрополите при Варна-1 (5 съда) и Нови пазар (1 съд), в Девня-1, Девня-3, Бдинци и Кюлевча процентът на съдовете се движи между 17% и 40%. Средният им коефициент 21% се покрива с този на некропола при Бдинци с най-много трупоизгаряния – 21,6%. Това съвпадение може да се определи като доказателство за устойчивост на тази черта от погребалния обред. В някои некрополи (Варна-1, Девня-1, Девня-3, Караманите, Кюлевча, Върбяне) в ямни трупоизгаряния са намерени от 1 до 11 фрагмента от глинени съдове, най-често различни. Такива фрагменти са открити в Девня-3, встрани от тухлени камери или над тях. Общата характеристика на гробния инвентар и погребалните дарове засега позволява сумарното хронологизиране на двуобредните некрополи от началото на VIII в. до средата на IX в., без да е възможно поради ограничения брой предмети и недостатъчната им хронологическа отчетливост да се обособят хронологически групи в рамките на отделен некропол.

В част от гробовете е била добавена месна храна. Обикновено костите са негорели, т.е. тя е поставяна при насипването на човешките кости в ямката или урната и имат различно положения спрямо тях. Известни са и случаи, когато късовете месо са пребивавали на кладата, например в Топола, където по-често, отколкото в трупополаганията, се срещат кости от птици (Ангелова и др. 1997: 145–146). В Девня-1 и Девня-3 са установени останки от цели пилета; в Девня-3 – един свински зародиш и цяло куче до гроб 24. За Варненско преобладават свинете и птиците, като процентът на трупоизгарянията с месна храна там достига 40%. Скелет на голямо животно и птица са намерени в Черна.

Гробовете с трупоизгаряне в двуобредните некрополи на север от Дунав не се отличават от описаните в България по отношение на обреда, гробния и погребалния инвентар. Преобладават безурновите гробове при впечатляващо съотношение спрямо урновите – в Извору 100:1, във Фрътещи 4:25. Полагането на отделни животински кости достига до 40% (Фрътещи). В Извору този процент е около 20% и се представя от 14 гроба с кости от птици и 5 с кости от овце.

Нова зона на двуобредна погребална практика се обособява в долното течение на р. Русенски Лом (Станчев, Д. 1988; 1994). Некрополът при Николово (234 гроба) съдържа 16 трупоизгаряния в урни и 16 в ямки, 66 трупополагания със северна ориентация и 136 със западна. Според тези особености той се доближава до некрополите на север от Дунав. В други некрополи тази тенденция е слабо изразена, но в християнската погребална практика там се наблюдават явно изразени езически („прабългарски“) черти (Станчев, Д. 1989).

Трупоизгарянията в двуобредните некрополи се определят нееднозначно – като прабългарски, повлияни от славянския обред на трупоизгаряне (Fiedler 1992), или директно като славянски – резултат от съвместно обитаване на общи селища от прабългари и славяни (Димитров 1976б).

IV.1в. „Особени“ некрополи

Първият обнародван двуобреден некропол в Румъния при Истрия-Капул Виилор (Зирра 1963) има за тази територия значението на некропола при Нови пазар за България. Пълната

му публикация (Fiedler 1992: 377 sq., Taf. 10–35) позволява да се откроят особености, които му отделят специфично място сред другите. Той е двуобреден, но преобладават трупоизгарянията спрямо трупополаганията в цифрово съотношение 197 : 55. Няма териториално обособяване на двете групи гробове. Трупополаганията имат различна ориентация – север, изток и запад и в основните черти на обреда не се различават от тези в другите биритуални некрополи. Голяма част от скелетите са били положени в ниши, затваряни с камъни. Някои кенотафи са устройвани по същия начин. В нишите са погребвани предимно деца. Камъни очертават и покриват някои гробни ями, а около някои гробове те образуват полукръгъл каменен венец (тази особеност в България е установена засега само в некропола при Караманите). Такива площадки се обясняват като останки от могилка или по-вероятно като места за поменални обреди. В един гроб между краката на скелета е намерено трупоизгаряне, което изглежда първично. Други подобни случаи се приемат от изследователя на некропола като застъпване на трупополагания от трупоизгаряния. Животински кости и съдове са намерени в малко гробове.

Трупоизгарянията от Истрия по основните си белези са сходни с тези от двуобредните некрополи в Южна Добруджа и Варненско. По-малката част са в ямки и камери от тухли и камъни. Сред ямните се обособяват големи коритообразни ями с опалени стени, които съдържат останки от кладата, горели животински кости, фрагменти от негорели глинени съдове, единични предмети (общо 9 гроба). По-голямата част са в урни, които съдържат много калцинирани човешки кости и нито веднъж – животински. По тези белези те напомнят славянските урнови гробове и поставят проблема дали в тази част на Добруджа две различни етнически групи не са обитавали общо селище и са използвали един некропол. Някои румънски археолози предлагат тези особености, както и нехомогеността на ориентацията на трупополаганията, да се свържат с местно романско население поради близостта на античната Истрия (Comşa 1968: 376). Изоставянето на този град в началото на VII в. не предполага запазване на местно компактно население. Ако все пак е оцеляло в някаква степен, то се е приспособило към новодошлото и поради това неговото присъствие не се долавя осезаемо по данните на погребалния обред (Fiedler 1992: 311).

Некрополът при Султана също се отличава със сравнително голям брой урни (16), което е нехарактерно за двуобредните некрополи. Трупоизгарянията заемат обособена зона, но откриването на амфоровидни стомни в тях, както и в трупополаганията, показва, че те не могат да се смятат за по-ранни, както това е вероятно за Извору. Славянската им принадлежност е сигурна и ако е така, бихме имали аналог на Истрия и на възможността и тук прабългари и славяни да са обитавали общо селище и да са използвали общ некропол с две обособени зони. Регионална особеност на некрополите северно от Дунав изобщо (Султана, Извору и Фрътещи) е западната ориентация на трупополаганията, липса на цели животни – коне, говеда, овце, прасета, кучета, слабо присъствие на кани от група В и предпочитание към малки гърнета-чаши, по-късни типове украшения (Fiedler 1992: 311).

Някои особености имат некрополите в Трансилвания. Съдовете от Бландиана вероятно са от двуобреден некропол – фиксирани са следи от две трупоизгаряния и 8 трупополагания със западна ориентация (Anghel, Ciugudean 1987: fig. 1). Тези белези го свързват с некрополите във Влахия и по-точно с Извору. От друга страна, наличието на животински кости – кон, говедо, овца – и части от конско снаряжение – три лировидни токи, юзда с прави псалии и стремена с овална рамка (Anghel, Ciugudean 1987: fig. 5/5–7, 9, 14, 16) – го сближават с некрополите на юг от Дунав. Амфоровидните съдове, гърнетата с врязана украса с коси ноктовидни вдлъбнатини и следи от зъбчато „колелце“, както и лята обеца от типа на гроздовидните, отнасят некропола към втората половина на IX в. и позволяват той да се смята като следа от българското (прабългарското) присъствие в Трансилвания (Fiedler 1992: 340). Свързването на по-ранния слой от материали (Бландиана А) с т.нар. Балкано-карпатска култура (Horedt 1988: 71, Abb. 32) означава на практика същото.

Останалите некрополи, обособени от У. Фидлер като „особени“, са некрополите, бележещи преход от езически към християнски погребален обред. В двуобредните некрополи от България такъв белег е западната ориентация на погребаните в периферните части на Бдинци, Девня-3, Кюлевча, Топола, Черна, Хитово, Върбяне, Караманите или такива гробове, примесени с трупоизгаряния или териториално обособени от тях както Долни Луковит-1,

Преслав-1, Галиче и др. Особена група се обособява в долното течение на р. Русенски Лом. Някои некрополи там бележат началото на християнски погребален обред с частично запазване на езически погребални практики – трупоизгаряне или северна ориентация на трупополагане (Ветово, Батин, Тръстеник, Табачка (Станчев, Д. 1994). Такива гробове са известни и в некрополите на север от Дунав в Обършиа Ноуъ, където някои пандантиви са украсени с кръстове и косвено подсказват сравнително късна дата. Некрополът при Кеперия в Молдова от X–XI в. с преобладаващ брой гробове с християнска ориентация и обредност също съдържа редица белези на езическия погребален обред (Хынку 1973: 54–57). Предположението, че принадлежи на алано-българско население, преселено там след гибелта на Хазарския каганат (Хынку 1973: 58) не е достатъчно аргументирано.

IV.1г. Погребалният обред на аристокрацията

Доскоро оставаше напълно неизвестен. Изказано е предположение, че дебелият слой от пепел на върха на могила XXXIII в Плиска и

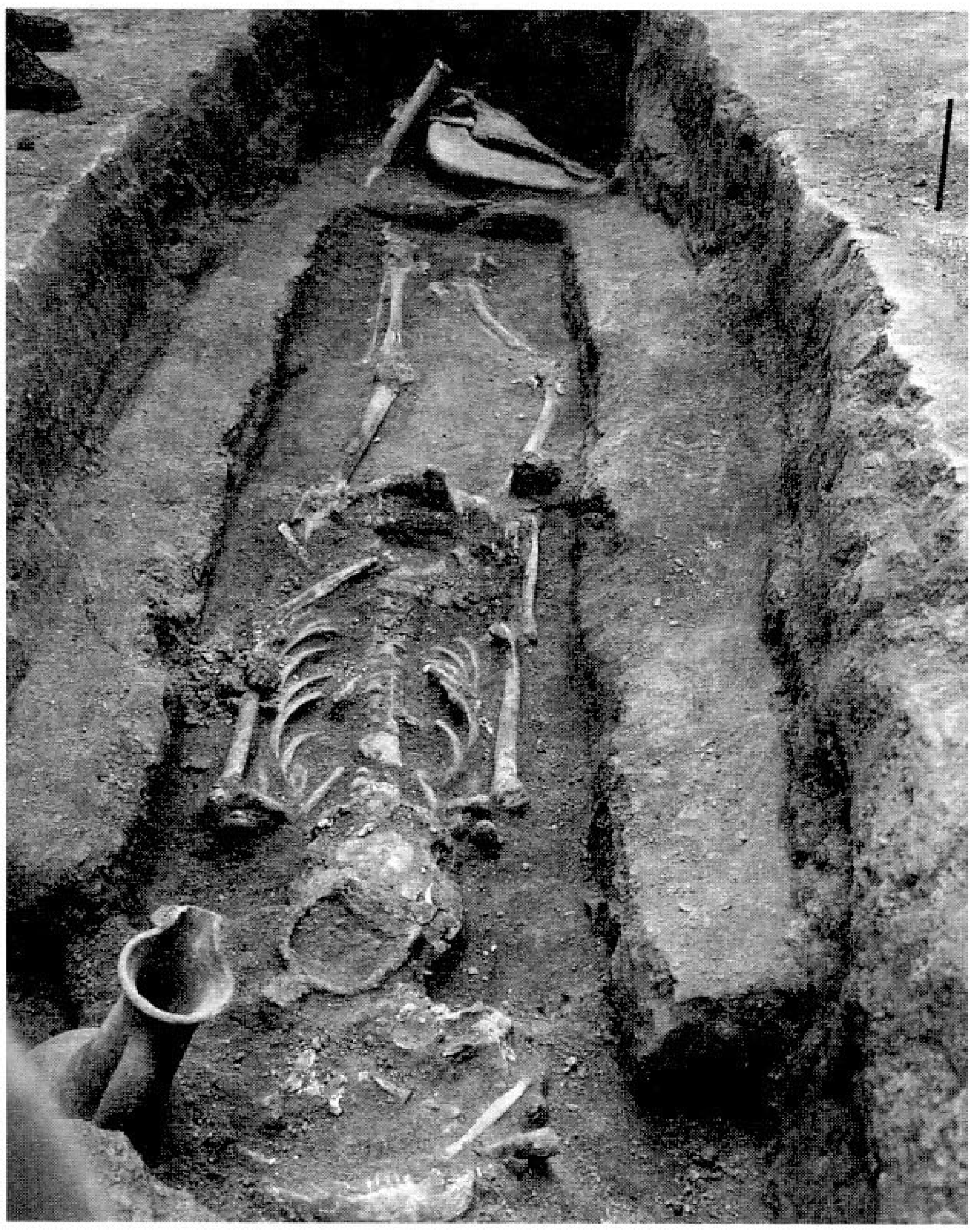

Обр. 75. Кабиюк, община Шумен. Гроб под могила № 4

конският скелет встрани от нея са гроб с трупоизгаряне и кон (Станчев 1964: 34). Там не са открити горели човешки кости и могилата трябва да се определи като поменално съоръжение. Едва през 2005 г. на 15 км западно от Плиска, при Кабиюк, бе проучен гроб под могилен насип, който може да бъде свързан с погребалната практика на прабългарската аристокрация (обр. 75). Мъж на около 20–22 години е погребан в ковчег, положен в голяма гробна яма с глава на север (т. CXXV). До главата му са били положени части от конска амуниция със сребърни украси. В коремната област са открити сребърни украшения и тока от коланна гарнитура. До лявата ръка е била поставена къса сабя, а при краката – конска кожа с крайници – долните части на краката, череп и опашка. Изглежда хановете и аристокрацията са били погребвани на известно разстояние от столицата в специални места и поотделно, без гробовете да образуват некрополи. Тези места могат да се търсят около земленото укрепление при Кабиюк. По пътя между Плиска и Кабиюк се намира най-голямата концентрация на поменални паметници, съставени от побити камъни (срв. тук по-долу). Вероятно е тези гробове да не са били означени с видими знаци (могили, надгробни камъни), т.е. да са били взети мерки за скриване с цел предотвратяване на оскверняване.

IV.1д. Масови гробове

В периферните части на два от биритуалните некрополи са открити гробни ями с множество едновременно положени в тях мъртъвци, което оправдава определянето им като масови. Гроб 80 от Кюлевча (Въжарова 1976: 126–135) представлява неправилна правоъгълна яма, в която са били погребани 25 млади мъже (т. CXXVI/1). Формата на ямата и положението на скелетите не оставя съмнение, че нейното изкопаване е станало набързо, а мъртъвците, отначало подреждани сравнително грижливо, макар на места слагани напреко на ямата, накрая са били хвърляни един върху друг в тесния западен край на ямата, която там наподобява обикновен ров. Установени са следи от дълбоки прорезни и прободни рани. Гробният инвентар съдържа части от облеклото, погребалният – малко оръжие и снаряжение. Най-вероятно погребаните са жертви от сражение, станало в

близките околности на некропола. От историческа гледна точка гробът би могъл да се свърже със събитията от 811 г. (Рашев, Станилов 1989: 68). Според У. Фидлер лировидната тока с гофриран преден край (Въжарова 1976: обр. 82/1) трябва да се отнесе към края на IX в. и гробът да се свърже с преследванията при управлението на Владимир (889–893) или с маджарските нахлувания от 894–895 г. (Fiedler 1992: 318). При втората възможност бихме очаквали християнски погребален обред, но правилно ориентираните гробове са с езическа ориентация. Датата на токата в края на IX в. е предполагаема, а датата на някои други предмети като принадлежностите на малкия колан (Рашев 1992в), шпорите и огнивата би могла да се изтегли и по-рано и гробът да се датира не по-късно от средата на IX в. Неговите съседни гробове откъм изток са езически, а откъм запад – християнски.

В периферията на некропола Девня-3 е открита затворена кръгла траншея, която горе е широка 1,20 м и на дълбочина 2,20 м се стеснява до 0,20 м. Външният ѝ диаметър е 5,48–5,78 м (Димитров, Маринов 1974: 109 сл.; Fiedler 1992: 318–319). В нея са открити 76 скелета, от които само 43 цели (т. CXXVI/2). Останалите са скелети без черепи, само черепи или кости. В долната част на изкопа преобладават целите скелети, горе – частичните. Броят на определяемите индивиди и техният пол се изчисляват различно – 25 жени и 7 мъже (Димитров, Маринов 1974: 115) или 28 жени и 3 мъже (Йорданов, Й. 1976: 182; 1981: 142). Гробният инвентар е извънредно оскъден и нехарактерен – обеца с топче, железни токи. Погребален инвентар липсва. Сред многобройните кости от животни преобладават тези от овце и птици. Според една халка от обеца съоръжението се датира „не преди IX век“ (Fiedler 1992: 319, Taf. 106/2). Явните следи от разсичане на телата и преобладаването на жени в млада възраст са основание съоръжението да се определя като жертвено и да се свързва с преследванията на християни по времето на Владимир-Расате (Димитров, Маринов 1974: 127; Ваклинов 1977: 139; Йорданов, Й. 1981а: 139; Станчев, Д. 1991; Аладжов, Ж. 1999: 34). Данните за масови гробове от други епохи и региони в Европа се свързват не само с жертви от войни, но и с обредно-култови и жертвени действия (Fiedler 1992: N. 1270). Кръглата форма на съоръжението вероятно има връзка със соларния култ и небето-Тангра (Aladjov 1985: 88) и доказва обичая за принасяне на хора като жертвоприношение, познат от действията на Крум пред стените на Константинопол през 813 г. Свързването му с Владимир остава една вероятна, но не единствено възможна хипотеза.

IV.2. ПОМЕНАЛНИ СЪОРЪЖЕНИЯ

IV.2а. Девташлари

Тези групи от побити грубо обработени камъни, концентрирани в Плисковското поле (т. CXXVII/1), са били един от мотивите на К. Шкорпил за изграждането на тезата за българската принадлежност на останките при Абоба. Първоначалното им документиране (Шкорпил 1905и: 372–384) и археологическото им проучване и интерпретиране (Fehér 1931: 120–122; Михайлов 1962б; Бешевлиев 1976а; Рашев 1992а) предлагат малко сигурни данни за тяхното предназначение и точна дата. По-голямата част от тях представляват четириъгълник, образуван от винаги нечетен (с едно изключение) брой редици и камъни – 5, 7, 9 (обр. 76). Тези четириъгълници са ориентирани по посоките на света, а пред някои от тях, източно, е бил изправен единичен централен камък, подчертаващ посоката на слънчевия изгрев. При две от групите, съдържащи най-големите по размери камъни, липсва правилно подреждане. Били са побити в недълбоки ями (т. CXXVII/2–7). На дъното на дълбоката 0,50–1 м яма, в която са били побити, се откриват понякога отделни кости от животни и много по-рядко части от тяло на животно. Те са изключително домашни – кон, овца коза, говедо, свиня и куче, положени там отделно или в

различни съчетания (Михайлов 1962б: 15; Нинов 1991: 242–243, табл. 2). Намерените предмети са представени от три бронзови звънчета, две халки и огниво, а знаците – от начертания, известни и от други места в Плиска (Рашев 1992а: обр. 30, 31). До камък 2 от група 25 е намерена византийска анонимна бронзова монета от периода 976–1034 г. (Рашев 1992а: 16). Според К. Шкорпил до камъни от група 48 били намерени номизма от Василий I и Константин (868–870) и съкровище от номизми от Константин VII и Роман II (945–959), съхранявани в частно лице от Нови пазар (Рашев 1992а: 24 и бел. 103). Точното местоположение на последните две находки е неизвестно. Всички тези монети трудно могат да се използват като средство за датиране. Съкровището показва, че вероятно някой от камъните е бил избран като сигурен постоянен знак за укриване на ценни монети. Изказаните съмнения за прабългарската принадлежност на девташларите и свързването им с друг източен степен народ – печенегите – се основава на твърдението, че тези паметници „не подхождат" на прабългарските погребални обичаи (Fiedler 1992: 326). Концентрирането им около Плиска показва, че те нямат връзка с обичаите на обикновеното население, чийто погребален обред познаваме в настоящия момент, а най-вероятно с погребалните обреди и ритуали на прабългарската аристокрация, които остават днес почти неизвестни. Девташларите изглежда съзнателно са били разположени по главните пътища, излизащи от земленото укрепление, и се разполагат само вън от него. Това ги е правело съоръжения и паметници на публичния култ. Разполагането на поменалните храмове на източнотюркските кагани също било съобразявано с пътищата и особено с местата за почивка (Кляшторный 1964: 42). Вероятно не е случайно, че най-близките аналогии на девташларите, с тази разлика, че са подредени не в групи, а в една или две редици, са балбалите до източната страна на поменалните съоръжения на източните тюрки (Рашев 1992а: 26–29 с л-ра). Разполагането на нашите паметници на видими, публични места за обреди, вероятно е компенсация на предполагаем обичай за тайно погребване на аристокрацията и може би това е причината богати гробове от езическия период на Първото българско царство още да не са известни.

Според фолклорни данни за русалските игри и русалските гробища, девташларите се определят като съоръжения, свързани с посветителни обреди за юноши (Калоянов 1994).

IV.2б. Могили

Предполагаемото скрито погребване на прабългарските първенци от най-висок ранг може да бъде причина за появата на още един вид поменални съоръжения – могилните. Както и девташларите, те са разположени в непосредствените околности на Плиска, но и в рамките на земленото укрепление. Според начина на изграждане и използване могат да се определят като първични и вторични. Първични са трите могили във Външния град на Плиска (т. XI).

Обр. 76. Плиска. Девташлари група № 18

Могила XXXII, сондирана в началото на XX в., е проучена по-късно на ограничена площ, когато са открити предимно по-късни материали (глазирана керамика), вкопани жилища с огнища и гробове (Георгиева 1955: 28 сл.). Тя е недопроучен паметник. От наличните данни и поради съседството ѝ с другите могили може да се определи като поменално съоръжение.

Могила XXXIII (т. CXXVIII/3, 4) в края на 40-те години е била висока 5,6 м при диаметър в основата 32,5–36,5 м. Проучването ѝ е започнало през 1934 г. с изкоп, разположен на източния склон. Кратката информация на Г. Фехер гласи: „Разкопах при плисковската крепост една могила, в която намерих погребение с изгаряне, с огромно количество прабългарски керамични материали и близо до гроба скелет на кон" (Фехер 1940: 95, 106). За определянето на находката като гроб авторът се позовава на сведението на ал-Масуди за изгаряне на знатните у българите заедно със слугите им (Заимова 2000: 37). Керамичните материали, сред които са попаднали по недоразумение и няколко по-късни (Миятев 1948: 34, бел. 2; Мавродинов 1959: 84), са издадени (Станчев 1949), но липсват други подробности за тяхното точно разположение в могилата, както и чертеж на изкопа. Според тогавашния пазач на плисковските старини начупените съдове били намерени на дълбочина 0,30–0,50 м в източната периферия на могилата, но за следи от кости и пепел (трупоизгаряне) не е споменал. Скелетът на коня бил намерен югоизточно от съдовете до три глинобитни пещи (Георгиева 1955: 12). Тълкуването на съоръжението като гроб се споделя и от други автори с добавки, които не могат да се потвърдят от съответна документация: „В нея (могилата – б. м.) е открито погребение с трупоизгаряне, при което са заровени и коне, убити при погребението. В насипа на могилата е открита много керамика. Белезите на погребалния обред показват, че тук е погребан по езически начин племенен вожд" (Станчев 1966: 36); „погребението с трупоизгаряне с урна и многобройни допълнителни глинени съдове около него е било съпроводено с ритуално убиване на кон, заровен с праха на неговия стопанин" (Ваклинов 1977: 138–139). Неясните обстоятелства около разкопките на Г. Фехер правят тези констатации несигурни. Едва ли гроб с трупоизгаряне би могъл да се разположи толкова плитко и в периферията на могилния насип. Необичайно големият брой цели съдове – 25 – също не съответства на известните досега прабългарски и славянски погребални обичаи. При допълнителното проучване на могилата през 1949–1952 г. нейният гробен характер се потвърждава с уточнението, че тя „е била издигната в чест на някой от вождовете на българския народ преди приемането на християнството" и с уговорката, че той бил славянин, понеже част от керамиката в могилата е „славянска" (Георгиева 1955: 27–28). При тези проучвания не са намерени следи от гроб. В най-долната част на насипа и на нивото на тогавашния терен са фиксирани 6 обгорели места с пепел, въглени и горели кости от животни. Добавени на плана на могилата според описанието на С. Георгиева, те попадат почти в нейния център. Костите са от овца, свиня, говедо, кон и птици. В насипа на могилата освен това са намерени много керамични фрагменти от групи A.III и B и, както изглежда, голяма амфора от група C. Керамиката е могла да попадне там в процеса на насипването на могилата при загребване на пръст от вече образуван културен слой, с който отчасти е била насипана, или като следствие от ритуални действия. Към фрагментите се добавят и 25-те цели съда от сондажа на Г. Фехер – 12 от група A.III, 12 от група B и 1 от група D по тук предложената класификация (Станчев 1949; Георгиева 1955: обр. 15–21). Някои материали, като например едно малко глазирано съдче (Георгиева 1955: обр. 25), вероятно произхождат от по-късни вкопавания върху могилата. Дали под насипа не е съществувала шахта, аналогична на тази от могила XXII (вж. тук по-долу), е въпрос който изисква допълнителни проверки на терена. Но и при съществуващите данни поменалният характер на могилата може да се смята за по-сигурен, отколкото предполагаемият ѝ надгробен характер. Свързването на 25-те съда с пещите до могилата и попадането им в нея по-късно и без връзка с нейното предназначение (Fiedler 1992: 323) смятаме за малко вероятно.

Могила XXXIV е висока 6,5 м и има диаметър 35 м (обр. 77). Съставът и редът на нейните пластове е бил установен още в началото на XX в. (т. CXXVIII/1, 2). В ядрото на насипа от черна пръст се проследяват тънки слоеве от пепел и глина и примес от фрагментирани антични тухли с врязани печати, фрагменти от гърнета с врязана украса от група A.IIIa, b, железен шлак, кости от домашни животни. Над ядрото се проследяват 11 редуващи се пласта от

тиня с камъш и въглени. Горната част е оформена от жълта чиста пръст, на места примесена с камъни (Шкорпил 1905з: 326–332, т. LXVI, LXVII). Тази стратиграфия се потвърждава и от възобновените разкопки на могилата, при които са открити допълнителни данни за използване на отпадъци от металургично и стъкларско производство при натрупване на част от насипа. Открити са глинени поти за топене на цветни метали (Георгиев 1996а; Станилов 2001: 7). Насипът изобилства с фрагментирана битова керамика и животински кости, които изглежда са попаднали там не във връзка с ритуал, а при загребването на пръст от околния терен. Засега липсват данни за гроб. Тя трябва да се определи като поменален паметник подобно на другите две могили от Външния град и да се свърже с обреди, извършвани в памет на някой от езическите владетели.

От този тип е поменалното съоръжение при Свещари (археологически резерват „Сборяново“), означено като могила 19 (Вълчева 2005). Представлява могилка с диаметър около 9 м и височина 0,6–0,7 м. В центъра се е разполагал изкоп с цилиндрична форма и диаметър около 2 м. Насипана е от няколко слоя пръст и ломени камъни, между които са открити фрагменти от ранносредновековна керамика, въглени и животински кости. Съоръжението напомня устройството на кръговия изкоп от поменалния комплекс при Златна нива (вж. тук по-долу).

Вторично използваните могили се намират западно и северно от земленото укрепление (т. IX). Могила II принадлежи към южната от двете големи групи могили северно от укреплението (Шкорпил 1905з: табла I/I–XIV), означени с името Кърк-юклер (тур. „40-те могили“). Тя е проучена през 1947 г. Била е висока около 1 м при диаметър 20,40 м. Освен ломени камъни и ранносредновековна керамика с врязана украса, там не са открити следи от гроб или друго съоръжение (Михайлов 1949: 215; Станчев, Иванов 1958: 71–72, обр. 13Б). Предположението на изследователя, че е съдържала гроб с трупоизгаряне, разрушен при по-ранно разкопаване, е малко вероятно. Не е изключено могилата да е била използвана само като поменална площадка. С практикуване на поменални обреди в тази част на полето трябва да се свърже един каменен жертвеник, намерен при сондажни разкопки на 150 м северно от земленото укрепление (Антонова, Дремсизова 1973: 99, № 6в). Вероятно разкопките са били направени във връзка с изграденията на 150 м северно от главния вход на укреплението съвременен каптаж, разположен до могила I. Ако е така, тук може да се локализира едно от местата за поменални или жертвени обреди.

Следи от поминални дейности представляват площадките между могили XX и XXI (т. IX) срещу западния главен вход на земленото укрепление (разкопки на експедиция „Плиска-запад“). На две места на нивото на старата повърхност или слабо вкопани в нея, са открити струпвания на керамични фрагменти с врязана украса. В единия случай те принадлежат на цял съд, разбит върху неголяма площадка от ломени камъни. На повърхността на терена има следи и от други, непроучени още подобни места за по-

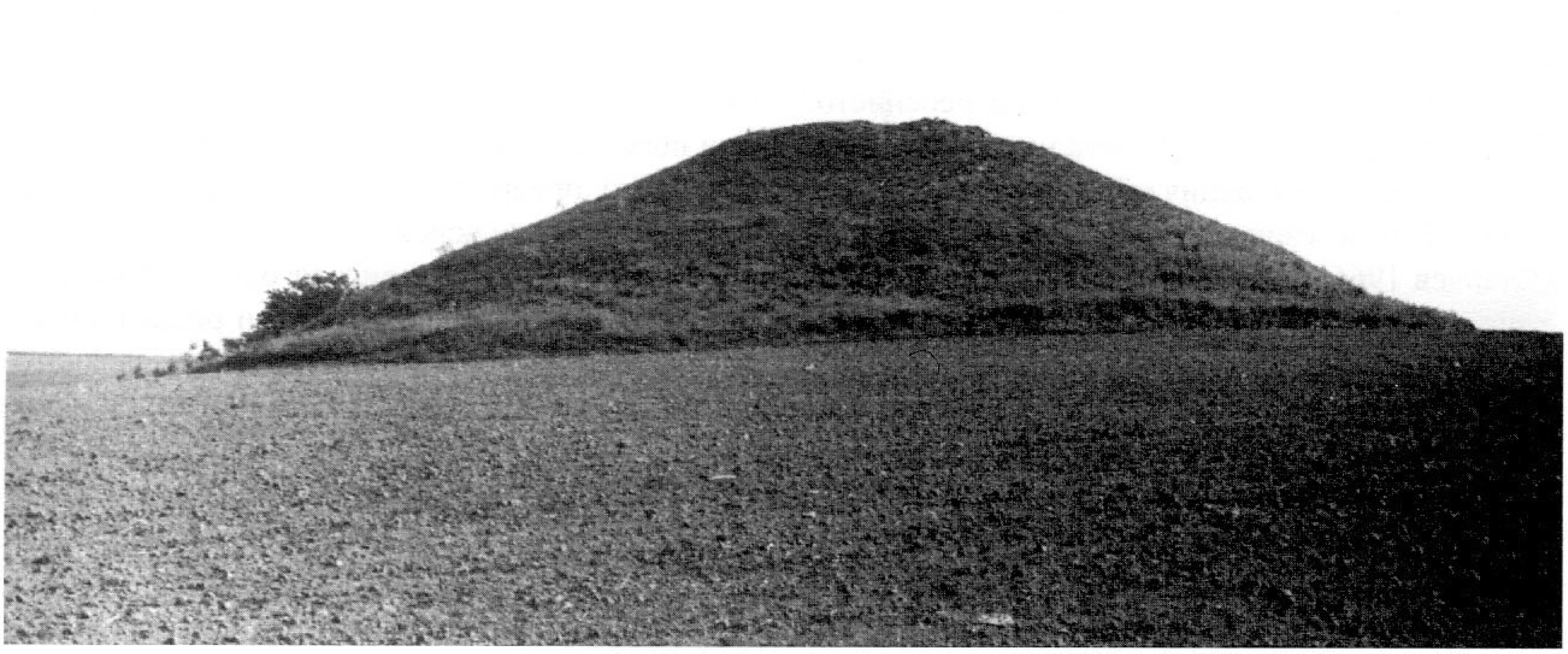

Обр. 77. Плиска. Могила № XXXIV

менални действия. Могила XX не е проучена, но ако се съди по големите ѝ размери (височина 6 м, диаметър 35 м), тя изглежда принадлежи, подобно на аналогичната по размери могила XXIII, проучена сондажно, към тракийските надгробни могили.

Трите поменални могили при Кабиюк имат в централната си част ядро от черна пръст, примесена с керамични фрагменти и животински кости.

IV.2в. Шахтови поменални съоръжения

Засега са представени от два паметника, различни по устройство и размери, но сходни по основното си предназначение. Едното е било врязано в могила XXII, намираща се на 250 м от западната линия на земленото укрепление на Плиска (разкопки на експедиция „Плиска-запад"). Тя се отнася към бронзовата епоха и освен първичния гроб в центъра си съдържа и един периферен вторичен гроб от същото време. Централният е бил изцяло разрушен при прокопаване на шахта с размери 2,40/1,80 м и дълбочина 11,80 м (т. CXXIX). Горната ѝ част е стъпаловидно разширена, но от 5 м дълбочина тя продължава надолу с равни отвесни стени до дъното. Завършва с малък символичен гроб-кенотаф. Шахтата е била запълнена изглежда в продължителен период от време, като са били взети мерки за уплътняване на насипа чрез последователното му заливане с вода. На различни дълбочини са били положени цели животни и пръснати множество отделни животински кости, предимно зъби от коне. В долната половина на две различни нива е било положено по едно куче (обр. 78), като на нивото на по-горното, в ниша, е била положена котка. Над тях, също на две нива, са били положени един цял кон и предна част от втори кон. След запълването на шахтата насипът на могилата е бил възстановен, като в най-горната ѝ част била направена тризна във

Обр. 78. Плиска. Скелет на куче в поменалното съоръжение в могила № XXII

вид на дебел слой от пръст, ломени камъни, въглени, животински кости и керамични фрагменти главно от съдове с врязана украса от група А.III. Това трудоемко съоръжение е резултат от неколкократни публични обредни действия, заместили изглежда аналогични действия върху същинския гроб на лице от най-висок ранг, което в съгласие с практиката от времето на Великото преселение е било скрито погребано. Това предварително обяснение на шахтата – поменално съоръжение и кенотаф едновременно – напомня на известията за пищното погребално угощение при смъртта на Атила и тайното му нощно погребване (ЛИБИ I: 354–356). Тези обредни и погребални действия се преценяват като израз на преодоляване на таборния номадизъм и преминаване към начин на живот, съдържащ елементи на уседнал бит и икономика (Плетнева 1982: 45–46). Поменалното съоръжение в могила XXII може да се свърже със смъртта на владетел, погребан тайно в околностите на Плиска. От периода на средновековието в степната евразийска зона подобни съоръжения не са известни. Те са познати обаче от скитско и сарматско време. В Крим вертикална шахта-дромос с дълбочина 10 м завършва долу с гробница-катакомба, издълбана в една от стените (Привалова и др. 1982: 148 сл., особ. 164, рис. 13). В друга могила в района на Мелитопол, някогашният район на „царските скити", е проучена скитска могила с обикновен гроб. В нейната източна периферия е прокопана стъпаловидна шахта, която завършва долу с катакомба, но без скелет. Там са намерени само фрагменти от глинен светилник и рога от крава. Със своята дълбочина от 15,85 м тя се определя като най-дълбокото съоръжение от този тип в Евразия (Болтрик 1993: 183–185, рис. 8). В Дагестан с аналогична гробна камера от II–III в. завършват вертикални шахти-дромоси, дълбоки 8 м и 11,70 м (Магомедов 1994: 160а, б). Тези примери показват съхраняване на една стара традиция и отново припомнят ролята на степното скито-сарматско население в етногенеза на прабългарите.

Обр. 79. Златна нива, община Каспичан. Югоизточен ъгъл на траншеята на поменалния комплекс

Разновидност на шахтовото съоръжение от могила XXII е съоръжението в могила XXIV. Според размерите и малката си височина (около 0,50 м) тя прилича на съседните могили XXV–XXVII от бронзовата епоха, но в нея гроб от това време не е открит. Вероятно тя е съоръжение изцяло от ранното средновековие. Нейният център е зает от кръгла купчина въглени, в които са открити горели кости от кон. На 2 м западно е била изкопана символична гробна ямакенотаф без никакъв инвентар в нея. Само няколко къса вар (?) подсказват някакви ритуални действия при засипването ѝ, като напомнят останките от вар и варовикови бучки по дъното на някои гробни ями от двуобредните некрополи. Съоръжението може да се определи като съчетание от гроб-кенотаф и останки от огъня, на който е била приготвена поменалната храна.

IV.2г. Поменално-култовият комплекс при Златна нива

На билото на вододелното възвишение между река Каменица и малкия ѝ приток, който изтича от извора в с. Златна нива, се разполагат останки от три вида поменални паметници, които с концентрацията си образуват комплекс. Това е преди всичко една четириъгълна ограда, оформена от траншея, широка средно 0,60 м и дълбока 0,60–1,40 м. На места е запълнена с

пръст, премесена нарядко с камъни, другаде насипната пръст е почти чиста, а на места запълването е почти само от малки ломени и речни камъни (обр. 79). Тя е аналогична на известни от Плиска траншеи за дървени огради, но в случая изглежда в нея не е имало дървени стълбове. Очертаният от нея четириъгълник има правилна ориентация по страните на света с размери 365/348/342/308 м (т. CXXX/1). Вероятно траншеята огражда някаква сакрална територия на поменално съоръжение или гроб, който трябва да се търси в централната му част. На 10 м от източната страна на правоъгълната ограда (т. CXXX/5) се издига група девташлари № 28 (Рашев 1992а: 18, обр. 21/3, 5). Те са част от веригата девташлари, които са маркирали пътя между Плиска и земления лагер при Кабиюк. На 4 м източно от оградата и на 30 м югоизточно от девташларите е било изградено кръгло култово съоръжение (т. CXXX/2–4). То представлява траншея с вход на източната страна (Рашев 1991). Във вътрешността му следи от изгнила органична материя очертават концентричен кръг, вероятно образуван от ограда от дървени греди (обр. 80). В идеалния център на кръга се намира яма, в която може би някога се е издигал дървен или каменен стълб или статуя. Изкопът около тази предполагаема фигура – образ на покойник или идол – е бил ритуално запълнен с камъни, донесени от коритото на река Каменица от около 2 км разстояние. Те са били примесени в процеса на запълването с пръст, въглени и фрагменти от керамика от групи A.III и B, както и с отделни кости от домашни животни – говедо, овца (коза), свиня и кон (Нинов 1991: 239–242, табл. 1). Така по средата на пътя между двата най-големи землени лагера, на най-високата точка на вододелното възвишение, се е образувал култов комплекс, чиято загадка изглежда лежи в територията, затворена от четириъгълната траншея.

Концентрацията на поменалните съоръжения в непосредствените околности на Плиска предполага връзката им с обичаи и обреди, свързани изключително с прабългарската столична аристокрация.

Дъгата от побити камъни около една от кулите на ранновизантийската крепост при Балчик се свързва с древнотюркските „балбали“ и се определя като „прабългарски“ култов паметник (Овчаров 1997а: 101–107). Датировката и атрибуцията са несигурни.

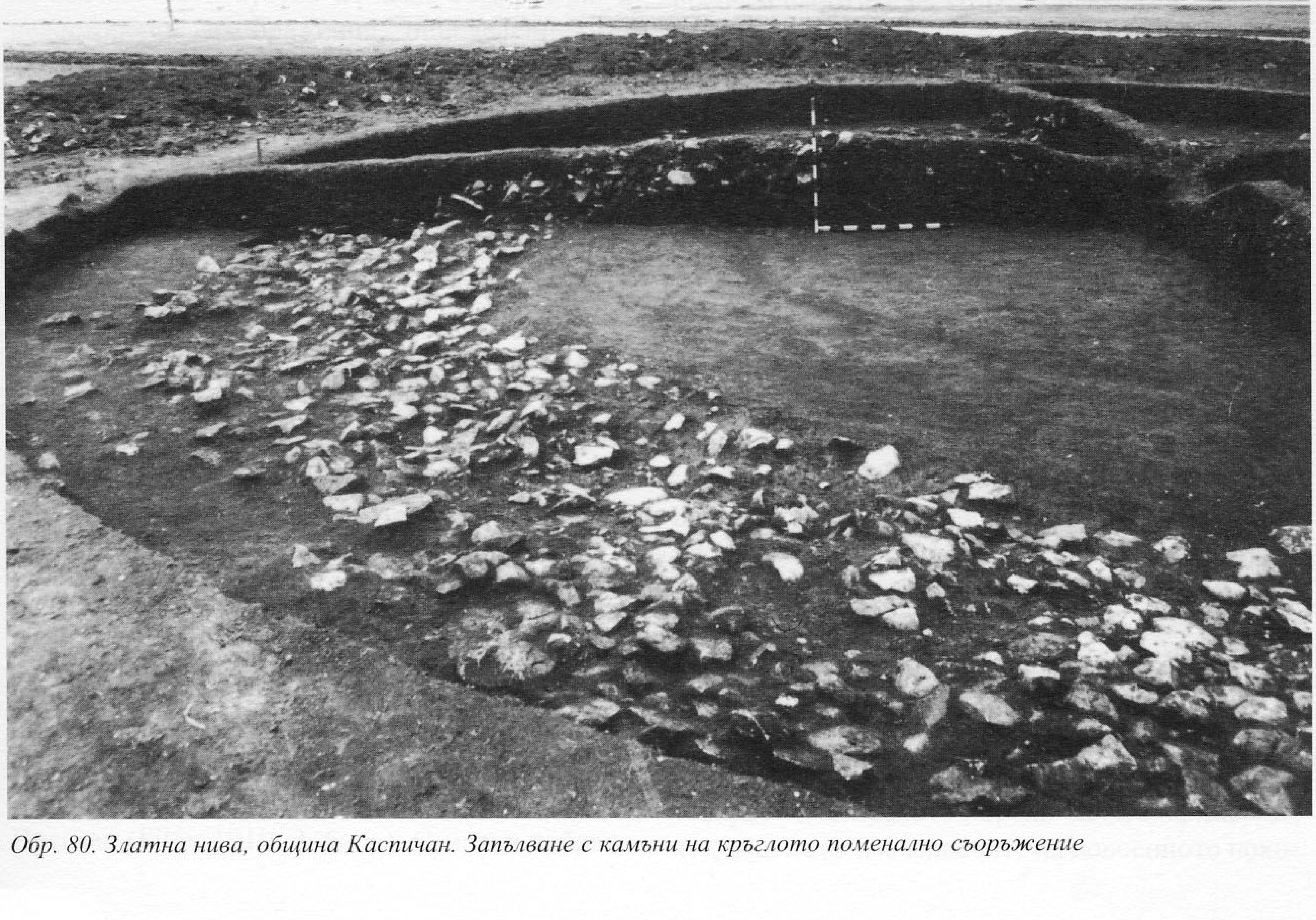

Обр. 80. Златна нива, община Каспичан. Запълване с камъни на кръглото поменално съоръжение

Глава V

ИЗКУСТВО

Събирането и определянето на паметниците на изкуството от езическия период започва веднага след края на Първата световна война. Авторите, работили по онова време, ги означават като „прабългарски" и търсят произхода на образите и сюжетите в източни култури, с които прабългарите имали контакти по пътя си към Европа. Този подход е бил определен до голяма степен от тогавашната политическа конюнктура, предизвикана от неуспешния за България изход от войната. Официално се поощрява доказването на културния приоритет на прабългарите като „държавнотворчески елемент" пред славяните с тяхната „неорганизираност" и ниска култура. При така поставената предварителна задача неизбежно в сбирката от паметници на езическото изкуство попадат съмнителни и недостоверни изображения, определени като „прабългарски" главно заради нехристиянския им сюжет и реалии. Такъв подход предварително е бил обременен от погрешни датировки и атрибуции, някои от които са се запазили до днес.

Първият опит за обособяване на изобразителните паметници от езическия период принадлежи на специалиста по антична археология Б. Филов. Неговите идеи са изложени в основни линии още в първото издание на книгата му за старобългарското изкуство от 1919 г., където освен Мадарския скален релеф той определя като произведения на езическото българско изкуство още съкровището от Наги сент Миклош, шиферните плочи от Стара Загора, мраморния релеф от Дреново, капитела от Нова Загора. Той намира в тях „източни елементи", донесени според него директно от азиатската родина на прабългарите като резултат от техните директни контакти с Персия. Допуска още, че традициите от езическия период били доразвити в паметниците, създадени в християнско време в Преслав (Filov 1919: 3–6 сл.). С малки добавки тези идеи присъстват и в по-късните издания и варианти на първата му работа (Филов 1922; 1924; Filov 1932). Към неговите позиции се присъединява Г. Фехер, който добавя някои късни паметници на дребната металопластика (Fehér 1931: 102 sq.; Фехер 1940: 47 сл.), а по-късно и Н. Мавродинов с капиталното си изследване на съкровището от Наги сент Миклош (Mavrodinov 1943; Мавродинов 1959: 34–85, 115–132).

В една забравена днес рецензия на първата работа на Б. Филов неговият опонент Г. Баласчев вярно е оценил основните недостатъци на тезата му чрез изрази като „своеобразни схващания", „ненаучна преценка", „погрешно датиране". По повод на „източните елементи" той посочва работите на Н. П. Кондаков за навлизането им във българското средновековно изкуство не директно от Персия, а чрез Византия (Баласчев 1920: 3 сл., особ. 14). Оценките му остават без отзвук, заглушени от наложената сасанидска теория, към която се присъединява и А. Протич по отношение на архитектурата (Протич 1926).

Някои от предвзетите идеи за българското езическо изкуство от този период не бяха преодоляни изцяло и през последвалите 70 години. Нови паметници с нехристиянски сюжети, оценени като „езически", се определят в етнокултурно отношение като „прабългарски". И в поновите сбирки от изобразителни паметници продължават да се включват предмети, за които не съществуват сигурни критерии за датировка, религиозна и етническа атрибуция. Така „съкровищницата" на прабългарското наследство се сдоби с нови съмнителни ценности. Това налага да се погледнат отново някои паметници, за да се отсее съмнителното, недоказуемото и недостоверното, допуснато поради силата на инерцията, дадена от изследвачите на довоенното поко-

ление, както и от неустановените и днес сигурни критерии за етническа характеристика и датировка. Че такава операция е необходима, показва един пример от собствената практика на автора на настоящата работа. В една статия, подготвена преди 20 години, бе разгледана група паметници с изображения, които получиха обобщеното име „езически лицев образ“ (Рашев 1984в). Нехристиянският характер на включените там лицеви и фигурални човешки изображения (тук т. LXXXIII–XC) и днес е вън от съмнение, но свързването им с изобразителната практика на прабългарите и с техните религиозни вярвания е теза, която не се съгласува с новите данни и наблюдения. Днес е ясно, че в християнска България, както и във Византия, е съществувала практика за представяне на образи, различни от образите и сюжетите на християнското изкуство, които обаче не бива само поради това да се характеризират като религиозно-езически. По-скоро те трябва да се разглеждат като проява на светското или профанно изкуство (Grabar 1971: 7), в което изображенията на хора и животни не са израз на запазена езическа религия със специфична идеология и иконография на божества, а на суеверия, които съжителстват с официалната християнска религия. Тези суеверия са били свързани преди всичко с грижата да се отблъснат от човека невидимите зли сили чрез човешки и животински изображения или магически знаци, вярата в които съжителства с официалната религия. От тази позиция серия от изобразителни паметници се оказват съмнителни и недостоверни от гледна точка на тяхното датиране в езическия период и принадлежността им към паметниците на българската езическа култура (Рашев 2003в).

Особен подход към генезиса на българското изкуство възприемат автори, които смятат, че в изкуството на Първото българско царство са наследени елементи от тракийското изкуство (Милчев 1973; Китов 1994; 2002). Става дума за външно сходни сцени или фигури на животни и стилови детайли, между които не съществува органична културно-историческа връзка.

V.1. ПРЕДСТАВИТЕЛНО ИЗКУСТВО

V.1a. Скулптура

Мадарският скален релеф. Продължителната история на проучването му (прегледи у Велков 1956; Димитрова 1994; Рашев 1998в: 202–204) е дала отговор на основните въпроси, които той поставя като паметник на изкуството – сюжет, композиция, стил и детайли върху силно повредените днес фигури (Кацаров 1925; Миятев 1929; Филов 1934; Венедиков 1956; Герасимов 1956; Станчев 1956; Мавродинов 1958: 69–74; Минаева 1990). Опитите да се прибавят нови фигури и детайли въз основа на фотоснимки (Алексиев 2002: 319 сл.) не са убедителни. В същото време някои проблеми около датировката и атрибуцията му, както и свързаното с този проблем точно разчитане и допълване на надписите остават спорни и в настоящия момент.

Изсечен върху високата 120 м отвесна скала на височина 23 м, релефът няма аналог в ранносредновековното изкуство на Европа (т. CXXXI; обр. 47, 81). Майсторът е избрал естествена вдлъбнатина, слабо наклонена навътре. По такъв начин релефът е бил до известна степен защитен от стичащите се по скалата води и е могъл по-добре да бъде наблюдаван от зрители на земята. Носещите хоризонтални греди на скелето били закрепени в четири гнезда, издълбани в скалата. Авторът е имал нелека творческа задача, свързана преди всичко с технически трудности. Качен върху скелето, той не е можел да наблюдава работата си от разстояние, а границите на вдлъбнатината не са му позволявали да излезе вън от тях при необходимост. Това се отразило върху спазването на правилните пропорции на някои фигури. Скалата е ронлива и не е позволявала да се работи в техниката на високия релеф, какъвто в случая е бил необходим, за да се открои по-релефно сцената поради отдалечеността на зрителя долу и поради опасността тя да се слее и „загуби“ в скалната плоскост. По същата причина се е наложило върху фигурите да бъдат отбелязани само найважните подробности. Сцената не е включена в рамка, а фонът не е бил предварително изравнен. Поради това майсторът е трябвало да вземе

мерки по друг начин да открои фигурите от околния сив фон. За да ги подчертае и отдели от него, той ги оградил с дълбок жлеб, следващ контура на фигурите, а за да се наложат още от пръв поглед двете най-важни фигури от композицията – конникът и лъвът – той ги скулптирал като включил в тях две естествени издатини, придавайки им по този начин по-голяма релефност. Освен това всички фигури били накрая обмазани с тънък слой от фин тухлен прах, смесен с вар. Тази червена ходрофобна мазилка е откроявала фигурите от околната сива повърхност и е забавила ерозията на ронливата скала.

Сцената е съставена от три фигури, представени в т.нар. възходяща перспектива, при която по-близките до зрителя фигури се представят долу, а по-далечните – в горната част на полето (Мавродинов 1959: 73). Конят с ниско и набито тяло, с масивна шия и къси крака, е представен в походка на специално обучен за церемонии кон. Церемониалната поза е подчертана от неестествено високо вдигнатия ляв преден крак. Тялото е показано в профил, но главата е почти изцяло обърната към зрителя. Запазени са следи от оглавен ремък и юзда с поводи, чийто заоблен край ездачът държи във вдигнатата си лява ръка. Ясно личи високата задна облегалка на седлото и следи от покривката, върху която е било поставено. Запазени са следи от подопашния и подкоремния ремък, с които то е закрепено. Задницата и сплетената на кичури опашка на коня са представени по-реалистично и в почти естествени пропорции за разлика от неестествено ниската предница. В сравнение с класическите антични изображения на коне тук фигурата е тромава и скована. Това се дължи не на неумението на скулптора или на непознаване на анатомията на животното, а на идеята да представи фигурата не в естественото ѝ състояние, а в позата на определен етикет, който изисква и предполага схематизация и известно деформиране.

Същите особености се наблюдават и във фигурата на ездача. Неговият торс е къс и несъразмерен и като че ли израства от тялото на коня като негово продължение. С лявата ръка той държи поводите на коня така, че те образуват петлик, а с дясната е хвърлил късо копие, забито в гърба на лъва. Според някои автори към копието е прикрепено знаме във вид на конска опашка – един спорен детайл. Десният крак е обут в мека обувка и е пъхнат в стреме, чиято форма не се забелязва ясно. Видът на обувката предполага стреме с кръгла рамка от типа на ранноаварските, които по археологически данни

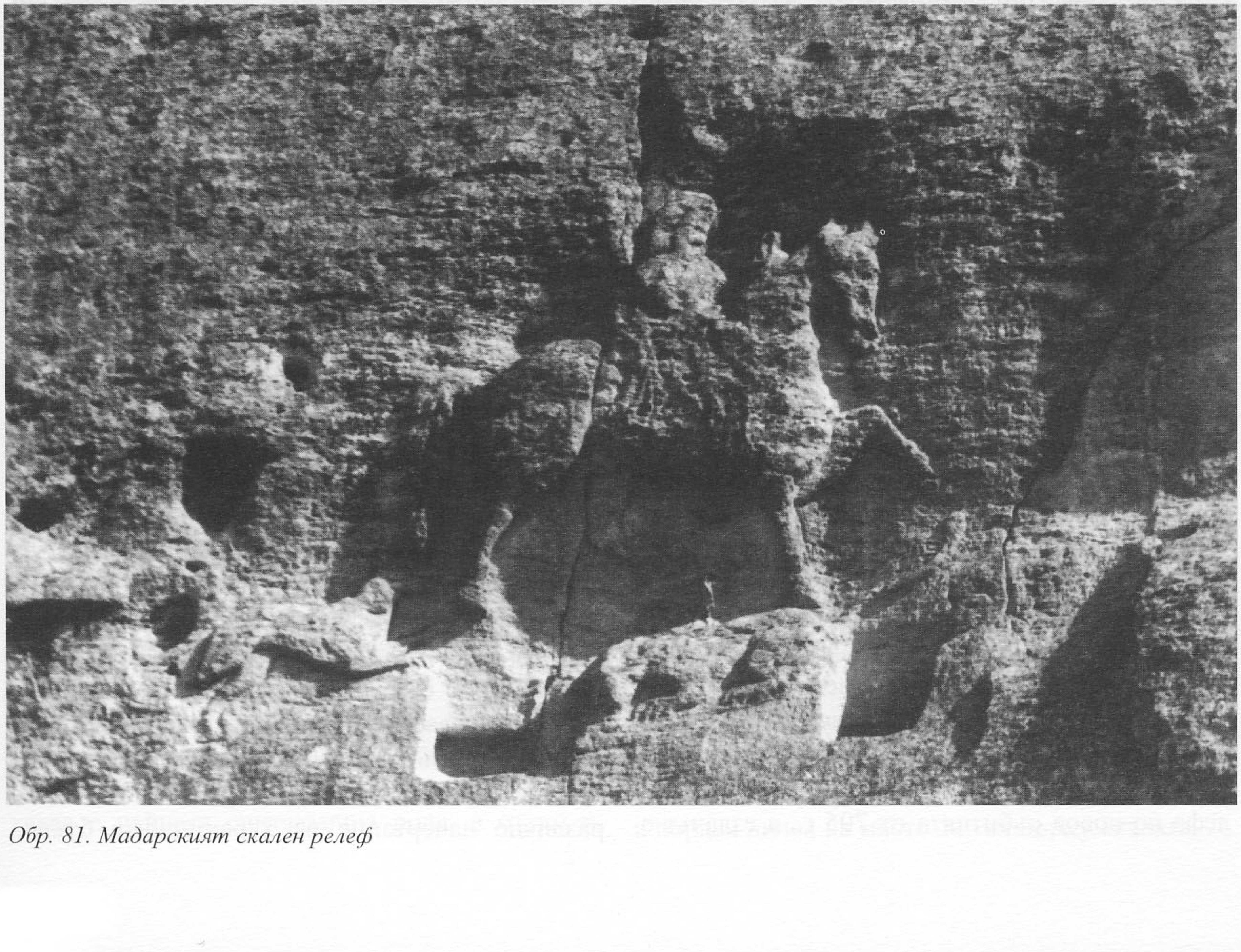

Обр. 81. Мадарският скален релеф

престават да се използват в края на VII в. Както вече е подчертавано неведнъж, стремето е важен terminus post quem за относителната датировка на паметника. Над панталоните конникът носи къса широкопола дреха, отворена отпред. От нея сега личат слаби следи от гънки под лакътя на дясната ръка. Долната част на тялото е представена в профил, а горната, заедно с главата, е обърната в три четвърти към зрителя, подобно на главата на коня. Това положение на лицето се приема от повечето автори, но специалист като Н. Мавродинов смята, че то е изобразено в профил (Мавродинов 1959: 70). От него не са запазени никакви подробности. Косата е дълга, буйна и се спуска на раменете. Заоблената издатина зад гърба на ездача се определя като калъф за лък (Станчев 1956: 186, обр. 3). Лъкът предполага наличие на колчан, но следи от него липсват.

Лъвът е представен в агония. Тялото му почти е отпуснато на земята, но вдигнатата му опашка е реакция от болката. Буйната грива подсказва мъжкия му пол и обрамчва главата, от която ясно личат само вдлъбнатините на очите.

Кучето е най-добре пропорционираната и скулптирана фигура, хармонична и изящна. Тялото е представено в профил, но окото е предадено насреща. При скулптирането на десния заден крак изглежда камъкът се е отчупил, но вместо да очертае долната отчупена част на крака с жлеб, майсторът е прокарал жлеба под бута на крака, представяйки го по този начин като ампутиран. Това е една от малките загадки на релефа.

Около фигурите са изсечени надписи, които заедно с него заемат обща площ от 40 кв. м. Тяхната топографска и смислова обвързаност с релефа ни задължава да ги характеризираме именно тук, а не по-долу, където става дума за каменните надписи. Написани са на гръцки език и са разположени в два пояса: горен – от двете страни на конника, като пред него са включени в очертаващия полето жлеб (надпис Ia, b, c, d), и долен – под кучето и лъва (надпис IIa, b, надпис III). Макар и силно повреден, надписът все пак позволява да се установи, че предава събития, свързани с трима български владетели – Тервел, Кормесий (Крум) и Омуртаг. След експедицията от 1954 г. бе прието, че е съставен от три разновременни части. Горният надпис е изсечен при управлението на Тервел едновременно с релефа по повод събитията от 705 г., а ездачът е самият Тервел, представен като победител и триумфатор. Долният отляво отразява събития от времето на Тервеловия наследник Кормесий, а долният отдясно е от времето на Омуртаг (Бешевлиев 1956; 1979: 89–108; 1992: 97–116; Beševliev 1963: 95–124; Михайлов, Г. 1956). В изминалия след това половин век четенето и тълкуването на надписа не е било подлагано в България на ревизия. Единствен Н. Мавродинов, участник в експедицията, не споделя свързването на релефа и горния надпис с Тервел, задоволявайки се с твърде общата бележка „но аз не съм сигурен, че е точно така", като го приписва на Омуртаг (Мавродинов 1959: 74). Припомнено е значението на червената хоросанова паста като доказателство за схващането на надписа като единен (Рашев 1998в: 193–196). В чужбина след статиите на Д. Крънджалов, ревизиращи четенията на В. Бешевлиев, отделни места от четенето на надпис Ic са разгледани в критична светлина (Gregoriou 1997).

Надписът поставя проблеми, повдигнати и обсъждани още през 20-те и 30-те години на XX в., но подценени и забравени след това. Най-важният сред тях е дали той наистина е съставен в различно време и представлява сбор от три разновременни части, или е еднократно изпълнен. Споменаването на трима различни владетели в полза на първата възможност е несигурен довод, тъй като става дума за голям текст, който може да засяга и събития от по-ранно време. По-сигурен белег могат да бъдат палеографските особености. Трите надписа наистина се отличават по общия стил на буквите, но графиката на най-характерните букви – А, О, Е – е еднаква във всички части на надписа или показва несъществени различия. Това дава основание да се говори не за палеография с хронологическа стойност, а за различен стил на писане, за три авторски почерка. Към подобно становище се е придържал Г. Фехер, който посочва сходството на тези букви с буквите на надписи, чието датиране в първата половина на IX в. не се поставя под съмнение – надписът на сетит багаина от Преслав, на Пресиан от Филипи и др. (Фехер 1928; 1934: 358) – факт, който се признава в хода на тогавашната дискусия и от неговия опонент (Бешевлиев 1932: 31), макар че според неговата (на опонента) версия между първия и третия надпис има значителен промеждутък от 110–125 г., в който трябва да очакваме различно начертание на характерните букви.

Различният стил на трите части на надписа е по-вероятно да се дължи на трима автори, работили един след друг или едновременно поради големия обем на текста и поради сюжетното му обособяване в две или три части.

Немаловажно доказателство за възприемането на трите части като единен текст има един факт от чисто археологически характер. Това е червената мазилка от тухлен прах и вар, с която жлебовете на буквите са били запълнени. Днес тя е опадала на много места заедно с разрушаването на скалата, но съобщенията за нея оставят впечатлението, че първоначално е запълвала всички букви (Фехер: 1928, 5–6; Шкорпил 1932: обр. 34; Бешевлиев 1936: 51–52), макар при последната експедиция това да не е изглеждало толкова сигурно (Михайлов, Г. 1956: 38). Категорични в полза на първата възможност са такива опитни наблюдатели като Г. Кацаров и К. Миятев, според които с тази мазилка едновременно са били запълнени буквите и са обмазани фигурите от релефа (Кацаров 1925: 27 сл.; Миятев 1929: 91–92). Това означава не допълнителни мерки за заздравяване на паметника или „реставрация" на по-стар паметник от тракийско време, както се допуска от някои автори (Шкорпил 1932: 125; Michajlov 1958; Krandžalov 1969), а че релефът и надписът са били изпълнени едновременно. В такъв случай трябва да се говори не за „надписи", а за надпис, съставен от три части, изпълнени едновременно.

Трите му отделни части на места са толкова повредени, че допълването и четенето е проблематично. Надпис Ia, b, разположен зад коня, е почти унищожен, така че четенето там на имена като Лъв V (Г. Фехер) или Юстиниан II (В. Бешевлиев) е повече от съмнително. Такива спорни и взаимно изключващи се разчитания на двамата епиграфи съществуват и за други части от надписа. Ограничената площ на полето зад коня предполага кратък текст, вероятно свързан по съдържание с надпис Ic. Той от своя страна съдържа единственото място, където се разчита фразата „на носоотрязания император (Юстиниан II) не повярваха вуйчовците/чичовците ми" – ключова фраза, която незаслужено отначало е била оценена като „дребен напредък" в разчитането (Бешевлиев 1932: 3 и възраженията у Фехер 1934: 281; Кацаров, Дечев 1934: 425). Тя е извънредно важна не само за частта Ic, но и за целия надпис от гледна точка на това каква е нейната синтактична роля, а оттам и нейният смисъл. Г. Фехер я схваща като вметнат текст, добавен за да подсили внушението на основния. Според него това е съзнателно вмъкнат по-ранен исторически пример за незаслужаващите доверие византийски василевси, пример, издаващ гъркофобския тон на надписа (Fehér 1928; Фехер 1928: 58–59). Обратно, В. Бешевлиев тълкува фразата като основен текст и като израз на приятелски отношения между Тервел и Юстиниан II, а общия тон на надписа – като гъркофилски (Бешевлиев 1932: 6 сл.). Към първата теза се добавя аргументът за липса на титла към името на Тервел – нещо недопустимо за един домашен официален надпис (Фехер 1934: 253). Втората теза обяснява това като доказателство, че надписът е бил изсечен при наследника на Тервел – Кормесий, макар тази възможност веднага да се признава за малко вероятна (Бешевлиев 1936: 19).

Сблъсъкът на тези две противоположни гледни точки не дава ясен изход от проблема поради факта, че ключовата фраза лежи по средата на текст, чието начало и край са унищожени. В това отношение трябва да се опираме на други примери. Тезата за вмъкване на събития от по-старо време в т.нар. прабългарски надписи намира подкрепа в Хамбарлийския надпис. Той е изсечен по повод събитията от 812–813 г., но още в началото съставителят му се връща към по-ранните събития от 811 г., за да посочи мотива за българските действия в Тракия. Тук се привежда исторически прецедент, подходящ за сближаване с по-късни събития. В същия надпис намираме презрителната характеристика „старикът император, плешивият" за Никифор I и съзнателно пропускане на личното му име. Аналогията е толкова близка, че отново трябва да се припомнят доводите на Г. Фехер, че когато в един текст са употребени изрази като „носоотрязания император" и „не (му) повярваха", той не може да бъде смятан като пропаганда на приятелски връзки между две страни и техните владетели. Те са напълно аналогични на изразите „старикът император плешивият", „изгорил нашите земи" и „забравил клетвите" от Хамбарлийския надпис. Впрочем, както сам В. Бешевлиев отбелязва, ако надпис Ic бе свързан със събитията от 705 г., там трябваше да очакваме подробности за обсадата на града, почестите, подаръците, кесарската титла – пропуски, които липсват не поради лошото състояние на надписа, а поради липса на място за тях върху скалата.

Проблемът, който поставя надпис II, най-големият и най-повреденият, са не толкова спорните и дори невероятни възстановявания и на двамата епиграфи, колкото преди всичко това кой е посоченият там владетел Крумесис: Крум (Фехер 1928: 28–31; 1934: 322–324, 349–352) или Кормесий (Бешевлиев 1932: 28–31; 1936: 22–23; 1956: 67–72 и др.). Тук аргументите са от чисто езиковедски характер. По-вероятна изглежда първата възможност. Името на Крум, за което имаме най-много споменавания в гръцките извори, не е предадено нито веднъж с метатеза на втората съгласна, а така, както фигурира в надписа. Негръцкият му характер допуска употреба в акузатив като Крумесин, както е в надписа (Станчев 1951: 330–331). Надпис II описва събития с голяма динамичност, свързани с войни, договори и злато, и не подхожда на управлението на Кормесий, протекло в рамките на мирния договор с Византия от 716 г. Обратно, тъкмо такива са събитията от краткото управление на Крум, преминало почти изцяло в сблъсък с Византия.

Надпис III съдържа името на Омуртаг. То се схваща като признак за датиране на последната от трите различни части на надписа (В. Бешевлиев) или като време, когато са били изсечени релефът и целият надпис около него (Г. Фехер). В полза на двете версии еднакво свидетелства обстоятелството, че тук титлата на владетеля е в развитата си гръцка форма *ек теỳ àрхон* ‘от бога владетел’, наложила се в България при Омуртаг, докато в останалите части на надписа владетелските имена са само с титла *àрхон* (Крум) или без титла (Тервел). В подкрепа на тезата, че надписи на гръцки език в България са се появили още по времето на Тервел, през 30-те години е било изтъкнато предположението, че бъдещите разкопки ще открият и други надписи от това време (Бешевлиев 1932: 32). Днес, 70 години по-късно, такива надписи още не са известни. Това е немаловажен аргумент в полза на схващането за единството на надписа около Мадарския релеф и за датирането му по най-късното владетелско име. Лаконичният текст на Омуртаг, така необичаен за неговите обстоятелствени надписи върху плочи и колони, може да се отнесе към ранните години на неговото управление, когато още не е била създадена схемата на неговите строителни и възпоменателни надписи и когато най-вероятно той само е довършил нещо, вече започнато от неговия предшественик. За свързването на надпис III с ранния период от управлението му свидетелства и фактът, че липсва прабългарската форма на титула *кана сюбиги*, който намираме в строителните му надписи. Освен това лаконичната му форма, така различна от неговите обстоятелствени надписи изобщо, може да показва, че в случая Омуртаг е само изпълнител на нещо, което е посветено другиму, т.е. на Крум, както са смятали повечето изследователи на паметника от 30-те години на XX в. Такъв случай е известен от практиката за съставяне на възпоменателни надписи на източнотюркските кагани. Построяването на поменален храм с надпис в памет на Кюл-тегин било извършено с прякото участие на брат му Билге-каган, а тези на Билге-каган – от сина му Ижан-каган (Рашев 1998в: 200–201 с л-ра).

Главният проблем в тълкуването на релефа е пряко свързан с оценката на надписа и неговата дата, която се колебае, както бе показано, между Тервел и Крум или Омуртаг, т.е. до възможната персонализация на образа. Предложено е идентифициране на конника като образ на Аспарух (Бешевлиев 1973а: 12: „Аспарух... или Тервел“; Боев 1979; Димитрова 1994: 32 – становище на П. Георгиев), Тангра (Аладжов, Ж. 1983а; 1983б; 1999: 14 сл.) или ламаистко божество (Дончев 1970 и възражения у Рашев 1978б). Същевременно се предлага и друг подход, изразяващ се в деперсонификация на образа и тълкуването му като героизиран обобщен образ на български владетел (Рашев 1984б: 64–65 и бел. 53) в сцена на ритуален лов (Минаева 1990: 121; Minaeva 1996: 47–72) или като контаминация между образ на Тангра и владетел (Станилов 1996). Един допълнителен аргумент в това отношение е неличният характер на надписите, в които се споменават различни владетелски имена, за разлика от външно сходните сасанидски скални релефи, където всеки е строго персонифициран чрез изображение и текст. Както и да е гласял текстът на надписа, релефът не е имал пряка връзка с него. Сцената е символичен израз на концепцията за триумфиращата сила на ханската власт, изразена чрез източния сюжет „царски лов“ (Миятев 1929: 122). От такава гледна точка конникът може да се оцени като конвенционален образ, който може да се открие и в други култури, особено в източните (Филов 1934: 267), където и днес продължават да се търсят изобразителни аналогии на конника (Тотев 1992; 2002). По отношение на мястото, къ-

дето е изсечен, релефът се сближава със сасанидските скални релефи, но неговата идея, сюжет и стил не са от скалните релефи, а от металните сасанидски съдове (Мавродинов 1959: 73–74). Вероятен пряк източник на композицията се открива в украсата на византийски копринени дрехи от VI–VII в., повлияна от източната сцена на царския лов (Миятев 1929: 119–121, обр. 113; Герасимов 1956: 133–134, обр. 24–26). Този избор на сюжет не е бил инцидентна заемка. Тя е част от заимстването на образи и символи в България от Византия през иконоборческия период, когато императорският култ и свързаните с него изображения получават извънредно голяма популярност (Маслев 1962; 1963). Византия се явява и ретранслатор на мотиви и орнаменти от средноазиатски и ирански произход, които навлизат в изкуството на нейните съседи, включително България, оказвайки се приемливи за езичеството (Станчев 1962: 17; Минаева 1987: 59–60). Заимстването на подобна сцена, многократно уголемена и репродуцирана върху скала, е импонирало на българските езически схващания за владетелска и божествена власт, в които са се преплитали вероятно и недостигналите до нас предания за героя-прадед, за митичния Булгар или негов двойник. Изпълнен в българска среда, византийският сюжет със своя сасанидски произход и природна (скална) рамка е бил изпълнен с домашно съдържание и смисъл, за да го направи близък на българските представи, влагани в конната триумфираща фигура (Рашев 1984б: 68). Напоследък се наблюдава връщане на позициите на автори от 30-те години, които погрешно пледират за тракийския произход или за тракийското влияние върху композицията на релефа (Китов 1994: 9; Михайлов 1999; Неделчев 2003а; 2004: 182 сл.).

От своя страна релефът е станал прототип на десетките рисунки-графити на конници, надраскани върху строителни материали като израз на превръщането на този образ във визуален персонаж на народната култура, герой от народни предания и легенди. Показателно е, че тези рисунки се появяват в началото на IX в. и съвпадат с победоносните войни на българите срещу Византия, когато деянията на победоносния воин и владетелят пълководец са били еталон за поведение. Това е истински героичен период за България – време на победи, на подготовка за превземане на византийската столица, на големи териториални разширения. Реалните събития са се смесвали и налагали върху вече съществуващи сказания за древни герои. Вече е забелязано, че в надписите около Мадарския релеф се долавят епически интонации (Ваклинов 1977: 100–102). Те не са конвенционално, сухо изложение на събития, каквито обикновено се излагат в каменните надписи на съседна Византия, а жив и изпъстрен с подробности разказ от типа, който познаваме от епоса на редица степни народи. Неизменният герой в тях е конникът – ловец и воин, а предмет на възхищение са неговата смелост, ловкост и воинско майсторство. Не е случайно, че през ранното средновековие в различни точки на евразийската степ, отдалечени на хиляди километри един от друг, се появяват изображения на конници, сходни по маниер на изобразяване (Овчаров 1982б: 23–29; Рашев 1984б: 68, бел. 52). Изглежда те са илюстрация на предполагаемия по-стар, общ за всички тези народи цикъл от бойни и ловни подвизи на героя конник. В някои писмени източници за прабългарите са запазени автентични откъслеци от този епос от времето на тяхната европейска история. Данните имат предимно генеалогичен характер и обясняват произхода на българите от техните легендарни предводители епоними: братята Утигур и Кутригур, Хазар и Булгар (Рашев 2001а: 147–150; 2003б). Такива предания са известни и за сродни на прабългарите племена. Характерно е, че те се появяват винаги в период на първоначалната, племенннообразуваща и етническа консолидация, поради което в тях преобладават не митологичните, а историко-легендарните мотиви. Използват се данни за исторически лица с автентично или променено име, географски названия и споменавания за междуплеменни контакти, за които има и автентични сведения. След създаването на държавни обединения култът към героя конник се преплита и обвързва с култа към владетеля, като за визуализацията му се използват чужди иконографски схеми. Този синтез е получил израз и върху мадарската скала (Рашев 1984б: 68). Българите са съзряли в декоративните сцени на копринените византийски платове сюжет, който, уголемен многократно, се е оказал подходящ да изрази тяхната собствена идея за героя конник. Синтезът между домашни идеологически източници и чужда изобразителна схема в случая е съществена особеност на българското езическо изкуство. Тя е израз на практика, която в степната зона е позната за по-ранно време от изкуството на

скитите, а за времето на Мадарския релеф – от късноаварското изкуство.

Лъвски фигури. Мраморната фигура на седнал лъв от укреплението при Хан Крум (т. CXXXII/3) е с отчупена глава, така че липсва тъкмо онази част, въз основа на която могат да се направят заключения за стила (Антонова, Дремсизова 1981: 52, обр. 50). Представен е седнал върху задните си крака, статичен, без означаване на мускулатурата. Гривата е очертана с невисок дъговиден релефен ръб, но нейните кичури са показани чрез врязване и това я отличава от скулптираната грива на лъва от Мадарския релеф. Под гривата е врязан знак. Лъвската фигура от Плиска (т. CXXXII/4; обр. 82), открита при източната порта (Моллов 1942: 69–70, обр. 138), е също статична фигура. Предназначена е била вероятно да носи върху себе си стълб или колона, както показва равното изрязване на гърба. Допуска се, че е е била вградена във фасадата на портата (Мавродинов 1959: 68–69). Овалната глава е увенчана с грива по начин, който напомня някои късноримски произведения на каменната пластика и поради това българската атрибуция на паметника трябва да се приема с резерва (Рашев, Димитров 1999: 43), докато едно специално изкуствоведческо изследване не посочи основанията за по-късна датировка, априорно смятана за сигурна (Аладжов, Ж. 1999: 25, обр. 66).

Модел на юрта от Девня. Каменният модел на юрта от ранносредновековното селище в чертите на античния Марцианопол (дн. Девня) представя скулптиран умален модел на юрта с характерните външни белези на това жилище – цилиндрично тяло, пресечен конусовиден покрив с радиално разположени летви, двусъставна врата и закрепващи въжета (т. CXXXIII; обр. 83). Отдолу моделът е пробит от конусовидна дупка и очевидно е бил закрепен на дървена пръчка – жезъл или предмет с култово предназначение. Врязаните върху него рисунки-графити на брадат мъж с лък и на кон дават основание тя да бъде възприета като модел на шаманска юрта и шаман, носещ лък като символ на шаманското дайре (Рашев 1976а). Тази трактовка се приема единодушно от редица автори. Определянето на предмета като „декоративен цилиндър“ (Алексиев 2002: 289) е несъстоятелно.

„Идоли“. В жилище-полуземлянка № 102 от селището при Гарван срещу входа на каменната печка е намерен висок 0,25 м камък, който, гледан от определен ъгъл, напомня глава на животно или птица (т. CXXXII/1). В задната му

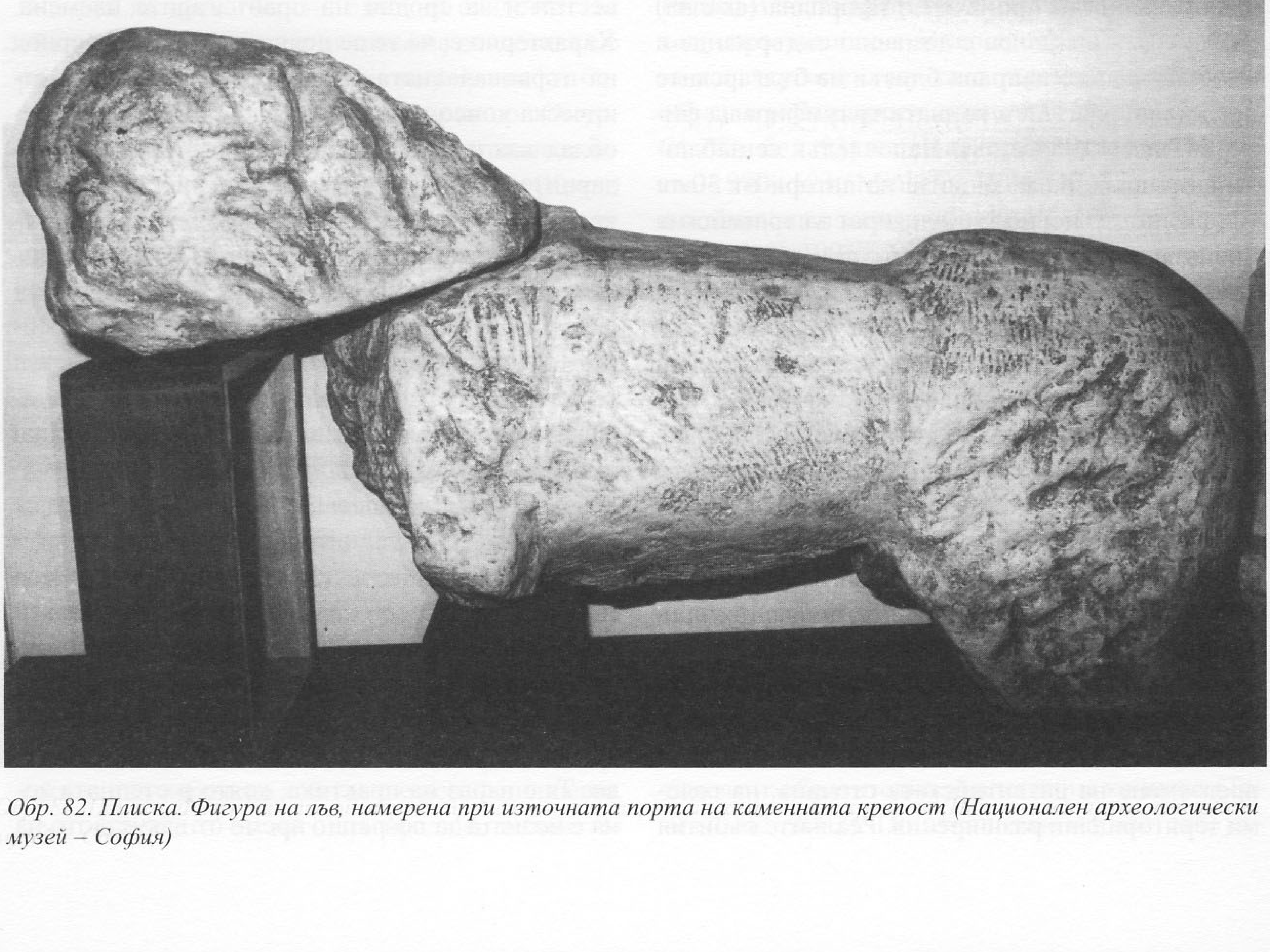

Обр. 82. Плиска. Фигура на лъв, намерена при източната порта на каменната крепост (Национален археологически музей – София)

част е издълбана кръгла дупка за набучване върху дърво, при което обаче „главата“ се оказва в неестествено положение. Определен е като идол (Въжарова 1986: 30–31, обр. 22). Местонахождението му днес не е известно. Не е ясно дали „образът“ е скулптиран или извивките на камъка са естествени и случайно напомнят глава.

Върху плоската страна на един мраморен къс, висок 0,39 м, намерен при разкопките на южната крепостна стена в Плиска, са издълбани три продълговати дупки, чието симетрично разположение напомня човешко лице (т. CXXXII/2). Открит е „в пласт от най-ранния период на Плиска“ (Захариев 1979: 120, обр. 32). Вероятно става дума за най-долната част на културния слой до вътрешното лице на стената. Изображението е любителски опит за наподобяване на човешко лице.

Мраморни статуи. През 813 г. Крум взел от двореца Свети Мамант край Константинопол и откарал в България „избрани мраморни статуи“ („избрани мрамори“, „красиви мраморни статуи“), предназначени очевидно за украса на неговата резиденция (ГИБИ III: 289; Рашев 1997в). Досега следи от тях не са известни.

Колони, капители, архитектурна украса. Освен преупотребените колони за изсичане на надписи в особени редки случаи са били скулптирани нови колони. Засега единственият сигурен пример е колоната, издигната върху възвишението Везир тепе на 1 км южно от земленото укрепление на Плиска. Условното съединяване на нейните четири къса показва, че височината ѝ е достигала 8,5 м (т. CXLII/1). Два капитела произхождат от Тронната палата, а други детайли – от първите разкопки на Дворцовия комплекс (т. XXVI/7–10). Те по-скоро са преупотребени по-стари скулптурни произведения.

Недостоверни паметници на „езическата“ скулптура. В литературата се съобщава за паметници на скулптурата, които се отнасят към „езическото изкуство“, но всъщност става дума за паметници от друго време и културна среда (Рашев 2003в: 159–161). Най-често се сочат двете статуи на мъж и жена от Ендже (дн. Царев брод, Шуменско), наричани „каменни баби“. Прабългарската им принадлежност е защитавана въз основа на погрешно интерпретирани аналогии (Fehér 1931: 87–102; Мавродинов 1959: 67, обр. 59). В действителност те принадлежат на куманската каменна пластика, оставила стотици подобни паметници в северночерноморските степи (Рашев 1972; 1983). Подкрепата на първоначалната им прабългарска атрибуция (Бешевлиев 1981а: обр. 24; Mihailov 1988: 58–68, fig. 4, 5; Аладжов 1999: обр. 51) е погрешна.

Шуменската плочка също се отнася от много автори в езическия период и се определя като паметник на „прабългарското изкуство“ и религия (Mavrodinov 1943: 111, fig. 67; Мавродинов 1959: 68, обр. 60; Овчаров 1997а: 75 сл.; Бешевлиев 1981: обр. 18; Аладжов 1999: обр. 51). Като доказателство се сочи характерното брадато мъжко лице с трирога шапка, определяна като шаманска. С шаманизма се свързват и представените встрани от фигурата животни – змии и кучета. Прабългарската принадлежност на паметника бе оспорена със становище, че плочката трябва да се свърже с християнския гностицизъм според превода на първия ред на надписа, прочетен на гръцки език. Фигурата се възприема като образ на Адам, цар на хора и животни, проектиран върху образа на Христос (Georgiev 2001). Това тълкуване предизвиква резерви в някои пунктове, но като цяло опитът да се изведе паметникът от априорната му прабългарска принадлежност заслужава подкрепа.

Релефът от Евксиноград е включен в обобщаваща работа за прабългарите с уговорка, че ако не е фалшификат, представя повлияно от византийската скулптура българско произведение от IX–X век. Като основание за датирането му в езическо време се сочи закопчаването на дреха-

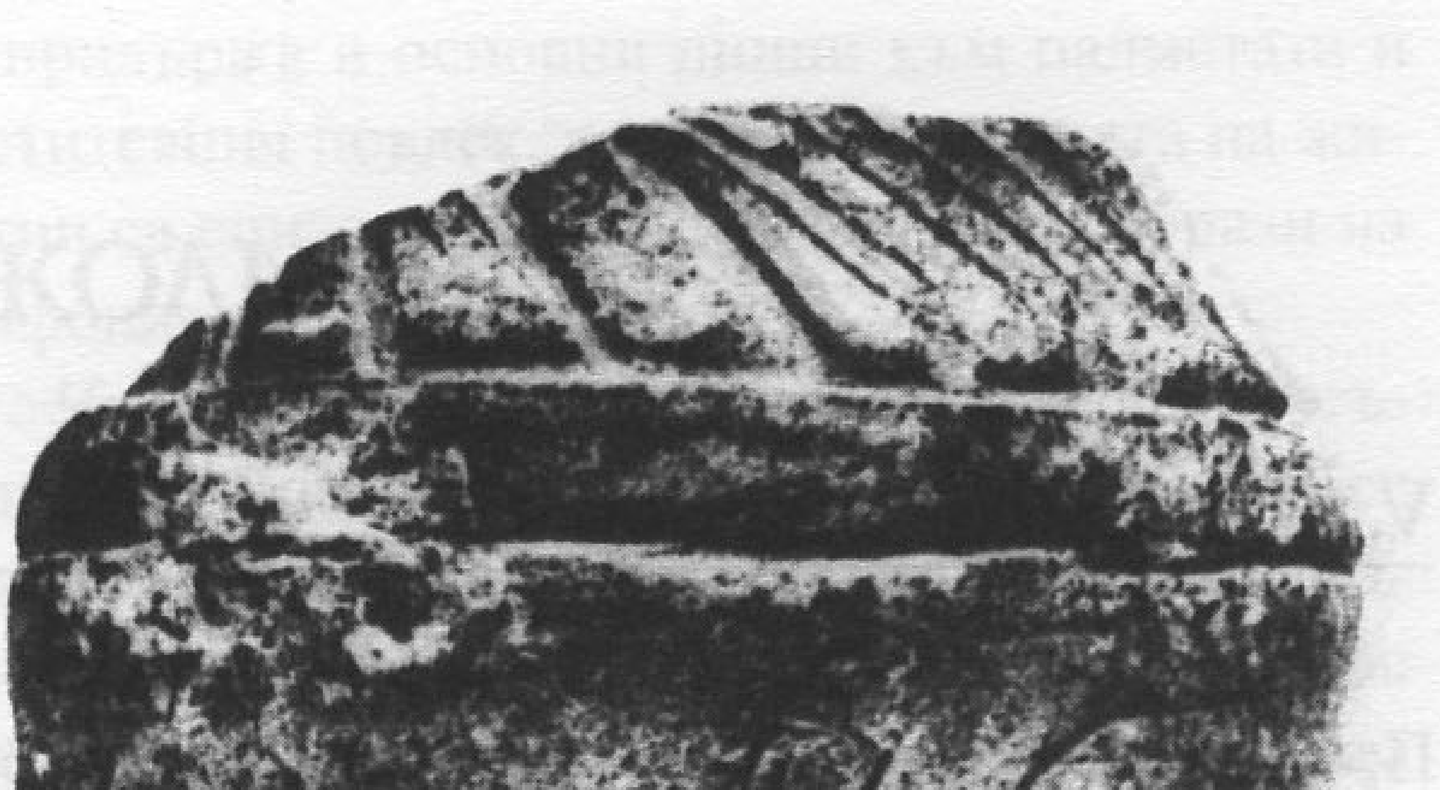

Обр. 83. Девня. Каменен модел на юрта (РИМ – Варна)

та с ширити и преметнатата през рамото плитка – детайли, известни от изображенията на българи в Менология на Василий II и в илюстрования Мадридски препис на хрониката на Йоан Скилица. Вече са изказани резерви за автентичността и датировката на релефа (Димитров 1987: 241 – ляво, 255; Атанасов 1999: 49). Малките размери на фигурата (вис. на запазената част около 0,30 м) и портретните черти на лицето напомнят произведение на римската провинциална скулптура от II–IV в.

Каменната статуя от с. Манастир, Провадийско е интерпретирана като паметник на „прабългарското изкуство" (Mavrodinov 1943: 156, fig. 100), а подобна статуя от с. Езерово, Варненско – като славянски идол (Мавродинов 1959: 66, обр. 57). В действителност двете статуи датират от ранната бронзова епоха (Тончева 1967: 8, обр. 4, 5).

V.1б. Дърворезба

Съществуването на скулптирани изображения от дърво може да се допуска с голяма вероятност, но местните климатични условия не са благоприятни за запазването им. В настоящия момент не е известен нито един паметник на дърворезбата. Традиционно за такъв се смята сандъкът, съхраняван някога в катедралата на град Терачина, Италия, а днес в Палацо Венеция, Рим (Mavrodinov 1943: 145 sq.; Мавродинов 1959: 75–77). Някои автори след Н. Мавродинов не го включват сред паметниците на българското ранносредновековно изкуство (Изкуство 1: 63 сл.; Ваклинов 1977), други приемат позицията на Н. Мавродинов без уговорки (Дончева 1996: passim; Теофилов 2003: 372–373, обр. 2; Милчева 2002). Централната сцена, определена от Н. Мавродинов като образи на Адам и Ева, се схваща и като изображения на божествената двойка Тангра и Умай (Овчаров, Н. 1992: 163–164, обр. 6). Атрибуцията на паметника се нуждае от нов поглед, който преди всичко трябва да покаже кои са специфичните черти на предполагаемия български художествен стил в него и да го отдели от сродни по размери и украса дървени сандъци. Сочените досега частични съвпадения на образи и орнаменти между сандъка и съкровището от Наги сент Миклош не са достатъчни. През X–XIV в. изработването на подобни сандъци с изображения на реални и фантастични животни е позната практика в Западна Европа. Предната част на един подобен сандък с размери 1,65/0,90 м се намира днес в Kunstgewerbemuzeum в Берлин-Кьопеник. Произхожда от Долна Саксония и се датира около 1300 година. Цялата повърхност е покрита с кръгли медальони, в които са представени реални и фантастични животни, в това число грифони (Mode 1974: Abb. 32).

V.2. ПРИЛОЖНО ИЗКУСТВО

V.2а. Металопластика

Чашата на Сивин жупан. Намерена е в Преслав при копаене на съвременен гроб (обр. 84). Според данни на очевидец се предполага, че е била положена при покойник в по-стар гроб с християнска ориентация и вероятно е стояла окачена на колана му (Тотев 1964: 5). Поставянето на скъпи предмети в християнски гробове на знатни покойници е известно от два гроба при Голямата базилика в Плиска, съдържащи златни коланни накити, златни обеци, копчета и пръстен (Михайлов 1979; Въжарова 1979; Инкова 2000), и от гроба в Мадара, където е намерена златна коланна гарнитура (Миятев 1927; Станилов 2006: 206 сл.). В това отношение преславската чаша не би могла да бъде изключение, но данните за първоначалното ѝ местоположение все пак остават несигурни. Централното от трите полета върху външната стена на чашата е украсено с растителен повлек, който има широко разпространение във византийски паметници от IX–X в. В XI в. се отнася нейната единствена засега аналогия – чашата от остров Готланд, която със сигурност има балканско-византийски произход (Тотев 1966). При обнарод-

ването на чашата е посочено, че най-горният ред се е получил неравен и с по-малки букви, тъй като е бил гравиран след запояването на ниския ръб-краче, който е стеснил мястото и го е направил неудобно за писане, и в крайна сметка тя е отнесена в периода след покръстването (Тотев 1964: 10 сл., особ. 14). Допуска се и възможност да е била изработена по-рано, както свидетелства инвокативният кръстен знак пред името Сивин, обичаен за началото на т.нар. прабългарски надписи (Бешевлиев 1992а: 82–83). Сигурно указание за свързването на чашата с българската езическа култура е гръцкият надпис на дъното. Изглежда първоначално там с еднакви по големина букви е било изписано само „Сивин, велик жупан в България", а по-късно (след покръстването?) над него е било добавено с по-малки букви в неравен ред „Богородице, помагай". В такъв случай християнската формула е могла да бъде гравирана след като нейният собственик, отначало езичник, станал християнин (Станилов 1994: 87). Тази формула е изписана с напълно аналогични на основния надпис букви и не издава палеографски (хронологични) различия, макар че граматически не се свързва с основния текст и не е, според други автори, основание за добавянето ѝ в християнско време (Михайлов 1996: 88). Формулата „Богородице помагай" е могла да бъде „забравена" в първоначалния текст на надписа и добавена след изписването на основния надпис. Това изглежда възможно в едно време на ранно християнство, когато обичаят за добавянето на основните християнски заклинателни изрази не е бил още утвърден. Езическата титла на нейния притежател – жупан – също не е сама по себе си основание за отнасянето ѝ в езическо време. Но датирането ѝ в XI в. само въз основа на данните от надписа и сходството ѝ с Готландската чаша, както се предлага (Михайлов 1996: 88–90), изглежда неприемливо. То не се съгласува преди всичко с данните за археологическата среда, в която е намерена. Аргументите за датирането ѝ около средата на IX в. изглеждат по-убедителни.

Обр. 84. Преслав. Сребърна чаша на жупан Сивин (Археологически музей – Велики Преслав)

Бронзови статуи. През 813 г. освен мраморни статуи Крум взел от двореца Свети Мамант и бронзови („медни") статуи на лъв, мечка и змей (дракон), които откарал в България (Рашев 1997в). Досега не са идентифицирани останки от такива бронзови фигури.

„Оловни предмети". Според някои византийски автори освен мраморни и бронзови статуи в България били изпратени и някакви „оловни предмети" (ГИБИ IV: 21: V: 171). Вероятно става дума за изображения на животни или хора. Следи от подобни изображения не са известни.

Дребна металопластика. Тук се отнасят коланните украси, накитите и амулетите, групирани по-горе според стиловата си принадлежност и с оглед на специалното изследване на този въпрос (Станилов 2006) с някои авторски добавки и опити за корекции (вж. III.1б, в, т. LXV–LXXI, LXXXVIII–XCI). Тяхната разностилност не позволява да се обособи „българския" стил с характерен орнамент, както аварският стил „грифони – ластари" или хазарският „лотосов" орнамент. Коланната металопластика се придържа в основни линии към палметата и растителния повлек, като изображенията на животни са епизодични и се изчерпват с образи на грифони.

Човешкият образ. Непосредственото съседство с Византия е причина в България да се появят печати и медальони с владетелски образи, наподобяващи външно византийските, но с някои важни детайли, отразяващи българската действителност. Печатът на Тервел е единственият в настоящия момент сфрагистичен паметник от периода преди покръстването. Коментиран е неведнъж от гледна точка на историко-политическото си значение (Юрукова 1978; Бешевлиев 1979а; 1992: № 81; Йорданов 1987: 53–55; 1991: 36–42; 2001: 19; Атанасов 1994; 1999: 35–46; 2004). Точното му местонахождение не е известно, но колекцията, в която се е

съхранявал първоначално, е била съставена предимно от печати, събирани от развалините на Константинопол. Изображението на Тервел е подражание на една схема, според която византийските императори се изобразяват върху своите монети до годината, в която Тервел получава титлата кесар, т.е. 705 г. Последният император, представен по този начин, е свaленият с негова помощ Тиберий (698–705). Тервел е показан като триумфиращ воин с ризница, шлем и копие на рамо (обр. 1). Върху щита е изобразен конник, пробождащ паднал на земята противник. Доколко чертите на лицето са индивидуализирани, е трудно да се каже поради липса на други изображения на Тервел, но липсата на брада и особено дългата коса, която се спуска край ушите и пада на раменете и гърдите, е детайл, непознат от изображенията на византийските императори. Техните коси се представят върху монетите къси, завити на руло край ушите (Йорданов 1987: 54). Косата на Тервел от печата наподобява косата на конника от Мадарския релеф и това е основание тази прическа да се схваща като характерна за българските владетели отсам Дунав. На опакото е изписан надпис на гръцки в превод: „Богородице помагай на кесаря Тервел".

Тълкуването на паметника се свежда до определянето му като владетелски знак независимо от изписаната там кесарска титла с предположението, че тя е била схващана от славянските поданици на Тервел като равностойна на императорската (гр. кесар = слав. цясар-цар). Като подкрепа се привеждат писмените сведения за намятане с хламида и приемане на войскови парад от Юстиниан II и Тервел, седнали на трибуната като равни. Към това може да се добави съображението за двойствения смисъл в тълкуването на кесарското достойнство на Тервел. Освен „българското", съществувало е и „византийско" и нямаме основания да смятаме, че двете са се покривали. Византийската страна е могла да даде тази висока титла на чужденец само ако го схваща – в случая символично – като реална част от своя управленски елит. Могла е да съществува тънкост, която Тервел не е долавял или тя не го е интересувала: Византия оторизира един свой кесар да управлява от името на императора областта България. От такава гледна точка чак до 927 г. тя налага използването на ниски византийски управленски титли за означаване на владетел – *кѝриос* (за времето на Тервел и целия VIII в.), *архегòс*, *прòтос*, *хегемòн* и *àрхон*, като от началото на IX в. последната става официален владетелски титул. Има известно основание да се предполага, че Юстиниан II е гледал на Тервел като на свой подчинен сановник, изпратен от негово име да управлява старите византийски земи, наричани България. При първата демонстрация на неразбиране или на неприемане на такова подчинено положение Византия е предприела „неочаквано" похода срещу България през 708 г. (Рашев 2001а: 78–79). Изглежда аналогична ситуация е съществувала дори през 927 г., когато може да се допуска, че Византия дава на Петър титла василевс не като признание за неговия политически суверенитет и не толкова заради оженването му за императорската внучка, а като израз на възприемането му като един от съимператорите на Роман Лакапин (Рънсиман 1993: 143). От такава позиция печатът на Тервел представя една противоречива действителност. Изображението му го приобщава към византийските императори чрез един тип иконография, на която неговият печат е последен пример. От друга страна титлата му, схващана в нейния пряк смисъл, го афишира като лице, поставено по-ниско и подчинено на византийския император. Печътът отразява различните гледни точки, от които двете съседни страни са разглеждали въпроса за суверенитета на българската държава и нейния владетел и за различния смисъл, влаган в едни и същи изображения и титли. От византийска гледна точка печатът е знак на един византийски сановник, но особеното положение на притежателя му не позволява, както смятат някои автори (Pelekidou 1991: 17), да считаме печата за паметник на византийската сфрагистика.

Медальоните на Омуртаг са познати в два екземпляра от злато (Йорданов, 1976; 1987: 64–71; 2001: 25–26; Бешевлиев 1992а: № 86) и отразяват сходна, но в същото време значително променена ситуация. И тук българският владетел е представен според иконографията на византийските императори от техните монети и печати за периода 741–829 г. (обр. 3). Нейното заимстване и подчертаването на такъв ясен християнски символ като жезъл с кръст, предполага наличие на християнска заклинателна формула, но тя липсва. Вместо нея е изписана домашната титла на владетеля – *кана сюбиги*. Представен като византийски император, но с прабългарска титла, българският владетел е

внушавал, че той е също така поставен от бога, както и неговият партньор. Домашният титул, дублиран от гръцкото „от бога архонт“, се появява в българските каменни надписи именно по времето на Омуртаг като израз на демонстрация за реално изравняване между двамата владетели. Омуртаг не е могъл да приеме символичен или недостатъчно ясно показан израз на равенство. Той е заимствал християнските императорски атрибути на власт и най-важната съставка на императорския титул „от бога“, добавяйки я към домашния си титул, за да изрази своята равнопоставеност. Медальоните са един от най-ярките изрази на борбата на България за отхвърляне на византийската ойкуменистична идея. След един период на победно военно противопоставяне и политическо изравняване с мира от 814 г., последвал нов етап на взаимоотношения, белязани от усилия за идеологическо изравняване. Отначало те имали външен характер чрез заимстване на аксесоари, християнски символи и титли и тази тенденция е най-добре изразена именно в периода на Омуртаговото управление.

Съществува група печати на българи на византийска служба – Мавър, Баян, Хумир и избягалия във Византия хан Телериг, почетен там с титла патриций (Бешевлиев 1992а: № 80, 82–84). Независимо от произхода си тези лица са част от византийската администрация, а техните печати – паметници на византийската сфрагистика (Pelekidou 1991: 21) с косвено значение за нашата тема.

Към металопластиката от езическия период напоследък се прибавят освен вече посочените образи от звънчета и четири метални фигурки в цял ръст (Станилов 2006: 230 сл., обр. 2, 5–7). Българската им принадлежност и датирането им в VIII–IX в. засега е спорно.

Съкровището от Наги сент Миклош. „Българската теза“ за златното съкровище от 23 съда, намерено случайно в Банат през 1799 г., бе формулирана ясно най-напред от Б. Филов (Filov 1919: 5; Филов 1924: 10) въз основа на лаконични бележки в нейна полза в трудове на Г. Шупка и Й. Стржиговски. Тя намери подкрепа от Г. Фехер и от унгарската историческа школа от 30-те години на XX в. (Fehér 1931: 124–126). Така формираното австро-унгарско-българско становище бе развито и обосновано на широк културно-исторически и искуствоведчески фон в специалното изследване на Н. Мавродинов (Mavrodinov 1943; Мавродинов 1959: 115 сл.). Българската му принадлежност и датирането му в IX в. бе обосновано на базата на съвпадението на някои орнаменти и образи от съкровището с паметници от България, както и на съображението, че то е могло да принадлежи най-вероятно на онзи народ, който през IX в. е владеел територията, на която е намерено. Към наблюденията на Н. Мавродинов по-късно бе добавен нов сравнителен материал (Изкуство 1, 1976: 133 сл.; Ваклинов 1977: 146 сл.; Ваклинов, Ваклинова 1983). Някои от сцените и образите бяха изтълкувани от гледна точка на тюркската или иранската религия и митология (Аладжов, Ж. 1982; 1983: 82, обр. 5–8; 1988; 1999: 19–23; Минаева 1988; 2002; Minaeva 1996: 37–42, pl. 11–18; Mihajlov 1996; Теофилов 2003: 375–376, обр. 6, 7). След последното издание на надписите (Göbl, Róna-Tas 1995) бяха направени нови опити за разчитането им (Георгиев 1999г), които още не са получили научна критика. „Българската теза“ се приемаше доскоро и от редица чужди специалисти. Някои унгарски археолози го приписват на унгарците от X в. (László, Rácz 1978; László 1983; 1988) – теза, която с основание се оценява като неприемлива (Bálint 1989: 191–192; 2002: 59–61). В една критика на тезата на Н. Мавродинов съкровището бе определено като сасанидско – резултат от тесните политически връзки между авари и перси през първата четвърт на VII в. (Димитров, Д. П. 1948). Напоследък представители на съвременната австрийска и унгарска школа сочат доказателства за връзката между съкровището и късноаварската металопластика (Bálint 1989: 193–194; Daim, Stadler 1996: 439–444; Дайм 2002: табл. 42–44). В каталога на последната изложба на съкровището неговата аварска принадлежност е подробно обоснована на основата на сравнителен изобразителен материал от аварски гробове (Bálint 2002: 72–80; Garam 2002), а новото монографично изследване го представя като аварско съкровище от VIII в. (Bálint 2004).

Обобщаващият очерк върху съвременното състояние на проучванията и аргументите за българската теза потвърждава (Станилов 2001: 26–28; 2006: 278 сл.), че става дума за сложен комплект, в изработването на който са участвали няколко ателиета. Съдовете образуват два сервиза по отношение на стила на украсата. Отделно от тях стои ритонът-рог, който се приема

за по-стар предмет от ранноаварско време. Независимо от ясно изразеното иранско-сасанидско влияние във формата на някои съдове и фигурални сцени с хора и реални и фантастични животни (кани № 2 и 7), то е продукт на особена художествена среда със силно византийско влияние, която е добавила нови мотиви и е усложнила проблема за неговата директна културно-историческа принадлежност. Може би най-добрата илюстрация за особения характер на съкровището е конникът от кана № 2, представен без стремена, което изглежда парадоксално за района, където е намерено съкровището, тъй като именно там се заселва племето авари, пренесло стремето от Азия в Европа. От гледна точка и на други подобни детайли (щъркелите от кана № 7), към които могат да се добавят и още неразчетените надписи, би било неточно то да се нарича директно аварско или българско. В случая се оказва по-важна не средата, която го е потребявала, а средата, която го е произвела.

Новите изследвания върху съкровището правят до известна степен актуална, но в друга посока, тезата на Д. П. Димитров, развита в неговата студия. Според нея формите на съдовете, орнаментите и фигуралните изображения са ирански, като само за реалистичните фигури от кана № 7 се допуска пряко елинистическо влияние и вероятна по-ранна изработка. Този автор смята, че съкровището е попаднало на Среден Дунав по същия начин, както сасанидските сребърни съдове са попаднали в областта на Урал и Кама – по търговски път (Димитров, Д. П. 1948: 395). Друга възможност, некоментирана досега в литературата, биха могли да бъдат съюзните отношения между Персийската империя и аварите, връх на които е съвместната обсада на Константинопол през 626 г. Тези отношения биха могли да бъдат причина за появата на най-старите съдове, към което впоследствие са били добавени нови. Общото впечатление от съкровището е, че то е изработено с отклонение от каноните на сасанидската металопластика, които могат да бъдат присъщи на един гръцки или арабски майстор, който ги следва в основното, но същевременно се отклонява от тях. Дискусията за съкровището не може да се смята за приключена въпреки последния обемист труд върху паметника (Bàlint 2004).

Обр. 85. Преслав. Бронзов амулет (Археологически музей – Велики Преслав)

Мними паметници на езическата металопластика. Освен вече посочените амулети със сигурна езическа символика, но датиращи според нас от християнския период на културата на Първото българско царство (гл. III.1б, в, т. LXXXVIII–XCI; обр. 85), в тази група трябва да се отбележат паметници с несигурна или невъзможна датировка в езическо време и дори непринадлежащи на българската култура. Бронзов медальон от с. Върбовка, Павликенско, интерпретиран отначало като паметник на прабългарската митология и религия (Тотев, К. 1989; Овчаров 1997а: 23, обр. 6; 2000), се оказа реплика на сцените, свързани с култа на т.нар. дунавски конник от II–III в. (предстояща публикация на К. Тотев). Бронзовата статуетка-ключ от Плиска е отнесена от нейния откривател с известно колебание към времето „преди идването на българите“ с позоваване на практиката за използване на подобни ключове през късната античност (Михайлов 1955а: 77–80). По-късно е включена без специален коментар като илюстрация заедно с паметници от езическо време (Ваклинов 1977: 96б; История 1981: 186). Открита е в пласта над каменната дворна настилка на Цитаделата южно от западната половина на Малкия дворец, в който са намерени три византийски монети от периода 976–1059 г. Високото качество на бронза и сюжетът на изображението са допълнително доказателство статуетката да бъде отнесена към паметниците на византийската дребна пластика от X–XI в. От X–XII в. произхождат изображения на музиканти със струнни инструменти в паметници на византийското изкуство и ареала на неговото влияние (Даркевич 1975: обр. 251а, б, 258, 267, 269, 283б). Заостреният шип над главата е характерен детайл от византийски бронзови статуетки от същото време (Стоянова 2003: обр. 1, 8), когато трябва да се отнесе и плисковската статуетка-ключ. Една по-конкретна атрибуция предлага тя да се интерпретира като ключ за църква, а фигурата – като изображение на свирещия Давид и да се дати-

ра в рамките на края на IX – началото на X в. (Георгиев 2000д: 79, 85–86). Аргументите на тази теза са неубедителни (Рашев 2004д: 383–386).

Примитивна рисунка на човешка фигура върху оловна пластина е определена като „изображение на шаман" въз основа на три детайла – тривърха („шаманска") шапка или шлем, шамански тъпан (дайре) и боздуган (Витлянов 1991). Според обнародваната снимка на паметника категоричното определяне на такива детайли е несигурно. Представеният върху гърдите кръст насочва свързването на образа по-скоро с християнството. Допълнителните наблюдения върху паметника (Овчаров 2000: 55–56, обр. 2) не променят основанията за неговата ревизия. С езическите култове на прабългарите са свързани бронзови амулети, изобразяващи куче, кон и птици (Мавродинов 1959: 267, обр. 265; История 1981: 67, обр. 8, 9, 16). Подобни изображения не са известни от езически некрополи и селища и вероятно се датират в X–XI в. (Рашев 2003 г.).

V.2б. Кост

Рогчета. Освен костените игленици и костените рогчета със семпла украса, отнесени погоре към оръдията на труда, са известни и рогчета със скулптирани или врязани изображения. В горната част на рогчето от Преслав (т. CXXXIV/1–5) са оформени четири симетрично разположени мъжки лица, определени като изображения на бог (божества) и сравнени с аналогични образи от знаменития Збручки идол. Макар намерено с материали от X в., рогчето несъмнено отразява езически култове и представи и би могло да бъде предмет от езическо време (Георгиев 1984б). Допълнителни данни потвърждават свързването му с езическите култове на славяните (Станилов 1997б). Аналогично оформление и съдържание има рогчето от Чучер в Република Македония, датирано в IX–X в. (т. CXXXIV/7). В горната му част са скулптирани четири мъжки глави, поставени под обща шапка, което още повече подсилва приликата им със Збручкия идол (Манева 2001). Долният край на рогче от Силистра е скулптиран във вид на конска глава (т. CXXXIV/10). Определя се като дръжка за бич. Друго рогче от Силистра, допълнително обработено и украсено с врязан геометричен орнамент (т. CXLIV/8), е свирка. Двата предмета, случайни находки, се отнасят към паметниците на ранносредновековната костена пластика (Атанасов 1987: 109, т. III/4, 5; IV/4, 5), но свързването им пряко с езическия период е проблематично. Върху едно рогче от Плиска (т. CXXXIV/6) е врязана рисунка-графит на кон (Михайлов 1955а: обр. 20), определян и като еднорог (Дончева 1978). Горният край на рогче от Кюлевча (т. CV/7; CXXXIV/9 – разгъвка) е покрит със семпла врязана украса.

Пластини. Рядко произведение на приложната косторезба са трите фрагмента от костени пластини от гроб № 33 в Нови пазар, които вероятно са украса на колчан или кожена чанта (Станчев, Иванов 1958: т. XXXI/4–6). Възстановеният орнамент на голямата пластина (т. CXXII/33; CXXXV/1) предлага редуване на два центрични мотива от двулистни и трилистни палмети, в които по различен начин са включени елипсовидни листа с точка – разновидност на аналогичните „кръгови" листа с точка. Този растителен елемент, както бе посочено по-горе, се появява към края на VII в. в изолирани находища от Източна Европа и Балканския полуостров и става особено характерен за късноаварската металопластика. Втората пластина (т. CXXII/33; CXXXV/2) е украсена с ластар, от който излизат кръгови листа с точка в центъра на вътрешното кръгче. Тези украси са едно от сигурните основания за отнасянето на гроба и част от некропола към VIII в.

V.2в. Керамика

Още Н. Мавродинов е посочил керамични съдове с излъскана повърхност и украса като пример за пластично „народно изкуство" (Мавродинов 1959: 82–85). Формуването на глинен съд на бавновъртящо се грънчарско колело наистина изисква техника и умения, близки до скулптирането. Това се отнася особено до каните и стомните от група В и по-точно до онези екземпляри, които имитират формата и лъскавата повърхност на съдове от цветни метали (т. CX; CXXII/33; CXXXVI). Устията на тези съдове са оформени със силно издължен слив, приликата на който с човка на птица се подсилва понякога от залепените острани плоски топчета-очи (т. CXXXVI/1, 4, 8). Върху едно гърне са оформе-

ни издатъци за провесване, оформени като птичи глави (т. CXXXVI/2). Някои съдове имат допълнително залепени релефни пъпки и ленти (т. CXXXVI/3, 5–7). Значителна част от каните от жълта и червена глина (група С) имат декоративни издатъци в основата на дръжките (т. CXVIII). Върху страничните стени на тези издатъци на каните от бяла глина са моделирани в техниката на ниския релеф в полусухо състояние от един до три листа (обр. 86). Стомните със столчета от същата група (т. CXIX) са умела имитация на източни метални съдове (Рашев 2004 г: 71–75). Всичко това надхвърля пряката функция на съдовете и ги прави произведения на приложното керамично изкуство (Рашев 2005в: рис. 1, 2).

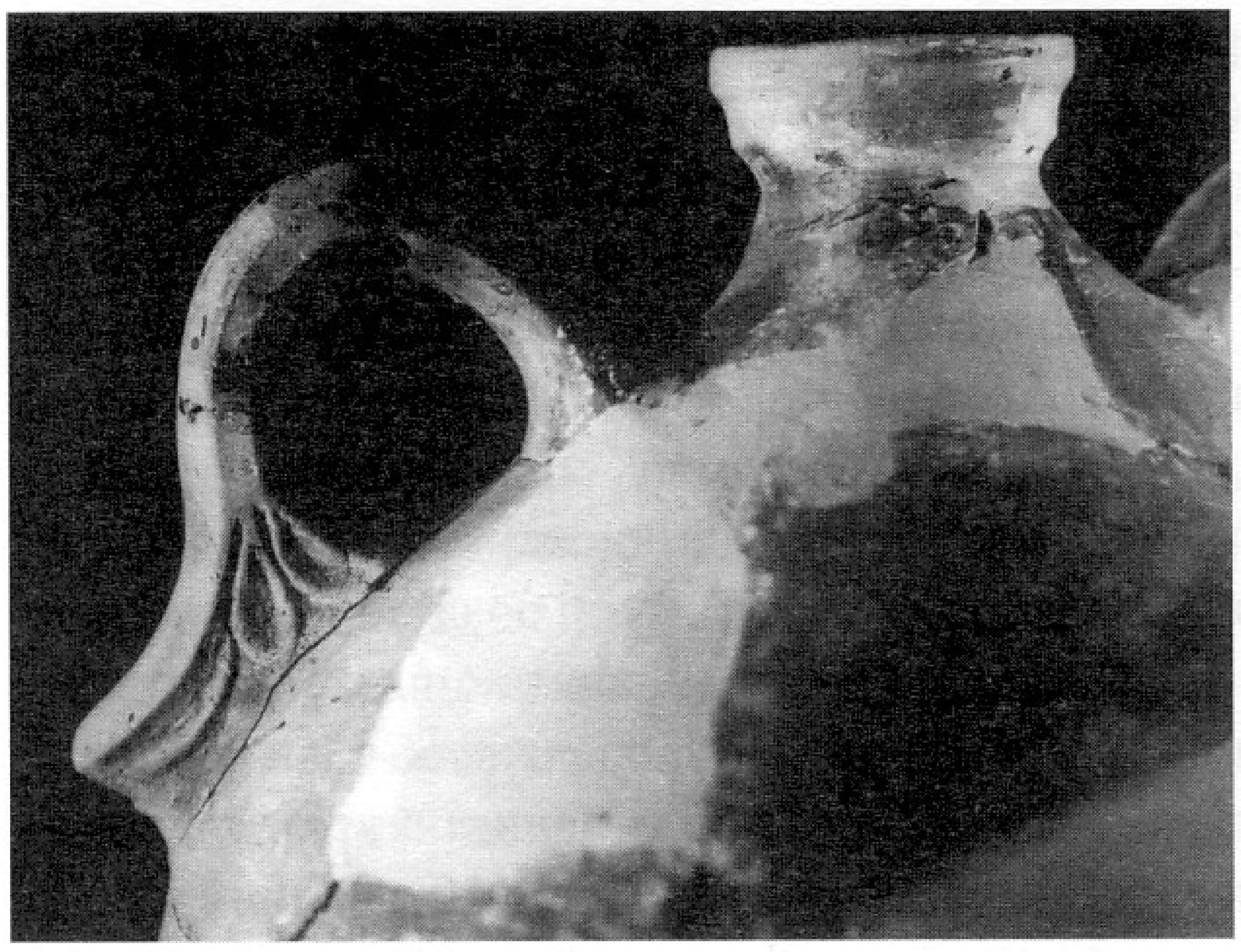

Обр. 86. Плиска. Съд от бяла глина от подземния ходник на Крумовия дворец (Археологически музей – Плиска)

V.3. „НАРОДНО" ИЗКУСТВО: РИСУНКИ-ГРАФИТИ

В тази група се отнасят рисунките-графити, врязани предимно върху камък. Част от тях не са оригинални изобразителни паметници, а репродукции на сцени от представителни паметници на изкуството. Други безспорно са израз на домашни сюжети, идеи и представи. Техниката на тяхното изобразяване, стилът и форматът на изображенията е основание да се определят не като паметници на изкуството, а по-скоро като изобразителни паметници на народната култура (за дискусията Рашев 1990в: 49, 53) или на „народното" изкуство, при цялата условност на това понятие.

Особеност, за която винаги трябва да се държи сметка, е невинаги сигурното им датиране. „Езическият" характер на някои изображения още не е доказателство за датиране в предхристиянско време. Поради това много от тях могат да бъдат общо отнесени към IX–X в. Трудно може да се установи със сигурност например дали една рисунка върху лицето на камък от крепостните стени на Плиска и Преслав е врязана по време на строителството на стената в езическия период или след това. Има случаи на наслагване на рисунки една върху друга, което е белег за относителна разновременност. Подобно на някои от споменатите по-горе паметници на металопластиката, преобладаващите фигури и композиции сред рисунките имат нехристиянски характер и това е главното основание да се тълкуват от гледна точка на езически вярвания и култове. Като цяло този дял от културата се смята за проява на прабългарската традиция поради презумпцията, че обичаят да се рисуват изображения върху податливата повърхност на различни строителни материали е една от най-съществените прояви на тази традиция. В подкрепа на този извод са посочени подобни изображения по техния път от Азия към Европа – от Монголия и Алтай до Средна Европа (Овчаров 1982б: 23 сл.). Това твърдение не трябва да се абсолютизира, тъй като рисунки-графити са известни в различни културни традиции. Тук е важно да се приложат критерии за сигурна връзка на рисунките с езическия период. Според степента на сигурност в датирането и атрибуцията на отделните изображения може да бъде предложено разделянето им в три подгрупи.

Сигурно датирани в езическия период. Те са врязани върху каменни блокове от постройки или върху предмети, чиято датировка в езическия период е безспорна. Сред тях трябва да се отбележат на първо място композицията върху модела на юрта от Девня (т. CXXXIII) и рисунката върху керемида от Мадара (Рашев 1973; 1976а), (т. CXXXV/3; обр. 87). Второто изображение е най-оригиналният паметник от цялата

група както по сюжет, така и по съчетаването на техниката на релефно моделиране на гърдите и врязване на останалите детайли. От селището, съществувало до изграждането на Голямата базилика, произхожда глинен съд с изображения на орли и знак (т. CXXXVIII/7), които се свързват, малко пресилено, с култа към орела в религията на прабългарите (Георгиев 1978). Както се отбелязва и по-долу, вероятно фигурите са имитация на сцена от метален съд. Върху блок от руините на Крумовия дворец е врязана рисунка на елен, преследван от куче (т. CXXXVIII/2), а върху блок от първия ред на Тронната палата – група елени и сърни (т. CXXXVIII/6). В основата на същата сграда е вграден блок с изображения на брадви (т. CXXXVIII/8, 9). Според стратиграфските си данни двете изображения са безспорна проява на езическата култура (Димитров, Я. 1997). Подобна трябва да е датировката на две фигурки на коне върху тясната страна на плочата с инвентарния надпис и жертвеника от с. Длъжко, Шуменско (Антонова 1965б: обр. 7, 8). Към това трябва да се добави, че някои от тези „езически" образи могат да се тълкуват не само от гледна точка на езически вярвания, но и на християнски представи, както и обратно – изображения в паметници от християнско време – като езически. Например сюжетът „лов на елен" се среща in situ и в двата случая. Изображенията на елен, представен самостоятелно или като обект на лов, се тълкуват във връзка с прабългарското шаманство (Бешевлиев 1981: 77; Овчаров 1982б: 40–41). Оказва се обаче, че по-голямата част от известните днес изображения от периода на Първото българско царство произхождат от паметници след покръстването, а значителен брой изображения на елен датират от периода на Второто българско царство и до XVII в. Тази устойчивост на образа подсказва дирене на връзка с християнството и тя получава добра подкрепа в данните за почитането на елена от различни източници. Според тях ловната сцена, врязана върху камък или мазилка на църква, може да се свързва с преданието за Плацид или да се приема като сюжет от светското изкуство на Византия, а единичните изображения на елен – като символ на чистото божие слово, към което богомолецът се стреми както еленът – към чистата изворна вода (Рашев 1996в). Неоспорими данни сочат идентифицирането на елена с Христос (Miquel 1991: 73–74). Така един и същи сюжет е могъл да има различна религиозна символика. Рисунката върху глинения съд от Плиска освен обвързване с прабългарската религия би могла да бъде репродукция на изображение от друг паметник (метален съд например, срв. Станилов 2006: 306, обр. 15/2), където той е имал друго съдържание (Рашев 1990в: 50). Без да се изключва по принцип наличието на култ към орела у прабългарите (известни са два пробити нокътя от орел в гроб № 15 от некропола при Нови пазар), върху глинен съд подобна сцена по-скоро би могла да се определи като опит за имитация на украсата на метални съдове от типа на сасанидските, върху които са представени орли в хералдична поза (Тревер, Луконин 1987: табл. 97).

Обр. 87. Мадара. Рисунка върху керемида (Национален археоогически музей – София)

За сигурно датирана в езическо време рисунка може да се счита изображението на конник от Плиска (т. CXXXVII/3) главно поради гръцкия надпис над нея, в който се чете „кана" (Бешевлиев 1979: 237; Овчаров 1997а: 93–100), независимо от различията в четенето на останалите му части (неубедителен нов прочит у Mihajlov 1998). Интерпретацията на сцената във връзка с култа към владетеля е вън от съмнение дори само от иконографията на паметни-

ка, свързан отдавна с мадарския скален релеф (Станчев 1955: 214, обр. 28). Конкретизацията на образа обаче е несигурна. Обединяването на всички изображения върху камъка и тълкуването им като сцена на поклонение на хан Маламир пред статуята на своите предци Омуртаг и Крум (Георгиев 1991б) е несигурна хипотеза. Тя се опровергава от различните по стил изображения, които са се появили в различно време. Първични са конят, конската глава под задните му крака и надписът с големите букви, останалите са нанесени с друго острие и най-вероятно по-късно (Рашев 2001б: 73–74). Без съмнение конникът е образ на хан, но липсата на собственото му име показва, че подобно на Мадарския конник той не е конкретно лице, а обобщен образ. Такова изображение е и т.нар. Преславски конник (т. CXXXVII/2). Облеклото му, знакът до главата му и тичащото зад него куче са белези за определянето му като владетел. Отдавна е посочено сходството му с Мадарския конник (Филов 1939).

Вероятно датиращи от езическия период. Към тази група могат да се причислят сцените на двубой между двама конници (т. CXXXVII/1), отразяващи вероятно някаква легенда или историческо събитие (Рашев 1990: 53, т. IV/3, 4). Образът върху тухла, намерена при разкопките на западната порта в Плиска (т. CXXXVIII/5), е определен като антропоморфен образ на слънцето в езическата религия на славяните (Михайлов 1974: 231–232) или на прабългарите (Овчаров 1978: 31), но всъщност е изображение-апотропей (Рашев 1984: 133–134, обр. 3д) – образ на една от трите древногръцки горгони – Медуза, за която е характерно представянето с изплезен език и коси от змии (Рашев 1990: 52). Този стар езически апотропей е могъл да намери радушен прием и в по-късна езическа среда, още повече, че той фигурира и върху серия византийски амулети от X–XII в. В тази група може да се включат още: конник с ритуално вдигнати ръце (т. CXXXIX/1), конници с копия със знаменца или с лъкове (т. CXLIX/6–8, 10, 11), мъжки фигури, определяни като шамани (Лисицов 1984: 201, обр. 2; Овчаров 1997а: 59 сл.; Калоянов 1995), макар всяка от тях да е представена с различни „шамански" (?) атрибути (т. CXXXIX/2–4) и две мъжки глави на „прабългари" (т. CXXXIX/5, 9). Тук могат да се отнесат, с по-малка степен на вероятност, някои ловни, бойни и битови сцени и отделни изображения на хора и животни от крепостните стени на Плиска и Преслав (т. CXXXVII/4; CXXXVIII/1, 3; CXXXIX/11).

Съмнителни и несигурно датирани. Към тях трябва да се причислят хералдичните изображения на орли, грифони и дракони, свързвани с религията на прабългарите (Овчаров 1981: обр. 8; Аладжов Ж. 1999: 28–29, обр. 71, 76, 77, 85), които в действителност са копия на изображения върху камък, кост, текстил и от илюстровани ръкописи и най-вероятно датират от християнско време (Рашев 1990в: 50, т. I/5, 6). Една група рисунки се определят като „слънчев" конник. Това са човешки изображения с радиално излизащи от главата „лъчи", свързвани със соларния култ и бог Тангра (Аладжов, Ж. 1999: 101, обр. 69). Лъчите всъщност представят коса или коса и брада едновременно, а изображенията не притежават детайли или символи, показващи връзка с какъвто и да е култ. Датировката им е несигурна. Това се отнася и до рисунки на женски фигури с означен полов орган, определяни като изображение на древнотюркската богиня Умай. Нейният култ се допуска у прабългарите поради презумпцията, че прабългарската религия била напълно сходна с тази на източните тюрки и образувала три нива, горното от които е представено от божествената двойка Тенгри–Умай (Овчаров, Н. 1992; Овчаров 1997а: 23 сл.). Това тълкуване неубедително се пренася и върху рисунката от Мадара (Рашев 1990в: бел. 109). Датирането на рисунките при с. Горна крепост, Кърджалийско в периода на ранното средновековие е проблематично, други (Царевец, Врачанско и Мадара) се отнасят към късното средновековие.

Липсват сигурни данни за датирането на рисунките от района на Сяр в Северна Гърция и Източните Родопи в „края на VII – началото на VIII в." само въз основа на тяхната схематичност и свързването им с писмените известия за прабългарите на Кубер (Овчаров 1983в; 1994: 100; Аладжов, Овчаров 1986). Ранната им датировка се основава на признак, който е изобщо характерен за тези паметници, а етническата им принадлежност при липса на конкретни данни е хипотетична (Рашев 1996в: обр. 3/1).

Няколко рисунки-графити на ботуши първоначално бяха изтълкувани като шамански атрибути въз основа на аналогии от Южен Сибир (Овчаров 1982б: 62). У нас те са врязани върху паметници, които се отнасят към периода след

приемането на християнството – върху „Симеоновата“ добавка на крепостната стена на Вътрешния град в Преслав, върху глазирани съдове от X в. и върху камъни от манастира при Равна. Това бе повод тези изображения да се свържат с християнската символика за нозете на Христос (Diaconu 1975) или за обувките на Мойсей (Костова 1994). Проблематично е датирането на рисунките от Карагуй, дн. Горталово в периода на ранното средновековие (Рашев 2003в: 168). Единственият по-сериозен довод, според който тези рисунки върху скала бяха обявени за прабългарски, е сцената от една права и една легнала фигура, при което правата държи палка и кръгъл предмет, определен като шаманско дайре. Въз основа на етнографски (описателни, но не изобразителни) данни от Средна Азия и Сибир тя бе обяснена като извършван от шаман обред за излекуване на болен (Овчаров 1996: обр. 3; Аладжов, Ж. 1999: 27). Останалите изображения от тази група представят човешки фигури с разперени встрани ръце, една от тях с лък, и изображения на елени и коне. Едва ли всяка фигура с палка и тъпан или с лък следва да се определя като шаманска. Една новооткрита глинена глазирана фигурка от Плиска с такива атрибути принадлежи на византийската керамика от края на X – началото на XI в. и представя обикновен музикант с тъпан (Рашев 1998а: 174–175, рис. 1/9; 2005г: обр. 2/6; Стоянова 2002). Освен това датировката на изображенията от Карагуй, както и на други несвързани с други археологически комплекси рисунки-графити, е проблематична. В тях няма стилова черта или реалия, които позволяват датиране в VIII–IX в. Обратно, такива детайли като например контурното представяне с широк жлеб на фигурите от „шаманската“ сцена издават белези за по-късна датировка. Тя се отнася и за изображенията на коне и елени от този регион, датиращи в по-голямата си част от периода на Второто българско царство (Аспарухов 1984). Към групата се прибавя рисунката върху каменен свещник от с. Овчарово, Търговищко (Николова 1978) и рисунките със сексуални сюжети, тълкувани като сакрални и свързвани с древноиндийски (Овчаров 1993б; 1997а: 147–165) или прабългарски шамански ритуали (Калоянов 1996).

V.4. ИЗОБРАЖЕНИЯ НА БЪЛГАРИ ВЪВ ВИЗАНТИЙСКИ МИНИАТЮРИ

В три византийски илюстровани ръкописа се съдържат изображения на българи, свързани със събития от българо-византийските отношения през езическия период. Тези изображения са по-късни от датата на съответните събития и отразяват модата и художествения стил във Византия от времето на тяхното създаване. Някои изображения съдържат специфични елементи от българското облекло, каквито не са известни от домашни източници. Върху тези моменти е обърнал внимание още първият изследовател на тези паметници (Ivanov 1930: 328–329).

Една сцена от Менология на император Василий II от XI в. (История 1981: 143; Бешевлиев 1981: 22) представя избиване на християни от български войници. Един от тях е предаден в цял ръст, облечен с къса връхна дреха с кожена яка, закопчана с ширити и препасана с украсен с кръгли апликации колан, на който са окачени нож, торбичка с огниво и костено рогче (т. CXL/1). Другите двама носят подобни тъкани дрехи, украсени с розети (CXL/2, 3). В Мадридския препис на хрониката на Йоан Скилица от XII или XIII в. (за проблемите около датата вж. Божилов 1991в: 18–21) се съдържат няколко миниатюри, илюстриращи епизоди от българо-византийските отношения до покръстването (Божков 1972: обр. 8, 12, 13, 26, 27; Бешевлиев 1981: 23). Това са едно изображение на хан Крум и четири на хан Омуртаг, от които особена художествена и историческа стойност има миниатюрата, представяща хан Омуртаг (в текста към илюстрацията „българинът Кутрагон, син на Крум“) сред две групи византийски пленници (Божилов 1991в: 23). При неконвенционално предадените фигури е показана къса връхна дреха с ширитно закопчаване, обшити ревери и поли и широки ивици (перибрахион) над лактите (т. CXL/4;

обр. 88). Това е византийската аристократична дреха скарамангион, с която българските езически владетели са представени, за да се отличи пониският им ранг от този на византийските василевси (Атанасов 1999: 48). Две миниатюри от българския превод на летописа на Константин Манасий във Ватиканската библиотека от XIV в. (Дуйчев 1962; Божилов 1996б) показват хан Крум в сцена на пленяването на Никифор I и угощение на хана по случай победата над византийците в 811 г. (обр. 93). По облекло, отличителни знаци и въоръжение българите в тези миниатюри не се отличават от византийците.

Разгледаните паметници (без византийските миниатюри), макар немногобройни, позволяват обединяването им в проява на българската езическа култура, която може да се означи като „българско езическо изкуство“ или „българско (старобългарско) изкуство от VII–IX век“ (Filov 1919; Филов 1924; Мавродинов 1959: 34 сл.; Изкуство 1: 63 сл). Този феномен има свои особености. Неговият фонд все още не е достатъчно сигурен по отношение на датировка и атрибуция на паметниците. Присъстват паметници със съмнителна, недоказана или погрешна датировка в езическия период. В зависимост от подхода на отделни автори се предлагат различни характеристики на явлението. Сигурните паметници, разгледани тук по-горе, се отличават с липса на единен, специфичен стил на изобразяване, с отсъствие на устойчив репертоар от сюжети, образи и орнаменти. Налице са разнородни и разностилни паметници, които не образуват единна система, каквато отличава изкуството на нейните съседи от същото време – Византия, Аварския хаганат, Хазарския каганат. В рамките на една група предмети (коланните украси) са представени няколко различни стила, съществували едновременно или с малка разлика от време. Някои жанрове (скулптурата) предлагат единични паметници. От такава гледна точка изказаните напоследък идеи за характера на българското езическо изкуство и връзката му с езическата религия и митология (Минаева 1991; Minaeva 1996: 11–85) заслужават специално изследване.

Обр. 88. Хан Омуртаг и български войници, посичащи византийски пленници. Миниатюра от Мадридския ръкопис на хрониката на Йоан Скилица (XIII в.)

Глава VI

ПИСМО И ЕЗИК

VI.1. НАДПИСИ И РЪКОПИСИ

VI.1а. Надписи на гръцки език

Означават се като „първобългарски" („прабългарски") в духа на традицията от 30-те години, когато всички паметници на представителната българска езическа култура са приписвани пряко на прабългарите. „Първобългарски надписи" е заглавието на четирите издания на корпуса на В. Бешевлиев (Бешевлиев 1934; 1979а; 1992а; Beševliev 1963). Дискусията от началото на 80-те години относно правилното им наименование – „прабългарски" (първобългарски) или „български" не донесе промяна (Петров, П. – Векове, 1982, 1–2; Стойнев, А. – Проблеми на културата 1983, 6; Богданов, И. – Проблеми на културата, 1984, 3; Аладжов, Ж. – Palaeobulgarica 1984, 1; Добрев, П. – Проблеми на културата 1984, 4 и др.). Те могат да бъдат определяни от различни позиции. От строго епиграфска гледна точка те са надписи на гръцки език (с две изключения) на българската държавна канцелария. От гледна точка на мястото на създаването им те са български надписи, а с оглед на монополното положение на прабългарската върхушка в управлението на държавата – прабългарски (първобългарски, протобългарски). Тъй като нито един от тези три варианта не съдържа в себе си едновременно посочените три характеристики, въпрос на избор и уговорка е използването на едно от трите възможни определения. Тук се използва езиковият признак, който позволява тази група да бъде отделена от другите, които също са „български".

Детайлното езиковедско изследване и историческа интерпретация на тези надписи, обособени от В. Бешевлиев в шест групи (летописни, триумфални, мирни договори, военни, строителни, възпоменателни), оставя малко място за добавки. Тук ще обърнем внимание на някои послабо засегнати страни от характеристиката им и ще прибавим един нов паметник. Разгледани според принадлежността си към съответните владетели, те са (без лошо запазените и без онези, за които липсват ясни указания за времето на изсичане), 50 на брой. Като оставим настрана спорния проблем за авторството на надписи Ic и IIa, b от Мадара, разгледани по-горе, (с. 214–216) останалите се разпределят по владетели по следния начин (номерацията навсякъде по Бешевлиев 1992а).

Надписите от времето на Крум са летописни и триумфални. Към летописните № 2–5 би могъл да се добави № 47 (т.нар. Хамбарлийски надпис), включен в групата на т.нар. военни надписи. Той е добре изразен летописен надпис, посветен на събитията от 812–813 г., когато България присъединява и организира във военно-административно отношение част от Тракия и е един от най-ранните (т. CXLI). Хан Крум се оказва автор на по-голямата част от летописните надписи. Това негово предимство значително ще нарастне по обем, ако надпис II от мадарския релеф наистина описва българо-византийските отношения по време на неговото управление (срв. тук V.1а). На Крум се приписват и всички триумфални надписи, съобщаващи за победни сражения и превзети градове (№ 16–40), общо 24 на брой. Аргументът за това е тяхната еднотипност, съвпадението на имената на завладените от Крум византийски крепости от писмените извори и тяхната локализация в Източна Тракия, където той воюва през 812–814 г. Съществуват само два проблематични надписа. Първият е колоната с името на крепостта Бурдизо. Тя без съмнение е била превзета през 813 г., но е била завладяна и по време на похода на Мала-

мир в Тракия. Вторият съобщава за сражение при Сяр. Събитието се свързва с похода на Крум в Струмската област през 808 г., макар Теофан да не съобщава имена на византийски крепости във връзка с този поход. Съществува известна вероятност надписът да се свърже и с похода на Персиан от 837 г. в Солунската област, когато впрочем името на този град също не се съобщава нито във византийски източници, нито в Персиановия надпис от Филипи. Съставът на Крумовите надписи доста пълно отразява действията му, познати от византийските писмени източници.

Аналогично покритие съществува да известна степен и за управлението на Омуртаг. На този владетел принадлежат текстовете на трите мирни договора (т. CXLII/4), три от четирите строителни надписа (т. CXLII/2, 3; обр. 89), 11 от 12-те възпоменателни надписа и вероятно всичките 7 инвентарни надписа, т.е. половината от всички каменни надписи изобщо. Към тях се прибавят надписите върху двата му златни медальона. Най-вероятно по времето на Омуртаг са били изработвани и пръстените, от които засега е известен само един екземпляр (т. LXXXII/1) с надпис „Тези пръстени дава архонтът“ (Бешевлиев 1992а: № 88), а вероятно и надписът върху керамичен печат, чието точно разчитане и предназначение е засега в рамките на хипотезите (Аладжов 1999в; 2003; Георгиев, Аладжов 2002). Те допълват номенклатурата на надписите върху камък и потвърждават извънредно широкото разпространение на гръцкото писмо в България през управлението на този владетел. Той не е имал предпочитание към летописните надписи. Сведенията за две големи военни експедиции, достигнали до Днепър и Тиса, са отразени във възпоменателни, а не в летописни надписи. Като цяло тяхното отсъствие съответства на прекратяването на българо-византийския конфликт, на предприетото строителство, на укрепването и консолидирането на военно-административната върхушка около владетеля и формирането на корпуса на т.нар. хранени хора (срв. VII.2б и Бешевлиев 1992а: 75–77; Андреев 1993; Степанов 1999а: 92–94). От формално-количествена гледна точка най-голям брой надписи произхождат от Крум, но еднословните или двусловни негови триумфални надписи не могат да се сравняват с големите текстове на Омуртаговите надписи и разнообразието на информацията в тях. Този владетел държи първенството по разнообразие и обем на текстовете. Единствен той е оставил надписи от всички групи без тази на триумфалните. Текстовете на неговите надписи са съставени по характерна за всяка група схема, която издава определен канон в работата на държавната канцелария. Те са изсичани във време, когато е отминало импровизираното съставяне на текстове под формата на жив и свободен разказ, в който се долавят елементите на историческия спомен и преданието (части Ic и II от надписа около Мадарския конник, Крумовите летописни надписи). Омуртаговите надписи са делови и точни, отразяват ясно и недвусмислено фактите, служат си с лични имена, а не с епитети и прозвища. При Омуртаг държавната канцелария е работила най-активно и е изработила еднотипна структура на споменатите по-горе три групи негови надписи.

При наследниците на Омуртаг рязко се съкращават обемът и характерът на надписите. Маламир е автор само на три надписа – по един летописен, строителен и възпоменателен. Обективна причина е могло да бъде краткото му управление, но че по-скоро става дума за тенденция, се вижда и от единствения надпис на Пер-

Обр. 89. Хан Крум (б. Чаталар), община Шумен. Колона с надпис на хан Омуртаг (Национален археологически музей – София)

сиан въпреки продължителното управление на този владетел. При това неговият надпис не е бил поставен в Плиска, както можем да очакваме, а в една от църквите на временно окупирания от него византийски град Филипи. Със смъртта на Омуртаг вероятно изсичането на тежки и неподвижни надписи било заменено с византийската практика за писане върху папирус. Управлението на първите християнски владетели Борис-Михаил и Симеон, както и на техните наследници, е белязано само с по един каменен надпис и макар приписката на Тудор Доксов от 907 г. да е датирана и според прабългарския календар и да съдържа нещо от духа на старите каменни надписи (Трендафилов 1992), времето на каменните надписи вече е отминало.

Две особености, придаващи оригиналност на тези надписи, са останали вън от вниманието на досегашните изследвачи. Първата се отнася до заимстването на фрази, в които е концентрирана основната идея на автора, от други източници. В Търновския надпис на хан Омуртаг това е идеята за преходността на живота, изразена в известната фраза „човек дори добре да живее, умира и друг се ражда" (Бешевлиев 1992а: 208). Според някои издирвания фразата е заета от Корана (устна информация на П. Юхас). В надписа на хан Персиан от Филипи текстът: „...Който търси истината, бог вижда, и който лъже, бог вижда. На християните българите направиха много добрини и християните ги забравиха, но бог вижда" (Beševliev 1963: 166; Бешевлиев 1992а: 142) внушава идеята за всевиждащия Бог, която се съдържа на различни места в Стария и Новия завет (обр. 90). Вмъкването на тези готови фрази и преплитането им с конкретното съдържание на надписите издава образованост на съставителя или поръчителя на надписа, която надхвърля тази на обикновения писач.

Втората особеност е типовият характер на някои групи надписи. Като изключим летописните и договорните, към които според съдържанието си се добавя и Хамбарлийският надпис – „военна заповед" (Beševliev 1963: № 47; Бешевлиев 1992а: № 47), всички останали следват определена схема, която се нарушава само в отделни детайли. Най-добре тя е отразена във възпоменателните, които следва да се схващат и като надгробни надписи (епитафии). Почти във всички надписи се проследяват в непроменен ред пет структурни части: а) име и титла на владетеля; б) име и титла на починалия; в) принадлежност към хранените хора на владетеля; г) причина и място на смъртта; д) род на починалия. Само в Маламировия надпис в памет на Чепа боготор накрая е добавено „това се постави за негов спомен". По своята еднотипност тези надписи напомнят древнотюркските енисейски епитафии, съставени също по определена схема, но в различен стил (Батманов 1959). Подобна еднотипност се проследява и в строителните надписи. Те се състоят от три части – персонална, констативна и пожелателна, като се различават с някои детайли. Персоналната част съдържа името на владетеля, домашната му титла и нейния гръцки вариант и мястото, където обитава владетелят. Констативната излага информацията за съответния строеж. Пожелателната част започва с характерното „нека" и включва послание към четящите надписа, пожелание за дълголетие и (в Чаталарския надпис) дата на изсичането. Налице е една предварително определена и доста точно спазвана схема. Подобна схема е съблюдавана и при изсичането на триумфалните и инвентарните (военни) надписи. Нейното прилагане за всяка група надписи показва, че изсичането им се е подчинявало на определени правила, които са изключвали нарушаването на типа. На такава схема не се подчиняват само летописните надписи. Причината е преди всичко в техния неподдаващ се на схема-

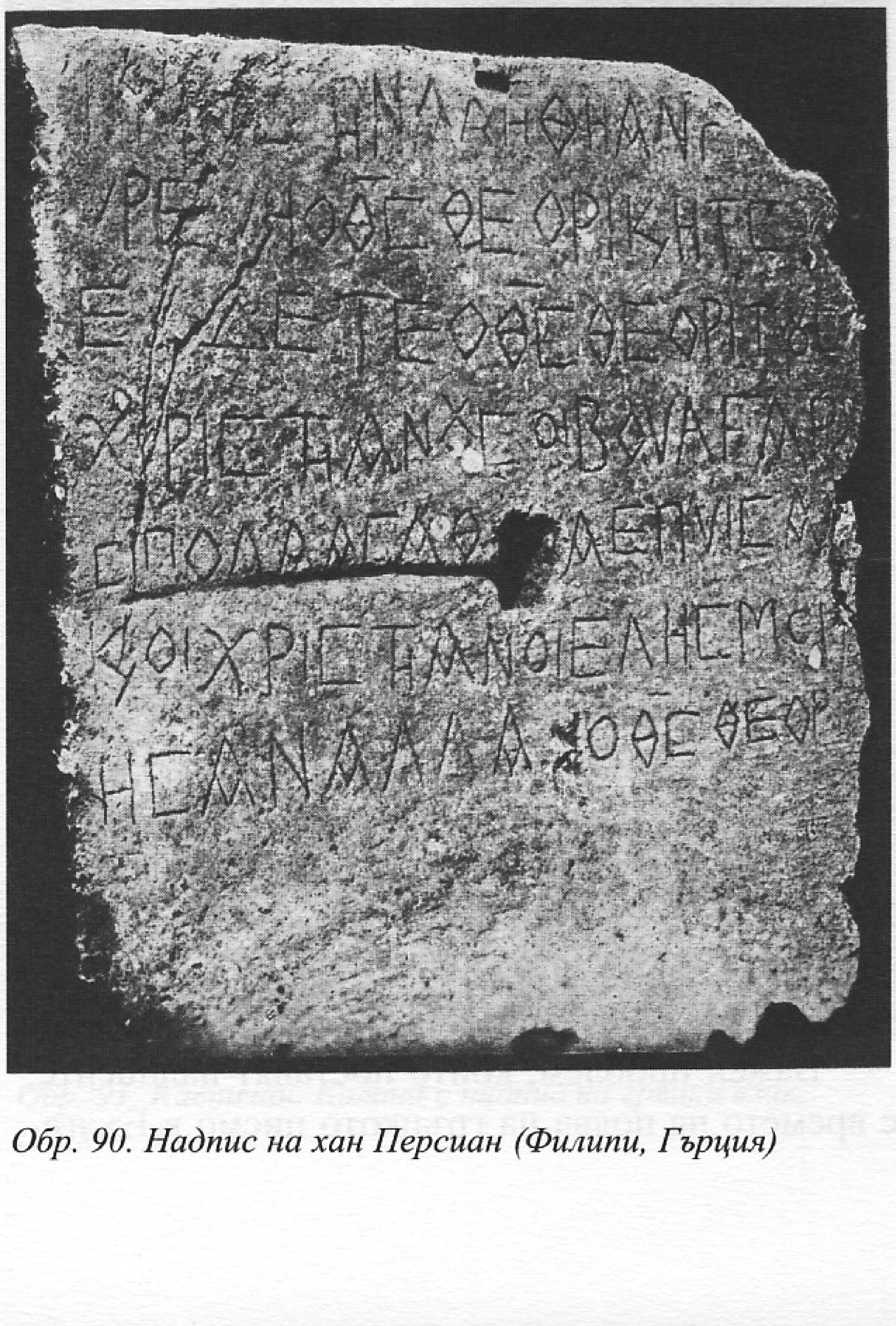

Обр. 90. Надпис на хан Персиан (Филипи, Гърция)

тизиране жив разказ. Не може да се изключва и една ранна фаза на традицията, когато още не са били оформени схемите. Това се потвърждава донякъде от факта, че всички летописни надписи се отнасят към времето на Крум. Езикът и стилът на тези надписи са много близо до езика и стила на надписа около Мадарския конник.

Местата, където те са се издигали първоначално, не са известни със сигурност, тъй като нито един от тях не е открит in situ. Както бе посочено по-горе, вероятно само за колоната от Чаталар може да се допуска, че се е издигала там, където е намерена. Вероятно по средата на пътя от Плиска за Дръстър или на друго важно място се е издигала колоната с Търновския надпис на хан Омуртаг и по тази причина тя е могла лесно да бъде открита и пренесена по-късно в столицата на Второто българско царство. Предположенията за нейното първоначално място в Търново (История 1986: 59 сл.) вероятно трябва да се изоставят поради периферното разположение на района през IX в. и липсата на останки от масивни представителни сгради, които да предполагат присъствието на такава колона в населено място. Цялостното проучване на хълма Царевец показа, че малкото българско селище от X в. върху останките на ранновизантийската крепост (Алексиев 1976) не е могло да бъде такова място. В Плиска нито един надпис не е открит in situ. Четвъртитата основа, открита от К. Шкорпил югоизточно от Тронната палата и приета за постамент на колона с надпис, се оказа по-късно основа на стълбище в югоизточната кула на Крумовия дворец. Четири основи от ломени камъни и хоросан, подредени в редица между Тронната палата и Дворцовата черква (Михайлова 1992: обр. 1, тук т. XXXIX/14), биха могли да бъдат основи на колони. Предположението, че такива колони са били поставени върху външния зид-стилобат на езическия храм западно от Тронната палата (Георгиев 1989б: 341–342), е хипотеза без преки данни. Без съмнение те се разполагали около двореца и на други видни места в столицата (Бешевлиев 1992а: 35, 94–95). Вероятен постамент на голяма колона е масивната зидана основа пред източния зид на Тронната палата. На открито, на видими отдалеч места и до пътищата, преминаващи през българо-византийската граница, се разполагали пограничните надписи (вж. тук гл. I.1в).

Важен проблем, който поставят надписите, е времето на поява на гръцкото писмо в България. Привежданите досега доказателства за появата му в началото на VIII в. се основават на предполагаемото авторство на Тервел в надпис Ic около мадарския скален релеф и на предположението за съществуването на българо-византийския договор от 716 г. в писмен вид, което позволило на Крум да поиска възобновяването му през 812 г. (Beševliev 1963: 61–62, 118–120; Бешевлиев 1992а: 93, 112–113). За датата на надпис Ic и спорната му пряка връзка с Тервел вече стана дума по-горе. Аргументът, свързан с договора, трябва да се приема като косвено доказателство. Началото на използване на гръцкото писмо в България за изсичане на каменни надписи трябва да се съобразява с датираните с владетелски имена надписи. Според този критерий за най-ранен трябва да се смята надписът от Силистра, който съдържа името на Крум и излага събитията от 811 г. Надписи с името на по-ранни от Крум владетели не са известни. Разгромът на византийската войска през м. юли 811 г. и смъртта на двама императори – единият паднал на бойното поле, другият починал по-късно от раните си – е бил подходящ повод да се съхрани за потомците споменът за това славно събитие чрез записване върху камък на езика и с писмото на победения висококултурен съсед и противник (Рашев 1998в: 201). Хронологическото предимство на Силистренския надпис се потвърждава косвено от втория Хамбарлийски надпис, където превземането на Сердика през 809 г. е споменато с превзети през 812 г. крепости, вероятно защото става дума за повторно превземане на града след разрушаването му от Крум и поправянето му от Никифор I. Налагането на гръцкия език и писмо като официални в България именно при Крум съответства на мащабната и динамична личност на този владетел и отразява голямото сближаване между двете враждебни страни, народи и религии въпреки водещата се между тях война. Именно тогава в България попадат византийски политически емигранти, образовани хора, които Крум толерирал и използвал като учители на българите по строеж на обсадни машини, както и за автори на неговите първи надписи. Неговото предразположение към гръцката култура може да се съзре и във факта, че той приел в семейството си Константин Пацик, гръцки емигрант, когото оженил за своята сестра и го направил свой изключително приближен човек (той е един от придружителите и вероятен преводач на Крум

при преговорите през 813 г. при стените на Константинопол). Надмощието на България в конфликта и плановете за превземането на Константинопол са изисквали от него да си служи с гръцкия език, за да възвеличава победите си. Ако е така, възникването на българската каменна летопис от началото на IX в. трябва да се определи като спонтанно явление, предизвикано от успешния за България сблъсък с Византия и улеснено от големия брой образовани гърци в двора на българския владетел. Отношението на Крум към византийските културни ценности и грижата да ги използва като част от материалните знаци на своя триумф е намерило извънредно ярък израз в колоните и статуите, които той наредил да пренесат от двореца Св. Мамант край Константинопол в България (Рашев 1997в). Обективна причина за възприемане на гръцкото писмо и език е бил и значително увеличеният брой негови поданици, които дотогава живеели във Византия и са използвали този език за официална комуникация. Така по времето на Крум е било поставено началото на процеса на приобщаването на България към гръцката култура. В този начален етап то засегнало нерелигиозни сфери на тази култура, но сближаването с нейния християнски дух и форми е било само въпрос на време (Рашев 2001а: 108–109).

Откриването на нови надписи е рядко събитие. Част от колона с надпис е намерена при изкопни работи неизвестно къде точно в околностите на Каспичан през 1977 г. (обр. 91). Той е бил прибран от г-жа Вера Антонова и днес се съхранява във Фонда на ИМ-Шумен (инвентарна книга № 19, инв. № 20615). В едно предварително необнародвано съобщение е предложено четенето (в българска транскрипция) КАСТРОН ХАТЕНИТОН ТОНЗИВИТОН, в превод: „Крепост Хатенитон на тонзивите". Предполага се, че тази крепост се е намирала в околностите на Каспичан (Алексиев 1993: 178 – четене и коментар на К. Попконстантинов).

Надписът е изсечен върху къс от вторично употребена колона от бял ситнозърнест мрамор с размери: дължина 1,08 м, диаметър 0,52 м (т. CXLIII). В горния край колоната завършва с високо 0,20 м уширение, наподобяващо база, там диаметърът на колоната е 0,56 м. В центъра на тази основа е издълбана кръгла дупка за закрепване към база или за монтиране на капител с диам. 0,03 м и дълбочина 0,015 м. Долният край, където е отчупването, е бил подравнен по периферията, за да бъде колоната добре закрепена с оглед на вторичното изсичане на надписа. Текстът гласи:

+ ΚΑCΤΡΟΝ
ΧΑΤΕΝΙ

ΤωΝΓ(Τ?)ΟΝΖ

ΒΙΤωΝ

+ ΚΑCΤΡΟΝ ΧΑΤΕΝΙΤωΝ Γ(Τ?)ΟΝΖΒΙΤωΝ

Кръстът в началото е с подчертани краища. Буквите са нееднакви по височина, от 0,08–0,15 м, най-често 0,10 м. Ширината на жлеба е 0,08–0,10 м, дълбочината 0,002–0,003 мм. Начертанието им е сигурно и не създава проблеми.

Както във всички надписи от тази група, означени от В. Бешевлиев като триумфални, името на крепостта е в genetivus appositivus без определителен член (Бешевлиев 1992: 54). В случая то е в мн. ч., чието окончание е еднакво за всички падежи и поради това родът на формата в номинатив е трудно да се определи. Тя е двой-

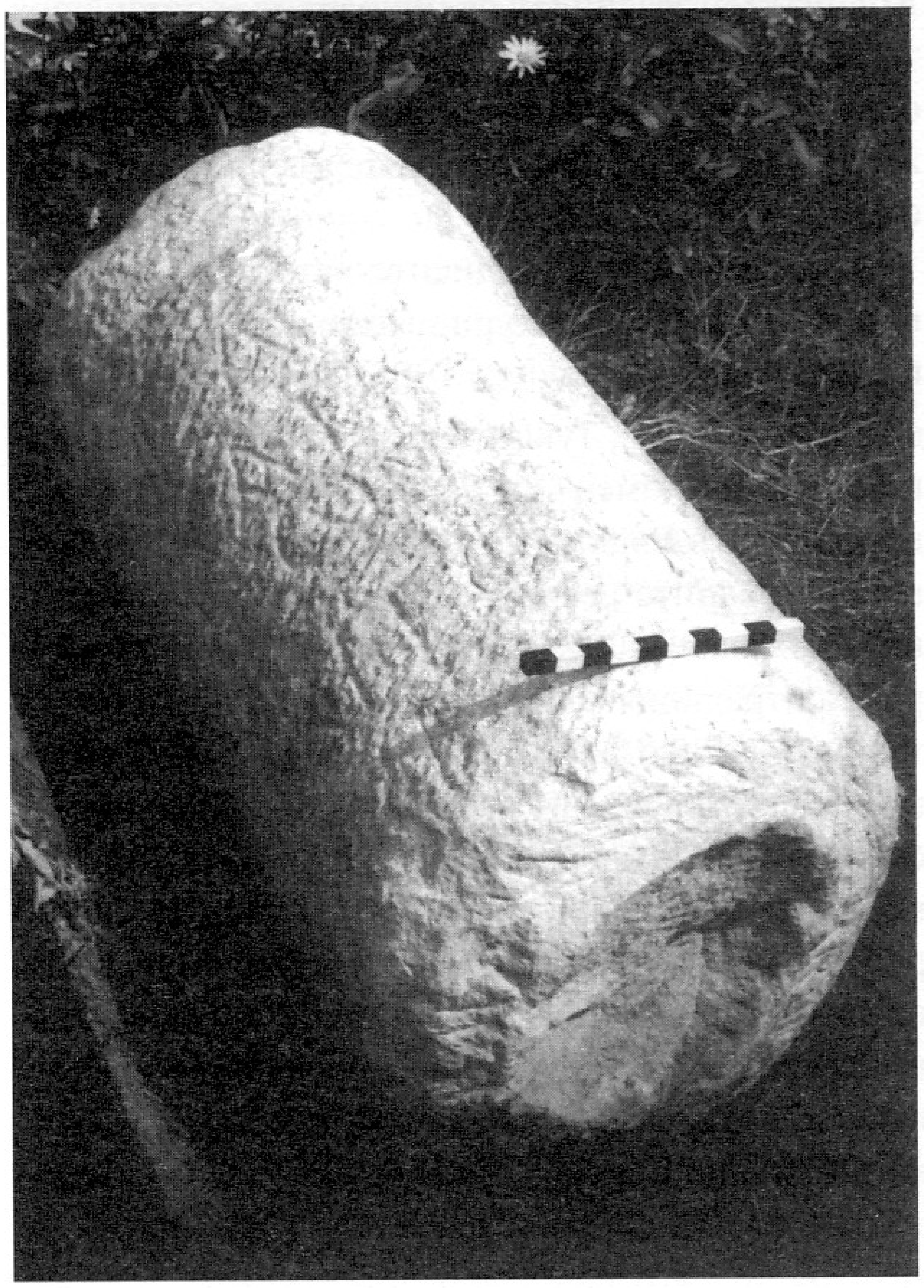

Обр. 91. Каспичан. Колона с надпис на гръцки език (РИМ – Шумен)

на и вероятно едно от имената е прилагателно. И двете не са познати във византийски източници. Ако първата буква в ΓΟΝΖΒΙΤΩΝ е Т с къса лява хоризонтална хаста, както се замества Т с Г в надпис Іс около мадарския релеф (Фехер 1928: 28, 30, обр. 10), или е диалектно произношение на географско име, в него може да се види форма, образувана от речното име Тонзос – Гонзос (Тунджа). Но тази възможност вероятно трябва да се изключи, тъй като в Сюлейманкьойския надпис реката е наречена Хеброс, а и правилното начертание на две други букви Т в надписа от Каспичан не дава основания да се допуска, че в третия случай Т е получила друго начертание. Известно сходство втората съставка на името има с планината Ганос, дн. Текир-даг в Източна Тракия. Различията в първата гласна могат да се дължат на диалектно образуване на прилагателното. Така или иначе, засега името и локализацията на тази неизвестна крепост остават неясни. Най-вероятно тя се е намирала в Източна Тракия. Ако допускането за връзката му с планината Ганос е възможно, превземането ѝ може да се свърже с похода на българската войска в тази планина през зимата на 813–814 г. Колоната от Каспичан се прибавя към останалите триумфални надписи и като тях трябва да се отнесе към управлението на Крум и да се свърже най-вероятно с българските военни действия от 812–814 г.

Значението на надписите като исторически източник и като културно явление е неведнъж подчертавано (Beševliev 1963: 89–90; Бешевлиев 1992а: 88–94). Тук може да се добави, че те са истински феномен за периода след Великото преселение в Европа, доколкото нито една от новообразуваните „варварски“ ранносредновековни държави не възприема тази стара гръкоримска традиция. Една немаловажна причина за това изглежда е фактът, че западноевропейските германски държави приемат по-съвършената форма на записване на текстове (закони, хроники) върху папирус и пергамент, изоставяйки старата практика. Разглеждани като продължение на тази традиция и като паралелно съществуващи с византийските надписи от същото време, нашите надписи не биха могли да се представят като напълно оригинално явление. Оригиналното се отнася до техния жанр и съдържание. Някои групи, като например летописните, триумфалните и договорните, нямат съответствия в съвременната гръцка и латинска епиграфика и могат да се сравнят само с някои каменни надписи на Втория тюркски каганат или с много по-стари образци от Древния изток (Бешевлиев 1992а: 91). В по-общ културен контекст обаче те си остават проява на гръцката езикова диаспора и са едно от най-категоричните свидетелства за началния етап на приобщаване на България към културата и религията на гръкоезичната християнска византийска империя.

VI.1б. Надписи на „прабългарски“ език с гръцко писмо

Два надписа от Преслав и с. Хан Крум са написани с гръцки букви на прабългарски език, който се приема за тюркски (Венедиков 1946; Venedicov 1950: 177–181; Deny 1949; Altheim

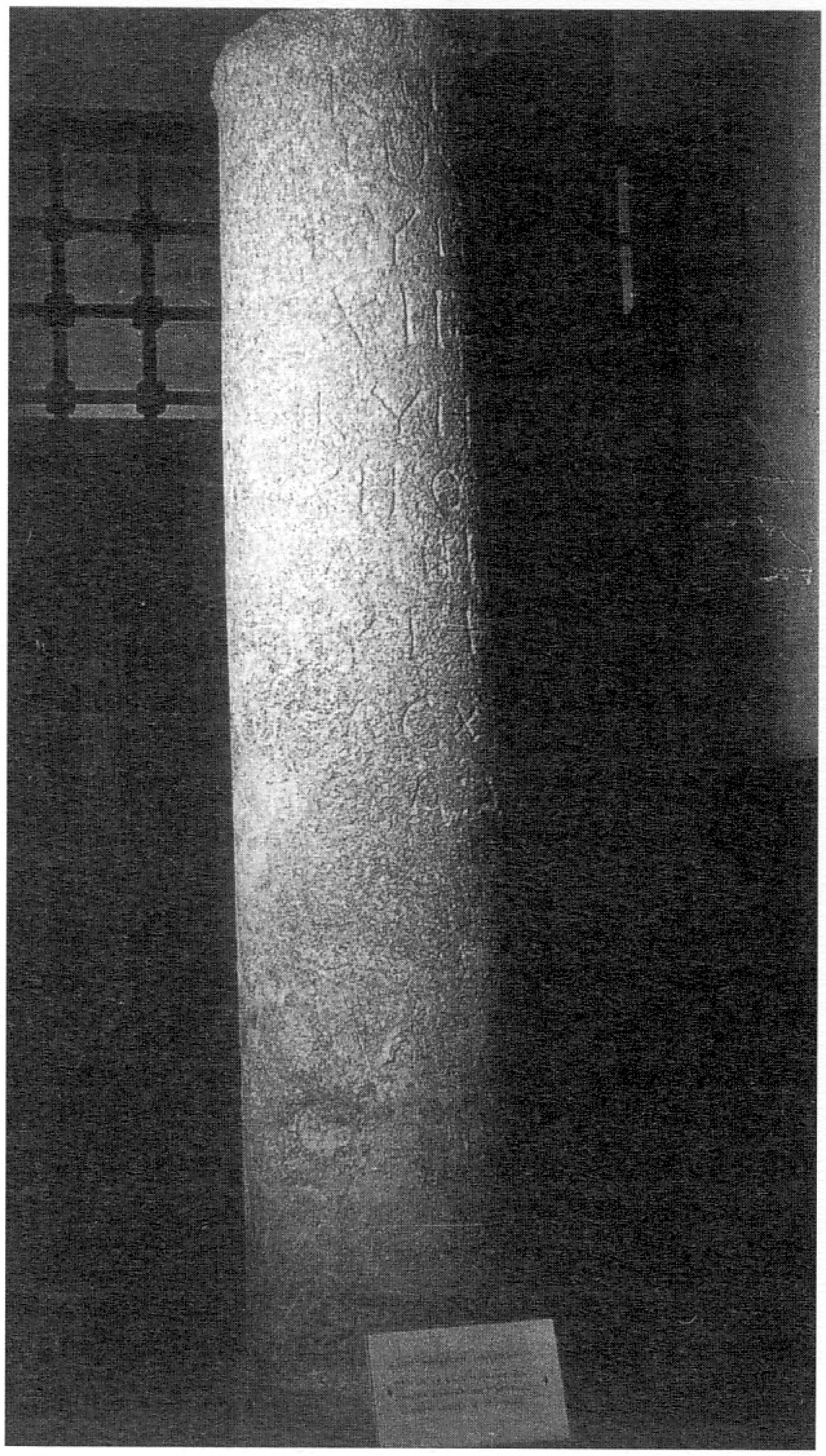

Обр. 92. Преслав. Колона със списък на оръжие на прабългарски език (Археологически музей – Велики Преслав)

1950: 225–230; Beševliev 1963: № 52, 53; Бешевлиев 1992а: № 53, 54). И двата представляват списъци на оръжие, контролирано от различни военачалници. Те са лишени от глаголи и пояснявани от тях съществителни, прилагателни, съюзи и местоимения. Без да се нарушава оригиналната му последователност, надписът от Преслав (обр. 92) може да бъде представен таблично в три „рубрики" – титла, вид оръжие и числително бройно, предадено с гръцки букви, което стои след наименованието на въоръжението (тук предадено с цифри):

титла	**оръжие**	**брой**
зитко ичиргу буле	хумсхи кипе тулсхи естрогин кипе тулсхи	455 540 427 854
туртуна пиле жопан	естригин кипе тулсхи алхаси кипе хлубрин	20 40 1 1

Както се вижда, „прабългарските" текстове (такъв е и силно повреденият списък на оръжие на прабългарски език от укреплението при с. Хан Крум, а подобна структура има надписът от Мадара, в който видовете оръжия са предадени на гръцки, но без обичайните пояснения на гръцки „има" или „притежава") не съдържат поясняващи и свързващи думи. Те се ограничават с 4 групи базисни данни – имена, титли, родове, предпазно въоръжение, числителни бройни или редни. Етимологията на титлите и на видовете въоръжение се извеждат от тюркски, но надписът не е паметник на говорим тюркски език, а на една тюркска по произход военна терминология и номенклатура. От това могат да произлизат съществени изводи, отнасящи се до предполагаемия тюркски език на прабългарите, който, поне според тези примери, не е разговорен език, а ограничен по своя обем речников фонд, от който се заемат лични владетелски и аристократични имена, имена на родове, на оръжие и термини от 12-годишния циклов календар. Напоследък бе предложен опит за тълкуването на преславския надпис като колективен възпоменателен паметник, в който имената на загиналите бойци, подчинени на двама военачалници, са означени според броя на носените от тях видове ризници и шлемове (Михайлов 1996). Съвпадението между някои удвоени цифри (20–40, 427–854) показва по-скоро състава на различни военни подразделения, така че инвентарният характер на надписа засега може да се смята за сигурен.

Най-новите езикови коментари върху тези два паметника внасят уточнения върху транскрипцията на някои букви с оглед на тюркските названия на ризници и шлемове и потвърждават общата идея за тюркоезичието и тюркския произход на прабългарите (Симеонов 1981в: Siméonov 1982; Димитров, С. 1991; Dimitrov, S. 1994; Москов 1997).

Този факт, който се приема за очевиден, допуска и друга интерпретация. Още при обнародването на преславския надпис вярно е забелязано, че независимо от извеждането на споменатите в него термини за предпазно оръжие от тюркските езици, той не е надпис в истинския смисъл на думата, свидетелстващ за характера на споменатия език. Това е език без синтаксис, представен с военни термини, военни титли и наименования на предпазно въоръжение (същото се наблюдава и в Именника на българските ханове, срв. Венедиков 1946: 158), където е налице сбор от имена на владетели, родово име и година на заемане на престола. Тези три съставки никъде не са свързани от пояснителни думи, те стоят като отделни термини на един мъртъв език, който авторите на тези текстове са забравили или който никога не са говорили. Това е език на една интернационална военна терминология, която може да бъде употребена в един текст не като елемент на разказ, а само под форма на списък от специализирани термини. Всичко това може да означава, че надписът не е паметник на говоримия прабългарски език, а на една наложена военна терминология, която по отношение на титлите (ичиргу-боила – чъргубиля, кана ертхи тин, кавхан) функционира и след утвърждаването на писмения славянски език. Обяснението (Венедиков 1946: 159), че прабългарите не направили своя език писмен заради спечелването на славяните в борбата срещу Византия, изглежда вероятно, но запазените епиграфски паметници не потвърждават тюркоезичието на прабългарите и изобщо не дават задоволителен отговор за характера на този език. Още Ж. Дени в своя отзив за разчитането на надписа от Ив. Венедиков отбелязва по този повод: „Надписът от Преслав и неговото изследване от г-н Венедиков плахо повдига ъгъла на во-

ала, който все още покрива познанието за тюрко-българския език (старият чувашки?). Ще отбележим, че по това време той е бил силно променен. За момент се запитваме дали не става дума за някакъв непознат език, примесен с тюркски технически термини" (Deny 1947: 239; срв. и Menges 1951: 85–86, n. 2).

VI.1в. „Неясни надписи" или „надписи на прабългарски (древнобългарски) език"

Надписите от група IX у В. Бешевлиев са означени като „неясни надписи" (Beševliev 1963: № 81–86; Бешевлиев 1992а: № 91–95). Пръв в нея е един кратък надпис от Плиска (Рашев 1986). Първоначалният му превод „[година] вълк [месец] осем" (Бешевлиев 1992: № 91) не бе приет като убедителен, така че бяха предложени още няколко различни превода и тълкувания (Симеонов 1989; Михайлов 1989; Георгиев 1991в; 1995; Овчаров 1993; Добрев, Добрева 2001: 110–112). Извършени от различни изходни езикови позиции, те не дават убедително решение на проблема, а по-скоро показват колко трудно понякога е четенето и тълкуването на кратките надписи. В тази група са включени още четири надписа, обявявани напоследък за „надписи на прабългарски език", в случая ирански език, с четене и преводи, които се основават на твърде свободен и поради това неубедителен подход към предмета и се нуждаят от специализирана епиграфска и езиковедска критика (Добрев 1992: фиг. 1/1–6; Добрев, Добрева 2001: 97–112).

Трябва да се отбележат някои особености, които обединяват надписите от тази група. Надпис № 92 всъщност е съставен от три отделни текста върху добре огладени каменни варовикови блокчета, пренесени от Силистра в Русенския музей. И трите надписа, както изрично отбелязва В. Бешевлиев, не са откъслеци от друг по-голям надпис, т.е. всеки от тях е бил разположен върху челната страна на един камък. Това се потвърждава и от надпис № 92 от Попина. Неговата дясна половина днес е загубена, но запазената лява показва подравняване на началните букви на четирите реда, т.е. той не е част от голям надпис, разположен върху няколко блокчета. Надпис № 94 от Силистра също е запазен изцяло. Освен самостоятелното си разполагане върху лицевата страна на отделни каменни блокчета, четирите надписа имат още една обща черта. В два от тях се повтаря съчетанието TZI, в три – съчетанието ASOE (ASO). Ключ към разчитането им е повторението на първия ред от № 92 ОХУI в първия ред на надпис № 93 (ОХУН) от същата група. Надпис № 93, обявен за неясен прабългарски надпис както останалите, всъщност е бил отдавна разчетен, но фактът е останал неизвестен в България доскоро (Вишнякова 1939). Към преписа на А. Ф. Вишнякова бяха направени някои уточнения, които не променят съдържанието и не подлагат на съмнение ключа за дешифриране (Георгиев 1992). Това е надгробен гръцки надпис-криптограма от края на X в., който в превод гласи: „Гроб на Михаил, презвитер грешни". Така първата криптографирана дума в него ОХУН е непълната форма на гръцкото *ту̀мб(ос)* – гроб. Съвпадението ѝ с началния ред на надпис 92а не оставя съмнение, че първата дума в него също е криптограма на *ту̀мбос* и че надписът е надгробен, а такива вероятно са и останалите. Така тези „неясни" или „прабългарски" надписи се оказват гръцки надгробни надписи-криптограми от X–XI в. Блокчетата от Силистра може би произхождат от стената на църква, около която са били погребани монаси (Рашев 2005: 160–161).

VI.1г. „Прабългарски рунически надписи" и „славянско докирилско писмо"

Определянето на прабългарите като племе от тюркски произход е главното основание да се смята, че те донасят от азиатската си прародина собствено руническо писмо, сходно на източнотюркското рунообразно писмо, и че оставили такива надписи на Долен Дунав. Първоначално за такива се смятат надписите върху съдовете от Наги сент Миклош и знаците и съчетанията от знаци в Плиска, Мадара и Преслав (Fehér 1931: 138 sq.). Днес към тях се прибавят рунообразните надписи-графити и съчетанията от знаци от манастирите при Мурфатлар-Басараб, Равна, Крепча и Шудиково, бронзовата розета от Плиска, „руническите надписи" от Ситово и Крушево. Според редица автори става дума за надписи на тюркски език (езикът на дунавските прабъл-

гари) и с разновидност на тюркското руническо писмо, донесено на Балканския полуостров от прабългарите (Бешевлиев 1976б; 1981: 33–34, 127; Beševliev 1981: 325–327; 1992; Ваклинов 1977: 153, 155; Симеонов 1981; 1983; 1986; Москов 1983; Добрев, П. 1992: 396–397; Драгова 1992: 28; Сефтерски 1992в; Попконстантинов 1993; 1997; Овчаров 1995; Цанев 2001: 23; Венелинова 2005 и др.). Тази констатация обаче не е подкрепена със сигурни разчитания. Езикът на тези надписи остава неясен. Съвпаденията на начертанията на отделни знаци от тези надписи с източнотюркската рунообразна писменост още не доказват тюркски език, както това се твърди за някои преводи (Москов 1983; Иванов, П. 1990 и др.). Предложено е те да се четат на гръцки (Tryjarski 1985) или на ирански език (Добрев 1992; Добрев, Добрева 2001: 167–173) без обосновано определяне на фонетичната стойност на отделните буквени знаци. Трябва да се има предвид, че част от тези паметници не са същински надписи, а съчетания от няколко знака, а истинските надписи са съставени от „рунообразни" и кирилски букви и без изключение са графити. Привличането на аналогии от източнотюркското руническо писмо често се основава на формална близост и на презумпцията за тюркския произход на прабългарите. Извършените напоследък опити за разчитане на рунообразните надписи-графити от манастирите се основават на допускането за техния вероятен гръцки език и за отнасянето им към периода след покръстването (Георгиев 1996б; 1997б; 1997в) – подход, който изглежда по-вероятен с оглед на времето и средата, в която се появяват тези надписи. В този дух и като израз на християнски гностически вярвания се обясняват и знаците върху известната бронзова розета от Плиска и руническите надписи-графити (на гръцки език) върху част от съдовете на съкровището от Наги сент Миклош (Georgiev 1995; Георгиев 1999г). В настоящия момент проблемът за разчитането им не може да се счита за решен, тъй като почива на твърде много предварителни допускания. Характеристиката на някои неясни „рунообразни" начертания от Софийско и Северна Гърция като прабългарски рунически надписи (Сефтерски 1991; 1992б; 1993) не изглежда сигурна. Недоказана с убедителни аргументи остава тезата за третирането на знаците като фонетични символи на „прабългарската руническа писменост" (Венелинова 2002: 3 сл.; 2003; 2005).

В настоящия момент липсват убедителни доказателства за наличието на такава писменост (Михайлов 1995; 1997). Преди всичко бихме очаквали такива надписи да са съществували от времето преди налагането на славянската писменост. Но е добре известно, че през този период изсечените върху камък надписи са на гръцки език и дори в случая със споменатия по-горе надпис от Преслав са употребени само негръцки думи за ризници и шлемове. От Плиска не е известен нито един рунообразен писмен паметник. Съчетанията от 2–4 знака върху каменни блокове от сгради не са надписи, тъй като вероятно тези знаци не са имали фонетична стойност въпреки приликата на някои от тях с източнотюркските рунообразни писмени знаци. Впрочем често изказваното твърдение за сходството на нашите знаци с тюркските руни в действителност е неточно, тъй като най-типичните от тях нямат аналози на юг от Дунав (Кызласов 1989: 259; 1994: 38–42). Появата на рунообразни надписи в манастири е указание, че става дума за тайнопис, чийто език най-вероятно е свързан със страната, която налага християнството в България и от която е заимствана манастирската традиция.

Сведението на Черноризец Храбър за използване на гръцката азбука в България „без устроения" се тълкува от някои езиковеди като свидетелство за славянска „протокирилица", създадена още преди създаването на глаголицата. Това становище е трудно защитимо поради пълното отсъствие на съответни епиграфски или книжовни паметници от предкирилометодиево време (Гълъбов 1986: 701). Същото трябва да се каже и за сведението на Черноризец Храбър, че „преди славяните нямаха книги, но бидейки езичници, четяха и гадаеха с черти и резки". Изразът, търкуван от редица автори като доказателство за наличие на предкирилско славянско писмо, всъщност не съдържа такива доказателства (Цанев 1995).

VI.1g. Именникът на българските ханове

Споровете за това на какъв език и върху какъв материал е бил написан Именникът (т. CXLIV) преди превеждането му на славянски език (обзор у Москов 1988: 15 сл), са обречени да бъдат хипотези поради липса на преки дан-

ни. На камък или на папирус, с гръцки или прабългарски рунически букви, на плочи или на колони – това е неизвестно, а и няма особено значение. В тази област, предразполагаща към спекулации, напоследък бе извършен напредък, основан на строго филологически анализ на текста. В Именника ясно се различават две групи думи: базови прабългарски тюркски и обслужващо-пояснителни славянски лексеми (Делева 1999). Базовият текст е съставен от три повтарящи се при всеки владетел „рубрики", които включват име, род, и циклова година (напр. „Авитохол – Дуло – дилом-твирем"). Тук няма глаголи, причастия, съществителни с функция обекти на глаголите, съюзи и цифрени означения с букви, т.е. онова, което прави от една формула жив текст. Тези елементи се съдържат във втората, пояснителна славянска група лексеми, добавени при преписа на текста със славянски букви в началото на X в. Изписан без тях, текстът наистина напомня на ритмичен речитатив, както го определя Ив. Венедиков. Неясен момент е в каква форма в този първоначален текст са присъствали числителните бройни след личните имена. Те са могли да бъдат буквени означения според практиката в гръцкия език, използвана за означаване на цифри в прабългарските инвентарни надписи и запазена в славянския препис. Втора възможност е да са били предадени на тюркски език, както годините от цикловия календар. Този първоначален текст изглежда така (по Делева 1999: 71):

Име	години	род	циклова дата	превод на датата (месец/година)
Авитохол	300	Дуло	дилом твирем	змия/девети
Ирник	150	Дуло	дилом твирем	змия/девети
Гостун	2	Ерми	дохс твирем	свиня/девети
Курт	60	Дуло	шегор вечем	вол/трети
Безмер	3	Дуло	шегор вечем	вол/трети
Исперих	61	Дуло	верени алем	дракон/доп. 13-ти
Тервел	21	Дуло	теку читем	овен/седми
...	28	Дуло	дван шехтем	заек/осми
Севар	15	Дуло	тох алтом	кокошка/шести
Кормисош	17	Вокил	шегор твирем	вол/девети
Винех	7	Вокил	шегор алем	вол/доп. 13-ти
Телец	3	Угаин	сомор алтем	мишка/шести
Умор	40 дни	Укил	дилом тутом	змия/четвърти

За годините според грегорианския календар са предложени различни определения (последно Игнатов, В. 2006).

Именникът е оригинален паметник на домашната историопис, чиято висока историческа стойност не е достигната от по-късните български исторически съчинения (последно Каймакамова 1977), изключителна илюстрация на потребност от писана историческа памет, която не се основава на легендарни герои, а на исторически лица (вж. VIII.3). Поради това тя е памет за държавна история. Нейното начало се свързва с историята на европейската хунска империя и нейния най-известен предводител Атила-Авитохол и третия му син Ернах-Ирник, който пък е последният владетел преди временното разпадане на хунската държавност в края на V в. Косвено указание за значението, което му е било придавано, е реактивирането му чрез препис със славянски букви и добавяне на пояснения на славянски език през царуването на Симеон. Включването му в предполагаемия българс-ки компендиум от исторически съчинения, въз основа на който е бил съставен руския, веднага

след библейската книга Царства, е израз на българските претенции от началото на X в. да бъдат истинските наследници на библейската история, водачи на православния свят (Горина 1995; Рашев 2006б).

VI.2. ЗНАЦИ

След появата на първия свод на ранносредновековните знаци в България (Дончева 1980) се появиха редица частни приноси, които са публикации на знаци от отделни паметници, опити за групиране и тълкуване на съдържанието им (Плетнева, Макарова 1984; Аладжов 1991) или за четенето им като елементи от прабългарското руническо писмо (Венелинова 2000). Недостатък на досегашните проучвания, който затруднява работата със знаците и не способства за напредък в осмислянето им, е недостатъчната предварителна работа, изискваща точното им фиксиране по място и материал и обособяването им в две различни хронологически групи – от периода преди покръстването и след това. Начало на такъв подход е събирането на знаците от сгради в Плиска, отнасящи се към първата половина – средата на IX в. (Димитров, Я. 1993).

Съпоставянето им (т. CXLV) позволява да се потвърдят стари и да се направят нови изводи за разпространението на основните типове. Установява се значителен брой знаци, които са оставали във вътрешността на зида. Някои от тях са били врязани върху предварително огладени повърхности. Това е могло да стане в процеса на строителството от съответните групи майстори (Макарова, Плетнева 1984: 223), но и от майсторите, които са оформяли блоковете в кариерите. В някои паметници съотношението между „вътрешни" и „външни" знаци е в полза на първата група (в Тронна палата – съотношение 3:1), при други (крепостните стени) – на втората. Установява се групиране на знаци в отделни сектори на една постройка. В езическия храм при Малкия дворец всичките 25 знака са изсечени само върху блокове от външния четириъгълник. Обратно съотношение (80% : 20%) имат знаците съответно от вътрешния и външния четириъгълник на езическия храм западно от Тронната палата. Тези съотношения трябва да се приемат за условни, тъй като се базират само на оглед до ограничени места от зидовете и на малък брой блокове от техния градеж. Липсват данни за преобладаване на един знак в дадена постройка, както това се наблюдава в някои участъци на крепостните стени. Едни и същи знаци се срещат в различни части на една сграда или в няколко сгради. В три сгради – Голямата базилика, сграда 32 и езическия храм в Цитаделата – се наблюдава известно преобладаване на някои знаци, но дали групирането им отразява работата на групи майстори в кариерите, е въпрос, който трябва да се реши, като се съпоставят с видовете камък (Димитров, Я. 1993: 75–76).

Обект на разглеждане са отделни знаци с характерни начертания, като например знакът върху плочата от Преслав (Овчаров 1993а; Георгиев 1996в). Особен и извънредно активен интерес се проявява към знака „ипсилон с две хасти". Тълкува се по различен начин – като прабългарски родов или магически знак, като езически или християнски теоним или знак, като зодиакален знак и др. (Бешевлиев 1979б; 1986; Tryjarski 1985: 66–67; Москов 1987; Михайлов 1987; Тотев 1989; 1991; Петрова 1990; Аладжов 1992в; Георгиев 1996г; Попконстантинов 1997; Сидоров 1997; Степанов 2000: 133–143; Сидоров, Келеведжиев 2001). Широкото му географско разпространение и присъствието му в паметници както от езическия, така и от християнския период, затрудняват формулировката на точното му съдържание, а както изглежда, може да се допуска вариантност и промяна в първоначалния му смисъл. Характеризирането му като „прабългарски" предполага присъствието му в прабългарските паметници от Източна Европа до VII в. Там обаче той не е известен. Ако се допусне, че е бил нанасян върху нетрайни материали, трябва да очакваме, че на Долен Дунав той ще маркира предмети от собствено прабългарската група паметници. Намираме го върху ограничен брой съдове от сива пречистена глина от Истрия и Плис-

ка, врязан след изпичането. Не е познат от най-ранния прабългарски некропол при Нови пазар. Масово и врязан първично, знакът се проследява в две групи паметници – каменни блокове от представителните сгради и крепостни стени в Плиска и по шийките на стомните от жълта глина от ранни съоръжения в Плиска. Както строителната техника и материалите на сградите, така и технологията на тази група глинени съдове са заимствани елементи на ранносредновековната българска култура. Възможни са два пътя на появата на знаци върху траен материал. Първият – чрез външни строители и керамици, за които този знак е домашен, и вторият – те да са нанесли върху строителни материали и глинени съдове един прабългарски символ (заедно с други), който дотогава е бил врязван върху органични материали, незапазени днес. На първата възможност противоречи неизвестността на този знак в съседните на България култури, в това число византийската, ако не смятаме изолирани случаи на нанасяне на отделни букви или знаци върху блокове от късноримски градежи. Но ако знакът е неканоничен и не е признат от официалната християнска религия в родината на споменатите строители и грънчари, той би могъл да получи свободно разпространение в една езическа страна. От жълтите кани, изработени на бързо и бавно колело, знакът е преминал върху сивите амфоровидни канички, в това число от проучения наскоро двуобреден некропол при Дибич (Рашев 1992г: л-ра в бел. 7–20), които се появяват в IX в. В края на IX в. и през първата половина на X в. той се врязва върху по-разнообразни групи материали – строителна керамика от черкви и манастири, пръстени, медальони, скални манастири (Рашев 1992г, л-ра в бел. 21–28). Неизвестен от периода на Второто българско царство, той изненадващо се появява върху обредни хлябове от Родопите от края на XIX – началото на XX в., върху които обикновено се представя кръст или негови заместители (Бешевлиев 1986), както и върху един каменен надгробен кръст от същото време, произхождащ от Северна Добруджа (Добрев, Добрева 2001: 125–131, фиг. 36–38; Съботинов 2005: 83). Долната му част, наречена „архаична“, се чете на „прабългарски език“, но всъщност е надпис на смесен българо-румънски език с кирилски букви.

Прегледът на разпространението му подсказва, че знакът е разпространен както в езическо, така и в християнско време. За редица паметници от Преслав и неговата околност той е най-често срещаният, понякога единствен знак при маркиране на тухли и керемиди. В езическо време неговото значение не е ясно. Той не доминира сред другите знаци. Макар в някои сгради броят му да е значителен, той е само един от многото знаци. В християнско време вариантите на знаците изобщо силно намаляват и едва тогава той се откроява като доминиращ или единствен. Съчетаването му в бронзови медальони с несъмнени християнски символи като кръста и кораба (Тотев 1989; Атанасов 1993б; Рашев 1992г: л-ра в бел. 21, тук т. LXXVIII/8–14) не оставя съмнение, че той се схваща като заместител или вариант на кръстния знак. Към подобен извод води присъствието му в комбинация с други два знака, в някои от които неговото централно място е заето от кръст (Рашев 1992г: обр. 1, 2). Ново потвърждение на това значение е откриването на един оловен печат с изображение на кръст и знак „ипсилон с две хасти“ (Йорданов 2005). По какви съображения точно ипсилонът е останал след покръстването и е добил популярност, не е ясно. Неговото развитие напомня за знака на киевските християнски князе, известен преди това върху паметници от сарматско и хазарско време. Случила се е една трансформация, за мотивите на която могат да се изграждат само хипотези. Според последните опити в изследването на знака той се приема като гръцки буквен символ-инсигния на Всевишния Бог и означава неговото име в периода както преди, така и след покръстването. Тази идея се свързва с предположението за широко разпространение в България на гностически вярвания в посочените два периода (Георгиев 1996г: 92; Georgiev 1995: 554–555).

Разпространението на знаците у нас през ранното средновековие дава основание да се обособи една западночерноморска зона, която по интензивност на разпространението и главно по сходство на цяла серия знаци се свързва със северночерноморската сарматска знакова зона (Рашев 1992г: 99–100; Георгиев 1996г: 92–94). Макар и значението на сарматските знаци да остава в голяма степен проблематично (Георгиев 1997), няма съмнение, че като се запазват в местната Салтово–Маяцка култура, те дават начало на още една знакова зона през ранното средновековие. Присъствието на прабългари в двата региона обвързва разпространението на

знаците с този етнос и се явява едно от основанията сарматите да се смятат за основна съставка на прабългарите (Рашев 1993д: 25–27).

Както бе отбелязано, като прабългарски някои автори приемат бронзовите медальони, върху които е представен „прабългарският“ знак IYI („знакът на Тангра“) и кръст, който се определя като съчетание от няколко такива знака (т. XCI/10–16). Предложено е тези амулети да се отнесат към християнските символи, към които знакът има пряко отношение, бидейки разновидност на кръста (Рашев 1992г; Атанасов 1993б). В духа на свързването на знака с владетелите от Крумовата династия или с Тангра един оловен (единствен засега) печат от Преслав (т. XCI/19) е отнесен към езическите символи на българските владетели (Аладжов 1992в). Ние приехме, че и в този случай знакът се явява разновидност на основния християнски символ, като припомнихме неговата популярност в България след покръстването (Рашев 1998г). Мнението за християнско-гностическото значение на знака върху този печат и изобщо е последният опит за определяне на значението му (Георгиев 1999б: 86–87). Розетата от Плиска (т. XCI/18) също традиционно се приема за паметник, свързан с прабългарите, прабългарската религия и прабългарското руническо писмо (Михайлов 1995; Овчаров 1995). Такава трактовка предизвиква съмнения поради знака, врязан в центъра – „ипсилон с две хасти“. Освен това върху розетата са врязани и знаци, сходни по начертания на букви от кирилското писмо. Предложена е интерпретация на розетата и врязаните върху нея знаци като паметник на християнския гностицизъм в България (Georgiev 1995: 555).

Начертанието на знаците позволява обособяването им в три групи със съответни варианти според материала, върху който са врязани: единични знаци, съставни знаци и съчетания от знаци. В трите групи преобладават знаците върху каменни блокове от различни постройки в Плиска и Преслав. Единичните и съставни знаци могат да се обяснят като магическо-апотропейни. Те ще са били предназначени да запазят целостта и здравината на съответната постройка, съоръжение, глинен съд или предмет и да осигурят по този начин благоденствие на лицето или групата хора, които се ползват от тях. Съчетанията от знаци или повторението на един и същи знак вероятно са се схващали като неколкократно подсилено подобно желание, напомнящо многократното изписване на името Божие в някои християнски амулети.

VI.3. ЕЗИК, ФОЛКЛОР, ЛИТЕРАТУРА

На базата на данните от епиграфските паметници, разгледани по-горе от гледна точка на жанр и принадлежност към отделни владетели, както и на основата на езикови останки от домашни и чужди писмени източници, съдържащи етноними, родови и лични имена, топоними, титули, календарни термини и нарицателни имена, се образува сравнително добра основа за поставяне на въпроса за езика на двете основни етнически групи – славяни и прабългари.

VI.3а. Езикът на славяните

Получил писмена форма в България след 886 г. и богато документиран с оригинални произведения или по-късни преписи (редакции), езикът на източнобалканските (български) славяни не поставя проблеми по отношение на своята фонетика, морфология и синтаксис. За него са характерни две главни особености – преход на праславянското съчетание **tj, *dj, *kt* пред *e* и *i* в *шт, жд* и широк гласеж на гласната ѣ. Те отделят езика на тази южнославянска група от езика на сърби и хървати – от една страна, и от езика на западните и източни славяни – от друга (Гълъбов 1980: 14–16; Добрев 1987: 9 сл.; КМЕ, III: 743–746 с л-ра). От времето преди идването на Кирило-Методиевите ученици в България през 886 г. славянският език е слабо документиран. Следи от него са запазени в някои от т.нар. прабългарски надписи. Това са титли и лични имена, в които прабългарската (тюркска) гласна *а* се предава със славянската *о*, напр. ба-

гатур – боготор, чигат – чигот, Баян – Богиян и др. Тези примери показват, че славянският език твърде рано е започнал да се налага като говорим дори в държавната канцелария (Бешевлиев 1955: 99 сл.; 1992: 63–64; Beševliev 1963: 39–40). Нещо повече, това може да означава пряко присъствие в двора на славяноезични служители от най-висок ранг. Това се прибавя към вече изказаната хипотеза за вероятното славяноезичие на значителна група „прабългари", попаднали на юг от Дунав заедно с Аспарух или много скоро след това (Рашев 1993д: 31).

Правени са опити да се докаже наличието на докирилско славянско писмо в периода непосредствено след Втората световна война, когато у нас значението на славяните се преувеличава. Като доказателство се привежда началната фраза от съчинението на Черноризец Храбър „За буквите": „Прочее преди славяните нямаха книги, но бидейки езичници, четяха и гадаеха с черти и резки". Тезата е лишена от доказателства – както от преки, каквито не се съдържат в текста на Храбър (Цанев 1995), така и от косвени. До Кирил и Методий езикът на славяните в България не е разполагал с писменост. Изказана е и теза, че славяни и прабългари до XII в. говорели на език, който не бил нито славянски, нито тюркски, а „урало-алтайски език под силно индоевропейско влияние" (Цветков 1998: 142). Този извод е подчинен на предварителната идея да се отрече славянско присъствие в българската средновековна народност. Той е подкрепен с езикови аргументи, които не са получили специализирана езиковедска оценка. Общото впечатление е за твърде свободно манипулиране със специфична материя, каквато е езикът. Друга крайност е твърдението за силно прабългарско влияние над езика на славяните (Цанев 2001: 24–25).

В съвременния български език се пазят редица думи, които със своя старинен облик издават пряка връзка със старобългарския език и другите славянски езици от средновековието (Добрев 1987).

VI.3б. Езикът на прабългарите

Следите от прабългарския език се обособяват от В. Бешевлиев в две групи – преки и непреки остатъци, като към първата се отнасят само двата надписа на „прабългарски език" от Преслав и с. Хан Крум (Бешевлиев 1981а: 25–28; Beševliev 1981: 314–321). Това групиране може да стане по-отчетливо, като обхване сведенията съответно в домашни и чужди езикови източници и се подредят в рубрики според характера на съответното понятие. Предварително може да се каже, че запазените останки характеризират твърде откъслечно характера на този език, тъй като се свеждат до отделни думи, които трябва, както бе предложила Цв. Тафраджийска, да се нарекат по-скоро прабългарски лексикон.

А. В източници от VII–XI в.

1. НАРОДНОСТНО ИМЕ И ДЪРЖАВА

а. Домашни надписи на гръцки език

бу̀лгарой (надпис около Мадарския скален релеф); *Булгариа* (чаша на Сивин жупан)

б. Византийски хроники:

бу̀лгарой (бургарой), унногундурой, Булгарѝа (Бургариа)

в. Латински хроники и книжовни паметници:

вулгарум генс, в(б)улгари, Булгариа

г. Арабски хроники:

борджан

д. Старобългарски книжовни паметници:

блъгарин, блъгарски

За етимологията на името *българи* през последното столетие са изказани различни становища. Противоречивите значения на думата трябва да се обяснят с различния смисъл, който името и неговите форми са имали при сходен гласеж у съседите на българите. В последния опит за етимологизирането му се предлага значение „хора, род, племе, народ" (Стоянов 1997: 17–21, 31–32 и обзора у Рашев 2004а: 14 сл. с л-ра, срв. и тук с. 251–252).

2. РОДОВИ ИМЕНА

а. Домашни надписи върху камък на гръцки език:

Ермиар, Кувиар, Чакарар, Кюригир, ...дуар

б. Старобългарски книжовни паметници (Именник):

Вихтун, Дуло, Угаин, Укил

Етимологията на родовите имена се основава предимно на сравнения с тюркски лични и родови имена (Menges 1951: 101–107; Симеонов 1976; 1979; Бешевлиев 1981б: 22).

3. ЛИЧНИ ИМЕНА

а. Домашни надписи върху камък на гръцки език, чаша на Сивин жупан, златни медальони на Омуртаг:

Борис, Дристра (слав.?), *Иратаис, Исбул, Корс, Крум (Крумес), Маламир, Негавон, Негюн, Омуртаг (Омортаг, Омиртаг), Остро(мир?), Персиан, Пумир, Сив(б)ин, Славна, Тервел, Чепа, Чук, Тук, Турдач, Хсун (Шун).*

Кишин, Канар? (Фехер 1925; 1929а; 1929б).

б. Кирилски надписи върху камък и метал:

Мостич, Тагчи?, Тупан, Тонган (Попконстантинов 1996; Москов 2003: 476–478; 486–488).

в. Византийски хроники, книжовни паметници:

Аспарух, Асфер (Асфар = Аспар?), Баян (Батбаян), Богиан (Воин, Енравота), Борис (Борис-Михаил, Богорис, Богарис), Даргамир (= Драгомир?), Дицевг, Дистра, Дукум, Елемаг (Елинаг), Есхач, Звиница, Кардам, Кормесий, Кубер, Кубрат (Кобрат, Кробат, Кубар), Мавър, Мармай, Мюриджик, Небул, Нестонг, Омбритаг (Мортагон), Органа (Аргана), Паган, Пресиан (Прусиан, Персиан), Сабин, Сигрица, Склавун, Сурсувул (= титла?), *Таридина, Телериг, Тервел, Телец (Телесий), Токт, Умар, Цок*

г. Византийски оловни печати:

Баян, Мавър, Тервел, Телериг, Хумир

д. Хроники и книжовни паметници на латински език:

Алцеко (Алциок), Баян, Бузан, Борис, Докс, Кормесий, Зундуко (Несундик, Сондоке), Омортаг, Прастидзисун(?), Пулгар, Каган, Пирин (Перина), Расате, Сондоке, Турдазо, Хунол (Бешевлиев 1981а; Попконстантинов 1987а; 1987б)

е. Старобългарски книжовни паметници:

Авитохол, [Ал]чег, Аспарух, Безмер, Борис, Боян, Винех, Гостун, Ирник, Испор, Кормисош, Крум, Курт, Телец, Тервел, Тудор, Умор

Етимологията на личните имена се сближава с имена от тюркски, но също и от индоевропейски произход (Дечев 1928; Фехер 1929; Немет 1932; Menges 1951: 107–118; Дуйчев 1960; Симеонов 1977; 1984в; Джонов 1977; Михайлов 1992; Степанов 1999б; Чурешки 2001; Добрев 2004; Бешевлиев 1967; Чобанов 2006: 62–63 и др.; за етимологията на прабългарските лични имена във византийските извори Moravcsik 1958: II; за личните имена в Именника Pritsak 1955).

4. БОЖЕСТВА

а. Домашни надписи върху камък на гръцки език:

Тангра (надпис от Мадара, Бешевлиев 1992а: № 6)

б. Турско-арабски ръкопис (Schott 1866: 147):

Тангри

5. ТИТЛИ

а. Домашни надписи върху камък на гръцки език:

едносъставни: *багаин (богоин), барса..., боила, жупан, кавхан, колобър, копан;*

двусъставни: *багатур багаин, багатур кана, бири багаин, боила кавхан, жупан таркан, зера таркан, зитко мир, ичиргу багаин, ичиргу боил (идзургу булиа), ичиргу колобър, кана сюбиги (кане сюбиги), олгу тракан, сетит багаин, юк багаин*

трисъставни: *багатур боила колобър, зитко ичиргу боил, кана боила колобър, туртуна пиле жопан*

б. Метални предмети:

кана сюбиги (златен медальон на Омуртаг); *кана ертхи тин* (оловни печати от Равна), *жупанос мегас* (сребърна чаша на Сивин)

в. Византийски хроники и книжовни паметници:

алогоботур, боила, чигат, боритаркан, булиа таркан, имник, ичбоклия, кулутеркан, (калутеркан), канартикин, сампсис, сурсувул

г. Хроники и книжовни паметници на латински език:

зергобула (цербуле), кампсис (сампсис), кана табан, уагартур, зерко боила

д. Старобългарски книжовни паметници:
бан, била, билия (боил), богоин, болярин, боритакан, жупан, кулу тракан, кълубрий, миник (имник), сампсия, сърсубила, чигот, чръгубиля.

Етимологията на титлите почти без изключения се извежда от древнотюркски език (Feher 1936: Menges 1951: 91–100; 1969; Бешевлиев 1981а: 42 сл.; 1992, passim; Симеонов 1979д; 1981а; 1981б; Сачев 1983; Йорданов, Ст. 1997; Степанов 1999а: 76–104), но се търси и в индоевропейска езикова среда (Илиева 1996; Делева, Степанов 1998: 90, 95 сл.). Безспорно най-голям интерес заслужава владетелската титла *кана сюбиги*. Още Цв. Радославов посочва, че гръцката форма *кана/кан* с начално *k* в новобългарски следва да се произнася и изписва *хан,* тъй като някога вероятно е звучала като татар. *khan* (Радославов 1929: 161 и бел. 3). Дълго време извеждана от древнотюркски и превеждана като „велик кан/хан", за тази титла напоследък се предлага индоевропейски произход и превод „кан/хан от бога", т.е. това е оригиналното прабългарско звучене на гръцкия превод *„ек теу архон",* както тази двойна прабългарска и гръцка формула присъства в два надписа на Омуртаг и Маламир. Пръв допусна това Б. Симеонов (Симеонов 1981а: 31; 1981в: 84–85). Авторите, които по-късно приемат същата етимология, пропускат да споменат или не познават тази догадка (Добрев, П. 1995: 17 – все още „памирски произход" без точна етимология; Добрев 1996: 6 и бел. 2 с нецитирана конкретна работа на П. Добрев; Степанов 1997а: 57–58; 1997б: 9; 1999: 76–84; Stepanov 2001). Ново в проблематиката е доказаната връзка между стб. *чръгобиля* и гр. *сурсувулис,* респективно отъждествяването на чръгубиля Мостич от надписа, намерен в Преслав, с Георги Сурсувул от византийските източници (Добрев 2005).

6. КАЛЕНДАРНИ ТЕРМИНИ

а. Домашни каменни надписи на гръцки език:
сигор елем ([година] вол, [месец] първи)

б. Старобългарски книжовни паметници:
алем (първи), *алтом* (шести), *бехти* (пети), *верени* (тигър), *вечем* (трети), *дван* (заек), *дилом* (змия), *докс* (свиня), *етх* (куче), *имен* (кон), *сомор* (мишка), *твирем* (девети), *теку* (куче), *читем* (седми), *тутом* (четвърти).

(Подробно за тюркския характер на тези термини у Pritsak 1955).

7. ТОПОНИМИ И СЕЛИЩНИ ИМЕНА

а. Византийски хроники:
Онглос (Оглос), Мундрага? (срв. Бешевлиев 1985: 18–19; Москов 2003: 484–486).

б. Съвременни имена:
Тутракан (Москов 2003: 478–482).

8. ПРЕДПАЗНО ВЪОРЪЖЕНИЕ

а. Домашни каменни надписи на гръцки език:
алхаси кипе, естрогин кипе, тулсхи кипе, хлубрин, хумсхи кипе

9. ПРОФЕСИИ

а. Старобългарски книжовни паметници:
блъхъчия „занаятчия", *врач* „лекар", *кръчагъчия* „грънчар", *кърчия* „ковач, златар", *кънигчия (кънижиник)* „книжовник, учен, граматик", *самчия* „домоуправител, иконом", *сокач, сокачия, сокалок* „готвач", *тлъмач* „преводач", *усмар* „кожар", *чиванчия* „виночерпец", *шарчия* „художник"; славянски думи с прабългарската наставка -чия*: белчия* „който избелва платно", *брегъчия* „пазител, охранител на владетел", *зидчия* „зидар, строител", *иконожигачия* „който изпича скулптурни произведения", *корабчия* „моряк, корабостроител", *корабопловчия* „моряк, капитан на кораб", *кръмъчия* „кормчия, прен. водач", *кърчия* „ковач" (Младенов 1928: 50–51; Тихова 1987; 1996; Делева 1996; Андонова 2003; Витлянов, Николов 2005)

10. ДРУГИ

а. Домашни каменни надписи на гръцки език:
ешмедеме? (Фехер 1925; 1929а; 1929б);
саракт? (Бешевлиев 1992а: 189–190);
кумир?(Gueorgiev 2002: 4–5).

б. Старобългарски книжовни паметници:
багър „пурпурна царска дреха", *батог* „бич, камшик, жезъл", *бисер* „бисер", *блъван* „стълб", *белег* „знак, белег", *белчуг, брачин (брачина)* „копринена тъкан, украшение", *болярин* „болярин", *бубрек* „бъбрек", *губер* „тъкан, покривка", *двалма* „коняр", *делва* „съд", *дохътор* „възглавница",

канъпилия „колан“, *кап* „вместилище, обвивка, ножница, съд, образ (статуя, идол)“, (произв. *капиште, капиштница* „езически храм, светилище“, *капиштеслужение* „идолопоклонство“), *кат* „стан, лагер, бивак“, *катун* „военен стан, лагер“, *ковриг* „геврек“, *ковчег* „сандък, гроб“, *козар* „хазарин“, *к(о)алимог* „палатка, шатра“, *колъбаши* „накит за глава“, *комърог, гомр, гомор* „съд за вода“, *корм* „корем“, *коштуна* „басня, приказка“, *крагуил (крагуй)* „ястреб“, *крикъга* „каруца“, *кръчаг* „съд за пиене, чаша“, *кудерма* „палач“, *кумир* „статуя, идол“ (произв. *кумирожритвин, кумиролюбец, кумирослужение, кумиротвориц, кумироясти, кумирище, кумирник, кумирница, кумирск, кумирици*), *куп* „купчина, събрание“, *курил, курлък* „първообраз, прототип, калъп“, *кълиг* „храненик, паразит“, *къниги* „чертеж, рисунка, дъска за писане, свитък, азбука, книга“ и др. (произв. *книгописиц, книгохранител, книжица*), *мечитъ* „видение, мираж“, *оимин* „войник“, *печат* „образец, свидетелство“, *сабля* „сабя“, *сан* „длъжност, титла“ (църковна или светска), достойнство, власт“, *сапог* „кожена обувка, сандал, ботуш“, *слон* „слон“, *сок/сокалок* „лакомство, кухня“, *син* „кула“, *теляга* „каруца“, *тетег* „носилка“, *тикр* „огледало“, *тояга* „тояга, пръчка“, *тми* „десет хиляди“, *тонган* „сокол“, *хоронги* „знаме, скиптър, жезъл, тояга“, *хръзан* „бич, камшик“, *чай* „чай“, *чаша* „чаша“, *чекан* „чук, кирка, топор“, *чигот* „мечоносец“, *чритог* „брачна стая, стая, спалня, жилище, палат“, *чиван* „съд за течност“, *чипаг* „чанта, джоб, връхна дреха“, *ънгл* „ъгъл“, *ятъхулница* „странноприемница, хлебопекарница, дом, жилище“ (Тихова 1987; 1996; Делева 1996; Андонова 2003).

Прабългарските заемки в старобългарския книжовен език се разпределят в 12 групи според тяхната семантика: названия на средства за превозване и придвижване, инструменти, въоръжение, бойни съоръжения (10); названия на части от дома (7); названия на ястия, дрехи, обувки, покъщнина (16); названия на телесни органи (2); названия на животни (5); означения за количество (2); термини на вярата (7); nomina abstracta (7); означения за класова и социална принадлежност (12); nomina actoris с наставката „чий“ (22); календарни означения (18); лични, родови, местни и народностни имена (25) (по Делева 1996: 133–134). По-голямата част от тези думи днес не се употребяват, а запазените са архаизми (*чертог, капище, кумир*).

в. В среднобългарски книжовни паметници:
Тутхон (Анхиало, дн. Поморие).

Със спорна етимология: *влъхв* „жрец, маг“, *врач* „лекар“, *коза* „коза“, *куция* „варено жито“, *мъст* „шира“ (Делева 1996).

г. Гръцки книжовни паметници:
кукумион = осм.-тур. *гюгюм* (Миятев 1936: 282–283)

Б. В новобългарски език

Определянето на думи от прабългарски произход често зависи от индивидуалния подход на авторите и понякога се основава на субективни критерии. Поради това техните предложения е уместно да се посочат персонално:

Ст. Младенов: *балван, белег, белчуг (гривна), бисер, болярин, бъбрек, капище, кумир, пашеног (баджанак), сан, тояга, туча, хоругва, чертог, чипаг* (женска дреха без ръкави), *шаран* (Младенов 1921; специално за *балван* Калоянов, Моллов 2003).

Вл. Георгиев: *бай, вая, карам, крагуй, саблица, сабя, сур* (Георгиев, Вл. 1952).

К. Мирчев: *ковчег* (по Симеонов 1979г: 412).

Ив. Гълъбов: *калина* (по Симеонов 1979г: 412).

Ив. Дуриданов: *ватах, коврък, кърчаг, соват/суват, харания, шавар, шаран,* (по Симеонов 1979г: 412).

Е. Боев: *Борис, Боян, Кузман, Курти, Чавдар, Чако; буля, бърча, вапир, дели-боран, делва, еди-кой си, калпак, карам, корем, куча/куция/кучия, куче, кърша, пинкав, самсур, сукман, сур, тумак, шейна, шиле,* (Боев 1965; 1968; 2005).

Б. Симеонов: *Аспарух/Исперих, Борис, Крум, Кубрат, Омуртаг, Чавдар, Чок/Чоко; Абоба, Аспар бунар, Долай/Долая, Каспичан, Кърджали, Мадара, Осмар, Пичан/Пъчан, Цингура, Юндола; басма, бичме, битме, вуйчо, вуйна, каварма, кайма, катма, ковьор, кокиче, коцкар, отава, пастърма, саздърма, сарма/сърма, сръкме/серкме, сьчма/сочма, товар, хоругва, чеверме, шара, шарен, шарка, шашар-*

ма, шашма, шубрука/шубрак (Симеонов 1979а–г; 1980б; 1984). Някои от тези думи имат, както отбелязва и авторът, безупречни османо-турски успоредици и вероятно са именно такива, а не „прабългарски".

П. Добрев: 658 думи, сред които основните роднински понятия *баща, майка, кака, леля, булка, чичо, момче, бати, стрина* (Добрев 1995: 63–141) и около 200 исторически и съвременни български лични имена (Добрев, П. 1993: 42–51). Те се сближават фонетично и смислово с думи и имена от източноирански и кавказки диалекти. Предложението се нуждае от специализирана езиковедска оценка, каквато още не е направена. В тезата се съдържа перспективно от изследователска гледна точка групиране на двойки думи с еднакво значение от славянски и ирански произход, напр. *дом – къща, бягам – тичам, ходя – вървя, пес – куче* и др. Подобни двойки са отдавна фиксирани в руския език (*пьос – собака, конь – лошад* и др.) и се обясняват като следа от собствено иранско присъствие в състава на русите. Ако иранският произход на тези и други думи в българския език е сигурен, те биха образували масивен словен фонд, съпоставим със словния фонд от славянски произход. Съжителството на двете групи би било много съществено доказателство за вече посочената въз основа на други данни вероятност множеството от прабългарите да са били всъщност потомци на старото източноевропейско степно население, влязло в техния състав през V–VII в. и частично увлечено на Долен Дунав, при което не може да се изключва, че намиращото се в северната периферия на източноевропейските степи иранско население още преди преселването си е говорело славянски език или е било в напреднала фаза на усвояването му – факт, който обяснява отсъствието на прабългарски местни и селищни имена в Североизточна България и славянските имена на двете столици (Рашев 1992д: 29–31). Изказаното по-късно в този дух мнение, че още преди покръстването прабългарите вече говорели на славянски език (Димитров, Б. 2004: 92), може да се приеме като много вероятно. Тази реалност обяснява пълното отсъствие на следи от говорим тюркски прабългарски език.

П. Георгиев: *Плиска/Плискова(-оба)/Плиск оба* (Георгиев 1999а), *Казалджикль хендек, Янак ери, Ири дере, Кайка канара, Ать йолу* (Георгиев 2003в: 168–173), *Карвуна* (Георгиев 2002д). Като се изключи *Плиска*, останалите имена на местности в Плисковското поле са османо-турски, а *Карвуна* („*землю Карвунску*" от Българския апокрифен летопис), приемано за тюркско, се сочи като неславянско, но индоевропейско по произход име на народ (гр. *карбонес*), който според Птолемей (II в.) живеел между Висла и Одер; като нарицателно име думата има значение „елен" (Трубачев 2003: 115, 290).

В. В съвременния унгарски език

В началото на XX в. унгарският филолог З. Гомбоц посочва близо 300 думи в съвременния унгарски език, които не принадлежат на угро-фински, а на тюркски език. Според него те са оставени от българска тюркоезична група, включена в състава на унгарците по време на тяхното движение през Източна Европа към Карпатската котловина (л-ра у Бешевлиев 1981а: 28). Тюркският им произход се доказва въз основа предимно на сходство с аналогии от чувашкия език, считан от някои езиковеди за най-близък до някогашния тюрко-български език. Това становище се поддържа от някои унгарски историци и филолози и днес (Юхас 1981б; 1985: 85–102). Значителна част от тези думи се отнасят до уседнало скотовъдство и земеделие, но не са оставили следи нито в писмени паметници от средновековието, нито в съвременния български език. В една кратка непопулярна работа Бенцинг доказва, че преходите z > r и a > y(i) в езика на волжките българи, на базата на който се допуска българо-тюркското влияние, не са се появили по-рано от XI в. и че споменатите тюркски думи в унгарския език по-вероятно се дължат не на българи, а на печенеги в състава на унгарците (Benzing 1944: 27).

Както се вижда от състоянието на преките и непреки източници, налице е неголям разнороден фонд от лексеми, които позволяват да се говори не толкова за прабългарски език, колкото за прабългарски лексикон. Не притежаваме нито един разказвателен текст, дори кратък, на прабългарски език. Това трябва да означава, че този език или не е бил конституиран като самостоятелна езикова сфера, или е бил изоставен и забравен твърде рано.

Преобладаващата тенденция до 1980 г. запазените езикови останки да се етимологизират само на тюркска основа вече не е доминираща. Поставя се въпросът за свързването им с индо-

европейската езикова общност. Племенните, родовите и личните имена (за последните никога не е сигурно, че дори при тюркския им облик са принадлежали на тюрки-прабългари) издават както тюркски, така и ирански и угро-фински езикови влияния (Дуйчев 1953; Бешевлиев 1967; 1981б; 1984; Попконстантинов 1996; Йорданов, Ст. 2001; Стоянов 2004 и др.) и сами за себе си не могат да бъдат категорично доказателство за езика, доколкото подобни имена могат да носят следи от етническите и езиковите смешения от периода на Великото преселение. Колкото и да са крайни, някои съображения за особения характер на неславянските езикови останки в българския език (Цветков 1998а; 1998б) не трябва да се пренебрегват при една бъдеща обобщителна работа върху неславянската съставка на съвременния българския език. В това отношение проблемът е поставен отдавна, но е забравен. Становището за присъствието на силен ирански етнически и езиков елемент е формулирано още през 30-те години на XX в. Б. фон Арним прие, че е съществувал културен, етнически и езиков контитюитет между прабългарите и включените в техния състав ираноезични елементи, този „hunnisch“-iranischen Mischbefölkerung (= хуните на Ернах + ираноезичните скири и сагадари), който е отправна точка за обясняване на езиковите останки от дунавските българи. Той смята, че само малка част от тези останки могат да се обяснят с тюркските езици (Arnim 1933: 351). Тази констатация намира подкрепа в съвременното състояние в изследването на проблема. Прабългарите, за чийто роден език обикновено се смята тюркският, не са оставили тюркски топоними на Долен Дунав, ако не се смята Онглос–Оглос, който впрочем и днес редица изследвачи смятат за славянска дума. Изглежда още преди тяхното идване на юг от Дунав славянската топонимия вече е заменила със съвършено нови имена старата гръко-латинска, както се вижда от речните имена Варна–Врана и Тича. Такава тотална замяна е характерна за райони със слабо присъствие на местно население, какъвто е бил басейнът на тези две реки и изобщо на днешна Североизточна България за разлика от земите западно от Янтра, където заварената латинска топонимия е била само славянизирана (Дуриданов 1963: 181; Beševliev 1966: 207, тук I.5). Така както славяните западно от Янтра приели и само частично видоизменили заварените латински топоними, така прабългарите възприели заварените славянски топоними източно от тази река. Не може да се изключва, че в състава на населението, доведено от Аспарух, е могло да има значителна група население от ирански произход (анти), славянизирани в езиково отношение, които са могли да бъдат автори на част от славянските топоними в централната област (Рашев 1993е: 29–30). При безспорното мирно съжителство на двете основни етнически групи трябва да се приеме, че до покръстването, а вероятно и в известен период след това, в българската държава са съществували паралелно два основни говорими езика. По отношение на облика на славянския език не се поставят особени проблеми, тъй като от 886 г. той става официален писмен език, за който имаме обилни книжовни и епиграфски паметници. Проблеми поставя прабългарският език. Въпреки немалкото преки и косвени езикови паметници и констатацията, че той принадлежи вероятно на древнотюркската езикова група (Beševliev 1981: 314–327; Бешевлиев 1981: 24–38), същинският му облик остава неясен. Позоваването на близостта му с предполагаемите сродни тюркски езици на авари и хазари остава засега само хипотеза, тъй като тези сродни на прабългарите племена са оставили единични руноообразни надписи-графити, чийто тюркски език е вероятен, но недоказан, какъвто впрочем остава и говоримият им език (Новосельцев 1990: 84–85; Кызласов 1994: 15 сл.). Дори за аварите не се изключва възможността славянският език да е бил lingva franca на Втория аварски хаганат (Pohl 1988: 223–225).

Извънредната оскъдност на неславянски (прабългарски) думи в ранните славянски ръкописи следва да се приема като съзнателно изолиране на предполагаемия тюркски прабългарски език, което от друга страна изглежда малко вероятно, като се има предвид, че неговото налагане в държавата се осъществява с прякото участие на част от прабългарската върхушка начело с княз Борис. Може да се допуска, че тази върхушка вече е била възприела славянския език като свой. Вероятният нехомогенен състав на прабългарите, които са могли да бъдат отчасти местно иранско население от гористостепната зона на Източна Европа, което се озовава в състава на Аспаруховата група (Рашев 1993д: 30–31; 1994б: 31–32), може да бъде причина за пряко влияние на иранския език. Както се посо-

чи, в съвременния български език се установяват двойки от думи със сходно значение от типа бягам–тичам, дом–къща, пес–куче и др., от които първата има разпространение във всички славянски езици, докато втората не се открива в тях (Добрев, П. 1992). Те напомнят на двойките думи в руския език от типа конь–лошадь, пёс–собака и др., които също се приемат за резултат от подобно влияние. Изобщо въпросът за езика на прабългарите остава засега открит. Недоказано със сериозни езикови аргументи е определянето на смятаните досега за тюркски езикови реалии като ирански (Добрев, П. 1993; 1995; 1998).

В крайна сметка се очертава езикова ситуация, в която официалният гръцки език има по-скоро престижен и демонстративен характер, отколкото средство за комуникация (на преговорите с Лъв V Крум води със себе си преводач – своя зет Константин Пацик, грък по произход). Прабългарски език като самостоятелна сфера за комуникация няма или той се говори в неголеми затворени групи. Lingva franca в България до покръстването е славянският език, в чийто състав вече са се отложили неголямо количество думи от езика на неславянската тюркоезична управляваща върхушка (лични имена, титли, оръжейни термини) и от езика на обикновеното прабългарско население, което в доминиращия си състав ще е било от ирански произход. Само при такава ситуация изглежда естествено книжовният славянски език да получи толкова бързо и безалтернативно налагане в българското общество.

Ситуацията в Североизточна България от края на VII в. до средата на IX в. не трябва да се приравнява към ситуацията в Македония от времето на Куберовото заселване, когато Мавър „знаел нашия (гръцки) език, както и езика на римляните, на славяните и на българите" (ГИБИ III: 160–161). Мавър, очевидно полиглот, отразява езикова ситуация на индивидуално равнище, каквато в България на масово равнище не е могла да съществува. Тя може да се означи като *билингвизъм* (Божилов 1995: 32, 60) – езикова ситуация, в която се използват два езика. Ситуацията обаче остава неясна в детайли, тъй като на практика останките от втория език – прабългарския, се свеждат до набор от думи и могат да се означат по-скоро като лексикон. Сигурно е, че още през VIII в. славянският език е имал съществено място в езиковата комуникация както на масово, така и на аристократично равнище. Превръщането му в литургичен език на българската църква през втората половина на IX в. било закономерно и естествено.

VI.3в. Литература и фолклор

Някои автори са склонни да видят в „прабългарските" надписи начало или предистория на българската литература (Динеков 1958: 358–359; 1993 с л-ра). В един по-широк план те наистина могат да се схващат като начална проява на българската писмена традиция независимо от техния гръцки език и твърде лаконична, „лапидарна" форма. Някои фрази в тези надписи като „човек и добре да живее, умира и друг се ражда" (Чаталарският надпис) или „който търси истината, бог вижда и който лъже, бог вижда" (надписът от Филипи) надхвърлят преките информативни функции на съответните надписи и издават известна философско-поетична и философско-историческа нагласа на своите автори (Банков 1977: 71–73). Трудно е обаче да се прецени, както се посочи по-горе, дали те са оригинални авторски прояви. Не е изключено едно специално изследване да установи, че са цитати или перифрази от Библията, както показват някои сравнения (вж. по-горе VI.1а). Съставителят на Именника и на т.нар. прабългарски надписи се определя условно като човек, живеещ в двора на владетеля, който е едновременно писател, хронист и поет (Dinekov 1978: 94–95). Към това може да се добави – философ и мъдрец, извличащ своите сентенции от външни литературни източници или от собствено прозрение. В конкретната си форма надписите могат да се схващат не като начало на литература, а по-скоро на писмена култура. Значението им е значително по-широко от пряката им стойност на домашни извори. То се изразява в това, че възприемането на гръцкото писмо като писмо на българската държавна канцелария и на гръцкия език като език за международна комуникация бележи края на българската „варварска" държава и култура и началото на тяхното приобщаване към източния гръкоезичен (византийски) дял на европейската ранносредновековна култура. В този акт трябва да се вижда неизбежното приближаване на страната към ценностите на християнството, което тя е била принудена да приеме в 864 г.

Твърде оскъдни и от косвен характер са данните за фолклора през езическия период. Такива данни са запазени в Именника на българските ханове. Допуска се, че той е бил съставен въз основа на предания и разкази за владетели, първите от които са предадени в митологично-историческа светлина (Венедиков 1994). В крайната си редакция обаче Именникът е приел лаконичната форма на една по същество кратка хроника, от която са били отстранени подробностите, изпълващи управлението на владетелите. До фолклорно-митологичното светоусещане в по-голяма степен се доближава разказът за легендарно-историческите личности на Слав и Испор в Българския апокрифен летопис от XI в. (Венедиков 1980: 225–226). Най-изразителният детайл на този тип мислене, в което се примесва история, митология и фолклор, е твърдението на летописа за носеното 3 години в крава дете Испор (Рашев 2005 и тук гл. VIII.2а). Истински фолклор със система от сюжети, герои и поетика липсва в предхристиянския период. В по-голяма степен това се установява за християнския период, когато подобни елементи се преплитат със сюжетите на християнската апокрифна книжнина, например разказът за Михаил каган (Венедиков 1976). Твърденията за запазване на елементи от прабългарския фолклор в културата на тюркоезичните казълбаши от Североизточна България (Тодоров 1980; 1981) са спорни. Тезата за директно запазване на тракийски реалии в българския фолклор е още по-малко приемлива. Основателно книгата в защита на тази теза (Тодоров 1972) е характеризирана като „типичен пример за методологическа безпомощност и за научен произвол... където преднамерено са размесени обичаите и обредите на славяните и прабългарите с тези на древните траки, където славянски и тюркски традиции са обявени за тракийски…“ (Генчев 1988: 22–23).

Глава VII

НАСЕЛЕНИЕ, ОБЩЕСТВО, СТОПАНСТВО

VII.1. НАСЕЛЕНИЕ

VII.1a. Име

В домашните източници (т.нар. прабългарски надписи) за означаване на населението на България и поданиците на българския хан се използва името „българи", а в един случай (надписа на Персиан от Филипи) – „многото българи" (Бешевлиев 1992a: 143; Николов 1997; Степанов 1999: 84).

Във византийските източници за събития от VIII – началото на IX в. фигурира формата „българи" (ГИБИ III: 267, 270, 273–276, 279, 281) или „хуните–българи" (ГИБИ, III: 303). Бележката на Константин Багренородни, че някога българите се наричали оногундури (ГИБИ V: 193, бел. 6), е заемка на този автор от Теофан Изповедник от неговия разказ за историята на българите и сродните им племена през VII в. (Чичуров 1980: 107–108, бел. 246). По повод похода на Тервел към Константинопол в 705 г. този хронист казва, че войската му била съставена „от българи и славяни" (ГИБИ III: 267). Присъствие на славяни като отделни военни контингенти е засвидетелствано за 763 г., когато Телец взел 20 000 съюзници „от съседните племена", вероятно славянски (ГИБИ III: 271, 303). През 811 г. българите „наели срещу заплата авари и околните славянски племена" (ГИБИ IV: 13), а през 814 г. „Крум се отправил на поход, като събрал голяма войска – и аварите, и всички славинии" (ГИБИ IV: 23). След 811 г. името „славяни" във византийските източници се употребява за славяните на територията на днешна Гърция, докато населението на България изрично се означава само като „българи". Нещо повече, във византийски хроники от X в., името „славяни" в използвани по-ранни хроники е заменено с *българи* (Ангелов 1971: 317–321). То се появява като име на цялото население на България за кратко в последното десетилетие на IX в. в творбите на Константин Преславски по повод приобщаването към християнството и налагането на славянския говорим и писмен език за богослужебен. От началото на X в. насетне и в домашните източници отново фигурират названия и пояснения като *блъгари, болгари, род блъгарски, княз блъгарски, земля болгарская, новопокръстения български народ, непокорливото българско племе* и др. Те са израз на оформено чувство за обща народностна принадлежност и ясно изразено българско народностно самосъзнание (Ангелов 1971: 330 сл.; Иванов, С. 1989; 1991).

Най-ранното упоменаване на българското народностно име се съдържа в т.нар. Анонимен римски хронограф от 354 г. с латинската форма за мн. ч. *вулгарес.* От V в. насетне то става широко известно и се предава в сходни форми според особеностите на съответните езици: гръц. *бу̀лгарой*, армен. *булкар, блкар, булгар*, сир. *бургар*, араб. *бурджан*, евр. *б-лг-р*, рус. *болгаре*.

Най-старото му изписване в домашен писмен паметник е гръцкият израз *ис тус булга̀рус* („на българите") в частта Ic на надписа около Мадарския конник, пред главата на коня.

За смисъла на името са изказани различни становища според това в кой език се търси неговият произход (Бемберски 1988; Рашев 2004a: 15 сл.). Формите произхождат от различни езици – тюркски, германски, ирански, монголски – и макар да са близки по звучене, имат различен смисъл. Поради това името се превежда като „смесени", „воюващи", „велики", „скитници", „знаещи", „варвари", „размирници", „потомци на бика", „потомци на вълка" и др. Най-популярно, появило се още през средновековието, е

твърдението, че произхожда от името на р. Волга (Болга, Булга) и означава „човек, мъж от Волга, волжанин“ (Шишманов 1900: 740–745). Макар да е безупречна от езикова гледна точка, тази етимология не успя да се наложи като меродавна, тъй като не се подкрепя в достатъчна степен от исторически доказателства, обвързващи най-ранната история на българите тясно с р. Волга. Напоследък се предлага извеждането на корена bul от предполагаема праформа *bal „мъж, човек“, от която чрез афикс е могло да се получат определители за множество от типа *bal-k (Balh, Bolh, Bolk, Bolg) със значение „хора, род, племе, народ“ (Stoyanov 1987; Стоянов 1997). Бидейки първоначално име на неголямо племе, през VII в. и след това то става племенно и народностно име и на други етнически групи, родствени или различни от българите.

VII.1б. Етнически състав

Населението на България през езическия период обхваща четири ясно обособени групи: 1. Заварено население. 2. Славяни. 3. Прабългари (Ангелов 1971: 47 сл.). 4. Имигранти.

Заварено население. Характеристиката на завареното население по отношение на обитаема територия, специфични погребални обреди, материална култура и относителен брой не е възможна нито по писмени, нито по археологически данни за VII в. До изоставянето на дунавския лимес то е било съставено от романизирани и елинизирани в различна степен траки, смесени – особено в пограничните крепости – с федерати от готски, хунски, аварски, кутригурски и антски произход. Опитите на някои румънски археолози и историци да конституират специфично по своята култура романско население на територията на днешна Румъния, което се приема за „проторомъни“, има в своята основа емоциални и политически мотиви и не се подкрепя от наличните в момента данни. На територията на днешна Добруджа и Северна България славяните и прабългарите са заварили останки от старото местно население с особена историческа съдба. Това ще са били най-слабо мотивираните за бягство от тази неспокойна земя групи, предпочели да останат на място. Може да се допуска, че те са били по-скоро потомци не на местното трако-гръко-римско население, а на заселените в различно време по лимеса хуни, анти, кутригури и др., за които бягството в южните части на полуострова е означавало да попаднат отново в чужда среда (за това население общо Beševliev 1981: 33 sq.). Техният ограничен по количество състав, примитивната им култура и вече изпробвани адаптивни способности са могли да им позволят да се включат безпроблемно в състава на новите господари на тези земи и да приемат техните погребални обичаи, религия и материална култура, променяйки своята първоначална идентичност (Fiedler 1992: 306). От териториите на юг от Стара планина в състава на населението на България са попаднали елинизирани, романизирани и славянизирани траки, но техният конкретен брой, състав и територия на обитаване не може да се определи. Още по-трудно е да им се признае, както твърдят някои траколози реално етническо или културно присъствие и влияние (История 1979: 426–429; Китов 1994: 18; Гергова 2005). Пресилено е твърдението, че днешна Северна Тракия, означена в Хамбарлийския надпис на Крум от 812–813 г. като „моя саракт“, е „конфедерална, съюзна територия“, населена с траки и присъединена като особена административна единица към България (Неделчев 2004: 143). Нека да напомним, че според патриарх Никифор (ГИБИ III: 303) половин век по-рано тъкмо от тук, а вероятно и от България (Златарски 1994, 1: 209–210) в Мала Азия били преселени 208 000 „славяни“ (при цялата несигурност на цифрата и на етнонима). Още в VI в. траките, бидейки по своята държавна, културна и религиозна принадлежност (а вероятно и по етническо самосъзнание) римляни, отдавна не са представлявали хомогенна маса, способна на собствено етнокултурно въздействие. Несъмнено те са предали в хода на славянизирането си останки от своя език и от езическите си религиозно-магически вярвания и практики. Някои от тях се определят днес като собствено тракийски, но още към IX в. те са били, заедно с останките от техния език, вече част от духовната култура на славяни и прабългари. Впрочем не може да се изключва сходство на тези практики и вярвания, обусловени от общата индоевропейска принадлежност.

Славяни и прабългари. Историческите данни за контакта между заварените в Мизия славянски племена и заселилите се там в 680 г. прабългари отдавна и въпреки традиционното тълкуване като съюзно-федеративни са опреде-

лени като отношения между покорени и покорители (Войнов 1956) – теза, която напоследък започва да се налага в новите обзори върху историята на Първото българско царство (Божилов 1995: 34–36; Божилов, Гюзелев 1999: 91–92; Рашев 2001: 69–70).

Археологическите данни предлагат възможност за коректив на тази постановка, извлечена от данните в два византийски писмени източника. За двете етнически групи и за характера на техните взаимоотношения може да се съди въз основа на сигурни етноопределящи паметници, каквито са погребалните. От такава гледна точка населението от края на VII в. до края на IX в. се представя чрез две основни ритуално-погребални практики с четири разновидности:

1. Население, което погребва чрез трупоизгаряне в еднообредни некрополи от типа Разделна с полагане на горелите кости в урни и ямки. Заема част от Южна Добруджа и долините на реките Провадийска и Голяма Камчия. Определя се общо като славяни (Въжарова 1976: 425) или по-точно като част от племето севери (Даскалов 1995: 26).
2. Население, което трупоизгаря в биритуални некрополи тип Нови пазар предимно в ямки. Принадлежи на група, намираща се в извънредно тесни контакти с населението, което трупополага едновременно в същите некрополи. Определя се като особена група прабългари (Въжарова 1976: 427; Fiedler 1992: 307, 315), като славяни или като население в процес на славянизация от територията на Пенковската култура или от съседното ѝ балтско-угорско население.
3. Население, което трупополага в същите биритуални некрополи с ориентация в сектора север–изток. Принадлежи на потомците на прабългарите, оставили гробовете от типа Сивашовка от VI–VII в. (за тях Рашев 2000а; 2004а).
4. Население, което трупополага в същите некрополи с ориентация на запад–северозапад. Може да принадлежи на миграционна група от авари или на българи от Хазарския каганат. Допуска се за територията на юг от Дунав, че тези гробове принадлежат на християнизирано местно население (Fiedler 1992: 290, 312 sq.; Дончева 1995: 199–200). За некрополите на юг от Дунав подобно определяне невинаги е възможно само въз основа на ориентацията, тъй като в редица случаи ръцете на погребаните са опънати край тялото. За територията на север от Дунав, където началото на християнизацията не е установено със сигурност, това е още по-несигурно.

Така по двата бряга на Долнодунавската равнина според погребалната практика се обособяват две основни групи – трупоизгарящи (славяни, „пенковци“, балто-угри?) и трупополагащи (прабългари, авари?, хазаро-българи?). Според статистически данни от обнародваните до 1990 г. некрополи трите групи показват следното съотношение на броя на гробовете (по Станилов АБ; Дончева, Ангелова, Йотов 1989; Ангелова, Дончева, Даскалов 1995; 1997; Йотов 1989; Рашев, Станилов 1989; Fiedler 1992):

	на юг от Дунав	на север от Дунав
1. Трупоизгаряния в еднообредни некрополи	1212	350
2. Трупоизгаряния в двуобредни некрополи	878	79
3. Трупополагания в двуобредни некрополи	783	372

Тези цифри показват ясно откроена тенденция – двойно по-голям брой на трупоизгарянията (общо 2377) спрямо трупополаганията (1006), или съотношение 70% : 30%. Може да се предполага, че то ще се запази и след прибавянето на данните от все още необнародвани и непроучени некрополи. Очевидно е, че групата, която доминира в долнодунавската област, е тази, която изгаря своите покойници. Това са славяните и още една етническа група, която ще е била близка до славяните вероятно не само по погребален обред, но и по език и религия. Този факт, който досега не е бил посочван изрично, обяснява бързата и безконфликтна славянизация на държавата. Въпреки различията в погребалния обред, това на пръв поглед нехомогенно по погребални обреди население е имало обща материална култура и използвало общи селища и некрополи. Поради това то сравнително бързо започва да се консолидира в единна народност далеч преди покръстването. Навлизането на аристокрация от славянски произход в управлението на държавата ще е бил естествен и дълъг процес, така че неговото начало вероятно тряб-

ва да се постави преди началото на IX в., както се приема напоследък (Николов 2005: 94–97). Силното нивелиращо влияние на християнството ускорило и финализирало този процес до степен, когато славянското самосъзнание, облечено във формата *българи*, се наложило и утвърдило по цялата територия на държавата. Изолираната употреба на етнонима *хуни* за българите в началото на IX в. (ГИБИ IV: 36) е израз на неприязън от изпълняване на езически клетвени обреди при сключването на българо-византийския договор от 815 г. Отзвук от етнонимията на VII в. е твърдението на Константин Багренородни, че някога българите били наричани *оногундури* (ГИБИ V: 193). Това име повтаря формите *уногундури-българи* у Теофан и *уногундури* у патриарх Никифор (Бешевлиев 1981: 39). В IX в. подобни етноними са анахронизми.

Що се отнася до произхода и първоначалните местоживелища на двете етнически групи, не съществуват особени проблеми. Славяните на изток от Янтра са част от източнославянската група, която през VII в. се идентифицира с раннославянската култура Корчаг–Житомир, заемаща територия западно от средното течение на Днепър и се идентифицират с племето севери (Даскалов 1995: 26). Славяните на запад от Янтра се заселват по-късно и вероятно са част от среднодунавската група славяни. Славяните на юг от Стара планина са потомци на славяните от VII в., настанени първоначално в долнодунавската област, предимно северно от реката, преминали Стара планина в първата половина на VII в., а отчасти и в края на VII в. след настаняването на прабългарите.

Двуобредните некрополи се свързват традиционно с прабългарите (Възарова 1976: 426 сл.; Димитров 1987: 214; Fiedler 1992: 307). Тяхното географско разположение между двете основни славянски групи некрополи показва, че те изглежда не са се заселили там, изтласквайки заварено славянско население, а са заели една необитаема зона, която не отговаряла на традиционната за славяните природна среда – степни засушливи райони (Добруджа) или гористи, но лишени от реки, езера и блата места (Лудогорието). Според някои локални особености се обособяват три основни групи двуобредни некрополи – Шуменска, Варненско–Добруджанска и отвъддунавска. В още по-обобщен вид те се разделят на севернодунавска и южнодунавска, като се приема, че се отличават съответно по западната и северната си ориентация и показват наличие поне на две основни племена (Димитров 1975; 1987: 215; Dimitrov 1977). Севернодунавските некрополи според заключенията на У. Фидлер са относително по-късни от южнодунавските и вероятно са резултат от експанзията на българската държава на север от реката, започнала около началото на IX в. Те определено не датират от ранния период на прабългарското настаняване на Дунав. В тяхното създаване изглежда трябва да се допуска и наличие на местни елементи или на отделни групи аварско население, мигрирало на Долен Дунав след разгрома на аварския хаганат (западна–северозападна ориентация, жълта аварска керамика). На юг от Дунав в общи линии двуобредните некрополи са хомогенни, запазвайки две общи основни черти: ориентация на трупополаганията в сектора север–изток и преобладаване на трупоизгарянията в ямка с прибавяне на животински кости. Вариациите в ориентацията и особеностите в някои гробни съоръжения (камери) трябва да се приемат като локални белези, на които би било пресилено да се дава особена етническа оценка. Към тях се прибавят някои особени керамични форми, различната степен на използване и различния видов състав на животните в обреда и някои други по-несъществени черти, които не променят основните белези на обреда.

Проблемът, който поставят двуобредните некрополи, е принадлежността и произходът на трупоизгарянията в тях. Биритуалните некрополи имат широко разпространение в Източна Европа още преди появата на долнодунавските. За нашия случай най-близкият по време и територия паралел е Черняховската култура и нейните двуобредни некрополи, където трупополаганията също се разчленяват в две подгрупи – със северна и със западна ориентация (Никитина 1985; Археология УССР 3: 70 сл.). Изказвано е становище за евентуалната славянска принадлежност на трупоизгарянията въз основа на изграждането на камери в некрополите само с трупоизгаряне. Тук е важно да се отбележи, че освен в Разделна, където камерното погребване би могло да е обратно повлияно от близките двуобредни некрополи в Девненската низина, в останалите некрополи те са малко на брой и частично изградени, поради което се определят като „символични“ или „в процес на отмирането на обичая“. Първообрази на тези камери се търсят в каменните покрития на гробове от раннос-

лавянската култура Прага–Корчак, въз основа на което се допуска славянската принадлежност на трупоизгарянията в двуобредните некрополи (Димитров 1976б). Това предположение е направено на базата на първоначалното – погрешно както се оказва – определяне на печки като покрития на трупоизгаряния. По принцип практикуването на два различни обреда от едно и също население по религиозни причини е известно и не може да се изключва, както показват някои примери (Fiedler 1992: 305). Но в погребалния обред на население, което участва в последната фаза на Великото преселение, е по-вероятно двуобредността да е резултат от две различни групи население с общо етническо самосъзнание, доколкото за онова време може да се говори за подобно самосъзнание. Трупоизгарянето в източноевропейската степ, където пребивават прабългарите до разселването си, е известно още в V в. (Степи 1981: 19; Засецкая 1994). То се отдава на неидентифицирано население в състава на хунския племенен съюз. През VIII–IX в. некрополи с трупоизгаряния в ямки и тайници с оръжие и снаряжение до тях като Новопокровския (Плетнева 1967: 100) или двуобредни некрополи от типа на Красногорския (Михеев 1989) се появяват на северната граница на степта в горното течение на Северски Донец в рамките на Салтово–Маяцката култура. Голяма група трупоизгаряния от VIII–IX в. съдържа некропола на р. Дюрсо при Новоросийск (Дмитриев 1979). Те се свързват с тюркско или угорско по произход население. Втората възможност изглежда по-вероятна, доколкото тези некрополи се появяват в съседство с по-ранни култури, за които е характерно тъкмо трупоизгарянето – Колочинската, Пенковската, Дяковската – всички прекъснали съществуването си или претърпели промени след трусовете, предизвикани от разгрома на Велика България и последвалото разместване на население (Гавритухин, Обломский 1996: 147; Рашев 2002б). Не може да се изключи възможността трупоизгарянията в двуобредните некрополи на Долен Дунав да принадлежат на подобно население, увлечено от прабългарите при разселението в края на VII в. Този въпрос се нуждае от специално изследване. Прабългарите са смесено население, в което значителен дял са заемали заварените от хуните в източноевропейските степи ираноезични племена, примесени с тюркски и угорски елементи, както и с участие на население от Пенковската култура. Те са били организирани и предвождани от аристократична група, която е имала тюркски произход или се е придържала към тюркската културна и управленска традиция, заимствана от Западния тюркски каганат (Рашев 2004а: 14–27).

Бил е поставян и решаван по различни начини въпросът за историческата съдба на прабългарите след покръстването. Създателите на държавата оставили името си на една славянска по своя език народност, загубвайки собствената си етническа идентичност, както обикновено се приема. Някои автори са склонни да смятат все пак, че компактни маси от прабългари са се запазили до наши дни. Според К. Шкорпил останки от прабългарите са турски говорещите гаджали и гагаузи в Североизточна България, които според него се отличавали от другите турски групи в района – тези от Герлово, Тозлук, алианите и др. (Шкорпил 1933: 180). Според други автори прабългарите запазили тюркския си език поне до XII в., когато в апокрифни съчинения те се сравняват по произход с куманите (Димитров, Стр. 1995: 147, 164; 1997: 16). Отдавна е посочено, че в говора на турскоезичните групи от Североизточна България няма съществени различия. Няма такива различия и между двете групи гагаузи, едни от които наричат себе си „стари българи" и са повлияни от някои елементи на българската култура, и т.нар. „хасъл гагаузи" – същинските гагаузи, които са по-консервативни в контактите си с българите (Милетич 1934: 190–194; 1989: 22–23). Последните изследвания върху гагаузите показват, че те са потомци на тюркоезично население, което се настанява на юг от Дунав след XI в. и това ги изключва като вероятни потомци на прабългарите (Мутафова 1993; Атанасов 1996а). Посочената връзка между българи и кумани в Българския апокрифен летопис от XI в. е неисторично сведение, заето от византийски източник от X–XI в. (Рашев 2005а: 62–64). Може да се смята за сигурно, че след покръстването се е развил ускорен естествен процес на заличаване на прабългарите като самостоятелна езикова група. Тяхната историческа памет става част от паметта на единната славяноезична българска народност. Ако и да са съществували и след това някакви спомени за различен произход, те са останали в сферата на народната култура и не са намерили отглас в запазените исторически източници.

Други етноси. В началото на IX в. в България се заселват, биват заселвани или се интегрират по различни поводи поданици на византийската империя и други етноси (Рашев 2004б; Николов 2005: 97–98). Поданиците на византийския император се означавали по езиков признак като „гърци", а по религиозен като „християни". Масово присъединяване на такова население се извършвало предимно при отнемане на територии от Византия като Северна Тракия, Софийското поле, Родопите и Македония. Известни са случаи на депортация като тази от 812–813 г., когато населението на два града в тема Македония – Девелт и Адрианопол, както и на други по-малки селища било депортирано в отвъддунавските погранични български земи в днешна Бесарабия. Пленници пребивавали за различно време до съгласуване на условията за откупуване, част от тях намерили смъртта си по време на християнските гонения в периода между смъртта на Крум и възкачването на Омуртаг. В България попаднали редица знатни и образовани светски и военни личности. Някои били политически емигранти. Сред тях изпъкват Константин Пацик – зет на Крум, Византий – бивш личен прислужник на Никифор I и вероятно доверен човек на Крум, висши византийски военачалници от Сердика и други градове. Бивши византийски стратези като Григора, Йоан, Леон, Вардан и Кордил преминали на българска служба по времето на Крум. Политически емигранти били двама конструктори на обсадни машини – Евматий и неизвестен по име покръстен арабин, които научили българите да строят такива машини. Духовници като Йоан Кинам, Методий и Теодор Куфара имали решаващ принос за популяризиране на християнството. От средата на образовани византийци произхождат авторите на каменните надписи на гръцки език, чието изсичане започнало при Крум. В демографско отношение византийският елемент – гръцки и от друг произход – не повлиял съществено върху състава на местното население.

Официалните контакти с Византия и временното пребиваване на малки групи византийци в България са документирани, освен от писмените източници, от група оловни печати, скрепявали писма или други документи. Според местонахождението си те се групират в районите на трите големи средища – Плиска, Преслав и Дръстър. Познати са три оловни печата на император Теофил – от Преслав (Витлянов 1989б: 32–33, обр. 1; Йорданов 1995: 141–143, 149), от Шуменско (Юрукова 1978) и от Девелт (Йорданов 1992: 33–34). Присъствието им в България може да се обясни с усложняването на обстановката между двете страни след смъртта на Омуртаг, когато според Шуменския надпис на хан Маламир Византия опустошила погранични български земи в Тракия, а Маламир на свой ред превзел крепостите Проват и Бурдизо, вероятно временно, след което превзел и присъединил Филипопол към България (Бешевлиев 1992: № 13). Изглежда в последвалите преговори за регулиране на отношенията пратеници с лични послания на Теофил са пребивавали в България. Печатите от Дръстър принадлежат на военно-административни функционери от среден ранг или на частни лица. Те са датирани в VIII в. или в VIII–IX в. и принадлежат на лица, непознати от писмените източници: Аетолий – спатарий и турмарх, Григорий, Теодор – спатарий и архонт, Муселий – императорски асикрит, Никей – стратилат, Хростос – патриций (Jordanov 1987). Присъствието на тези печати в централната област на България вероятно отразява участието им в дипломатически контакти по регулирането на българо-византийските отношения.

Като резултат от контактите с Византия в България попаднали арменци. Това са отделни представители на управленската аристокрация, емигрирали в България или преминали от византийска на българска служба. Към вече споменатите стратези Вардан и Кордил се прибавя Турдач, носещ византийската титла кандидат, който бил хранен човек на Омуртаг (Бартикян 1984; 1985). Вероятно част от заселените през средата на VIII в. в пограничната област на Тракия арменци и сирийци са проникнали на българска територия, но не са оставили – или сега не са известни – етноразличими паметници на материалната култура и погребалния обред.

Според писмените извори в централната област на България е пребивавала значителна група авари, наемани при нужда във войската (вж. тук по-горе). Традиционно се смята, че те попаднали тук след присъединяването на източната част на разпадналия се Аварски каганат към България в 803–805 г. Тяхното присъствие косвено се потвърждава напоследък чрез откриване на значителен брой метални коланни украси от късноаварски тип (вж. тук III.1б). През X в. византийски автори твърдят, че Борис и

българите произхождали от аварите и хазарите, а българите възприели облеклото на аварите (ГИБИ IV: 217, 309, 334). Тези твърдения са част от идеологическата подготовка на Византия за ликвидиране на българската държава. Най-същественият елемент от нея е легендата за заселването на прабългарите на Дунав начело с Булгар като федерати на Византия (Рашев 2001: 147–150; 2003). Засега не са известни сигурни етнически паметници на аварите по отношение на погребалния обред, жилището и масовата материална култура. Изглежда те много бързо са се адаптирали към местната среда. Не може да се изключва, че тези „авари" са могли да бъдат бивши поданици на аварския хаган от български произход, т.е. българи, за които е било съвсем естествено да напуснат застрашените от франките среднодунавски земи и да се заселят в централната област на България по силата на някакво предимство или задължение при нужда да се включат във войската. Те са могли да бъдат своето рода федерати, разселени по южната граница – актуалното военно направление за България. Бидейки военизирано население в една планинска област, те не са оставили забележими следи от материалната си култура.

Остава непотвърдено със сигурност и предположението за периодично преселване (тезата за „вълните") на българи от Хазарския каганат (Плетнева 1981: 17–18, рис. 7; Димитров 1987: 271–274). Наличието на някои общи елементи в материалната култура още не може да се приеме като резултат от масово преселване на население, тъй като може да бъде продукт на заимстване от съседна култура, осъществено от ограничена група майстори занаятчии.

VII.1в. Демография и бит

Гъстота на заселване и брой на населението. Данните за селищното устройство показват, че различните области на държавата до средата на IX в. били заселени неравномерно. Най-гъста мрежа от селища (т. LVII) и синхронните им некрополи се наблюдава в днешна Североизточна България (Станилов 1981: обр. 1; Fiedler 1992: Abb. 116, 117). Тази гъстота до голяма степен е резултат от по-голямата интензивност на проучванията в районите на Шумен и Варна в сравнение със съседни региони. Това не позволява на сегашния етап да се правят заключения за действителната картина на обитаемите площи и за приблизителните стойности за гъстота на заселване на квадратен километър. Но някои общи наблюдения вероятно ще запазят значението си. По-гъстото разположение на селища по пътя Преслав – Плиска – Дръстър е вън от съмнение. Сравнително голяма гъстота на селища се очертава в района на добруджанските валове не само поради тяхната отбранителна функция, но и поради разполагането им край веригата от езера между днешните Черна вода и Констанца. Днешна Централна Северна и Северозападна България е започнала да се обитава сравнително интензивно едва от средата на IX в. На север от Дунав три района са били сравнително гъсто заселени – левият бряг на Дунав от Турну Мъгуреле до Галац, най-южната част на Бесарабия и десният бряг на Днестър до Бендер, както и централна Трансилвания.

Не разполагаме с достатъчно сигурни данни и за броя на двете основни етнически групи. Броят на славяните не е бил обсъждан. Броят на прабългарите у различни автори варира от 10 000 до няколко десетки хиляди (Златарски 1994, I, 1: 133; Богданов 1976: 85 и бел. 133; Fiedler 1992: 26, Anm. 254) и от 100 000 до 300 000 (Петров 1981: 159–162; Димитров 1984). Във всички случаи изчисленията се правят на основата на твърде много допускания и логически заключения. На сегашния етап на проучвания определянето дори на приблизителен брой е несигурно. Вероятно първоначалният брой на доведената от Аспарух група не е надвишавала 20 000–30 000 души, но след установяването в Мизия тя бързо е нараснала за сметка на втора вълна от преселници, дошли от района на Пражко-корчакската и Пенковската култура.

Продължителност на живота и смъртност. Данните за продължителността на живота и за болести, оставили следи върху костите и зъбите, са извлечени от изследването на скелети от некрополите. Макар че все още не са обобщени, наблюденията от един некропол могат да се приемат като средни за по-голяма територия и да се отнесат за целия период на езичеството. Така в некропола при Дибич е установено, че при 40% от израсналите индивиди се наблюдават данни за остеоартрози по ставите и гръбначните прешлени. Те се срещат два пъти по често при мъжете. Наблюдават се зараснали счупвания на крайници и ключици. Мъжете са

починали предимно в зряла възраст, между 40–60 години, докато при жените тя е 20–40 години. Само 7% от погребаните са над 60 години (Чолаков 1998). Това се потвърждава и от писмен източник от началото на X в. и макар че се отнася за Византия, може да се смята валиден и за България. В едно от писмата си до цар Симеон патриарх Николай Мистик пише, че „до седемдесетата година рядко някой от хората доживява – както виждам, повечето от хората умират около тази година" (ГИБИ IV: 289). В Дибич, както и във всички останали некрополи, се наблюдава много добро състояние на зъбите на възрастните индивиди, което обикновено се обяснява с по-твърдата храна, консумирана по онова време.

Етнографски групи? Обособяването им е възможно според типа на жилището. По цялата територия е бил разпространен един тип жилище – полуземлянка с каменна печка, вкопана в пода или разположена върху пода в един от ъглите на жилището (вж. тук II.4б, т. LXII). Значително по-слабата степен на проучване на селищата от езическо време в сравнение с некрополите не позволява обособяването на жилища, характерни само за някоя от двете етнически групи. Сходството на керамиката, накитите и другите предмети от бита показват недиференцирана в етнографско отношение материална култура. Изглежда това се отнася и за жилището, което не позволява географско райониране и определяне на етнографски групи. Полуземлянката е била използвана в еднаква степен както от славяни, така и от прабългари. Различията, които се наблюдават в устройството на отоплителното съоръжение и на опорните стълбове на дървената конструкция (забити в пода или положени върху него), засега могат да се приемат за локални, а не етнографски особености.

Облекло, прическа, тоалет. Данните за облеклото, събрани от Й. Иванов (Ivanov 1930; Иванов 1941), са попълнени по-късно с малко и несъществени детайли (Фехер 1942; Бешевлиев 1981а: 99–101; Beševliev 1981: 396–400). Те също се отнасят почти изключително за аристокрацията. Според Свидас (X в.) хан Тервел натрупвал върху копието си, докато се покрие догоре, голям куп от копринени дрехи. Те са били доставяни от Византия по поръчка или като част от годишния данък. Според същия автор „на българите се харесала носията на аварите; те заменили своите дрехи с техните и досега ходят така облечени" (ГИБИ V: 309). Това известие предхожда сведенията на Свидас за Тервел и Крум, но вероятно възприемането на аварското облекло в България е станало по времето на Крум и е било модно и през X в. (Ivanov 1930: 325). В. Н. Златарски допуска, че „с въвеждането на аварското обекло в България Крум е искал да премахне всяко външно отличие между българи и славяни" (Златарски 1994, I, 1: 290–291). Макар да изглежда недоказуемо, това предположение не е за пренебрегване. То се прибавя към данните за законодателството на Крум, чиято главна цел е била също преодоляване на етническите различия и създаване на правна равнопоставеност между двата етноса. Според 59-и Отговор на папа Николай I (ЛИБИ II: 103) българите питали дали трябва да продължат да носят femoralia, превеждано като „гащи", „шалвари", „панталон". Смята се, че били носени от жени и мъже и се считат за част от облеклото на прабългарите – естествена необходимост за тях поради конната езда (Венедиков 1981: 188). Някои примери показват, че са били познати и на славяните (Дуйчев 1950: 27–28). Към 870 г. княз Борис получил от сърбите като подарък 80 кожуха или кожи за изработка на такива дрехи (ГИБИ V: 209; Георгиев 2001а: 94–97). На един от приемите в двореца в Константинопол „приятелите от България" трябвало да бъдат облечени в обикновените си дрехи, а на процесията в двореца през шестия ден от седмицата преди Великден те трябвало да бъдат въведени и изведени със собствените си скарамангии – къса представителна дреха, подобна на източния кафтан (ГИБИ V: 228). Вероятно аристократичното облекло от езическо време е било запазено и след покръстването с неизбежните промени, които византийският протокол е изисквал. Братята на цар Петър – Йоан и Вениамин – се обличали „в българско облекло" (ГИБИ V: 134). Но и обикновеното население е носело специфично българско национално облекло, различно от византийското. В края на IX – началото на X в. според един препис на „Чудото на св. Георги с българина" изрично се говори за „български дрехи" (Миятев 1936: 282–283). По-късно Борис II, избягал от плен в Константинопол, бил убит на границата от български войник, тъй като бил взет за грък поради гръцкото си облекло (Ivanov 1930: 326). Очевидно е съществувал национален български костюм, за който писмените източници не съдържат подробности. Око-

ло средата на X в., както показват сведенията на Лиудпранд и Ибрахим ибн-Якуб, дългата връхна дреха била опасвана с колан с метални украшения (Ivanov 1930: 326). Допуска се, че femoralia у папа Николай I са се запазили в съвременното българско национално облекло и следа от тях са т.нар. беневреци у шопите (Ivanov 1930: 332; Иванов 1941: 11) или дългите тесни гащи, носени от мъже и жени в някои райони на България (Михайлова, Г. 1974).

Археологическите и художествените паметници предлагат малко данни за облеклото. Единичните копчета в славянски гробове с трупоизгаряне се смятат доказателство за малък разрез на връхна дреха от типа риза (Нешева 1982: 352). Конникът от Мадарския скален релеф е облечен в къса дреха, означавана у източните народи като кафтан и подобна по общия си вид на византийския скарамангион (Ivanov 1930: 331). У нас тази дреха е засвидетелствана от двете каменни статуи от Ендже (дн. Царев брод), за които пръв Й. Иванов е посочил, че не са прабългарски, а кумански и могат да се използват само като съпоставка с аналогично облекло у прабългарите (Ivanov 1930: 327–328; Иванов 1941: 6–7; Рашев 1972). Една миниатюра в Менология на император Василий II (XI в.) представя изображения на трима българи, посичащи византийци (т. CXXX/1), от които крайният отляво е облечен по-различно от другите (за техните облекла срв. Чокоев 2003: рис. 1–5). Това е къса връхна дреха с кожена яка, обшити с кожа поли и ширити за закопчаване – кафтан или скарамангион, препасан с колан, на който са окачени нож, костено рогче и торбичка за огниво (Ivanov 1930: fig. 254; Станчев, Иванов 1958: обр. 3, 4; Бешевлиев 1981а: обр. 22; Нешева 1982: 356–357). С подобна дреха е представен хан Омуртаг в две миниатюри от Мадридския препис на хрониката на Йоан Скилица (XIII в.). Тук липсват кожени яки и обшивка на полите, еднакво е само закопчаването (т. CXXX/2). Ако и да е ясно, че до известна степен тези образи не могат да се отделят от общата византийска мода от времето на тяхното създаване, има основания да се приеме, че са представени все пак с костюм, считан за български, а не византийски, и че костюмът на българските езически владетели е различен от този на византийските императори (Ivanov 1930: 329; Филов 1939: 6; Бешевлиев 1981а: обр. 23; Атанасов 1999: 46–51). Със сигурност византийско облекло носят Тервел и Омуртаг, представени съответно върху оловен печат и златен медальон (обр. 1, 3). Двата паметника копират съвременни на тези владетели византийски образци.

За първите петима български владетели Именникът казва, че те управлявали отвъд Дунав „с остригани глави“. Този белег се приема като знак за аристократично потекло (Каймакамова 1990: 61) и „турански обичай“ (Богданов 1976: 43). В състава на тюркската войска, нахлула на юг от Кавказ през 631 г., имало съюзни племена, едни от които стрижели главите си, а другите носели коси. Първите вероятно са българи, а вторите – тюрки или хазари (Артамонов 1962: 155–156). Много дълги коси, спуснати назад, сплетени и вързани с ленти, носели тюрки и авари (ГИБИ II: 180; III: 239; ЛИБИ II: 228). Такава е прическата на един конник, изобразен върху кост от Северен Кавказ (Рашев 2004: табл. 96). Около 630 г. един китайски монах попаднал в лагера на западнотюркския хан Тунджабгу. Ханът бил облечен в халат от зелен атлаз. На главата му нямало шапка, само тясна копринена лента обхващала косите, спускащи се на раменете. Косите на конниците от ханската свита били заплетени в плитки (Гумилев 1993: 163–164). Изглежда след заселването на Дунав владетелите и аристокрацията започнали да носят според тюркската мода дълги до раменете коси – белег, характерен за средновековна Европа, в това число за Византия (Бешевлиев 1981а: 100). Според протокола на византийския дворец преди Рождество Христово се организирало „угощение на дългокосите“, в което вземали участие и „двама български приятели“. Допуска, се че наименованието има връзка с традиционната варварска прическа (ГИБИ V: 226, бел. 8). Според Й. Иванов собствено прабългарска черта в прическата било обръсването на косата в предната част на главата и спускането на дълга коса на гърба подобно на тюркско-аварската прическа. Привежда се по този повод сведението на Лиудпранд за остригания по „унгарска“ мода българин, когото той срещнал в Константинопол (Ivanov 1930: 329–330). Прическата на конника от Мадара показва дълга до раменете коса, която най-вероятно е била характерна за хановете. Две рисунки-графити на мъжки глави показват къса щръкнала коса (т. CXXXIX/5, 9) – вероятната прическа на простолюдието. Допуска се, че в Родопите е запазена прическа, която може да се приеме за наслед-

ство от прабългарите (Райчевски 1978) – една дискусионна теза. Неясна остава точната форма на онова, което според 66-и Отговор на папа Николай I българите поставяли на главите си (ЛИБИ II: 107). То се определя като тюрбан или повезка (Дуйчев 1950: 28–30). Наличните данни подкрепят възможността за носене на кожена шапка от мъжете (Нешева 1982: 360). Жените носели на главата си кърпа (ЛИБИ II: 102). Особеност на мъжката мода е носенето на една обеца от мъжете – обичай, известен от ранното средновековие (войниците на Светослав) до ново време (Нешева 1982: 359). Върху връхната дреха на мъжете от аристократичните среди бил препасван колан с различен брой украшения (т. LXV–LXX).

Тоалетните принадлежности са рядка находка. Наколко метални огледала и пинсети (т. CXXXVII) показват силно ограниченото разпространение на тези предмети, използвани изглежда само в аристократичните среди.

Хигиена. Според 6-и Отговор на папа Николай I гърците забранявали на българите да ходят на баня в сряда и петък (ЛИБИ II: 71–72). Останките от солидно градени бани в Плиска, Преслав и аула при с. Хан Крум са били предназначени за владетеля и аристокрацията (вж. тук II.1а–в). В Плиска най-ранната баня е съвременна на първите каменни градежи. Склонността на аристокрацията на степните народи към баните е добре известна. В дървената резиденция на Атила единствената каменна постройка била баня, построена от римски военопленник от Сирмиум. Аварският хаган Баян поискал майстори да му построят баня, но когато му били изпратени, той ги принудил да построят мост на Дунав (ГИБИ VIII: 152). В селата досега не са известни следи от подобни съоръжения. Тесните жилища, примитивният им интериор и ограниченият асортимент от битови предмети подсказват, че индивидуалната хигиена е била поддържана по друг начин.

Храна. В Отговорите на папа Николай I няколко пъти се обсъжда въпросът за ядене на месо от животни и птици и дали на скопци е разрешено да колят животни за ядене (ЛИБИ II: 94, 102, 103, 109). Според дворцовия протокол князът (а без съмнение преди това и хановете) се хранел сам, като дори жена му нямала право да седи на трапезата му. Другите сядали на ниски столчета встрани от него и ядели на земята (ЛИБИ II: 93). За състава на храната разполагаме с автентични данни предимно от некрополите, където са засвидетелствани кости изключително от домашни животни – говедо, кон, овца, свиня, кокошка – и по-рядко от дивеч – елен, заек, дива свиня (Станчев, Иванов 1958: 174 сл.; Въжарова 1976). В селището под основите на комплекс № 31 в Плиска и в поменалното съоръжение при Златна нива съставът на животните (само домашни) е същият (Михайлов 1955а: 150, 157; Нинов 1991). Това показва, че много скоро след настаняването си на юг от Дунав прабългарите задоволявали нуждите си от месна храна изключително чрез отглеждане на основните домашни животни. Дивечът имал много малък дял в порциона и вероятно е бил деликатес на трапезата на владетеля и аристокрацията.

VII.1г. Расов тип

При обобщаването на данните от изследването на човешките кости до 80-те години на XX в. от гледна точка на антрополога (Йорданов, Й. 1981а; 1981б; 2005) и на археолога (Fiedler 1992: 329–332 с л-ра) се вижда, че внимание предизвикват главно два въпроса. Първият се отнася до предполагаемата монголоидност на прабългарите като народ от тюркски произход съгласно езикови и исторически данни. Черепи с умерен или слаб примес на монголоидност са установени в двуобредните езически и в християнските некрополи от края на IX–X в. Техният процент е невисок, а тези черти са найчесто слабо изразени. От някои възстановки на лицето по черепа се вижда, че расовият тип е европеиден и че тезата за априорната монголоидност на прабългарите не издържа критика. Вторият въпрос засяга обичая на изкуствената деформация на черепа (Боев, П. и др. 1987; Йорданов, Димитрова 1997) и символичните и реални мозъчни операции чрез изрязване на черепа – т.нар. трепанации (Yordanov, Dimitrova 1991). Тъкмо в некропола Девня-3, където се установяват извънредно слаби черти на монголоидност, изкуствена деформация е установена при близо 2/3 от изследваните черепи. Изобщо той се колебае от 14% до 50%, като е засвидетелстван и в християнските некрополи от Русенско, където е в рамката от 14–29% и се установява предимно при черепи на момичета (Fiedler 1992: 331). Тези данни се съгласуват със сарматския обичай

за деформация на черепа и се прибавят към други доказателства за силното присъствие на сарматски традиции в прабългарския погребален обред, а оттам и на сарматско население в етногенеза на прабългарите (Рашев 1993е: 26 с л-ра; Ангелова, Е. 1995). Разпространението му в района на Кавказ и Каспийско море не е довод, както се смята (Fiedler 1992: 332) за тюркския произход на прабългарите, тъй като в азиатската родина на древните тюрки, доколкото ни е известно, той не е познат.

Най-новите антропологически изследвания като цяло се вписват във вече установената картина. В Топола (Ангелова и др. 1997: 143) са изследвани 232 индивида, от които 149 деца, 44 жени и 40 мъже – очевиден показател преди всичко за висока детска смъртност. Кръгова изкуствена деформация е установена при 90 индивида (38,79%), от които 59 деца (65%), 20 жени (22%) и 12 мъже (13%). В Дибич от 44 индивида монголоидност в слабо изразена форма е установена при около 35% от черепите, главно мъжките. Процентът на изкуствената деформация е 24% – един юношески, пет женски и три мъжки черепа. Липсата на деформирани детски черепи тук е обяснена с предположение за отмиране на обичая по време на съществуване на некропола (Чолаков 1998: 90). Тъй като според обреда и археологическите материали горната граница на този некропол не може да бъде по-късна от края на IX в., трябва да се търси друга причина. Като цяло популацията е определена като метисна между европеидната и монголоидната раса при доминиращо присъствие на първата. Долавят се черти на местни европеидни групи, с които вероятно прабългарите са встъпили в контакт след заселването си по тези места. Аналогични изводи предполагат сходните метрични показатели на черепи от некропола при Караманите (Чолаков 1998: 89–90, табл. 4).

Като контактни между европеидната и монголоидна раса се определят черепите от девненските некрополи (Боев, П. и др. 1986: 195). В един непубликуван, изглежда, ръкопис на статия за изследването им от колектив начело с П. Боев се съдържа по-разгърната характеристика на резултатите. В заключителната му част, озаглавена „Расова диагностика и етногенетични изводи“, се казва: „В расово отношение серията от Девня (първи и трети некропол) и от Варна (Завод за манометри „Черно море“) представляват метисни расови типове от първи ред между голямата европидна и монголоидна раса. Подробният расов анализ по втори и трети ред дава възможност да се видят расовите типове на двете големи раси. От голямата европидна раса се срещат протомедитерански, медитерански и динаро-медитерански. Те са образувани в Балканския полуостров още в каменно-медната епоха (5 хил. пр. н. е.) и са основните и характерни расови типове за тракийското население. Медитеранската раса е типична също и за населението от Гибралтар до Индия, затова нейното наличие може да говори и за миграция. Колкото за динаро-медитеранския расов тип, той е образуван по нашите земи. Същото важи и за протомедитеранския расов тип, който е прототип на медитеранската раса, но за нашите земи. Северният расов тип е донесен от славяните и алано-сарматите, появили се по нашите земи след края на 5 век. Северо-иранският расов тип няма местен характер и също е донесен от алано-сарматските племена. Колкото се отнася до туранската раса, тя е типична за прабългарските племена. Прабългарски са и метисните расови типове между двете големи раси – европидна и монголоидна. Те се срещат сред мнозинството от черепите. При тях хибридизацията е станала преди много поколения и затова не могат да се различават основните расови типове на двете големи раси. Тях също трябва да отдадем на прабългарите, защото те са оформени преди идването на Балканския полуостров – още в Туркестан. Така че при некрополите от Девня-1 и 3 налице са прабългари с много слаби примеси на алано-сармати, славяни и траки. Начинът на погребение и погребалният инвентар показва прабългарски некрополи. Това означава, че медитеранската и динаро-медитеранската раса са били включени в прабългарския етнос още преди идването му на полуострова. Това е станало вероятно на територията на СССР и Румъния, където прабългарите са асимилирали траки. По-вероятно е медитеранската раса да е била включена в прабългарския етнос още в Туркестан от ираноезичните племена, влезли в неговия етногенезис. Тези расови типове са били типични за булгарите и барсилите, докато северноиранските – за суварите (савирите), които затова и били наречени „бели хуни“, т.е. руси. Вероятно при Девня-1 и 3 се отнася до погребения на българи и барсили. Както е известно, част от тези две племена образуват заедно със суварите Волжка България. Част от булгари и барсили идват по

нашите земи с хан Аспарух. Смята се също, че хан Борис носи името на тотема на племето барсили – тигъра или леопарда (барс на прабългарски).

Алано-сарматският примес се вижда главно от наличието на иранската северна раса, характерна за тях. Това обяснява и наличието на скелети с висок ръст както в некрополите 1 и 3, така и в некропол 2 от Девня. Както е известно, прабългарите са имали нисък ръст, докато алано-сарматите – среден и висок ръст. Естествено, основната маса прабългари са носители на характерните за тюрките метисни расови типове, каквито виждаме в проучените от нас некрополи.

Прабългарският характер на некрополите се потвърждава и от наличието на изкуствено-деформираните черепи, които са характерни за прабългарите“ (машинописен текст в личния архив на Д. Ил. Димитров в РИМ – Варна).

В този текст има някои неточни или спорни факти и твърде категорични изводи, но той съдържа допълнителни данни за алано-сарматско население, което, както бе посочено по-горе, изглежда е изиграло съществена роля в етногенеза на прабългарите.

Допълнителни данни в това отношение предлага антропологичното изследване на черепите от християнски некрополи от втората половина на IX–X век по Черноморието и в басейна на Русенски Лом. Общата констатация е, че погребаните в тях индивиди принадлежат на европеидния расов тип с незначително проявен монголоиден примес (Йорданов, Й. 1983; Йорданов, Гюзумов 1981; Йорданов, Димитрова 1994; 1996; Йорданов, Чолаков 1989). Съвременният антропологически облик на българите е немаловажно потвърждение на тези изводи.

VII.2. ОБЩЕСТВО

VII.2а. Социална организация

Племе. Дали старото племенно деление на славяни и прабългари се е запазило след края на VII в. и докога е въпрос, по който има малко сигурни данни. В средата на VIII в. славянското племе севери се споменава като самостоятелна единица, обитаваща гранична планинска зона между България и Византия начело с архон Славун (гр. Склавун). Заради изявената си антивизантийска политика той бил похитен и убит с цел да се улесни византийската агресия към България (ГИБИ III: 272). Другото славянско племе, заварено от Аспарух на юг от Дунав в 680 г. – „седем рода“, след края на VII в. не се споменава в изворите. По повод събитията от 811 г. се казва че „околните славянски племена“ (гр. *тас пѐрикс склавинѝас*) били включени в състава на Крумовата войска (ГИБИ IV: 13), а през 814 г. – „всички славинии“, гр. *пàсас тас склавинѝас* (ГИБИ IV: 23). Приема се, че става дума за Склавинии – термин, които византийските източници употребяват за земи от територията на империята в Солунската област, заселени от компактно славянско население, като се допуска съществуването им и в България (Николов 2005: 96). Във всеки случай след 681 г. племената, в това число и преди всичко славянските, които в периода на разселването представлявали компактни, затворени и независими общности със силна вътрешна спойка, постепенно започнали да се лишават от тези качества поради наличието на силна централна власт. Обратно, отсъствието на такава власт поддържала племето като единна общност (Венедиков 1981: 191).

Данните за подобно компактно племенно заемане на определени територии от страна на прабългарите също не са сигурни. Според групирането на двуобредните некрополи въз основа на географско разположение, съчетано с някои особености на погребалния обред и ориентацията на трупополаганията в тези некрополи, е предложено обособяването на две прабългарски племена, заемащи съответно районите на юг и на север от Долен Дунав, като южнодунавската група допълнително се разчленява на шуменска и варненско-добруджанска (Dimitrov 1977; Димитров 1987: 215). Подобно племенно деление за прабългарите е несигурно. Сведението на Бертинските анали за въстанали българи от десетте комитата и твърдението на някои автори, че става дума за 10 български племена (Чичуров 1980: 107, бел. 246), е погрешно. Изглежда пле-

менният признак се е запазил за известно време само сред славяните от пограничните области, които охранявали границата срещу запазване на своята правна, езикова и религиозна автономия. Преместването на границата в Тракия в началото на IX в. ликвидирало значението на тази автономия и довело до бързо изоставяне на племенноразличителните признаци, а общото за всички поданици законодателство, въведено при Крум, допълнително способствало за заличаването на тези признаци. Ранното налагане на общото име *българи* е потвърждение на този процес.

Род. Родовата организация като структурна съставка на обществото е съществувала от създаването на държавата до средата на IX в. Една особеност, която трябва да се има предвид, е, че за периода до средата на VIII в. Именникът дава само имена на владетелски родове – Дуло („рекше Вихтун"), Вокил (или Укил) и Угаин. Пряката зависимост на владетелите от родовата им принадлежност е добре отразена у патриарх Никифор, според когото те „обладавали по родова линия властта" (ГИБИ III: 303). Безредиците в средата на VIII в. до голяма степен се дължали на съперничеството между знатните родове или техните представители са им придали форма на родови противоборства (Златарски 1994, I, 1: 193 сл.; Николов 2005: 69–71). През първата половина на IX в. във възпоменателните надписи от времето на Омуртаг и Маламир се срещат само имена на аристократични родове – Ермиар, Кубиар, Чакарар, Кюригир, ... ар (Бешевлиев 1981: 41). Изглежда, запазвайки специфичните си имена, тези родове отдавна загубили значението си на свързан с кръвни връзки човешки колектив (Венедиков 1981: 193). Това се отнася както за аристокрацията, така и за владетелите. Нито византийските източници, нито домашните посочват родово име на някой от владетелите след Умор. Едно от обясненията за кризата от средата на VIII в. е, че тя била реакция срещу наследствения родов принцип на владетелския статут и опит за налагане на изборна монархия (Bury 1912: 334–335). Подобно решение може да означава, че след кризата от средата на VIII в. изборът на владетел вече не е бил свързан с определен род или че той не е управлявал от името на конкретен род, а от името на обединените аристократични родове, явявайки се консенсусна кандидатура. След възкачването си на престола новият владетел „замразявал" индивидуалната си родова принадлежност и на практика не принадлежал към определен род. Възможно е също да се е обособил хански род с наследствени права върху престола, който не е афиширал родова принадлежност, тъй като авторитетът му надвишавал престижа на конкретен род. Това може да бъде приемливо обяснение за странния факт, че никой от хановете от първата половина на IX в. не посочва в надписите си своя род. В един от надписите си (Бешевлиев 1992а: № 13) Маламир говори за себе си, за баща си Омуртаг и за дядо си Крум, без да споменава общия род на тримата. Изглежда значението на рода се е запазило само в средите на аристокрацията. Твърдението на Йоан Екзарх, че „и у българите князете стават според техния род" (Бешевлиев 1981а: 42, бел. 38) трябва да се приема в смисъл, че князете трябва да имат знатен произход.

Родовата организация е била вероятно структуроопределяща и у славяните, но за нея липсват преки данни. Избягалите от България във Византия около 760 г. славяни на брой 208 000 души са наречени *склавѝнон гѐни,* което се превежда „славянски родове" (Златарски 1994, I 1: 209) или „славянски племена" (ГИБИ III: 303), но позволява и превод „от рода (народа) на славяните".

Община и жупа. С документални данни за нейното съществуване не разполагаме, но общинната организация може да се предполага с голяма вероятност. Абсолютното преобладаване на селото, натуралното стопанство и голямата степен на нивелация на материалната култура като косвен белег за слабо имуществено-социално разслоение предполага организацията на преобладаващата част от населението в общини. На практика всяко село е представлявало община, в която всяко семейство имало собствена земя за обработване. Вероятно е съществувала и общинна собственост върху земи, ливади и гори, които били използвани при съответни условия от всички членове на общината (Венедиков 1981: 190, 193–194). Наличието на ясно оформени подобни общини още в периода на разселването на славяните през VI–VII в. (Литаврин 1987: 36–38) са до известна степен хипотетични и се основават на по-късни аналогии. Обособяването на селищата от този период, особено на север от Дунав, като агломерации от неголеми селища, принадлежащи на общности, обитаващи средно 10 жилища (Kurnatowská 1972:

93–95), може да се обясни като материален израз на разполагането им според родова, а не общинна принадлежност. Като цяло тези агломерации са могли да формират една община. Предполага се, че у славяните няколко села, съответно общини, са образували жупа, ръководена от жупан (Венедиков 1981: 190–191) – една от титлите в съсловието на багаините, чийто върховен началник и представител в съвета на боилите е могъл да бъде „великият жупан на България", какъвто бил Сивин (вж. тук по-долу).

Семейство и брак. Запазените писмени сведения се отнасят до семейните обичаи на аристокрацията (Андреев 1979: 85 сл.; Бешевлиев 1981а: 98–99; Beševliev 1981: 393–396). Според 49-и Отговор на папа Николай I преди покръстването в зестра (т.е. откуп) на (за) съпругите били давани злато, сребро, волове, коне и др. (ЛИБИ II: 98). Папата разрешава този обичай да се запази. От 51-и Отговор узнаваме, че в България имало семейства с две жени – обичай, който папата препоръчва да се изостави (ЛИБИ II: 99). Това е сигурен показател за наличието на бигамия, широко разпространена в различни аристократични среди (Дуйчев 1950: 24; Андреев, М. 1979: 93). Сведението за наложниците на Крум, които го приветствали пред стените на Константинопол през 813 г., може да се приеме като доказателство за полигамия, позволена в кръга на висшата аристокрация или само при владетеля. Тя е съществувала в тези среди още в края на VII в. За Мавър се знае, че след арестуването му Кубер продължил да отдава почит на „жените му", което е несъмнено доказателство за полигамия (ГИБИ III: 165; Венедиков 1981: 184). За характера на сватбените обичаи не знаем нищо конкретно. В 48-и Отговор папа Николай I препоръчва през Четиридесетницата да не се правят сватби и гощавки (ЛИБИ II: 109). Той посочва още, че мъжът трябва да се въздържа от жена си, докато тя кърми новороденото (ЛИБИ II: 106), а жената може да влиза в църква веднага след раждане (ЛИБИ II: 108).

За актуалността на разтрогването на брака свидетелства 96-и Отговор на папа Николай I, според който това се препоръчва само при прелюбодеяние (ЛИБИ II: 120). Не е ясно при какви условия то е ставало в България преди покръстването, но може да се допуска, че подобно деяние е могло да бъде най-важната причина за прекратяване на брачната връзка. Изглежда инициативата е принадлежала на мъжа. Подчиненото положение на жената у славяните в периода на заселването им на Балканския полуостров е ясно изразено от Псевдомаврикий, според когото „славянските жени били целомъдрени повече, отколкото човешката природа допуска, така щото повечето от тях смятали смъртта на мъжете си за своя собствена смърт и се удушавали доброволно, като не смятали за живот вдовството" (по Андреев, М. 1979: 89). Според арабски източник българите погребвали починалия мъж заедно с живата му жена. Вдовците и вдовиците имали право на нов брак (Бешевлиев 1981а: 99 с неточно тълкуване за вдовиците).

Структурата на семейството у обикновеното население не е съвсем ясна. Вероятно у славяните се е запазила онази целомъдреност и покорност на жената, описана за периода на разселването (Венедиков 1981: 183). Обособяването на т.нар. малки и големи семейства у славяните в периода на разселването въз основа на отделни малки по площ жилища-полуземлянки и на групи от такива жилища (Литаврин 1987: 34–35) е много вероятно и може да се приеме и за периода VIII–IX в., когато жилищата не променят съществено размерите си и запазват подобно групиране. Някои не много отчетливи данни за групиране на гробове в рамките на некрополите също подкрепят наличието на стремеж за семейно-родова диференциация. Дали големите семейства са били обединени на икономическа основа и са съставяли т.нар. задруги, познати от периода на Второто българско царство (Андреев, М. 1979: 80–85), е въпрос без сигурен отговор за периода до средата на IX в.

Свободни индивиди и пол. Българското общество от края на VII – средата на IX в. е било общество от свободни индивиди. Липсват данни за индивидуална или групова зависимост на обикновеното население от политически или икономически характер, ако не се броят ангариите, извършвани в полза на централната власт и областните управители. Не знаем точния обществен статут на аварите, живеещи в централната област на България. Наемането им във войската по времето на Крум е доказателство за тяхната лична и групова свобода и равнопоставеност с местното население.

Водещото място на мъжа в семейството и обществото е вън от съмнение. Дори в аристократичните среди, за които има писмени известия, жената изглежда имала нищожна обществе-

на роля, запазвайки значението си само в рамките на семейството (Георгиева, С. 1989). Според 42-и Отговор на папа Николай I дори съпругата на българския хан нямала право да седне на масата му, а се хранела настрани от него заедно с приближените му (ЛИБИ II: 93). Това се потвърждава и от липсата дори на едно женско име в източниците за периода до средата на IX в.

Роби и наложници. Съществувала е прослойка от лично зависимо население (роби), съставена изглежда предимно от пленници, които са могли да бъдат получавани за помощна работа в домакинството в качеството на плячка. Подобна възможност са имали предимно аристократичните семейства, както показват писмените източници (Венедиков 1981а: 186–187). Даровете, разменяни между българския владетел и съседни владетели, също могли да включват роби. В началния период от управлението си хан Борис загубил война със сърбите и при размяната на съответните подаръци при сключване на примирието получил и два роба, очевидно за лично ползване (ГИБИ V: 209; превод „наложници" у Георгиев 2001: 145–146). Тъй като заедно с тях му били дадени две кучета и два ловни сокола, изглежда тези роби са били приучени да участват в лов. Какъв е бил статутът на тези домашни роби, дали тяхната зависимост е била пожизнена или временна, подлежала ли е на откупуване и дали пленникът е получавал възможност да се интегрира – това са въпроси, на които не може да се даде точен отговор. Изглежда поне някои от тях не са имали никакви лични права и това ги е принуждавало да бягат. Според 21-и Отговор на папа Николай I „ако роб побегне от господаря си, трябва да му се прости, когато се залови". Според 25-и Отговор роби, както и свободни, се опитвали да бягат през границата (ЛИБИ II: 85–86). Очевидно причина за бягството са били непосилните условия за работа и пълното подчинение на съответния господар. Това отношение към робите в IX в. се различава съществено от толерантното отношение, каквото славяните са имали към тях в периода на разселването (Венедиков 1981: 189).

Хановете държали в двореца наложници, които ще са били отвлечени от чужда територия или жени, давани като дар или част от данъка. През 813 г. Крум поискал данъкът от Византия към България да се изплаща в злато, дрехи и отбрани девойки (ГИБИ IV: 20). При определени случаи те съпровождали хана в поход, както това било с Крум в похода му до Константинопол, пред чиито стени той преминал между наложниците си, които му се кланяли и го славели (ГИБИ IV: 20).

„Партии". Според В. Н. Златарски вътрешната криза в българското ханство от средата на VIII в. била предизвикана от партии, изградени от една страна на етническа основа – прабългарска и славянска, а сред прабългарите – на родова (Златарски 1994, I, 1: 210, 215, 219–220, 225–226). Дори при известна условност в употребата на това понятие с него видният наш историк означава групи, обединени от общи политически интереси. Както бе посочено (срв. тук I.7), повече право имат онези автори, които приемат, че причина за кризата не са междуетнически или междуродови борби, а противоборството между антивизантийски и провизантийски ориентирани знатни прабългарски родове. Това се потвърждава от едно малко популярно сведение на патриарх Никифор: „Българите... често лесно влизали в раздор за техните владетели и се разделяли много пъти на две партии когато виждали, че те се противопоставят на техните желания" (Бешевлиев 1981а: 48, бел. 104). Организирани обществени групи, подобни на византийските дими и партии, в България до средата на IX в. и през цялото средновековие не е имало.

Полово-възрастова организация? Въз основа на аналогии от идноевропейска и тюркска среда се допуска съществуването на мъжки юношески обединения от военен тип. С тях се свързват някои титли като чигот, боил таркан, олгу таркан и принадлежащите към институцията на „хранени хора" на владетеля (Йорданов, Ст. 1993). Характерна за една по-ранна форма на обществено развитие, този тип организация е малко вероятен като реален феномен в българското езическо общество. По-скоро става дума за отгласи от вече изживян етап на обществено развитие (Степанов 1999а: 95).

Войска. Тази изключително важна съставка от социалната организация в езическа България е разглеждана нееднократно, но предимно с оглед на практическата роля на войската, нейната тактика, въоръжение и победни сражения (Фехер 1938; Кецкаров 1940; Атанасов, Щ. и др. 1958; Ангелов и др. 1983). И в двата случая се оставя на заден план въпросът за нейното място като елемент от организацията на българското езическо общество.

Структурата на войската, съставът и командването ѝ са претърпели развитие, което в общи линии следва двата етапа в развитието на правната и държавна уредба, т.е. от федеративно-племенен към териториален принцип. Първоначално тя е била изключително мобилизационна и се е набирала по конкретен повод. Нейното ядро било съставено от прабългари, към които при нужда били привличани славянски подразделения. Те били набирани изглежда от живеещите по границата славяни – федерати на българската държава. Най-ранният документиран случай в това отношение е походът на Тервел до Константинопол през 705 г., когато той „вдигнал цялата нему подчинена войска от българи и славяни" (ГИБИ III: 267). Според Теофан Изповедник през 763 г. в битката при Анхиало в състава на войските Телец „взел като съюзници 20 000 от съседните племена" (ГИБИ III: 271; Николов 2005: 78–79). През 811 г. „българите наели срещу заплата авари и околните славянски племена", като поради изключителната важност на момента във войската били включени и жени (ГИБИ IV: 13). При подготовката на похода за обсада на Константинопол Крум постъпил по същия начин „като събрал голяма войска – и аварите и всички славинии", т.е. славяните (ГИБИ IV: 23, бел. 6). След 814 г. липсват сведения за племенен подход при съставянето на войската. Премахването на племенната частична автономия на славяните в пограничните области и формирането на нови, административно-териториални единици, се е отразило и върху състава на войската. За това спомогнало и налагането на общо за всички поданици на държавата законодателство, което не отдавало приоритет на племенната принадлежност.

Вторият етап се характеризира със създаването на постоянна войска, допълвана в случай на война чрез мобилизация. Наемният принцип бил изоставен. Тази реорганизация е била извършена от Омуртаг. При него се изгражда институцията на „хранените хора" – военачалници със среден и нисък ранг, които са били командири на постоянна войска, подчинена пряко на хана, от която той е избирал и личната си гвардия (Венедиков, Й. 1938: 32–33, 37–38). Изразите „отиде във войската", „умря във войската", „загина във войната" и „се удави", уточняващи мястото и обстоятелствата на смъртта на някои от тези „хранени хора" (Бешевлиев 1992а: група VI), показват, че те са намерили смъртта си по време на походи или военни действия далеч от столицата. Обратно, други починали от болест като за някои от тях изрично се отбелязва, че това станало „вътре", т.е. в столицата. Те са могли да бъдат военачалници в личната ханска гвардия.

Постоянната войска не е могла да изпълни големи задачи по време на война. Това се е възлагало на мобилизационните части. Те се рекрутирали от цивилното население срещу предоставяне на земеделски парцели за обработка. Собственикът на такъв парцел бил длъжен при повикване да се яви със собствен кон и оръжие – нападателно и защитно. Тази система на военна повинност през VIII в. вече била развита добре във Византия чрез т.нар. стратиоти и не е изключено да е повлияла при налагането ѝ в България (Венедиков 1981а: 209–210). Възможностите за набавяне на оръжие са били в зависимост от размера на притежаваната земеделска земя. Вероятно държавата е поощрявала и защитавала средните земеделци, които са съставяли основата на войската. Бил е въведен държавен контрол върху набавянето и поддържането на необходимите неща за война. Според 40-и Отговор на папа Николай I „вие заявявате, че има обичай в отечеството ви да се изпраща от вашия господар, преди да пристъпите към сражение, един преверен или преблагоразумен мъж, който да прегледа всички оръжия, коне и вещи, които са необходими за сражение; и оня, у когото се окажат немарливо приготвени, се наказва със смърт" (ЛИБИ II: 91). Пак там понататък се казва, че „грижливо се е изисквала оная подготовка на оръжието и конете", и „оръжието, което жестоко сте изисквали от бедните, които не са били в състояние да го приготвят". За поддържане на висока бойна готовност свидетелства и текстът на ал-Масуди, според който бойните коне на българите пасели свободно и никой не ги яздел в мирно време, а ако се намерел такъв човек, убивали го (ХИБ 1: 128; Заимова 2000: 36). Тази изключителна строгост при осигуряване на конете и оръжието имала за резултат добре екипирана и мотивирана мобилизационна войска, която могла да бъде извикана в мобилизационните пунктове за кратко време и да бъде отправена в бойни действия на далечно разстояние. На тази организация и подготовка на войската изглежда се дължи продължителното пребиваване на Персиан в Солунско и Северна Македония, довело до присъединяването на тези земи към България.

За боеспособността на постоянната войска също били вземани мерки. Една от тях се изразила в създаване на складове за предпазно въоръжение и конско снаряжение в гарнизоните около столицата (в Плиска досега не е намерен подобен надпис), описани в надписи върху камък. Броят на зачислените ризници и шлемове отразява ранга и значението на съответните военачалници:

Броят на войниците в най-малкото подразделение се е колебаел от 10 до 50, както показват данните от инвентарните надписи. Според Й. Венедиков точната цифра на това подразделение („дружина“) е посочена в надписа от Шабла, според който багатур багаина има 53 ризници. Изглежда от 50 войници се е състояла частта на Георги в българо-маджарската война (Венедиков 1938: 37–38). Общият брой на войската по вре-

титла	**надпис № (по Бешевлиев 1992) и местонахождение**	**ризници**	**шлемове**	**седла**
зитко ичиргу буле	53 – Преслав	882	1394	
...	51 – Преслав	191		190
сетит багаин	49 – Преслав	83	70	
бири багаин	48 – Шабла	53	45	
юк боила	50 – Мадара	26		
юк багаин	50 – Мадара	22		
бири багаин	50 – Мадара	22		
туртуна пиле жопан	53 – Преслав	21	40	
зитко мир	50 – Мадара	17		
ичиргу багаин	50 – Мадара	12		

Основен род войска била леката конница. Във военните сблъсъци с Византия тя била най-подходяща за транспортиране на жива сила, оръжие и провизии през планината, както и за военни действия в равнинния релеф на Тракия или на още по-далечни разстояния – към долината на Струма и района на Солун. Основно оръжие на войниците от леката конница бил лъкът, както свидетелства „Чудо на св. Георги с българина“ (ХИБ 1: 336; Иванов 1972: 135–137). Мечът и бойната брадва са били използвани само в близък бой. Наличието на тежка бронирана конница не е сигурно. През зимата на 813–814 г. Крум изпратил в Източна Тракия „тридесет хиляди българи, целите покрити с желязо“ (ГИБИ IV: 23). Изразът традиционно се схваща като описание на войници, облечени в железни ризници, но прилагателното *холосидерой* „целите в желязо“ може да бъде синоним на онова, което днес означаваме като „въоръжени до зъби“. Тази войска трябвало с маневрени и бързи действия да разстрои византийската отбрана и да улесни планирания за лятото на 814 г. поход срещу Константинопол. Такава задача е била по-лесно изпълнима от лека конница.

ме на война може да се възстанови само приблизително, тъй като често цифрите във византийските източници са преувеличени, за да се придаде по-висока стойност на византийската победа. Ако през 763 г. Телец наистина имал 20 000 съюзници – славяни, общият брой на войската трябва да е достигал 30 000–40 000 войници. Телериг изпратил през 774 г. за преселване на берзитите в България „12-хилядна войска и боили“ (ГИБИ III: 274), която трябва да е била само част от общия брой на войската. При навлизането си в България през 811 г. Никифор I избил до крак „войска от отбрани въоръжени българи, около дванадесет хиляди“, а веднага след това – „други петдесет хиляди“ (ГИБИ IV: 11). Тези данни не са сигурни. Ако броят на войниците от редовната войска, подчинени на ичиргу боила, е 1394, а заедно с обслужващия обоз (10% от това количество) е могъл да достигне 1800–2000 души, общият брой на войската по време на мобилизация едва ли е надхвърляла 20 000 войници. Тук се включват пешите воини, ангажирани главно с придвижването и охраната на обоза, доставянето на провизии и приготвянето на храна. В особени случаи това подразделение е могло да надвишава обичайния брой войници. За превоз-

ване на обсадните машини през 814 г. били приготвени според византийски източник 5000 коли и дори цифрата да е преувеличена, показва, че съставът на войската се е формирал в зависимост от конкретната тактическа задача.

Особена съставка на войската е било подразделението за строеж и използване на обсадни машини (срв. тук III.1д и т.). Българите били научени да ги строят от двама византийски майстори – гъркът Евматий и неизвестен по име покръстен арабин, които намерили политическо убежище в България по времето на Крум. С помощта на такива машини била превзета Месемврия през 812 г., Адрианопол през 813 г. и се подготвял щурм на Константинопол през 814 г. Отмяната на този щурм при Омуртаг ще е направила тази специална част излишна. Липсват данни за използване на течния гръцки огън, сифони за изстрелването на който били намерени при превземането на Месемврия.

Важен войскови символ било знамето. Според 33-и Отговор на папа Николай I при влизане в сражение българите носели като военно знаме конска опашка (ЛИБИ II: 87). Изображения на това знаме не са запазени. В една графична рисунка на Мадарския конник към горния край на копието е показана подобна опашка, но тази реалия не е сигурна. На копията на някои конници от рисунките-графити от IX–X в. (Овчаров 1982: 47–49) са представени двуроги знаменца, подобни на тези от византийските миниатюри от XII–XIV в. (т. CXXXVII/1,2; CXXXIX/6–8).

Добрата войскова организация, уменията на командния състав и мотивацията на обикновените войници са допринесли за успешна реализация на основната българска политическа идея през езическия период – осигуряване на териториален суверенитет. Отмяната на наемния принцип и равностойното участие в мобилизационната войска на войници от двата етноса са допринесли във висока степен за ускоряване на единението между тях и за по-бързото формиране на единната българска народност (Ангелов 1981).

VII.2б. Социален състав и институции

Българското езическо общество може да се определи образно като традиционна социална пирамида, на чийто връх стои владетелят с неограничената си власт.

Владетел. Българското ханство било строго централизирана монархия с йерархично изграден управленски апарат, начело на който стоял владетелят (Бешевлиев 1981а: 42–44; Beşevliev 1981: 333–336; Степанов 1999а: 76–84; Рашев 2001а: 129–131; Илиев 2002; Станилов 2003: 6 сл.; Николов 2005: 107–109). Той бил неограничен в своите пълномощия, съчетавайки административни и военни, а в по-особени случаи и жречески функции. Вероятно цялата територия на държавата се е считала принципно за негова собственост, но фактически той е притежавал и управлявал пряко т.нар. кампос (на) Плиска – полето около ханската резиденция, което е могло да бъде смятано – реално или символично – за негов личен домен.

Статутът на хана е изразен най-отчетливо в титлата, с която той се самоназова или с която назовават неговите външни партньори. Тя претърпяла развитие, отразяващо постепенното нарастване на авторитета на институцията (вж. и по-долу VII.2в). Сведенията за нея са от различен характер. Странно е, но в Именника на българските ханове не са изписани владетелски титли. Византийските автори от VIII – първата половина на IX в. употребяват за българските ханове нисши гръцки управленски титли или характеристики като *кѝриос, прòтос, хегемòн, архегòс* („господар, първи, предводител, вожд“). Византийските автори съзнателно използвали нисши управленски титли, за да подчертаят неравенството между византийския император и българския владетел (Радославов 1929: 162; Баласчев 1909: 81). Само в един случай е употребена истинската, но погрешно изписана титла. Патриарх Никифор нарича наследника на Токту „един техен архонт, наричан Кампаганон“ (ГИБИ III: 305). Неубедително В. Бешевлиев прие, че това е титлата *капаган*, позната у източните тюрки от VII–VIII в. (Бешевлиев 1981а: 45). Нашите домашни източници не съдържат такава титла. Всъщност тук е употребена домашната българска титла, изписвана на гръцки *кана, кане* (не *кан,* както се налага напоследък), но звучала в тюркски изговор вероятно като *khan, khana, khane* (Венедиков 1979: 14), откъдето у тюркоезичните народи след монголското нашествие тя се е пишела и произнасяла *han* (хан), както традиционно е прието у нас. У патриарх Никифор тя е погрешно изписана *кам* и е съединена с личното име Паган. Най-често била използвана гръцката титла *àрхон* (съвр. бълг. из-

говор архонт), с която самите ханове се самоназовават в своите надписи. От простото *àрхон*, използвано от Крум, се създава при Омуртаг и се използва от наследниците му Маламир и Персиан сложната титла *ек теỳ àрхон* „архонт от бога“– гръцки еквивалент и превод на прабългарското *кана сюбиги* „кан от бога“, срв. тук VI.3б). С нея българските владетели подчертавали своята равнопоставеност с византийските императори, които също били поставени от Бога.

Титлата кесар, дадена на Тервел през 705 г., била персонална и доживотна. Не е известно неговите наследници да са я използвали в контактите си с Византия.

Съвладетел? Като се позовава на примери от историята на някои тюркски народи и преди всичко на хазарите, В. Бешевлиев прие, че и в България е съществувала институцията на съвладетел, двоен владетел, който се наричал *кампаган, капаган, копхан, кавхан*. Интерпретацията на посочените от него исторически примери (Бешевлиев 1981а: 45–50) не е убедителна. Липсват преки и беспорни указания за наличие на съвладетел, който, както у хазарите, разполагал с изпълнителната и военната власт, докато същинският владетел имал само представителни функции. Съществувала е при нужда необходимост от лице, което да изпълнява функциите на настойник и съуправител, но без специална официална титла. Съуправителят на хан Маламир – кавхан Исбул – запазил титлата си и извършвал всичко от името на владетеля, бидейки само негов настойник и регент опекун (Ников 1925: 216–218). Тази практика е позната и след покръстването, когато според Йоан Екзарх имало доверен човек, на когото при нужда владетелят поверявал задълженията си (Чолова 1982: 211–213). При Борис и Симеон това били кавхани и ичиргу боили, на които били възлагани дипломатически мисии в Рим и Византия.

Престолонаследник. До управлението на Крум изглежда не е имало официален престолонаследник. Едва след смъртта на действащия владетел бил определян или избиран новият хан. Кардам изглежда е бил последният, избран от съвета на влиятелните родове. При управлението на Крум изборният принцип бил променен чрез наследяване на властта от най-големия брат на хана. Новият обичай е добре документиран за събитията от 812–813 г., когато братът на Крум командвал центъра на войската в Тракия и ръководел обсадата на Адрианопол, докато основната част от войската начело с Крум обсаждала Константинопол. Наследственият принцип от брат на брат е добре известен у някои средновековни тюркски народи и е съвършено неприсъщ за Рим и Византия (Мавродинов 1938: 379–380). След смъртта на Крум настъпила нова промяна – наложил се принципът за наследяване на властта от баща на син, вероятно първородният. Изглежда няколкомесечните вътрешни междуособици, избухнали след смъртта на Крум, когато за кратко управлявали Дукум и Дицевг, са били свързани с тази промяна. Допускало се предаване на властта и на по-малките синове, какъвто бил случая с Маламир, трети син на Омуртаг, както и на племенници, какъвто бил Персиан, наследникът на Маламир, син на брат му Звиница (Бешевлиев 1981а: 45; Николов 2005: 113). При малолетие на престолонаследника, какъвто вероятно е бил случая с Маламир, бил определян настойник (кавхан Исбул). Настойничеството всъщност е било не лично, а от името на съвета на шестимата боили и е могло, освен поради непълнолетие, да бъде предприето и с цел да се запази старият политически курс по отношение на Византия. Поради ниската обществена значимост на съпругата на хана настойничество от страна на майката на непълнолетния престолонаследник не е било практикувано, както това е познато от историята на съседна Византия (Караянопулос 1992: 63–64).

Установяването на точната титла на престолонаследника е резултат от дългогодишни уточнявания. Според византийския церемониал от първата половина на X в. след въпроси за здравето на владетеля и съпругата му логотетът се осведомявал за здравето на лице с титла *канарти кейнос,* която се предавала слято като една дума – *канартикин* (ГИБИ, V: 222; Бешевлиев 1981а: 44–45; Степанов 1999: 90–91). Подобно на други български титли, тя била деформирана в нейния гръцки изговор. Истинската ѝ форма стана известна благодарение на новото четене на първия оловен печат на багатур Йоан. Текстът след личното име, приеман за фамилно име Хотин или Иртхитюен (ски) бе възстановен като „канартикин“ по подобие на аналогичната титла у Константин Багренородни (Йорданов 2001: 69–70, № 121, 122). Новооткрити в манастира при Равна оловни печати на багатур Михаил, първороден син на Симеон от първия му брак, съдържат ясно оригиналното изписване и

сложния състав на титлата, която се чете *багатур кана иртхи тю(и)н* „багатур, утрешен кан, първороден (син)" (Георгиев 1990: 107; 1992) или *багатур кана иртхин* „багатур, утрешен кан" (Йорданов 2001: 73). Последният обнародван екземпляр от тази група печати (Йорданов 2003: 104–105) потвърждава правилността на първото четене. Отсъствието на тази титла сред изворите от езическия период вероятно показва не особено важното значение на престолонаследника или съзнателното му неафиширане с оглед да не се дискредитира авторитета на живия владетел. Той е получил по-голям престиж след покръстването, когато българските пратеници били задължени от византийския церемониал да питат за здравето на византийския престолонаследник веднага след въпроса за здравето на императора (ГИБИ V: 222). Византийският логотет се интересувал за здравето на българските управници в същия ред. Това ще се е отразило върху официалното значение на българския престолонаследник.

Владетелско семейство. Липсват всякакви данни за съпругите на българските ханове. Сведения за тях се появяват едва след покръстването във връзка с протоколните отношения между християнските дворове на България и Византия. Според византийския церемониал от първата половина на X в. съпругата на българския архонт се означавала с титла „поставената от Бога архонтиса" и въпросът на византийския логотет относно нейното здраве към българските пратеници фигурира на второ място след въпроса за здравето на „поставения от бога архон на България" (ГИБИ V: 222). Вероятно в християнския церемониал е запазено нещо от езическия период, когато съпругата на хана ще е заемала важно място в йерархията, макар това да не е отбелязано в източниците (Христодулова 1978: 142). Нейният авторитет и престиж е бил съзнателно неафиширан заради авторитета на хана. При угощения в двореца тя трябвало да се храни встрани от него, както поканените висши сановници (ЛИБИ II: 93). С приемането на християнството нейното присъствие придобило публично признание и се доближило до това на византийската императрица. Каква е била нейната домашна титла не е известно. У източните тюрки тя се наричала *катун* (осм.-тур. *кадън*) „съпруга, дама, жена, госпожа" (Айдаров 1971: 362). Вероятно у прабългарите на Дунав името ще е било производно от *кана* в женски род и в гръцки изговор е могло да звучи като *канеса, каниса*, подобно на *архонтиса*.

След престолонаследника по значение следвал вторият син на владетеля, наречен у Константин Багренородни *булиа таркан,* т.е. *боила таркан.* Той е имал потенциалната възможност при определени обстоятелства да стане хан. По-малките му братя са означени само като „синове" без титли. В първия вариант на приветствията на византийския логотет дъщерите са наречени „останалите му чеда", а във втория са обединени с момчетата и са означени общо като „дъщерите и синовете" (ГИБИ V: 222).

Шестимата велики боили. След владетелското семейство по социален престиж се нареждала прослойката на боилите – висша управленска група, обособена, както свидетелства един надпис на Маламир (Бешевлиев 1992: 225) от другата, по-нископоставена група на багаините. У Константин Багренородни те са наречени „шестимата велики болиади" и по ранг са приравнени с византийските магистри, проконсули и патриции (ГИБИ V: 222). В Отговорите на папа Николай се казва, че сред вдигналите се на бунт срещу покръстването и наказани със смърт имало primates „първенци" и maiores „знатни" (ЛИБИ II: 81). Към тази социална група са принадлежали и боилите. Допуска се, че те са съставяли особена институция – съвет на боилите при хана (Бешевлиев 1981а: 52–53). Неговият състав може се реконструира по следния начин:

1. Боила кавхан. Втората съставка на титлата издава косвената му връзка с ханската институция. В някои случаи изворите го представят като втори човек след хана, в други го изравняват с ичиргу боила, в трети той е поставен след него. Очевидно е високопоставено светско и военно лице, което изпълнява от името на владетеля военни и дипломатически задачи (Гюзелев 1966; Венедиков 1979: 28 сл.; Бешевлиев 1981а: 45 сл.; Степанов 1999: 85 сл.). Макар че примерите са от периода след покръстването, тази практика ще е съществувала и преди това, макар ранговете на съответните пратеници да не са упоменати (Ангелов, П. 1988: 162 сл.). При управлението на Маламир кавхан Исбул съвместява функциите на съуправител, регент и настойник и очевидно в административна-политическата област е имал по-големи правомощия от ичиргу боила.

2. Ичиргу боила, Зитко ичиргу буле. Разделя функциите и съответно значението на боила

кавхан. Съставката *ичиргу* „вътрешен" вероятно пояснява местопребиваването му във вътрешната област и столицата (Гюзелев 1973; Бешевлиев 1981а: 51–52; 1992: 69–71) или в построения от Омуртаг аул на р. Тича, бъдещият Преслав (Венедиков 1967: 40–44; 1979: 23, 28 сл.). Изпълнявал е както военни, така и дипломатически мисии подобно на кавхана (Ангелов, П. 1988: 162 сл.). Висш военачалник, според инвентарните надписи на него се числят най-голям брой ризници и шлемове. При Крум ичиргу боил Тук командва по-важната дясна страна на войската, докато лявата била поверена на кавхан Иратаис. При Персиан, според надписа от Филипи, той е поставен след кавхана. По данни от инвентарните надписи е командвал най-голямо военно подразделение (такива данни за кавхана липсват).

3. Багатур боила колобър, Кана боила колобър. Първата форма на титлата фигурира в надпис на Маламир, втората – в надпис на Персиан. Въз основа на аварското *боколабрас* „маг, жрец" носителят на тази титла се определя като езически жрец, който придружавал войската по време на война (Бешевлиев 1981а: 52; 1992: 71–72). Различията в първата съставка на титула (багатур – кана) вероятно се дължат на промяна, която трябвало да покаже по-ясно връзката на това лице с владетеля и първенстващото му положение спрямо други колобри.

4. Боила чигат. За сключване на примирие между българи и византийци при Варна през 774 г., според Теофан Изповедник, „българите ... изпратили боил и чигат". Последният израз се превежда като титла „боил и чигат" (ГИБИ III: 274). Вероятно става дума не за двама сановници, както понякога се приема, а за неточно гръцко предаване на прабългарската титла *боил чигат.* Съставката *чигат* отдавна е сближена с тюрк. *джигит* „конник, ездач" (Степанов 1999: 95, бел. 197). Изпращането на този сановник да сключи договор го приравнява по функции и значение, каквито са имали по-късно боила кавхана и ичиргу боила.

5. Велик жупан, гръц. *дзупàнос мèгас*. Ако и да не включва съставката „боил", определението „мегас" показва, че става дума за жупан, който има върховенство спрямо други лица с подобна титла (жупан, жупан таркан). Тя е позната в по-късно време у сърбите и някои западни славяни. В България очевидно Сивин, велик жупан на България, носи прабългарско име. Това е основание титлата да се приема за прабългарска (Бешевлиев 1992а: 251), но тя не е известна сред собствено тюркските по произход титли. По-вероятно е да е славянска и да е била давана на висш функционер, натоварен да наблюдава връзката между славяните и централната власт. Липсват данни да се допуска съществуването на жупи – области с компактно славянско население. От средата на X в. е познат жупан Димитър, който изглежда е бил областен управител на днешна Добруджа (Степанов 1999: 89 с л-ра). У сърби и хървати титлата еволюира и във формата *мегас жупанос* става владетелска (Бешевлиев 1981а: 251; Койчева 1981: 222–223).

6. Миник? Титлата е известна от събития от първата половина на X в., но може да се предполага, че е съществувала и в езическо време. Била носена от лице, което отговаряло за конницата във войската (Венедиков 1979: 44–46). Включването на миника в състава на шестимата велики боили не е сигурно.

Багаини („вътрешни и външни болиади"). С обощаващото понятие багаини в Маламировия строителен надпис е означена социална прослойка, която стои между боилите и българите, т.е. между висшата управленска върхушка и народа. Тя е по-нисшата, второешалонна управленска прослойка. Нейният състав включва три пъти повече титли от тези на боилите. Съответните военно-административни лица са изпълнявали службата си както в централната област, така и в комитатите. У Константин Багренородни те са наречени „останалите вътрешни и външни болиади" (ГИБИ V: 222) и тук изглежда са се включвали както носителите на по-нисши титли, съдържащи съставката боил, така и такива, които съдържат съставка багаин, а също и други. Според Отговорите на папа Николай I те се различават от primates и maiores. Наречени са mediocres „средни" и minores „малки" съответно в по-свободен превод „не толкова знатните" и „по-малко видните" (ЛИБИ II: 81). Първоначалната теза на В. Н. Златарски, че „вътрешните боляри" заемали военни и административни длъжности в управлението на страната и обитавали столицата, а „външните" били представители на поземлената аристокрация и живеели в поземлените си имения (Златарски 1972: 311–312), е допълнена и уточнена. И двете групи принадлежат към военно-административната управленска прослойка. „Вътрешните

боляри“ изпълняват функциите си в столицата и областта около нея, „външните“ – в областите и във войската по границата. Това деление на вътрешни и външни функционери е познато много добре и във Византия, където често се използвало делението *èсо* „вътре“ и *èкзо* „вън“ (Трифонов 1923; Dujčev 1965: 241–244).

Към вътрешните боили могат да се причислят лицата, носещи титлите: багаин, багатур багаин, бири багаин, ичиргу багаин, сетит багаин, юг багаин, багатур, олгу багатур, юк боила, жупан, туртуна пиле жопан, колобър, ичиргу колобър, зитко мир, кандидат (Венедиков 1979: 41–44, 48–55). Последната титла е византийска и принадлежи на Турдач, емигрирал в България и приет на служба в двореца в съсловието на „хранените хора“.

Към външните боили се причисляват лицата, носещи титлите: комит, копан, таркан, боила таркан, бори таркан, зера таркан, жупан таркан, калу таркан, кана таркан, олгу таркан (Венедиков 1979: 46–48; 57 сл.; Рашев 2001: 130–132).

Титлите на двете управленски прослойки от езикова гледна точка се определят като тюркски (Симеонов 1981). Дълги години това бе основният довод да се настоява за тюркски произход на прабългарите. Както бе посочено по-горе (VI.3б), следите от говорим тюркски прабългарски език са нищожни. Вероятно става дума за управленска титулатура, заимствана от хунска или тюркска политическа практика, или за тюркска по произход върхушка, която през IX в. е запазила от тюркското си потекло само ограничен набор от титли и наименования на оръжие или независимо от произхода си е използвала тюркска военна и административна титулатура.

Славянската аристокрация първоначално е имала ограничен достъп до управлението и поради това данните за нея са много лаконични (Божилов 1995: 51). Във византийските източници тя се означава сумарно като *склавинòн àрхонтес* „архонтите (вождовете) на славяните“ (ГИБИ III: 283). По име е известен само Склавун, архонт на северите. Вероятно славянин е бил Даргамер (Драгомир?), изпратен от Крум да води преговори за мир с император Михаил I Рангаве през 812 г. (ГИБИ III: 285).

„Хранени хора“. През управлението на Омуртаг се обособила или тогава получила публичност група от приближени на хана, наречени във възпоменателни надписи с гръцкото име *трептòс àнтропос* „хранен човек“. За функциите им са изказани различни становища (Венедиков 1979: 24–26; Бешевлиев 1992а: 76). Фактът, че някои от тях намерили смъртта си „във войската“, е повод да се смята, че те били членове на постоянна войска, подчинена пряко на хана и поддържана лично от него (Венедиков, Й. 1938: 33; Жеков 2003). Това може да се приеме като вярно само по отношение на част от военачалниците. По-вероятно е те да са били не само военачалници, но и представители на цивилната родова и управленска аристокрация, които имали достъп до церемониални угощения, организирани от хана при определени случаи, какъвто е случаят със славянските вождове, пируващи с Крум (обр. 93). Съставът и броят на тази група не е ясен. Според възпоменателните надписи, които произхождат предимно от времето на Омуртаг, те носят титли от по-ниския управленски слой – багаинския – и принадлежат както към „вътрешните“, така и към „външните“ боили. Всички без изключение, са хранени хора на владетеля. Може да се предполага, че всички багаини са принадлежали по право към институцията на „хранени хора“. Любопитно е, че поне досега не е открит възпоменателен надпис на лице от боилската прослойка. Българските

Обр. 93. Пиршество на хан Крум след победата над Никифор I. Миниатюра от българския превод на Манасиевата хроника, XIV в. (Ватиканска библиотека)

трептòй àнтропой „хранени хора“ са аналог на византийските *василикòй àнтропой* „царски хора“ (Бешевлиев 1992а: 76–77; Андреев 1993: 64; Йорданов, Ст. 1993: 74–75). Покрай правото си на участие в ханската трапеза ще са имали и други привилегии, както и определени задължения към владетеля, главно като военно-административни функционери във вътрешната област и по границата. След покръстването липсват сведения за „хранени хора“, но вероятно институцията е била запазена.

Народ. Масата от населението е означено в строителния надпис на Маламир като *българи,* а в надписа от Филипи Персиан е наречен *архон на многото българи.* Това е обобщаващото име за всички поданици на хана, но в случая за обикновеното население, което не принадлежи към боилите и багаините. Обединяващият признак е подчиненото положение на тази маса спрямо двете управленски аристократични групи. Обикновените поданици на хана са обект на интерес във византийския дворцов протокол. Последният от въпросите на византийския логотет към българските пратеници се отнася до тях: „Как е целият народ?“ и „Как е обикновеният народ?“ (ГИБИ V: 222). У източниците тюрки обикновеното население се наричало *кара будун,* рус. „простой народ“, в буквален превод „черен народ“ (Айдаров 1971: 362). До средата на IX в. сред „народа“ се забелязва ниска степен на поляризация, което е резултат най-вероятно от силната общинна собственост върху земята. Военно-административната върхушка в този период се е задоволявала с материални придобивки, получавани директно от хазната под различни форми, но не и във вид на едра поземлена собственост и подчинено население.

Данните от погребалния обред не предлагат информация за конкретна социална стратификация на погребаните. Трябва да се посочи хомогенният характер на некрополите от гледна точка на формата, размерите и конструкцията на гробните ями, състава на гробния и погребалния инвентар, броя и видовете животни. Гробовете, които могат да бъдат определени като принадлежащи на високопоставена върхушка – старейшини, аристократи, вождове, военачалници, са единични или изобщо липсват. В Нови пазар такъв би могъл да бъде гроб 27, в който покойникът е бил погребан със сабя и бойна брадва, макар че при него липсва кон, както можеше да се очаква, ако е имал особено социално положение. Двойният гроб 33 от същия некропол съдържа два коня и други цели животни, но гробният инвентар се изчерпва с два съда (т. CXXIV/1). Гроб 55 от Кюлевча и 327 от Топола със сравнително богатия си инвентар и цели коне (т. CXXIII/5,9) принадлежат към тази група. Към нея се отнасят и гробове 15 и 56 от Ножарево, съответно с частичен и цял конски скелет (обр. 73). Към тях могат да се причислят и гробовете с други цели животни, но на фона на общия брой гробове те са твърде малко. Този факт би могъл да се обясни като свидетелство за сравнително еднородно в социално отношение общество и консервативен погребален обред, който не е бил нарушаван съществено при погребване на мъртъвци, считани за знатни, или защото такава социална прослойка още не е била ясно изявена. Трябва да се приеме, че социалното положение на „вождовете“ в обикновените селища рядко е било подчертавано в погребалния обред и че полаганите цели животни отразяват по-скоро икономическите възможности, а не ранговото социално положение на съответните покойници. Техният бит изглежда малко ще се е отличавал от този на останалите обитатели на селищата. По-определени данни за социална стратификация вероятно ще съдържат още неоткритите некрополи на Плиска и другите аули, където трябва да се открият гробовете на управленската върхушка. Засега единствен паметник от тази група е гробът под могила 4 при Кабиюк. Богатството на гробния инвентар издава подчертано високопоставено положение. Картината на социалното разслояване по данни на погребалния обред ще се обогати, ако бъде потвърдено сведението на ал-Масуди за изгарянe на знатните у борджаните и за изграждането на гробници (Заимова 2000: 37).

Обособяването на отделни групи или редици от гробове, както например в Нови пазар и Кюлевча, би могло да се тълкува като наличие на семейно-родови участъци за погребване.

Народни събори. Първото и най-сигурно известие за съществуването на тази институция е във връзка с кризата в България от средата на VIII в. Теофан Изповедник нарича това събрание *комвèнтон* – грецизирана форма на латинското conventus „събрание“ (ГИБИ III: 271). Как са го наричали прабългари и славяни, не е известно. Представлявало е събрание на представи-

тели на влиятелните родове, които решавали въпроси около избора на владетел и относно отношенията с Византия (Андреев 1971). Вероятно е включвало т.нар. вътрешни и външни боили – средни и нисши управленски длъжности в двете части на държавата (Бешевлиев 1981а: 53–54). Изглежда на подобен събор били обявени законите на Крум. Според Свидас той „свикал всички българи" (ГИБИ V: 310). Тази институция е отговаряла на етап на обществено развитие, в който родово-демократичното устройство е изисквало публично решаване на важни въпроси. С намаляването на значението на родовия признак при избор на хан и налагането на наследствения признак на престолонаследие от баща на син тази институция постепенно загубила значението си. Крум свикал събор, който не взел решение, а само изслушал вече взетото от владетеля. Това показва съществена промяна във функцията на една институция, която вече била изживяла времето си. В съответствие с новия статут на хана някогашният събор е бил заменен от постоянно действащ орган, назначаван от владетеля – съвета на шестимата велики боили, в който той имал решаваща дума.

VII.2в. Политическа идеология

Политическата идеология на българското ханство се означава понякога и като „владетелска идеология", „владетелска доктрина", „държавна идеология". Във всички случаи става дума за основната идея, въз основа на която се изгражда схващането за властта, за личността на владетеля и за отношението на държавата към своите съседи. Тази идея в политическата практика на прабългарите е претърпяла развитие в четири етапа, съобразно историческата обстановка, и е намерила най-точен израз в титула на владетеля. Ако и да не е разполагала с богато и разнообразно идейно наследство, както Византия (Караянопулос 1992), България е притежавала своя специфична и ясна политическа идеология. В нейното реализиране и отстояване са били ангажирани всички поданици на хана.

Нейният начален етап се е формирал във Велика България въз основа на схващането за ролята ѝ като пряк наследник на хунската империя и Западния тюркски каганат. Домашният титул на Кубрат не е известен. Върху трите му златни пръстени-печати от Малая Перещепина фигурира само византийската му титла патриций (Werner 1984: Abb. 32; Вернер 1988: прил. 32), а византийците, според обичая си да не използват истинските титли за „варварските" владетели, предават домашната му титла с гръцкото *кѝриос* „господар" (ГИБИ III: 294). Допуска се не без основание, че като продължител на западнотюркската политическа традиция той е могъл да носи титлата *каган* „кан на кановете", както го нарече и Й. Вернер („Kuvrat, Kagan der Bulgaren") в своето изследване (Werner 1984), а още преди това – В. Бешевлиев (Beševliev 1971б: 83). Тя е свидетелство за един своеобразен степен ойкуменизъм, основан на реалната практика за обединяване на множество сродни племена върху обширна територия, на базата на която се формирала Велика България, както и нейните политичести предходници.

Вторият етап обхваща историята на Дунавска България от основаването ѝ при Аспарух до Крум. След разпадането на Велика България идеята за степния ойкуменизъм не е могла да бъде реална, а създаването на новата държава върху чужда територия наложило ново политическо мислене. Новата държава изпитала съпротивата на византийския ойкуменизъм и на византийската политическа практика да не допуска независимо съществуване на „варварски" народи на своя територия, което води до сблъсък на две различни политически идеи (Philippou 1992: 119). Реакция на това схващане става българската идея за суверенитет (Tăpkova–Zaimova 1969: 293; Тъпкова–Заимова 1973: 45; 1983: 27–28; 1991: 10–11). Формира се двустранна идеологическа опозиция ойкуменизъм–суверенитет. Това идейно противопоставяне означавало за Византия да се стреми да върне обратно завладените от българите земи към територията си, а за България – да осигури тяхната териториална цялост и независимост и при възможност да ги разшири за сметка на нови византийски земи. На практика противоречието приело форма на военни сблъсъци, от които войната от 755–775 г. замалко не довела до реализиране на византийската цел.

При управлението на Крум се извършва важна промяна на статичната и пасивна дотогава българска политическа идея. Това е третият етап от нейното развитие. Докато по отношение на титула този владетел не успял да внесе промяна, адекватна на политическите му действия и

планове, и се титулувал с гръцкото *ἀρχον* „вожд, управител“, в практическата си дейност той отишъл много по-далеч. Възползвайки се от подновения от Никифор I нов неуспешен опит за завладяване на България, той навлязъл на територията на империята и само за три години стигнал до идеята за изземване на византийския ойкуменизъм чрез завладяването на Константинопол. И това не било декларация, а реална подготовка, провалена само поради неочакваната му смърт. Българската политическа идея тук достигнала своя апогей. Нейното реализиране означавало българско ръководство на империята, или поне на нейния Запад – Балканския полуостров. В тази нова териториална рамка България или е трябвало да се трансформира в тема при запазване на Константинопол като столица или да господства от Плиска след неговото евентуално разрушаване, както постъпвал Крум със завладените византийски градове.

Този развой на идеята бил променен със смъртта на Крум и отмяната на подготовката за превземане на византийската столица, с което започва четвъртият етап от нейното развитие. Появата на българите пред стените на столицата означавала, че времената на византийското военно надмощие са минали и че е достигнат период на военен баланс. Той бил санкциониран официално чрез сключването на мирния договор от 815 г. Тогава било признато не само военното, но и идейното равенство между двете страни чрез разменно извършване на клетвените обреди. Примирителната позиция на Византия ще е дала основание на Омуртаг да направи нова крачка напред към изравняване статута на българския владетел с този на византийския (Бешевлиев 1958: 7; Philippou 1992: 120–121; Havlíkovà 1999: 409–412). Дотогавашният семпъл титул *ἀρχον* придобил в Чаталарския надпис дълга и сложна форма чрез комбинация от домашния и византийския гласеж на титлата и пояснение към нея: „кана сюбиги Омуртаг, от бога архонт в земята, гдето се е родил“ (Бешевлиев 1992: 216). Съставката „архонт от бога“ е успоредица на византийското „василевс от бога“ (Бешевлиев 1992а: 78–79). Задоволявайки се с домашното *кана* и византийското *ἀρχον*, Омуртаг заимствал по-важното, подчертавайки, че и неговата власт, както тази на византийския василевс, също е от бога. Без съмнение това не е механично заимствана византийска представа, а вече формирана домашна идея за божествения произход на ханската власт, която едва сега намерила писмен публичен израз. Омуртаг не достигнал до края, т.е. до отрицание или присвояване на ойкуменистичната идея. Той не само запазил гръцкото *ἀρχον*, но изрично пояснил, че той е архонт от бога само „в земята, гдето се е родил“, т.е. на територията на България. Неговите претенции за божествена власт се простират само в нейните граници. Това ограничение естествено е произтичало от договора от 815 г. или от допълнително споразумение по повод участието на българите в потушаването на бунта на Тома Славянина (Степанов 2005: 86–87). Въпреки това новият титул е значителна крачка към изравняване на статута на българския владетел с този на византийския. Видим израз на тази тенденция са византийските християнски символи и акламации, които били възприети тъкмо по времето на Омуртаг: кръстовете в началото на някои негови надписи, златните му медальони, на които е представен като византийски владетел, изразът „от бога“, пожеланията за многолетие и др. (Бешевлиев 1958; последно Степанов 1997: 7–8; Цийман 2003: 421–423). Към това специално трябва да се посочи изразът „от бога“, който, въпреки някои мнения за свързването му с Тангра, е една християнска формула, употребена от чисто престижни позиции. Както уместно е посочено, изразът предполага наличие на тангризъм-монотеизъм, какъвто в България по онова време не е съществувал. Култът към Тангра е имал извънредно тясна социална среда – владетелят и управляващата върхушка – и не е притежавал чертите на монотеистично божество. Първите данни за подобен статут на Тенгри, наречен „небесен бог, единствен, вечен, безсмъртен, всевишен“, датират от XIII в. и се свързват с монголите от времето на завоеванията на Чингис хан (Philippou 1992: 120). Позоваването на християнския бог (за това тук VIII.2) е една от чертите на амбивалентното отношение на българите към християнството по времето на Омуртаг, изразило се в заимстване на изравняващи християнски символи и изрази, от една страна, и в преследване на християни – от друга (Philippou 1992: 121). В чисто идеологически смисъл новият титул на българския владетел изразил идеята за равнопоставеност с Византия и за абсолютен суверенитет на България. Тази идея се запазила и след покръстването. Нейното преодоляване чрез изземване на византийския ойкуменизъм, както при Крум, било повторено

от Симеон, но неуспешно и предимно чрез пропагандни средства, предполагащи отстъпване, а не завоюване на правото.

Допускането, че титлата *архон сюбиги* била използвана още от Крум (Неделчев 2003: 45), не е сигурно. То се основава на хипотетичното допълване на силно повреденото начало на първия Хамбарлийски надпис (Бешевлиев 1992а: 118).

VII.2г. Право

Обичайно право. До началото на IX в. двете основни етнически групи са регулирали отношенията си въз основа на собственото си обичайно право. За него има откъслечни данни. Някои текстове от Отговорите на папа Николай I свидетелстват за съществуването на обичайни правни норми, прилагани при определени случай (за брака вж. тук по-горе). В Отговор 86-и се предава твърдението на българите, че ако заловен крадец или разбойник откаже онова, в което се обвинява, съдия го бие по главата с бич, а друг боде ребрата му с железни шишове докато изтръгне истината (ЛИБИ II: 115–116). Този жесток начин на изтръгване на показания е порицан от папата като противоречащ на християнското милосърдие. Тази норма отсъства във византийското законодателство (Юстинияновото право и Еклога) и поради това може да се определи като норма от българското обичайно право (Андреев, М. 1979: 124). На него принадлежат и смъртните наказания, налагани за явяване във войската с недобре приготвено оръжие, за отказ за изпълнение на заповед по време на война, за пропускане на бегълци през границата, за яздене на бойни коне в мирно време, за отцеубийство (ЛИБИ II: гл. 22–25), както и наказанията за убийство на сродник, другар и непознат, за крадци на животни, за отвличане и др. (ЛИБИ II: гл. 26–32; Бешевлиев 1981: 109). Смъртното наказание било прилагано спрямо ханове за несполучливо управление и водене на война, както и към византийски пленници от различен ранг. На Мануил, плененият от Крум архиепископ на Адрианопол, първо били отсечени ръцете, а после тялото било разсечено на две. Един грък, който се представял за презвитер, бил наказан за лъжа чрез отрязване на ушите и носа (Бешевлиев 1981а: 109). Това е познатото и във Византия членовредителство, изразяващо се в отрязване на части от тялото или избождане на очи.

Кодифицирано право. За кодифицирано право могат да се приемат прочутите закони на Крум, чийто текст научаваме от византийската енциклопедия Свидас от средата на X в. Те гласят:

(1) „Ако някой обвини другиго, да не бъде слушан, преди да бъде вързан и разпитан. И ако се окаже, че той клевети и лъже, да бъде убит.

(2) Не се позволява да се дава храна на онзи, който краде. Или ако някой би се осмелил да направи това, имотите да му бъдат отнети.

(3) Заповядал също да се строшават краката на крадците и всички лозя да се изкоренят.

(4) На всеки, който проси, да не се дава малко, но да бъде [достатъчно] задоволен, за да не изпадне пак в нужда; или пък, който не постъпи така, ще му бъдат отнети имотите“ (ГИБИ V: 310; Златарски 1994 (1918: 420–424).

Поводът за издаването на тези закони според Свидас бил разговор между Крум и авари по повод гибелта на аварската държава. Като причина пленените авари посочили взаимните клевети, съюзяване между насилниците, крадците и съдиите, пиянството и измамите между търговците. Тези твърде конкретни и обстоятелствено изложени причини противоречат на оскъдните иначе данни, които византийските източници съдържат за вътрешния обществен и стопански живот на държава като Аварския хаганат, настроена враждебно както към Византия, така и към България. Може да се допусне, че имаме случай с перифраза на текстове от Стария завет – „Не крадете, не лъжете и не се мамете един друг“ от Левит (19: 11) или на две от 10-те Божи заповеди „не кради“ и „не лъжесвидетелствай против ближния си“ в Изход (19: 13, 14). Така или иначе, за да не допусне подобна съдба и за България, владетелят „свикал всички българи“ и издал законите. Появата им във византийски източник почти век и половина след смъртта на Крум е била повод още в началния етап от изследването им истинността на това сведение да се подложи на съмнение (Кацаров 1910; Благоев 1926: 19). Все тогава е обосновано и мнението за тяхната достоверност (Бобчев 1993 = 1910: 101 сл.; Златарски 1994 = 1918: 283–289, 420–424; Андреев, М. 1979: 146 сл. и др.). Вероятно предадените четири наказателни постановления са части от по-голям наказателен закон, от които в Свидас са възпроизведени са-

мо най-значимите според съставителя на енциклопедията (Милкова 1982: 240).

Необходимостта от въвеждане на писани правни норми трябва да се свърже с интензивните контакти между България и Византия при управлението на Крум, които освен всичко друго имат за резултат и включване на значително византийско население в новите граници на България (Венедиков 1981а: 206–209). Ако и да са могли да бъдат в по-кратка форма норми на местното обичайно право, тези закони вероятно са поне отчасти българска рецепция на норми от византийското право и по-точно, от Земеделския закон и Еклогата от VIII в., както показват някои текстуални и съдържателни съвпадения (Венедиков 1981а: 207–208; Петков 1993: 53–55). Но тяхната поява не трябва да се обяснява само като влияние на византийското право в период на интензивни българо-византийски военни, културни и държавни контакти. То е преди всичко вътрешна потребност на българското общество и по-точно – на необходимостта от запазване на дребната поземлена собственост, която е била основата на икономическата и военната мощ на държавата (Йончев 1956: 635). В крайна сметка три от наказателните постановления пряко, а четвъртото косвено са насочени към правна защита на дребната собственост. Изглежда в началото на IX в. вече е било факт съсредоточаването на поземлената собственост в ръцете на забогатели общинници, което подравяло преди всичко военната способност на държавата, основана върху опълчение от дребни земевладелци, които сами осигурявали своето оръжие и снаряжение (Венедиков 1979: 183, 209 сл.). С присъщата си прозорливост и енергия Крум не закъснял да реагира. Пасажът за изкореняването на лозята може да бъде недостоверна добавка от гръцкия съставител или показател, че законите са били обявени след 811 г., защото през месец юли на същата година император Никифор I разтворил избите с вино в аула на Крум и давал на войниците си „да пият до насита“ (ГИБИ IV: 12). Клауза за забрана на лозарството и производство на вино не съществува в нито едно от известните стари законодателства. Нещо повече, във византийския Земеделски закон са предвидени особено тежки наказания именно за повреждане на лозите. Възможно е да става дума за временни и локални мерки срещу пиянството (Венедиков 1981а: 205–206).

Въвеждането на валидни за цялото население правни норми е една от дейностите на Крум по ликвидирането на „варварския“ етап от историята на България, основан в правната област на действието на обичайното право. Неговите закони са първата крачка към доближаване до развитата нормативна уредба на Византия – процес, който получил особена активност след покръстването (Петрова, Г. 1999). Те изиграли изключителна роля за ускоряване на процеса на единение между двете етнически групи, разделени от естествени различия и от привилегированото положение на прабългарите в управлението на държавата. Неслучайно тъкмо от времето на Крум датират първите сведения за привличане на славяни в управленските среди. Шест десетилетия преди покръстването тези закони създали правно равенство между поданиците на хана и подготвили основата за формиране на единната българска народност.

VII.2g. Административна уредба

Дунавска България била устроена в административно отношение на по-различен принцип от по-ранната държава в Източна Европа. Велика България била управлявана едновременно от бащата хан и неговите синове. Ханът имал пълен контрол само върху централната област, а периферните области се намирали под контрола на синовете му. Подобна федеративна уредба предполагала слаба връзка между отделните части на държавната територия и улеснявала нейното завладяване при външно нашествие. Това е и причината Велика България да не преживее своя създател.

На Долен Дунав този принцип бил изоставен и заменен с централизъм, в който граничните области разполагали само с правна и културна, но не и с административна автономия. Родовият признак при избора на хана изисквал лишаване на синовете му от правото да управляват части от държавната територия. По-късно пълната централизация на държавната власт и създаването на служебен военно-административен апарат пресекли всяка възможност за сепаратизъм и осигурили контрол върху значителна по площ територия.

Данните за административното устройство на страната са били предмет на специални проучвания, в резултат от които е възможно, макар

в приблизителни черти, да се възстанови обхвата и организацията на държавната територия (Венедиков 1979; 1981; Gjuzelev 1978; Wassilewski 1978; История 1981: 169–181; Жеков 2005). Това бил процес, който преминал през два основни етапа. Първоначално тя била съставена от централна област и погранични зони, обитавани съответно от прабългари и славяни. Централната област изглежда била съставена от своя страна от две зони. Вътрешната обхващала укрепената територия на Плиска и равнината около столицата. Външната достигала на север до Дунав, на запад докъм Янтра, на изток до Черно море. Славяните били разселени по южната и западната граница на тази зона още с установяването на Аспарух в Мизия през 680 г. Те получили срещу граничната си служба ограничена административна и пълна правна и културна автономия. Управлявали се от племенни князе (архонти) и уреждали отношенията помежду си на основата на собственото си обичайно право. До края на VIII в. тази уредба доказала своята ефективност, тъй като първоначалните граници на държавата се запазили без промяна.

От началото на IX в. започнало постепенно реформиране на тази административна уредба. Трайното териториално разширение на държавата на юг от Стара планина и на запад до Тиса обезсмислило първоначалното значение на славяните за охраната на двете важни граници. Вероятно още при Крум или в началния период от управлението на Омуртаг, когато южната граница била официално прокарана по пограничния вал Еркесия между Черно море и Марица, пограничните старопланински области загубили административната си автономия. Техните племенни князе ще са получили статут на областни управители, интегрирайки се в централното управление, или ще са били заменени с административно-военни лица от прабългарски произход. Бившите племенни територии се превърнали в административни единици. В края на Омуртаговото управление на подобна реорганизация били подложени северозападните територии. Поради склонност на местните славянски управители да се поставят в подчинение на Франкската империя, Омуртаг свалил техните князе и ги заменил с български управители. Последният етап на тази реформа извършил Персиан, организирайки области в новопридобитите територии в Северна Македония (Жеков 2004). В средата на IX в. вече съществували 10 области, наречени в латиноезичен източник комитати, управлявани от комити и таркани. Такъв е броят на комитатите, които според този източник въстанали срещу хан Борис по повод покръстването. Според Дуклянския презвитер (XII в.) на Борис били подчинени 9 първенци, които „управлявали и съдели многобройния народ“. Към тях трябва да се прибави и централната област, с която стават 10. Приблизителните граници и центровете на тези области могат да се смятат за относително сигурни само в следните случаи: 1. Централна (вътрешна) област с център Плиска. Обхващала е днешна Североизточна България, включването към нея на днешна Североизточна Тракия е несигурно. Столицата е означена в някои от Омуртаговите възпоменателни надписи като „вътре“. В старобългарския разказ „Чудо на св. Георги с българина“, описващ събития от българо-маджарската война от 894–896 г., се казва, че българският войник не живеел „където живееше княза, а навън, в народа“, т.е. вън от столицата (ХИБ 1: 336). 2. Комитат в Северна Добруджа с неизвестен център. 3. Комитат в днешна Северна Сърбия с център Белград. 4. Комитат в басейна на Струма, Места и отчасти Искър с център Средец. 5. Комитат в Македония с център Девол или Охрид. 6. Комитат в днешна Бесарабия с неизвестен център. Останалите са по-малко сигурни: 7. Комитат във Влашката равнина и Трансилвания с вероятен център при дн. Бландиана в Трансилвания. 8–10. Комитати в басейна на реките Тиса и Марош с неизвестни центрове (Венедиков 1979: 56 сл.; 1981: 154; Рашев 2001а: 129). Във вътрешната и във външните области изпълнявал своите функции добре структуриран военно-административен апарат от „вътрешни“ и „външни“ боляри (вж. тук по-горе).

Съществувало и народно деление на държавната територия, основано на географски принцип, при който разделителни линии са природни феномени. Македония и югозападните земи, където Климент бил изпратен да разпространява славянското писмо, са наречени в житието му „третият дял на царството“. Възможно е това да е означението на всички земи на юг от Стара планина. В такъв случай „първият дял“ трябва да са били земите между Стара планина и Дунав, а „вторият дял“ – тези на север от Дунав. Във византийски източник от началото на IX в. е употребено наименованието „България отвъд Дунав“ (ГИБИ IV: 22). Според друго означение византийските територии в днешна Из-

точна Тракия били наричани „долната страна“, „долната земя“ (Бешевлиев 1992а: 117), като за разграничителна линия се приемала Стара планина. Вероятно земите на север от нея, т.е. България, са били означавани като Горна земя. Част от територията на юг от планината, ограничена между нея и пограничния вал Еркесия, се наричала Загора или Загориа (Soustal 1991: 503; Гагова 1995: 169–170).

Административното устройство, завършило към средата на IX в., се запазило без промени до края на Първото българско царство. Редукция на областите настъпила в края на IX – началото на X в., когато отвъддунавските комитати попаднали под контрола на печенеги и маджари.

VII.2е. Календар и време

Официален календар. Измерването на времето и датирането на събития, свързани с историята на държавата и делата на владетелите, ставало посредством 12-годишен циклов календар от източен тип, в който всяка година е означена с име на животно. В най-пълен вид той е използван в Именника на българските ханове. Запазени са имената на 10 от 12-те години: I. *Сомор* (мишка). II. *Шегор* (вол). III. Неизвестно. IV. *Дван* (заек). V. *Верени* (дракон). VI. *Дилом* (змия). VII. *Имен-именшегор* (кон). VIII. *Теку-текучитем* (овен). IX. Неизвестно. X. *Тох* (кокошка). XI. *Етх* (куче). XII. *Дохс* (свиня). От названията на 12-те месеца са запазени осем: 3. *Вечем*. 4. *Тутом*. 5. *Бехти*. 6. *Алтом*. 7. *Читем* 8. *Шехтем*. 9. *Товирем*. 13-ти допълнителен – *алем, елем* (Златарски 1994 (1918), I, 1: 353–382; Pritzak 1955; Džonov 1977; Бешевлиев 1981а: 110; Богданов 1981: 16–20; Венедиков 1983: 12–29; Москов 1988: 80, 95; Чолова 1988: 168–172; Михайлов 1992; Добрев, П. 1998 и др.; последно Игнатов 2006).

Непълнотите в годишните и месечните названия и особената им езикова форма са причина за различната им подредба, както и за цялостната реконструкция на календара. Липсва единство по редица основни въпроси около характера на календара и етимологията на употребената в него лексика. Неясните места се четат, допълват и тълкуват по различен начин. Изказани са мнения, че той е лунен, слънчев или лунно-слънчев; няма единство по въпроса оригинален ли е той, или е заемка от азиатските календарни системи. Последица от тези различия е липсата на единство при хронологизирането на владетелите от Именника. Очертават се два подхода: пълно доверие към съставителя на Именника (Михайлов 1992а; Добрев, П. 1998 и др.) или съмнение, че той или славянският преводач е допуснал грешки, нуждаещи се от поправяне, поради което следва да се приема като не съвсем достоверен източник, който има по-важно филологическо, отколкото историческо значение (Рънсиман 1992: 207–208; Runciman 1983: 241). В настоящия момент някои детайли от него наистина остават неясни или спорни. Като цяло обаче прабългарският календар се оценява като завършена система, способна да служи за точно отчитане на времето. В образованите среди на България този тип леточисление се запазва до началото на X в. (приписката на Тудор Доксов от 907 г.; последно за нея вж. Георгиев 2004е) и е използван наред с библейското леточисление и със системата на византийските индиктиони. Твърденията, че 12-годишният циклов календар продължил да се използва през Второто българско царство и до периода на Възраждането (Вълчев 1986; 2005), не се основават на сигурни данни. Предразполагаща към спекулации, темата за календара привлича нови и нови автори (Кръстев 1999 и др.).

Календарът поставя проблема за начина на възприемане на времето. Двамата първи владетели в Именника – Авитохол и Ирник, са родени или започнали да управляват в една и съща година – *дилом твирем,* а продължителността на живот или управление е съответно 300 и 150 години. Това се приема като признак за митологично времево мислене на прабългарите (Билярски 1999: 22–23). До известна степен тази констатация е безспорно вярна, но случаят с Авитохол и Ирник съдържа и други факти, които показват по-различна концепция за отношението време – мит – история. Митологични по отношение на нереалните години за един човешки живот, първите двама владетели са исторически лица – Атила и третият му син Ернах. Имаме случай с особено смесване на мит и история, в което предимство все пак е предоставено на историята, за да се създаде единство между първите двама митологично-исторически владетели и техните реално-исторически наследници. Тази идея е особено добре показана чрез резкия преход от митологична към реална

история с управлението на третия владетел Гостун, за който – след 300-те и 150-те години на Авитохол и Ирник – стриктно се уточнява, че управлявал едва две години като наместник. Това, както и други наблюдения и съображения дават основание да се смята, че в домашната представа за времето надделява не митологичното, а историчното (срв. и тук VIII.3).

Използването на прабългарския календар за датиране в официалните каменни надписи е крайно ограничено. Намираме го само в Чаталарския надпис, в който строителството на аула на Тича е датирано освен с името на Омуртаг в прабългарската година *сигор елем,* но също и по гръцки „в 15-и индиктион“, т.е. 822 г. (Бешевлиев 1992а: 84–85, 216, 223–224). Въвеждането на паралелно датиране се смята за едно от нововъведенията на Омуртаг за демонстрация на равенство с византийския император. В част от останалите надписи датирането се е означавало само чрез името на съответния хан. Повреден надпис с текст на мирен договор съдържа датиране по името на хана (незапазено) и от пришествието на Христа. Той с основание се приема за препис на византийски официален документ (Бешевлиев 1992а: 85), тъй като практиката при сключване на договори е изисквала препис на договора в два екземпляра за всяка от страните.

Използването на този календар предполага математически познания и за практически нужди – за измерване на разстояния в точни мерки, оразмеряване на защитни съоръжения и сгради, измерване на тежести и др. (Бейков 2004). Не са регистрирани данни за теоретични познания и съответната понятийна система както в математиката, така и в други естествено-научни области. Това става едва след покръстването, когато се появяват първите преводи от гръцки език на естествено-научни съчинения и се създава съответният славянски понятиен апарат (Чолова 1988: 72–73). Редица други практически познания в областта на народната медицина, географията, космологията и др., документирани с паметници от по-късно време, вероятно са били вече известни още в VIII–IX в., но за това липсват преки доказателства.

Народен календар. За славянския народен календар от VIII–IX в. не разполагаме с конкретни данни. Вероятно не се е различавал по отношение на наименованията на месеците от онези, които датират в български ръкописи от XIII–XIV в.: *руен* (септември), *листопад* (октомври), *груден* или *просинец* (ноември), *студен* (декември), *просинец* или *коложег* (януари), *сечен* (февруари), *сухин* или *сух* (март), *брезен, брезок* или *лажитрав* (април), *тревен* (май), *изок* (юни), *червен* (юли), *зарев* (август). Те отразяват характеристиката на природата през съответните сезони и на стопанската работа (Чолова 1988: 167–168). В това отношение той е реалистичен земеделски календар за разлика от абстрактния циклово-символичен характер на прабългарския календар. Славянските наименования на дните от седмицата са изписани върху глинена плочка от първата половина на X в.: понеделник, вторник, сряда, четвъртък, петък, събота (Миятев 1931б: 398–402, рис. 7–9).

VII.3. СТОПАНСТВО

Двете основни етнически групи донасят в новата си родина различни стопански традиции. Славяните са били земеделци още в прародината си. Прабългарите са степно население, което не познава земеделието и се препитава от скотовъдство. Стремежът да се доказва тяхната уседналост и стара земеделска култура, с която са се явили на Дунав (Фехер 1939: 14; Добрев П. 1986: 31–33), се основават на несигурни писмени данни за периода или на информация за по-късно време, при което често се комбинират сведенията за волжките и дунавските българи. Вече е посочвано, че тюркските по произход имена на земеделски сечива и култури в съвременния унгарски език се интерпретират пресилено в полза на техния прабългарски произход (Benzing 1944).

Земеделие. Ако селото е било преобладаващото място за живеене, а свободната селска община – основната социална група, земеделието е било основата на стопанския живот, а земеделската продукция – най-важният източник за прех-

рана (История 1981: 161–169; Венедиков 1981). За развитието му са съществували две основни заварени предпоставки: подходящи за обработка земи и развита местна земеделска техника, особено за периода след началото на римското владичество (за орната техника през античността и средновековието вж. Кузов 2002). Условията за усвояване на заварените земи на юг от Балкана са били по-благоприятни, докато на север в резултат от продължителните нашествия и обезлюдяването, славяни и прабългари са заварили предимно пустеещи земи. Това е забавило процеса на пълноценното им усвояване (Литаврин 1970: 26–28). Освен славянските оръдия на труда, сравнително примитивни по онова време, са били използвани и оръдия на труда, възприети от местното заварено население или от съседна Византия. Не разполагаме с писмени източници за начините на обработка на земята. Намерените в Плиска изображения на рала (т. CXXXI), (Stantchev 1953: fig. 1, 2; Овчаров 1980; 1982: 30–36) не са датирани със сигурност, но дори да датират от периода след покръстването, което е по-вероятно, това не изключва използването на рало с железен наралник и в езическо време. По данни главно от византийския Земеделски закон се допуска и в България практикуването на подсечно-огневото земеделие, характерно за славяните (Цанкова 1963: 124–128, 131; Станилов 2002: 15–16). Според някои косвени данни земята била обработвана повърхностно или дори е липсвала всякаква обработка (Цанкова 1963: 128), с което вероятно трябва да се обясни отсъствието на наралници в комплекси от VIII–IX в. Прави впечатление още, че в такива комплекси, за разлика от X–XI в., не се откриват колективни находки от земеделски оръдия на труда. Силно ограничен е броят и видът на намерените земеделски сечива – една мотичка от селището при Голямата базилика в Плиска и десетина сърпа, открити в гробове предимно с трупоизгаряне (т. XCIII/9–15, 20, 21). Откриването им там може да означава, че бидейки широко разпространени и сравнително евтини, те са могли да бъдат положени като гробен инвентар и че са основно земеделско сечиво през периода VIII–IX в. Те са били използвани както за прибиране на зърнени култури, така и за приготвяне на запаси от трева за животни. През месец юли 811 г. поради внезапността на нападението на Никифор I нивите не могли да бъдат ожънати и били опожарени от неговите войници (ГИБИ IV: 12). Системата на засяване на земеделските култури не е ясна. Сигурно е, че това е било екстензивно земеделие с еднополна и вероятно двуполна система (Цанкова 1963: 126–127). Вероятно основните зърнени култури са били пшеница и просо. Ценна култура е била лозата. Редица райони в днешна Северна България и днес са лозарски центрове, а вино е могло да бъде доставяно и от по-благоприятните за тази култура земи на юг от Стара планина.

Скотовъдство. Според същия източник (ГИБИ IV: 12) византийските войници унищожавали заловените животни – волове, овце и свине. Археологическите данни показват, че действително тези три вида били основните домашни животни за мляко, месо и кожи както през езическия (Нинов 1991), така и през християнския период (Илиев 2000; Илиев, Спасов 2000). Рисунките-графити от IX–X в. потвърждават този състав (Овчаров 1982: 36). Към тях се добавят конете. Подобно на предназначените за война коне, стадата ще са пасели през лятото на открито, а зиме, поради дебелия сняг и ниски температури, ще са били отглеждани в помещения чрез предварително приготвени треви, слама от жито и просо и дървесни листа, както това се прави и днес. Костите от домашни птици в некрополите показват отглеждането им за яйца и месо. Броят и видовият състав на домашните животни се увеличавал и подобрявал чрез пленени на византийска територия стада. Например през зимата на 813–814 г. от Източна Тракия в България били прекарани „всичките им стада от говеда и дребен добитък“ (ГИБИ IV: 23).

Лов и риболов. Ловът е бил традиционно развлечение предимно за владетеля и аристокрацията. В началния период от управлението си Борис получил като подарък от сръбския княз два сокола и две кучета, без съмнение ловни (ГИБИ IV: 209). Според 44-и Отговор на папа Николай I българите попитали дали е позволено да се ходи на лов през Четиридесетницата (ЛИБИ II: 96). В буквалния си, несимволичен вид, сюжетът на мадарския скален релеф е „царски лов“. Наличието на малък военен отряд при Шабленското езеро, командвано от бири багаин, може да бъде свързано с военен отряд, охраняващ ханска ловна резиденция за ловуване на птици.

Рисунките-графити от Плиска и Преслав, представящи преследване или убиване на животно, най-често сърна или елен, обикновено се

тълкуват като пряк израз на впечатления от лов на обикновени хора (Овчаров 1982а: 38 сл.), но това се отнася вероятно само до най-примитивните, доколкото повечето от тези сцени са символични (Рашев 1996в) или представят любителско възпроизвеждане на сюжети от професионални творби на изобразителното изкуство (Рашев 1990в). Според животинския костен материал от селища и некрополи дялът на костите от диви животни е извънредно малък, което показва, че ловът не е играл съществена роля в осигуряването на месна храна на обикновеното население.

Обработка на суровини и занаяти. За наличие на рудодобив и извличане на желязо и цветни метали от руда липсват данни. Известните от античността мини (Дуйчев 1981: 189, бел. 5) попаднали в периферията или вън от границите на новата държава. Вероятно потребностите са били задоволявани чрез внос, поръчки в ателиета и работилници във Византия или от пътуващи чужди майстори, установили се да работят в България. Засега данни за подобна дейност, главно обработка на цветни метали и стъкло, има само в Плиска. Следи от обработка на метали могат да се очакват в Преслав.

От рудните изкопаеми особено значение е имала солта. Намирането на два възпоменателни надписи на „хранени хора" на Омуртаг в Провадия – копана Корсис и зера таркана Негавон, които се удавили съответно в Днепър и Тиса, се обяснява като доказателство за функционирането на Провадийската крепост по онова време (Андреев 1981: 267–268). Такива данни от самата крепост липсват, тя е функционирала през V–VI в. и през XII–XIV в. Двата надписа по-скоро показват, че военачалниците са свързани с военен пункт, който е могъл да охранява и контролира намиращите се тук солни залежи, експлоатирани още през неолитната и енеолитната епоха (Николов и др. 2006), а вероятно и по-късно. С присъединяването на източната част на Аварския хаганат през 805 г. в България попаднали трансилванските солни рудници. По онова време солта е била извънредно ценна и дори стратегическа суровина. През управлението на Владимир-Расате (889–893) немците го молили да спре износа на сол за Моравия като средство за нейното икономическо и политическо подчинение.

Широко са били развити два занаята – обработката на желязо и грънчарство. Желязото е осигурявало изработване на оръжие, конско снаряжение, земеделски сечива, инструменти за обработка на камък, дърво и др. Масовото използване на глинени съдове дори в най-малките села е налагало упражняването на този занаят, ако не във всяко село, то поне в по-големите села, приемани за центрове на група от по-малки. Вероятно занаят с широко приложение е било дърводелството. Останалите трябва да се причислят към домашните занаяти, свързани с приготвяне на дрехи и обувки в рамките на семейството.

Вътрешен обмен и приходи. Славяни и прабългари донасят и запазват доста дълго натуралния характер на своето стопанство. Размяната се е извършвала в натура. Според ал-Масуди „българите не познавали нито динари, нито дирхеми, а сключвали сделките си ... с помощта на волове и овни" (Тодорова 1987: 167; Заимова 2000: 36). Въз основа на езикови данни се допуска, че такъв еквивалент е могъл да бъде някаква тъкан, плат. Във всички славянски езици думата „плат", „платно" е образувана от корена на глагола „плащам", от който се образуват „плата", „заплата". Известно е, че и плащанията от Византия към България са били извършвани предимно с луксозни дрехи или платове (Венедиков 1981а: 193). Според договора от 716 г. данъкът се изплащал в „одежди и червени кожи на стойност до 30 литри злато" (ГИБИ III: 285). През 813 г. Крум поискал данък „в злато, голямо количество одежди и известен брой отбрани девойки" (ГИБИ IV: 20). Вероятно на пазарите, където селяните разменяли стоките си, е съществувал и друг начин за определяне на еквивалента. Изглежда от времето на натуралния обмен за означаване на неравностойна размяна се е запазил изразът „кон за кокошка".

Натуралният характер на обмяната в България не се нуждаел от монетни знаци. Византийските монети, попадащи в страната във вид на договорни задължения или плячка, били използвани като метал за изработване на различни предмети и накити. Продължителните враждебни отношения между двете страни не са поощрявали търговските контакти и евентуално частично разплащане с византийски монети. Всичко това обяснява извънредно ограничения им брой на територията на България до средата на IX в. Открити са предимно в района на Плиска, дунавското и черноморското крайбрежие. От Варна (Пейков 2004), Констанца и Мангалия произ-

хождат фолиси на Тиберий III (698–705), Лъв IV (775–780), Теофил (829–842) и Михаил III (842–867), а от Каварна и Мангалия – по един фолис на Никифор I (802–811) – всички единични екземпляри. По три фолиса на Теофил произхождат от Плиска и Расова, един – от Печеняга (Jordanov 1987) и един от Шабла (Димитров, М. 2001: 152). Солид на Константин V с Лъв IV (751–775) и милиаренсия на Константин VI и Ирина (780–797) произхождат от гроб от некропола в Кюлевча (Въжарова 1976: обр. 60, 2–4). От Ново Ботево, Добричко, произхожда монета на Константин V (информация на С. Торбатов). Известен е солид на Ирина (797–802) с неизвестно точно местонахождение от Северна България (Пенчев 1987). От Плиска и непосредствената ѝ околност произхождат 10 монети на Никифор I Геник (Жекова 2000). Две монети на Лъв V са открити при разкопките в Дуранкулак (Дуранкулак 1: 62), една се пази в музея в Шабла (Димитров, М. 2001: 152). От Търновско произхождат три монети – на Артавазд, Константин VI, Никифор I (Пейков 2003), от Североизточна България – на Тиберий III, Лъв III и Константин V, Лъв IV и Константин VI, Константин VI и Ирина (Пейков 2005а) и два фолиса на Филипик Вардан (Пейков 2005б). Не е обнародвана нумизматичната колекция на Варненския музей, в която могат да се очакват монети от този период предвид значението на брега около Варна в българо-византийските отношения през VIII в. Подредени в хронологичен ред византийските монетни находки дават следната картина:

698–705 – 3	780–797 – 3
711–713 – 2	797–802 – 1
717–741 – 1	802–811 – 13
741–775 – 2	813–820 – 3
751–775 – 1	829–842 – 8
775–780 – 2	842–867 – 1

Броят на монетите (40 екз.) е недостатъчен за заключения от общ характер, но все пак трябва да се отбележи, че преобладават монетите на Никифор I, което трябва да се обясни с пребиваването на византийската войска в България през м. юли 811 г. и на българска войска на територията на Византия през 812–814 г. На второ място са монетите на Теофил и този факт, прибавен към двата му печата, открити в България, също може да се оцени като свидетелство за оживяване на връзките с Византия по време на управлението му. Монетите от втората половина на VIII в. са представени от единични екземпляри, но като група те също отразяват засвидетелстваните от писмените извори походи на български войски на територията на Византия. Не съществуват основания тези монети да се разглеждат като следи от парично обращение. Още по-малко като подобни следи и като свидетелство за съзнателно усвояване на римо-византийското наследство (Георгиев 2004а: 226) могат да се разглеждат римските и ранновизантийските монети, намерени в Плиска и други ранносредновековни селища и некрополи от VII–IX в. Те имат онази вторична стойност, каквато имат и преупотребените архитектурни и строителни материали от онова време (Рашев 1995а: 11–12). Според Свидас един от външните изрази на благополучието на Тервел били неговите сандъчета със златни и сребърни пари, които раздавал на войниците си, „пръскайки с дясната ръка злато, а с лявата сребро". Монетите явно са използвани с показно-престижна цел и са дарявани като благороден метал при триумфални церемонии. Смята се, че през първата половина на IX в. в България било поставено началото на имитатимно сечене на златни монети по византийски образци, чието начало било поставено със златните „едностранни монети" на хан Омуртаг с допускането, че е било предизвикано от икономически причини (Oberländer 1995: 147–149; 2005: 192–197). По-вероятно е появата на тези монетовидни знаци (засега 2 екз.) да е резултат от усилията на Омуртаг за изравняване на българския владетел с византийския император чрез заимстване на византийски образи, аксесоари и символи.

Единствената арабска монета, отсечена при халиф ал-Махди (775–785), вероятно е попаднала в България чрез Византия (Павлович 2004).

Съществуват две сведения за вида и обема на натуралния поземлен данък от периода на Първото българско царство. Те датират от XI–XII в., но вероятно и през периода до покръстването данъкът не е бил по-различен. Според Йоан Скилица всеки българин, който имал чифт волове, давал на държавата по една крина жито и толкова просо и една стомна вино (ГИБИ VI: 304). Облагала се не земята според нейната площ, а количеството работни животни според броя на впряговете. Това е поощрявало обработката на по-големи парцели и е стимулирало получаването на по-големи добиви при ми-

нимален брой работни животни (Венедиков 1981: 215). Българският апокрифен летопис твърди, че по времето на цар Симеон бил вземан данък „от цялата своя земя, от цялата област на своето царство по едно повесмо, лъжица масло и яйце на годината“ (ХИБ 1: 441). Допуска се, че този лек, на практика символичен данък се отнася за жители на по-бедни скотовъдни, а не на земеделски райони (Венедеков 1981а: 215). По-вероятно тук е направено съзнателно занижаване на данъка от автора на летописа като способ да изтъкне всеобщото благоденствие по време на царуването на Симеон. Подобен по вид и обем на продуктите ще е бил и данъкът през езическия период. По отношение на участващите във войската поземлени собственици данъкът ще е бил силно намален или се е вземал непряко чрез задължението им да си набавят кон, конска амуниция и оръжие, с които при нужда били задължени да се явят във войската, подобно на стратиотите във Византия (Венедиков 1981: 215–216).

Външен обмен и приходи. Редовната форма на външния обмен – външната търговия, е засвидетелствана най-рано в текста на българо-византийския договор от 716 г. Четвърта клауза на договора предвижда търгуващите от двете страни да бъдат снабдени с грамоти и печати, а стоката на тези, които нямат печати, да бъде отнемана в полза на държавното съкровище (ГИБИ III: 285). Отнася се именно за търговци, неснабдени с грамоти, разрешителни и печати, а не за стоката, пломбирана с такива печати. Това означава, че още в началото на VIII в. е съществувало търговско съсловие с регламентирани от държавата права и задължения (Цанкова 1958: 745–746). Конкретните износни стоки от България не са известни, но вероятно техният състав не се е различавал съществено от онова, което по-късно, според византийската Книга на епарха българските търговци изнасяли в Константинопол: лен, мед, восък (Тодорова 1987: 167–169).

Ежегодно – освен в периодите на война – по силата на договор за изплащане на данък от Византия на България, сключен през 681 г., отхвърлян и подновяван, в България попадали определени количества злато или тяхната равностойност в дрехи и червени кожи. Според договора от 716 г. тази стойност била 30 литри злато или 3160 златни монети (номизми). Количеството на златото и стойността на одеждите, поискани като данък от Крум в 813 г. не се уточнява.

Нерегламентирана от закон форма на външни приходи за хазната била плячката. Тя постъпвала главно по два начина – при пленяване на обоза на византийската войска и императорската палатка с нейното имущество и при разграбване на области, поставени под временен военен контрол. Особено голямо имущество, добитък и злато попаднали в България по време на управлението на Крум – от нападението в Стримонската област през 808 г. до похода в Източна Тракия през зимата на 813–814 г. Извънредно доходна дейност било откупуването на пленници. След еквивалентната размяна на пленници останалите войници или цивилни били откупувани от съответната страна на уговорена стойност в пари или животни, която зависела от социалното положение на пленника. Според текста на договора от 815 г. обикновените войници пленници се разменяли „душа за душа“. За военачалниците условията за откупуване са били различни (текстът там е повреден, срв. Бешевлиев 1992а: 166).

Глава VIII

РЕЛИГИЯ, МИТ И МАГИЯ

Българските езически религиозни култове, поверия и обреди се означават традиционно с понятията вяра, религия, езичество. Тук тази сфера от духовния живот е разгледана в три дяла, които могат да се означат съответно като религия, мит и магия. Под понятието религия ще разбираме догма и обред, свързани с обожествен – наименован или ненаименован – невидим персонаж или сила. С понятието магия означаваме вярата в осъществяването на контакт и последвалата от това възможност за въздействие над невидими сили чрез извършване на определени действия и спазване на определени правила. С понятието мит ще се означат фантастичните, съчетани понякога с реалистични елементи представи за произхода на света и историята на човека, неговите връзки и отношения с природата и населяващите я живи същества. Както се подчертава в религиоведческата литература, ясна граница между религия, магия и митология, особено в домонотеистичните общества, е трудно да се прокара. По тази причина и тук разделянето им до известна степен трябва да се смята за условно.

Двете основни етнически групи – славяни и прабългари – са изповядвали сходни, но все пак обособени на етническо равнище вярвания и обреди, формиращи на практика „езичество с две лица" (Драгова 1992). Подробностите на тези две лица обаче се долавят смътно, тъй като са твърде непълно представени в двете основни групи източници – писмени и археологически. Това се отнася особено до магическите практики и култове, за които рядко имаме точни свидетелства на кой от двата етноса са принадлежали. Може да се предполага, че много от тях не са се различавали съществено по отношение на очаквания резултат и вероятно само обредната форма и използваните аксесоари са били различни. Във всички случаи те са съставлявали част от универсалните езически практики на човечеството, документирани в различни региони, култури и етническа среда. Следователно по-обосновано е да се говори – както в сферата на материалната култура – за българско езичество като етническата принадлежност на божествата, култовете и магическите обреди се отбелязва само когато съответният източник изрично посочва това. Българското езичество е заемало междинната област между източното и западното християнство и може да се определи, заедно с езичеството на Аварския хаганат, като трета културна и религиозна сфера на картата на тогавашна Европа (Драгова 1992: 10 сл., особ. 33).

Поради недостатъчните по обем оригинални данни от епохата конкретните му прояви често се възстановяват въз основа на спорни или неверни атрибуции на изобразителни паметници, чрез привличане на аналогии или по данни от българския фолклор. Методически правилно е да се ограничаваме върху оригиналните данни, доколкото не знаем до каква степен езическите светогледни представи и магически практики от VIII–X в. са се запазили в непроменен вид в следващите столетия. По-скоро следва да предполагаме развитие и промени, които само в най-общи черти са съответствали на ранната действителност. Поради това е твърде рисковано, както се предлага понякога, езическата действителност от края на VII – средата на IX в. да се сближава и дори да се приравнява с вярвания и обреди, документирани в края на XIX – началото на XX в. От друга страна пълното пренебрегване на тези данни би означавало игнориране на запазените езически реликти. Друга особеност е твърде свободното понякога привличане на аналогии от различна културна и етническа среда, най-често тюрко-азиатска, при реконструкцията на прабългарската религия. Някои автори приемат, че „религиозно-митологичният комплекс" на прабългарите е напълно сходен на този у източните тюрки от VII–VIII в.

само въз основа на презумпцията за тюркския произход на прабългарите. При установеното напоследък силно присъствие на индоевропейски елементи в етногенеза и състава на прабългарите след V в., ограничаването на аналогиите само в древнотюркска среда води към едностранчивост. Към това се прибавя фактът, че някои от религиозно-магическите феномени имат универсален характер и далеч не са специфични само за тюрките. В крайна сметка картината на българската езическа действителност в религиозната сфера изглежда доста схематична и в редица пунктове се свежда до привеждане на оскъдните оригинални свидетелства. Това затруднява представянето ѝ като система.

Писмените източници са пръснати предимно у византийски автори и в основни линии са систематизирани отдавна (Бешевлиев 1929; 1939: 7–8; 1981а). Сред тях като основен трябва да се определи текстът, известен като „Отговори на папа Николай I по допитванията на българите“ (последно издание в ЛИБИ II: 65–125). Отдавна са забелязани две особености, които трябва да се имат предвид при ползването на този изключително важен източник. На първо място, възможността някои от Отговорите да предават не собствено български, а византийски правни, религиозни и битови норми, които са били наложени в България във връзка с приемането на християнството от Византия. Такива данни съдържат глави 17, 19, 26–29, 31, 32 и др. (Бешевлиев 1937а: 72–75). На второ място, възможността не всички отговори, засягащи религозна проблематика, да се отнасят само и директно до прабългарите, както обикновено се приема, но и до славяните (Дуйчев 1950; 1951) и дори до други, чужди етноси (Бешевлиев 1939: 7–8).

Проучванията върху темата започват в началото на XX в. с частни изследвания предимно по повод обредите, извършени при сключването на мирния договор с Византия през 815 г. (Златарски 1905 = Златарски 1972, 1, 181–189; 1994, I, 1: 434–441; Кацаров 1912; Grumel 1939; Трифонов 1937). След първия опит на Г. Фехер да обобщи данните за религията (Фехер 1929: 126 сл.) В. Бешевлиев предлага подробно систематично изложение на „вярата на първобългарите“, основано на всички известни по онова време писмени свидетелства и съпроводено с широк сравнителен материал (Бешевлиев 1939 с преглед на л-рата до тази година). Структурата на това изследване обхваща 6 дяла: орендизъм и орендистични представи, табу и табуирани действия, божества, култ, жертвоприношения, мит. Тридесет години по-късно тази структура с някои добавки е обединена в обща рубрика „религия“ като дял от прабългарската култура (Бешевлиев 1981а: 67–97; Beševliev 1981: 355–390). Част от изводите на В. Бешевлиев за „първобългарската“ принадлежност на данните в Отговорите на папа Николай I са оспорени от Ив. Дуйчев с привличане на нов сравнителен материал, който показва еднакви или сходни поверия и култови практики у редица славянски народи и евентуалната им връзка със славяните в България (Дуйчев 1950; 1951: 75). Във втората работа на Ив. Дуйчев вече коректно е указано, че още В. Бешевлиев е допускал тази възможност (Бешевлиев 1939: 7–8).

През втората половина на XX в. проучванията върху темата се отличават с разширяване на източниковедческата база чрез привличане предимно на данни от археологически проучвания – изображения, знаци, предмети (Аладжов, Ж. 1999 с посочване на по-ранни конкретни разработки). Нов момент е стремежът от конкретни паметници да се достигне до цялостна реконструция на религиозните форми главно въз основа на източнотюркски аналогии и данните за нейните три нива, обособени, впрочем, не въз основа на археологически паметници, а на данни от рунообразните източнотюркски надписи. Понякога тези реконструкции са неубедителни поради привличане на археологически паметници без сигурна атрибуция и датировка или използване на писмени източници, които не се отнасят пряко до населението на българската държава (Овчаров 1997а: 23–29, II доп. изд. 2000; 2002; Стойнев 1985: 48–56).

Структурата на изложението по-долу е изградена на низходящата градация божества – култове – магически обичаи. Тя изисква конкретно разглеждане на всеки феномен, доколкото в досегашната литература са предложени различни интерпретации на писмени източници или археологически паметници. Някои от тях са взаимно изключващи се, други се основават на външни аналогии главно с оглед на тюркския произход на прабългарите или на общността на пантеона сред всички славяни. Това изисква, когато са налице обективни основания, да се извърши локална критико-оценъчна дейност от рода на онази, която към средата на XX в. е съществувала в областта на общата история на ре-

лигиите. Като констатира състоянието, Ж. Дюмезил формулира задачата по следния начин: „Преди всичко работа по почистването: Авгиевите обори са задръстени. Предходните поколения навсякъде са ни оставили обяснения, които – смешни или разумни – като цяло следва да бъдат отхвърлени" (Елиаде 1995: 8). В нашия случай не може да се постъпи така радикално. Задачата е по-скоро да се направи пълен преглед на проблема чрез анализ на неговите детайли и само когато се установи неадекватност между съдържанието на източника и неговата интерпретация да се предложи друго решение. Въз основа на сигурните решения ще бъде възможно, да се направи опит за изграждане на „системата" от религиозни феномени или на онова, което е останало от нея.

VIII.1. БОЖЕСТВА И КУЛТОВЕ

VIII.1а. Небесни божества

Перун и славянският пантеон. Религията на южните славяни от езическия период се възстановява обикновено по подобие на предполагаемия общославянски пантеон и по-точно по подобие на пантеона на източните и отчасти на западните славяни, познат от известието за премахването на езическите богове от княз Владимир в Киев през 980 г., когато бил направен своеобразен регистър на старите богове (Боровский 1982: 17–28; Гейщтор 1986: 52 сл.; Рыбаков 1987: 414–454; Панчовски 1993). Приема се от редица български автори, че някои от тези богове – Перун, Велес, Сварог, Дажбог, Макош – са били почитани и от българските славяни (Стойнев 1988: 21–32; Драгова 1992: 10–19; Станилов 2003: 22–24 и др.). Други автори допускат със сигурност само съществуването на Перун (История 1981: 54). Твърденията за пълно покритие между пантеоните на източните и южните славяни преминават безкритично от автор на автор и са се превърнали в устойчиви клишета с широка популярност. Това се отнася преди всичко до Перун. Преките писмени източници за този бог у южните славяни са крайно лаконични. Описвайки нравите на анти и склавини, които смята за един народ, Прокопий Кесарийски (VI в.) дава кратки сведения и за тяхната религия. Те смятали, че господар на всичко е богът – създател на мълнията, на когото принасяли в жертва волове и други животни (ГИБИ II: 126). Името на този бог не е упоменато, но всички съвременни автори го отъждествяват с източнославянския Перун. Историята на проучванията е показателна за начина, по който същината и функциите на този бог са били третирани в продължение на един век.

Първият автор, поставил проблема за култа на Перун у южните славяни, е акад. Й. Иванов (Иванов 1904 = Иванов 1982: 328–352). Той издирва и посочва топоними, които съдържат несъществено различаващи се една от друга форми на името Перун (последният съобщен в литературата е „Перун града" – наименование на височината между Монтана и с. Ерден, срв. Александров 1987: 79). Вторият източник за култа на Перун е „История на йеросхимонах Спиридон" от 1792 г. В нея е описан българският обред за дъжд „Пеперуда", в който е споменато и името Перун. Но съответният откъс, цитиран от Й. Иванов в подкрепа на тезата, не е пълен, защото по-нататък в оригиналния текст, заедно с името Перун, е посочено като алтернатива и името Пеперуд. Ето как гласи изцяло въпросната част от Спиридоновата история в посочката на М. Беновска-Събкова: „О Поперуна или Пеперуда краля болгарского. По смерти Ладовой наста Перун или Пеперуд. За его время родился Александр Македонский и он все от Филипа Македонскаго дань взымаше до возраста Александровой. Когда же въможивс, Александр пойде на Перуна и войску его разби, и Перуна уби и два сыни его зароби. И сего Перуна болгары почитают во время бездождия, собирается юноши и девицы и избирают единаго, или от девиц или юношах и облачают его в мрежу, аки в багряницу, и сплетут ему венец от бурянов в образ краля Перуна, и ходит по домах, играюще и спевяюще часто поминающе беса того, и поливающе водами и Перуна тога, и сами себе; людие же, безумнии дают им милостыню, они же, собравше милостыню тую, купуют ястие и

питие и делают трапезу, ядат и пият во славу Пеперуда того, и делающе така кланяющися идолом, и за грех его не причитают; такожде и в вечер рождества Христова ходят всю нощ спевающе песни богомерзкия и за грех не причитают" (Беновска 1993: 49–50). Й. Иванов не взема под внимание редуването Перун – Пеперуд и не се отнася критично към достоверността на сведенията на Спиридон, както това е направил В. Н. Златарски – издателят на историята на Спиридон (История 1900). Така или иначе, авторитетът на Й. Иванов бе причина становището за Перун като върховно божество на южните славяни да се наложи като меродавно. Посочването на сведението на Прокопий Кесарийски, на безспорното съществуване на източнославянския Перун и връзката между Перун и свети Илия се смята за достатъчно основание този бог да се определи като бог на небето и гръмотевицата. Някои допълнителни изследвания в съпоставителен план между Перун и св. Илия показват, че тази връзка е много по-широка и има стари индоевропейски корени. Доказва се, че образът на св. Илия в българския фолклор е разностадиален и хетерогенен и че само някои негови характеристики могат да бъдат отглас от култа към Перун. Връзката Перун – Пеперуд вероятно е влияние от руски източници, използвани от йеросхимонах Спиридон при написването на неговата работа (Добрев 1987: 52–53; Беновска 1993: 58). На руски източници и по точно на отпечатаното през 1745 г. летописно съчинение на Д. Ростовски се основават и твърденията на В. Априлов, че българите славят Перун, Коледа, Лада и Леля (Добрев 1987: 53). Доверие се отдава на топонимите и личните имена. Смята се, че култът към Перун е отразен в наименованието Перун дуб – старо дърво в с. Чепърленци, Трънско, в личното име Перун (Трънско), Перуна (Софийско, Радомирско, Ихтиманско) и Перуница (в сборника на Братя Миладинови), цветето перуника (Добрев 1987: 53–54), планината Пирин и топоними на тази основа (Иванов 1904; Калоянов 2000: 177–178 сл.). По фолклорни данни са засвидетелствани следи от култове към Лада, Веда, Нава (Добрев 1987: 51–52), Бяла бога, Ярило, Влас (Волос, Велес), Яга – Ега, Дива – Самодива и други божества (Добрев 1987: 54–56). Въз основа на топонимични данни се допускат следи от почитането на Сварог, Велес, Хърс (Калоянов 2000: 155–165; 177–178). В единственото засега монографично изследване на митологията и религията на българските славяни е възприет реконструктивен подход, основан на общите данни за индоевропейската религия и митология и на конкретните сведения за пантеона на източните славяни. Перун се определя като върховно божество в пантеона на българските славяни, в който се възстановяват още имената на Велес, Сварог, Дажбог и Мокош (Стойнев 1988: 33–61).

Хърватският етнограф М. Филипович потвърждава в една своя работа сведенията на Й. Иванов за разпространението в Хърватско на топоними, съдържащи различни форми на името Перун. Според него наличието на това божество в пантеона на южните славяни е вън от съмнение (Филиповић 1948). Критично по повод неговите заключения е разгледал въпроса сръбският етнограф П. Петрович. Той смята, че изводите на Филипович са „наивни и съмнителни" (Петровић 1952: 375). Според него тези топоними не могат да се приемат като отглас от култовото значение на съответните места, докато това не бъде потвърдено със специални археологически проучвания. Личните имена, съдържащи основата Пер(ун) също не са категорично доказателство за връзка със славянския бог. Още по-малко според него това се отнася за билката перуника (Iris germanica). По този повод той посочва, че тази билка е разпространена в средиземноморската зона и поради това трудно може да се приема като доказателство за наличието на бог Перун, донесен от старите северни славянски територии, където тя не е известна (Петровић 1952: 374–378). Авторът приема в заключение, че положителното решаване на проблема се нуждае от нови, по-убедителни доказателства.

Нов доказателствен материал за религията на славяните предоставя костеното рогче от Преслав (т. CXXIV/1–5). В горната му част са скулптирани четири мъжки портретни изображения, едно от които се определя като образ на Перун, а останалите като трудни за идентифициране други славянски божества (Георгиев 1984б: 16 и сл.). Изглеждат приемливи заключенията, че през периода VI–IX в. култът към Перун у южните славяни като бог на мълнията несъмнено е бил познат и че е съществувал някакъв вариант на славянския пантеон от вида на този, който е документиран у източните славяни (Георгиев 1984б: 22–23). Липсата на имената на

тези богове в писмените източници за южните славяни показва, че той се е намирал в начална фаза на формиране. Във всеки случай може да се допуска, че е съществувало женско божество, аналогично на източнославянската богиня Макош. Вероятно едно от лицата върху рогчето от Преслав представя именно тази богиня. Косвено потвърждение за нейното съществуване е известието в житието на Георги Агиорит, монах в Иверския манастир на Атон, в което се казва, че местни славяни почитали мраморна статуя на женска езическа богиня и вярвали, че „слънце и дъжд и всякакво добро за нас се дава от нея, тъй като тя има власт да дарува смърт и живот комуто пожелае" (Георгиев 1984б: 23 и бел. 41; Стойнев 1988: 46). Останалите две божества от преславското рогче остават неидентифицирани със сигурност, макар че могат да се направят основателни предположения за уподобяването им с някои от божествата на източнославянския пантеон. Може да се смята за сигурно, както посочва П. Георгиев, че четирите божества, подобно на знаменития Збручки четиристранен идол, символизират основните посоки на света, възприеман като четириъгълник. Към приведените у него аналогии на четирилики изображения може да се добави и по-малко известният четирилик дървен идол от Свендборг (Müller-Wille 1999: 81, Abb. 100), както и четирилико женско изображение с неизвестно местонахождение (Рыбаков 1987: рис. 68/2).

Във връзка с реконструирането на южнославянския панетон се допуска хипотетично женско божество, известно под името Лада. Предположението, че в древния славянски пантеон е съществувала богиня на вегетацията и съпружеската любов, наречена Лада, се базира само на етнографски сведения от XIX в. и не е фиксирано в исторически извор (подробности за обичая „ладуване" и други сходни обредни действия у Арнаудов 1912: 82–105). Според Ив. Венедиков думите „Ой, Ладо, Ладо…" са не обръщение към божество, а изкривено предаване на гръцкия израз „Аладе, аладе" („В морето, в морето") и имат, по негово мнение, пряко отношение към гадание, извършвано с помощта на вода (Венедиков 1983: 213–215).

За реконструкцията на този пантеон напоследък се привлича като извор едно поучение към свещеници от анонимен съставител, наречен „Христолюбец, ревнител на правата вяра". То е известно като „Слово на христолюбеца" и е било насочено срещу християни, които според автора не бива „двоеверно да живеят". Текстът е запазен в руски преписи от XIV–XVI в. Според новобългарския превод на Новгородския препис (Калоянов 2003: 425–428), „бидейки християни, те вярват и в Перун, и в Хърс, и в Сим, и в Ръгъл (= Симаргъл – б. м.), и в Макош, и във вилите – броят им е 30 сестри… И всичко това обявяват за богове и богини и жертви им принасят, и с кравай омилостивяват, и петли колят. На огъня се молят, наричайки го Сварожич. Чесъна бог наричат, и когато има у някого пиршество, тогава слагат във ведрата и в чашите, пият и пият, радвайки се за своите идоли. И когато у някои измежду тях има сватба, правят я с тъпани и свирила и с големи бесовски чудеса. Но другото, което е по-горчиво от това, е когато правят мъжка срамотия и я потапят във ведра и в чаши и пият. После пък, като я извадят, я осмукват и облизват и целуват. Евреите и еретиците не са по-лоши от българите, които са във вярата, а така правят. Това вършат не само незнаещите, но и знаещите, и грамотните. Ако ли пък не го вършат знаещите, то пият и ядат жертвена храна… Затова не подобава на християните по пирове и по сватби да играят бесовски игри, защото, ако е така, то не сватба се нарича, а идолослужение, което е игране, свирни, бесовски песни, свирала, тъпани и цялото идоложертвие, което се принася на огъня, на вилите, на Мокош, на Сим, на Ръгъл, на Перун, на Хърс, на Род, на рожениците и на всичките им проклети богове". Досега тази проповед е била считана за собствено руска по произход и имената на споменатите в нея богове са били съпоставяни с известния списък на славянските езически богове на княз Владимир, където фигурират Перун, Стрибог, Дажбог, Хорс, Симаргъл и Макош. Към тях тук се добавят Велес, Сварог, Род и рожаниците (Рыбаков 1981: 244, 355 сл.). Предлага се протографът на поучението да се определя като български от края на IX–X век, т.е. данните да се отнасят първоначално за религията на българските славяни, а списъкът на божествата да се определи като „пантеон на българското езичество". Основания за това е преди всичко директното сближаване на българите с евреите и еретиците заради извършваните от тях езически обреди и почитането на езически божества успоредно с изповядването на християнската вяра. По данни от косвен характер се допуска, че документът се отнася към последната четвърт на IX в., когато бълга-

рите все още не били забравили езическите си богове. Според тази версия епитетът „христолюбец" най-вероятно се отнася за цар Симеон, наречен така и в една от творбите на Йоан Екзарх (Калоянов 2003: 414–425). Този източник се нуждае от бъдещ специален анализ, за да се установи произходът му и оттам – значението му за религията на българските славяни. Подобен подход е приложен и към анализа на още един руски ръкопис, наречен „Слово на тълкувателя", в който се споменават Мокош, Дива, Перун, Хърс, Род, Рожаница, Переплут, Сварожиц (Калоянов, Моллов 2002).

В 13 слова на Григорий Богослов, руска редакция от XII в. на вероятен преславски ръкопис от края на IX – началото на X в., се съдържат две сведения, които се отнасят до следи от почитането на езическо божество, на което е противопоставен християнският бог: „Друг не с истинския бог е съпричастен и бог, който е сътворил небето и земята, гневи". Вероятно тук се загатва за божество от ранг, равен или близък до този на християнския бог. Второто сведение е по-определено: „Един почита Зевс, а друг – Дивия, а някой – града почита" (ХИБ 1: 194; Коцева 1980: 247). Тези сведения са част от една интерполация в текста на Григорий Богослов, съставена от общо 11 параграфа. При отсъствие на специално проучване за първичността на тези данни и за предполагаема руска намеса в текста, съображенията за вероятен български произход, основани на едно сведение от Отговорите на папа Николай и на успоредици от българския фолклор (Коцева 1980: 247–248), трябва да се приеме в предварително-условен план, че сведенията се отнасят до езическите култове и практики на българските (южните) славяни. Например *Див, Дива* е персонаж от митологията на източните и западните славяни. Българското му съответствие е самодива – самовила (Венедиков 1983: 184–186). Според източнославянската представа, документирана в такъв първокласен източник като „Слово о полку Игореве", божеството живее на върха на дърво и при необходимост се спуска надолу към земята. В найстарите стадии на развитието си според данните от индоиранската митология Див – Дива се определя като „бог на ясното небе", който се спуска (пада) на земята (Мифы 1: 377). Руските автори третират този автор като домашно свидетелство само за религията на източните славяни (Рыбаков 1987: 135).

От гледната точка на реконструктивния подход се допуска не само връзка с източнославянските божества, но и с балканските (тракийски) дохристиянски култове. Приема се, че е било възможно съвместяването на върховното славянско езическо божество с култа на тракийския Херос в периода на трайното настаняване на славяните на Балканския полуостров (Фол 1986: 15–17). Тази възможност изглежда малко вероятна. В VI–VII в., когато се извършва славянската колонизация, християнизацията на местното население се е намирала в доста напреднал стадий. Култът към тракийския конник изглежда е бил забравен дори в отдалечените и глухи региони на полуострова. Освен това структурно и функционално този бог с подчертана регионална специфика и ниво, което отговаря не на боговете, а на героите, не съответства на предполагаемата структура на религията на южните славяни като пантеон с върховно божество, изпращащо мълнии и гръмотевици към земята. Според друго мнение (Врионис 1999: 65) религията на ранните славяни напомняла донякъде за древногръцкото идолопоклонство. Това сближаване трябва да се схваща само като най-общо сходство между гръмовержеца Зевс и славянския бог – творец на мълнията.

Тангра и прабългарският пантеон. Името Тангри фигурира като бог на старите българи в турски ръкопис от сбирката Diez в бившата Кралска библиотека в Берлин. В. Бешевлиев пръв (и единствен) в българската литература обръща внимание на това сведение, като го цитира в полза на съществуването на този бог в религията на прабългарите, добавяйки в подкрепа становищата на видни тюрколози (Бешевлиев 1939: 33, бел. 3; 34, бел. 2; 1981а: 74, бел. 67, 80; Beševliev 1981: 361, Bem. 22–24). Съществуват подробности, които внасят по-различна светлина в проблема. Непосредственото запознаване със сведението и първите отзиви за него в литературата показват някои особености, които не са отбелязани и трябва да се имат предвид. Авторът, който въвежда сведението, е В. Шот. В една студия, посветена на тюркските езици, като търси доказателства за езиковото единство между хуни, тюрки, авари, хазари, маджари и българи, той привежда сходни по звучене и съдържание думи в техните езици (Schott 1866: 140–146). Една от тях е *тангри*, спомената в недатиран от него турски ръкопис. В този ръкопис се говори за серия от въпроси, зададени на арабския халиф

Муавия (661–680) от неупоменат по име византийски император. Първият от тях бил какви са имената на Аллах в различните езици. Халифът назовал това име в 13 езика и посочил, че в езика на българите то е tangry. В. Шот приема това като оборващо доказателство срещу популярната по онова време теза, че българите били по произход фини, за да настоява, че те всъщност били тюрки, позовавайки се на разпространеното сред тях божество с това име (Schott 1866: 147). Като привежда и коментира сведението на Шот по повод Именника на българските ханове като доказателство за тюркския език на прабългарите, А. Куник прави предпазлив коментар, позовавайки се на консултацията на своя съавтор В. Розен. Той обръща внимание на факта, че тези „вопросы мнимопредлагавшіеся халифом византійскому императору, встречаются также и в арабских литературных произведеніях. Теперь вопрос в том, встречается ли уже в древнейших арабских редакциях этих вопросов вышеупомянутое болгарское *тангри*, или же какой-нибудь турецкий переписчик употребил название Болгар в каком-нибудь особенном значении. Казанских Татар еще и по сию пору в Средней Азии называют Болгарами, так же, как средневековые хронисты неверно называли Венгров Гуннами, и подобно тому, как Чехию еще и по сих пор зовут Богемиею“ (Boehmen, Bohème) (Куник, Розен 1878: 154–155). Известни съмнения в достоверността на сведението изказва и Р. Рьослер. Като привежда бележката на В. Шот в полза на тюркския произход на (пра)българите, той добавя, че правилността му от езикова гледна точка е безспорна, но трябва да се установи дали те са пазели своята тюркоезичност толкова късно, колкото датира сведението. Той посочва още, че tangry в значение на Бог, първоначално „небе“, е известно не само в тюркски, но „so ist koibal. tiger Himmel, karagass. tere id.“. Към това добавя, че името Арпад, смятано за тюркско, е име на втория племенник на крал Ладислав I, херцог на Далмация (Roesler 1871: 253, Anm. 2). От своя страна Х. Вамбери също привежда сведението от турския ръкопис като доказателство – наред с други езикови аргументи – за тюркоезичието на (пра)българите, като се пита защо вместо правилното араб. tangrir е изписано tangri, смятайки това за вероятна печатна грешка (Vámbéry 1882: 58, Anm. 1).

В. Бешевлиев, който не коментира тези подробности, привлича всички достъпни данни в полза на тезата, че става дума за върховен бог, аналогичен на *тенгри* – древнотюркския бог-небе (небе-бог), който той сравнява със старогръцкия Зевс и римския Юпитер, макар че като се позовава на данните у Й. Маркварт, го нарича „духа на небето“. Аналогични данни за хуните и аварите му дават основание да смята, че и у прабългарите Тенгри е имал разпространение и популярност. Най-сериозна подкрепа за това той вижда в един надпис на гръцки език от Мадара, в който се чете тази дума (Бешевлиев 1939: 33–35, бел. 3; 1981а: 74–75; Beševliev 1981: 361–363). Идеята за „върховен бог“, който маркира най-високото ниво на прабългарския „пантеон“ или е монотеистичен по своя характер, се споделя от всички автори, занимаващи се с религията на прабългарите. Тук са натрупани неточности и недоразумения, които следва да бъдат разгледани и коригирани, за да се установи какво всъщност е представлявал прабългарският Тангра. Както бе посочено при коментара на сведението от турския ръкопис, то в никакъв случай не е безупречно и безспорно. Другите писмени източници за българската езическа религия не съдържат преки данни за Тангра. Забележително е, че в Отговорите на папа Николай I липсва не само директно указание за това божество, но дори и намек за него.

Надписът, намерен в Мадара, е бил преупотребен като подставка на олтарна трапеза в малка църква от периода на Второто българско царство. Той е повреден чрез отлюспване на значителна част от надписното поле, така че разполагаме само с началните и крайни букви на редовете. Думата ΤΑΓΓΡΑ е запазено тъкмо по тази причина – началото ѝ се намира в края на ред 5, а краят – в началото на ред 6. Не е ясно дали думата е била пояснена с епитет, стоящ преди или след нея – подробност, която би направила нейното тълкуване значително по-сигурно. Още от първото му издаване надписът се определя като летописен текст, съобщаващ за принасяне на жертва в чест на „бог Тангра“ (Бешевлиев 1992а: 131–132 с л-ра). В по-нов анализ се привеждат основателни бележки за възможността надписът да се причисли към групата, означена от В. Бешевлиев като възпоменателни надписи (Филипу 1993: 3–5). Те имат доста стандартна структура. Започват с титлата и името на хана, продължават с титлата и името на покойника, който е обикновено „хранен човек“ на владетеля, и завършват с мястото и обстоя-

телствата на смъртта му. Подобна структура е имал изглежда и надписът от Мадара, доколкото неговата повреденост не дава категорично доказателство за това. Детайл, който не може да се пренебрегне, е запазена буква О веднага след АРХОN, която вероятно е определителен член към лично име, което във възпоменателните надписи се изписва веднага след името на Омуртаг и започва с определителния член О (Бешевлиев 1992а: № 59–64). Различното в Мадарския надпис е, че О стои след АРХОN, което означава, че за разлика от другите надписи, където е изписана само тюркската титла на владетеля, сподирена от личното му име, тук изглежда е бил изписан и гръцкият ѝ превод ЕК ТЕОU АРХОN. Това придава на Мадарския надпис допълнителна значимост или поне свидетелства, че е бил изсечен по времето, когато тюркският титул е бил изписван и на гръцки в някои от надписите му. Така че има известни основания той да принадлежи на групата на възпоменателните, а не на летописните, но това все пак е само възможност. Известни колебания създава фактът, че титлата ичиргу колобър, както я допълва и възстановява В. Бешевлиев, се намира не в началото, както е обичайно за възпоменателните надписи, а в края. Може да се допуска, че спомената веднъж в началото непосредствено след името на Омуртаг (сега е унищожена), тя е била повторена в края поради важността на действието на ичиргу колобъра – принасяне жертва на Тангра, което, според структурата на тези надписи, той трябва да е извършил непосредствено преди смъртта си. Всъщност тук още по-важен ще е бил поводът за това жертвоприношение, за което вероятно е ставало дума в унищожената част на надписа. Поводът ще да е бил от особено значение и като събитие от управлението на Омуртаг, и като важен епизод от живота на евентуалния негов служител.

Преди да се реши какво съдържание трябва да търсим в ТАГГРА от Мадарския надпис, на каква степен на еволюция се е намирало това божество у прабългарите и имало ли е то характерната за антропоморфните божества устойчива иконография, би било полезно да припомним основните заключения на Жан-Пол Ру, който и днес си остава най-добрият експерт по темата за небесния бог у тюрки и монголи. Това се налага и от факта, че неговата работа, трудно достъпна, се цитира често само със заглавието си или се цитира от втора ръка като доказателство за общността на източнотюркския Тенгри и прабългарския Тангра. Прегледът на наблюденията на този автор дава следните по-важни факти.

Източниците за тюркския Тенгри, в сравнение с нашия случай, са сравнително богати. Това се отнася преди всичко до домашните източници – древнотюркските рунообразни надписи от VII–VIII в., открити на територията на днешна Централна и Средна Азия и Южен Сибир, ръкописите от оазиса Турфан, речника на Махмуд Кашгарски (X–XI в.), монголската „Тайна история“ от 1240 г., документи от канцеларията на Чингисханидите. Сред чуждите източници най-ценни са сведенията на китайските династични хроники, както и някои гръцки, латински и арабски сведения (Roux 1956a: 49–54). Най-старото доказателство за името се намира в китайски хроники под формата Тшенг-ли, която е китайска транскрипция на тюркската форма Тенгри и монголската Тенгери, заимствана от тюркски език. По отношение на произхода на думата се предлагат различни трактовки. Привържениците на първата обръщат внимание на сходството на тюрк. *тенгри* с шумерското *дингир* „бог, небе“, без да стигат до категоричност за евентуална езикова и културна близост между населението на Двуречието и Централна Азия. Втората хипотеза настоява за близост с китайското *т'иен* „небе, бог“, главно с първото значение на думата. По този повод се подчертава, че това може да означава, както са допускали редица автори, съществуването в много ранна епоха от историята на хуно-тюрко-монголските народи на божество, което може да се обозначи като „великият (небесен, на небето) бог“ като доказателство за „примитивен“ монотеизъм. Определението „примитивен“ има доста смътен смисъл, доколкото монотеизмът в истинския смисъл на думата не познава фази и степени на развитие, които биха могли да го определят като начален, примитивен, неразвит или подобен на монотеизъм. В ранните исторически периоди навсякъде се констатира серия от други, освен главното и предпочитано, божества, които в тюрко-монголска среда се запазват според писмени източници без съществени промени до XIV в., а етнографски примери ги посочват до XIX в. И най-любопитното за тях е връзката им с небето, без да изразяват директно почитане на самото небе. В това отношение се дава най-малко дискусионният пример – името на

планината, която на тюркски се означава като Тенгри Даг, а на китайски като Тян Шан „небесна планина". Двете наименования са превод една от друга: Tängri = T'ien, T(D)agh = Chan, т.е. името е преминало у пратюрките от китайците (Roux 1956a: 71). Китайската дума, означаваща само „небе", е била допълнително натоварена семантично от тюрките, при което сакрализацията на планините е била пренесена и в термина. Обожествяването на планини, както е известно, е отбелязано от историците на религията в различни култури. Предмет на обожествяване може да бъде както планина или възвишение с различни размери и площ, така и отделен камък или стълб. Може би най-популярни, поради обвързването им с текстове, са примерите за исляма и юдаизма – каменният храм Кааба в Мека и планината Синай (Елиаде 1995: 264 сл.). Формата на планината подсказва нейната роля: често тя е недостъпна, издигната стръмно нагоре, тя е по-близо до небето в сравнение с всички други части на земната повърхност и понякога ги подкрепя; зиме тя се скрива под снеговете и това я прави бяла и чиста; тя създава бури, носи дъждове, озвучава силно движението на въздуха; нейният изглед и характер превъзхождат всичко и поради това е един от най-важните обекти на сакрализация (Roux 1956a: 72). Тя предлага две различни теми, които могат и да са обединени, но по начало са обособени една от друга.

От гледна точка на своята конфигурация всяко възвишение може да бъде избрано за място на молитва (изкачването на Мойсей на планината Синай е най-старият документиран пример). Такова е било преди всичко осмислянето на планините у алтайците. Те често били използвани за молитви към бога на небето, за влизане във връзка с него. Конкретното място няма никакво значение, всяко възвишение над равнинния терен на азиатските степи може да бъде участник в трансценденталния символизъм. Дали една или друга планина е отбелязана в текстовете, е все едно от гледна точка на нейния религиозен потенциал; тя само трябва да е била близо до местата на обитаване на съответното племе, без да бъде различавана от други подобни с някакво специално име. И обратно, има редки случаи, когато тя е недвусмислено определена, приписва ѝ се особено религиозно значение и по-точно обявява се за дом на боговете (Олимп в митологията на древните гърци). Такъв изглежда ще е бил случаят с планината Ю-ту-кин, засвидетелствана в орхонските надписи. Преди всичко тя е отбелязана като място близо до Орхон, където тюрките се изкачвали да почитат бога на небето. В текстовете от Турфан по-късно тя е позната под името Ötükän, в монголски форми думата се употребява за означаване на земята. Вероятно тази дума е запазена у Марко Поло и Плано Карпини под сходни, до известна степен променени форми (Roux 1956a: 73). Друга планина в този район също се изявява в архаичната епоха като божество. Един китайски източник предава сведението така: „На 500 ли от Ю-тук-кин има една друга висока планина, която се издига стръмно; върху нея няма нито трева, нито дърво; наричат я По-Тенг-Нинг-Ли, което на китайски означава „бог на земята" (Roux 1956a: 74, n. 1). Идентифицирането на По-Тенг-Нинг-Ли среща известни трудности. От една страна, името е сходно с една от формите на Тенгри, характерни за монголските варианти – Тенг-И-Ри. Съставката „По" се превежда като „дух", откъдето целият превод на името би означавал „дух на небето". Този превод се съгласува с вече установения факт, че за старите тюрки и монголи планините били божества и че според някои примери името им се заменя с qan „владетел" и Tängri „бог", така че би могло те да се схващат и като „бог на земята", още повече, че други примери не оставят съмнение, че съществувал такъв бог. Макар че локализацията на По-Тенг-Нинг-Ли не кореспондира с тази на свещената планина на монголите Burqan Qaldun, може да се предположи, че името би могло да бъде някакъв омоним. Приведените лингвистични примери позволяват да се възстанови тюркската форма на китайското наименование като Boz Tängri. Тази планина не може да се идентифицира с Tängri Tag. Тя се е намирала вероятно на североизток, несъмнено в планината Хангай, докато Burqan Qaldun е ситуирана на изток от нея. Във всеки случай трябва да се има предвид, че Tängri Tag не е била само „небесна планина", но и „божествена планина". Още Хумболд отбелязва, че званието Iyik Tou „планина на бога" е давано от народите на монголската раса на много възвишения по култови причини и поради почитането, което те отдават на „небесни колони". Свидетелство за това древно почитание съществува още от времето на хунската империя: „Някога хуните имали обичай, минавайки край тази планина, да слизат

от конете си и да се молят“ (Roux 1956a: 75, n. 2, 3).

Ако от тези примери става ясно, че Tängri Tag трябва да се превежда като „божествена планина“, не е ли тогава монголското наименование Tängri nor „небесно езеро, божествено езеро“? Езерната повърхност, както и морската, се е схващала като отражение и подобие на небето и това е причината за пренасяне на „божественост“ и върху тях, означаването им като огледало на небето и уподобяването им с него според синия му цвят. По тази причина много езера в Югоизточна Азия носят китайското име Тиен ху „небесно езеро“, а голямото езеро северно от Лхаса, главният град на Тибет, се нарича Тенгри нор.

Тенгри (небето) се схваща още като наименование на божество (божественост), което разполага с времето, както и като означение на профанния смисъл на небето – kök Tängri „синьо небе“. В текстовете, свързани със съседни или възприети от тюрки и монголи универсални религии (ислям, будизъм, манихейство, несторианство), то най-често е име и символ на божественото, свръхестественото и преди всичко на небето (Roux 1956a: 76–82). Заслужава внимание това, че християнството дава на небето по-монотеистична концепция и там думата означава Бог, Месия, но също евангелистите, Богородица и свещен образ (икона). У православните якути Tangara освен свещен образ означава още „небе“ и „бог“, а синът на небето се нарича Tängri oglu. Любопитен е детайлът, който може да се окаже полезен за идентификацията на българските езически храмове. В тези религии съществуват деривати на основата на думата за означаване на специфични сакралности: *тенгриси* „жрец“, *тенгрилик* „боящ се от Бога“ но също „езически храм“ (Roux 1956a: 82). Няма доказателства те да са били създадени на основа на съответните местни диалекти, гласежът им подсказва по-скоро оригинален тюрко-монголски произход.

Съществен въпрос от характеристиката на тюрко-монголския Тенгри е какво състояние на религиозно съзнание отразява той – монотеизъм или политеизъм? Жан-Пол Ру го нарича „найтрудният проблем... в религиозната концепция на алтайците“. Основното затруднение се дължи на липсата на догматично-философски текстове. Според него се открива известна тенденция към монотеизъм. Доказателство за това е фактът, че когато *тенгри* се употребява с поясняваща дума (*боз тенгри, йод тенгри*), името означава други божества, а когато фигурира във формата *Тенгри* има абсолютен смисъл, запазен за великия небесен бог, „le Tängri par exellence“ (Roux 1956b: 215). Същевременно други данни показват съществуването на скрит, латентен политеизъм, което е характерно за всички региони в Азия, незасегнати от разпространението на монотеистичните религии. Великият бог, който е небето, съдържа в себе си елементи и на монотеизъм, и на политеизъм: монотеизъм в своето синтетично единство, но и политеизъм от аналитична гледна точка, която открива там още присъствието на слънцето, луната, звездите и други феномени, породени от небето. Плано Карпини подчертава вярата в религиозната персонализация на различните небесни тела: „Те казват, че слънцето е майка на луната, тъй като тя получава светлината си от нея“ (Roux 1956b: 215, n. 1). От друга страна, тенденцията към монотеизъм е добре изразена от Теофилакт Симоката, който твърди, че тюрките почитали въздуха, водата и земята, но почитали още, без да го назовават, бога – създател на небето и земята. Така Тенгри се възприема като създател и наблюдател на космическия ред. Оттук произтича и връзката между него и човека и преди всичко между Тенгри и владетелите кагани у тюрките. Според орхонските надписи каганът е „син на небето“ и това е главната идеологическа формула, която обяснява и оправдава неговото социално положение, правата, задълженията и привилегиите му. Бидейки организатор и често лично предвождащ войската, каганът призовава Тенгри да осигури победа над враговете му, което прави бога на небето и военно божество (Roux 1956c: 27 sq.).

В заключение Жан-Пол Ру подчертава, че тенгризмът, въпреки остатъците от него и „дългата си кариера“, в XX в. е една почти угаснала религия за разлика от шаманизма, който се радва на значително по-голяма популярност (Roux 1956d: 207).

Състоянията на проучванията върху българския Тангра следва да се съпоставят с наблюденията на Жан-Пол Ру, за да се види по-ясно кои от предложените наблюдения и заключения могат да се отнасят със сигурност за българския случай и кои трябва да се изоставят като неотговарящи на нашите данни. В първите работи в българската литература, посветени специално на този култ, Тангра е определен като „висш

бог" – олицетворение на небето, чийто култ се намира в развитието си на степен, означена като „примитивен монотеизъм", „вид монотеизъм", „тангризъм", степен, която „на места (съдържа) персонификация с подчертан антропоморфизъм". От гледна точка на последното определение за някои изображения се приема, че са образи на Тангра: конникът от Мадарския релеф, фигурки на конници с различна форма, някои изображения от съкровището от Наги сент Миклош. Тезата за персонификацията на Тангра и представянето му като конник се свързва с древната представа за схващането на коня като соларен и небесен символ. За знак на Тангра (за него и Бешевлиев 1979б) се смята т.нар. „ипсилон с две хасти". Основанието е, че той изглежда е имал най-широко разпространение през езическия период (Аладжов 1983а; 1983б; 1983в; 1986; 1987; 1999: 15–18).

От двете постановки, защитавани от Ж. Аладжов, по-голям интерес представлява мнението за персонификацията на Тангра – една проява на този култ, непозната другаде в тюрко-монголска среда. Изображенията, за които се допуска, че принадлежат на Тангра, са твърде разнородни по своите иконографски белези. Те не съдържат устойчив признак – портретна черта, аксесоар, жест или обкръжение (хора, животни, предмети, символи), както това е характерно за иконографията на редица божества от древността и средновековието. Съществува освен това проблем по отношение на датировката на някои паметници. Такива са медальоните с лицеви образи от Преслав, амулети-кончета с мъжка глава, амулети-конници, пластини-печатчета с конник (т. LXXXVIII–XCI). По отношение на някои от тях е сигурно, че те датират от християнския период и не могат да се определят като собствено прабългарски (Рашев 2003в: 162–164). Несигурно е определянето на някои рисунки-графити като образи на Тангра или „слънчеви" (небесни) конници. Ако и да изразяват някакво предпочитание към нерелигиозни християнски сюжети и образи, те трудно могат да се приемат като образ на езически бог, непознат от времето, когато е бил почитан, но персонифициран във време на отхвърлена езическа вяра. Конникът от Мадарския релеф също не съдържа характерни белези за интерпретирането му като бог Тангра. Надписите около него достатъчно ясно говорят за връзката му с владетеля, респективно – с култа към владетеля. По отношение на знака „ипсилон с две хасти" се явява аналогичен проблем. В езическо време той е един от много други знаци и невинаги доминира сред тях в обособени археологически комплекси, например сред знаците от един архитектурен паметник. Неговото разпространение през християнския период е не по-малко интензивно и едва ли подобно на предполагаемия Тангра той е бил смятан за знак на бога в християнско време. От това време датират и медальоните с този знак, върху едната страна на които е представен кръст (т. XCI/9–14). Ние приехме, че този знак в християнско време е бил схващан като неканонична разновидност на кръста (Рашев 2003в: 165). Потвърждение на тази теза е току-що обнародваният оловен печат, върху една от страните на който са представени кръст и въпросният знак (Йорданов 2005).

В работата си за прабългарския Тангра С. Г. Кляшторний всъщност излага данните за религията на тюрките, добавяйки малко познатите по онова време сведения за Тенгри-Аспандиат у савирите и сродните им племена на територията на днешен Дагестан. Въз основа на допускането, че „общността на пантеона, митологията, обредността, архаичните вярвания и суеверия" между централноазиатските тюрки и кавказките хуно-българи може да се отнесе и за дунавските българи (Кляшторный 1984: 22), пантеонът на източните тюрки им се приписва само въз основа на единственото споменаване на *тангра* в надписа от Мадара.

Аналогичен подход при реконструкцията на прабългарския пантеон и по-точно на съществуването на Тангра е възприет и в изследването на А. Стойнев. Авторът допуска реконструкция на прабългарската религиозно-митологична „система" изцяло въз основа на данните за източните тюрки. Той е склонен и да приеме тезите за персонификация на Тангра (Stojnev 1984; Стойнев 1984; 1985). Ако неговият подход и крайните му заключения за „българския" Тангра като огледало на „тюркския" са пресилени и спорни, приемливи са уточненията му по повод доста произволната употреба на понятието монотеизъм, в това число и по отношение на Тангра. Наличните данни действително не позволяват нито култът към Тангра, нито религията на прабългарите в нейната цялост да се определят като монотеизъм (Стойнев 1985: 54). В същото време той въвежда ново понятие – супремотеизъм – като обща характеристика на прабългарската религия. Според него това означава, че

Тангра е върховен бог на много азиатски народи, но извън него всяка племенна общност има свои специфични божества, които са подчинени на върховния повелител (Стойнев 1985: 54). Тезата е спорна, особено за българския случай, в който тези „специфични“ божества са съвършено неизвестни. Недоказуемо е и твърдението, че религията на прабългарите все пак била „в процес на монотеизация“.

Персонификацията на Тангра се приема и от Д. Овчаров, който добавя към хипотетичните характеристики на Тангра и към предполагаемите му изображения характеризирането му като културен герой. Като се възползва от идеята на един необнародван доклад за вероятното присъствие на герой-конник от незапазения прабългарски епос, авторът смесва определенията епичен и културен герой. Доводите му за персонификацията на Тангра не прибавят нещо съществено към вече изказаната идея (Овчаров 1997а: 30–37), а определянето на прабългарската религия като „стройна и добре очертана структура с върховно божество“ (Овчаров 2001: 73) не е убедително аргументирано. Не внасят нещо ново или по-сигурно други автори, опитали перото си върху Тангра (Балкански, Хашходжов 1984 и др.).

Връщайки се към определянето на Тангра като „върховен“ бог у В. Бешевлиев и авторите след него, трябва да признаем, че в източниците не се съдържат подробности за определянето на Тангра като върховно божество в пантеон, който съдържа и други нива със съответните божества. Единственото споменаване на името в Мадарския надпис се предшества от изцяло допълнено *теòс,* но така възстановеното „бог Тангра“ не се среща в другите надписи, където *теòс (ек теỳ àрхон)* не се пояснява с лично име и, както ще се види по-долу, най-вероятно не е „означаване на прабългарския върховен бог Тангра“, както смятат редица автори. Това, както и връзката между небето и издигащата се към него свещена планина според приведените данни за източните тюрки, дава известни основания Мадарският надпис във важният ред 5, допълнен от В. Бешевлиев:

Θ ΩΔ [. . . . . . . ΚΕ ΕΠΥΗΣ]ΕΝ
Κ θΥΣ [ΗΑΝ ΗΣ ΤΟΝ θΕΟ]ΝΤΑ
ΓΓΡΑΝ . . . . .ΗΣΗ

да се допълни и по още един възможен начин, който не противоречи на броя на необходимите за допълване букви. Ив. Венедиков е забелязал, че ако името Тангра наистина се чете цялото, думата пред него, от която е запазена само последната буква [...*тео*]*н,* позволява и други допълвания. Той смята, че там е могъл да бъде изписан някакъв епитет – „добър“, „справедлив“. С оглед на връзката планина–небе би могло да се допусне възстановяване на думата като [...*оро*]*н,* така че тази част от надписа да се допълни така:

Θ ΩΔ [. . . . . . . ΚΕ ΕΠΥΗΣ]ΕΝ
Κ θΥΣ [ΗΑΝ ΗΣ ΤΟΝ θΡΟ]ΝΤΑ
ΓΓΡΑΝ . . . . .ΗΣΗ

В превод: „*...и направи при (до, на) планината жертвоприношение на Тангра“.*

Подобно възстановяване отговаря на вероятността небето-тангра да е било свързвано с планината – връзка, отбелязана по-горе при коментара на Жан-Пол Ру именно с оглед на мястото, където е намерен този надпис. Със 120-метровия си отвесен скален откос Мадаро-Могилското плато е могло да се схваща като небесна планина, един български вариант на тюркската планина Тенгри Даг, китайската Тян Шан. В Североизточна България тази скална стена безспорно е най-внушителният природен феномен и – както това е отбелязано отдавна – именно по тази причина тук, в подножието на предполагаемата свещена планина, е бил оформен представителният култов център на езическа България. По този повод е обърнато внимание на сакрализирането на небето и планината като общ религиозен комплекс във вярванията на древните тюрки и някои техни съвременни наследници (Овчаров 1992б: 100–101). Ако е така, името Тангра ще е било неотделимо от тази планина, издигаща се недостъпно нагоре към небето – физическото небе и обожественото небе и неговия дух. В повредената си част Мадарският надпис е могъл да съдържа подробност за връзката планина–небе и за точното възприемане на Тангра – само като небе или като дух на небето, който има свое обиталище именно там, на върха на издигащата се отвесно свещена планина, която можем да смятаме за „прабългарски вариант“ на източнотюркската свещена планина Отукен от VII–VIII в. Известно е, че у наследниците на тюрки и монголи в днешен Южен Сибир битува поверие, според което всяка по-изя-

вена височина или хребет има свой дух-тенгри. Тази множественост се изявява и в поверието, че четирите основни посоки имат свой отделен тенгри, че съществува светъл (бял) и тъмен (черен) тенгри (Мифы 2: 500). Българската Отукен е могла да бъде също схващана като обиталище както на универсалния, така и на местния *тенгри,* свързан с ханския двор.

В настоящия момент трябва да приемем, че култът към небето и небесните светила не е надхвърлял рамките на почитане на духовете на съответните обекти. Култът към Небето-Тангра в България до средата на IX в. не е достигнал до степен на антропоморфен монотеизъм (Philippou 1992: 120, 122; Филипу 1993: 3 сл.), предполагащ от своя страна съществуване на устойчив иконографски тип, или монотеизъм, забраняващ изобразяването на бога, както е в исляма. В настоящия момент на територията на ранносредновековната българска езическа култура не съществува образ, знак или символ, който със сигурност бихме могли да свържем с култа към Тангра. Отсъствието на данни за монотеизация се наблюдава в евразийската степ и през вековете след документирането на най-ранните данни за него. Може да се допуска, че подобно развитие се е извършило едва с основаването на монголската империя. В едно писмо, изпратено от Куюк хан и Магни хан до папа Инокентий IV и до краля на Франция в периода на завоеванията на Чингис хан, се казва, че „на небето е бог, единствен, вечен, безсмъртен, всевишен" (Philippou 1992: 120). Голямото териториално разширение на монголската империя и силната централна власт в лицето на Чингис хан са могли да проектират земната действителност на небето, където пребивава единственият бог, така, както на земята се разпорежда единственият хан. Новата политическа ситуация е могла да потърси съответствие в едно ново състояние на старото божество и да го развие от дух на небето към универсален бог. Във всеки случай в България не е достигнало време за подобно развитие. Още по-малко може да се очаква, че е могло да се извърши някакво „пресичане" на старите гръко-тракийски дохристиянски култове с култа на Тангра по повод на това, че патриарх Фотий нарича българската езическа вяра „елинско суеверие" (Чурешки 1999: 9). Става дума по-скоро за външно по своя характер сравнение на два вида езичество.

Дали у прабългарите е съществувал политеизъм и съответстващ пантеон, е въпрос, който няма категоричен отговор, но неговото наличие е много вероятно. Три известия дават основания да се предполага, че такъв пантеон е съществувал, без да знаем каква е била йерархията на божествата и как са се наричали. По повод покръстването на един българин, избягал във Византия, Теодор Студит, като противопоставя единобожието на християните на религията на езичниците българи, казва за този българин, че „избягал от неблагочестието на многобожието и на българското идолопоклонство" (ГИБИ IV: 33). По повод отказа на християнина Йоан Кинам да вземе участие в пиршество след езически религиозен обред и жертвоприношение, Омуртаг, както твърди Теофилакт Охридски, казал: „Не унижавай, казвал, нашите богове. Че тяхната сила е голяма, за доказателство служи това, че ние, като им се кланяме, покорихме цялата ромейска държава. Защото, ако твоят Христос беше истински бог, както казваш, без друго би се сьюзил с вас, би ви запазил незаробени, защото му служите и му се кланяте" (ХИБ 1: 110–111). По-долу се привежда и сведението на Теофилакт за почитането на небето и небесните светила. Тук особено внимание заслужава сведението на Теодор Студит – съвременник на Омуртаг, един от най-образованите, осведомени и известни византийци, който трябва да е имал някакви точни сведения за българското многобожие. По-неопределена е фразата на Николай Мистик, че до покръстването българите били „роби на бесове" и се освободили от „робството на дявола" (ГИБИ IV: 218).

Предположението, че прабългарската религия е била напълно сходна с източнотюркската, дава основания на някои автори да смятат, че е съществувало и върховно женско божество на име Умай. Така се оформя божествената двойка Тангра–Умай, оглавяваща предполагаемия прабългарски пантеон (Овчаров 1980). Според данните за източните тюрки Умай олицетворявала и закриляла плодородието, майчинството и домашното огнище. Сигурни изображения на това божество у източните тюрки липсват. У нас за такива изображения се приемат доста разнородни, разновременни и с несигурна атрибуция образи: голите женски фигури от сандъка от Терачина и от кана № 7 в съкровището от Наги сен Миклош, рисунки-графити от Източните Родопи и Северозападна България, рисунката върху керемидата от Мадара (Рашев 1973) и др., обща

черта на които е представянето на женски полови белези (Овчаров, Н. 1989; 1992). Тази разностилна и разновременна сбирка от образи не е в състояние да защити тезиса за съществуването на култ към Умай в България през VIII–IX в. За подобно прабългарско божество липсват и писмени данни. Рисунката на женска фигура от Кудърге, смятана за вероятен образ на Умай, също не е убедителна аналогия, тъй като там не са представени или загатнати каквито и да било полови белези. Обратно, тя е показана с дреха, която покрива тялото от петите до шията. Всичко това прави идентифицирането на изображение на Умай у нас невъзможно (Рашев 2003в: 169).

„Теос" – Тангра или Христос? През управлението на Омуртаг в титула на българския владетел, означаван дотогава само като *àрхон*, е била въведена тюркската титла *кана сюбиги,* и нейният гръцки превод *ек теỳ àрхон* „от Бога архонт". В някои надписи *теос* активно присъства в действията на владетеля: „бог му даде", „бог направи", „бог вижда" (Бешевлиев 1992а: № 2, 3, 14). Въпрос, който заслужава внимание, е кой бог е бил означен с безличното *теос* – езическият или християнският. Анализът на обстоятелствата, при които гръцката форма на новата титла се е появила в България, показва, че тя вероятно е била прибавена към ханския титул като израз на процеса на политическо и военно изравняване на силите на България и Византия. На практика това означава директно присвояване на израз, който присъства и в титула на византийския император. Идеята за божествения произход на властта вероятно не е била чужда на българските владетели и преди Омуртаг, но тук е по-съществено да се установи кой бог е бил визиран с *теос* – езическият Тангра или Христос. Изказани са мнения в полза и на двете становища. Според В. Н. Златарски изразът трябва да се разбира в буквалния смисъл и по този начин се явява доказателство за съществуващата в България търпимост към християнството (Златарски 1994: 381). На възражението, че подобно обяснение влиза в противоречие с антихристиянските действия на Омуртаг (Runsiman 1930: 90), В. Н. Златарски допуска, че християнските гонения са имали по-скоро политически, отколкото религиозен характер. Други историци обясняват явлението с липса на религиозни скрупули (Bury 1912: 334). Компромисно обяснение предлага В. Бешевлиев. Според него възприемането на гръцкия израз трябвало да внуши на византийците, че техният бог помага на българите. В същото време той не изключва с *теос* да е означаван и прабългарският бог Тангра – мнение, което се споделя и от други автори (Бешевлиев 1979б: 77–78; 1981а: 74; Божилов 1995: 47; Овчаров 2001: 73; Неделчев 2003: 47). В първата си работа за вярата на прабългарите В. Бешевлиев е бил склонен да смята, че *ек теỳ àрхон* е византийска стереотипна формула, попаднала в надписите чрез гърците – съставители на прабългарските надписи и че мъчно може да се определи дали това е означение на българския върховен бог. Само в един случай – в надписа на Персиан от Филипи – „може да се предполага донейде", че *теос* означава българския, а не християнския бог (Бешевлиев 1939: 35). Преди него Й. Маркварт е отишъл подалеч, твърдейки, че целият израз е превод на древнотюркския титул на българския владетел, т.е. че зад понятието *теос* стои българският езически бог. Към това становище напоследък са прибавени нови аргументи (Бакалов 1985: 92–94; Божилов 1995: 47) или решението се приема за вероятно без специално обсъждане (Аладжов 1983; Стойнев 1985: 52–69). Допуска се дори, че формулата е могла да получи разпространение не от изток на запад с движението на хуни и други тюркоезични народи, а обратно – от запад на изток като заемка на прабългарите от владетелския титул на императора във Византия, който те предали на изток на орхонските тюрки (Венедиков 1995: 215–216). Това изглежда на пръв поглед наистина правдоподобно, тъй като се съчетава с езическата действителност в България от онова време и отговаря на напрегнатото до крайност идейно-политическо противопоставяне между езическа България и християнска Византия. Но ако тук се визираше действително езически бог, трябва да се даде отговор на въпроса защо намираме безличното *теос* без собственото име на бога, което впрочем отсъства и в тюркската версия на израза *кана сюбиги.* Гръцкият израз *ек теỳ àрхон* без каквато и да било промяна е добавен към имената на християнските владетели Борис и Симеон в надписите от Балши и Наръш и би било погрешно да допускаме, че тя е заимствана от титула на техните езически предшественици. Освен това, както бе посочено по-горе, съществуването на религиозна система, която може да се означи като тенгризъм в монотеистична форма,

остава засега само хипотеза. Липсват достатъчно основания да се възстановява езически пантеон с централно божество по подобие на източнотюркската. Ако се съди по Отговорите на папа Николай I, религиозните езически вярвания и практики се изразявали в култове от по-нисък ранг и обредни действия с магически смисъл.

Ето защо има основания да се смята, че изразът *ек теỳ ἀрхон* е една християнска формула (нататък по Рашев 1996). Включването ѝ в титула на българските езически владетели (тя се запазва при Маламир и Персиан) трябва да се разглежда в контекста на българо-византийските отношения от първата половина на IX в. По времето на Крум значителна част от територията на империята била за две-три години под български контрол. В България намерили приют множество знатни византийци – военни, майстори и техници. Там били преселени и много обикновени християни пленници. През 815 г. българи и византийци си разменили обредите при сключването на мирния договор. Все по това време гръцкият език се утвърдил като официален език на българската държавна канцелария с произтичащите от това възможности за използване на християнски изрази и символи в официални документи. Кръстът и хризмата са изсечени в началото на серия надписи от времето на Крум и Омуртаг (Бешевлиев 1979: 76). Отбелязвайки края на военното противопоставяне, мирният договор от 815 г. бележи началото на идеологически и културни заемки от Византия. Включването на израза *ек теỳ ἀрхон* при Омуртаг е по същество присвояване на най-важната съставка от титула на византийския император. Но тук се е визирал политическият, а не религиозният смисъл на израза. Изравнявайки статуса на българския хан с този на византийския император, той не променял неговата верска принадлежност. Това свободно боравене с верски символи на противника е един от похватите в борбата за отстояване на суверенна българска държава. Заимстването на титула *ек теỳ ἀрхон* е резултат и от взаимодействието между политическите идеологии на двете държави. Известно е, че те се основавали на съвършено противоположни принципи. Според византийския ойкуменизъм императорът е върховен повелител на всички земи и народи, баща на християнските, а понякога и на нехристиянските владетели в това странно „семейство на народите“. Византийският ойкуменизъм се е сблъскал с българската идея за суверенитет. Така се е стигнало до тенденцията езическите български ханове да се афишират ако не с титла, която е равна на византийската, то поне с титла, която не издава подчиненост на Византия, а напротив, показва изравняване с императорската (Tâpkova-Zaimova 1969: 291–293).

Култ към небесните светила. Въз основа на известното сведение на Теофилакт Охридски в Житие на Тивериуполските мъченици може да се твърди, че е съществувал култ към слънцето и луната. В едно от писмата на същия автор се прибавя и почитание към звездите и са налице основания да се говори в по-общ план за култ към небесните светила. Приема се обикновено, че той е бил част от религията на прабългарите (Бешевлиев 1981а: 75; Beševliev 1981: 363–365). Според Ив. Дуйчев сведението на Теофилакт Охридски в еднаква степен може да се свърже и със славяните поради наличието на данни за почитане на небесните светила и сред тях (Дуйчев 1950: 11–13). Нека да напомним, че ако това споменаване не е само литературен похват без действителна стойност, за да се противопостави и принизи един езически владетел пред един правоверен християнин, както основателно е забелязано (Венедиков 1995: 123, 216), става дума за универсален в историята на религиите култ на урановите богове, на слънцето и луната, които са оставили следи в религиозните вярвания от най-дълбока древност до днес (Елиаде 1995: 61 сл.). Наличието му у славяни и прабългари по-скоро може да се приеме като много вероятно особено с оглед на сведението на Прокопий за бога – творец на мълнията у славяните и на данните за небето – Тангра у прабългарите. Според Ив. Венедиков култът към слънцето трябва да се смята по-скоро за прабългарски култ, тъй като не съществува общославянско божество, свързано със слънцето. Той приема още, че в своя „Шестоднев“ Йоан Екзарх неслучайно отделя твърде голямо внимание на слънцепоклонничеството и представя слънцето и луната като двама братя, които царуват над света съответно денем и нощем. Този факт се допълва с наблюдения над новия български фолклор, в който двете небесни светила също се представят като братя. Слънцето си краде девойка, има майка и сестри звезди; то живее в дворец, юнаците се надбягват с него на кон, за да спечелят за жена някоя от сестрите му. Тези митове са типично български, те не са поз-

нати нито на сърби, нито на руси, смята този автор (Венедиков 1995: 217; за астрономическите познания и астралния култ у прабългарите срв. Аладжов 1999: 13–14). Обредното палене на огън при новолуние в българските народни обичаи (Георгиева 1983: 22, бел. 54) може да бъде свързано с култа към луната. В българския фолклор съществува поверие за добри и лоши лунни дни, а оттам – за добро и зло, съответстващо на нарастването и намаляването на луната. Тази представа не е била чужда и на християнските писатели, какъвто е случаят с Йоан Екзарх (Петканова 2001: 163–166).

Допуска се съществуването у прабългарите на култ към Плеядите (Бешевлиев 1981а: 75; Аладжов 1999: 13; Калоянов 2000), но преки доказателства за подобни твърдения, като се изключат фолклорни материали, липсват.

VIII.1б. Земни божества и обожествени природни обекти

Свещена земя-вода? В религията на източните тюрки съществува култ към свещената земя-вода (тюрк. *Ъдук-Йер-Суб*) – две природни стихии, образуващи средната сфера в представата за триделното деление на света. Презумпцията, че прабългарската религия е напълно сходна с източнотюркската (Овчаров 1997а: 26), е основание да се приема понякога, че и прабългарите са познавали това божество. Подобно понятие не е известно в писмените източници за прабългарите, но почитането на земята и водата може да се допуска с голяма вероятност като обект на самостоятелен култ или като елемент от други култове.

Култ към камъка. Съществуването на култ към камъка у прабългарите – проява на универсалния култ към свещените камъни (Елиаде 1995: 249 сл.) – е отбелязано още в първата работа на В. Бешевлиев (Бешевлиев 1939: 10–11). Следва да се уточни, че сведението в Отговорите на папа Николай I се отнася до лечебно-магически свойства на камък, който вероятно е природен феномен, идол или постройка. Любопитен паралел за последното са частично остърганите с нож камъни от зиданите колони и арки в двора на романска църква в Мерзебург. Поклонниците си доставяли по този начин каменен прах, за който се вярвало, че има лечебни свойства (наблюдения на автора при посещение на паметника през м. ноември 2005 г.). В случая с девташларите обект на почитане са били не толкова самите камъни, колкото материализираният чрез тях култ към знатния покойник, в памет на който (или по друг повод) са били издигнати. Култов смисъл е имало и тяхното подреждане и съдържащата се в него вторична символика: съставеният от камъните четириъгълник с ориентация по световните посоки и нечетният брой на камъните (Рашев 1992а). Несъмнен обект на почитане е била недостъпната, стръмно издигаща се „небесна планина“ при Мадара, при която основен елемент при възприемането ѝ ще е била голата каменна отвесна повърхност (вж. тук по-горе). Като част от култа към природните феномени може да се допусне почитане на големите естествени могили в полето около Плиска – при Кабиюк, Войвода и Могила. Вероятно неслучайно върху втората се е намирало т.нар. скитско (печенежско) съвещалище през XI в. Обект на култ е могъл да бъде изворът под скалите при Мадара, около който още в тракоримско време е имало светилище на трите нимфи. В равнинния пейзаж на Плисковското поле обект на култ са могли да бъдат отделни стари дървета или горички (за природните феномени като обект на култ срв. и Аладжов 1999: 7–8).

Земята. Обща черта на архаичните форми на религиите е почитането на земята като една от трите основни сфери на обожествяване (небесна, земна, подземна). Преки данни за култ към земята у славяни и прабългари липсват, но неговото наличие може да се допуска. Сигурни са освен това данните за култове към природни феномени – планини, скали, дървета, реки и езера, които поотделно и в своята съвкупност в крайна сметка също са отражение на този култ (Аладжов 1999: 7–9). Според Прокопий Кесарийски през VI в. балканските (бъдещите „български“) славяни почитали „и реки, и нимфи“ (ГИБИ II: 126). Може да се допуска, че става дума за почитане на други природни феномени, свързани със земята – дървета, дъбрави, възвишения, езера и др. под. В словата на Григорий Богослов се съдържа сведение за обожествяване на река и живеещите в нея водни животни: „Един нарича реката богиня, и звяра, който живее в нея, нарича бог, служба им служи“ (ХИБ 1: 194). Как са изглеждали конкретните форми на култовите действия и съответните обреди, остава неизвестно, но вероятно те не са били принципно различни от документираните за други народи или у

примитивни народи в ново време (Елиаде 1995: 219 сл.). Вероятно е, както се посочи, съществуването на култ към свещени камъни, каквито пряко са били скали и големи каменни блокове, а косвено – побитите в редици камъни (девташлари), съставящи правилни четириъгълни групи. Почитането на такива камъни е широко разпространена практика (Фрейзър 1989: 248, 260 сл.).

Култ към морето? Поставен е въпросът дали култовите действия на Крум пред стените на Константинопол през 813 г. и по-точно умиването му в морето и поръсването на приближените му не е проява на култ към морето. По-горе бе посочено наблюдението на Жан-Пол Ру, че в архаичните вярвания и по-точно у древните тюрки морето се схваща като разновидност и еквивалент на небето-тенгри със своя цвят, гладкост и безкрайност (отбелязано и у Аладжов, Ж. 1999: 7). Като коментира силно повредената втора част на надписа от Силистра, Ив. Венедиков прави следния превод: „И на неговата войска Крум победи и отиде ... и направи жертва на морето“. Той привежда като паралел описанието на същите събития у Теофан, където се говори как Крум нагазил в морето, умил се с морска вода и поръсил с такава вода войниците си, където смисълът на действията му е поразличен. Все пак той приема, че в случая имаме илюстрация за култ към една природна стихия – морето (Венедиков 1995: 213–214). Преводът и респективно тълкуването са несигурни. В. Бешевлиев превежда същия надпис така: „...неговите войски... победи Крум и отиде... направи жертвоприношение на морето (?)...“. Според него надписът наистина трябва да се съпостави със сведението на Теофан, но като свидетелство за принасяне на жертвоприношение „до морето“ (Бешевлиев 1992а: 124–125). Това тълкуване изглежда по-приемливо.

VIII.16. Култ към владетеля

В 42-и отговор на папа Николай I се казва, че българският княз се хранел на стол и на трапеза сам, докато останалите, дори жена му, седели на ниски столчета и се хранели на земята (ЛИБИ II: 93). В. Бешевлиев се колебае дали обичаят е израз на табу, или е обикновен профанен, светски церемониал (Бешевлиев 1939: 312–313). Трябва да се отдаде предпочитание на втората възможност, доколкото тук става дума не за хранене след жертвоприношение или други езически обреди, а за церемониално угощение в двореца. То трябва да се схваща като една от проявите на почит към владетеля – част от култа към владетелската личност, упражняван приживе към съответното лице (допълнителен сравнителен материал от Византия у Дуйчев 1951: 86–88). Трудно е да се прецени в каква степен българският езически владетел реално е бил върховен жрец, както традиционно се приема в българската историография (Божилов, Гюзелев 1999: 135–137, 155–156). Идеята за съсредоточаването на светската и духовната власт в ханската институция се базира главно на едно свидетелство в Скриптор инцертус, където се описват действията на Крум до стените на Константинопол през 813 г.: „Крум, като направил жертвоприношение според обичая си извън Златната врата, принесъл в жертва човеци и много добитък. На брега на морето той намокрил краката си, облял се с морска вода и поръсил войската си, която го акламирала. Преминал сред наложниците си, които му се кланяли и го славели…, после обкръжил града и се настанил на стан пред него“ (ГИБИ II: 20). Някои от тези действия, като например поръсването с вода, се тълкуват като доказателство за пряко изпълняване на жречески функции. Присъствието на церемонията на войскови части и на наложниците на владетеля, който бил акламиран от тях, придава обаче на целия ритуал характер не само на религиозна церемония, а и на политическа триумфална демонстрация, предназначена да сплаши населението на столицата и да направи император Лъв V по-отстъпчив. Вероятно владетелят е изпълнявал жречески функции само при особени случаи, постоянната му ангажираност с тези функции би означавало изземване на задълженията на лицето, носещо титлата кана боила колобър – върховният езически жрец. Българската държава от времето на Крум и приемниците му трудно би могла да се определи като „теократична“. Наличието на различни категории жреци говори по-скоро за отчетливо разделяне между военно-административни и религиозно-култови задължения, макар че и едните, и другите, са били извършвани в името на „богопоставения владетел“. Напълно идентична е била ситуацията в съседна Византия, където императорът се считал за сакрална личност, но нямал право да изземва функциите на върховния първосвещеник (патриарх). Българският владе-

тел не е бил едновременно и върховен жрец освен в особени случаи, когато е било уместно да се подчертае пълното върховенство на ханската институция или личните заслуги на владетеля в конкретно събитие.

С орендистичните представи и вярвания на прабългарите В. Бешевлиев свързва данните за сакрално цареубийство. Според приведени от него примери от различни културни и географски зони неуспехите при управлението на някой владетел – военна загуба, недостиг на храна, природно бедствие, както и заболяване или поява на природен недостатък, се обясняват с начало на отслабването на неговата магическа сила. За да се предотврати по-нататъшното ѝ изчерпване, се предприема убийство по различен начин (Бешевлиев 1939: 22–23). Този автор приема, че ослепяването на един от двамата преки наследници на Крум – Дицевг, за което съобщава Цариградският синаксар (ГИБИ V: 288), било сметнато за подобен признак и поради това той бил убит (Бешевлиев 1939: 25–27; 1981а: 68–69). Сведението е твърде лаконично, за да се приеме като категорично доказателство за убийство, извършено по сакрални причини. Липсва такава важна подробност като обичайното безкръвно убийство, извършвано според приведените примери чрез удушаване. Придобиването на физически недостатък е могло само по себе си да бъде профанна причина за отстраняване на някого от власт. Много вероятна причина за подобно убийство тъкмо по онова време в България са могли да бъдат и избухналите политически междуособици и разпри след неочакваната смърт на Крум. Още по-малко, както смята и В. Бешевлиев, за сакрално убийство може да се смята убийството на хан Телец след поражението му при Анхиало през 763 г. По-скоро причината е, както са смятали неговите политически противници, опасността от завладяване на страната, която неговите несполучливи действия създавали за България във войната с Византия. По подобна причина вероятно загубили живота си хановете Токту, брат му Баян, Умар и Паган, управлявали неубедително по време на голямата криза.

Засега липсват преки писмени сведения за обожествяване на владетели след смъртта им. Някои изображения на триумфиращи конници обаче с голяма степен на вероятност могат да се свържат с култа към владетеля. Една рисунка-графит от Плиска, придружена от фрагментарни гръцки надписи, се тълкува като поклонение на хан пред статуята на негов предшественик (Георгиев 1991б: 198–208), но интерпретацията е спорна поради смесване на изображения от два разновременни изобразителни пласта. Разчитането на неясната дума ПУМІР, приемана за лично прабългарско име (Овчаров 1997: 97–98 с по-ранна л-ра) като „кумир“, както предлага П. Георгиев, е също несигурно.

VIII.1г. Култ към мъртвите

В глава № 100 от Отговорите на папа Николай I по повод въпроса какво да се прави с тялото в случай на смърт далеч от родното място се казва: „Дали трябва да се занесе обратно в собствената му земя оня, който е загинал в сражение, ако неговите родители или другари пожелаят ... трябва да бъде занесен обратно в собствената му земя, ако пожелаят близките му (ЛИБИ II: 121; Бешевлиев 1939: 56–61). Тук между другото се съдържа и извънредно важното свидетелство, че погребването на такива лица, очевидно знатни, ставало в надгробни могили (ut eius tumulum intuentes) – факт, потвърден от разкопките на могила № 4 при Кабиюк през 2005 г.

Този източник, както и данните от проучването на некрополите (Аладжов, Ж. 1999: 32–35) показват ясно изразен култ към мъртвите, в по-общ план – култ към прадедите. Отношението към мъртвите в някои случаи било двойствено: от една страна са се полагали грижи за живота им след смъртта (чрез оставянето на ритуална месна храна, лично оръжие, конска амуниция, накити, битови предмети), но в същото време се предприемали мерки за обезвреждане чрез завързване или свиване на краката, отсичане на ходилата, разчленяване на трупа и размесване на частите му или притискането му с големи камъни. Засега не съществуват категорични данни, че в Дунавска България се е практикувало ритуално умъртвяване и погребване на роби и наложници заедно с починалия аристократ. Този обичай е бил разпространен сред волжките българи, но може би е зает от небългарска етническа група. Друг израз на култа към мъртвите е погребването на глави (загинали далече воини?) и правенето на символични гробове- кенотафи (Бешевлиев 1981а: 86–87, 102–107). Глава № 98 от Отговорите на папа Николай I съдържа

сведения за обичая да се извършват жертвоприношения при погребване. Въпросът е зададен по повод на самоубийците, но не е ясно дали е съществувала прабългарска практика именно самоубийците да се обезвреждат ритуално и да се погребват отделно (Бешевлиев 1981а: 86–87). Липсват данни за известното у хуни и тюрки ритуално разрязване на бузите, при което в знак на мъка се смесват сълзи и кръв (Фрейзър 1989: 395 сл.).

VIII.1g. Култове към животни

Кон. Поради използването на конската опашка като военно знаме и въз основа на данни за почитане на коня у древнотюркските народи отдавна е допуснато, че „конете са били на почит у първобългарите" (Бешевлиев 1939: 33; 1981а: 77). Ролята на коня като магическо, едновременно соларно и хтонично животно в индоевропейската митология е добре известна и нееднократно подчертавана (Елиаде 2000: 166–172, 378–381; Маразов 2005: 15 сл.). Той е заемал твърде важно място в бита и военния живот на прабългарите. Запазени са немалко рисунки-графити от Плиска и Преслав, изобразяващи конни войни или пък ловни сцени с участие на ездачи (Овчаров 1997: 30–36, 83–88, 94–100, 118–122, 177–182). Следа от култовото му значение са целите конски скелети в гробове от езическо време (сравнително редки случаи, срв. Hrissimov 2000), в поменалното съоръжение в могила XXII западно от Плиска и отделни кости от кон в гробове и поменални съоръжения (девташлари, кръгло съоръжение при Златна нива (срв. Нинов 1991). Сакрализацията на коня е била особено силна в аристократичните среди и особено при владетеля, където конят и неговата богато украсена амуниция са един от видимите публични символи на власт (Инкова 1993).

Куче. Охридският архиепископ Теофилакт твърди че във времето, когато българите не познавали името Христово, слугували както на слънцето, така и на останалите звезди, а имало и такива, които принасяли жертва и на кучета. Според В. Бешевлиев сведението за слънцето и звездите се отнася за славяните, а това за кучетата – за прабългарите. Това според него – и поточно указанието за принасяне на жертва **на** кучета означава, че в случая те са били обект на култ от най-висок ранг и именно с кучето се открива неговата рубрика „Божества" (Бешевлиев 1939: 32–33). Той привежда като допълнителни доказателства в полза на тезата си още две известия за ролята на кучето в религиозните обреди на прабългарите. Първото е хрониката на Продължителя на Теофан, където по повод сключването на българо-византийски мирен договор през 815 г. византийският император Лъв V (813–820) извършил българските езически клетвени обреди. Обнародваните преводи съдържат известни различия и допълнително усложняват въпроса. Преводът на В. Бешевлиев гласи: „...но като някоя варварска душа, лишена от богопочитание, употребявал за свидетели на извършваното кучетата, на които дори безбожните езичници принасяли жертва, и ги заколвал и за потвърждение не се гнусял да говори с устата си (прекарва през устата си – В. Б.) това, от което онези (българите) се вдъхновяват, а християнската вяра..." (Бешевлиев 1937: 195–196). Убиване на кучета при полагане на договорна клетва се потвърждава от дякон Игнатий и Продължителя на Теофан, потвърдено и от Николай Мистик за по-късно време (Бешевлиев 1939: 52–56; Арним 1933). Преводът на Ив. Дуйчев гласи: „Но подобно на някакъв варварин, чужд на богопочитанието, разсякъл кучета дори, на които беззаконните племена принасят и жертви, и ги употребил за свидетели на онова, що се правело" (ГИБИ V: 113, бел. 1). Това сведение не се съдържа в житието на патриарх Никифор от дякон Игнатий, където подробно са описани обредите по сключването на същия договор. Правят се освен това предположения, чрез които се търси причината за пропуска на основните обреди у Продължителя на Теофан и за отсъствието на данните за кучетата у дякон Игнатий. Това допълнително принуждава някои от авторите, занимаващи се с проблема, да изказват различни и понякога противоречиви твърдения. От една страна, кучето се представя като обект на жертва, от друга – като субект на жертвоприношение. Според последния автор, занимавал се пряко с този въпрос, приемането на текста на Теофилакт Охридски като свидетелство за почитането на кучето като божество е неправилно. Обратно, той признава достоверност на сведението на дякон Игнатий за кучето като жертвено животно за по-правдоподобно. Преводът на Теофилакт Охридски у В. Бешевлиев „кучетата, на които дори безбожните езичници принасят жертва" се смята от Ив. Дуйчев за неправилен (вж.

неговия превод по-горе). Според него те не са нищо друго освен перифраза от Първо послание до коринтяните на апостол Павел (Коринт. 1, 10: 20): „Но казвам, че онова, което езичниците жертват, жертват го на бесовете, не на Бога" (Дуйчев 1950: 14, бел. 49).

По-вероятно изглежда кучето да е било жертвено животно, а не обект на култ, по повод на който му се принася жертва, както свидетелстват примерите, приведени от Дуйчев за други народи. Смята се, че отглас от този езически обред е българската пословица „Той коли кучето", употребявана, за да се подчертае високото обществено положение и влияние на някакво лице (Дуйчев 1950: 14, бел 49). Разсичането на животни при клетва е широко засвидетелствана практика (Frazer 1927; по-нататък бълг. превод: Фрейзър 1989: 171 сл.). Сред примерите, приведени от Г. Кацаров, заслужава да се припомни сключването на договор между Балдуин II и куманите, когато куманите пуснали едно куче да мине между двете договарящи се страни и франките го разсекли с мечовете си, като казвали, че така ще бъдат разсечени, ако изневерят едни на други (Кацаров 1912: 118). Подобен смисъл е имало и разсичането на куче при сключването на договора от 815 г. (Трифонов 1937: 276–277).

Друго известие за евентуално доказателство на култовото значение на кучето у прабългарите се съдържа в Синаксар на Цариградската църква. Според него наследникът на хан Крум – Дицевг, яростен противник на християните – „разсякъл великия архиерей Мануил на две, отсякъл ръцете от раменете му и го предал за храна на кучетата" (ГИБИ V: 288, превод на Ив. Дуйчев, П. Тивчев и Л. Йончев). Става дума за Мануил, архиепископ на превзетия от хан Крум през 813 г. град Адрианопол, пленен и отведен в България заедно с цялото население на града. Докато първият източник независимо от превода се отнася до култовото значение на кучето – „божество" или жертва на божества, сведението за епископ Мануил едва ли може да се интерпретира като доказателство за култовото значение на кучето. В. Бешевлиев основателно се колебае да обясни разсичането на човешко тяло като израз на човешка жертва на куче-божество (Бешевлиев 1939: 33). Българската поговорка „Кучета го яли" се употребява за принизяване значението на нещо и в нея може да се долови отглас от действието на Дицевг, който хвърлил на кучетата тялото на Мануил вероятно в знак на пренебрежение към неговия сан, религия и етническа принадлежност и като знак за българското надмощие във войната.

Култовото значение на кучето е добре изразено от откритите пет цели скелета на кучета в некрополи с трупоизгаряне (Кастелу, Кишкани, Извору, Девня-3 и Сату Ноу). Каква е точната им символика, е трудно да се прецени. Те могат да бъдат любимо животно, другар по пътя към отвъдния свят, пазач и т.н.

Елен и кошута. Писмени сведения за култово значение на това животно липсват. Рисунки-графити на елени се срещат върху каменни блокове от крепостните стени на Плиска и Преслав, изображение на същото животно има и върху глинен съд от село Вокил, но няма категорични данни, че става въпрос за ритуален лов или че неизвестните рисувачи са изобразили непременно „космическото дърво" и живите същества, свързани с трите му нива, както смятат някои автори (Овчаров 1997а: 116–129, 141–146). В. Бешевлиев предполага, че такива изображения отразяват магически действия преди лов, като не изключва възможността те да отразяват шаманистични представи (Бешевлиев 1981: 77). Рисунките-графити ясно се разделят в две групи. По-малобройната датира от предхристиянско време, по-многобройната е представена от рисунки по стени на църкви и скални манастири. Точното значение на елена в езическите представи не е ясно. В християнско време той е бил свързван с псалом 42 като символ на чистата вода – чистото божие слово, а ловните сцени с елен – с преданието за Плацид-Евстатий, комуто образът на Христос се явил между рогата на елен по време на лов (Рашев 1996в). В българския фолклор еленът е тясно свързан с преданията за митични персонажи от типа на самодивите. Разбира се, става дума не за обикновено горско животно, а за т.нар. „сур елен шестокрилец", тясно свързан с култа към небесните светила. Епитетът „сур" е с неизяснено речниково значение, но се употребява нерядко като епитет и на други митични същества (хали и лами). Допуска се, че тези фантастични персонажи стоят в тясна връзка с гръцката и вероятно с тракийската митология, така че проникването им в българския фолклор вероятно се дължи на влияния от страна на завареното местно население (Венедиков 1983: 186–198, 208–210).

Изображения на кошути се срещат понякога редом с тези на елени, почти винаги в ловни

сцени (Овчаров 1997: 120–129, 149). Базирайки се на посочените графити и на разказа на Прокопий за разделянето на утигури и кутригури, когато пътят на отделилите се кутригури през Меотидското езеро бил посочен от кошута (ГИБИ II: 137–141), някои автори настояват, че кошутата (еленът) е била свещено тотемно животно за прабългарите. В действителност подобни заключения са пресилени. Добре известна е склонността на Прокопий да архаизира текстовете си и да вмъква в тях антични реминисценции. В дадения случай разказът му копира точно легендата за обособяването на скитските племена и сходната легенда за разселването на хуните (Николов 2000: 235).

VIII.1е. Идоли и капища

Според презвитер Козма идолите на старата (езическа) вяра били „от дърво и камък". Посоченото по-горе сведение за почитането на антична статуя от славяни в Солунско като идол показва, че идолите вероятно не са имали канонични форми и изображения. В 41-и Отговор на папа Николай I се казва, че в България още имало хора, „които отказват да възприемат благото на християнството и принасят жертва на идоли или свиват колене пред тях", „извиват шията си пред бесове и им принасят жертва" (ЛИБИ II: 92). Категоричното свързване на тези известия само с прабългарите (Бешевлиев 1981а: 78–79; Beševliev 1981: 365–366) основателно се оспорва с привеждане на източници за наличие на идоли у славяните (Дуйчев 1950: 8–10). Теофилакт Охридски също споменава за идоли и капища у българите преди покръстването (Бешевлиев 1981: 79, бел. 120). В съвременния българския език съществуват едновременно думите идол и кумир, които са почти пълни синоними. Предполага се, че думата „кумир" е преминала в старобългарски език от алано-осетински с посредничеството на прабългарите, макар че П. Георгиев търси нейни съответствия още в асирийската дума gomeru със същото значение (Георгиев 1991б: 198–199). Най-ранната ѝ поява е в Супрасълския сборник, където тя замества съществителното „идол". Използвана е още в „Беседа против богомилите" от презвитер Козма и в Бориловия синодик. От обясненията на презвитер Козма можем да разберем, че кумирите са „от камък и дърво", което се потвърждава и от някои български пословици (Калоянов 2000: 9–10). По-специфична е употребата на думата „балван", също със значение „идол". За първи път тя е използвана в Симеоновия „Изборник" и очевидно също е заемка от прабългарски. Запазена е в много регионални говори като обозначение на „буца пръст" или „грамаден камък", което подсказва, че прабългарите вероятно са я използвали за обозначаване на свещени природни обекти (Калоянов 2000: 10–11). Допуска се, че такъв обект е частично оградeният със стена голям камък в Мадара (Бешевлиев 1981: 79).

Думата „капище" също има прабългарски произход и очевидно е означавала светилище, в което е могло да има статуя или идол. В преводите на богослужебните книги от гръцки фигурира думата „капь" със значение на „подобие, статуя". Наставката -ище се смята за типично славянска и се обяснява с ранни контакти между анти, славини и прабългари. Като синоним на думата „капище" нерядко се използва равнозначната „требище" (Калоянов 2000: 6–9). Досега в останките на езическите храмове не са намерени идоли. Липсата им едва ли означава отсъствие на такива, по-скоро те са могли да се разполагат вън от храмовете. Тяхното наличие се доказва от миниатюрните образи върху костеното рогче от Преслав, което има преки аналогии с подобни паметници на западните и източните славяни и по-точно – със знаменития Збручки идол. За някои амулети, като например амулетите-кончета с човешка глава, се предполага, че може би копират статуя на божество-конник от прабългарските капища в Плиска (Станилов 1997б: 375–381). Датировката на тези амулети обаче изглежда трябва да се постави в X в. (Рашев 2003в: 162–163), така че тълкуването им като умалени изображения на прабългарски идоли не е възможно.

Откритите при разкопки езически храмове съдържат малко данни за реконструкцията на обреда и неговото идейно съдържание. Предположения, основани на неточно предадени факти, само замъгляват и деформират представата за вероятното им предназначение. Не отговаря например на действителността твърдението, че „при разкопки се установява, че в капищата се откриват до олтарите дебели пластове от пепел и въглени, примесени с полуизгорели животински кости" или че към басейнчетата за вода в някои от тях „водят водопроводи" (Овчаров 2004: 33). Такива данни не са установени и не се съоб-

щават в литературата.

VIII.1ж. Несигурни и невъзможни божества и култове

Подземни божества? Индоевропейската представа за триделното деление на света, както и аналогичната представа у тюркските народи, особено добре позната от данните за северноазиатския шаманизъм, предполага у славяни и прабългари наличието на подземни божества. Вероятно с този предполагаем култ са били свързани и вярвания, произтичащи от погребалните обреди. Не е известно обаче нито име на подобно божество, нито източник за конкретни прояви на култ към него. Този дял от духовната култура на прабългари и славяни засега остава почти изцяло неизвестен. Неясно е, поради несигурната атрибуция на „Слово на христолюбеца“, дали в пантеона на южните славяни е съществувала като добре оформена представа, подобна или еднаква с тази за богинята на подземния свят Макош у източните славяни.

Прабългарски Буда? Формалната прилика на езическите храмове от Плиска, Мадара и Преслав с плановете на будистки храмове бяха повод да се допусне, че те биха могли да бъдат паметници на будистки култ от България. Към това бе посочена една будистка статуетка – случайна находка от Разградско (Brentjes 1971). Тук трябва да се добави и предложеният опит иконографията на Мадарския конник да се сближи с късни ламаистки изображения от Монголия (Дончев 1970). По повод на последните бе посочено, че тези сравнения са неприемливи от културно-историческа и от иконографска гледна точка (Рашев 1978б). Специалното изследване върху будистката статуетка от Разградско показа, че става дума за късен и изолиран паметник на будистката металопластика, попаднал в България вероятно по време на руско-турските войни от XVIII–XIX в. чрез войник будист от руската армия (Квинто 1991). Като се добави и пълното отсъствие на писмени данни дори за епизодично проникване на идеите на будизма, разпространението на тази религия в България през VIII–IX в. трябва напълно да се изключи.

Християнство преди покръстването? Отдавна е изказано предположение, че още преди покръстването на територията на България (в това число централната област) християнството запазило своите позиции главно поради богатото християнско минало на тези земи (преглед у Николова 1995: 182 сл. с л-ра в бел. 1; Шрайнер 2004: 215–224). Отива се в още по-крайна позиция, когато се твърди, че това „многобройно християнско население“ не само запазило вярата си, но и своята „жива строителна практика (за строеж на църкви – б. м.) и майстори“, които предало на българите (Michailov 1967: 2–4). Напоследък бе предложена тезата, че около десет години преди официалното покръстване в 864 г. в Плиска вече е съществувала християнска община, за нуждите на която е била изградена кръстовидната сграда-мартириум, попаднала по-късно под основите на Голямата базилика (Георгиев 1993: 112 сл.). Археологическите и писмените данни в полза на тази хипотеза и изобщо на възможността за наличие на християнско население на север от Стара планина до официалното покръстване са интерпретирани пресилено в нейна полза. Християнството – особено в предполагаемата му легална форма, трябва да се изключи като вероизповедание на част от населението на българската столица. Конституирането на тази религия като легално вероизповедание поне за териториите на север от Стара планина не може да бъде доказано поради пълна липса на съответни гробни и храмови паметници до 864 г. Вероятно завареното между Дунав и Балкана местно християнизирано население, за което се допуска роля на разпространител на християнската вяра, по-скоро е било принудено да приеме материалната и духовна култура, в това число и религия, на новите заселници. Такава е поне ситуацията на север от Стара планина, където няма никакви следи от изповядване на християнството между VII в. – средата на IX в. Последният преглед на писмените данни за евентуално съществуване на християнски общини на север от Балкана не потвърждава подобна теза. Наличието им на юг от планината, в рамките на българската държава, се признава, но съществуването им изглежда е било приемано от централната власт, тъй като не са създавали проблеми от политически или религиозен характер (Николова 1995). Прегледът на археологическите данни показва същото (Дончева 1995б).

След победата над Никифор през м. юли 811 г. и по време на войните на Крум в Тракия през 812–813 г. в България попаднали множество византийски пленници-християни, които не

се отказали от Христовата вяра и по този начин са съдействали за нейната популярност сред прабългари и славяни. Няма никакви преки данни обаче за реално възприемане на християнската вяра от местното население. Още по времето на Крум и особено при Омуртаг те били принуждавани да се откажат от вярата си или да нарушават християнски обичаи като постите. Несъгласните били наказвани със смърт. Най-вероятно на тези пленници е било гледано не като на опасност за местните езически култове, а като на политически противници. Гоненията на християните не са били предизвикани от религиозни, а по-скоро от политически мотиви в обстановка на изострено военно-политическо противопоставяне с Византия. В лицето на християните българите са виждали преди всичко своя основен политически съперник (Златарски 1994, I, 1: 296; Драгова 1970: 124 и бел. 39). Гръцката християнска формула *ек теѝ ἀрхон* в титула на българските ханове Омуртаг и Маламир, представянето на Омуртаг с инсигнии на християнски владетел, кръстовете и хризмите в началото на четири от неговите надписи (Бешевлиев 1992: № 56, 59, 60, 62) са външни белези на престижност и доближаване до визията и идеологията на византийската императорска власт, а не на реално практикувано християнство в средите на прабългарската аристокрация, както смятат някои автори (Шкорпил 1933: 169). Те не акламират християнството като вероизповедание (Дончева 1995б: 203). Не може да се изключва, че гърците – автори на два от възпоменателните надписи, са изсекли кръстовете в качеството на християнски надгробен знак без пряка връзка с вероизповеданието на покойниците. Заимстването на християнски символи и толерантността към тях е напълно възможно в един период на мир, когато Византия ликвидира значителна вътрешна междуособица с решаваща българска военна помощ (бунта на Тома Славянина). Допуска се срещу тази помощ Омуртаг да е поискал признаване на титлата *ек теѝ ἀрхон* (Златарски 1994, 1: 397–398). Не може да се изключва и обратното – тъкмо поради тази решаваща помощ той да си е позволил да заеме атрибутите и инсигниите на своя християнски партньор. Актът не е предизвикал официално възражение от страна на Византия, която е могла да вижда в този процес желаното от нея приближаване на езическия си съсед към своята вяра.

Напоследък, главно въз основа на посочените данни за проникване на християнска символика в двора, се допуска християнско вероизповедание на българските ханове. Прибавят се и данните за Кубрат и Тервел, като се настоява за наличието на познатата практика чуждо вероизповедание да прониква най-напред в средите на управляващата върхушка. Има ли основания българските ханове да се определят като християни? Що се отнася до Тервел, неговото християнско вероизповедание се допуска въз основа на дадената му през 705 г. от Юстиниан II титла кесар и главно поради това, че според правилата на двора в церемонията трябва да участва патриархът. Това означава, че Тервел е бил покръстен за случая в Константинопол или вече е бил християнин. За това говори и неговият оловен печат, на лицевата страна на който Тервел е представен като християнски владетел, а на опакото се чете надпис „Богородице, помагай на кесаря Тервел" (Oikonomides 1986: № 26; Атанасов 1994: 67–70; 1997: 83–85; 1999: 39; 2004: 35–36 и др.). Привържениците на другата теза посочват, че покръстването на Тервел не би останало неотбелязано от Теофан Изповедник и патриарх Никифор и че това би означавало покръстване и на неговите поданици (Browning 1975: 48). Византийските автори не са имали интерес да скрият или премълчат подобен факт. Церемонията по даването на титлата кесар на един езичник е била спазена с тази подробност, че в нея не участвал патриархът (Бешевлиев 1959: 11). Поради извънредните обстоятелства Тервел получил титлата, без да се спазят всички детайли на протокола (Рашев 2001а: 78–79). Данните за предполагаемото християнство на другите ханове са още по-несигурни, така че християнското им вероизповедание до 864 г. трябва да се изключи дори като вероятност.

Богомилство и езичество? Фактът, че езичеството, а по-късно и богомилството се противопоставят на официалната християнска доктрина, поставя обоснования въпрос дали е съществувала пряка или косвена идейна приемственост между тях. Според В. Н. Златарски в богомилското учение са влезли не само славянски езически вярвания, но и цели обреди, свързани най-вече с нощта срещу Еньовден. Характерна особеност на хипотезата му е, че той като че ли изцяло изключва влияние от страна на прабългарското езичество. Така например специфичните дуалистични вярвания на богомили-

те са представени като резултат от влиянието не само на източните дуалистични учения (манихейство, павликянство и др.), а и на славянската представа за добър (бял) и зъл (черен) бог (Златарски 1994: 556–557; за дуализма у неиндоевропейските народи вж. Елиаде 2000: 162–166). Д. Ангелов обосновано възразява, че дуализмът е бил слабо застъпен в езическата религия на южните славяни и не би могъл да изиграе сериозна роля в развитието на това специфично еретическо учение. Макар да защитава схващането, че прабългарите не са имали развито жречество, той приема, че голяма част от населението – и прабългарска, и славянска – е продължавала да се придържа упорито към старите си вярвания. Ярко свидетелство за това се съдържа в един пасаж на Манасиевата хроника, където се споменава, че едни от поданиците на Борис се покръстили доброволно („волею“), а други по принуждение („нуждею“). Въпреки че не отчита евентуалното наличие на дуализъм във вярванията на прабългарите, Д. Ангелов изтъква, че съхраняването на старите култове е довело до обосновано съмнение в християнските догми и в морала на новото духовенство. Ето защо, макар че не играе „каквато и да било конструктивна роля при изграждането на богомилството“, езичеството допринася за силното влияние и разпространение на тази ерес по българските земи, най-вече защото и двете религиозни доктрини имали общ враг в лицето на държавните институции и църквата (Ангелов 1971: 60–61, 65–67).

Тотемизъм? Предположението, изказвано от мнозина автори мимоходом и без специална аргументация, че тотемизмът бил характерна черта в духовния живот на прабългарите (или бил „неизживян“) е изцяло хипотетично. То се основава на недоразумение или на неразбиране на понятието. В. Бешевлиев допуска, че е възможно прабългарските родови имена Чакарар и Кувиар да са производни от тюркските думи čaqyr „ястреб“ и qoyu „лебед“, но признава, че етимологията на тези родови имена би могла и да е друга (Бешевлиев 1981а: 78; Beševliev 1981: 365). Редица автори в разрез с истинското съдържание на понятието настояват за наличие на тотемизъм у прабългарите главно по повод на данни за култ към отделни животни (Мороз 1980; Юхас 1980; 1985: 315 сл.; Аладжов, Ж. 1984: 128; Бемберски 1988: 203 сл.; Симеонов 1989б; Стойнев 1992; Овчаров 1997в: 31). Тотемизмът изисква не просто култ към животни, а към животни, считани за прадеди на племе, община или род. Тяхното убиване и консумация е табу. Такива данни за прабългарите не са известни. Рисунка-графит с изображение на лов на елен е не потвърждение, а опровержение на предполагаем тотемизъм.

Фалически (еротически) култ и сакрализация на сексуалното? В „Слово на христолюбеца“ се съдържат преки данни за фалически култ, който обаче може да се признае, както се каза по-горе, като част от магическите практики на българските славяни едва след специално изследване за потвърждаване на предполагаемия български протограф на този паметник. Като обред, имащ отношение към фалически култ, свързан с плодородието, може да се определи само запазеният у нас доскоро обичай за погребението на Герман, който има успоредици с подобни ритуални погребения на кукли в Румъния и Русия и без съмнение е славянски по своя произход (Арнаудов 1912: 47–68, 73–80; Костов 1912; Венедиков 1983: 247–250).

Въз основа на рисунки-графити с еротично съдържание от Преслав се приема, че за прабългарите от езическо време била характерна религиозна концепция за сакрализация на сексуалното (Овчаров 1993в; 1997а: 147–165; Аладжов, Ж. 1999: 28) или че те илюстрират сакрални схващания и практики от шамански тип, пречупени през сферата на сексуалното (Калоянов 1996). Трудно е да се прецени доколко тези рисунки отразяват ритуално-култова практика, защото не може да се изключва те да са паметници с битово съдържание за разлика от сексуалните сцени в тракийското официално изкуство. В българската народна култура не е запазен спомен за сакрално отношение към сексуалната тема. Сексуалният фолклор е създаден предимно на основата на половия анимизъм и фетишизъм и дори когато се долавят черти на полова космогония, те се схващат предимно като прояви на конкретно сексуално действие (Шейтанов 1993: 48–49; Бадаланова 1993: 71 сл.). Темата изисква специално изследване.

Култ към огъня? Липсват преки данни за подобен култ, но наличието му може да се допуска с голяма вероятност въз основа на някои действия, които са били извършвани с помощта на огъня: изгарянето на мъртвеца, посипването на въглени на дъното на гробната яма или в насипа над погребания, приготвянето на следпог-

ребалната трапеза на огън и други практики, познати по етнографски данни. Сред тях особено следва да се отбележи паленето на огън за прогонване на змии, гущери и бълхи. Обичаят завършва с прескачане на огън като средство за пречистване (Вакарелски 1977: 509–510). Култът към домашния демон-покровител се изразява в принасяне на курбан (т.е. жертва) на огнището при настаняване в нова къща (Вакарелски 1977: 424). Със „славянския паганизъм“ и култа към огъня се свързват каменни плочи от периода на Възраждането с изображения на човешки фигури, дървета и змии (Михайлов 1958).

VIII.2. МАГИЧЕСКИ ВЯРВАНИЯ, ОБИЧАИ И ПРАКТИКИ

Тези три прояви на магическото мислене са неотделими една от друга. Поверието и обичаят изискват съответни действия, и обратно, действието (практиката) е резултат от поверия и обичаи. Един от най-характерните примери в това отношение е шаманският ритуал, основан на вярването за контакт между шамана и невидимите добри и зли духове и болести. Поради това стриктното им разделяне може да бъде само условно. За тях се отнася славянският израз *поганьск обычай* в един от най-ранните книжовни пометници – т. нар. Клоцов сборник (Добрев 1985: 153).

VIII.2a. Магически вярвания и обичаи

Безкръвно убиване на животни. В 90-ти Отговор на папа Николай I се казва, че българите попитали „дали е позволено да се ядат животни или птици, ако бъдат умъртвени без нож и издъхнат само от удара на човека“. Папата не се обявява против това, като се позовава на нехристиянския израилтянски обичай за убиване на животни чрез изтичане на кръвта (ЛИБИ II: 117). В. Бешевлиев свързва обичая с т.нар. орендистични вярвания, според които свръхестествената сила се съдържа главно в кръвта, която при безкръвно убиване хората приемат в себе си чрез консумацията на месото (Бешевлиев 1939: 14–15). В религиозната шаманистка практика на съвременното население на Алтай не е позволено жертвеното животно да се умъртвява чрез друг способ освен удушаване. По обясненията на местните шамани този начин на жертвоприношение цели запазването на животинската душа в непроменен вид и „оживяването“ ѝ на небето (Алексеев 1984: 192). Примерите, които са посочени по този въпрос допълнително, показват, че безкръвното убиване е било преследвано от църквата сред южните и източните славяни и обичаят е могъл да се отнася както до вярванията на прабългари, така и на славяни (Дуйчев 1951: 76–78).

Табуирани лица, предмети и действия. Табу е сакрална забрана за действия със или спрямо белязани предмети, животни, хора и части от човешкото тяло, нарушаването на която се наказва по различен начин. То е универсално поверие и практика в човешката духовна култура. Неговият смисъл е амбивалентен – то е едновременно „свещено“ и „осквернено“ (Елиаде 1995: 34–38). Присъщо на примитивните народи и на формите на техните религии, табу може да се открие като преживелица и у някои по-развити народи и култури. В 43-ти Отговор на папа Николай I се предава въпросът на българите „какви животни и птици е позволено да ядем“ (ЛИБИ II: 94). Папата поставя темата в контекста на опозициите „позволено–непозволено“, „чисто–нечисто“ и „глупост–мъдрост“ и привежда примери от светите книги, като се позовава преди всичко на Стария завет, където Бог казва на Ной и синовете му, че „всичко, което се движи и живее, ще ви служи за храна“ (Бит., 9: 3). В. Бешевлиев се колебае дали сведението отразява български или еврейско-мохамедански обичай, по-специално по отношение на яденето на свинско месо (Бешевлиев 1939: 28–29; 1981:

73; Beševliev 1981: 360–361), което впрочем папата изрично отбелязва като чисто, т.е. разрешено. По-вероятно изглежда тук да не става дума за табуирани от езическите вярвания на славяни и прабългари животни, а за норми, обявени от византийската църква, подобно на други норми, за които княз Борис е желаел да знае и позицията на римската църква, например забраната на гърците да се ходи на баня в сряда и петък (Дуйчев 1950: 21–22).

Съмнително е тълкуването на сведението на арабския географ ал-Масуди за наличието на коне у българите, за които било забранено да се яздят в мирно време, като табу поради връзка с орендистичните представи за загубване на тяхната сила (Бешевлиев 1939: 29; 1981: 73). Според арабския географ, ако в мирно време някой си позволи да язди някой от свободно пасящите по ливадите бойни коне, той бил убиван (Заимова 2000: 36). Тук по-скоро трябва да се види забрана от профанен характер, имаща за цел да осигури боеспособността на кавалерията за евентулна военни действия.

В 68-и Отговор на папа Николай I се разяснява колко дни след раждане жената може да влезе в църква (ЛИБИ II: 108) и това се приема като свидетелство за табу на родилката според прабългарските езически обичаи (Бешевлиев 1939: 30; 1981а: 73). Макар да е вероятно подобна забрана да е съществувала за родилки и според езическите магически практики на славяни и прабългари, в случая изглежда се проверява становището на римската църква за норма, която византийската църква е внесла в България. Допълнителни данни по въпроса привежда Ив. Дуйчев (Дуйчев 1951: 78).

Отговор 58-и на папа Николай I съдържа въпрос „дали трябва жената да стои в църква с покрита глава или с непокрита“ (ЛИБИ II: 102). Това известие е сравнено с познатото от нехристиянски народи поверие, че дългата женска коса и съответно женската глава е „нечиста“ и трябва да се покрива. В българския случай обичаят е определен като табу от езическите вярвания (Бешевлиев 1939: 30). Ако и съществуването му да е вероятно, за това липсват данни, а отправките на папата към посланията на апостол Павел показват, че в случая по-скоро отново се проверява становището на римската църква за една норма, въведена в България от византийската църква. Някои данни за славянските обичаи за ходене с открита или покрита глава са приведени допълнително от Дуйчев (Дуйчев 1951: 80–81).

В 52-и Отговор на папа Николай I се съдържа възможност да се допусне съществуване в България на евнуси, някои от действията на които са подлежали на забрана. Вероятно става дума за спазване на византийския обичай да се забранява на евнуси да колят животни (Дуйчев 1951: 92). Дали такава или подобни забрани са съществували за евнуси в България до покръстването, не е известно.

В 34-и и 35-и Отговор на папа Николай се съдържат сведения за спазване на определени дни и часове, които били считани благоприятни или неблагоприятни за започване на сражение. Подобно поверие е засвидетелствано за хуните, които никога не встъпвали в сражение при намаляваща луна (Бешевлиев 1981а: 69–70). Въпросът на княз Борис дали може да се отправи на война в почивни и празнични дни (Отг. № 36) обаче едва ли се базира само на прабългарските обичаи. Вероятно князът се стремял да разбере позицията на Римската курия по този проблем и да го сравни с позицията на византийската църква.

Медно гумно. Към характеристиката на столицата на българите като *аулѐ* (аул) в писмените източници се добавя и изразът „медното гумно на техния аул“, в което император Теофил щял да забие меча си според един византийски източник (ГИБИ IV: 40). Медното гумно се тълкува като символ на българската столица или в по-широк смисъл, на езическата религия и държава, които трябва да бъдат завладени или поразени от християнска Византия (Венедиков 1983: 84–85; Степанов 1999а: 155–156; 2000: 117–121). Предполага се, че това е могъл да бъде метален щит с изобразен върху него знак IYI, поставен на главната порта или на друго видно място (Михайлов 1987: 95–97). Тук може да се допуска и идентифициране с конкретен елемент от комплекса сгради, съставящи аула – езическият храм до двореца, най-важната култова сграда в държавата и символ на езичеството. Мотивът за медното гумно има сравнително широко разпространение в митологията на индоевропейските народи и по-специално на Балканския полуостров. У прабългарите той би могъл да бъде едно от указанията за връзката им с културата на ираноезичните скити и сармати, но също и за влияние на местното балканско (тракийско, гръцко) население (Минаева 1996: 37).

Въпреки тези основателни в основата си тълкувания оставаше неизвестно какво все пак представлява медното гумно. Интересна и правдоподобна хипотеза за това се предлага въз основа на споменаването на понятието в апокрифната литература от XI–XII в. Във Видение Данаилово и Тълкувание Данаилово като равностойни се употребяват понятията „медно капище“ и „медно гумно“. Те ще бъдат ударени и ще се разпръснат (разбият) на прах. В Сказание Исаево цар Симеон удря в Златните врати и влиза в хранилището, а цар Михаил ще замахне с меча си и медните врати ще станат на прах. Съпоставянето на тези реалии с данните за желанието на Крум да забие копието си в Златната врата и с предсказанието, че император Теофил ще забие ромфеята си в медното гумно на българите, както и със сведения от унгарския и украинския епос показва, че „капище“ (отъждествявана от Ив. Венедиков с „гумно“) има значение не на езическо светилище, а на сакрална порта (Моллов, Т. 1996; 1997: 156–163). Допуска се за много вероятно паралелно със стандартното значение на „капище“ като „образ, статуя, идол“, да е била направена връзка с тюркското „капъ/капи“ – нещо, което прикрива, преграждa = порта. В такъв случай става съвсем обосновано желанието на императорите Лъв и Теофил да забият триумфалното си оръжие в медното гумно на българите и на Крум да прониже с копието си Златните врати. И едното, и другото действие представлява акт на символично завладяване на град, както се вижда от примера със заграбените от руския княз Владимир Корсунски (Херсонски) врати. Поради това се допуска, че „медното гумно“ може да е реален обект, поточно портата на главния езически храм в Плиска. Още по-вероятно е това да е главната порта на аула – източната порта на каменната крепост на Плиска. Това се потвърждава и от факта, че изразът в апокрифите изглежда е перифраза на текст от Книга на пророк Исайа, където Господ, подкрепяйки своя помазаник Кир, персийския цар, казва: „Пред тебе ще вървя, планини ще уравням, медни врати ще разбивам и железни затворки ще троша“ (Исайа 45: 2).

Подходящи и неподходящи дни и часове за война. В Отговори 34-ти и 35-ти на папа Николай I се сочи съблюдаване на определени дни и часове за отправяне на война или за влизане в сражение (ЛИБИ II: 88–89). Не е известно кои са били тези дни и часове, но очевидно те са били смятани за неподходящи за разлика от други, приемани за подходящи. Не знаем по каква причина едните са били приемани положително, а другите – отрицателно. В тълкуването на В. Бешевлиев те са определени като забранени, т.е. табуирани (Бешевлиев 1939: 30–31; 1981а: 69–70). Табу в истинския смисъл на думата за определени дни и часове по време на война би означавало възможност при внезапно нападение на противник нападнатата страна да се окаже в табуирано време и да не окаже съпротива – факт, който не е документиран във военната история на българите до средата на IX в., а и след това. Според 35-ти Отговор на папа Николай I българите „били свикнали“ съблюдаването на тези дни и часове да се съпровожда със заклинания, игри, пеения и някакви гадания (ЛИБИ II: 89; Бешевлиев 1939: 45–49; 1981а: 85–86). Всички тези действия несъмнено са имали за цел по магически начин предварително да се осигури победа. За конкретния характер на всяко от тези действия липсват подробности. Очевидно е, че е имало определени дни и часове, в които начеването на сражение или отправяне на война, както е посочено в Отговор 34-ти, не е било препоръчително поради очакван неуспех. Заклинанията ще са имали за цел да увеличат силата на българите или да намалят и отнемат силата на противника. Игрите вероятно са били имитативни бойни игри срещу въображаем противник подобно на действията, които воините и ловците у редица примитивни народи извършвали срещу очаквания противник или срещу предмета на лов, „осигурявайки“ си по този начин успех. Пеенията ще са били част от тези игри, техните текстове допълнително ще са мотивирали войниците за очаквания успех. Гаданията, извършвани вероятно от професионални жреци и гадатели, са проверявали дали този успех е сигурен. Тази система от магически действия е трябвало да гарантира в крайна сметка живота на участниците в сражението и по този начин да ги мотивира за действие.

В Слова на Григорий Богослов се казва, че „някой в неделя и в светите дни работи, като увеличава имането – своя погибел. Защото макар и да работи цяла седмица, с този ден погубва останалите“ (ХИБ 1: 195; Коцева 1980: 247). Сведението се отнася не толкова до езическо предпочитание за работа в неделя, а за църковната забрана да се работи в този ден. Ив. Дуйчев привежда данни за спазването на сходни

забрани в славянска среда (Дуйчев 1950: 20–21).

Сакрални посоки. Сведенията за възприемане на определена световна посока като свещена у прабългарите са косвени. Правейки аналогия с традициите на тюркските народи, В. Бешевлиев предлага две възможни сакрални посоки. Като цяло определянето на свещена посока било в пряка зависимост от слънчевия култ. Съществувала обаче разлика при набелязването на ориентир – едни народи използвали за тази цел изгряващото слънце, а други онази част от небето, където то достига своя зенит. От своя страна това водело до различно определяне на понятията челна (лицева или предна), лява и дясна страна. При посока изток лявата страна се намирала на север, а дясната на юг, а при посока юг лявата страна се падала на изток, а дясната на запад. Един запазен прабългарски надпис (Бешевлиев 1992: № 47) гласи, че кавханът, вторият по ранг държавен функционер, командвал войските на левия фланг, а ичиргу боилът – на десният. Използвайки този извор и ориентираните с дългата си ос в посока север–юг представителни сгради в Плиска, В. Бешевлиев приема, че сакрална посока за дунавските прабългари е била северната или противоположната южна (Бешевлиев 1981а: 74–75). Други данни (ориентацията на девташларите и положението на главната порта на Плиска) показват предпочитание към източната страна. Вероятно посоките на появата на слънцето и неговия зенит са били меродавни.

Сакрални числа. Свещените (магически) числа играят важна роля в религиозния живот на всички народи. Обикновено за сакрални се приемат нечетните числа. По отношение на прабългарите за сакрални могат да се обявят числата 5, 7, 9 – броят на редиците и съответно на побитите във всеки ред камъни от поменалните каменни групи – девташлари (Бешевлиев 1981а: 70). Предимно нечетен е броят на поставяните като гробни дарове костени ашици и кремъчета (Станилов 1983). При поставянето на един предмет не е сигурно, че е било съблюдавано непременно нечетно число. В традицията на съвременните славянски народи четното число е положително, нечетното – отрицателно. У българите тази опозиция има обратно значение и то може да се обясни като резултат от контакт с други култури или като местно неславянско балканско наследство (Беновска 1982).

Сакрални предмети. Те са имали амбивалентна стойност – предмети от ежедневен битов характер, които в определена ситуация и само в нея придобиват сакрално значение като част от определен ритуал или обред – от една страна, и от друга – предмети с постоянно сакрално (предпазващо) значение. Предметите от втората група имали индивидуално и колективно предпазващо свойство.

Индивидуалните са се носели директно върху тялото или са били прикрепени на дрехата. В 79-ти Отговор на папа Николай се казва, че в България имало обичай немощните заради здравето си да носят повезка, окачена под шията (ЛИБИ II: 113). Не е ясно какво точно представлява тази повезка или какво се съдържа в нея, но категоричната забрана на папата да се носят такива повезки, които той нарича „изобретение на бесовски хитрости“ и „окови за душите на хората“ ясно показва, че става дума за запазения до днес обичай да се носи на шията някакъв предмет или материя (растения, камъни, върви, кожи, косми и др.), които трябва да пазят човека от болести и други опасности и се означават като муски, амулети или талисмани (Бешевлиев 1939: 11–12; 1981а: 72–73; Beševliev 1981: 371–374). Особено значение се е отдавало на животински кости, като вероятно се е смятало, че някакво характерно качество от съответното животно се предава по магически път на човека и му действа предпазно. От некропола при Нови пазар произхождат единични амулети от заешка кост (стъпало), орлов нокът и кост от човешки ембрион. Честа находка в селища от X в. са амулетите – глигански зъби, пробити в горния си край за окачване на шията.

Предполага се, че апотропейно значение е могла да има и повезката от ленен плат, която българите според 66-ти Отговор на папа Николай I носели на главите си. Те питали дали могат да влизат с нея в църква, тъй като гърците забранявали това (ЛИБИ II: 107). В. Бешевлиев прибавя към това и евентуалното поверие за главата като главно средоточие на орендата у човека (Бешевлиев 1939: 21–22). Вероятно става дума за разпространена във Византия от Персия шапка от типа на мюсюлманската чалма, която гърците не допускали да бъде носена в църква (Дуйчев 1950: 28–30). Тук по-скоро става дума не за езически обичай, а за църковно правило, което папа Николай напомня с примери от посланието на апостол Павел до коринтя-

ните. Носенето на муски и амулети не е било според Ив. Дуйчев само „турански“ обичай. Неговите примери за славяните (Дуйчев 1950: 19–20) са малка част от данни за универсален обичай, познат във всички домонотеистични религии. Сигурно апотропейно предназначение са имали звънчетата, пришивани на дреха или на конската амуниция. Примерите в това отношение са много древни и също така широко разпространени (Фрейзър 1989: 433 сл.).

Оръжието и по-точно мечът са имали сакрално значение у редица народи. Според 67-и Отговор на папа Николай I при полагане на клетва „за някаква работа“ българите слагали пред себи си меч и се заклевали в него. Папата отбелязва, че е „недостойно да се кълне човек не само в меч, но и във всяка друга сътворена вещ“, но само в бог, и по-точно в Евангелието, което съдържа бог. Допуска се клетва в предмети, но свързани с божествени обреди, т.е. църковния храм и неговия олтар (ЛИБИ II: 107–108). Пак тук той припомня в сбит вид пасаж от евангелието на Матей, където се казва: „Но аз ви казвам: да не се кълнете в небето, защото е престол Божий; нито в земята, защото е подножие на нозете му; нито в Йерусалим, защото е град на Царя велики; нито в главата си, защото не можеш нито един косъм да направиш бял или черен“ (Мат. 5: 34–36). Тук се долавя християнската опозиция на древноеврейски обичаи и обреди, в които биха могли да се допускат успоредици с аналогични обекти на клетва у българите. За съжаление текстът не дава категорични указания дали фразата е вмъкната като предупреждение към българите поради наличие на сходни нехристиянски обекти на клетва, или е само елемент от папската ерудиция и красноречие по повод темата за клетвата. Обичаят за клетва в меч е регистриран у аварите от Първия аварски хаганат (568–680). Аварският хаган Баян през 582 г. положил клетва пред собствения си меч (Бешевлиев 1939: 14; 1981а: 81). Други данни, приведени от В. Бешевлиев показват, че използването на меча като сакрален предмет при клетва у някои народи – скити, алани и хуни – е приело формата на пряк култ и обожествяване на това оръжие (вж. тук по-горе). Мечът и сабята имат добре изследвана символика и в традициите на южните славяни (Мороз 1990).

Коланът у редица народи бил не само част от облеклото и бойното снаряжение, но също воинска регалия и апотропей, който образувал затворен кръг около тялото и го предпазвал по този начин от зли сили. Особено типична в това отношение била ролята на колана у степните народи. Магическото му значение и действие било подсилвано чрез прикрепване към него на предмети, схващани като амулети – железен нож, изображения върху коланните принадлежности, костени рогчета. Такова значение имал коланът и сред езичниците българи. Представата за вълшебната сила на колана се запазила и в християнската традиция. Забраната да се приема причастие без колан е позната от редица примери (Дуйчев 1951: 81–84). Допуска се, че тази забрана е била обвързана със старото апотропеично-рангово значение на колана у прабългарите (Степанов 2002: 73–74), доказателство за което са антропоморфните коланни апликации от края на IX–X в. (Рашев 1984в). Специфична особеност е, че тогава коланните украси с апотропеични изображения (т. LXXV) загубили аристократичния си характер и започнали да се разпространяват масово сред обикновеното население (Станилов 1997б: 377–381, обр. 2).

Седлото като част от конското снаряжение имало освен практическо и символично значение. В извършването на магически клетвени ритуали през 815 г., както свидетелства дякон Игнатий, било използвано конско седло. Обръщането му вероятно е означавало, че императорът се самопроклина да падне смъртоносно от кон или да бъде убит от враг, в случай че не удържи клетвата си (Бешевлиев 1981а: 81). Подобен ритуал, свързан с погребален култ, е отбелязан за киргизите (Кацаров 1912: 119). Смисълът на евентуалната словесна формула е могъл да бъде свързан с пожелание при нарушаване на договора седлата да се преобърнат и конете да останат без ездачи (Трифонов 1937: 278).

Тройните ремъци също били използвани като символ при полагането на клетвени обреди. От текста у дякон Игнатий не става ясно дали се касае за три отделни или за тройно сплетени ремъци. Вероятно в извора се описва плетен бич, с който нарушителят на договора се обричал на публично бичуване или на бичуване до смърт (Бешевлиев 1981а: 81). Ремъците биха могли да бъдат и алюзия за ритуално убийство чрез удушаване или обесване. Допуска се тяхното сплитане да е било алюзия за близостта на двете договарящи се страни (Трифонов 1937: 278).

Чаша или друг съд с вода бил използван в клетвените обреди, при които водата била изливана на земята. Това действие, което Лъв V извършил през 815 г., се обяснява по различен начин от изследвачите. Според Г. Кацаров то целяло да привлече духа на земята и водата като свидетел за светостта и ненарушимостта на договора (Кацаров 1912: 119). В. Бешевлиев предполага, че пролятата вода трябвало да символизира проливането на кръвта на онзи, който наруши договора. В такъв случай смисълът на ритуалното изливане на вода е могъл да бъде съпроводен с фразата: „Нека кръвта ми се пролее като тази вода, ако погазя положената клетва!“ (Трифонов 1937: 278; Бешевлиев 1981а: 81).

Тревата допълвала символиката на клетвения обред. Нейното значение в клетвата при сключване на мирен договор не е съвсем ясно. Известно е само, че тя е играла важна роля в клетвените обичаи на някои индоевропейски народи. Германският средновековен хронист Дитмар Мерзенбургски споменава, че този обичай бил характерен за лужицките славяни, които сключвали мир под трева (Кацаров 1912: 119). Тя се използвала в саксонското право при гранични спорове, а също при побратимяване. Може би и в България е било разпространено поверие, според което на мястото, където е стъпил клетвопрестъпник, не никне трева (Бешевлиев 1981а: 81–82). Допуска се, че нейното вдигане е означавало пожелание бог да лиши от храна конете на онези, които нарушат договора (Трифонов 1937: 278).

Конската опашка има особено сакрално значение. В 33-ти Отговор на папа Николай I се твърди, че при влизане в сражение българите носели конска опашка. На въпроса какво следва да носят след приемането на християнството вместо нея папата отговаря, като привежда старозаветни и новозаветни примери: светият кръст – „знакът на вярата и огромен ужас за дявола“ (ЛИБИ II: 87–88). Според В. Бешевлиев и този обичай е свързан с орендистични вярвания, съгласно които орендата може да се съдържа в особени части от тялото на животно, в случая конската опашка. Към това според него се добавят и данните за ролята на коня като култово и жертвено животно (срв. тук по-горе), за което се привеждат аналогии сред антични и средновековни народи (Бешевлиев 1939: 15–17). Тук би трябвало да се акцентира по-скоро на апотропейната и чудодейно-помощната роля на тази част от коня, още повече, че примерите на папата – тоягата на Мойсей при пресичането на Червено море и при битката с амаликитците, овнешкият рог на Гедеон в победата му над езичниците и кръста от видението на Константин преди битката с Максенций – съдържат именно такова внушение. И в трите случая става дума за военни сблъсквания, в които един сакрален предмет с невоенен характер осигурява победа. Характерът на конската опашка като бойно знаме добре се подчертава от примера, който папа Николай привежда с преобразуването на римското бойно знаме (лабарум) в знаме с кръст. Ив. Дуйчев привежда сведението за наличие на знаме – конска опашка у източните славяни, като се колебае да го нарече славянски обичай и признава произхода му от степите и тюркоезичните номадски народи (Дуйчев 1950: 25–26).

Лечебният камък също е бил схващан като сакрален предмет. В 62-ия Отговор на папа Николай I се казва, че преди приемането на християнството в България бил открит един камък, който помагал при болест, но понякога не принасял полза (ЛИБИ II: 105). Приведени са по този повод данни за подобно поверие у тюрки и араби. Но примерите за подобни камъни в Мадара и за т.нар. девтшалари около Плиска (Бешевлиев 1939: 10–11 и тук по-горе) се отнасят не до лечебно, а до култово значение и макар че в двете практики се влага сакрален смисъл, те не трябва да се смесват. Късче от култова скала или камък може да бъде смятано за лечебно като се носи във вид на амулет или, стрито на прах, да се добави към храната. Ив. Дуйчев приема сведението като доказателство за култово почитане на камъка и според позицията си да коригира тоталната прабългарска принадлежност на известията за религиозни вярвания и магия през езическия период привежда данни за почитане на камъка в славянския свят (Дуйчев 1950: 10–11). По-горе бе приведен примерът с романската катедрала в Мерзебург, Германия, където и досега личат следите от остъргване с нож на каменен прах от каменните сводове на портика около откриития двор, смятан за лечебно-магическо средство. Вероятно тази практика води началото си от поверието, според което когато Мария започнала да кърми Младенеца Христос в една пещера, няколко капки от нейното мляко паднали върху малка скала, която веднага се стопила. Оттогава кърмачките, които нямат мляко, отивали в тази пещера, остъргвали

малко прах от скалата, добавяли я към вино или бульон и я изпивали, след което веднага усещали как гърдите им набъбват (Centini 2000; бълг. превод: Чентини 2005: 502).

Сакрални знаци. Ако за човека ролята на апотропеи са играли предметите, прикрепени към тялото или дрехата, за обитаваните от него постройки или носени от него на видно място предмети с декоративен или символичен характер това са били врязаните върху тях магически знаци. Обичаят е известен от дълбока древност у различни народи и у нас може да се види проявлението му в знаците, изсечени върху строителни материали от центровете на Първото българско царство (Бешевлиев 1939: 12; 1981а: 70–72; Beševliev 1981: 367–371), врязани върху стените на глинени съдове и върху серия от метални предмети – медальони и пръстени (Аладжов, Ж. 1999: 30–32). Знакът в крайна сметка е трябвало да защити човека, но в косвен порядък, осигурявайки едновременно защитата на човека и използваните от него сгради и предмети. Допуска се, че знаците са могли да осигурят защита и на животни. Като доказателство се привежда твърдението на Йоан Екзарх, че бойните коне преди война се бележели с царския печат. При определени случаи тамгите са могли да служат като магическо средство за обезвреждане на враг, а заличаването им вероятно е вещаело лоши последствия за рода или индивида, който се е явявал техен символичен притежател (Овчаров 1997а: 166–182).

Раждане от крава. Когато преминава към управлението на втория български цар Испор, авторът на Българския апокрифен летопис от XI в. казва, че той бил „детище, носено в крава 3 години". Този израз е бил предаван по различен начин, в повечето случаи погрешно (по Рашев 2005а: 65–67). Първият български автор, занимавал се с летописа – Й. Иванов – изрично посочва, че „Испор се ражда, бидейки носен в крава". Този превод е поправен от Ю. Трифонов без специални обяснения. Той приема, че стоящото в летописа „*в краве*" („в крава") е грешка на преписвача, който уж заменил „*в*" с „*б*", така че трябва да се чете „*в крабе*" („в кошница"). В първото издание на антологията си Ив. Дуйчев превежда „в крава", но във второто, също без обяснения, изписва четенето на Ю. Трифонов „*в крабе*". На пръв поглед наистина изглежда по-логично дете да бъде носено в кошница, а не в крава. И вероятно поради това погрешният превод е възприет и от историци, и от литератори. Мотивът за детето в кошница е нашироко разработен от Ив. Венедиков с привеждане на примери за знаменити исторически и митични лица, които са подхвърлени по различни причини в засмолени кошници и пуснати на вода – от Мойсей до Крали Марко – примери, повечето от които преди това вече са били посочени от Дж. Фрейзър (Фрейзър 1989: 281). Последният от тези примери се отнася за деца, носени в кошници, окачени на конски седла, и има битов, а не мито-ритуален смисъл (Венедиков 1995: 235). Нова насока в тълкуването на израза свързва кошницата с данните за походен трон – кош и с връзка между имената Боспор – Испор като спомен от местата, откъдето на походен трон Аспарух се отправил към Дунав (Георгиев 2005в).

Правилното четене и превод „в краве" все пак са запазени от някои автори, които за съжаление не са разгледали истинския смисъл на този символ. Това е особено ясно посочено от Ив. Добрев, който изрично посочва неоснователността на втория превод на Ив. Дуйчев, като търси връзка между кравата на Испор и легендите за крава (вол, сърна, кошута), която показва път, каквато е и разказаната от Прокопий Кесарийски легенда за кошутата, показала пътя на утигури и кутригури през Меотидския провлак (Добрев 1982: 29, бел. 29). Т. Моллов допълва тези наблюдения, като привежда вярването за великата богиня-майка прародителка, „рогата майка", респективно крава или кошута, посочвайки сходни легенди у тюрко-монголските народи (Моллов 1997: 33–35). От своя страна С. А. Иванов свързва мотива за раждането на Испор от крава с индоевропейската митология, а не с преданията на азиатските номади (Иванов, С. 1991: 133).

В българската народна култура липсва спомен за митологично-култово значение на кравата. Такова значение обаче е известно във вярванията на някои древни народи, както и у съвременни примитивни народи. В египетската митология кравата е символ на плодородие. В текстове от пирамидите се казва, че Великата крава е бременна с фараона; слънчевият бог Ра се издига от световния океан на рогата на крава, която се превръща в небе; богинята Хатор се олицетворява с небесната крава; в рисунка от една пирамида фараон суче мляко от небесната крава. В хетско-хуритската митология богът на

слънцето, влюбен в крава, се превръща в юноша, кравата забременява от него и ражда син – човекът (Мифы 1: 5–6; 2: 441). Дж. Фрейзър привежда библейския разказ за Яков, по-малкият син на Исаак и Ребека, който си послужил с измама, за да се представи за по-големия си брат Исав и така да бъде благословен от баща си, както се полага на първороден наследник. Яков се облякъл в дрехите на брат си и за да наподоби неговата силно космата по рождение кожа, по съвет на майка си Ревека, покрил ръцете и врата си с кожите на яретата, заклани, за да се приготви любимото ястие на Исаак. Тъй като от старостта зрението на Исаак било силно отслабено, той се доверил на космагите ръце на Яков, мислейки, че пред него е Исав, и така по-малкият син получил бащината благословия (Битие: 27). По този повод Дж. Фрейзър посочва примери за обред, свързан с „раждане" на дете от различни животни – коза, овца, овен, крава. Обредът се извършвал понякога само от жени и представя ново раждане на детето на възраст от три до шест години. Той се изразява в привързване на части от кожата от закланото животно към ръцете и краката, обвиване на тялото с шкембето, булото и червата, мазане на челото с кръв или със съдържанието на шкембето и червата. В Индия е документиран запазен до XIX в. обред на повторно символично раждане на дете от крава чрез различни символични действия (Фрейзър 1989: 222–240). Той е преживелица от многовековния, запазен в тази страна и днес култ към богинята-крава (Камбъл 2004: 48, 49, 52, 73).

Тези примери показват, че в летописа е запазен спомен за древно поверие, свързано с раждане на дете от крава. То трябва да е било смятано като гаранция за особените качества, които подобни деца – бъдещи владетели, водачи, жреци и др.под. – е трябвало да притежават, за да изпълняват успешно функциите си. Аспарух е роден от богинята-крава, за да получи легитимност за владетелската си функция.

Динамизъм (орендизъм)? В. Бешевлиев приема, че прабългарите, „както всички тюркски народи", вярвали, че светът е изпълнен с една свръхестествена сила, която се съдържа в някои предмети или в хора с по-особен статут. Като заимства термина, употребен по този повод от Л. Морган за ирокезите, той я нарича орендизъм или динамизъм. Тя се съдържа в кръвта или в черепа на човека и това обяснява данните за безкръвно убийство на хора и животни и обичаят за правене на чаша от череп на знаменит противник. Според него към орендистичните представи трябва да се причислят редица вярвания и действия като почитане на камъни, носене на амулети, носене на конска опашка като бойно знаме, клетва в меч (Бешевлиев 1939: 10–27). По-късно към тези представи пряко са отнесени само някои от тези действия и представи (Бешевлиев 1981а: 67–73; Beševliev 1981: 356–360). Според по-новата терминология това поверие може да се смята за една от универсалните йерофании (по определението на Елиаде 1995: 13 сл.). Те са засвидетелствани в религиозно-магическите схващания и практики на човешки общности във всички краища на света. Те не съставят конкретна форма на религиозен живот, а по-скоро са обща черта в отношението на човека към света, зад която стоят всички конкретни форми на това отношение – магическите обичаи, вярвания и практики.

VIII.2б. Магически практики

Жертвоприношения. В 41-и Отговор на папа Николай I се говори за хора, които „принасят жертва на идоли, извиват шията си пред бесове и им принасят жертва" (ЛИБИ II: 92). Личното участие на владетеля в принасяне на жертва в особени случаи е засвидетелствано във връзка с обсадата на Константинопол през 813 г. Тогава Крум принесъл в жертва хора и животни по повод победата (Бешевлиев 1939: 40–41; 1992: 124, 127). Според Ив. Дуйчев жертвоприношенията на хора и животни едва ли са били практикувани само от прабългари. Като напомня сведението на Прокопий Кесарийски за принасяне на жертва у славяните още в VI в., той посочва и други примери от славянския свят в по-късно време, като приема, че такава практика е могла да съществува не само у прабългарите (Дуйчев 1950: 16–18). В жертва били принасяни т.нар. първаци – първите плодове, първите животни (Бешевлиев 1939: 41–42; 1981: 79–80; Beševliev 1981: 374–375). В случая може да става дума за обичай от домашната обредна практика на славяни и прабългари, но също и да се проверява становището на римската църква за практика, позната още у евреите и вероятно проникнала в България с първите християнски мисионери. Човешките жертвоприношения са

древна и универсална практика (Елиаде (Прозорец): 209–212).

Вероятен спомен от езически обичаи за принасяне на хора в жертва се съдържат в „Беседа против богомилите" на презвитер Козма. В полемиката с еретиците е казано: „Кой не се радва, като вижда кръстове по високите места, където по-рано хората принасяха жертви на бесовете, като колеха своите синове и дъщери?" (Козма б. г.: 10). Тези силни думи може би отразяват до известна степен реалности от българското общество, но не може да се изключва и възможността авторът да се позовава на Библията, която изобилства с подобни описания топоси (Фрейзър 1989: 185).

Очевидно жертва е била принасяна в знак на молитва или благодарност към небето и небесните божества, но и по различни други поводи. Още у славяните през VI в. освен на бога – създател на мълнията, анти и склавини принасяли жертва при оцеляване от болест или на война (ГИБИ II: 126). Като форма на жертвоприношение би могла с известна условност да се приеме и погребалната трапеза (тризна) у славяните, както и прабългарската практика да се извършва жертвоприношение за починали сродници (ЛИБИ II: 120). Жертвоприношенията са били последвани – вероятно в по-особени случаи – от угощения, на които е могла да се поднася храна, осветена чрез съответни обреди. Сведения за такава трапези се съдържат у Теофилакт Охридски, според когото след жертвоприношение Омуртаг поканил знатния византийски пленник Йоан Кинам да вземе участие в пиршество. Според В. Бешевлиев този епизод е свидетелство за вяра в мистичната връзка между жертвоприносител и жертва, която се проявявала при ритуални угощения (Бешевлиев 1981а: 79–80). Въпреки възможността в цитирания извор и домашните богословски съчинения да се прави алюзия с библейски текстове, жертвоприношението безспорно е играело важна роля в българското общество, включително и в християнско време. От една страна, авторът на „Чудо на св. Георги с българина" заявява, че княз Борис успял да се справи с езичниците като „…разори техните требища", отхвърлил техните „смрадни и нечисти храни", които у презвитер Козма са наречени „гъмни, измамни, смрадни и богоненавистни жертви". От друга страна, в същото произведение („Чудо на св. Георги с българина"), описващо епизод от българо-маджарската война от 894–896 г., се казва, че неизвестният по име българин се отправя на война и по този повод била направена църковна служба и извършена жертва чрез заколване на един вол, десет овце и десет свине. Месото било раздадено на бедните (ХИБ 1: 335–337; Иванов 1972:136–137). Този обичай напомня сведението на Прокопий Кесарийски за жертвоприношения, извършвани с молба за запазване на живота при болест и на война.

Гадания и молитви. Извършването на гадания и произнасянето на молитви е универсална човешка практика, но в изворите за средновековната българска история се съдържат бегли сведения за нея. Прокопий Кесарийски говори за гадания, извършвани при жертвоприношения. В „Чудеса на св. Димитрий Солунски" се твърди, че славянският „екзарх" Хацон поискал според обичая си да узнае чрез гадание дали ще влезе в нашия богохраним град" (ГИБИ III: 133). В Словата на Григорий Богослов фразата „един прокобата на птиците гледа" (ХИБ 1: 194) явно се отнася до гадания, извършвани чрез птици. В 35-и Отговор на папа Николай I се говори за игри и пеения – вероятно ритуални действия на жреците-колобри (Бешевлиев ги приравняна с тюркските шамани), които се стремяли да повдигнат с песни, гадания и екстатични танци бойния дух на войската и да обезсилят със заклинания противника (Бешевлиев 1981а: 83–84). Изглежда християните също вярвали в силата на тези магии, защото понякога неуспехите на византийците в сблъскванията им с „варварите" се обяснявали като резултат от действията на „варварските" жреци. Заклинанията и гаданията в еднаква степен ще са били практикувани и от прабългари, и от славяни, както показват редица примери (Дуйчев 1950: 22–24). Форма на гадаене е било тълкуването на сънища, за което споменава презвитер Козма: „...не са християни, щом... вярват в срещи (?) и сънища и във всяко сатанинско учение" (Козма б. г.: 77).

Сведенията за молитви са крайно оскъдни. В 41-и Отговор на папа Николай I се казва само, че българите принасяли жертви на идоли и свивали колене пред тях (ЛИБИ II: 92). Вероятно тези действия са били съпровождани с молитви. Съдържанието им остава неизвестно.

Клетва. Според т. нар. Клоцов сборник се забранява да се извършва *поганскыйен присенгы* (Добрев 1985: 153) – обичай, който в края на

IX в. още не е бил забравен. В „Слова на Григорий Богослов“ се съдържа сведение за клетва в дрян: „Един, като забива на видно място дрян – клетва прави“ (ХИБ 1: 194; Коцева 1980: 247). В това свидетелство може би трябва да се търси първообразът на запазения до наши дни обичай да се сурвака с дрян за здраве и да се гадае с пъпките му за късмет и благополучие (Арнаудов 1912: 96–97). Причината за използването на точно този храст е относително ясна – от една страна, той се отличава с най-здрава дървесина, а от друга – пръв се пробужда за нов живот през зимата, което го превръща в идеален символ на крепкост и виталност (Венедиков 1983: 107). В същия източник се съдържат данни и за други начини на правене на клетва: „Друг клетва с човешки кости прави“; „Друг на мощи лъжливо се кълне“ (ХИБ 1: 194–195; Коцева 1980: 247). Трудно е да се прецени дали става дума за езически или по-скоро за християнски обичай, при който се порицава неискреното отношение към светите кости на християнските мъченици. Лъжливото произнасяне на клетвата се е считало за провинение спрямо вярата.

Най-пълно е документиран клетвеният обред при сключване на мирен договор. Той е предаден от византийски източници по повод сключването на българо-византийския мирен договор от 815 г. по време на управлението на Омуртаг и Лъв V. От тях най-ранен извор е житието на патриарх Никифор, написано от дякон Игнатий. Стремейки се да обрисува действията на императора иконоборец като отстъпник от вярата, авторът на житието твърди, че василевсът допуснал непростим грях, като извършил клетвения обред по езически (български) начин пред очите на столичното население и позволил на българското пратеничество да се закълне над евенгелието и кръста (ГИБИ IV: 36–37). Същото известие повтарят и двама автори от X в. – Йосиф Генезий и Продължителят на Теофан (ГИБИ IV: 323–324; V: 113–114). Съществуват известни противоречия в детайлите на описаните прабългарски клетвени ритуали. Според Дякон Игнатий императорът излял вода на земята от един съд, обърнал собственоръчно конски седла, хващал тройно сплетени ремъци и издигал нависоко трева, като придружавал действията си с проклятия, които трябвало да го застигнат в случай на нарушение на договора. Продължителят на Теофан пък споменава, че василевсът призовал за пазители и свидетели кучета, на които езичниците също принасяли жертви, собственоръчно ги заклал и придружил действията си с нецитирани от анонимния автор прабългарски ритуални формули.

В българската историография темата е разгледана още от В. Н. Златарски и Г. Кацаров (Златарски 1905 = 1972; Кацаров 1912). Те оценяват и тълкуват известията по различен начин. Според В. Златарски трябва да се отдаде приоритет на версията на дякон Игнатий, тъй като той е съвременник на описваните събития. Той е убеден, че сведението на Теофановия продължител е почерпано от лаконичното описание на Генезий и е „обогатено“ с информация за друг езически народ, следователно не отговаря на историческата истина (Златарски 1972: 181–189; 1994: 434–441). Известно основание има корекцията в превода, предложена от Златарски, тъй като е по-вероятно кучетата да се явяват жертвени животни, отколкото обект на култ (Златарски 1994: 437–440). В. Бешевлиев заема компромисна позиция по този въпрос като допуска, че в някои случаи обожествените животни могат да бъдат едновременно обект на почитание и на жертвоприношение. Той изтъква възможността двата основни източника – житието на патриарх Никифор и Продължителят на Теофан, използвайки паралелни източници, да са отразили различни моменти от едно и също събитие. По всяка вероятност дякон Игнатий е предпочел да представи само по-приемливите от християнска гледна точка ритуали, докато вторият автор, живял много след описваните събития, е акцентирал върху най-фрапиращите страни от тези обреди (Кацаров 1912: 117–120; Бешевлиев 1939: 50–56; 1981: 81–82; Beševliev 1981: 376–380). Съдържателен анализ на изворите и на полемиката до края на 30-те години, както и редица основателни допускания при възстановяването на клетвените обреди прави Ю. Трифонов (Трифонов 1937).

В 67-и от Отговорите на папа Николай I се казва, че в България съществувал обичай за заклеване в меч (ЛИБИ II: 107). Вероятният смисъл на тази клетва се е изразявал в пожелание престъпилият клетвата да бъде наказан с меча. В. Златарски приема, че тази клетва се използвала често в ежедневието и в съдебната практика, което донякъде я противопоставя на тържествената договорна клетва, разгледана по-горе. Използвайки известието на Менандър за клетвата на аварския хаган Баян пред пълковод-

ците на Маврикий, той достига до извода, че тя вероятно е представлявала тържествена формула, която се произнасяла пред собственото оголено оръжие (Златарски 1972: 181–182, 187–188). По-късно В. Бешевлиев допълва разсъжденията му с предположението, че по време на заклеването мечът бил забиван в земята (вж. също Кацаров 1912: 114). Освен това той привежда и примери с клетва пред меч у древните германци и авари (Бешевлиев 1939: 49–50; 1981а: 80–81). Според Ив. Дуйчев клетвата в меч едва ли може да се приеме само като обичай с „турански" произход. Той сочи примери за подобен обред и у славяните (Дуйчев 1950: 18–19).

Магия за дъжд. В „Слова на Григорий Богослов" се казва: „Един прави служба на кладенеца, като иска дъжд от него и като забравя, че бог от небето дава дъжд" (ХИБ 1: 194; Коцева 1980: 247). Това е единственото средновековно сведение за подобна магия. Съществувалите доскоро у нас обичаи за измолване на дъжд – Герман и Пеперуда, имат очевидна връзка с това сведение на цитирания извор. В 56-и Отговор на папа Николай I се обсъжда въпросът на българите „дали на всички ви е позволено да нареждате във време на суша пост за изпросване на дъжд и да устройвате молебен" (ЛИБИ II: 101). Папата разрешава това, имайки предвид църковната форма на обред, който без съмнение ще е съществувал и преди покръстването.

Пречистване. Очистването с вода (т.нар. lustracio) се е практикувало от много народи и е един от универсалните магически обреди. За наличието на този обичай у прабългарите свидетелстват фрагментарният надпис № 3 от Силистра и анонимният византийски извор Скриптор инцертус, където се говори за действията на Крум при стените на Константинопол (срв. тук по-горе). Предполага се, че ритуалното умиване с вода на хана и попръскването на войниците е имало за цел по магически начин да осигури здравето и благоденствието им. Допуска се, че е била предпочетена морска вода, но не заради близостта ѝ до прабългарския стан, а защото битувало вярване, че тя притежавала по-голяма очистителна сила (Бешевлиев 1981а: 85). Не е изключено обаче с описаните ритуали да е потърсена помощта на някой морски дух, който вероятно се е приемал за по-могъщ от тези на реките, както допускат други автори (Кацаров 1912: 119).

Писмени сведения за магическо пречистване с огън при прабългари и славяни липсват. Съществуването на подобен обичай се потвърждава косвено от ритуалното прескачане на огньове на Благовещение, както и от практиката да се пали „жив = нов огън" по време на епидемии и да се прекарват през него хора и добитък. Впрочем този ритуал е характерен за много индоевропейски народи (Венедиков 1983: 185, 241–243).

Магия и ритуал за завладяване на град и дворец. По време на обсадата на Константинопол, след като извършил жертвоприношение и пречистване с морска вода, Крум „поискал от императора да забие копието си в самата Златна врата" (ГИБИ III: 289). Scriptor incertus добавя, че той обкръжил града и направил вал около него (ГИБИ IV: 20). Второто известие е твърде лаконично, за да може да се разбере дали валът е достатъчно високо и ефикасно отбранително съоръжение или, което изглежда по-вероятно, символична рамка – ров, означаващ намерение и пожелание за превземане на града. Може да се допуска още, че прокопаването на ров около обсаден град е материален израз на магия за неговото превземане. Несъмнен ритуално-магически контекст има първото известие. Забиването на копие в главната порта на града е означавало символичното му превземане. То напомня аналогичното действие на византийския император Теофил, на когото било предсказано че ще забие ромфеята си в медното гумно на българите (вж. тук по-горе). Не е понятно защо за това действие Крум е трябвало да иска позволение от императора. Вероятно авторът на известието съзнателно е смекчил желанието му или е прикрил реално действие.

Магически триумфални обичаи и акламации. С „орендистични" вярвания В. Бешевлиев свързва и обичая за пиене от чаша, направена от черепа на убит противник. С нея пиели освен вода още кръв или алкохолна напитка. Широкият кръг от примери, събрани от него, показва този обичай у скити, келти, хуни, жуан-жуан, печенеги, вероятно кумани и у някои примитивни народи от Азия и Австралия. У нас обичаят е засвидетелстван чрез сведението за обковаването от хан Крум със сребро на черепа на византийския император Никифор (802–811), убит в България. От тази чаша Крум карал да пият славянските вождове, които взели участие в разгрома на Никифор. Това се тълкува като маги-

ческо средство за приобщаване на тези вождове към българския владетел (?) или като магически способ силата на императора да премине у пиещите (Бешевлиев 1939: 17–22). Преди всичко това е един символичен жест на триумф над победения противник, в случая византийския император. Настоява се да не се абсолютизира тълкуването на този обичай само като прабългарски поради сведения за по-широко и по-древно разпространение (Дуйчев 1951: 92–93).

Газенето с крака бил още по-директен символичен израз на триумф. След превземането на Адрианопол през 813 г. Крум стъпил с крак върху шията на местния архиепископ Мануил като символичен знак за победа. В Чаталарския надпис на Омуртаг на владетеля се пожелава да гази с крака си византийския император вечно („докато тече Тича"). Смята се, че този символичен жест на триумф има източен произход и е получил широко разпространение сред гърци и римляни. У българите е зает от Византия (Бешевлиев 1958: 7–15; 1992а: 823–830).

Пожеланията за дълголетие са стояли в основата на поверие за осигуряване на дълъг живот. В три надписа, съобщаващи за строежи – два от времето на Омуртаг и в един от управлението на Маламир – е изразено пожелание владетелят да живее 100 години. В два от надписите това се предоставя на бога („нека бог да го удостои да преживее сто години" – Търновски надпис, Маламиров надпис), в един пожеланието е анонимно. Приема се, че вероятно обичаят е зает от византийския дворцов церемониал, където подобни пожелания за дълголетие (гр. *полихрòниа*) са добре познати и често използвани (Бешевлиев 1958: 17–19; 1992а: 82–83).

Духове и шамани. Наличието на шаманизъм у праславяните, респективно у българските славяни, се реконструира въз основа на индоевропейската глаголно-именна наставка *es (*s), която присъства в славянски думи, за които се смята, че отразяват мирогледа или поведението на шамана по време на обреда: *махати* „махам с ръце", *тронсон* „треперя", *небо-небеси* „небе", *древо-древеси* „дърво" и др. Тези думи имат, според нас, широко значение и могат да отразяват и други състояния и представи, за да бъдат преки свидетелства за шаманизъм или вяра в духове у българските славяни, което, впрочем, може да се допуска по принцип като универсално човешко поверие и практика. По-важно е да се отбележи наблюдението, че след X в. в славянските езици броят на формите с наставка *es не расте, а намалява. Това може да означава, че през ранното средновековие у нас представите и вярванията, които са отразени в тези форми, вече са били изживени, а древното светоусещане и мироглед, които са ги породили, са се разпаднали отдавна (Добрев 1982: 32–33). Тази констатация се признава, но и същевременно се коригира с предположението, че шаманският мироглед на праславяните е бил все още действен при идването им на Балканския полуостров и че при съприкосновението му с местното християнство дори е познал известно усложняване. На тази база е извършено реконструиране на явлението чрез привличане на някои изобразителни паметници от IX–X в. (главно рисунки-графити) и преди всичко на българския фолклор. То е наречено „българско шаманство" (Калоянов 1995; 1995а; 2003). Доколкото определянето на повечето избрани рисунки-графитни като изображения на шамани (Овчаров 1981а) не е сигурно, основният източник остава фолклорът. В него безспорно се откриват черти на шаманския мироглед, обусловен от представата за триделната индоевропейска структура на света. Не е възможно обаче да се установи кога точно е намерила словесен израз тази представа. Съвременна ли е тя на Първото българско царство, или е по-късен продукт? Пълното отсъствие на преки данни по този въпрос не позволява да се смята, че записаните през XIX в. народни песни са песните от VII–IX в. Подходяща аналогия в това отношение са историческите песни. Най-ранните са посветени на събития от последната четвърт на XIV – началото на XV в. Не е запазен спомен за нито един от героите и сюжетите на Българския апокрифен летопис от XI в., в който е изложена историята на Първото българско царство. Подобно развитие трябва да се предполага и за останалите групи народни песни. „Шаманските" елементи в тях отразяват вероятно устойчивия тип на индоевропейския мироглед и запазени в него шамански реликти, оцелели в християнска среда, но не и практиката на шаманизма в неговата естествена, т.е. езическа среда. Изразът „фолклорно шаманство" (Калоянов 2003: 77) много точно отразява същината на едно явление, което не може да се използва пряко при реконструкция на религиозно-духовния живот и по-точно – на шаманството през ранното българско средновековие.

Първите данни за прабългарското шаманство са събрани и обобщени от В. Бешевлиев.

Твърдението на ал-Масуди, че „борджаните са от религията на магите“, засега е единственият писмен източник за него (Бешевлиев 1939: 37 сл.). Шаманизмът е изграден върху схващането, че светът е населен с добри и лоши духове. Контактът мужду тези сили и човека се осъществява от лице с особени качества, наречено шаман. Чрез различни техники, храна или алкохол то е в състояние да изпадне в транс и да пътешества в трите сфери на света – земна, подземна и небесна с помощта на своите помощници животни (Бешевлиев 1981а: 78, 83–84; Beševliev 1981: 380–388; Басилов 1984; Алексеев 1984; Елиаде 2000; Мюлер 2001). Сведението на Лиутпранд за цар Симеоновия син Боян (Вениамин), който дотолкова изучил магията, че можел да се превръща от човек на вълк и всякакъв друг звяр, обикновено се тълкува като знак, че е познавал практиката на шаманизма. Едва ли тя е могла да бъде запазена толкова късно, и то в семейството на второто поколение християнски владетели. Допуска се, че всъщност става дума за разпространената по онова време магия във Византия, заниманията с която, модни в аристократичните среди, не означавали отричане от християнството или еретизъм (Дуйчев 1945: 12–15). Наскоро бе обърнато внимание, че свързването на Вениамин с вълк може да бъде спомен от библейския Вениамин (Бит. 49:27), наречен „граблив вълк, заран лов ще яде, а вечер плячка ще дели“ (Калоянов и др. 2007: 38).

„Бесовски“ игри и песни. Презвитер Козма твърди, че не могат да бъдат християни онези, които „пият вино с гусли, танци и бесовски песни“; „повече тичат по игри, отколкото в църква“, „обичат повече кощунниците (?) и песните, отколкото книгите“ (Козма б. г.: 76–77). В 35-и Отговор на папа Николай I (ЛИБИ II: 89) се говори за игри и пеения, последвани от заклинания и гадания преди сражение (Бешевлиев 1939: 44–45). Вероятно и в двата случая става дума за езически по своя характер игри и песни, които са несъвместими с християнството и поради това папата ги забранява. В 47-и Отговор се забранява и отдаването на игри по време на Четиридесетницата (ЛИБИ II: 97). Както е показано с примери, те не са могли да бъдат само прабългарски, тъй като са познати и у славяните (Дуйчев 1950: 22–24). Лаконичността на сведенията не позволява да се уточни характерът на тези „бесовски“ игри, песни и ритуали. Многобройни фолклорни примери и съпоставки с народните обичаи на други етноси разкриват до известна степен какъв би могъл да бъде той. Като наследство от стари военни игри или шамански ритуали може би трябва да се приемат разпространените на територията на някогашната средновековна българска държава (днешните България, Румъния, Молдавия, Македония и Унгария) русалийски игри. Основание за подобно предположение могат да бъдат следните характерни особености на тези игри: 1) пълното скъсване с християнските традиции по време на ритуалното обикаляне на дружината; 2) изпълняването на буйни екстатични танци, имащи за цел магическото лекуване на болни; 3) наличието на строга военна организация и наследяването на главатарския (ватафския) пост. За древността на тези практики свидетелства употребата на термини като „прот“ и „примикюр“, широко използвани по време на Второто българско царство. Логично звучи предположението, че цитираните гръцки военни звания са изместили по-стария тюркски термин „ватах“ = ватаф със значение „дружинник“, началник на войскова част. Фактът, че русалийските игри не са свързани тематично с древния римски празник на мъртвите Розалии подсказва, че те произлизат от стари български ритуали и случайно са съвпаднали по дата със задушницата на местното население. Наличието на хладно оръжие, знаме, магически тояги, както и очистителното поръсване с вода, което има далечна аналогия със свещенодействията на Крум под стените на Константинопол, навеждат на мисълта, че тези игри първоначално са били характерни за младежките военни обединения и едва по-късно са се трансформирали в средство за магическо лекуване и прогонване на злите сили (Венедиков 1983: 109–110, 168–183; Калоянов 2000: 30–38, 200). Предполагаемите тракийските елементи в тях (Стефанов 2004) са вероятни, но недоказуми поради липса на обективни данни за това доколко назад във времето е допустимо да се използва ретроспективният метод.

Езически магически елементи в християнския обред. Официалното въвеждане на християнството в България не ще е означавало бързо и пълно скъсване с езическата древност. Твърде рано новият официален религиозен култ се обогатил с елементи, характерни за т.нар народно християнство, различно от строго официалното християнство на клира и аристокрацията, както това е добре документирано за ситуацията в За-

падна Европа (Гуревич 2005: 237 сл.). Както се изразява този автор „магията, която църквата гонела през вратата, се връщала в нейната собствена практика през прозореца“ (Гуревич 2005: 238). Сакрални от църковна гледна точка церемонии, благословии, ритуали (причестяване, кръщение, погребение), жестове (кръстене, кланяне) и особено използвани в ритуалите предмети като свещи, светена вода, сол, хляб, вино, камбани и др., необразованата прослойка от вярващите е схващала като проява на старите магически религиозни практики. Може би най-ярко езичеството е напомняло за себе си в църковните церемонии и ритуали, свързани с осигуряване на добра реколта предимно чрез измолване на дъжд, предпазването ѝ от вредни животни, ритуали за добра реколта и др. В крайна сметка всичко това е отразявало в една нова форма борбата между силите на доброто и силите на злото – основата на езическия светоглед (Гуревич 2005: 259). У нас конкретни данни в тази насока почти липсват, макар че подобно запазване на езически практики и схващания отлично се илюстрира от фолклора и народната митология. Правилно е посочено, че Българският апокрифен летопис от XI в. е съставен от позицията на народното християнство и поради това е придобил подчертана митологична структура, а езическият период от историята на България е намерил подобаващо място и оценка, макар и в силно редуцирана форма (Моллов 1997: 31–34). Типичен пример за съжителството на християнски и езически елементи са съчиненията на богомилите и историко-апокалиптичната книжнина от XI–XII в. Те са предшествани от една емблематична за старобългарската литература фигура – тази на презвитер Йеремия. Съвременната наука вече не поддържа популярната в миналото теза за еретическия характер на творчеството му. В действителност „Повест за кръстното дърво“ (СБЛ 1: 274–288) представлява по-скоро опит да се обяснят на понятен за новопокръстеното население език реалии, които по някакъв начин влизали в разрез с българските традиции и светоглед. Някои елементи от цитираното съчинение наистина отвеждат към митологични първообрази. Не е изключено например в разказа за дърветата, от които били направени трите кръста, да се съдържа отглас от древния мит за Световното дърво.

Преплитането на елементи, наследени от езичеството, с християнски представи създава една твърде сложна обредна система. Някои магически практики, документирани в ново време (Герман, Пепуруда, ладуване, ритуално прескачане на огън, русалски игри, сватбени обичаи и пр.) несъмнено водят началото си от дохристиянските обичаи и ритуали, макар те да не са документирани в източници от епохата. Ярка и сигурна проява на езическия светоглед са и кукерските игри, в които някои автори са склонни да видят дори още по-стари езически пластове, принадлежащи на завареното тракийско население (Венедиков 1983).

Храмове, светилища, жреци. В настоящия момент не е запазена нито една постройка, свързана със славянските езически култове. Както бе показано (вж. гл. II.4б), интерпретацията на едно съоръжение от Кюстендилско и в Монтана като славянски светилища не е сигурна. Вероятно славяните устройвали оброчища под открито небе в съседство с река или вековно дърво. Култовите постройки на прабългарите са могли да бъдат, както показва каменният модел на юрта от Девня, леки шатровидни съоръжения или открити площадки, на които се раполагали каменни жертвеници. В аулите били издигнати солидни храмове, чиито останки обикновено се намират в непосредствена близост до представителните граждански постройки. Отглас от съществуването на езически храмове, идоли, жертвеници и жреци са понятията капище, кумир, требище, болван, жрец (вж. тук гл. VII и Калоянов 1993).

Данните за жречеството са лаконични. От надписи № 14, 65 и 69 (по Бешевлиев 1992) узнаваме названията на езическите прабългарски свещенослужители, както и някои подробности за йерархията и функциите им. Общото им наименование е *колобри*. Тази титла имала тюркски произход и освен при българите била регистрирана още при аварите (*боколобър*). Прякото ѝ значение е „пътеводител“ или „водач“ (Бешевлиев 1992: 71). Върховният прабългарски жрец носел титлата *кана боила колобър*. Той е бил един от шестте велики боили. Мирновременните му ангажименти са били пряко свързани с ритуално-обредните действия, извършвани във владетелския двор, с публичното честване на големи празници и победи и с най-важните моменти от ежедневието на ханското семейство и приближените до владетеля боили. Предположението за съвладетелски статут на върховния жрец (Калоянов

2003: 151–157) се основава на пресилено тълкуване на функциите му. Вероятността длъжността на *кана боила колобър* да е била поверявана на член от владетелското семейство не трябва да се пренебрегва, тъй като по този начин управляващата династия е могла да си осигури ефикасен контрол и монопол в религиозната сфера. В определени случаи, както показва надписът от Филипи, той е участвал във военни походи. Вероятно лично е определял подходящите за сражение дни и часове, извършвал е гадания за изхода от сражението и магически действия за обезпечаване на победа чрез ритуали, целящи обезсилването на противника, повдигане на бойния дух чрез песни, заклинания и игри. Има известни основания да се смята, че той е присъствал при сключване на договори. Под негов контрол се намирали нисшестоящи колобри, от които познаваме само *багатур боила колобър* (Бешевлиев 1992а: № 69), който вероятно е духовното лице в определена военно-административна област встрани от централната. Засега е трудно да се определи дали аварите, присъединени след 805 г. към българската държава, са имали право на религиозна автономия. Възможно е техният върховен жрец, *боколобър*-ът, да е запазил прерогативите си, но под юрисдикцията на българския *кана боила колобър,* или те да са се подчинили пряко на българския свещеноначалник поради сходството на двете езически системи и практики.

Съществува обаче и втора възможност за определяне функциите на това лице. При някои народи от тюркски произход съсловието на шаманите се дели на две големи групи – „бели“ (големи) и „черни“ (малки) шамани. Първите умеели да общуват с боговете (особено небесните) и често играели ролята на жреци, докато вторите умеели да контактуват само с духове и били специализирани в областта на „черната магия“ и окултизма. Едва по-късно се появила нова група шамани, „черно-бели“, съставена от лица, които можели да се „възнасят“ на небето и да слизат в ада, но тя не получила широко разпространение. Характерна особеност на посочените народи е, че те гледали с лошо око на „черните“ шамани и дълго не им позволявали да участват в жертвоприношения, посветени на небесните богове (Алексеев 1984: 214; Елиаде 2000: 162–166). Най-вероятно между колобрите и шаманите не е съществувала пълна тъждественост. М. Елиаде подчертава, че шаманът е преди всичко „екстатик“, който може да „общува“ с отвъдното посредством магически помощници и духове-пазители, но невинаги играе ролята на жрец (Елиаде 2000: 22–25, 80–98, 160–162). Това може да означава, че жреческият институт на колобрите е заемал ръководни функции в духовната сфера и е контролирал по някакъв начин действията на различните лечители и гадатели, каквито били шаманите. Броят на колобрите не може да се определи със сигурност. Опитите да се сведат до 100 души, до които Борис се допитал след акта на покръстването (Калоянов 2003а: 162–165), не са достатъчно обосновани. По-вероятно е в случая да става дума за разширен болярски съвет, в който са влизали и представители на жречеството.

Посвещаване на нови плодове и първаци. Според 89-и Отговор на папа Николай I българите питали дали „да се посвещават новите плодове и първаците“ (ЛИБИ II: 117). Очевидно става дума за жертва, която се принася от първите плодове, зърнени храни и животни за гарантиране на обилна реколта. Обичаят се свързва с прабългарите (Бешевлиев 1939: 41–42), но е съществувал и сред славяните, както и сред „древните“, както сам папа Николай I посочва в отговора си, разрешавайки извършването му и след покръстването (Дуйчев 1950: 15–16).

Магия за мрак. През 514 г. участващите на страната на бунтовника Виталиан „хуни“, сред които несъмнено имало и българи, предизвикали в едно сражение с редовната византийска войска чрез магия мрак. Настаналият на бойното поле мрак бил причина противниковите войници да загинат, налитайки в тъмни пропасти (ГИБИ III: 37). Дали подобни магически действия са били запазени у прабългарите и по-късно, не е известно поради липса на данни.

VIII.3. МИТОЛОГИЯ

Грифон? В силно повреден надпис от Силистра, описващ военните действия на Крум срещу Византия през 813 г., в края на изречение стои думата „грифон" (Бешевлиев 1939: 61–62; 1981а: 87; 1992: 124, 126). По аналогии се допуска съществуването у прабългарите на предания, свързани с грифон (Бешевлиев 1981а: 87–88; Beševliev 1981: 389–390), а изображенията на грифони върху съдовете от Наги сент Миклош се смятат за собствено прабългарски символи-апотропеи (Аладжов, Ж. 1999: 18–19). Приема се, че и други изображения на грифони от VIII–IX в. могат да бъдат материална следа от съществуването на митологични представи, свързани с грифона (Дончева 1996, табло I/1; III, VII/29; VIII/30; XII–XIV). Невинаги атрибуцията на тези паметници като изображения на българското изобразително изкуство е сигурна. Това се отнася главно за съкровището от Наги сен Миклош и сандъка от Терачина (Рашев 2003в: 166–167; Bálint 2004).

Българската митология от езическо време е била формирана предимно на историческа основа. Тя е отразена в две домашни исторически съчинения – Именника на българските ханове и Българския апокрифен летопис от XI в. Там фигурират имената на исторически личности, чийто живот и дейност са представени в историко-митологична светлина.

Авитохол и Ирник. Именникът на българските ханове, в който се съдържат тези имена, е особен паметник. В него са посочвани следи от митология, история и фолклор, определян е като ранноисторическо описание или като чист исторически жанр от типа на кратките хроники (нататък по Рашев 2006б: 9 сл.). Тук ни интересува само началото, където фигурират имената на Авитохол и Ирник, живели съответно 300 и 150 години, основателно определени като митологични герои (Бешевлиев 1981а: 87–88). Колебанията да се възприема тази част като чиста история се основават, съвсем естествено, на нереалните от историческа гледна точка кръгли години. От друга страна, историчността на тези две лица е несъмнена, така че трябва да виждаме в тези числа не толкова отглас от неясно историческо минало, от митология и фолклор, не неумение да се посочи и за тях реално време, което да придаде конкретност и единство на тази част от текста с другата, а особен, съзнателно избран подход към два големи исторически периода, които, взети заедно, са предисторията на същинската българска история. Двете имена отбелязват два терминуса – съответно „до" и „след" – спрямо достоверната историческа дата 453 г. – смъртта на Авитохол. Тази предистория, чийто азиатски период е означен с името на Авитохол, а европейският – с Ирник, е лишена от други имена, вероятно защото само Авитохол и неговият истински приемник Ернах-Ирник имат място в един специфичен тип историческо мислене, приложено за един не по-малко специфичен исторически период от време. Това мислене не схваща тяхното управление в точни години. Съставителят го означава с точност само за по-късните владетели, владетелите от историята, и демонстрира съчетаването им и историческия си усет перфектно, като преминава изненадващо от 150-годишния период на Ирник към двете години на Гостун и не се отклонява от своята историчност до самия край на Именника, като не си е позволил дори да закръгли там в месеци 40-те дни на управлението на Умор. За първите двама владетели цифрите са числови символи на големи исторически периоди, в които обаче според традицията няма място за други исторически личности. Именно исторически, а не митологически, защото едва ли е случайно, че началото, средата и краят на тези дълги периоди, предадени със закръглени цифри, имат своя историческа конкретност. Още В. Н. Златарски, позовавайки се на Й. Маркварт, а по-късно и О. Прицак, търсейки историческо съответствие за началото на 300-годишния Авитохолов период, посочиха събитията от средата на II в., довели до ликвидирането на севернохунската държава под натиска на племето сиен-пе (сян-би). Както и да се разшифрова конкретното значение на името Авитохол, изглежда то е оригиналният домашен гласеж на името, познато от латински и гръцки източници в неговата вероятна готска форма Атила (бащица). Тук е уместно да се напомни аналогията с домашната форма Курт и чуждата Кубрат. Да се твърди, че Авитохол и Ирник са само митологизирани герои, полубожества-полухора с функции на културни герои, представени изцяло в нереален, митологичен план, би било доста пресилено и твърде едноли-

нейно тълкуване. Легендарни са не посочените владетели, а историческите периоди на управлението им. Авитохол е получил в наследство един 300-годишен период, в който за българската историческа памет не се е намерило по-значимо име. Защото други имена все пак ще са били известни, те са познати и на чуждите летописци. Ако имената на хунските предводители в Азия от средата на II в. до 375 г. са неизвестни, от периода след преминаването на Волга са познати Баламбер (към 375 г.), Улдис, Донат, Чарато (около 400 г.) Мундиухос или Мундзуко, Мунджук – бащата на Атила (към 412 г.), Руа, Руга или Ругила (422–434), Бледа, брат на Атила (434–445) и най-после самият Атила (445–453). Бихме очаквали да бъде запазен спомен и да се отдаде значение на името и делото на Баламбер – владетелят, под чието успешно и доста продължително ръководство хуните навлизат и се утвърждават в Европа. Но това име по-късно не се споменава. Обратно, запазил се е споменът не за първия, а за последния хунски европейски владетел с неговото кратко 8-годишно управление. Изглежда поради неговата изключителна популярност той станал символ не само на част от европейския, но и на азиатския период от историята на западните хуни. Същото е и с Ирник, най-малкият от тримата му синове. Най-големият, Елак, загинал в борба с гепидите в 455 г. Вторият, Денгизих, бил убит от сънародниците си в 469 г. Така третият син Ернах-Ирник, който всъщност е реалният наследник на Атила, но за който след смъртта на баща му не знаем нищо, освен че отказал на брат си да воюва срещу Византия, зает с грижа да организира подвластната си земя, станал име-символ на 150-годишен исторически период. В рамките на този период, освен имената на неговите по-големи братя, са познати имената на още 13 хуно-български вождове: Мундо, Зилгибис, Глонис, Стиракс, Грод, Мугел, Булгар, Дронг, Хиниалон, Синион, Заберган, Сандилх, Анагай. Тези имена липсват в Именника. Макар да не извършил нищо значително, освен че наследил Атила, името на Ернах-Ирник било избрано да покрие целия този период така, че краят му почти да съвпадне с началото на самостоятелното управление на Курт-Кубрат. И това едва ли е случайно. Реално или въображаемо, Кубрат е могъл да се представя като пряк потомък на Ернах или на някой от неговите потомци, или пък е „сработило“ старото предсказание на хунските жреци, на което обърна специално внимание Ив. Венедиков, че именно Ернах ще бъде онзи от синовете на Атила, който ще възроди империята след криза. Така българската държава се изявява като непосредствен приемник на европейската хунска империя, прибавяйки към това и азиатския период от историята на западните хуни. Всичко това е исторично, наистина в една специфична форма, която чрез големите кръгли числа основателно смущава съвременното чувство за историзъм. Но тук липсват онези елементи, които биха придали неисторичност на един подобен текст и на подобен период от време – липсва епоним или нереално лице и тъкмо това е, което прави първата част на Именника преди всичко исторически текст. Бихме били несправедливи и свръхвзискателни към съставителя на Именника, ако поради някои несъобразности в датировките му (които могат да бъдат грешки и на преписвачите и преводачите, както се признава), наречем неговата работа съчинение по-скоро с филологическо, отколкото с историческо значение. Основателно и в най-новите анализи на паметника той се характеризира като историографско съчинение от типа на кратките хроники. Връзката му с фолклора, за което настояват някои автори, е толкова слаба, че само с много уговорки Авитохол може да бъде сравняван с подобни персонажи от други исторически описания.

Домашната езическа представа за началото на българската държавност и държава, отразена в Именника, здраво се придържа към историята и се пази от изкушенията на чистата митология и на фолклора, когато отразява етапа, преминал на територията на Азия. Дългият азиатски период е могъл да бъде запълнен с имена, но вероятно те щяха да придадат историческа недостоверност на текста, ако, например, тук бяха попаднали нереални исторически лица, Ной и неговите синове, културен герой, прародител-епоним, фолклорно-исторически персонажи и т.н. Дори с библейските години живот на първите двама владетели тази представа е исторична в най-пълната възможна за онова време и за съответния му тип историческо мислене. Записана в началото на християнската история на страната, тази представа не само че не се свени от своята езическа същина, но и при случай я подчертава и неприкрито се гордее с нейната старинност. Това е толкова по-впечатляващо, като се знае, че преводът на Именника е бил направен в об-

становка на екзалтация от новото християнско битие на българите. Всичко това издава големия респект, който преводачът на Именника е имал към стария текст и към историчността на събитията и лицата от далечната история.

Легендата за кошутата. Разказът на Прокопий Кесарийски за кошутата (за нея срв. и гл. VIII.1.д), която показала пътя през Меотидския провлак към нови земи за заселване на кутригурите, трябва да се определи като смесица от легендарни и исторически събития (Бешевлиев 1982: 39), като следа от епоса на прабългарите (Каймакамова 1984; 1990: 32) или като спомен за много ранно заселване на тюркски племена в Източна Европа (Пенева 1977: 151–152, 165), но също и като елемент от митологично мислене, основано на идеята за животно, което показва най-верния и кратък път към някаква цел (Рашев 2005а: 66 и бел. 34).

Легендарно-епични мотиви, свързани с реални исторически събития, но пречупени през особеностите на митологичното мислене, могат да бъдат сведенията за петимата Кубратовите синове, данните на Свидас за богатствата на Тервел, за законите на Крум и др. (Венедиков 1976: 195). Всички те имат за основа исторически личности или събития.

Слав, Испор и Изот. Историчността на митотворчеството се запазва и по отношение на събитията след образуването на Дунавска България, както това ясно се вижда от Български апокрифен летопис (БАЛ) от XI в. Настъпили са и неизбежни промени в изходните позиции и особено в характеристиката на персонажите от езическо време, тъй като съставителят е бил монах с подчертани провизантийски симпатии. Той изглежда не е знаел или съзнателно е забравил за съществуването на Именника. Използването на старозаветната идея за богоизбраност на българите и на божествена санкция за тяхното заселване на юг от Дунав („обетованата земя“) е заличило почти всички следи от тяхната най-ранна история. Авторът на летописа не знае нищо за отвъддунавския период от българската история, освен че някога българите пребивавали там като част от куманите – една историческа фантазия, а за азиатския период от тяхната история едва ли изобщо е подозирал. Идейното сходство между Именника и БАЛ, което се подчертава у някои автори, се изчерпва, по същество, само с общото им намерение да разкажат за началото на българската държава на Дунав. По отношение на използваните средства и историчността на информацията между тях лежи бездна. Основната разлика се състои в това, че Именникът дори със своите 300 и 150 години за първите двама владетели е исторически текст, а БАЛ – историко-фолклорен, а на места направо антиисторичен. Достоверен по отношение на два факта от общоисторически характер – преселението от изток и заемането на днешна Североизточна България (Карвунската земя), той е лишен от всякакви други точни факти, включително за първите български владетели и техните реални години на управление. Нещо повече, в съгласие с християнското си възпитание, образование и мировъзрение, неговият автор подминава езическия период на Първото българско царство, като поставя там само три имена – неисторическият цар Слав, царувал 119 години, историческият Испор-Аспарух (172 години) и Изот (най-вероятно Омуртаг), царувал 100 години и 3 месеца. Кулминацията от неточности от хронологичен и фактологичен характер е обявяването на няколко византийски императори за български царе. Прохристиянският и провизантийски дух на това произведение на апокрифната книжнина, както и на други подобни като „Тълкувание Данаилово“, са заместили историческата достоверност на текста за сметка на подсилването на легендарно-митологичните елементи. Старата българска представа за начало на държавност и държава, основана на историчност на имена и дати дори за такъв тъмен период като азиатския, е заменена с една историко-фолклорна представа, която дори в апологията си на владетелите от християнския период е пълна с неясноти, преувеличения, противоречия и грешки. И тук причината не е неосведоменост на автора. В летописа се е отразило едно ново време – време на изгубена държавност, която в представата на автора може да се замени с присъствието на една съседна християнска държава; време на очакваното второ пришествие, което не оставя място за обективно историческо мислене; време тревожно и смутно, когато нови враждебни етноси заливат българската земя. Ерозията на българската държава е предизвикала симетрична ерозия на историческото мислене, давайки предимство на легендарно-митологичното. Именно този подход ще се отрази по-късно при създаването на песните, чиито герои са исторически лица – Крали Марко, Секула Детенце, Янкула детенце и др., както и в онези (Калоянов 1979), в които личните имена

не позволяват да се установи дали те са отглас от исторически лица, или са „чисти" фолклорни персонажи.

Булгар. Легендата за Булгар – едно неисторично лице – е била създадена най-вероятно във Византия като израз на опита да се представи заселването на прабългарите и техния водач на юг от Дунав като федерати на Византия, а оттам да се внуши идеята за незаконност на българската държава (подробно у Рашев 2001а: 147–150; 2003б). Не може да се изключва, че в основата на този разказ лежат някакви стари предания за прародител, чути, заимствани и преработени във Византия съобразно политическата конюнктура през Х в. Нейният първообраз е могъл да бъде разказът за Испор в Българския апокрифен летопис. Но във формата, предадена от Йосиф Генезий и Михаил Сирийски тя е византийска легенда, основана на конюнктурни политически съображения.

Героят-конник. Голямата популярност на изображенията-графити на конник върху камък и предмети от метал бе основание да се формулира идеята за вероятното съществуване в езическо време на представа за анонимен герой-конник, най-монументалният израз на който е скалният релеф при Мадара (Рашев 1984б). Днес трябва да се уточни, че някои от използваните тогава паметници (кръглите пластини за пръстени, двойните печатчета-амулети) датират от Х в. и са образци, познати и във Византия. По принцип тази поправка не отменя възможността за късното масово визуализиране на една по-ранна, езическа представа, както впрочем това се наблюдава и при антропоморфните коланни апликации и амулетите-конници от Х в. Съществуването на този култ косвено се подкрепя от личностите в Именника и БАЛ, които са могли да бъдат възприемани като конници.

Културен герой? Данните за вероятното съществуване на герой-конник неправомерно се обединяват с тези за Тангра и се приемат като свидетелство за наличие на представа за „културен герой" (Овчаров 1997: 30–37). Липсват преки сведения за подобна представа. Тя изисква герой, който учи хората на нещо от решаващо значение за тяхното съществуване – донася огън, научава ги на земеделие, изобретява оръдията на труда и т.н. (Мифы 2: 25–28). Такъв герой, доколкото ни е известно, липсва и в българския фолклор.

Обяснението на един шевичен мотив от Западна България като „прабългарски митологичен сюжет" (Сефтерски 1992а) е недоказуемо.

VIII.4. КОСМОГОНИЯ

Преки свидететелства за представи и идеи за създаването на света липсват както за прабългари, така и за славяни. У презвитер Козма се съдържа фраза, която би могла да бъде косвен отглас от евентуално езическо схващане за сътворението на света: „Защото кой бяс някога се е противил на Божеството или е дръзнал да хули Божия свят, както еретиците? А що говорят? – Че не Бог е сътворил небето, нито земята, нито всичките видими неща ... а дяволът" (Козма, б. г.: 8, 35–36). Пряко сведението отвежда към източния дуализъм с вярването за злото (дяволът) като творец на света (Чолова 1988: 158–166). Според някои автори (Аладжов, Ж. 1985б; 1991б; Овчаров 1997а: 116 сл.; 2002: 113–117) прабългарите имали сравнително пълни знания за произхода и устройството на света. В това отношение се привеждат данните за почитане на небето и небесните светила, като се подчертава, че соларният култ е стоял в основата на тези възгледи. Посочва се, че е съществувала представа за троично устройство на вселената (небесно – земно – подземно), което било пренесено върху устройството на държавната територия (външна област, вътрешна област, хански център) и на устройството на някои селища (Външен град, Вътрешен град, Дворец). Тук отново реконструкцията на представата за устройството на света е извършена въз основа на триделната структура на религиозния комплекс на източните тюрки и на сходната представа у североазиатските шамани, за която се допуска, че е била присъща и позната на прабългарите. Трябва да се припомни и хипотезата на В. Бешевлиев за символиката на седемлъчната бронзова розета от Плиска като визуален израз на слънцето и планетите от Слънчевата система (Бешевлиев 1981а: обр. 93; Михайлов 1995:

94–95; друга, по-правдоподобна интерпретация свързва паметника с християнска символика, срв. Georgiev 1995).

Някои знаци с кръгла форма се определят като „небесни, астрални и космогонични“ (Аладжов, Ж. 1988), но по същество не могат да се посочат като преки свидетелства за космогонични или космологични представи и знания.

Знакът, известен като „дама“, се обяснява като графичен модел на прабългарската идея за четириъгълния модел на света (Аладжов, Ж. 1980; 1999: обр. 10, 82; Стойнев 1985: 125; Драгова 1992: 22 и др.). Прегледът на разпространението му показва, че той е свързан изключително с паметници от християнско време и е опростена форма на лабиринта – старогръцкият символ, променил значението си в знак на заплетения труден път към Божи гроб, познат от серия християнски храмове от IV в. до XV в. (Рашев п. п. 3).

За специфично прабългарски се обявяват универсалните опозиции за обозначаване на пространството, мястото на човека в него, социалните групи и др. (Стойнев 1985: 70–120). Вън от съмнение е, че тези универсални човешки представи са били познати и на прабългарите, но оригиналните данни са твърде малко и представянето им като система се основава почти изцяло на реконструктивен подход

VIII.5. БЪЛГАРСКИЯТ ПАГАНИЗЪМ

Изложените данни за религиозно-култовите и магически представи и практики е основание да се предложат следните обобщени характеристики на българското езичество.

Езичество с „две лица“. Мозайката от тези представи и практики очертава, макар невинаги достатъчно ясно, образът на едно „езичество с две лица“ (Драгова 1992). Може да се приеме, че универсалните за домонотеистичния период вярвания за божествената същност на небето и други природни феномени са били в близка или еднаква степен характерни за двата етноса – славяни и прабългари. Вероятно и конкретните обредни действия за измолване на закрила и помощ не са се различавали съществено. Изглежда с общността на двете езически религиозно-магически системи трябва да се обясни липсата на данни за хронологически различия в преминаването към християнството на двете етнически групи.

Прабългарите: религия на аристокрацията и религия на народа. Ръководната роля на прабългарите е формирала от своя страна езичество на аристокрацията и езичество на народа. Култът към небето и изградените вероятно във връзка с неговото почитане храмове в ханските резиденции са придали на този култ същност на официално, държавно божество и вероятно са изисквали специална ритуално-обредна система. Официалният култ към Тангра се е намирал очевидно на едно доста ниско стъпало на развитие. Той е далеч от антропоморфизация и респективно от монотеизация, а е само най-важният от духовете. Това придава на тази религия като цяло белег на неразвитост (Венедиков 1995: 218–220).

Прабългарското население встрани от столицата и другите хански резиденции ще се е предържало към по-семпли догматични и обредни форми на култа към духа на небето, отдавайки предпочитание на по-близките до него зли и добри духове, обитаващи долу на земята. Това е могло да се изрази в по-голяма популярност на шаманизма и на магично-заклинателните обреди за осигуряване на здраве, предпазване от смърт по време на война, плодородие и здраве за домашните животни, т.е. един подход към духовния живот, който се отличава с присъствие на подчертан практицизъм и отсъствие на метафизичност. Подобен е обликът на българската църква днес и в близкото минало.

Религиозна политика, религиозна толерантност или религиозно равнодушие. Проблемът за налагане на определена държавна политика в религиозната област, засяган от някои историци мимоходом, е разгледан специално за пръв път от Г. Г. Литаврин. Според него има основания да се говори за особена религиозна политика, насочена към преследване на попадналите в България като пленници византийци християни по времето на Крум и Омуртаг, насилствени опити за принуждаването им да се откажат от християн-

нския бог както на масово равнище, така и по отношение на знатни пленници (Йоан Кинам), преследване и убиване на привърженици на християнството в средите на българската езическа аристокрация (Енравота). Антивизантийската политика на някои от ховете, главно от първата половина на IX в., се успоредява с тяхната антихристиянска дейност като израз на предварително формулирана религиозна държавна политика за налагане на прабългарското езичество в качеството му на държавна религия (Литаврин 1988). Към това напоследък се добавя, че тази политика е била насочена не само към византийците-християни, но и към славяните от централната и периферните области (Николов 2005: 100–101). Сочат се два по-характерни примера. В похода на Персиан в Солунската област и земите на смоляните взел участие кана боила колобър, който вероятно съзнателно е присъствал там като представител на „българската религиозна власт във войската" и организатор на предполагаемо налагане на прабългарската религия над славяните в тази област. Вторият пример е известното описание и миниатюра на угощението на хан Крум със славянските първенци след битката през 811 г., когато той обковал със сребро черепа на Никифор I и „карал да пият от него славянските вождове" (ГИБИ III: 283). Един нов превод на израза „славянските князе в обкръжението на Крум били *заставени* да пият..." е основание да се допуска, че те трябвало да заплатят споделянето на властта и разпределението на плячката с отказ от собствената си религия и приобщаване към религията на владетеля победител. Подобна интерпретация изглежда пресилена.

Вече е посочвано, че антихристиянските действия при Крум, Омуртаг и Маламир са епизодични, половинчати и непоследователни и това е било основанието на В. Н. Златарски да приеме, че те са имали по-скоро политически, отколкото чисто религиозни мотиви (Рашев 1996а: 43 с л-ра). Това добре се вижда от съдбата на двама видни духовни деятели, попаднали като пленници в България. При превземането на Адрианопол епископ Мануил бил повален на земята, а Крум стъпил на шията му в знак на триумф, но не го убил. Разсичането му станало в периода на безредици между смъртта на Крум и възкачването на Омуртаг. Йоан Кинам отказал на Омуртаг да участва в угощение след езическо жертвоприношение, но не бил убит, а само хвърлен в тъмница. В. Н. Златарски вероятно е прав, когато характеризира ситуацията във верската област като проява на индиферентност и толерантност. Отношението към християните се е изостряло в периоди на военно противопоставяне и е затихвало след това. Липсват каквито и да било преки сведения за конфликт между езичеството на прабългари и на славяни. Не е съвсем ясно дали собствено религиозни или политико-икономически мотиви са вдъхновили бунта срещу покръстването в 865 г. От 17-и Отговор на папа Николай I се разбира, че недоволството, избухнало поради това, че князът не дал „добър закон" (ЛИБИ II: 81), но не и „добър бог". В крайна сметка може да се приеме, че при установения синкретичен, лишен от догматика характер на прабългарското езичество, то е имало твърде слаби възможности да се превърне в доминираща държавна религия. Изглежда в религиозната област е съществувала толерантност, която граничела с религиозно равнодушие, и тъкмо това трябва да е била причината за сравнително бързото налагане на християнството в една среда, която близо два века се дистанцирала от него, подхранвана главно от политически, а не от чисто религиозни мотиви.

Заключение

БЪЛГАРСКАТА ЕЗИЧЕСКА КУЛТУРА: СЪСТАВКИ И ОСОБЕНОСТИ

Източници и съставки

Според традиционното схващане за състава на населението се обособяват три съставки на културата: славянска, прабългарска и местна провинциално-византийска (Станчев 1964: 40 сл.). Днес към тях могат да се добавят и други.

Славянското наследство. То се съдържа в двете раннославянски култури, които се създават през VI–VII в. в Долнодунавската равнина – Ипотешт–Къндешт–Чурел и Попина–Джеджови лозя I. Те оставят най-ясна следа в погребалния обред чрез трупоизгаряне. То е единствен обред в серия от некрополи от VIII–IX в., разположени предимно по двата бряга на Дунав, в долината на р. Тича (дн. Камчия) и в Средна Северна България. Запазва се в известен период и след покръстването, както показват данните от двуобредните некрополи с трупоизгаряне и трупополагане по християнски обред. Наследство от тези култури е жилището-полуземлянка, което става единствен тип масово жилище през целия период на Първото българско царство. Като отоплително съоръжение се налага каменната засводена печка. Характерната за някои райони на културата Ипотешт-Къндешт-Чурел глинобитна пещ, оформена в глинен блок, изрязан при изкопаването на жилищната яма, не се проследява след VII в. с изключение на отделни примери от Молдова. Не са познати след VII в. и характерните за тази култура керамични топки, подставяни в горивната камера или върху пещта за акумулиране на топлина. Не получава развитие своеобразният керамичен комплекс, съчетаващ керамика на ръка и на крачно грънчарско колело. Културата Попина–Джеджови лозя I оставя по-ясна следа в керамичното производство. В селищата край Дунав (Попина, Гарван, Бабово) ограничен брой направени на ръка гърнета се използват известно време заедно със съдове, изработени на грънчарско колело. Влиянието на урноподобните гърнета от некропола на селището при Попина се долавя във формата, размерите и пропорциите на големите гърнета-урни от некрополите в Разделна, Сату Ноу, Истрия (общо за славянската култура след 681 г. и нейните източници вж. Станилов 1986, II изд. 2002; Овчаров, Т. 1994).

Пенковската култура. Проблем, решаван досега нееднозначно, е наследството на Пенковската култура, която, както бе посочено погоре, се определя съответно като раннославянска или като постчерняховска, принадлежаща – във втория случай – на население от смесен произход, предимно иранско. Трябва да се напомни, че крайните югозападни паметници на тази култура достигат до границата със степта в района между реките Прут и Днестър (т. Iг). Териториално тя не е имала пряк контакт със зоната на левия бряг на Дунав. В нейното присъствие трябва да се различават два различни периода. През втората половина на VI в. част от антите – предполагаемите носители на тази култура – преминават на византийска служба като федерати. Тяхното присъствие е удостоверено с находки на керамика в цяла серия крепости по десния бряг на реката от пролома Железни врата до делтата. В Североизточна България такава керамика е открита и в крепости, разположени навътре от реката (Рашев 2000а: 76–77; 2004а: 181–185). Тя принадлежи на основния тип пенковска керамика – направеното на ръка гърне с биконична форма. Тези съдове не оставят следа в керамиката от края на VII в. насетне. Единичните находки на коланни украси от типа на намерените в Среднонепърската

област също нямат продължение в коланната мода на Първото българско царство. Така първата вълна „пенковци“ се претопява без следа в местното население.

Вторият период на присъствие на Пенковската култура на Долен Дунав се поставя в края на VII в. и се свързва с преселването на Аспарух. Отдавна е изказано становище, че сивите гърнета с висока цилиндрична шийка са наследство (или директно присъствие) от т.нар. пастирска керамика, произвеждана предимно в занаятчийския (и политически?) център на Пенковската култура – Пастирското градище. Напоследък тази теза се подкрепя с нови съображения (Ангелова, Дончева 1992). Тази керамика у нас трябва да се схваща не като директно пастирско производство, а като продължение и видоизменение на пастирски форми в един по-късен период, поради което тя трябва да се означава като пастероидна. В ретроспективен план, от гледна точка на факта, че тази култура е наследник на Черняховската култура, би могло да се допуска дори опосредствена връзка между нея и културата на Първото българско царство. Някои автори са склонни да изведат първообразите на сивата керамика с излъсканата украса именно от сивата черняховска керамика, макар между тях да не съществува пряка връзка (Флеров 1980). Предположението, че пенковско население във фаза на напреднала славянска асимилация или на използване на славянски език е съставяло част от състава на Аспаруховите българи, бе сочено въз основа на отсъствието на тюркски топоними в централната област на държавата, на двуобредността на прабългарските некрополи и на славянските наименования на първите столици (Рашев 1993е: 31). Напоследък за тясната връзка между Велика България и Пенковската култура се привеждат допълнителни доказателства. Част от паметниците от перещепинския кръг са намерени, както е известно, на територията на тази култура, което може да бъде свидетелство за извънредно тесни връзки между тях. Разпространението на „антските съкровища“ на територията на Пенковската и на Колочинската култура пък се определя като доказателство за наличие на елит, оглавяващ едно пенковско-колочинско обединение. Неговата връзка с Велика България се допуска в диапазона от подчинение и васалитет до равноправен статут в отношенията (Гавритухин, Обломский 1996: 147).

Още една директна връзка между двете култури се е осъществила в южната периферия на Пенковската култура, която попада отчасти в степта по двата бряга на Днепър и достига до праговете. Там се обособява степен („номадски“) вариант на културата (Приходнюк 1998: 61 сл.). В него се наблюдават елементи, несвойствени за гористата зона – кръгли плитко вкопани или наземни юртообразни жилища, огнища в центъра на жилищата-полуземлянки, гробове с коне. В тази зона е бил осъществен мирен контакт между номадското (българско) население на степите, оставило гробовете от групата Сивашовка, и уседналото население на Пенковската култура. Новите размествания, предизвикани от разпадането на Велика България, са могли да насочат неговото преселване не на север към гористите райони, а на юг към Дунав.

Напоследък участието на Пенковската култура и нейното население в етнокултурните процеси на Долен Дунав след VII в. се поставя под съмнение поради обстоятелството, че на Долен Дунав липсват предмети от т.нар. антски съкровища – сребърни накити и коланни украси (Станилов 1999: 77–80). Единичните екземпляри от сребърни коланни украси от мартиновски тип от България (Рашев 2000а: 76, табл. 85/2,3; 2004а: табл. 112) също не са доказателство, още повече, че те принадлежат на малките групи анти-федерати, приети на византийска служба през VI в. Това обаче не е и подкрепа на антитезата за неучастие на население от Пенковската култура в състава на българското. Поставени една до друга, двете съответни групи накити и коланни украси (Станилов 1999: обр. 1, 2) ясно издават различен стил и не се нуждае от особени доказателства фактът, че втората не произхожда от първата. Но за решаването на етническия въпрос това доказателство е не много надеждно. В периода на Великото преселение германските племена например запазват устойчивост във формата и орнаментиката на характерните предмети от материалната култура – фибули и керамика. За степните (ирански и тюркски) племена това не е характерно. Хунският полихромен стил и формата на коланните и ремъчните украси са били изоставени в края на V в. и сменени от т.нар. хералдичен стил в Северното Черноморие, без този процес да е свързан с масирано преселване на население. Тъкмо обратно, тогава в източноевропейските степи настъпва консолидация и прекратяване на големите ет-

нически размествания. Хералдичният стил на свой ред е изоставен в края на VII в. и след краткотрайния „досалтовски“ период е заменен в средата на VIII в. от салтовския стил, основан на друг орнаментален мотив – лотосовия цвят. Тази смяна също не е била съпроводена с движение на население, тъкмо обратно, тогава то преминава от подвижен начин на живот към уседнал. Следователно фактът, че едно население не пренася в новите си земи формите и стила на украса на старите си украшения, още не означава, че не може да се допуска по принцип неговото придвижване. Какви характерни украшения донасят хуните и аварите от Азия? Не е известно да са донесли такива. „Хунските“ и „аварските“ украшения се появяват в новите им европейски земи не като развитие на донесени от Азия форми и мотиви, а като заемка и развитие на местни форми, материали, технологии и украса от Източната римска империя. Нещо подобно се е случило и с украшенията на пенковско-колочинското население. Впрочем самият факт на заравяне на „антските“ съкровища вече е знак за изоставянето на този стил и на среброто като метал още в старите им земи. На Долен Дунав се формират нови предмети, които принадлежат на нова култура.

Прабългарското наследство. Традиционното схващане за азиатския произход на прабългарите е причина някои елементи от материалната, както и от духовната култура от VIII–IX в. да се търсят сред народите и културите на изток от Волга. Използваният за тази цел рестроспективен подход неизбежно налага да се акцентира на външно сходство между отделни елементи на материалната култура, а не между комплекси или археологически култури. Друга методическа крайност е археологически паметници от VIII–IX в. от България да се сближават с етнографски факти от XIX–XX в. от Южен Сибир и Средна Азия. Поради универсалност или външна близост на редица предмети от различни географски и културни зони съществува опасност от тяхното механично, преднамерено сближаване. Като резултат за принадлежащи на определен етнос се обявяват форми на материалната и духовната култура, които имат помежду си само външна прилика. С това трябва да се обяснят опитите за „идентифициране“ на най-ранните прабългарски паметници в твърде ранно време и в твърде отдалечени региони на Азия. Съществува още един подход, който не заслужава да се обсъжда, ако не се разпространяваше в големи тиражи и не се представя като нов поглед и преоценка на остарели схващания. Той се изразява в „национализация“ на отдавна известни и безспорно определени в етническо отношение култури (например на Кушанската империя), които с един замах на перото се обявяват за „прабългарски“ въз основа на погрешни исторически интерпретации и предвзети хипотетични аргументи (срв. литературата у Рашев 2004: 4).

На изток от Дон, смятан в древността за граница между Европа и Азия, се сочат няколко района на предполагаемата първоначална родина на прабългарите. Оттам се извежда произходът на някои форми на материалната култура и обредни практики. Най-далечният източен регион в това отношение е Минусинската котловина в горното течение на Енисей. Тамошната Таштъкска култура от III в. пр.н.е. – IV в. се приема за създадена от смесено европеидно и монголоидно население, от чиято среда са произлезли прабългарите. За една вероятна азиатска заемка от тяхната най-стара култура се сочат съдовете от сива глина с изльскана украса от хунския некропол при Ноин-Ула от I в. в Северна Монголия (Ваклинов 1977: 25–27; Юхас 1985: 73–87). При известно сходство на формата това изглежда вероятно, но ранната дата на тази керамика и липсата на свързващи звена във време и пространство от Централна Азия до Дунав показва, че става дума за външни съвпадения.

Като втори вероятен регион на прародината се сочат степите на Западен Сибир и Средна Азия. Тук се откриват няколко групи паметници, за които се смята, че са се запазили като преживелици в по-късните, достоверни прабългарски паметници, главно некрополи от Салтово–Маяцката култура (Генниг, Халиков 1964: 132–137; Димитров 1987: 62–63; Генниг 1989: 7–10). Според това становище сармато-аланско наследство са сивата керамика и обичаят за поставяне на месо в гроба; скито-сакски обичай е поставянето в гроба на части от кон, дървени съдове и дървена рама без дъно около покойника; средноазиатско-усунски обичай е ограждането на гробове с камъни, както и някои керамични форми; хунски са градищата с концентричен план, котлите и някои керамични форми; тюркски черти са коланът с метални украси, сабята и стремето (Халиков 1981). Някои от тези белези не са специфично етнически и могат да се открият и в

други култури в степната зона или съседни на степите, така че тяхното категорично етническо определяне често е невъзможно.

С по-голяма сигурност като по-старо степно наследство могат да се приемат някои черти на късносарматския погребален обред, които намират повече успоредици в прабългарските некрополи на Дунав, а не на Дон и Волга: обичаят за изкуствена кръгова деформация на черепа, меридионалната ориентация на покойниците, подсипката от въглени, вар или варовик на дъното на гроба, месна храна, послесмъртно частично или пълно разрушаване на скелета, европеиден мезокранен расов тип със слаби монголоидни белези (Рашев 1993е: 26; Ангелова 1995). Тези белези се наблюдават и в обреда на сарматите, които в I–III в. се разселват в Долнодунавската област – бъдещата територия на българската държава (Федоров, Полевой 1973: 260–263). Източен елемент в украсата на българския колан от VIII–IX в. са бронзовите коланни висулки с прорез. Най-ранните находки са неукрасени висулки от Кокелската култура в Тува от първата половина на I хил., които се приемат напоследък за паметници от прототюркски тип (Савинов 1984: 22 сл., рис. 1/2). От сарматски паметници в Средна Азия произхождат украсени с животински фигури и геометрична украса прорезни висулки (Маслов 1999: рис. 2/3–5). Трактовката на животинската фигура, както и формата на висулката като цяло са близки до висулките от България, в това число с изображения на грифони. Липсата им в предшестващите степни култури в Източна Европа вероятно трябва да се обясни с изработката им от кожа и по-късното им заменяне с метални. Изобщо употребата на представителен колан върху връхната дреха несъмнено у прабългарите е отглас от традиционната степна евразийска мода, добре документирана с различни паметници (Добжанский 1990).

В степната зона на Източна Европа, където писмените източници от VI–VII в. поставят българите и племената от българската група, се разполагат гробните паметници от типа Сивашовка – вторични могилни гробове, чийто най-характерен гробен инвентар са ремъчните и коланните украси от хералдичен тип (Рашев 2000а: 16–36). Те прекратяват съществуването си към края на VII в., отстъпвайки място на Салтово-маяцката култура, която има друг погребален обред и друг тип коланни украси. Наследството на Сивашовка не е познато и на Долен Дунав с едно изключение – гроб 5 от могила III при Мадара (Рашев 1993д), независимо от това, че датата му се поставя от различни автори в рамките на почти едно столетие (Рашев 2000: 71–72; 2004 с л-ра). Могилният погребален обред, който в степите винаги е бил белег на номадизъм, в Долнодунавския район изглежда е бил изоставен поради повсеместното и бързо усядане на прабългарите. От своя страна хералдичният коланен стил излиза от мода в цяла Източна и Средна Европа и се заменя от нов. Така наследството на Сивашовка не играе роля във формирането на българската езическа култура, ако не се смятат такива черти на погребалния обред като северната ориентация, полагането на месо в гроба и брахикранния расов тип на погребаните. Впрочем тези белези са продължение на отбелязаните по-горе подобни черти от късносарматските могилни (първични и вторични) гробове. Между тях и Сивашовка стоят гробовете от хунско време, които ние означихме като група Покровск и допуснахме, че те са същинските предшественици на гробовете тип Сивашовка и по тази причина могат да бъдат считани за най-ранните паметници на достоверната прабългарска култура (Рашев 1998б; 2000а: 10–15).

Аналогичен е случаят и с предметите от Перещепинския кръг паметници. Златната апликация от Ветрен принадлежи към кръга Боча-Малая Перещепина (Мавродинов 1959: 81, обр. 72; Рашев 2000а: 74, табл. 84/27; 2004; Станилов 2001; 2006: 70 сл., обр. 15). Без значение в случая е как следва да се определи – като аварска или българска – тъй като този тип коланни украси нямат продължение в културата на Първото българско царство, както и в късноаварската култура.

Традиционно се допуска, че прабългарската върхушка е имала много тясна връзка със Западния тюркски каганат и че дори управляващите родове са могли да имат собствено тюркски произход. На Долен Дунав обаче остават непознати тюркски поменални паметници от типа на храмовете, оградени с четириъгълна стена, поменалните „оградки“ с каменна статуя и редица от побити камъни откъм изток (далечна прилика с девташларите) или гробове с коне под нисък могилен насип. Обратно, това, което предлага култовото съоръжение при Златна нива и особено шахтата в могила XXII, издава връзка с източноевропейската степ от скитско и сарматско

време. Дали това е една обща черта на „степната“ култура от рода на онези, които се запазват в степите от бронзовата епоха до средновековието без оглед на етническия облик на населението и неговия език, или е директно сведетелство за нетюркския произход и на аристокрацията, е въпрос на отделно проучване след натрупване на допълнителни данни. Във всеки случай използването на чуждоезикови културни форми – тюркски 12-годишен циклов календар, военноадминистративна титулатура, лични и родови имена или официални надписи на гръцки език – невинаги е доказателство за етническия произход на потребителя. От друга страна представителните паметници на една култура не са само и не са толкова паметници на техните инициатори или създатели, а преди всичко част от културата на съответното държавно обединение.

Античното наследство и византийската култура: разрив и приемственост. Твърде често „антично наследство“ се схваща като равностойно на „византийска култура“ – късна проява на „античната“ култура, при което обикновено се разбира римската. Редица автори споделят идеята за значително влияние на „античното наследство“. Естествено е привърженици на тази идея да бъдат предимно специалисти по антична археология. За неин пръв автор трябва да се приеме Б. Филов с неговите бележки за предполагаемите римски паметници в Плиска по повод на тухлите с римски военни и частни печати (Филов 1907; 1908). Продължител на тази линия е Д. П. Димитров с неговите критични прегледи за състоянието на проучванията на паметници, считани през 30-те и 40-те години за изключително „прабългарски“. В тях индиректно се прокарва внушение за ролята на местното културно наследство. В основата на тази теза има един трудно доловим за чужденеца нюанс, който се изразява в „преустройването“ веднага след 1944 г. на българската археология на антипрабългарски научни позиции чрез критика – в редица пунктове справедлива и точна – предимно на трудовете на Б. Филов, Г. Фехер и Н. Мавродинов. Подобна теза, която достига до тракийската култура от предримско време, напоследък обосновават съвременни специалисти по антична история и култура (Фол 1980; История 1979: 426–429; Фол, Тачева 1984; Неделчев 2004). Специалисти по средновековна археология също настояват за директна приемственост между високата „антична“ култура (римска и ранновизантийска) и примитивната култура на славяни и прабългари (Михайлов 1964; Георгиева 1962; Mihailov 1969; Милчев 1964; 1973; 1986). Диференцирано бе поставен въпросът за присъствието и влиянието на местното културно наследство при оценка на състоянието на заварената култура от двете страни на Стара планина. Такова влияние се изключва от територията на Мизия с нейните изоставени през VII в. градове (Ваклинов 1974б) и обратно, предполага се реална роля на запазените след VII в. византийски градове в Тракия като източници на строителни и други културни влияния върху земите на север от планината (Велков 1974).

Новият поглед върху тези проблеми от чисто археологическа гледна точка показва, че ранновизантийската култура и нейните по-стари елементи от елинистическо и римско време не са могли поради серия от обективни причини да повлияят директно и веднага върху формирането на културата на българската държава както северно от Стара планина (Ваклинов 1974б), така и южно от нея (Щерева, Аладжов 2000: 297–298). Аналогични елементи в българската култура – главно в представителното строителство и свързаните с него водни съоръжения и постройки, производството на някои несъмнено византийски керамични форми (амфори и амфоровидни съдове), на някои накити и орнаменти – са продукт не на директно влияние на „античното наследство“, а на съвременната византийска култура от VIII–IX в., наследила и на свой ред развила и видоизменила тези елементи (Овчаров 1983; 1989; Божилов 1991б: 71–72). Това влияние не е непосредствено, то е вторично и избирателно заимстване на елементи от византийската материална култура, откъдето са взети отделни, несвързани в система елементи (Генчев 1988: 22–23). По-широкото значение на тези заемки се състои във факта, че България като цяло още преди християнизацията на своята култура се откъсва от традициите на славянската и прабългарската прародина и се включва в кръга на народите, чиито култури са повлияни от старата гръко-римска цивилизация в нейния византийски наследствен вариант. От такава гледна точка представителното строителство в аулите с неговата съвършена строителна техника, водопроводната и канализационната система, баните и производството на строителна керамика трябва да се отнесат към директното влияние на византийската култура в нейните предимно столични

прояви, но също и в големите провинциални градове като Адрианопол и Тесалоники (Рашев 2004). Реализирано в България, това строителство става съставка на българската култура от гледна точка на това кой е инициаторът, инвеститорът и потребителят на тези форми на културата. В крайна сметка културната връзка античност – ранно българско средновековие може да се определи едновременно като разрив и приемственост. Разривът се е изразил в изоставянето на масовите форми на заварената култура, приемствеността – в избор на представителни форми на тази християнска по своята същност култура, които били приемливи за езичеството и не засягали неговите религиозни форми.

Салтово-Маяцката култура. Някои сходства с културата на Хазарския каганат, където остава да живее голяма група българи, е причина да се сочи сходството между двете култури и дори принципното съвпадение между тях, което от своя страна дава основание на някои автори да определят езическата култура на Дунавска България като един от вариантите на Салтово-Маяцката (Плетнева 1967) – теза, която с основание се смята за неточна (Ангелова 1982). Тези сходства се изразяват главно в керамиката от сива пречистена глина и преди всичко по отношение на каните. Тази керамична форма, еднаква по общата си форма за различните региони на Салтово-Маяцката култура, има в същото време свои специфични белези във всеки от тях (Fodor 1977: 11–22, Taf. II, IV, VIII). Отбелязано е още, че долнодунавската сива керамика е доста различна от „класическата" салтовска по отношение на формата и пропорциите на каните и някои гърнета и съвършено различна по липсата на съдове, специфични за едната или за другата култура (Флёров 1980). На сходството на гърнетата с врязана украса не би следвало да се акцентира, тъй като те имат много широко разпространение и в двете култури се дължат на общ първоизточник (както вероятно и по отношение на сивата керамика). Още едно различие между двата керамични комплекса се изразява във факта, че в България остават непознати византийските ойнохоевидни кани от баклински тип и византийските амфори от VIII–IX в., които са характерна съставка на салтово-маяцката керамика. Тук това влияние се изразява в навлизането на други форми.

Различията между двете култури се очертават по-ясно при сравнението на други техни дялове. Западната ориентация на българските гробове от Салтово-Маяцката култура не са познати в централната област на Дунавска България. Стилът на коланните салтовски украси, основан на стилизацията на лотосовия цвят, не е намерил разпространение у нас. Преки заемки или общи източници могат да се съзрат в обеците с висулки от нанизани на тел кухи сфери, в амулетите „уховертки" и в някои единични предмети – бронзови коланни апликации, бронзови огледала, бронзови амулети с форма на орлов нокът. Предположенията, че плисковските крепостни стени са влияние от стените на Маяцкото градище и аналогичните му паметници (Димитров 1987: 228–229 passim), са недоказуеми, по-скоро би могло да става дума за обратно влияние. Като цяло двете култури очевидно са контактували слабо и това е един от аргументите за липсата на археологически доказателства и на тезата за неколкократните приииждания („вълни") на българско население от Хазарския каганат в България (Станилов 1999: 80–82).

Късноаварската култура. Значителният брой късноаварски коланни украси, открити напоследък в България при неконтролирани иманярски „разкопки" поставят въпроса за връзката и влиянията на двете култури. Важно е да се установи по какъв начин тези украси са попаднали в България – като внос, плячка или са лични вещи на преселено в България население от Аварския хаганат. Някои предмети като обеците със спираловидна висулка, с подвит долен край и с гранули, както и пластинчати пръстени с щампована украса са обозначени като „аварски" въз основа на разпространението на аналогични или близки по форма накити в Аварския хаганат (Станилов 1997а: табл. IV; V). Всъщност те са общи за двата региона и от етнокултурна гледна точка са колкото „аварски", толкова и „български". По този повод основателно е формулирана идеята за една „подунавска културна общност", изразяваща се именно в сходството на няколко групи предмети от материалната култура на Среднодунавската и Долнодунавската област (Kurnatowská 1967). По-съществена може да се окаже връзката между тях по повод проблема за произхода и разпространението на гърнетата с врязана украса. Техен първоначален център за разпространение на Долен Дунав, а и на изток от него, би могла да се окаже територията на Аварския хаганат в началото на VIII в. Аварската „жълта керамика" на Долен Дунав е предста-

вена само от три съда от Султана и е факт за епизодични контакти на късноаварската култура с региона в напредналия VIII в. Сходствата на някои съдове (чайници) от чиста бяла глина от Плиска с аварски чайници също говори по-скоро за общи източници, отколкото за директни влияния от едната или другата страна.

Ранноарабската (омейадска) култура. Плановата схема на някои ранноарабски дворци от Омейадско време е изтъквана неведнъж като аналогия при издирване на архитектурни паралели на типа на жилищната представителна сграда в България. Сходствата не трябва да се схващат като арабско влияние върху българската култура. Те са свидетелство за общото влияние, което ранноарабската и ранносъбългарската архитектура изпитват от късноримската архитектурна традиция. По този повод е изтъквано с основание, че сходните политически и културни условия в двата региона закономерно са довели до монументализация на номадския лагер у араби и прабългари чрез заимстване на готови архитектурни образци, архитекти и майстори (Миятев 1942). Дворците на двете култури се появяват и в сходни географски и културни региони: първите – в покрайнината на евразийската степ, вторите – на границата на арабската пустиня, а двете заедно – в зона, където преди това римската архитектурно-строителна традиция е оставила голямо наследство. Общите пътища в неговото усвояване и трасформиране са били предопределени от относително общото ниво на икономика, бит и култура, от аналогичното състояние на политическо и военно превъзходство спрямо своите съседи – фактори, които са предизвикали появата на архитектурни паметници, несвойствени за традиционната култура на двата етноса. Липсата на директни контакти между двете култури се потвърждава от пълната липса на арабски дирхеми (1 дирхем от Преслав?), така често срещани например в Източна Европа по търговския път от Кавказ до Балтийско море. Византия е била преграда за арабското проникване на Балканския полуостров.

Подобна преграда за контакти между България и Франкската империя е бил Аварският хаганат. Единственият известен засега предмет с франкски (от каролингско време) произход е една закопчалка за шпора с неизвестно местонахождение (Станилов 1993). Тя е могла да попадне в България чрез аварите или да е следа от българо-франкския конфликт по времето на Омуртаг.

Прегледът показва, че източниците на материалната култура от VIII–IX в. не се представят като хомогенни, еднородни и ясни по отношение на точния си произход. Още по-слаби са тези доказателства по отношение на културата на съседните на славяни и прабългари племена и народи. Като цяло, независимо от безспорните традиционни елементи като погребален обред и жилище, културата от VIII–IX в. е ново явление. Тя запазва въпреки това белезите на ясно изразено присъствие на две основни етнически групи – славяни и прабългари. Зад тези традиционни имена вероятно се крият две нехомогенни от гледна точка на произхода групи, обединени от обща или сходна погребална обредност, общ език и име. В техния състав може да се допускат и отделни неголеми групи местно население. Не е възможно обаче да се посочат форми или елементи от материалната култура, които да доказват присъствието на това заварено население – „чисти“ или елинизирани и романизирани траки и даки, потомци на някогашните федерати-“варвари“, гърци. Двете основни групи са интегрирали тези малобройни групи, обединявани дотогава от общия латински и гръцки език и единствената християнска религия на Византия. Липсата на следи от него след VII в. може да означава, че то е било принудено на приеме религията, погребалната обредност и материалната култура на новодошлото население. От своя страна между славяни и прабългари се е осъществил твърде отрано обединителен процес по отношение на основните форми на материалната култура – жилище, керамика, оръжие, сечива, накити и др. – които бързо загубили етническата си характеристика.

Особености

Историзъм. Една от най-характерните ѝ черти е нейният историзъм. Използването на източния 12-годишен календар и на византийската индиктионна система за датиране издава напълно оформено чувство за протяжност и цикличност на времето. На този факт се противопоставя, но само привидно, отсъствието на исторически съчинения от типа на съвременните византийски хроники. При подобно отношение към времето би трябвало да се очаква наличието и в

България на професионални дворцови хроникьори. Такива обаче липсват. Наличието на хроника – засега неоткрита – за управлението на българските ханове се допуска (Драгова 1970: 125), но засега съществуването на такава хроника си остава хипотеза. Този проблем, вече обсъждан за християнския период, издава вероятно отсъствие на потребност от такъв тип исторически съчинения. Ако за периода след покръстването това отсъствие може да се обясни с вероятното запълване на липсата чрез преводни византийски хроники (Божилов 1983: 25; Каймакамова 1990: гл. IV), за езическия период трябва да приемем, че изглежда липсвала потребност от такъв тип изложения. Именникът на българските владетели е типичен паметник на лаконичното историческо изложение, което не изисква подробности и представлява списък на владетели. Характеризиран в по-общ план като „ранноисторическо описание" (Стойнев 1982), по същество той е по-скоро кратка хроника от типа на съвременните византийски хроники (Божилов 1983: 15). Именно тази пределно лаконизирана форма на историческо изложение се е оказала необходима за внушаване на чувството за история, което чрез митични и реални владетели поддържа чувството за племенна идентичност (Билярски 1999: 25). Със същия лаконизъм се отличават и летописните прабългарски надписи, които винаги визират конкретно събитие от управлението на един владетел. Въпреки пределно сбитата форма на текста те издават ясно изразено чувство за историческа памет и историческо мислене (Бешевлиев 1969; Dinekov 1978: 92–93). Единствено надписи I и II около Мадарския конник са съдържали, доколкото това може да се установи при сегашното им състояние, попространни обстоятелствени описания и обяснения на събитията. Това ги сближава със стила на пространните хроники, но също така и с живия устен разказ, който е така характерен за орхоно-енисейските древнотюркски каменни надписи (Ваклинов 1977: 102–103). Засега единствено те надхвърлят фиксирането на едно събитие от управлението на конкретен владетел и могат да се обособят в особена група, за която е характерен стилът на изложението от хрониките.

Безписмена и писмена култура. Присъщият на тази култура органичен историзъм, основан на устното слово и памет, е предполагал рано или късно изобретяване и заимстване на чуждо писмо за запис на важни събития от нейната история. Създадена на границата на гръцката езиково-писмена зона, за България е било напълно естествено да заимства писмото на своя съсед. За разлика от поведението на авари и хазари, българите правят своята езическа култура писмена. Това е една от причините за нейното консолидиране в сблъсъка с християнската култура на съседа и противника, но също и за нейната способност да се превърне в християнска, без да загуби националния си характер. Гръцката писмена традиция в България улеснява бързия преход по-късно към писмения славянски език. От гледна точка на присъствието или отсъствието на този важен белег, езическата култура се периодизира на безписмена (края на VII в. – началото на IX в.) и писмена (началото на IX в. – 864 г.).

Българска, не прабългарска. Редица автори в миналото и днес характеризират културата на езическия период като прабългарска поради ръководната роля на този етнос в държавата. В различни периоди оценката ѝ се колебае от описанието ѝ като култура на старо уседнало население до разновидност на чергарската. Друга неточна нейна оценка се изразява в схващането ѝ като единна и хомогенна от гледна точка на презумпцията за общия тюркски произход на прабългарите. Като всяко популярно и често използвано понятие словосъчетанието „прабългарска култура" понякога се употребява, без да се пояснява точното му съдържание. От появата му като заглавие на една популярна статия на Г. Фехер в литературното списание „Хиперион" през 1923 г. и до днес с него се означават както собствено прабългарските паметници, на които то приляга напълно (некрополи), така и представителни паметници на културата и изкуството от езическия период на Първото българско царство. В серия публикации паметниците на строителството и архитектурата в Плиска, Мадара и Преслав се определят като „прабългарски крепостни стени", „прабългарски дворци", „прабългарски басейн", „прабългарски бани и водопроводи". Визират се паметници, които нямат корени в традиционната прабългарска култура. Дори при несъмнената връзка на прабългарската управляваща прослойка със строителството в Плиска, нейните паметници надхвърлят тясно етничната характеристика, тъй като са паметници на представителната култура на българската държава. Така са схващали характера на архитектурните паметници в Плиска още

нейните откриватели Ф. Успенски и К. Шкорпил, които при обнародването на резултатите от първите разкопки не използват словосъчетанието „прабългарска култура“ или „прабългарски паметници“.

Единство и двойственост. Единна в общата си характеристика и по отношение на масовите форми на материалната култура, тя е двойствена в сферата на духовната култура и погребалните обреди, където се различава славянска и прабългарска съставка. От своя страна прабългарската съставка не може да се схваща като нещо хомогенно. От гледна точка на социалното положение на нейните носители и на различни етнически елементи в състава на прабългарите може да се говори за две групи прабългари и две прабългарски култури – на управленския елит и култура на населението от среден и нисък социален ранг (Рашев 1994б), така както тя е била обособена в Източна Европа до VII в. респективно в двете групи паметници – Малая Перещепина и Сивашовка. Докато формите на народната култура са сравнително добре изявени, културата на аристокрацията остава малко позната. Поменалните паметници и единственият засега аристократичен гроб при Кабиюк дават някои характерни отправни точки за нейния облик. И най-после трябва да се различава представителна и масова култура, която точно съответства на домашното схващане за социалното устройство, отразено в Маламировия надпис: хан, боили, багаини – народ.

Култура и етнос. В основните си форми материалната култура и погребалните обреди образуват единство в цялата Долнодунавска област (Dimitrov 1985: 131–132 с л-ра). Тя се означава от българските археолози и историци като „старобългарска“ или „култура на Първото българско царство“ (Божилов 1972; 1973; Ваклинов 1977 и др.). То се противопоставя на становището на румънски археолози и историци, които наричат културата „проторумънска“ или неглижират нейния етнически характер и държавна принадлежност чрез обозначаването ѝ с географски имена – „Дриду“, „балкано-дунавска“, „карпато-дунавска“. Становището на обективни чуждестранни специалисти подкрепя първата страна (Федоров, Чеботаренко 1967; Hilzerovna 1970; Федоров, Негруша 1979; Fiedler 1992). В нашия случай следва да се говори за езическата култура на населението на Първото българско царство в нейните три основни региона: между Дунав и Стара планина, северно от Дунав и южно от Стара планина. В нея отчетливо се проследява присъствието на два основни етноса – славяни и прабългари. Съставът на тези групи не е бил хомогенен, в тях са присъствали и други етноси, които обаче не могат да бъдат идентифицирани по данни на материалната култура или погребалния обред. Неизвестен е относителният процент на завареното гръкоезично и латиноезично население както на юг, така и на север от реката. В този период езикът е бил слаб етнически разграничител. Едва по-късно, след края на Първото българско царство в бившите му северни територии ще се обособи население, което говори латинско-славянски език и ще получи собствено етническо име. Липсват достатъчно отчетливи признаци да се обособят регионални варианти, още по-малко е възможно тези варианти да получат етническа характеристика. В трите основни региона – между Дунав и Стара планина, северно от Дунав и южно от Стара планина – не са налице необходимите критерии.

Културно и политическо единство на Източните Балкани. Около средата на IX в. в пространството между Карпатите, Родопите, Черно море и линията Морава – Шар планина се създава материална култура, която е единна по своите основни белези – масово жилище, керамичен комплекс, стопанска култура. Това става възможно поради налагането в тези граници на централизирана политическа власт, която създава стабилност и е предпоставка за материален просперитет. В тази област се възстановява – частично и в нови материални форми – старото културно единство, познато от времето на траките, римляните и ранна Византия. То е резултат от успешна териториална експанзия, извършена от България за сметка на византийски територии. След окончателното завладяване на българските земи през 1018 г. това единство се разпада и се заменя с навлизане на византийски форми на материалната култура, включително на територията на Второто българско царство.

Преждевременно спряно развитие на гранична култура. Тази култура се създава и съществува почти два века на границата между езичество и християнство, така че може да бъде определена като гранична, каквато впрочем е и българската култура след покръстването, когато тя става част от северната граница на християнския свят (Генчев 1988: 15). Тази граничност е

причина за силния натиск, който съседната християнска култура на Византия упражнява по различни начини и канали над нея. Граничността е причина за нейното трасформиране от езическа в християнска далеч преди нейните основни форми да се превърнат в модели за мултиплициране, развитие и вариации. Поради това тя създава високи културни образци-уникати като каменната архитектура в аулите и мадарския скален релеф. Те се появяват внезапно, без начални форми и еволюционно развитие, зрели, високи образци, които не стават база за развитие и не успяват да се превърнат в културна норма. Не се оформя специфичен художествен стил, сериалност на изобразителните паметници. По тази причина представителните форми на културата се изоставят лесно и се забравят бързо. Ако използваме схващането на О. Шпенглер за последователността култура – цивилизация, тази култура не се превръща в цивилизация, тя не успява да достигне до пълнота, зрялост и устойчивост на своите представителни форми.

Езичество в християнството. Както бе показано с примерите за нехристиянски амулети, получили популярност през X в. (III.1в, т. LXXXVIII–XCI), старите езически суеверия за предпазване от зли сили са били през първото столетие от покръстването още твърде живи. Те са получили визуализация чрез заимстване на образи – човешки и животински – от византийската дребна металопластика. Тези суеверия не били достатъчно силни, за да предизвикат обрат чрез реставрация на езическите богове, но се настанили трайно в съзнанието на новите християни. Езическата старина била помнена и през следващите столетия и оставила ясна следа в литературни паметници. През XI–XII в., в условията на временно прекъснатата държавна традиция, в България рязко нараства популярността на апокрифната литература чрез преводи на византийски творби или чрез създаване на нови. Освен съчиненията с чисто апокалиптичен характер се срещат и такива, в чийто текст са вплетени исторически мотиви и лица, в това число от езическия период. Най-добра илюстрациия в това отношение е „Сказание на пророк Исайя как бе възнесен до седмото небе“, известно още като Български апокрифен летопис (Иванов 1970: 273 сл.; СБЛ 1: 294–299; 3: 39; Иванов, С. 1989; Каймакамова 1990; 2003; Тъпкова, Милтенова 1996: 195–206; Турилов 1995). Определян в последните изследвания като „квазиисторическо летописно съчинение“ от типа „ранноисторическо описание“, което стои „на границата между мит и историческо предание“ (Моллов 1997: 29, 50), летописът остава засега единственият през средновековието опит да се предаде историята на Първото българско царство, в това число неговия дохристиянски период. Той е представен изборно и лаконично, но сравнително точно, като се засягат три основни теми: произход на българите, езическа вяра и отношение към „гръцкото царство“ (Каймакамова 2003: 428–429). Характеризирайки периода като време, когато българите били „езичници и истински безбожници, и пребиваваха в голямо безчестие“, авторът не отправя упреци и не съди, задоволявайки се с само с констатацията. Нещо повече, той не спестява най-характерната черта на българо-византийските отношения от това време, като сочи, че българите „всякога бяха врагове на гръцкото царство за много години“. Историко-митологичните личности на царете Слав и Испор (Исперих-Аспарух) са представени като творци и създатели на могили, градове и преградни стени, а тяхното управление – като време на материално изобилие и военни победи. Сред езическите владетели, освен Слав и Испор, е описано управлението на Изот, който „погуби цар Озия от изток със своите воини, и Голиат, франка поморски“. Идентифициран обикновено с Крум, този владетел по-скоро трябва да се отъждестви с Омуртаг (Бешевлиев 1982: 43–44; Тъпкова, Милтенова: 1996: 200 и бел.17; Рашев 2005а: 68–70) – владетел, който е приемлив за съставителя на летописа от гледна точка на неговата миролюбива политика към Византия. Положителната характеристика на тримата езически владетели е подкрепена от голямата продължителност на тяхното управление в години, съответно 119, 172 и 100 години и 3 месеца.

Обилни останки от езически представи и особено от езическа обредност съдържа българската традиционна култура. Анализът на фолклорните материали от гледна точка на съдържащата се в тях информация за предхристиянски религиозни вярвания и митопоетически персонажи и събития показва удивително многообразие и безспорна езическа основа на голяма група паметници на фолклора (Калоянов 1979; 1995; 2000). Ако и да не изглеждат винаги убедителни преките съпоставки между фолклорните сюжети и персонажи, от една страна, и изоб-

ражения от ранното средновековие с възможно мито-религиозно езическо (шаманско) съдържание, от друга, ясно е, че тези сюжети и персонажи отразяват едно предимно езическо светоусещане (Георгиева, Ив. 1983). В своята неразчленима съвкупност те образуват българско „фолклорно езичество“. Всяко близко обвързване и идентифициране с периода VII–IX в. обаче се натъква на невъзможността за датиране на фолклорните материали преди XV в., както и на факта, че в тях са налице универсални нехристиянски реалии, които биха могли да имат различен произход. Пряката връзка на мотиви и сюжети от фолклора с предполагаеми „двойници“ от езическо време (Венедиков 1987) трябва да се приема като условна и недостатъчно обоснована теза (Стойнев 1984: 113), която ще остане такава до откриване на евентуални оригинални паметници от периода на средновековието. Хипотетични и недоказуеми са опитите да се обвържат фолклорни и етнографски материали с изобразителни паметници от ранното средновековие, които се представят като визуални илюстрации на незапазен фолклор или езическа религиозна изобразителност (Сефтерски 1981; 1992; Юхас 1981; 1985: 405 сл.; Мороз 1980; 1981; 1991; Марков 2001).

Значителна част от народните вярвания, обичаи и обреди също съдържат ясно изразен езически пласт, много елементи от който биха могли да водят своето начало от предхристиянско време. Тяхната пълна и добросъвестна регистрация (Маринов, Д. 1981) и анализ от гледна точка на митологичната им същност (Георгиева, Ив. 1983; Венедиков, 1983; 1987), издава древност и вероятен ранносредновековен произход на редица елементи. Обредните хлябове, украсени със знака „ипсилон с две хасти“ (Бешевлиев 1986: 17–20 табл. I/2), известен още в езическо време, е най-ясното указание за такава възможност. Редица езически преживелици са били вткани в култа към християнските светци (Георгиева, Ив. 1983: 184 сл.). Поради универсалния характер на много от тези елементи е трудно да се отделят собствено славянски, прабългарски и местни езически черти.

Съвременни суеверия и магически практики – реликти от езичеството през VII–IX в. – съществуват в бита и съзнанието и на днешните българи.

СПИСЪК НА ЛИТЕРАТУРАТА

АВРАМОВ

1929: В. Аврамов. Юбилеен сборник Плиска-Преслав. Ч. I–III. София.

АЙБАБИН

1985: А. И. Айбабин. Погребение хазарского воина. – СА, 3, 191–205.

АЙДАРОВ

1971: Г. Айдаров. Язык орхонских памятников древнетюркской письменности VIII века. Алма-Ата.

АЛАДЖОВ, А.

2006: А. Аладжов. Византийският град и българите. Автореферат на дисертация за присъждане на научната и образователна степен „доктор“. София.

АЛАДЖОВ

1981: Д. Аладжов. Археологически проучвания на Констанция. – ИНИМ, 3, 253–264.

1993: Археологически данни за средновековния град Констанция. – Преслав, 4, 287–305.

1997: Селища, паметници, находки от Хасковския край. Хасково.

2001: Прочути, забравени, неизвестни крепости в Хасковския край. Хасково.

АЛАДЖОВ, Ж.

1980: Ж. Аладжов. Символ на света в някои прабългарски паметници. – Археология, 1, 41–47.

1982: За семантиката на някои изображения от Надьсентмиклошкото съкровище. – Векове, 6, 36–42.

1983а: За култа към Тангра в средновековна България. – Археология, 1–2, 76–85.

1983б: Култови фигурки от района на Плиска. – Преслав, 3, 276–282.

1983в: За един тип изображения на Тангра. – МПК, 1, 22–24.

1984: Бележки по повод две статии. – Старобългаристика, 1, 128–129.

1985а: Разкопки и проучвания на ранната северна крепостна стена на Велики Преслав. – Плиска-Преслав, 4, 161–176.

1985б: Космогоничната култура у прабългарите. – Проблеми на културата, 3, 89–95.

1986: За името и същността на върховния прабългарски бог. – Българска етнография, 4, 72–77.

1987: Рец.: Анани Стойнев. Светогледът на прабългарите. София, 1985. – Българска етнография, 3, 64–65.

1988а: За семантиката на композициите върху кани 2 и 7 от Надьсентмиклошкото съкровище. – Българска етнография, 4, 24–31.

1988б: Небесни, астрални и космогонични знаци. – Интердисциплинарни изследвания, XV, 110–112.

1991а: Проучване на старобългарските знаци (в търсене на закономерности). – РП, XXII, 71–149.

1991б: Небесни, астрални и космогонични знаци от ранното българско средновековие. – Интердисциплинарни изследвания, 1, 25–28.

1992а: Предстоличен Преслав. – В: Приноси към българската археология, I, 53–57.

1992б: Мадара и прабългарските култови средища. – Мадара, III, 143–152.

1992в: Старобългарски оловен печат със знаци от Велики Преслав. – Археология, 1, 41–44.

1997: За облика и характера на комплексите от Външния град на Плиска. – ИНМШ, 9, 102–104.

1999: Паметници на прабългарското езичество. София.

1999а: Къде се е намирал центърът на прабългарската войска в Тракия и Хемимонт. – Археологически вести, 2, 27–30.

1999б: Прабългарски амулети от Македония и Сърбия. – Старини, 1, 97–100.

1999в: Въртящ се керамичен печат от Плиска. – Нумизматика и сфрагистика, 1, 73–75.

2001: Къде се е намирал Потамукастел от средновековните извори. – В: Палеобалканистика и старобългаристика. Втори есенни международни четения „Професор Иван Гълъбов". В. Търново, 289–291.

2003а: Керамична колонка с надпис от Плиска. – В: Studia archaeologica, I (Сборник в памет на д-р Петър Горбанов), 259–262.

2003б: По три въпроса около силистренския надпис. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 398–400.

2003в: Амулетите-кончета от Нови пазар и лявото крило на прабългарската войска. – Плиска-Преслав, 9, 129–131.

2006: За някои малко известни факти около надписа на зера таркан Негавонаис. – В: Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. В. Гюзелев. София, 297–300.

АЛАДЖОВ, ОВЧАРОВ

1986: Ж. Аладжов, Н. Овчаров. Данни за прабългарско присъствие в Родопската област. – Във: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. 6. Българските земи в древността. България през средновековието. София, 294–300.

АЛАДЖОВ и др.

1992: Ж. Аладжов, Ст. Бонев, Ст. Витлянов, Т. Михайлова. Нови проучвания на една от крепостните стени във Вътрешния град на Преслав. – В: Приноси към българската археология, I, 48–52.

АЛЕКСАНДРОВ

1987: Г. Александров. Резултати от разкопките на крепостта Монтана (1971–1982). – В: Монтана. Т. 1. София, 54 – 85.

АЛЕКСЕЕВ

1984: Н. А. Алексеев. Шаманизм тюркоязычных народов Сибири. Новосибирск.

АЛЕКСИЕВ

2002: А. Алексиев-Хофарт. Изгубените кодове на древните българи. София.

АЛЕКСИЕВ, Й.

1976: Й. Алексиев. Ранносредновековното селище на хълма Царевец във Велико Търново (VIII–XI в.). – Векове, 5, 65–69.

1993: Национална научна конференция „Църквата „Св. 40 Мъченици" и манастирът Великата лавра: проучване, проблеми, бъдеще. – Епохи, 3–4, 176–179.

АНГЕЛОВ

1971: Д. Ангелов. Образуване на българската народност. София.

1981: Войните на средновековна България като фактор за формиране на българската народност. – Военно-исторически сборник, 4, 49–54.

АНГЕЛОВ и др.

1983: Д. Ангелов, Ст. Кашев, Д. Чолпанов. Българска военна история от античността до втората четвърт на X в. София.

АНГЕЛОВ, П.

1988: П. Ангелов. Българската средновековна дипломация. София.

АНГЕЛОВ, СТАНЧЕВ

1955: Н. Ангелов, Ст. Станчев. Гражданска постройка в долината на Бял бряг при Преслав. – ИАИ, XX, 323–341.

АНГЕЛОВА, Е.

1995: Е. Ангелова. Сарматски елементи в езическите некрополи от Североизточна България и Северна Добруджа. – Археология, 2, 5–12.

АНГЕЛОВА

1971: Ст. Ангелова. За производството на строителна керамика в Североизточна България през ранното средновековие. – Археология, 4, 1–12.

1973: Крепостната стена на Дуросторум-Дръстър-Силистра. – Археология, 3, 83–93.

1980а: По въпроса за раннославянската култура на юг и на север от Дунав през VI–VII век. – Археология, 4, 1–12.

1980б: Крепостната стена на Дръстър. – МПК, 6, 5–10.

1982: Традиции в прабългарската керамика на Североизточна България. – ГСУ, ИФ, 74, 31–67.

1984: Местни традиции във формирането на битовата керамика в Североизточна България през VII–X в. – ГСУ, ИФ, 77, 71–118.

1987: Средневековый Дрыстр. – В: Труды Пятого международного конгресса славянской археологии. Т. 3. Вып. Ia. Москва.

1988: Археологическо проучване на средновековния Дръстър (резултати и перспективи). – В: Дуросторум, Дръстър, Силистра. Силистра, 32–53.

1997: Славянска култура. – Във: В. Ангелов, Вл. Кунчев, Д. Овчаров, Д. Попов, Ст. Ангелова. Древни култури. Благоевград, 432–543.

2003: Отново за локализацията на „преславния дом“ на Омуртаг на Дунав. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 183–195.

АНГЕЛОВА, ДОНЧЕВА

1982: Ст. Ангелова, Л. Дончева-Петкова. За приемствеността в ранносредновековната култура на Южна Добруджа. – В: България 1300. Институции и държавна традиция. 2. София, 179–186.

1990: Традиции в прабългарската излъскана керамика. – Добруджа, 7, 62–70.

1992: Разпространение на т.нар. „пастирска керамика“ в България. – Археология, 1, 14–21.

АНГЕЛОВА, КОЛЕВА

2000: Ст. Ангелова, Р. Колева. Археологически данни за ранното славянско заселване в България. – ГСУ, ИФ – специалност Археология, Т. 2, 159–186.

АНГЕЛОВА, ПЕНЧЕВ

1989: Ст. Ангелова, В. Пенчев. Сребърно съкровище от Силистра. – Археология, 2, 38–43.

АНГЕЛОВА и др.

1997: Ст. Ангелова, Л. Дончева-Петкова, М. Даскалов. Двуобредният ранносредновековен некропол край с. Топола, Каварненска община. – ППИК, 3, 141–154.

АНДОНОВА

2003: Ант. Антонова. Прабългаризми в старобългарския език. – В: КМЕ, 3, 244–250.

АНДРЕЕВ

1971: Й. Андреев. Народните събори в политическия живот на Първата българска държава. – Исторически преглед, 4, 96–105.

1981: Средновековният Овеч III–XIV в. – В: Средновековният български град. София, 267–284.

1993: Още веднъж за т.нар. „хранени хора“ в първобългарските надписи. – В: Studia prorobulgarica et medievalia europensia. В чест на проф. В. Бешевлиев. В. Търново, 63–70.

АНДРЕЕВ, М.

1979: М. Андреев. Българско обичайно право. Правно-историческо проучване. София.

АНТОНОВА

1961: В. Антонова. Нови проучвания в старобългарското укрепление при с. Цар Крум (Чаталар) през 1959 г. – В: Сборник в памет на Карел Шкорпил. София, 131–152.

1962: За мястото на аула на хан Омуртаг. – Исторически преглед, 5, 84–86.

1963: Аулът на Омуртаг при с. Цар Крум (проучвания през 1960–1961 г.). – Археология, 2, 49–56.

1965а: За произхода на античните материали в средновековна Плиска. – Исторически преглед, 5, 67–69.

1965б: Средновековни лапидарни паметници с надписи и рисунки от Коларовградско. – ИНМК, III, 25–35.

1967: Средновековно селище в чашата на язовир „Виница“. – ИНМШ, IV, 1–31.

1968: Две раннохристиянски църкви във външното укрепление на аула на хан Омуртаг при гара Цар Крум (Шуменско). – Археология, 4, 52–67.

1981а: Славянско селище в аула на хан Омуртаг. – ГМСБ, VII, 56–64.

1981б: Старобългарското крепостно строителство в светлината на археологическите проучвания на аула на хан Омуртаг при гара Хан Крум (Чаталар). – Плиска-Преслав, 2, 104–108.

1982: За раннославянската култура в Шуменския край. – В: 125 години музейно дело в Шумен. Шумен, 47–55.

1984: Славянско селище в аула на хан Омуртаг при Чаталар от VII–VIII век. – В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 106–114.

1992: Античното наследство в средновековна Мадара. – Мадара, III, 41–52.

АНТОНОВА и др.

1981: В. Антонова, Д. Владимирова, П. Петрова. Нови археологически разкопки при с. Хан Крум, Шуменско. – ГМСБ, VII, 65–76.

АНТОНОВА, ВИТЛЯНОВ

1985: В. Антонова, Ст. Витлянов. Западна крепостна стена – сектор север (археологически разкопки 1973–1975 г.). – Плиска-Преслав, 4, 44–78.

АНТОНОВА, ДРЕМСИЗОВА

1960: В. Антонова, Цв. Дремсизова-Нелчинова. Аулът на Омуртаг край с. Цар Крум, Коларовградско (проучвания през 1958 г.). – Археология 1960, 2, 28–32.

1973: Принос към археологическата карта на Шуменски окръг. – ИНМШ, VI, 89–126.

1981: Аулът на хан Омуртаг при Чаталар. София.

АРНАУДОВ
1912: М. Арнаудов. Студии върху българските обреди и легенди. – СпБАН, IV, клон историко-филологичен и философско-обществен, 3, 1–122.

АРНИМ
1933: Б. фон Арним. Принасяне кучета в жертва при цар Симеон. – Български преглед, 1, 91–98.

АРТАМОНОВ
1956: М. И. Артамонов. К вопросу об археологических памятниках славян и праболгар на Нижнем Дунае. – В: Ж. Въжарова. Славянобългарското селище край с. Попина, Силистренско. София, 3–10.
1962: История хазар. Ленинград.
1969: Етническата принадлежност и историческото значение на пастирската култура. – Археология, 3, 1–10.

АРХЕОЛОГИЯ 2, 3: Археология Украинской ССР. Т. 2, 3. Киев, 1986.

АСПАРУХОВ
1984: М. Аспарухов. Средновековни графити от Северозападна България (= Интердисциплинарни изследвания XI–XII). София.
1988: Произведения на ранносредновековната бронзова пластика от средновековното селище при с. Гиген, Ловешка област. – ИМСЗБ, 14, 45–57.

АТАНАСОВ
1986: Г. Атанасов. Средновековни амулети от Силистра. – ИНМВ 22 (37), 73–82.
1987: Средновековни костени изделия от Силистра. – ИНМВ 23(38), 101–113.
1990: Ранносредновековни рисунки и знаци-графити от крайдунавска Добруджа. – Добруджа, 7, 193–215.
1991: Рец.: Дуранкулак. Т. 1. София 1988. – ИНМВ 27 (42), 241–249.
1992: Християнски медальони от ранносредновековни крепости в Южна Добруджа. – Добруджа, 9, 146–162.
1993а: Две ранносредновековни апликации-конници от Южна Добруджа. – Епохи, 1, 53–57.
1993б: За датировката, разпространението и семантиката на медалионите с IYI и двоен кръст. – В: Studia protobulgarica et medievalia europensia в чест на проф. В. Бешевлиев. В. Търново, 163–172.
1994: За кесарската промоция и владетелските инсигнии на хан Тервел. – Епохи, 3, 61–72.
1996а: Етнодемографски и етнокултурни процеси по добруджанското Черноморие през средновековието. – Исторически преглед, 2, 3–30.
1996б: Още веднъж за етногенезиса на гагаузите. – Българите в Северното Причерноморие, 5, 221–238.
1997: За костюмите, регалиите и вероизповеданието на българските ханове (VII–IX в.). – ППИК, 3, 76–97.
1999: Инсигниите на средновековните български владетели. Плевен.
2001: Нов поглед към демографските и етнокултурните промени в Добруджа през средновековието. – В: Изследвания в чест на чл.-кор. професор Страшимир Димитров. I (= Studia balcanica 23). София, 185–214.
2003: Българо-хазарската граница и българо-хазарската враждебност от края на VII до средата на IX век. – В: Българи и хазари през ранното средновековие. София, 92–113.
2004: Тервел. Хан на българите и кесар на Византия. Силистра.

АТАНАСОВ и др.
1958: Щ. Атанасов, Ив. Дуйчев, Д. Ангелов, Г. Цанкова-Петкова, Д. Христов, Д. Чолпанов. Българското военно изкуство през феодализма. София.

АТАНАСОВ и др.
2005: Г. Атанасов, Св. Венелинова, Ст. Стойчев. Археологически проучвания на некропол в квартал Дивдядово на град Шумен през 2004 г. – АОР през 2004 г. София, 2005, 194–195.

АТЛАС 1955: Атлас мира. Москва.

БАБИЋ
1986: Б. Бабиħ. Материалната култура на македонските словени во светлината на археолошките истражуваньа во Прилеп. Прилеп.

БАДАЛАНОВА
1993: Ф. Бадаланова. „Блажният фолклор“ – етнокултурна парадигма на „блажно“ и „блаженство“. – Във: Фолклорен еротикон. Т. 1. Съст. Ф. Бадаланова. София.

БАКАЛОВ
1985: Г. Бакалов. Средновековният български владетел. Титулатура и инсигнии. София.

БАЛАБАНОВ
1985: Т. Балабанов. Разкопки на северната и източната крепостна стена в Плиска (1970–1976). – Плиска-Преслав, 4, 117–131.

1989: Новооткрити ранносредновековни селища в околностите на Плиска. – ППИК, (1), 275–290.
1992а: Разкопки в Мадара през 1982–1985 г. – Мадара, III, 127–142.
1992б: Проучвания на старобългарския комплекс „Кирика“ край с. Калугерица. – В: Приноси към българската археология, I, 68–73.
2004а: Нови проучвания в аула на хан Омуртаг. – ИИМШ, 12, 124–138.
2004б: Селище в югозападната част на Външния град на Плиска. – Плиска-Преслав, 10, 101–168.
2004в: Нови проучвания в аула на хан Омуртаг. – ИИМШ, 12, 124–138.

БАЛАБАНОВ, АТАНАСОВ
2007: Т. Балабанов, Г. Атанасов. Ранносредновековен некропол в кв. Дивдядово, гр. Шумен. – В: Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на Р. Рашев. В. Търново, 138–153.

БАЛАСЧЕВ
1909: Г. Баласчев. Титлите на старобългарските господари. – Минало, I, 1, 79–95.
1918: Укрепителните работи на старобългарската войска. – Минало, III, 10, 5–44.
1920: Бележки върху изкуството в българските земи през средните и по-нови векове. – Минало, III, кн. 10, ч. II, 1–48.

БАЛБОЛОВА
1991: М. Балболова-Иванова. Девелт през VIII–IX век. – Векове, 1–2, 50–57.
1995: Фортификационното строителство на крепостта в местността „Калето“ в град Средец, Бургаска област (предварително съобщение). – Археология, 3, 28–34.
1997: Монетите от крепостта в м. Калето в град Средец, Бургаска област. – Минало, 1, 36–40.
1999: Графити и врязани знаци върху глинени съдове от средновековната крепост „Калето“ в град Средец, Бургаска област. – Археология, 1–2, 97–100.
2003а: Средневековый Девелт в VII–X вв. – BPMA, IV–V, 79–84.
2003б: Средновековната църква и митница при с. Дебелт, Бургаска област и ролята им в българо-византийските отношения през IX–X в. – В: Studia archaeologica, Suplementum 1 (Сборник в памет на д-р Петър Горбанов). София, б. с.

БАЛИНТ
1984а: Ч. Балинт. Археология эпохи обретения венграми родины (часть I). – В: Западная Сибирь в эпоху средневековья. Томск, 112–128.
1984б: О датировке центрально- и восточноевропейских степных древностей раннего средневековья (трудности и возможности). – In: Interaktionen der mitteleuropäischen Slawen und anderen Ethnika im 6.–10. Jahrhundert. Nitra, 17–26.
1996: О принадлежности находки в Малой Перещепине Куврату (история вопроса). – В: Материалы I тыс. н. э. по археологии и истории Украины и Венгрии. Киев.

БАЛКАНСКИ, ХАШХОДЖОВ
1984: Т. Балкански, Е. Хашходжов. Към въпроса за първобългарския Тагра (Тангра, Тенгри). – Българска етнография, 3, 41–51.

БАЛТАКОВ
2005: Г. Балтаков. Палеогеографската обстановка в Добруджа през VII в. с коментар върху френска военна карта от 1704 г. (Къде се е намирал заселеният от Аспарух остров Певки). – В: Корени на българската цивилизация. София, 173–180.

БАНКОВ
1977: Тр. Банков. Първобългарските каменни надписи и наченките на българската поетична мисъл. – Старобългаристика, 3, 70–75.

БАРАНОВ
1981: И. А. Баранов. Некоторые итоги изучения тюрко-болгарских памятников Крыма. – Плиска-Преслав, 2, 57–71.
1990: Таврика в эпоху раннего средневековья. Киев.

БАРТИКЯН
1984: Р. М. Бартикян. У истоков армяно-болгарского сотрудничества (по лапидарным надписям ханов Крума и Омуртага). – В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 41–45.
1985: Об особенностях участия армян в правления византийским и болгарским государствами в VIII–XI вв. – В: Культурное наследие Востока. Проблемы, поиски, суждения. Ленинград, 258–264.

БАСИЛОВ
1984: В. Н. Басилов. Избранники духов. Москва.

БЕЙКОВ
2004: М. Бейков. Математическите познания на българите през VII–XIV век. В. Търново.

БЕЛДЕДОВСКИ
1996: З. Белдедовски. Словенски материални елементи во Брегалничкиот басен. – МАА, 14, 173–182.

БЕМБЕРСКИ
1988: Х. Тодоров-Бемберски. Опыт тематической систематизации существующих этимологий этнонима болгарин. – Lenguistique balcanique, 3–4, 175–219.
2004: Името българи – история и същност. София.

БЕНОВСКА
1982: М. Беновска-Събкова. За специфичното в системата от представи за българина за света. – Във: Фолклор и история. София.

БЕР
1969: Български етимологичен речник. Свезка VII. Съст. Вл. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Заимов, Ст. Илчев. София.

БЕШЕВЛИЕВ
1929: В. Бешевлиев. Гръцки и латински извори за вярата на прабългарите. – ИНЕМ, VIII–IX, 149–176.
1932: Надписите около Мадарския конник. – ИИД, 11–12, 26–31.
1934: Първобългарски надписи. Увод, текст и коментар. – ГСУ, ИФФ, XXXI, 1, 1–164 + XXV ил.
1936: Първобългарски надписи. Добавки и оправки. – ГСУ, ИФФ, XXXII, 3–25.
1937а: Паралели. – ИИД, XIV–XV, 75–80.
1937б: Дребни приноси. – Пак там, 195–196.
1939: Религията на първобългарите. – ГСУ, ИФФ, XXXV, 1, 3–63.
1940: Плиска в географски карти от 17 в. и 18 в. – Македонски преглед, 3, 43–50.
1955: Славянизми в първобългарските надписи. – В: Сборник в чест на акад. Александър Теодоров-Балан. София, 99–105.
1956: Надписите около Мадарския конник. – В: Мадарският конник. Проучвания върху надписите и релефа. София, 51–114.
1958: Византийски триумфални обичаи, акламации и титли у българите в IX век. – ИЕИМ, I, 3–38.
1959: К вопросу о награде, полученной Тервелем от Юстиниана в 705 году. – Византийский временник, XVI, 8–13.
1962: Из късноантичната и средновековна география на Североизточна България. – ИАИ, XXV, 1–18.
1967: Ирански елементи у първобългарите. – В: Античное общество. Москва, 237–247.
1968: За славянските племена в Североизточна България от VI до IX век. – Преслав, 1, 17–25.
1969: Културно-историческо значение на първобългарските надписи. – СпБАН, 3–4, 91–103.
1973а: Географското минало на Плиска и нейната околност. – ИНМШ, VI, 3–13.
1973б: Първобългарски амулети. – ИНМВ, IX (XXIV), 53–55.
1973в: Extrema minoris Scythiae. – Известия на Окръжния исторически музей и Българското историческо дружество – град Толбухин, I, 139–141.
1974: За ориентацията на първобългарските сгради. – ИНМВ, 10, 103–108.
1976а: Към въпроса за девташларите. – ИНМВ, XII (XXVII), 1–7.
1976б: Етническата принадлежност на рунните надписи при Мурфатлар. – Векове, 4, 14–22.
1979а: Първобългарски надписи. София.
1979б: Значението на първобългарския знак IYI. – ИНМВ, XV (XXX), 15–30.
1981а: Първобългарите. Бит и култура. София.
1981б: За разнородната същност на първобългарите. – Плиска-Преслав, 2, 20–25.
1981в: Името Варна. – ИНМВ, 17(32), 5–8.
1982а: Начало на българската държава според апокрифен летопис от XI в. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 39–44.
1982б: Съобщението на Теофан за основаването на българската държава. – ИНМВ, 18 (33), 31–53.
1983: Отражение на въстанието на Тома Славянина в Чаталарския надпис. – Преслав, 3, 21–25.
1983а: Първобългари. История. София.
1984: Произходът и етническата принадлежност на първобългарите според византийските и латинските извори. – В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 15–17.
1985: Мундрага и Тича-Вичина. – ИНМВ, 21 (36), 17–24.
1986: Miscelanea protobulgarica. – ИНМВ, 22 (37), 17–30.
1987: Географията на България у византийските автори. – ИНМВ, 23 (38), 37–69.
1988: Свидетелства за присъствието на прабългарите в Дръстър-Силистра. – В: Дуросторум, Дръстър, Силистра. Силистра, 110–116.
1992а: Първобългарски надписи. II изд. София.
1992б: Първобългарският надпис от Филипи. – ИНВМ, 29 (43), 13–19.

БИЛЯРСКИ
1999: Ив. Билярски. Време и вечност в Именника на българските ханове. – В: Средновековните Балкани. Политика. Религия. Култура. София, 19–27.

БЛАГОЕВ

1926: Н. П. Благоев. Лекции по история на българското право. София.

БОБЧЕВ

1958: С. Бобчев. По въпроса за т.нар. „храм с квадратен план“ в Европа през късножелязната епоха. – В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. София, 137–158.

БОБЧЕВ, С.

1993: С. С. Бобчев. История на българското право. Ч. I. II изд. (I изд. 1910). София.

БОБЧЕВА

1976: Л. Бобчева. Жилищни и стопански сгради в средновековното селище при с. Топола, Толбухински окръг. – ИНМВ, XII (XXVII), 122–130.

1977: Грънчарски пещи за старобългарска керамика при с. Топола, Толбухински окръг. – ИНМВ, XIII (XXVIII), 172–176.

1980: Глинени котли от селището при с. Топола, Толбухински окръг. – ИНМВ, XVI (XXXI), 126–129.

1981: Прабългарско селище при с. Топола, Толбухинско. – Плиска-Преслав, 2, 198–201.

БОГДАНОВ

1989: Б. Богданов. История на старогръцката култура. София.

БОГДАНОВ, ИВ.

1976: Ив. Богданов. Прабългари. Произход, етническо своеобразие, исторически път. София.

1981: Именник на българските ханове. София.

БОГДАНОВА

1995: Д. Богданова. Селищен живот във Външния град на Плиска. – Минало, 4, 21–29.

БОЕВ

1965: Е. Боев. За предтурско тюркско влияние в българския език – още няколко прабългарски думи. – Български език, 1, 3–17.

1968: За българо-тюркските езикови връзки. – ИИБЕ, 16, 177–183.

1985: Още едно мнение за Онгъла. – В: Юбилейна научна сесия (Софийски университет, Факултет по класически и нови филологии). София, 280–293.

2005: Мнимата гръцка заемка куча, куция, кучия. – В: Културните текстове на миналото – носители, символи, идеи. IV. София, 126–133.

БОЕВ, Й.

1979: Й. Боев. Мадарският конник. – Космос, 3, 19–21.

БОЕВ, П. и др.

1986: П. Боев, Л. Кавгазова, Д. Пиперкова. Антропологични данни от раннобългарски некрополи край гр. Девня. – Интердисциплинарни изследвания, XIVA, 193–198.

БОЕВ, П. и др.

1987: П. Боев, Н. Кондова, С. Чолаков. Изкуствената деформация на главата като етнодиференциращ белег. – Българска етнография, 1, 31–37.

БОЖИЛОВ

1972: И. Божилов. Рец.: E. Zaharia. Săpăturile de la Dridu. Bucureşti, 1967. – Исторически преглед, 3, 115–124.

1973: Рец.: P. Diaconu, D. Vîlceanu. Pâcuiul lui Soare. Cetatea bizantinâ. I. Bucureşti, 1972. – ИНМВ, IX (XXIV), 319–326.

1975: Към историческата география на Северозападното Черноморие. – ИНМВ, XI (XXVI), 34–36.

1979: Анонимът на Хазе. България и Византия на Долен Дунав в края на X век. София.

1983: Българската средновековна историопис. – В: Стара българска литература, 3, Исторически съчинения. София, 5–38.

1991а: Орос тон булгарон. – Старобългарска литература, 25–26, 102–109.

1991б: Още за Плиска. – Исторически преглед, 1, 70–74.

1991в: Няколко бележки върху Scylitzes Matriensis. – Проблеми на изкуството, 3, 18–25.

1992: Раждането на средновековна България (нова интерпретация). – Исторически преглед, 1–2, 3–34.

1993: Първобългарският надпис от Филипи. Нови теории и факти. – В: Studia prorobulgarica et medievalia europensia в чест на проф. Веселин Бешевлиев. В.Търново, 173–181.

1995: Седем етюда по средновековна история. София.

1996а: Културата на средновековна България. София.

1996б: Ватиканският Манасий (Cod. Vat. Slavo 2): текст и миниатюри. – Проблеми на изкуството, 2, 3–12.

БОЖИЛОВ, ГЮЗЕЛЕВ
1999: И. Божилов, В. Гюзелев. История на средновековна България VII–XIV век. София.
2004: История на Добруджа. Т. 2. Средновековие. В. Търново.

БОЖКОВ
1972: Ат. Божков. Миниатюри от Мадридския ръкопис на Йоан Скилица. София.

БОЛТРИК
1993: Ю. В. Болтрик. Курган Кара-тобе. – В: Древности степного Причерноморья и Крыма. IV. Запорожье, 183–185.

БОНЕВ
1989: Ст. Бонев. За архитектурния облик на прабългарските езически храмове. – ППИК, (1), 328–337.
1992: Метални печатчета с изображение на конник. – Мадара, III, 153–158.
1995: Южната стена на преславския аул и въпросът за хронологията на преславското крепостно строителство. – Плиска-Преслав, 6, 101–108.
1998: Царският дворец във Велики Преслав. Площадът с фиалата X–XIV в. В. Търново.
2002: Византийска ли е една от крепостните стени на Велики Преслав. – Археология, 2, 48–51.
2004: Предварително съобщение за нов архитектурен паметник в Преславския дворец. – Плиска-Преслав, 10, 244–251.

БОНЕВ, Ч.
1981: Ч. Бонев. За периодизацията на ранносредновековната материална култура в Добруджа. – Археология, 3, 15–21.
1985: Начало Дунайской Болгарии в свете некоторых археологических данных и монетных находок. – ЕВ, 2, 62–76.
1986: Анти и славини в Добруджа през VI в. – В: Руско-български връзки през вековете. София, 56–61.
1995: Етническият облик на Карпато-Днестърските земи през VI–VII в. – Българите в Северното Причерноморие, 4, 53–70.
1997: Още археологически данни за началото на Дунавска България. – Епохи, 1–2, 128–138.

БОРОВСКИЙ
1982: Я. Е. Боровский. Мифологический мир древних киевлян. Киев.

БОЯДЖИЕВ
1975: Ст. Бояджиев. По въпроса за приемствеността в архитектурата на Първата българска държава. – В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. София, 32–76.
1976: Дворцовата архитектура на Плиска. – В: Традиция и нови черти в българското изкуство. София, 187–201.
1981: Портите на прабългарските крепостни стени. – Плиска-Преслав, 2, 138–145.
1982: Архитектурата на българското средновековие. – В: Българската архитектура през вековете. София, 15–51.
1983: Светилище на прабългарския бог на небесата. – В: Плиска-Мадара-Преслав, бр. 14.
1986: Мавзолей на първите български ханове?. – МПК, 2, 28–32.
1989: Архитектурата на прабългарските храмове. – ППИК, (1), 314–327.
1999: Религиозните изповедания на българите през втората половина на IX в., отразени в култовата архитектура на Плиска и Преслав. – В: Средновековните Балкани. Политика, религия, култура. София, 33–48.
2000: Крепостно строителство през Първото българско царство. – В: П. Балабанов, Ст. Бояджиев, Н. Тулешков. Крепостно строителство по българските земи. София, 135–190.
2004: Отново за втората крепостна стена в очертанията на дворцовото укрепление на Велики Преслав. – Преслав, 6, 143–155.

БАЛТЪР
2006: М. Балтър. Богинята и биволът. Чаталхьоюк – археологическо пътешествие към зората на цивилизацията. София.

БЪРИ
1915: Дж. Бъри. Българите през IX век и покръщането на славяните и българите. – ИИД, IV, 105–179.

ВАКАРЕЛСКИ
1977: Хр. Вакарелски. Етнография на България. София.

ВАКЛИНОВ
1968: Ст. Ваклинов. Изтокът в старобългарското изкуство от VII до XI век. – Трудове на ВПИ „Братя Кирил и Методий", V (1967/1968), 127–160.
1972: За характера на раннобългарската селищна мрежа в Североизточна България. – Археология, 1, 9–13.
1974а: Плиска за тридесет години. – Археология, 3, 28–39.
1974б: За контактите между старата и новата култура в Мизия и Тракия след VI в. – ИБИД, XXIX, 177–188.
1977: Формиране на старобългарската култура VI–XI в. София.

ВАКЛИНОВ, ВАКЛИНОВА

1983: Ст. Ваклинов, М. Ваклинова. Съкровището от Наги сент Миклош. София.

1993: Голямото водохранилище в Плиска. – Плиска-Преслав, 6, 6–21.

ВАКЛИНОВ, СТАНИЛОВ

1981: Ст. Ваклинов, Ст. Станилов. Кладенци. Ранносредновековно селище. Варна.

ВАКЛИНОВ, ЩЕРЕВА

1993: Ст. Ваклинов, И. Щерева. Проучвания на Голямата базилика в Плиска през 1971–1973 г. – Плиска-Преслав, 6, 33–48.

ВАКЛИНОВА

1982: М. Ваклинова. Дворците в средновековна България. – В: България 1300. Институции и държавна традиция, 2, София, 255–262.

1994: Преславският дворец (главните дворцови постройки през столичния период). – В: Историко-археологически изследвания в памет на проф. Станчо Ваклинов. В. Търново, 45–57.

ВАКЛИНОВА и др.

2003: М. Ваклинова, И. Щерева, Сн. Горянова, М. Манолова-Войка, П. Димитров. Владетелската църква на Велики Преслав. – Археология, 4, 30–40.

2005: М. Ваклинова, Ир. Щерева, Сн. Горянова. Преславският дворец след Станчо Ваклинов. – В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. В. Търново, 11–18.

ВАСИЛЕВ

1937: Д. Василев. Строителната традиция в прабългарските дворци в Плиска. София.

ВАСИЛЕВ, Р.

1979: Р. Василев. Източната крепостна стена в Плиска (разкопки през 1972–1974 г.). – Плиска-Преслав, 1, 98–107.

1987: Ранносредновековни селища от VIII–X в. в района на Плиска. – Във: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Българските земи в древността. България през средновековието. София, 400–406.

1993: За планировката на някои ранносредновековни селища във Външния град на Плиска. – Приноси към българската археология, I, 35–40.

1995: Нови данни за ранносредновековното селище в района на Голямата базилика в Плиска. – Плиска-Преслав, 7, 27–33.

ВАСИЛЕВА

1975: Д. Василева. Основите на монументалните паметници от Първата българска държава. – В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. София, 283–309.

1977: Водоснабдителни съоръжения в столиците Плиска и Преслав. – Техническа мисъл, 2, 89–96.

1984: Големият дворец в Плиска (архитектура и реконструкция). – В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 153–159.

1985: Дворцовият комплекс на Велики Преслав (архитектурно-строителни проучвания и реконструкция). – ИБИД, XXXVII, 5–26.

1987а: Укрепеният дворец в Плиска (Реконструкция). – ИБИД, XXXIX, 71–82.

1987б: Големият дворец в Плиска. Метод на проектиране. – Техническа мисъл, 24, 2, 89–92.

ВАСИЛЧИН

1989: Ив. Василчин. Двуобряден езически ранноблъгарски некропол при с. Черна, Толбухински окръг. – ППИК, (1), 198–213.

ВЕЙМАРН, АЙБАБИН

1993: Е. В. Веймарн, А. И. Айбабин. Скалистинский могильник. Киев.

ВЕЛКОВ

1956: В. Велков. История на изучаванията на Мадарските надписи. – В: Мадарският конник. София, 5–36.

1959: Градът в Тракия и Дакия през късната античност. София.

ВЕЛКОВ, ИВ.

1934: Разкопки в Мадара (1924–1928). – Мадара, I, 77–146.

ВЕНЕДИКОВ

1946: Ив. Венедиков. Новооткритият в Преслав първобългарски надпис. – ИАИ, XV, 146–160.

1956: Може ли Мадарският конник да бъде изображение на тракийския Херос. – В: Мадарският конник. Проучвания върху надписите и релефа. София, 167–180.

1964: Разкопките и проблемите на нашето Черноморие. – Археология, 3, 46–51.

1967: Преслав преди да стане столица на България. – Преслав, I, 39–48.

1968: АУЛЕ. – ИИБЕ, XVI, 107–113.

1976: Легендата за Михаил каган. – Преслав, 3, 179–204.
1979: Военното и административното устройство на България през IX и X в. София.
1980: За старобългарския епос. – В: Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. София, 225–239.
1981а: Земеделецът през Първото българско царство. – В: Развитие на земеделието по българските земи. Съст. Ив. Венедиков. София, 181–225.
1981б: Административна уредба на Първата българска държава. – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 1. София, 139–157.
1983: Медното гумно на прабългарите. София.
1987: Златният стожер на прабългарите. София.
1994: Именникът и старобългарският фолклор. – Минало, 3, 20–29.
1995: Прабългарите и християнството. Стара Загора.
1997: Един изключителен паметник. – Нумизматика и сфрагистика, 1995–1997, 93–97.

ВЕНЕДИКОВ, Й.
1917: Й. Венедиков. Старобългарски окопи. – Отечество, 39, 10–12.
1938: Каменните надписи от Първото българско царство, разгледани от военно гледище. – Българска военна мисъл, 1–2, 31–46.

ВЕНЕЛИНОВА
2000: Св. Венелинова. Палеографски особености на съчетания от знаци открити в Плиска. – Плиска-Преслав, 8, 128–134.
2003: Общи и характерни особености на секелското и прабългарското руническо писмо. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 237–243.
2005: Дунавско-балканската писмена група и руническите паметници от Брегалнишко и Южните Родопи. – В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и българската средновековна култура. В. Търново, 152–158.

ВЕРНЕР
1988: Й. Вернер. Погребалната находка от Малая Перешчепина и Кубрат – хан на българите. София.

ВИА 3: Всеобщая история архитектуры в 12 томах. Т. 3. Архитектура Восточной Европы. Средние века. Ленинград–Москва, 1966.

ВИТЛЯНОВ
1985: Ст. Витлянов. Южната крепостна стена на Вътрешния град на Преслав. – Плиска-Преслав, 4, 177–188.
1989а: За украсата на старобългарската конска амуниция от Велики Преслав. – ППИК, 1, 400–410.
1989б: Два императорски печата от Велики Преслав. – Нумизматика, 1, 32–35.
1991: Новооткрита плочка с шаманско изображение от Велики Преслав. – ППИК, 2, 232–238.
1995: Новооткрити лични печати от Велики Преслав. – В: 1100 години Велики Преслав. 1. Шумен, 154–160.

ВИТЛЯНОВ, НИКОЛОВ
2005: Ст. Витлянов, Н. Николов. Наименованията на занаятчийските производства и професии в старобългарския език. – В: Културните текстове на миналото – носители, символи и идеи. III. София, 140–153.

ВИШНЯКОВА
1939: А. Ф. Вишнякова. Свинцовые печати византийского Херсонеса. – ВДИ, 1.

ВЛАДИМИРОВ
2002: Г. Владимиров. Още веднъж за тайното византийско оръжие „гръцки огън“. – В: Оръжие и снаряжение през късната античност и средновековието IV–XV в. Варна, 63–71.

ВОЙНОВ
1956: М. Войнов. За първия допир на Аспаруховите българи със славяните и за датата на основаването на българската държава. – ИИБИ, 6, 453–476.
1960: Отново по въпроса за възникването на българската държава. – ИИБИ, 9, 269–276.

ВОРОНОВ, ШЕНКАО
1982: Юл. Н. Воронов, Н. К. Шенкао. Вооружение воинов Абхазии IV–VII вв. – В: Древности эпохи Великого переселения народов V–VIII веков. Москва, 121–165.

ВРИОНИС
1999: С. Врионис. Славянското общество на Балканите (VI–VII в.). София.

ВЪЖАРОВА
1956: Ж. Въжарова. Славяно-българското селище край с. Попина, Силистренско. София.
1961: Славянското селище в м. Стублата край с. Бежаново, Ловешко. – ИАИ, XXIV, 317–325.
1965: Славянски и славянобългарски селища в българските земи от края на VI–XI в. София.

1968: Памятники Болгарии конца VI–XI вв. и их этническая принадлежность. – СА, 3, 148–159.
1973: Славяне и праболгары в связьи с вопросом средиземноморской культуры. – В: Славяните и средиземноморският свят VI–XI век. София, 239–266.
1976: Славяни и прабългари (по данни на некрополите от VI–XI в. на територията на България). София.
1979: Некрополът при Голямата базилика в Плиска. – Плиска-Преслав, 1, 69–80.
1981а: Славяни и номади на територията на днешните български земи от края на VI–XI в. – Плиска-Преслав, 3, 16–65.
1981б: Двуобряден езически некропол край с. Бдинци, Толбухински окръг. – ИНМВ, 17(32), 77–109.
1986: Средновековното селище с. Гарван, Силистренски окръг VI–XI в. София.
1987: Митологията на южните славяни (българите). – Във: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Българските земи в древността. България през средновековието. София, 390–399.

ВЪЛОВ
1994: Вълов. Сравнителни данни за замъците през Първата българска държава. – В: Историко-археологически изследвания. В памет на проф. д-р Станчо Ваклинов. В. Търново, 35–44.
1977: Водоснабдяването на средновековните български градове (VII–XIV в.). – Археология, 1, 14–29.

ВЪЛЧЕВ
1986: Й. Вълчев. Календар и слово. Есета. София.
2005: Българският календар. В. Търново.

ВЪЛЧЕВА
2005: Д. Вълчева. Езическо култово съоръжение от ранното средновековие в Сборяново. Могила № 19. – Хелис, IV, 208–213.

ГАВРИТУХИН, ОБЛОМСКИЙ
1996: И. О. Гавритухин, А. М. Обломский. Гапоновский клад и его культурно-исторический контекст. Москва.

ГАГОВА
1995: К. Гагова. Тракия през българското средновековие. София.

ГАТЕВ
1985: П. Гатев. Северната крепостна стена на Вътрешния град на Преслав по данни от разкопките (1973–1977). – Плиска-Преслав, 5, 189–200.

ГЕОГРАФИЯ
1982: География на България. Т. 1. Физическа география. София.

ГЕЙЩОР
1986: Ал. Гейщор. Митология на славяните. София.

ГЕННИНГ
1989: В. Ф. Геннинг. Некоторые вопроси периодизации этнической истории древних болгар. – В: Ранние болгары в Восточной Европе. Казань, 4–15.

ГЕННИНГ, ХАЛИКОВ
1964: В. Ф. Геннинг, А. Х. Халиков. Ранние болгары на Волге. Больщетарханский могильник. Москва.

ГЕНОВА
1978: Е. Генова. Ранносредновековна керамика от Плевенския музей (VIII–X в.). – ИНИМ, 2, 173–186.

ГЕНЧЕВ
1988: Н. Генчев. Българската култура XV–XIX в. София.

ГЕНЧЕВ, СТ.
1984: Ст. Генчев. Народна култура и етнография. София.

ГЕОРГИЕВ, ВЛ.
1952: Вл. Георгиев Опит за периодизацията на историята на българския език. – ИИБЕ, II, 87–89.

ГЕОРГИЕВ, М.
1985: М. Георгиев. Физическа география на България. III изд. София.

ГЕОРГИЕВ
1978: П. Георгиев. Глинен съд с изображения на орли и знак от Плиска. – Археология, 3, 30–39.
1979: Тайните ходници в стара Плиска. – Отечество, бр. 2/26.I.
1980: Към въпроса за градоустройството на аулите през IX в. – В: Средновековният български град. В. Търново, 99–106.
1981а: Ранносредновековно селище в района на Голямата базилика в Плиска. – Плиска-Преслав, 2, 190–197.

1981б: Двуделна баня от Дворцовия комплекс в Плиска. – МПК, 4, 28–34.
1982а: Ранносредновековни български бани VIII–X век. Автореферат на дисертация за присъждане на научната степен кандидат на историческите науки. София.
1982б: Приемственост между най-старите монументални строежи в Плиска. – В: Първи международен конгрес по българистика. Доклади. Симпозиум „Славяни и прабългари". София, 106–121.
1984а: Строителната история на Малкия дворец в Плиска. – В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 140–152.
1984б: Изображение на четирилико славянско божество от Преслав. – Археология, 1, 16–19.
1985: Дворцовата църква в Плиска и църковното строителство във връзка с покръстването (864–870). – Векове, 3, 53–61.
1986: Рец.: Плиска-Преслав, 4, София. – Археология, 2, 48–51.
1987: Някои особености в развитието на монументалното строителство VIII–IX в. в Плиска. – Във: Втори международен конгрес по българистика. Доклади. Българските земи в древността. България през средновековието. София, 407–419.
1989а: Спасителни проучвания южно от Голямата базилика в Плиска. – АОР през 1988 г. Кюстендил, 121–122.
1989б: Големият езически храм в Плиска. – ППИК, (1), 338–353.
1990: Първобългарският надпис от Филипи в нова светлина. – Исторически преглед, 3, 50–56.
1990: Оловни печати от манастира при Равна, Провадийско. – ИНВМ, 26, 103–109.
1991а: Предизвикан отговор. – Исторически преглед, 1, 67–70.
1991б: Прабългарската култова церемония върху рисунка-графит с надпис от Плиска. – ППИК, 2, 198–208.
1991в: Отново за първобългарския надпис от Външния град на Плиска (към изучаване на прабългарската религия). – Археология, 1, 38–43.
1991г: Разкопки северно от тухлената ограда в Плиска. – АОР през 1990 г. Ловеч, 135–136.
1992а: Водоснабдяване и канализация в Дворцовия център на Плиска. – Плиска-Преслав, 5, 77–104.
1992б: За произхода на името Мадара. – Мадара, III, 83–92.
1992в: Дешифриране на загадъчния надпис от Плиска. – В: Приноси към българската археология, I, 107–112.
1992г: Титлата и функциите на българския престолонаследник и въпросът за престолонаследието при цар Симеон (893–927). – Исторически преглед, 8–9, 3–12.
1993: Мартириумът в Плиска и началото на християнството в България. София.
1994: Разкопки северно от тухлената ограда в Плиска. – АОР през 1992–1993 г. В. Търново, 96.
1995: Нов прочит на гръкоезичния надпис от Външния град на Плиска. – Плиска-Преслав, 7, 23–28.
1996а: Разкопки на могила XXXIV в Плиска. – АОР през 1995 г. София, 86–87.
1996б: За един рунически надпис от Мурфатлар. – В: Епископ-Константинови четения, 2, 188–193.
1996в: Дешифриране на загадъчния надпис ПЕМТЕ със знак от Преслав. – В: Медиевистични изследвания в памет на Пейо Димитров. Шумен, 294–302.
1996г: За произхода и семантиката на знака ипсилон в ранноб ългарската култура. – Българите в Северното Причерноморие, 5, 89–100.
1997а: Кръглата дървена постройка в Плиска (принос към изучаване на българския дворцов церемониал от началото на IX в.). – ППИК, 3, 296–312.
1997б: За характера на руническото писмо в средновековна България. – ППИК, 3, 96–109.
1997в: Методологически основи в дешифрирането на руническото писмо в Средновековна България. – Трудове на катедрите по История и Богословие, 1, 67–74.
1997г: За семантиката на сарматските знаци в Северното Черноморие. – Българите в Северното Причерноморие, 6, 45–66.
1999а: *Ис тис Плскас тон канпон* – градът Плисков (произход и значение на името). – Трудове на катедрите по История и Богословие при Шуменския университет „Епископ Константин Преславски", 3, 12–31.
1999б: Оловни печати с руноподобни знаци. – Нумизматика и сфрагистика, 1, 81–89.
1999в: За граничните колони в района на Солун по времето на цар Симеон. – В: Общото и специфичното в балканските култури до края на XIX век. София, 98–106.
1999г: Религия и ритуал в съкровището от Наги сент Миклош. – В: Религия и изкуство в културната традиция на Европа. Варна, 90–101.
1999д: Българо-византийската граница при хан Омуртаг и Еркесията. – В: Археологически и исторически проучвания в Новозагорско. София, 131–140.
1999е: Бележки за Аспаруховия вал при Одесос-Варна. – ИНМВ, 34–35 (49–50), 167–181.
2000а: Землените укрепления на Абоба-Плиска. – Плиска-Преслав, 8, 19–30.
2000б: Селищната структура на Абоба-Плиска. – Археология, 3–4, 16–30.
2000в: 100 години Абоба-Плиска. – В: Културната интеграция между чехи и българи в европейската традиция. София, 153–163.
2000г: Плискова-Плисков и прабългарите в Източното Приазовие и Северното Причерноморие. – Българите в Северното Причерноморие, 7, 43–59.
2000д: Статуетката ключ от Плиска. – Старини, 1, 79–86.

2001а: Българо-сръбският договор от средата на IX век. – В: България, българите и техните съседи през вековете. В. Търново, 91–104.

2001б: Християнските храмове в Плиска – топография и функция. – В: Християнската идея в историята и културата на Европа. Варна, 86–100.

2002а: За хронологията и характера на дървеното строителство в Плиска. – ИИМШ, 10, 73–85.

2002б: Раждането на столица Абоба-Плиска. – В: Πολυχρονια. Сборник в чест на проф. Иван Божилов. София, 63–77.

2002в: За мястото на първоначалното заселище на прабългарите при Дуросторум – Доростол. – Добруджа, 20, 66–79.

2002г: За Марцианопол през ранното средновековие. – В: Сборник в чест на професор Маргарита Тачева (= Jubileus, V). София, 94–100.

2002д: Името Карвуна и прабългарите. – Старобългаристика, 2, 70–82.

2002е: Отново за археологията на дървения анабатрон в Плиска (стратиграфски и хронологически бележки). – Археология, 4, 49–56.

2002ж: За столицата на Аспарухова България. – Исторически преглед, 5–6, 208–227.

2003а: Аспарухов Онгол. – BHR, 3–4, 24–38.

2003б: Началото на Абоба-Плиска. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 175–182.

2003в: Изтокът на Абоба-Плиска. – Плиска-Преслав, 9, 168–180.

2003г: Периодизация на дървеното строителство в Плиска. – В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове. В. Търново, 83–93.

2004а: За монетната циркулация в българската столица през VII–IX век. – В: Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на западното Черноморие. В. Търново, 223–229.

2004б: Разкопки южно от Големия басейн в Плиска. – Плиска-Преслав, 10, 24–60.

2004в: Теодориада – Юстиниановият „град" при Одесос и мястото на българското заселване през 680 г. – В: Образ и слово. Юбилеен сборник в чест на 60-годишнината на проф. Аксиния Джурова. София, 103–120.

2004г: Археологическите реалии в Търновския надпис на хан Омуртаг (част I). – Археология, 3–4, 27–35.

2004е: Към семантиката на датировката „етх бехти". – Старобългаристика, 2, 20–33.

2005а: Градовете-убежища в раннобългарската култура. – В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и българската средновековна култура. В. Търново, 2005, 190–202.

2005б: Големият землен вал в Добруджа – исторически бележки. – В: Българските земи през средновековието (VII–XVIII в.). 1. В. Търново, 23–40.

2005в: Митът за детището Испор и неговите културно-исторически реалии. – В: Черно море между Изтока и Запада: митове, идеология, история. Варна, 77–82.

2006: Археологическите реалии в Търновския надпис на хан Омуртаг (част II). – Археология, 1–4, 55–66

ГЕОРГИЕВ, АЛАДЖОВ

2002: П. Георгиев, Ж. Аладжов. Печат-цилиндър с първобългарски надпис от Плиска. – Археология, 1, 63–68.

ГЕОРГИЕВ, ВАСИЛЕВ

2006: П. Георгиев, Р. Василев. Голямо (външно) укрепление на Плиска. – АОР през 2005 г. София, 314–315.

ГЕОРГИЕВ, ВИТЛЯНОВ

2001: П. Георгиев, Ст. Витлянов. Архиепископията-манастир в Плиска. София.

ГЕОРГИЕВ, ДИМИТРОВ

2001: П. Георгиев, Я. Димитров. Плиска, ранно вътрешно укрепление, разкопки през 2000 г. – АОР през 1999–2000 г. София, 123.

2002: Ранно укрепление във Вътрешния град на Плиска. – АОР през 2001 г. София, 114.

2004: Проучване на дървените укрепления в Плиска през 2004 г. – Археология, 3–4, 112–113.

2005: Ранно укрепление на Вътрешния град на Плиска. – АОР през 2004 г. София, 260–261.

ГЕОРГИЕВ, ИВАНОВ

2001: П. Георгиев, Ст. Иванов. Вътрешно землено укрепление на Плиска. – АОР през 2001 г. София, 114.

2005: Вътрешно землено укрепление на Плиска. – АОР през 2004 г. София, 261.

ГЕОРГИЕВА

1955: С. Георгиева. Разкопки на могили №№ XXXIII и XXXII в Плиска. – ИАИ, XX, 11–42.

1962: По въпроса за характера на ранносредновековната българска култура. – Археология, 3, 1–5.

1963: К вопросу о т. н. „праболгарской" художественной промышлености. – Slavia antiqua, X, 331–365.

ГЕОРГИЕВА, Д.

2002: Д. Георгиева. За града Шумен до завладяването му от турците. – ИИМШ, 10, 170–205.

ГЕОРГИЕВА, ИВ.

1983: Ив. Георгиева. Българска народна митология. София.

ГЕОРГИЕВА, С.

1989: С. Георгиева. Жената в средновековна България. Ръкопис на кандидатска дисертация. София.

1999: Черно море като географски фактор в историята на Първото българско царство. – В: Средновековните Балкани. Политика, религия, култура. София, 28–32.

ГЕРАСИМОВ

1956: Т. Герасимов. Проучване върху Мадарския скален релеф. – В: Мадарският конник. Проучвания върху надписите и релефа. София, 115–166.

ГЕРГОВА

1982: Д. Гергова. Произход, характер и датировка на съкровището от Бързица (б. Шеремет), Варненски окръг. – Археология, 3–4, 1–17.

2005: Нови данни за тракийските традиции в средновековната българска култура. Парадните шлемове. – В: Корените на българската цивилизация. София, 151–172.

ГИБИ: Гръцки извори за българската история. Т. 1–7. София, 1960–1968.

ГОРИНА

1995: Л. Горина. Проблемы „Именника болгарских ханов“ как части Еллинского летописца. – BHR, I, 15–29.

ГОСПОДИНОВ

1918: Й. Господинов. Разкопки в околността на Преслав. – ИБАД, VI (1916–1918), 158–161.

ГРАМАТИКА

1991: Граматика на старобългарския език. Фонетика, морфология, синтаксис. София.

ГРИГОРОВ

1999: В. Григоров. Обеците в старобългарската култура на север от Дунав. – Археология, 3–4, 21–42.

2000а: Астрономически изследвания на средновековни архитектурни паметници в България. – Минало, 3, 18–24.

2003а: Метални накити от средновековна България – VII–XI в. Автореферат на дисертация за присъждане на научната и образователна степен „доктор“. София.

2003б: Принос към проучването на старобългарската диадема. – Археология, 1, 29–37.

2006а: Торквите в старобългарската култура. – В: Приноси към българската археология, III–IV, 181–187.

2006б: Разпространение на костените игленици в некрополите на Долен Дунав. – В: Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на Р. Рашев. В. Търново, 87–97.

2007: Метални накити от средновековна България. София.

ГУМИЛЕВ

1993: Л. Н. Гумилев. Древние тюрки. Москва.

ГУРЕВИЧ

2005: А. Гуревич. Средновековният свят: културата на мълчащото мнозинство. София.

ГЪЛЪБОВ

1980: Ив. Гълъбов. Старобългарски език с увод в славянското езикознание. Част първа. София.

1996: Избрани трудове по езикознание. София.

ГЮЗЕЛЕВ

1966: В. Гюзелев. Функциите и ролята на кавхана в живота на българската държава (VIII–XI в.). – ГСУ, ФИФ, 60, 3, 133–157.

1973: Ичиргу боилите в Първата българска държава (VII–XI в.). – ГСУ, ФИФ, 65, 3, 123–181.

1981: Средновековната българска крепост Констанция. – ИНИМ, 3, 9–18.

1981а: Месемврия. – В: Български средновековни градове и крепости. I. Варна, 325–355.

1981б: Анхиало. – Пак там, 388–407.

1993: Отново за столиците на средновековна България (някои нови гледища и хипотези). – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. В. Бешевлиев. В. Търново, 3–12.

1994: Столици, резиденции и дворцова култура в средновековна България (от номадски стан към царски двор). – ИНИМ, 10, 39–66.

ДАЙМ

2002: Ф. Дайм. История и археология авар. – МАИЭТ, IX, 273–384.

ДАМЯНОВ

1978: Ст. Дамянов. Строителна керамика от късноантичния град при с. Войвода, Шуменски окръг. – ИНИМ, 2, 139–172.

1982: Археологическите открития в Дебелт. – В: Море. Литературно-художествен алманах 1. Бургас, 234–241.

1985: За произхода на античната строителна керамика в Плиска, Мадара и Преслав. – ИНИМ, V, 107–110.

ДАРКЕВИЧ

1975: В. П. Даркевич. Светское искусство Византии. Москва.

ДАСКАЛОВ

1995: М. Даскалов. Племето севери в Североизточна България и Украйна. Автореферат. София.

1999: Към хронологията на ранносредновековните езически некрополи в Североизточна България и Добруджа. – Добруджа, 14–16, 137–154.

2003: Паметници на волинцевската култура в ранносредновековната култура на Североизточна България. – В: Studia archaeologica, I (Сборник в памет на д-р Петър Горбанов), 253–259.

ДЕЛЕВА

1996: А. Делева. Прабългарските заемки в старобългарския език (механизми на езиковата адаптация). Дисертация за получаване на научната степен доктор. София (ръкопис в Център „Преславска книжовна школа“ в ШУ „Епископ Константин Преславски“).

1999: Именникът на българските канове – езикова принадлежност на текста. – Български векове, 1, 65–71.

ДЕЛЕВА, СТЕПАНОВ

1998: А. Делева, Цв. Степанов. Protobulgarica. – Старобългаристика, 4, 89–100.

ДЕРМЕНДЖИЕВ

2001: Е. Дерменджиев. Ранносредновековни мостове в околностите на Велики Преслав. – В: България, българите и техните съседи през вековете. Велико Търново, 316–326.

ДЕЧЕВ

1928: Д. Дечев. Прабългарски лични имена от индоевропейски произход. – ОБАИ, VI, 19–20.

1933: Мадара – Матора. – В: Сборник в чест на Ат. Иширков. София.

1936: Тухли с латински печати от Мадара. – Мадара, II, 11–20.

ДЖАМБОВ

1960: Хр. Джамбов. Принос към проучване на славянската керамика в Пловдивския край. – ГНАМП, IV, 149–161.

1969: Първи открития на средновековна керамика в Тракия (VIII–XI век). – В: I MKAS, T. V. Warszawa. .

ДЖИНГОВ

1961: Г. Джингов. Водоснабдяването на средновековен Преслав. – Археология, 3, 30–36.

1979: Археологически проучвания на поселищния живот в средновековна България. – Векове, 3, 48–56.

ДЖОНОВ

1977: Б. Джонов. За имената на първобългарските ханове. – Филология, 1, 16–20.

ДЖОНОВА

1989: Д. Митова-Джонова. Общонародното и регионалното в културно-историческото развитие на Дунавската равнина. София.

ДИМИТРОВ, Б.

1981а: Б. Димитров. Следи от прабългарско заселване по южното Черноморие. – Плиска-Преслав, 2, 215–217.

1981б: Малки пристанищни крепости. – В: Български средновековни градове и крепости, I. Варна, 427–438.

1981в: Първото българско царство и Южното Черноморие. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 57–66.

1981г: Созопол. – В: Български средновековни градове и крепости, I. Варна, 388–407.

1984: Златен пръстен с прабългарски знаци от Рила. – Векове, 1, 79.

2000: Гранични крепости в Странджа. – ИНИМ, XI, 63–70.

2004: 12 мита за българската история. София.

ДИМИТРОВ

1959: Д. Ил. Димитров. Ранносредновековен некропол при гара Разделна. – Археология, 3–4, 55–60.

1969: Някои въпроси по застрояването на ранносредновековните селища в Североизточна България (VIII–XI в.). – В: I MKAS. T. IV. Warszawa, 71–78.

1972: Ранноблгарски некропол № 3 при Девня. – ИНМВ, 8 (23), 45–65.

1973: Керамиката от ранноблгарските некрополи във Варненско. – ИНМВ, 9 (24), 65–99.

1974: Погребалният обред при раннобългарските некрополи във Варненско (VIII–X в.). – ИАИ, 34, 51–94.

1975: Някои въпроси във връзка с изучаването на старобългарското масово жилище от VI–XI в. в Североизточна България. – В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. София, 212–245.

1976а: Двуобреден раннобългарски некропол при Варна. – Преслав, 2, 107–124.

1976б: По въпроса за гробните камери с трупоизгаряне в ранносредновековните некрополи в Североизточна Бъл-

гария и Добруджа. – ИНМВ, 12 (27), 8–18.
1977: Някои черти на старобългарската материална култура. – ИБИД, XXXI, 19–32.
1978: Некрополът при гара Разделна. – ИНМВ, 14 (29), 120–152.
1980: Некоторые вопросы этно-культурной истории населения по правому берегу Нижнего Дуная в V–VII вв. – In: IIe Congrès International de Thracologie, II. Bucarest, 451–454.
1981: Възникване на градски центрове в Североизточна България. – В: Средновековният български град. София, 35–46.
1982: Варна и близката ѝ околност през VII–IX в. – ИНМВ, 18 (33), 55–57.
1984: Керамични пещи от ранното българско средновековие при село Кипра, Варненски окръг. – ИНМВ, 20 (35), 37–46.
1984: За числеността на дунавските прабългари в края на VII–IX в. – В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 34–39.
1987: Прабългарите по Северното и Западното Черноморие. Варна.

ДИМИТРОВ, МАРИНОВ
1974: Д. Ил. Димитров, Г. Маринов. Раннобългарски масов гроб при град Девня. – ИНМВ, 10 (25), 109–143.

ДИМИТРОВ и др.:
Д. Ил. Димитров, П. Боев, Л. Кавгазова, Д. Пиперкова. Антропологично проучване на средновековни некрополи № 1 и № 3 край Девня (ръкопис на статия в архива на Д. Ил. Димитров в Исторически музей – Варна).

ДИМИТРОВ, Д. П.
1948: Д. П. Димитров. Съвременното състояние на въпроса за прабългарския характер на златното съкровище от Нагисентмиклош. – ИБИД, XXII–XXIV, 338–414.

ДИМИТРОВ, М.
1989: М. Димитров. Ранносредновековен двуобряден некропол при Балчик (проучвания през 1984 и 1986 г.). – ППИК, (1), 231–240.
1991: Старобългарски некрополи в Балчик (VIII–X в.). – ППИК, 2, 87–100.
2001: Дионисополис. Варна.

ДИМИТРОВ, СТР.
1991: Стр. Димитров. Прабългарският надпис от Преслав. – Исторически преглед, 2, 5–20.
1995: Формирането на средновековната българска народност в светлината на някои наши апокрифи. – Исторически преглед, 5, 134–165.
1997: За съдбините на прабългарите след X век. – ППИК, 3, 3–18.

ДИМИТРОВ, ХР.
1985: Хр. Димитров. Аулите на ранносредновековна България (VII–IX в.). – Исторически преглед, 2, 48–65.
1985а: Болгария и хазары в VII–VIII веках. – BHR, 2, 47–66.
1991: Славяни и прабългари по западното черноморско крайбрежие до края на IX в. – ГСУ, 84–85 (ЦСВПИД 4), 1990–1991, 82–91.

ДИМИТРОВ, Я.
1992: Я. Димитров. Нови данни за археологическата карта на Плиска. – В: Приноси към българската археология, I, 58–67.
1993: Към стратиграфията на Вътрешния град в Плиска. – ИИМШ, 8, 273–284.
1994а: Стратиграфията на Плиска и проучванията на руската експедиция през 1977–1980 г. – Археология, 3–4, 37–51.
1994б: За славянските археологически паметници в Плиска. – Епископ Константинови четения, 1, 29–34.
1995: Църква и некропол във Външния град на Плиска (края на X–XI в.). – Плиска-Преслав, 7, 42–70.
1997: Изображения върху строителни материали от Плиска. – ИИМШ, 9, 82–99.
1999: Историческа топография на Плиска. Автореферат на дисертация за присъждане на научната и образователна степен „доктор“. София.
2001: Към въпроса за водоснабдяването и водопроводната мрежа във Външния град на Плиска. – ИИМШ, X, 104–114.
2004: Керамиката от разкопките на руската експедиция (1977–1980, 1983 г.) в Плиска. – Плиска-Преслав, 10, 169–197.

ДИМИТРОВ, БОНЕВ
1997: Я. Димитров, Ст. Бонев. Сивата керамика от езическия храм в местността Селище в Преслав. – ППИК, 3, 313–329.

ДИМИТРОВА
1994: С. Димитрова. История на проучванията на Мадарския релеф и надписите около него. – Минало, 2, 30–34.

ДИНЕКОВ
1993: П. Динеков. Предистория на българската литература. – В: Studia protobulgarica et medievalia europensia в чест на проф. В. Бешевлиев. В. Търново, 271–279.

ДИНЧЕВ
1996: В. Динчев. Поселищното развитие през късноантичната епоха (IV–VI в.) в Тракия и Дакия (по археологически данни). Автореферат на дисертация. София.
2002: Селото в днешната българска територия през ранновизантийската епоха. – В: Сборник в чест на проф. Маргарита Тачева (= Jubileus, V). София, 156–163.

ДМИТРИЕВ
1979: А. В. Дмитриев. Могильник эпохи переселения народов на реке Дюрсо. – КСИА, 158, 52–57.

ДОБЖАНСКИЙ
1990: В. Н. Добжанский. Наборные пояса кочевников Азии. Новосибирск.

ДОБРЕВ
1982: Ив. Добрев. Нови вести за прабългарите в панегиричната литература. – Старобългарска литература, 11, 19–34.
1982а: Произход и значение на праславянското консонантно и дифтонгично склонение. София.
1985: Кирило-Методиевите ученици през първите години след пристигането им в България (886–893). – В: Изследвания по Кирило-Методиевистика. София, 129–160.
1987: Старинни народни думи. София.
1992: Руническо писмо. – В: Старобългарска литература. Енциклопедичен речник. Съст. Д. Петканова. София.
1996: Цар и вяра в средновековна България. – В: Бог и цар в българската история. Пловдив, 3–13.
2004: Прабългарското ханско име Авитохол. – В: 50 години специалност Тюркология в Софийски университет „Свети Климент Охридски". Юбилеен сборник. София, 65–83.
2005: Кой е Мостич чръгобиля. – В: Културните текстове на миналото – носители, символи и идеи. IV. София, 135–139.

ДОБРЕВ, П.
1986: П. Добрев. Стопанската култура на прабългарите. София.
1992: Каменната книга на прабългарите. София.
1993: Необясненото и необикновеното в ранната българска история. София.
1995: Езикът на Аспаруховите и Куберови българи. София.
1998: Царственик на българското достолепие. София.

ДОБРЕВ, ДОБРЕВА
2001: П. Добрев, М. Добрева. Древнобългарска епиграфика. София.

ДОБРУДЖА 1: История на Добруджа. Т. 1. София 1985.

ДОНЧЕВ
1970: Сл. Дончев. Мадарският конник. – Проблеми на изкуството, 3, 55–61.
1998 Написано на камък. – Арх & арт борса/16–23.09.1998.

ДОНЧЕВА
1971: Л. Дончева-Петкова. Средновековни глинени съдове с вътрешни уши. – Археология, 4, 32–38.
1973: Ранносредновековни ангобирани съдове. – Археология, 3, 14–21.
1977: Българска битова керамика през ранното средновековие. София.
1978: Изображения на еднорог в ранносредновековни български паметници. – Векове, 3, 38–41.
1979: Западната крепостна стена в Плиска (проучвания на южния сектор през 1973 и 1974 г.). – Плиска-Преслав, 1, 81–97.
1980: Знаци върху археологически паметници от България VII–X век. София.
1985: Разкопки на западната крепостна стена в Плиска (проучване на южния сектор през 1973–1977). – Плиска-Преслав, 4, 91–116.
1993: Отново за бронзовите essence кончета-амулети. – ГНАМ, IX, 111–114.
1995а: Проблеми на ранносредновековната култура в Македония. – Македонски преглед, 2, 89–108.
1995б: Археологически сведения за християнството в България преди и непосредствено след покръстването. – В: 1100 години Велики Преслав. Т. 1. Шумен, 195–205.
1996: Митологични изображения от българското средновековие. София.
1999: Плиска и нейната история. – В: Първопрестолна Плиска. Франкфурт на Майн, 7–17.
2000: Одърци. Селище от Първото българско царство. 1. София.
2005: Археологически разкопки на биритуалния некропол при Балчик. – АОР през 2004 г. София, 284–285.

ДОНЧЕВА и др.
1989: Л. Дончева, Ст. Ангелова, В. Йотов. Ранносредновековният некропол при с. Топола, Толбухински окръг (предварително съобщение). – ППИК, 1, 187–197.

ДОНЧЕВА, СТ.
2003: Ст. Дончева. Базиликите от Първото българско царство. Шумен.
2005: Езическите капища – опит за архитектурно-семантичен анализ. – В: Българските земи през средновековието (VII–XVIII в.). 2. В. Търново, 73–94.

ДРАГОВА
1970: Н. Драгова. Старобългарските извори на житието за 15-те тивериуполски мъченици от Теофилакт Охридски. – Studia balcanica, 2, 105–129.
1992: Балканският контекст на старобългарската писмена култура (VIII–XII век). София.

ДРЕМСИЗОВА
1961: Цв. Дремсизова-Нелчинова. Проучване на аула на Омуртаг през 1959 г. – В: Изследвания в памет на К. Шкорпил. София, 111–128.
1965: Омуртаговият аул на Тича. – ИАИ, XXVIII, 5–24.
1967: Мадара. Водач за паметниците и музея. III доп. изд. София.
1968: Каптажът край с. Исбул, Шуменско. – МПК, 3, 24–28.

ДРЕМСИЗОВА, АНТОНОВА
1967: Цв. Дремсизова, В. Антонова. Разкопки на градището при с. Войвода, Шуменско. – Археология, 3, 30–42.
1975: Каталог на археологическите паметници в Шуменски окръг. София.

ДРИНОВ 3: М. Дринов. Речник на българския език. Т. 3. София.

ДТС: Древнетюркский словарь. Ленинград 1969.

ДУЙЧЕВ
1943: И. Дуйчев. Из старата българска книжнина. Ч. I. София.
1945: Проучвания върху българското средновековие (= СпБАН, XLI–1). София.
1950: Славяно-болгарские древности IX-ого века. – Byzantinoslavica XI, 7–31.
1951: Еще о славяно-болгарских древностях IX-ого века. – Byzantinoslavica, XII, 75–93.
1953: Имя Аспарух в новоткритых надписях Грузии. – Archiv orientalny, XXI, 353–356.
1960: Пресиам – Персиан. Принос към ономастиката на българското средновековие. – В: Езиковедски изследвания в памет на акад. Стоян Романски. София, 479–482.
1962: Миниатюрите на Манасиевата летопис. София.
1967: Проблеми из средновековната история на Преслав. – Преслав, 1, 29–38.
1981: Традиции и институции на средновековната българска държава. – В: България 1300: институции и държавна традиция. София, 187–200.

ДУРАНКУЛАК 1989: Дуранкулак. Т. 1 (авторски колектив). София.

ДУРИДАНОВ
1963: И. Дуриданов. Южнославянските речни названия и тяхното значение за южнославянския речен атлас. – Славянска филология, III, 181–212.

ЕВСТАТИЕВ
1981: Д. Евстатиев, Р. Рашев. Инженерно-геоложки особености на Преслав. – МПК, 3, 24–29.
1983: Д. Евстатиев, Р. Рашев, П. Георгиев. Земната основа на Плиска. – МПК, 5–6, 18–23.

ЕЛИАДЕ
1995: М. Елиаде. Трактат по история на религиите. София.
2000: Шаманизмът и архаичните техники на екстаза. София.
Б. г.: Образи и символи. София.
Б. г.: Митове, сънища и тайнства. София

ЕРЦЕГОВИЋ
1970: С. Ерцеговић-Павловић. Прилог проучвану наушница у Сербији од 9. до 13. столетја. – Старинар, XXI, 41–49.

ЖАНДОВА, ВАСИЛЕВА
1976: Ив. Акрабова-Жандова, Д. Василева. Баня във Вътрешния град на Преслав. – Преслав, 2, 258–268.

ЖЕКОВ
2003: Ж. Жеков. „Хранените хора“ и войската. – Минало, 4, 10–14.
2004: Развитие на комитатската организация при кан Пресиян. – Минало, 4, 12–22.

2005: Военно-административна организация на Византия и България до средата на IX век. Автореферат на дисертация за присъждане на научната и образователна степен „доктор". София.

ЖЕКОВА
2000: Ж. Жекова. Монетите на Никифор I Геник (802–811) и Плиска. – Плиска-Преслав, 8, 168–171.

ЗАИМОВА
2000: Р. Заимова. Арабски извори за българите. София.

ЗАЛЕССКАЯ
1980: В. Н. Залесская. Български амулет преславски тип в Държавния Ермитаж. – Археология, 1, 48–51.

ЗАРЕВА
1997: С. Зарева. Бронзов амулет от VIII–IX век. – ГНАМ, 10, 371.

ЗАСЕЦКАЯ
1994: И. П. Засецкая. Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV–V вв). Санкт-Петербург.

ЗАХАРИЕВ
1979: И. Захариев. Южната крепостна стена на Плиска и некрополът, открит до нея (разкопки през 1971–1974 г.). – Плиска-Преслав, 1, 108–138.

ЗИРРА
1963: В. Зирра. Двуобрядовый могильник раннофеодальной эпохи в Капул Виилор – Истрия. – Dacia, 7, 355–412.

ЗЛАТАРСКИ
1972: В. Н. Златарски. Избрани произведения. Т. 1. София.
1994: История на българската държава през средните векове. Т. 1. Ч. I (второ фототипно копие на изданието от 1918 г.). София.

JАНКОВИЋ
1974: М. Јанковић. Два средновековнье некрополе у источној Србију. – Старинар, XXIV–XXV (1973–1974), 226–242.
1981: Средньовековно населенье на Великом градцу у X–XI веку. Београд.
1983а: Неки подаци о изради предмета од обојених метала на кльучу Дунава у IX–XI веку. – Зборник Народног музеја, XI–1.
1983б: Средньовековни укоп на Малом Калемегдану. – Годишньак града Београда, XXX, 9–20.

ИВАНИШЕВИЋ
1991: В. Иванишевић. Амулети у облику коња из околине Браничева. – Viminacium, 6, 97–104.

ИВАНОВ, А.
2002: А. А. Иванов. К вопросу об этнокультурной характеристике захоронений в „курганах с ровиками" Нижнего Дона и Волго-Донского междуречья. – В: Хазары. Второй международный коллоквиум. Тезисы. Москва, 21–24.

ИВАНОВ, Б.
2000: Б. Иванов. Коланни детайли тип „Неволино" от територията на България. – Българите в Северното Причерноморие, 7. В. Търново, 61–74.

ИВАНОВ, ПЕЛЕВИНА
2001: Б. Иванов, О. Пелевина. Детали литых наборных поясов предсалтовского времени с „перевязанной" пальметой из Болгарии. – Российская археология, 3, 88–97.

ИВАНОВ
1925: Й. Иванов. Богомилски книги и легенди. (фототип. изд. София 1970).
1941: Облеклото у старите българи. – Родина, 3, 5–12.
1972: Избрани произведения. Т. 1. София.

ИВАНОВ, П.
1990: П. Иванов. Към въпроса за руническото писмо на прабългарите. – Добруджа, 7, 53–60.

ИВАНОВ и др.
2006: Р. Иванов, Г. Атанасов, П. Доневски. Античният Дуросторум (История на Силистра, т. 1). София.

ИВАНОВ, С. А.
1989: С. А. Иванов. „Болгарская апокрифическая летопись" как памятник этнического самосознания болгар. – В: Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма. Москва.

1991: К вопросу об элементах етнополитического сознания в „Болгарской апокрифической летописи“. – В: Раннефеодальные славянские государства и народности (проблемы идеологии и культуры). София, 131–136.

ИВАНОВ, СТ.

2004а: Ст. Иванов. Наблюдения върху строителните особености на каменната крепост в Плиска. – Плиска-Преслав, 10, 212–228.

2004б: Строителни похвати в преславските крепостни стени. – Преславска книжовна школа, 7 (второ доп. изд.), 451–461

ИВАНОВА

1936: В. Иванова. Две раннохристиянски базилики. – ГНМ, VI, 293–314.

1949: Разкопки на Аврадака в Преслав. – РП, III, 13–64.

1959: Южната порта на Вътрешния град на Преслав, нейният градеж и архитектурен тип. – ИАИ, XXII, 133–172.

ИГНАТОВ

1959: Б. Игнатов. Южната порта на вътрешната крепост в Преслав като обект на консервация и реставрация. – ИАИ, XXII, 173–208.

ИГНАТОВ, В.

2006: В. Игнатов. „Именник на българските ханове“ и ранното минало на българите. – История, 4–5, 22–34.

ИЗКУСТВО 1: История на българското изобразително изкуство. Т. 1. София, 1976.

ИЛИЕВ

2002: Ил. Г. Илиев. Едноличната власт в езическа България. – Исторически преглед, 2002, 1–2, 5–23.

ИЛИЕВ

2000: Н. Илиев. Коневъдството във Велики Преслав (IX–X век). – В: ГДА, IV–V, 307–318.

ИЛИЕВ, СПАСОВ

2000: Н. Илиев, Н. Спасов. Върху средновековните породи кучета от Велики Преслав (IX–X век). – В: ГДА, IV–V, 319–330.

ИЛИЕВА

1996: Л. Илиева. Из речника на българските сакрални институции: съществува ли „тюркска езикова следа“?. – Balkanistic rum, 3, 17–19.

ИНКОВА

1993: М. Инкова. Функцията на коня в контекста на прабългарския владетелски институт. – ГСУ, 86, 31–55.

1997: Бронзова апликация с изображение на грифон от Националния исторически музей. – ППИК, 3, 256–264.

1999: Погребаният звънец. – В: Камбаната. Бит, обред, мит. – Годишник на Етнографския музей – Пловдив, 4, 8–17.

2000: Коланът от саркофаг № 4 при Голямата базилика в Плиска. – Плиска-Преслав, 8, 52–73.

2001: Три накрайника с прорези или към въпроса за „скитащите“ орнаменти в старобългарската металопластика. – Археология, 1–2, 88–96.

2003: Погребаният звънец. – В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове. В. Търново, 67–82.

2004: Коланите на групата „Врап“ в България (Функционална характеристика на обковите за колани и опит за социализация). – ИНИМ, XIV, 150–182.

2005: Аварски иновации в старобългарската култура?. – В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и българската средновековна култура. В. Търново, 99–112.

ИРЕЧЕК

1929: К. Иречек. История на българите. София.

1974: Пътувания по България. София.

ИСТОРИЯ 1900: История во кратце о болгарском народе словенском. Сочинися изписа ся в лето 1792 Спиридоном йеросхимонахом. Изд. В. Н. Златарски. София.

ИСТОРИЯ 1967: История Византии. Т. 1. Москва.

ИСТОРИЯ 1979: История на България. Т. 1. Първобитно-общинен и робовладелски строй. Траки. София.

ИСТОРИЯ 1981: История на България. Т. 2. Първа българска държава. София.

ИСТОРИЯ 1986: История на Велико Търново. Т. 1. София.

ИШИРКОВ

1908: Ат. Иширков. Бележки за пътя Русе – Варна в XVIII в. и за главните селища край него. – В: ГСУ III–IV/1906–1907 (1908).

1918: Физическа география. – В: Добруджа. Географско, историческо, етнографско, стопанско и държавно-политическо значение. София, 1–42.

ЙОНЧЕВ

1956: М. Йончев. Някои въпроси относно Крумовото законодателство. – ИИБИ, 6, 631–646.

ЙОРДАНОВ

1976: Ив. Йорданов. Едностранни златни монети-медальони с името на хан Омуртаг. – Нумизматика, 4, 18–34.

1987: Страници от историята. София.

1991: Сфрагистични паметници на ранната българска държава. – ППИК, 2, 36–42.

1992а: Печатите на комеркиарията Девелт (= Поселищни проучвания 1992, 2). София.

1992б: Средновековни монети и печати от Мадара. – Мадара, III, 201–210.

1993: Печатите от стратегията в Преслав. София.

1995а: Печати на чужди владетели, намерени в Преслав. – В: 1100 години Велики Преслав, 1. Шумен, 140–152.

1995б: Името на Преслав в писмените източници. – Плиска-Преслав, 5, 71–80.

2000: Монетите и печатите от Плиска (1899–1999). – Плиска-Преслав, 8, 135–167.

2001: Корпус на печатите на средновековна България. София.

2003: „Корпус на печатите на средновековна България". Addenda et corigenda. – Нумизматика и епиграфика, 1, 95–113.

2005: Уникален старобългарски сфрагистичен паметник. – В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. В. Търново, 243–247.

ЙОРДАНОВ, Й.

1976: Й. Йорданов. Антропологическо изследване на костения материал от раннобългарски масов гроб при град Девня. – ИНМВ, 12 (27), 71–273.

1981а: Възстановяване на главата по черепа. София.

1981б: Портретна реконструкция на лицето и главата по четири прабългарски черепа от IX и X век. – Плиска-Преслав, 2, 206–211.

1983: Антропологично изследване на погребаните в средновековния некропол при гара Табачка, Русенски окръг. – В: Интердисциплинарни изследвания, X, 47–58.

2005: Данни от антропологичното проучване на черепи от средновековния некропол (IX–X в.) в квартал „Трошево" във Варна. – В: Българските земи през средновековието (VII–XVIII в.). 2. В. Търново, 151–160.

ЙОРДАНОВ, ГЮЗУМОВ

1981: Й. Йорданов, П. Гюзумов. Антропологична характеристика на погребаните в средновековния некропол в с. Николово, Русенски окръг. – Интердисциплинарни изследвания, VII–VIII, 135–144.

ЙОРДАНОВ, ДИМИТРОВА

1994: Й. Йорданов, Б. Димитрова. Антропологична характеристика на погребаните в средновековния некропол (IX–X в.) до с. Батин, Русенско. – ГДА, I, 107–117.

1996: Антропологична характеристика на погребаните в средновековния некропол до с. Тръстеник, Русенско (IX–X вв., разкопки 1983 г.). – ГДА, II–III, 290–305.

1997: Ритуални действия върху кости от ранносредновековните некрополи в България. – ППИК, 3, 172–179.

ЙОРДАНОВ, СТ.

1993: Ст. Йорданов. Бележки върху социалната организация на прабългарите. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. В. Бешевлиев. В. Търново, 71–81.

1995: За организацията на граничната охрана в епохата на Първото българско царство. – В: 1100 години Велики Преслав, 1. Шумен, 211–226.

1997: По повод на една предполагаема антична реалия в ранносредновековна България (титлата колобър у Аспаруховите българи и воинският танц колабрисмос у древните траки). – Българистични проучвания, 2 (В. Търново), 205–216.

2002: Славяни, тюрки и индо-иранци в ранното средновековие (езикови проблеми на българския етногенезис – към постановката на въпроса. – Българистични проучвания, 8 (В. Търново), 275–295.

ЙОТОВ

1987: В. Йотов. Керамичен амулет от ранносредновековното селище при с. Топола, Толбухински окръг. – ИНМВ, 23 (38), 98–101.

1989: Раннобългарски некропол при с. Хитово, Толбухински окръг. – ППИК, 1, 221–230.

1991: Ранносредновековен некропол Хитово-3. – ППИК, 2, 101–108.

1995: Четири новопостъпили ранносредновековни печатчета. – В: 1100 години Велики Преслав, 1. Шумен, 284–288.

1997: Ранносредновековни некрополи в Хитово № 2 и № 3 (нови данни). – ППИК, 3, 155–171.

2002: Три нови ранносредновековни печатчета. – ИНМВ, 32–33 (47–48), 1996–1997, 172–175.

2003а: Въоръжението и снаряжението от ранното българско средновековие – въпроси на традициите и влиянията. –

В: Оръжие и снаряжение през късната античност и средновековието IV–XV в. (= Acta muzei varnaensis, I). Варна, 123–136.

2003б: Още за антропоморфния образ в българското ранно средновековие. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 227–230.

2004а: За някои паметници от Велики Преслав. – Преслав, 6, 241–244.

2004б: Въоръжението и снаряжението от българското средновековие (VII–XI век). В. Търново.

2004в: Археологически приноси към историята на Варна през средновековието (1). – В: Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на западното Черноморие (Acta musei varnensis II). Варна, 312–342.

2006: За някои паметници от Велики Преслав. – Преслав, 6, 241–244.

ЙОТОВ, БОТОВ

1991: В. Йотов, К. Ботов. Някои непубликувани ранносредновековни археологически материали от Южна Добруджа. – Добруджа, 8, 18–26.

КАЙМАКАМОВА

1984: М. Каймакамова. „Български апокрифен летопис" и значението му за българското летописание. – Старобългарска литература, 15, 51–59.

1990: Българска средновековна историопис. София.

1997: „Именник на българските ханове" – начало на българското летописно творчество. – Родина, 1–2, 7–44.

2003: Историографската стойност на „Български апокрифен летопис". – В: Civitas divino-humana. В чест на проф. Г. Бакалов. София, 417–441.

КАЛОЯНОВ

1979: А. Калоянов. Български митове. София.

1987: Етничното усвояване на пространството, отразено в българския фолклор. – В: Трудове на ВТУ „Братя Кирил и Методий" 22, 1, 55–87.

1993: Българското езичество – капища, кумири и жреци. – В: Studia protobulgarica et medievalia europensia в чест на проф. В. Бешевлиев. В. Търново, 281–288.

1994: Девташларите и русалските гробища (към въпроса за посветителните обреди за юноши в българското езичество). – В: Историко-археологически изследвания в памет на проф. Станчо Ваклинов. В. Търново, 187–194.

1995а: Българското шаманство. В. Търново.

1995б: Юнашката песен „Марково оране" и граничните окопи на Първото българско царство. – В: Палеобалканистика и старобългаристика. Първи есенни национални четения. В. Търново.

1996: Семантиката на еротичните сцени от Преслав в контекста на фолклорните извори за българското шаманство. – В: Празници и зрелища в европейската културна традиция през средновековието и Възраждането. Варна, 68–80.

2000: Старобългарското езичество. Мит, религия и фолклор в картината за свят у българите. В. Търново.

2003: Пантеонът на българското езичество в „Слово на христолюбеца". – В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове. В. Търново, 414–430.

2003а: Старобългарските шамани. София.

КАЛОЯНОВ, МОЛЛОВ

2002: А. Калоянов, Т. Моллов. Слово на Тълкователя – един неизползван източник за старобългарската митология. – Българска етнология, 4, 25–41.

2003: А. Калоянов, Т. Моллов. Старобългарското **балванъ** и топонимите от типа БАЛВАН в българското етнично землище. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. В. Бешевлиев. В. Търново, 507–518.

КАЛОЯНОВ и др.

2007: А. Калоянов, Т. Моллов, М. Спасова. „Сказание за железния кръст" и епохата на цар Симеон. В. Търново.

КАМБЪЛ

2004: Д. Камбъл. Източна митология. София.

КАНИЦ 1–3: Ф. Каниц. Дунавска България и Балканът. Т. 1–3. София, б. г. [1996].

КАРАСИМЕОНОВ

1943: П. Карасимеонов. Начало на славянобългарската архитектура и история. София.

КАРТА

1995: Материали за картата на средновековната българска държава (от територията на днешна Североизточна България). – Плиска-Преслав, 7, 155–332.

КАРАЯНОПУЛОС

1992: Й. С. Караянопулос. Политическата теория на византийците. София.

КАЦАРОВ

1910: Г. Кацаров. По въпроса за Крумовите закони. – Периодическо списание, 71, 466–468.

1912: Клетвата у езическите българи. – СпБАН, III, клон Историко-филологичен и философско-обществен, 2, 113–120.

1925: Мадарският конник. – В: Мадарският конник. София, 27–40.

КАЦАРОВ, ДЕЧЕВ

1934: Г. Кацаров, Д. Дечев. Ревизия на надписа на Мадарския конник. – Мадара, I, 419–428.

КВИНТО

1991: Л. Квинто. Отново за индийската статуетка от Разградския музей. – Археология, 1, 56–60.

КЕЦКАРОВ

1940: В. Кецкаров. Войните на българите в Тракия 689–972 г. София.

КИТОВ

1994: Г. Китов. Тракийската култура и старобългарската цивилизация. – Етническият проблем и националният въпрос на българите. Пловдив, 7–12.

2000: Дамянова могила от тракийския некропол при с. Исбул, Новопазарско. – ИНИМ, XI, 17–23.

2002: За произхода на тракийските елементи в старобългарското изкуство. – В: Studia archaeologica, II (Сборник изследвания в чест на проф. Ат. Милчев), 190–195.

КЛЯШТОРНЫЙ

1964: С. Г. Кляшторный. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. Москва.

1984: Праболгарский Тангра. – В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 18–22.

КМЕ III: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. 3. София, 2003.

КОВАЧЕВ

1980: Н. Ковачев. Названията на няколко укрепени средновековни селища като извор за етногенезиса на българския народ. – В: Средновековният български град. София, 243–252.

1982: Началото на българската държава в светлината на предславянските и раннославянските топоними в Североизточна България. – В: България 1300. Институции и държавна традиция, II. София, 161–168.

КОВАЧЕВИЋ

1977: J. Ковачевић. Аварскі каганат. Београд.

КОЗЛОВ

1988: В. И. Козлов. Гончарная керамика поселений балкано-дунайской культуры VIII–X вв. в приморской части Днестровско-Дунайского междуречья. – В: Средневековые памятники Днестровско-Прутското междуречья. Кишинев, 28–54.

1996: Към въпроса за хронологията на паметниците от североизточната провинция на Първото българско царство. – Българите в Северното Причерноморие, 5, 109–126.

1999: Богатое I – поселение Первого болгарского царства на левобережье Дуная. – Добруджа, 14–16 (1997–1999), 98–130.

КОЗМА б. г.: Презвитер Козма. Беседа против богомилите. Увод и превод от д-р В. Киселков. София (ок. 1940).

КОЙЧЕВА

1981: Е. Койчева. Титлата жупан и въпросите на българската държавност. – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 1. София, 215–224.

КОЛЕВА, ДАСКАЛОВ

1993: Р. Колева, М. Даскалов. Керамиката от ранносредновековния некропол край с. Бабово, Русенско. – Приноси към българската археология, II, 159–164.

КОЛЕДАРОВ

1968: П. Коледаров. Най-ранни споменавания на българите в старинни карти. – ИИИ, 20, 219–254.

1973: Първата българска държава в средновековната картография. – Векове, 1, 17–21.

1979: Политическа география на средновековната българска държава. Първа част. От 681 г. до 1018 г. София.

1991: Народният дележ „горна“ и „долна“ земя и схващането за единната цялост на своята родина. – Македонски преглед, 1–2, 84–98.

КОМАР

1999: А. В. Комар. Предсалтовский и раннесалтовский горизонты Восточной Европы. – В: Vita Antiqua, 2.

2000: Ранние хазары в Северном Причерноморья (постановка проблемы). – В: Восточноевропейский археологический журнал, 3 (4).

КОМША

1980: М. Комша. Преселването на Аспаруховите българи от Северното Причерноморие на Балканския полуостров. – ИБИД, XXXIII, 41–47.

КОСТОВ

1912: Ст. Л. Костов. Култът на Германа у българите. – ИБАД, III, 1, 108–121.

КОСТОВА

1994: Р. Костова. За библейския смисъл на един ранносредновековен символ. – Българите в Северното Причерноморие, 3, 81–98.

2004: „Манастирската болница" в местността Аврадака, Преслав, в светлината на манастирските типици. – Преслав, 6, 126–142.

КОЦЕВА

1980: Е. Коцева. Най-ранният кирилски препис от слова на Григорий Богослов. – В: Българско средновековие. Българо-съветски сборник в чест на 70-годишнината на проф. Иван Дуйчев. София, 240–252.

КРАСИЛЬНИКОВ

1981: К. И. Красильников. – Возникновение оседлости у праболгар Среднедонечья. – СА, 4, 110–125.

КРУГЛОВ

1990: Е. В. Круглов. О подкурганных захоронениях Калмыцко-Астраханских степей хазарского времени. – В: Вопросы археологии юга Восточной Европы. Элиста, 159–171.

1992а: Хазары – история только начинается. – В: Востоковедение в Башкортостане: история, кульшура. Тезисы конференции. Ч. II. Уфа, 61–66.

1992б: К проблеме выделения и этнокультурной атрибуции. В: Востоковедение в Башкортостане: история, культура. Тезисы конференции. Ч. II. Уфа, 89–91.

КУЗЕВ

1981а: Ал. Кузев. Дръстър. – В: Български средновековни градове и крепости, I. Варна, 177–195.

1981б: Островната крепост до Дръстър. – Пак там, 196–200.

1981в: Крепостите при Черна вода, Капидава и Хърсово. – Пак там, 201–211.

1981г: Варна. – Пак там, 293–310.

КУЗНЕЦОВ

1985: В. А. Кузнецов. Поминальный комплекс в окрестностях Кисловодска. – Советская археология, 3, 206–218.

КУЗОВ

2002: Хр. Кузов. Развитие на орната техника през античността и средновековието. – История, 1, 38–50.

КУНИК, РОЗЕН

1878: А. Куник, В. Розен. Известия Ал-Бекри и других авторов о руси и славянах. Ч. I. Приложение к XXXII-му тому Записок Императорской академии наук, № 2. Санкт-Петербург, 1–191.

КУЧЕРА

1987: М. П. Кучера. Змиевые валы Среднего Поднепровья. Киев.

КЫЗЛАСОВ

1989: И. Л. Кызласов. Древнетюркская руническая письменность Восточной Европы (новые аспекти изучения). – ППИК, 1, 255–262.

1994: Рунические письменности евразийских степей. Москва.

ЛАЗАРОВ

2001: Л. Лазаров. Исторически музей Дългопол. Древен бронз (каталог). Варна.

ЛИБИ II: Латински извори за българската история. Т. 2. София, 1960.

ЛИСИЦОВ

1984: Ст. Лисицов. Графитни изображения и знаци върху източната крепостна куртина на Велики Преслав. – Плиска-Преслав, 4, 200–206.

ЛИТАВРИН

1970: Г. Г. Литаврин. Темпове и специфика на социално-икономическото развитие на средновековна България в сравнение с Византия (от края на VII до края на XII в.). – Исторически преглед, 6, 22–40.

1987: Этносоциальная структура славянского общества в эпоху поселения на Балканах (VI–VII вв.). – В: Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей. Москва, 33–45.

1988: Религия и политика в Болгарии накануне и в период утверждения християнства (VIII – конец IX века). – В: История, культура, этнография и фольклор славянских народов. X Международный съезд славистов, София,

сентябр 1988 г. Доклады советской делегации. Москва, 82–100.

ЛЯПУШКИН

1958: И. И. Ляпушкин. Городище Новотроицкое. Москва.

МАВРОДИНОВ

1931: Н. Мавродинов. Еднокорабната и кръстовидната църква по българските земи. София.

1938: Исторически бележки. – ИАИ, XII, 2, 376–383.

1949: Разкопки и проучвания в Плиска. – РП, III, 159–170.

1959: Старобългарското изкуство. Изкуството на Първото българско царство. София.

МАГОМЕДОВ

1994: М. Г. Магомедов. Хазары на Кавказе. Махачкала.

МАКАРОВА, ПЛЕТНЕВА

1984: Т. И. Макарова, С. А. Плетнева. Типология и топография знаков мастеров на стенах Внутреннего города Плиски. – В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 212–223.

МАЛОВ

1951: С. Е. Малов. Памятники древнетюркской письменности. Москва–Ленинград.

МАЛЧЕВ

2000: Р. Малчев. Старобългарските амулети-коне, яздени от мъжка глава, и фолклорните текстове за светци с отрязани глави от западните български земи. – В: Българите в Северното Причерноморие, 7, 431–434.

МАНЕВА

1992: Е. Манева. Средновековен накит од Македонија. Скопје.

2001: Словенски погански амулет от Девина. – Македонско наследство, 15, 41–55.

МАРАЗОВ

2005: Ив. Маразов. Тракийският воин. София.

МАРВАКОВ

2006: Т. Марваков. Ранносредновековна българска керамика от Месемврия. – ИМЮБ, XXII, 148–154.

МАРИНОВ

1943: В. Маринов. Плисковското (Абобско) поле. Поселищно-географско проучване. София.

МАРИНОВ, Д. I: Д. Маринов. Избрани произведения. Т. 1. Народна вяра и религиозни народни обичаи. София 1981 (II фот. изд. София 1994).

МАРКОВ

2001: В. Марков. Езическото наследство в образа на змея от българската народна култура. – В: България, българите и техните съседи през вековете. Велико Търново, 412–417.

МАСЛЕВ

1955: Ст. Маслев. Поправки и добавки към плана на Тронната палата в Плиска. – ИАИ, XX, 265–276.

1962: По някои въпроси относно Мадарския конник. – Археология, 1, 12–16.

1963: Още веднъж за Мадарския конник. – Археология, 7–12.

МАСЛОВ

1999: Ф. Е. Маслов. О датировке изображений на поясных пластинах из Орлятского могильника. – В: Евразийские древности. Москва, 219–236.

МЕЛАМЕД

1991: К. Меламед. Амулети-коне, яздени от мъжка глава. – ППИК, 2, 219–231.

2003: Характеристики раннесредневековых некрополей на болгарском побережье Черного моря. – В: ВРМА, IV–V/1, 85–99.

МИКУЛЧИЌ

1996: I. Микулчиќ. Средновековни градове и тврдини во Македонија. Скопје.

МИЛЕТИЧ

1934: Л. Милетич. Рец.: (Шкорпил 1933). – Македонски преглед, 3–4, 185–194.

1989: Източно-българските говори. София.

МИЛКОВА

1982: Ф. Милкова. Законодателството на хан Крум. – В: България 1300. Институции и държавна традиция. 2. Со-

фия, 235–244.

МИЛЧЕВ

1960: Ат. Милчев. Разкопки в Плиска западно от Вътрешния град през 1959 г. – Археология, 3, 30–43.

1964а: По въпроса за културата на славяните и прабългарите в нашите земи през ранното средновековие. – Археология, 2, 1–12.

1964б: Проучвания на ранославянската култура в България и на Плиска през последните двадесет години. – Археология, 3, 28–35.

1965: Рец.: Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски селища в българските земи VI–XI в. София. – Археология, 3, 67–70.

1973: Формирование староболгарской культуры. – В: Славяните и средиземноморския свят VI–XI в. София, 105–133.

1974: Разкопки в Плиска (1944–1970). – Археология, 3, 39–47.

1985: Разкопки и проучвания на южната порта в Плиска (1963–1970). – Плиска-Преслав, 1, 16–43.

1986: Материална и духовна култура в българските земи през ранното средновековие – VI–XI в. – Във: Втори международен конгрес по българистика. Доклади, 6, Българските земи в древността. България през средновековието. София, 448–463.

1990: Критични бележки към рецензията на Павел Георгиев. – Исторически преглед, 4.

1992: Разкопки около южната порта и югозападната кръгла кула на Вътрешния град на Плиска. – Плиска-Преслав, 5, 185–211.

1993: Водоснабдяване, водопроводна мрежа и канализация във Вътрешния град на Плиска. – ГСУ, ИФ, 81, 1988 (1993), 140–195.

2002: Надпис на гръцки език от Плиска. – В: Сборник в чест на проф. Маргарита Тачева (= Jubileus V). София, 280–284.

МИЛЧЕВ, АНГЕЛОВА

1971: Ат. Милчев, Ст. Ангелова. Археологически разкопки и проучвания в м. Калето при с. Нова Черна, Силистренско. – ГСУ, ФИФ, 69 (кн. III – История).

МИЛЧЕВ, ДАМЯНОВ

1972: Ат. Милчев, Ст. Дамянов. Археологически разкопки на късноантичната крепост при с. Войвода, Шуменски окръг. – ИАИ, XXXIII, 263–278.

МИЛЧЕВА

2002: Хр. Милчева. Сандъкът от Терачина. София.

МИНАЕВА

1988: О. Минаева. Към тълкуването на сцените от кани № 2 и 7 на съкровището от Надь сент Миклош. – Проблеми на изкуството, 1, 49–53.

1990: Мадарският конник. София.

1991: Някои въпроси за характера и особеностите на българското изкуство през VII–IX век. – Проблеми на изкуството, 1, 21–27.

1996: ?

2002: Съдовете с животинска глава №№ 13 и 14 от съкровището от Надь сент Миклош: форма, украса, семантика и художествена традиция. – Проблеми на изкуството, 2, 18–25.

МИНИЋ, ТОМИЋ

1972: Д. Минић, М. Томић. Остава средњовековног накита из Великог Градишта. – Старинар, XXIII, 125–130.

МИХАЙЛОВ, Г.

1956: Г. Михайлов. Препис на надписите около Мадарския конник. – В: Мадарският конник. Проучвания върху надписите и релефа. София, 37–50.

МИХАЙЛОВ

1949: Ст. Михайлов. Разкопки в Плиска през 1945–1947 г. – РП, III, 171–226.

1955а: Археологически материали от Плиска. – ИАИ, XX, 49–170.

1955б: Дворцовата църква в Плиска. – ИАИ, XX, 229–264.

1958: Два късни паметника на славянския паганизъм. – Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. София, 641–645.

1960: За произхода на античните материали от Плиска. – Археология, 1, 15–22.

1962а: Рец.: В. Бешевлиев. Из късноантичната и средновековна география на Североизточна България. – ИАИ, XXV, 1–18: – Археология, 1, 60–63.

1962б: Нови данни за девташларите около Плиска. – Археология, 2, 11–16.

1963: Разкопки в Плиска през 1959–1961 г. – ИАИ, XXVI, 5–45.

1964: Строителните периоди в Плиска и произходът на старобългарската монументална архитектура. – Археология, 2, 13–21.

1965: Рец.: Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски селища в българските земи VI–XI в. София. – Археология, 2, 66–70.
1972а: За аулите и пренасянето на българската столица от Плиска в Преслав. – Археология, 1, 1–8.
1972б: Коя сграда е Крумовият дворец в Плиска. – ИАИ, XXVIII, 279–283.
1974: Разкопки на западната порта в Плиска. – ИАИ, XXXIV, 204–250.
1976: За първоначалните поселища на Аспарух в Южна Бесарабия и Северна Добруджа. – Археология, 3, 71–73.
1979: Каменните саркофази до Голямата базилика в Плиска. – Плиска-Преслав, 1, 44–59.
1983: За някои характерни черти на българския средновековен град. – Преслав, 3, 188–197.
1987: Към тълкуването на сложния знак IYI и на израза „медното гумно". – ИНМВ, 23 (38), 92–97.
1989: Ново четене и тълкуване на новонамерения надпис от Външния град на Плиска. – Археология, 1, 37–39.
1992а: За хронологията в Именника на българските князе. – Старобългаристика, 4, 3–12.
1992б: Прабългарското име на Омуртаг. – Исторически преглед, 10, 69–71.
1993: По въпроса за мястото на така наречения „Аул на Омуртаг". – Епохи, 3/4, 129–136.
1995: Към тълкуването на бронзовата седмолъчна розета от Плиска. – Старобългаристика, 2, 94–101.
1996а: За датата на сребърната чаша на великия жупан Сивин. – Археология, 2–3, 87–91.
1996б: По въпроса за съдържанието на трите прабългарски надписа. – Palaeobulgarica, 4, 67–71.
1997: Имали ли са прабългарите руническа писменост? – В: Palaeobulgarica, 1, 108–11.
1999: Доказателства за тракийския произход на Мадарския конник. – Археология, 1–2, 113–115.
2002: Алтернативно четене на Чаталарския и на Маламировия надпис. – В: Studia archaeologica, II (Сборник изследвания в чест на проф. Атанас Милчев), 196–204.

МИХАЙЛОВ, МИЛЧЕВ
1959: Ст. Михайлов, Ат. Милчев. Разкопки в Плиска през 1959 г. – ИАИ, XXII, 263–291.

МИХАЙЛОВ и др.
1982: Ст. Михайлов, Г. Джингов, В. Вълов, В. Димова. Ранносредновековното селище при село Стърмен (= Разкопки и проучвания VII). София.

МИХАЙЛОВА, Г.
1974: Г. Михайлова. Произходът на един елемент от нашето национално облекло. – Векове, 1, 27–36.

МИХАЙЛОВА
1992: Т. Михайлова. Сгради и съоръжения на запад от Тронната палата в Плиска. – Плиска-Преслав, 5, 169–184.
1997: Бронзови детайли за колан от Преслав. – Проблеми на прабългарската история и култура, 3, 265–271.
2004а: „Административната" сграда в Преслав през IX в. – Преслав, 6, 40–56.
2004б: „Административната сграда" в Преслав през вековете. – ИИМШ, 12, 114–124.
2004в: За благоустройството на района около „административната" сграда в Преслав. – Плиска-Преслав, 10, 252–282.

МИХЕЕВ
1990: В. К. Михеев. Погребальный обряд Красногорского могильника. – В: Ранние болгары и фино-угры в Восточной Европе. Казань, 45–59.

МИЯТЕВ
1927: Кр. Миятев. Старобългарски златен накит от Мадара. – ИБАИ, IV, 1926/1927, 14–25.
1929: Мадарският конник. – ИБАИ, V (1928–1929), 90–126.
1930: Изкуството на българите през IX и X век. – В: България 1000 години. София.
1931а: Разкопки в Преслав през 1930 г. – ГНМ, V, 189–223.
1931б: Етнографские материалы из Преслава. – Byzantinoslavica, III, 383–403.
1932а: Нови данни за българите през X в. – ИБАИ, VI, 281–283.
1932б: Разкопки във „Вътрешния град" на Преслав. – ИИД, XI–XII, 151–160.
1942: Крумовият дворец и други новооткрити постройки в Плиска. – ИБАИ, XIV (1940–42), 73–130.
1948: Славянска керамика в България и нейното значение за славянската археология на Балкана. София.
1949: Славянский город древней Болгарии. – Byzantinoslavica, X, 1, 259–266.
1954: Нещо за каменната крепост на Плиска. – В: Изследвания в чест на акад. Димитър Дечев по случай 80-годишнината му. София, 595–603.
1959: Два поетични фрагмента у Йоан Екзарх като исторически извор. – Археология, 1–2, 9–16.
1965: Архитектурата в Средновековна България. София.

МЛАДЕНОВ
1921: Ст. Младенов. Вероятни и мними остатъци от езика на Аспаруховите българи. – ГСУ, ИФ, 1920–1921, 201–228.
1928: Положението на Аспаруховите българи в реда на тюркския клон на арио-алтайските народи. – БИБ, 1, 49–73.

МОЛЛОВ

1942: И. Моллов. Почиствания и проучвания в Плиска през 1930 и 1931 г. – ИБАИ, XIV (1940–42), 69–71.

МОЛЛОВ, Т.

1996: Т. Моллов. Медно гумно, медно капище или медна врата в старобългарските историко-апокалиптични сказания от X–XI в. – В: Българистични проучвания (Велико Търново), 4, 321–331.

1997: Мит, епос, история. Старобългарските апокалиптични сказания (992–1092–1492). В. Търново.

МОМЧИЛОВ

1999: Д. Момчилов. Пътна и селищна система между Източна Стара планина и „Еркесията" XIV–XIV в. Варна.

МОРОЗ

1980: Й. Мороз. Ранната религиозна семантика на народното предание в етническата история на българите. – Проблеми на културата, 6, 43–66.

1981: Еленът в българския фолклор и вярвания. – Български фолклор, 1, 37–48.

1990: Символика меча и сабли в культурных традицияьх южных славян. – Études balkaniques, 3, 52–63.

1991: Семантика взятия и обороны города в монгольских и болгарских средневековых сюжетах. – ППИК, 2, 285–292.

МОРФОВА

1963: З. Морфова. Римски тухли и керемиди с печати от Северна България. – Археология, 1, 27–33.

МОСКОВ

1983: М. Москов. Прабългарски рунически надпис. – Palaeobulgarica, 1, 35–46.

1987: Прабългарски рунически знак (Y) за теонима Тангра. – Palaeobulgarica, 1.

1988: Именник на българските ханове. Ново тълкуване. София.

1990: Старобългарски пръстен с рунически знак. – Векове, 5, 73–75.

1997: Прабългарският военен надпис от Преслав (разширено тълкуване). – ППИК, 3, 36–54.

2003: Оними от булгарски произход . – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. В. Бешевлиев. В. Търново, 476– .

МУТАФОВА

1993: Кр. Мутафова. – Теории и хипотези за гагаузите. – Българите по Северното Причерноморие, 2, 94–105.

МУТАФЧИЕВ

1986 (1943): П. Мутафчиев. История на българския народ (681–1323). София.

1987: Книга за българите. София.

МЮЛЕР

2001: К. Е. Мюлер. Шаманизъм. София.

НЕДЕЛЧЕВ

2003а: Н. Неделчев. Леономах и леономахия в хинтерланда на Одесос. – Плиска-Преслав, 9, 136–140.

2003б: Римското политическо наследство на България при Тервел, Крум и Омуртаг. – Епохи, 1–2, 41–50.

2004: Античното наследство на България. Шумен.

НЕЙКОВ

1981: В. Нейков. Архитектурно-конструктивна специфика на сводовете от Първата българска държава. – МПК, 4, 9–15.

НЕМЕТ

1932: Г. Немет. Произход на имената „Кобрат" и „Есперих". – ИИД, XI–XII, 1931–1932, 169–177.

НЕШЕВА

1982: В. Нешева. Костюмът през Първото българско царство. – В: Първи международен конгрес по българистика. Симпозиум „Славяни и прабългари". Доклади. София, 351–366.

НИКИТИНА

1985: Г. Ф. Никитина. Систематика погребального обряда племен черняховской культуры. Москва.

НИКОВ

1925: П. Ников. Кавхан Исбул. – В: Сборник в чест на В. Н. Златарски. София, 195–228.

НИКОЛОВ

1998: Г. Николов. „Тон полон булгарон". – ППИК, 3, 67–75.

2005: Централизъм и регионализъм в ранносредновековна България. София.

НИКОЛОВ, В.

2005: В. Николов. Първи свидетелства за най-ранното солодобиване в Европа. – Археология, 1–4, 109–116.

НИКОЛОВ и др.

2006: В. Николов, В. Петрова, Е. Атанасова. Сондажни разкопки на тел Провадия – Солницата. – АОР през 2005 г. София, 2006, 48–49.

НИКОЛОВА

1978: Б. Николова. Свещник с изображение от с. Овчарово, Търговищки окръг (IX в.). – Археология, 4, 33–36.

1995: Ранното християнство в България. Теории и реалност. – В: 1100 години Велики Преслав. Т. 1. Шумен, 182–194.

НИНОВ

1991: Л. Нинов. Животински кости от ранни комплекси в района на Плиска. – ППИК, 2, 239–246.

НОВОСЕЛЬЦЕВ

1990: А. П. Новосельцев. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа. Москва.

ОВЧАРОВ

1975: Д. Овчаров. Нови данни за укрепителната система на Преслав. – В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. София, 102–120.

1978: Култът към слънцето в езическите религиозни представи на българите. – Векове, 1, 28–34.

1980: Изображения на рала върху рисунки-графити от Плиска. – Векове, 1, 42–46.

1981а: К вопросу о шаманстве в средневековой Болгарии VIII–X веков. – BHR, 3, 73–84.

1981б: Ранносредновековните графитни рисунки от България и въпросът за техния произход. – Плиска-Преслав, 2, 92–98.

1982а: Византийски и български крепости V–X век. София.

1982б: Български средновековни рисунки-графити. София.

1983а: Прабългарските капища – произход и предназначение. – Векове, 2, 56–62.

1983б: Континуитет и приемственост в ранносредновековната българска култура (към постановката на въпроса). – Археология, 3, 16–25.

1985: Разкопки и проучвания на източната крепостна стена на Вътрешния град в Преслав (1970–1976). – Плиска-Преслав, 4, 132–160.

1989: За античния принос във формирането на старобългарската култура. – Археология, 2, 32–37.

1992а: Към въпроса за укрепителната система на Велики Преслав. – В: Приноси към българската археология, I, 43–47.

1992б: За същността на езическия култов център Мадара. – Мадара, III, 99–108.

1993а: Надпис и знак-тамга върху каменна плоча от Преслав. – Плиска-Преслав, 6, 94–100.

1993б: Сакрализация на сексуалното в българската култура. – ГНАМ, 9, 115–123.

1993в: Сексуалното и сакралното в културен аспект. – Във: Фолклорен еротикон. Т. 1. Съст. Ф. Бадаланова. София, 63–72.

1994: Прабългарите в Източна Македония през VII–X в. (по данни на рисунки-графити). – В: Годишник на Департамент Археология, I, 95–105.

1995: Отново за бронзовата седмолъчна розета от Плиска. – Старобългаристика, 4, 114–115.

1996: Прабългарско светилище при с. Горталово. – В: Годишник на Департамент Археология, II–III, 280–288.

1997а: Прабългарската религия. Произход и същност. София 1997; 2000.

1997б: Въведение в прабългарската култура. – Във: В. Ангелов, Вл. Кунчев, Д. Овчаров, А. Попов, Ст. Ангелова. Древни култури. Благоевград, 330–430 (= Овчаров, 2002).

1997в: Змията в сакралната символика на прабългарите. – ППИК, 3, 19–35.

2000: Нови наблюдения върху прабългарското шаманство. – Археология, 3–4, 53–56.

2001: От езичество към християнство: българската държава между два свята. – В: Християнската идея в историята и културата на Европа. София, 72–83.

2002: Въведение в прабългарската култура. София.

2004: Магически практики у прабългарите. – Минало, 3, 30–37.

ОВЧАРОВ и др.

1980: Д. Овчаров, Т. Тотев, Ат. Попов. Стари български столици. Плиска, Велики Преслав, Търновград. София.

1991: Д. Овчаров, Ж. Аладжов, Н. Овчаров. Големият царски дворец във Велики Преслав. Т. 1. София.

ОВЧАРОВ, Н.

1989: Н. Овчаров. Съществувала ли е богинята Умай в прабългарския пантеон. – ППИК, 1, 430–439.

1992: Съществувала ли е тюркската богиня Умай в прабългарския пантеон. – Мадара, III, 159–168.

ОВЧАРОВ, Т.

1994: Т. Овчаров. Славянската традиция в старобългарската култура VII–XI в. – В: Историко-археологически изследвания в памет на проф. Станчо Ваклинов. В. Търново, 115–120.

ОРЛОВ

1973: Р. С. Орлов. Изображення звірів на візантійских пряжках X ст. – Археологія, 11, 86–96.

ПАВЛОВ

1997: П. Павлов. Политическото наследство на Аварския хаганат и българските владетели (IX–XI в.). – ППИК, 3, 55–66.

ПАВЛОВИЧ

2004: П. Павлович. Монета от епохата на абасидския халиф ал-Махди (775–785) в колекцията на Археологически музей – Варна. – В: Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на западното Черноморие. В. Търново, 219–222.

ПАЛАЦИО

1964: Андреас де Палацио. Писмо за поражението при Варна, изпратено до кардинал Людовик. Превод от латински М. Мирчев. – ИВАД, XV, 85–95.

ПАНОВА

1995: Р. Панова. Столичният град в културата на средновековна България. София.

1996: Средновековният български град през призмата на евро-американската урбанистика: проблеми и подходи. – Родина, 3, 69–83.

ПАНЧОВСКИ

1993: И. Панчовски. Пантеонът на древните славяни и митологията им. София.

ПЕЙКОВ

2003: А. Пейков. Колективна монетна находка от началото на IX в. – В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове. В. Търново, 128–129.

2004: Рядка монета на Тиберий III Апсимар. – В: Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на западното Черноморие. В. Търново, 217–218.

2005а: Византийски монети от VIII в. от Североизточна България. – В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и българската средновековна култура. В. Търново, 187–189.

2005б: Монети на император Филипик Вардан от Североизточна България. – В: Културните текстове на миналото – носители, символи и идеи. I. София, 158–159.

ПЕНЕВА

1997: Ив. Пенева-Русева. Едно проучване по повод съобщението на Прокопий Кесарийски за произхода на кутригурите и утигурите от „хуни-кимерийци“. – Исторически преглед, 3, 150–171.

ПЕНЧЕВ

1987: Вл. Пенчев. Рядка византийска златна монета от фонда на НИМ – София. – Нумизматика, 1, 10–12.

ПЕТКАНОВА

2001: Д. Петканова. Луната в средновековната литература и във фолклора. – ПКШ, 5, 153–167.

ПЕТКОВ

1993: К. Петков. Някои бележки върху Крумовото законодателство. – В: Stidia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. В. Бешевлиев. В. Търново, 47–58.

ПЕТРОВ

1981: П. Петров. Образуване на българската държава. София.

ПЕТРОВ, Т.

1967: Т. Петров. Античният амфитеатър на Марцианопол. – МПК, 1, 7–9.

ПЕТРОВА, В.

2005: В. Петрова. Двукамерни кръгли пещи за изпичане на битова керамика от територията на Първата българска държава (края на VII – началото на XI в.). – В: Българските земи през средновековието (VII–XVIII в.). 2. В. Търново, 41–62.

ПЕТРОВА, Г.

1999: Г. Петрова. Византийското и средновековното българско право (Еклога и Закон за съдене на хората). – В: Средновековните Балкани. Политика, религия, култура. София, 67–73.

ПЕТРОВА

1982: П. Петрова. Въздушната фотография и археологията. – В: 125 години музейно дело в Шумен. Шумен, 62–69.

1992а: Към въпроса за историко-археологическата топография на Външния град на Плиска по данни на аерометода. – Плиска-Преслав 5, 64–76.

1992б: Културно-исторически анализ на сакрални женски изображения и символи от графитите на ранносредновековна България. – ИИМШ, VII, 107–130.

2000: Ретроспекция на проучванията на север от каменната крепост в Плиска. – Плиска-Преслав, 8, 31–34.

ПЕТРОВИЋ

1952: П. Ж. Петровић. О Перунову култу код јужних словена. – В: Гласник Етнографског института САН, I, 1–2, 375–390.

ПИРОВСКА

1981: Г. Пировска. Тайни ходници в Плиска. Проект за представяне. – МПК, 4, 43–45.

ПИСАРОВА

1997: В. Писарова. Нова находка накити и култови предмети от VII в. от района на Кубрат. – ППИК, 3, 283–295.

ПЛЕТНЕВА

1967: С. А. Плетнева. От кочевий к городам. Салтово–маяцкая куьтура. Москва.

1981: Древние болгары в бассейне Дона и Приазовья. – Плиска-Преслав, 2, 9–19.

1982: Кочевники средневековья. Поиски исторических закономерностей. Москва.

1990: Стратиграфические исследования в древнеболгарской столице Плиске. – В: Проблемы изучения древных поселений в археологии. Москва, 102–112.

1992: Стратиграфические исследования Плиски (работы советского отряда 1977–1980 гг.). – Плиска-Преслав, 5, 34–63.

ПЛЕТНЕВА, РУСАНОВА

1966: С. А. Плетнева, И. П. Русанова. Рец.: Ж. Въжарова. Славянски и славянобългарски селища в българските земи VI–XI в. София 1965. – СА, 1966, 3, 278–279.

ПЛЕТНЬОВ

1997: В. Плетньов. Ремъчни украси от VIII–IX в. от Североизточна България. – ППИК, 3, 233–255.

2000: Салтовски ремъчни накити от Североизточна България. – Българите в Северното Причерноморие, 7, 75–82.

2001: Ранносредновековни амулети-конници от Североизточна България. – В: България, българите и техните съседи през вековете. В. Търново, 327–338.

2002: Двойни печатчета от Варненския археологически музей. – ИНМВ, 32–33 (47–48), 1996–1997, 161–171.

ПЛЕТНЬОВ, ПАВЛОВА

1992: В. Плетньов, Ив. Павлова. Ранносредновековни ремъчни накрайници във Варненския археологически музей. – ИНМВ, 28 (43), 158–219.

ПОПКОНСТАНТИНОВ

1987: К. Попконстантинов. Българските имена в „Liber confraternitatum velustior“ от манастира „Св. Петър“ в Залцбург. – В: ГСУ, ЦВСП „Акад. Иван Дуйчев“, 1, 123–133.

1993: Рунически надписи от средновековна България. – В: Studia protobulgarica et medievalia europensia в чест на проф. В. Бешевлиев. В. Търново, 141–162.

1996: Прабългарските имена от манастирите при Мурфатлар и Равна. – Българите в Северното Причерноморие, 5, 101–108.

1997: Рунически надписи и знаци от манастира при Равна, Провадийско и техните аналози. – ППИК, 3, 110–121.

2005: Още веднъж за т.н. мартириум в Плиска. – В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. В. Търново, 24–32.

ПОПОВ

1936: Р. Попов. Материали от разкопките през 1934/35 година. – Мадара, II, 31–104.

ПОПОВИЋ

1986: В. Поповић. Куврат, Кувер и Аспарух. – Старинар, XXXVII, 103–126.

ПОПОВИЋ, ИВАНИШЕВИЋ

1988: М. Поповић, В. Иванишевић. Град Браничево у средњем веку. – Старинар, XXXIX, 125–176.

ПРИВАЛОВА и др.

1982: О. Я. Привалова, Н. П. Зарайская, А. И. Привалов. Двугорбая могила. – В: Древности степной Скифии. Киев, 148–178.

ПРИМОВ

1940: Б. Примов. Карл Велики и Крум Велики. – Родина, 1940, IV, 51–77.

ПРИХОДНЮК

1980: О. М. Приходнюк. Археологiчнi пам'ятки Середнього Приднiпров'я VI–IX ст. н. е. Київ.

1998: Пеньковская культура. Воронеж.

ПРОТИЧ

1926: А. Протич. Сасанидската художествена традиция у прабългарите. – ИБАИ, IV, 211–235.

РАБОВЯНОВ
2005: Д. Рабовянов. Раждането на българската полиоркетика. – ИРИМ – В. Търново, XX, 150–159.

РАДОСЛАВОВ
1929: Цв. Радославов. Титлите на българските владетели. – ИБАИ, V, 159–186.

РАЙЧЕВСКИ
1978: Ст. Райчевски. Прическата на прабългарите (Аспарухова следа в Родопите). – Родопи, 11.

РАФАЛОВИЧ
1972: И. А. Рафалович. Славяне в VI–VII вв. в Молдавии. Кишинев.

РАШЕВ
1972: Р. Рашев. Прабългарски ли са каменните баби от Ендже. – МПК, 1, 17–20.
1973: Прабългарски култов паметник от Мадара. – Археология, 4, 29–38.
1976а: Модел на юрта от Девня. – Археология, 1, 39–46.
1976б: Нови проучвания на земленото укрепление в местността Калето при с. Попина, Силистренско. – МПК, 2, 37–40.
1977: Българските землени укрепителни строежи на Долния Дунав (VII–X в.). Автореферат. София.
1978а: Към въпроса за югоизточната граница на България през VIII–IX век. – Векове, 4, 48–54.
1978б: За тибетските успоредици на Мадарския конник. – Археология, 4, 48–54.
1979а: Валовете в Добруджа (към въпроса за хронологията и предназначението им). – Археология, 1, 11–20.
1979б: Аспаруховият вал при Варна (към историята на града през ранното средновековие). – ИНМВ, XV (XXX), 116–124.
1979в: Плиска: разкопки, проблеми, задачи. – Векове, 4, 38–48.
1982а: Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII–XI в.). Варна.
1982б: Първото българско царство и морето. – В: Средновековна България и Черноморието. Варна, 47–56.
1982в: Ускорено развитие на старобългарската култура. – В: Първи международен конгрес по българистика. Доклади. Симпозиум „Славяни и прабългари“. София.
1983: Късни номади в Плисковското поле. – Преслав, 3, 252–262.
1984а: Нови данни за сграда 32 в Плиска. – МПК, 2, 5–8.
1984б: Конникът в старобългарското изкуство. – Археология, 2–3, 60–71.
1984в: За езическия лицев образ (по повод някои коланни украси). – В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 129–135.
1985а: Плиска. Пътеводител. София.
1985б: Земленото укрепление на Плиска. – Плиска-Преслав, 4, 7–16.
1985в: Проучвания на външната крепостна стена в Преслав. – Плиска-Преслав, 4, 215–222.
1986: Ранносредновековен надпис на гръцки език от Външния град на Плиска. – Археология, 2, 36–37.
1987: О генезисе болгарского раннесредневекового города. – В: Труды V Международного конгресса славянской археологии. Т. 1, вып. 2б. Москва, 30–36.
1988а: Средновековният път Плиска-Дръстър и крепостта Динея. – В: Дуросторум, Дръстър, Силистра. Силистра, 118–132.
1988б: Ранносредновековни двойни печатчета-амулети. – Археология, 2, 57–61.
1990а: Към топографията на Плиска и Преслав. – Векове, 4, 69–73.
1990б: Ранносредновековна бронзова тока от Караманите. – Археология, 2, 46–50.
1990в: За художественото и културно-историческото значение на рисунките-графити от IX–X в. – Проблеми на изкуството, 1, 49–55.
1991: Езически култов паметник при Златна нива. – ППИК, 2, 209–218.
1992а: Девташларите – мегалитни паметници на българската езическа култура. – Плиска-Преслав, 5, 5–31.
1992б: Средновековните постройки северно от скалния релеф в Мадара. – Мадара, III, 109–126.
1992в: Българският колан през VIII–IX в. – ГНАМ, VIII, 243–248.
1992г: За хронологията и произхода на знака „ипсилон с две хасти“. – В: Приноси към българската археология, I, 96–102.
1993а: Поселищният живот в Северна Тракия през ранното средновековие. – В: Североизточна Тракия и Византия през IV–XIV век. Сливен–София, 101–116.
1993б: Най-старият строителен период в центъра на Плиска. – ИНМШ, 8, 252–262.
1993в: К ранней истории праболгар на Нижнем Дунае. – В: Новое в средневековой археологии Евразии. Самара, 184–191.
1993г: Мадарският гроб III/5 и аналогиите му в Северното Черноморие. – Българите в Северното Причерноморие, 2, 52–59.
1993д: За произхода на прабългарите. – В: Studia protobulgarica et medievalia europensia в чест на проф. В. Бешевлиев. В. Търново, 23–34.
1994а: Аул и град в България през VIII–IX в. – В: Сборник в чест на акад. Д. Ангелов. София, 170–177.

1994б: Две групи прабългари и две прабългарски култури. – В: Историко-археологически изследвания в памет на проф. Станчо Ваклинов. В. Търново, 29–34.
1995а: Плисковският аул. – Плиска-Преслав, 7, 10–22.
1995б: Североизточната археологическа граница на Първото българско царство. – Българите в Северното Причерноморие, 4, 89–95.
1995в: Цар Симеон, пророк Мойсей и българският златен век. – В: 1100 години Велики Преслав. Т. 1. Шумен, 55–73.
1996а: Бог и владетел преди покръстването. – В: Бог и цар в българската история. Пловдив, 39–44.
1996б: За името Мадара. – В: Медиевистични проучвания в памет на Пейо Димитров. Шумен, 303–305.
1996в: Еленът като символ в средновековна България. – Епископ-Константинови четения, 2, 200–210.
1997а: Северозападният черноморски бряг през ранното средновековие. – Българите в Северното Причерноморие, 6, 33–44.
1997б: Пръстенът от Върбяне. – ППИК, 3, 180–185.
1997в: Трофеите на хан Крум от двореца Свети Мамант. – История, 3–4, 49–53.
1998а: Антропо-зооморфные изображения на сосудах ранне-средневекового времени Болгарии. – В: Историко-культурные свьзи Причерноморья и Средиземноморья X–XVIII вв. по материалам поливной керамики. Симферополь, 172–175.
1998б: О возможности выделения самых ранних археологических памятников праболгар в степях Восточной Европы. – Татарская археология, 2 (3), 65–72.
1998в: Мадарският конник – стари и нови въпроси. – Исторически преглед, 3–4, 192–204.
1998г: За два оловни печата с рунообразни знаци. – Нумизматика и сфрагистика, 2, 98–103.
2000а: Прабългарите през V–VII век. В. Търново.
2000б: Тронната палата в Плиска. – Плиска-Преслав, 8, 35–43.
2000в: За Плиска по повод една рецензия. – Археология, 3–4, 91–95.
2001а: Прабългарите и българското ханство на Дунав. София.
2001б: Плиска. Нови факти, стари и нови теории. – В: България, българите и техните съседи през вековете. В. Търново, 63–81.
2002а: Къде се е издигала първоначално Чаталарската колона. – Добруджа, 20, 150–157.
2002б: Към последиците от разпадането на Велика България. – В: Πολυχρονια. Сборник в чест на проф. Иван Божилов. София, 244–249.
2002в: Преслав в периода до покръстването. – В: Юбилеен сборник в чест на проф. Димитър Овчаров. В. Търново, 59–62.
2002г: Провадийското плато през средновековието. – ИИМШ, 10, 62–72.
2002д: Комплекс находок из раскопок юртообразной постройки в Плиске. – Археология Крыма, 2, 165–169.
2003а: За началото на българската средновековна култура. – Плиска-Преслав, 9, 129–148.
2003б: Легендата за Булгар. – В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове. В. Търново, 373–383.
2003в: Съмнителни и недостоверни паметници на прабългарската култура. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. Веселин Бешевлиев. София, 158–174.
2003г: За една група бронзови фигурки. – Археология, 4, 54–58.
2004а: Прабългарите през V–VII век. Второ доп. изд. София (III изд., София, 2005; IV доп. изд. В. Търново, 2007).
2004б: Византийците в България до покръстването. – В: Civitas divino-humana. В чест на проф. Г. Бакалов. София, 151–162.
2004в: Още нещо за „преславската цивилизация“. – Преслав, 6, 245–254.
2004г: Керамични съдове от подземния ходник на Крумовия дворец в Плиска. – Плиска-Преслав, 10, 61–100.
2004д: Цар Симеон – „нов Мойсей“ или „нов Давид“. – Преславска книжовна школа, 7 (II доп. изд.), 380–390.
2004е: Българският аул и византийският балкански град. – Епохи, 3–4, 161–172.
2005а: Някои добавки и уточнения за езическия период в Българския апокрифен летопис. – Старобългаристика, 3, 61–71.
2005б: За една група „прабългарски надписи“. – В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и българската средновековна култура. В. Търново, 159–162.
2005в: Антропо-зооморфные изображения на керамических сосудах с територии Первого болгарского царства. – В: Поливная керамика Средиземноморья и Причерноморья X–XVIII вв. Киев, 15–19.
2006а: Преходът от землена към каменна фортификация в Първото българско царство. – Тангра. Сборник в чест на 70-годишнината на акад. В. Гюзелев. София, 301–310.
2006б: Мит и история за началото на българската държавност. – Исторически преглед, 3–4, 3–19.
2006в: Карел Шкорпил и българската средновековна археология. – Приноси към българската археология, III–IV, 7–10.
2007: Крумовият саракт в Тракия. – Тракия и Хемимонт IV–XIV в. Т. 1, 120–127.
п. п. 1 Водные пути Дунайской Болгарии в эпоху средневековья. – Във: Великий Волжский путь. Материалы научной конференции. Казань (под печат).

п. п. 2: Към проблема за материалната култура на територията на Република Македония от края на VII до средата на IX век. – ГНАМ, x, 2007.

п. п. 3: Лабиринтът като символ през ранното средновековие в България и съседни страни. – Археология, 2006, 1–4.

РАШЕВ, ГЕОРГИЕВ

1993: Р. Рашев, П. Георгиев. Плиска. Пътеводител. Шумен (II изд. 1996).

РАШЕВ, ДИМИТРОВ

1999: Р. Рашев, Я. Димитров. Плиска. 100 години археологически разкопки. Шумен.

2003: Разкопки в Дворцовия център на Плиска. – АОР 2002 г.

РАШЕВ, ДОЧЕВА

1989: Р. Рашев, В. Дочева. Юртообразна постройка в Плиска. – ППИК, (1), 291–313.

РАШЕВ, ИВАНОВ

1986: Р. Рашев, П. Иванов. Хайрединският вал. – ИМСЗБ, XI, 11–24.

РАШЕВ, СТАНИЛОВ

1989: Р. Рашев, Ст. Станилов. Раннесредневековый могильник у с. Ножарево, Силистренский окръг (Предварительное сообщение). – ППИК, (1), 214–220.

2005: Разкопки на тайни ходници южно и северно от Цитаделата. – АОР през 2004 г. София, 263–264.

РАШЕВ, СТАНИЛОВ, ИНКОВА

2005: Проучвания на таини ходници в Плиска. – АОР през 2004. София, 170.

РАШЕВ и др.

2006: Р. Рашев, Г. Атанасов, Ст. Стойчев, Ю. Йоргов. Ранносредновековен могилен комплекс при Кабиюк, община Шумен. – АОР през 2005 г. София, 2006, 374–375.

РУСАНОВА

1973: И. П. Русанова. Славянские древности VI–IX вв. между Днепром и Западным Бугом. Москва.

1976: Славянские древности VI–VII вв. Москва.

РУСЕВ

1995: Н. Русев. Някои проблеми на изучаването на средновековната българска материална култура в междуречието на Дунав и Днестър. – Българите в Северното Причерноморие, 4, 103–112.

РЫБАКОВ

1981: Б. А. Рыбаков. Язычество древних славян. Москва.

1987: Язычество древней Руси. Москва.

РЪНСИМАН

1993: Ст. Рънсиман. История на Първото българско царство. София.

САРИАНИДИ

1996: В. И. Сарианиди. Происхождение иранских храмов огня. – In: La Persia e l'Asia Centrale da Alessandro al X secolo. Roma, 319–329.

САЧЕВ

1983: Е. Сачев. Прабългарският израз КАНАСЮБИГИ от средновековните писмени паметници. – Старобългаристика, 2, 88–90.

СБЛ 1: Стара българска литература. Т. 1. Апокрифи. Съст. и ред. Д. Петканова. София 1982.

СБЛ 3.: Стара българска литература. Исторически съчинения. Т. 3. Съст. и ред. Ив. Божилов. София 1983.

САВИНОВ

1984: Д. Г. Савинов. Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху. Новосибирск.

СВОД 2: Свод древнейших письменных известий о славянах. Т. 2 (VII–IX вв.). Москва, 1995.

СЕВОРТЯН

1974: Э. В. Севортян. Этимологический словарь тюркских языков. II. Москва.

СЕДОВ

1982: В. В. Седов. Восточные славяне в VI–XIII вв. Москва.

СЕМЕНОВ

1983: А. И. Семенов. Романовское погребение и донские памятники предсалтовской культуры хазарского времени. – В: Проблемы хронологии археологических памятников степной зоны Северного Кавказа. Ростов на Дону,

98–101.

1988: К выявлению центральноазиатских элементов в культуре раннесредневековых кочевников Восточной Европы. – АСбГЭ, 29, 97–112.

СЕНТПЕТЕРИ

1989: Й. Сентпетери. О позднеаварских и раннеболгарских связях. – ППИК, (1), 117–128.

СИЭ 7: Советская историческая энциклопедия. Т. 7. Москва 1965.

СЕФТЕРСКИ

1981: Р. Сефтерски. Прабългарски черти в българските накити и шевици. – МПК, 4, 19–23.

1991: Първият рунически надпис на Куберовите българи от Македония. – Наука, 5, 26.

1992а: „Егреко" – един прабългарски митологичен сюжет в шевичните композиции от Граовско и Самоковско. – СпБАН, 5/6, 63–71.

1992б: Прабългарски скален рунически надпис от село Крушево, Демирхисарско, Гърция. – Palaeobulgarica, 3, 61–66.

1992в: Старобългарската руническа писменост от VII–XI в. (разпространение и произход). – СпБАН, 3, 85–95.

1993: Рунически надпис от село Чукурово, Софийско. – Palaeobulgarica, 3, 84–99.

СИДОРОВ

1977: М. Сидоров. Бльгариянството – религията на седемте. София.

СИДОРОВ, КЕЛЕВЕДЖИЕВ

2001: М. Сидоров, Е. Келеведжиев. За древнобългарските знаци от Шудиково, Черна гора. – Palaeobulgarica, 2, 80–89.

СИМЕОНОВ

1976: Б. Симеонов. Произход и значение на названието българи. – Векове, 5, 5–15.

1979а: Абоба (прабългарско, а не турско название на Плиска). – Български език, 2, 137–139.

1979б: Мадара (още едно селищно име от прабългарски произход). – Български език, 5, 411.

1979в: Происхождение и значение родового имени Дуло. – Старобългаристика, 1, 85–87.

1979г: Произход на името на град Шабла. – Български език, 2, 137–139.

1979д: Прабългарската съставка на българския език. – Български език, 5, 411–417.

1979е: Към въпроса за структурата, произхода и значението на най-важните прабългарски титли. – В: Научни трудове на Пловдивски университет „Паисий Хилендарски, 19, 5, 73–99.

1980а: Местните имена от района на Плиска. – Български език, 4, 340–350.

1980б: Произход и значение на основните прабългарски родови имена. – Векове, 2, 5–15.

1981а: Титульная практика в ханской Болгарии: происхождение, структура и значение праболгарских титулов в период между VII и X веками. – Балканское языкознание (Linguistique balkanique), 2, 23–46.

1981б: Титульная практика в ханской Болгарии: происхождение, структура и значение праболгарских титулов в период между VII и X веками. – Балканское языкознание (Linguistique balkanique), 3, 53–78.

1981в: Рец.: В. Бешевлиев. Първобългарите. Бит и култура. София, 1981. – Балканско езикознание, 4, 83–86.

1983: Чертами и резами читаахон и гатаахон погани сонще. – Palaeobulgarica, 2, 84–87.

1984а: Огла, Оглъ или Онгъла. – Векове, 1, 38–43.

1984б: Произход, структура и значение на личното име на хан Омуртаг. – Български език, 6, 540–542.

1984в: Новооткрити прабългарски думи в езика ни. – Български език, 5, 431–435.

1986: Рунните писмени паметници у старите българи. – Die slavische Sprachen, X, 107–118.

1989а: Още един прабългарски надпис. – Археология, 1, 39–41.

1989б: Относно тотемизма на прабългарите. – ППИК, (1), 417–429.

СМИЛЕНКО

1988: А. Т. Смиленко. Керамическая мастерская IX в. на левобережье дельты Дуная. – В: Древности славян и Руси. Москва, 73–78.

1991: Спорные вопросы в изучение древностей VIII–X вв. в Северозападном Причерноморье. – В: Древности югозапада СССР. Кишинев, 166–185.

1997: Про пограниччя Болгаріі і Русі в ранне средньовіччя. – В: Проблеми походженяя та історичного розвитку слов'ян. Київ–Львів, 190–196.

СМИЛЕНКО, КОЗЛОВ

1985: А. Т. Смиленко, В. И. Козлов. Славянское поселение конца I тыс. н. э. у Шабо на Днестровском лимане. – В: Археологические исследования средневековых памятников в Днестровско-Прутском междуречье. Кишинев, 119–136.

СМИЛЕНКО, КОЗЛОВСКИЙ

1987а: А. Т. Смиленко, А. А. Козловский. Средневековые поселения в приморской части Днестро-Дунайского междуречья. – В: Днестро-Дунайское междуречье в I – начале II тыс. н. э. Киев, 67–83.

1987б: Поселения у сел Шабо и Богатое Одесской области. – Пак там, 98–121.

1988: Средневековые поселения Левобережья дельты Дуная. – В: Труды V Международного конгрессса археологов-славистов. Т. 2. Киев, 296–301.

2000: Періодизація середньовічних поселень лівобережжя гирла Дунаю. – Археологія, 4, 19–33.

СТАНЕВ

1934: Н. Станев. Средновековна България. София.

СТАНЕВ

2006: К. Станев. Амулетите от типа кон, язден от човешка глава и организацията на българската войска през VIII – началото на IX в. – Минало, 3, 13–24.

СТАНИЛОВ

1975: Ст. Станилов. Ранносредновековен некропол в град Търговище. – Векове, 5, 73–77.

1981а: Към въпроса за заселването на прабългарите на юг от Дунав. – Плиска-Преслав, 2, 53–56.

1981б: Семантиката на лъка и стрелата в изображения от ранносредновековна България. – Археология, 1–2, 28–35.

1982: Езически центрове в Първата българска държава. – В: България 1300. Институции и държавна традиция, 2, София, 225–234.

1983: За връзката между символиката на числата през ранното средновековие и в българската народна култура. – Преслав, 3, 124–134.

1984а: Селища и аули (някои въпроси за преселението и усядането на прабългарите на Долен Дунав в VII–VIII в.). – В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 100–105.

1984б: Бронзово огниво от с. Якимово, Михайловградски окръг. – Археология, 2–3, 103–108.

1985: Старобългарският амулет от Болград. – Археология, 3, 42–45.

1986: Славяните в Първото царство. Варна; II изд. София, 2002.

1989: Рец.: Ж. Въжарова. Средновековното селище с. Гарван, Силистренски окръг. – Археология, 2, 62–65.

1991а: Старобългарски ремъчни украси от Националния археологически музей. – РП, XXII, 5–65.

1991б: Паметници на металопластиката от VIII–IX в. в България. – ППИК, 2, 181–197.

1992а: Към въпроса за пръстена от Мътница. – ГНАМ, VIII, 233–242.

1992б: Старобългарски амулети-кончета. – Плиска-Преслав, 5, 239–245.

1992в: Железни огнива от Мадара и Кюлевча. – Мадара, III, 169–176.

1993: Меден пръстен за шпора от Националния археологически музей. – ГНАМ, IX, 107–110.

1994: Още веднъж за чашата на жупана Сивин от Преслав. – В: Историко-археологически изследвания в памет на проф. Станчо Ваклинов. В. Търново, 87–96.

1995: Гарнитури за ремък от Вътрешния град в Преслав. – В: 1100 години Велики Преслав, I, Шумен, 161–171.

1996: Хипотезата за Тангра и Мадарският конник. – В: Годишник на Департамент Археология, II–III, 270–276.

1997а: Памятники аварского типа в староболгарской культуре. – ППИК, 3, 186–232.

1997б: Изображения от IX–X в. в България и проблемът със славянските божества. – В: Проблемы славянской археологии (= Труды VI Международного конгреса славянской археологии). Т. 1. Москва, 375–381.

1999: Металните украси за колани и някои проблеми на старобългарската култура. – Археология, 1–2, 77–84.

2000а: Накрайниците за колани с петлици и проблемът за производството на художествен метал в езическа България. – Плиска-Преслав, 8, 172–178.

2000б: Старобългарски пръстени с отворена халка. – В: ГДА–НБУ, IV–V, 300–306.

2001: Художественият метал на езическа България (VII–IX век). Опит за емпирично изследване. Автореферат на дисертация за присъждане на научната степен „доктор на историческите науки“. София.

2003а: Българската монархия през средните векове. София.

2003б: Две бронзови полусфери от фонда на Националния исторически музей. – В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове. В. Търново, 58–66.

2005а: Тезата за лицевия образ и паметниците на художествения метал на Долния Дунав. – В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. В. Търново, 113–124.

2005б: Половин звънец (принос към проучването на старобългарските звънящи амулети от VII–XI в.). – В: Българските земи през средновековието (VII–XVIII в.) 2. В. Търново, 29–40.

2006: Художественият метал на българското ханство на Дунав 7–9 век (Die Metallkunst des Bulgarenkhanats an der Donau 7.–9. Jh.). София – Sofia, 2006.

СТАНИЛОВ АБ:

Езически некрополи в Първото българско царство. – В: Археология на България. Т. 3 (ръкопис).

СТАНИЛОВ, АЛЕКСАНДРОВ

1983: Ст. Станилов, Г. Александров. Средновековно езическо светилище в развалините на Монтана. Археология, 3, 40–52.

СТАНИЛОВ, АТАНАСОВ

1993: Ст. Станилов, Г. Атанасов. Сребърни украси за колан от Шуменския музей. – Археология, 1, 43–53.

СТАНИЛОВ, ДИМИТРОВ

1999: Ст. Станилов, Я. Димитров. Ранният тип жилища в селището югоизточно от Вътрешния град на Плиска. – In: Zwischen Byzanz und Abendland. Frankfurt am Main, 41–46.

СТАНИЛОВ и др.

1991: Ст. Станилов, Я. Димитров, И. Янкулов. Проучване на селището югоизточно от Вътрешния град на Плиска. – ППИК, 2, 124–137.

СТАНИЛОВ и др.

2004: Ст. Станилов, М. Инкова, В. Григоров. Проучване на тайните ходници във Вътрешния град на Плиска през 2004 г. – Археология, 3–4, 114–115.

СТАНЧЕВ, Д.

1988: Д. Станчев. Ранносредновековни некрополи в Русенски окръг (предварително съобщение). – В: Terra antiqua balcanica, III, 211–217.

1989: Прабългарски компоненти в погребалния обряд и инвентара на ранносредновековните некрополи в Русенско. – ППИК, (1), 241–254.

1991: За интерпретацията на кръговия гроб от Девня. – ППИК, 2, 82–86.

1994: Погребалният обред на ранносредновековните некрополи от Русенско. – В: Историко-археологически изследвания в памет на проф. Станчо Ваклинов. В. Търново, 73–80.

СТАНЧЕВ

1949: Ст. Станчев. Керамика от Голямата могила в Плиска. – РП, III, 227–233.

1951: Отново за надписите около Мадарския конник. – ИИБИ, 1–2, 229–234.

1955: Разкопки и новооткрити материали в Плиска. – ИАИ, XX, 183–227.

1956: Реалиите върху релефа на Мадарския конник. – В: Мадарският конник. Проучвания върху надписите и релефа. София, 181–233.

1960: Материали от Дворцовия център в Плиска. – ИАИ, XXIII, 23–65.

1961: За периодизацията на Плисковския дворцов център. – В: Изследвания в памет на Карел Шкорпил. София, 101–110.

1962: Плиска и Мадара в нашата културна история. – Изкуство, 4–5, 11–17.

1964: Старобългарската култура през VIII–IX в. Кратка археологическа характеристика. – Трудове на ВПИ „Братя Кирил и Методий“, I, 19–53.

1966: Мадара, Плиска и Преслав. София.

СТАНЧЕВ, ИВАНОВ

1958: Ст. Станчев, Ст. Иванов. Некрополът до Нови пазар. София.

СТАНЧЕВА

1980: М. Станчева. Селищната традиция и формирането на българския град. – Векове, 5, 30–37.

СТЕПАНОВ

1997а: Цв. Степанов. ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΙ, титлата на прабългарския владетел. – Старобългаристика, 3, 54–59.

1997б: Владетелската доктрина в предхристиянска България (един опит за прочит и интерпретация). – Родина, 3–4, 5–18.

1999а: Власт и авторитет в ранносредновековна България. София.

1999б: Авитохол – историческа личност или митологема. – Български векове, 1, 54–64.

2000: Средновековните българи. Нови факти, интерпретации, хипотези. София.

2002: Поглед към някои древни вярвания и представи у българите (два примера). – В: Търсене на истината. Юбилейно издание по случай 70 години от рождението на проф. Н. Генчев. София, 71–75.

2005: Владетелско поведение и политическа идеология в Pax nomadica (VIII–IX век), или за един паралел в българската и уйгурската история. – В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и българската средновековна култура. В. Търново, 85–89.

СТЕПИ

1981: Степи Евразии в эпоху средневековья (Археология СССР). Москва.

СТЕФАНОВ

2004: П. Стефанов. Тракийски и прабългарски елементи в русалските игри. – Минало, 4, 8–11.

СТОЙНЕВ

1982: Ан. Стойнев. За едно възможно тълкуване на Именника на прабългарските ханове като ранноисторическо описание. – В: Първи международен конгрес по българистика. Доклади. Симпозиум Славяни и прабългари. София, 264–273.

1984: По въпроса за религиозно-митологичната система на прабългарите. – СпБАН, 5, 68–73.

1985: Светогледът на прабългарите. София.

1988: Българските славяни. Митология и религия. София.
1992: За тотемизма у прабългарите. – СпБАН, 5–6, 57–63.

СТОЙЧЕВ
2005: Ст. Стойчев. Триперите върхове на стрели от Шуменския регион. – В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и българската средновековна култура. В. Търново, 171–177.

СТОЯНОВ
1997: В. Стоянов. Етнонимът „българи". За българо-тюркските смешения. София.
2004: Между Иран, Туран и Древния изток в търсене на българския етногенезис. – В: Civitas divino-humana. В чест на проф. Георги Бакалов. София, 485–499.

СТОЯНОВА
1997: Хр. Стоянова. Глинени съдове от VIII–IX в. от фонда на Историческия музей – Шумен. – ППИК, 3, 330–336.
2000: Към проучването на източната крепостна стена в Плиска. – Плиска-Преслав, 8, 108–113.
2001: Новооткрити ранносредновековни бронзови амулети-кончета. – В: България, българите и техните съседи през вековете. В. Търново, 339–347.
2002: Керамична фигурка на музикант от Плиска. – ИИМШ, 10, 86–91.
2003: За един паметник на бронзовата металопластика. – В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове. В. Търново, 205–213.
2004: Средновековно селище до град Каспичан. – ИИМШ, 12, 92–100.
2005: Каменни блокове-жертвеници от Плиска и околността. – В: Проф. д.и.н. Станчо Ваклинов и българската средновековна култура. В. Търново, 163–170.
2006: Още веднъж за произхода и разпространението на ранносредновековните каменни жертвеници. – ИИМШ, 13, 71–76.
2007: Обредът „обезвреждане на мъртвите" в езическите некрополи (по данни от района на Плиска и Варна). – В: Изследвания по българска средновековна археология. Сборник в чест на Р. Рашев. В. Търново, 154–166.

СУББОТИН, ЧЕРНЯКОВ
1982: Л. В. Субботин, И. Т. Черняков. Бронзовые амулеты салтово-маяцкой культуры из левобережья Нижнего Дуная. – В: Памятники римского и раннесредневекового времени в Северозападном Причерноморье. Киев, 160–167.

СЪБОТИНОВ
2005: А. Съботинов. Българският произход на цар-Самуиловия род. София.

СЬОКЕ
1989: Б. М. Сьоке. О северной границе Первого болгарского царства в IX веке. – ППИК, (1), 105–116.

ТАФРАДЖИЙСКА
1982: Цв. Тафраджийска. Ориенталистика и прабългаристика. – Проблеми на културата, 3 (препечатка в: История на българите. Потребност от нов подход. Преоценки, 1. София, 1998, 91–106).

ТЕЛЬНОВ и др.
2002: Н. Тельнов, В. Степанов, Н. Руссев, Р. Рабинович. И ...разошлись славяне по земле. Кишинев.

ТЕОФИЛОВ
1993: Т. Теофилов. От капище към църква. – ИМСБ, IX, 73–92.
1995: Нов опит за вникване в същността и функциите на прабългарските езически храмове. – В: 1100 години Велики Преслав, 1. Шумен, 296–306.
2003: Божествени митове и легенди, отразени в произведения на старото българско изкуство. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. В. Бешевлиев. София, 371–376.

ТИХОВА
1987: М. Тихова. Замяна на прабългарските думи в Римския патерик. – В: ГСУ, ЦСВП „Акад. Иван Дуйчев", 1, 295–311.
1996: Християнска и владетелска лексика в Римския патерик. – В: Бог и цар в българската история. Пловдив, 45–52.

ТОДОРОВ
1972: Е. Тодоров. Древнотракийско наследство в българския фолклор. София.
1980: Остатъци от прабългарския фолклор в Североизточна България. – Български фолклор, 1, 25–38.
1981: Прабългарски елементи в обряди, обичаи и вярвания на населението в Североизточна България. – Български фолклор, 1, 5–14.

ТОДОРОВ, И.

2003: И. Тодоров. Опит за локализация на топонима „Дултроини“ [Δουλτροηνους] от Хамбарлийския надпис. – В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове. В. Търново, 405–413.

ТОДОРОВА

1987: Е. Тодорова. К вопросу о товарообмене на Балканском полуострове в периоде раннего средневековья. – В: Этно-социальная и политическая структура раннефеодальных государств и народностей. Москва, 165–174.

ТОНКОВА, ГЕОРГИЕВА

2006: М. Тонкова, В. Георгиева. Ямно светилище от късножелязната епоха и ранносредновековен езически колективен гроб в центъра на с. Гледачево, обект „Двора“, община Раднево. – АОР през 2005 г. София, 2006, 164–166.

ТОНЧЕВА

1967: Г. Тончева. Новооткрити антропоморфни плочи от с. Езерово, Варненско. – ИНМВ, III (XVIII), 3–20.

ТОРБАТОВ

1999: С. Торбатов. Укрепителната система на провинция Скития. Автореферат на дисертация за присъждане на научната и образователна степен „Доктор“. София.

2000: Функционално и типологическо съдържание на късноантичната фортификационна терминология. – Археологически вести, 1, 1–35 (отделно приложение).

ТОТЕВ

1964: Т. Тотев. Сребърна чаша с надпис от Преслав. – ИАИ, XVII, 5–15.

1966: За един паралел на чашата на жупан Сивин от Преслав. – Археология, 1, 31–37.

1967а: Един бронзов медальон със знаци от Преслав. – Археология, 2, 36–39.

1967б: Археологически музей Преслав. София.

1968: Метални печатчета с образи на животни от Преслав. – Преслав, I, 173–181.

1969: Новооткрит мост на Тича във Върбишкия проход. – Археология, 4, 25–28.

1969а: Археологически музей Преслав. София.

1970: За образите върху три медни печата от Преслав. – ИНМВ, VI, 200–203.

1972а: За една игра в средновековна България. – Археология, 3, 33–41.

1972б: Проучвания в гробищата на Преслав през 1963 и 1964 г. – ИНМШ, 5, 41–55.

1973: Северната порта на Външния град на Преслав и някои наблюдения за градската крепостна стена покрай Тича (р. Камчия). – ИНМВ, IX, 304–312.

1984: Кръстовидна църква под Голямата базилика в Плиска. – В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 160–169.

1989: За една група метални печатчета от Преслав. – ППИК, (1), 365–377.

1991: За една група бронзови амулети с фланкиран с вертикални хасти ипсилон (Y) от Североизточна България. – ППИК, 2, 5–15.

1992: За един средноазиатски паралел на Мадарския конник. – Мадара, III, 93–98.

1993: Велики Преслав. Пътеводител. Варна.

1998: Дворцовият манастир в Преслав. Шумен.

1999: Църква край Румска река във Външния град на Преслав. – Преславска книжовна школа, 4, 136–143.

2002: К вопросу о происхождение и смысле Мадарского горельефа. – Античная древность и средние века, 33, 66–70.

2003: Още един амулет с „двуглаво конче“. – В: Епископ-Константинови четения, 8, 333–338.

2005: Меден печат-матрица с фланкиран с отвесни хасти ипсилон (IYI) от с. Златна нива, Шуменско. – В: Българските земи през средновековието (VII–XVIII в.). 2. В. Търново, 25–28.

ТОТЕВ, БОНЕВ

1992: Т. Тотев, Ст. Бонев. Новооткрит прабългарски храм в Преслав. – Плиска-Преслав, 5, 222–230.

ТОТЕВ, ПЕЛЕВИНА

2005а: Б. Тотев, О. Пелевина. Новые данные о раннесредневековых поясах дунайских болгар. – АДСВ, 36, 85–103.

2005б: Б. Тотев, А. Пелевина. Сребърните накити от гроб 3 на ранносредновековния некропол при с. Черна, Добричко. – В: Българските земи през средновековието (VII–XVIII в.). 2. В. Търново, 19–24.

ТОТЕВ, К.

1989: К. Тотев. Ранносредновековен сребърен медальон от Върбовка. – ППИК, (1), 411–416.

1997: Метални печатчета (конусовидни и пирамидални) от Първото българско царство. – ППИК, 3, 367–396.

ТРЕВЕР, ЛУКОНИН

1987: К. В. Тревер, В. Г. Луконин. Сасанидское серебро. Собрание Государственного Эрмитажа. Ленинград.

ТРЕНДАФИЛОВ

1992: Хр. Трендафилов. Приписката на Черноризец Тудор Доксов и първобългарската летописна традиция. – Плиска-Преслав, 5, 275–280.

ТРИФОНОВ

1923: Ю. Трифонов. Към въпроса за старобългарското болярство. – СпБАН, 26, 1–70.
1937: Към въпроса за византийско-български договори с езически обреди. – ИБАИ, XI, (2), 263–282.

ТРУБАЧЕВ
2003: О. Н. Трубачев. Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования. Изд. второе, дополненное. Москва.

ТУРИЛОВ
1995: А. А. Турилов. Кичевский сборник с „Болгарской апокрифической летописью". – Старобългаристика, 4, 2–39.
2001: „Мъдра Пльсковская" и Мъдра Дрьсторская" – две Мундраги первой болгаро-венгерской войны. – Славяне и их соседы, вып. 10, 40–58.

ТЪПКОВА
1956: В. Тъпкова-Заимова. Първоначалното българско селище и въпросът за аулите. – ИИБИ, 6, 439–452.
1958: Към въпроса за военните пътища през Първото българско царство. – Исторически преглед, 1, 70–77.
1970: Ролята и административната организация на т.нар. Отвъддунавска България. – Studia balcanica, II, 63–73.
1973: Възникването на южнославянските държави и Византия. – Славянска филология, XIV, 43–54.
1983: Българо-византийските отношения и концепциите за „втория" и „третия" Рим. – В: Изследвания в чест на акад. Н. Тодоров (= Studia balcanica, 17). София, 27–37.
1991: Владетельская идеология на Балканах (опыт сравнительного изучения). – Studia balcanica, 20, 10–18.

ТЪПКОВА, МИЛТЕНОВА
1996: В. Тъпкова-Заимова, А. Милтенова. Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и в средновековна България. София.

УСПЕНСКИЙ
1905: Ф. И. Успенский. Историко-археологическое значение Абобы и ее окрестностей. Раскопки. Наименования древнего поселения. – ИРАИК, X, 1–15.
1912: История Византийской империи. Санкт Петербург.

УСПЕНСКИЙ, ШКОРПИЛ
1905: Ф. И. Успенский, К. Шкорпил. Вновь открытая надпись Омуртага. – ИРАИК, X, 544–554.

ФЕДОРОВ, ПОЛЕВОЙ
1973: Г. Б. Федоров, Л. Л. Полевой. Археология Румынии. Москва.

ФЕДОРОВ, ЧЕБОТАРЕНКО
1967: Г. Б. Федоров, Г. Ф. Чеботаренко. Культура Первого болгарского царства в карпато-дунайских и карпато-днестровских землях. – Тезисы докладов всесоюзной сесии посвященной итогом археологических и этнографских исследований. Кишинев.
1974: Памятники древних славян (VI–XIII вв.). Кишинев.

ФЕДОРОВ, НЕГРУША
1979: Г. Б. Федоров, В. М. Негруша. Славяне и балкано-дунайская археологическая культура. – В: Комплексные проблемы истории и культуры народов Центральной и Юго-Восточной Европы. Москва, 48–54.

ФЕХЕР
1925: Г. Фехер. Паметници на прабългарската култура. – ИБАИ, III, 1–90.
1927: Ешмедеме, Кишин, Канар. Прабългарски думи в надписа на Мадарския конник. – ГНБПл за 1925 г., 273–294.
1928: Надписът на Мадарския конник. София.
1929а: Прабългарите. София.
1929б: Остатъци от езика на дунавските прабългари. – ИБАИ, V, 127–158.
1934: Разкопки в местността Кирика над с. Калугерица. – Мадара, I, 105–152.
1936: Писмени паметници на прабългарите в Мадара. – Мадара, II, 269–418.
1938: Военното дело на прабългарите. София.
1940: Ролята и културата на прабългарите. София (фототип. изд. София, 1997).
1942: Облеклото и оръжието на старата българска войска. София.
1954: Аваро-византийские отношения и основание болгарской державы. – АА, V, 55–58.

ФИЛИПОВИЋ
1948: М. С. Филиповић. Траговима Перунова култа код јужних словена. – В: Гласник Земаљског музеја у Сараеву за 1948 год, 63–79.

ФИЛИПУ
1993: Ф. Филипу. По въпроса за религията на прабългарите и на българската държава през езическия период (681–864). – Старобългаристика, 1, 3–11.

ФИЛОВ

1907: Б. Филов. Римските военни тухли от Абоба. – Периодическо списание, LXVIII, 640–645.
1908: Една проблема из историята на Абоба. – Българска сбирка, XV, 250–256.
1922: Старобългарско и византийско изкуство. – Златорог, III, 6, 363–370.
1924: Старобългарското изкуство. София.
1934: Мадарският конник. – Мадара, I, 255–268.
1937: Архитектурният тип на Големия дворец в Абоба. – Списание на БАН, LV, клон Ист.-филос. и филос.-общ., 27, 1–17.
1939: Бележки върху новооткритото изображение на конник от Преслав. – СпБАН, VII, I 29, 219–220.
1939: Старобългарските царски одежди. – Родина, I, 5–11.

ФЛЁРОВ
1980: В. С. Флёров. Лощенная керамика салтово-маяцкой культуры как исторический источник. Диссертация на соискание научной степени кандидата исторических наук. Москва (рукопись).
1983: О хронологии салтово-маяцкой культуры. – В: Проблемы хронологии археологических памятников степной зоны Северного Кавказа. Ростов на Дону, 103–109.
1989: Обряд обезвреживания у праболгар. – ППИК, (1), 177–186.
1991: Погребальные обряды на севере Хазарского каганата. Волгоград.
1996: Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы. Москва.

ФЛЁРОВА
2001: В. Е. Флёрова. Хазарские курганы с ровиками: Центральная Азия или Восточная Европа?. – Российская археология, 2, 56–71.

ФОДОР
1984: И. Фодор. Българите в унгарските земи по време на заселването на унгарците. – Векове, 4, 18–23.

ФОЛ
1980: Ал. Фол. Историческа приемственост между древността и средновековието. – Векове, 3. 82–86.
1986: Тракийският орфизъм. София.
1990: Политика и култура в древна Тракия. София.

ФОЛ, ТАЧЕВА
1984: Ал. Фол, М. Тачева. Приемствеността между културите на античността и средновековието в Югоизточна Европа. – В: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 9–14.

ФРЕЙЗЪР
1989: Д. Фрейзър. Фолклорът в Стария завет. София.

ХАЛИКОВ
1981: А. Х. Халиков. Към въпроса за археологическите извори на културата на прабългарите. – Проблеми на културата, 4, 9–15.

ХЕНИНГ
1999: Й. Хенинг. Франки, българи, ромеи. За ролята на Югоизточна Европа като културен посредник в ранното средновековие в светлината на най-новите разкопки в Плиска. – In: Zwischen Byzanz und Abendland. Pliska, der östliche Balkanraum und Europa im Spiegel der Frühmittelalterarchäologie. Frankfurt am Main, 19–21.

ХЕРСОН
1991: Византийский Херсон. Каталог выставки. Москва.

ХИБ 1, 2: Христоматия по история на България. 1. Ранно средновековие (VII–XII век). 2. Късно средновековие (края на XII–XIV в.). Съст. П. Петров, В. Гюзелев. София 1978.

ХРИСИМОВ
1998: Н. Хрисимов. Салтовски паметници от България. – Археологически вести, 1, 27–30.

ХРИСТОДУЛОВА
1978: М. Христодулова. Титул и регалии болгарской владетельницы в эпоху средневековья. – Études balkaniques, 3, 141–148.

ХРОНИКА
1988: Среднеболгарский перевод хроники Константина Манасия в славянских литературах. Под редакции акад. Ив. Дуйчева и акад. Д. Лихачова. София.

ХЫНКУ
1973: И. Г. Хынку. Кэпрэрия – памятник культуры X–XII вв. Кишинев.

ЦАНЕВ

1995: Ц. Цанев. Славянските „черти и резки“ и въпросът за първата славянска азбука. – Преславска книжовна школа, 1, 174–180.

1998: Към въпроса за покръстването на българите. – Преславска книжовна школа, 3, 159–167.

(CANEV)

2001: Единство на нискаta и високата култура в старобългарската литература през IX–X век. – In: Między kulturą „niska“ a „wysoką“. Lydź, 21–28.

ЦАНКОВА

1958: Българо-византийският мирен договор от 716 г. – В: Изследвания в чест на акад. Д. Дечев. София, 743–746.

1963: Г. Цанкова-Петкова. Към въпроса за селскостопанската техника в средновековна България и в някои съседни балкански области. – ИИИ, 13, 123–136.

1980: Страници от българо-унгарските взаимоотношения през ранното средновековие. – В: Българо-унгарски взаимоотношения. София.

ЦВЕТКОВ

1998а: Пл. Цветков. Славяни ли са българите. София.

1998б: За езика на българите – на какъв език говорят славяните. – В: История на българите. Потребност от нов подход. Преоценки, 1. София, 175–198.

ЦИЙМАН

2003: Д. Циймаn. Кръст и корона – концепции за господство в Първото българско царство. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. В. Бешевлиев. В. Търново, 420–427.

ЧАЛАНЬ

1954: Д. Чалань. Памятники византийского металообрабатывающего искусства, I. – ААН, 2, 311–348.

1952: Памятники византийского металообрабатывающего искусства, II. – ААН, 261–290.

ЧАНГОВА

1959: Й. Чангова. Средновековни амфори в България. – ИАИ, XXIV, 243–262.

1975: Към въпроса за устройството на средновековния български град. – В: Архитектурата на Първата и Втората българска държава. София, 79–99.

ЧАНЕВА

1999: Н. Чанева-Дечевска. Раннохристиянската архитектура в България IV–VI в. София.

ЧЕБОТАРЕНКО

1973: Г. Ф. Чеботаренко. Калфа – городище VIII–X вв. на Днестре. Кишинев.

1989: Археологические исследования южного Траянова вала (1986–1988). – В: Археология, этнография и искусствоведение Молдавии: итоги и перспективы. Кишинев, 27–30.

1999: Трояновы валы. – Добруджа 14–16, 1997–1999, 65–73.

ЧЕБОТАРЕНКО, СУБОТИН

1991: Г. Ф. Чеботаренко, Л. В. Суботин. Исследования Траяновых валов в Днестровско-Дунайском междуречье. – В: Древности югозапада СССР. Кишинев, 124–145.

ЧЕНТИНИ

2005: М. Чентини. Тайнствени, магически, свещени и легендарни места на Европа. София.

ЧИЧУРОВ

1980: И. С. Чичуров. Византийские исторические сочинения: „Хронография“ Феофана и „Бревиарий“ Никифора. Тексты, перевод, комментарий. Москва.

ЧОБАНОВ

2006: Т. Чобанов. Наследството на сасанидска Персия у българите на Долния Дунав. София.

ЧОКОЕВ

2003: Ив. Чокоев. Към въпроса за облеклото от времето на Първото българско царство. – В: Studia protobulgarica et mediaevalia europensia. В чест на проф. В. Бешевлиев. В. Търново, 248–255.

ЧОЛАКОВ

1998: Сл. Чолаков. Антропологично проучване на ранносредновековен некропол при с. Дибич, Шуменско. – Археология, 3–4, 83–93.

ЧОЛОВА

1982: Цв. Чолова. За съуправителя на владетеля в Първото българско царство. – В: България 1300. Институции и държавна традиция. Т. 2. София, 209–214.

1988: Естествено-научни знания в средновековна България. София.

ЧУРЕШКИ

1998: Ст. Чурешки. Отношението „българи–хуни–скити“ в ранносредновековните текстове според една интерпретация на известен пасаж от Именника на българските ханове. – Минало, 1, 13–22.

1999: Един различен поглед върху вярата на ранносредновековните българи според някои успоредици в средновековните и античните извори. – Минало, 1, 5–25.

2001: Имената от Именника на българските князе – славянски, тюркски или други? – Минало, 3, 15–29.

ШЕЙТАНОВ

1993: Н. Шейтанов. Сексуалната философия на българина (Увод в нашия неофициален фолклор). – Във: Фолклорен еротикон. Съст. Ф. Бадаланова. Т. 1. София, 45–62.

ШИШМАНОВ

1900: Ив. Шишманов. Критичен преглед на въпроса за произхода на прабългарите от езиково гледище и етимологиите на името „българин“. – СбНУ, XVI–XVII, 505–753.

ШКОРПИЛ

1891: Х. и К. Шкорпил. Черноморското крайбрежие и съседните подбалкански страни в Южна България. – СбНУ, VI, 104–145.

1892: Х. и К. Шкорпил. Североизточна България в географическо и археологическо отношение. – СбНУ, VII, 3–83.

1898: Х. и К. Шкорпил. Могили. Пловдив.

1905а: К. Шкорпил. Географический обзор: Абобская равнина и горы ее окружающия. Старые поселения на Абобской равнине. – ИРАИК, X, 16–29.

1905б: Укрепления Абобской равнины. – Пак там, 30–61.

1905в: Постройки в Абобском укреплении. – Пак там, 62–152.

1905г: Строительный материаль. – Пак там, 153–172.

1905д: Знаки на строительном материале. – Пак там, 250–264.

1905е: Рисунки на камнях и кирпичах и скульптурные фрагменты. – Пак там, 281–286.

1905ж: Снабжение водой. – Пак там, 322–324.

1905з: Курганы. – Пак там, 325–337.

1905и: Мегалитические памятники. – Пак там, 372–384.

1905к: Памятники в окрестностях Абобской равнины. – Пак там, 385–442.

1905л: Некоторыя из дорог Восточной Болгарии. – Пак там, 443–502.

1905м: Окопы и земляныя укрепления Болгарии. – Пак там, 503–543.

1905н: О земляных укреплениях и окопах. – Пак там, 558–569.

1918: Старобългарски паметници. – В: Добруджа. София, 191–234.

1925: Пограничен български окоп между Дунав и Черно море. – В: Сборник в чест на проф. Васил Златарски. София.

1927: Паметници от столица Преслав. – В: България 1000 години. София (б. г.).

1932: Мадаро-Могилското плато. – Byzantinoslavica, IV, 85–132.

1933: Материали към въпроса за „съдбата на прабългарите и на северите“ и към въпроса за „произхода на днешните българи“. – Byzantinoslavica, V, 163–181.

1936: Географски бележки за Черноморската област на Балканския полуостров. София.

1940: Укрепления на Първата българска държава в Северна Добруджа край Дунав и черноморския бряг. – ИИД, XVI–XVIII.

ШКОРПИЛ, НИКОВ

1931: К. Шкорпил, П. Ников. Надписи от Първото българско царство в източната част на Балканския полуостров. Ч.III. – Byzantinoslavica, III, 333–380.

ШРАЙНЕР

2004: П. Шрайнер. Многообразие и съперничество. София.

ШУМЕН

1999: Шумен и Шуменско. Сборник от документи. Съставили М. Пенков и Д. Георгиева. Шумен.

ЩЕРЕВА, АЛАДЖОВ

2000: И. Щерева, Ж. Аладжов. Разкопките в Сливен и Карнобат и проблемът за прехода от античността към средновековието. – ГДА, IV–V, 290–299.

ЮРУКОВА

1978: Й. Юрукова. Оловен печат на Тервел. – Нумизматика, 3, 3–9.

1978а: Нов византийски печат от България. – Векове, 4, 73–76.

ЮХАС

1980: П. Юхас. Остатъци от тотемизъм в религиозния комплекс на маджари и прабългари. – Проблеми на културата, 4.

1981а: Съкровището от Нагисентмиклош и българската народна поезия. – Български фолклор, 3, 15–35.

1981б: Прабългарски думи в унгарския и българския език. – Старобългаристика, 2, 3–18.

1985: Тюрко-българи и маджари. София.

ЯКОБСОН

1969: А. Л. Якобсон. К изучению раннесредневековой болгарской архитектуры. – Византийский временник, 28, 201–207.

ЯНКОВ, КАМИШЕВА

2006: Д. Янков, М. Камишева. Проучванията на обект УПИ II–3333–3334... – АОР през 2005. София, 275–278.

* * *

ALADJOV

1985: J. Aladjov. Die Religion der heidniscshen Protobulgaren im Lichte einiger archäologischer Denkmäler. – Praehistorische Zeitcshrift, 60, 70–92.

ALDEA, CIUGUDEAN

1981: S. A. Aldea, H. Ciugudean. Noi descoperiri feudal-timpurii la Blandiana (jud. Alba). – Apulum, XIX, 145–149.

ALTHEIM

1948: F. Altheim. Literatur und Geselschaft im ausgehenden Altertum. Halle/Saale.

ANGELOVA

1986: St. Angelova. Bemerkungen zu den Ergebnissen der Untersuchung der frühmittelalterlichen Siedlung über den Ruinen des spätantiken Kastells Iatrus. – Iatrus-Krivina, III. Berlin, 211–214.

ANGHEL, CIUGUDEAN

1987: G. Anghel, H. Ciugudean. Cimitirul feudal-timpurie de la Blandiana (jud. Alba). – Apulum, XXIV, 179–195.

ANTONOVA

1976: V. Antonova. Der Aul von chan Omurtag bei Tschatalar. – Преслав, 2, 26–35.

ARNIM

1933: B. von Arnim. Turkotatarische Beiträge. – ZSPh, X, 343–351.

BÁLINT

1989: Cs. Bálint. Archäologie der Steppe. Wien-Köln.

1991: Südungarn im 10 Jahrhundert. Budapest.

1993: Probleme der archäologischen Forcshung zur awarischen Landnahme. – In: Ausgewälte Probleme europäischer Landnahmen des früh- und Hohmittelalters. Teil I. Sigmaringen, 195–273.

2002: Über den Schatz von Nagyszenmiklós – kurze Übersicht. – In: Gold der Awaren. Der Goldschatz von Nagyszenmiklós. Budapest, 57–80.

2004: A Nagyszentmiklósi kings. Budapest.

BARNEA

1997: A. Barnea. Scythia Minor unter Justinian. – In: Von der Scythia zur Dobrudža (= Miscellanea bulgarica 11). Wien, 40–45.

BARNEA, I.

1960: I. Barnea. Date noi despre Axiopolis. – SCIV, 1, 74–78.

BARNEA, ŞTEFĂNESCU

1971: I. Barnea, Şt. Ştefănescu. Byzantini, Romani şi bulgari la Dunarea de jos (= Din istoria Dobrogei, vol. III). Bucureşti.

BAUER

1996: Fr. A. Bauer. Stadt, Platz und Denkmal in Spätantike. Meinz.

BENZING

1944: J. Benzing. Die angeblichen bolgartürkischen Lehnwörter im Ungarischen. – Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft, 98 (Neue Folge, B. 23), 24–27.

BEŠEVLIEV

1962: V. Beševliev. Zur Geographi Nordost Bulgarien in der Spätantike und Mittelalter. – Балканско езикознание, IV, 57–80.

1963: Die protobulgarische Inschriften. Berlin.

1966: Les cités antiques en Mésie et en Thrace et leur sort a l'èpoque du Haut Moyen Âge. – Études balkaniques, 5, 207–221.

1970: Zur Deutung der Kastellnamen in Prokops Werk „De edificiis". Amsterdam.

1971a: Die byzantinische Heerstrasse Adrianopel-Verigava. – In: Actes du XIe Congrès international des sciences onomastiques. Sofia.

1971b: Die Keizeridee bei den Protobulgaren. – Byzantina, 3, 83–92.

1981: Die protobulgarische Periode der bulgaricshen Geschichte. Amsterdam.

1987: Iriopotamos = Ropotamo. – Linguistique balcanique, XXIV, 1, 61–62.

1992: Beobachtungen über die protobulgarischen Runeninschriften bei Basarabi (Murfatlar). – ИНМВ, XIII (XXVIII), 49–55.

BOBA

1983: I. Boba. The Pannonian Onogur, Khan Krum and the Formation of the Bulgarian and Hungarian Polities. – BHR, 1, 73–76.

BOJADŽIEV

1973: St. Bojadžiev. L'architecture monumentale à Pliska. – Berichte über den II. Internationalen Kongres für Slawische Archäologie. B. II. Berlrin, 345–350.

BOŽILOV

1973: I. Božilov. On of Omurtag's memorial Inscriptions. – BHR, 1, 72–76.

BÓNA

1972: I. Bóna. L'aglomération avare du Dunaujvaros, les diffférants périodes. – In: Les questions fondamentales du peplement du bassin de Carpathes du VIIIe au Xe siècles. Budapest, 26–30.

BRENTJES

1971: B. Brentjes. On the Prototype of the Proto-Bulgarian Temples at Pliska, Preslav and Madara. – East and West, 21, 3–4, 213–216.

BROWNING

1975: R. Browning. Byzantium and Bulgaria. London.

BURY

1912: J. B. Bury. A History of the Eastern Roman Empire. From the Falle of Irene to the Accesion of the Basil I (A.D. 802–867). London.

ČANGOVA

1969: J. Čangova. La céramique recueillie dans la Tour № 2. – Nessebre, I, 121–125.

1978: Les slaves aux environs de Preslav au VIIe–VIIIe siècles (d'après des donnés archéologiques). – In: Studia in honorem Vesselini Besevliev. Sofia, 363–368.

CATALOGUE

1981: Catalogue of the Avar Treasure. London 1981.

CENTINI

2000: M. Centini. Guida insolita al luoghi misteriosi, magici, sacri e leggendari d'Europa. Roma.

CHIRIAC

1995: C. Chiriac. About the Presence of byzantine Coins in Dobroudja during the 7th Century. – Добруджа, 12, 133–136.

ĆILINSKÁ

1966: Z. Ćilinská. Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nové Zamký. Bratislava.

CÎRJAN

1969: C. Cîrjan. Necropola de epocă feudal-timpuriu de la Gîrliţa-Ostrov. – Pontica, 2, 11–134.

COMŞA

1959: M. Comşa. Slavii pe teritoriul R.P.R. in secolele VI–IX in lumina cercetărilor arheologice. – SCIV, 1, 65–77.

1960: Die bulgarische Herschaft nördlich der Donau wärend des IX. und X. Jh. im Lichte der archäologischen Forschungen. – Dacia, IV, 395–422.

1963: La civilisation balcano-danubienne (IXe – XIe siècles) sur le terriroire de la Roumanie (origine, évolution et appartenence ethnique). – Dacia, 7, 413–448.

1968: Sur origine et évolution de la population romaine, et ensuite protoromaine aux VIe–Xe siècles sur le territoir de la Roumanie. – Dacia, XII, 255–380.

1970: Contribution à la question de la pénétration des Slaves au sud du Danube durant les VIe–VIIe siècles d'après quelques données archéologiques de Dobroudja. – MKAS, I, B. III. Warszawa, 322–330.

1972: Directions et étapes de la pénétration des Slaves vers la Péninsule Balkanique aux VIe –VIIIe siècles. – Balcanoslavica, 1, 9–28.

1978: Cultura materiala veche românească. Aşezările din secolele VIII–X de la Bukov-Ploeşti. Bucureşti.

1979a: Die örtliche Keramik aus den Siedlungen des 8.–10. Jahrhunderts von Bucov-Ploeşti. – Dacia, XXIII, 231–264.

1979b: Ceramica alanica din secolul al VIII-lea descoperita in centrul Dobrogei. – Pontica, XII, 151–156.

1989: Betrachtungen über das Diadem von Balteni im Zuzammenhang mit den Erreichnissen der Jahre 670/80. – ППИК, 1, 77–86.

2000: Date privind agricultura în sudul Munteniei în secolele VIII–X. – In: Istro-Pontica. Tulcea, 355–361.

COMŞA, E.

1961: E. Comşa. Doua ulcioare din epoca feudala timpurie descoperite la Poarta Alba. – SCIV, 12, 109–112.

COROVIĆ

1972: M. Corović-Ljubinković. Les slaves du centre balkanique du VIe au IXe siècle. – Balcanoslavica, 1, 43–54.

DAIM

1987: F. Daim. Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf, NÖ. Wien.

2000: „Byzantinische" Gürtelgarnituren des 8. Jahrhunderts. – In: Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Insbruk, 77–204.

DAIM, STADLER

1996: F. Daim, P. Stadler. Der Goldschatz von Sînnicolaul Mare (Nagyszentmiklós). – In: Reiterfölker aus dem Osten. Hunnen + Dwaren. Hrsg. F. Daim. Eisenstadt, 439–445.

DANHEIMER

1989: H. Danheimer. Byzantinische Grabfunde aus Sizilien. München.

DENY

1947: J. Deny. Une inscription en langue proto-bulgare découverte à Preslav. – RÉB, V, 235–239.

DIACONU

1966: P. Diaconu. Realités archéologiques et considérations historiques. – RRH, 3, 485–493.

1970: Le problème de la localisation de l'Onglos. – Dacia, XIV, 325–334.

1975a: Date noi privind „Valul mare de pamînt" din Dobroga. – Peuce, IV.

1975b: Représentations de la jambe humaine sur sertains monuments archéologiques des Xe–XIe siècles. – Dacia, XIX, 267–268.

1979: Rez.: M. Comşa. Cultura materială veche românească. Bucureşti, 1978. – SCIVA, 3, 469–476.

1988: (Rez.:) Sur les problèmes archéologiques de la cité d'Iatrus. – Dacia, XXXII, 195–204.

DIACONU, VÎLCEANU

1972: P. Diaconu, D. Vîlceanu. Păcuiul lui Soare. Cetatea byzantină. I. Bucureşti.

DÎMBOVIŢA

1987: M. Petrescu-Dîmboviţa, D. Teodor. Sisteme de fortificaţii medievale timpurii la est de Carpaţi. Iaşi.

DIMIAN

1955: I. Dimian. Cîteva descoperiri monetare bizantine pe teritoriul R.P.R. – SCN, I, 189–214.

DIMITROV

1977: D. Il. Dimitrov. Quelques questions de l'histoire des protobulgares. – ÉB, 1, 97–105.

1985: La culture matérielle sur la rive septentrionale gauche du Bas-Danube aux VIe–Xe siècles. – ÉB, 1, 114–132.

DIMITROV, CHR.

1992: Chr. Dimitrov. Die früchmittelalterliche Stadt Debeltos zwischen Byzanz und Bulgarien vom achten bis zehnten Jahrhundert. – In: Die Schwarzmeerkuste in der Spätantike und im frühen Mittelalter. Hrsg. R. Pilinger, A. Pulz, H. Veterrs. Wien, 35–45.

DIMITROV, S.

1994: Str. Dimitrov. Sur queluqes problèmes non résolus concernant l'inscription huno-bulgare de Preslav. – ÉB, 3, 65–77.

DIMOV

1970: C. D. Dimov-Bogoev. La capitale de kanas ubigi Omortag ПЛСКАС — ПЛЮСКА/ПЛИСКА-/ПЬЛЪ'СЪКА. – In: Beiträge zur alten Geschichte und deren Nachleben. Festschrift für F. Altheim, II. Berlin, 154–168.

DIMOVA

1978: V. Dimova. Frühmittealterliches bulgarisches Pferdegeschirr und Waffen in einem Grabfund bei Krasen. – In: Studia in honorem Vesselini Besevliev. Sofia, 382–386.

DINEKOV

1978: P. Dinekov. Les premières manifestations de la pencée historique chez les Bulgares. – In: Studia in honorem Veselini Besevliev. Sofia, 90–95.

DONČEVA

1987: L. Dončeva-Petkova. Sur la chronologie de la cité bulgare médiéval près du village Odarci, departement de Tolbihin. – In: Dobrudža. Études ethno-culturelles. Sofia, 69–82.

1990: Die protobulgarische Keramik in Bulgaria. – In: Die Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihrer Varianten. Hrsg. Cs. Bálint. Budapest.

DOSTÁL

1975: B. Dostál. Břeclav-Pohansko. 4. Brno.

DUJČEV

1965: I. Dujčev. Les bojares dits intérieurs et extérieurs de la Bulgarie médiévale. – In: I. Dujčev. Medioevo bizantino – slavo. Vol. I. Roma, 1965, 231–244.

DŽONOV

1977: B. Džonov. Über Urgestalt und Inhalt der „Namenliste der bulgarischen Khane". – Palaeobulgarica, 4, 26–33.

EISNER

1952: J. Eisner. Devínska Nová Ves. Bratislava.

1966: Rukovet slovanské archeologie. Praha.

EYICE

1986: S. Eyice. Akkale in der Nahe von Elaiussa-Sebaste (Ayas). – In: Studien zur Spätantike und Byzantinische Kunst. Teil I. Bonn.

ETTINGHAUSEN, GRABAR

1986: R. Ettinghausen, O. Grabar. The Art and architecture of Islam: 650–1250. New Haven and London.

FEHER

1928: G. Feher. Die Inschrift des Reiterrelief von Madara. Sofia.

1931: Les monuments de la culture protobulgare et leur relations hongroises (= AH VII). Budapest.

1936: Der protobilgarische Titel kanar. – Byzantinische Zeitschrift, 36, 58–62.

FERCHE

1979: S. Dolinescu-Ferche. Ciurel, habitat des VIe–VIIe siècles de notre ère. – Dacia, XXIII, 179–230.

1984: La culture Ipoteţti-Ciurel-Cîndeşti (V–VII siècles). La situation en Valachi. – Dacia, XXVIII, 1–2, 117–147.

FIEDLER

1986: U. Fiedler. Zur Datierung der Langwälle an der mitleren und unteren Donau. – Archäologische Korrespondenzblat, 16, 457–465.

1992: Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der Unteren Donau. Bonn.

1996: Die spätawarenzeitlichen Gürtelbestandteile vom Typ Vrap-Erseke aus Velino (Bez. Varna, Bulgarien). – Germania, 74/1, 248–264.

FILOV

1919: B. Filov. L'ancien art bulgare. Bern.

1930: Les palais vieux-bulgares et les palais sassanides. – In: L'art byzantine chez les slaves. Recueil F. Uspenskij. I. Paris, 80–86.

1932: Geschichte der altbulgarische Kunst. Berlin.

FLORESCU

1968: R. Florescu. Ghid arheologic al Dobrogei. Bucureşti.

FODOR

1977: I. Fodor. Altungarn, Bulgarotürken und Ostslaven in Südrussland. Szeged.

FOSS

1996: C. Foss. Fortresses and Villages of Byzantine Asia Minor. London.

FRANCESCHINI

1999: E. B. R. Franceschini. Der byzantinische Keiserpalast im 8. Jahrhundert. – In: Kunst und Kultur der Karolingerzeit. Meinz, 123–129.

FRAZER

1923: J. G. Frazer. Folk-lor in the Old Testament. London.

GARAM

1991: É. Garam. A Tiszakecske – obogi avarkori sîrok. – In: Communicationes archaeologicae Hungariae. Budapest.

1995: Das Awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred. Budapest.

2001: Funde Byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts. Budapest.

2002: Die Ferbindung awarenzeitlicher Fürsten- und Gemeinfolk- Grabfunde mit dem Schatz von Nagyszentmiklós. – In: Gold der Awaren. Der Goldschatz von Nagyszenmiklós. Budapest, 81–112.

GARAM ect.

1975: E. Garam, I. Kovrig, J. Gy. Szabo, Gy. Torok. Avar Finds in the Hungarian National Museum. I. Budapest.

GEORGIEV

1995: P. Georgiev. The Bronz Rozette from Pliska. On decoding the runic inscriptions in Bulgaria. – Byzantinoslavica, LVI, 547–555.

2001: The Shoumen Plat – a Monument of medieval Christian Gnosticism. – Archaeologia Bulgarica, 3, 45–55.

2002: Une contribution complémentaire à l'inscription-graffiti protobulgare de Plisca. – BHR, 1–2, 3–12.

GESCHICHTE

1990: Kurze Geschichte Siebenburgens. Budapest.

GILLES

1996: K.-S. Gilles. Tempelbezirke im Trier Land. – In: Religio Romana. Wege zu de Göttern im antiken Trier. Trier, 1996, 72–88.

GRUMEL

1939: V. Grumel. Sur les coutumes des anciens Bulgares dans la conclusion des traités. – ИИД, XIV–XV, 82–92.

GJUZELEV

1969: V. Gjuzelev. Forschungen zur Geschichte Thrakiens im Mittelalter. 1. Beitrag zur Geschichte der Stadt Konstantia. – Byzantinobulgarica, III, 155–169.

1978: Allgemeine Charakteristik und Etapen der Errichtung der militärischen und administrativen Vermaltung der Ersten bulgarischen Staates (VII bis IX Jahth.). – ÉB, 3, 71–77.

1984: Les appélation de la Bulgarie médiévale dans les sources historiques (VIIe–XVe s.). – In: Сборник в памет на проф. Станчо Ваклинов. София, 46–50.

1991: Hauptstädte, Residenzen und Hofkultur im mittelalterlichen Bulgarien, 7.–14. Jh. (von Nomadenkampus bis zum Zarenhof) – ÉB, 2, 82–105.

GÖBL, RÓNA-TAS

1995: R. Göbl, A. Róna-Tas. Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szentmiklós. Eine paläografische Dokumentation. Wien.

GRABAR

1936: R. Grabar. L'empereur dans l'art byzantin. Paris (IIe ed., London 1971).

1971: L'art profan à Byzance. – XIVe Congrès international des études Byzantines. III. Bucarest, 7–15.

GRABFUNDE

1989: Byzantinische Grabfunde aus Sizilien. München.

GREGORIOU

1997: M. Gregoriou-Ioanidou. The Inscription of the "Madara Horsman". Remarks and Problems. Athens.

GUILLAND

1969: R. Guilland. Études de topographie de Constantinople Byzantine. I. Berlin – Amsterdam.

HĂLCESCU

1989: C. Hălcescu. Din nou despre Onglos. – SCIVA, 40, 339–351.

HARHOIU

1972: R. Harhoiu. Cîteva observaţii asupra necropolei birituala de la Canlia, judeţul Constanţa. – Pontica, 5, 565–576.

HASELGROVE

1989: G. Haselgrove. Iron age coin deposition Harlow Templ, Essex. – Oxford Journal of Archaeology, vol. 8, ą 1.

HAVLIKOVÁ

1999: J. Havliková. Iinfluence de la théorie politique byzantine sur la tradition étatique des Bulgares. – Byzantinoslavica, LX, 2, 407–408.

HEITEL

1975: R. Heitel. Contribuţii la problema genezei raporturilor feudale in Transilvania in lumina cercetărilor arheologice de la Alba Iulia. – In: Muzeul National. Sesiunea stiintifică de comunicări. II. Bucureşti, 343–350.

HENNING

2000a: J. Henning. Pliska – Machtzentrum zwischen Byzanz und Abendland. Neue Wege der Archäologie. – Forschung Frankfurt, 2, 6–15.

2000b: Von Herrschaftzentrum zum städtischen Großsiedlung mit agrarischer Komponente. Archäologische Nachweise der Landwirtschaft aus dem frühmitelalterlichen Pliska. – Плиска—Преслав, 8, 74–86

HILZEROVNA

1970: Z. Hilzerovna. Le problème de la civilisation de Dridu (remarques polémiques). – Slavia antiqua, XVII, 164–170.

HODDINOTT

1991: R. F. Hoddinott. Politics, Liturgy and Architectur in Bulgaria during the second half of the ninth century. – In: Armos, timhtikos, tomos. Tessaloniki, 787–804.

HOREDT

1966: K. Horedt. Die Ansiedlung fon Blandiana, Rayon Oraştie, am Ausgang des ersten Jahrtausends u. Z. – Dacia, X, 261–290.

1988: Das früchmittelalterliche Siebenburgen. Insbruck.

HRISSIMOV

2000: N. Hrissimov. Sépultures et cénotaphes à encévélissement de chevaux de la période du Premier royaume bulgare. – ÉB, 4, 117–130.

HRUBÝ

1955: V. Hrubý. Staré Mesto. Praha.

IVANOV

1930: J. Ivanov. Le costume des anciens bulgares. – In: L'art byzantin chez les slaves. Recueil Th. Uspenski. I. Paris, 325–333.

IVANOV, R.

1997: R. Ivanov. Das römische Verteidigungssystem an der unteren Donau zwischen Dorticum und Durostorum (Bulgarien) von Augustus bis Maurikios. – Bericht der Römisch-Germanischen Kommission, 78, 467–640.

JANIN

1964: R. Janin. Constantinople byzantine. IIe ed. Paris.

JANKOVIĆ

1974: M. Janković. The ceramic ware of the Lower-Danube basin culture in the 9th – 11th cehtury in the territory of Timocka Krajna. – Balcanoslavica, 3, 75–87.

JORDANOV

1987: I. Jordanov. Dobrudža (491–1092) selon les données de la numismatique et de la sphragistique. – In: Dobrudža. Études ethno-culturelles. Sofia, 182–207.

JURUKOVA

1966: I. Jurukova. Particularités dans la circulation des monnais byzantines du VIe–VIIe siècles sur le littoral occidental de la Mer noire. – Byzantinobulgarica, II, 223–227.

KAIM

2002: B. Kaim. Architectura starożytnej Baktrii w okresie kuszańskim. Warszawa.

KARASSIMEONOFF

1942: P. Karassimeonoff. Neue Ausgrabungen in der Rezidenz von Pliska. – ИБАИ, XIV, 1940–42, 136–168.

KOVRIG

1963: I. Kovrig. Das awarenzeitlichen Gräberfeld von Alattyán. Budapest.

KOZLOV

1990: V. I. Kozlov. Die Keramik der Siedlungen der Balkan-Donau-Kultur im 8.–10. Jh. an der Meerskuste des Flusinnenlandes Dnester-Donau. – In: Die Keramik der Saltovo-Majaki Kultur und ihrer Varianten. Budapest, 171–192.

KRANDŽALOV

1956: D. Krandžalov. O nejstaršim slovanském hlavnim městě Plisce. – SVSPO, III, 43–80.

1957: Jak se ze staré pevnosti v Aboby stala Pliska. – SVSPO, IV, 55–76.

1958: Architectura budov a stavební materiály v domnelé Plisce (I.–II.a.). – SVSPO, V, 35–121.

1969: Les reliefs cavalier thrace et la tradition problématique de l'histoire protobulgare. – Byzantion, XXXIX, 137–151.

KRAUTHEIMER

1965: R. Krautheimer. Early christian and byzantyne Architecture. London.

KURNATOWSKÁ

1972: Ž. Kurnatowská. Structure sociale des sclavènes à la lumière d'une analyse de l'habitat. – Balcanoslavica, 1, 87–96.

1977: Slowiańszczyzna poludniowa. Wroclaw ect.

1980: Rola strefy nadunajskiej w formovaniu sie kultury slowianskiej VIII–IX wieku. – In: Slované 6.–10. stoleti. Brno, 155–165.

LÁSZLÓ, RÁCZ

1984: G. Lásló, I. Rácz. The Treasure of Nagyszentmiklós. Budapest.

LEMERLE

1981: P. Lemerle. Les plus anciens recuels des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des slaves dans les Balkans. Paris.

LEXICON

1904: Greec Lexicon of the Roman and byzantine Period. New York, Leipzig.

LUKA

2003: K. Luka. Hors-shaped amulets ridden by a human head: Problems of interpretation. – Archaeologia iuventa, 1, 85–95.

MADGEARU

1997: A. Madgearu. Continuitate şi discontinuitate culturala la Dunarea de Jos in secolele VII–VIII. Bucureşti.

2000: Recent Disscutions about "Onglos". – Istro-Pontica. Tulcea, 343–348.

2001: Salt Trade and Warfare in early medieval Transylvania. – Ephemeris Napocensis, XI, 271–283.

2005: Transylvania and the Bulgarian Expansion in the 9th and 10th Centuries. – Acta Musei Napocensis, 39–40, II, 2002–2003, 40–61.

MANGO

1985: C. Mango. Le développement urbain de Constantinople (IVe–VIIe siècle). Paris.

1990: Byzanz. Stuttgart.

MAMBOURY, WIEGAND

1937: E. Mamboury, Th.Wiegand. Die Keiserpaläste von Konstantinopel zwischen dem Hippodrom und der Marmara-Meez. Berlin–Leipzig.

MARGOS

1970: A. Margos. Au sujèt de la localisation de la forteresse Diabaena – Dévina. – Studia balcanica, 1, 103–112.

MATTHAUS

1987: H. Matthaus. Der Arzt in römicsher Zeit. Literarische Nachrichten – archäologischen Denkmäler. I Teil. Stuttgart.

MAVRODINOV

1943: N. Mavrodinov. Le trésor protobulgare de Nagyszentmiklós. Budapest.

MENGES

1951: K. H. Menges. Altaic Elements in the Proto-Bulgarian Inscriptions. – Byzantion, XXI, 85–118.

1969: A Note on the comprund Titles in the protobulgarian Inscription. – Byzantion, XXXIX, 441–453.

MESTERHÁZY

1980: K. Mesterházy. Ein Landnahmezeitlicher Sattel aus Artand. – AA, 32, 295–308.

1994: Die Landnahme der Ungarn aus archäologischer Sicht. – In: Ausgewälte Probleme europäischer Landnahmen des früh- und Hohmittelalters. Teil II. Sigmaringen, 23–65.

MICHAILOV

1958: S. Michailov. K otázce paralel madarského jezdce. – Československá etnografie, 2, 180–196.

1967: La cristinisation des Bulgares à la lumière des données historiques et arcnéologiques. – In: Das heidnische und christlische Slaventum. Wiesbaden, 1–9.

1968: Problèmes de la ville féodale naissante en Bulgarie. – I Miedzinarodowy Kongres archeologii słowiańskiej, IV. Warszawa, 224–231.

1969: Sur l'origine de l'architecture monumentale du Premier royaume bulgare. – Starinar, XX, 213–222.

1970: Les origines de la civilisation balcano-danubienne à l'époque du Haut Moyen Âge. – In: Sources archéologiques de la civilisation européenne. Bucarest, 271–278.

1973: Les slaves et culture méditeranéenne à l'époque du Premier royaume bulgare. – In: Les slave et le monde méditéranéenne VIe– XIe siècles. Sofia, 53–74.

1981: Quelques particularités techniques de l'architecture monumentale bulgare des VIIe – Xe siècle et leurs "correspondances" arméniennes. – In: II международный симпозиум по армянскому искусству. Т. 2. Ереван, 278–288.

1988: Les figurations dites „Kamennye baby" et leur survivance tardive dans le culte funéraire chez les Bulgares. – BHR, 4, 55–68.

1996: Nouvelle interprétation de certaines inscriptions du trésor d'orfevrerie de Nagy-Szent-Miklós. – BHR, 3, 56–59.

1998: Neue Deutung der Leichnung-Graphiti mit griechicsher Inschrift von Pliska. – BHR, 3–4, 3–9.

MIJATEV

1936: K. Mijatev. Der Grosse Palast in Pliska und die Magnaura von Konstantinopel. – ИБАИ, X, 136–144.

MINAEVA

1996: O. Minaeva. From Paganism to Christianity. Formation of Medieval Bulgarian Art (681–972). Frankfurt am Main etc.

MINIĆ

1980: D. Minić. Le cité habitation médiéval de Macvanska Mitrovica. – Sirmium, XI, 23–46.

MINTSCHEV

1987: Al. Mintschev. Marcianopolis cristiana. – Miscellanea bulgarica, 5.

MIQUEL

1991: D. P. Miquel. Dictionnaire symbolique des animaux. Zoologie mistique. Paris.

MITREA

1975: B. Mitrea. Date noi cu privire la secolul al VII-lea. Tezaurul de hexagrame bizantine de la Priseaca (jud. Olt). – SCN, VI, 114–124.

1978: Le trésore de Priseaca et la monnaie byzantine du VIIe siècle en Roumanie. – In: Actes du XIIe Congrès international des études Byzantines. III. Bucarest, 197–202.

1988: La necropole birituellle de Sultana – résultats et problèmes. – Dacia, XXXII, 91–139.

1989: Das Gräberfeld aus dem VIII Jahrhundert von Izvorul, jud. Giurgiu. – Dacia, XXXIII, 145–219.

MODE

1974: H. Mode. Fabeltiere und Demonen in der Kunst. Die fantasische Welt der Mischwesen. Stuttgart ect.

MORAVCSIK

1958: G. Moravcsik. Byzantinoturcica. I, II. Berlin.

MÜLLER-WILLE

1999: M. Müller-Wille. Opferkulte der Germanen und Slawen. Stuttgart.

NAPOLI

1997: J. Napoli. Recherches sur les fortifications linéaires romaines. Rome.

OBERLÄNDER

1995: E. Oberländer-Târnoveanu. Monnaies byzantines des VIIe–Xe siècle découvertes à Silistra et le problème du commencement de l'économie monétaire dans le Premier royaume bulgare. – Добруджа, 12, 137–172.

2005: Notes of the Beginings of the Bulgarian medieval Coinage. – In: Българските земи през средновековието (VII—XVIII в.). 1. В. Търново, 183–214.

OIKONOMIDES

1986: N. Oikonomides. A Collection of Dated Byzantine Lead Seals. Washington.

OLTEANU

1983: Şt. Olteanu. Societatea românească la cumpănă de milenii (secolele VIII–XI). Bucureşti.

PANAITESCU

1978: A. Panaitescu. Contribuţii la cunoasterea valului mare de pămînt din Dobrodgea. – Pontica, XI, 241–245.

PANOVA

1996: R. Panova. Some Reflections on the Khan's Residences in Early Bulgarian Medieval History. – BHR, 3/4, 105–108.

PAPUC

1994: Gh. Papuc. Despre valurile transdobrogene. – Pontica, XXV, 323–330.

PARAGINA

1980: A. Paragina, G. Constantinescu. Descoperiri arheologice din sec. IX–XI pe teritoriul localitaţii Budeşti (jud. Vrancea). – Studii şi comunicări, III, 71–74.

PELEKIDOU

1991: M. Nystazopolou-Pelekidou. Sceaux byzantins improprement appélés protobulgares. – Byzantiaka, 11, 15–22.

PETROVA, BREY

2005: V. Petrova, G. Brey. Provenance studies of early medieval fast wheel pottery from Pliska, Bulgaria. – In: Understanding people through their pottery. Lisbon, 167–174.

POHL

1988: W. Pohl. Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr. München.

PHILIPPOU

1992: F. Philippou. L'oecuménisme byzantin et la formation de l'idéologie politique en Bulgarie avant la conversion officièle. – ÉB, 1, 119–122.

POSTICĂ

1994: G. Postică. Românii din codrii Moldovei în evul mediu timpuriu.Chişinău.

POULTER

1981: A. Poulter. The End of Scithia Minor. The Archaeological Evidence. – In: Byzantium and the Classical Tradition. Birmingham, 198–204.

PRITZAK

1955: O. Pritzak. Die bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren. Wiesbadem.

RADULESCU

1967: A. Radulescu, N. Harţuchi. Cimitirul feudal-timpuriu de la Castelu. Constanţa.

RACHEV/RAŠEV

1982: R. Rashev. L'Onglos – témoinages ecrits et faits archéologiques. – BHR, 1, 68–79.

1987: Les vallumes de Dobrudža dans le développement de la fortification ancienne bulgare. – In: Dobrudža. Études ethnoculturelles. Sofia, 48–56.

1997: La plus ancienne période de l'état bulgare. – In: Von der Scythia zur Dobrudža (Miscellanea bulgarica 11). Wien, 49–54.

2005: Remark of the archaeological Evidence of Forts and fortified Settlements in Tenth-Century Bulgaria. – In: Bordrs, Barriers and Ethnogenesis. Ed. by F. Curta. Turnhout, 51–58.

2006: Der Anfang des Pliska und des bulgarisches Landnahmezeit. – In: Zwischen Byzanz und Abendland. Frankfurt am Mein (in Druck).

RBK: Reallexikon zur byzantinischen Kunst. B. I. Stuttgart, 1966.

ROESLER

1871: R. Roesler. Romänische Stidien. Unterzuchungen zur älteren Geschichte Romäniens. Leipzig.

ROMAN

1978: P. Roman, S. Ferche. Cercetările de la Ipoteşti (jud. Olt). – SCIV, 1, 73–93.

ROUX

1956a: J.-P. Roux. Tängri. Essai sur le ciel-dieu des peuples altaïques. – Revue de l'histoire des religions, CXLIX, 1–2, 49–89.

1956b: – CXLIX, 1–2, 197–230.

1956c: – CL, 1–2, 27–54.

1956d: – CL, 2–2, 173–212.

1960: Notes additionelles à Tängri, le Ciel-Dieu des peuples altaïques. – Revue de l'histoire des religions, CLIV, 1–2, 32–66.

RUNCIMAN

1930: St. Runciman. The History of the First Bulgarian Empire. London.

1983: The Bulgarian Princes' List. – In: Ancient Bulgaria. Edit. A. G. Poulter. P. 2. Nottingham, 232–241.

SCHLUMBERGER

1892: G. Schlumberger. Amulettes byzantines anciens destinèes à combattre les maléfices et maladies. – Revue des études greques, 5, 120–130.

SCHOTT

1866: W. Schott. Altaische Studien oder Untersuchungen auf dem Gebiete der tatarischen (turanischen) Sprachen. – In: Philologische und historische Abhandlungen der Königlichen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, 140–180.

SCHUCHARDT

1901: K. Schuchardt. Die Anastasius-Mauer bei Konstantinopel und die Dobrudscha-Wälle. – Jahrbuch des Keizerlich deutschen archaologischen Instituts, 107–127.

1918: Die sogenante Trajanswälle in der Dobrudja. Berlin.

SIMEONOV

1982: B. Simeonov. Die protobulgarische Inscrift aus Preslav. – Palaeobulgarica, 4, 69–77.

SIMION

1971: G. Simion. Necropola feudal timpurie de la Nalbant. – Peuce, 2, 221–248.

SÎRBU

1980: V. Sîrbu. Consideraţii privind tipologia şi terminologia ceramicii locale din sec. IX–XI zona Dunarii de jos. – Studii şi comunicări 3, (Focsani), 89–109.

SÎRBU ect.:

V. Sîrbu, P. Damian, O. Damian, E. Alexandrescu, S. Pandrea, E. Safta, A. Niculescu. Aşezări din zona Cascioarele – Greaca – Prundu mileniile I i. Hr. – I d. Hr. Braila.

SMITH

1950: E. B. Smith. The Dome. A Study in the History of Ideas. Prinston, New Jersey (ren. 1978).

SOUSTAL

1991: P. Soustal. Thrakien (Tabula imperii Byzantini, B. 6). Wien.

SQUATRITI

2005: P. Squatriti. Moving Earth and Making Difference: Dikes and Frontiers in Early Medieval Bulgaria. – In: Borders, Barriers, and Ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages. Ed. by Florin Curta. Turnchout, 59–90.

STANČEV

1962: St. Stančev. Pliska und Preslav. Ihre archäologicshen Denkmäler und deren Erforcshung. – In: Antike und Mittelalter in Bulgarien. Berlin, 219–264.

1964: Pliska – théories et faits. – Byzantinobulgarica, I, 349–365.

1967: L'architecture militaire et civile de Pliska et de Preslav à la lumière de nouvelles données. – In: Actes du XIIe Conrgès internationale des études byzantines. Vol. III. Beograd, 345–352.

STANILOV

1987: St. Stanilov. Le rite funéraire païen dans la Dobrudža du Nord et „la culture Dridu". – In: Dobrudža. Études ethno-culturelles. Sofia, 36–47.

STANILOV, DIMITROV

2001: St. Stanilov, J. Dimitrov. Frühe Wohnbautypen aus dem Siedlungskomplex „Selište" im Südosten der Äuseren Stadt von Pliska. – In: Zwischen Byzanz und Abendland. Frankfurt am Main (in Druck).

STANTCHEV

1953: St. Stanchev. Un monument de l'agriculture slave à Plisca. – Slavia antiqua, IV, 338–349.

1965: Une manifestation d'influence culturelle slave shez les protobulgares. – AAH, XVII, 95–99.

STEPANOV

2001: Tsv. Stepanov. The Bulgar title KANASUBIGI: reconstructing the notion of divin kingship in Bulgaria, AD 822–836. – Early Medieval Europe 10 (1), 1–19.

STOYANOV

1987: V. Stoyanov. Structur und Bedeutung des bulgarischen Ethnonims im Lichte einer Evolutionstheorie. – ÉB, 2, 65–87.

STOJNEV

1984: A. Stojnev. De nouveau sur Tangra. – BHR, 4, 66–71.

STREJOVIĆ

1983: I. Strejović. Gamzigrad. Beograd.

STYRMEN: Styrmen nad Jantra (Bulgaria). Wroclaw ect., 1980.

SZALONTAI

2000: Sc. Szalontai. Kritische Bemerkungen zur Rolle der Bulgaren im 9. Jahrhundert in der Grosen ungarischen Tiefebene und in Siebenburgen. – MFME – Studia Archaeologica, VI, 263–286.

SZAMALEK

1983: K. Szamalek. Wczesnosredniowieczna ceramika z Odercy. – Slavia antiqua, XXIX, 143–173.

SZÖKE

1992: B. M. Szöke. Die Beziehungen zwischen dem oberen Donautal und Westungarn in der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts (Frauantrachtzubehor und Schmuk). – In: Awarenforschungen. II. Hrsg. Falko Daim. Wien, 841–968.

TĂPKOVA

1963: V. Tăpkova-Zaimova. Les vois romains dans les régions bulgares à l'époque médiévale. – In: Acta antiqua philipopolitana. Sofia, 165–172.

1969: L'idée byzantine de l'unité du monde et l'état bulgare. – In: Actes du premiere Congrès internationale des études balkaniques et sud-est européennes, III. Sofia, 291–295.

1974: La transition entre l'Antiquité et l'époque ottoman. Les routes terrestres au Moyen-âge. – Bulletin de l'Ass. hit. du Sud-est europèenne, 12/2, 15–21.

TEODOR

1968: D. Teodor. Contribuţii la cunoasterea culturii Dridu pe teritoriul Moldovei. – SCIV, 2, 227–278.

1978: Teritoriul est-carpatic in veacurile V–XI e. n. Iaşi.

1984: Continuitatea populaţiei autohtone la est de Carpaţi in secolele VI–XI e. n. Iaşi.

TIB: Tabula imperii byzantini.

TOROPU, STOICA

1972: O. Toropu, O. Stoica. La necropole préféodale d'Obîrşia-Olt (note préliminaire). – Dacia, XVI, 163–188.

TOTEV

1970: T. Totev. Sur une grouppe d'objets découverts à Preslav à representations et marques. – Byzantinobulgarica, III, 133–153.

TOUEIR

1993: K. Toueir. Die Ommajadischen Denkmäler in Syrien. – In: Syrien. Von den Aposteln zu den Kalifen. Linz, 282–292.

TEODORESCU

1964: V. Teodorescu. Despre cultura Ipoteşti-Cîndeşti in lumină cercetărilor arheologice din nord-estul Munteniei. – SCIV, 4, 485–505.

TRYJARSKI

1975: E. Tryjarski. Protobulgarzi. – In: K. Dabrowski, T. N. Majchrzyk, E.Tryjarski. Hunowie europejscy, protobulgarzi, chazarowie, pieczyngowie. Wrozlaw ect., 147–376.

1985: Alte und neue Probleme der runenartigen Inschriften Europas. Ein Versuch der Entzieferung der Texte aus Murfatlar und Pliska. – In: Runen, Tamgas und Graffiti aus Asien und Osteuropa. Wiesbaden, 53–80.

VAKLINOV

1970: St. Vaklinov. Certains problèmes de l'archéologie et de l'art au Moyen âge en Bulgarie. – In: IIe Congrès International des études du sud-est européen, I. Athenes, 1–24.

VÁMBÉRY

1882: H. Vámbéry. Der Ursprung der Magyaren. Leipzig.

VELKOV

1987: V. Velkov. L'état ethnique de Dobrudža au cours du IVe–VIe s. – Dobrudža. Études ethno-culturelles. Sofia, 13–21.

VÉNÉDIKOV

1950: I. Vénédicov. Trois inscriptions protobulgares. – РП, IV, 167–177.

1962: La population byzantine en Bulgarie au début du IXe siècle. – Byzantinobulgarica, I, 261–277.

VIDA

1998: T. Vida. Neue Beiträge zur Forschung der frühchristlichen Funde der Awarenzeit. – In: Acta XIII Congressus internationalis archaeologiae christianae. II. Split.

VLÂDESCU

1979: C. M. Vlâdescu. Traseul Brazdei lui Novac de Nord in judeţul Olt, Arges şi Dimboviţa. – SMMIM, 12, 142–155.

VLADESCU ect.

1978: C. M. Vladescu, O. Stoica, N. Moghior. „Brazda lui Novac" pe teritoriul judeţului Dolj. – SMMIM, 11, 153–164.

WASSILEWSKI

1978: T. Wassilewski. Origine et l'organisation administrative des "comitats" en Bulgarie médiévale. – ÉB, 3, 84–88.

WASSILIOU

2004: A.-K. Wassiliou. Neue Siegel der 1. Hälfte des 9. Jh. aus Südostbulgarien. Mit einem Appendix zu den Drugubiten. – In: Нумизматични и сфрагистични приноси към историята на западното Черноморие (= Acta muzei Varnensis, II), 256–252.

WENDEL

1986: M. Wendel. Die Mittelalterlichen Siedlungen. – In: Iatrus-Krivina, III. Berlin, 27–211.

2005: Karasura. III. Die Verkehrsanbindung in frühbyzantinischer Zeit (4.–8. Jh. N. Chr.). Langenweisbach.

WERNER

1984: J. Werner. Der Grabfund von Malja Pereščepina und Kuvrat, Kagan der Bulgaren. München.

1986: Der Schatzfund von Vrap in Albanien. Wien.

1992: Byzantinische Trachtzubehor des 6. Jahrhunderts aus Heraclea Jyncestis und Caricin grad. – In: S. Uenze. Die spätantiken Befestigungen von Sadovec (Bulgarien). München.

WITLJAVOW

1990: St. Witljanow. Ein vergoldetes Silbermedallon aus Preslaw. – AAASH, XLII/1–4, 195–204.

YORDANOV, DIMITROVA

1991: Y. Yordanov. B. Dimitrova. Symbolic trapanations in Medieval Bulgaria. – Homo, 41 (3), 266–273.

ZAHARIA

1967: E. Zaharia. Sâpâturile de la Dridu. Bucureşti.

1977: Populaţia româneasca in Transilvania in secolele VII–VIII. Bucureşti.

СЪКРАЩЕНИЯ

АИМ-БАН – Археологически институт с музей при Българска академия на науките
АДСВ – Античная древность и средние века
АОР – Археологически открития и разкопки
АСбТЭ – Археологический сборник Государственого Эрмитажа
ГМСБ – Годишник на музеите от Северна България
ГДА – Годишник на Департамент Археология в НБУ
ГНАМ – Годишник на Народния археологически музей
ГНАМП – Годишник на Народния археологически музей – Пловдив
ГНБПл – Годишник на Народната библиотека – Пловдив
ГНМ – Годишник на Народния музей
ГСУ, ИФ – Годишник на Софийския университет, Исторически факултет
ГСУ, ФИФ – Годишник на Софийския университет, Философско-исторически факултет
ГСУ, ЦВСП – Годишник на Софийския университет, Център за славяно–византийски проучвания
ИАИ – Известия на Археологическия институт
ИБАД – Известия на Българското археологическо дружество
ИБАИ – Известия на Българския археологически институт
ИБИД – Известия на Българското историческо дружество
ИЕИМ – Известия ня Етнографския институт с музей
ИИБЕ – Известия на Института по български език
ИВАД – Известия на Варненското археологическо дружество
ИИБИ – Известия на Института за българска история
ИИД – Известия на Историческото дружество
ИБИД – Известия на Българското историческо дружество
ИИИ – Известия на Института по история
ИМСБ – Известия на музеите от Северна България
ИНИМ – Известия на Националния исторически музей
ИНМВ – Известия на Народния музей Варна
ИНМК – Известия на Народния музей Коларовград
ИИМШ – Известия на Историческия музей Шумен
ИМСЗБ – Известия на музеите от Северозападна България
ИМЮБ – Известия на музеите от Югозападна България
ИНМШ – Известия на Народния музей Шумен
ИРАИК – Известия Руского археологического института в Константинополе
ИРИМ – Известия на Регионален исторически музей
КМЕ – Кирило–Методиевска енциклопедия
КСИА – Краткие сообщения Института археологии
МАИЭТ – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики
МПК – Музеи и паметници на културата
НБУ – Нов български университет
ОБАИ – Отчети на Българския археологически институт
ПКШ – Преславска книжовна школа
ППИК – Проблеми на прабългарската история и култура
РП – Разкопки и проучвания
СА – Советская археология
СбНУ – Сборник за народни умотворения
СпБАН – Списание на Българската академия на науките
ЦСВПИД – Център за славяно-византийски проучвания „Иван Дуйчев“

AA (ASH) – Acta arhaeologica (Academiae scientiarum Hungaricae)
AAH – Acta arhaeologica Hungarica
AH – Arhaeologia Hungarica
BPMA – Bulgaria pontica Maedii Aevi
BHR – Bulgarian Historical Review
ÉB – Études balcaniques
MAA – Macaedoniae acta arhaeologica
MFME – Móra Fereuz Múzeum Evkönyve
MKAS – Miedzinarodowy Kongres arheologii slowiańnskej
RÉB – Revue des études byzantines
RRH – Revue roumaine d'histoire
SCIV (A) – Studii şi cercetări de istorie veche (şi arheologie)
SCN – Studii şi cercetări numizmatice
SMMIM – Studii şi materiale de muzeographie şi istorie militară
SVSPO – Sborník vysoké školy pedagogické v Olomouci
ZSPh – Zeitschzift für slavische Philologie

СПИСЪК НА ТАБЛАТА

ТАБЛО I. Раннославянски паметници на Долен Дунав от втората половина на VI – началото на VII в. 1. Селище. 2. Чернат. 3. Балта Верде. 4. Ипотешт. 5. Чурел. 6. Къндешт. 7. Сърата Монтеору. 8. Велики Градац. 9. Кладово. 10. Гамзиград. 11. Връв (Dorticum). 12. Лом (Almus). 13. Козлодуй. 14. Хърлец (Augusta). 15. Якимово. 16. Вълчедръм. 17. Кривина (Iatrus). 18. Новград. 19. Стърмен. 20. Велико Търново. 21. Ряхово (Appiaria). 22. Нова Черна. 23. Малък Преславец (Nigriniana-Candidiana). 24. Попина–Калето. 25. Силистра (Доростол). 26. Дервент (Sucidava). 27. Тропеум Траяни. 28. Черна вода (Axiopolis). 29. Пятра Фрекъцей. 30. Capidava. 31. Beroe. 32. Troesmis. 33. Диногеция. 34. Никулицел. 35. Болград. 36. Тулча (Egysus). 37. Индипенденца. 38. Ибида. 39. Истрия (Histria). 40. Констанца (Tomis). 41. Мангалия (Calatis). 42. Голеш. 43. Войвода. 44. Тушовица. 45. Риш. 46. Люляково. 47. Кабиле. 48. Стара Загора (Augusta Trajana). 49. Рупките (Karassura). 50. Пловдив (Philipopolis). 51. Симеоновград (Constantia). 52. Любеново. 53. Кюстендил (Pautalia) (по Рашев 2000а, табл. 85/1 и Ангелова, Колева 2000, табл. 9).

ТАБЛО II. Археологически паметници от средата – втората половина на VII в. в североизточната част на Балканския полуостров. А. *Селища и некрополи на раннославянската култура Попина–Джеджови лозя I:* 8. Налбант. 13. Попина–Джеджови лозя I. 17. Сату Ноу. 18. Гарван–Стареца. 19. Старо село. 20. Хан Крум. 21. Виница. Б. *Землени укрепителни съоръжения:* I. Малък землен вал. II. Южен вал в Бесарабия. III. Землен лагер при Никулицел. IV. Плиска. V. Галацки вал. В. *Единични и колективни монетни находки от втората половина на VII в.:* 1. Скулту. 2. Обършени Васлуй. 3. Войнешти. 4. Березени – Яш. 5. Удещти. 6. Галац. 7. Тулча–музей. 8. Валя Тейлор. 9. Пиуа Петри. 10. Тополу. 11. Истрия. 12. Констанца (Tomis). 14. Мангалия (Calatis). 15. Варна (Одесос). 16. Несебър (Месемврия).

ТАБЛО III. Никулицел. Землен лагер. План (по Шкорпил 1918).

ТАБЛО IV. Територия на Дунавска България в периода ок. 665–864 г.

ТАБЛО V. Източният край на пограничния вал Еркесия (по Шкорпил 1892 с добавки от автора). **1.** Паметници: 1. Валът Еркесия. 2. Римски и ранновизантийски град Deultum. 3. Византийският град Девелт от VI–X в. 4. Византийска митница (IX–X в.). 5. Трикорабна базилика. **2.** Ситуация на византийската митница и базиликата с гробовете около нея (по Йорданов 1992).

ТАБЛО VI. Западният край на пограничния вал Еркесия. 1. Паметници: **1.** Валът Еркесия. 2. Римска пътна станция Arzus. 3. Ранновизантийска крепост (Констанция?) в м. Асара. 4. Старо корито на р. Марица. 5. Могилата Деве–барган (по Рашев 1993а). **2.** Крепостта (Констанция?) в м. Асара. План (по Аладжов 1997).

ТАБЛО VII. Вътрешни укрепени линии. **1.** Големият землен вал в Добруджа и разположените до не-

го Малък землен вал и Каменен вал. **2.** Валът между Ряхово (А – римската крепост Appiaria) и Тутракан (Б – римската крепост Transmarisca).

ТАБЛО VIII. Физико-географски особености на днешна Североизточна България. **1.** Плисковското поле и съседните му физико-географски райони (по Маринов 1943). Легенда: 1. Степ. 2. Тревиста равнина. 3. Широколистни гори. 4. Планини. 5. Проход. **2.** Схематичен геоложки разрез през укрепената територия на Плиска от север на юг (по Евстатиев 1983). Легенда: 1. Съвременен почвен слой. 2. Карбонатен хоризонт. 3. Льос. 4. Стара почва. 5. Прахово-песъчлива глина. 5. Песъчлива глина с дребен чакъл. 7. Пясък. 8. Изветрял мергел. 9. Мергел (хоризонтален мащаб 1:50 000, вертикален мащаб 1:100). Ситуация на сондажите: С1 – северна линия на земленото укрепление; С2, С3 – Дворцов комплекс; С4 – южна линия на земленото укрепление.

ТАБЛО IX. Плисковското поле с паметниците до VII в. и ранносредновековното землено укрепление. Легенда: I–IV – антични пътища. Паметници: 1. Плиска. 2. Крепостта при с. Войвода. 3. Пътна станция. 4. Мост.

ТАБЛО X. Плиска. Стратиграфия и относителна датировка на културните отлагания при южната крепостна стена на Вътрешния град (по Димитров, Я. 1993; 1994а с добавки от автора).

ТАБЛО XI. Плиска. Период I.2. (дървено-землено строителство). Паметници: 1. Вътрешно землено укрепление. 2. Двойна дървена стена. 3. Ровът Ачлъ-хендек. 4. Североизточен квартал. 5. Югоизточен квартал. 6. Югозападен квартал. 7. Северозападен квартал. 8. Изворът на Кафар-дере. Легенда: 1. Следи от селища от VIII – средата на IX в. 2. Могила. 3. Извор.

ТАБЛО XII. Плиска. Разположение на следите от дървени постройки и съоръжения в центъра на Вътрешния град спрямо по-късните каменни градежи (по Рашев 1993б с добавки).

ТАБЛО XIII. Плиска. Кръгла дървена постройка западно от Тронната палата. План (по Рашев, Дочева 1989).

ТАБЛО XIV. Плиска. Кръгла дървена постройка западно от Тронната палата. 1. Реконструиран план на етажа. 2. Реконструиран изглед и надлъжен разрез (по Рашев, Дочева 1989).

ТАБЛО XV. Плиска. Кръгла дървена постройка в очертанията на Цитаделата. План на разположението на следите от дървени стълбове. Легенда: 1. Отпечатъци от стълбове в запълването на ямите. 2. Ями без отпечатъци от стълбове. 3. Стълбове и ями, попадащи под по-късни каменни постройки.

ТАБЛО XVI. Плиска. Кръгла дървена постройка в очертанията на Цитаделата. 1. Реконструиран изглед към входа от север. 2. Реконструиран надлъжен разрез.

ТАБЛО XVII. Плиска. Останки от дървени постройки. 1. Под основите на сграда 32 във Външния град. 2. Между Тронната палата и Дворцовата църква.

ТАБЛО XVIIа. Плиска. Частично проучени дървени постройки източно и югоизточно от езическия храм в Цитаделата.

ТАБЛО XVIII. Плиска. Осморкообразна полувкопана юрта. Легенда: 1. Хумус. 2. Сивочерна пръст с пепел и въглени на пода на жилището. 3. Чиста жълта глина. 4. Културен слой от X–XI в. 5. Строителен трошляк. 6. Въглени. 7. Пепел. 8. Животински кости в слой № 4. 9. Обгорял до червено под на жилището и терена около него. 10. Малки отпечатъци от колове.

ТАБЛО XIX. Плиска. Североизточен квартал. 1. Полуземлянки в очертанията на по-късно издигнатия жилищно-производствен комплекс „обект № 31“. 2. Жилище I. 3. Жилище II (по Михайлов 1955; 1963). Легенда: 1. Ранни жилища (VIII – средата на IX в. 2. Късно жилище (X–XI в.)

ТАБЛО XX. Плиска. Североизточен квартал. **1.** Селището, съществувало преди изграждането на Голямата базилика и манастира около нея. Паметници: 1–13. Жилища-полуземлянки, ями и наземни жилища. 14. Кръстовидна сграда. 15. Голяма базилика. 16, 17. Кладенци. **2.** Жилище № 5. **3.** Жилище № 3 (по Георгиев 1993). Легенда: 1. Жилища от VIII – средата на IX в. 2. Ями от X – началото на XI в. 3. Траншеи за дървени огради.

ТАБЛО XXI. Плиска. Североизточен квартал. Сектор от селището северно от обект № 31 (по Василев 1993, б. м.). Легенда: 1. Жилища от първата половина на IX в. (?). 2. Жилища след средата на IX в. 3. Пещи за изпичане на хляб.

ТАБЛО XXII. Плиска. Югоизточен квартал (по Stanilov, Dimitrov 2001). Легенда: 1. Проучено трасе на траншеи за дървени огради. 2. Непроучено трасе на дървени огради. 3. Късни жилища (X в.). 4. Ранни жилища (VIII–IX в.). 5. Ями.

ТАБЛО XXIII. Плиска. Югозападен квартал. **1.** Част от селище в югозападния квартал. Легенда: 1. Късни (след средата на IX в. жилища). 2. Ранни (до първата половина на IX в.) жилища. **2, 3.** Жилища № 2, 3 (по Балабанов 2004).

ТАБЛО XXIV. Върбяне. Ранносредновековен двуобреден некропол. 1–4: керамика; 5, 6, 8–10: бронз; 7 – кост.

ТАБЛО XXV. Плиска. Период I.3 и период I.4 (без църквите). Паметници: 1–5. Водопроводи. 6. Езически храм ? (църква № 3). 7. Сграда 32. 8. Извор на Кафар-дере. 9. Кръстовидна сграда. 10. Производствени отпадъци. Легенда: 1. Извор. 2. Църква. 3. Каменна постройка. 4. Могила. 5. Побити камъни (девташлари). 6. Пътища. 7. Водопроводи. 8. Колона.

ТАБЛО XXVI. Плиска. Строителни техники, материали, конструкции и архитектурни детайли (от крепостните стени, Тронната палата и Малкия дворец, по Шкорпил 1905в).

ТАБЛО XXVII. Плиска. Период I.3: каменно строителство в центъра преди пожара. Паметници: 1. Кръгла дървена постройка. 2. Кръгла дървена постройка. 3. Крумов дворец. 4. Баня и водохранилище. 5, 6. Подземни ходници.

ТАБЛО XXVIII. Плиска. Постройки от периода преди пожара. 1. Крумов дворец (по автора). 2. Водохранилище и баня. 3. Водохранилище и баня след преустройство (по Георгиев 2004).

ТАБЛО XXIX. Плиска. Период I.4. Каменно строителство в центъра след пожара до издигане на цитадела с дървени стени. 1. Тронна палата. 2. Баня и водохранилище. 3. Езически храм. 4. Двуделно водохранилище. 5. Кръгла баня. 6. Триделна постройка – I период. 7–14. Пещи за топене на цветни метали. 15. Дълъг подземен ходник. 16–20. Къси подземни ходници.

ТАБЛО XXX. Плиска. Отбранителни елементи на каменната крепост. 1. Източна порта (по Шкорпил 1905б). 2. Южна порта (по Бояджиев 1981). 3. Западна порта (по Михайлов 1974). 4. Северна порта (по Шкорпил 1905б). 5. Потерна на западната крепостна стена (по Антонова, Витлянов 1985). 6. Североизточна кръгла кула. 7. Северна петоъгълна кула на източната крепостна стена (по Шкорпил 1905б).

ТАБЛО XXXI. Плиска. Засводен проход на подземен ходник в основата на южната крепостна стена. 1. Изглед към зазидания проход при вътрешното лице на основата. 2. Останки от ходника с тухлени подложки за дървени стълбове пред вътрешното лице на основата (по Захариев 1976 и добавки на Ст. Станилов и автора).

ТАБЛО XXXII. Плиска. Тронната палата. 1. План на основите. 2. Реконструиран план на етажа. 3. Опит за обемна реконструкция.

ТАБЛО XXXIII. Плиска. Сгради преди издигане на цитадела с дървени стени. 1. Езически храм. 2. Триделна сграда. 3. Водохранилище и баня. 4. Водохранилище. 5. Водохранилище.

ТАБЛО XXXIV. Плиска. Строежи след издигане на цитадела с дървени стени. 1. Тронна палата. 2. Езически храм. 3. Триделна сграда. 4. Сграда Б4. 5. Основа на кръгла дървена постройка. 6. Баня и водохранилище. 7. Двуделно водохранилище. 8. Кръгла баня. 9. Предполагаемо трасе на дървената стена на Цитаделата.

ТАБЛО XXXV. Плиска. Сгради преди издигане на цитадела с тухлени стени (1–3) и след това. 1. Сграда Б4. 2. Двуделна сграда. 3. Двуделна сграда. 4. Цитадела – южна порта. 5. Цитадела – западна порта. 6. Основа на кръгла дървена постройка. 7. Баня. 8. Двете части на жилищния дворец.

ТАБЛО XXXVI. Плиска. Строежи след издигане на цитадела с тухлени стени (фаза 1). 1. Тронна палата. 2. Езически храм. 3. Водохранилище – II период. 4, 5. Двуделни постройки. 6–9. Подземни ходници. 10. Тухлена стена на Цитаделата.

ТАБЛО XXXVII. Плиска. Строежи след издигане на цитадела с тухлени стени (фаза 2). 1. Тронна палата. 2. Езически храм. 3. Водохранилище. 4. Баня. 5. Двете части на Малкия дворец. 6, 7. Едноделни постройки. 8. „Болярско жилище“. 9. Езически храм. 10. Тухлена стена на Цитаделата. 11. Подземен ходник.

ТАБЛО XXXVIII. Плиска. Сгради след издигане на цитадела с тухлени стени. 1. Езически храм. 2. „Болярско жилище“. 3а, б. Едноделни сгради в североизточния ъгъл на Цитаделата.

ТАБЛО XXXIX. Плиска. Дворцовият комплекс към средата на IX в. 1. Тронна палата. 2. Езически храм. 3. Водохранилище. 4. Баня. 5. Малък дворец. 6, 7. Едноделни постройки. 8. Стражница. 9. Стражница и основа на стълба. 10. Тухлен зид на Цитаделата. 11. „Болярско жилище“. 12. Езически храм. 13. Подземен ходник. 14. Подложки за колони.

ТАБЛО XL. Плиска. Каменни сгради във Външния град. 1. Сграда № 32. 2. Езически храм (?). 3. Църква върху основите на по-ранната (?) сграда. 4. Кръстовидна сграда под основите на Голямата базилика. Реконструиран план (по Тотев 1984). 5. – по Георгиев 1993.

ТАБЛО XLI. Плиска. Предполагаемо развитие на селищната територия и фортификацията през период I.1–I.4.

ТАБЛО XLII. Преслав. Ситуация на строежите от езическия период. **1.** Общ план: 1. Крепост на „аула на Тича“ (първоначален Вътрешен град). 2. Цитадела. 3. Добавка към вътрешната крепост. 4. Външна крепостна стена (Външен град). 5. Добавка към цитаделата. 6, 7. Езически храмове. 8. Водопровод от м. Тунесец. 9. Водопровод „Герца“. 10. Некропол (?) в м. Ода бахче. Легенда: 1. Езически храм. 2. Обитаема територия. 3. Некропол. 4. Предполагаема обитаема теритария. **2.** Цитадела: 1. Дворец. 2. Дворец?. 3. Жилищна постройка. 4. Баня. 5. Административна сграда.

ТАБЛИЦА XLIII. Преслав. Вътрешната крепост (аул). I. Първоначален аул. II. Цитадела. III. До-

бавка към аула. IV. Добавка към цитаделата. Постройки: 1. Представителен дворец. 2. Жилищен дворец?. 3. Жилищна сграда. 4. Баня. 5. Административна сграда. 6. Водопровод от м. Тунесец. 7. Водопровод „Герца“. 8. Езически храм.

ТАБЛО XLIV. Преслав. Отбранителни елементи на крепостните стени. Първоначална вътрешна крепост: 1. Южна порта и югоизточна кръгла кула (по Иванова 1959; Игнатов 1959). 2. Източна порта (по Овчаров 1985). 3. Северна порта (по Аладжов, Ж. 1985). 4. Северна порта на добавката (по Миятев 1965). 8. Фронтална кула на добавката. Външна крепост: 5. Южна порта. 6. Бастион на северната крепостна стена (по Рашев 1985в). 7. Северна порта (по Тотев 1973).

ТАБЛО XLV. Преслав. Паметници на гражданската архитектура. 1, 2. Дворец (по Ваклинов 1977). 3. Пълен план на същия дворец (по Василева 1985). 4. Жилищна сграда до южния вход на Цитаделата. 5. Баня. 6. Южен вход на Цитаделата (по Овчаров и др. 1991).

ТАБЛО XLVI. Преслав. Граждански и култови сгради. 1. Административна сграда (по Василева 1985). 2. Езически храм във Външния град при Румска река (по Тотев, Бонев 1992). 3. Езически храм при южната порта на Вътрешния град. 4. Същият храм, преустроен в църква (по Господинов 1918).

ТАБЛО XLVII. Преслав. Езически храм, при южната порта на Вътрешния град, преустроен в църква. Оригинален чертеж на Й. Господинов (Държавен архив – Шумен, Ф. 789К, оп. 1, а. е. 22, л. 1).

ТАБЛО XLVIII. Преслав. Глинени съдове от езическия период. 1, 3. Случайни находища във Външния град. 2. От местността Ода бахче. 4. От полуземлянка до езическия храм при Румска река.

ТАБЛО XLIX. Укреплението при с. Хан Крум. **1.** Фортификация. 1. Землено укрепление. 2. Дървена стена. 3. Каменна крепост. **2.** Граждански постройки. 4. Баня. 5. Жилищна постройка (по Антонова, Дремсизова 1981; Балабанов 2004а с добавки и поправки на автора).

ТАБЛО L. Каменна крепост при с. Хан Крум. План (по Антонова, Дремсизова 1981).

ТАБЛО LI. Други аули. 1. Дръстър (дн. Силистра). План (по Ангелова 2003). 2. Марцианопол. План на амфитеатъра с части от крепостните стени (по Петров, Т. 1967). 3. Пъкуиул луй Соаре (по Diaconu, Vîlceanu 1972).

ТАБЛО LII. Мадара. **1.** Ситуация на градежите от езическия период. 1. Скален релеф. 2. Храм под Даул таш. 3. Комплекс северно от скалния релеф. 4. Ранновизантийска крепост. 5. Изворът при Голямата пещера. 6. „Култов“ басейн. **2.** Езически храм и църква под Даул таш. **3.** „Култов“ басейн. **4.** Комплекс северно от скалния релеф.

ТАБЛО LIII. Мадара. Сгради около скалния релеф и при Калугерица. 1. Храм под Даул таш (по Мавродинов 1959; Ваклинов 1977). 2. Храм и сгради под Даул таш (по Балабанов 1992а). 3. Храм под Даул таш (по Миятев 1965). 4. Калугерица. Представителна сграда (по Фехер 1934). 5. Калугерица. Храм (по Балабанов 1992б).

ТАБЛО LIV. Каменни жертвеници от Североизточна България. **1.** Местонамиране на каменните жертвеници: 1–4. Плиска. 5. Длъжко. 6–8. Силистра. 9. Тервел. 10. Сърнец. 11. Хитово. 12–14. Камен бряг. **2–4.** Скални жертвеници при Камен бряг (по Шкорпил 1891). 5. Плиска.

ТАБЛО LV. Каменни жертвеници. 1, 2. Силистра. 3. Славянско светилище (?) при Монтана. 4–6. Плиска.

ТАБЛО LVI. Каменни жертвеници. 1. Хитово. 2. Длъжко. 3. Сърнец. 4. Тервел. 5. Плиска (РИМ – Варна).

ТАБЛО LVII. Землени укрепления. 1. Плиска. 2. Преслав. 3. Дръстър. 4. Кабиюк. 5. Нови пазар. 6. Стан. 6а. Ружица. 7. Кладенци. 8. Алеково. 9. Полковник Чолаково. 10. Хан Крум. 11. Риш. 12. Карнобат. 13. Люлин. 14. Ряхово – Тутракан. 15. Дунавец – запад. 16. Дунавец – изток. 17. Малък Преславец. 18. Попина – Калето. 19. Голям землен вал. 20. Валове по брега на Черно море. 21, 22. Валове по билото на Източна Стара планина. 23. Пограничен вал „Еркесия".

ТАБЛО LVIII. Ранносредновековни езически некрополи в долнодунавската равнина. 1. Некрополи с трупоизгаряне (славянски). 2. Двуобредни некрополи (прабългарски) (по Fiedler 1992).

ТАБЛО LIX. 1. Селища и некрополи в Девненската низина и при Варна. 1. Селище при античния амфитеатър на Марцианопол. 2. Некропол Девня–2. 3. Некропол Девня–1. 4. Селище при Захарен завод. 5. Селище при Завода за поливенилхлорид. 6. Некропол Девня–3. 7. Селище при Разделна. 8. Селище в м. Бялата вода при Разделна. 9. Селище в м. Арамията. 10. Селище в м. Манастирището при Белослав. 11. Селище при хижа „Звездица". 12. Селище при с. Тополите. 13. Селище в м. Тумбите при Владиславово. 14. Некропол Варна–3. 15. Некропол Варна–1 (Завод за манометри). 16. Селище в квартал „Г. Петлешев". 17. Селище в квартал „М. Иванов". 18. Селище в комплекс „Възраждане". 19. Некропол Варна–2. 20. Селище в района на манастира в м. Теке-караач. 21. Гробна находка (некропол?) в м. Шашкъна. 22. Аспарухов вал. 23. Античният Одесос и термите от римската епоха (по Fiedler 1992, Beilage 2b).

ТАБЛО LX. Селища в Североизточна България. **1.** Селище и некропол при Ножарево. **2.** Селища по брега на Черно море от нос Емине до делтата на Дунав: 1–3. Варна. 4. Балчик. 5. Топола. 6–8. Шабла. 9. Корбу. 10. Шасе марцие. 11. Истрия – Капул виилор (по Рашев 1997а). **3.** Селища и некропол при Кюлевча. **4.** Селище при Жилино.

ТАБЛО LXI. Обитаеми райни в долнодунавската област през ранното средновековие. 1. През VIII – средата на IX в. 2. През втората половина на IX – началото на XI в. (по Fiedler 1992).

ТАБЛО LXII. Основни типове жилища от VIII – средата на IX в. 1. Ножарево, жил. 1 (по Г. Атанасов – необнародвани разкопки). 2. Попина–Джеджови лозя, жил. 4. 3. Попина–Джеджови лозя, жил. 2 (по Въжарова 1965). 4. Буков-Тиока, жил. 17 (по Comşa 1978). 5. Гарван, жил. 29. 6. Гарван, жил. 19 (по Въжарова 1986).

ТАБЛО LXIII. Плиска. Тигли за леене на цветни метали от могила XXXIV (по Станилов 2006).

ТАБЛО LXIV. Плиска, Цитадела. Тухлени печки за топене на цветни метали.

ТАБЛО LXV. Коланни украси. 1. Разделна, гроб 13. 2. Караманите, гроб 15. 3, 5. Златаре. 4. Каменово. 6, 7. Частна колекция – Варна. 8, 14. Велино. 9. РИМ – Варна. 10. Вазово. 11, 12. Североизточна България. 13. Преслав (различни мащаби).

ТАБЛО LXVI. Коланни украси. 1–11, 13–17. Североизточна България (по Тотев, Пелевина 2005). 12. АИМ – БАН (по Станилов 2006). 18–23. Кабиюк, гроб под могила 4.

ТАБЛО LXVII. Коланни украси. 1. Тръстика. 2. Плиска. 4, 5, 13. НИМ – София. 3. Султана, гроб 104. 6–9. РИМ – Варна. 7. РИМ – Враца. 8. Истрия – Капул Виилор, случайна находка. 10. Хърлец. 10а, 10б. АИМ – БАН. 11. Извору, гроб 304. 11а. Колекция „Алианс България" – Варна. 12. Колекция Е. Косев. 14. Колекция Е. Маринов. 15. Смирненски (различни мащаби).

ТАБЛО LXVIII. Коланни украси. 1. РИМ – Шумен. 2–4, 6–13. Частна колекция – Варна. 5. Ножарево, гроб 173. 14. Република Македония. 15, 16, 19, 20. РИМ – Варна. 17. Оброчище. 18. Блъсково (различни мащаби).

ТАБЛО LXIX. Коланни украси. 1, 1а. Несебър, гроб при Голямата митрополия. 2, 3, 5. НИМ – София. 4. Девня–3, гроб 56. 6. Султана, гроб 61. 7. Неизвестно местонахождение. 8–12, 17. Частна колекция – Варна. 13. Колекция Е. Маринов. 14. Соколаре. 15. Преслав. 16. Колекция Е. Косев (различни мащаби).

ТАБЛО LXX. Коланни украси. 1–3, 5–10, 12, 17. Частна колекция – Варна. 4. Хитово–2, гроб 50. 11. Извору, гроб 7. 13. Бабово, гроб 52. 14, 15. ИМ – Добрич. 16. Соколаре. 18. Колекция Е. Маринов. 18А. Неизвестно местонахождение. 19. Окорш. 20. Ножарево, гроб 173 (различни мащаби).

ТАБЛО LXXI. Коланни украси. 1–3. Плиска, селище при Голямата базилика. 4. Преслав. 5. Преселка. 6. Варна, некропол в кв. Трошево. 7. Хитово–2, гроб 50. 8. НИМ – София. 9. РИМ – Шумен (различни мащаби).

ТАБЛО LXXII. Бронзови токи, висулки и накрайници. 1, 4. Разделна, гроб 58. 2. Частна колекция – Варна. 3. Бдинци, гроб 31. 5. Извору. 6. Султана, гроб 61. 7. Извору, гроб 319. 8. Девня–3, гроб 101. 9. Девня–3, гроб 89. 10. Кюлевча, гроб 80–2. 11. Плиска, селище при Голямата базилика. 12. Султана, гроб 26. 13. Разделна, случайна находка. 14. ИМ – Добрич. 15. Плиска, кръгла постройка 1981 г. 16. РИМ – Варна (различни мащаби). 17. Възстановка на колана от Султана, гроб 61.

ТАБЛО LXXIII. Бронзови (1–10, 12–15) и железни (11, 16–21) токи за колан. 1. Бдинци, гроб 43. 2. Хан Крум. 3. Нови пазар, гроб 11. 4. Кюлевча, гроб 80–2. 5. Плиска, селище при Голямата базилика. 6. Плиска, обект 31. 7. Плиска, подземен ходник на Крумовия дворец. 7а. Мадара. 8. Девня–3, гроб 145. 9. Ножарево, гроб 28. 10. Преслав–3, гроб 6. 11. Ножарево, гроб 119. 12. Извору, гроб 147. 13. Кюлевча, гроб 80. 14. Разделна, гроб 29. 15. Разделна, гроб 79. 16. Кюлевча, гроб 11. 17. Девня–1, гроб 75. 18. Истрия, гроб 138. 19. Бабово, гроб 48. 20. Истрия, гроб 93. 21. Бдинци, гроб 164 (различни мащаби).

ТАБЛИЦА LXXIV. Коланни принадлежности. 1. Ножарево, гроб 15. 2. Плиска. 3–6. Табачка. 7. Ножарево. 8. Девня–3, гроб 86. 9, 14. Частна колекция – Варна. 10. РИМ – Варна. 11. Султана, гроб 82. 12. Султана, гроб 104. 12а. Преслав–3, гроб 8. 13. Плиска, селище при Голямата базилика. 15, 16, 20, 21. Кюлевча, гроб 80–2. 17. Девня–3, гроб 51. 18. Възстановка на колана от Кюлевча, гроб 80–2. 19. Бдинци, гроб 31 (различни мащаби).

ТАБЛО LXXV. Коланни апликации от X в. със схематични антропоморфни и зооморфни изображения (различни мащаби).

ТАБЛО LXXVI. Торкви и гривни. 1, 2. Извору, гроб 49. 3. Стойкани, гроб 1. 4, 6. Разделна, гроб 5. 4а. Дибич, гроб 11. 5, 7. Сату Ноу–1. 8. Султана, гроб 81 (различни мащаби).

ТАБЛО LXXVII. Гривни и плочки за гривни. 1, 2. Хърсово. 3–5, 7–12. Североизточна България, случайни находки. 6. Черна, гроб 3 (различни мащаби).

ТАБЛО LXXVIII. Обеци – халки. 1, 2. Нови пазар, гроб 40. 3. Бдинци, гроб 78. 4. Кюлевча, гроб 80. 5. Бдинци, гроб 53. 6, 7. Девня–1, гроб 10. 8. Девня–3, гроб 33. 9. Девня–3, кръгов масов гроб. 10, 11. Ножарево, гроб 103. 12. Ножарево, гроб 107. 13. Ножарево, гроб 52. 14. Ножарево, гроб 110. 15. Ножарево, гроб 124. 16. Ножарево, гроб 173. 17. Разделна, гроб 1а. 18. Разделна, гроб 1. 19. Разделна, гроб 7. 20. Разделна, гроб 24. 21. Разделна, гроб 69. 22. Разделна, гроб 99. 23. Разделна, гроб 156. 24–26. Разделна, гроб 195. 27. Разделна, гроб 202. 28–31. Разделна, встрани от гробо-

ве. 32. Гарван–1, гроб 2. 33. Гарван–1, гроб 9. 34 Гарван–1, гроб 34. 35. Гарван–1, гроб 47. 36. Гарван–1, гроб 48. 37. Гарван–1, гроб 59. 38. Блъсково, гроб 38. 39. Бабово, гроб 24. 40. Бабово, гроб 39. 41. Долни Луковит, гроб 11. 42. Долни Луковит, гроб 20. 43, 44. Долни Луковит, гроб 23. 45. Долни Луковит, гроб 43. 46. Галиче–2, гроб 72. 47. Истрия, гроб 218. 48, 49. Султана, гроб 6. 50. Султана, гроб 10. 51. Султана, гроб 17. 52. Султана, гроб 41. 53. Султана, гроб 49. 54. Ножарево, гроб 110. 55. Султана, гроб 59. 56, 57. Султана, гроб 90. 58. Султана, гроб 91. 59. Султана, гроб 95. 60. Султана, гроб 98. 61. Султана, гроб 99. 62, 63. Султана, гроб 118. 64. Султана, гроб 127. 65–67. Султана, гроб 177. 68. Извору, гроб 35. 69. Извору, гроб 48. 70. Извору, гроб 50. 71. Извору, гроб 93. 72. Извору, гроб 123. 73. Извору, гроб 133. 74. Извору, гроб 163. 75. Извору, гроб 167. 76. Извору, гроб 135. 77. Извору, гроб 177. 78. Извору, гроб 178. 79. Извору, гроб 206. 80. Извору, гроб 247. 81. Извору, гроб 250. 82. Извору, гроб 257. 83. Извору, гроб 296. 84, 85. Извору, гроб 350. 86–88. Обършия Ноуъ. 89. Фрътещи (различни мащаби).

ТАБЛО LXXIX. Обеци с монолитно отляти висулки (1–7), с усукани висулки (7а–25, 29) и кръжила с различна форма (26–28, 30–47). 1. Разделна, кв. 36, при гроб 76. 2. Разделна, встрани от гробовете. 3, 4. Султана, гроб 82. 5, 6. Султана, гроб 177. 7. Бдинци, гроб 258. 7а. Обършия Ноуъ. 8. Ножарево, гроб 215. 9. Ножарево, гроб 41. 10. Ножарево, гроб 63. 11, 12. Ножарево, гроб 118. 13. Девня–3, гроб 145. 14. Бдинци, гроб 93. 15. Сату Ноу–1. 15а. Фрътещи. 15б. Хитово–2, гроб 62. 16. Сату Ноу–1, гроб 6. 17. Сату Ноу–2, гроб 47. 18, 19. Султана, гроб 66. 20. Нова Черна. 21–23. Стърмен. 23а. Дибич, гроб 41. 24. Одърци. 25. Гиген? (РИМ – Плевен). 26. Нови пазар, извън гробовете. 27, 28. Кюлевча, гр. 70. 29. Кюлевча, гроб 19. 30. Девня–1, гроб 10. 30а, 30б. Дибич, гроб 41. 31, 32. Девня–3, гроб 149. 33–35. Разделна, извън гробовете. 36. Разделна, гроб 97. 37. Разделна, гроб 79. 38. Сату Ноу–1. 39. Бдинци, гроб 121. 40. Девня–3, гроб 109. 41. Девня–3, гроб 149. 42. Девня–3, кръгов масов гроб. 43. Разделна, извън гробовете. 44. Бабово, гроб 38. 45. Ножарево, гроб 107. 46. Блъсково, гроб 38. 47. Гарван–1, гроб 67. 48. Неизвестно местонахождение. (различни мащаби).

ТАБЛО LXXX. Обеци с пръстенчета и гранули. 1. Девня–3, кръгов масов гроб. 2, 3. Бабово, гроб 52. 4. Извору, гроб 25. 5. Извору, гроб 177. 6. Извору, гроб 248. 7. Извору, гроб 257. 8, 9. Султана, гроб 95. 10. Обършия Ноуъ. 11. Султана, гроб 41. 12. Извору, гроб 55. 13, 14. Извору, гроб 87. 15. Извору, гроб 99. 16. Извору, гроб 109. 17, 18. Извору, гроб 133. 19. Извору, гроб 135. 20, 21. Извору, гроб 175. 22, 23. Извору, гроб 183. 24. Извору, гроб 191. 25, 26. Извору, гроб 199. 27, 28. Извору, гроб 218. 29. Извору, 244. 30. Извору, гроб 259. 31, 32. Извору, гроб 292. 33, 34. Обършия Ноуъ. 35. Султана, гроб 83. 36. Извору, гроб 276. 37, 38. Извору, гроб 337. 39. Извору, гроб 356. 39а. Извору, гроб 67. 40, 41. Обършия Ноуъ. 42, 43. Извору, гроб 357. 44. Извору, гроб 323. 45. Извору, гроб 290. 46, 47. Извору, гроб 252. 48. Извору, гроб 248. 49. Извору, гроб 191. 50. Извору, гроб 165. 51. Извору, гроб 117. 52. Извору, гроб 125. 53. Извору, гроб 109. 54. Извору, гроб 179. 55. Извору, гроб 35. 56–58. Кирножи, гроб 3. 58а. Извору, гроб 113. 59. Стойкани, гроб 3. 60, 61. Обършия Ноуъ. 62. Султана, гроб 131. 63, 64. Султана, гроб 111. 65. Султана, гроб 31. 66, 67. Султана, гроб 10. 68–80. Обършия Ноуъ. 81. Султана, гроб 83. 82, 83. Султана, гроб 135. 84. Извору, гроб 11. 85. Извору, гроб 17. 86, 87. Извору, гроб 24. 88. Извору, гроб 32. 89. Извору, гроб 93. 90. Извору, гроб 49. 91. Извору, гроб 90. 92. Извору, гроб 119. 93. Извору, гроб 104. 94. Извору, гроб 101. 95. Извору, гроб 105. 96. Извору, гроб 92. 97, 98. Извору, гроб 245. 99. Извору, гроб 260. 100. Извору, гроб 276. 101. Извору, гроб 290. 102. Извору, гроб 293. 103, 104. Извору, гроб 322. 105. Извору, гроб 323. 106. Извору, гроб 356. 107, 108. Извору, гроб 334. 109. Дибич, гроб 40. 110. Дивдядово – центъра (различни мащаби).

ТАБЛО LXXXI. Обеци луновидни, с едносъставни и многосъставни подвижни и ляти висулки. 1. Разделна, гроб 212. 2. Стърмен, обект 79. 3. Девня–3, гроб 55. 4, 5. Дивдядово–центъра. 6. Девня–3, гроб 149. 7, 8. Гърлица, гроб 21. 9. Разделна, разрушен гроб. 10. Разделна, гроб 212. 11. Разделна, гроб 24. 12. Долни Луковит–1, гроб 12. 13. Сату Ноу–2, гроб 4. 14–16. Султана, гроб 14. 17. Султана, гроб 28а. 18. Султана, гроб 95. 19. Султана, гроб 106. 20, 21. Султана, гроб 158. 22. Долни

Луковит, гроб 3. 23, 24. Черна, гроб 3. 25. Ножарево, гроб 34. 26. Галиче–2, гроб 73. 27. Хитово–2, гроб 60. 28. Ножарево, гроб 85. 29. Ножарево, гроб 29. 30. Кюлевча, гроб 89. 31. Нови пазар, гроб 23. 32. Девня–3, кръгов масов гроб. 33, 34. Сату Ноу–1. 35. Ножарево, гроб 99. 36. Истрия, гроб 156. 37. Султана, гроб 66. 38. Девня–3, гръгов гроб. 39. Ножарево, гроб 215. 40. Ножарево, гроб 99. 41. Истрия, гроб 218. 42. Хитово–2, гроб 60. 43, 44. Бдинци, гроб 194. 45. Девня–3, гроб 111. 46, 47. Султана, гроб 66. 48. Султана, гроб 45. 49, 50. Султана, гроб 5. 51. Султана, гроб 7. 51а, б. Извору, гроб 31. 52, 53. Султана, гроб 20. 54. Султана, гроб 286. 55. Султана, гроб 127. 56. Султана, гроб 52. 57–59. Султана, гроб 127. 60, 61. Султана, гроб 158. 62. Извору, гроб 359. 63, 64. Извору, гроб 360. 65. Султана, гроб 143. 66. Извору, гроб 90. 67, 68. Извору, гроб 198. 69. Гарван–1, гроб 69. 70. Варна–1, разрушен гроб. 71. Ножарево, гроб 2. 72. Султана, гроб 143. 73. Извору, гроб 231. 74. Разделна, гроб 69. 75, 76. Султана, гроб 17. 77–81. Обършиа Ноуъ. 82, 83. Бдинци, гроб 63. 84. Бдинци, гроб 78. 85. Разделна, гроб 4. 86, 87. Султана, гроб 158. 88. Разделна, извън гроб. 89. Султана, гроб 64 (различни мащаби).

ТАБЛО LXXXII. Пръстени с големи плочки, ляти и щамповани. 1, 1а. Плиска. 2, 2а, 2б. Мътница. 3, 3а. Неизвестно местонахождение. 4. Мировци. 5. Върбяне, гроб 4. 6. Дългопол. 7. Нови пазар, гроб 42. 8. Брестовац. 9. Видин (различни мащаби).

ТАБЛО LXXXIII. Пръстени с малки плочки, щамповани. 1. Плиска, селище при обект 31. 2, 3. Плиска, селище при Голямата базилика. 4. Хитово–2, гроб 60. 5. Кюлевча, гроб 25. 6. Долни Луковит, гроб 33. 7. Ножарево, извън гробовете. 8. Плиска, Дворцов комплекс. 9, 10. Стърмен. 11–18. Извору, гробове 52, 90, 90, 229, 248, 248, 41, 322. 19–22. Султана, гробове 41, 82, 83, 158. 23–33. Обършиа Ноуъ (различни мащаби).

ТАБЛО LXXXIV. Мъниста метални (1–21) и стъклени (22–82). 1. Девня. 2. Ножарево, гроб 71. 3. Ножарево, гроб 99. 4. Обършиа Ноуъ. 5. Ножарево, гроб 84. 6. Султана, гроб 7. 7. Султана, гроб 59. 8. Султана, гроб 7. 9. Обършиа Ноуъ. 10. Ножарево, гроб 171. 11. Ножарево, гроб 99. 12. Султана, гроб 7. 13. Султана, гроб 59. 14. Истрия, гроб 128. 16. Истрия, гроб 198. 17. Кюлевча, гроб 20. 18. Дивдядово, гроб в центъра. 19. Разделна. 20. Гарван–1, гроб 36. 21. Долни Луковит, гроб 43. 22. Кюлевча, гроб 78. 23. Кюлевча, гроб 9. 24. Ножарево, гроб 95. 25. Гарван–1, гроб 24. 26. Султана, гроб 81. 27. Обършиа Ноуъ. 28–30. Извору, гроб 123. 31. Извору, гроб 109. 32. Извору, гроб 132. 33. Извору, гроб 123. 34. Извору, гроб 132. 35. Обършиа Ноуъ. 36. Бдинци, гроб 121. 37. Бдинци. 38, 39. Ножарево, гроб 99. 40. Ножарево, гроб 100. 41. Кастелу. 42. Разделна, гроб 28. 43. Разделна, гроб 70. 44. Разделна, гроб 192. 45.Обършиа Ноуъ. 46. Гарван–1, гроб 83. 47. Султана, гробове 5, 6, 10, 14, 17, 59, 75, 81, 82, 118, 143. 48. Долни Луковит, преди разкопките. 49. Обършиа Ноуъ. 50. Ножарево, гроб 99. 51. Кюлевча, гроб 9. 52. Бдинци, гроб 50. 53. Бдинци, гроб 49. 54. Бдинци, гроб 50. 55–57. Ножарево, гроб 171. 58, 59. Нови пазар. 60. Бдинци, гроб 55. 61. Ножарево, гроб 99. 62. Ножарево, гроб 84. 63. Извору. 64–68. Обършиа Ноуъ. 69. Султана, гроб 83. 70. Извору, гроб 108. 71. Извору, гроб 103. 72. Бдинци, гроб 121. 73, 74. Султана, гроб 83. 75–77. Извору, гроб 108. 78. Извору, гроб 133. 79. Извору, гроб 356. 80, 81. Обършиа Ноуъ. 82. Извору, гроб 123 (различни мащаби).

ТАБЛО LXXXV. Медальони и амулети от бронз, мед и олово. 1. Девня. 2. Извору, гроб 113. 3. Султана, гроб 14. 4–11. Обършиа Ноуъ. 12. Колекция ЗД „България“ – Варна. 13, 14. Неизвестно местонахождение. 15. Бабово, гроб 39. 16. Бдинци, гроб 55. 17. Неизвестно местонахождение. 18. Нови пазар, разрушен гроб. 19. Султана, гроб 14. 20, 21. Нови пазар, извън гробовете. 22. Ножарево, гроб 216. 23. Султана, гроб 81. 24. Султана, гроб 11. 25. Сату Ноу–1. 26–28. Неизвестно местонахождение (различни мащаби).

ТАБЛО LXXXVI. Звънчета, копчета и фибули от бронз, мед и желязо. 1. Обършиа Ноуъ. 2. Разделна, гроб 162. 3. Бдинци, гроб 33. 4. Бдинци, вън от гробовете. 5. Долни Луковит, гроб 43. 6. Истрия, гроб 105. 7. Ножарево, гроб 99. 8. Извору, гроб 42. 9. Извору, гроб 8. 10. Ножарево, гроб 133.

11, 12. Извору, гроб 243. 13. Разделна, кв. W/12. 14. Обършиа Ноуъ. 15. Бдинци, гроб 249. 16. Плиска, девташлари група 48. 17. Султана, гроб 37. 18. Султана, гроб 124. 19. Плиска, девташлари група 48. 20. Плиска, девташлари група 19. 21, 22. Бдинци, гроб 49. 23, 24. Неизвестно местонахождение, частна колекция Б. Тотев. 25. Нови пазар, гроб 16. 26. Бдинци, гроб 58. 27. Девня–3, гроб 119. 28. Обършиа Ноуъ. 29. Султана, гроб 131. 30. Султана, гроб 135. 31. Султана, гроб 131. 32–36. Обършиа Ноуъ. 37. Извору, гроб 49. 38. Обършиа Ноуъ. 39. Нови пазар, гроб 6. 40, 41. Обършиа Ноуъ. 42. Султана, гроб 14. 43. Дивдядово – некропол центъра. 44. Султана, гроб 5. 45. Извору, гроб 101. 46, 47. Блъсково, гроб 48 (различни мащаби).

ТАБЛО LXXXVII. Апликации за дреха и тоалетни принадлежности (огледала и пинсети). 1. Сату Ноу–1. 2. Гарван–1, гроб 16. 3, 4, 5. Хитово–2. 6. Сату Ноу–1. 7. Гарван–1, гроб 49. 8. Топола, гроб 378. 9. Кюлевча. 10. Кюлевча, гроб 89. 11. Неизвестно местонахождение. 12. Хитово–3, гроб 22. 13. Султана, гроб 20. 14. ?. 15. Черна, гроб 3. 16. Частна колекция, неизвестно местонахождение (различни мащаби).

ТАБЛО LXXXVIII. Лицеви мъжки образи върху предмети от X в. 1–3, 5, 7–9, 11–23. България. 4, 6, 10. Република Македония (различни мащаби).

ТАБЛО LXXXIX. Амулети-кончета с човешка глава. 1. Нивянин. 2, 3. Лом. 4. Остров. 5. Синьо бърдо. 6., 7. Варна. 8. Хисар. 9. Вратца. 10. Видин. 11. Враца. 112. Драговищица. 134. Сентеш. 14. Зовик. 15. Прилеп. 16. ? (М 1:1).

ТАБЛО XC. Амулети-кончета с човешка глава и с цяла фигура на конник. 1–3. Исторически музей – Шумен. 4. Брадарци. 5. Чириковец. 6. НАМ – София. 7–15, 17–19. Североизточна България. 16, 20. Република Молдова. 21. Якимово (различни мащаби).

ТАБЛО XCI. Плочки за пръстени (1–5). Амулети (6–19) с изображения на конник, кръстове и знак „ипсилон с две хасти“. Североизточна България (различни мащаби).

ТАБЛО XCII. Железни огнива. 1. Бдинци, гроб 31. 2. Бабово, гроб 38. 3. Разделна. 4. Разделна, гроб 170. 5. Гарван, гроб 79. 6. Канлия, гроб 4. 7. Бабово, гроб 43. 8. Истрия, гроб 239. 9. Извору, гроб 180. 10. Бабово, гроб 41. 11. Бабово, гроб 15. 12. Ножарево, гроб 49. 13. Ножарево, гроб 15. 14. Кюлевча, гроб 80–18). 15. Юпер, гроб 1. 16. Кюлевча, гроб 44. 17. Кюлевча, гроб 80. 18. Султана, гроб 78. 19, 20. Кастелу. 21. Плиска, девташлари група 25. 22. Обършиа Ноуъ. 23. Султана, гроб 121. 24. Кюлевча, гроб 80–19. 25. Долни Луковит, гроб 4. 26. Султана, гроб 12. 27. Ножарево, гроб 17. 28. Хан Крум (различни мащаби).

ТАБЛО XCIII. Оръдия на труда и ключалки от кост (1–3) и желязо (4–25). 1–3. Плиска, селище при Голямата базилика. 4. Девня–1, гроб 45. 5. Кюлевча, гроб 67. 6. Юпер, гроб 9. 7. Кюлевча, гроб 84. 8. Обършиа Ноуъ. 9. Разделна, гроб 190. 10, 11. Обършия Ноуъ. 12. Извору, гроб 198. 13. Султана, гроб 62. 14–16. Хитово–3, гроб 18. 17. Разделна. 18, 19. Разделна, гроб 202. 20. Извору, гроб 108. 21. Извору. 22, 23, 25. Разделна, гроб 120. 24. Кюлевча, гроб 22 (различни мащаби).

ТАБЛО XCIV. Прешлени за вретено, халки за коса, мотички. 1. Бдинци, гроб 15. 2. Кюлевча. 3, 4. Попина–Джеджови лозя, жилище 2. 5. Гарван–1. 6. Разделна, гроб 114. 7. Плиска, селище в Асар дере, жил. 2. 8. Султана, гроб 6. 9. Султана. 10. Султана, гроб 83. 11. Обършиа Ноуъ. 12. Извору, гроб 23. 13. Извору, гроб 35. 14. Извору, гроб 163. 15. Разделна, гроб 140. 16. Извору, гроб 280. 17. Разделна, гроб 170. 18. Девня–1. 19. Ножарево, гроб 171. 20. Разделна, гроб 195. 21. Сату Ноу–1. 22. Попина–Джеджови лозя, жилище 23. Султана, гроб 122. 24. Извору, гроб 28. 25. Извору, гроб 49. 26. Извору, гроб 32. 27. Извору, гроб 73. 28. Извору, гроб 79. 29. Извору, гроб 83. 30. Извору, гроб 93. 31. Извору, гроб 256. 32–37. Плиска, селище при Голямата базилика (различни мащаби).

ТАБЛО XCV. Костени игленици. 1–7. Нови пазар. 8. Кюлевча, гроб 55. 9. Ножарево, гроб 110. 10, 11. Извору, гроб 55. 12. Извору, гроб 125. 13. Извору, гроб 137. 14. Извору, гроб 140. 15, 16. Извору, гроб 255. 17. Извору, гроб 135. 18. Извору, гроб 57. 19. Султана, гроб 44. 20. Нови пазар, гроб 38. 21. Обършиа Ноуъ. 22. Султана, гроб 81. 23. Султана, гроб 133. 24. Извору, гроб 99. 25. Извору, гроб 113. 26. Извору, гроб 123. 27. Извору, гроб 24. 28. Извору, гроб 123. 29. Извору, гроб 35. 30. Извору, гроб 53. 31. Обършиа Ноуъ. 32. Извору, гроб 54. 33. Извору, гроб 90. 34. Извору, гроб 93. 35. Извору, гроб 113. 36. Извору, гроб 117. 37. Извору, гроб 142. 38. Извору, гроб 145. 39. Извору, гроб 163. 40. Извору, гроб 178 (по автора, различни мащаби).

ТАБЛО XCVI. Костени игленици 1–5. Нови пазар. 6. Извору. 7. Нови пазар. 8. Извору. 9. Султана. 10. Обършиа Ноуъ. 11, 12. Извору. 13. Султана. 14. Извору. 15. Кирножи. 16–18. Извору. 19. Кастелу. 20–22. Обършиа Ноуъ. 23. Извору. 24. Султана. 25–27. Извору. 28. Хитово–2. 29. Долни Луковит–1 (по Григоров 2007).

ТАБЛО XCVII. Красен. Оръжие и конско снаряжение от разрушен гроб.

ТАБЛО XCVIII. Саби и мечове. 1. Нови пазар, гроб 33. 2. Шуменски регион. 3. Черенча. 4. Нова Бяла река. 5. Нови пазар. 6. Североизточна България? 7. Изображение на меч върху каменен блок от Плиска (по Йотов 2004).

ТАБЛО XCIX. Върхове на стрели (1–6), на копия (8–10) и кинжал (7). 1. Ножарево, гроб 10. 2. Кюлевча, гроб 80. (по Йотов 2004). 3. Топола, гроб 13. 4. Хитово–2, гроб 49. 5. Бдинци, гроб 31. 6. Разделна, гроб 31. 7. Разделна, случайна находка. 8. Сини вир, гроб с трупоизгаряне. 9. Нови пазар, гроб 33. 10. Красен, разрушен гроб (по Йотов 2004).

ТАБЛО С. Костени апликации за лък (1–4) и железни върхове на стрели (5–9). 1, 2. Нови пазар, гроб 33. 3. Плиска, Малък дворец. 4. Одърци. 5. Топола, гроб 2. 6. Топола, селище. 7. Топола, селище. 8. Юпер, гроб 63. 9. Плиска (по Йотов 2004).

ТАБЛО CI. Железни брадви (1–5), юзди (6, 7), псалия (8) и шпори (9, 10). 1. Красен, разрушен гроб. 2. Ножарево, гроб 10. 3. Красен, гроб 7. 4. Кюлевча, гроб 66. 5. Нови пазар, гроб 27. 6. Кюлевча, гроб 80. 7. Красен, разрушен гроб. 8. Одърци. 9, 10. Кюлевча, гроб 80 (по Йотов 2004).

ТАБЛО CII. Обсадни устройства и съоръжения през античността и средновековието. 1. „Скорпион“. 2. Таран. 3. Врана със сандък. 4. Таран. 5. Катапулт (по Атанасов и др. 1958).

ТАБЛО CIII. Стремена. 1. Североизточна България. 2. Перник. 3. Марково. 4, 5. Доброплодно. 6, 7. Красен, разрушен гроб. 8. Североизточна България (по Йотов 2004).

ТАБЛО CIV. Стремена. 1 –3, 6. Божурово. 4, 5. Дибич, гроб 20 (по Йотов 2004).

ТАБЛО CV. Изделия от кост: обтегачи (1, 2), рогчета (3–5, 7–9), пластина (6), жетон (10) и ашици (11–25). 1. Кюлевча, гроб 55. 2. Плиска, Крумов дворец. 3. Нови пазар, гроб 2. 4. Кюлевча, гроб 31. 5. Кюлевча, гроб 55. 6. Нови пазар, гроб 33. 7. Кюлевча, гроб 66. 8. Черна, гроб 5. 9. Ножарево, гроб 13. 10. Кюлевча. 15, 19. Бдинци, гроб 33. 16, 11–14, 16–18. Плиска, селище при Голямата базилика. 20–23. Кюлевча, гроб 7. 24. Плиска, кръгла постройка 1981 г. 25. Хан Крум (различни мащаби).

ТАБЛО CVI. Дървени ведра, железни части от ведра (1–7) и част от меден съд (8). 1. Ножарево, гроб 15. 2.Обършия Ноуъ. 3, 6. Девня–1, гроб 58. 6а. Дибич, гроб 20. 4, 5, 7. Хитово–2, гроб 18. 8. Нови пазар (различни мащаби).

ТАБЛО CVII. Железни части от ведра. 1. Девня–3, случайна находка. 2. Налбант. 2а. Разделна, гроб 102. 3, 5. Бдинци, гроб 76. 4. Кюлевча, гроб 67. 6, 7. Бдинци, сред материали от некропола, без данни. 8. Черна, гроб 8 (различни мащаби).

ТАБЛО CVIII. Керамика от група AI и AII. 1. Сату Ноу–2. 2. Юпер, гроб 24. 3. Гърлица. 4. Бабово, гроб 48. 5. Гарван–1, гроб 11. 6. Бабово, гроб 43. 7–9. Попина–Джеджови лозя. 10. Хисаря. 11. Симеоновград (Констанция). 12. Пловдив.

ТАБЛО CIX. Керамика от група AIII – развитие на украсата и профила на устието.

ТАБЛО CX. Керамика от група B. Кани и стомни (различни мащаби).

ТАБЛО CXI. Керамика от група B. Колективна находка от стомни от северния сектор на подземния ходник на Крумовия дворец (М 1:4).

ТАБЛО CXII. Керамика от група B. Амфоровидни съдове. 1. Истрия, гроб 109. 2. Девня–3, гроб 23. 3. Девня–3, гроб 38. 4. Девня–1, гроб 13. 5. Султана, гроб 45. 6. Девня–3, гроб 51. 7. Султана, случайна находка. 8. Султана, гроб 158 (по Fiedler 1992, мащаб 1:4).

ТАБЛО CXIII. Керамика от група B. Гърнета и паници. 1. Нови пазар, гроб 10. 2. Истрия, гроб 200. 3. Нови пазар, гроб 34. 4. Истрия, гроб 198. 5. Търговище, гроб 5. 6. Нови пазар, гроб 40. 7. Търговище, гроб 8. 8. Нови пазар, гроб 5. 9. Разделна, гроб 219. 10. Девня–3, гроб 49. 11. Търговище, случайна находка. 12. Разделна, гроб 65. 13. Кюлевча, гроб 40 (по Fiedler 1992, мащаб 1:4).

ТАБЛО CXIV. Керамика от група B. Чаши. 1–10. Топола (по Ангелова и др. 1998). 11. Кастелу. 12. Бландиана. 13. Извору. 14. Султана (различни мащаби).

ТАБЛО CXV. Керамика от група B. Делви, котли и чаши. 1, 2. Плиска могила XXXIII. 3. Девня. 4. Топола. 5, 6. Буков. 7. Юпер (различни мащаби).

ТАБЛО CXVI. Керамика от група B. Плиска. Амфора от южния сектор на подземния ходник на Крумовия дворец.

ТАБЛО CXVII. Керамика от група C. Еднорьчни стомни, бъклица и гърнета с дръжки. 1. Ножарево. 2. Нови пазар. 3. ? 4, 5, 7. Плиска. 6. Ножарево. 8. Хитово. 9, 10. Извору.

ТАБЛО CXVIII. Керамика от група C. Амфоровидни съдове. 1–3. Девня–3, гробове 54, 19, 51. 4–6. Султана, гробове 113, 81, 82. 7–9. Девня–1, гробове 82, 3, 5. 10 Девня–3, гроб 51а (по U. Fiedler 1992, М 1:4)

ТАБЛО CXIX. Керамика от група D. Плиска. Част от съдовете от керамичен сервиз, открит в подземния ходник на Крумовия дворец (по Рашев 2004г).

ТАБЛО CXX. Относителна хронология на коланните украси и принадлежности.

ТАБЛО CXXI. Относителна хронология на накитите.

ТАБЛО CXXII. Предмети с относителна датировъчна стойност от некропола при Нови пазар (по Станчев, Иванов 1958).

ТАБЛО CXXIII. Гробове от некрополи на юг от Дунав. 1–3, 5–8. Кюлевча. 4. Ножарево. 9, 10. Топола.

ТАБЛО CXXIV. Гробове от некрополи на юг от Дунав. 1. Нови пазар, възстановен първоначален вид на гроб 33. 2–4. Ножарево.

ТАБЛО CXXV. Кабиюк, могила 4. Гроб на прабългарски аристократ.

ТАБЛО CXXVI. Масови гробове. 1. Кюлевча. 2. Девня–3.

ТАБЛО CXXVII. Поменални паметници. 1. Побити камъни (девташлари) в Плисковското поле и землените укрепления: А – Плиска. Б – Кабиюк. В – Нови пазар. Г – Стан. 2–7. Побити камъни от група 48.

ТАБЛО CXXVIII. Плиска. Поменални съоръжения – могили. 1, 2. Могила № XXXIV (по Шкорпил 1905з). 3,4. Могила XXXIII (по Георгиева 1955 с добавки на автора).

ТАБЛО CXXIX. Плиска – запад, могила № XXII. Шахтово поменално съоръжение.

ТАБЛО CXXX. Култов езически комплекс при Златна нива. 1. Ограда – траншея. 2, 3, 4. Кръгов изкоп. 5. Девташлари. 6. Единичен камък.

ТАБЛО CXXXI. Мадара. Скалният релеф с надписите около него (по Фехер, 1928).

ТАБЛО CXXXII. Професионални и любителски произведения на скулптурата. 1. Гарван. 2, 4. Плиска. 3. Хан Крум.

ТАБЛО CXXXIII. Девня. Варовиков модел на юрта (М 1:1).

ТАБЛО CXXXIV. Скулптирани предмети от кост. 1–5. Преслав. 6 Плиска. 7. Република Македония. 8, 10. Силистра. 9. Кюлевча (различни мащаби).

ТАБЛО CXXXV. Предмети от кост (1, 2) и глина (3). 1, 3. Нови пазар, гроб 33. 2. Мадара (различни мащаби).

ТАБЛО CXXXVI. Керамични съдове от група В с пластична украса. 1, 4. Бдинци 2. Долни Луковит. 3. Истрия. 5, 7. Кюлевча. 6. Нови пазар. 8. Плиска (различни мащаби).

ТАБЛО CXXXVII. Рисунки-графити. 1, 3. Плиска. 2, 4. Преслав.

ТАБЛО CXXXVIII. Рисунки-графити. 1, 3. Преслав. 2–9. Плиска.

ТАБЛО CXXXIX. Рисунки-графити. 1, 4, 5, 9, 11. Плиска. 2, 3, 6–8, 10. Преслав.

ТАБЛО CXL. Изображения на българи във византийски миниатюри (с по-тъмен контур). 1–3. Менологий на император Василий II (XI в.). 4. Хроника на Йоан Скилица, Мадридски илюстрован препис (XII–XIII в.).

ТАБЛО CXLI. Хамбарлийският надпис (по Шкорпил, Ников 1931).

ТАБЛО CXLII. Колони без и с надписи на гръцки език. 1. Плиска, м. Везир тепе. 2. Чаталарска колона на хан Омуртаг (при дн. с. Хан Крум, Шуменско). 3. Търновска колона на хан Омуртаг, църква „Св. 40 мъченици“. 4. Сюлейманкьойска колона (дн. с. Сечище, Нопопазарско).

ТАБЛО CXLIII. Мраморна колона с надпис на гръцки език от околностите на Каспичан.

ТАБЛО CXLIV. Именникът на българските ханове в „Летописец елинский и римский“ – руска редакция, Московски препис от XVI в.

ТАБЛО CXLV. Знаци върху каменни блокове от Плиска (1–8) и Преслав (9). 1. Крумов дворец. 2. Тронна палата. 3. Малък дворец. 4. Езически храм в Цитаделата. 5. Триделна баня. 6. Езически храм западно от Тронната палата. 7. „Болярско жилище“. 8. Крепостни стени в Плиска. 9. Крепостни стени в Преслав (Вътрешен град).

Rasho Rashev

THE BULGARIAN PAGAN CULTURE 7TH - 9TH CENTURY

CONTENTS

INTRODUCTION
PAGANS AT THE NORTHERN BORDER OF THE CHRISTIAN WORLD 11
The culture after migration and conquering a new fatherland 11
Situation of the research works 12
Historical framework (circa 665–864) 13

Chapter I. **TERRITORY** 25
I.1. Lower reaches of the Danube in the 7th century 25
I.2. Ongal – primary territory of Danubian Bulgaria (Circa 665–680) 29
I.3. Physical and geographical peculiarities 33
I.4. Borders 34
I.5. Geographical names 39
I.6. Communications 40
I.7. Space: orientation and measuring 43

Chapter II. **INHABITED PLACES** 45
II.1. AULS 45
II.1a. Pliska 45
Discovery and study 45
The Campos Pliska 49
Periodization of life and construction work 54
Period I.1. Light dwellings and open fireplaces 55
Period I.2. Wooden and dugout housing complexes in the Inner City and the Outer Town 55
Period I.3. Stone contruction work in the center before the fire 70
Period I.4. Stone contruction work in the center after the fire 82
Stone buildings in the Outer Town 98
The Pliska pottery 99
Settlement organization and city organization 102
Relative and absolute chronology 103
The Pliska phenomenon 104
II.1b. Preslav 105
II.1c. The aul near the village of Khan Krum 115

II.1d. Other auls 118
II.1e. The auls – general characteristics 121
II.2. RITUAL PLACES OF CULT 132
II.2a. Madara – a state cult center 132
II.2b. Other cult places 138
II.3. RAMPART FORTIFICATIONS (CAMPS) 140
II.4. UNFORTIFIED SETTLEMENTS 143
II.4a. Camps 143
II.4b. Villages 143
II.4c. Military outposts 150
II.5. THE BYZANTIAN TOWNS SOUTH OF THE BALKAN MOUNTAINS 151

Chapter III. **CRAFTSMEN'S PRODUCTION** 155
III.1. OBJECTS OF FERROUS AND NONFERROUS METALS 155
III.1a. Raw materials and production equipment 155
III.1b. Waist-belt decorations and requisite 156
III.1c. Accessories for body and clothing 164
III.1d. Tools 171
III.1e. Weapons and battle equipment 172
III.1f. Horse armor 174
III.2. OBJECTS MADE OF BONE 174
III.3. VESSELS OF WOOD, METAL AND GLASS 175
III.4. EVERYDAY LIFE POTTERY 175
III.4a. Group A: Vessels of sand clay 177
III.4b. Group B: Vessels of refined gray clay 180
III.4c. Group C: Vessels of refined yellow and red clay 182
III.4d. Group D: Vessels of pure white clay 184
III.4e. Group E: Imported pottery 184
III.4f. Furnaces for baking pottery 185
III.4g. Origins and cultural tradition of pottery 185
III.5. BUILDING CERAMICS 188
III.6. RELATIVE CHRONOLOGY OF MATERIAL CULTURE 189

Chapter IV. **FUNERAL RITUALS AND EQUIPMENT FOR MEMORIAL RITUALS** 191
IV.1. NECROPOLISES 191
IV.1a. Necropolises with cremation 191
IV.1b. Bi-ritual necropolises 194
IV.1c. "Peculiar" necropolises 200
IV.1d. The funeral ritual of the aristocracy 202
IV.1e. Mass graves 202
IV.2. MEMORIAL FACILITIES 203

IV.2a. Devtashlari (Errected stones) 203
IV.2b. Mounds 204
IV.2c. Shaft memorial facilities 207
IV.2d. The Memorial-cult complex near Zlatna Niva 208

Chapter V. **ART** 211
V.1. REPRESENTATIVE ART 212
V.1a. Sculpture 212
V.1b. Woodcarving 220
V.2. APPLIED ARTS 220
V.2a. Repoussage 220
V.2b. Bone 225
V.2c. Ceramics 225
V.3. "FOLK ART": GRAFITTI-PICTURES 226
V.4. IMAGES OF BULGARIANS IN BYZANTINE MINIATURES 229

Chapter VI. **ALPHABET AND LANGUAGE** 231
VI.1. INSCRIPTIONS AND MANUSCRIPTS 231
VI.1a. Inscriptions in Greek 231
VI.1b. Inscriptions in "proto-Bulgarian" language in Greek letters 236
VI.1c. "Unclear inscriptions" or "inscriptions in proto-Bulgarian (ancient Bulgarian) language" 238
VI.1d. "Proto-Bulgarian runic inscriptions" and "Slavonic writing before the Cyrillic alphabet" 238
VI.1e. "Nominalia of the Bulgarian Khans" 239
VI.2. SIGNS 241
VI.3. LANGUAGE, LITERATURE, FOLKLORE 243
VI.3a. Language of the Slavs 243
VI.3b. Language of the proto-Bulgarians 244
VI.3c. Literature and folklore 250

Chapter VII. **POPULATION, SOCIETY, ECONOMY** 253
VII.1. POPULATION 253
VII.1a. Name 253
VII.1b. Ethnic composition 254
VII.1c. Demography and way of life 259
VII.1d. Racial type 262
VII.2. SOCIETY 264
VII.2a. Social organization 264
VII.2b. Social composition and institutions 270
VII.2c. Political ideology 276
VII.2d. Law 278

VII.2e. Administration 279
VII.2f. Calendar and time 281
VII.3. ECONOMY 282

Chapter VIII. **RELIGION, MYTHOLOGY AND MAGIC** 287
VIII.1. GODS AND CULTS 289
VIII.1a. Celestial gods 289
VIII.1b. Chthonic gods and worshipped objects of nature 302
VIII.1c. Cult of the ruler 303
VIII.1d. Cult of the dead 304
VIII.1e. Cults of animals 305
VIII.1f. Idols and ritual places 307
VIII.1g. Unconfirmed and impossible gods and cults 308
VIII.2. MAGIC BELIEFS, CUSTOMS AND PRACTICES 311
VIII.2a. Magic beliefs and customs 311
VIII.2b Magic practices 318
VIII.3. MYTHOLOGY 326
VIII.4. COSMOGONY 329
VIII.5. BULGARIAN PAGANISM 330

CONCLUSION
BULGARIAN PAGAN CULTURE: COMPONENTS AND PECULIARITIES 333
Sources and components 333
Peculiarities 339

LITERATURE 345

ABBREVIATIONS 401

LIST OF TABLES 403

CONTENTS. CONCLUSION. LIST OF TABLES (IN ENGLISH) 417

TABLES I – CXLV 453

Conclusion

BULGARIAN PAGAN CULTURE: COMPONENTS AND PECULIARITIES

Sources and components

According to the traditional opinion about the components of the population, there are three components of the Bulgarian culture: Slavonic, proto-Bulgarian and local province-Byzantine (Stanchev 1964: from p. 40 on). Nowadays other components could also be added.

Slavonic heritage. It consists of early-Slavonic cultures in the lower reaches of the Danube River: Ipoteşti- Căndeşti-Ciurel and Popina-Dzhezdhovi Lozya (I), dated from the 6th - 7th century. The clearest mark of their existence is in the funeral rituals with cremation. That is the only ritual in a group of necropolises from 8th - 9th century, located mainly on the two banks of Danube, in the Ticha (nowadays Kamchiya river) valley and in the central part of Northern Bulgaria. Those burials were also preserved after the Christianization of Bulgaria, as it becomes clear from the data from the bi-ritual necroploloses with cremation and inhumation according to Christian rituals. The heritage of latter cultures includes semi-dugout type of dwellings that became the only kind of dwelling during the whole period of the First Bulgarian State. As heating device was adopted the stone vault arched stove. Typical for some areas of the Ipoteşti-Căndeşti-Ciurel, culture clay stove, formed in clay block, carved during the digging of the dwelling is not spotted from the period after the 7th century, with some exceptions of examples in Moldova. After the 7th century there are no findings of the typical for this culture ceramic ball put either into heating chamber or onto the stove to accumulate the heat. The original ceramics complex, combining the handmade pottery and foot potter's wheel, was not developed. The Popina-Dzhezdhovi Lozya (I) culture has left clearer trace in the pottery production. In the settlements on the Danube banks (Popina, Garvan, Babovo) limited number of handmade pots were used for a while along with others made on potter's wheel. The influence of the urn-like pots from the necropolis of the Popina settlement can be observed in the shapes, dimensions and proportions of the big ceramic pots from the necropolises of Razdelna, Satu Nou, Histria (it is common for the Slavonic culture after 681 and its archeological sources, Stanilov 1986, 2d ed. 2002; Ovcharov, T. 1994).

Penkovo Culture. The problem of the Penkovo Culture heritage is a problem that has not been unequivocally solved until now. As it has been mentioned above, it is defined either as early-Slavonic or as Post-Chernyakhov culture, belonging according to the second theory to mixed population, mainly Iranian. It should be reminded that the monuments of this culture that are located most remotely in southwestern direction reach to the steppe's border in the area between the Prut and the Dniester rivers (T. Id). There was no direct contact of that culture with the zone on the left bank of the Danube. That culture should be divided into two different periods. In the second half of the 6th century a part of the Ants – supposed bearers of this culture – was turned into federates of Byzantium. This presence is proved by the findings in many

fortresses along the right bank of the Danube from Zhelezni Vrata to the delta. In Northeastern Bulgaria such pottery is found in some fortresses, situated relatively far from the river. (Rashev 2000a: 76–77; 2004a: 181–185). It belongs to the main type of the Penkovo pottery – hand-made pot with two cones form. These vessels have not left any trace in the ceramics after the end of 7th century. Individual findings of the waist-belt ornaments, similar to these found in the middle reaches of the Dniester area, also have no prolongation in the First Bulgarian state's waist-belt fashion. So the first wave of the Penkovo Culture bearers has been assimilated by the local population and had left no trace.

The second period of the Penkovo Culture in the low reaches of the Danube presence is situated in time around the end of the 7th century and is connected to Asparukh's migration. The opinion that the grey pots with high cylindrical orifice are a part of the heritage (or a direct presence) of the so called shepherd ceramics, mainly produced in the handicraft (and political?) centre of the Penkovo Culture – Pastirsko Gradishte, was expressed a long time ago. Recently this opinion is supported by some new considerations (Anguelova, Doncheva 1992). This ceramics in Bulgaria should be considered not as a direct shepherd production, but as a continuation and variation of the shepherd forms in one later period, and hence it should be defined as a shepherd like. In retrospection, having in mind the fact that this culture is the heir of Cernyakov Culture [in one's point of view], there could even be supposed indirect relation between this culture and the First Bulgarian State one. Some authors are inclined to recognize the origin of the gray ceramics with polished decoration in the gray Chernyakhov ceramics, although there is no a direct relation between them (Flerov 1980). The assumption that the population of the Penkovo Culture has been in the phase of an advanced Slav assimilation and of the use of the Slavonic language and that they had been a part of the Bulgarians of Asparukh, is based on the absence of Turk toponyms in the central area of the state, on the bi-rituality of the proto-Bulgarian necropolises and on the Slavonic names of the first capitals (Rashev 1993e: 31). Recently, the additional shreds of evidence have been provided to prove the tight connection between the Great Bulgaria and the culture of Penkovo. Part of the monuments from the Pereshchepina treasure, as it is well known, were found on the territory of that culture, which could be evidence of extremely tight connections between the two cultures. The diffusion of the "Ant's treasures" on the territory of the Penkovo and the Kolochin cultures is considered as evidence of the presence of an elite that led a kind of Penkovo-Kolochin union. The assumptions about its connection with Great Bulgaria vary from the assumption for submission and vassalage on the one hand to equal status on the other. (Gavritukhin, Oblomskiy1996: 147).

There is one more direct relation between these cultures which has taken place in the southern periphery of the Penkovo Culture and which is partly situated in the steppe along both banks of the Dnieper River and reaches its rapids. There is a steppe ("nomadic") variant of this culture (Prikhodnyuk 1998: 61 et passim.). It shows unusual for the forest area elements – round dugouts in little depth or earthy jurta-like dwellings, fireplaces in the centre of these dwellings, funerals with horses. In this area was established peaceful contact between the nomad (Bulgarian) steppe population that left the funerals from Sivashovka group and the settled population of Penkovo Culture. The changes, caused by the breaking apart of Great Bulgaria, could have directed the migration of the nomad population, not northwards to the forest areas, but to the opposite direction and hence to the Danube.

Recently the participation of the Penkovo Culture's population in the ethno-cultural processes in the lower reaches of the Danube after the 7th century is met with doubt, because of the circumstance of the absence the artifacts from so called Ants' treasures – silver jewelry and waist-belt ornaments in this area (Stanilov 1999: 77–80). Individual findings of waist-belts ornaments ot Martynovka type from Bulgaria (Rashev 2000a: 76, table. 85/2, 3; 2004a: table. 112) can not be

considered as pieces of evidence, what is more, they belong to the small groups of Ant federates, enrolled to Byzantine military service in the 6th century. Yet this does not support the opposite opinion about the absence of the Penkovo Culture's population in the building of the Bulgarian one. If both groups of jewelry and waist-belt ornaments were compared (Stanilov 1999: fig. 1, 2) it would become clear that the styles are very different and there is no need to prove the fact that the second group does not originate from the first one. But for solving of the problem about the ethnic origin this is not firm evidence. During the period of the great migration of peoples, the Germanic tribes, for example, have kept steadiness in the forms and ornaments in their typical material culture things – fibulas and pottery. But it was not so typical for the steppe (Iranian and Turk) tribes. The Hunic polychromatic style and the Hunic forms of the waist-belts and thong ornaments had been abandoned in the end of the 5th century and were replaced by the so called heraldic style on the Northern Black sea coast. But that process was not connected with any mass migration of population. On the contrary, at that time in East European steppes began ethnic consolidation and the big ethnic migrations stopped. The Heraldic style on its turn was replaced in the end of the 7th century. After the momentary "pre - Saltovo" circa 750 started the Saltovo style based on another ornamental motif – the lotus blossom. This change also has not been accompanied by migration of population. Just the other way around, in this period the population was turning from nomadic into settled way of life. Therefore, the fact that it does not bring with itself the forms and the style of their old decoration does not mean yet that its movement had not taken place. What decorations had the Avars and the Huns brought with them from Asia? It is unknown whether they had such. The "Hun" and "Avar" decorations appeared in their new European areas not as development of the forms and motifs brought from Asia, but as borrowing of local forms, materials, techniques and decoration from the East Roman Empire. Something similar happened with the decorations of the Penkovo-Kolochin culture population. By the way, the sole fact of the burying of the Ants' treasures is already a mark of the abandoning of this style and of silver as metal and it had already happened in their old homeland. New objects appear in the area of the low reaches of the Danube, which belong to a new culture.

Proto-Bulgarian heritage. The traditional opinion about Asiatic origins of the Proto-Bulgarians is the reason for some pieces of the material and spiritual culture from 8th to 9th century to be sought among the peoples and cultures eastwards from the Volga River. The retrospective approach, which is applied in order to achieve this goal, inevitably demands the emphasis on the easy to see similarities of some material culture elements and not on complexes or archeological cultures. Another methodological extreme is to compare by similarity archeological monuments in Bulgaria from 8th-9th century with ethnological facts found in Southern Siberia and Central Asia from 19th century now on. Because of the universality or similarity at first sight characteristic of numerous objects from different geographical and cultural areas, there is a danger of their mechanical, deliberate equalization. As a result, forms of material and spiritual culture, which have only formal resemblances, become alleged belongings of one and the same ethnos. This should explain the attempts for "identification" of the earliest Proto-Bulgarian monuments in too early times and in too remote regions in Asia. There is one more approach, which would not deserve to be discussed, if it hadn't been so much popularized and if it hadn't been presented as a new point of view and a new interpretation of out of date ideas. This approach is expressed in the "nationalization" of long time known and undisputably defined in ethnic terms cultures (The Empire of Kushan, for example), which with a wave of a hand are declared as "proto-Bulgarian". That move is based on erroneous historical interpretations and unproved hypothetical arguments for it. (compare with Bibliography in Rashev 2004: 4).

Eastwards from the Don River, considered in the Antiquity as a border between Europe and Asia,

there are a few areas that are being pointed out as the supposed proto-Bulgarians' primary fatherland. It is from there that the origin of some forms of the material culture and rituals is brought from. The most remote eastern area in this case is the Minussin valley on the upper reaches of the Yenissey river. The local culture of Tashtik (4th century B.C. – 3d century A.D.) is considered to be created by a mixture of Caucasian (Europoid) and Mongoloid subspecies, from whom the proto-Bulgarians originated. Gray pottery with polished decoration from the Hun necropolis next to Noin-Ula **1st century** in northern Mongolia (Vaklinov 1977: 25–27; Üchas 1985: 73–87) is mentioned as a probable Asian borrowing from their oldest culture. This seems probable with a view to certain similarities of the forms but the early dating of these ceramics and the missing links in time and space from Central Asia to the Danube show that we can only talk of similarities of appearance.

The steppe areas in Western Siberia and Central Asia are pointed out as the second probable region of the land of origin. Several groups of monuments have been found here, which are considered to have been preserved as remnants in the later authentic proto-Bulgarian monuments, mainly necropolises from the Saltovo Maytsk culture (Guenning, Khalikov 1964: 132–137; Dimitrov 1987: 62–63; Guenning 1989: 7–10). According to this opinion, the heritage from the Sarmats and the Alans are the gray ceramics and the custom of the putting a piece of meat in the grave; the putting of parts of a horse, wooden vessels and a wooden frame without a bottom around the deceased person is the Scythian-Sak custom; the custom of surrounding graves with stones and some ceramic forms come from Central Asia – Usun; Huns' heritage consists of strongholds with a concentric inside plan, cauldrons and some ceramic forms; Turk symbols are waist-belts with metal ornaments, the sword and stirrups (Khalikov 1981). Some of these indications are not typically ethnic and could be found in other cultures in the steppe area as well or in neighbouring ones. Therefore their categorical ethnic determination is often impossible.

With a greater degree of certainty we could accept for being an older steppe heritage some features of the late-Sarmatian funeral rituals, which have more similarities with proto-Bulgarian necropolises on the Danube banks and not with the ones on the Don and the Volga rivers: the custom of a round artificial skull deformation, the meridional orientation of the deceased, the placing of small pieces of coal, lime or limestone on the bottom of the grave, meat food, posthumous complete or partial destruction of the skeleton, a Europoid mesocranic racial type with slight Mongoloid features (Rashev 1993í: 26; Anguelova 1995). These features are also observed in the rituals of the Sarmats, who settled in the region of lower reaches of the Danube in the period 1st – 3rd century– the future territory of the Bulgarian state (Fyodorov, Polevoy, 1973: 260–263). Elements from the East in the Bulgarian waist-belt ornaments from 8th-9th century are bronze waist-belt pendants with cuttings. The earliest findings are unornamented pendants from the Kokel culture in Tuva from the first half of the 1st millennium AD. They are considered as monuments of proto-Turk type. (Savinov 1984: 22 et passim., picture 1/2). Some pendants with cuttings decorated with animal figures and geometrical ornaments originate from the Sarmat monuments in Central Asia (Maslov 1999: picture. 2/3–5). The interpretation of the animal figure and the shape of the pendant is as a whole similar to pendants found in Bulgaria, including images of griffins. Their absence in the prior East European steppe cultures should probably be explained by their being made of leather, replaced later by metal. As a whole, the use of a representative waist-belt on the dress is indisputably a remnant from the traditional steppe fashion in Eurasia, which is very well documented by different sources (Dobzhanskiy 1990).

The written sources from 6th – 7th century locate the Bulgarians and the tribes from the Bulgarian group in the East European steppe area. There are also located the funeral monuments of the Sivashkova type – secondary mound burials, the most characteristic grave requisite of which are the heraldic waist-belt and straps (Rashev 2000a:

16-36). They cease existing by the end of the 7th century, giving way to the Saltovo-Maytsk culture, which has got other funeral rituals and another type of waist-belt ornaments. The Sivashovka heritage is unknown on the lower reaches of the Danube with one exception - burial # 5 from mound III next to Madara (Rashev 1993d) independent of the fact that it has been dated by different scientists within the framework of a century almost (Rashev 2000: 71–72; 2004). The mounds funeral ritual, which in the steppes was always identified with nomadism, seems abandoned in the Danube lower reaches because of the mass and quick settlement of the proto-Bulgarians. On the other hand the heraldic waist-belt ornament style had gone out of fashion in Eastern and Central Europe and was replaced by a new one. Thus the Sivashovka heritage does not play a role in the formation of Bulgarian pagan culture, if such features of the funeral rituals like northward orientation of the corpse, the putting of meat in the graves and the brachycephalic racial type of the buried people are not taken into account. By the way these features are a continuation of the above mentioned similar features from late Sarmat mounds (primary and secondary) burials. Huns' period burials are located between the latter and Sivashovka, which we marked as Pokrovsk group and presumed they were the real forerunners of the Sivashovka type burials and because of this they could be considered as the earliest monuments of the trustworthy proto-Bulgarian culture (Rashev 1998б; 2000a: 10–15).

The case of the Pereshchepina monuments is analogical. The golden application from Vetren belongs to the Bocha-Malaya-Pereshchepina circle (Mavrodinov 1959: 81, fig. 72; Rashev 2000a: 74, table. 84/27; 2004; Stanilov 2001; 2006: from 70 on fig. 15). It is not important how this waist-belt ornaments will be defined – as Avars' or Bulgarian– because this kind of waist-belt ornaments are met neither in the culture of the first Bulgarian state nor in the culture of the late Avars.

It is traditionally accepted that the proto-Bulgarian elite used to have tight connections with the West Turk Khaghanate and that even the ruling families could have had their own Turk origin. However, on the lower reaches of the Danube some Turk monuments for the worship of the dead of the type of temples are left unknown - surrounded by a quadrangle wall, grave "small fences" with a stone statue and line of stones dug into the ground on the eastern side (remote resemblance to devtashlars) or funerals with horses under low mound embankment. On the contrary, the cult site next to Zlatnata niva and especially the pitch in the mound XXII, indicates a connection with the East European steppe from Skythian and Sarmat times. Whether it is one common feature of the "steppe" culture similar to those which have been preserved form the Bronze Age to Medieval times regardless of the ethnicity of the population and its language or this is a strong evidence of the non-Turk origin of the aristocracy is a matter of another research work after acquisition of additional data. In any case the use of foreign language patterns of culture – a Turk 12-year calendar, military and administrative terminology, personal and family names and official inscriptions in Greek language - is not always evidence of the ethnic origin of the user. On the other hand the representative monuments of a culture are not only monuments of their initiators or creators, but they are mainly part of the culture of the corresponding state unit.

Antique heritage and Byzantine culture: rupture and continuity. "Antique heritage" is very often perceived as equal to "Byzantine culture' – a late variant of the "Antique culture", where Roman culture is meant in most cases. Many authors share the idea about the considerable influence of the "Antique heritage". It is natural for the adherents of this idea to be mostly specialists in antique archeology. Bogdan Filov must be recognized as its pioneer with his remarks about the supposed Roman monuments in and next to Pliska on the occasion of the bricks with Roman military and private seals (Filov 1907; 1908). A further supporter of this theory is D. P. Dimitrov with his critical surveys on the state of the research works of the monuments, thought during the 30s and 40s to be exceptionally "proto-Bulgarian". The role of the local culture heritage is hinted in an indirect way in them. This theory is based on a hardly audible nuance for the

foreigner, which is expressed in the "reorganization" of the Bulgarian archeological science right away after 1944 on anti-proto-Bulgarian basis through critique - in many cases just and correct – mainly of works of B. Filov, G. Feher and N. Mavrodinov. A similar theory, which reaches to the Thracian culture from the pre-Roman times has recently been argued by some contemporary scientists in antique history and culture (Fol 1980; Hstory 1979: 426–429; Fol, Tacheva 1984; Nedelchev 2004). Some archeologists dealing with the medieval period insist on the direct continuity between high level "antique" (Roman and early Byzantine) culture and primitive culture of the Slavs and proto-Bulgarians. (Mikhaylov 1964; Gueorguieva1962; Mihailov 1969; Milchev 1964; 1973; 1986). The issue of the presence and influence of the local cultural heritage for the evaluation of the found cultural status from both sides of Balkan Mountains was divided in two parts. Such influence is excluded from the territory of Moesia with its abandoned cities during the 7th century (Vaklinov 1974б) and in contrast there is a supposition about a real role of the preserved Byzantine cities in Thrace after the 7th century as sources of construction and other cultural influences in the lands to the north of the mountain (Velkov 1974).

The new vision on these problems from a purely archeological point of view shows that early Byzantine culture and its older elements from the Hellenistic and Roman times because of logical reasons could not impact in a direct way and at once the formation of the culture of the Bulgarian state, both north of the Balkan Mountains (Vaklinov, 1974б), and south of it (Shtereva, Aladzhov 2000: 297–298). Analogical elements in the Bulgarian culture – mainly in the representative buildings and connected with them water-supply and sites, the production of some indisputable Byzantine pottery forms (amphorae and amphora-like pots), some jewels and ornaments - are not the product of the direct influence of the „antique heritage", but of the contemporary Byzantine culture from 8th–9th century, which has inherited and in its turn developed and modified these elements (Ovcharov 1983; 1989; Bozhilov1991б: 71–72). This influence is not direct, it is a secondary and selected borrowing of elements from the Byzantine material culture, from where separate and not connected into a system elements were borrowed (Guenchev1988: 22–23). The wider meaning of these borrowings consists in the fact that Bulgaria as whole even before the Christianization of its culture had lost touch with the traditions of the Slavonic and proto-Bulgarian fatherlands and entered the circle of the peoples, whose cultures were influenced by the old Greek-Roman civilization in its Byzantine inherited version. From such point of view the representative buildings in the auls and its perfect construction technique, water supply and sewerage systems, the baths and the production of construction ceramics should be collated to the direct influence of the Byzantine culture mainly in its manifestations in the capital, as well as in the big provincial cities such as Thessaloniki and Adrianople as well. (Rashev 2004). Realized in Bulgaria, this construction work has become a component part of the Bulgarian culture from the point of view who the initiator, who the investor and the user of these cultural forms is. As a conclusion the cultural connection Antiquity – Early Bulgarian Middle Age could be defined at the same time as a rupture and as continuity. The rupture has shown itself in the abandoning of the mass forms of found by the "newcomers" culture and the continuity – in the choice of the representative forms of this Christian in its essence culture, which had been acceptable for the pagans and did not offend their religious beliefs.

Saltovo-Mayatsk culture. Some resemblances to the Khazar Khaganate, where a significant group of Bulgarians had remained, is the reason to find resemblance between these cultures and even the principal overlapping, which on its part gives grounds to some authors to define the pagan culture of the Danubian Bulgaria as one of the variants of the Saltovo-Mayatsk one (Pletnyova 1967). This opinion is reasonably thought as incorrect (Anguelova 1982). These resemblances are expressed mainly in gray purified clay ceramics and in relation to the jugs. This ceramics form, bearing the same features in the different areas of

Saltovo-Mayatsk culture, has in the same time got its specific features in each one of them (Fodor 1977: 11–22, Taf. II, IV, VIII). It has also been noted that the pottery from the lower reaches of the Danube is quite different from that of "classical" one from Saltovo in forms and proportions of the jugs and some pots and it is totally different by the absence of the vessels, characteristic for both cultures (Flyorov 1980). We should not accentuate the resemblance of the pots with carving decoration, since they are very popular in both cultures and has the same origin in both cultures (this possibly concerns gray ceramics as well). There is one more difference between both ceramics complexes. It is expressed by the fact that in Bulgaria the Byzantine oynochoe-like jugs of the type Bakla (Crimea) and the Byzantine amphorae from 8th - 9th century, which are important part of the Saltovo-Mayatsk ceramics, have not been known. In this case this influence is expressed by the wide spreading of other forms.

The differences between these cultures become clearer in the comparison of other of their components. The westward orientation of the burials of the Saltovo-Mayatsk culture is unknown in the central part of Danubean Bulgaria. The Saltovo waist-belt ornamentation style, based on the stylization of the lotus blossom has not been adopted in Bulgaria. Direct borrowings or common sources could be seen in earrings with pendants of empty spheres strung on wire, in "earwig" amulets and in a few individual findings - bronze waist-belt ornaments, bronze mirrors, bronze amulets formed like an eagle nail. The assumptions that the fortress walls of Pliska bear the influence by the stronghold of Mayatsk and analogical monuments (Dimitrov 1987: 228–229 et passim), cannot be proved. We could rather speak about some impact from Pliska. The two cultures have obviously contacted weakly as a whole and this is one of the arguments for the lack of the archeological evidence and an argument in favour of the thesis of the several Bulgarian migration waves from Khazar Khaganat to Bulgaria. (Stanilov 1999: 80–82).

Late Avars culture. A huge amount of late Avars waist-belt ornaments, recently found in Bulgaria during uncontrolled treasure 'hunters' "excavations" ask the question about the connections and the influences between both cultures. It is matter of great importance to determine how these ornaments arrive to Bulgaria – as import, as war spoils or are they personal belongings of resettled population from the Avar Khaganate to Bulgaria. Some artifacts such as earrings with spiral-like pendants, with tucked lower end and granules and plate-like rings with imprinted ornaments as well are designated as "Avars" because of many analogical or similar findings in Avar Khaganat (Stanilov 1997a: table. IV; V). In fact they are common for both regions and from ethno-cultural point of view they are as much "Avar" as they are "Bulgarian". In connection with this the idea of one single "Danube culture community" has its firm grounds, expressed namely in the resemblances of several groups of artifacts from the material culture from the middle and lower reaches of the Danube (Kurnatowsk b 1967). More essential could be the connection between them in relation to the problem concerning the origin and spreading of the pots with carving ornaments. Their original centre of spreading in the lower reaches of the Danube and eastwards could be the territory of the Avar Khaganat in the early 8th century. The Avar "yellow pottery" in the lower reaches of the Danube is represented by only three vessels from the village of Sultana and it proves episodic contacts of the late Avar culture with this region during the late 8th century. The resemblances of some vessels (teapots) made from pure white clay from Pliska with Avar teapots speaks more in favour of common sources, than of direct impacts from one side or another.

Early Arabic (Ommeyad) culture. The blueprints of some early Arabic palaces from the Ommeyad period have been repetedly stressed as an analogy in the process of searching for architectural parallels of the representative dwelling buildings in Bulgaria. The resemblances should not be perceived as Arabic influence on the Bulgarian culture. This is evidence for common impact which the early Arabic and early Bulgarian architecture have experienced by the late Roman architectural tradition. On this occasion it has been pointed out

with grounds that the similar political and cultural circumstances in both regions have logically led to monumentalization of Arabic and Bulgarian nomad camps through the borrowing of ready architectural patterns, specialists and workrers (Miyatev 1942). The palaces of both cultures appeared in similar geographic and cultural regions: the first ones - in the outskirts of the Eurasian steppe, second ones – at the border of the Arab desert, and both of them - in the area where the Roman architectural-building tradition has left significant heritage. The general ways in the mastering and transformations of this influence had been predetermined by relatively similar level of economy, way of life and culture, by the analogical condition of military and political superiority to neighbours – factors, that caused the appearing of architectural monuments, untypical to the traditional culture of both ethnoses. The absence if direct contacts between these two culture is confirmed by total absence of Arabic dirhams (1 dirham from Preslav?), so often found in Eastern Eurpoe on the trade road from the Caucus to the Baltic Sea. Byzantium was a barrier to the Arabic penetration to the Balkan Peninsula.

A similar barrier to contacts between Bulgaria and the Kingdom of Franks was the Avar Khaganat. The only known artifact from Franks (the Carolingian period) origin is one spur fastening with undetermined location (Stanilov 1993). It could have arrived in Bulgaria either through the Avars or it could be a trace of the conflict between Bulgarians and Franks during the reign of Omurtag.

The survey shows that the material culture sources from 8th - 9th century are neither homogenous nor clear according to their strict origin. The evidence about the culture of the Slavs' and proto-Bulgarians' neighbouring tribes and peoples yet are more unsatisfactory. As a whole, independent of undisputable traditional elements as funeral rituals and dwellings, the culture from 8th - 10th century is a new phenomenon. It has preserved in spite of this the features of clearly expressed presence of two major ethnic groups – Slavs and proto-Bulgarians. Possibly beside these traditional names are hidden two inhomogeneous by their origin groups united by common or similar funeral customs, common language and name. It could include some particular and small local population groups in itself. However it is impossible to point out any form or element from the material culture, which proves the presence of this local population – "pure" or Hellenized and Romanized Thracians and Dacians, descendants of previous "Barbarian" – federates, Greeks. Both major groups have integrated the smaller ones that had been united by the Latin and/or Greek language and the religion in Byzantium until then. The absence of trace from them after the 8th century could mean that the local population has been forced to accept the religion, funeral rituality and material culture of the newcomers. On the other hand the unifying process between Slavs and proto-Bulgarians had occurred very early. It had taken place in the unification of the main forms of the material culture – dwelling, ceramics, weapons, implements of production, jewelry etc. and they lost their ethnical characteristics very quickly.

Peculiarities

Historism. One of the most characteristic feature of the Bulgarian pagan culture is its historism. The using of the 12-year Eastern calendar and the Byzantium indict system as well shows totally shaped sense of both linear and cycle time. Only at first sight there is an inconsistency. This is the lack of historical writings similar to Byzantine chronicles. Having in mind such a sense of time we may expect the presence of professional court chronicle-writers in Bulgaria. But there were none of them. The existence of a chronicle – until now undiscovered – dated in the Khans' period is assumed (Dragova 1970: 125), but to this moment the existing of such chronicle is still a hypothesis. This problem, which has been already discussed about this type of writings during the period after the Christianization, shows a probable lack of necessity for such historical writings. If for the period after the Christianization this gap can be

assumed as filled by the translations of the Byzantine chronicles (Bozhilov 1983: 25; Kaymakamova 1990: chapter. IV), for the pagan period it could be taken for granted that the necessity for such type of literature seemed to be missing. "Nominalia of the Bulgarian Khans" is a typical monument of the laconic historical writing, which does not demand details and it is a list of the rulers. Characterized in general as an "early historical description" (Stoynev 1982), in fact it is rather a short chronicle similar to the contemporary Byzantine ones (Bozhilov 1983: 15). It is this very laconic form of historical writing proved to be needed for suggesting the historical consciousness, which through mythical and real rulers support the consciousness of the tribal identity (Bilyarski 1999:25). The same laconism is characteristic of the annalistic proto-Bulgarian inscriptions, which always talk about an exact event from the reign of a ruler. In spite of the too concise form it demonstrates clearly expressed consciousness for historical memory and historical thinking as well (Beshevliev1969; Dinekov 1978: 92–93). Only the inscriptions I and II next to Madara Horseman contained, as far as it is possible to determine from their present situation, more large and more detailed descriptions and explanations of the events. That makes them similar to the style of the detailed chronicles but also to live verbal narrations. The latter is very characteristic for the Old-Turk inscriptions from the valleys of the Orkhon and the Yenissey rivers (Vaklinov 1977: 102–103). Up to now they are the only ones that go beyond the description of one event from the rule of an exact ruler and they can form a particular group for which the style of chronicles is characteristic.

Non-alphabetic and alphabetic culture. The implicit for this culture organic historism, based on the verbal narratives and memory, presupposed sooner or later either the invention of its own alphabet or the borrowing of a foreign one, aimed to record important events from its history. Founded on the border of the Greek language-alphabetic area, it was natural for Bulgaria to borrow its neighbor's alphabet. Unlike the Avars and Khazars, Bulgarians made their own pagan culture written. This is one of the reasons for its consolidation during the clashes with the neighbouring and enemy Christian culture and for its ability to turn into a Christian one without losing its own national features. The Greek written tradition in Bulgaria facilitated the later quick transition to written Slavonic language. From the point of view of either presence or lack of this important sign, the pagan culture is divided into periods: Non alphabetic - (the end of 7th – early 9th century) and Alphabetic (early 9th – 864).

Bulgarian, not proto-Bulgarian (Bulgar). A lot of authors from the past and contemporary ones define the pagan period culture as a proto-Bulgaria due to the significant role of this ethnos in the state. In different periods the evaluation oscillates from the description as a culture of old settled population to variant of a nomadic one. Another quite incorrect evaluation is expressed in the idea of its being united and homogenous from the point of view of the presumption for the common Turk origin of the proto-Bulgarians. As any popular and often used term the combination of words "proto-Bulgarian culture" sometimes is used without any explanation of its strict meaning. From its first appearance in the G. Feher's article in the "Hyperion" literary magazine in 1923 until nowadays it is used to designate both the genuine proto-Bulgarian monuments for which this expression fits totally (e.g. necropolises) and the representative monuments of the culture arts from the first Bulgarian state pagan period. In many research works, dedicated to the architectural monuments of Pliska, Madara and Preslav they are determined as "proto-Bulgarian fortress walls", "proto-Bulgarian palaces", "proto-Bulgarian pools", "proto-Bulgarian baths and water-supply systems". Here monuments are meant which have not been rooted in the traditional proto-Bulgarian culture. Even despite the undisputable connection between the proto-Bulgarian ruling elites and the buildings in Pliska, the monuments of proto-Bulgarian culture go surpasses the narrow ethnic frames, because they are monuments of the Bulgarian state representative culture. This was how the pioneers of Pliska excavation and research F. Uspenskiy and

K. Škorpil conceived things. When the results from the first excavations were published they did not use neither "proto-Bulgarian culture" nor "proto-Bulgarian monuments".

Unity and duality. Homogenous in its common characteristic and in mass forms of the material culture in the area of the spiritual culture and funeral rituals the Bulgarian pagan culture is dual and where we differentiate a Slavonic and a proto-Bulgarian component. On its part the proto-Bulgarian component cannot be thought as something homogenous. From the point of view of its bearers' social status and of the different ethnic elements we can speak of two groups of proto-Bulgarian cultures in the composition of proto-Bulgarians – the one belonging to the ruling elite and the culture of the population of middle and lower social status. (Rashev 1994б). As it had been represented in Eastern Europe until 7th century, respectively in both groups of monuments – Malaya Pereshchepina and Sivashovka. While the people's cultural forms are expressed relatively well, the culture of the aristocracy is less known. Monuments for worshipping the dead and the only found funeral of an aristocrat next to Kabiyuk for the time being give some basic points for its shapes. It is high time to make a difference between the representative and mass culture, which has to be analogical to the domestic idea for the social stratification, described in the Malamir's inscription: Khan, boils, bagains – people.

Culture and ethnos. In its basic shapes the material culture and the funeral rituals form a unity in the whole lower reach of the Danube area. (Dimitrov 1985: 131–132). It is termed by the Bulgarian archaeologists and historians as either "Old Bulgarian" or as "the culture of the First Bulgarian State" (Bozhilov 1972; 1973; Vaklinov 1977 etc.). The usage of these terms is contrary to the statement of some Romanian archaeologists and historians, who either named this culture "proto-Romanian" or ignore its ethnic features and belonging to Bulgarian state through its identification with geographical names like „Dridu", „Balkan-Danubean ", „Carpathian- Danubean". The position of objective foreign scientists speaks in favour of the Bulgarian specialists. (Fyodorov, Chebotarenko 1967; Hilzerovna 1970; Fyodorov, Negrusha 1979; Fiedler 1992). In this case we should speak of the pagan culture of the First Bulgarian State in its three main areas: between the Danube and the Balkan Mountains, north of the Danube and south of the Balkan Mountains. There are clear traces from two major ethnic groups in it – Slavs and proto-Bulgarians. The composition of these groups was not homogenous, there were other ethnic group as well, but the latter can not be identified by the material culture or funeral ritual data. The relative percentage of the local Greek and Latin language population north and south of the river Danube is unknown. In that period the language was not a significant ethnic determinant. Much later, after the end of the First Bulgarian State in its northern territories will appear a Latin-Slavonic speaking population with its own ethnic name. There are not enough distinct marks to speak about regional variants; and it is even less possible for these variants to acquire an ethnic characteristic. In these three regions – between the Danube and the Balkan Mountains, north of the Danube and south of the Balkan Mountains – the necessary criteria are not found.

Cultural and political unity of the Eastern Balkans. Circa the middle of the 9th century a material culture was created in the lands between the Carpathians, the Rhodope mountains, the Black sea and the area between the Morava river and the Shar mountains, which is unique in its basic features - mass dwellings, ceramics, economy. That became possible due to the centralized political power within this area, which established stability and caused material prosperity. The old cultural unity known from the times of the Thracians, Romans and early Byzantium was restored in this region partially and in new material forms. It was the result of the successful territorial expansions of the Bulgarian state in Byzantine territories. After the final conquest of the Bulgarian lands in 1018 this unity disappeared and was replaced by the entrance of the Byzantine material culture forms, including the Second Bulgarian State territory.

Prematurely stopped border culture development. This culture was created and existed for almost two centuries on the border between paganism and Christianity, so it can be described as border culture, same as the Bulgarian culture was after the Christianization, when Bulgaria became the northern border of the *Pax Christiana.* (Guenchev 1988: 15). This border position is the reason for the strong pressure, which the neighouring Byzantine Christian culture exercised on it in different ways and manners. The border position is the reason for its transformation from pagan to Christian long before its major shapes being turned into models for multiplication, development and variations. For this reason this culture created unique patterns like masonry in the auls and the stone-carved horseman of Madara. They appeared suddenly, without initial patterns and evolutionary development, mature, lofty-styled patterns, which did not become a basis for development and did not turn into a cultural standard. There was no specific artistic style, no serial production of fine arts monuments. For this reason the representative forms of culture were quickly abandoned and forgotten. If we use the Spengler's culture-civilization sequence idea this culture does not turn into civilization, it does not mange to reach totality, maturity and stability of its representative forms.

Paganism and Christianity. As it was shown with the examples of non-Christian amulets, which acquired popularity during the 10th century (III.1c, vol. LXXXVIII–XCI), the old pagan superstitions for protection against the forces of evil were still quite alive in the 1st century AD. They had been visualized through borrowing images – human and animal ones – from the Byzantine small repoussage. These superstitions had not been strong enough to cause a restoration of the pagan gods, but they settled permanently in the consciousness of the new Christians. The pagan antique culture was remembered in the following centuries as well and it left a clear trace in many literary monuments. In 11th-12th century, in the conditions of a temporarily cut state tradition, in Bulgaria the popularity of the apocrypha rose sharply through the translations of Byzantine books or through the writing of new ones. Besides the writings of purely apocalyptical character, there were such in whose texts appeared historical motives and persons, including such from the pagan period. The best example of this is „The Ascension of Isaiah", also known as Bulgarian apocrypha annals (Ivanov 1970: from 273 on.; Old Bulgarian Literature 1: 294–299; 3: 39; Ivanov S. 1989; Kaymakkamova 1990; 2003; Tapkova, Miltenova 1996: 195–206; Turilov 1995). Defined in the latest research works as "quasi-historical annals" of the type of "early-historical description", which stands on the border between the myth and the historic legend (Mollov 1997: 29, 50), the annals remains for the time being the only attempt during the Medieval period to present the history of the First Bulgarian state, including its pagan period. It was represented selectively and laconically, but in a relatively correct way, talking about three main subjects: the origin of the Bulgarians, pagan religion and attitude to the „Greek Kingdom" (Kaymakamova 2003: 428–429). The author characterizes this period as a time when the Bulgarians were "pagans and real infidels and abode in great dishonour".He does not reproach and does not judge. He satisfies himself with the statement only. What is more, he does not hide the most characteristic feature of the relations between Bulgaria and Byzantium of that time, pointing out that the Bulgarians "always were enemies of the Greek Kingdom for many years ". Historical-mythological characters of the tsars Slav and Ispor (Isperikh-Asparukh) are presented as creators of mounds, cities, fortresses and ramparts, their reign – as time of material prosperity and military victories. Among the pagan rulers, besides Slav and Ispor, the reign of Izot was described, "who ruined tsar Ozia from the East with his warriors and Goliath, the Frank from the sea". Identified usually with Krum, this ruler should rather be identified with Omurtag (Beshevliev 1982: 43–44; Tapkova, Miltenova: 1996: 200 and note 17; Rashev 2005a: 68–70) – the ruler, who is acceptable for the author of the annals, from the point of view of his peaceful policy towards Byzantium. The Positive characteristics of the all three pagan rulers is supported by the long continu-

ity of their reign – correspondingly 119, 172 and 100 years and 3 three months.

There are plenty of remains from the pagan notions in the Bulgarian traditional culture. The analyses of the folklore material from the point of view of the information contained in them about pre-Christian religious beliefs and mythopoetic characters and events displays amazing diversity and undisputable pagan grounds of a large group of folklore monuments (Kaloyanov 1979; 1995; 2000). Even if they do not always seem convincing, the direct comparisons between the folklore topics and characters on the one hand, and images from early Middle Ages with possible mythoreligious pagan (shaman) content, on the other, it is clear that these topics and characters represent a predominantly pagan view of life (Gueorguieva, Iv. 1983). In its undividable totality they form the Bulgarian "folklore paganism". But every close connection and identification with the period 7th - 9th century faces the impossibility for dating the folklore materials before the 14th century as well as the fact that there are universal non-Christian realities in them, which could be of different origin. The direct connection between motifs and topics from the folklore and supposed "doubles" from the pagan times (Venedikov 1987) should be accepted as a relative and not proved enough statement (Stoynev 1984: 113), which will remain as such until the uncovering of eventual original medieval monuments. Hypothetical and unproved are the attempts to realte folkloric and ethnographic materials to monuments of fine arts from the early Middle ages, which are represented as visual illustration of unremembered folklore or pagan religious images (Sefterski 1981; 1992; Juhas 1981; 1985: 405 passim.; Moroz 1980; 1981; 1991; Markov 2001).

A significant part of the people's beliefs, customs and rituals have also got obviously expressed pagan layer, many elements of which could originate from pre-Christian times. The complete and conscientious registration of them (Marinov, D. 1981) and analyses from the point of view of their mythological essence (Gueorguieva Iv. 1983; Venedikov, 1983; 1987), reveals the ancient character and the probable early medieval origin of many elements. The ritual loafs of bred, decorated with the symbol "epsilon with two spears" (Beshevliev 1986: 17–20 table. I/2), which is known from pagan times, is the clearest indication of such probability. A lot of pagan experience have been infiltrated in the cult to the Christian saints (Gueorguieva, Iv. 1983: 184 passim). Due to the universal character of many of these elements it is difficult to divide proper Slavonic, proto-Bulgarian and local pagan features.

Contemporary superstitions and magical practices – relicts from the 7th - 9th century paganism exist in the mode of life and consciousness of the nowadays Bulgarians as well.

LIST OF TABLES

TABLE 1. Early Slavonic monuments from the lower reaches of Danube from the second half of the 6th to beginning of the 7th century. 1. Selişte. 2. Chernat. 3. Balta Verde 4. Ipoteşti. 5. Balta. 5. Ciurel. 6. Kăndeşti. 7. Sârata-Monteoru. 8. Veliki Gradac. 9. Kladovo. 10. Gamzigrad. 11. Vrav (Dorticum). 12. Lom (Almus). 13. Kozloduy. 14. Harlets (Augusta). 15. Yakimovo. 16. Valchidram. 17. Krivina (Iatrus). 18. Novgrad. 19. Starmen. 20. Veliko Tarnovo. 21. Ryahovo (Appiaria). 22. Nova Cherna. 23. Malak Preslavetz (Nigriniana-Candidiana). 24. Potpina-Kaleto 25. Silistra (Dorostol) 26. Dervent. 27. Tropeum Traiani. 28. Cernavodă, (Axiopolis). 29. Piatra Frecăţei. 30. Capidava. 31. Beroe. 32. Troesmis. 33. Dinogeţia. 34. Niculiţel. 35. Bolgrad. 36. Tulcea (Egysus). 37. Independenţa. 38. Ibida. 39. Histria (Histria). 40. Konstanţa (Tomis). 41. Mangalia (Calatis). 42. Goleşti 43. Voyvoda. 44. Tushovitsa. 45. Rish. 46. Lyulikobvo. 47. Cabile 48. Stara Zagora (Augusta Trajana). 49. Rupkite (Karassura). 50. Plovdiv (Philipopolis). 51. Simeonnovgrad (Constantia). 52. Lyubenovo. 53. Kyustendil (Pautalia) (according to Rashev 2000a, table 85/1 and Angelova, Koleva 2000, table 9).

Table II. Archeological monuments from the northeastern part of the Balkan Peninsula dating back to the middle and the second half of the 7th century A. Settlements and necropolises of the early Slavonic culture of Popina-Dzhedzhovi Lozya (Popina-Dzhedzhova vineyards) I.: 8 Nalbant . 13. Popina-Dzhedzhova lozya I. 17.Satu Nou. 18. Garvan-Staretsa. 19. Staro Selo. 20. Khan Krum 21. Vinitsa . B. Earth made fortification sites. I. Little earth made rampart. II. Southern rampart in Bessarabia. III. Earth made camp in the at Niculiţel. IV. Pliska . V. Rampart around Galaţ. C. Single and mass findings of coins second half of the 7th century. 1. Scultu. 2. Obârşeni Vaslui. 3. Voineşti. 4. Bereziny – Iaşi. 5. Udeşti. 6. Galaţ. 7. Tulcea – museum 8. Valea Teilor. 9. Piua Petri. 10. Topolu. 11. Histria 12. Konstanţa (Tomis). 14. Mangalia (Calatis). 15. Varna (Odessos) 16. Nessebar (Messemvria).

TABLE III. Niculiţel. Earth made camp. Plan (according to Škorpil 1918).

TABLE IV. The territory of Danubean Bulgaria from circa 665 to 864.

TABLE V. The East end of the border-line rampart of Erkessia (according to Škorpil 1892 with supplemental work by the author of this text). 1. Monuments 1. Erkessia rampart. 2. Roman and early Byzantine

settlement Deultum. 3. Byzantine settlement Develt from 6 – 10 century. 4. Byzantine customs (IX – X century.). 5. Basilica with three naves. 2. Location of the Byzantine customs and the basilica and of the graves around them (According to Yordanov 1992).

TABLE VI. West end of the border-line rampart Erkessia 1. Monuments: 1. Rampart Erkessia. 2.Roman travel station Arzus. 3. Early Byzantine fortress (Constantia?) in Assara area. 4. Old river-bed of Maritsa river. 5. Barrow Deve-Bargan (according to Rashev 1993a). 2. Fortress (Constatia?) in the locality of Assara. Plan (According to Aladzhov 1997).

TABLE VII. Inside fortification lines. 1. The big Rampart in Dobrudzha and the Little Rampart and the Stone rampart that are situated beside it. 2. The rampart between Ryahovo (A – The Roman fortress of Appiaria) and Tutrakan (B – The Roman fortress of Transmarisca).

TABLE VIII. Specifics of the natural geography of Northeastern Bulgaria of our days. 1. The Pliska Plain and the neighbouring geographic regions (according to Marinov 1943). Map symbol legend: 1. Steppe. 2. Grass plain. 3. Broad-leaved forest. 4. Mountains. 5. Pass. 2. Schematic geological profile of the fortification area of Pliska taken from North to South (according to Evstatiev 1983). Map symbol legend: 1. Contemporary soil layer. 2. Carbonate horizon. 3. Loess soil. 4. Old soil. 5. Loam with dust and sand. 5. Sand loam with fine gravel. 7. Sand. 8. Old marly. 9. Marly (horizontal proportion 1:50 000, vertical proportion 1:100). Situation of the probe taking: C1 – North line of the earth made fortification; C2, C3 – Palace complex; C4 – South line of the earth made fortification.

TABLE IX. Pliska Plain and the monuments until the 7th century with early medieval earth made fortification. Legend: 1st – 4th century – antique roads. Monuments: 1. Pliska . 2. The fortress beside Voyvoda village. 3. Travel station. 4. Bridge.

TABLE X. Pliska. Stratigraphy and approximate dating of the cultural layers around the southern wall of the Inner Town of Pliska (according to Dimitrov, Ya., 1993; 1994a with supplemental work by the author of this text).

TABLE XI. Pliska. Period I.2. (wooden and earth made buildings). Monuments: 1. Inner earth made fortification. 2. Double wooden wall. 3. Moat Achpi- Hendek. 4. Northeastern block. 5. Southern eastern block. 6. Southwest block. 7. Northwestern block. 8. Kaffar-dere spring. Legend: 1. Traces of settlements 8th – middle of 9th century. 2. Mound. 3. Spring.

TABLE XII. Pliska. Disposition of the traces of wooden sites in the centre of the Inner City with reference to the later stone buildings (according to Rashev 1993b with additional material).

TABLE XIII. Pliska. Round wooden building west from the Throne Hall. Plan (according Rashev, Docheva 1989). Legend: 1. Paved path. 2. Brick pave.

TABLE XIV Pliska. Round wooden building west from the Throne Hall. Plan 1. Plan reconstruction of this storey of the building. 2. Reconstructed general view and longitudinal section profile (according Rashev, Docheva 1989).

TABLE XV. Pliska. Round wooden building within the Citadel. Plan of the disposition of the wooden pillars. Legend: 1. Imprints of pillars in the filling of the pits. 2. Pits without imprints from pillars. 3. Pillars and pits under later stone buildings.

TABLE XVI. Pliska . Round wooden building within the Citadel. 1. Reconstructed view of the northern entrance. 2. Reconstructed longitudinal section profile.

TABLE XVII. Pliska. Remains of wooden sites. 1. Such situated under the foundations of site # 32 in the Outward Town. 2. Such situated between the Throne Hall and the Palace Church.

TABLE XVIIa. Pliska. Partly researched wooden sites situated in East-Southeast direction from the pagan temple in the Citadel.

TABLE XVIII. Pliska. One jurta (nomad house) in the shape of the digit 8, half of its length sunken in the land according to its original design. Legend: 1. Ash. 2. Small pieces of coal. 3. Humus. 4. Grey-black earth with ash and small pieces of coal on the floor of the dwelling. 5. Pure yellow clay. 6. Cultural strata 10 – 11th century. 7. Debris from the construction process . 8. Animal bones in strata #4. 9. The floor of the dwelling and the terrain around has been burnt to turning red 10. Small imprints of stakes in the soil.

TABLE XIX. Pliska. Northeastern block. 1. Semi-dugout houses within later built living and production housing complex "Site # 31 ". 2. Dwelling I. 3. Dwelling II (according to Mikhaylov 1955; 1963).

TABLE XX. Pliska. Northeastern block. 1.The settlement existed before the building of the Large Basilica and monastery (nunnery) around it. Monuments: 1 – 13. Dwellings – semi-dugouts, pits and surface dwellings. 14. Cross-shaped building. 15. Large Basilica. 16, 17. Wells. 2. Dwelling # 5. 3. Dwelling # 3 (According Georguiev 1993). Legend: 1. Dwellings from 8th – the middle if 9th century. 2. Pits 10th – early 11th century. 3. Trenches for wooden fences.

TABLE XXI. Pliska. Northeastern block. Part of the settlement in north direction from the site #31 (according to Vassilev 1993, place not quoted). Legend: 1. Dwellings from the first half of the 9th century. (?). 2. Dwellings dating back after the middle of the 9th century. 3. Bread baking ovens.

TABLE XXII. Pliska. Southeastern block (according to Stanilov, Dimitrov 2001). Legend: 1. Researched direction of trenches for wooden fences. 2. Unexplored direction of wooden fences 3. Later dwellings . 4. Early dwellings. 5.Pits.

TABLE XXIII. Pliska. Southwestern block. 1. Part of the settlement in the southwestern block. Legend: 1. Late (Dwellings after the middle of 9th century). 2. Early dwellings (until the first half of the 9th century) 2, 3. Dwellings ## 2, 3 (according to Balabanov 2004).

TABLE XXIV. Varbyane. Early medieval bi-ritual necropolis [two religion] 1 – 4: Pottery; 5, 6, 8 – 10: Bronze; 7 – Bone.

TABLE XXV. Pliska. Period I.3 and period I.4 (without the churches). Monuments: 1 – 5. Water supply pipe systems. 6. Pagan temple ? (church # 3). 7. Building 32. 8. Kaffar-dere spring. Legend: 1. Spring . 2. Church 3. Stone Building. 4. Mound. 5. Errected stones (devtashlars (errected stones)) 6. Roads. 7. Water supply pipe systems. 8. Column.

TABLE XXVI.Pliska. Building techniques, materials, constructions and architecture details (of the fortress walls, of the Throne Palace and of the Small Palace according to Škorpil 1905).

TABLE XXVII. Pliska. Period I.3: Masonry in the centre before the fire. Monuments: 1. Round wooden building. 2. Round wooden building. 3. The palace of Khan Krum. 4. Bath and water reservoir. 5, 6. Tunnels .

TABLE XXVIII. Pliska. Buildings from the period before the fire. 1. The palace of Khan Krum (according to the author). 2. Water reservoir and bath. 3. Reservoir and bath after some innovations (according to Gueorguiev 2004).

TABLE XXIX. Pliska. Period I.4. Masonry in the centre after the fire to the building of the wooden wall citadel 1. Throne Hall. 2. Bath and water reservoir. 3. Pagan temple. 4. Water reservoir with two cameras. 5. Round bath. 6. Three part building – I Period. 7-14. Furnaces for melting of non-ferous metals. 15. Long subterranean tunnel. 16-20. Short subterranean tunnels. Legend: 1. Subterranean tunnels. 2. Furnaces for melting of non-ferous metals.

TABLE XXX. Pliska. Defensive elements of the stone fortress. 1.Eastern gate (According to Škorpil 1905b). 2. Southern gate (according to Boyadzhiev 1981). 3. Western gate (according to Mikhaylov 1974). 4. Northern gate (According to Škorpil 1905b). 5. Gallery (poterna) of the western wall of the fortress (according to Antonova, Vitlyanov 1985). 6. Northeastern round tower. 7. Northern five corner tower of the eastern wall of the fortress (According to Škorpil 1905b).

TABLE XXXI. Pliska. Arched underpass in the foundation of the southern fortress wall. 1. View of the bricked up passageway near to the inner side of the foundation. 2. Remains of the passageway with brick foundations for wooden pillars in front of the inner side of the foundation (according to Zakhariev 1976 with supplemental work by St. Stanilov and by the author of this text).

TABLE XXXII. Pliska. Throne Hall. 1. Plan of the foundations. 2. Plan reconstruction of the storey. 3. An attempt for spatial reconstruction.

TABLE XXXIII. Pliska. Buildings before the erection of wooden wall citadel. 1. Pagan temple. 2. Three part building. 3. Water reservoir and bath. 4. Water reservoir. 5. Water reservoir.

TABLE XXXIV. Pliska. Constructions after the erecting of the wooden wall citadel. 1. Throne Palace. 2. Pagan temple. 3. Three part building. 4. Building B4. 5. Foundation of round wooden building. 6. Bath and water reservoir. 7. Two part water reservoir. 8. Round bath. 9. Three part building..

TABLE XXXV. Pliska. Buildings before the erection of the brick wall citadel (1 – 3). 1. Building B4. 2. Two part building. 3. Two part building. 4. Citadel – southern gate. 5. Citadel western gate. 6. Foundation of a round wooden building. 7. Bath. 8. Both parts of the living house sections in the palace.

TABLE XXXVI. Pliska. Constructions built after the erection of brick wall citadel (phase 1). 1. Throne Palace. 2. Pagan temple. 3. Water reservoir – second period. 4, 5. Two part buildings. 6 – 9. Subterranean tunnels 10. Brick wall of the Citadel.

TABLE XXXVII. Pliska. Constructions built after the erections of the brick wall citadel (phase 2). 1. Throne Palace. 2. Pagan temple. 3. Water reservoir. 4. Bath 5. Both parts of the Small Palace. 6, 7. One part buildings. 8. „Boyar House". 9. Pagan temple. 10. Citadel's brick wall 11. Subterranean tunnel.

TABLE XXXVIII. Pliska. Constructions built after the erection of the brick wall citadel. 1. Pagan temple. 2. „Boyar House". 3a, b. One part buildings in the northeastern corner of the citadel.

TABLE XXXIX. Pliska. The Palace complex circa 850. 1. Throne Palace. 2. Pagan temple. 3. Reservoir. 4. Bath. 5. Small Palace. 6, 7. One part buildings. 8. Guard room. 9. Guard room and the foundation of a staircase. 10. The Citadel's brick wall. 11. „Boyar House". 12. Pagan temple. 13. Subterranean tunnel. 14`. Foundations of columns.

TABLE XL. Pliska. Stone buildings in the Outer settlement. 1. Building # 32. 2. Pagan temple (?). 3. Church, built up on the foundations of the earlier (?) building. 4. Cross shaped building under the foundations of the Large Basilika. Plan reconstruction: a – according to Totev 1984; b – according to Georgiev 1993.

TABLE XLI. Pliska. Supposed development of the settlement territory and of the fortification for the period I.1 – I.4.

TABLE XLII. Preslav. Location of the constructions form the Pagan Period. 1. General plan: 1. Fortress of the aul (nomad camp) on Ticha river (originally Inner town) 2. Citadel. 3. Additional construction to the inner fortress. 4. Outer fortress wall (Inner town). 5. Additional construction to the citadel. 6, 7. Pagan temples. 8. Water supply pipes from the Tunessets area. 9. Water supply pipes "Guertsa". 10. Necropolis (?) In the Oda Bakhche area. 2. Citadel: 1. Palace. 2. Palace? 3. Dwelling. 4. Bath. 5. Administrative building.

TABLE XLIII. Preslav. Inner fortress (aul). I. Aul. II. Citadel. III. Supplemental constructions to the aul. IV. Additional building to the citadel. Buildings: 1. Main Palace. 2. Dwelling Palace?. 3. Dwelling. 4. Bath. 5. Administrative building. 6. Water supply pipes from the Tunessets area 7. Water supply "Guertsa". 8. Pagan temple.

TABLE XLIV. Preslav. Defense constructions on the fortress' walls. Originally inner fortress: 1. Southern gate and southeastern round tower (according to Ivanova 1959; Ignatov 1959). 2. Eastern gate (according to Ovcharov 1985). 3. Aul's northern gate (according to Aladzhov, Zh. 1985). 4. Northern gate of the supplemental building (according to Miyatev 1965). 8. Frontal tower of the supplemental building. Inner fortress: 5. Southern gate. 6. Bastion on the northern fortress wall (according to Rashev 1985в). 7. Northern gate (According to Totev 1973).

TABLE XLV. Preslav. Monuments of the civil architecture. 1, 2. Palace (according to Vaklinov 1977). 3. Complete plan of the same palace (according to Vassileva 1985). 4. Dwelling near to the southern entrance of the citadel. 5. Bath. 6. Southern entrance of the citadel (according to Ovcharov et al. 1991).

TABLE XLVI. Preslav. Civil and religious buildings. 1. Administrative building (according to Vassileva 1985). 2. Pagan temple in the Outward Town on the Rumska river bank (according to Totev, Bonev

1992). 3. Pagan temple near to the southern gate of the Outward town. 4. The same temple, turned into church (according to Gospodinov 1918).

TABLE XLVII. Preslav. Pagan temple, turned into church. Original blueprint of Y. Gospodinov (State Archive – Shoumen, Ф. 789К, оп. 1, а. е. 22, л. 1).

TABLE XLVIII. Preslav. Pottery from the Pagan Period. 1, 3. Accidental findings in the Outward Town. 2.Oda Bakhche area. 4. Semi-dugout house situated by the pagan temple on Rumska river bank.

TABLE XLIX. The fortification near to Khan Krum village. 1. Earth made fortification. 2. Wooden wall 3. Stone fortress. 4. Bath. 5. Dwelling . (According to Antonova, Dremsizova 1981; Balabanov 2004a with supplementel work and corrections by the author of this text).

TABLE L. Stone fortress near to Khan Krum village. Plan (according to Antonova, Dremsizova 1981).

TABLE LI. Other auls. 1. Drastar (nowadays Silistra). Plan (according to Anguelova 2003). 2. Marcianopolis. Amphitheatre. Plan of the amphitheatre with parts of the fortress wails (according to Petrov, T. 1967). 3. Păcuiul lui Soare (according to Diaconu, Vîlceanu 1972).

TABLE LII. Madara. Disposition of the buildings and of other facilities from the pagan period. 1. Plan of the sector around the rock bas-relief: 1. Rock bas-relief. 2. Temple under Daul taš. 3. Complex northwards from the rock bas-relief. 4. Early Byzantine fortress. 5. The spring near to the *Golyamata peshtera* (The Big Cave) 6. „Religious" water pool. 2. Pagan temple and church under Daul taš. 3. „Religious" water pool. 4. Complex northwards from the rock bas-relief.

TABLE LIII. Madara. Buildings around the rock bas-relief and Kalugueritsa village. 1. Temple under Daul taš (according to Mavrodinov 1959; Vaklinov 1977). 2. Temple and buildings under Daul taš (according to Balabanov 1992a). 3. Temple under Daul taš (according to Miyatev 1965). 4. Kalugieritsa. Main building (according to Feher 1934). 5. Kalugueritsa. Temple (according to Balabanov 1992b).

TABLE LIV. Stone sacrificial altars from Northeastern Bulgaria. 1. Disposition of the stone sacrificial altars: 1-4. Pliska. 5. Dlazhko . 6-8. Silistra. 9. Tervel. 10. Sarnets. 11. Hitovo . 12 – 14. Kamen Bryag. 2 – 4. Rocky altars near to Kamen bryag (according to Škorpil 1891). 5. Pliska.

TABLE LV. Stone sacrificial altars. 1, 2. Silistra. 3. Slavonic sanctuary (?) near city of Montana . 4 – 6. Pliska.

TABLE LVI. Stone sacrificial altars. 1. Hitovo. 2. Dlazhko 3. Sarnets. 4. Tervel 5. Pliska (Regional Historic Museum – Varna).

TABLE LVII. Earth made defensive fortifications. 1. Pliska. 2. Preslav. 3. Drastar. 4. Kabiyuk. 5. Novi Pazar. 6. Camp. 6a. Ruzhitsa. 7. Wells. 8. Alekovo. 9. Polkovnik Cholakovo. 10. Khan Krum. 11. Rish. 12. Karnobat. 14. Lyulin. 14. Ryahovo - Tutrakan. 15. Dunavets – west. 16. Dunavets – East. 17. Malak Preslavĺts. 18. Popina – Kaleto. 19. Big rampart. 20. Ramparts on the Black sea coast. 21, 22. Ramparts on the ridge of the Eastern Balkan Mountain. 23. The border-line rampart of Erkessia.

TABLE LVIII. Early Medieval necropolises in pagan plain of lower reaches of Danube. 1. Necropolises with cremation (Slavonic). 2. Bi-ritual [Two religion] necropolises (Protobulgarian) (according to Fiedler 1992).

TABLE LIX. 1. Settlements and necropolises in Devnya lowlands and Varna. 1. Settlement, situated near to the antique amphitheatre of Marcianopolis. 2. Necropolis Devnya - 2. 3. Necropolis Devnya - 1. 4. Settlements near Sugar Refinery 5. Settlement near to the PVC factory. 6. Necropolis Devnya -3. 7. Settlement to Razdelna village. 8. Settlement in the Byalata Voda area which is near Razdelna. 9. Settlement in Aramiyata area. 10. Settlement in the Manastirishteto area near to the town of Beloslav. 11. Settlement near to mountain hut „Zvezditsa". 12. Settlement near to the village of Topolite. 13. Settlement in the Tumbite area, Vladislavovo region. 14. Necropolis Varna - 3. 15. Necropolis Varna - 1 (Manometer factory). 16. Settlement in "G. Petleshev" housing complex. 17. Settlement in M. Ivanov housing complex. 18. Settlement in Vazrazhdane housing complex". 19. Necropolis Varna - 2. 20. Settlement in the area of the monastery in the Teke-karaach area. 21. Grave finding (Necropolis?) in Shashkana locality. 22. Asparukh's rampart. 23. Antique Odessos and the Roman thermae (according to Fiedler 1992, Beilage 2b).

TABLE LX. Settlements in the Northeastern Bulgaria 1. Settlement and necropolis near Nozharevo. 2. Settlements on the Black sea coast situated from cape Emine to the Danube delta: 1-3. Varna. 4. Balchik. 5. Topola. 6-8. Shabla 9. Corbu. 10. Şase Martie. 11. Histria – Capul Viilor (according to Rashev 1997). 3. Settlement and necropolis near by Kyulevcha village. 4. Settlemet near Zhilino.

TABLE LXI. Populated areas in the lower reaches of Danube during the Early medieval period 1. During VIII – circa 850 century. 2. Second half of IX – early XI century. (according to Fiedler 1992 with supplements by the author).

TABLE LXII. main kinds of dwellings VIII – circa IX century. 1. Nozharevo, dwelling # 1 (according to G. Atanassov unpublished excavation documents). 2. Popina – Dzhedzhovi lozya dwelling # 4. 3. Popina – Dzedzhovi lozya dwelling #. 2 (According to Vazharova 1965). 4. Bukov – Tioka dwelling #. 17 (according to Comşa 1978). 5. Garvan, dwelling # 29. 6. Garvan, dwelling #. 19 (according to Vazharova 1986).

TABLE LXIII. Pliska. Pots for moulding of non-ferrous metals from Mound # XXXIV (according to Stanilov).

TABLE LXIV. Pliska, the Citadel. Brick furnaces for melting of non-ferrous metals.

TABLE LXV. Waist-belt decorations. 1. Razdelna, grave # 13. 2. Karamanite grave # 15. 3., 5. Zlatare. 4. Kamenovo. 6, 7. Private collection – Varna. 8, 14. Velino. 9. Regional Historic Museum – Varna. 10. Vazovo. 11, 12. Northeastern Bulgaria. 13. Preslav (different proportions).

TABLE LXVI. Waist-belt decorations. 1-11, 13-17. Northeastern Bulgaria (according to Totev, Pelevina 2005). 12. National Institute of Archeology with Museum at the Bulgarian Academy of Sciences (accordng to Stanilov 2006). 18-23. Kabiyuk, grave under Mound # 4.

TABLE LXVII. Waist-belt decorations. 1. Ňrastika. 2, 4, 5, 13. National Historic Museum - Sofia. 3. Sultana, grave # 104. 6 – 9.Regional Historic Museum – Varna. 7.Regional Historic Museum – Vratsa. 8. Histria – Capul Viilor, accidental finding. 10. Harlets. 10a, 10б. National Institute of Archeology with Museum. 11. Izvoru, grave # 304. 11a. Collection "Allianz Bulgaria" – Varna. 12. Collection possessed by Mr. E. Kossev 14. Collection possessed by Mr. E. Marinov. 15. Smirnenski (different proportions).

TABLE LXVIII. Waist-belt ornaments. 1.Regional Historic Museum – Shoumen. 2 – 4, 6 – 13. Private collection – Varna. 5. Nozharevo, grave # 173. 14. Former Yugoslavia Republic of Macedonia. 15, 16, 19, 20.Regional Historic Museum – Varna. 17. Ritual site. 18. Blaskovo (different proportions).

TABLE LXIX. Waist-belt decorations. 1, 1a. Nessebar, grave near to St. Sofia Church at the Big Bishopric. 2, 3, 5. National historic museum - Sofia. 4. Devnya-3, grave # 56. 6. Sultana, grave # 61. 7. Unknown location. 8 – 12, 17. Private collection – Varna. 13. Collection owned by Mr. E. Marinov. 14. Sokolare. 15. Preslav. 16. Collection owned by Mr. E. Kossev (different proportions).

TABLE LXX. Waist-belt decorations. 1 – 3, 5 – 10, 12, 17. Private collection – Varna. 4. Hitovo - 2, grave # 50. 11. Izvoru, grave # 7. 13.Babovo, grave # 52. 14, 15. Historic Museum – Dobrich. 16. Sokolare. 18. Collection possessed by Mr. E. Marinov. 18A. Unknown location. 19. Okorsh. 20. Nozharevo, grave #173 (different proportions).

TABLE LXXI. Waist-belt decorations. 1-3. Pliska, settlement near the Large Basilika 4. Preslav. 5.Presselka. 6. Varna, Necropolis in Troshevo block. 7. Hitovo-2, grave # 50. 8. National historic museum - Sofia. 9.Regional Historic Museum – Shoumen (different proportions).

TABLE LXXII. Bronze buckles and bronze pendants. 1, 4. Razdelna, grave # 58. 2. Private collection – Varna. 3. Bdintsi, grave #31. 5. Izvoru. 6. Sultana, grave # 61. 7. Izvoru, grave #319. 8. Devnya-3, grave #101. 9. Devnya-3, grave # 89. 10. Kyulevcha, grave # 80-2. 11. Pliska, Settlement near by The Large Basilika 12. Sultana, grave # 26. 13. Razdelna, accidental finding. 14. Regional Historic Museum – Dobrich. 15. Pliska, round building 1981. 16.Regional Historic Museum – Varna (different proportions).

TABLE LXXIII. Bronze (1 – 10, 12-15) and iron (11, 16 – 21) waist-belt pendants 1. Bdintsi, grave # 43. 2. Khan Krum. 3. Novi Pazar, grave # 11. 4. Kyulevcha, grave # 80-2. 5. Pliska, Settlement next to The Large Basilika 6. Pliska, site # 31. 7. Pliska, underground passage of Krum's Palace. 7a. Madara. 8. Devnya - 3, grave #145. 9. Nozharevo, grave # 28. 10. Preslav-3, grave# 6. 11. Nozharevo, grave 119. 12. Izvoru, grave # 147. 13. Kyulevcha, grave # 80. 14. Razdelna, grave # 29. 15. Razdelna, grave # 79. 16. Kyulevcha, grave # 11. 17. Devnya-1, grave # 75. 18. Histria, grave # 138. 19. Babovo, grave # 48. 20. Histria, grave # 93. 21. Bdintsi, grave # 164 (different proportions).

TABLE LXXIV. Waist-belt requisites. 1. Nozharevo, grave # 15. 2. Pliska. 3 – 6. Tabachka. 7. Nozharevo. 8. Devnya-3, grave # 86. 9, 14. Private collections – Varna. 10. Regional Historic Museum – Varna. 11. Sultana, grave 82. 12. Sultana, grave 104. 12a. Preslav-3, grave 8. 13. Pliska, Settlement next to The Large Basilika 15, 16, 18, 20, 21. Kyulevcha, grave # 80-2. 17. Devnya-3, grave # 51. 19. Bdintsi, grave # 31 (different proportions).

TABLE LXXV. Waist-belt applikues from 10th century with schematic anthropomorphic and zoomorphic figures (different proportions).

TABLE LXXVI. Torques and bracelets. 1, 2. Izvoru, grave # 49. 3. Stoykani, grave # 1. 4, 6. Razdelna, grave # 5. 4a. Dibich , grave # 11. 5, 7. Satu Nou - 1. 8. Sultana, grave # 81 (different proportions).

TABLE LXXVII. Bracelets and tablets for bracelets. 1, 2. Harsovo. 2-5, 7-12. Northeastern Bulgaria, accidental findings. 6. Cherna, grave 3 (different proportions).

TABLE LXXVIII. Earrings – round. 1, 2.Novi Pazar, grave # 40. 3. Bdintsi, grave # 78. 4. Kyulevcha, grave #80. 5. Bdintsi, grave #53. 6, 7. Devnya-1, grave # 10. 8. Devnya-3, grave # 33. 9. Devnya-3, round mass grave. 10, 11. Nozharevo, grave #103. 12. Nozharevo, grave #107. 13. Nozharevo, grave #52. 14. Nozharevo, grave # 110. 15. Nozharevo, grave # 124. 16. Nozharevo, grave # 173. 17. Razdelna, grave # 1a. 18. Razdelna, grave # 1. 19. Razdelna, grave # 7. 20. Razdelna, grave # 24. 21. Razdelna, grave #69. 22. Razdelna, grave # 99. 23. Razdelna, grave # 156. 24 26. Razdelna, grave # 195. 27. Razdelna, grave # 202. 28-31. Razdelna, next to the graves. 32. Garvanl, grave # 2. 33. Garvan-1, grave # 9. 34 Garvan-1, grave # 34. 35. Garvan-1, grave # 47. 36. Garvan-1, grave # 48. 37. Garvan-1, grave #59. 38. Blaskovo, grave # 38. 39. Babovo, grave 24. 40. Babovo, grave 39. 41. Dolni Lukovit, grave # 11. 42. Dolni Lukovit,

grave # 20. 43, 44. Dolni Lukovit, grave # 23. 45. Dolni Lukovit, grave # 43. 46. Galiche-2, grave # 72. 47. Histria, grave # 218. 48, 49. Sultana, grave # 6. 50. Sultana, grave # 10. 51. Sultana, grave # 17. 52. Sultana, grave # 41. 53. Sultana, grave # 49. 54. Nozharevo, grave # 110. 55. Sultana, grave 59. 56, 57. Sultana, grave # 90. 58. Sultana, grave # 91. 59. Sultana, grave # 95. 60. Sultana, grave # 98. 61. Sultana, grave # 99. 62, 63. Sultana, grave # 118. 64. Sultana, grave # 127. 65-67. Sultana, grave # 177. 68. Izvoru, grave #35. 69. Izvoru, grave # 48. 70. Izvoru, grave # 50. 71. Izvoru, grave # 93. 72. Izvoru, grave # 123. 73. Izvoru, grave # 133. 74. Izvoru, grave # 163. 75. Izvoru, grave # 167. 76. Izvoru, grave # 135. 77. Izvoru, grave # 177. 78. Izvoru, grave # 178. 79. Izvoru, grave # 206. 80. Izvoru, grave # 247. 81. Izvoru, grave # 250. 82. Izvoru, grave # 257. 83. Izvoru, grave # 296. 84, 85. Izvoru, grave # 350. 86-88. Obârşia nou. 89. Frăteşti (different proportions).

TABLE LXXIX. Earrings with monolithic cast pendants (1-7), with pendants (7a – 25, 29) and round frames of different shape (26-28, 30-47). 1. Razdelna, кв. 36, next to grave # 76. 2. Razdelna, aside from the graves. 3, 4. Sultana, grave # 82. 5, 6. Sultana, grave # 177. 7. Bdintsi, grave # 258. 7a. Obârşia nou. 8. Nozharevo, grave # 215. 9. Nozharevo, grave # 41. 10. Nozharevo, grave # 63. 11, 12. Nozharevo, grave # 118. 13. Devnya-3, grave # 145. 14. Bdintsi, grave # 93. 15. Satu Nou-1. 15a. Frăteşti. 15б. Hitovo-2, grave # 62. 16. Satu Nou-1, grave # 6. 17. Satu Nou-2, grave # 47. 18, 19. Sultana, grave # 66. 20. Nova Cherna. 21 – 23. Starmen. 23a. Dibich, grave # 41. 24. Odartsi. 25. Gigen? (Regional Historic Museum - Pleven). 26.Novi Pazar, outside of the graves. 27, 28. Kyulevcha, grave #70. 29. Kyulevcha, grave # 19. 30. Devnya-1, grave # 10. 30a, 30б. Dibich, # grave 41. 31, 32. Devnya-3, grave # 149. 33 – 35. Razdelna, outside of the graves. 36. Razdelna, grave # 97. 37. Razdelna, grave # 79. 38. Satu Nou-1. 39. Bdintsi, grave #121. 40. Devnya-3, grave # 109. 41. Devnya-3, grave # 149. 42. Devnya-3, round shaped mass grave. 43. Razdelna, outside of the graves. 44. Babovo, grave # 38. 45. Nozharevo, grave # 107. 46. Blaskovo, grave # 38. 47. Garvan-1, grave # 67 (different proportions).

TABLE LXXX. Earrings with small loops and granules. 1. Devnya-3, round mass grave. 2, 3. Babovo, grave #52. 4. Izvoru, grave # 25. 5. Izvoru, grave # 177. 6. Izvoru, grave # 248. 7. Izvoru, grave # 257. 8, 9. Sultana, grave # 95. 10. Obârşia nou. 11. Sultana, grave # 41. 12. Izvoru, grave # 55. 13, 14. Izvoru, grave # 87. 15. Izvoru, grave # 99. 16. Izvoru, grave # 109. 17, 18. Izvoru, grave # 133. 19. Izvoru, grave # 135. 20, 21. Izvoru, grave # 175. 22, 23. Izvoru, grave # 183. 24. Izvoru, grave # 191. 25, 26. Izvoru, grave # 199. 27, 28. Izvoru, grave # 218. 29. Izvoru, grave # 244. 30. Izvoru, grave # 259. 31, 32. Izvoru, grave # 292. 33, 34. Obârşia nou. 35. Sultana, grave # 83. 36. Izvoru, grave # 276. 37, 38. Izvoru, grave # 337. 39. Izvoru, grave # 356. 39a. Izvoru, grave # 67. 40, 41. Obârşia nou. 42, 43. Izvoru, grave # 357. 44. Izvoru, grave # 323. 45. Izvoru, grave # 290. 46, 47. Izvoru, grave # 252. 48. Izvoru, grave # 248. 49. Izvoru, grave # 191. 50. Izvoru, grave # 165. 51. Izvoru, grave # 117. 52. Izvoru, grave # 125. 53. Izvoru, grave # 109. 54. Izvoru, grave # 179. 55. Izvoru, grave # 35. 56-58. Cirnoji, grave # 3. 58a. Izvoru # 113. 59. Stoikani, grave # 3. 60, 61. Obârşia nou. 62. Sultana, grave # 131. 63, 64. Sultana, grave # 111. 65. Sultana, grave # 31. 66, 67. Sultana, grave # 10. 68-80. Obârşia nou. 81. Sultana, grave # 83. 82, 83. Sultana, grave # 135. 84. Izvoru, grave # 11. 85. Izvoru, grave # 17. 86, 87. Izvoru, grave # 24. 88. Izvoru, grave # 32. 89. Izvoru, grave # 93. 90. Izvoru, grave # 49. 91. Izvoru, grave # 90. 92. Izvoru, grave # 119. 93. Izvoru, grave # 104. 94. Izvoru, grave # 101. 95. Izvoru, grave # 105. 96. Izvoru, grave # 92. 97, 98. Izvoru, grave # 245. 99. Izvoru, grave # 260. 100. Izvoru, grave # 276. 101. Izvoru, grave # 290. 102. Izvoru, grave # 293. 103, 104. Izvoru, grave # 322. 105. Izvoru, grave # 323. 106. Izvoru, grave # 356.

107, 108. Izvoru, grave # 334. 109. Dibich, grave # 40. 110. Divdyadovo housing complex in Shoumen – the centre (different proportions).

TABLE LXXXI. Earrings formed as new moon, decorated with cast pendants and with additionally attached pendants that are accordingly made either of one element or have composite structure. 1. Razdelna, grave # 212. 2. Starmen, site # 79. 3. Devnya-3, grave # 55. 4, 5. Divdyadovo- the centre. 6. Devnya-3, grave # 149. 7, 8. Garlitsa, grave # 21. 9. Razdelna, destroyed grave. 10. Razdelna, grave # 212. 11. Razdelna, grave # 24. 12. Dolni Lukovit-1, grave # 12. 13. Satu Nou-2, grave # 4. 14-16. Sultana, grave 14. 17. Sultana, grave 28a. 18. Sultana, grave 95. 19. Sultana, grave # 106. 20, 21. Sultana, grave # 158. 22. Dolni Lukovit, grave # 3. 23, 24. Cherna, grave # 3. 25. Nozharevo, grave # 34. 26. Galiche-2, grave # 73. 27. Hitovo-2, grave # 60. 28. Nozharevo, grave # 85. 29. Nozharevo, grave # 29. 30. Kyulevcha, grave # 89. 31.Novi Pazar, grave # 23. 32. Devnya-3, round shaped mass grave. 33, 34. Satu Nou-1. 35. Nozharevo, grave # 99. 36. Histria, grave # 156. 37. Sultana, grave 66. 38. Devnya-3, round grave. 39. Nozharevo, grave # 215. 40. Nozharevo, grave # 99. 41. Histria, grave # 218. 42. Hitovo-2, grave # 60. 43, 44. Bdintsi., grave # 194. 45. Devnya-3, grave # 111. 46, 47. Sultana, grave # 66. 48. Sultana, grave # 45. 49, 50. Sultana, grave # 5. 51. Sultana, grave # 7. 51a, б. Izvoru, grave # 31. 52, 53. Sultana, grave # 20. 54. Sultana, grave # 286. 55. Sultana, grave # 127. 56. Sultana, grave # 52. 57-59. Sultana, grave # 127. 60, 61. Sultana, grave # 158. 62. Izvoru, grave # 359. 63, 64. Izvoru, grave # 360. 65. Sultana, grave # 143. 66. Izvoru, grave # 90. 67, 68. Izvoru, grave # 198. 69. Garvan-1, grave # 69. 70. Varna-1, destroyed grave. 71. Nozharevo, grave # 2. 72. Sultana, grave # 143. 73. Izvoru, grave # 231. 74. Razdelna, grave # 69. 75, 76. Sultana, grave # 17. 77-81. Obârşia nou. 82, 83. Bdintsi, grave # 63. 84. Bdintsi, grave # 78. 85. Razdelna, grave # 4. 86, 87. Sultana, grave # 158. 88. Razdelna, outside the grave. 89. Sultana, grave # 64 (different proportions).

TABLE LXXXII. Rings with big tablets, cast and stamped. 1, 1a. Pliska. 2, 2a, 2б. Matnitsa housing complex in Shoumen 3, 3a. Unknown location 4. Mirovtsi. 5. Varbyane, grave # 4. 6. Dalgopol. 7.Novi Pazar, grave # 42. 8. Brestovac (Serbia). 9. Vidin (different proportions).

TABLE LXXXIII. Rings with small tablets, stamped. 1. Pliska, Settlement next to site 31. 2, 3. Pliska, Settlement next to The Large Basilika 4. Hitovo-2, grave # 60. 5. Kyulevcha, grave # 25. 6. Dolni Lukovit, grave # 33. 7. Nozharevo, outside of the graves. 8. Pliska, Palace centre. 9, 10. Starmen. 11-18. Izvoru, graves ## 52, 90, 90, 229, 248, 248, 41, 322. 19-22. Sultana, graves ## 41, 82, 83, 158. 23-33. Obârşia nou. (different proportions).

TABLE LXXXIV. Beads from metal (1-21) and glass (22-82). 1. Devnya. 2. Nozharevo, grave # 71. 3. Nozharevo, grave # 99. 4. Obârşia nou. 5. Nozharevo, grave # 84. 6. Sultana, grave # 7. 7. Sultana, grave # 59. 8. Sultana, grave # 7. 9. Obârşia nou. 10. Nozharevo, grave # 171. 11. Nozharevo, grave # 99. 12. Sultana, grave # 7. 13. Sultana, grave # 59. 14. Histria, grave # 128. 16. Histria, grave # 198. 17. Kyulevcha, grave # 20. 18. Divdyadovo, grave. 19. Razdelna. 20. Garvan-1, grave # 36. 21. Dolni Lukovit, grave # 43. 22. Kyulevcha, grave # 78. 23. Kyulevcha, grave # 9. 24. Nozharevo, grave # 95. 25. Garvan-1, grave # 24. 26. Sultana, grave # 81. 27. Obârşia nou. 28-30. Izvoru, grave # 123. 31. Izvoru,

grave # 109. 32. Izvoru, grave # 132. 33. Izvoru, grave # 123. 34. Izvoru, grave # 132. 35. Obârşia nou. 36. Bdintsi, grave # 121. 37. Bdintsi. 38, 39. Nozharevo, grave # 99. 40. Nozharevo, grave # 100. 41. Castelu. 42. Razdelna, grave # 28. 43. Razdelna, grave # 70. 44. Razdelna, grave # 192. 45. Obarsia nou. 46. Garvan-1, grave # 83. 47. Sultana graves ## 5, 6, 10, 14, 17, 59, 75, 81, 82, 118, 143. 48. Dolni Lukovit, before the excavations. 49. Obârşia nou. 50. Nozharevo, grave # 99. 51. Kyulevcha, grave # 9. 52. Bdintsi, grave # 50. 53. Bdintsi, grave # 49. 54. Bdintsi, grave # 50. 55-57. Nozharevo, grave # 171. 58, 59.Novi Pazar. 60. Bdintsi, grave # 55. 61. Nozharevo, grave # 99. 62. Nozharevo, grave # 84. 63. Izvoru. 64-68. Obârşia nou. 69. Sultana, grave # 83. 70. Izvoru, grave # 108. 71. Izvoru, grave # 103. 72. Bdintsi, grave # 121. 73, 74. Sultana, grave # 83. 75-77. Izvoru, grave # 108. 78. Izvoru, grave # 133. 79. Izvoru, grave # 356. 80, 81. Obârşia nou. 82. Izvoru, grave # 123 (different proportions).

TABLE LXXXV. Medallions and amulets made of bronze, copper and iron. 1. Devnya. 2. Izvoru, grave # 113. 3. Sultana, grave # 14. 4-11. Obârşia nou. 12. Collection ZPAD-Bulgaria – Varna. 13, 14. Unknown location . 15. Babovo, grave # 39. 16. Bdintsi, grave # 55. 17. Unknown location . 18.Novi Pazar, destroyed grave. 19. Sultana, grave # 14. 20, 21.Novi Pazar, out of the graves. 22. Nozharevo, grave # 216. 23. Sultana, grave # 81. 24. Sultana, grave # 11. 25. Satu Nou-1. 26-28. Unknown location (different proportions).

TABLE LXXXVI. Small bells, buttons and fibulas from bronze, copper and iron. 1. Obârşia. 2. Razdelna, grave # 162. 3. Bdintsi, grave # 33. 4. Bdintsi, outside of the graves. 5. Dolni Lukovit, grave # 43. 6. Histria, grave # 105. 7. Nozharevo, grave # 99. 8. Izvoru, grave # 42. 9. Izvoru, grave # 8. 10. Nozharevo, grave # 133. 11, 12. Izvoru, grave # 243. 13. Razdelna, кв. W/12. 14. Obârşia. 15. Bdintsi, grave # 249. 16. Pliska, Devetashlari group 48. 17. Sultana, grave # 37. 18. Sultana, grave # 124. 19. Pliska, Devetashlari group 48. 20. Pliska, Devetashlari group 19. 21, 22. Bdintsi, grave # 49. 23, 24. Unknown location , private collection, B. Totev. 25.Novi Pazar, grave # 16. 26. Bdintsi, grave # 58. 27. Devnya-3, grave # 119. 28. Obârşia nou. 29. Sultana, grave # 131. 30. Sultana, grave # 135. 31. Sultana, grave # 131. 32-36. Obârşia nou. 37. Izvoru, grave # 49. 38. Obârşia nou. 39.Novi Pazar, grave # 6. 40, 41. Obârşia nou. 42. Sultana, grave # 14. 43. Divdyadovo – Necropolis. 44. Sultana, grave # 5. 45. Izvoru, grave # 101. 46, 47. Blaskovo, grave # 48 (different proportions).

TABLE LXXXVII. Cloth applique and toilet-sets (mirrors and tweezers) 1. Satu Nou-1. 2. Garvan-1, grave # 16. 3, 4, 5. Hitovo-2. 6. Satu Nou-1. 7. Garvan-1, grave # 49. 8. Topola, grave # 378. 9. Kyulevcha. 10. Kyulevcha, grave # 89. 11. Unknown location . 12. Hitovo-3, grave # 22. 13. Sultana, grave # 20. 14. ?. 15. Cherna, grave # 3. 16. Private collection, unknown location (different proportions).

TABLE LXXXVIII. Male faces stamped on objects from 10th century. 1-3, 5, 7 – 9, 11 – 23. Bulgaria. 4, 6, 10. Former Yugoslavian Republic of Macedonia (different proportions).

TABLE LXXXIX. Amulets-horses with human heads 1. Nivyanin 2, 3. Lom. 4. Ostrov. 5. Sinyo Bardo.

6., 7. Varna. 8. Hissar. 9. Vratsa. 10. Vidin. 11. Vratsa. 112. Dragovishtitsa. 134. Szentes (Hungary). 14. Zovik (FYROM). 15. Prilep. 16. ? (M 1:1).

TABLE XC. Amulet-horses with human heads and horsemen figures 1 – 3. Historic Museum Shoumen. 4. Bradartsi. 5. Chirikovets. 6. National Archeologic Museum – Sofia. 7 – 15, 17-19. Northeastern Bulgaria. 16, 20. Republic of Moldova. 21. Yakimovo (different proportions).

TABLE XCI. Amulets with pictures of horsemen, crosses and symbol "epsilon with two spears". Northeastern Bulgaria (different proportions).

TABLE XCII. Iron tinders. 1. Bdintsi, grave # 31. 2. Babovo, grave # 38. 3. Razdelna. 4. Razdelna, grave # 170. 5. Garvan, grave # 79. 6. Canlia, grave # 4. 7. Babovo, grave # 43. 8. Histria, grave # 239. 9. Izvoru, grave # 180. 10. Babovo, grave # 41. 11. Babovo, grave # 15. 12. Nozharevo, grave # 49. 13. Nozharevo, grave # 15. 14. Kyulevcha, grave # 80-18). 15. Yuper, grave # 1. 16. Kyulevcha, grave # 44. 17. Kyulevcha, grave # 80. 18. Sultana, grave # 78. 19, 20. Castelu. 21. Pliska, Devetashlari group 25. 22. Obârşia nou. 23. Sultana, grave # 121. 24. Kyulevcha, grave # 80-19. 25. Dolni Lukovit, grave # 4. 26. Sultana, grave # 12. 27. Nozharevo, grave # 17. 28. Khan Krum (different proportions).

TABLE XCIII. Instruments of production and locks made from bones (1-3) and iron (4-25). 1-3. Pliska, Settlement next to The Large Basilika 4. Devnya-1, grave # 45. 5. Kyulevcha, grave # 67. 6. Yuper, grave # 9. 7. Kyulevcha, grave # 84. 8. Obârşia nou. 9. Razdelna, grave # 190. 10, 11. Obârşia nou. 12. Izvoru, grave # 198. 13. Sultana, grave # 62. 14-16. Hitovo-3, grave # 18. 17. Razdelna. 18, 19. Razdelna, grave # 202. 20. Izvoru, grave # 108. 21. Izvoru. 22, 23, 25. Razdelna, grave # 120. 24. Kyulevcha, grave # 22 (different proportions).

TABLE XCIV. Rings for spindle, hair-ring, small mattocks. 1. Bdintsi, grave # 15. 2. Kyulevcha. 3, 4. Popina-Dzedzhovi lozya, dwelling # 2. 5. Garvan-1. 6. Razdelna, grave # 114. 7. Pliska, Settlement in Asasr Dere, dwelling 2. 8. Sultana, grave # 6. 9. Sultana. 10. Sultana, grave # 83. 11. Obârşia nou. 12. Izvoru, grave # 23. 13. Izvoru, grave # 35. 14. Izvoru, grave # 163. 15. Razdelna, grave # 140. 16. Izvoru, grave # 280. 17. Razdelna, grave # 170. 18. Devnya-1. 19. Nozharevo, grave # 171. 20. Razdelna, grave # 195. 21. Satu Nou-1. 22. Popina-Dzedzhovi lozya, dwelling 23. Sultana, grave # 122. 24. Izvoru, grave # 28. 25. Izvoru, grave # 49. 26. Izvoru, grave # 32. 27. Izvoru, grave # 73. 28. Izvoru, grave # 79. 29. Izvoru, grave # 83. 30. Izvoru, grave # 93. 31. Izvoru, grave # 256. 32-37. Pliska, Settlement situated next to the Large Basilica (different proportions).

TABLE XCV. Bone needle-cases. 1 – 7.Novi Pazar. 8. Kyulevcha, grave # 55. 9. Nozharevo, grave # 110. 10, 11. Izvoru, grave # 55. 12. Izvoru, grave # 125. 13. Izvoru, grave # 137. 14. Izvoru, grave # 140. 15, 16. Izvoru, grave # 255. 17. Izvoru, grave # 135. 18. Izvoru, grave # 57. 19. Sultana, grave # 44. 20.Novi Pazar, grave # 38. 21. Obârşia nou. 22. Sultana, grave # 81. 23. Sultana, grave # 133. 24. Izvoru, grave #

99. 25. Izvoru, grave # 113. 26. Izvoru, grave # 123. 27. Izvoru, grave # 24. 28. Izvoru, grave # 123. 29. Izvoru, grave # 35. 30. Izvoru, grave # 53. 31. Obârşia nou. 32. Izvoru, grave # 54. 33. Izvoru, grave # 90. 34. Izvoru, grave # 93. 35. Izvoru, grave # 113. 36. Izvoru, grave # 117. 37. Izvoru, grave # 142. 38. Izvoru, grave # 145. 39. Izvoru, grave # 163. 40. Izvoru, grave # 178 (according to the author, different proportions).

TABLE XCVI. Bone made needle-cases 1-5.Novi Pazar. 6. Izvoru. 7.Novi Pazar. 8. Izvoru. 9. Sultana. 10. Obârşia nou. 11, 12. Izvoru. 13. Sultana. 14. Izvoru. 15. Cirnoji. 16-18. Izvoru. 19. Castelu. 20-22. Obârşia nou. 23. Izvoru. 24. Sultana. 25-27. Izvoru. 28. Hitovo-2. 29. Dolni Lukovit-1 (according to Grigirov 2007).

TABLE XCVII. Krassen. Weapons and horse armor from a destroyed grave.

TABLE XCVIII. Sabers and swords. 1. Novi Pazar, grave # 33. 2. Shoumen area. 3. Cherencha. 4. Nova Byala reka. 5.Novi Pazar. 6. Northeastern Bulgaria? 7. Picture of a sword on a stone block from Pliska (according to Yotov 2004).

TABLE XCIX. Arrow-heads (1-5), spear-heads (7-9) and a dagger (6). 1. Nozharevo, grave # 10. 2. Kyulevcha, grave # 80. (Yotov 2004). 3. Topola, grave # 13. 4. Hitovo-2, grave # 49. 5. Bdintsi, grave # 31. 6. Razdelna, grave # 31. 7. Razdelna, accidental finding. 8. Sini vir, grave with cremation # 9. Novi Pazar, grave # 33. 10. Krassen, destroyed grave # (according to Yotov 2004).

TABLE C. Bone appliqués for bow (1 – 4) and iron arrow-heads (5 – 9). 1, 2.Novi Pazar, grave # 33. 3. Pliska, Small Palace. 4. Odartsi. 5. Topola, grave # 2. 6. Topola, Settlement. 7. Topola, Settlement. 8. Yuper, grave # 63. 9. Pliska (according to Yotov 2004).

TABLE CI. Iron axes (1-5), bridles (6, 7), psalia (8) and spurs (9, 10). 1. Krassen, destroyed grave. 2. Nozharevo, grave # 10. 3. Krassen, grave # 7. 4. Kyulevcha, grave # 66. 5.Novi Pazar, grave # 27. 6. Kyulevcha, grave # 80. 7. Krassen, destroyed grave. 8. Odartsi. 9, 10. Kyulevcha, grave # 80 (According to Yotov 2004).

TABLE CII. Siege machines and facilities during the Antiquity and the Middle Ages. 2. Ram. 3. Crow with a box. 4. Ram. 5. Catapult (according to Atanasov et al. 1958).

TABLE CIII. Stirrups. 1. Northeastern Bulgaria. 2. Pernik. 3. Markovo. 4, 5. Dobroplodno. 6, 7. Krassen, destroyed grave. 8. Northeastern Bulgaria (according to Yotov 2004).

TABLE CIV. Stirrups. 1 –3, 6. Bozhurovo. 4, 5. Dibich, grave # 20 (ďî Yotov 2004).

TABLE CV. Objects made of bone: buckles (1, 2), little horns (3-5, 7-9), tablet (6), counter (11) č knucklebones (12-25). 1. Kyulevcha, grave # 55. 2. Pliska, Krum's Palace. 3.Novi Pazar, grave # 2. 4. Kyulevcha, grave # 31. 5. Kyulevcha, grave # 55. 6.Novi Pazar, grave # 33. 7. Kyulevcha, grave # 66. 8. Cherna, grave # 5. 9. Nozharevo, grave # 13. 10. Kyulevcha. 15, 19. Bdintsi, grave # 33. 16, 11-14, 16-18. Pliska, Settlement at The Large Basilika 20-23. Kyulevcha, grave # 7. 24. Pliska, round building 1981. 25. Khan Krum (different proportions)

TABLE CVI. Wooden buckets, iron parts of buckets (1-7) and a part of a copper pot (8). 1. Nozharevo, grave # 15. 2. Obârşia nou. 3, 6. Devnya-1, grave # 58. 6a. Dibich, grave # 20. 4, 5, 7. Hitovo-2, grave # 18. 8.Novi Pazar (different proportions).

TABLE CVII. Wooden buckets, iron parts of buckets 1. Devnya-3, accidental findings. 2. Nalbant. 2a. Razdelna, grave # 102. 3, 5. Bdintsi, grave # 76. 4. Kyulevcha, grave # 67. 6, 7. Bdintsi, among the artifacts from the Necropolis. No data. 8. Cherna, grave # 8 (different proportions).

TABLE CVIII. Pottery from group AI and AII. 1. Satu Nou-2. 2. Yuper, grave # 24. 3. GArlitsa. 4. Babovo, grave # 48. 5. Garvan-1, grave # 11. 6. Babovo, grave # 43. 7-9. Popina-Dzedzhovi lozya. 10. Huissarya. 11. Simeonovgrad (Constantia). 12.Plovdiv.

TABLE CIX. Pottery from group AIII – the development of the decorations and the shape of the mouth.

TABLE CX. Pottery from group B. Jugs and pitchers (different proportions).

TABLE CXI. Pottery from group B. Collective findings of pitchers from the north sector of the underground passage of Khan Krum's Palace (proportion 1:4).

TABLE CXII. Pottery from group B. Amphora - like pots. 1. Histria, grave # 109. 2. Devnya-3, grave # 23. 3. Devnya- 3, grave # 38. 4. Devnya-1, grave # 13. 5. Sultana, grave # 45. 6. Devnya-3, grave # 51. 7. Sultana, accidental finding. 8. Sultana, grave # 158 (по Fiedler 1992, proportion 1:4).

TABLE CXIII. Pottery from group B. Pots and basins. 1.Novi Pazar, grave # 10. 2. Histria, grave # 200. 3.Novi Pazar, grave # 34. 4. Histria grave # 198. 5. Targovishte, grave # 5. 6.Novi Pazar, grave # 40. 7. Targovishte, grave # 8. 8.Novi Pazar, grave # 5. 9. Razdelna, grave # 219. 10. Devnya-3, grave # 49. 11. Targovishte, accidental findings. 12. Razdelna, grave # 65. 13. Kyulevcha, grave # 40 (according to

Fiedler 1992, proportion 1:4).

TABLE CXIV. Pottery from group B. Cups. 1-10. Topola (according to Anguelova et al. 1998). 11. Castelu. 12. Blandiana. 13. Izvoru (different proportions).

TABLE CXV. Pottery from group B. Big jugs, cauldrons and cups. 1, 2. Mound XXXIII. 3. Devnya. 4. Topola. 5, 6. Bukov. 7. Yuper (different proportions).

TABLE CXVI. Pottery from group B. Amphora from the south sector of Khan Krum's Palace underground passage.

TABLE CXVII. Pottery from group C. Jugs with one handle, wine vessel and pots with handles. 1. Nozharevo. 2.Novi Pazar. 3. ? 4, 5, 7. Pliska.8. Hitovo. 9, 10. Izvoru.

TABLE CXVIII. Pottery from group C. Amphora-like pots. 1 – 3. Devnya-3, graves ## 54, 19, 51. 4 – 6. Sultana, graves ## 113, 81, 82. 7 – 9. Devnya-1, graves ## 82, 3, 5. 10 Devnya-3, grave # 51a (according to U. Fiedler 1992, proportion 1:4)

TABLE CXIX. Pottery from group D. A part of a set pottery vessels found in the underground passage of Khan Krum's Palace (according to Rashev 2004).

TABLE CXX. Relative chronology of the waist-belts ornaments and requisites.

TABLE CXXI. Relative chronology of the jewelry.

TABLE CXXII. Objects with relative dating from the Necropolis next to Novi Pazar (according to Stanchev, Ivanov 1958).

TABLE CXXIII. Graves from Necropolises situated southwards from the river Danube. 1-3, 5-8. Kyulevcha. 4. Nozharevo. 9, 10. Ňopola.

TABLE CXXIV. Graves from Necropolises situated southwards from the river Danube. 1. Novi Pazar. The original look of the grave is reconstructed. Grave # 33. 2-4. Nozharevo.

TABLE CXXV. Kabiyuk, Mound 4. Grave of a Protobulgarian aristocrat.

TABLE CXXVI. Ĕass graves. 1. Kyulevcha. 2. Devnya-3.

TABLE CXXVII. Funeral repast monuments. 1. Devtashlars (erected stones) in the Pliska plain and earthy defensive constructions: A – Pliska. Б – Kabiyuk . В –Novi Pazar. Г – Stan. 2 – 7. Devtashlars (erected stones) from group # 48.

TABLE CXXVIII. Pliska. Funeral rwith monuments for worship of the dead.. 1, 2. Mound # XXXIV (according to Škorpil 1905з). 2. Mound XXXIII (according to Gueorguieva 1955 with supplements by the author).

TABLE CXXIX. Pliska – West, Mound # XXII. Pit funeral past construction.

TABLE CXXX. Cult pagan complex next to Zlatna Niva. 1. Fence – trench. 2, 3, 4. Round ditch. 5. Devtashlars (erected stones). 6. Sole stone.

TABLE CXXXI. Madara. Rock bas-relief with inscription next to (according to Feher, 1928).

TABLE CXXXII. Professional and amateur sculpture works. 1. Garvan. 2, 4. Pliska. 3. Khan Krum.

TABLE CXXXIII. Devnya. Limestone model of jurta (nomad house) (proportion 1:1).

TABLE CXXXIV. Sculptured objects made of bone. 1-5. Preslav. 6 Pliska. 7. Republic of Macedonia. 8, 10. Silistra. 9. Kyulevcha. (different proportions).

TABLE CXXXV. Objects made of bone (1, 3), clay works (2). 1, 3. Novi Pazar, grave # 33. 2. Madara (different proportions).

TABLE CXXXVI. Pottery from group B with plastic ornaments. 1, 4. Bdintsi 2. Dolni Lukovit. 3. Histria. 5, 7. Kyulevcha. 6.Novi Pazar. 8. Pliska.

TABLE CXXXVII. Drawings-graffiti. 1, 3. Pliska. 2, 4. Preslav.

TABLE CXXXVIII. Drawings-graffiti. 1, 3. Preslav. 2, – 9. Pliska.

TABLE CXXXIX. Drawings-graffiti 1, 4, 5, 9, 11. Pliska. 2, 3, 6 – 8, 10. Preslav.

TABLE CXL. Figures of Bulgarians in Byzantine miniatures (with darker contour). 1 – 3. Menologium of emperor Basil II (11th century.). 4. Joan Skilica Chronicle, illustrated Madrid Copy (12 – 13 century.).

TABLE CXLI. The inscription in Hambarli (according to Škorpil, Nikov 1931).

TABLE CXLII. Columns with and without inscriptions in Greek language 1. Pliska, area Vezir Tepe. 2. Kahn Omurtag's column from Chatalar (next to nowadays village Khan Krum, Shoumen district). 3. Khan Omurtag's column, St. 40 Martyrs church, town of Veliko Tarnovo. 4. Column from Syuleymankyoy (nowadays village of Sechishte, Novi Pazar district).

TABLE CXLIII. Marble column with inscriptions in Greek language. It is located in the outskirts of Kaspichan

TABLE CXLIV. "Nominalia of the Bulgarian Khans" in "Hellenic and Roman Chronicle" – Russian version, Moscow copy from 16th century.

TABLE CXLV. Symbols on stone blocks from Pliska (1-8) and Preslav (9). 1. Khan Krum's Palace. 2. Throne Hall. 3. Small palace. 4. Pagan temple in the Citadel. 5. Three section Bath. 6. Pagan temple on the West from the Throne Hall 7. „Boyar house". 8. Fortress walls in Pliska. 9. Fortress walls in Preslav (Inner town).

ТАБЛА

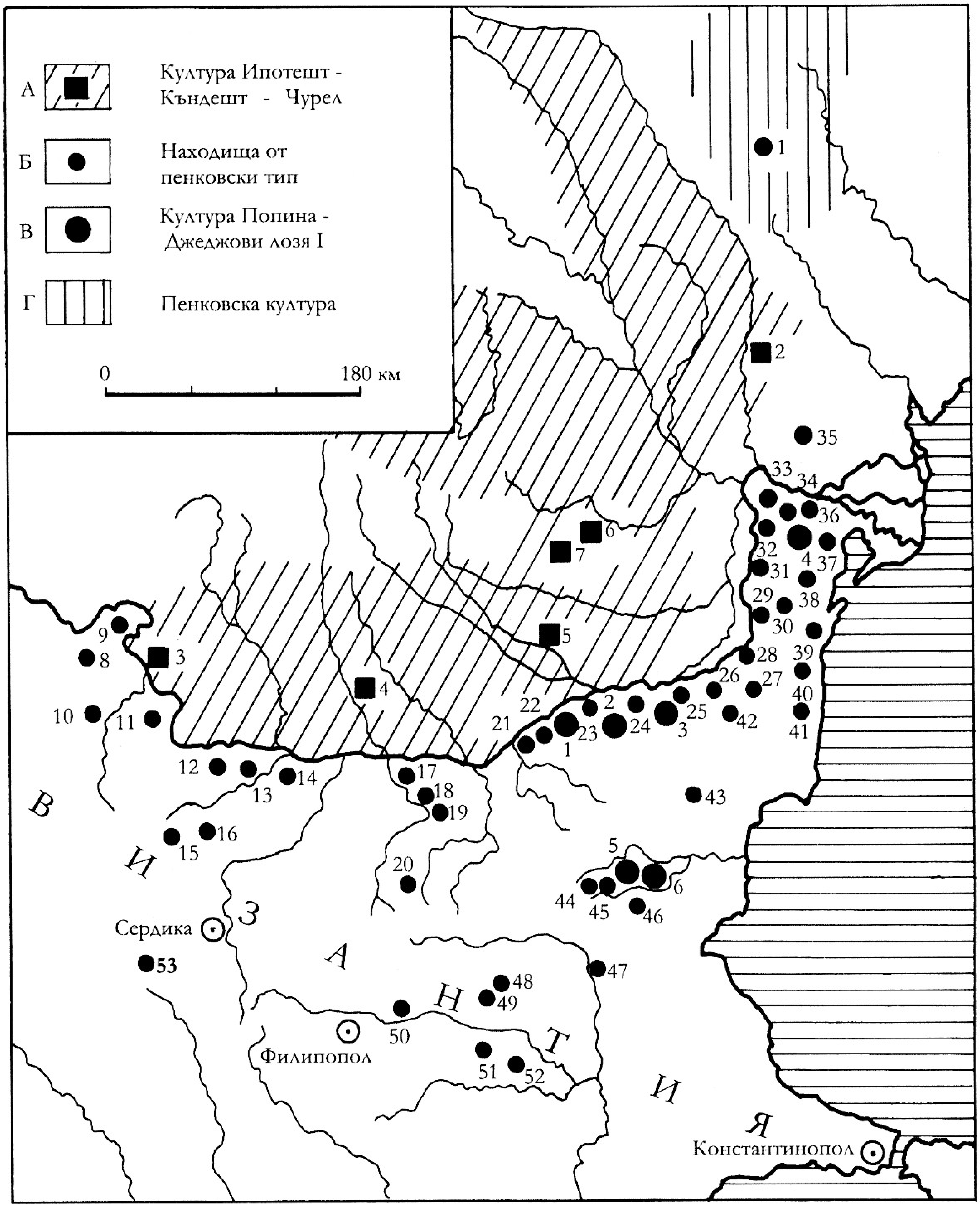

Табло I

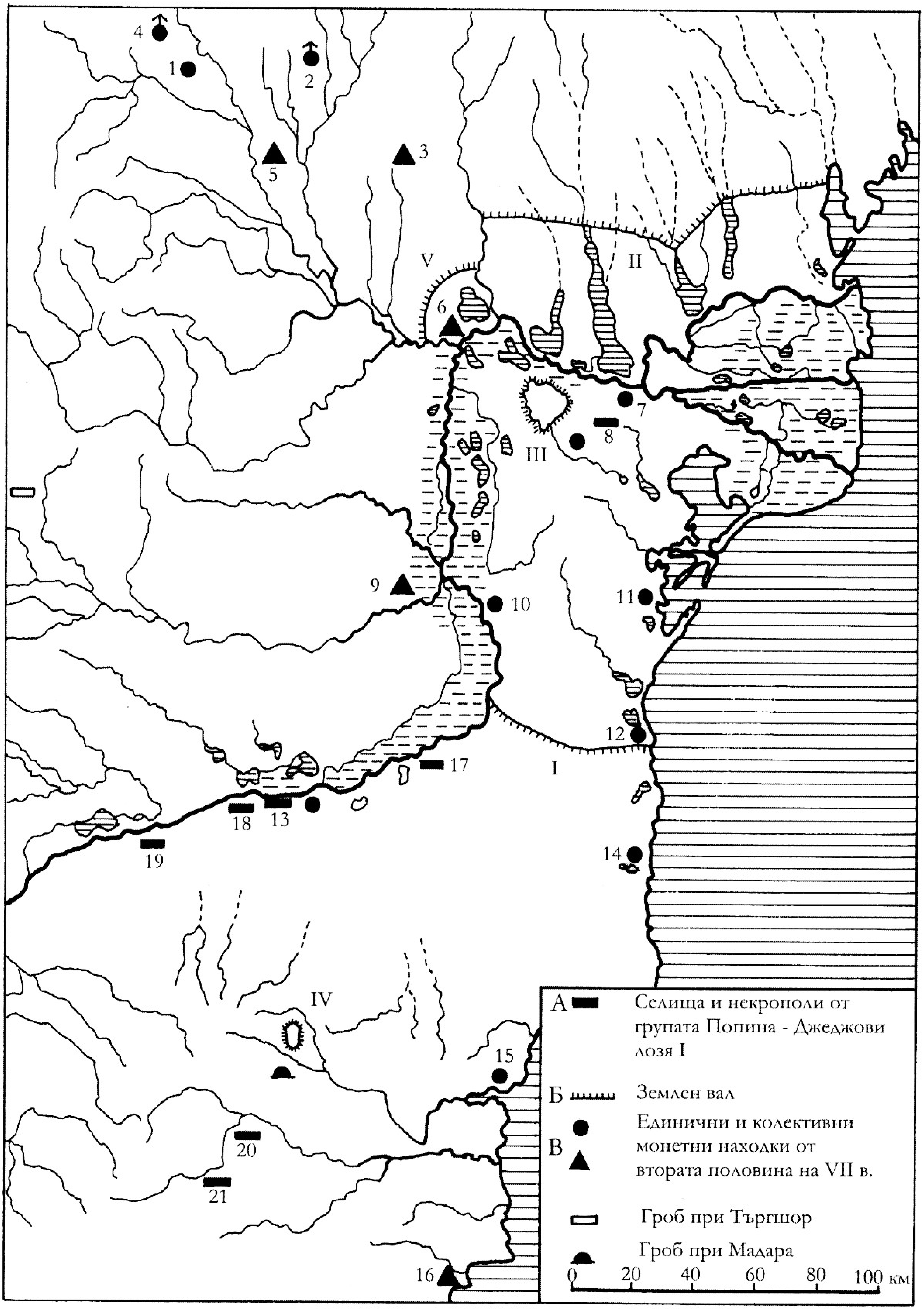

1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
I
II
III
IV
V
А
Селища и некрополи от групата Попина - Джеджови лозя I
Б
Землен вал
В
Единични и колективни монетни находки от втората половина на VII в.
Гроб при Търгшор
Гроб при Мадара
0
20
40
60
80
100 км

Табло II

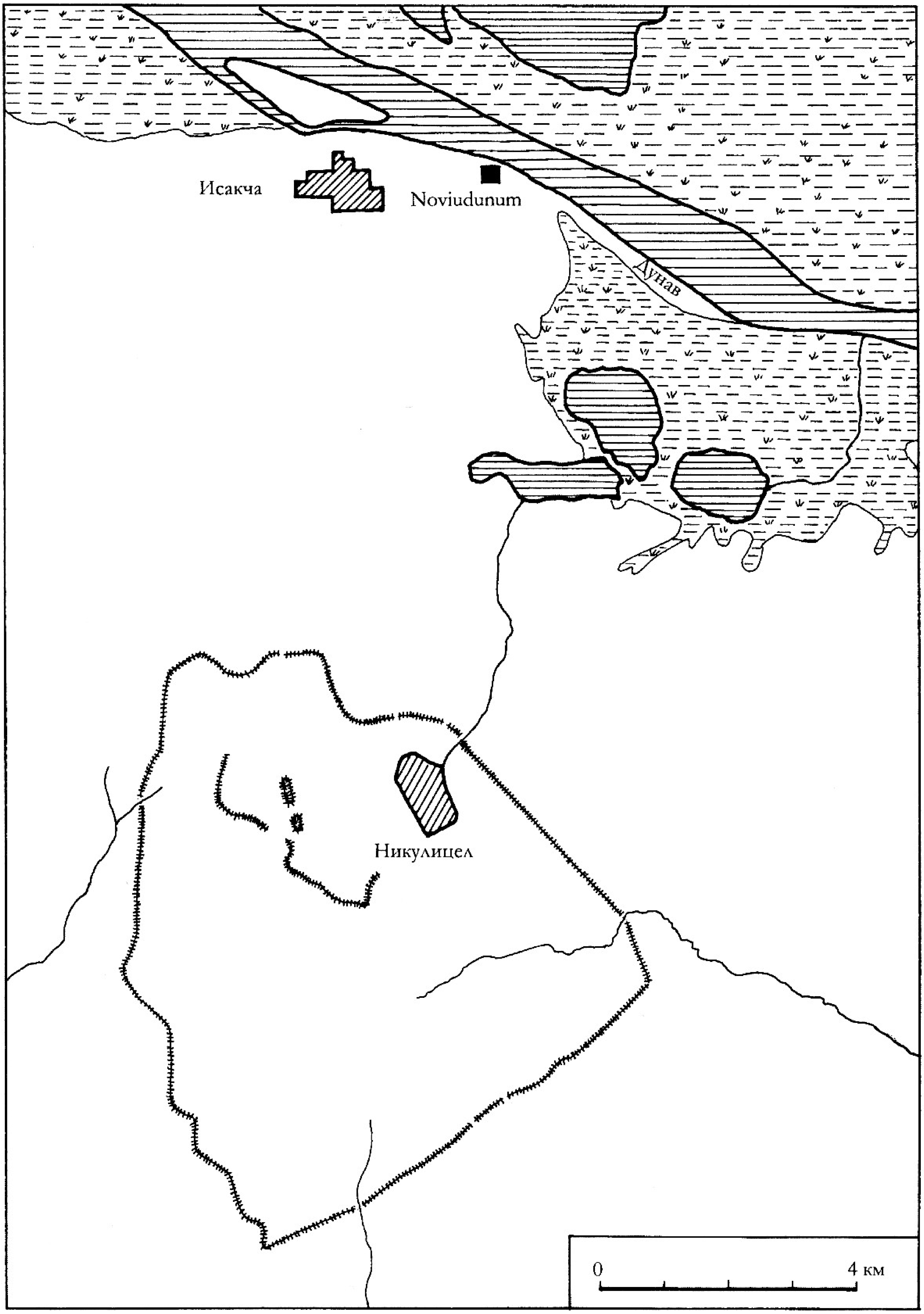

Табло III

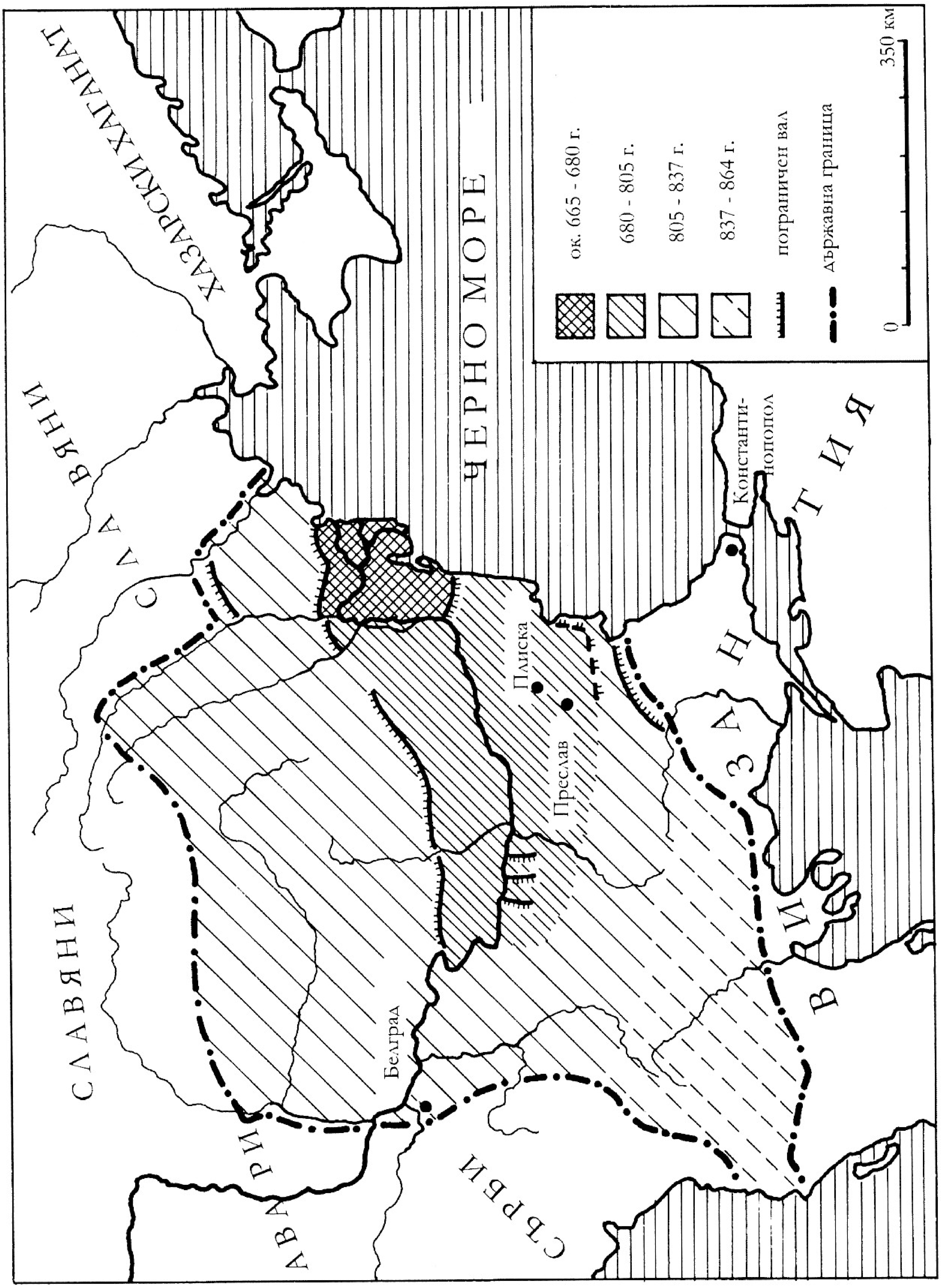
ХАЗАРСКИ ХАГАНАТ
ЧЕРНО МОРЕ
ок. 665 - 680 г.
680 - 805 г.
805 - 837 г.
837 - 864 г.
пограничен вал
държавна граница
0
350 км
С Л А В Я Н И
СЛАВЯНИ
Плиска
Преслав
Константинопол
ВИЗАНТИЯ
Белград
АВАРИ
СЪРБИ

Табло IV

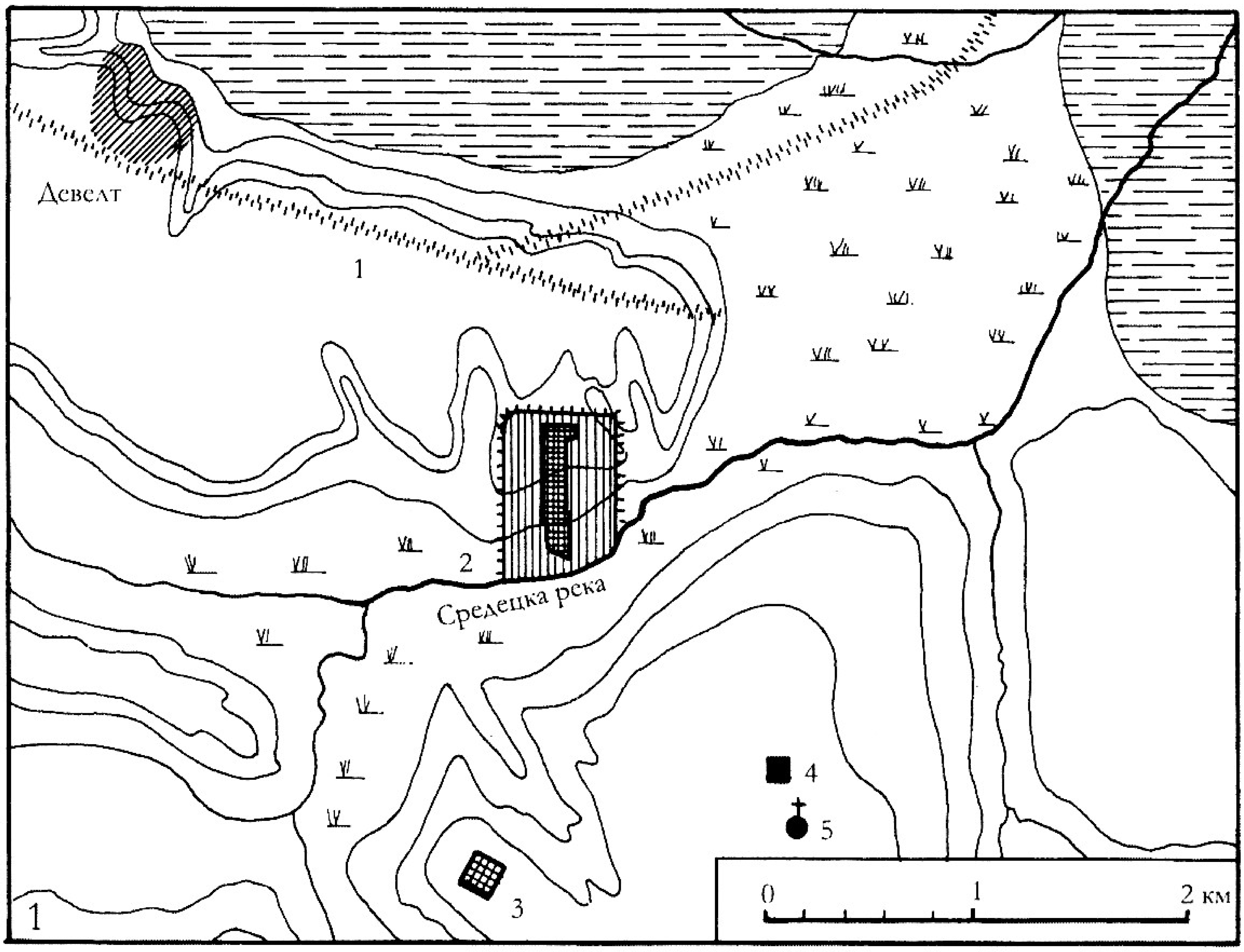

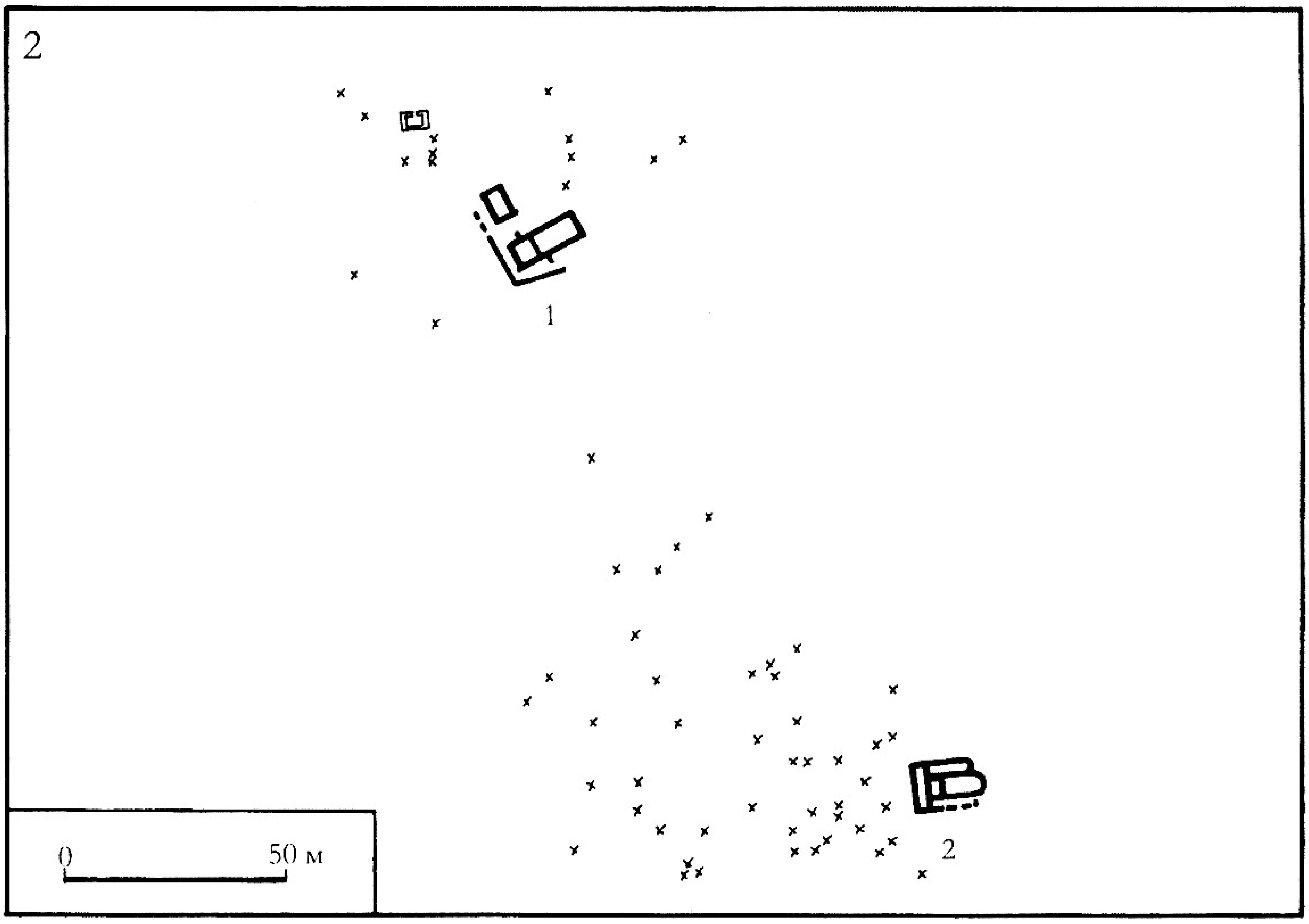

Табло V

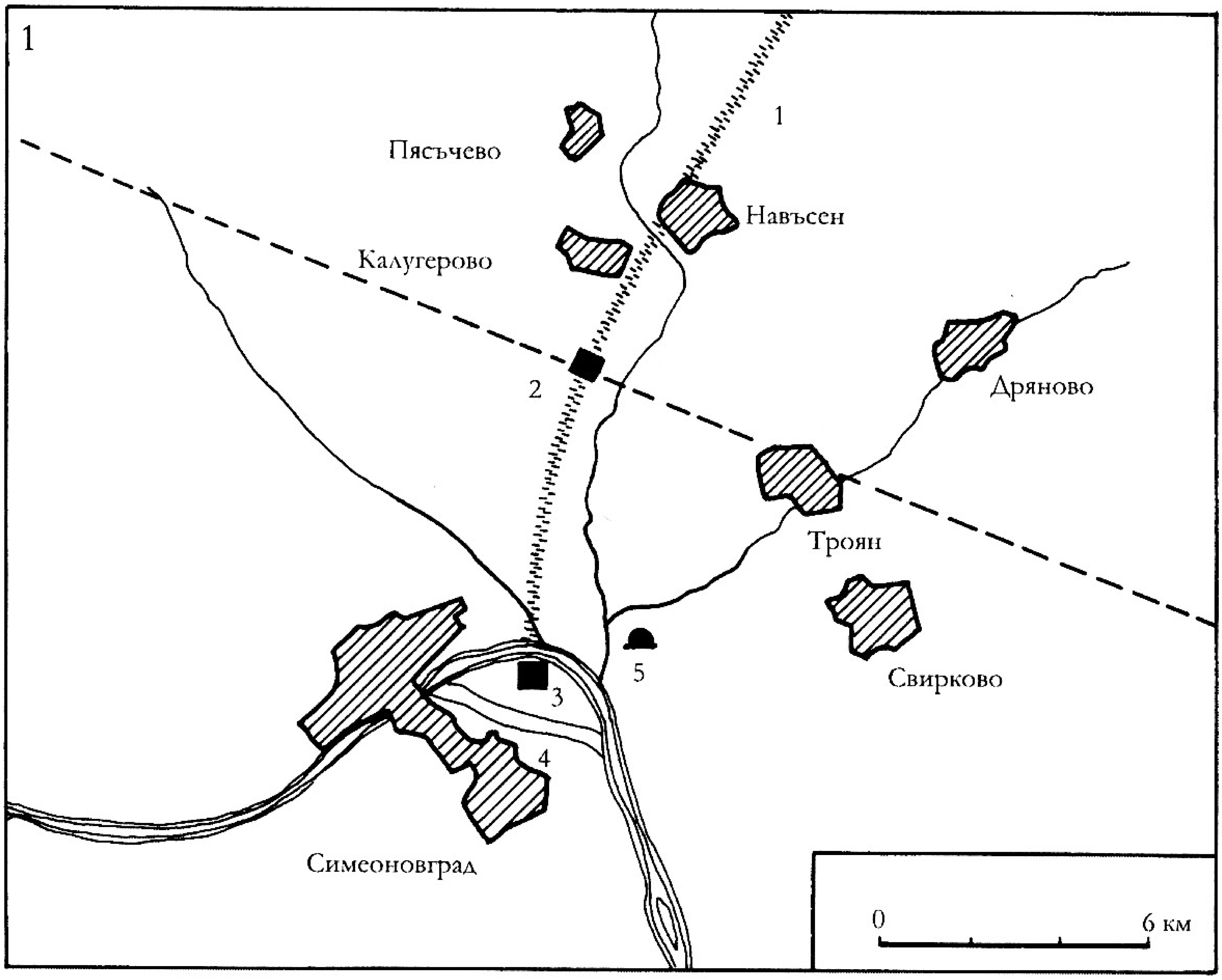
1
1
Пясъчево
Навъсен
Калугерово
2
Дряново
Троян
5
3
Свирково
4
Симеоновград
0
6 км

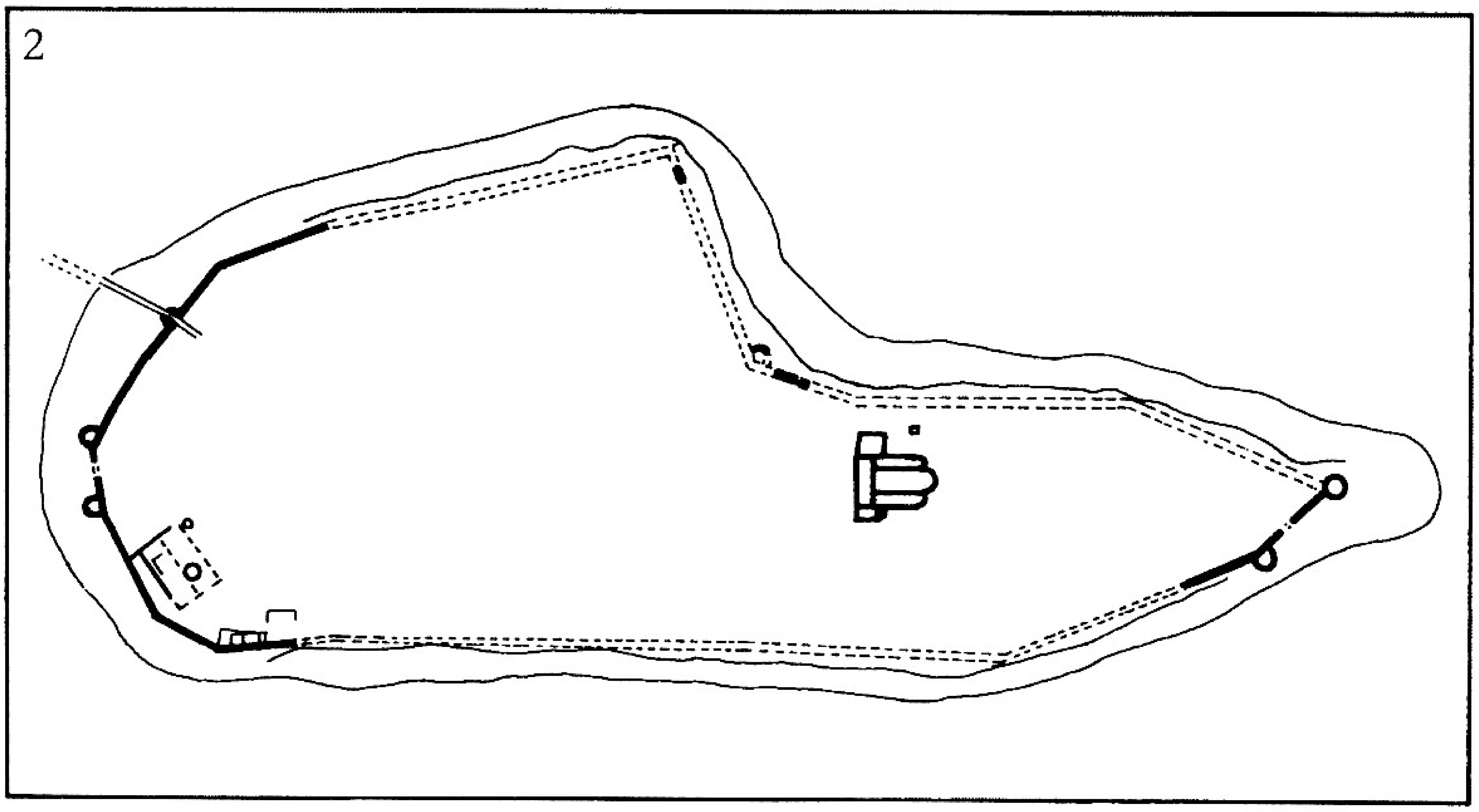
2

Табло VI

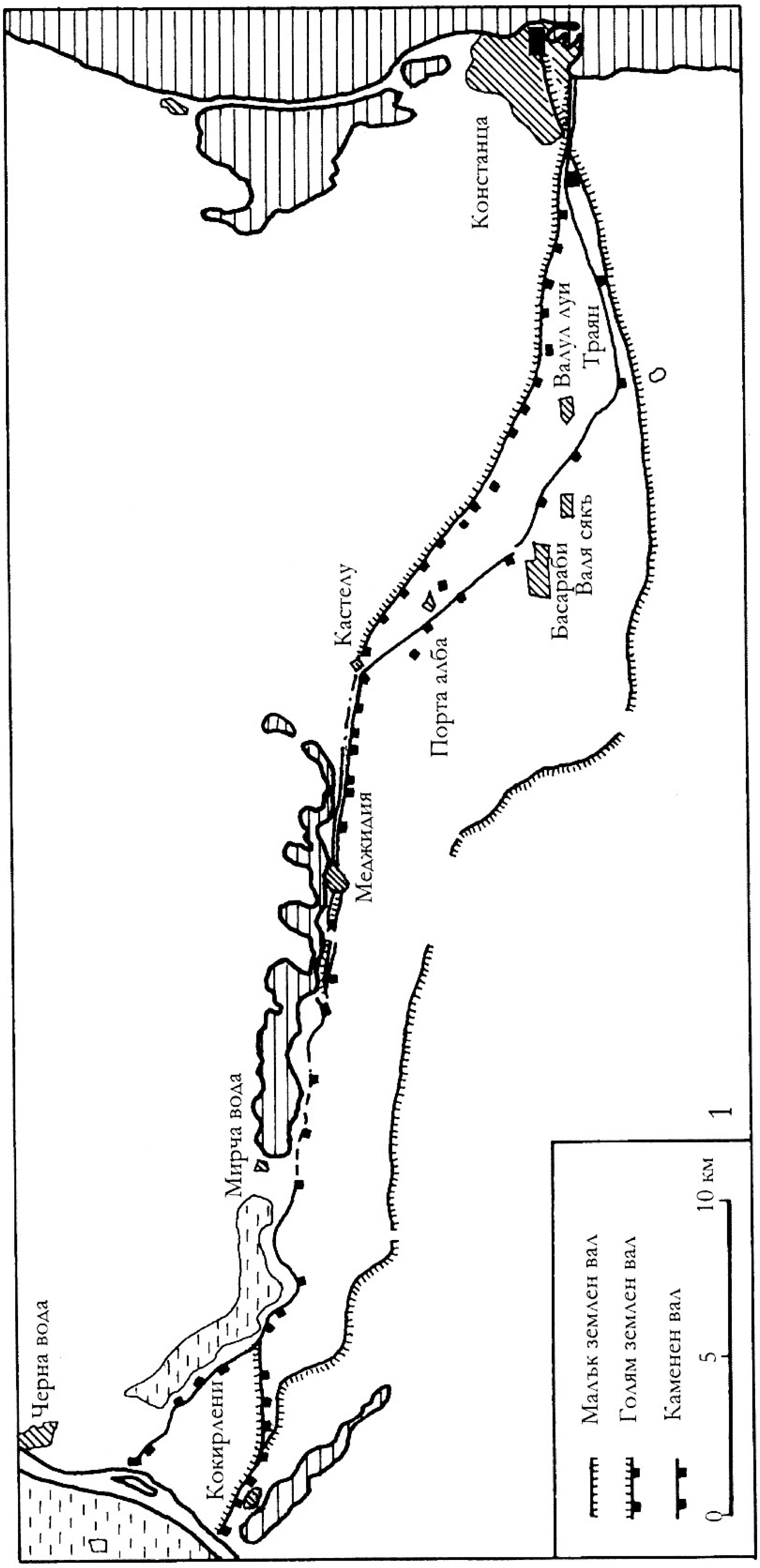
Черна вода
Кокирлени
Мирча вода
Меджидия
Кастелу
Порта алба
Басараби
Валя сякъ
Валул луи
Траян
Констанца
Малък землен вал
Голям землен вал
Каменен вал
0
5
10 км
1

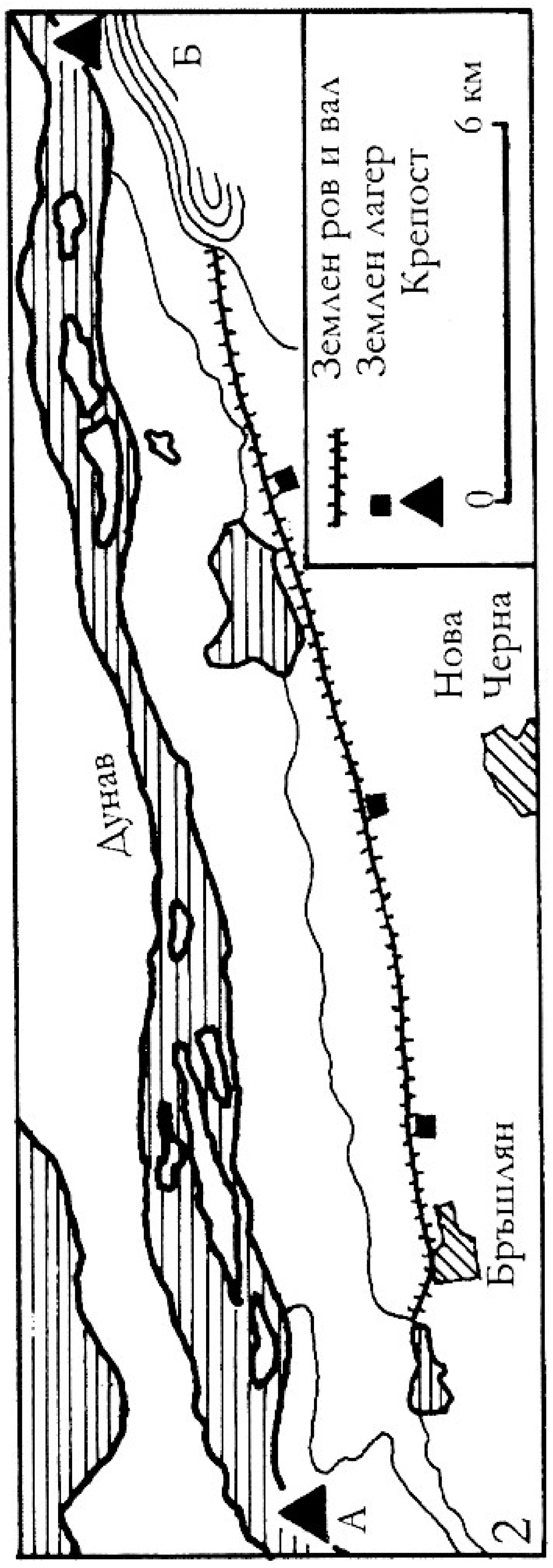
Дунав
А
Б
Бръшлян
Нова
Черна
Землен ров и вал
Землен лагер
Крепост
0
6 км
2

Табло VII

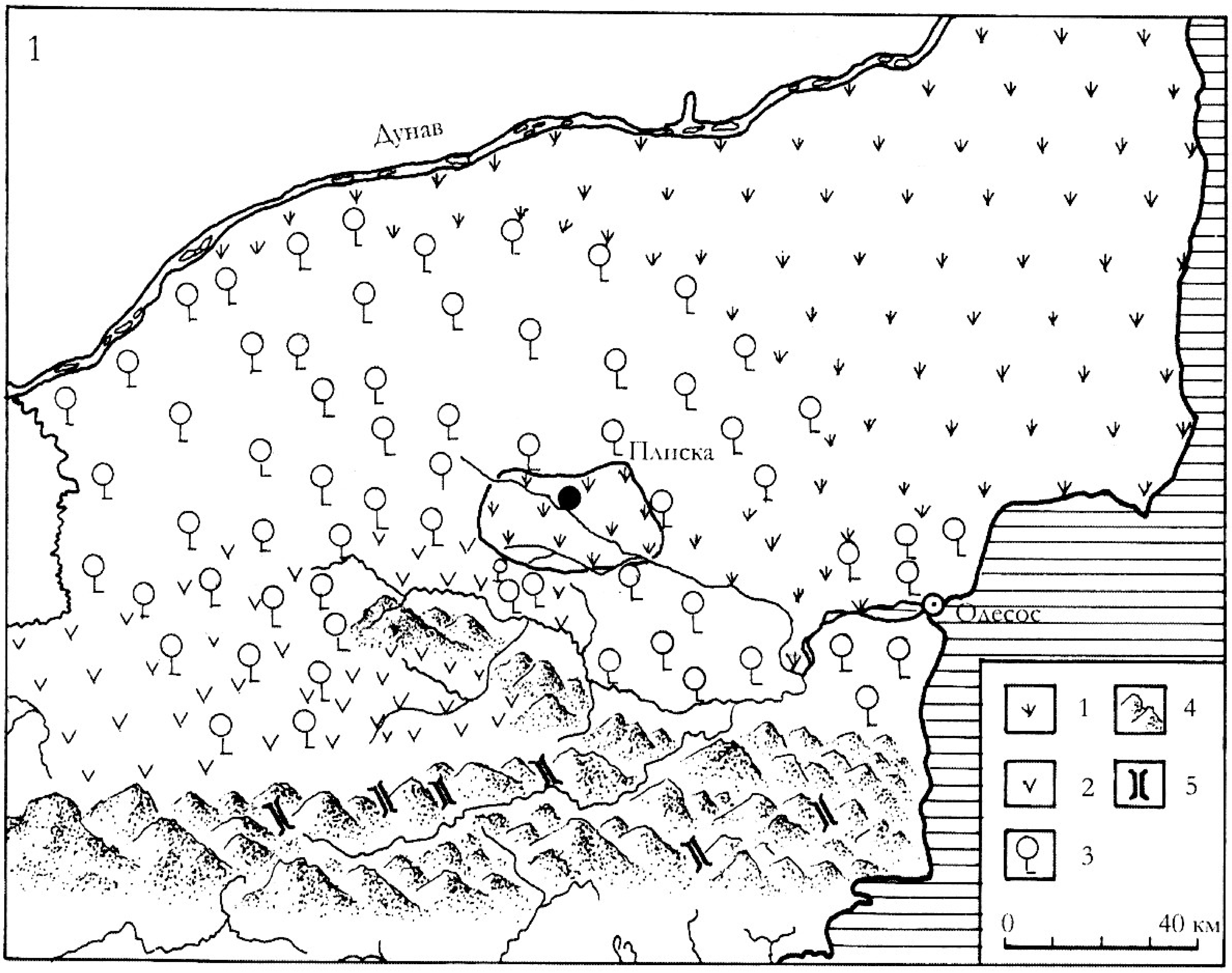

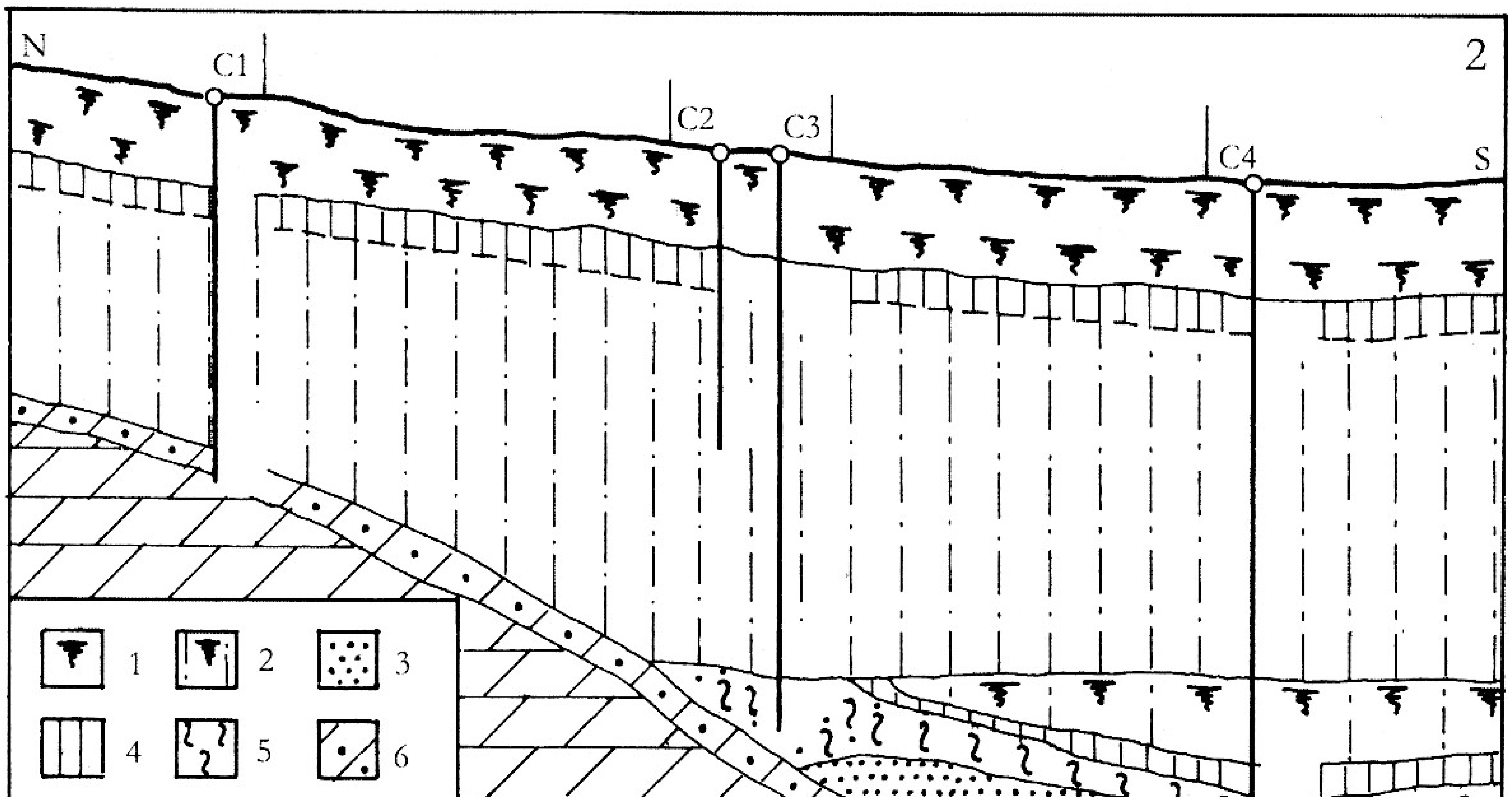

Табло VIII

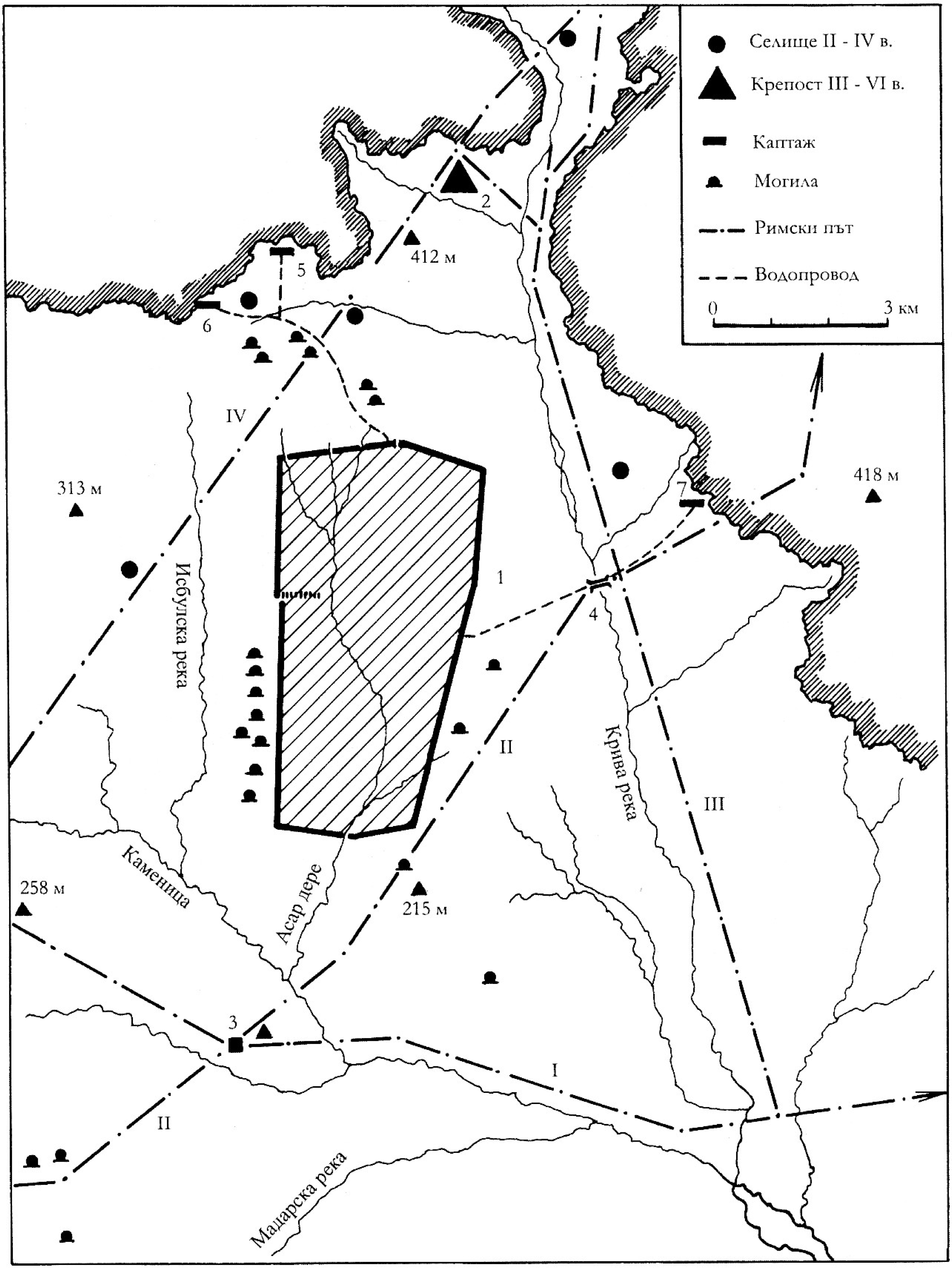

Селище II - IV в.
Крепост III - VI в.
Каптаж
Могила
Римски път
Водопровод
0
3 км
1
2
3
4
5
6
7
I
II
III
IV
412 м
418 м
313 м
258 м
215 м
Исбулска река
Каменица
Асар дере
Крива река
Мадарска река

Табло IX

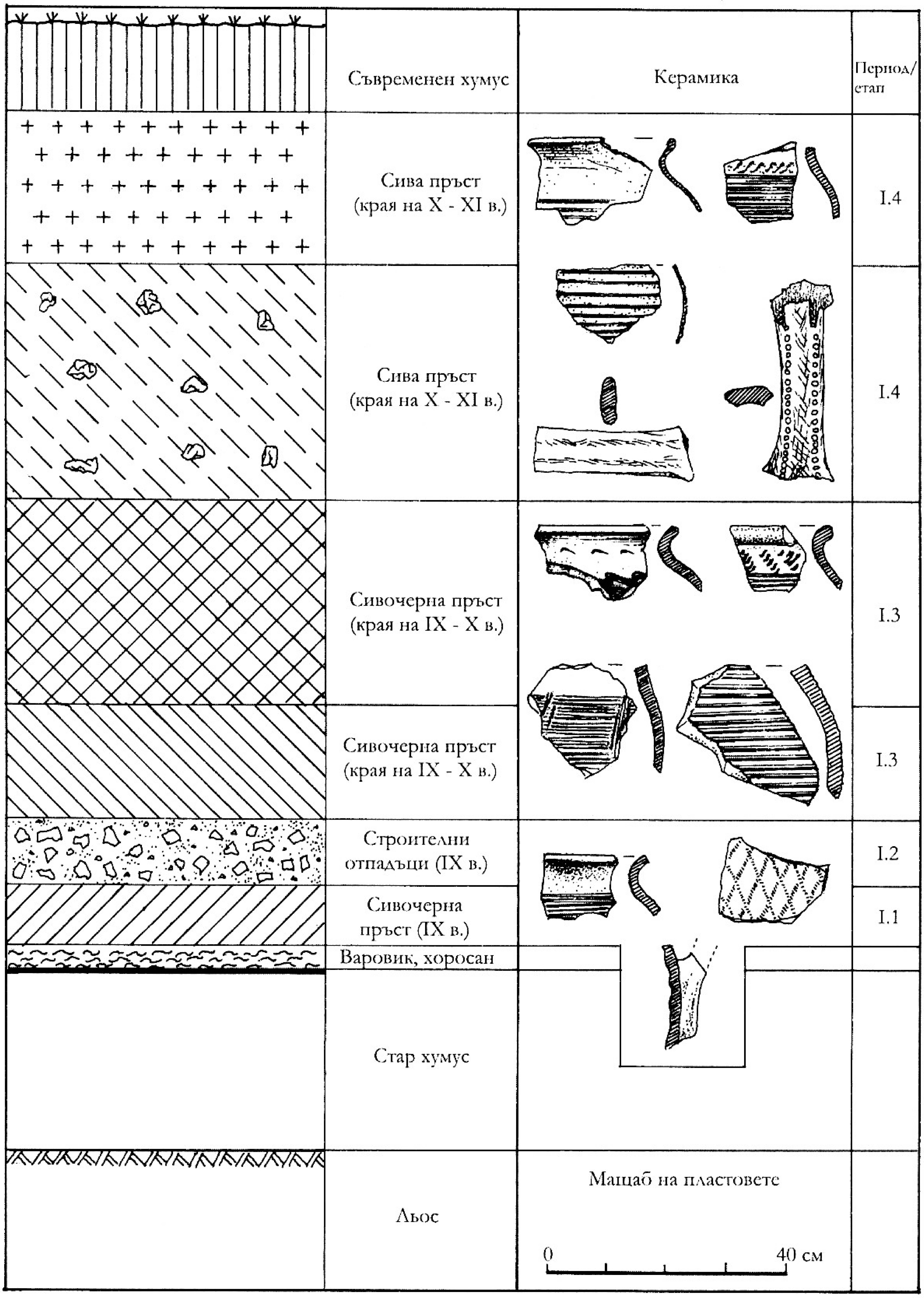
Съвременен хумус
Керамика
Период/етап
Сива пръст (края на X - XI в.)
I.4
Сива пръст (края на X - XI в.)
I.4
Сивочерна пръст (края на IX - X в.)
I.3
Сивочерна пръст (края на IX - X в.)
I.3
Строителни отпадъци (IX в.)
I.2
Сивочерна пръст (IX в.)
I.1
Варовик, хоросан
Стар хумус
Льос
Мащаб на пластовете
0
40 см

Табло X

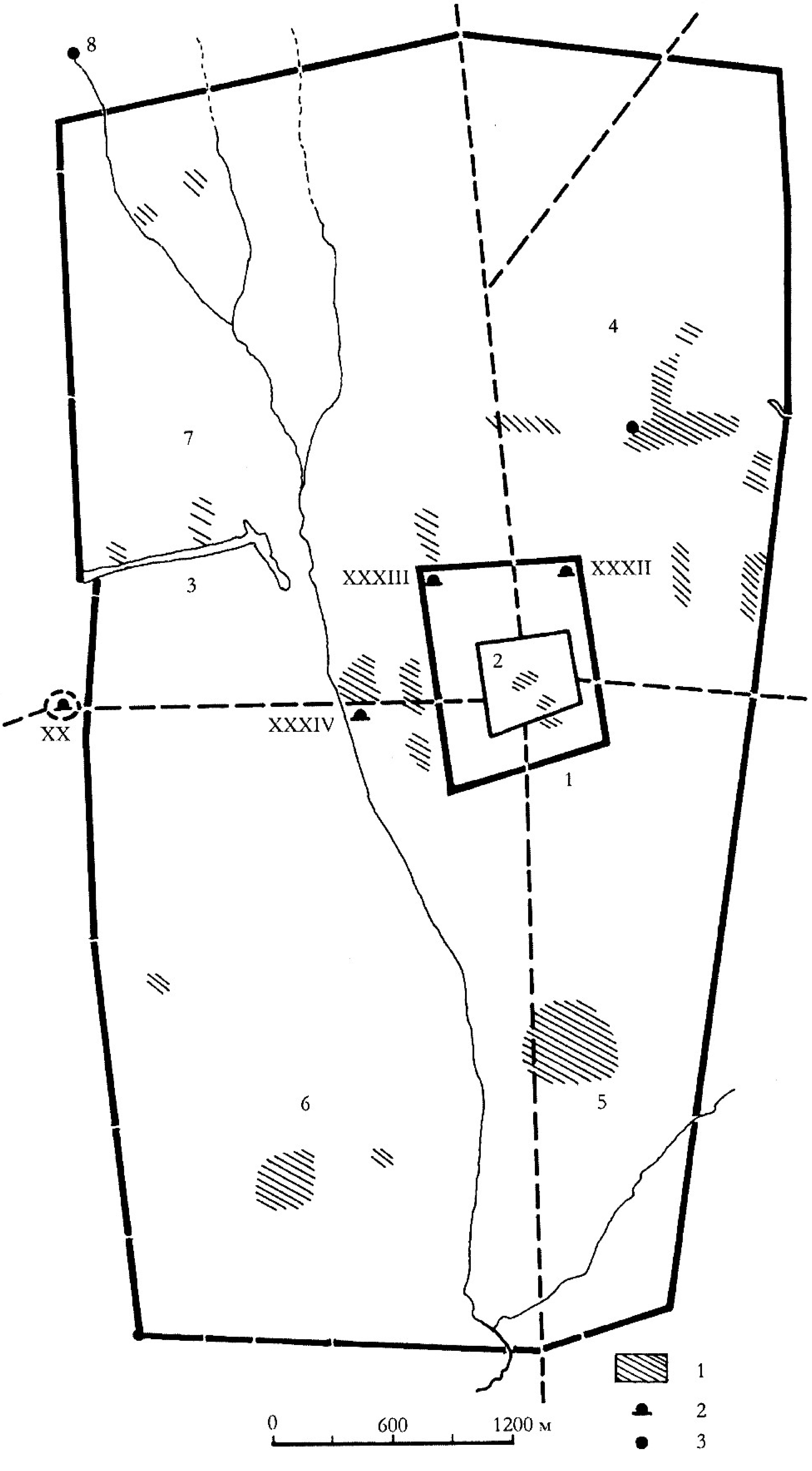

Табло XI

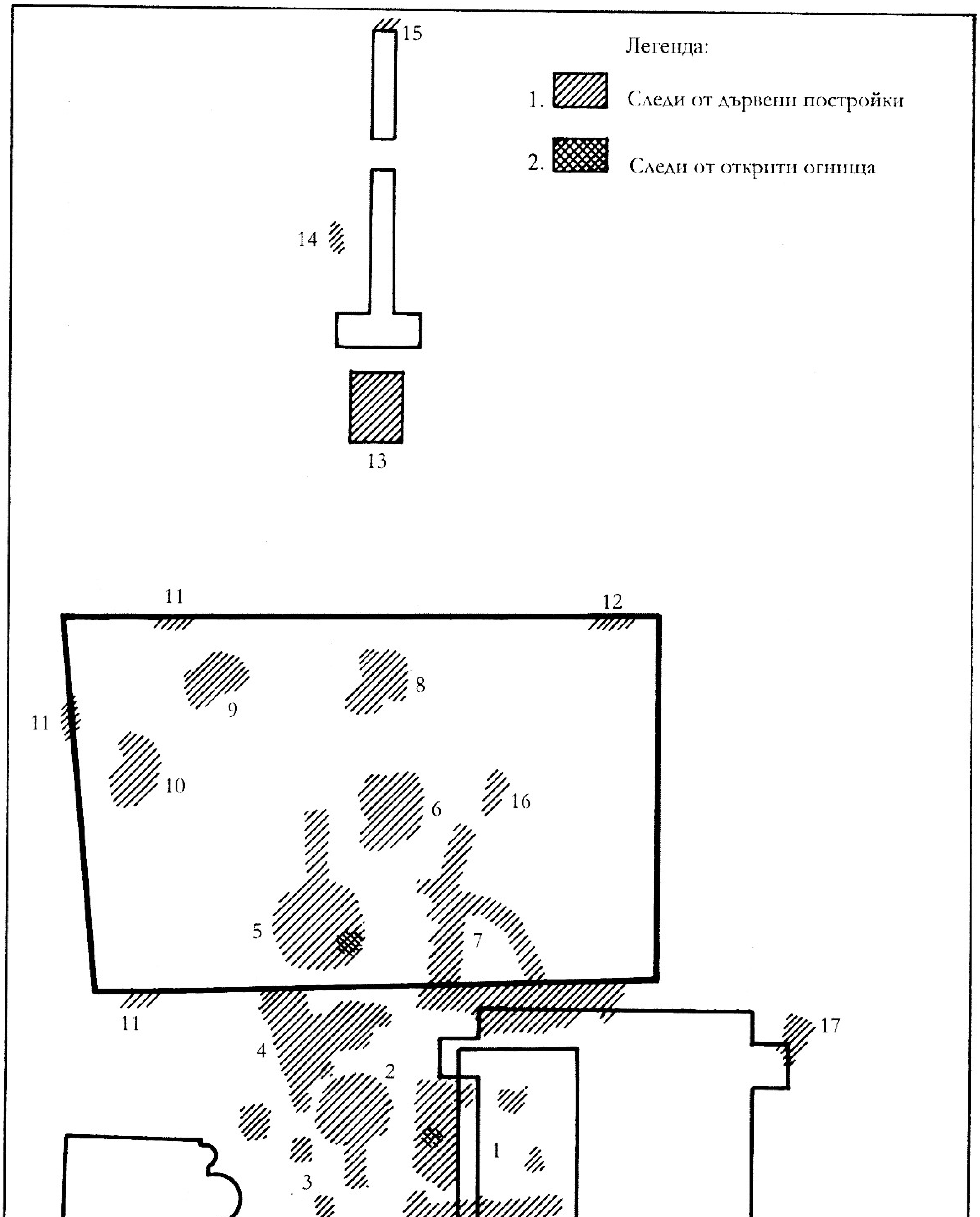
Легенда:
1. Следи от дървени постройки
2. Следи от открити огнища
15
14
13
11
12
11
9
8
10
6
16
5
7
11
17
4
2
1
3
0
50 м

Табло XII

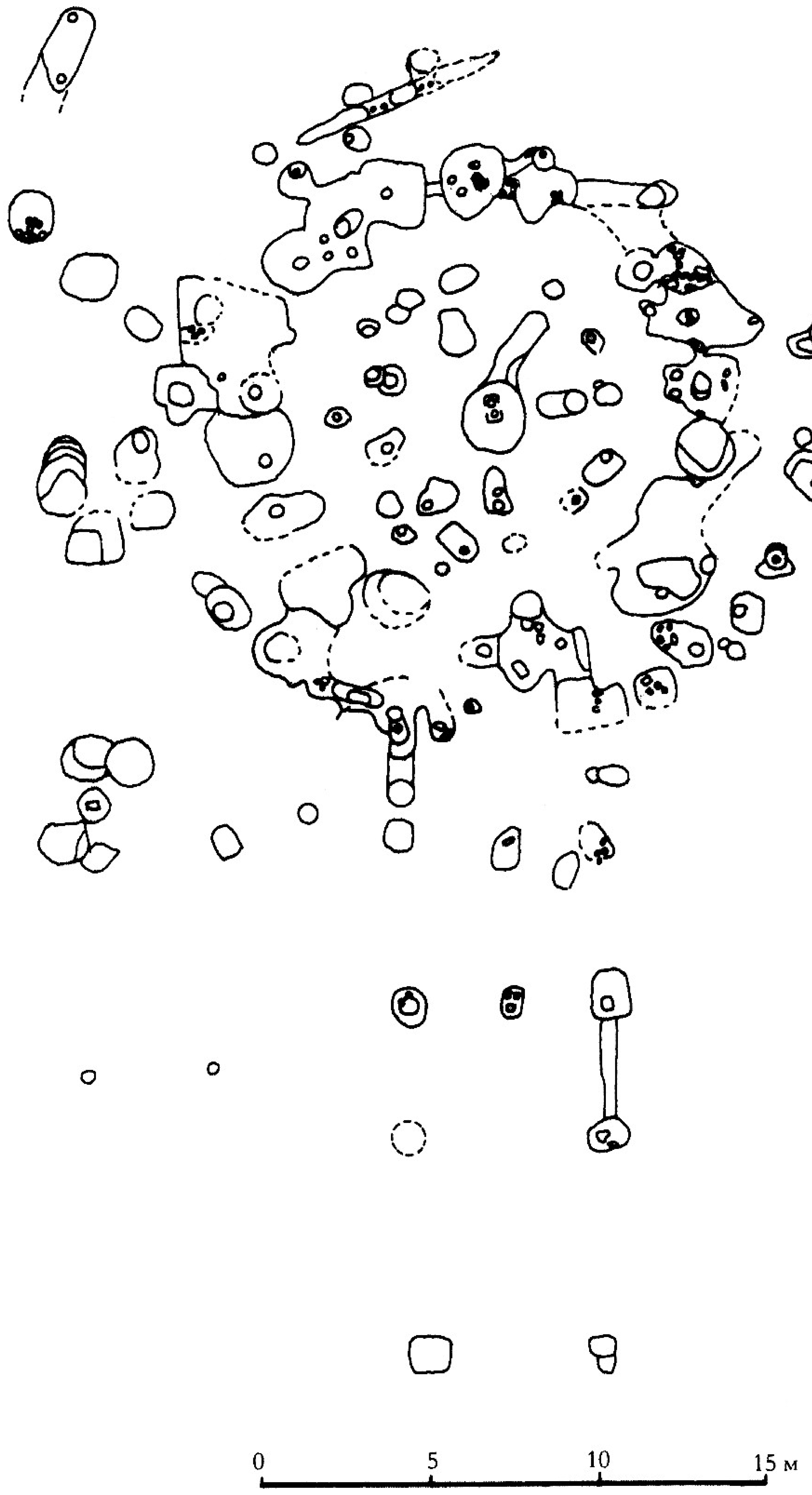

Табло XIII

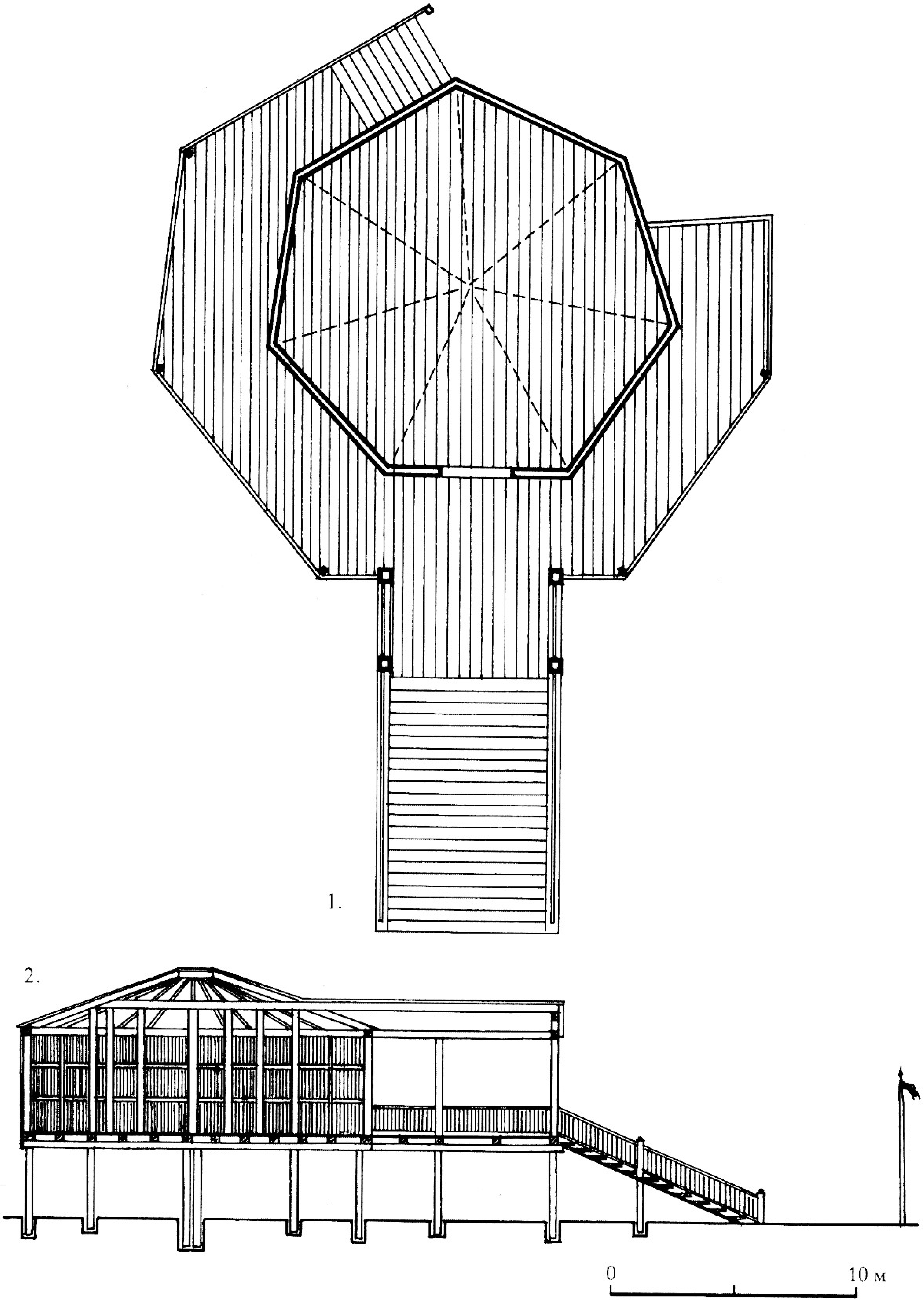

Табло XIV

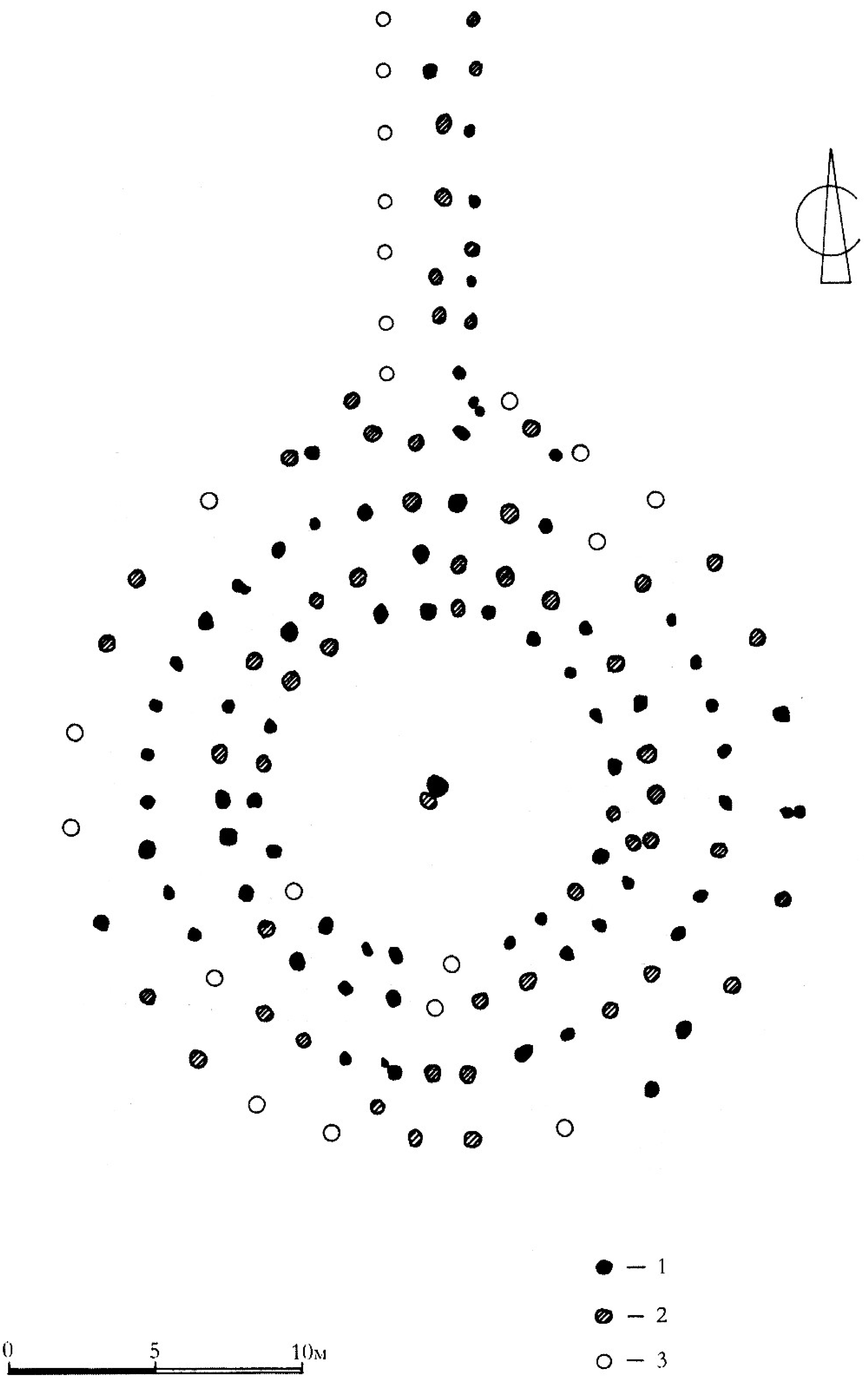

Табло XV

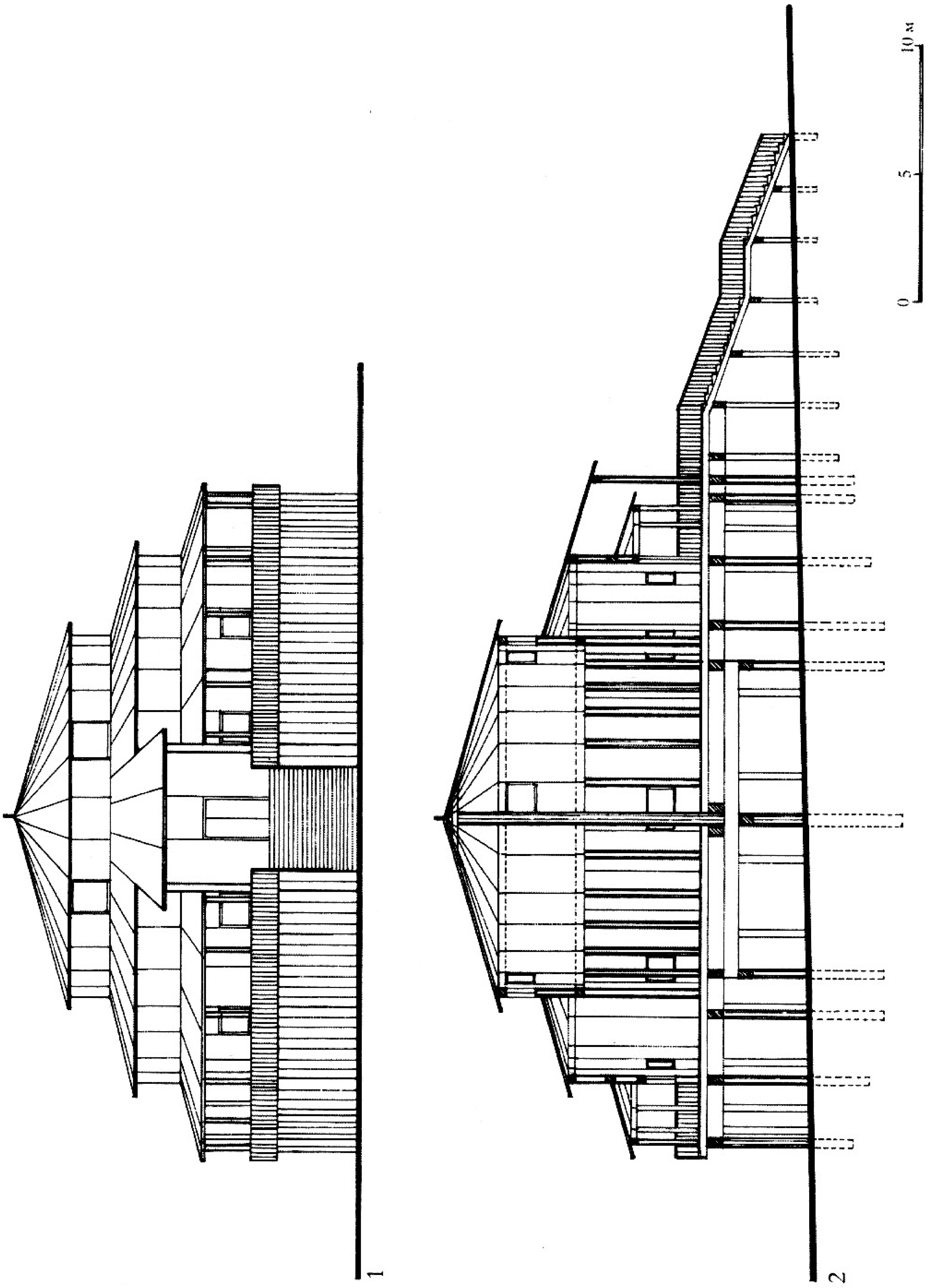

Табло XVI

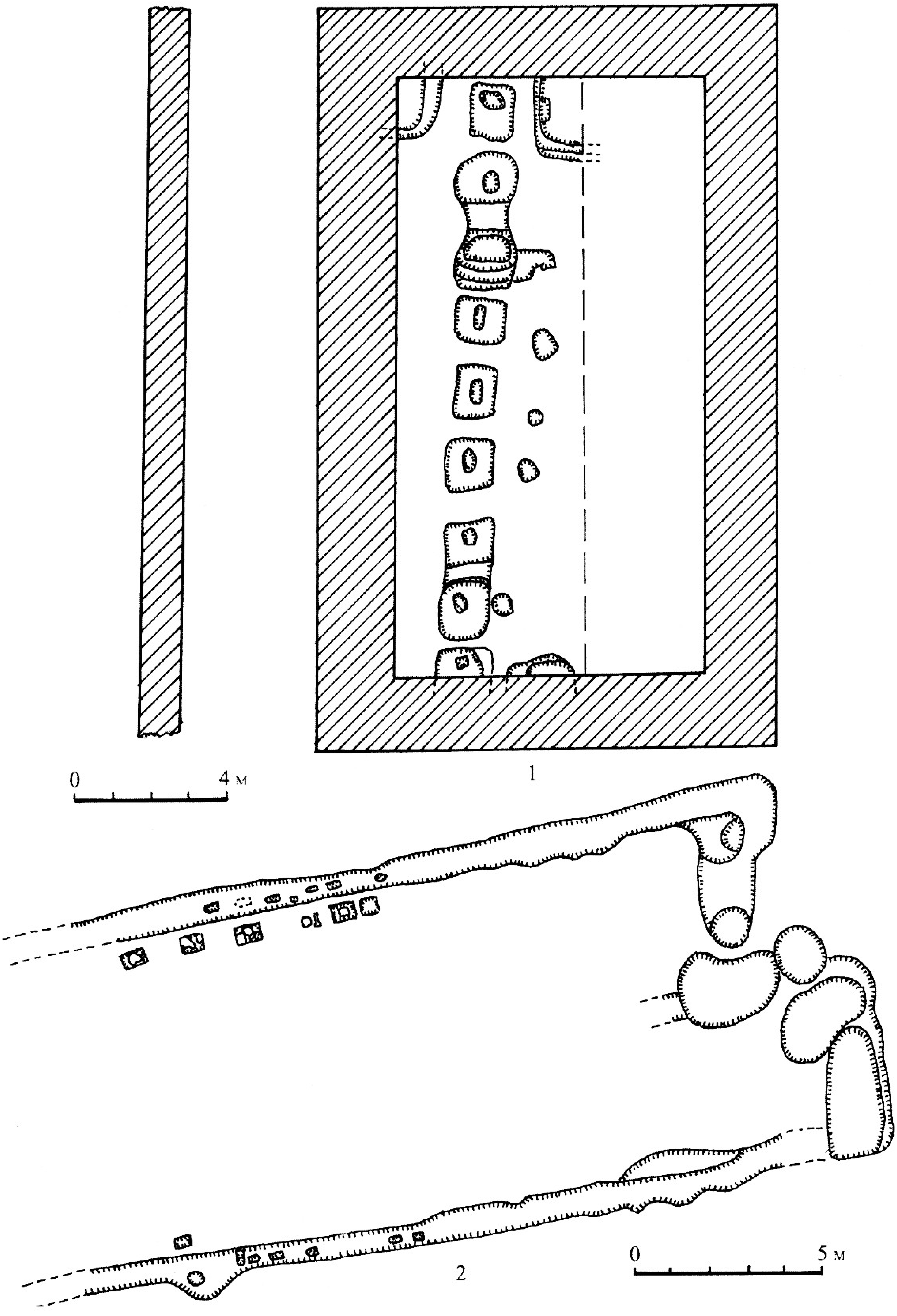

Табло XVII

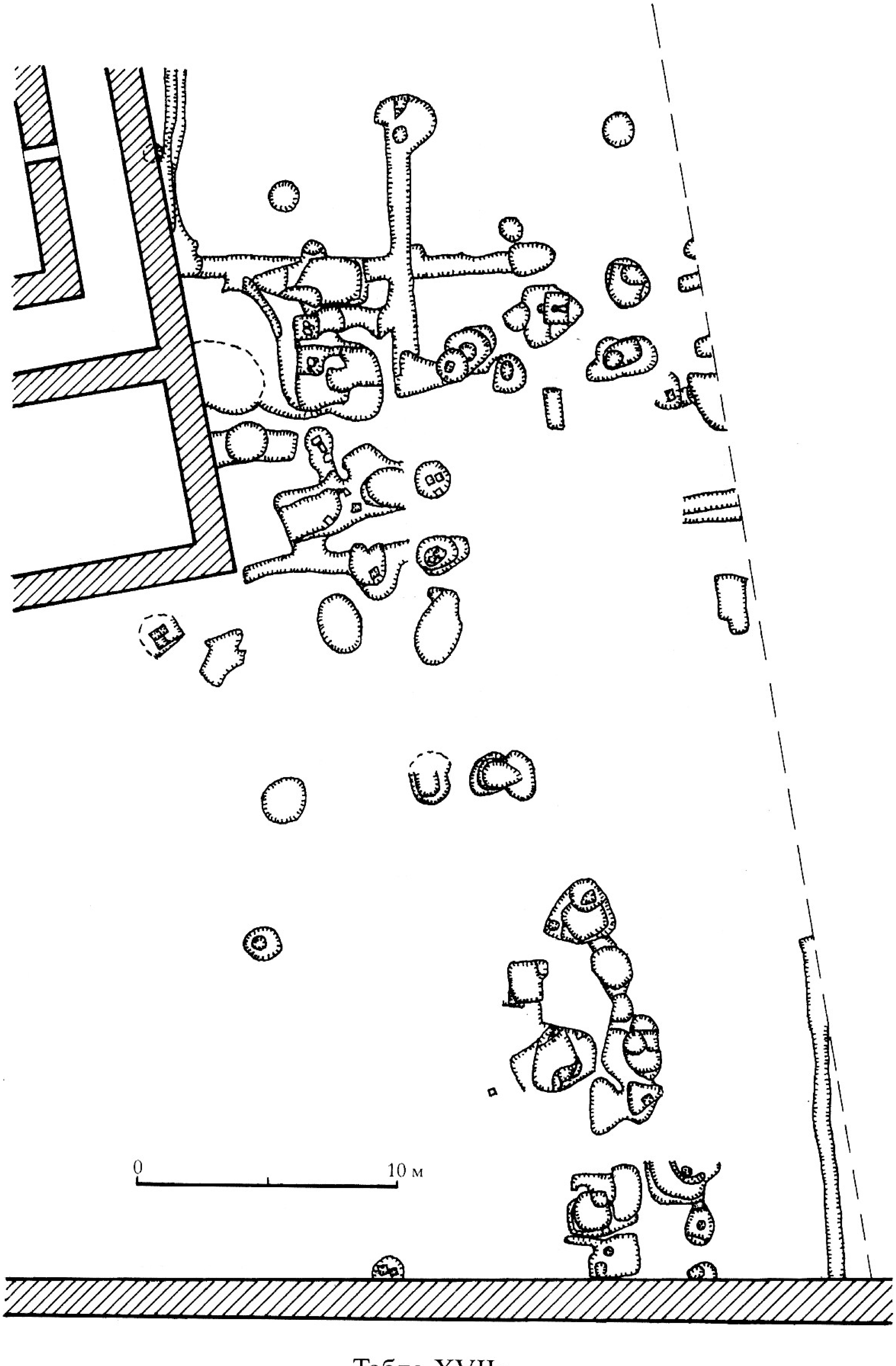

Табло XVIIa

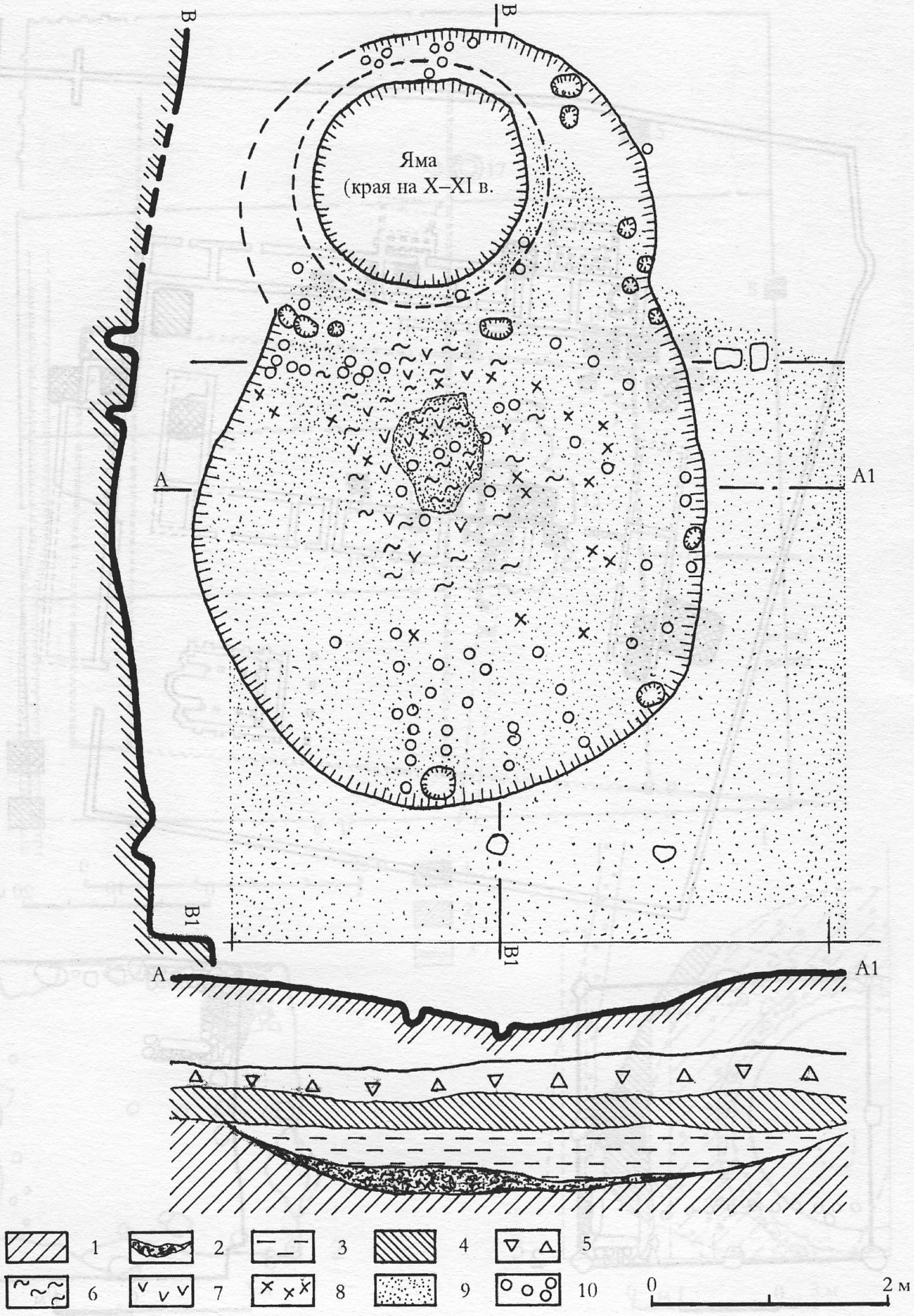

Табло XVIII

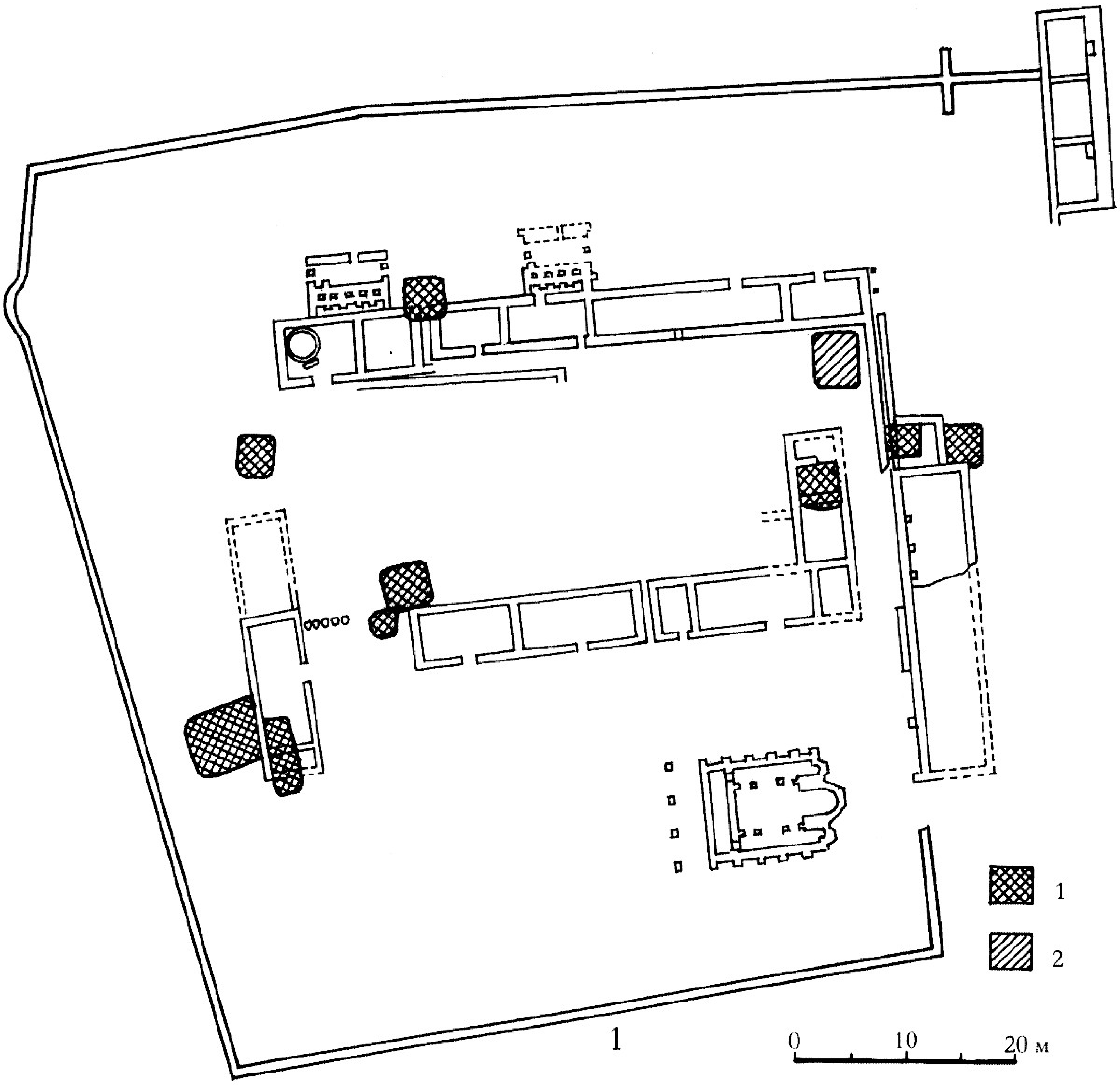

1

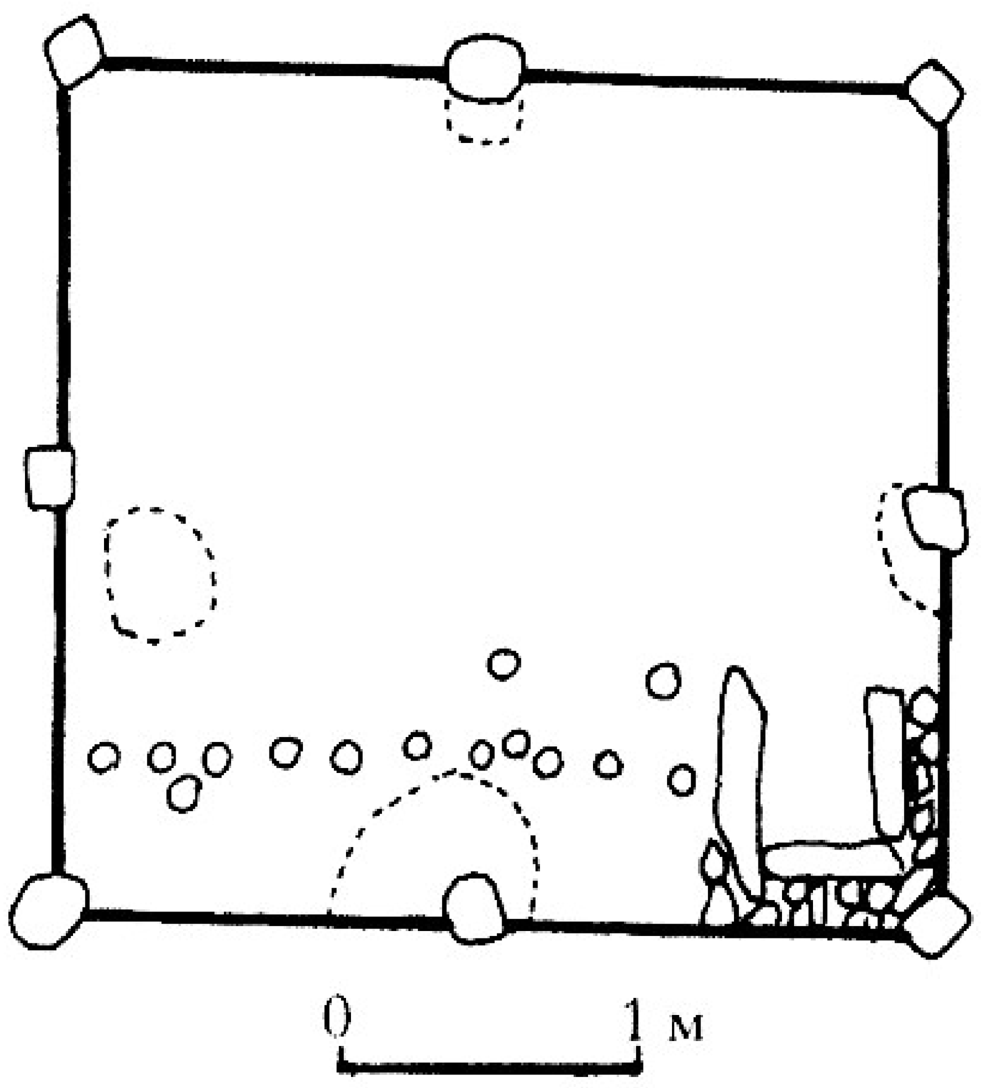

2

3

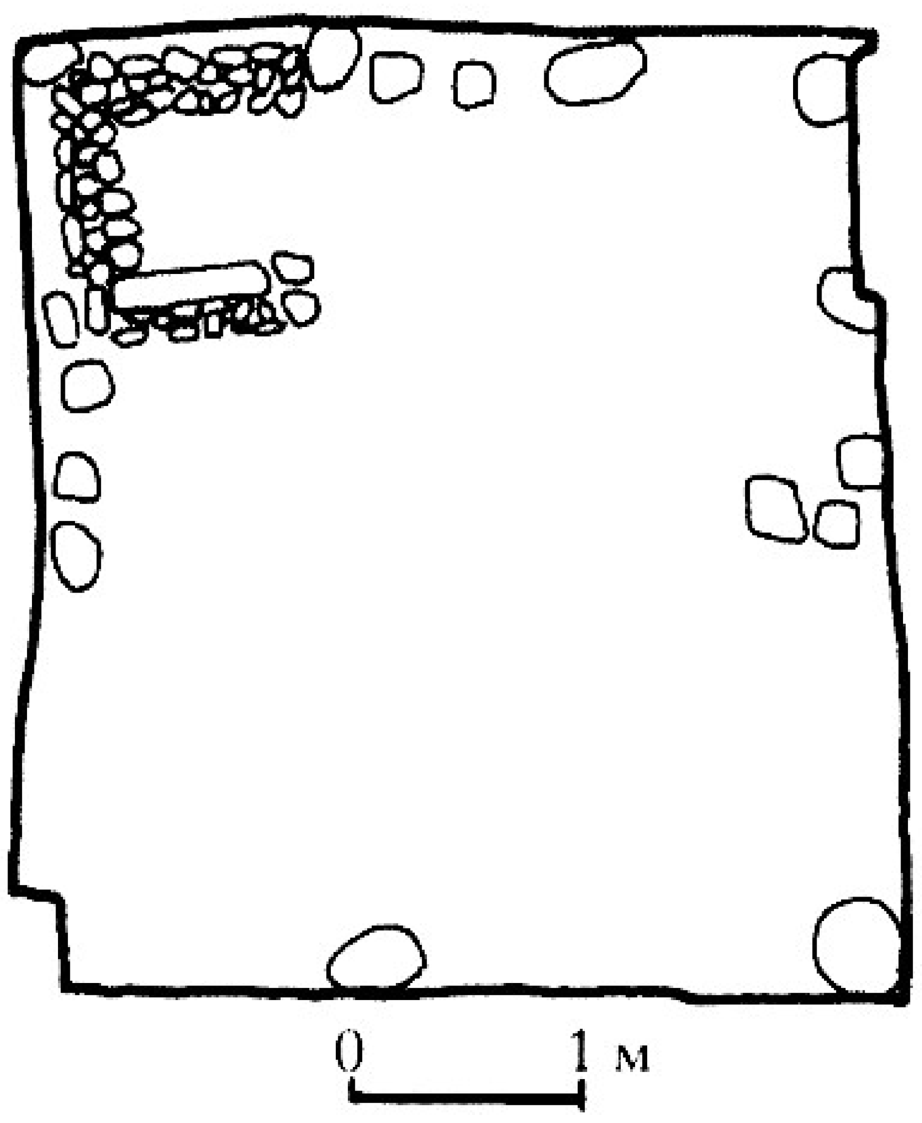

Табло XIX

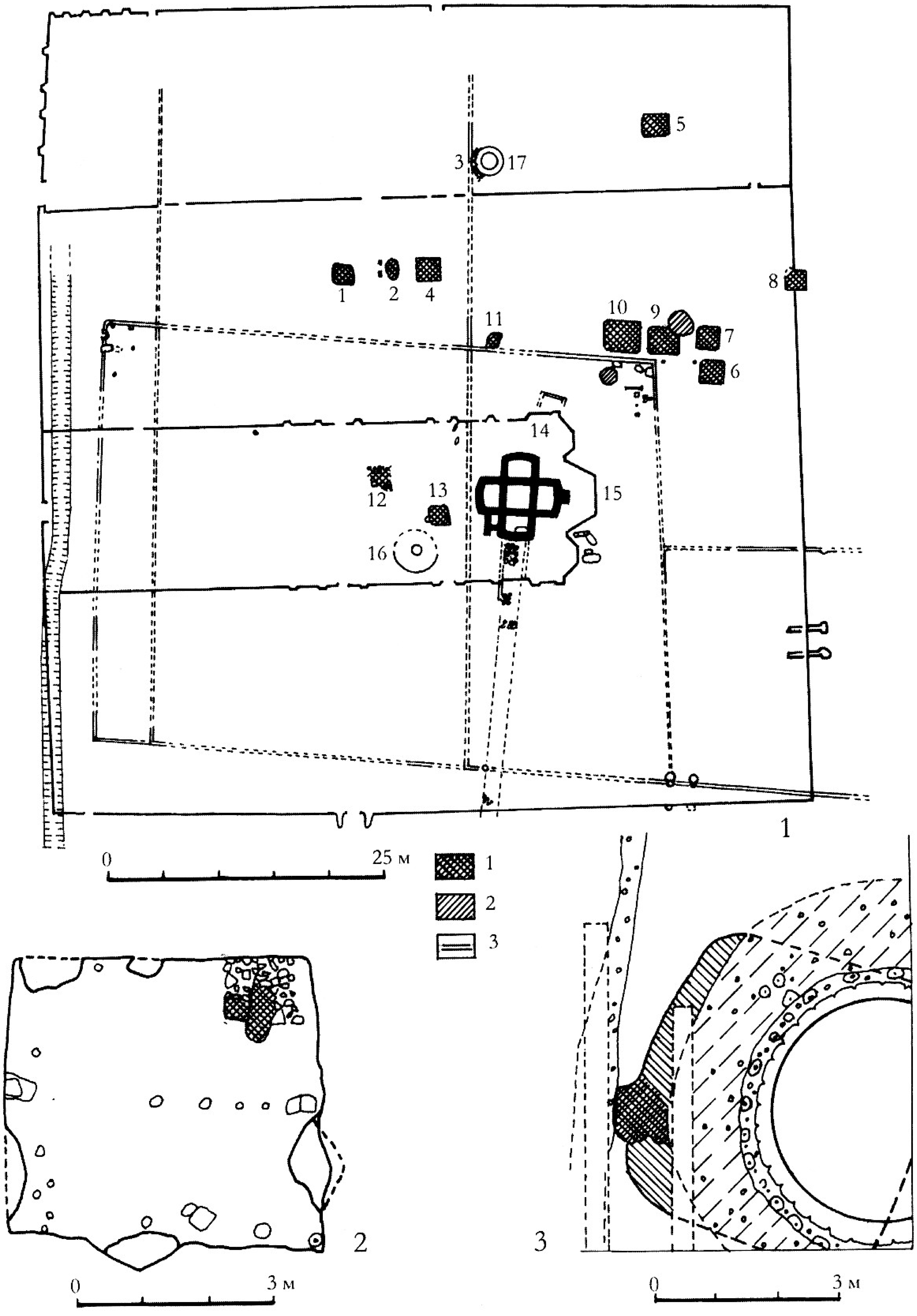

Табло XX

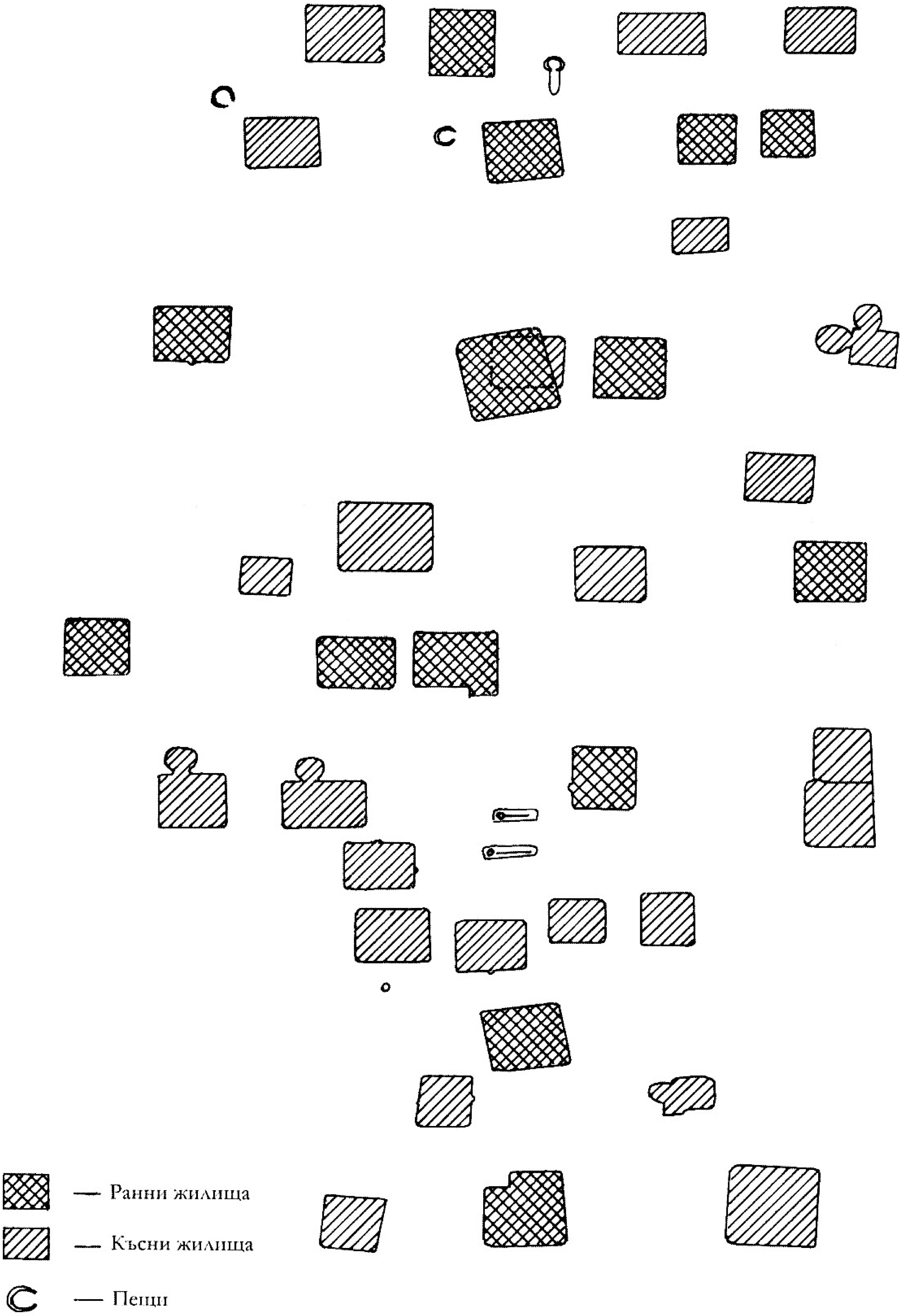

Табло XXI

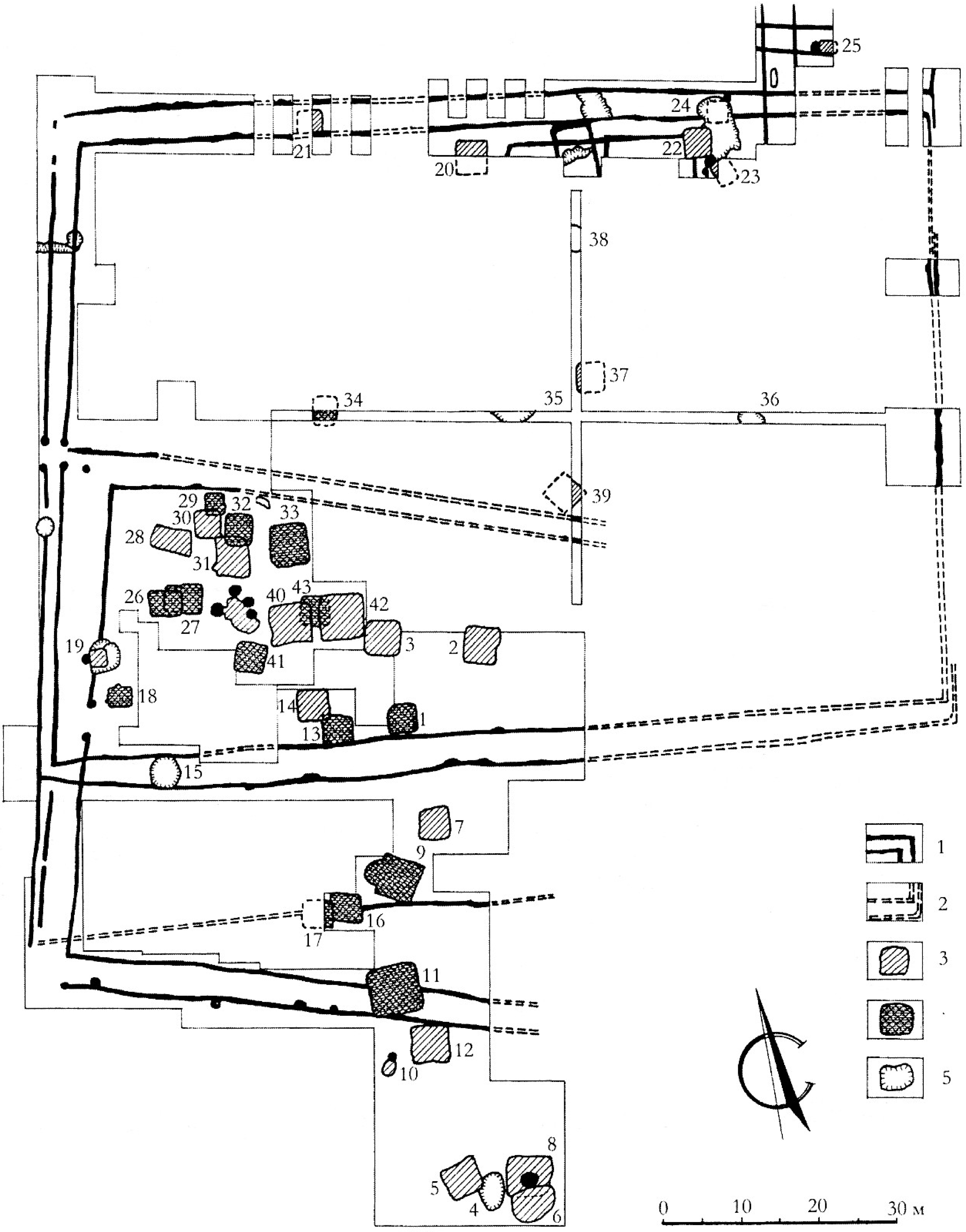

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19 20 21 22 23 24 25 26 27 28 29 30 31 32 33 34 35 36 37 38 39 40 41 42 43
1
2
3
5
0 10 20 30 м

Табло XXII

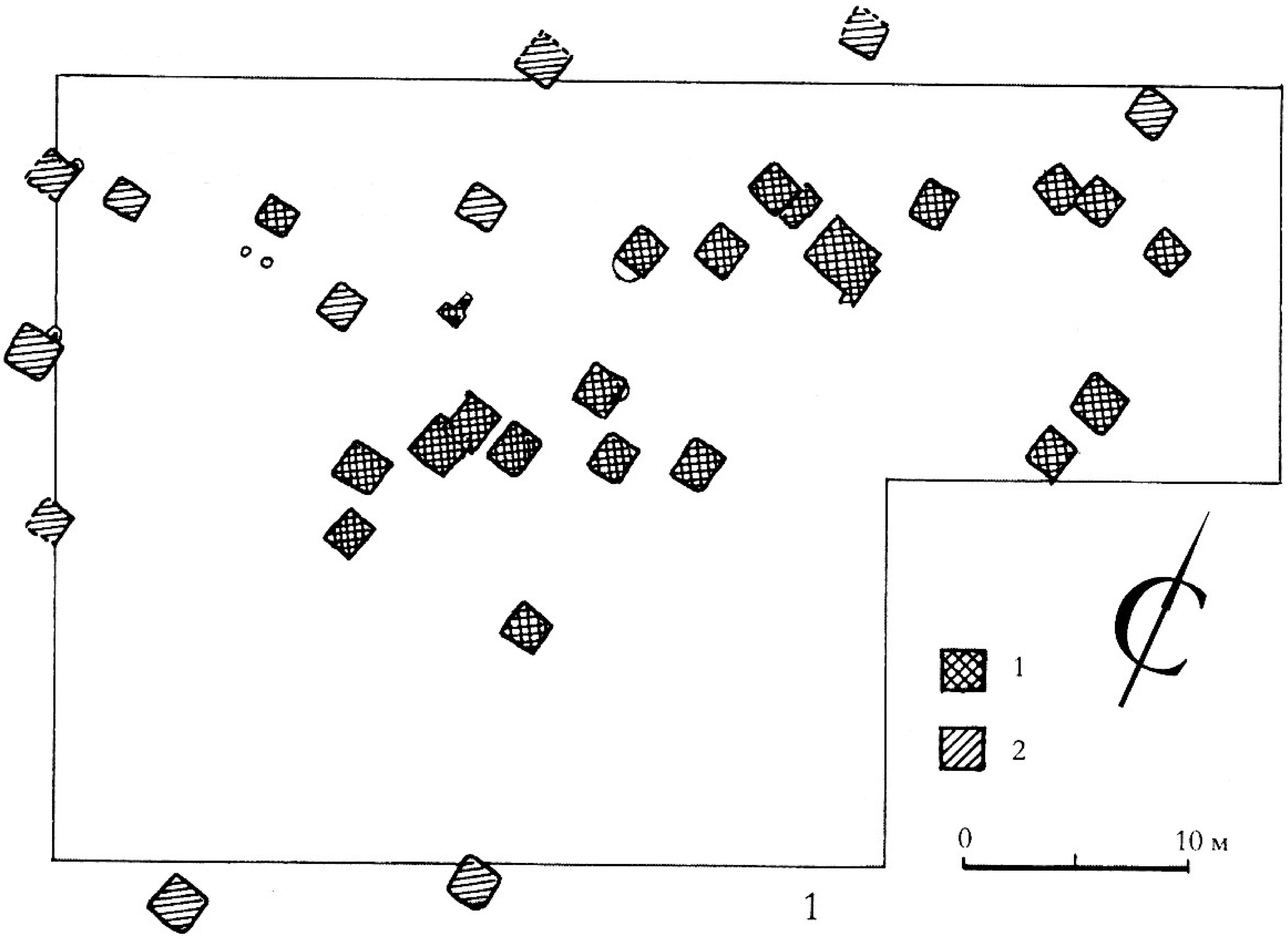

1

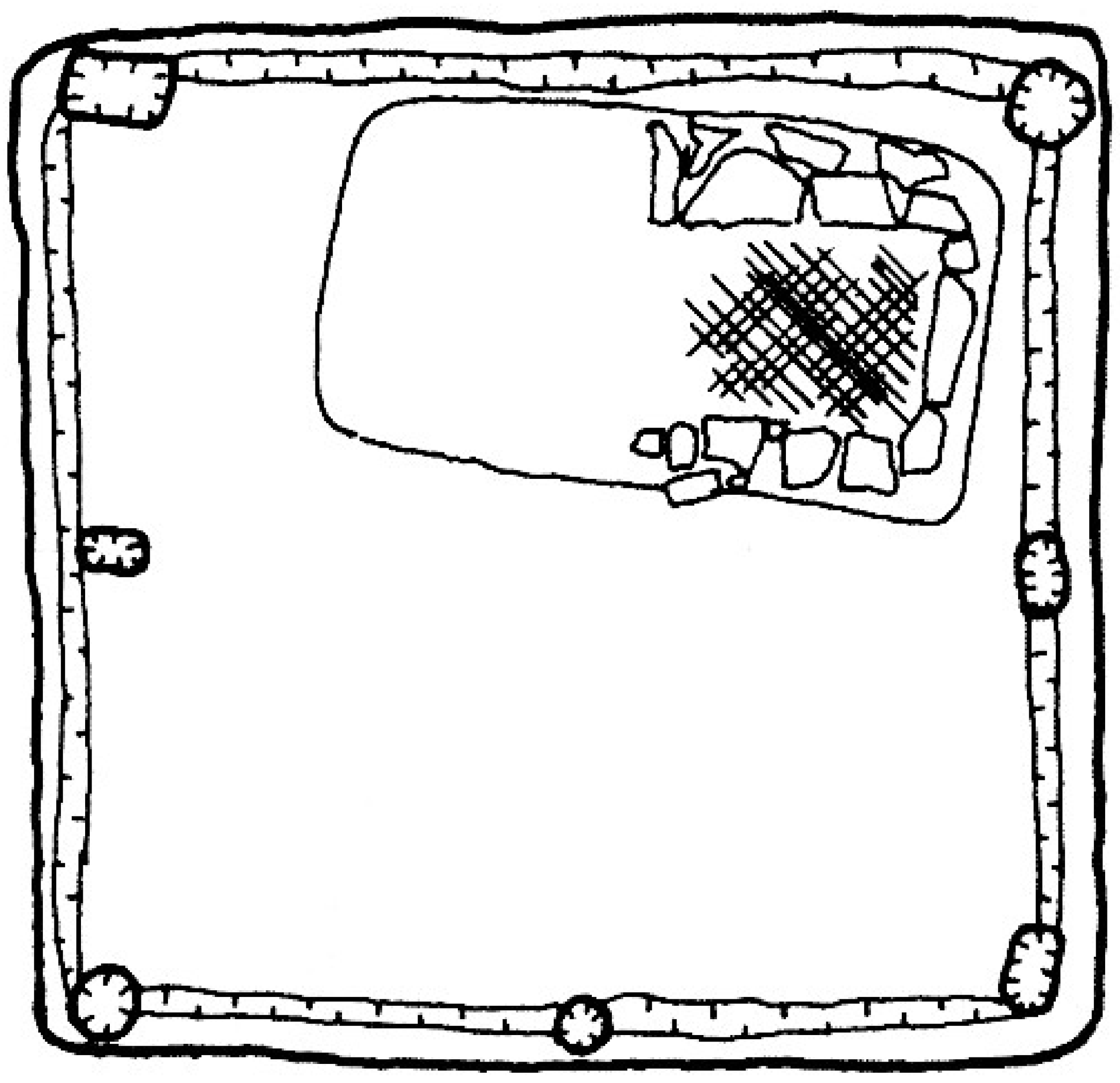

2

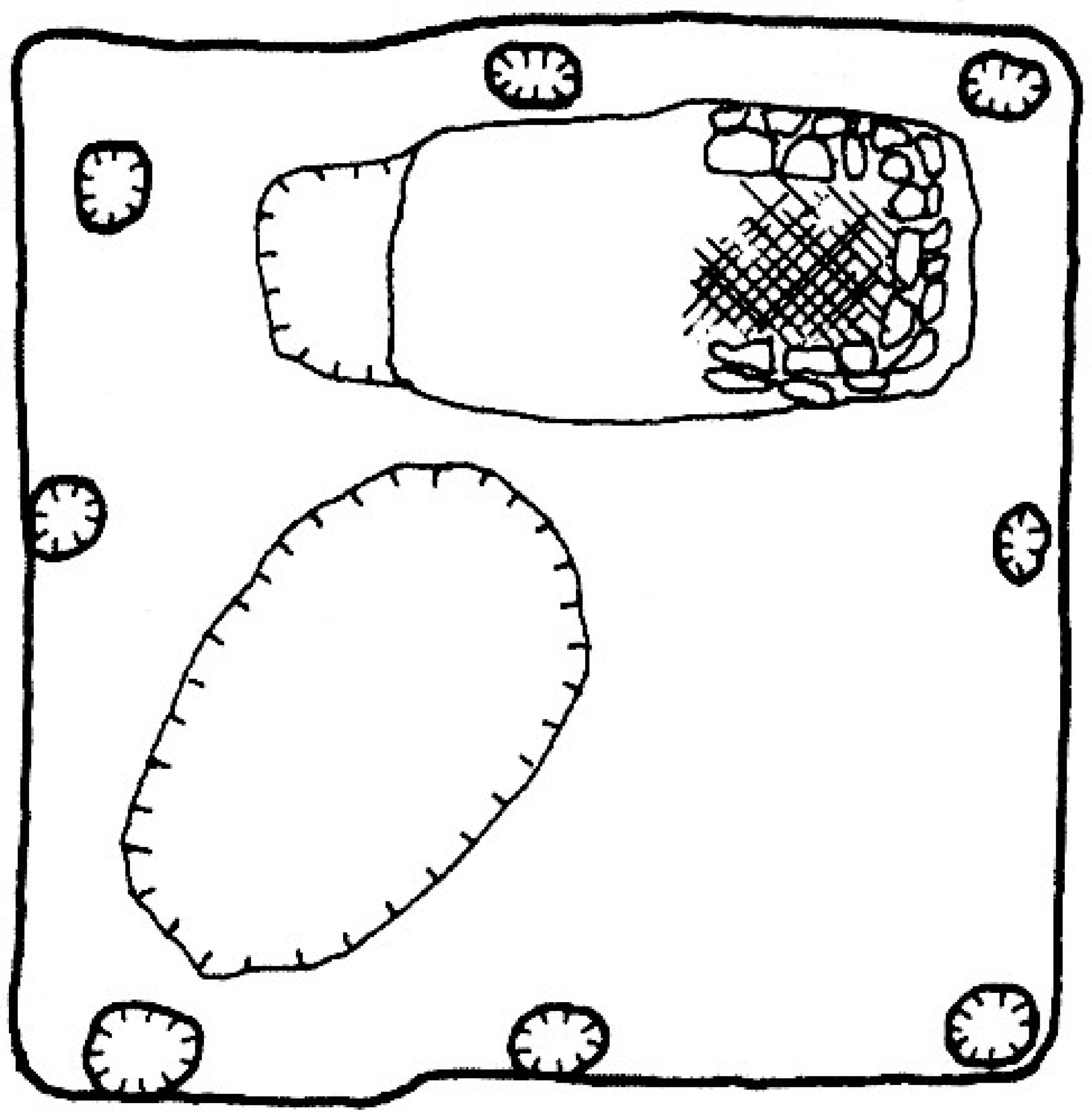

3

Табло XXIII

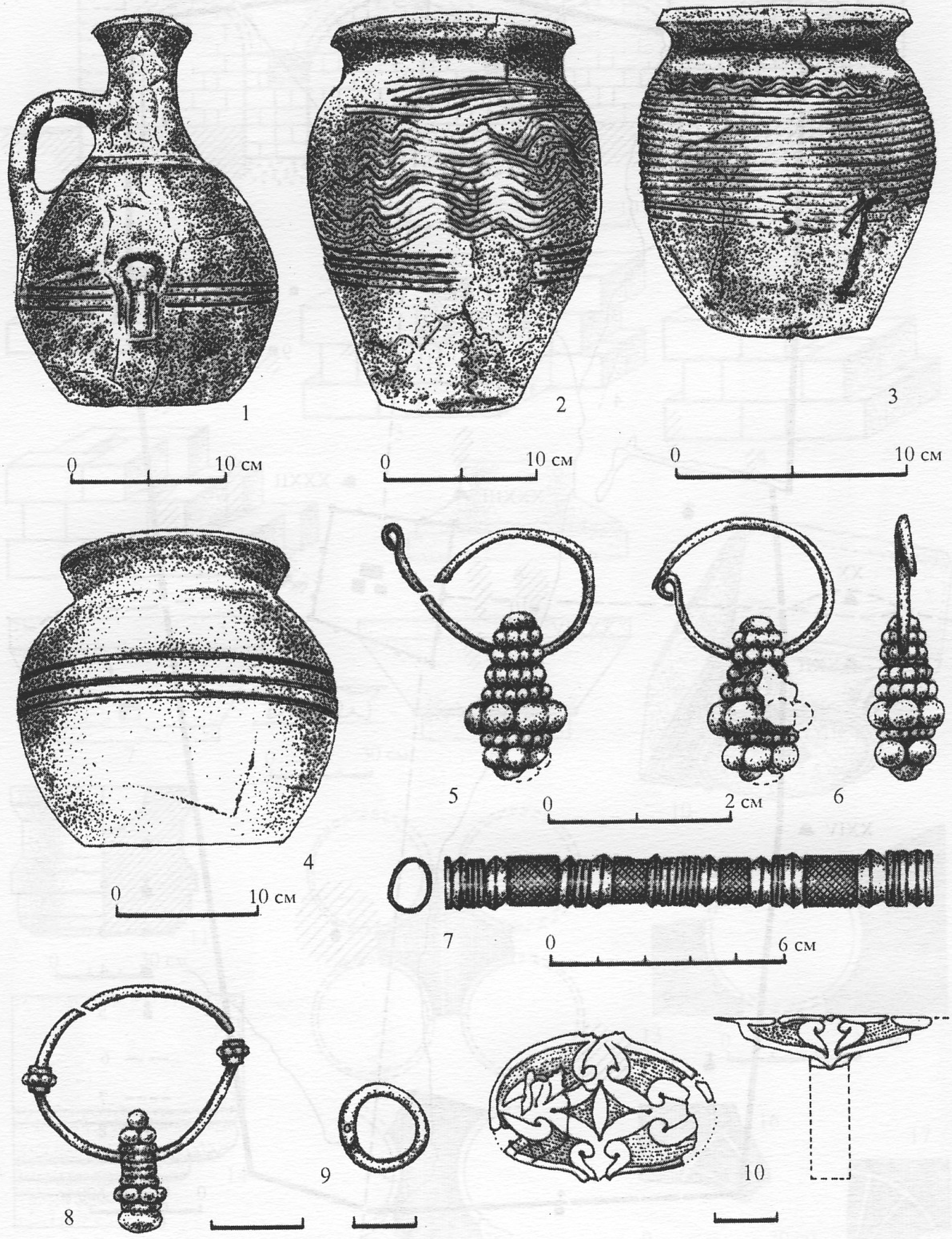

Табло XXIV

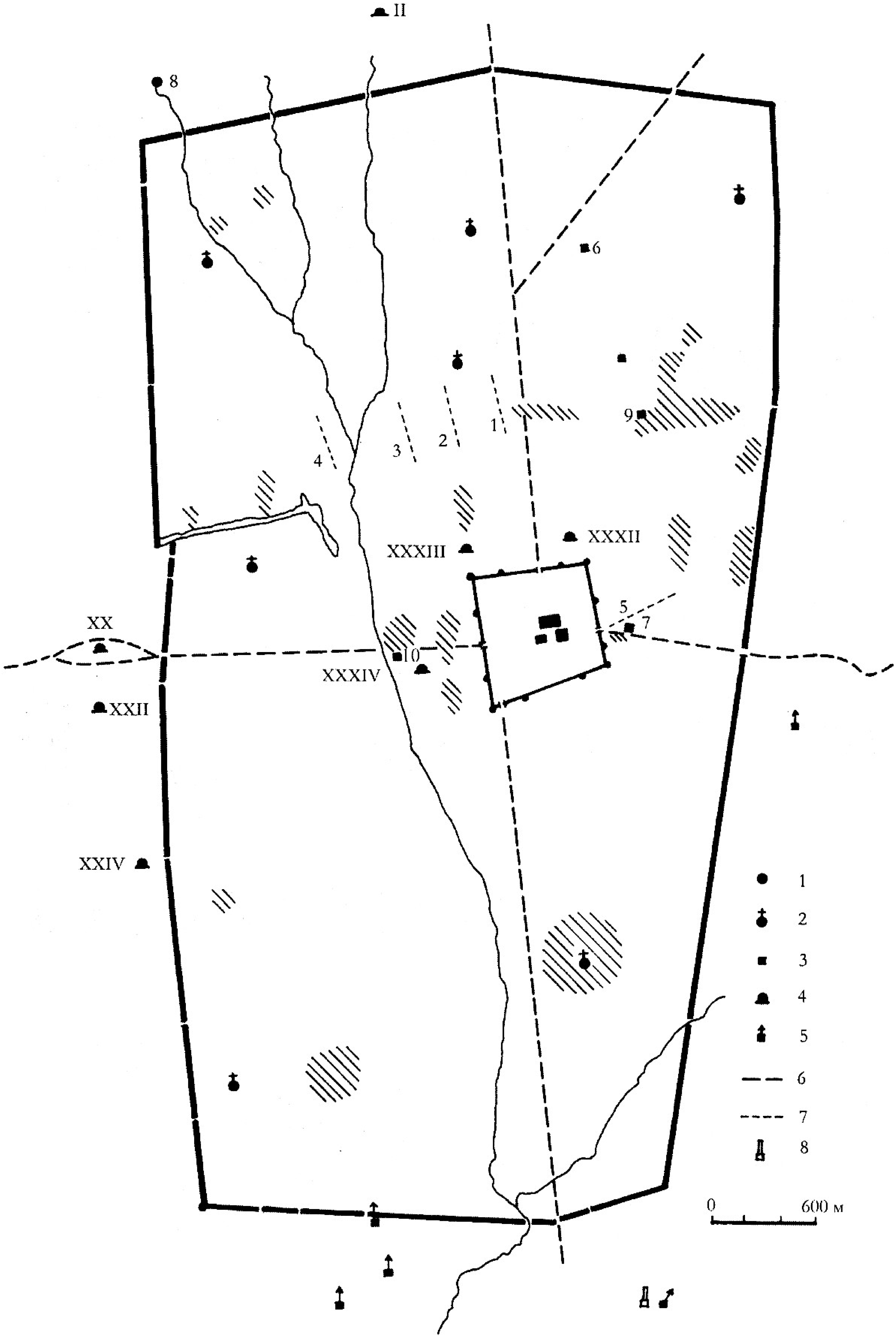

II
8
6
9
1
2
3
4
XXXIII
XXXII
5
7
XX
10
XXXIV
XXII
XXIV
1
2
3
4
5
6
7
8
0
600 м

Табло XXV

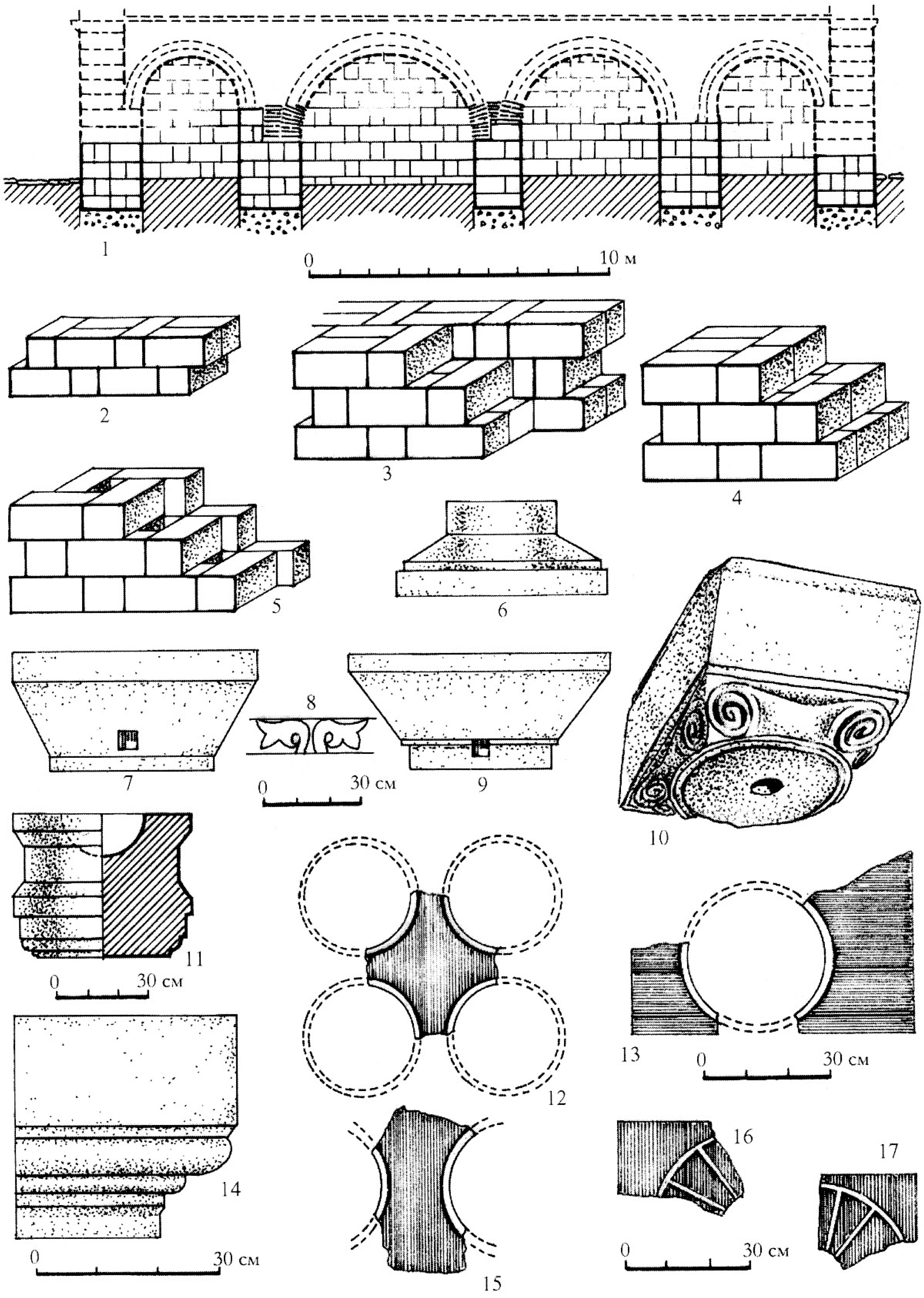
1
0
10 м
2
3
4
5
6
7
8
0
30 см
9
10
11
0
30 см
12
13
0
30 см
14
0
30 см
15
16
17
0
30 см

Табло XXVI

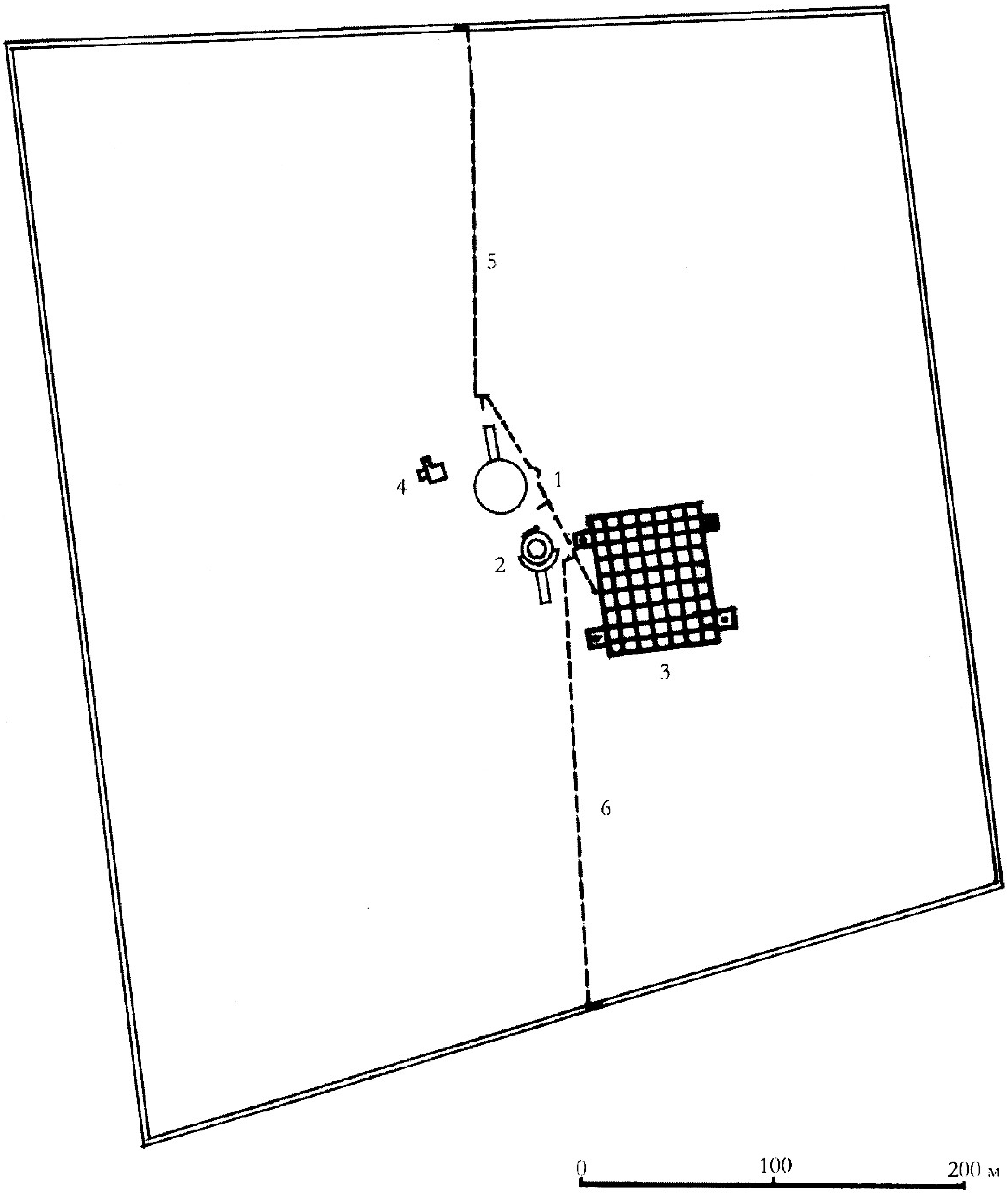

Табло XXVII

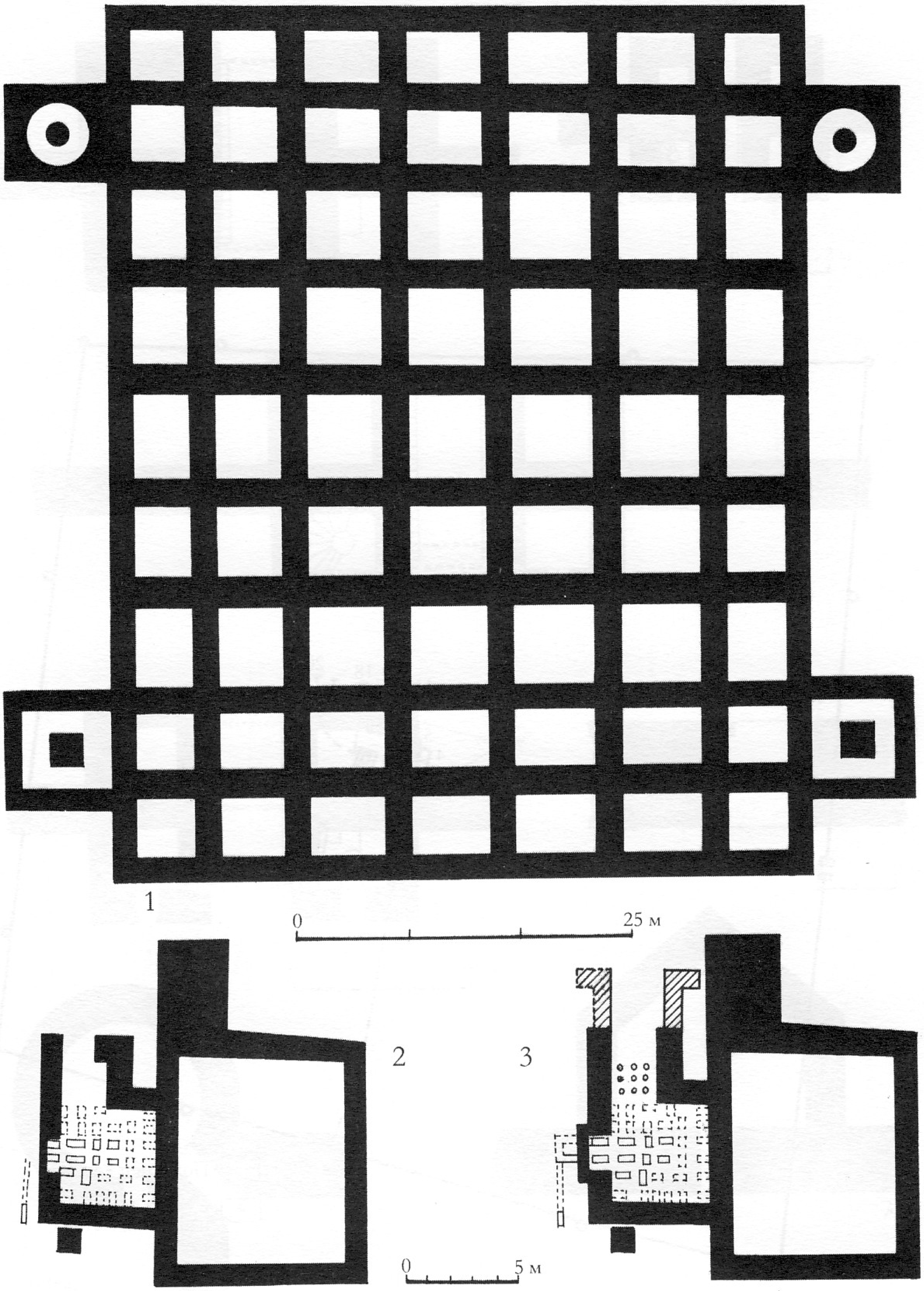

Табло XXVIII

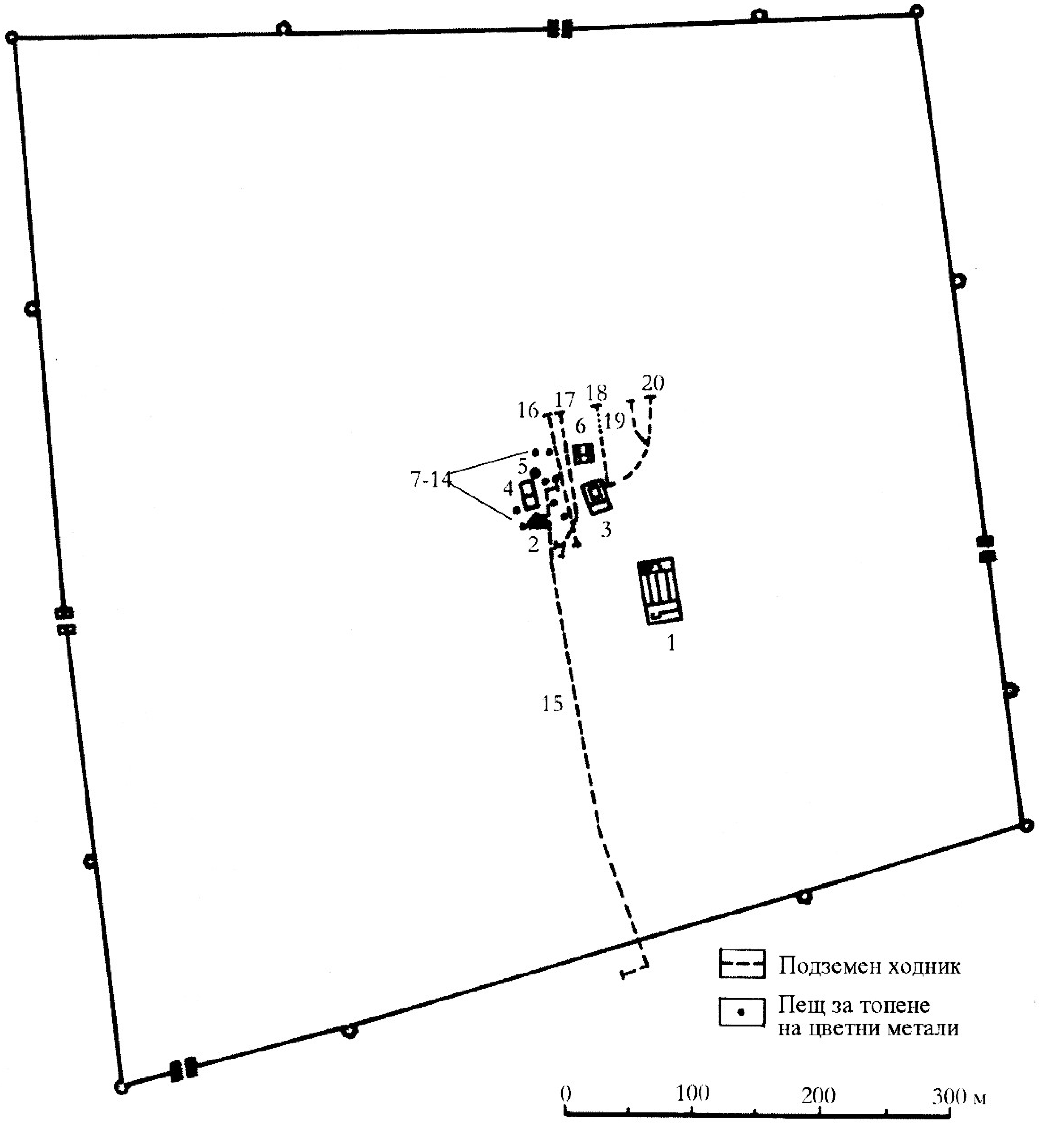
16
17
18
20
19
6
5
7-14
4
3
2
1
15
Подземен ходник
Пещ за топене
на цветни метали
0
100
200
300 м

Табло XXIX

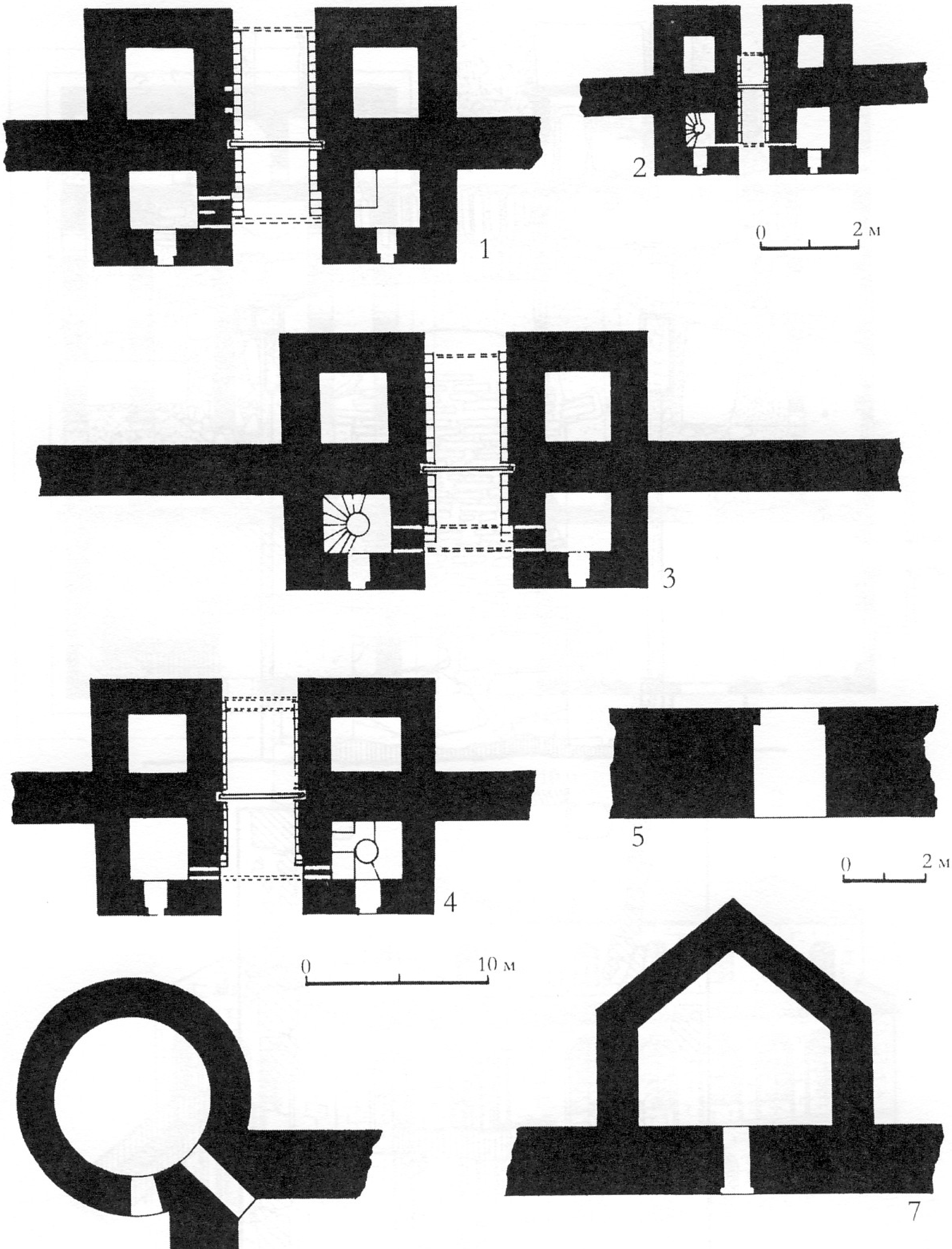

Табло XXX

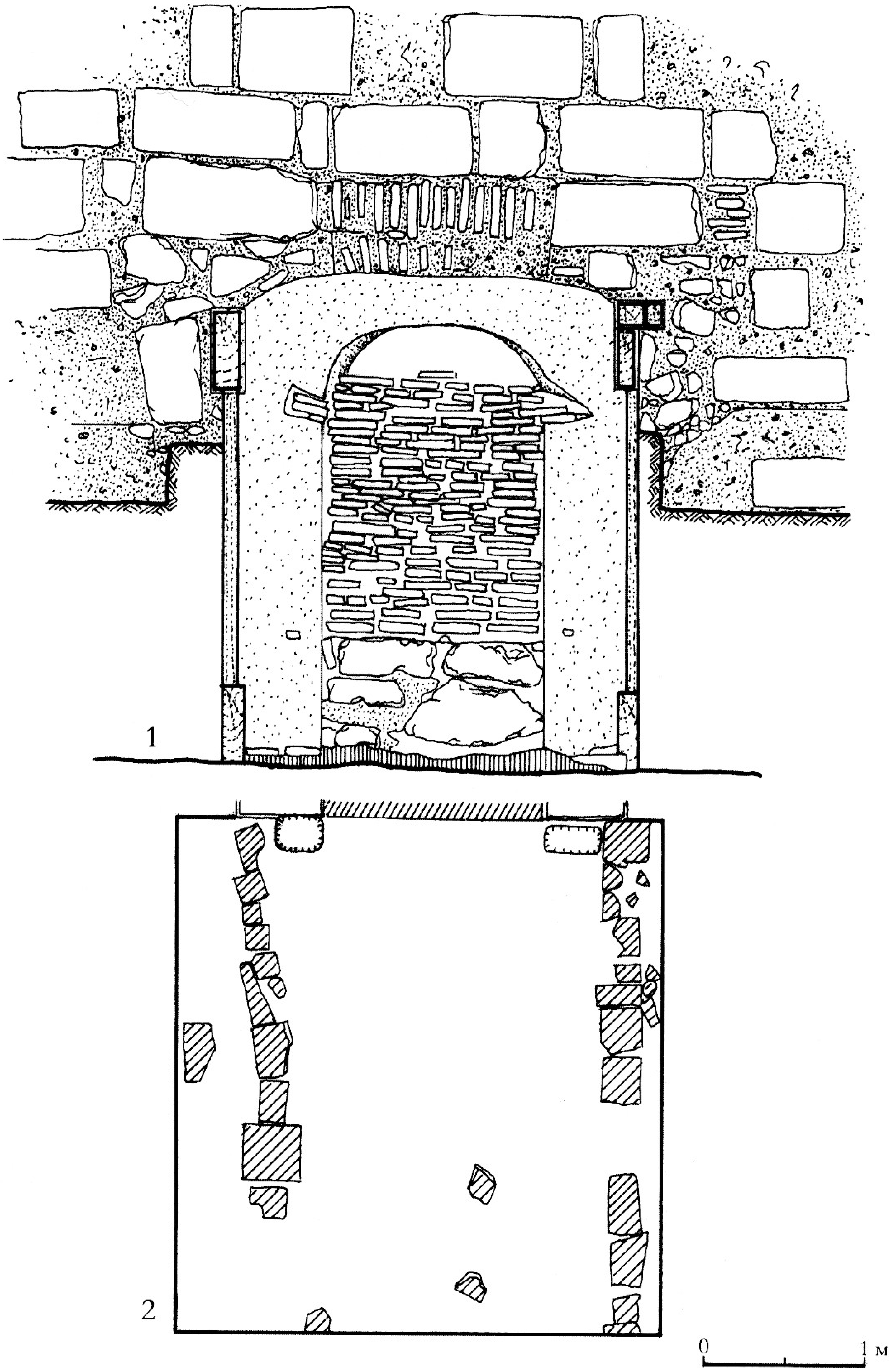

Табло XXXI

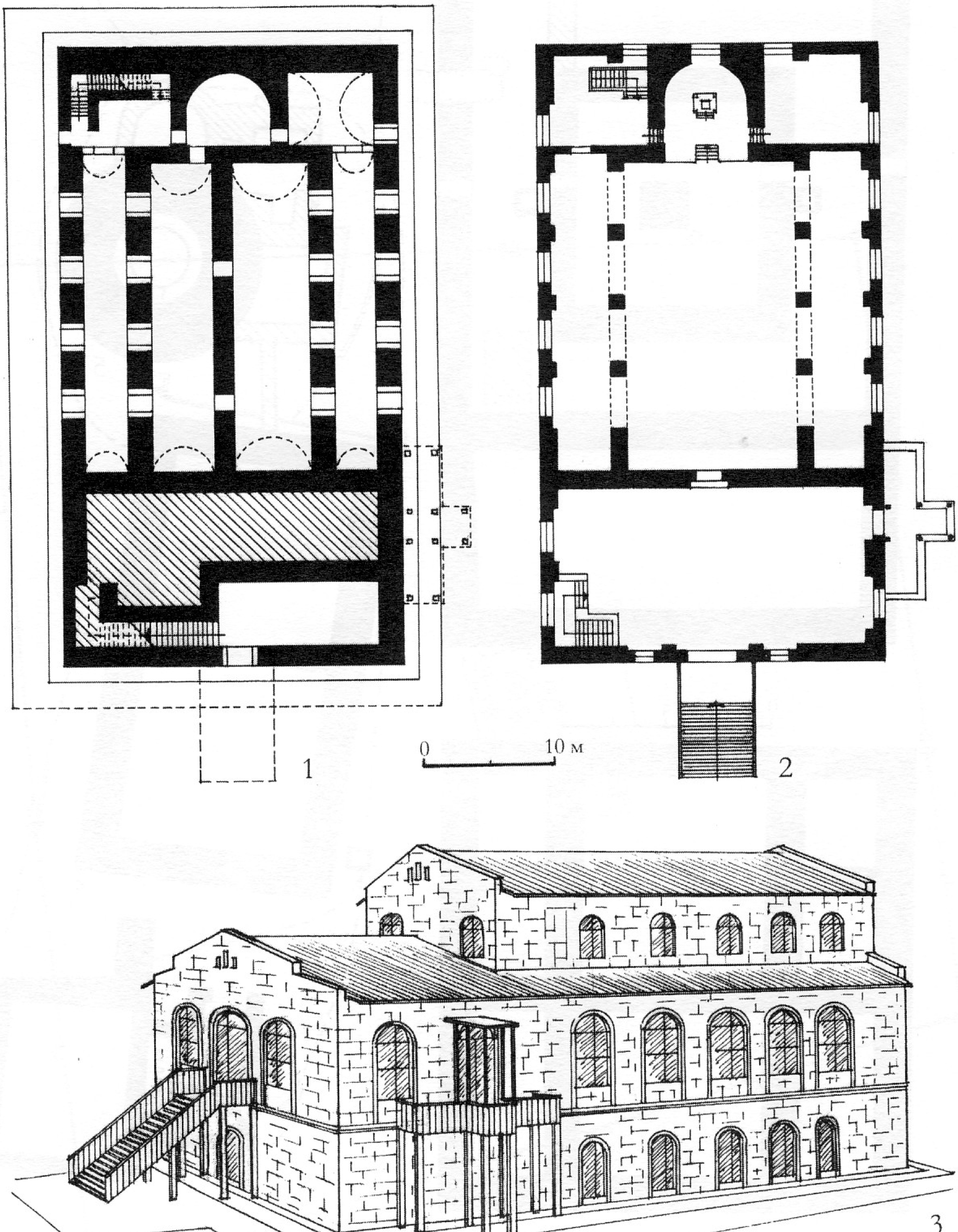

Табло XXXII

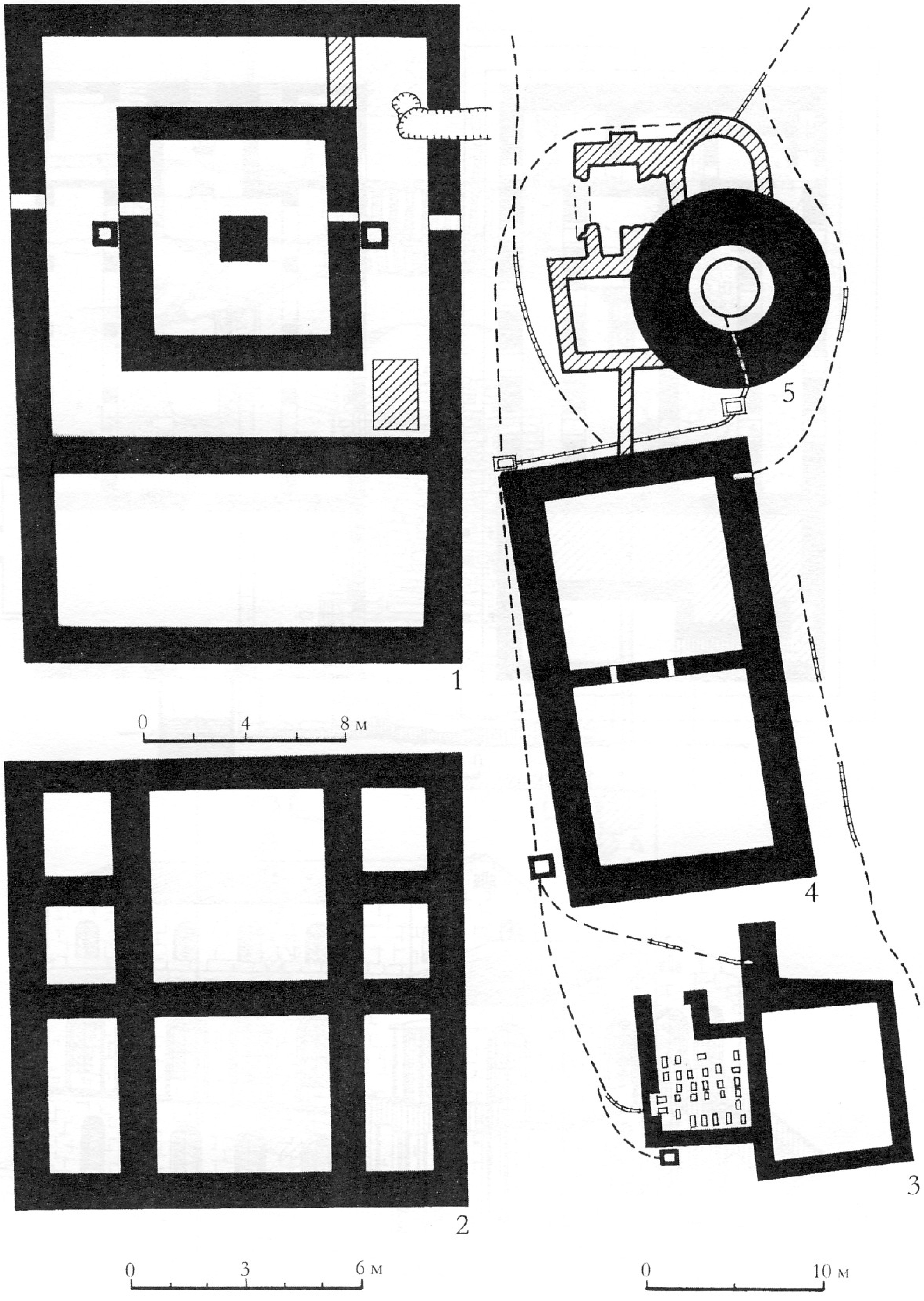

Табло XXXIII

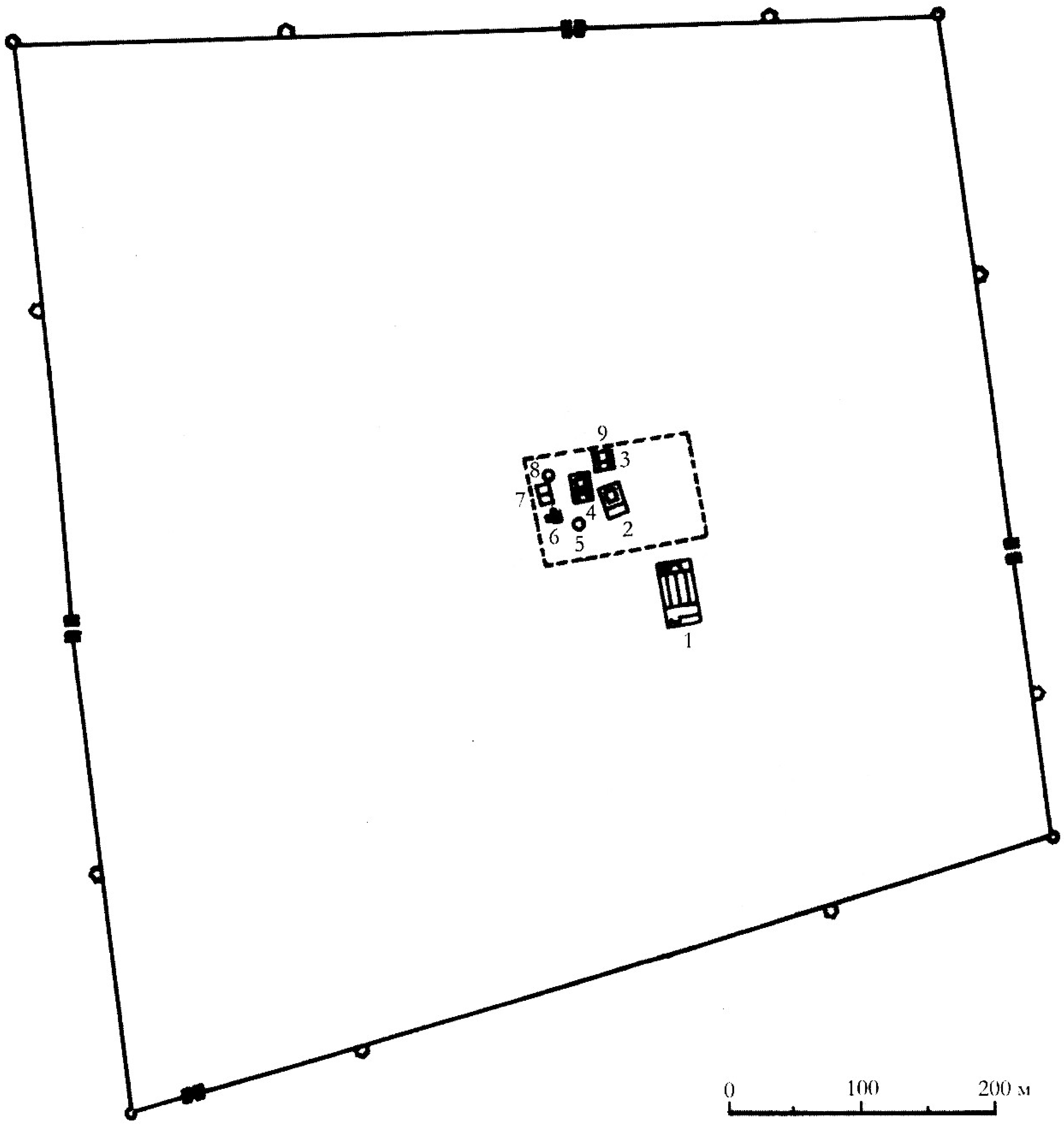

Табло XXXIV

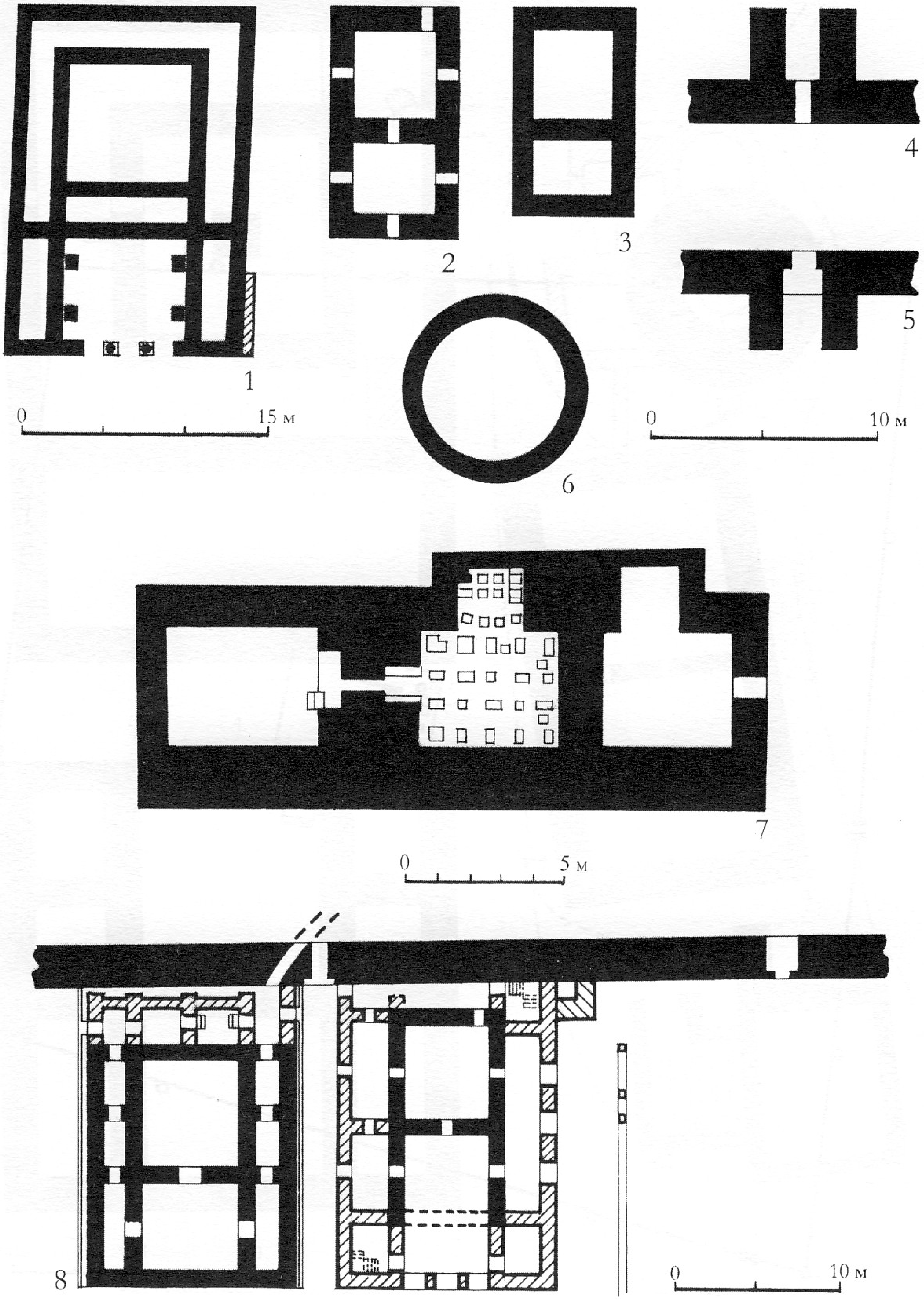

Табло XXXV

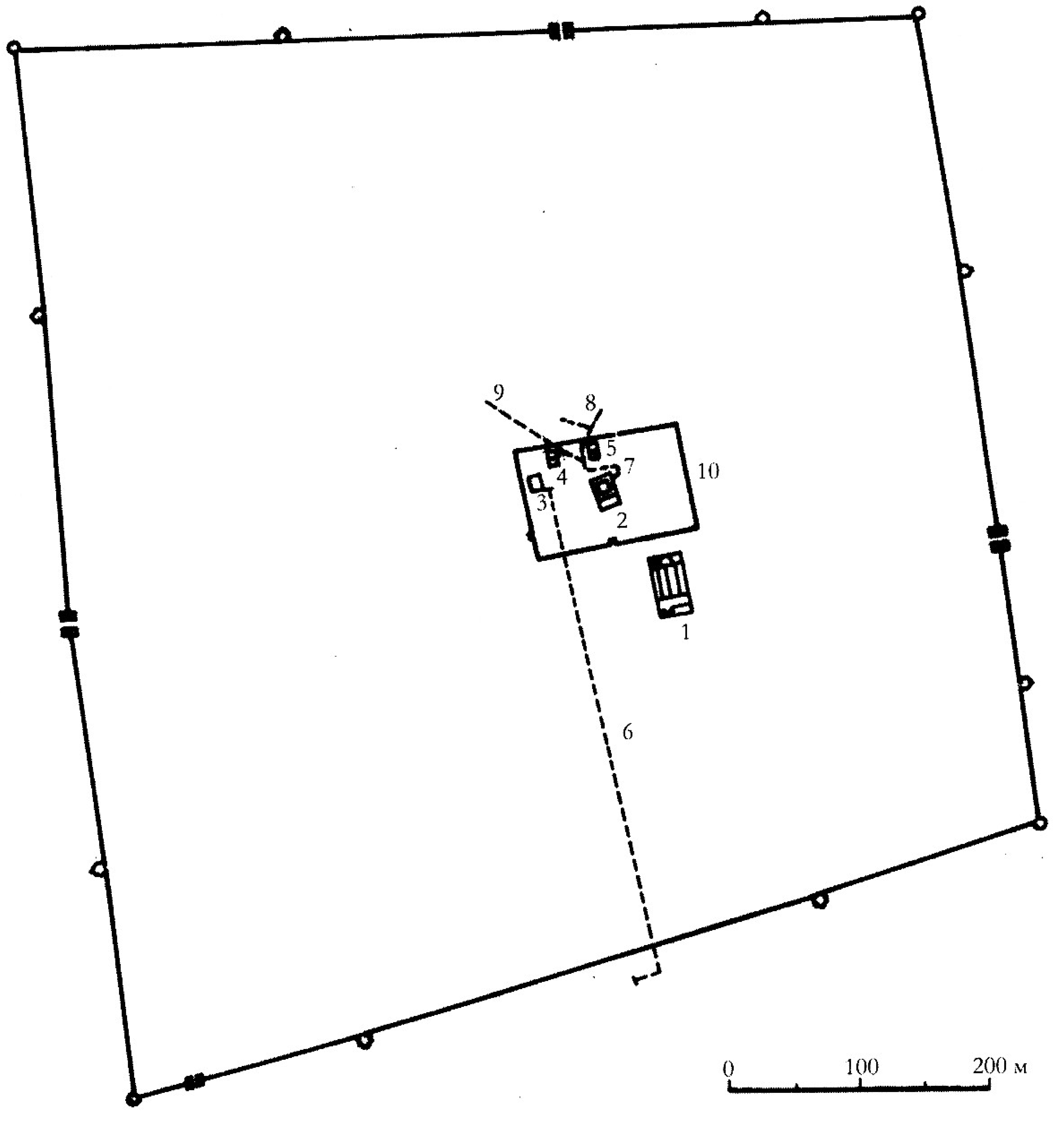

Табло XXXVI

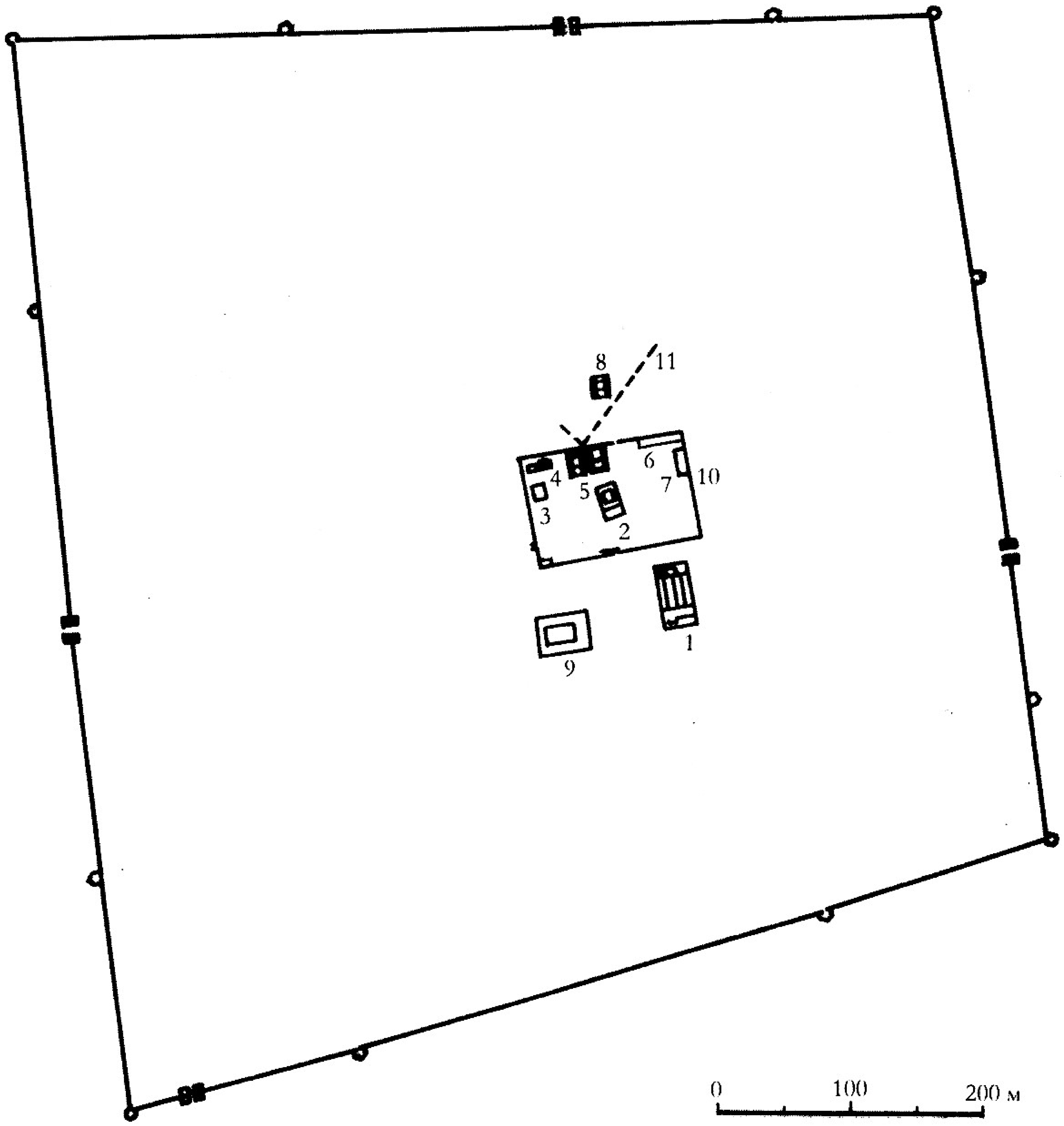

Табло XXXVII

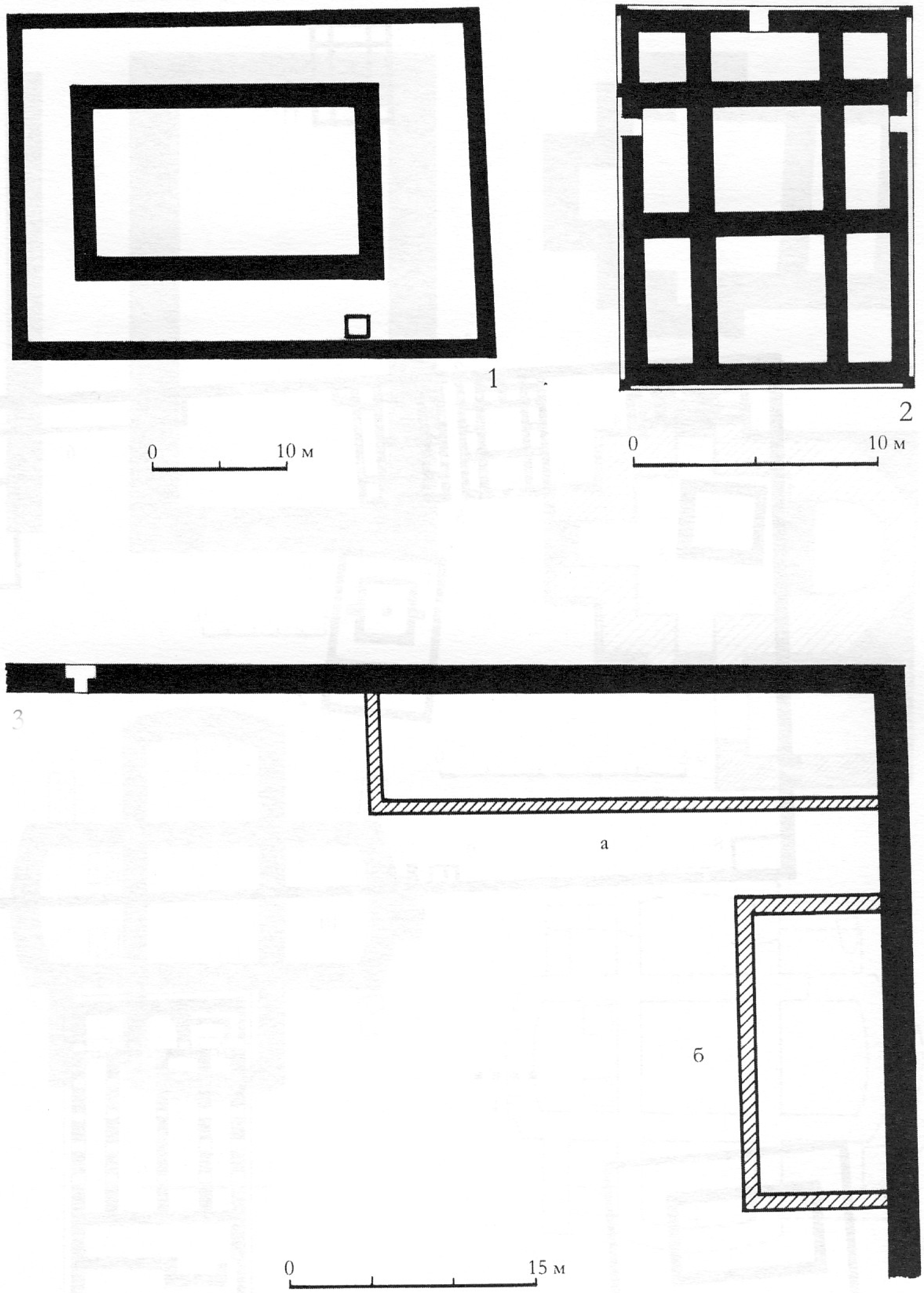

Табло XXXVIII

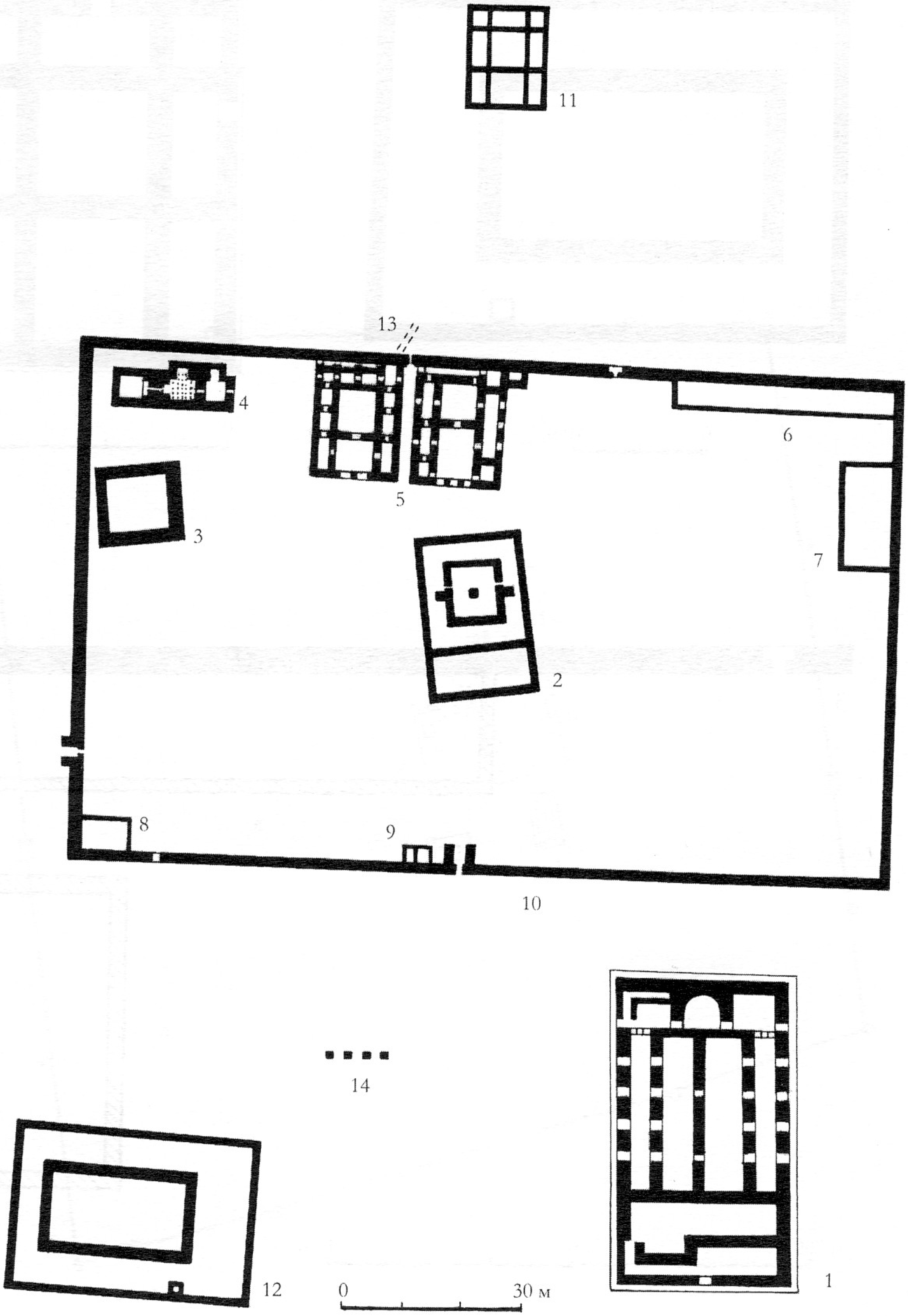

Табло XXXIX

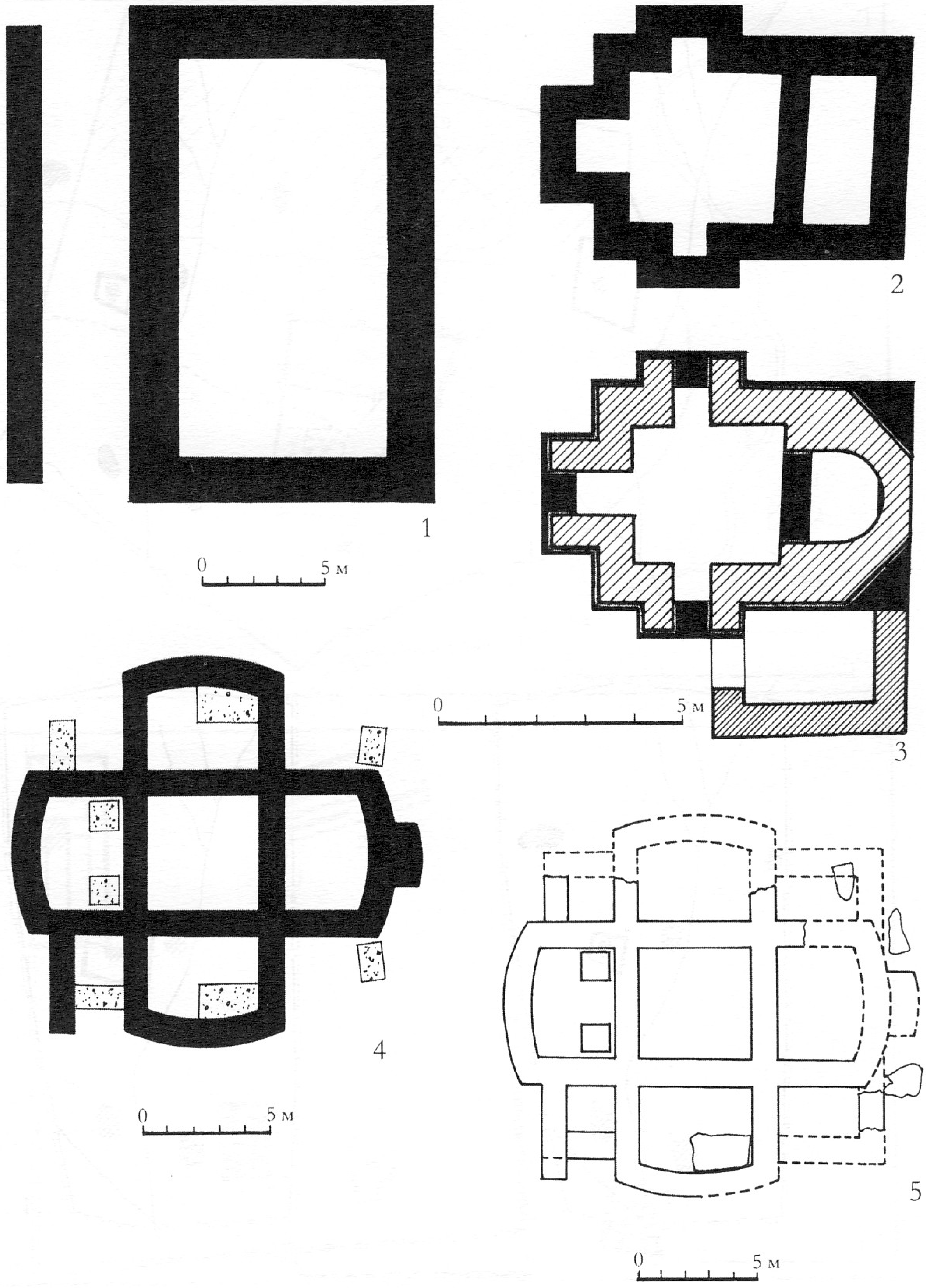

Табло XL

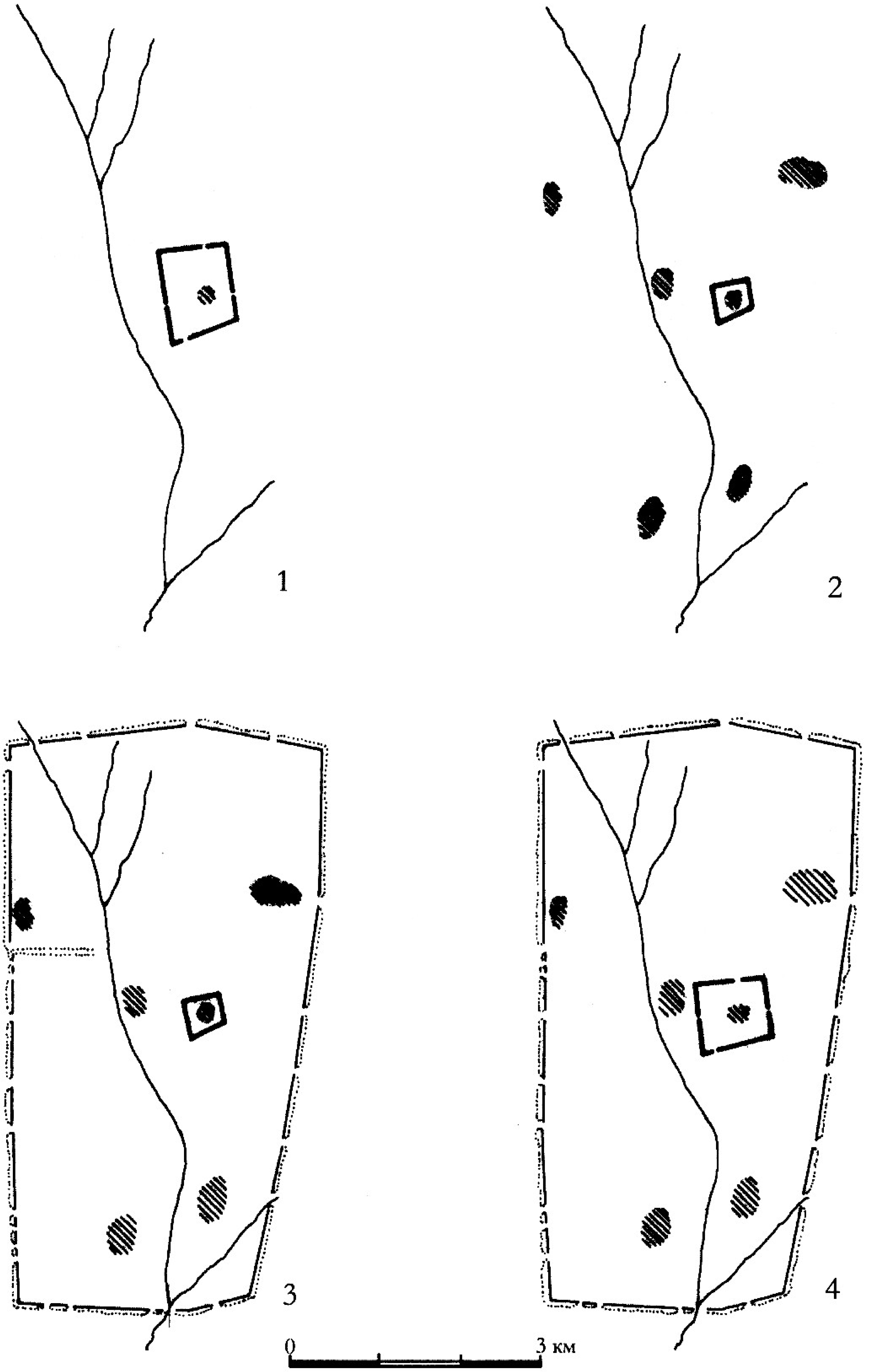

Табло XLI

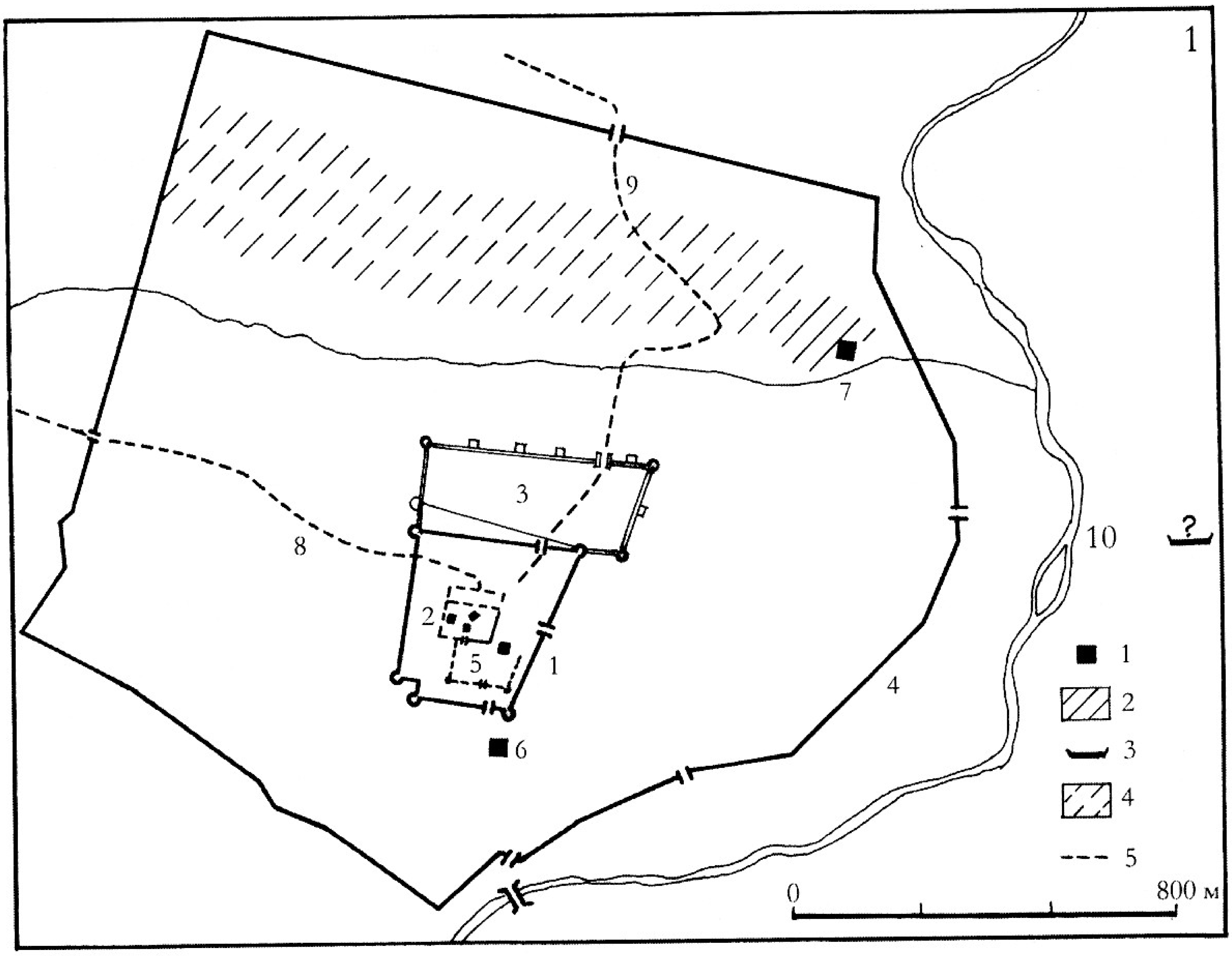

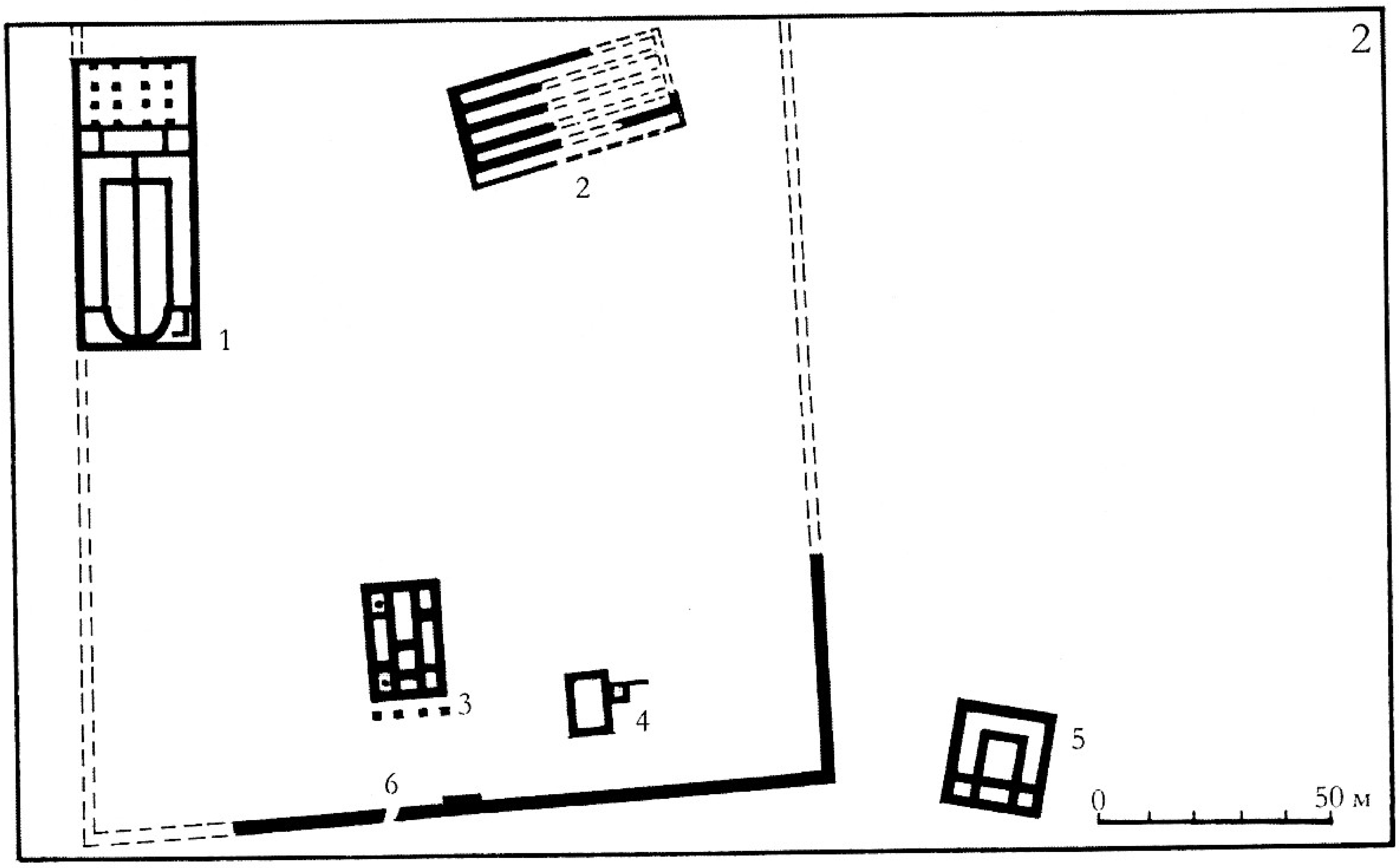

Табло XLII

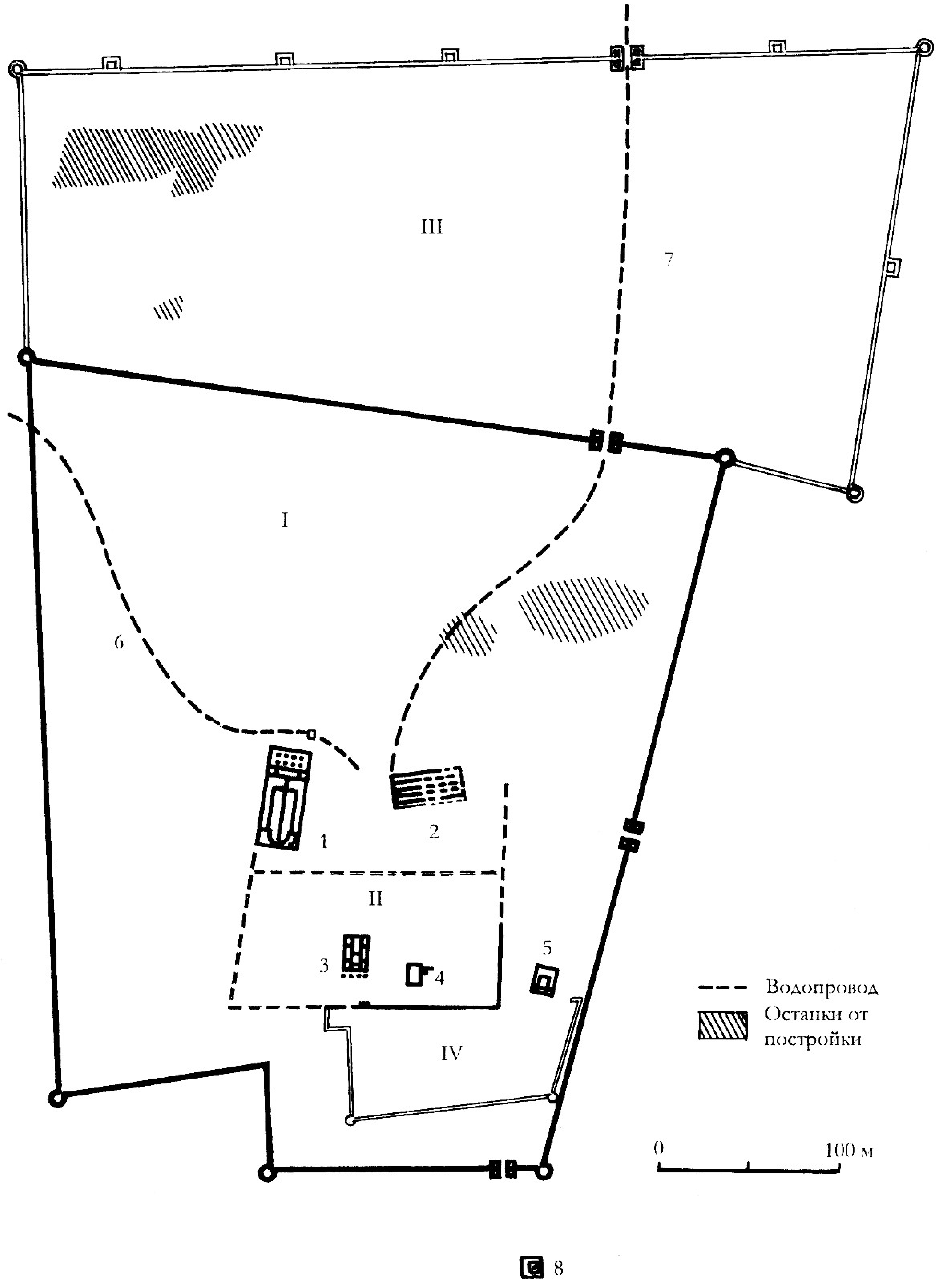

Табло XLIII

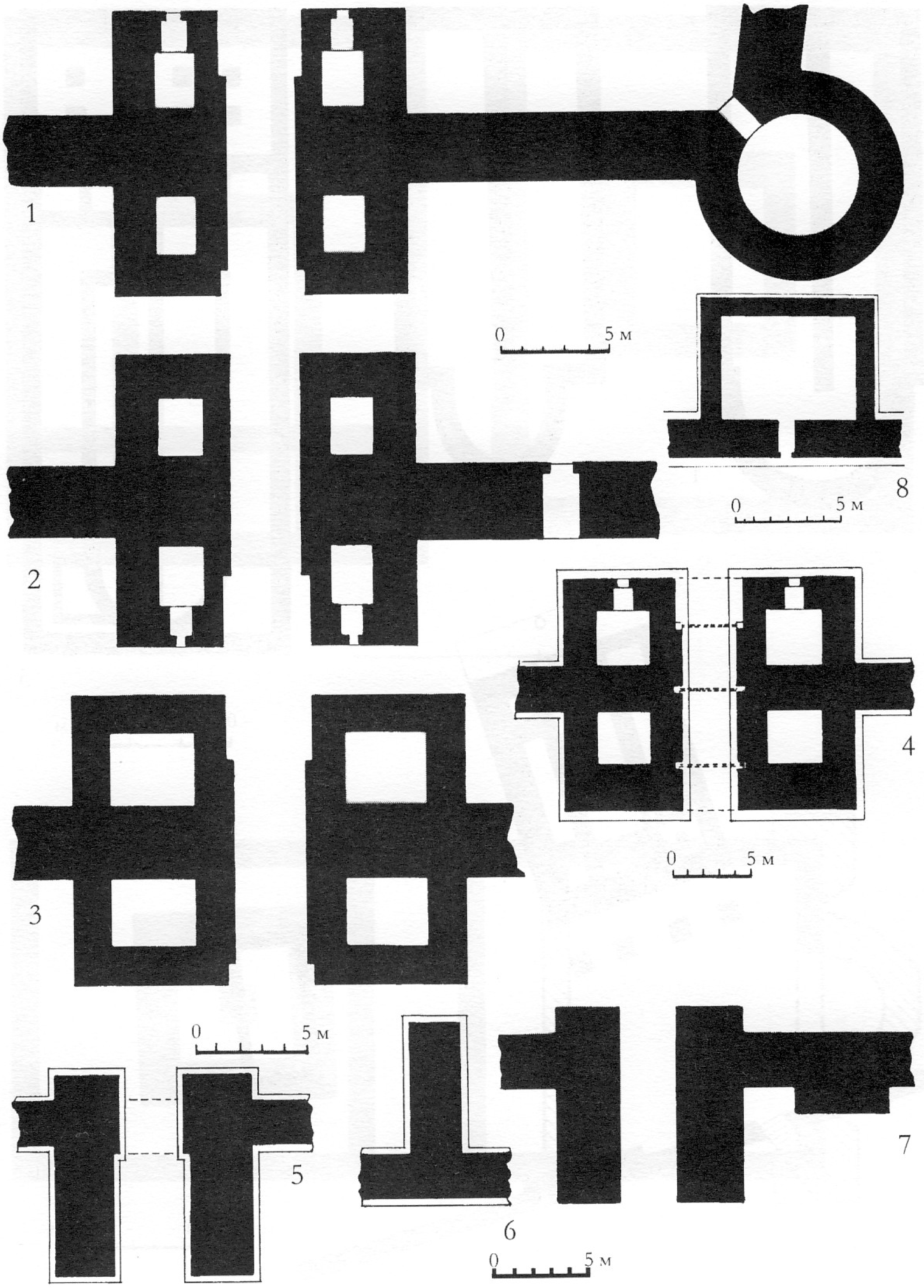

Табло XLIV

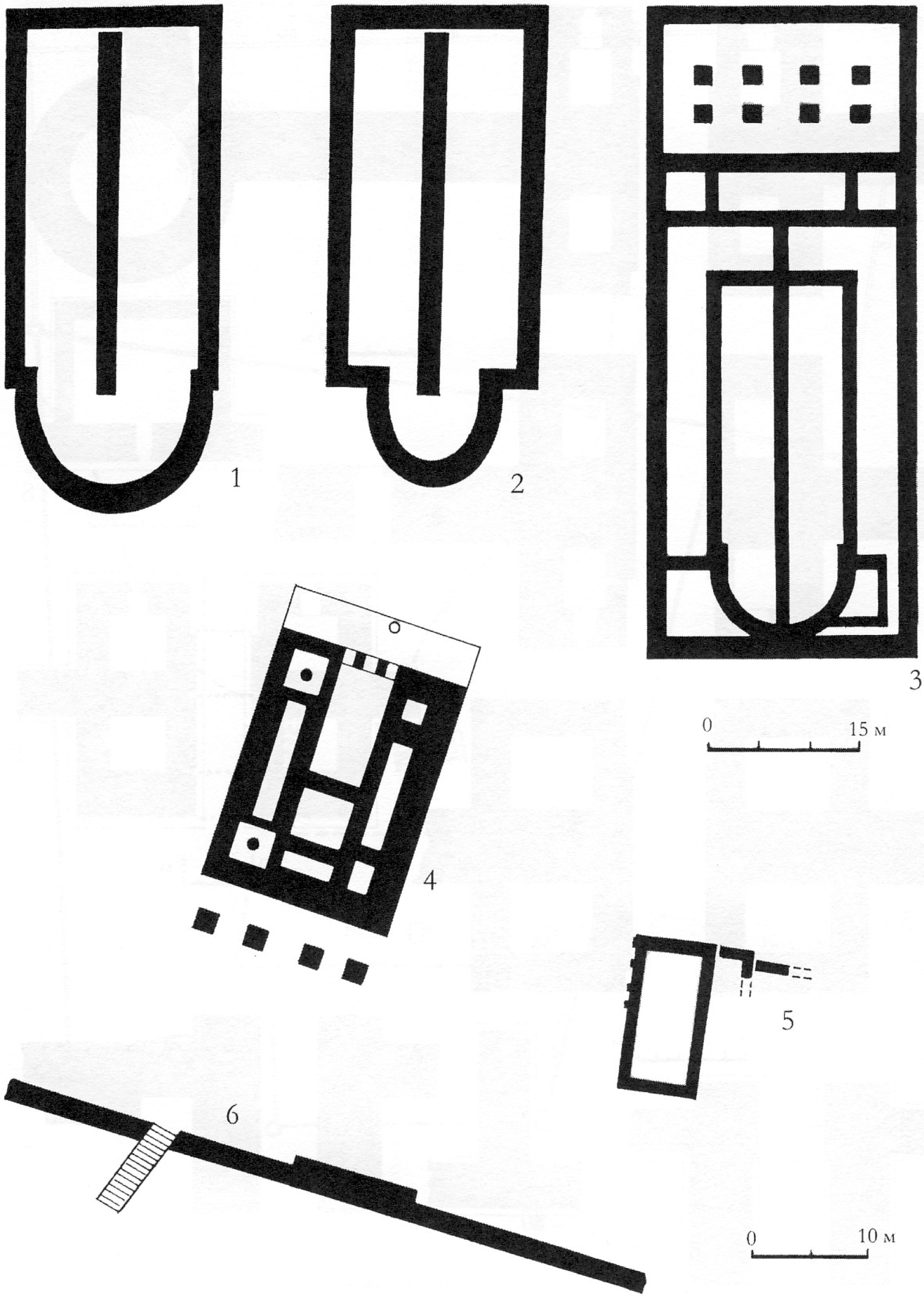

Табло XLV

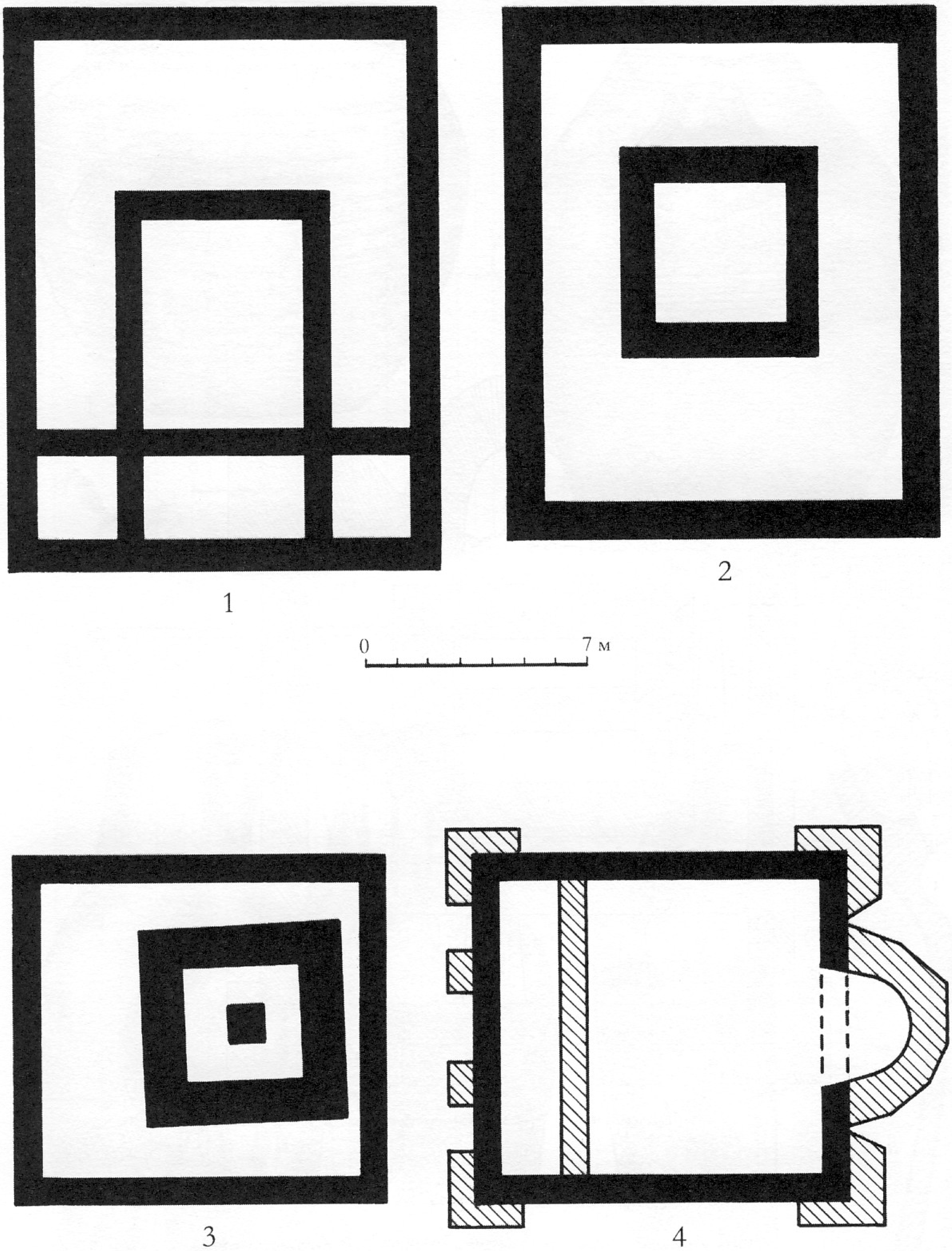

Табло XLVI

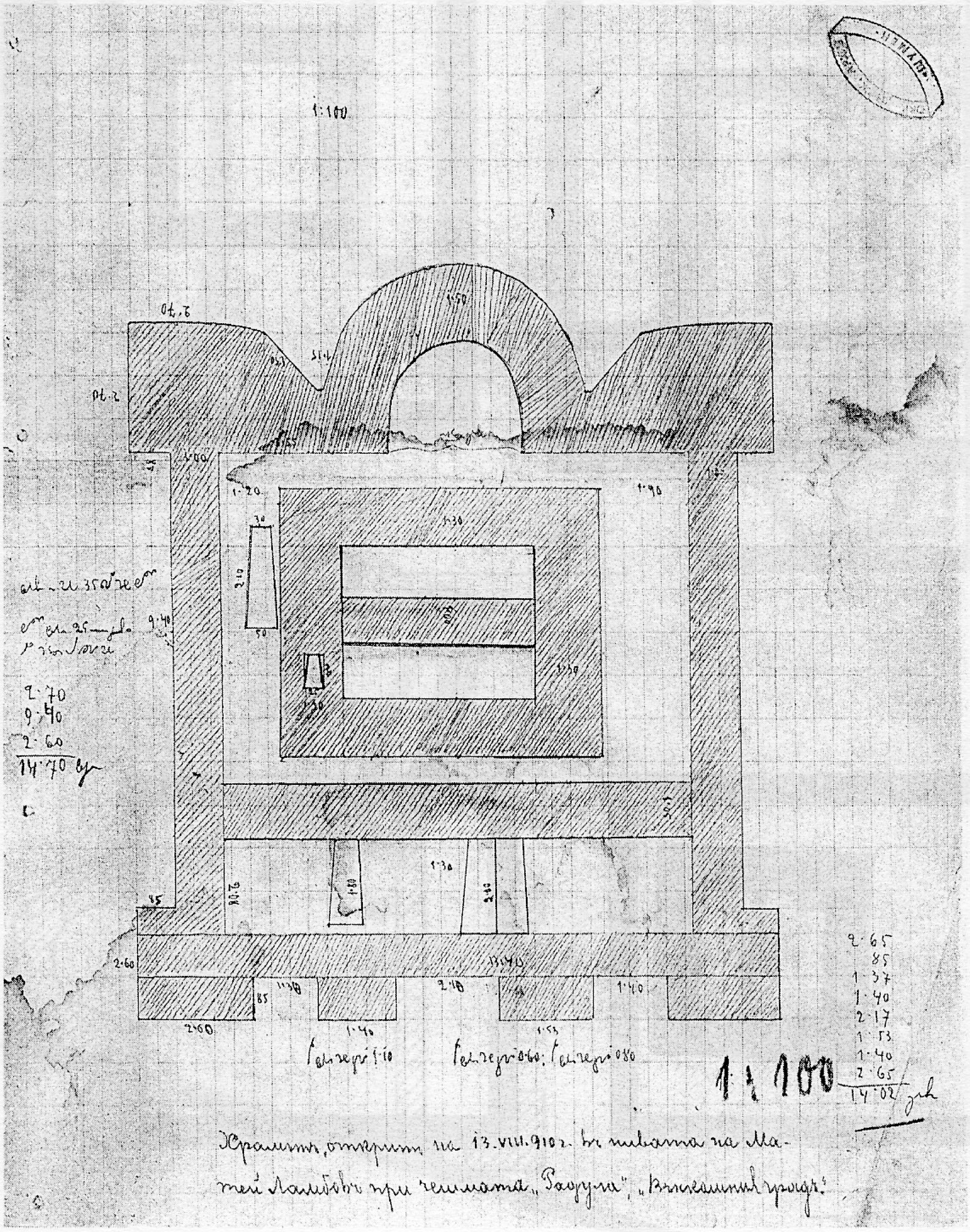
1:100
1:100
Храмътъ, откритъ на 13.VIII.910 г. въ нивата на Ма-
тей Ламбовъ при чешмата „Разула“, „Вътрешния градъ“.

Табло XLVII

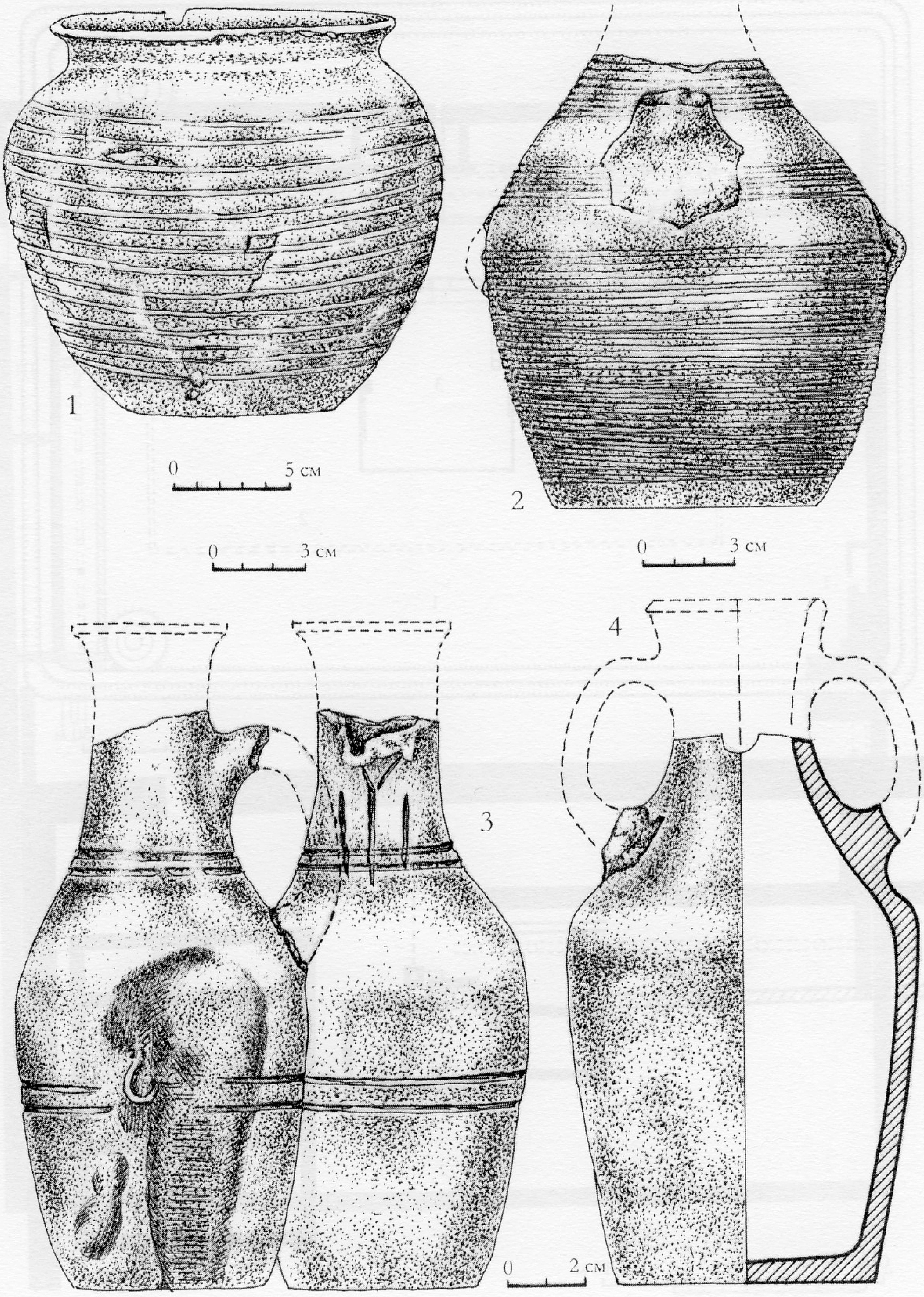

Табло XLVIII

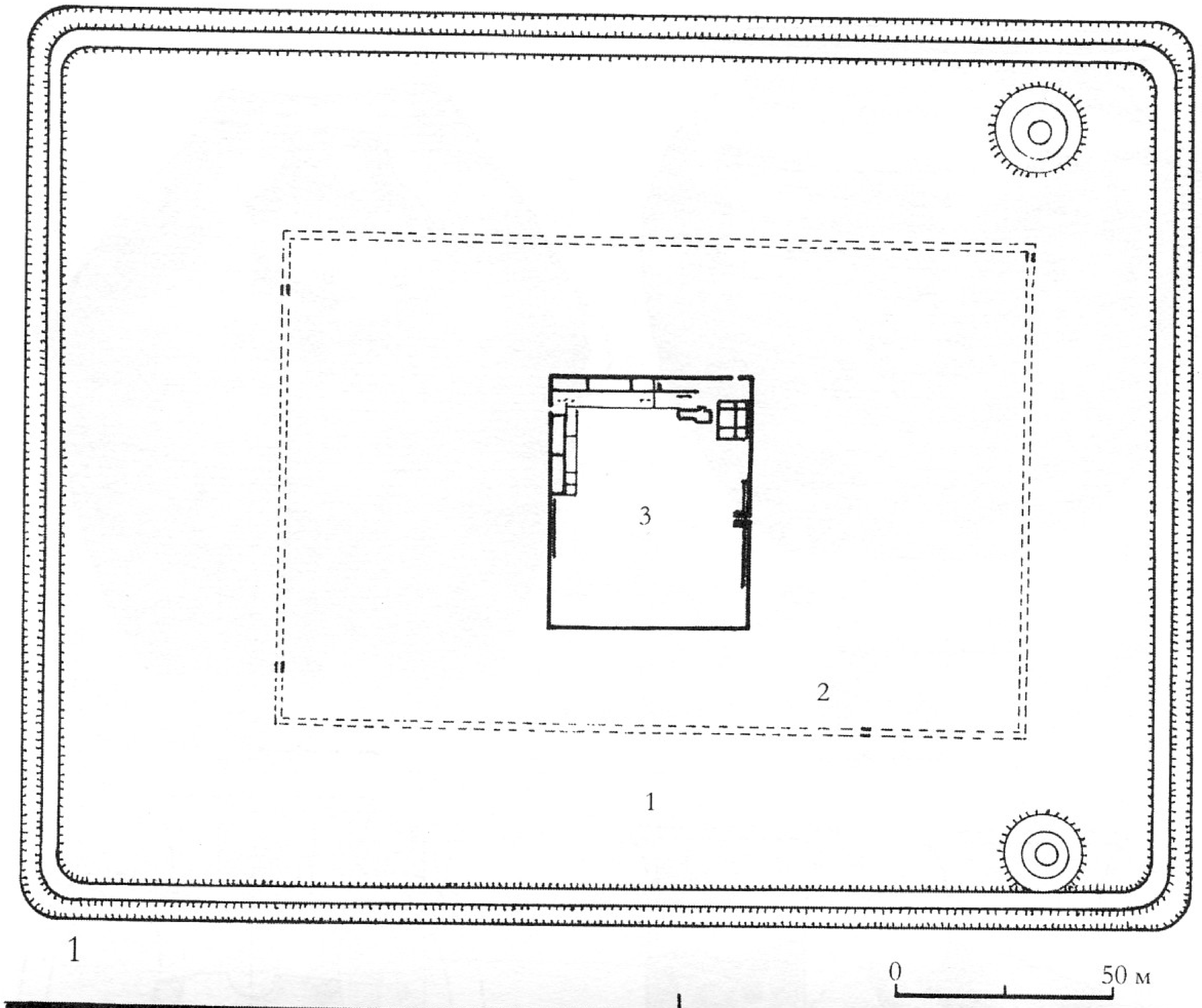

1

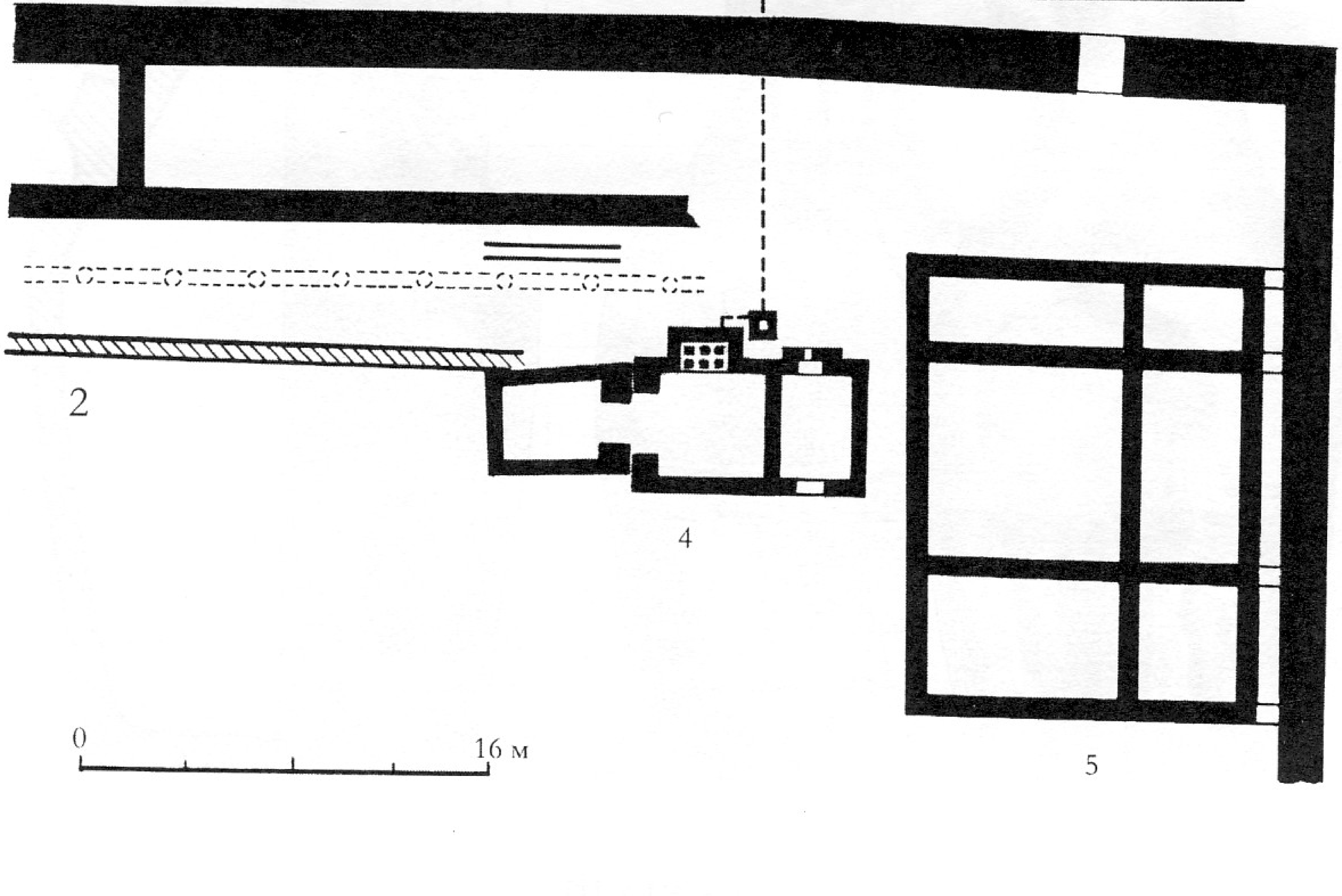

2

Табло XLIX

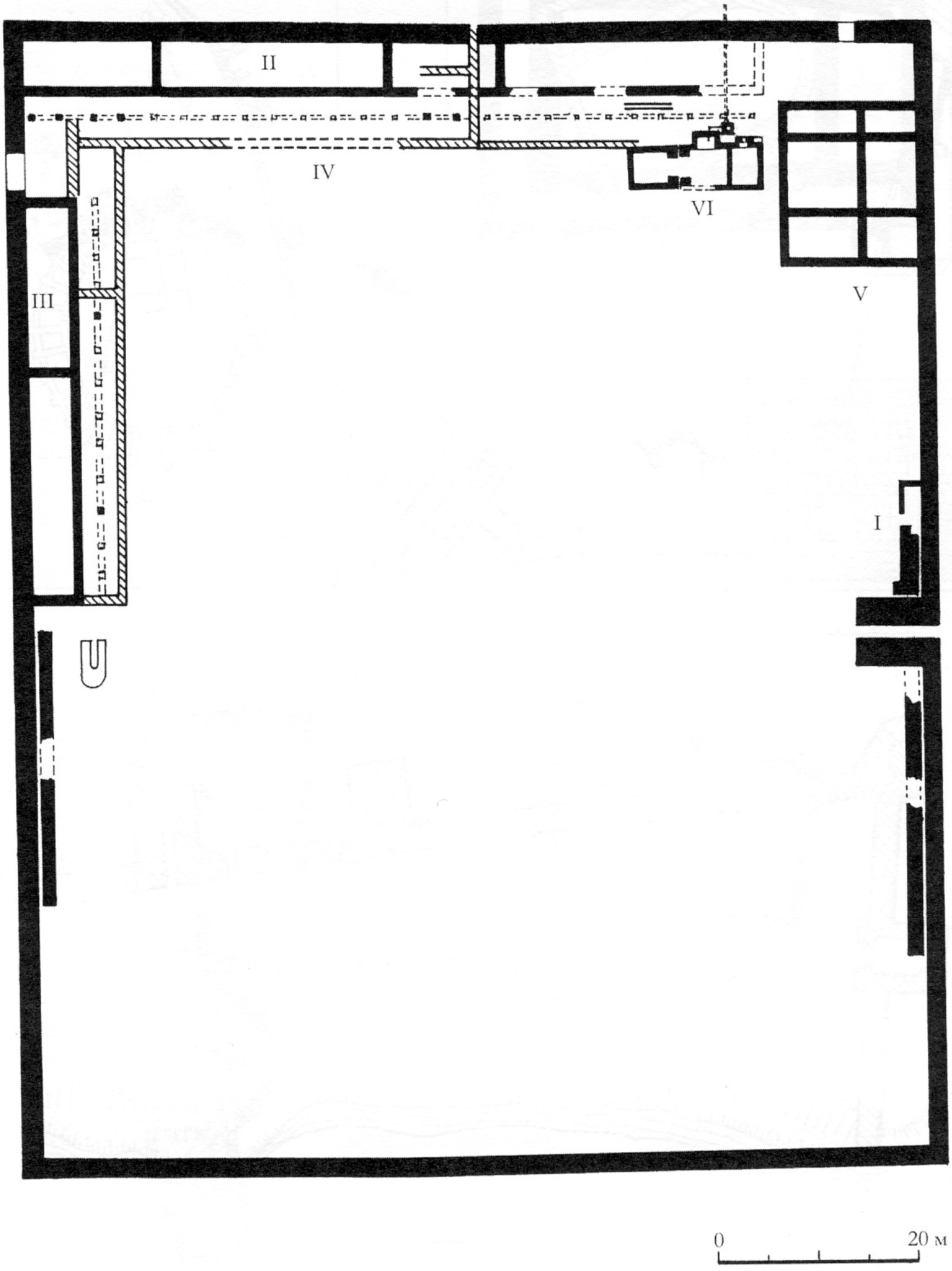

Табло L

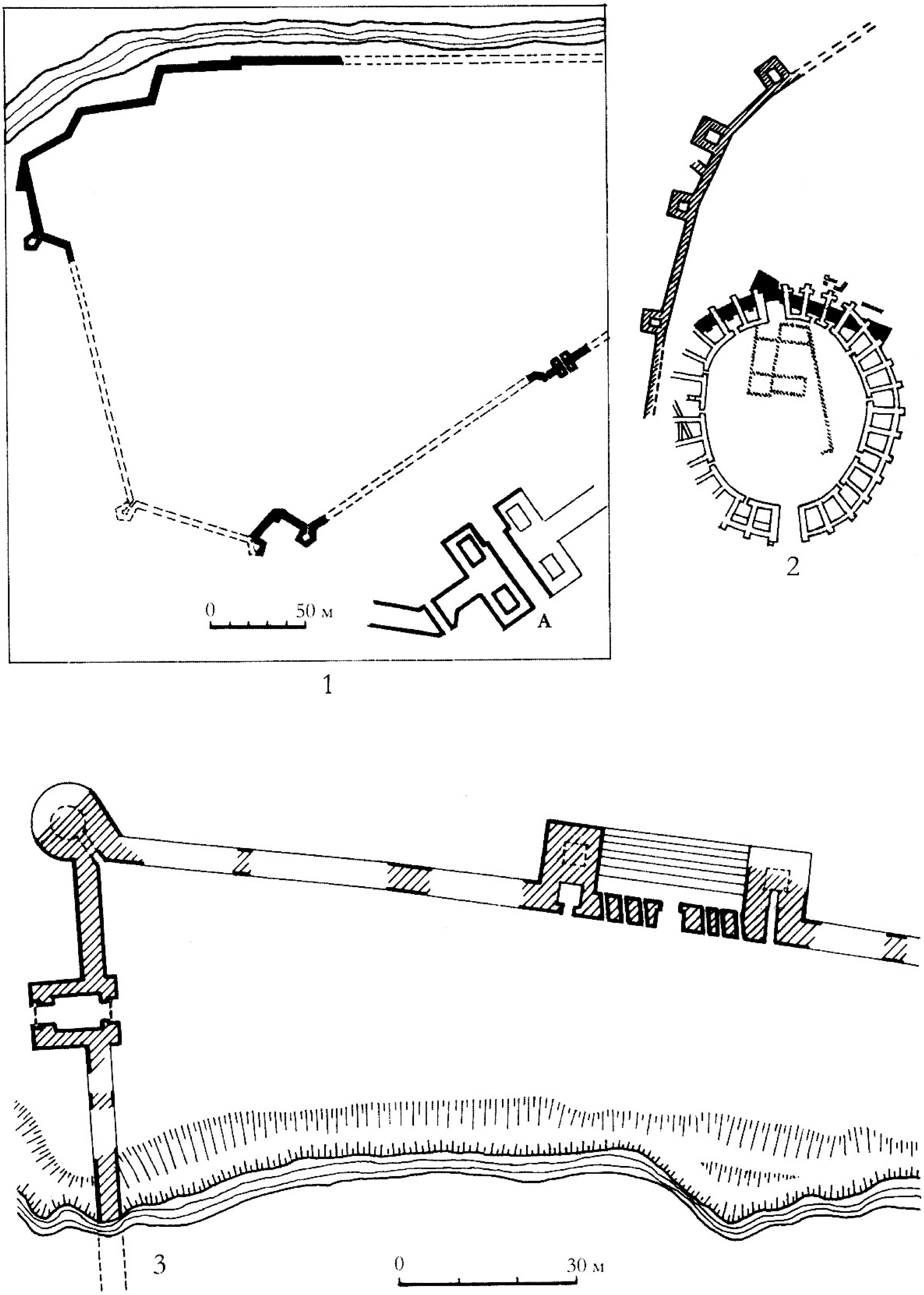

Табло LI

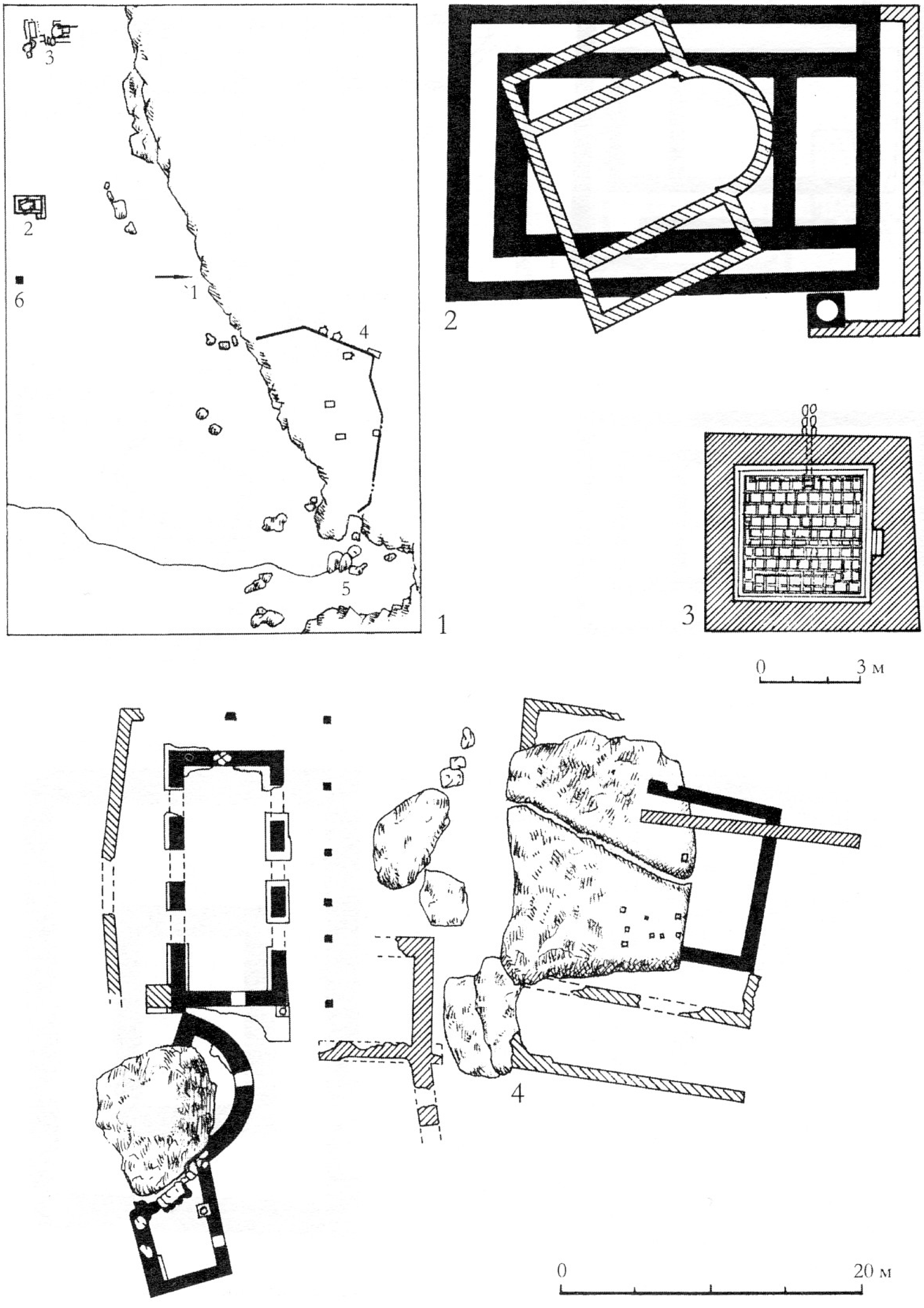

Табло LII

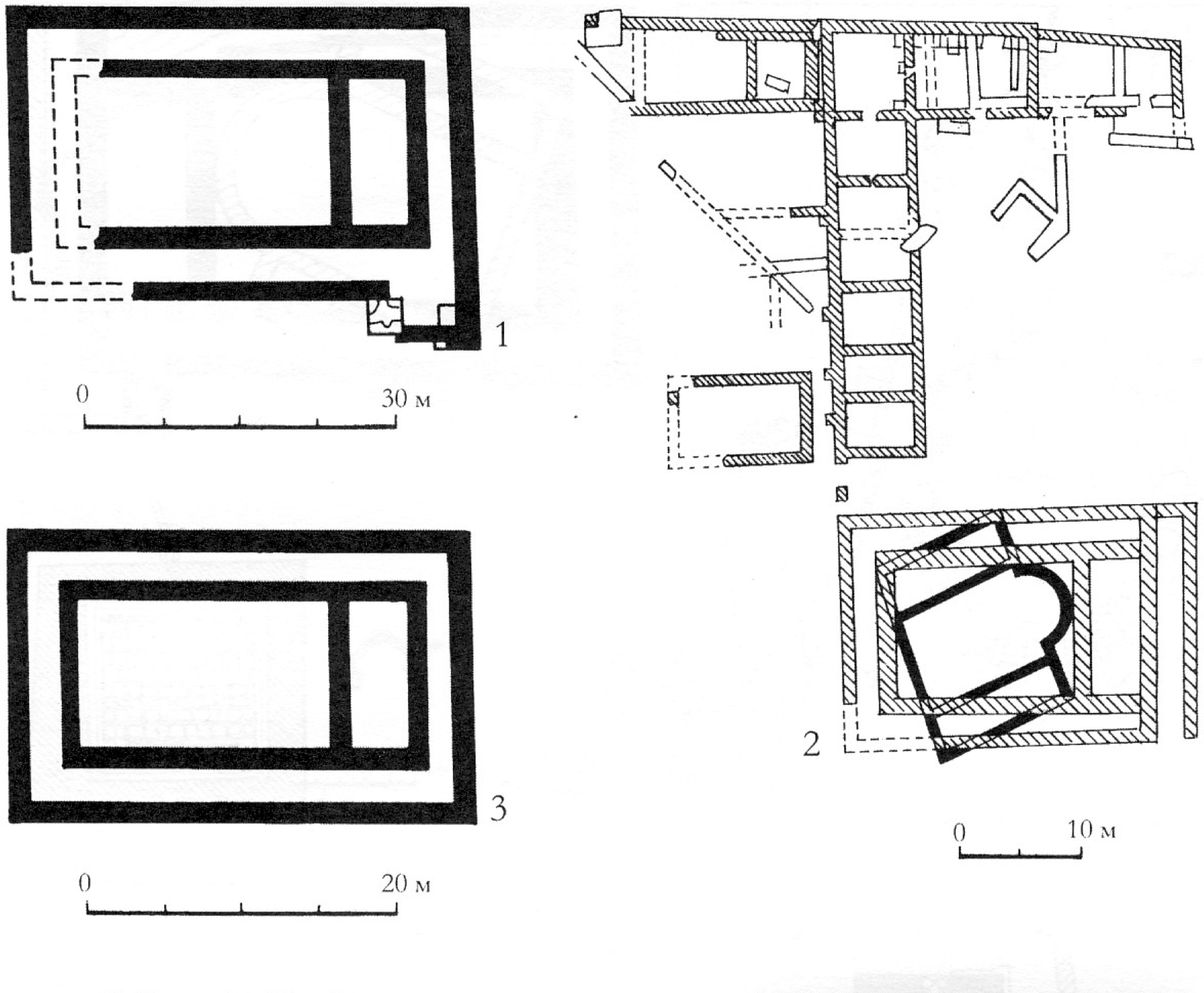

Табло LIII

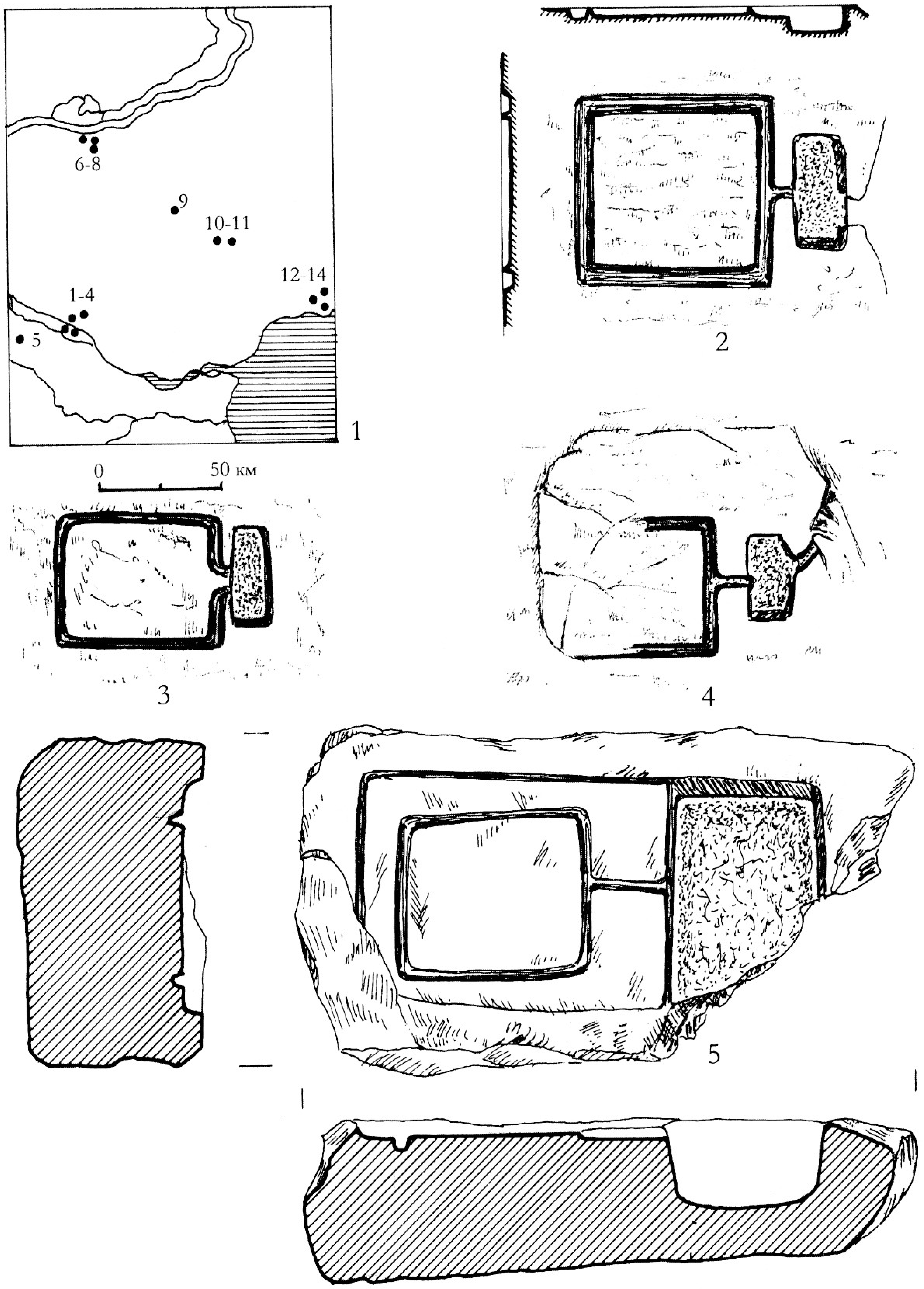

Табло LIV

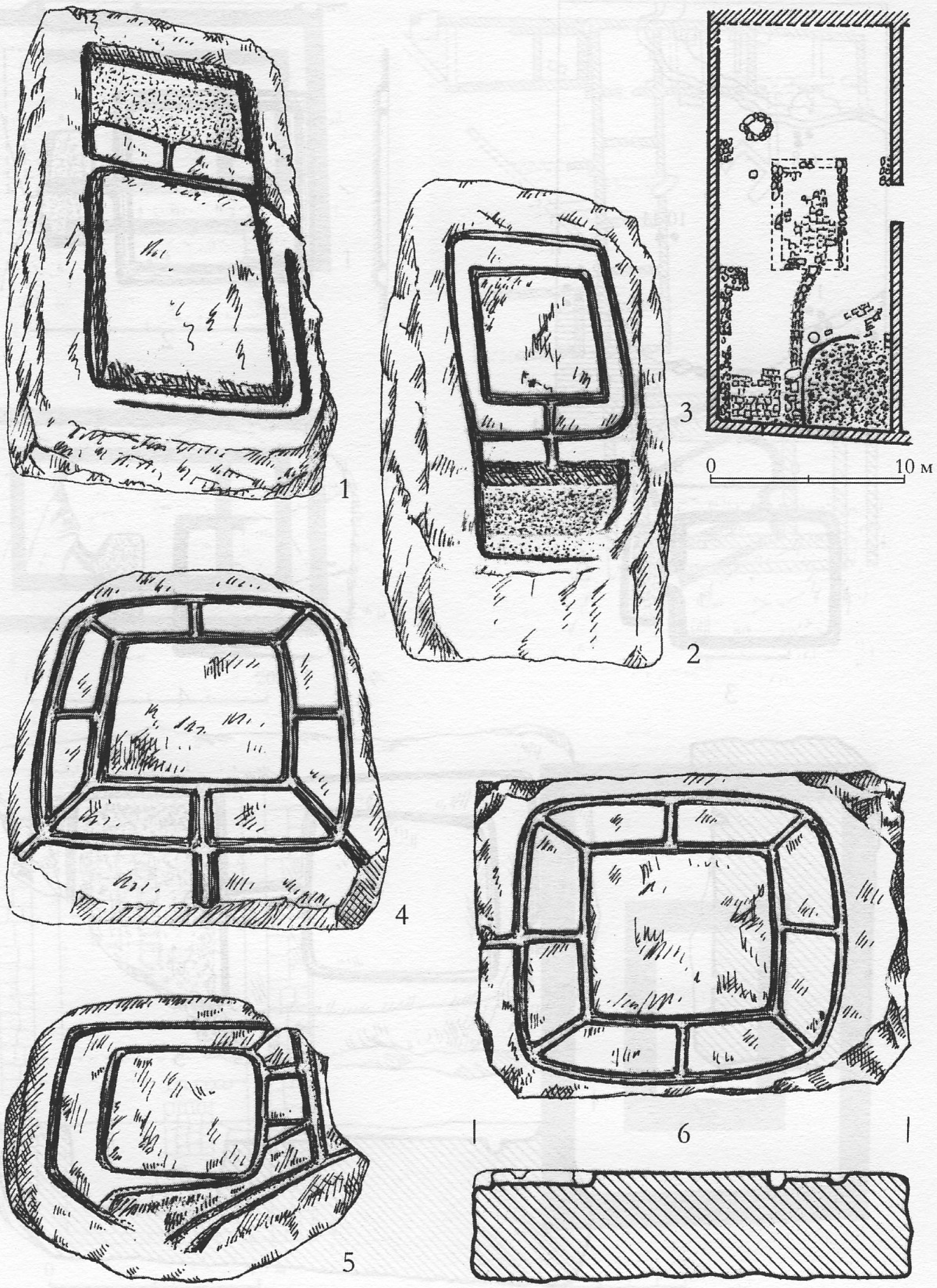

Табло LV

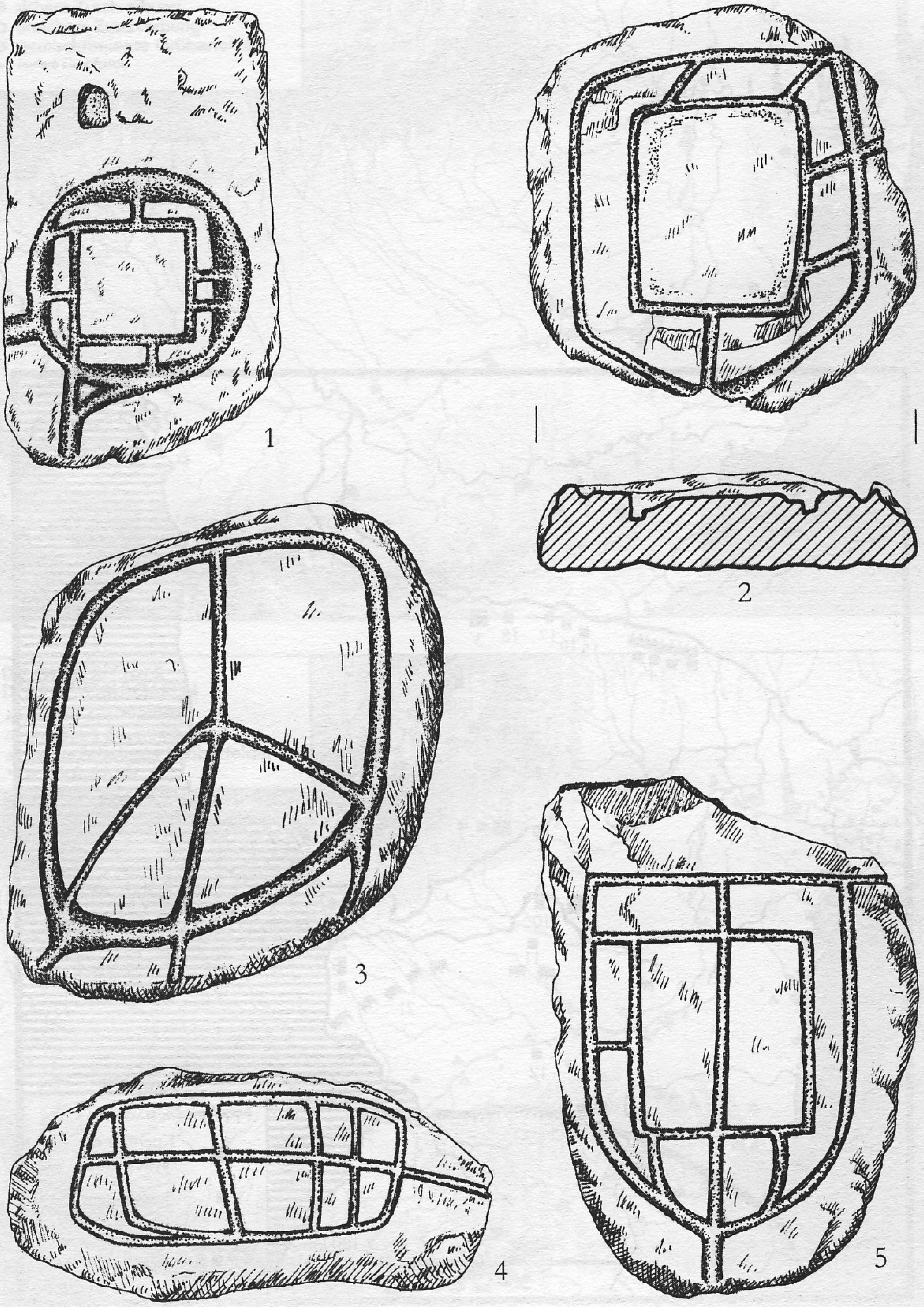

Табло LVI

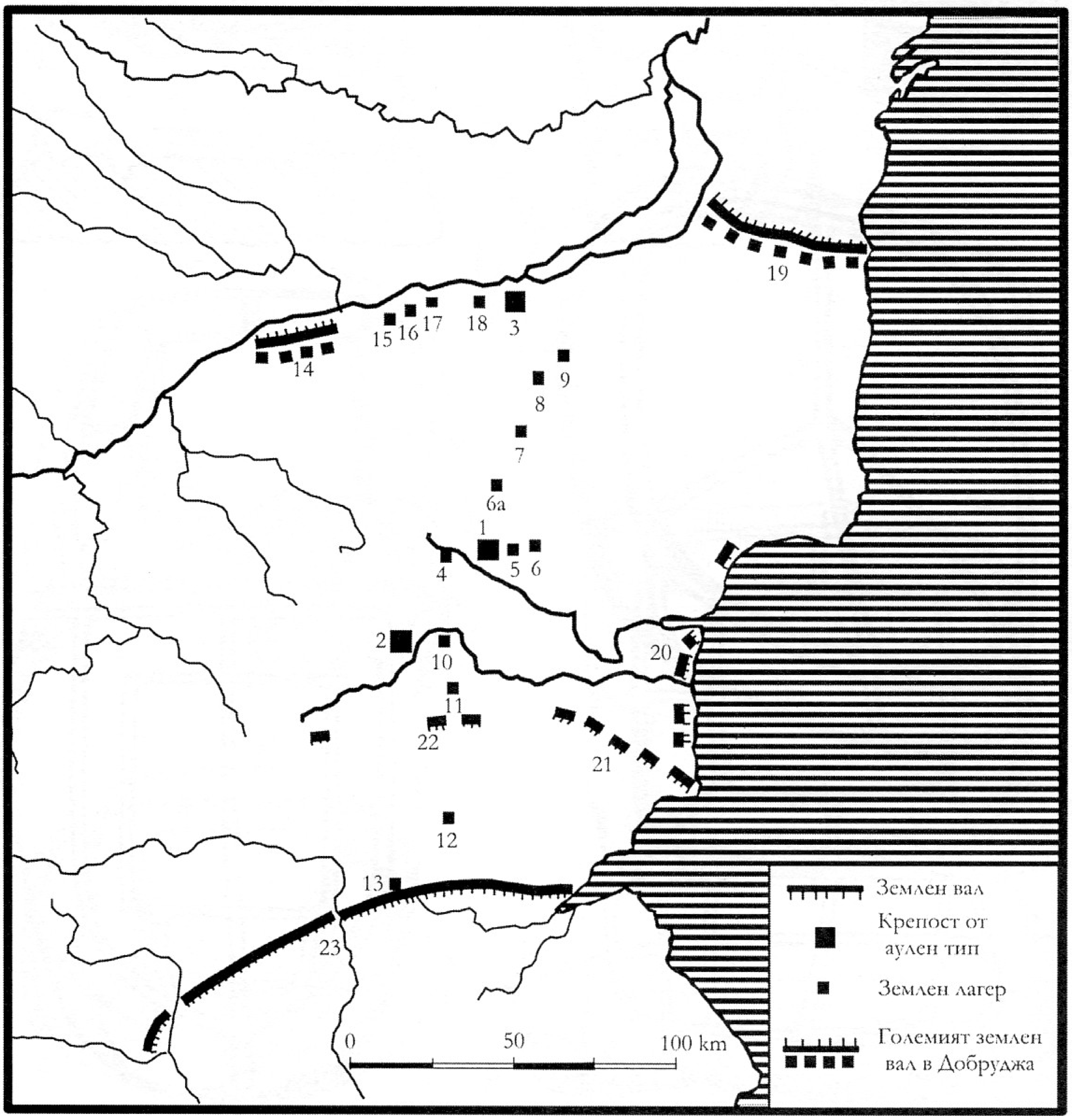

1
2
3
4
5
6
6а
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
0
50
100 km
Землен вал
Крепост от аулен тип
Землен лагер
Големият землен вал в Добруджа

Табло LVII

1

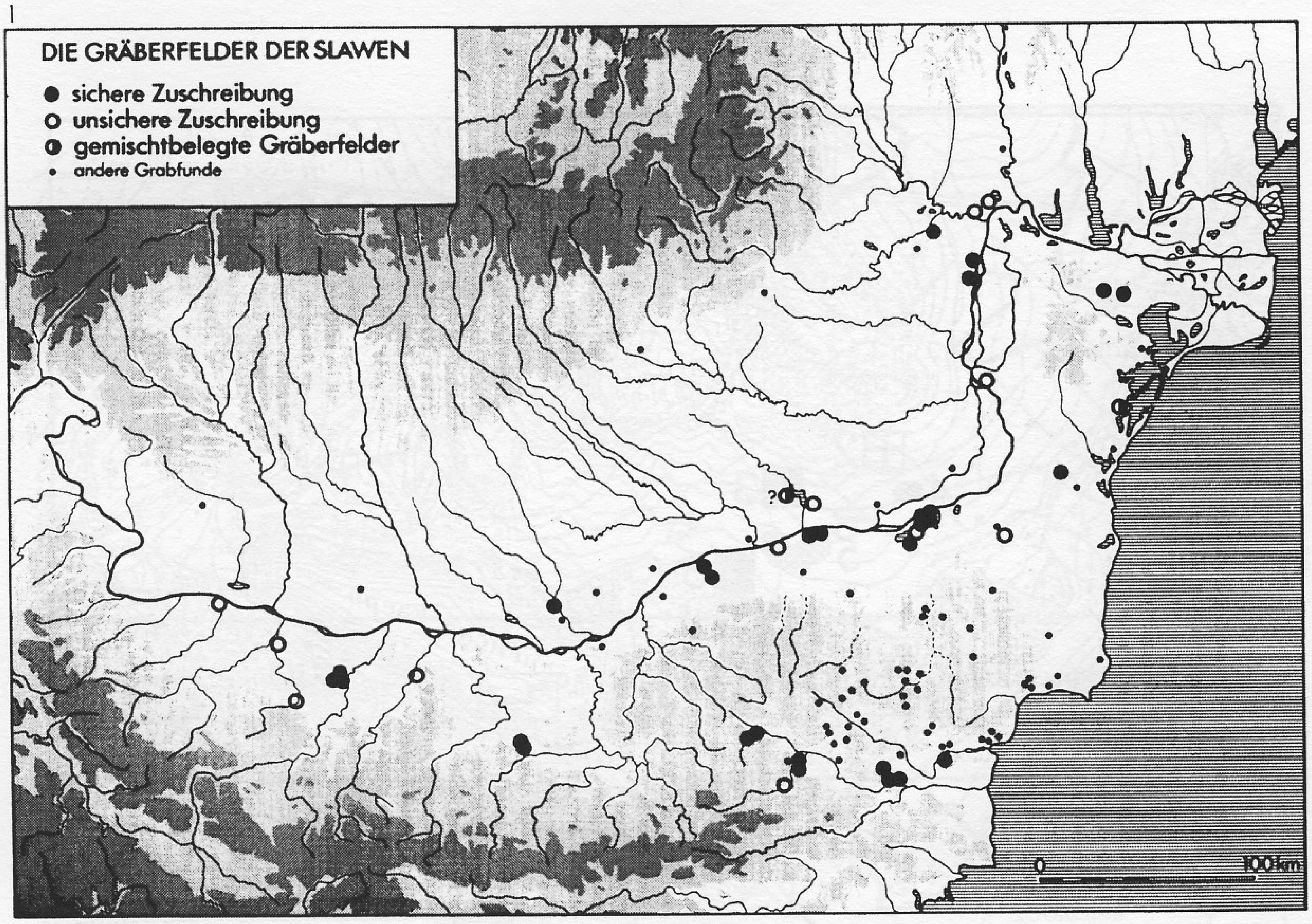

2

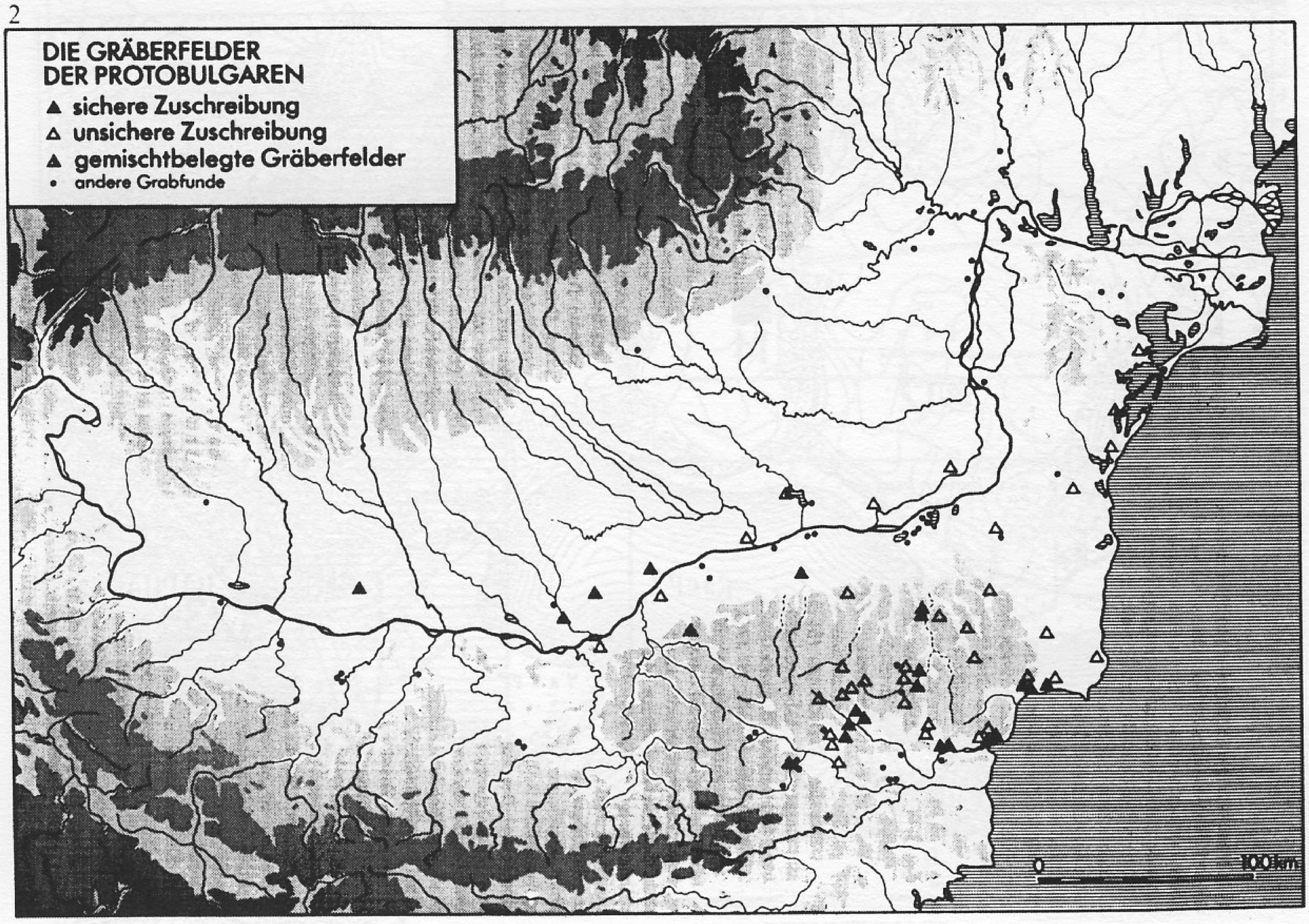

Табло LVIII

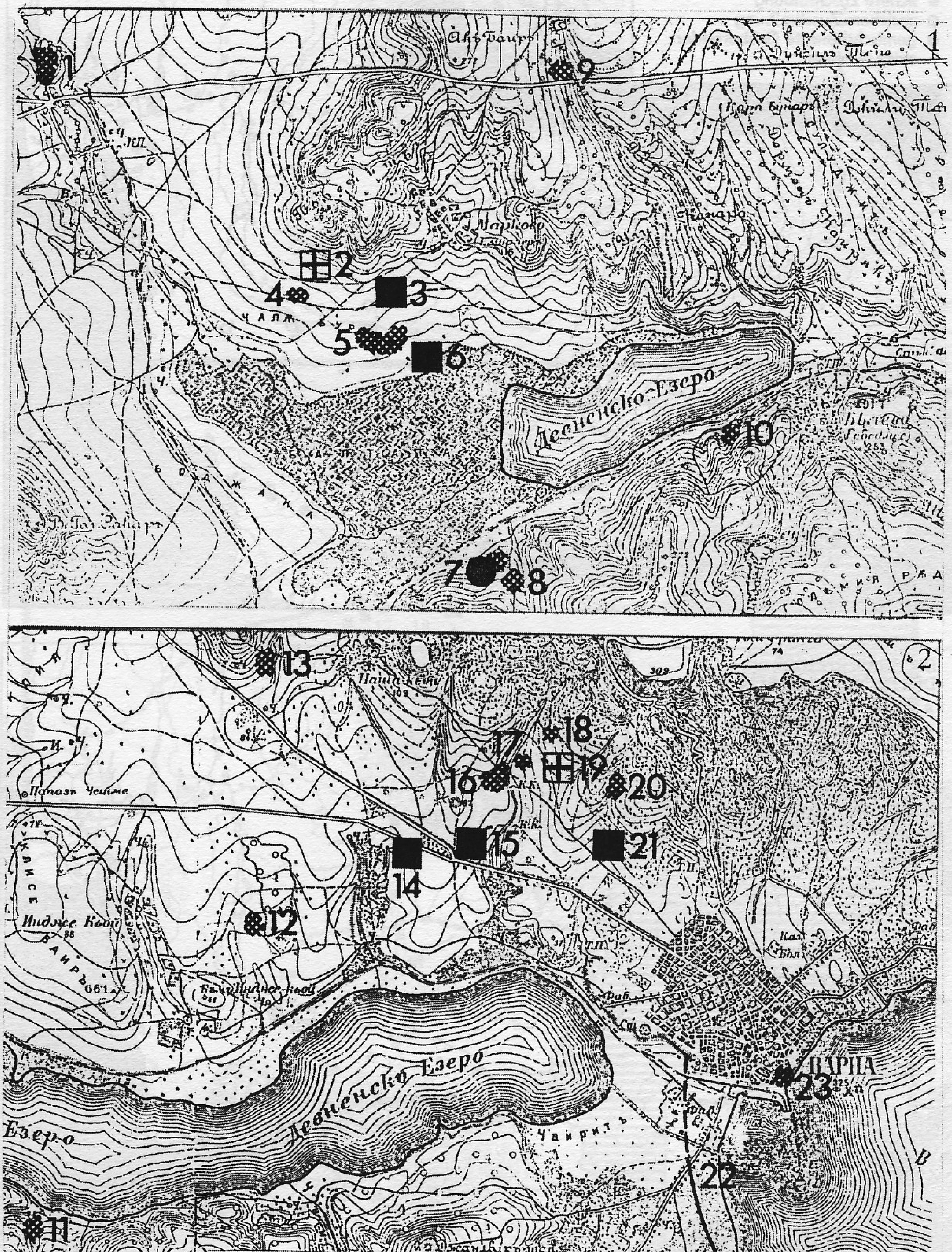
1
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
Девненско-Езеро
2
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
Девненско Езеро
ВАРНА
0
51

Табло LIX

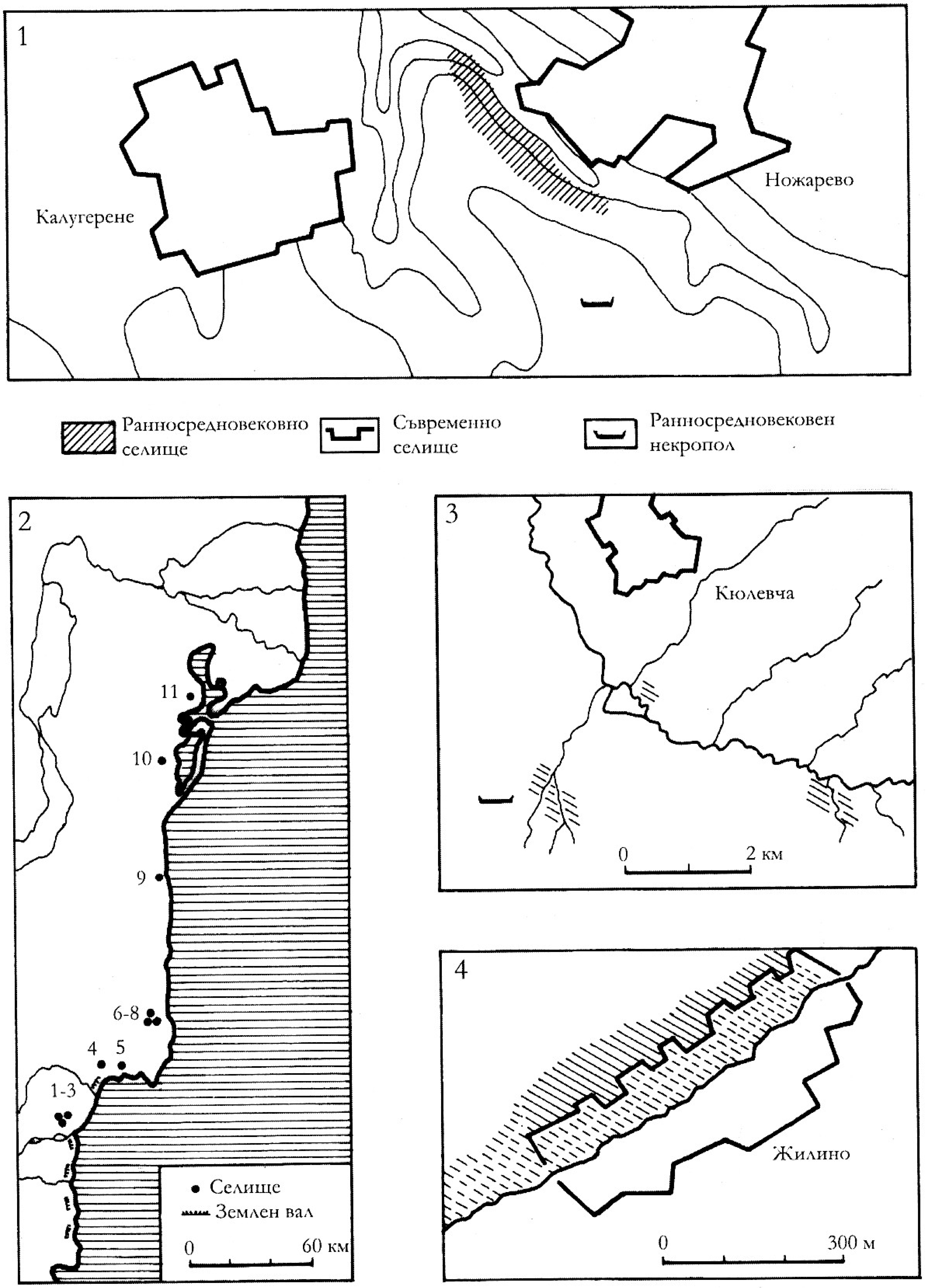
1
Калугерене
Ножарево
Ранносредновековно селище
Съвременно селище
Ранносредновековен некропол
2
11
10
9
6-8
4
5
1-3
Селище
Землен вал
0
60 км
3
Кюлевча
0
2 км
4
Жилино
0
300 м

Табло LX

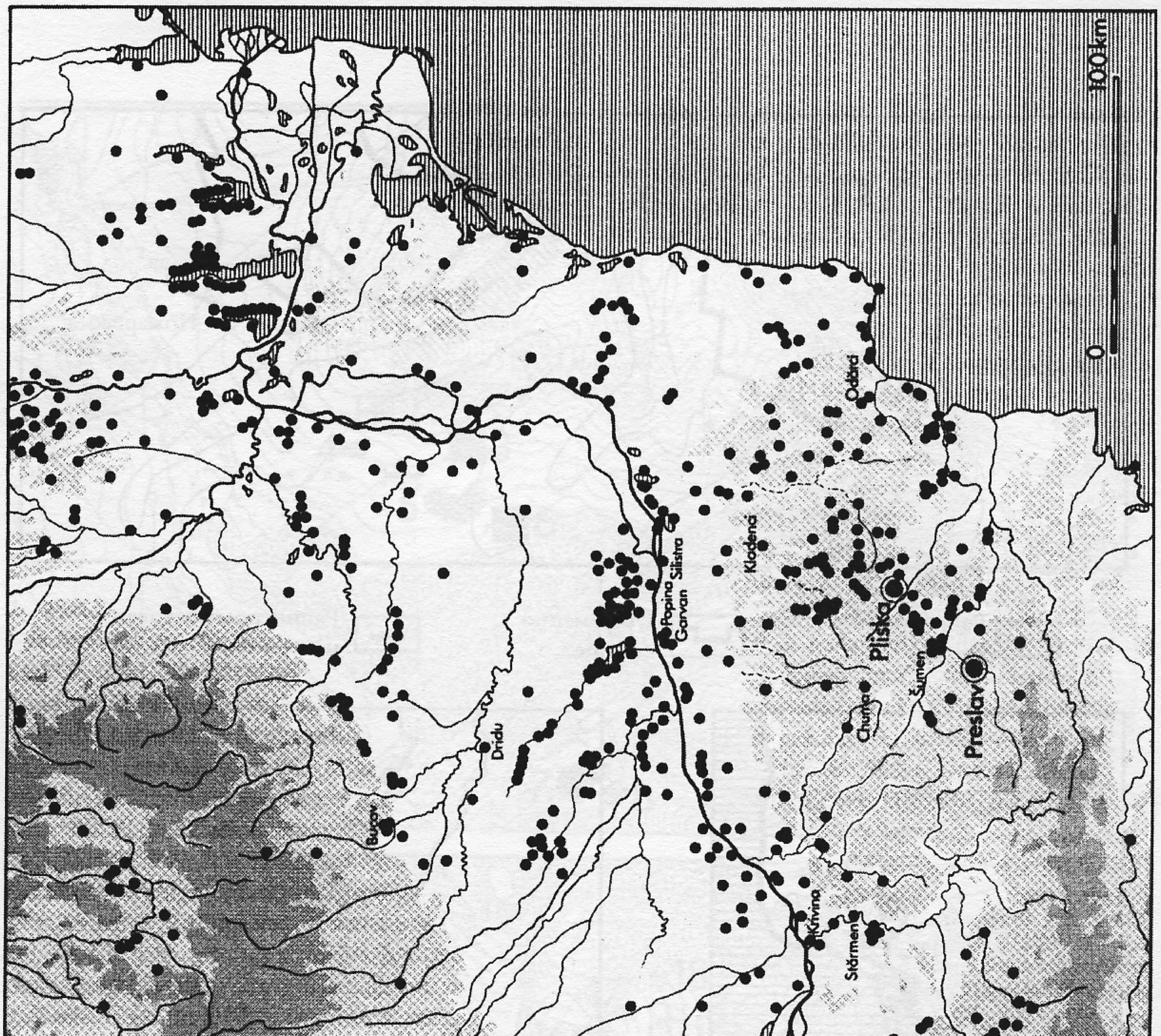
FUNDSTELLEN DES 8.-10. JAHRHUNDERTS
ohne christliche Gräberfelder und Kirchen
Pliska
Preslav
Šumen
Silistra
Popina
Garvan
Dridu
Michajlovgrad
0
100km

Табло LXI

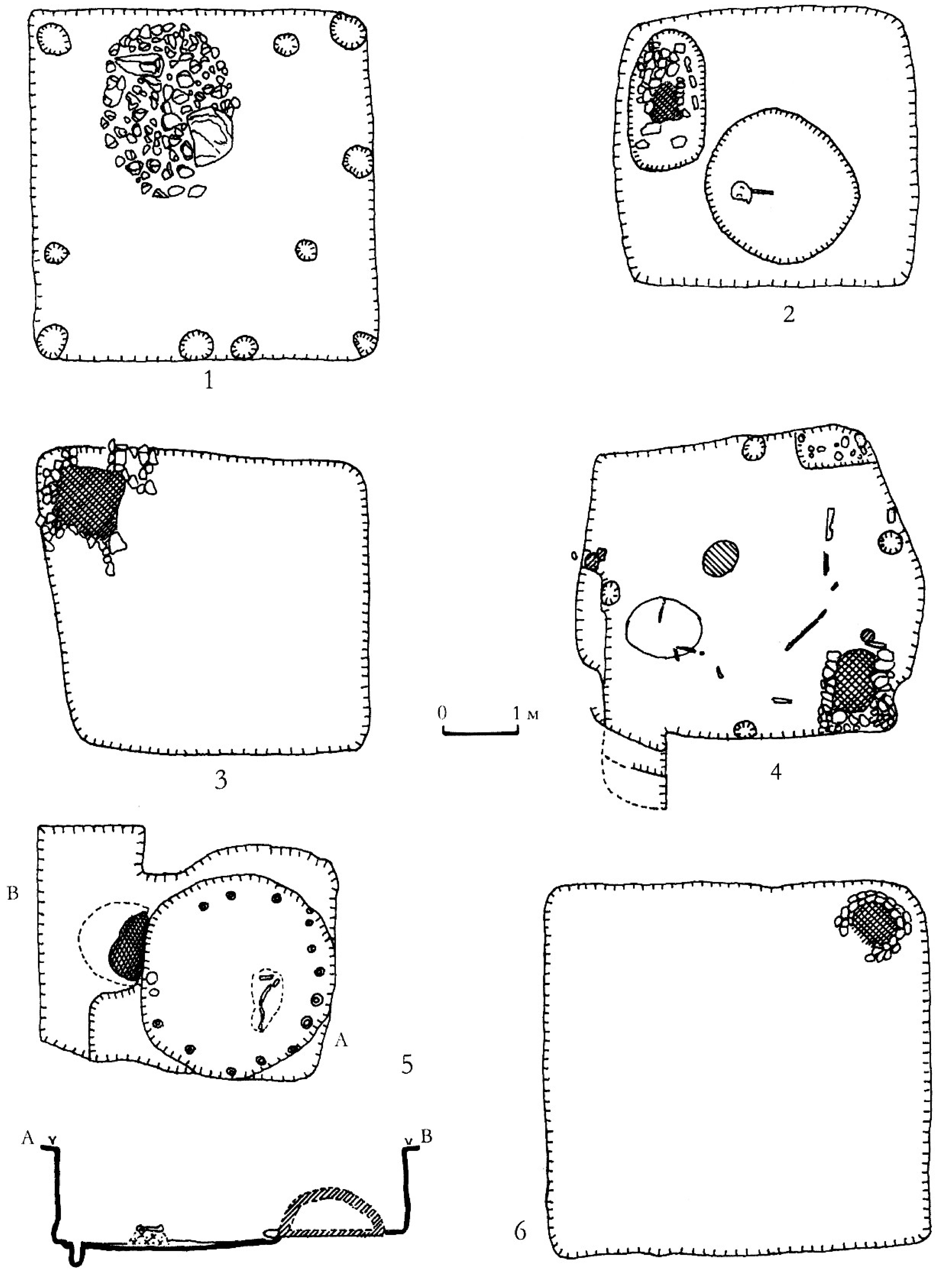

Табло LXII

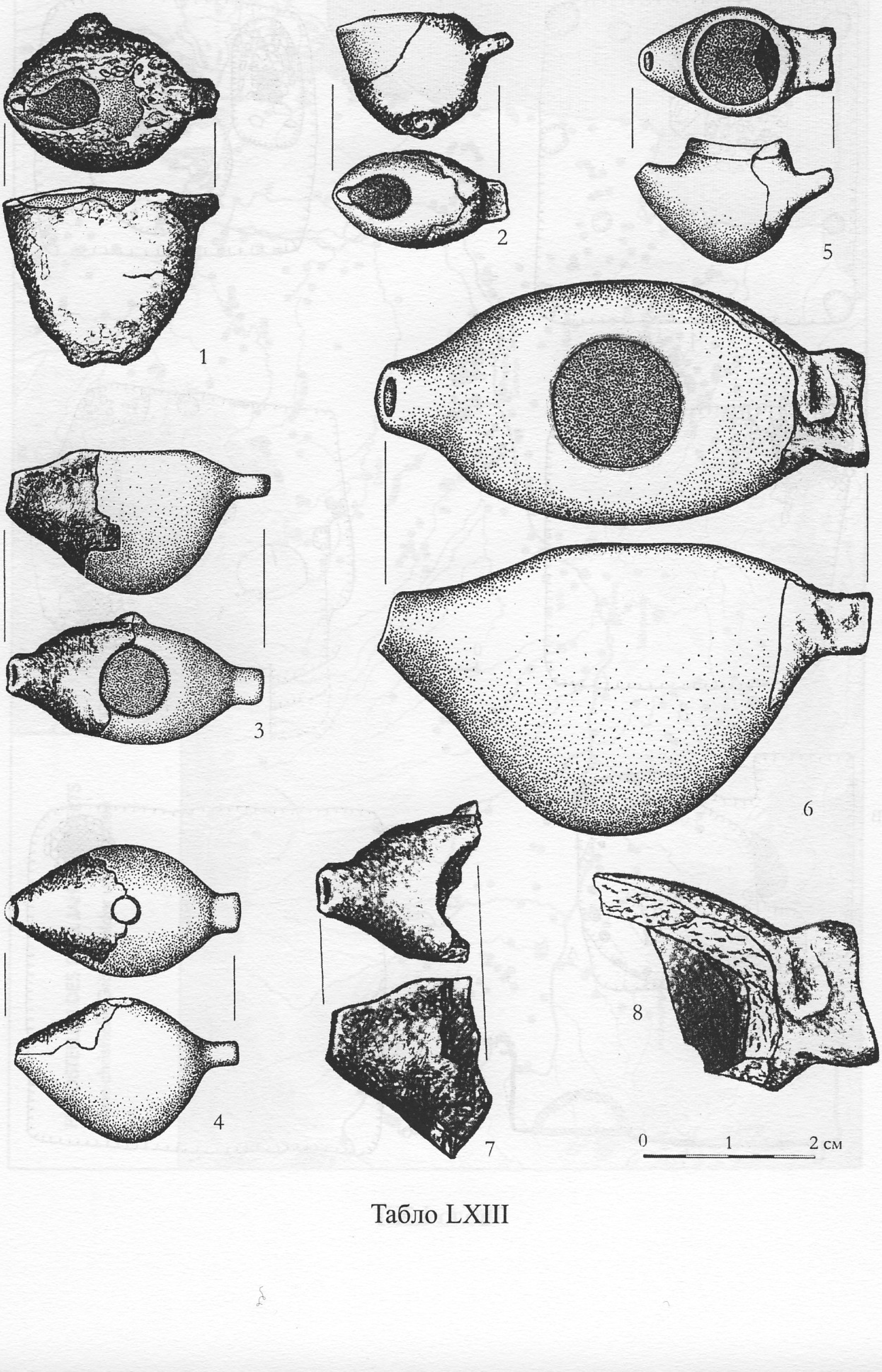

Табло LXIII

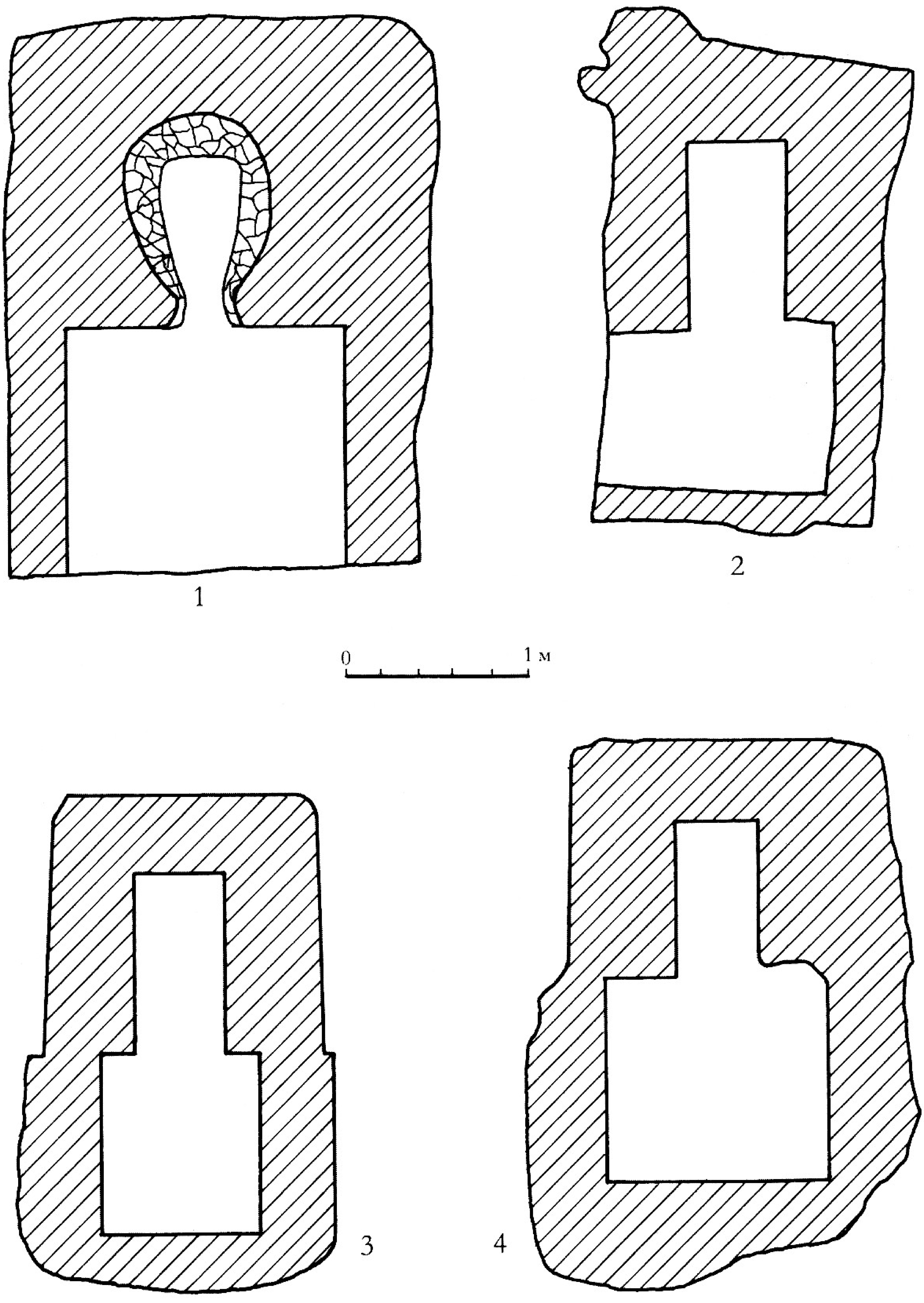

Табло LXIV

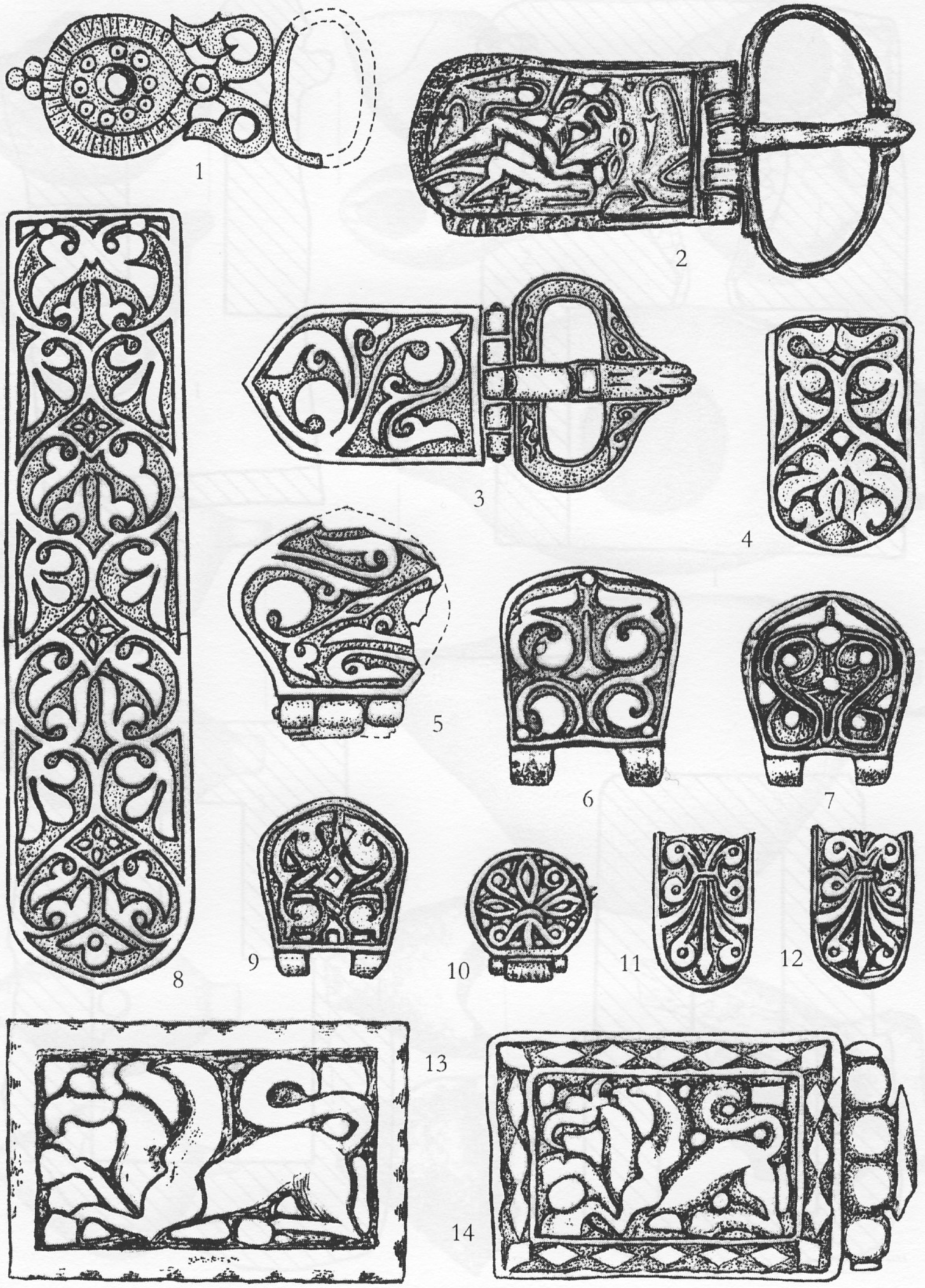

Табло LXV

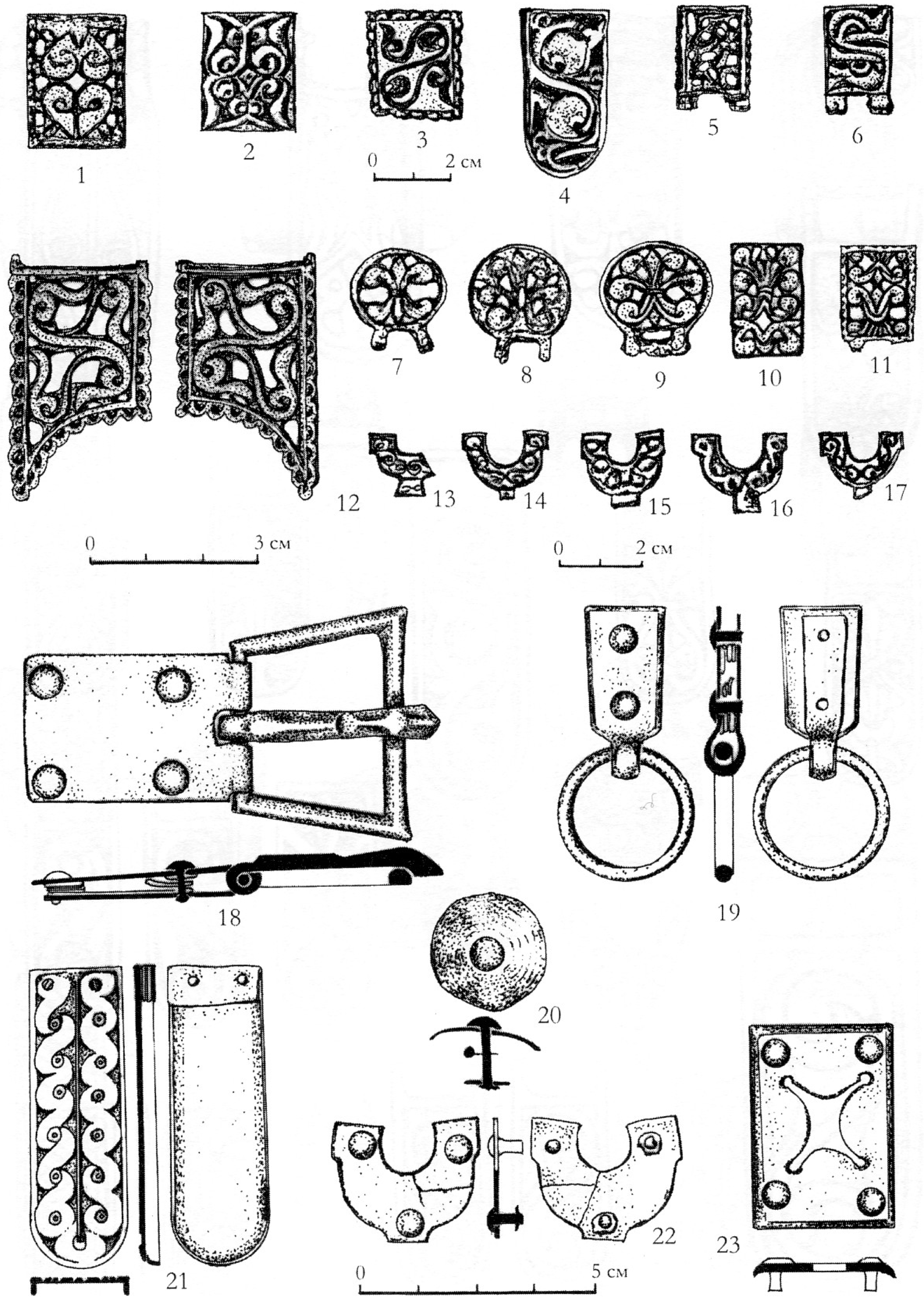
1
2
3
0 2 см
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
0 3 см
0 2 см
18
19
20
21
22
23
0 5 см

Табло LXVI

Табло LXVII

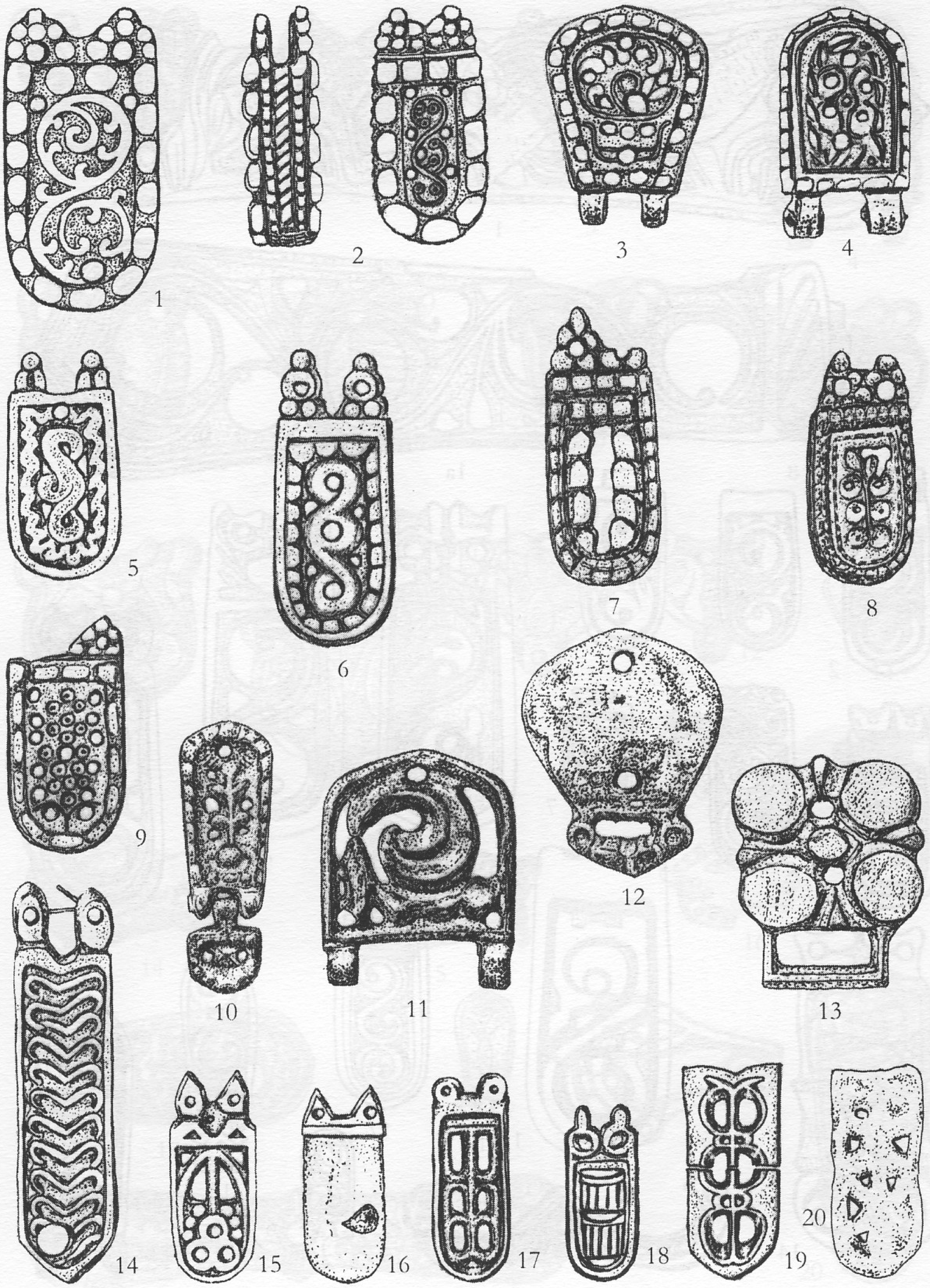

Табло LXVIII

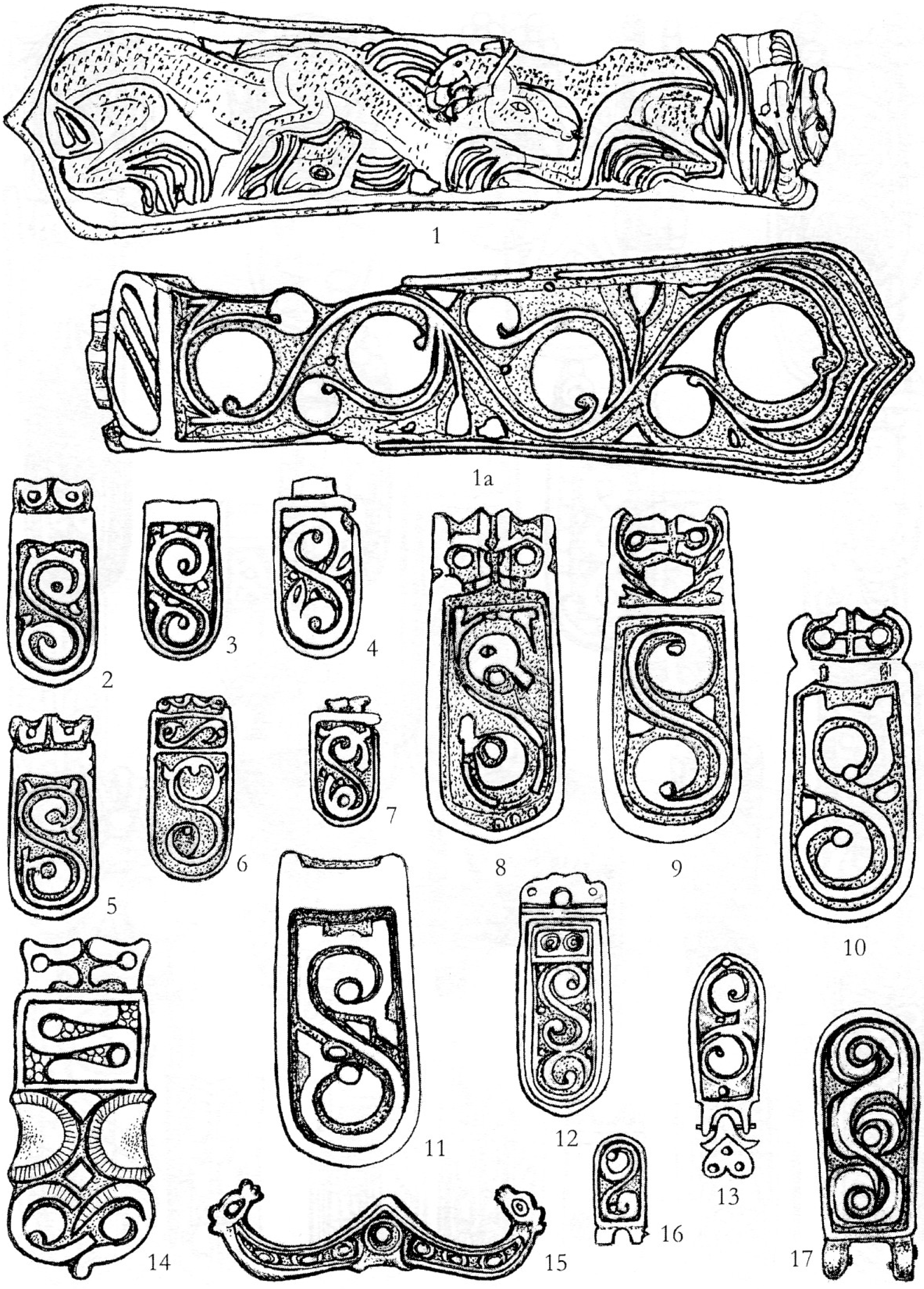

Табло LXIX

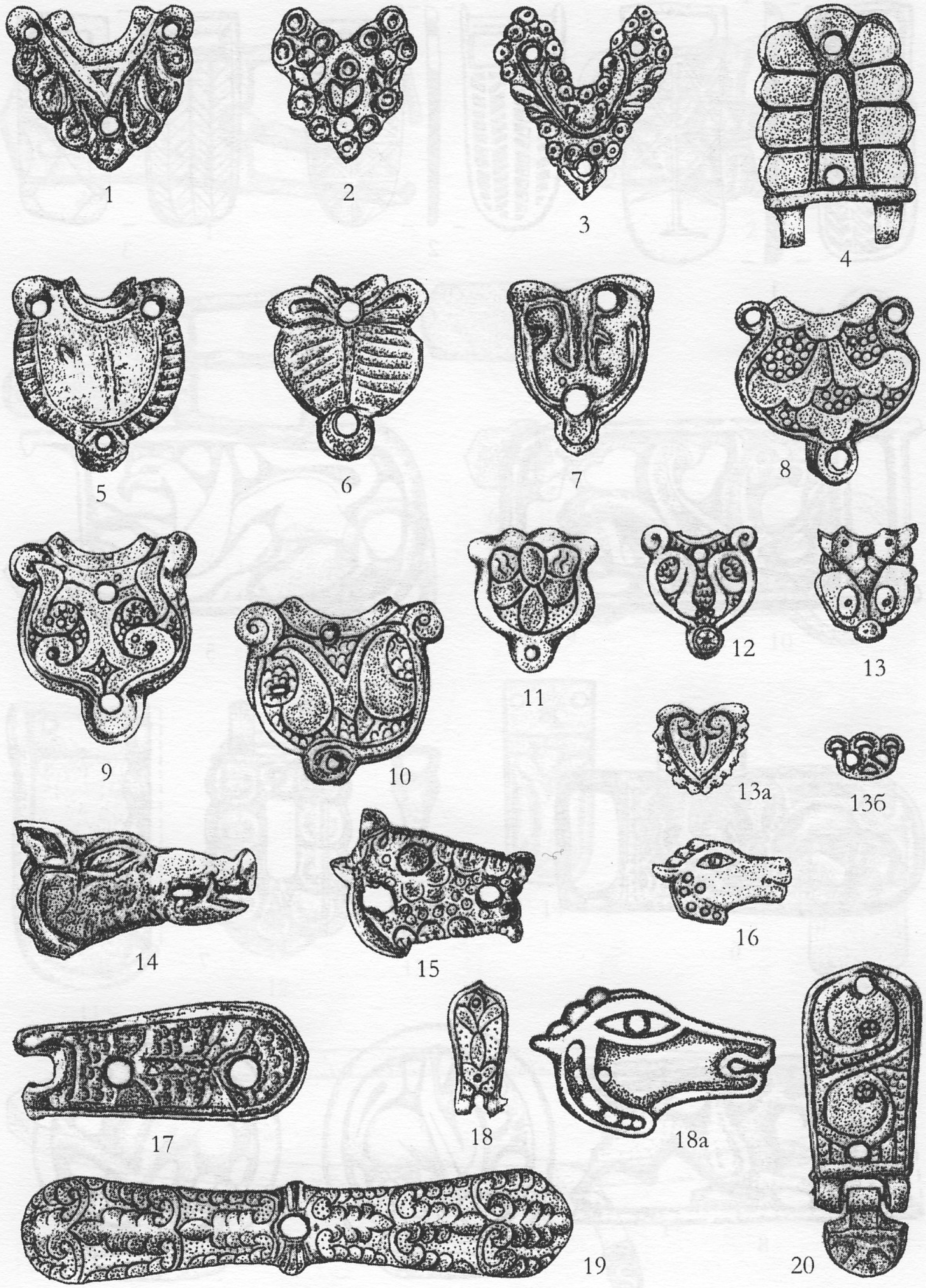

Табло LXX

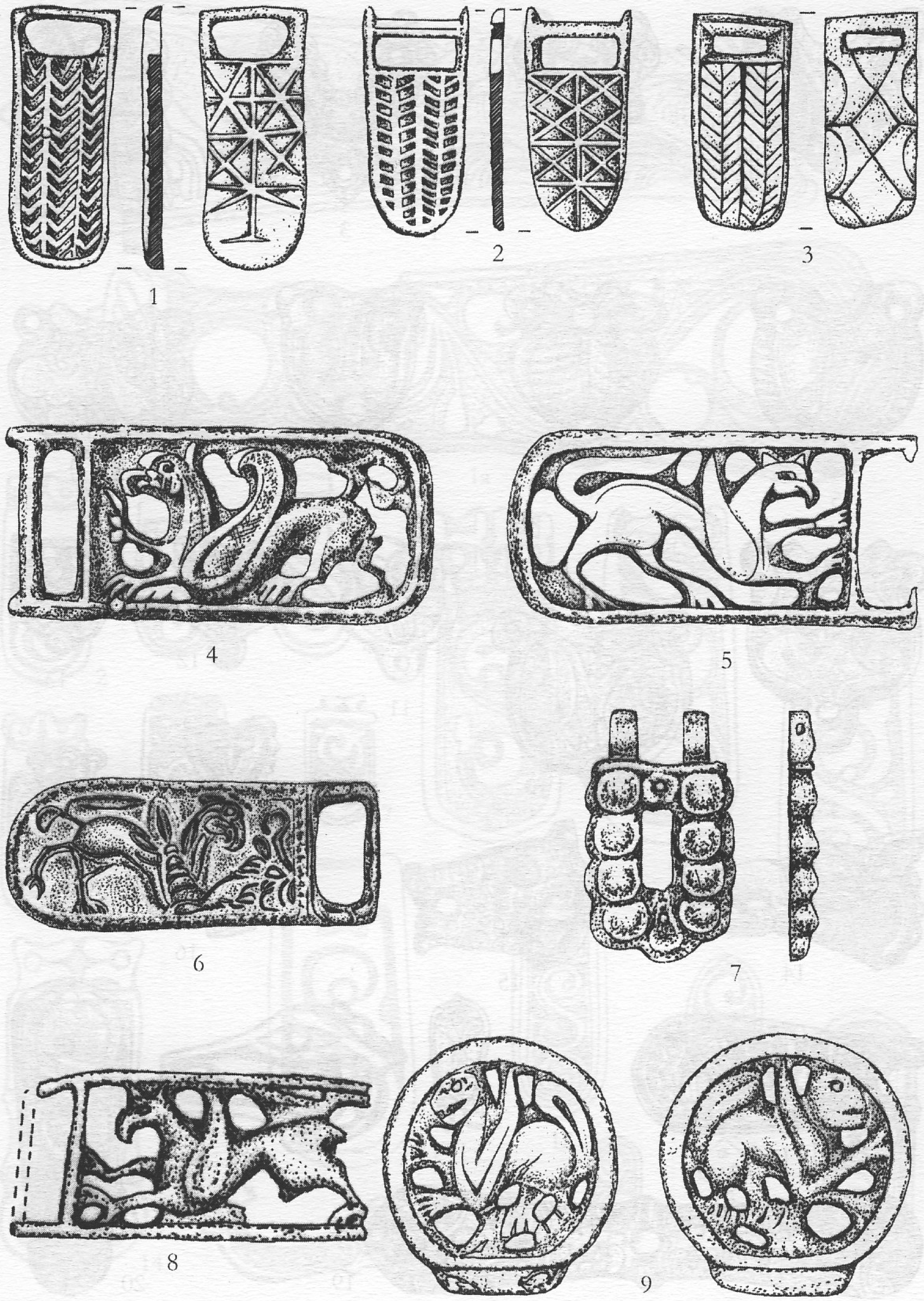

Табло LXXI

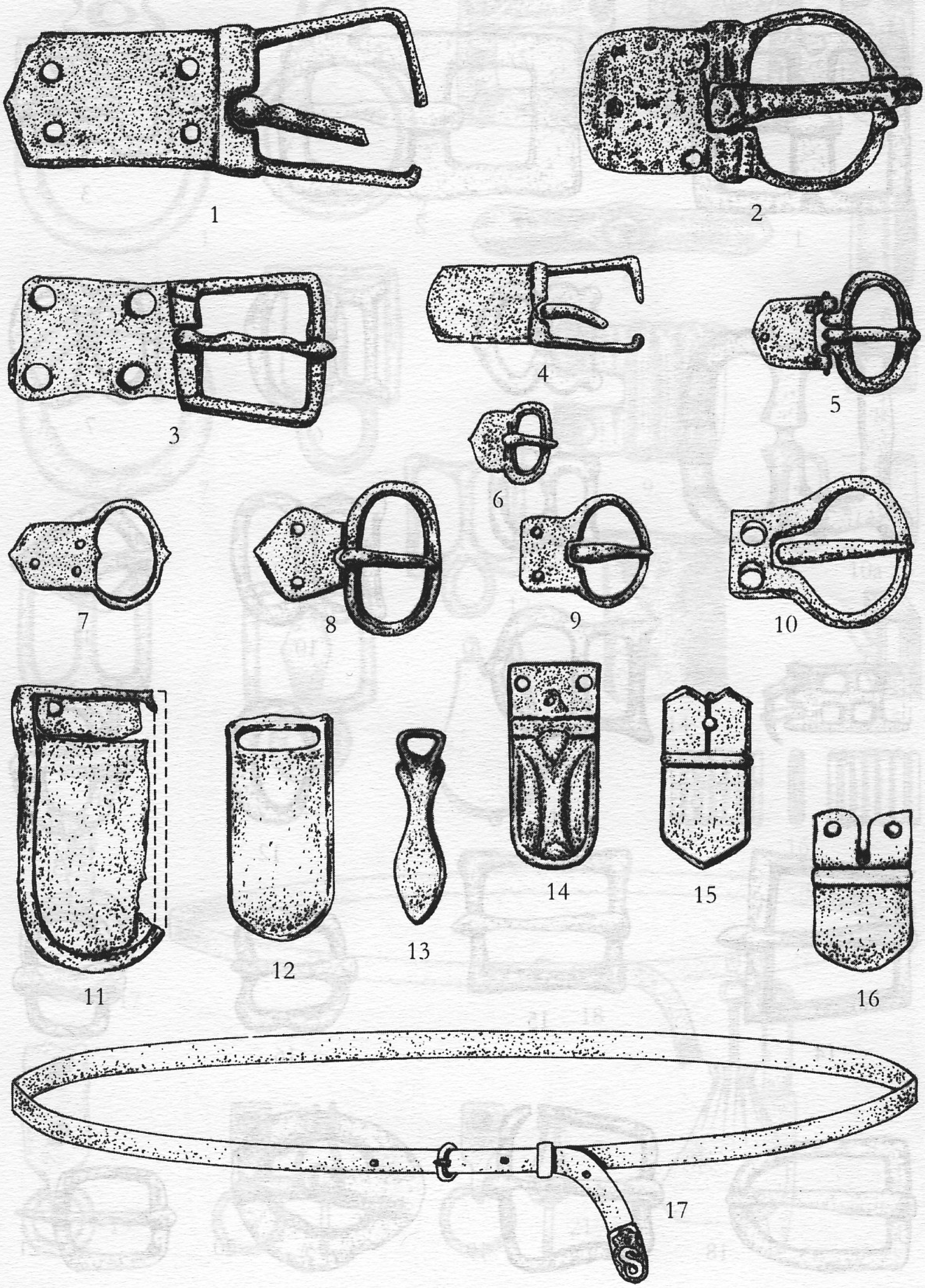

Табло LXXII

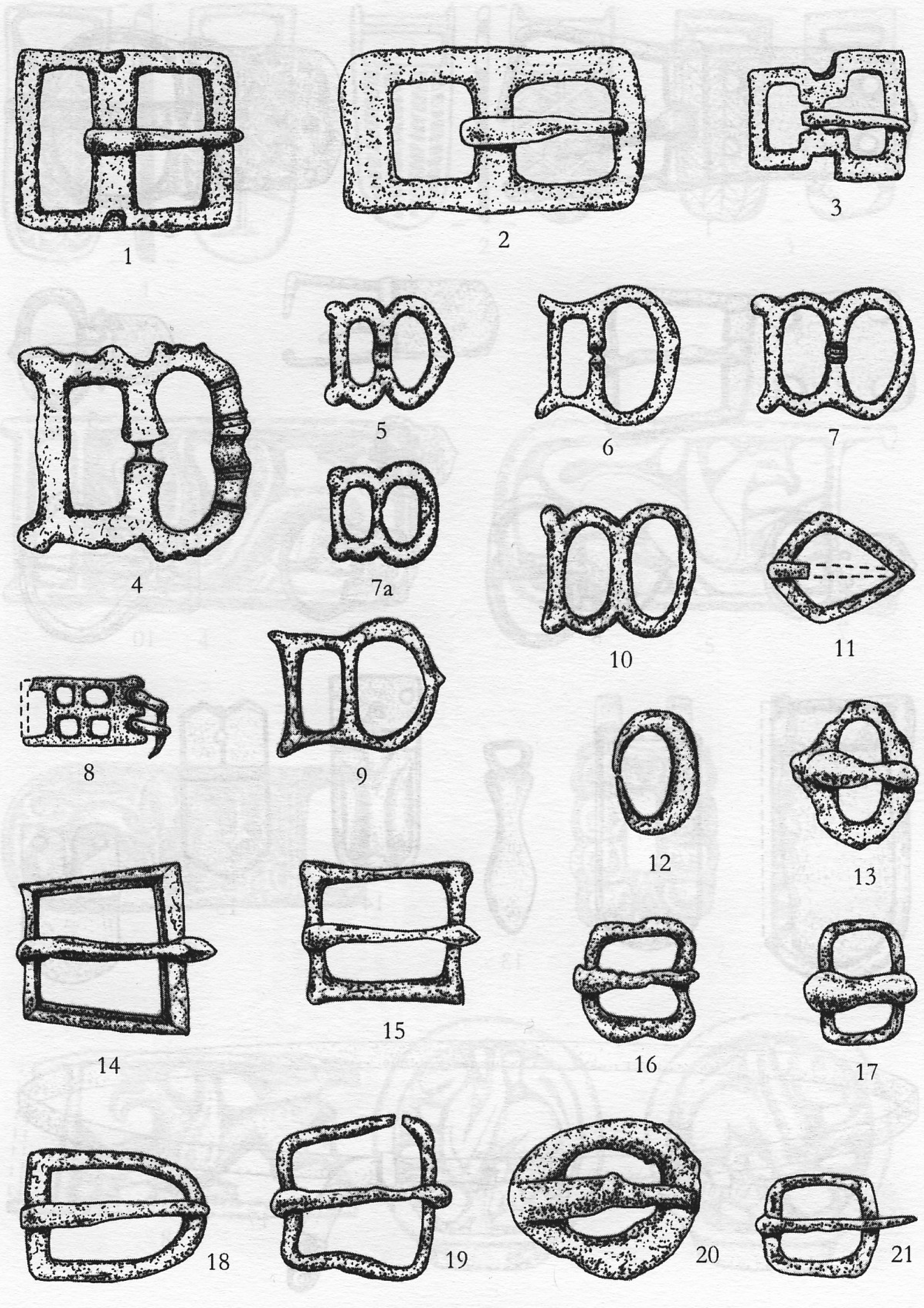

Табло LXXIII

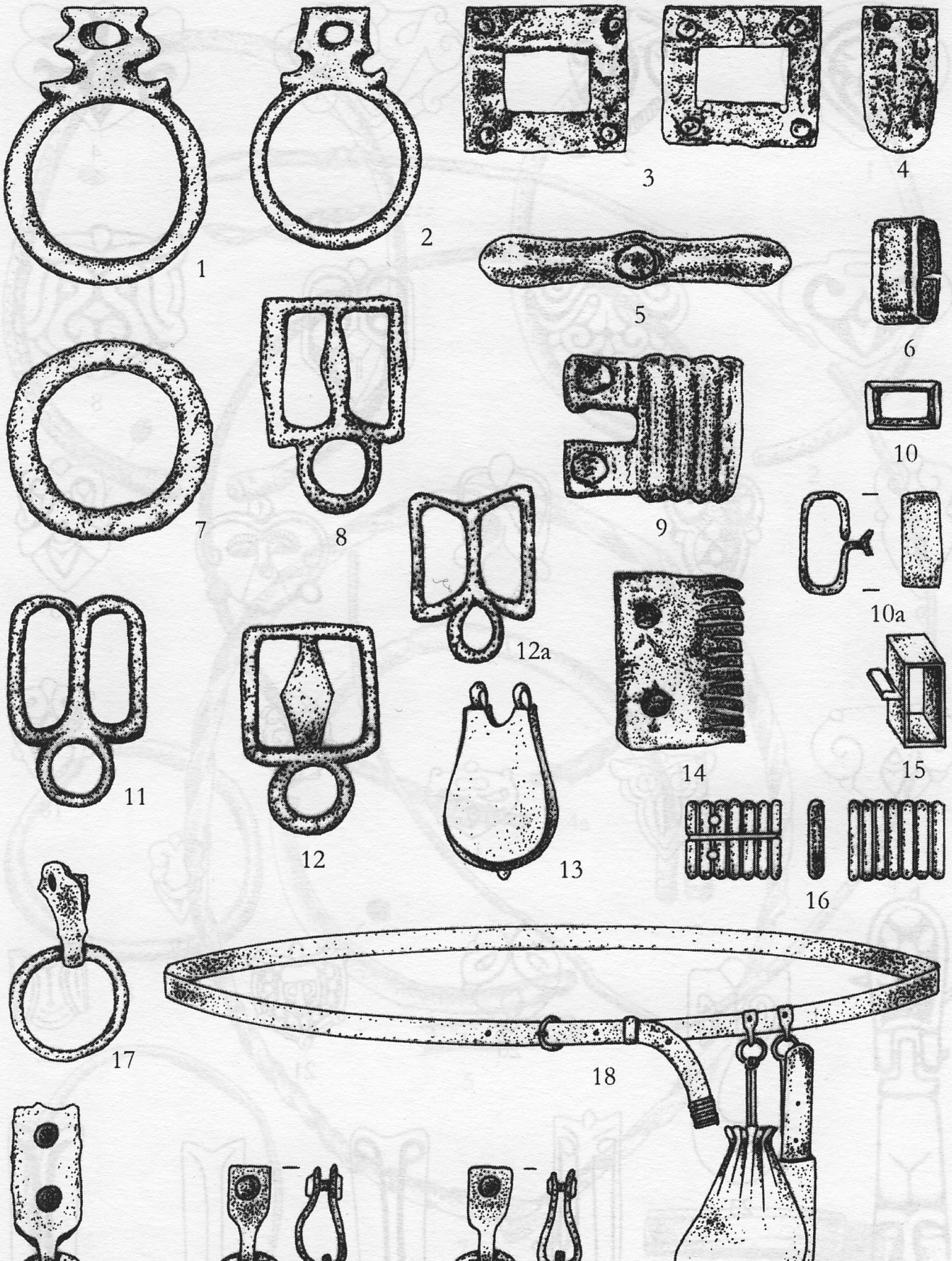

Табло LXXIV

Табло LXXV

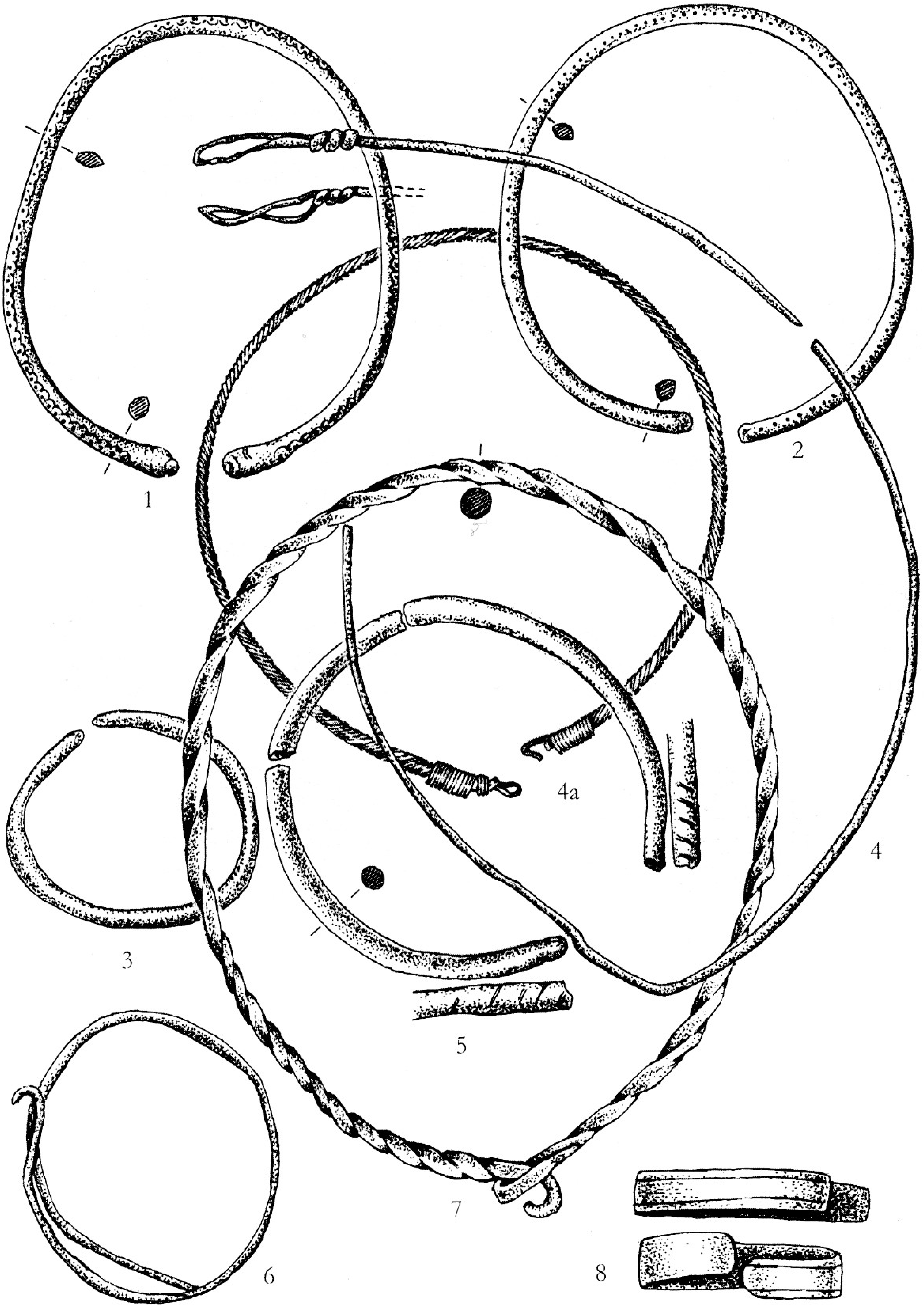

Табло LXXVI

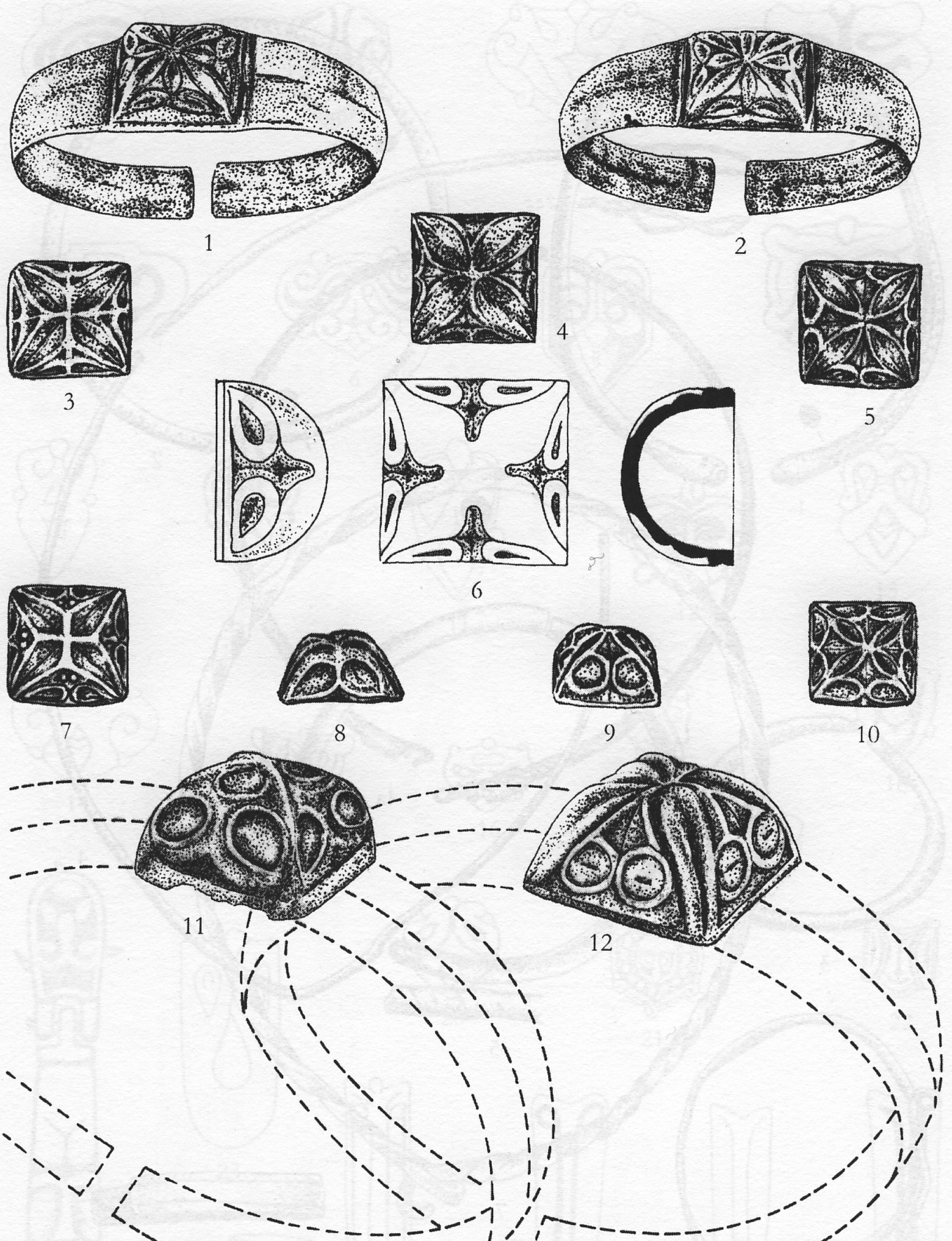

Табло LXXVII

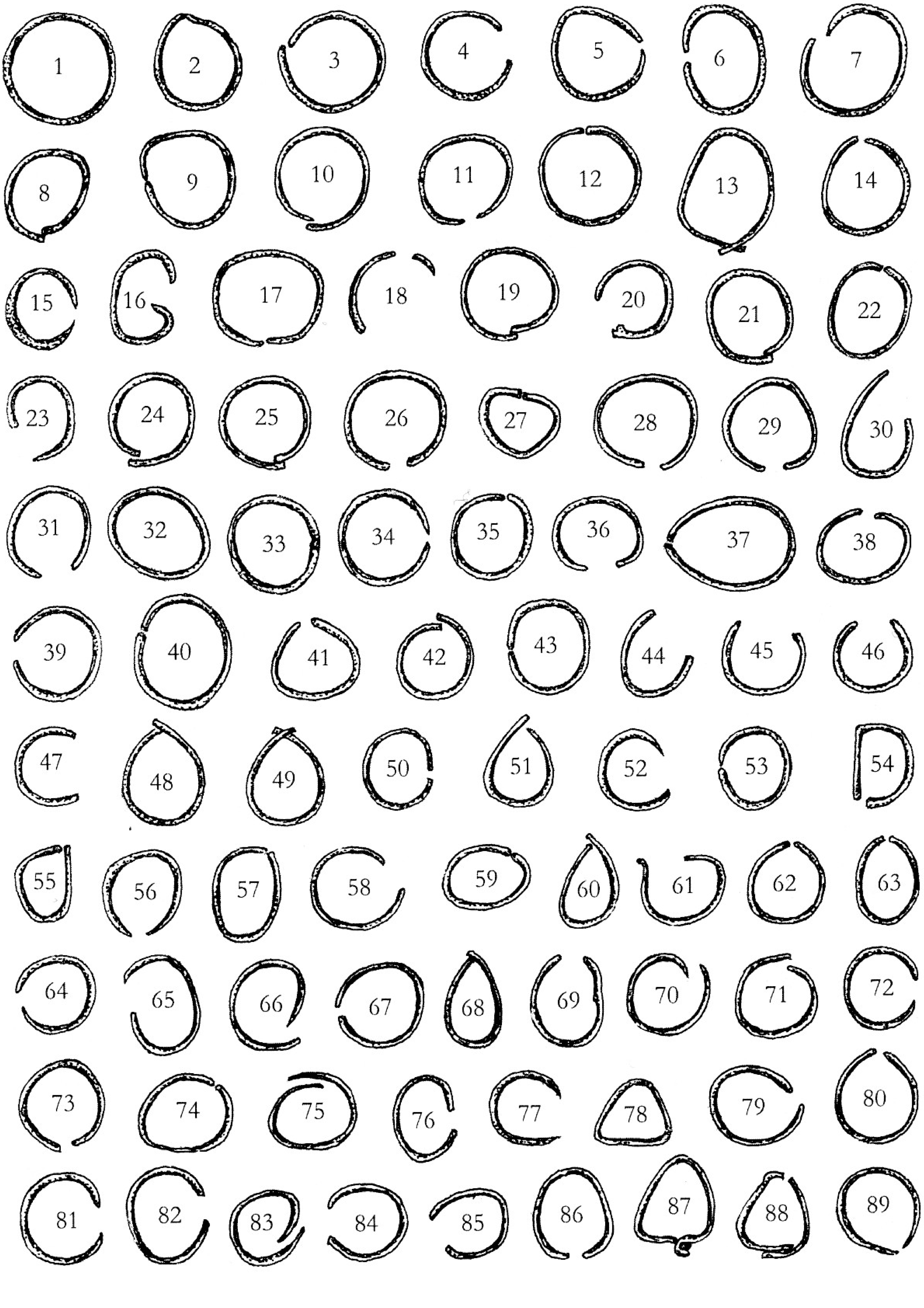

Табло LXXVIII

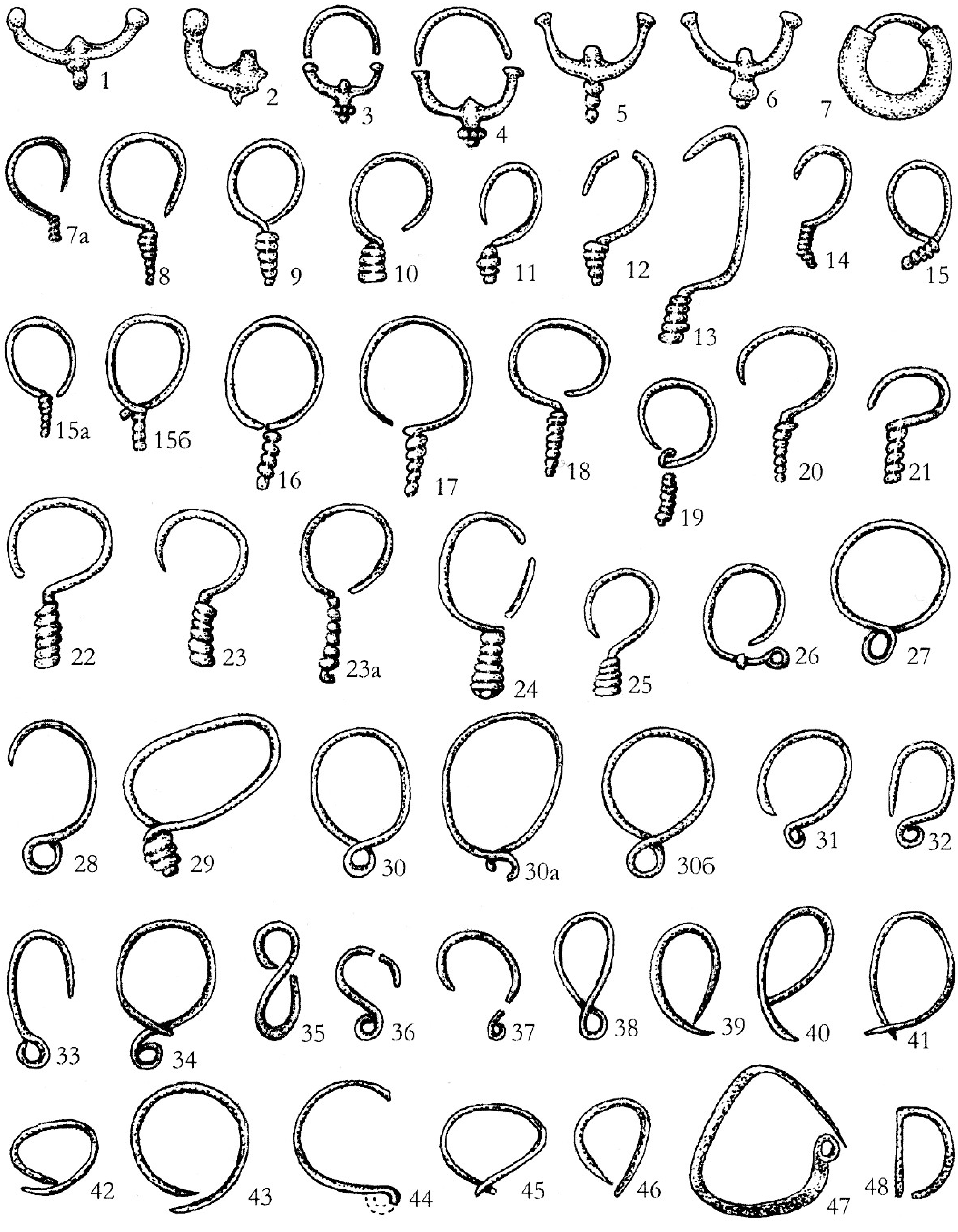
1
2
3
4
5
6
7
7а
8
9
10
11
12
13
14
15
15а
15б
16
17
18
19
20
21
22
23
23а
24
25
26
27
28
29
30
30а
30б
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48

Табло LXXIX

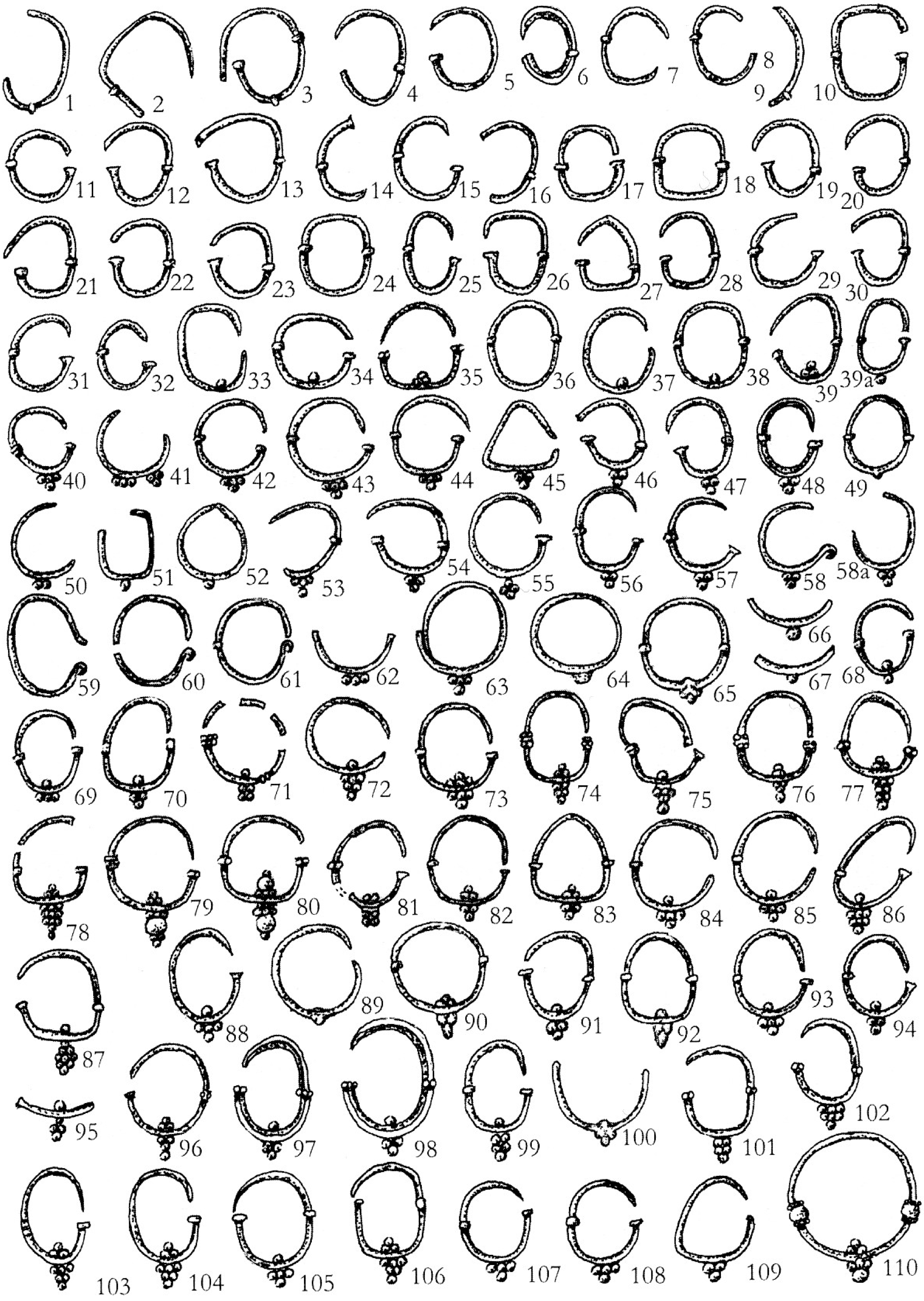
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10
11 12 13 14 15 16 17 18 19 20
21 22 23 24 25 26 27 28 29 30
31 32 33 34 35 36 37 38 39a 39
40 41 42 43 44 45 46 47 48 49
50 51 52 53 54 55 56 57 58 58a
59 60 61 62 63 64 65 66 67 68
69 70 71 72 73 74 75 76 77
78 79 80 81 82 83 84 85 86
87 88 89 90 91 92 93 94
95 96 97 98 99 100 101 102
103 104 105 106 107 108 109 110

Табло LXXX

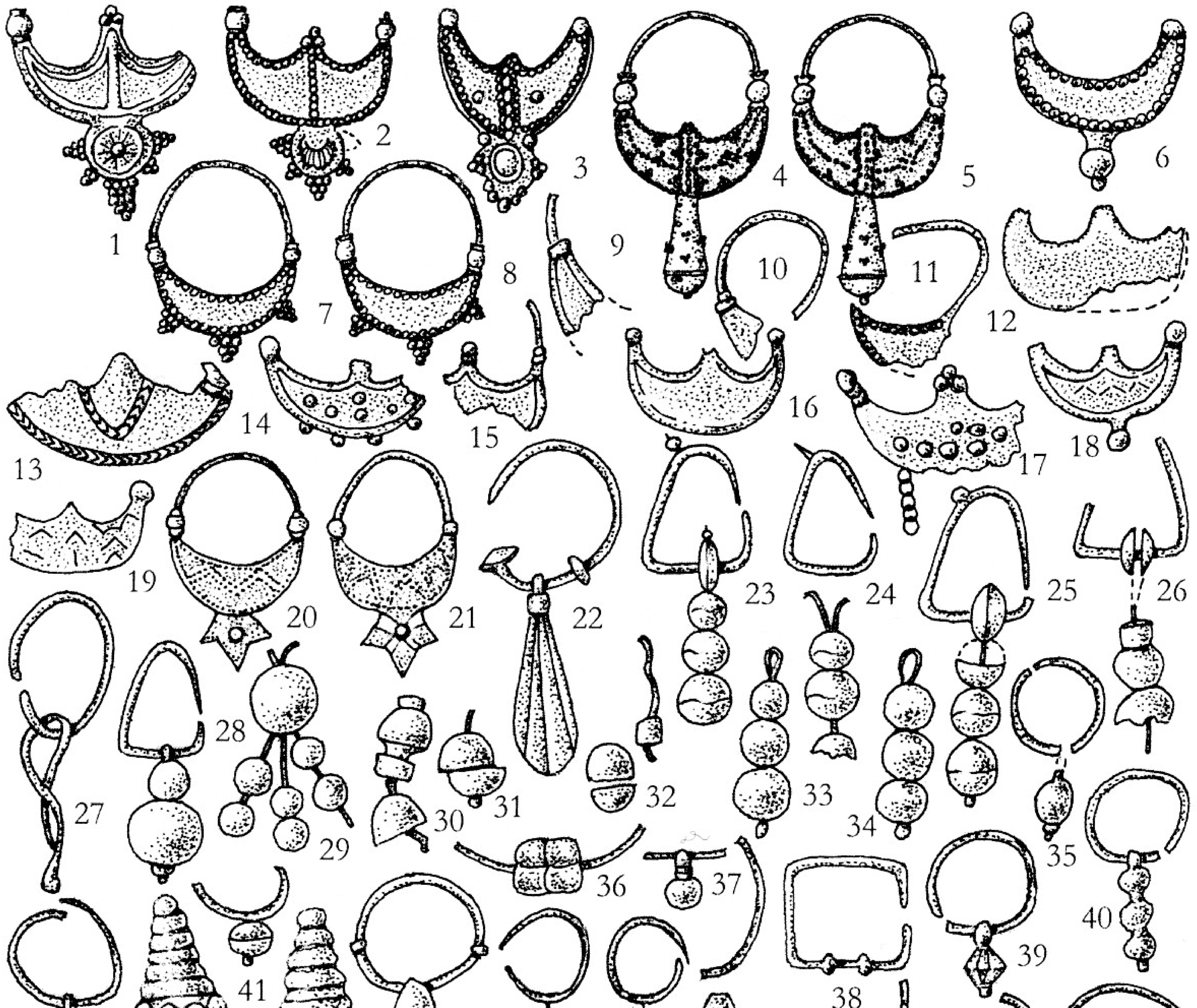
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40
41
42
43
44
45
46
47
48
49
50
51
51а
51б
52
53
54
55
56
57
58
59
60
61.
62
63
64
65
66
67
68
69
70
71
72
73
74
75
76
77
78
79
80
81
82
83
84
85
86
87
88
89

Табло LXXXI

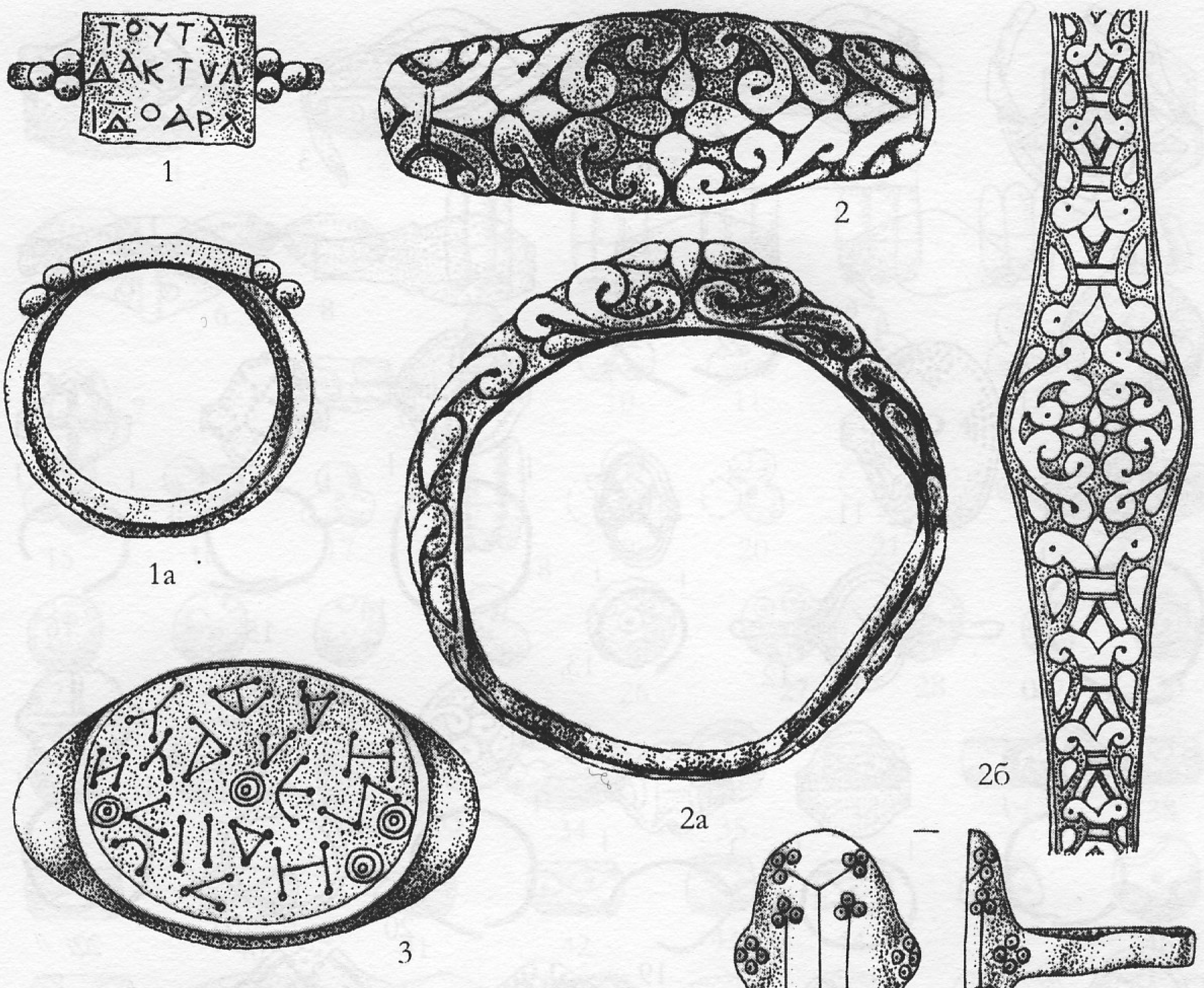

Табло LXXXII

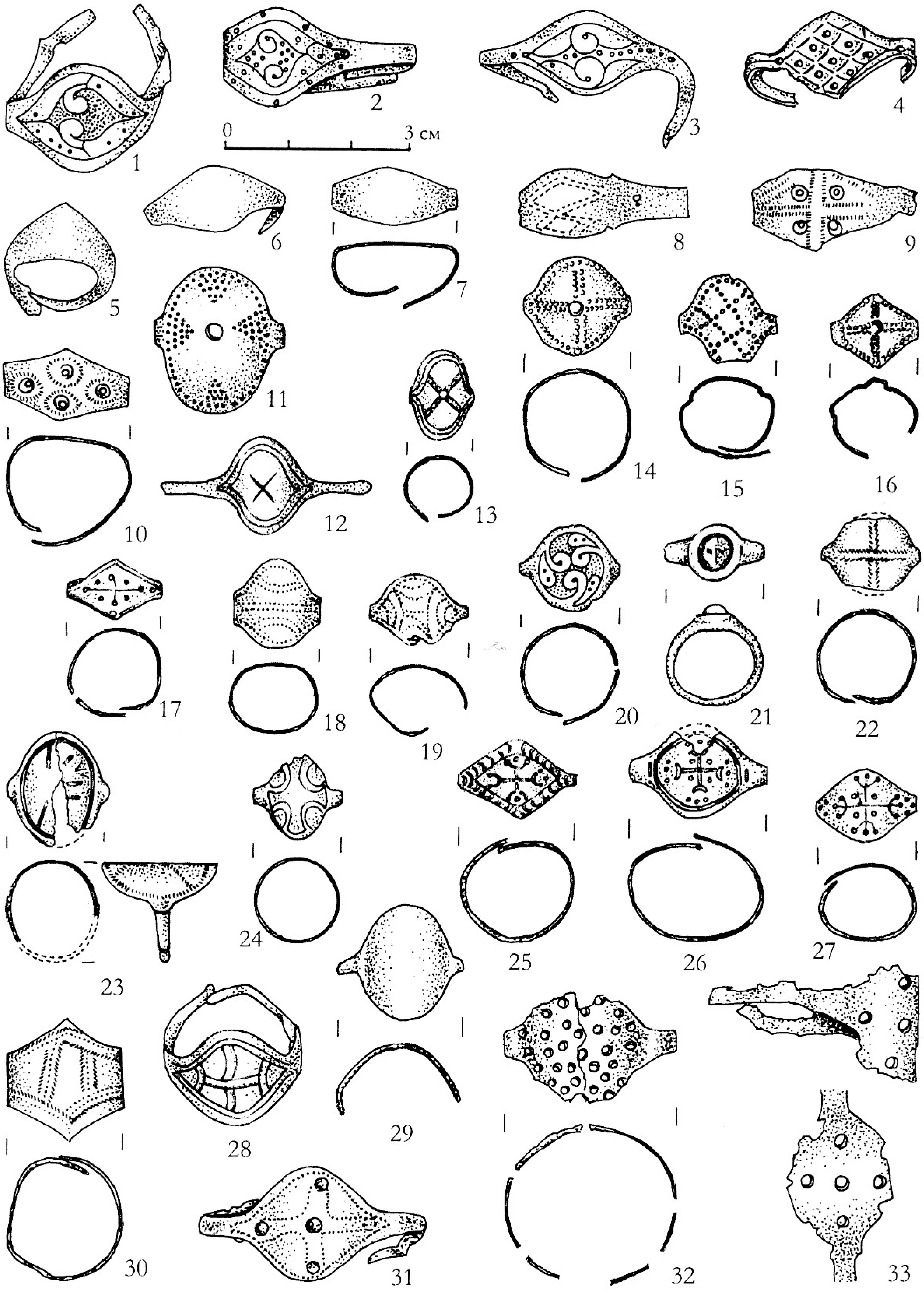

Табло LXXXIII

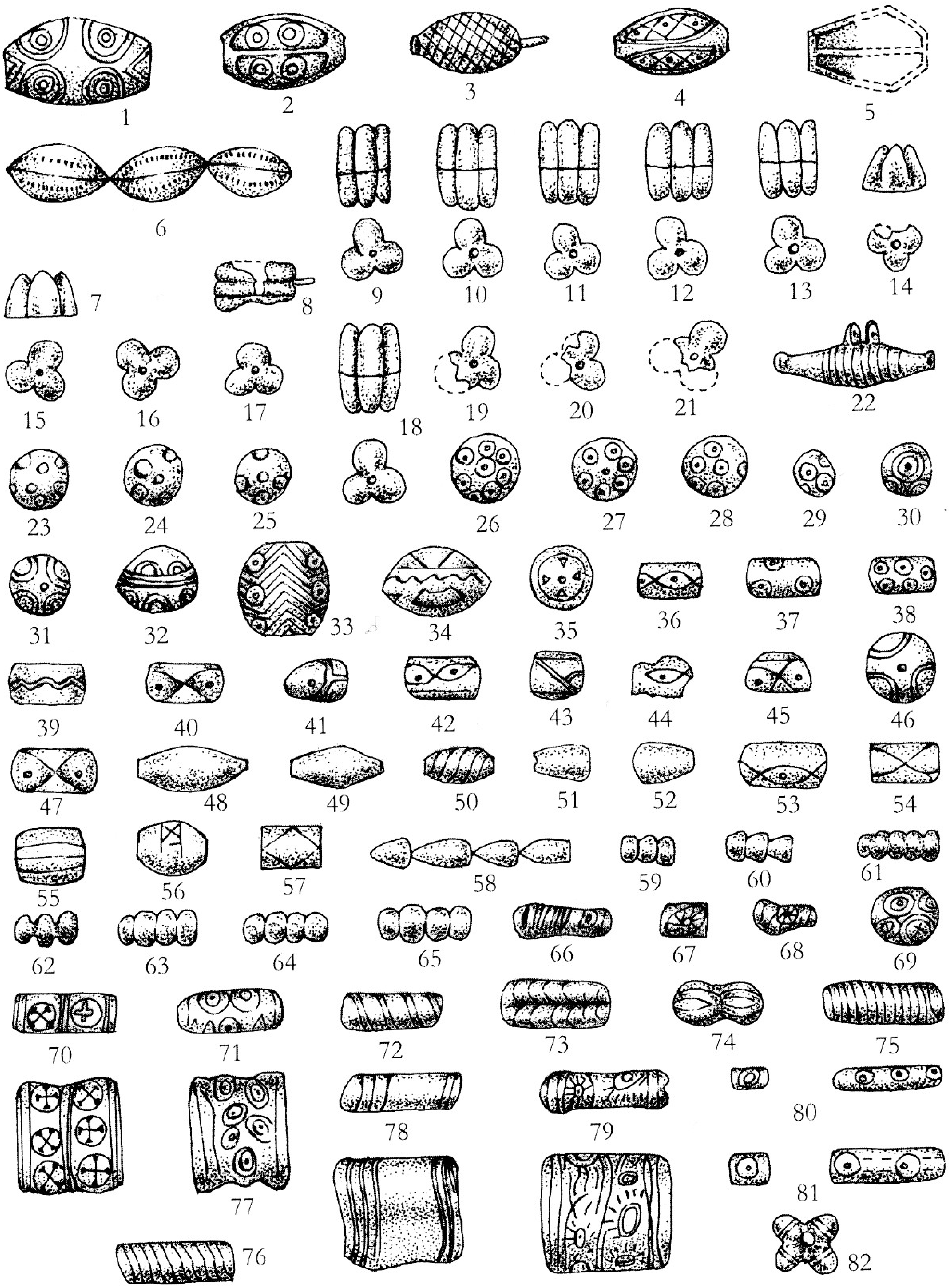

Табло LXXXIV

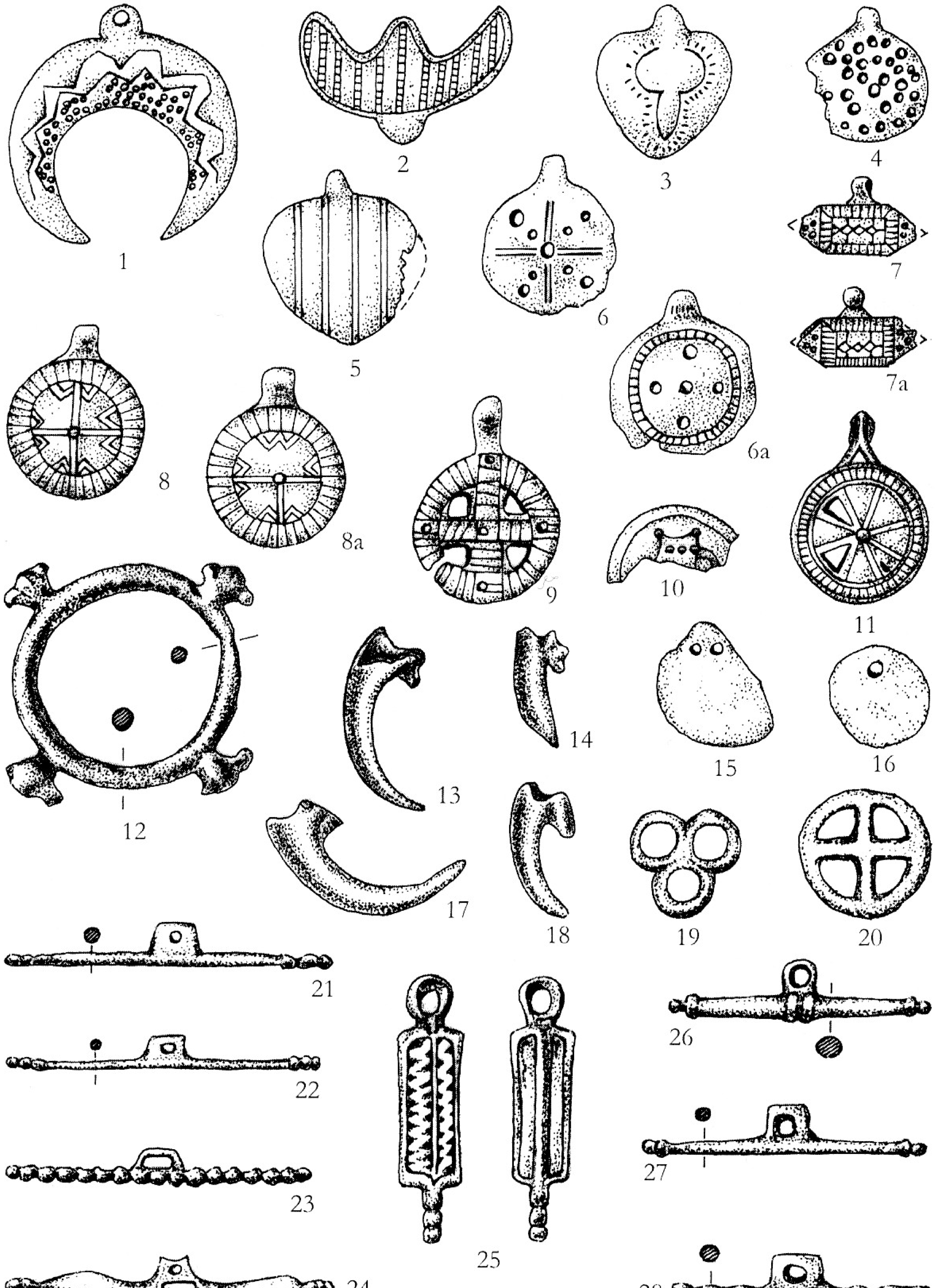
1
2
3
4
5
6
7
7a
6a
8
8a
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28

Табло LXXXV

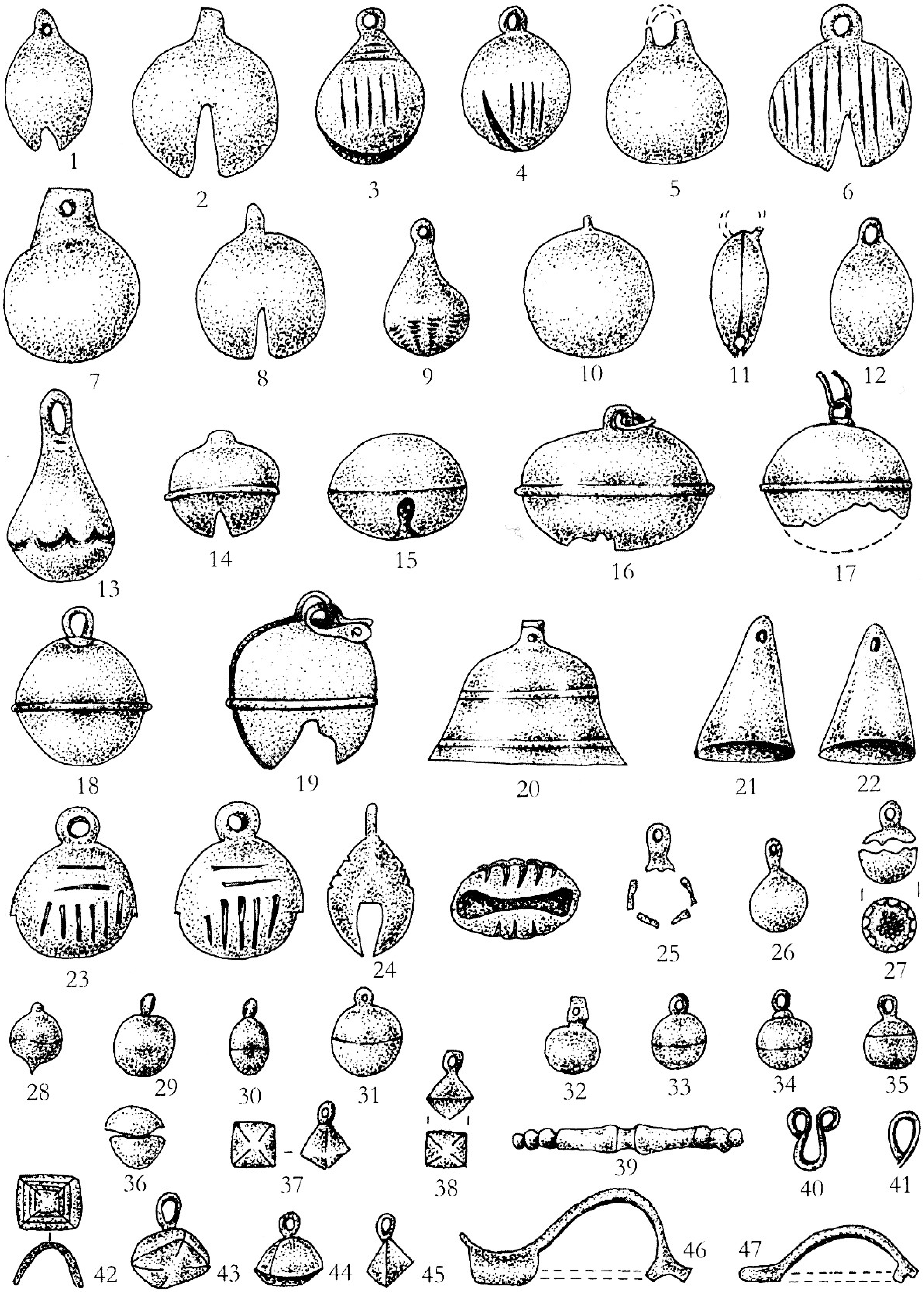

Табло LXXXVI

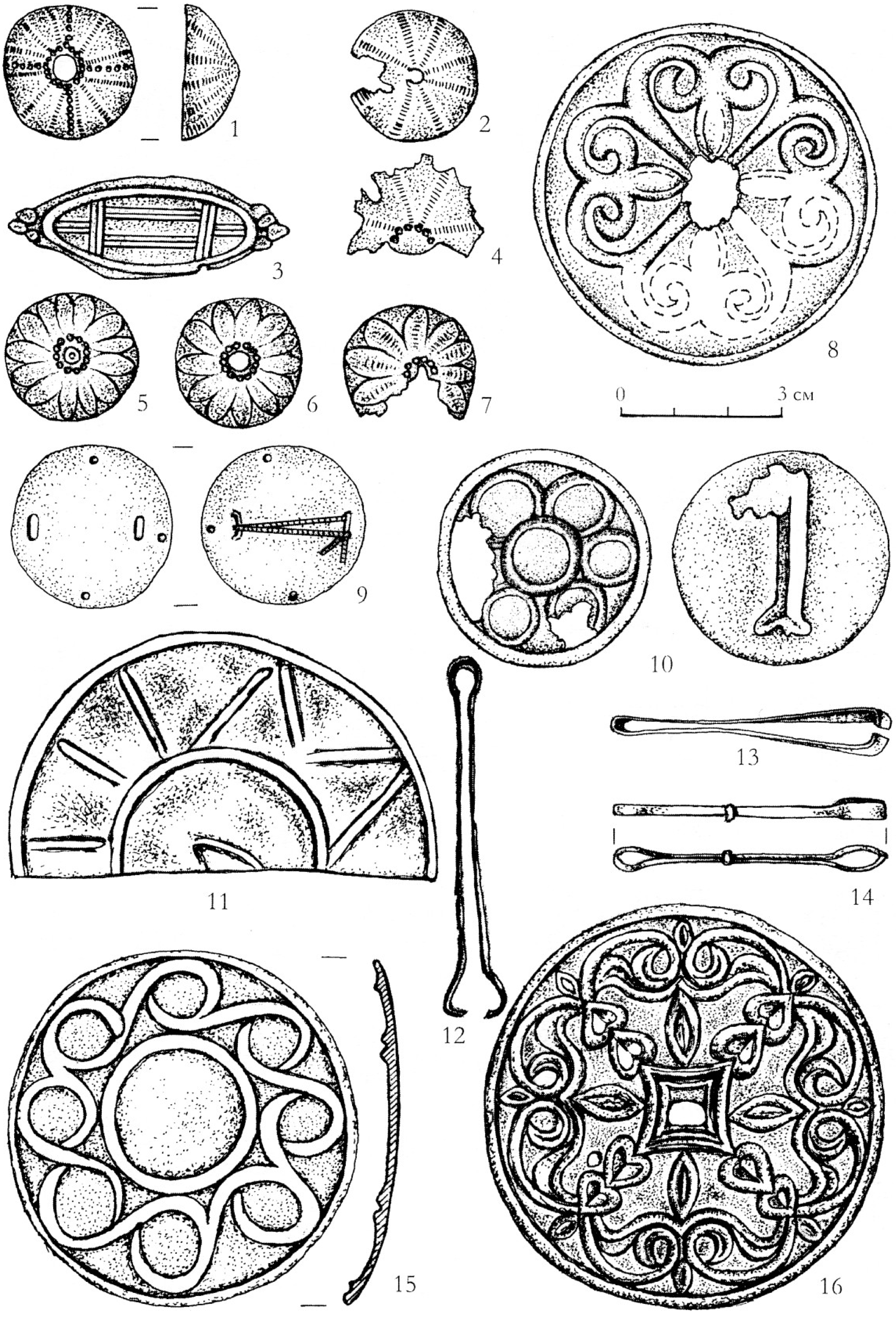

Табло LXXXVII

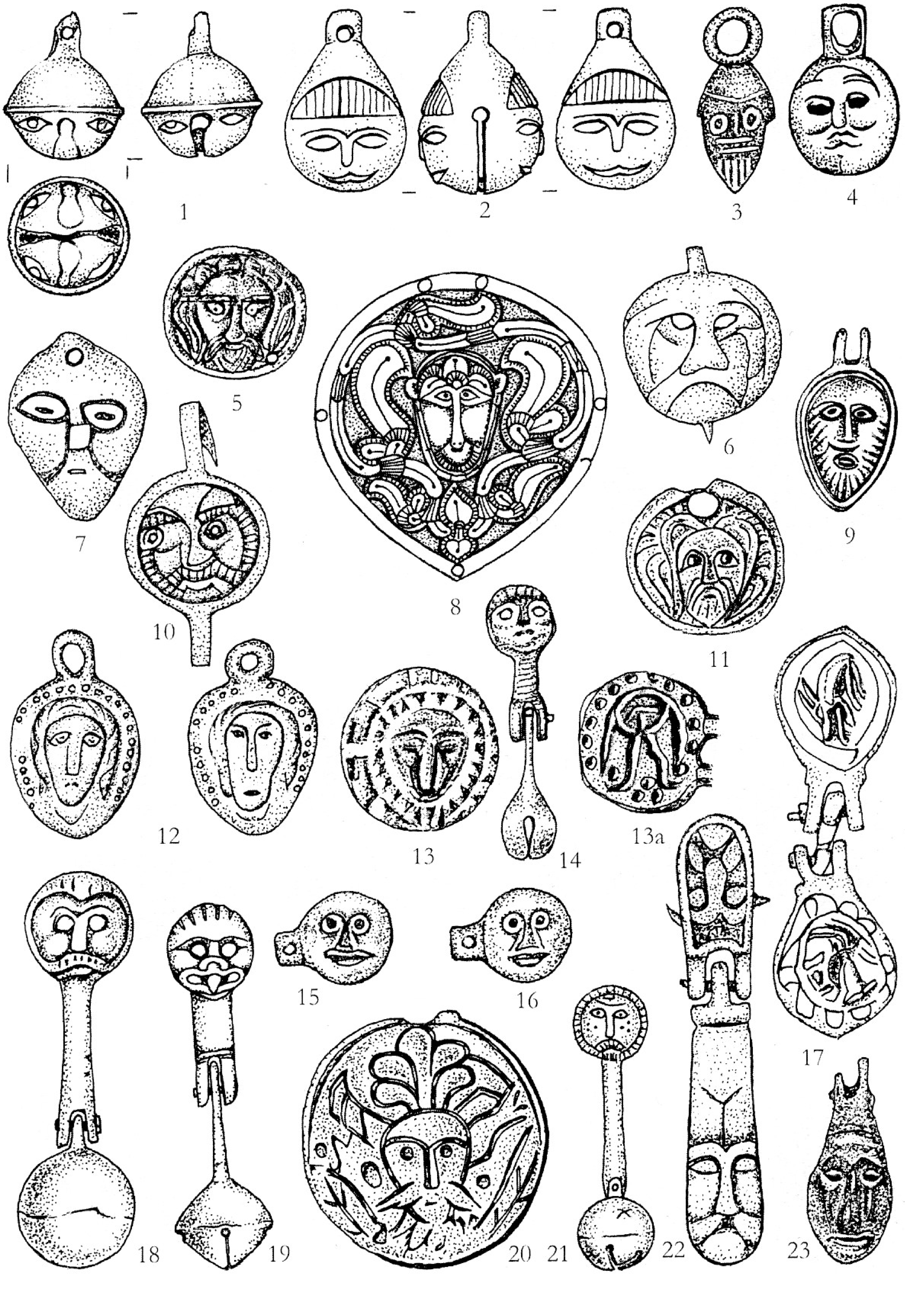

Табло LXXXVIII

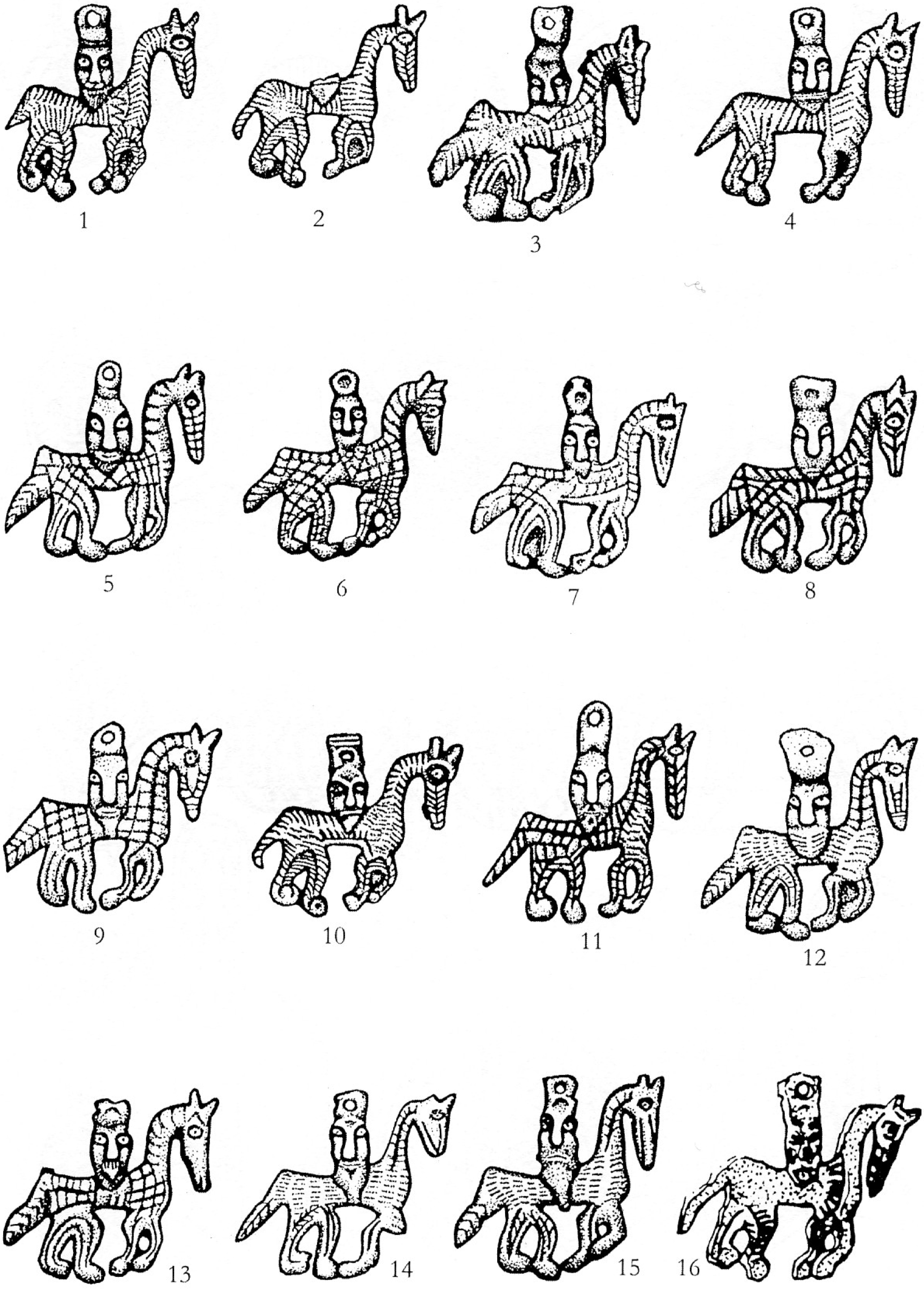

Табло LXXXIX

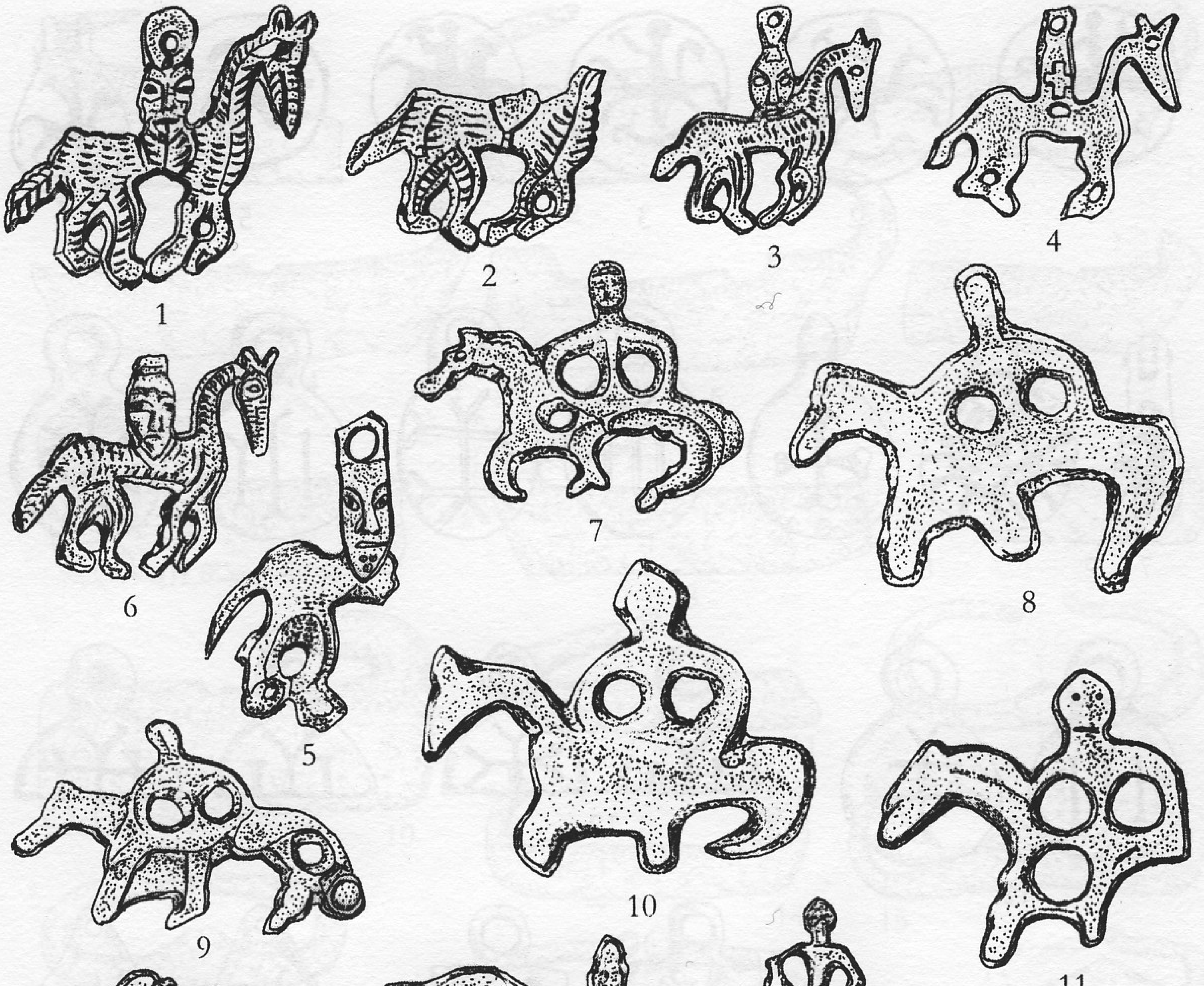

Табло XC

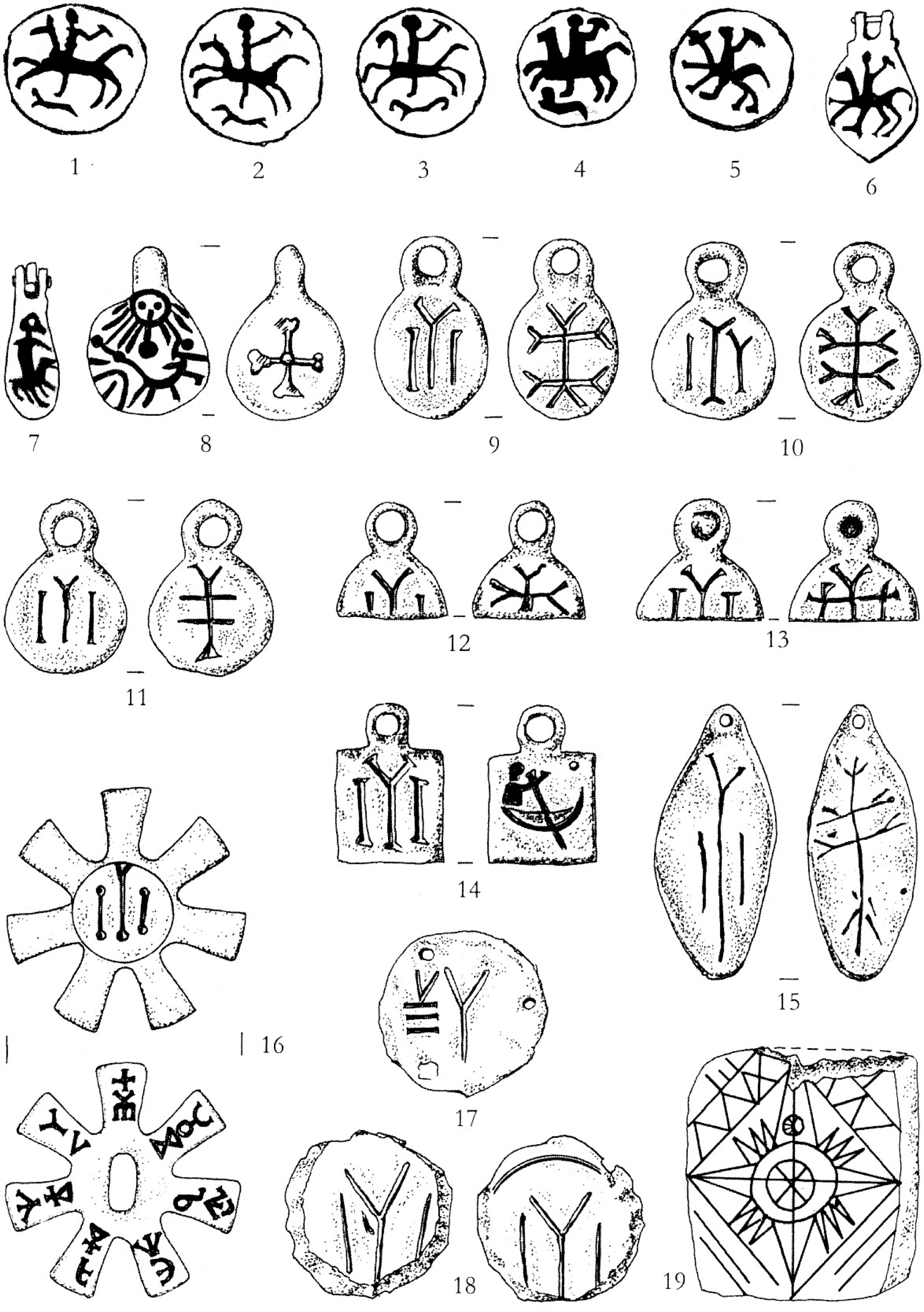

Табло XCI

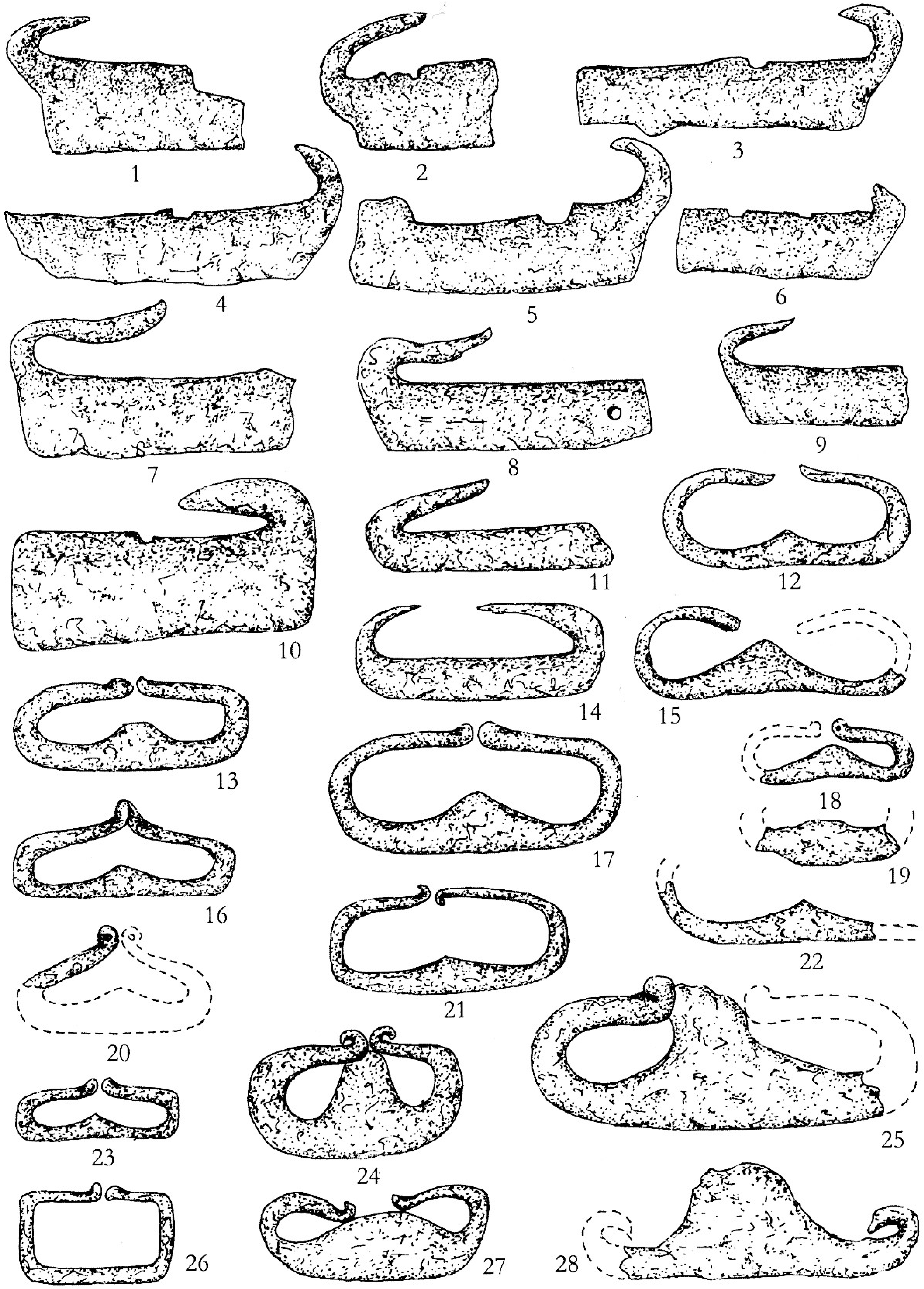

Табло XCII

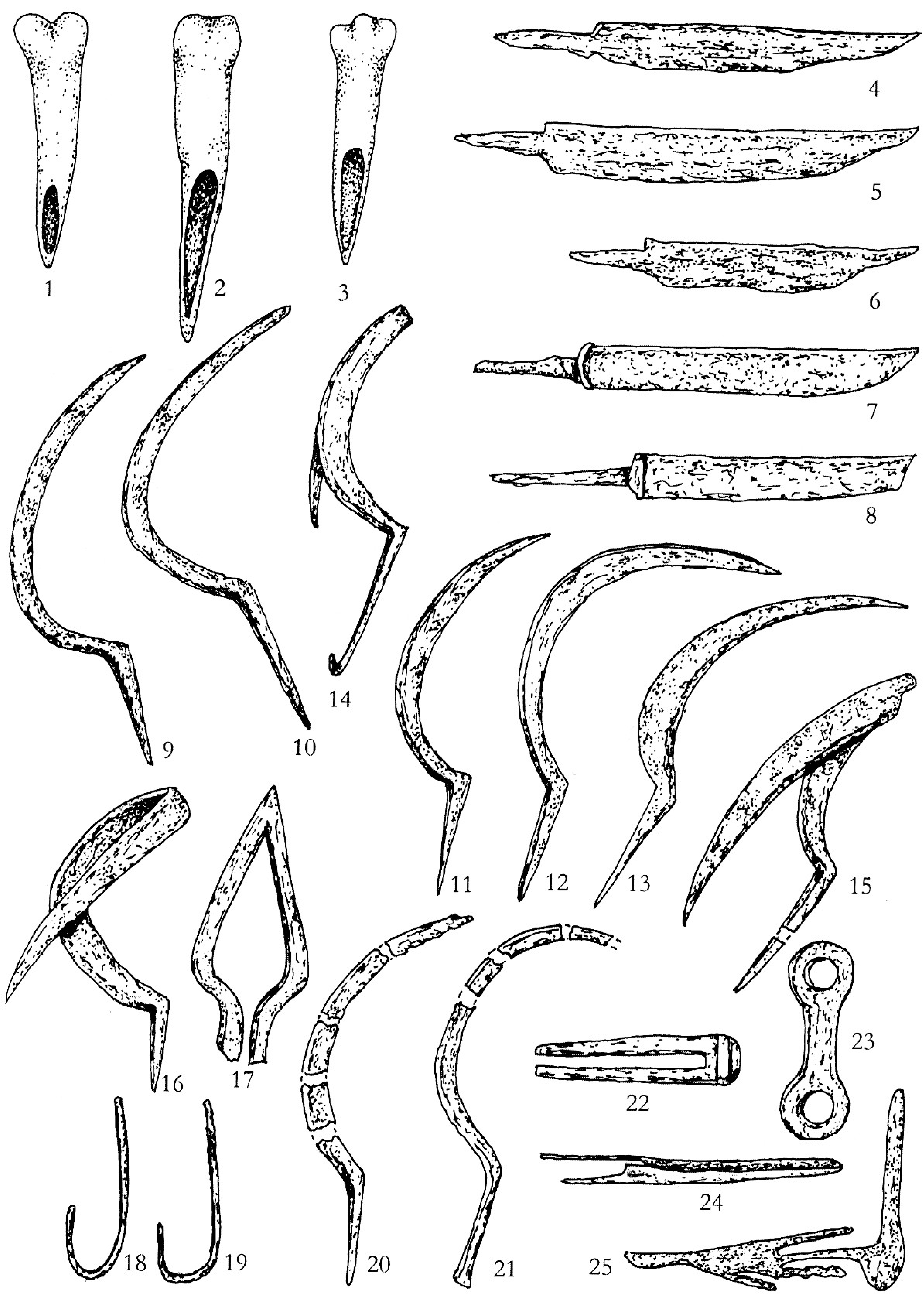

Табло XCIII

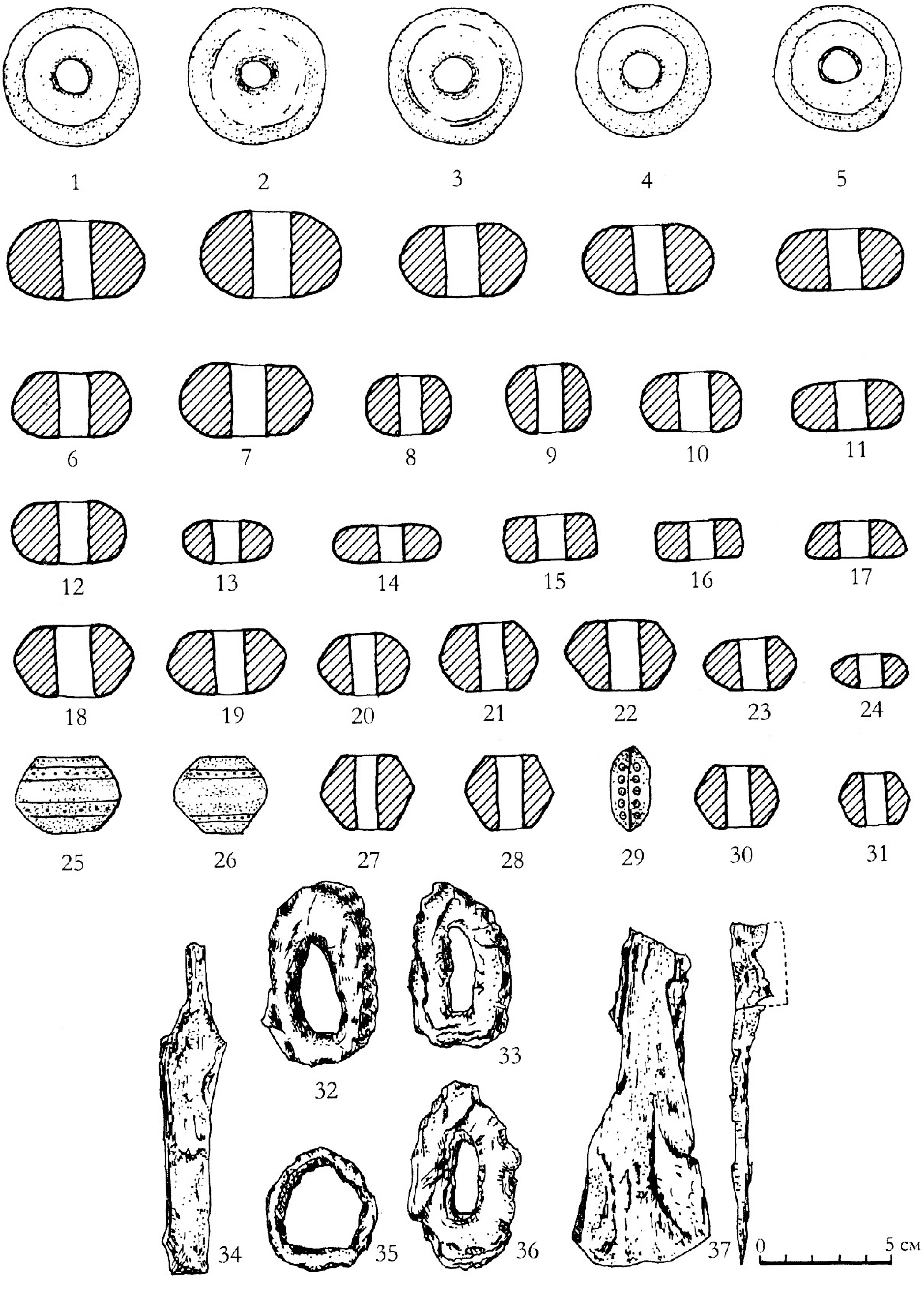
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
0
5 см

Табло XCIV

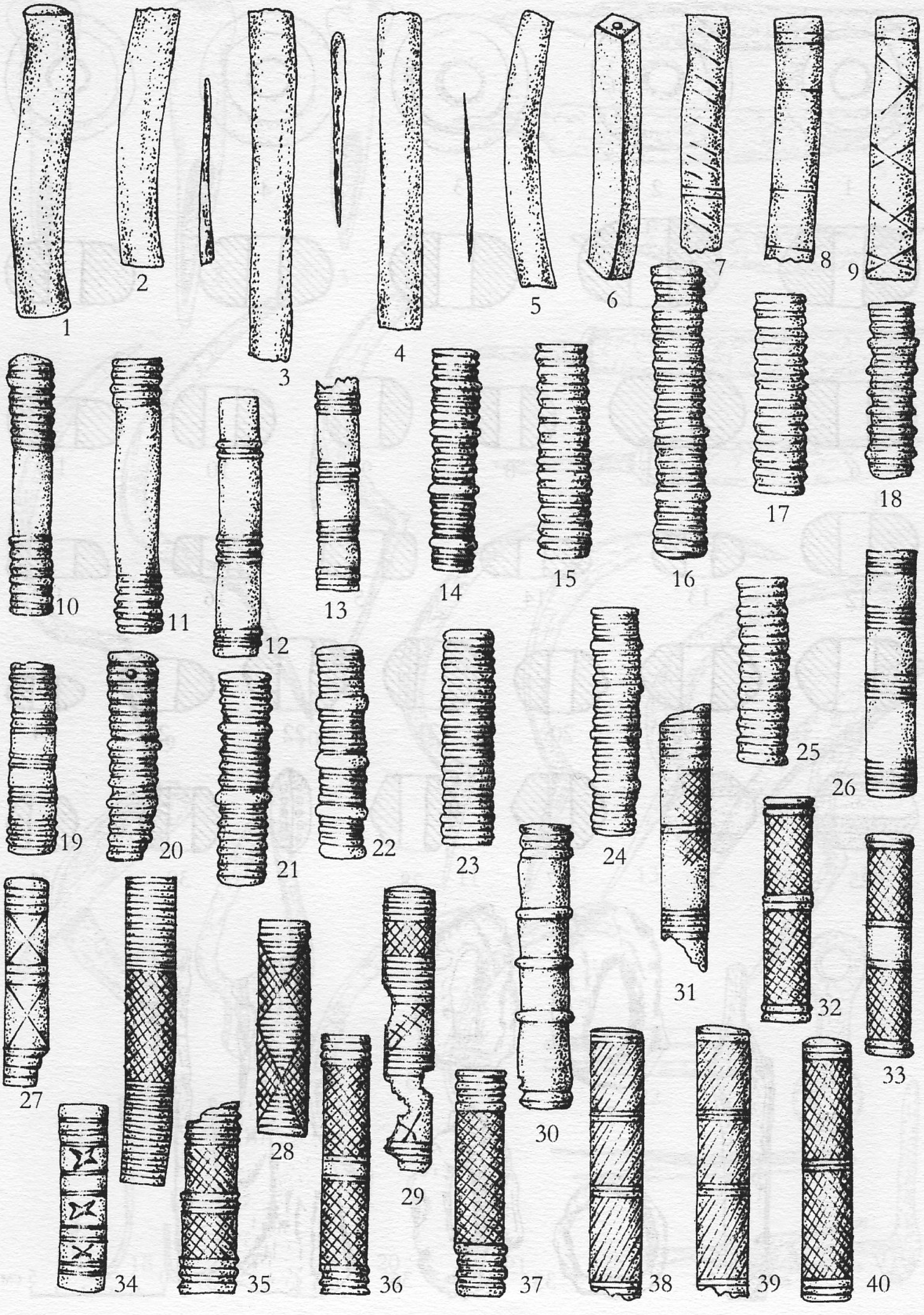
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
30
31
32
33
34
35
36
37
38
39
40

Табло XCV

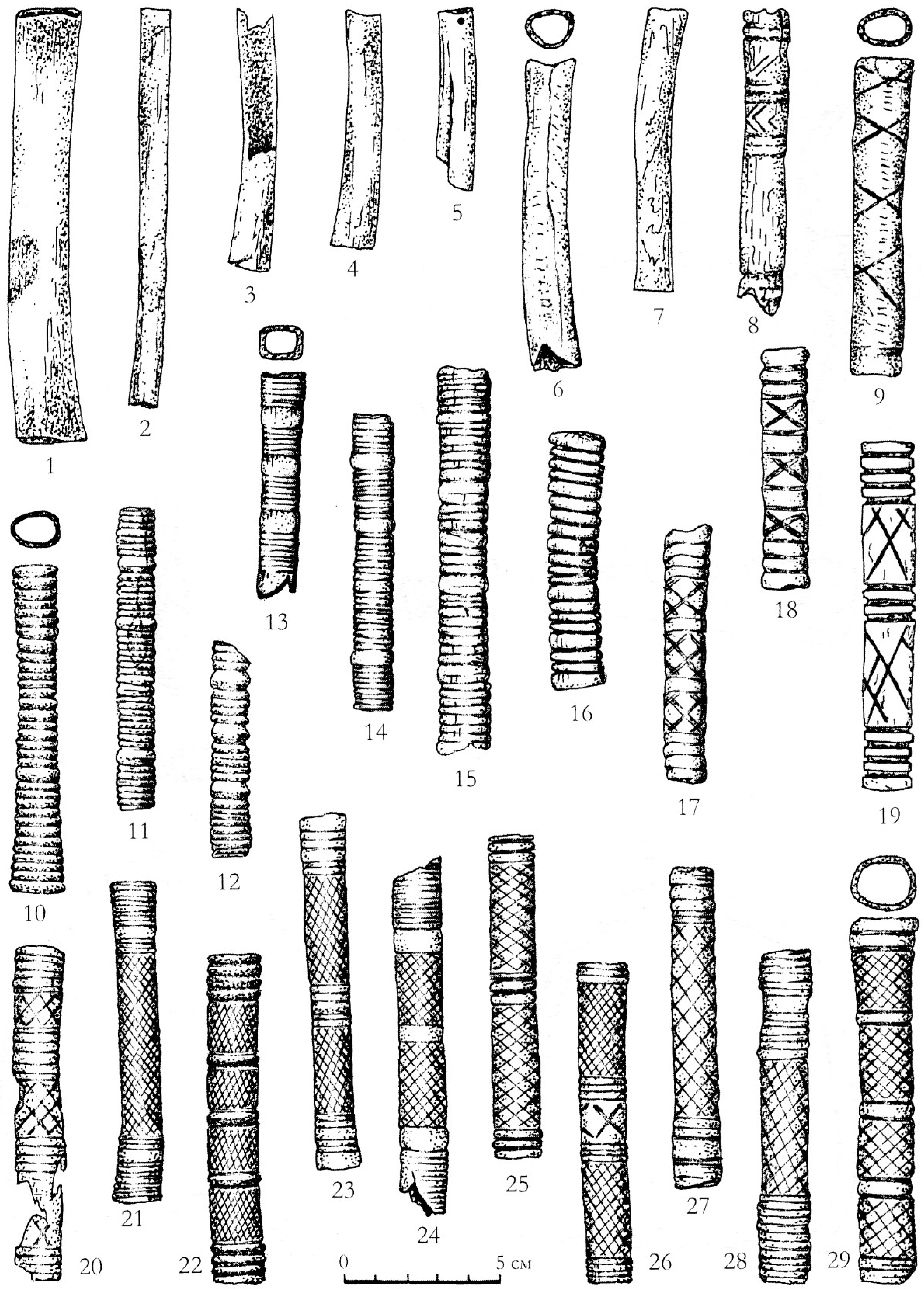
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
17
18
19
20
21
22
23
24
25
26
27
28
29
0
5 см

Табло XCVI

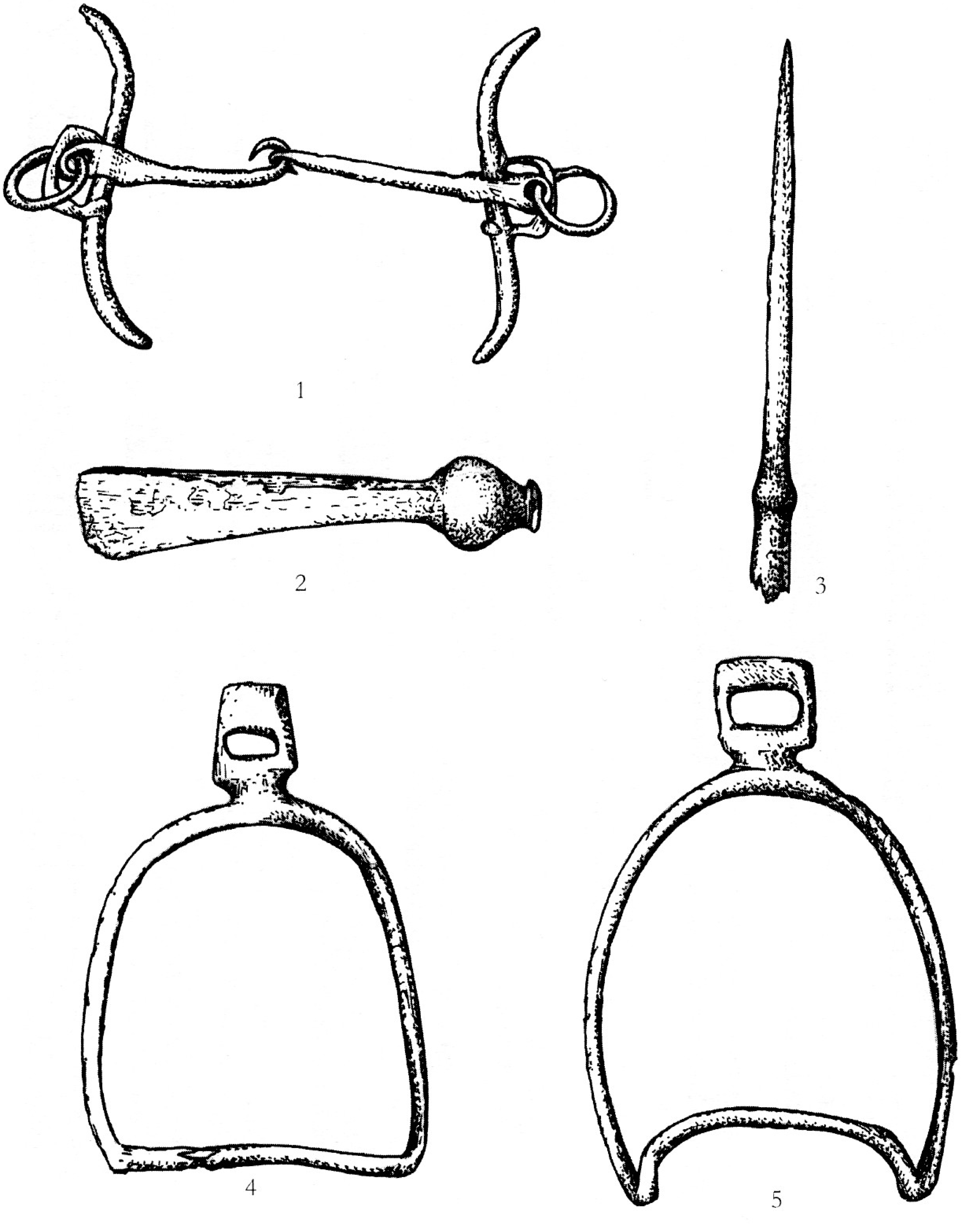

Табло XCVII

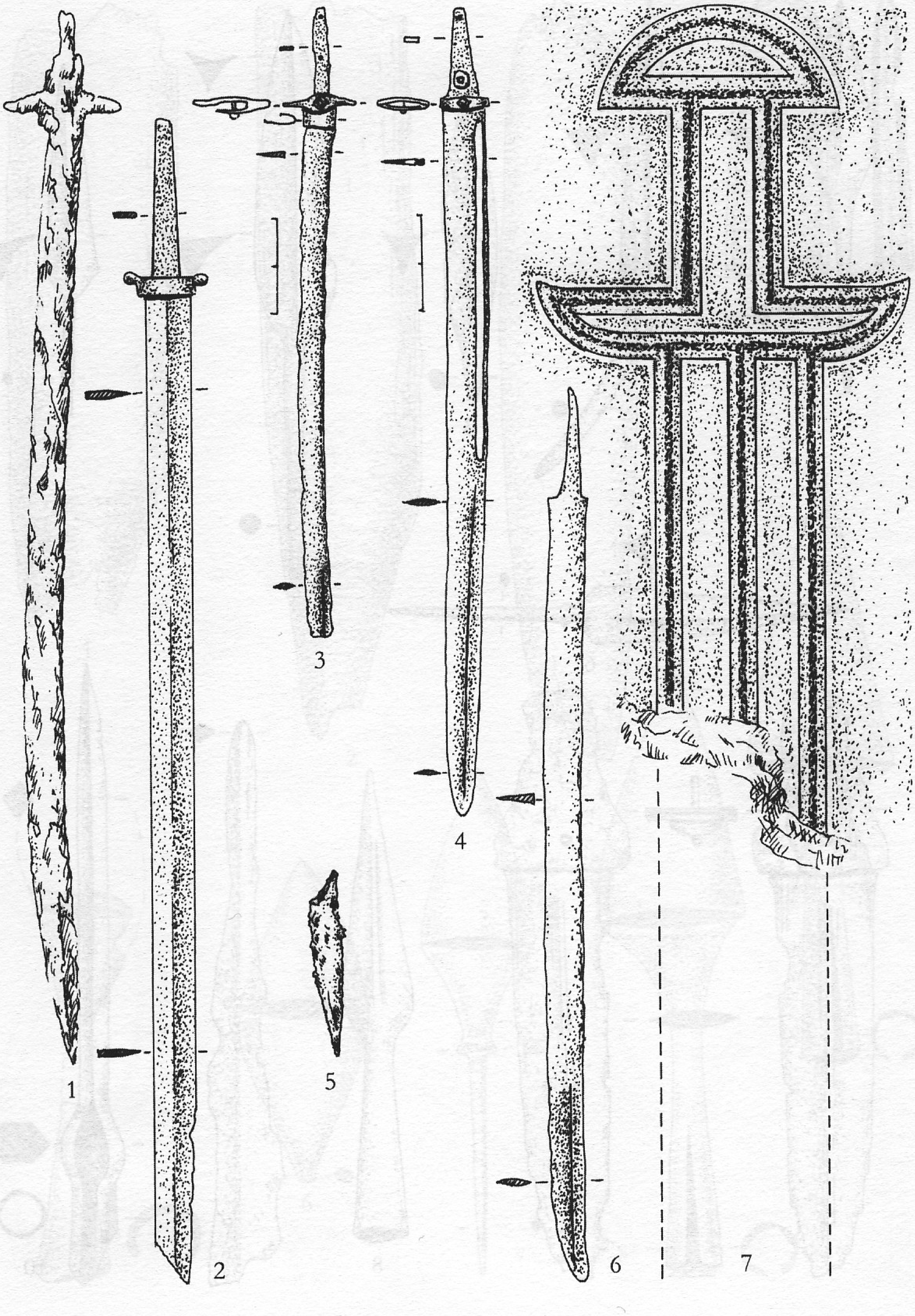

Табло XCVIII

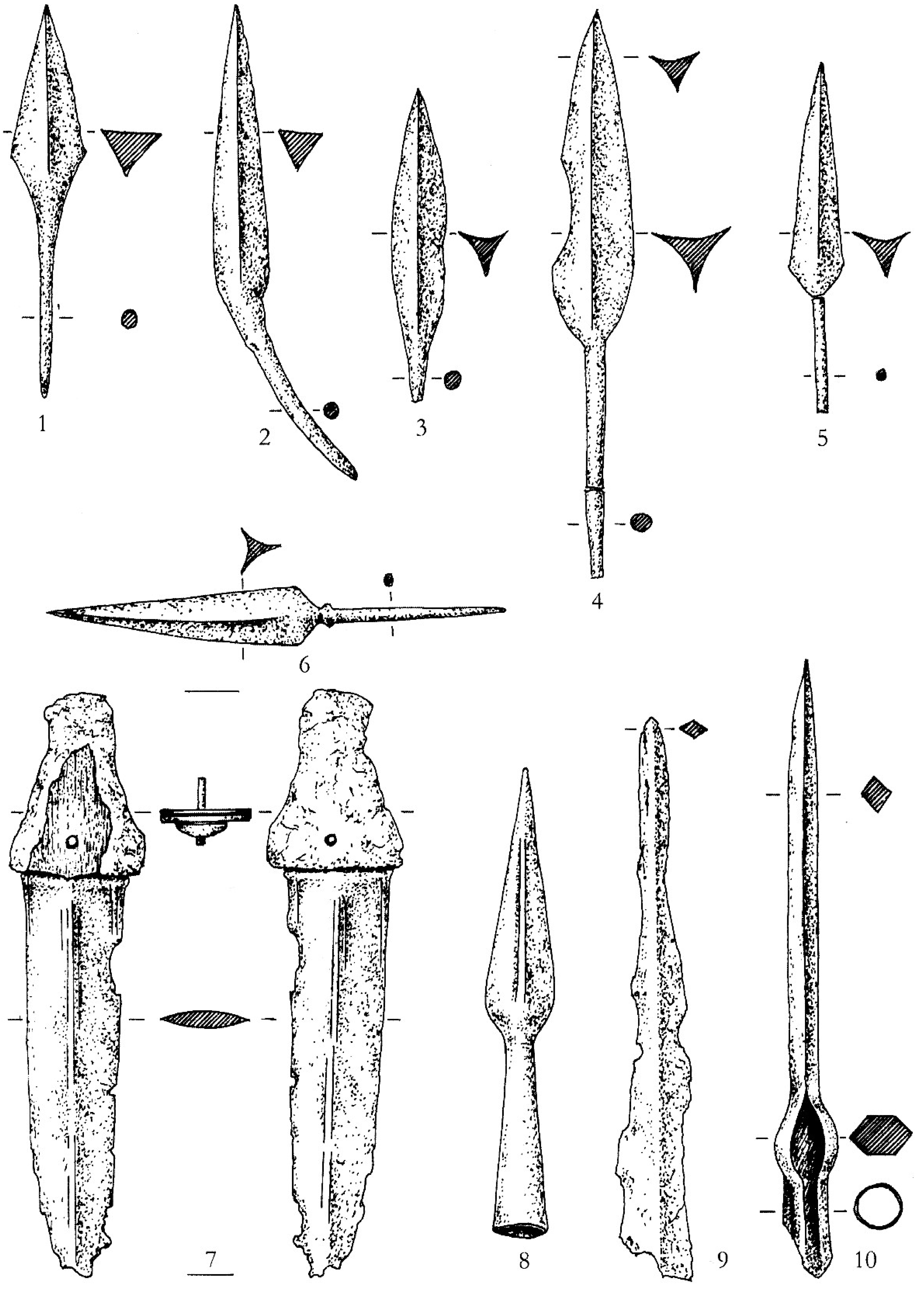

Табло XCIX

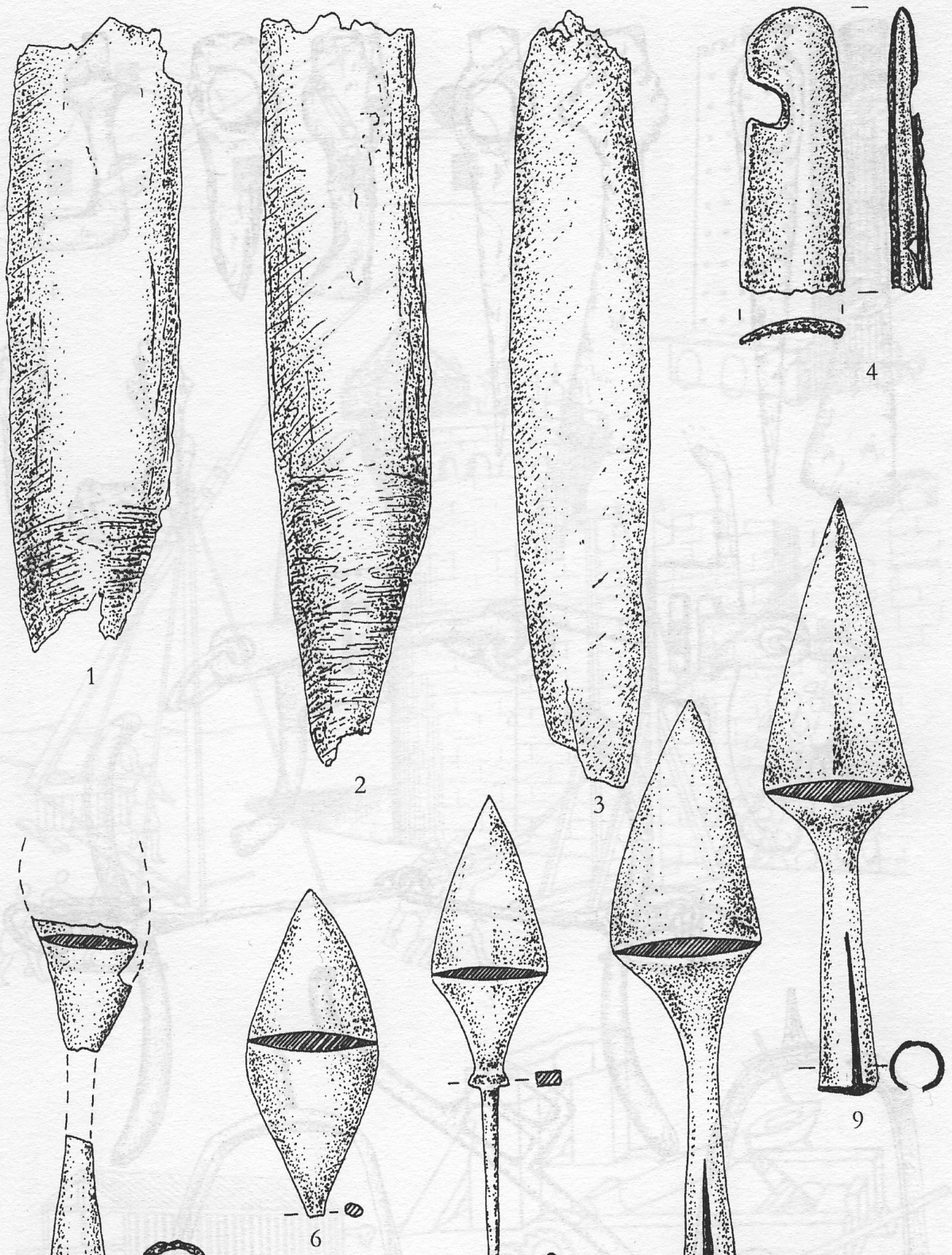

Табло C

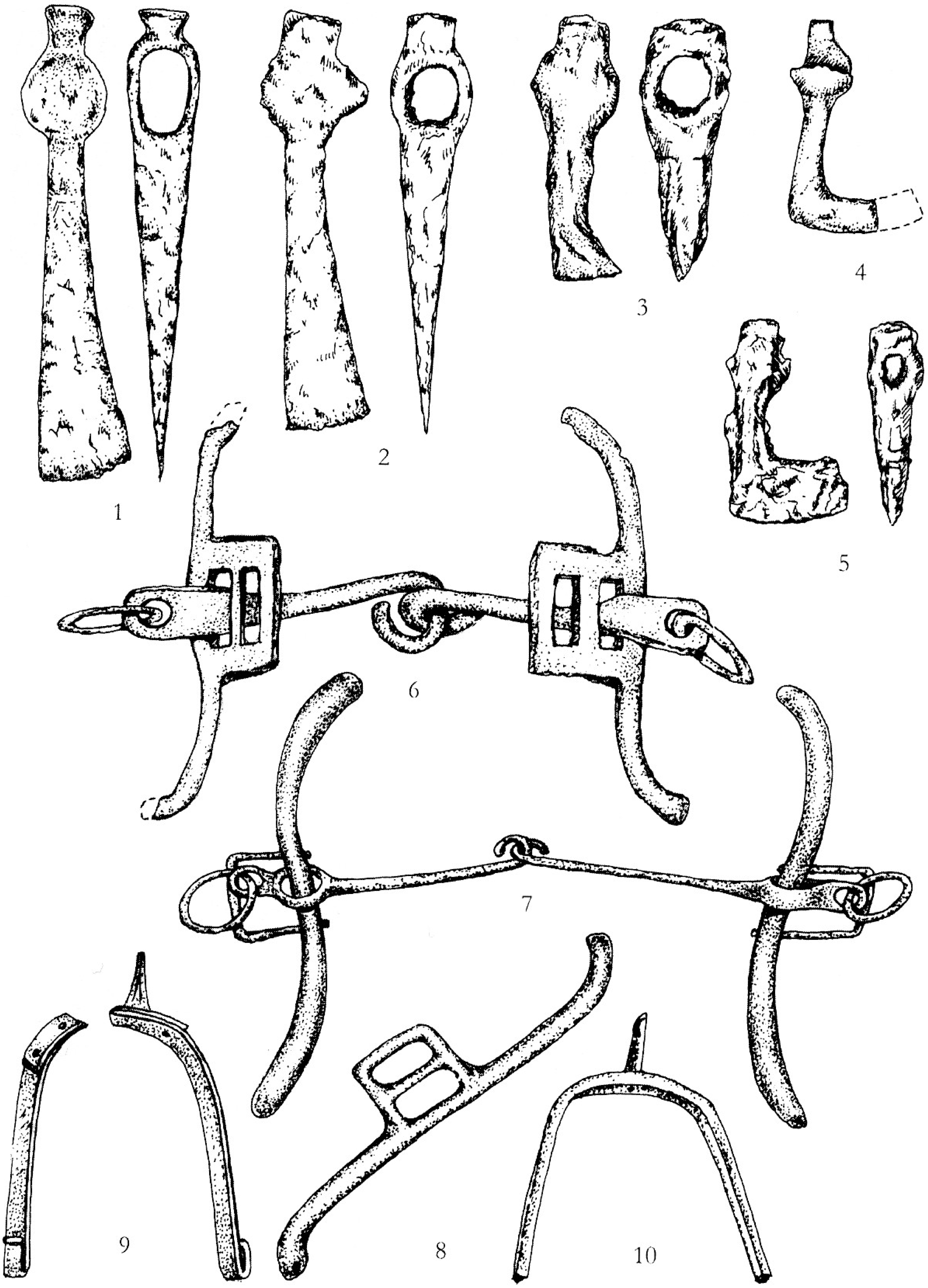

Табло CI

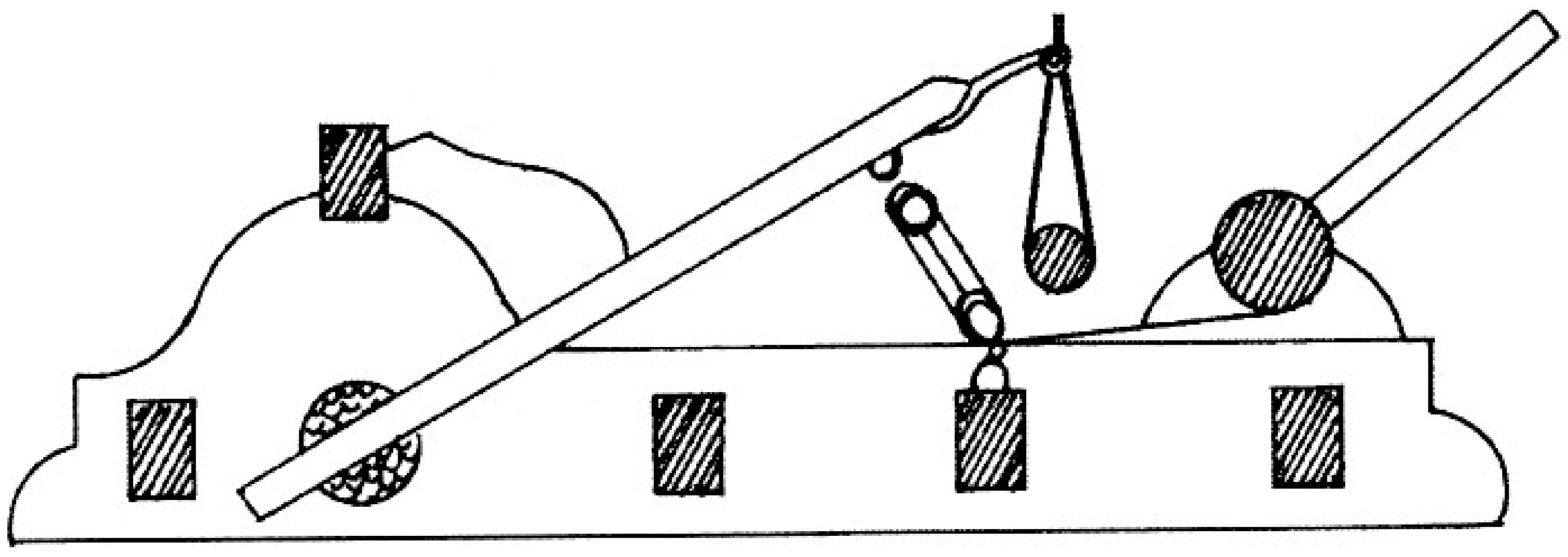

1

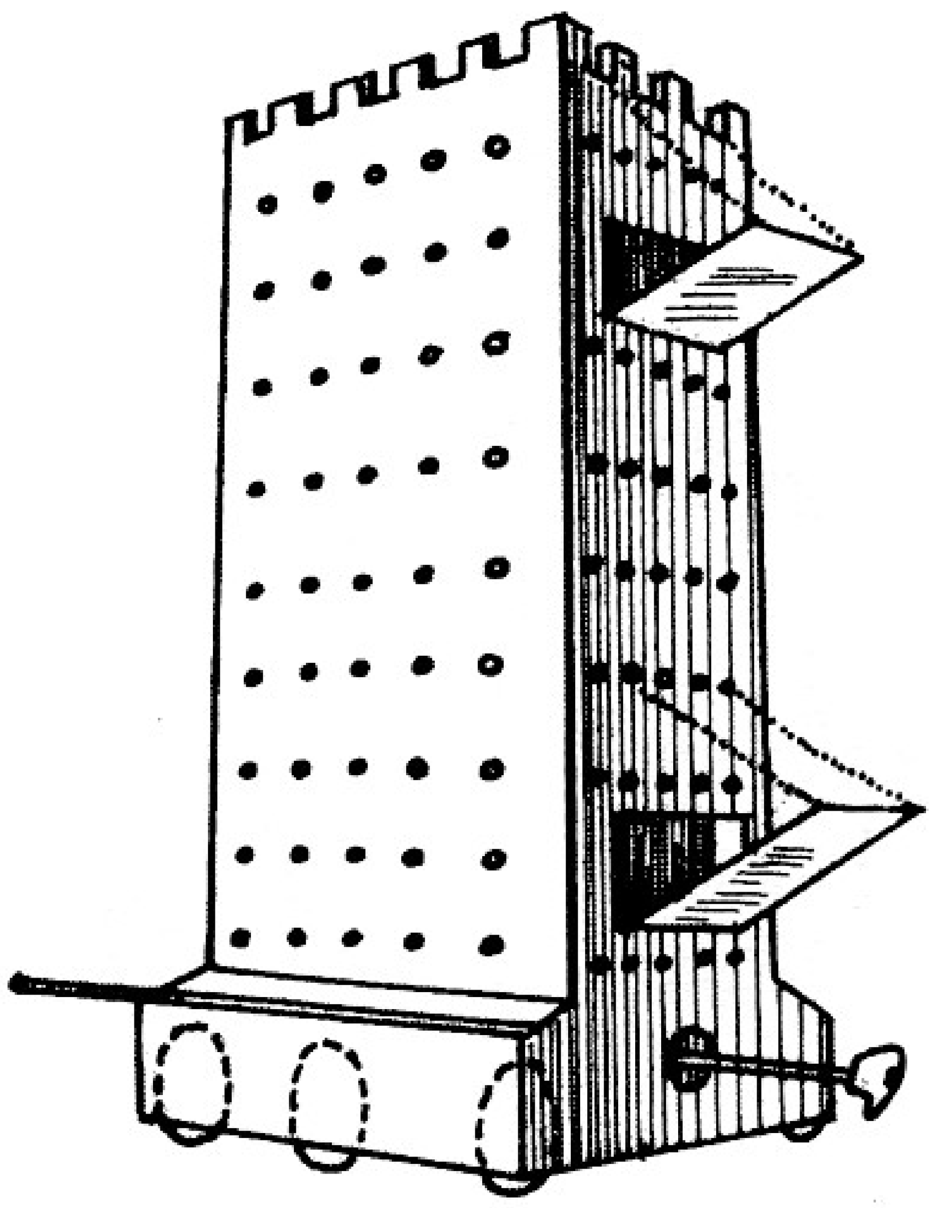

2

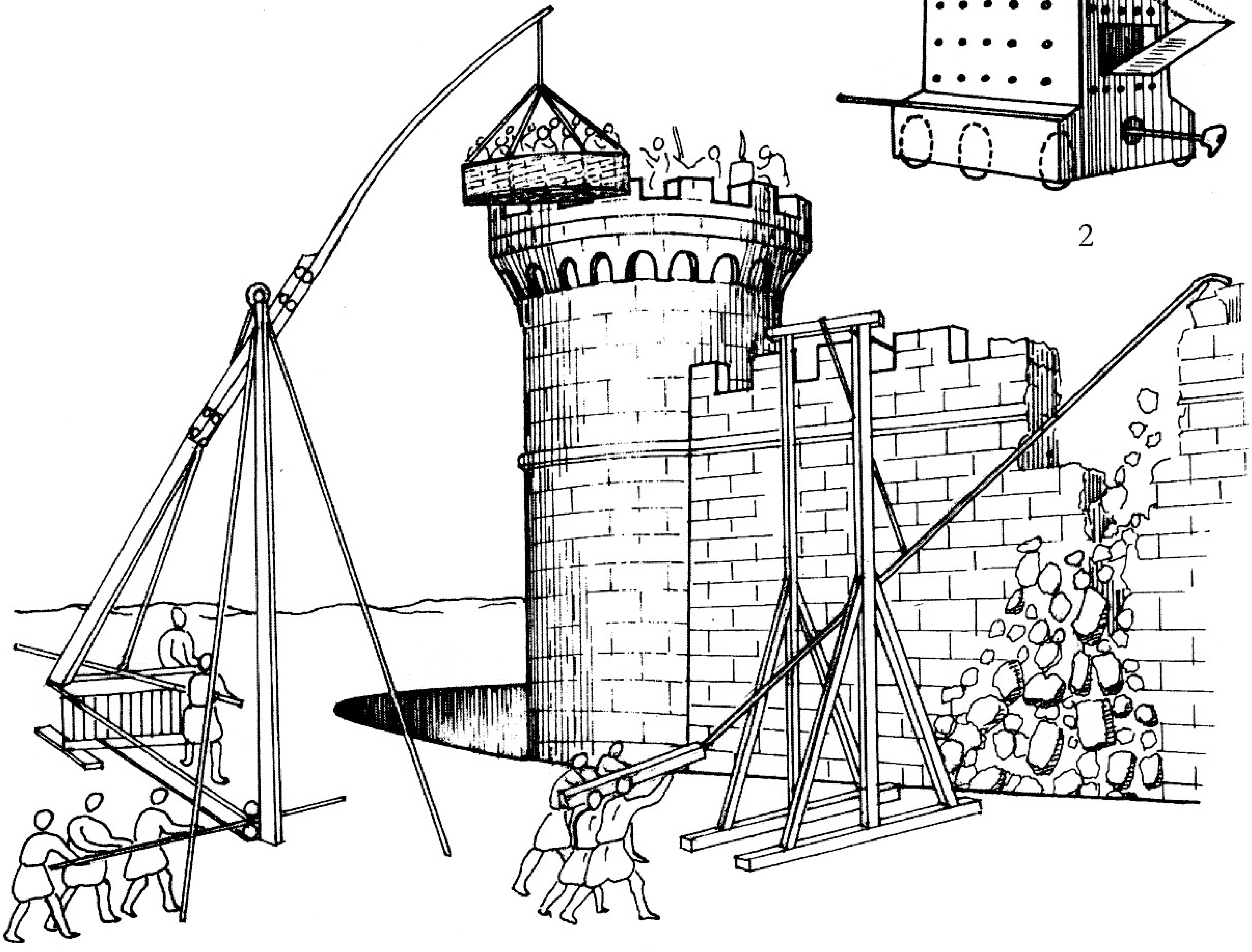

3

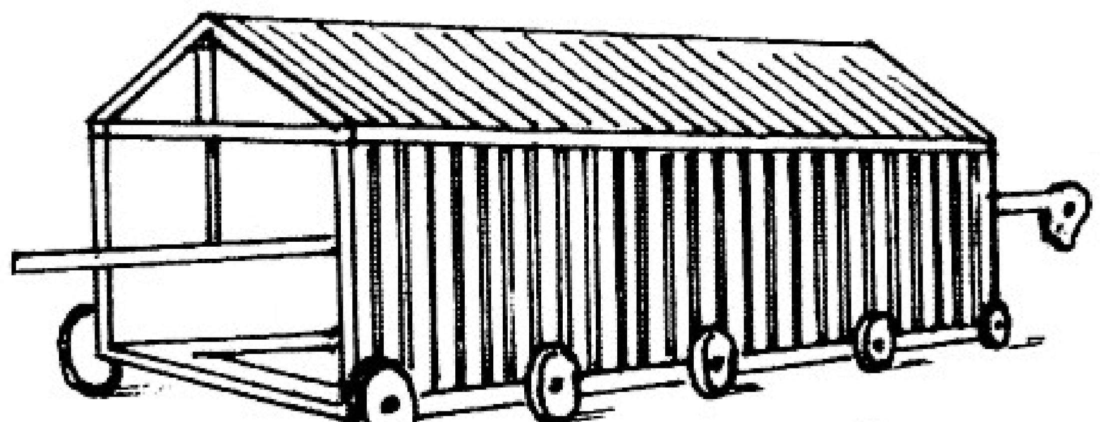

4

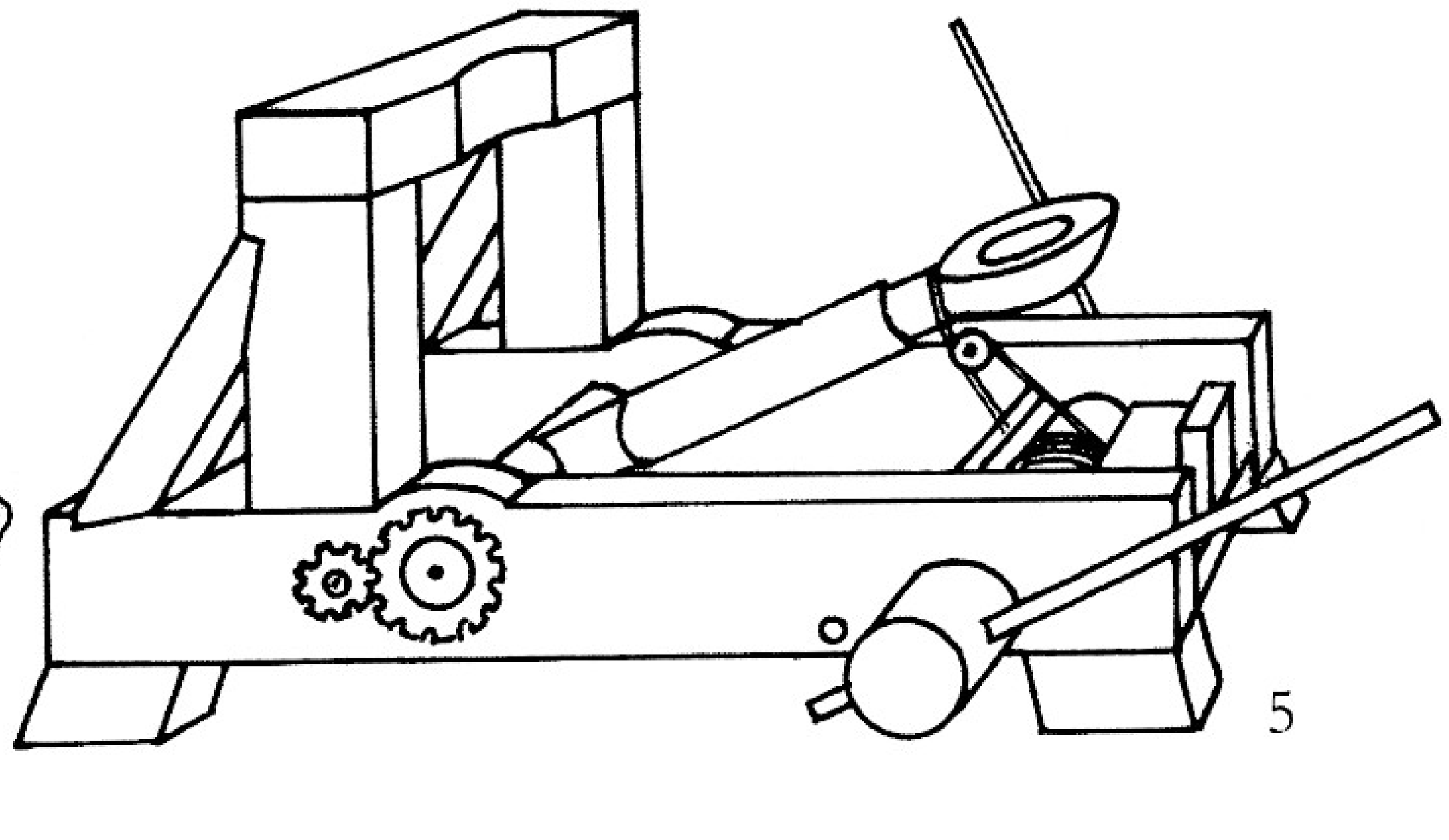

5

Табло CII

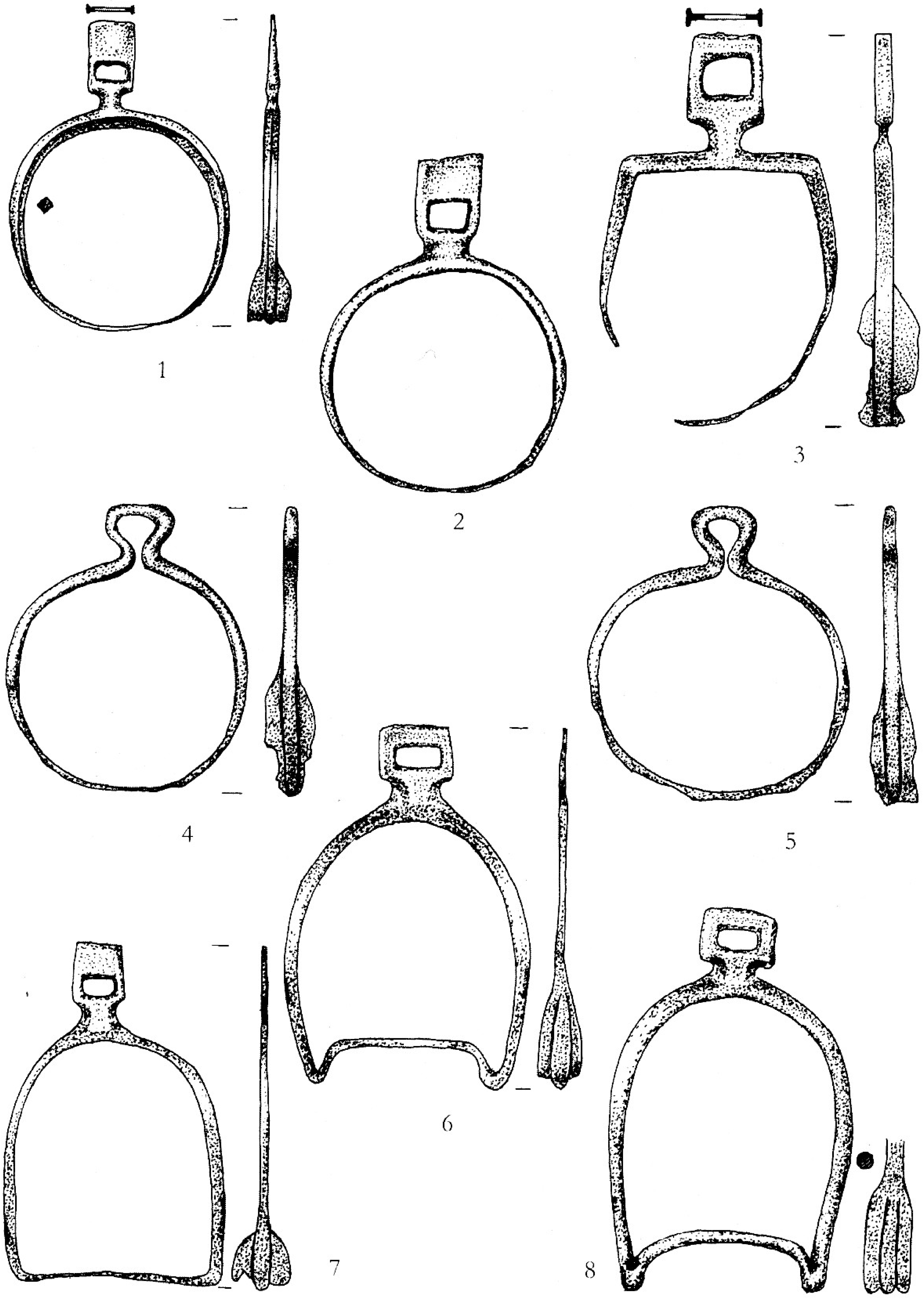

Табло CIII

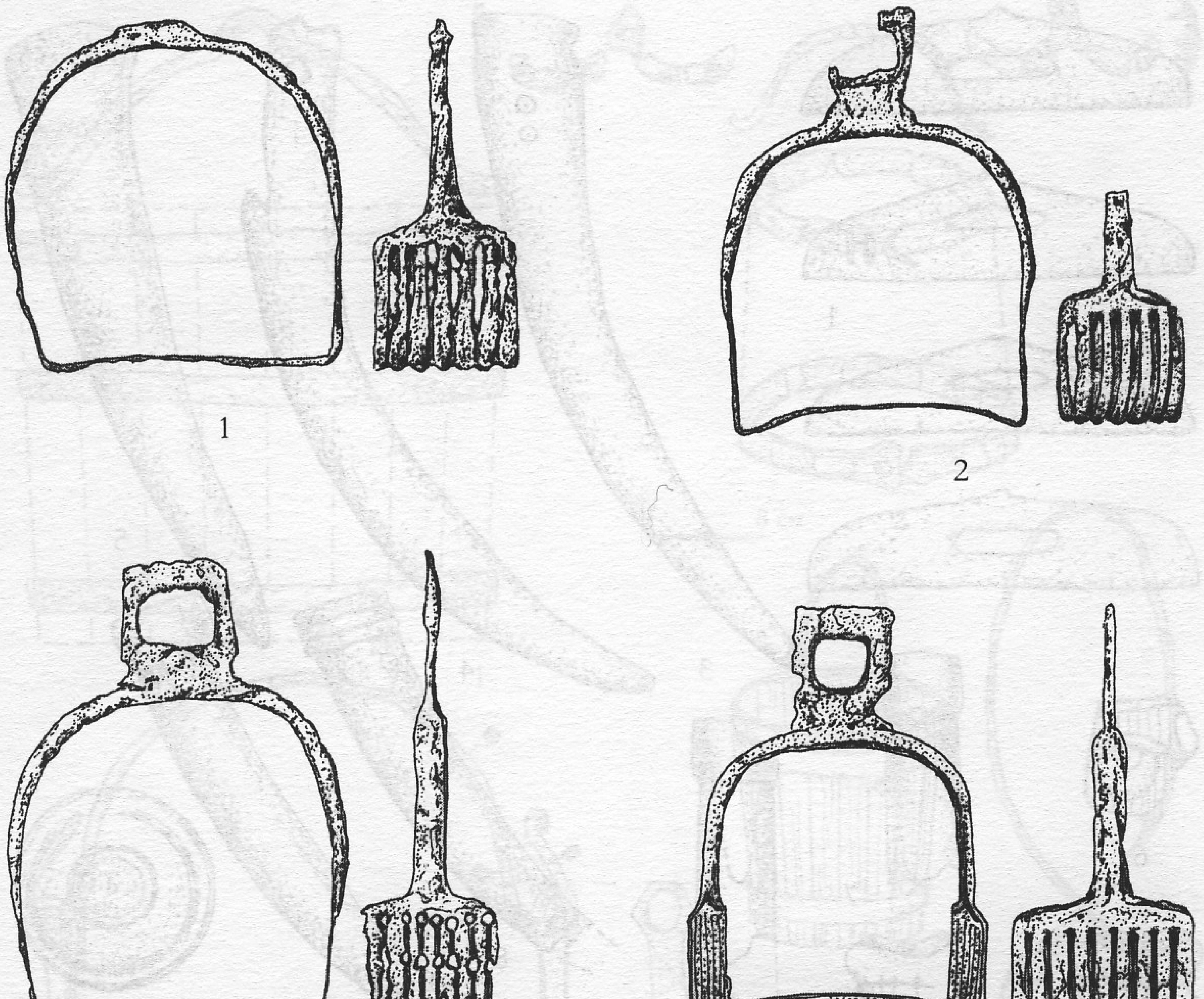

Табло CIV

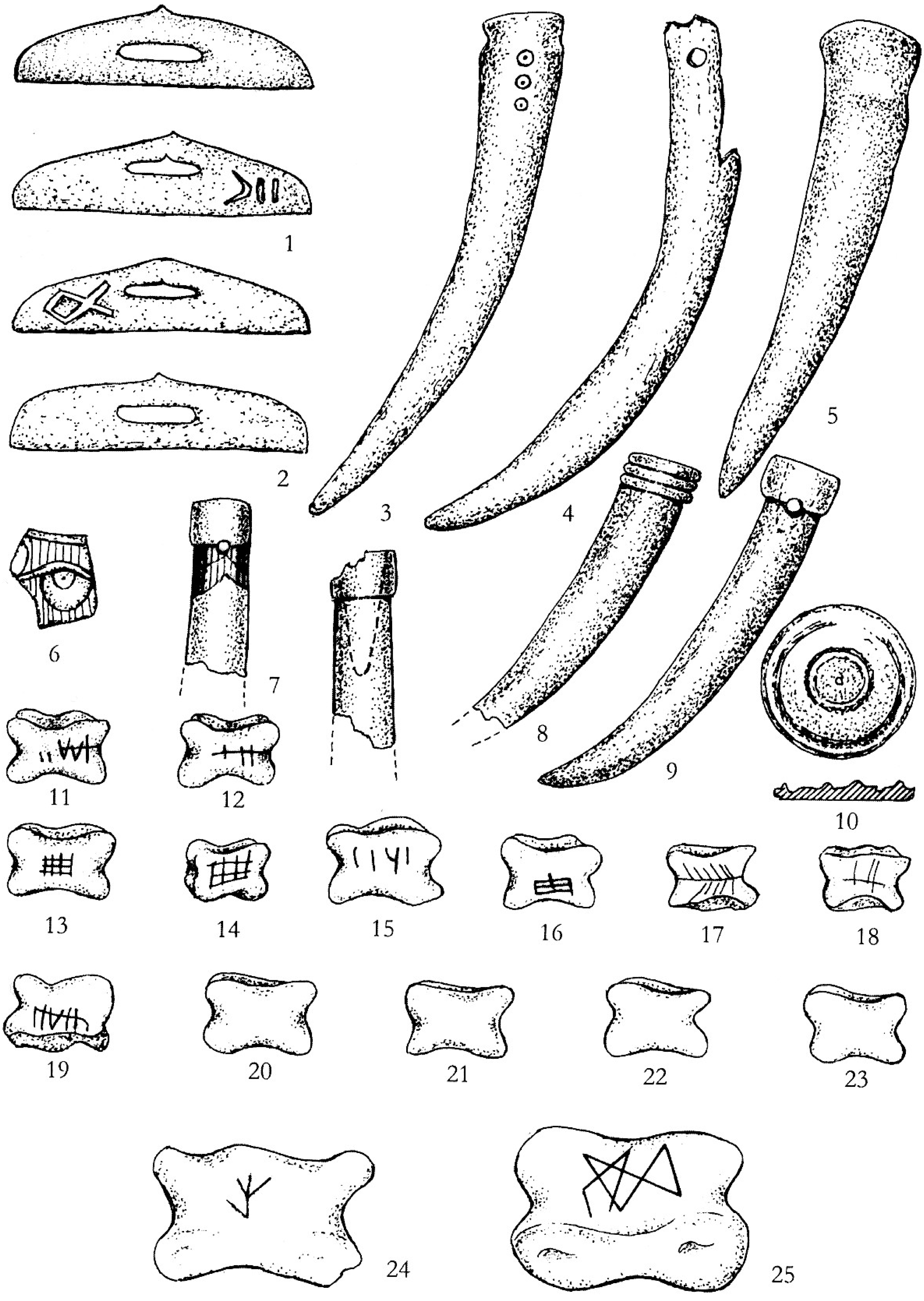

Табло CV

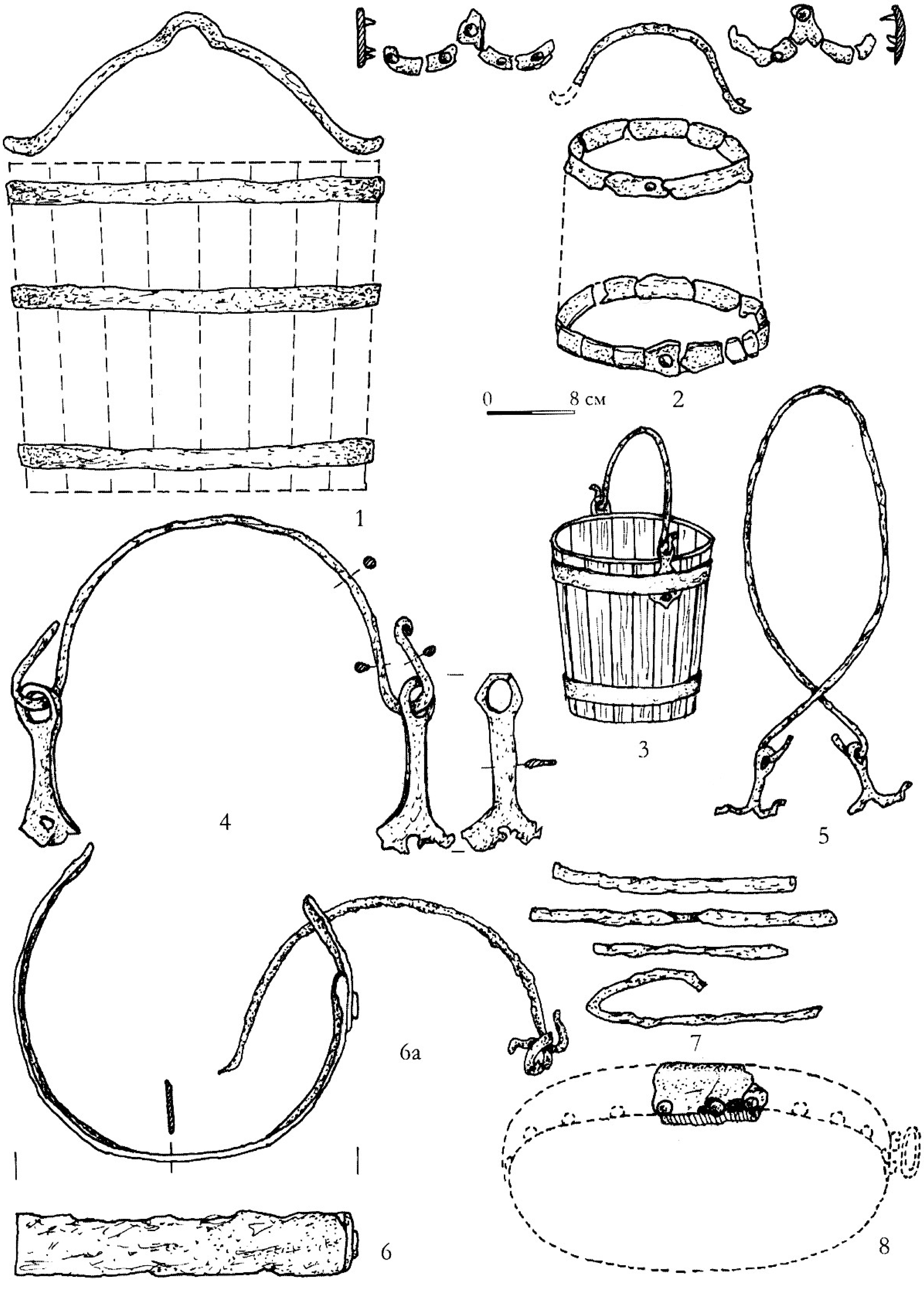

Табло CVI

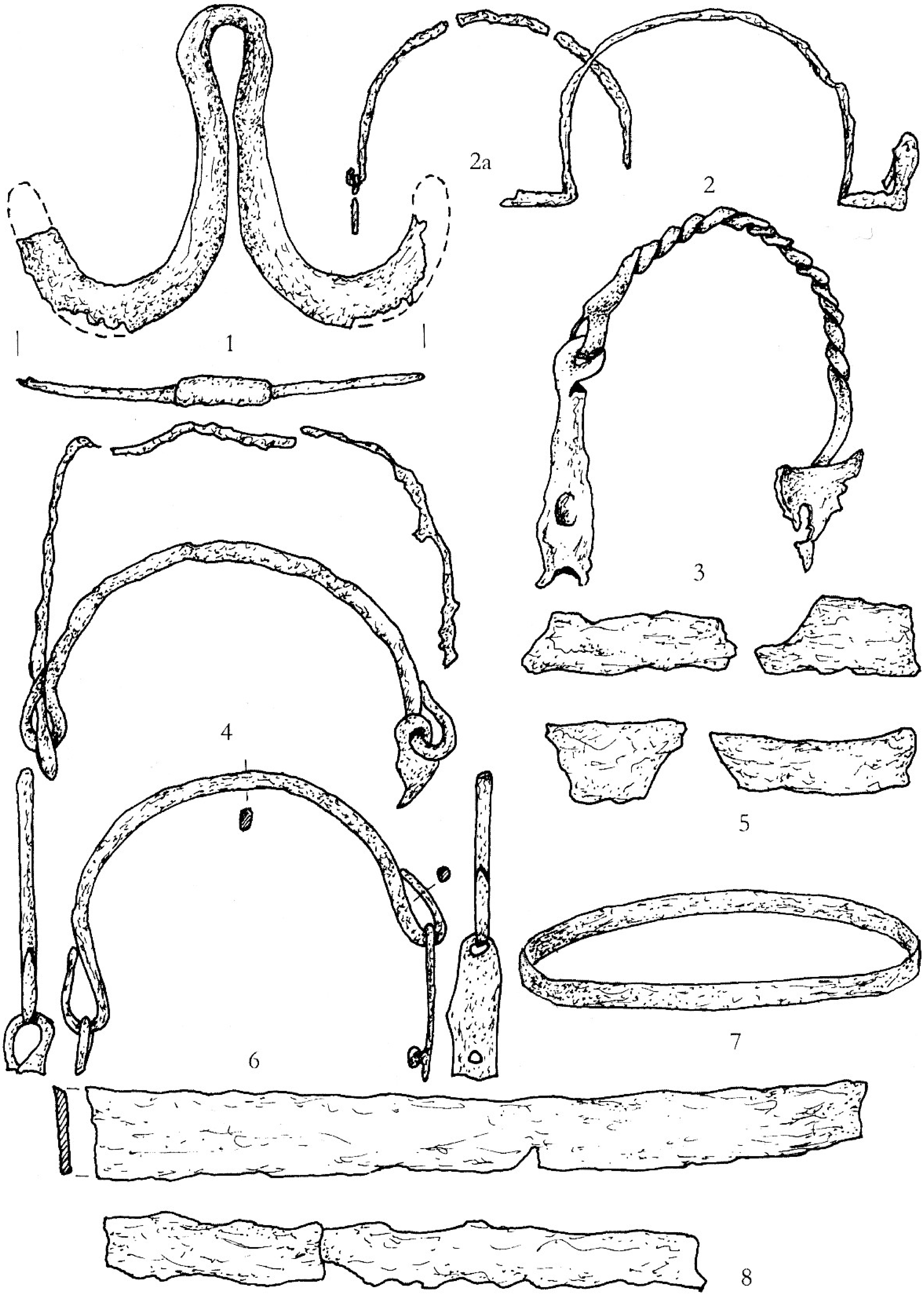

Табло CVII

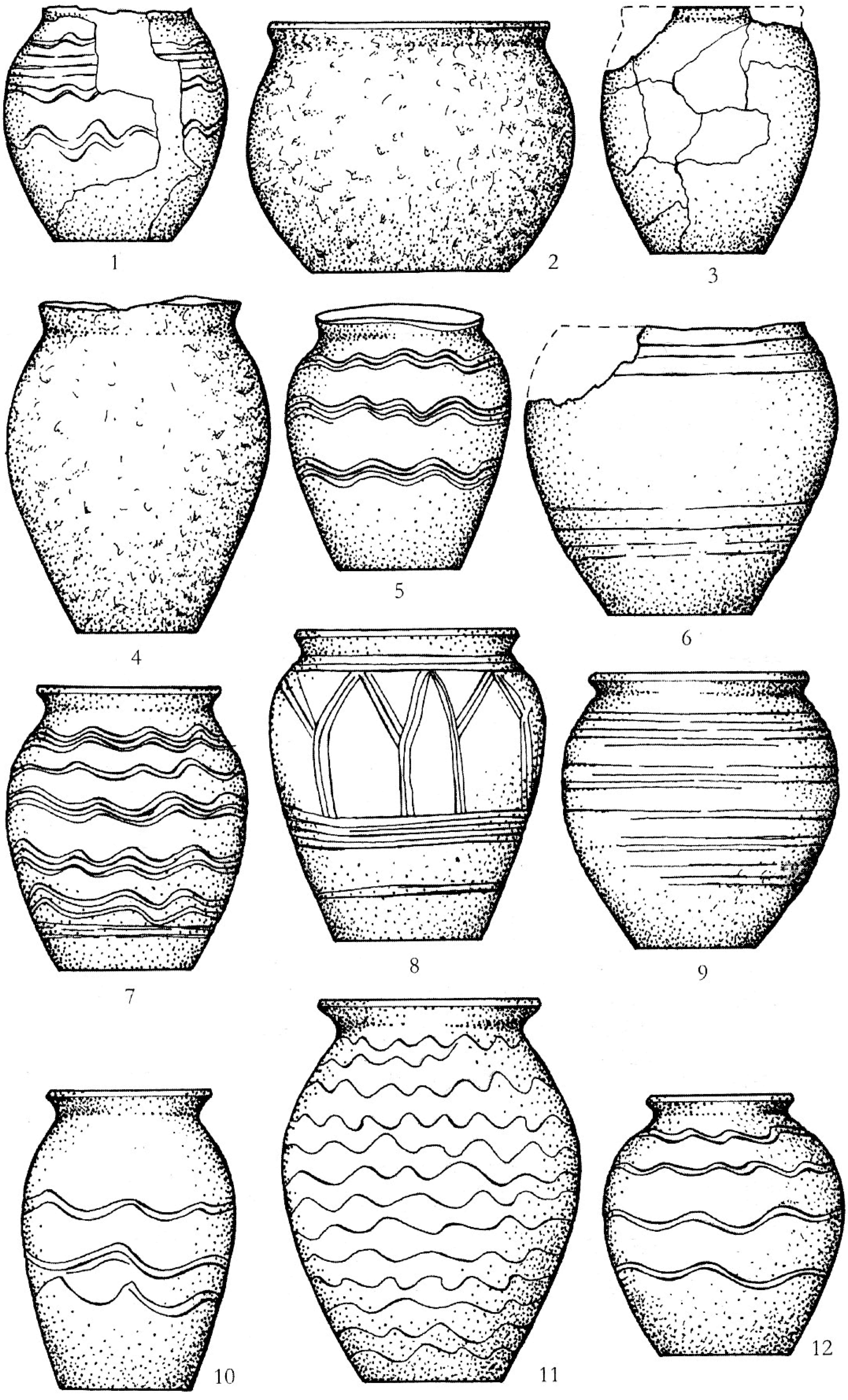

Табло CVIII

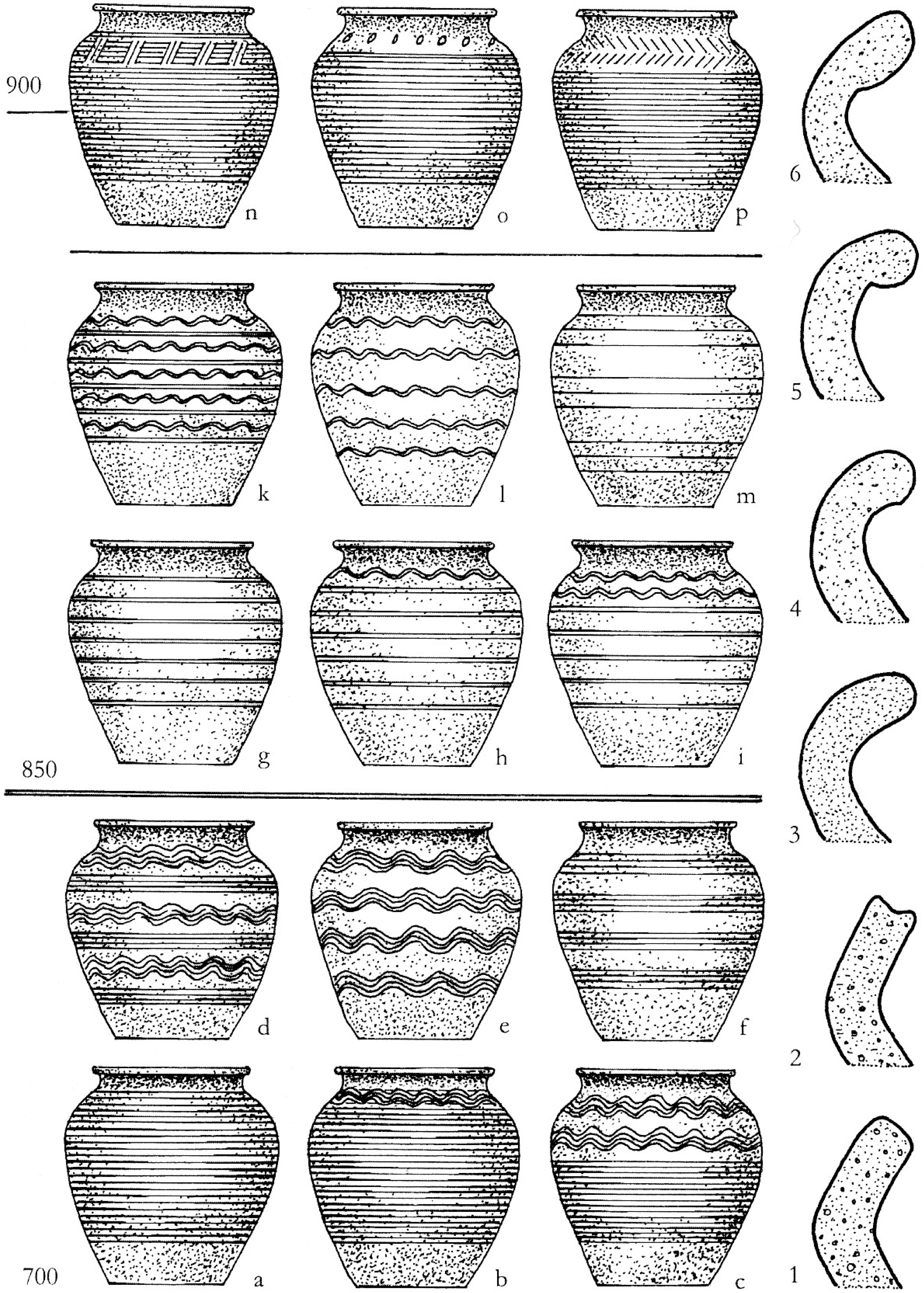

Табло CIX

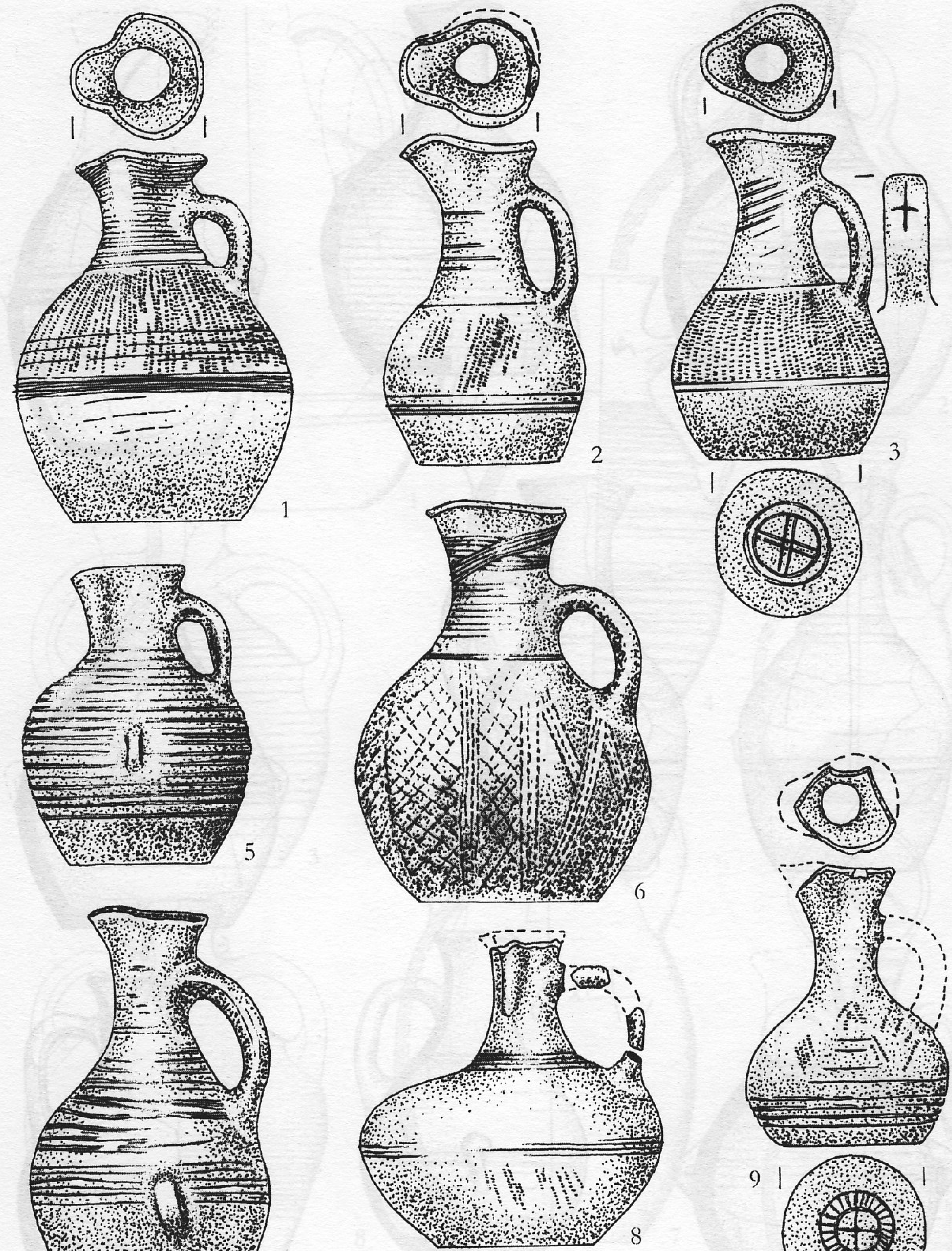

Табло CX

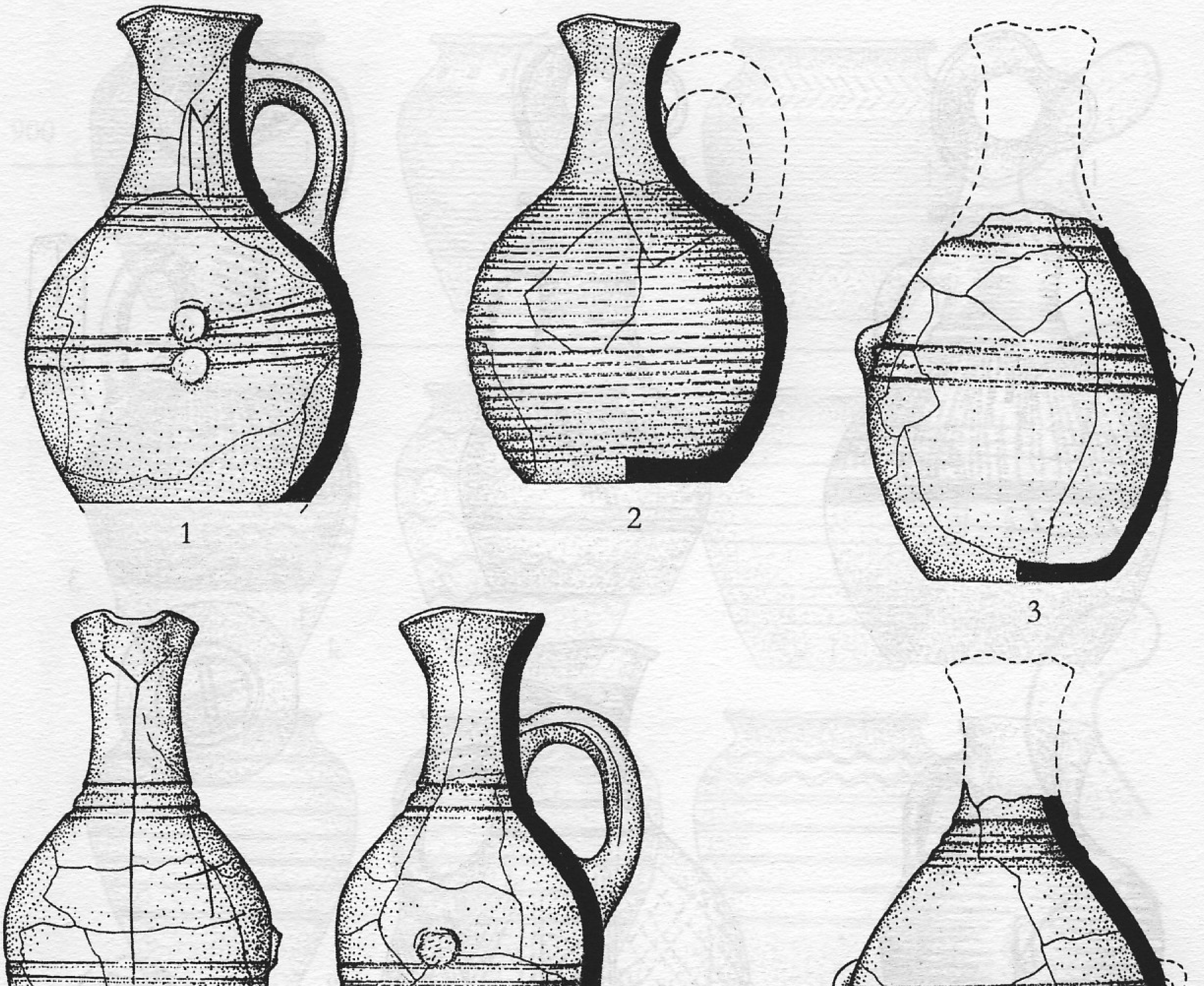

Табло CXI

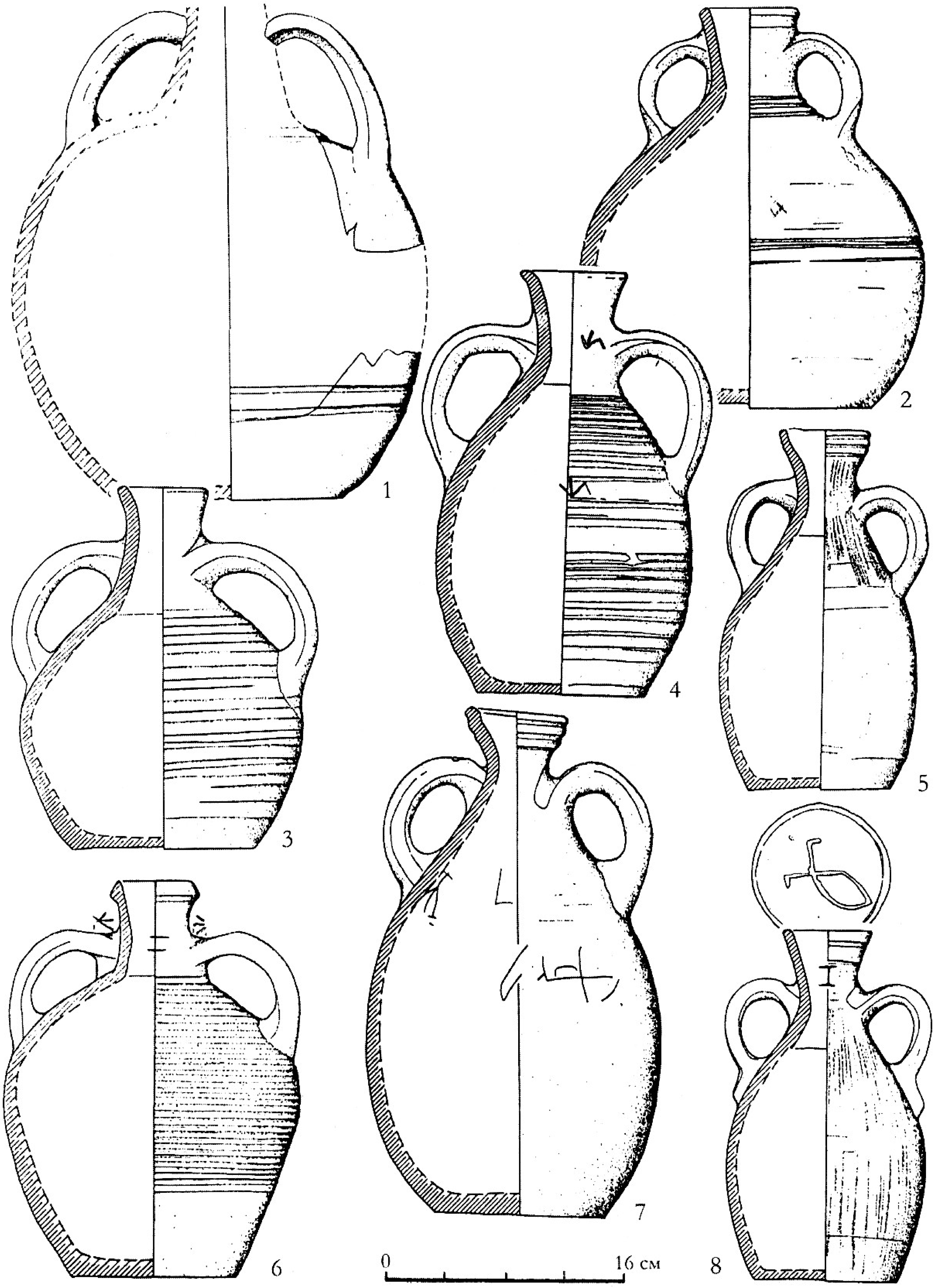

Табло CXII

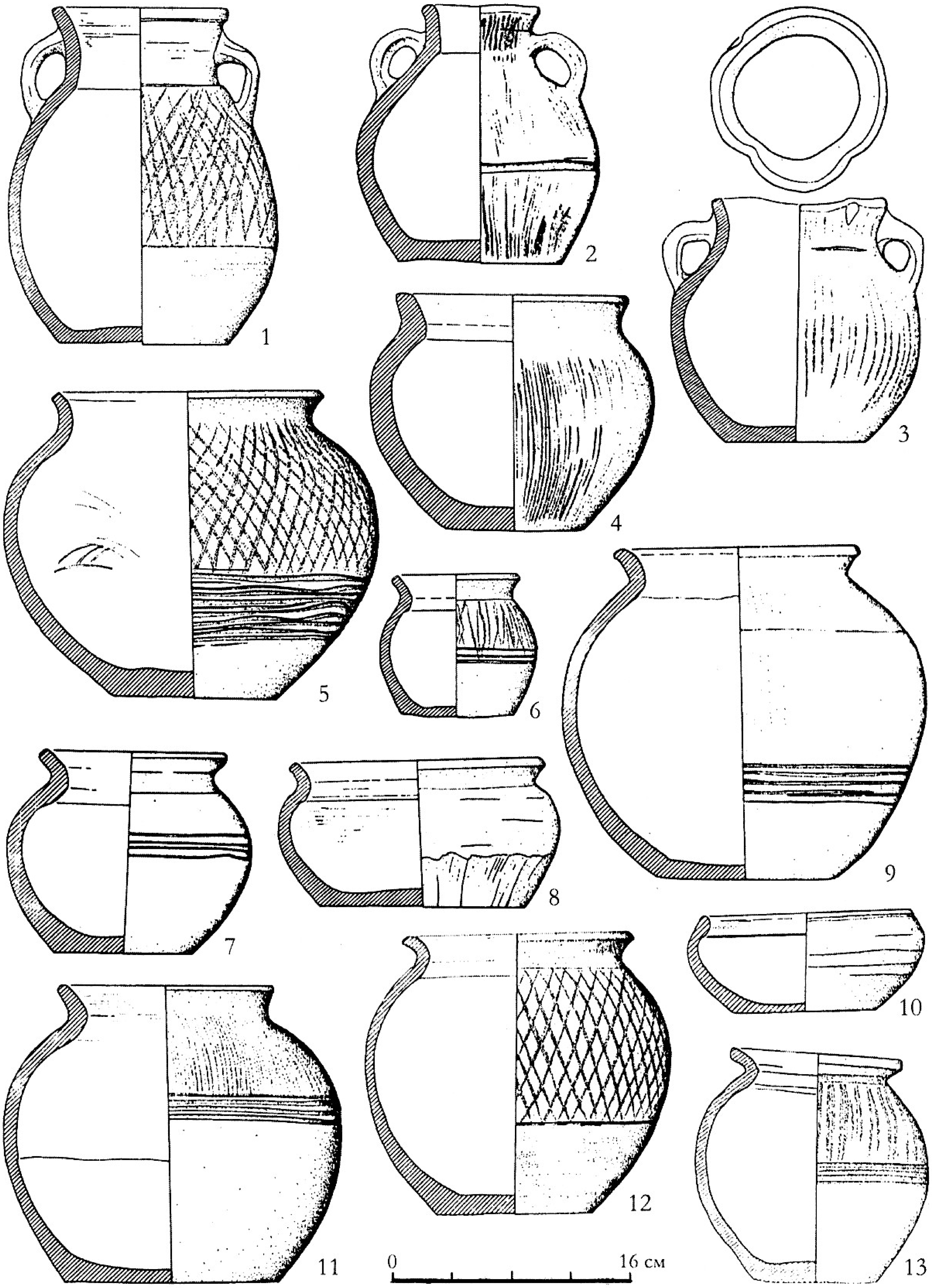

Табло CXIII

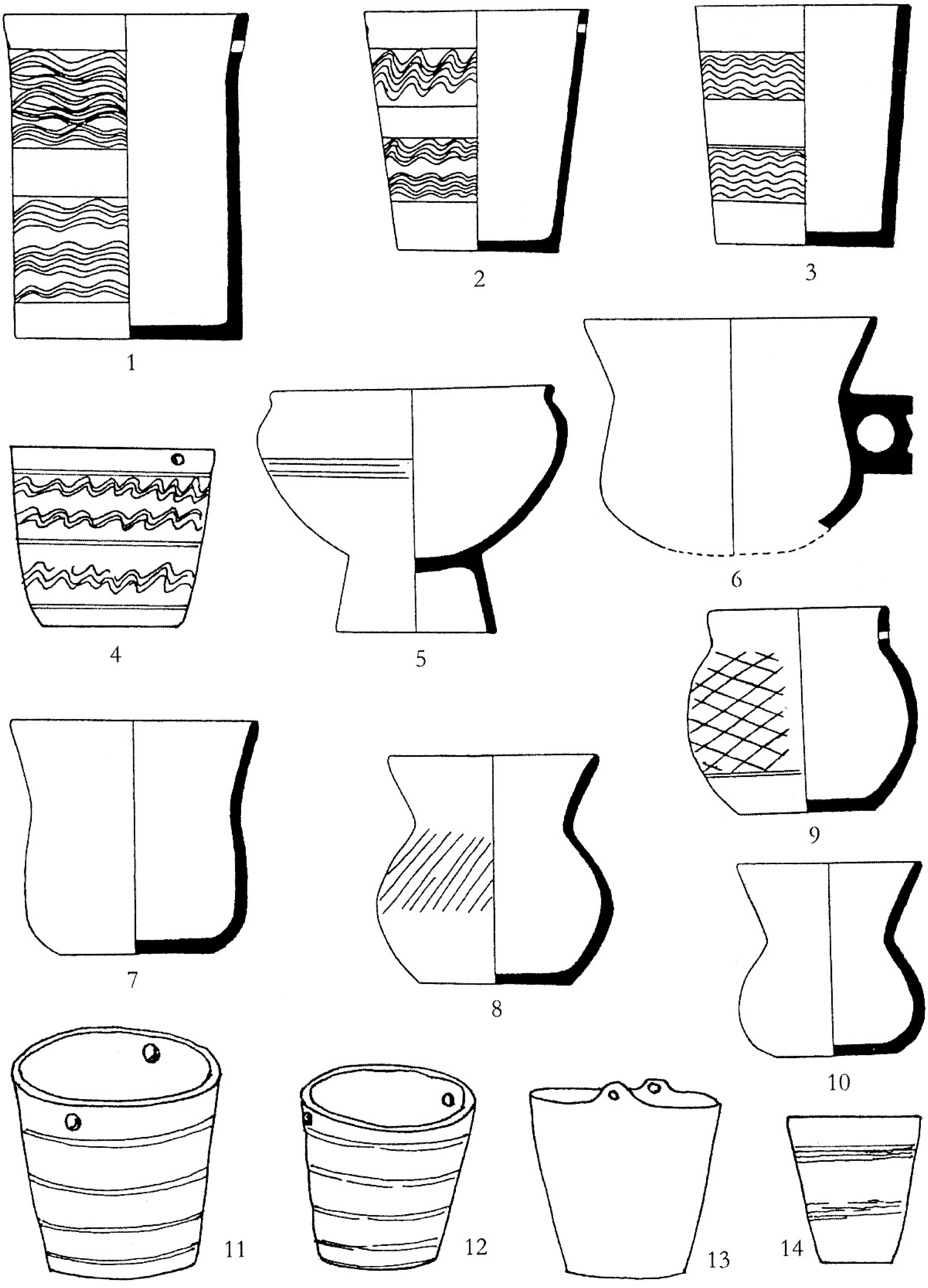

Табло CXIV

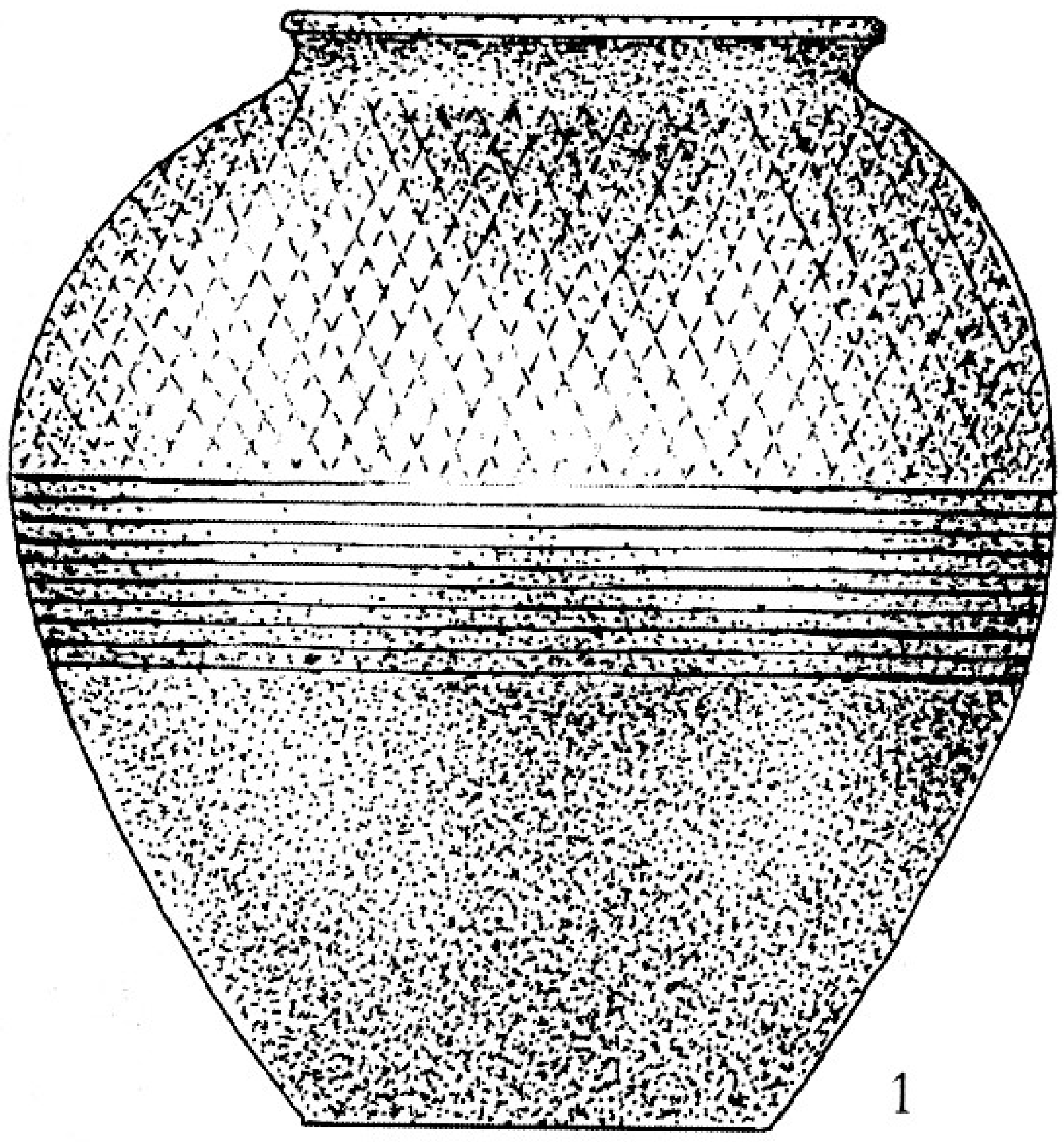

1

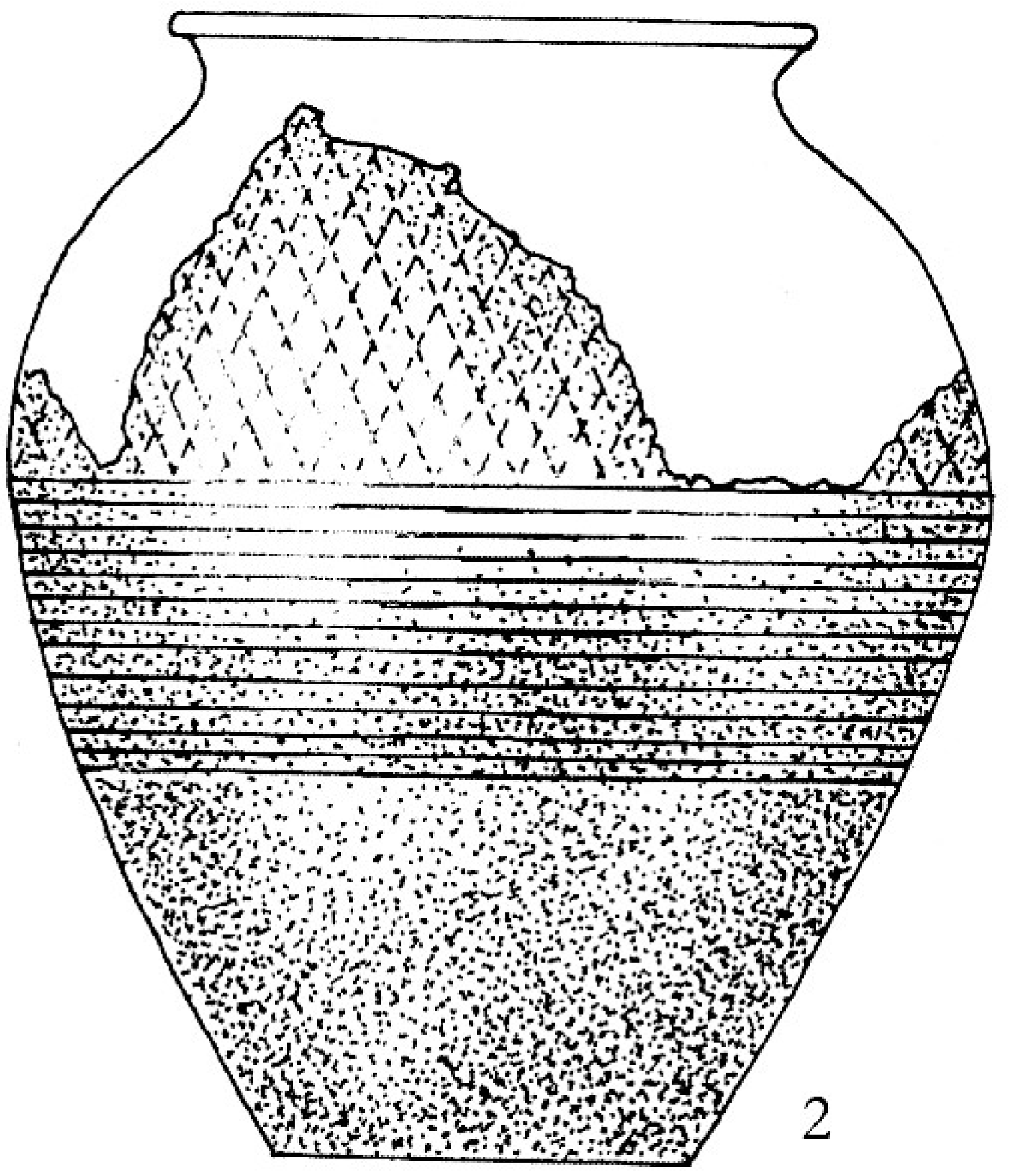

2

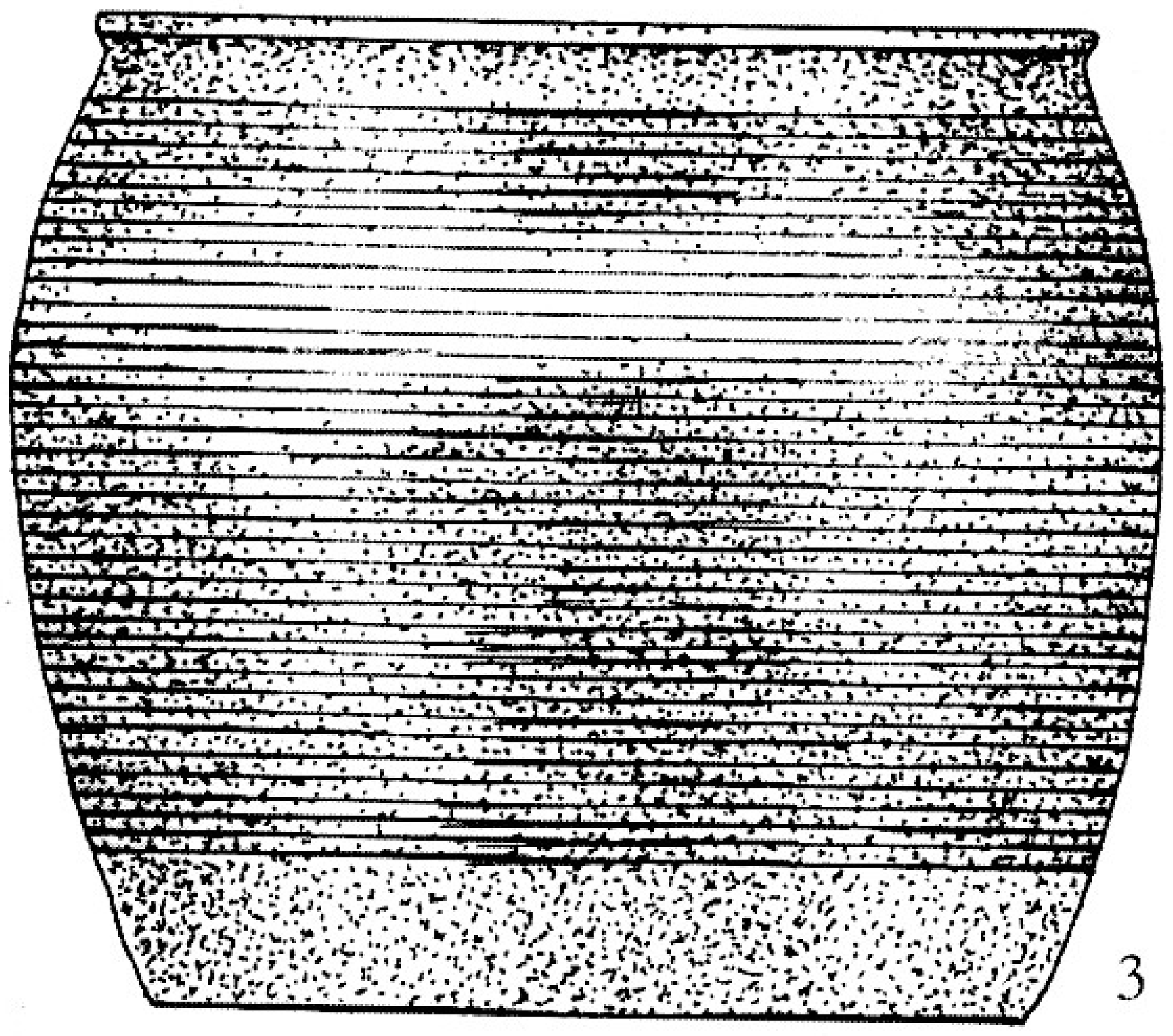

3

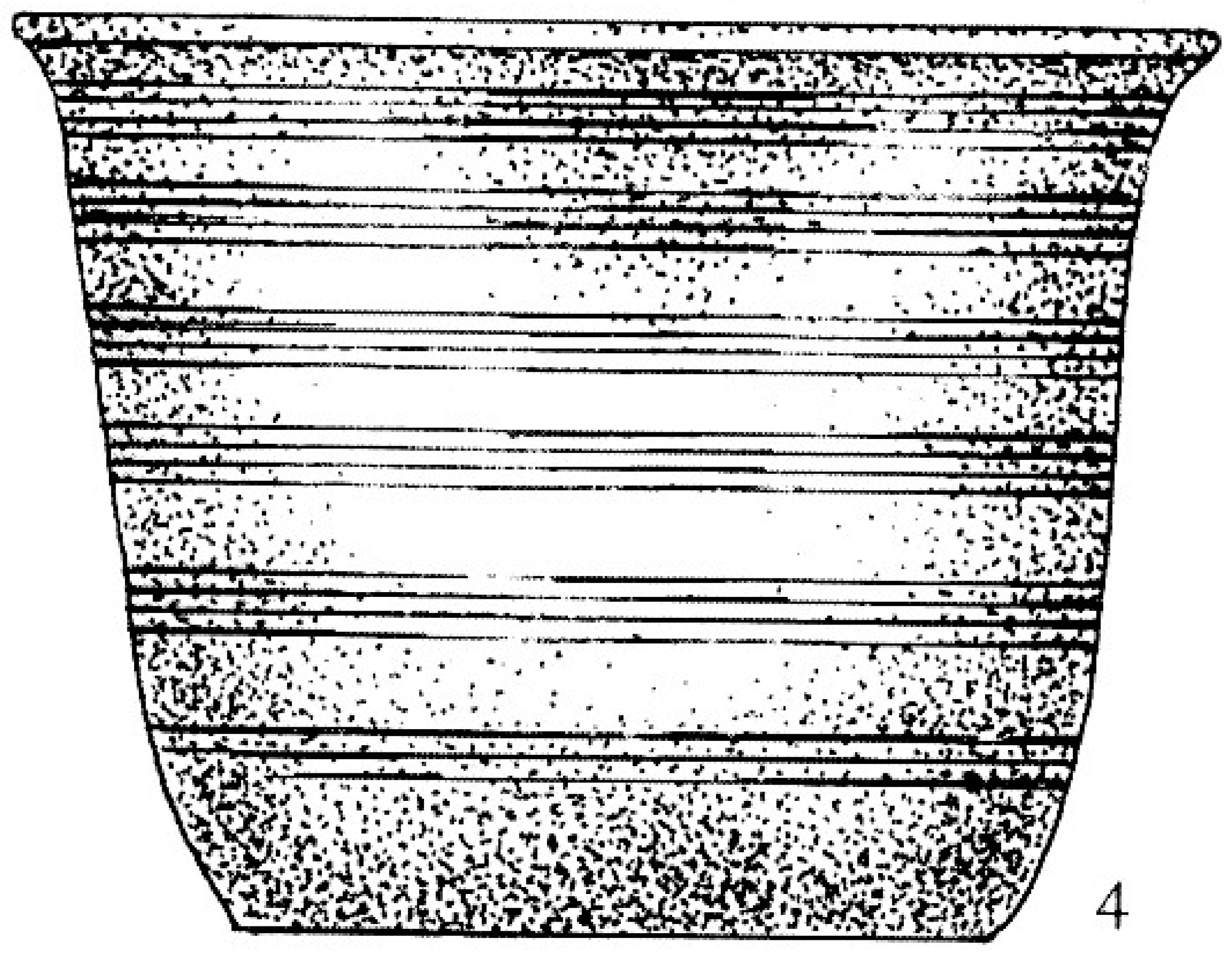

4

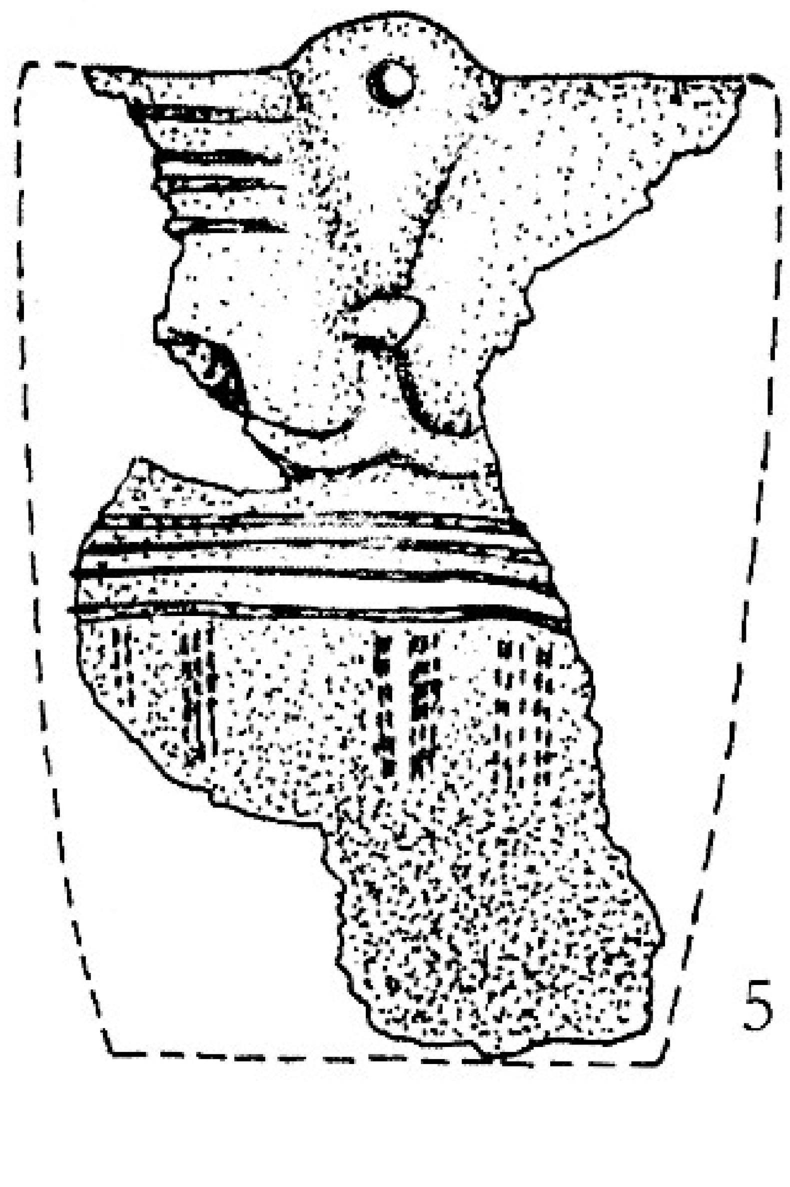

5

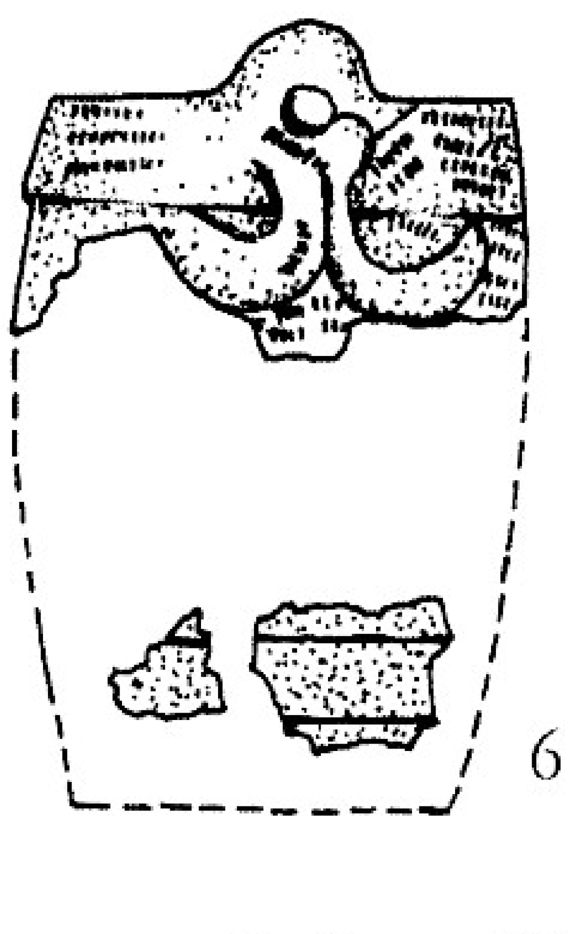

6

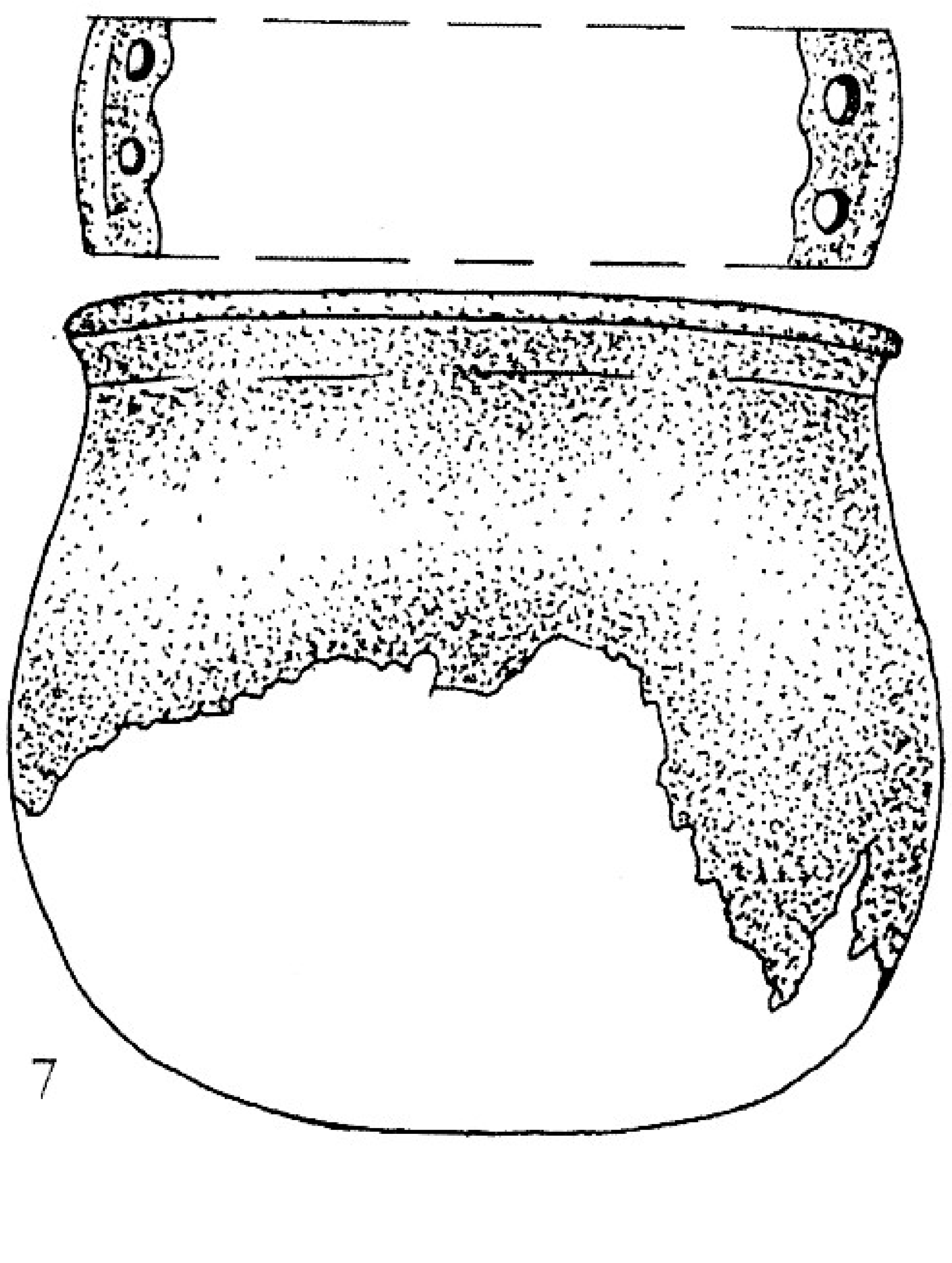

7

Табло CXV

1

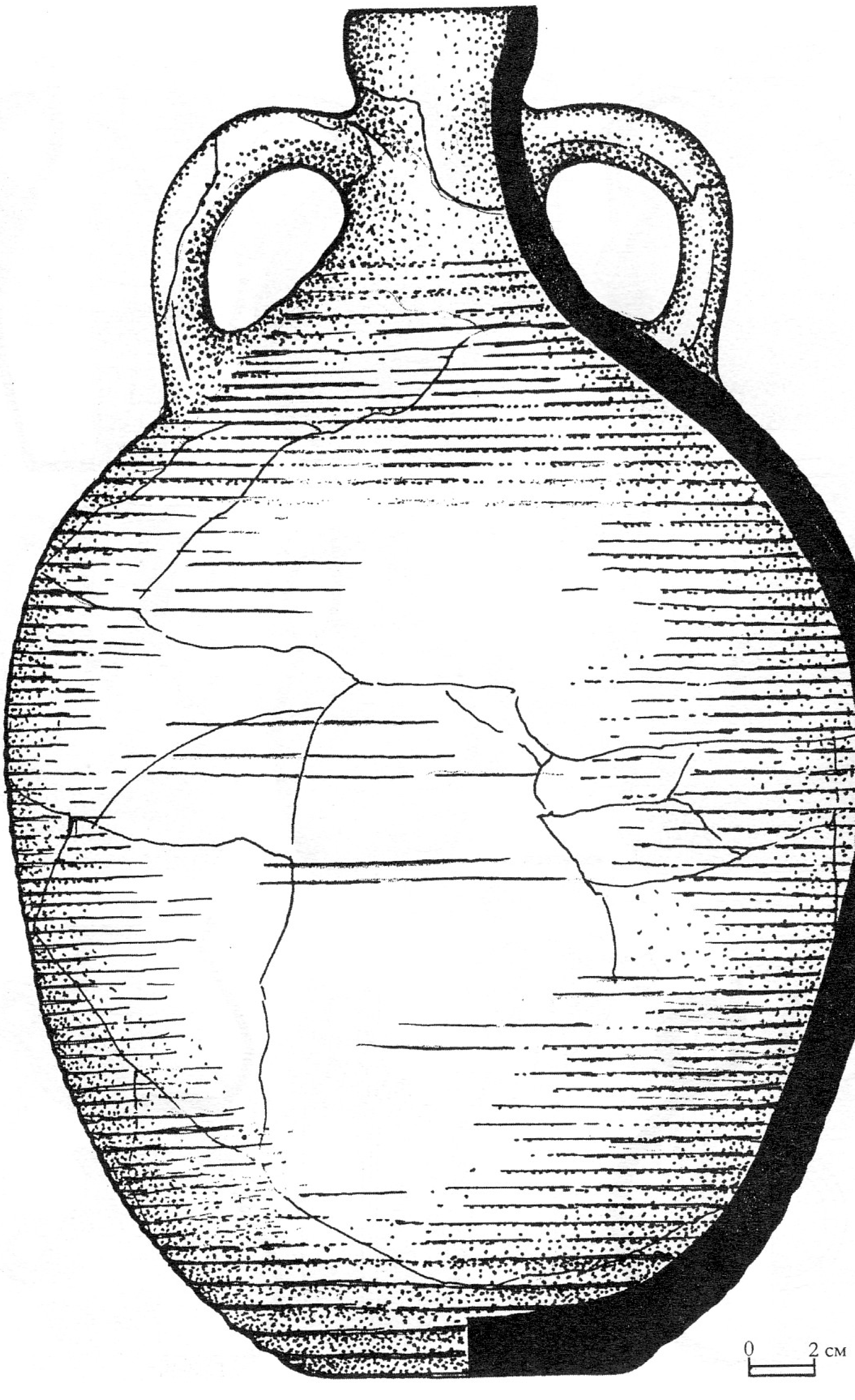

Табло CXVI

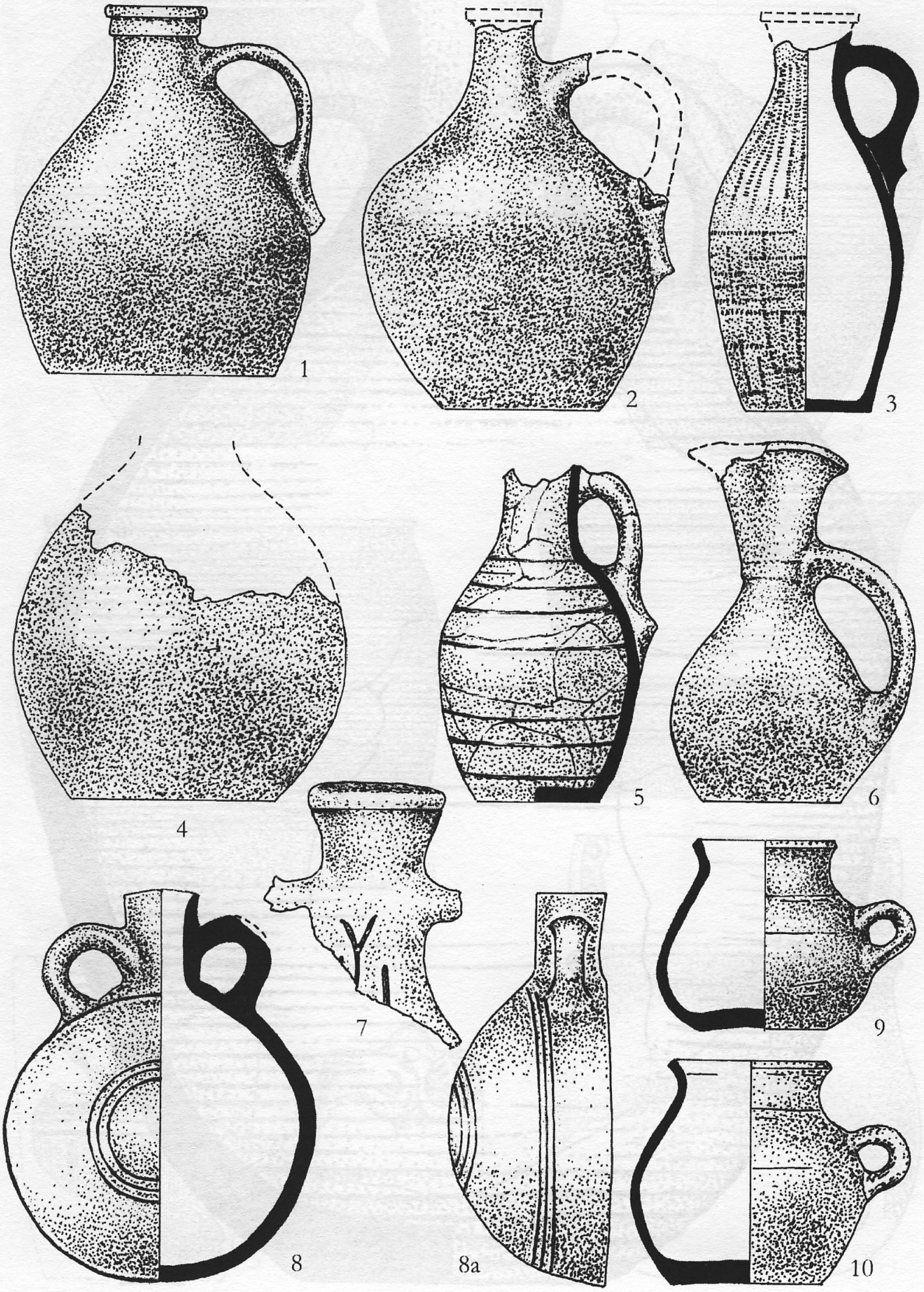

Табло CXVII

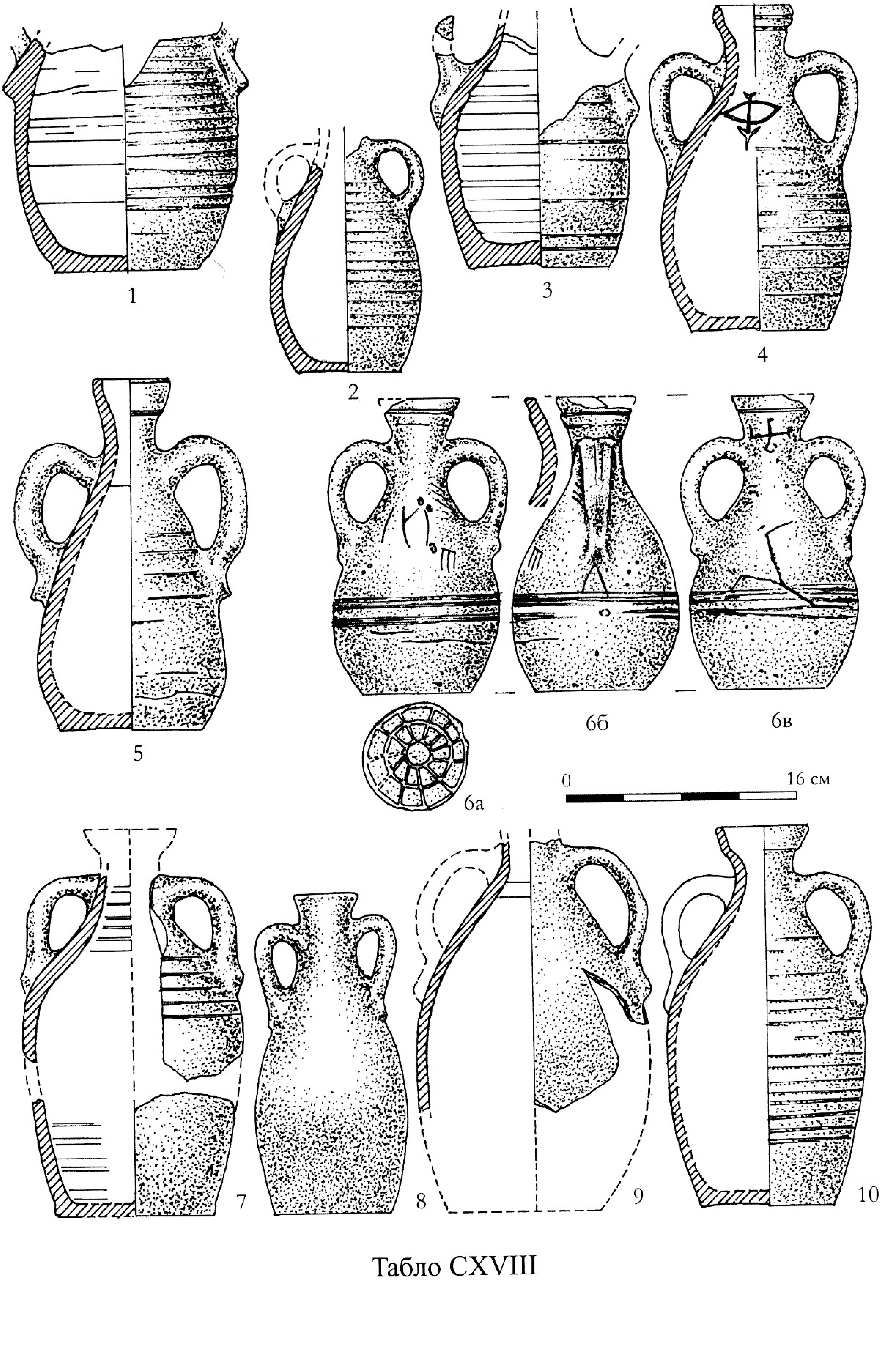

Табло CXVIII

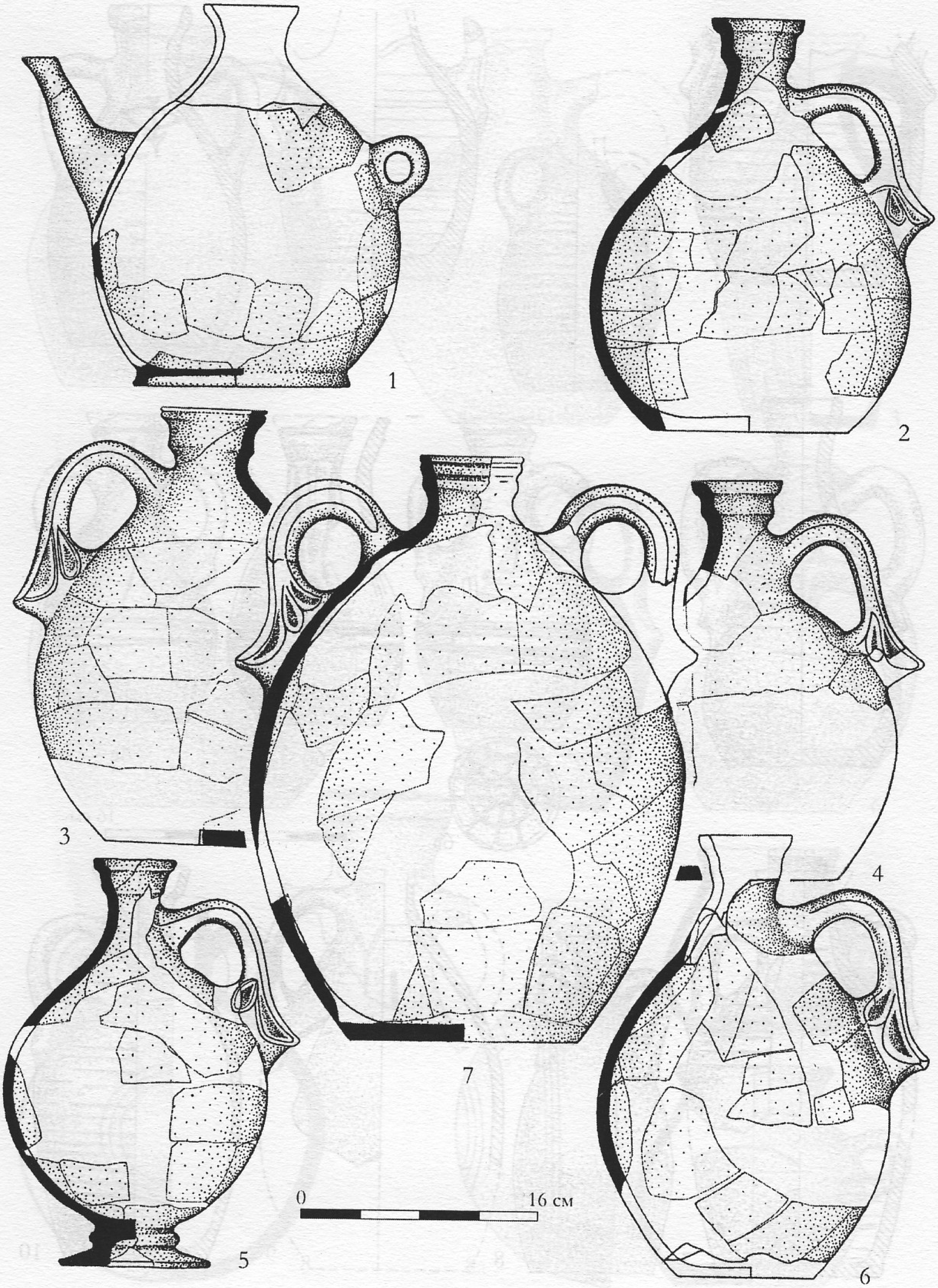

Табло CXIX

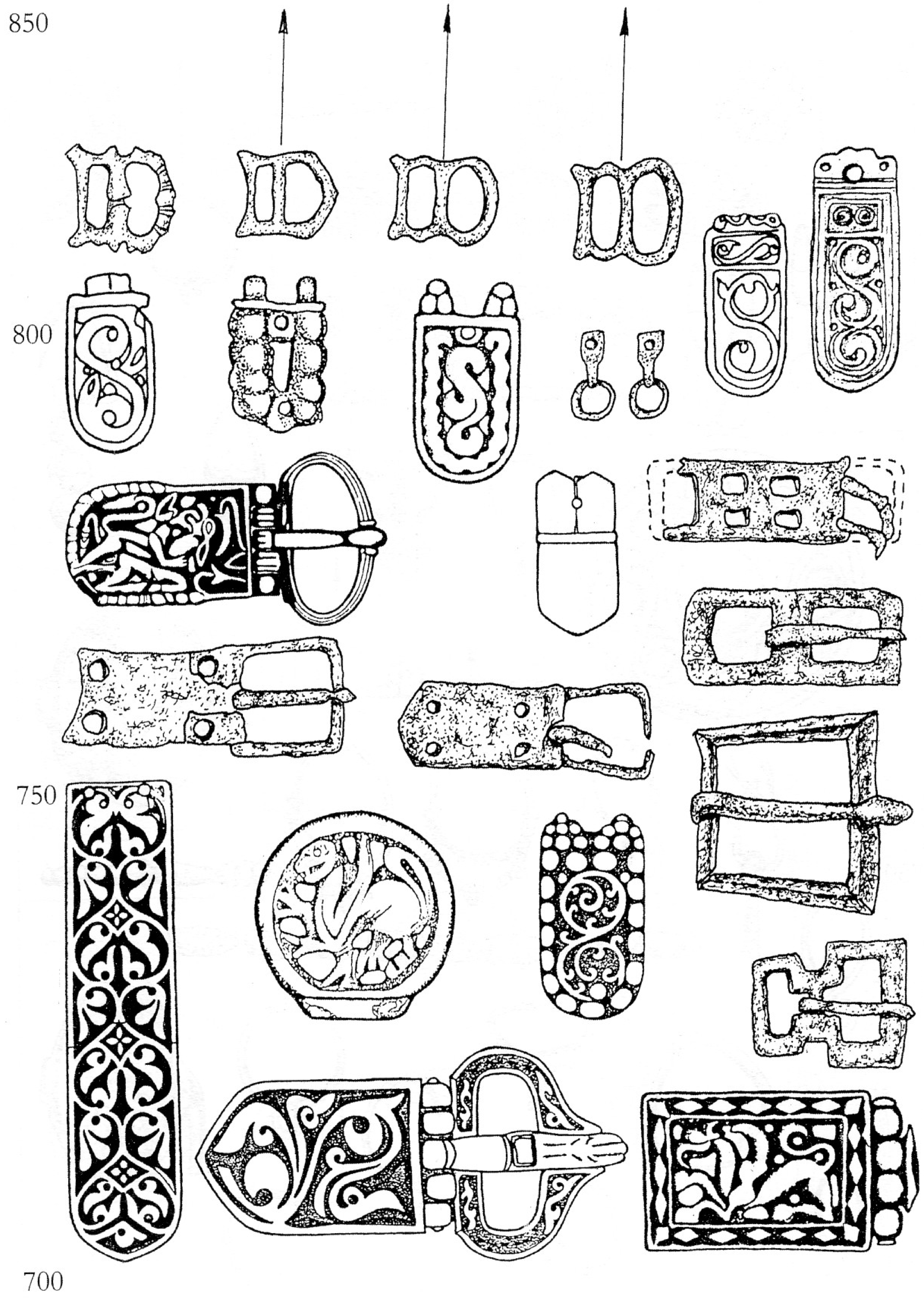

Табло CXX

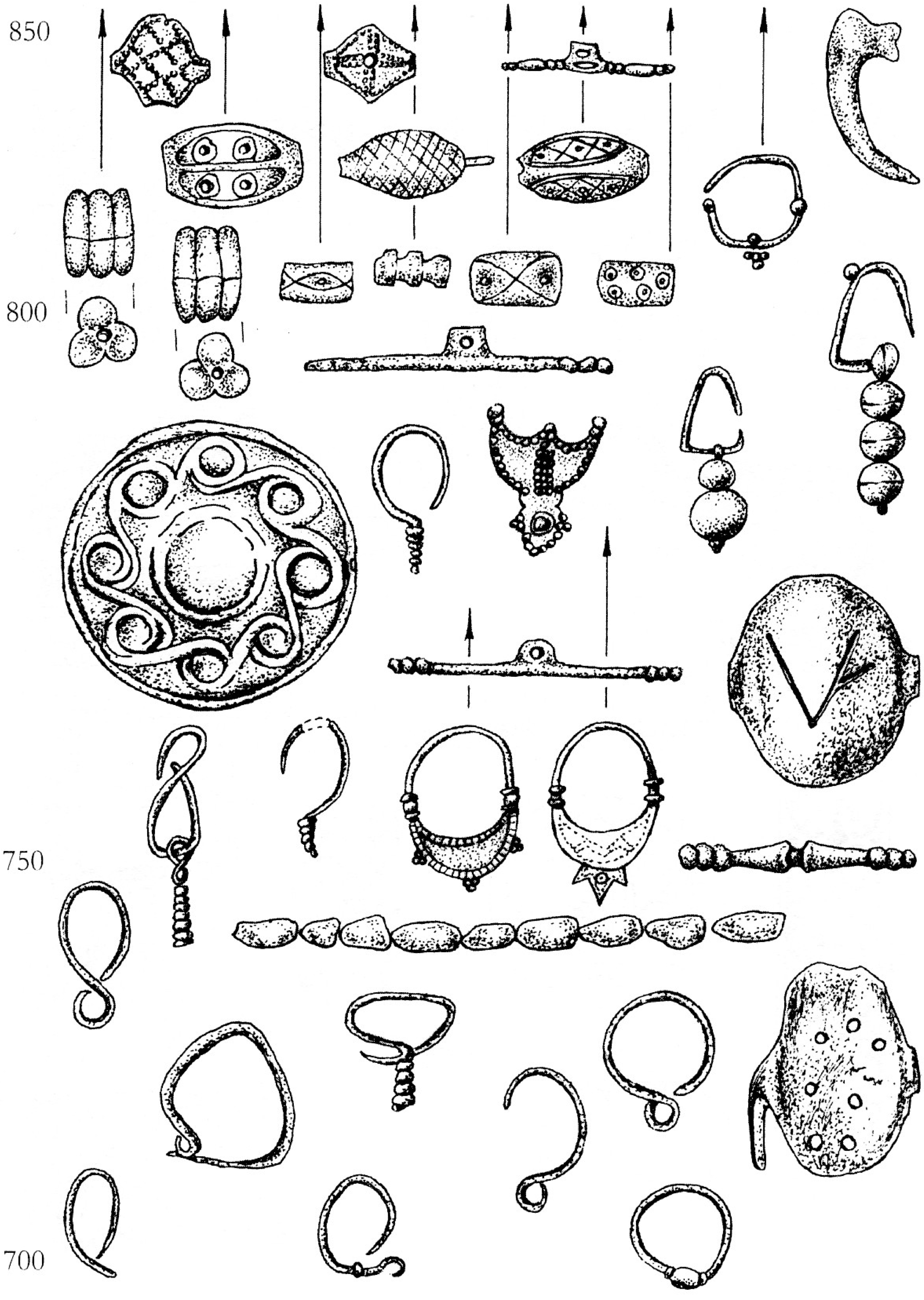

Табло CXXI

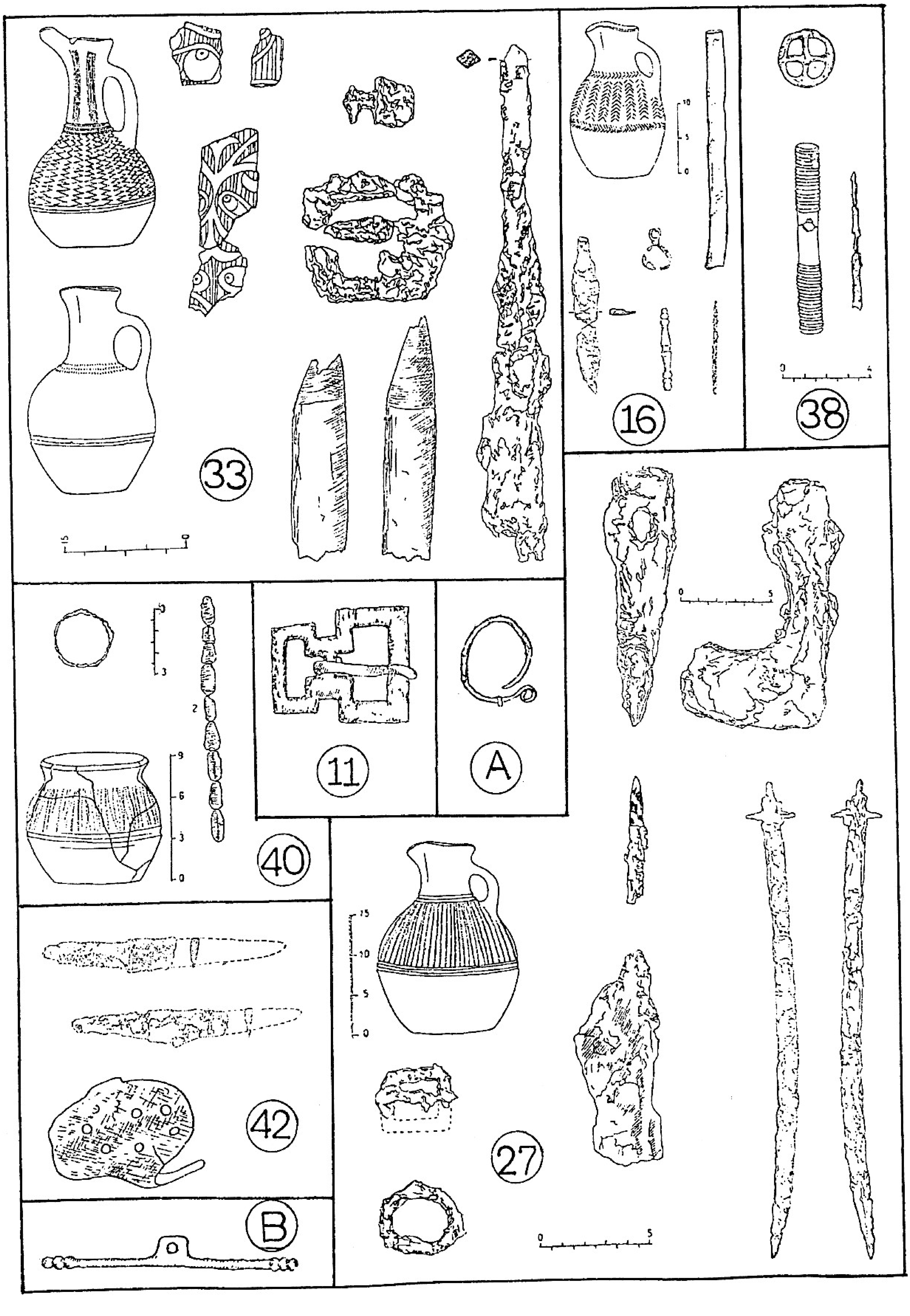

Табло CXXII

Табло CXXIII

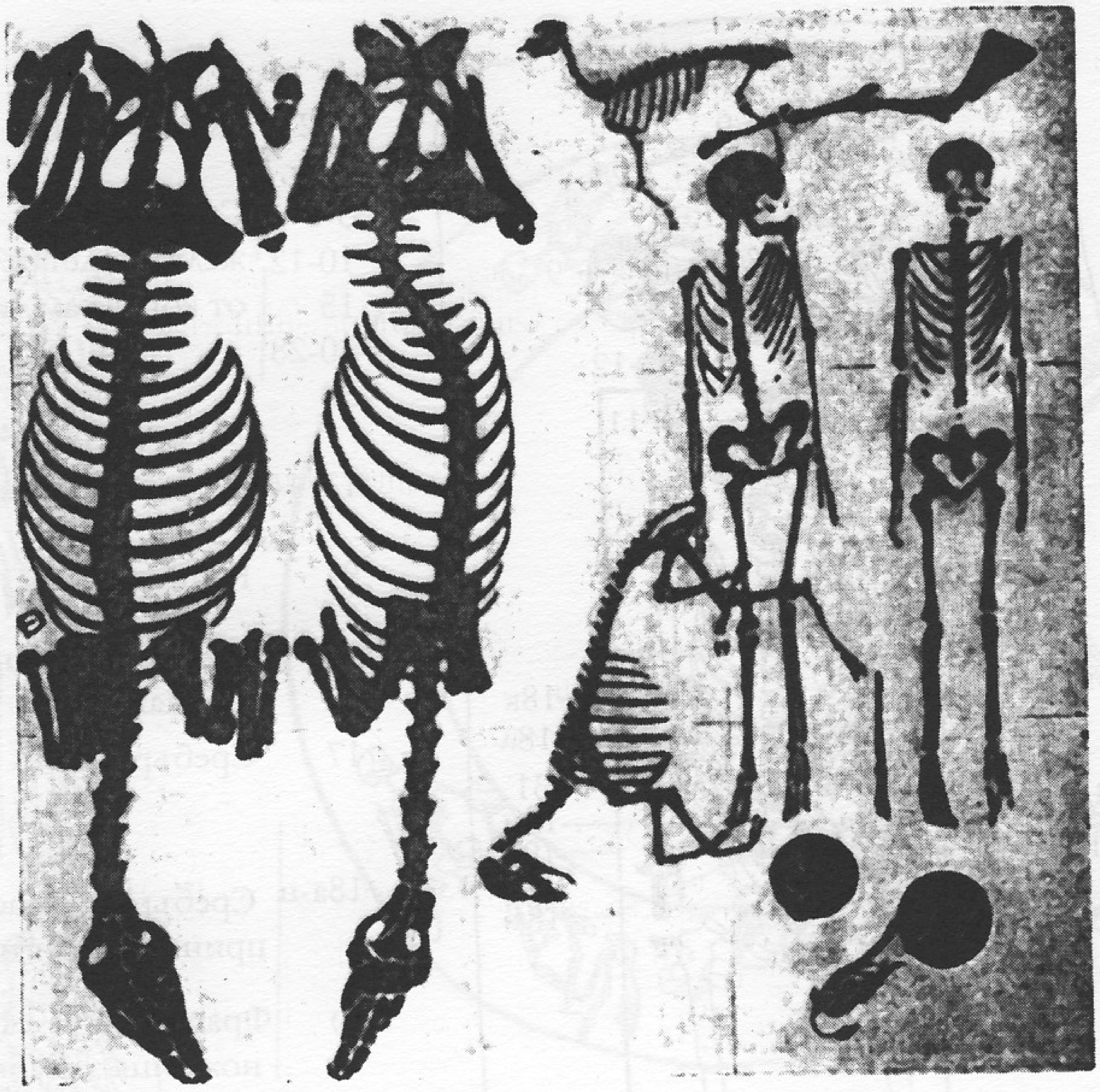

1

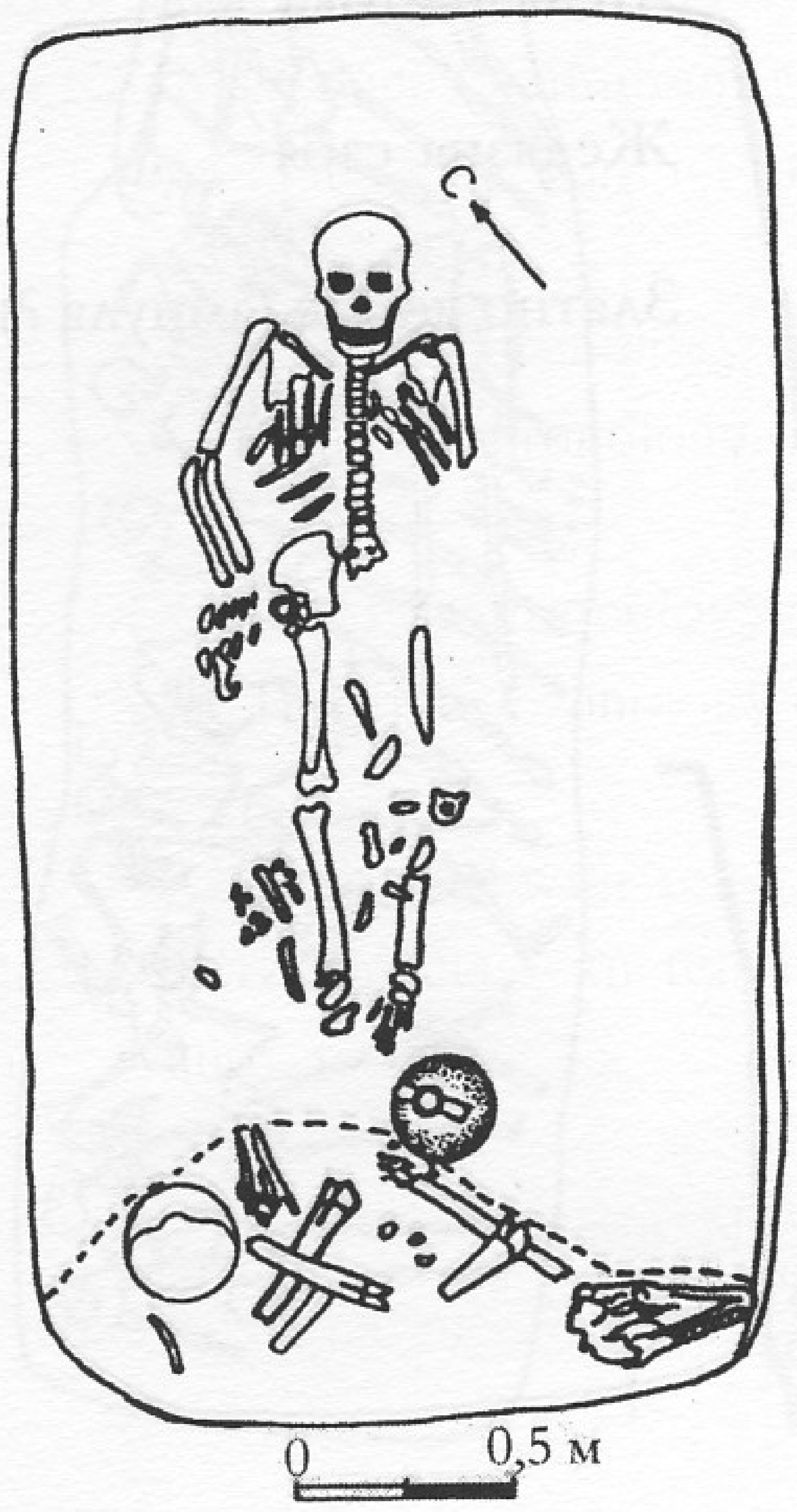

2

3

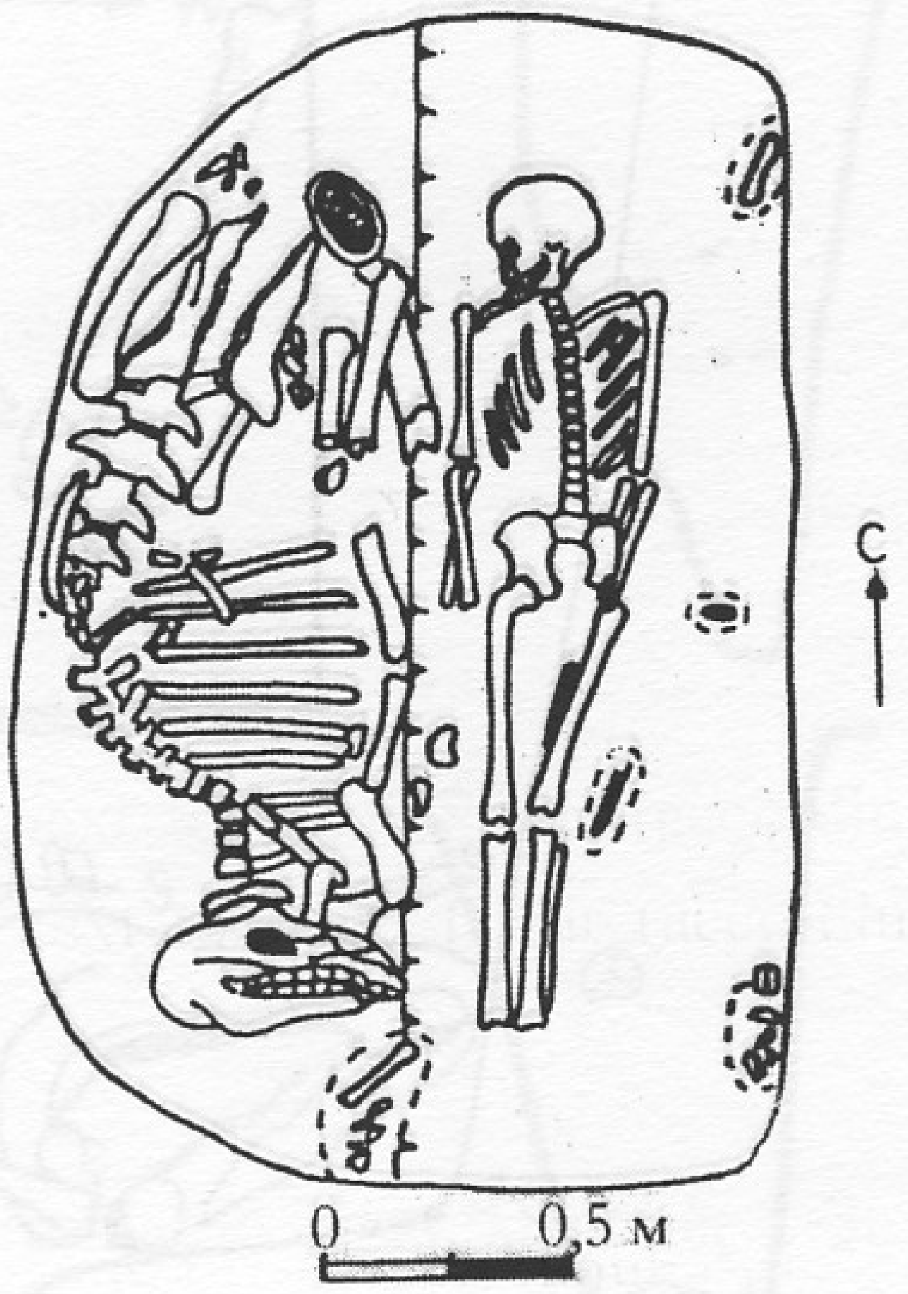

4

Табло CXXIV

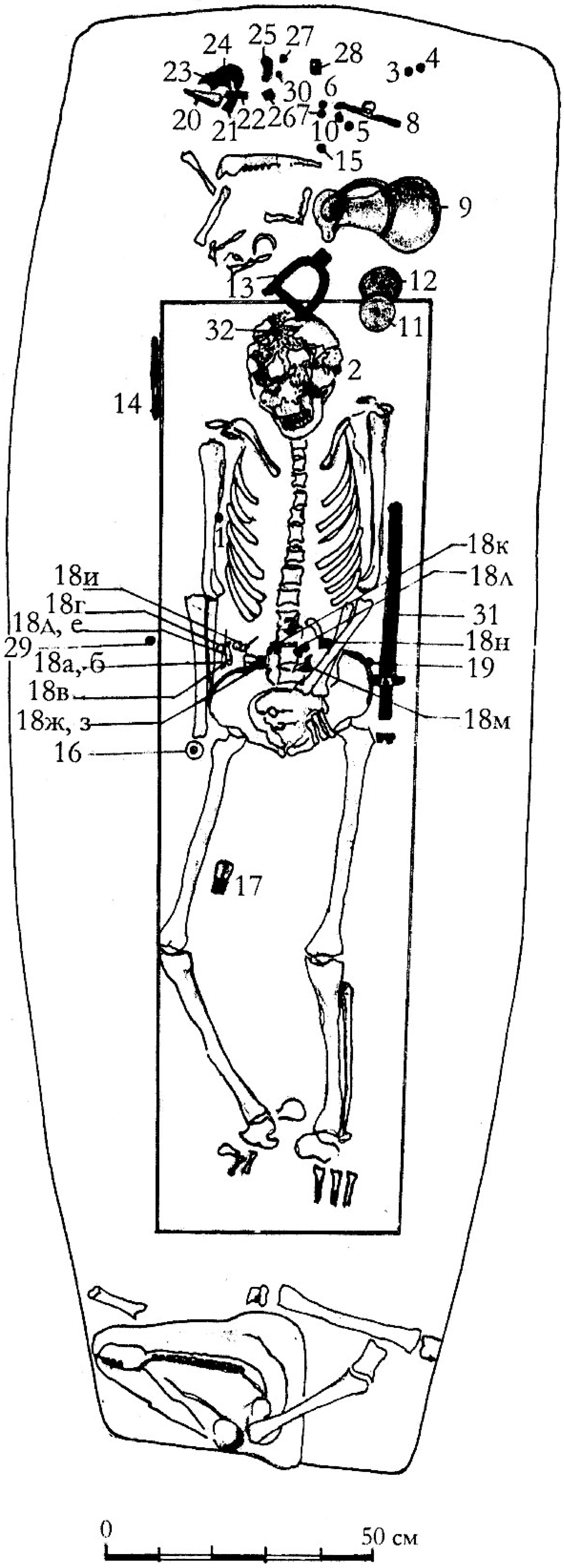

1, 2 Златни обеци

3-8 Сребърни и
10-12 железни детайли
15 от конска амуниция
20-28
30

13, 14 Железни стремена

9 Глинен съд

16 Сребърна коланна апликациа

17 Сребърна тока

18а-н Сребърни украси и принадлежности за колан

19 Фрагменти от скоба и ножница за сабя

29 Желязна тока

31 Желязна сабя

32 Златно копче (ампула ?)

Табло CXXV

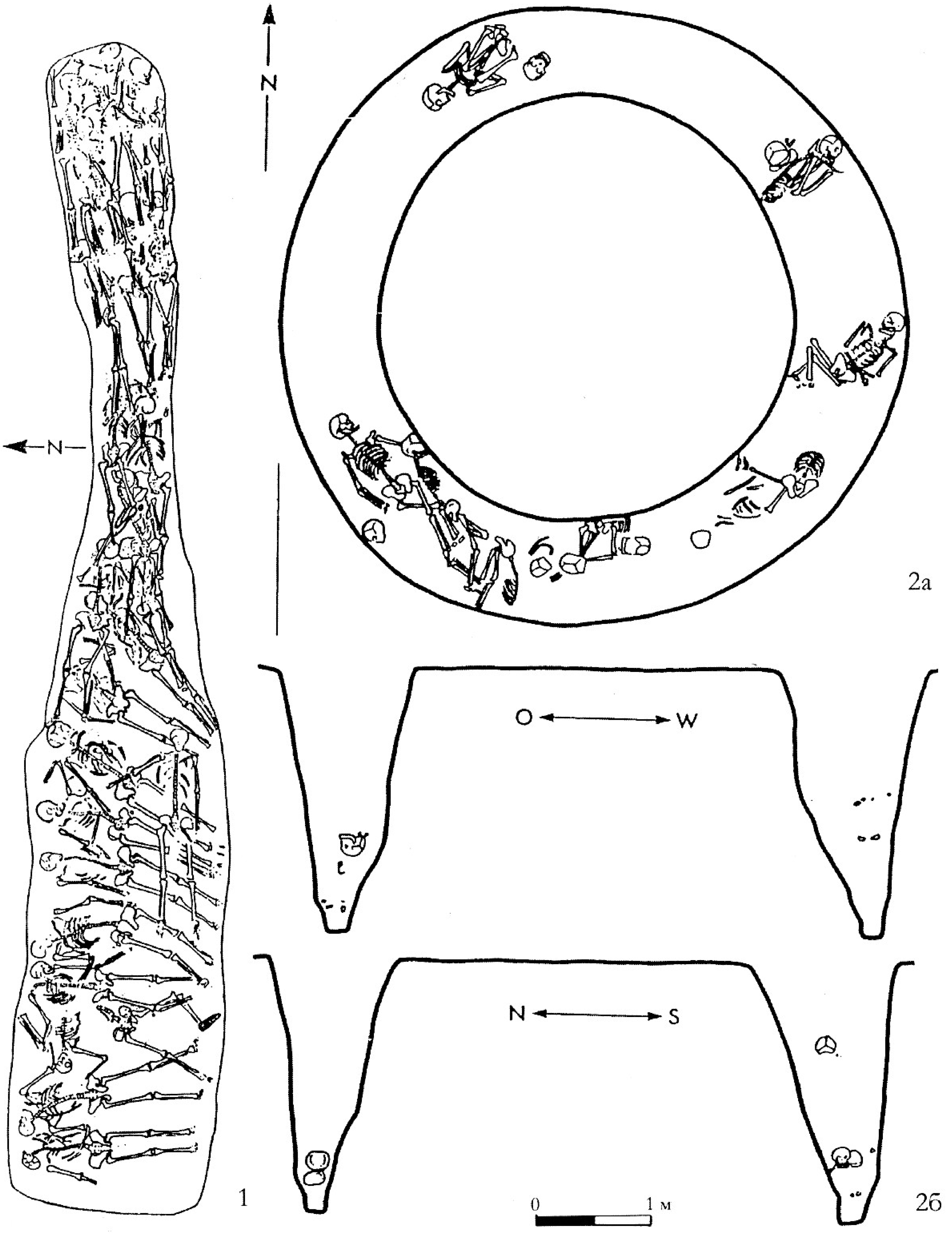

Табло CXXVI

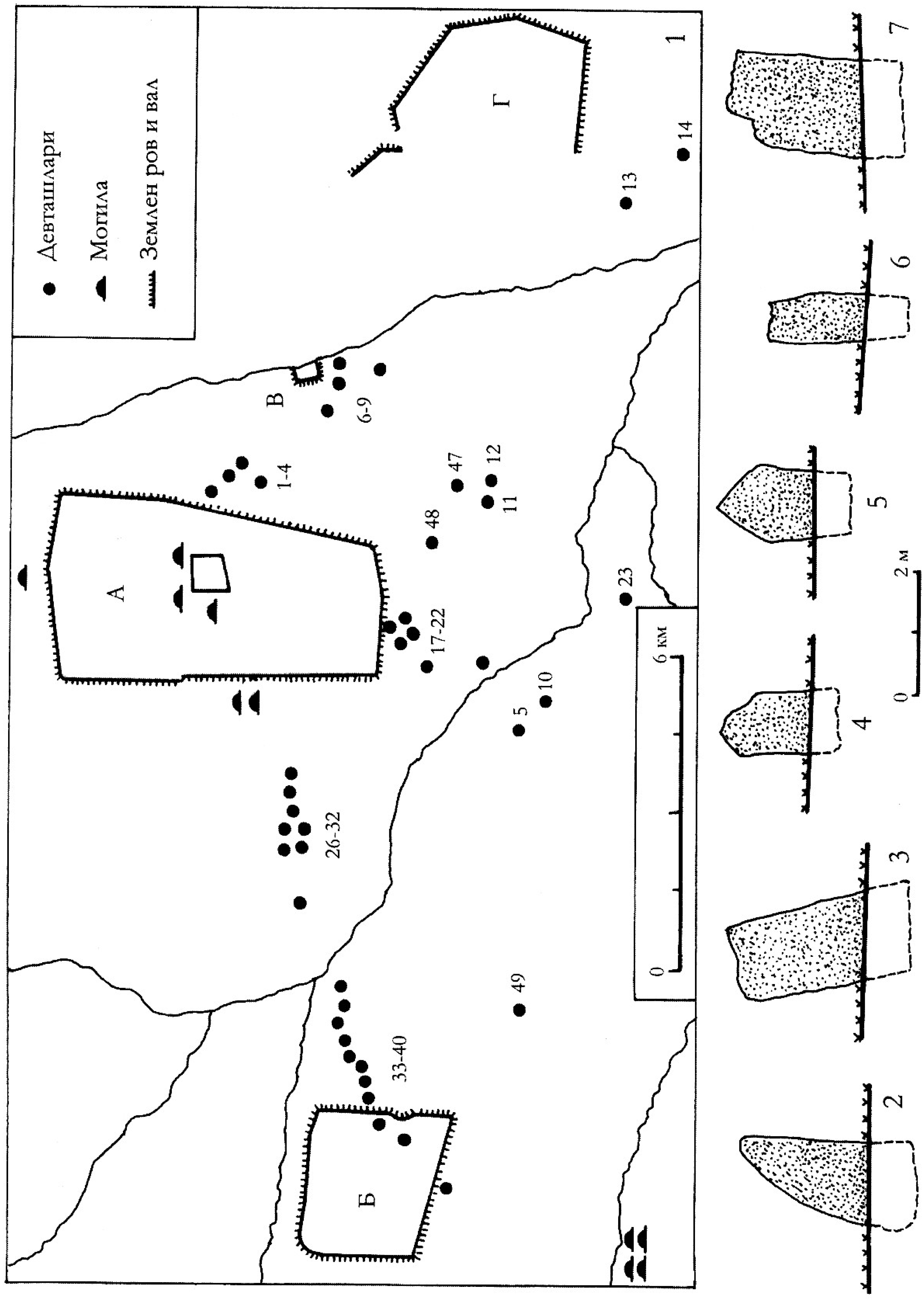

Табло CXXVII

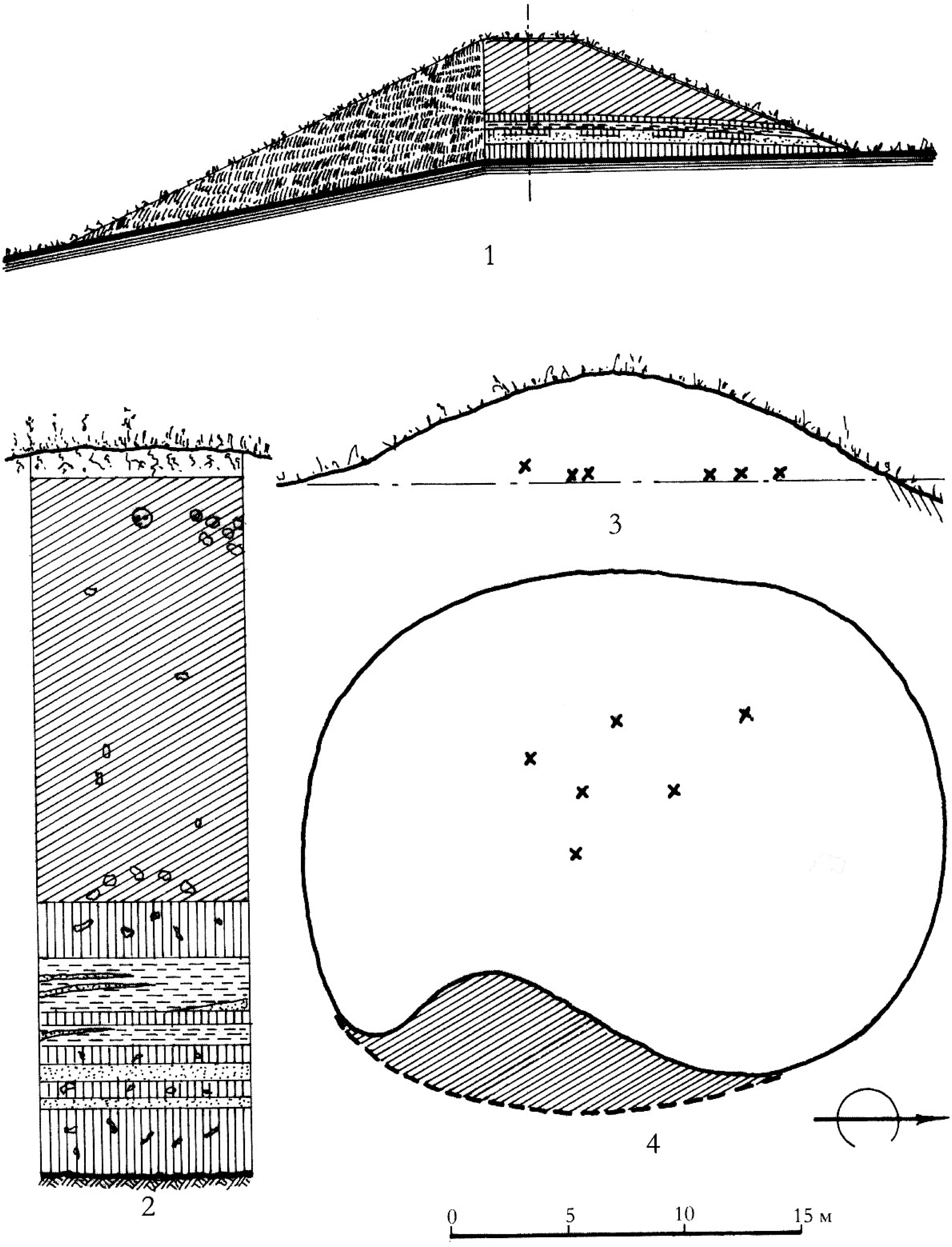

Табло CXXVIII

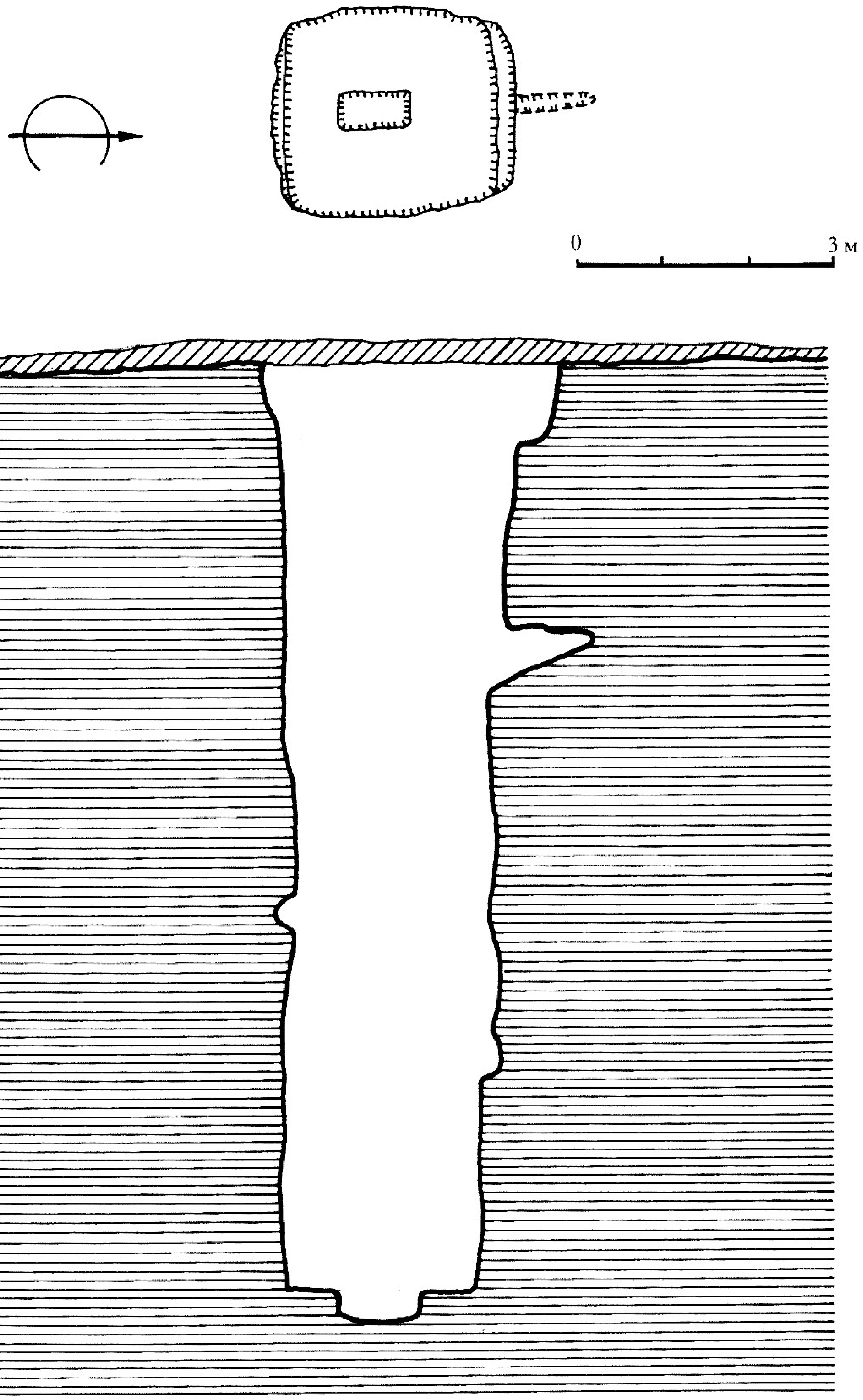

Табло CXXIX

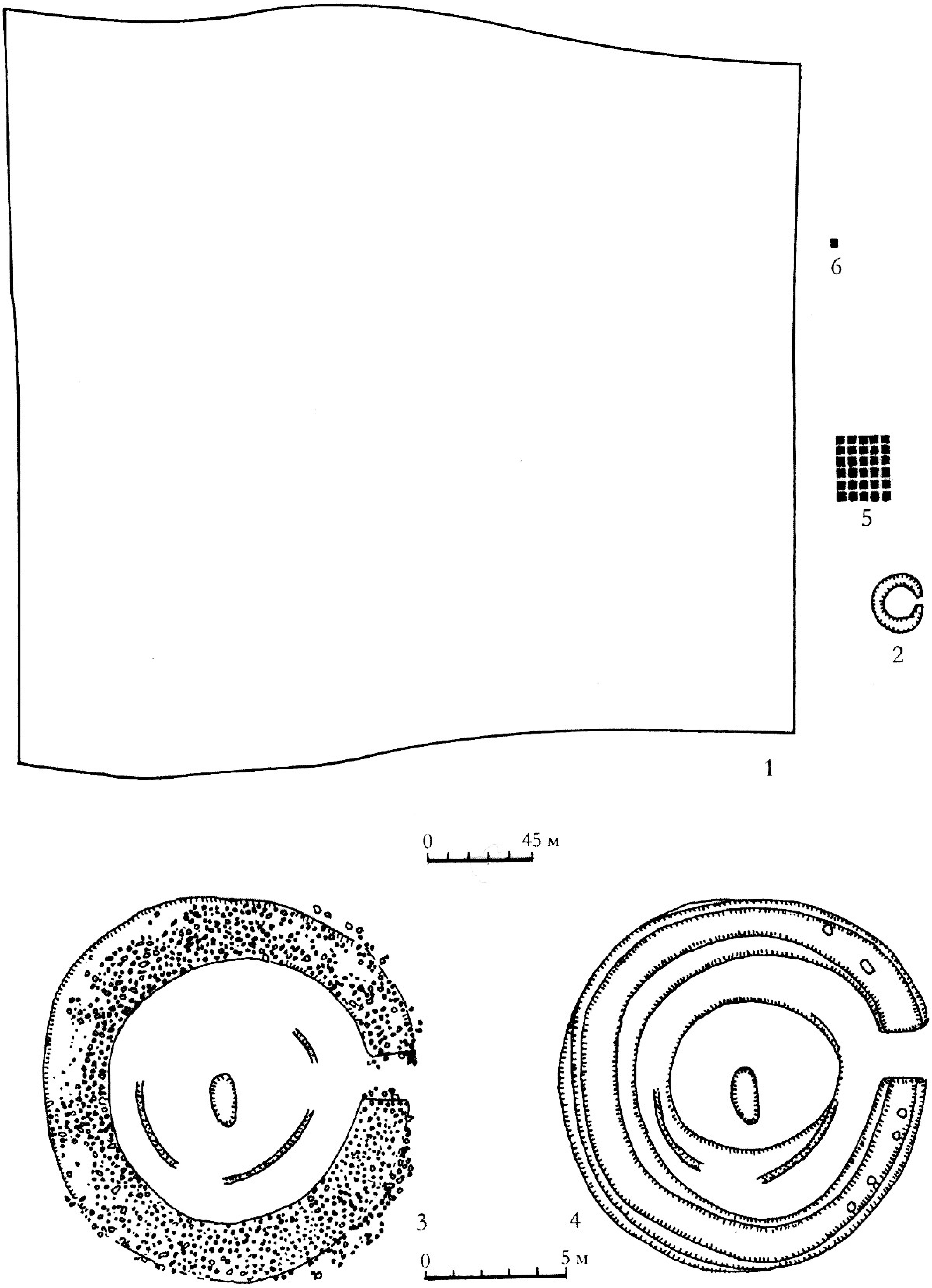

Табло CXXX

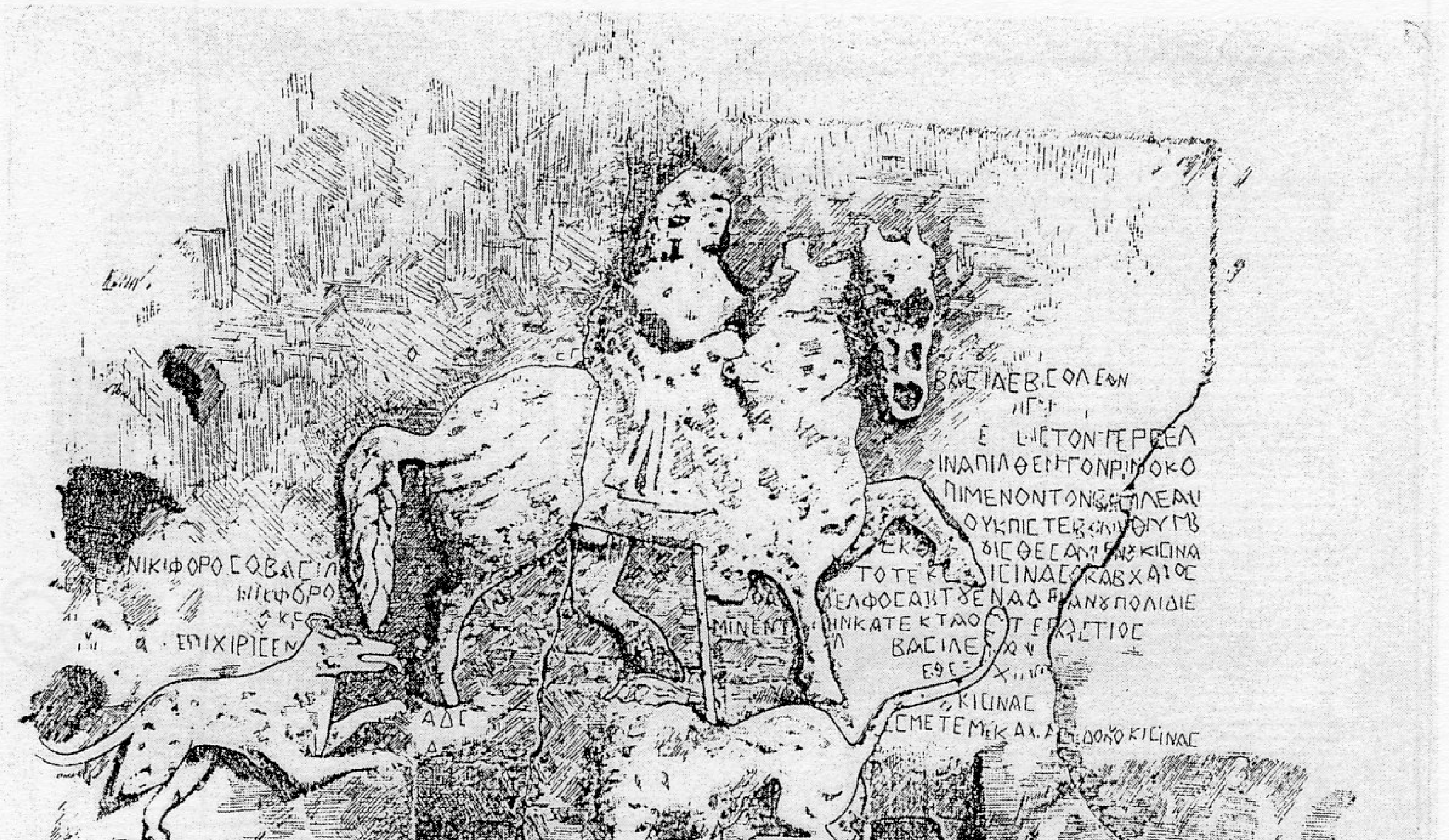

Табло CXXXI

1

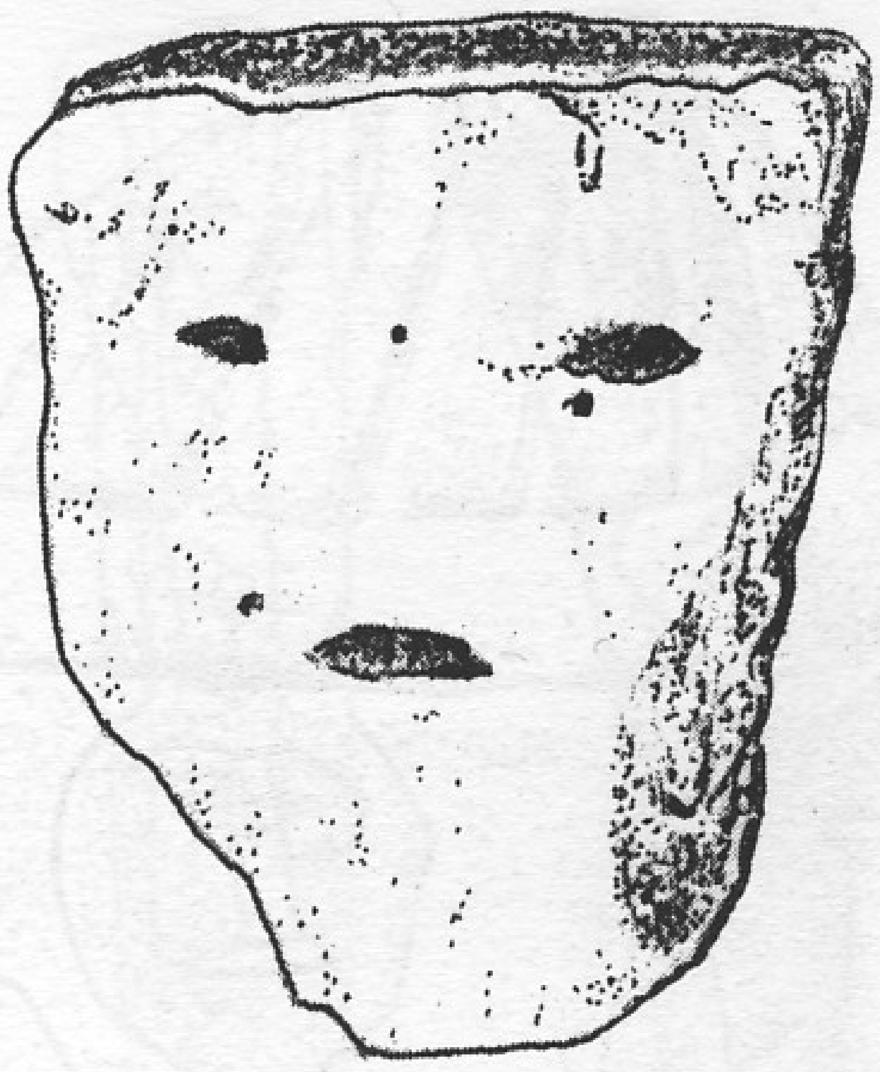

2

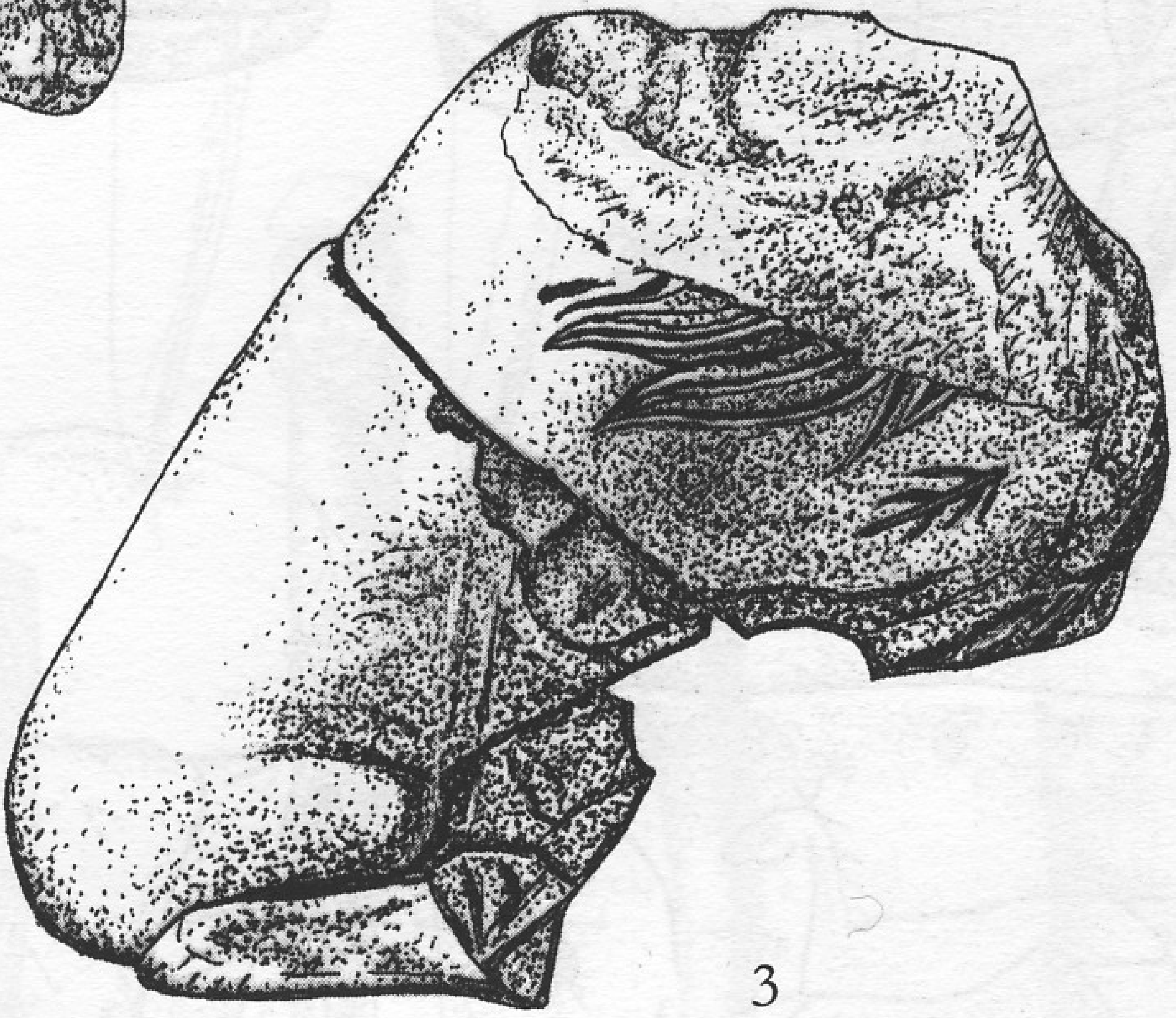

3

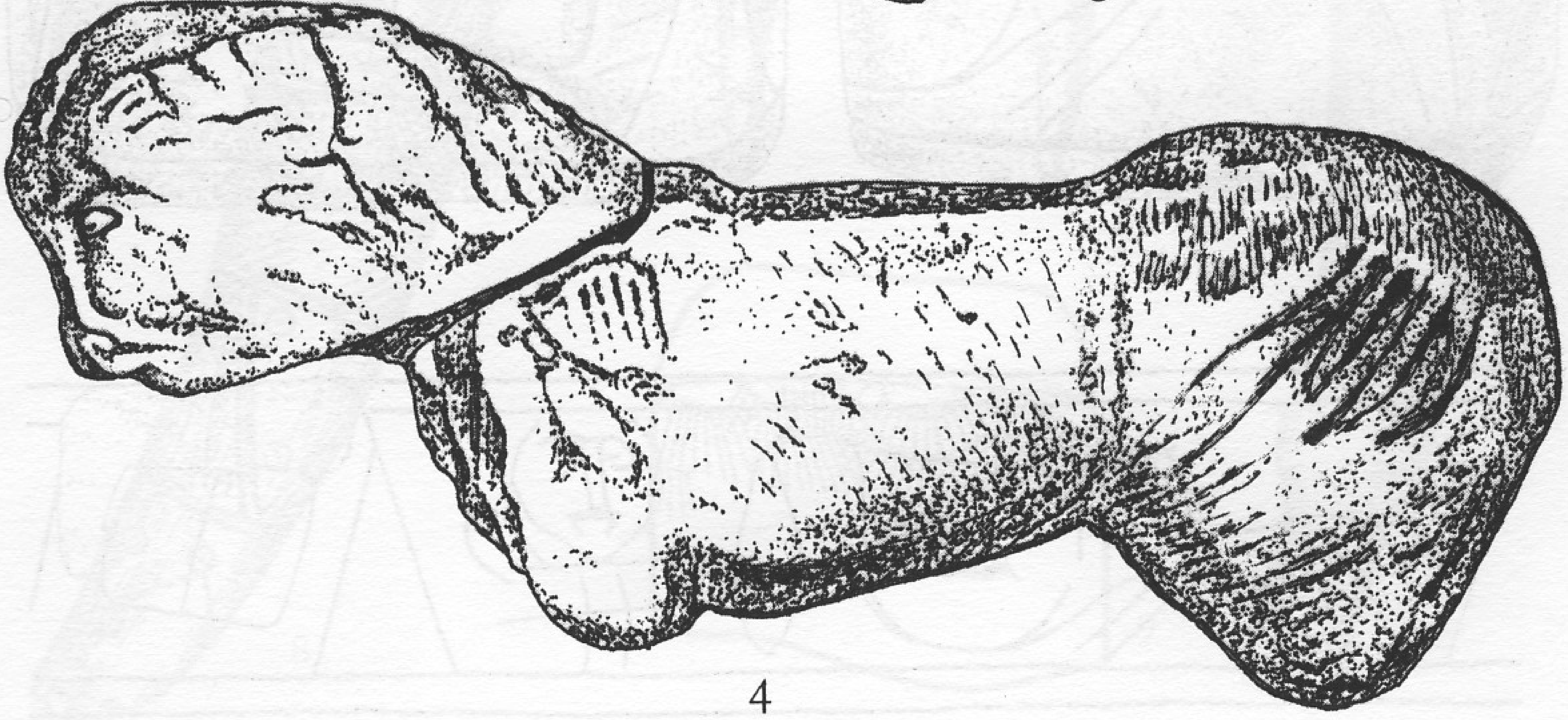

4

Табло CXXXII

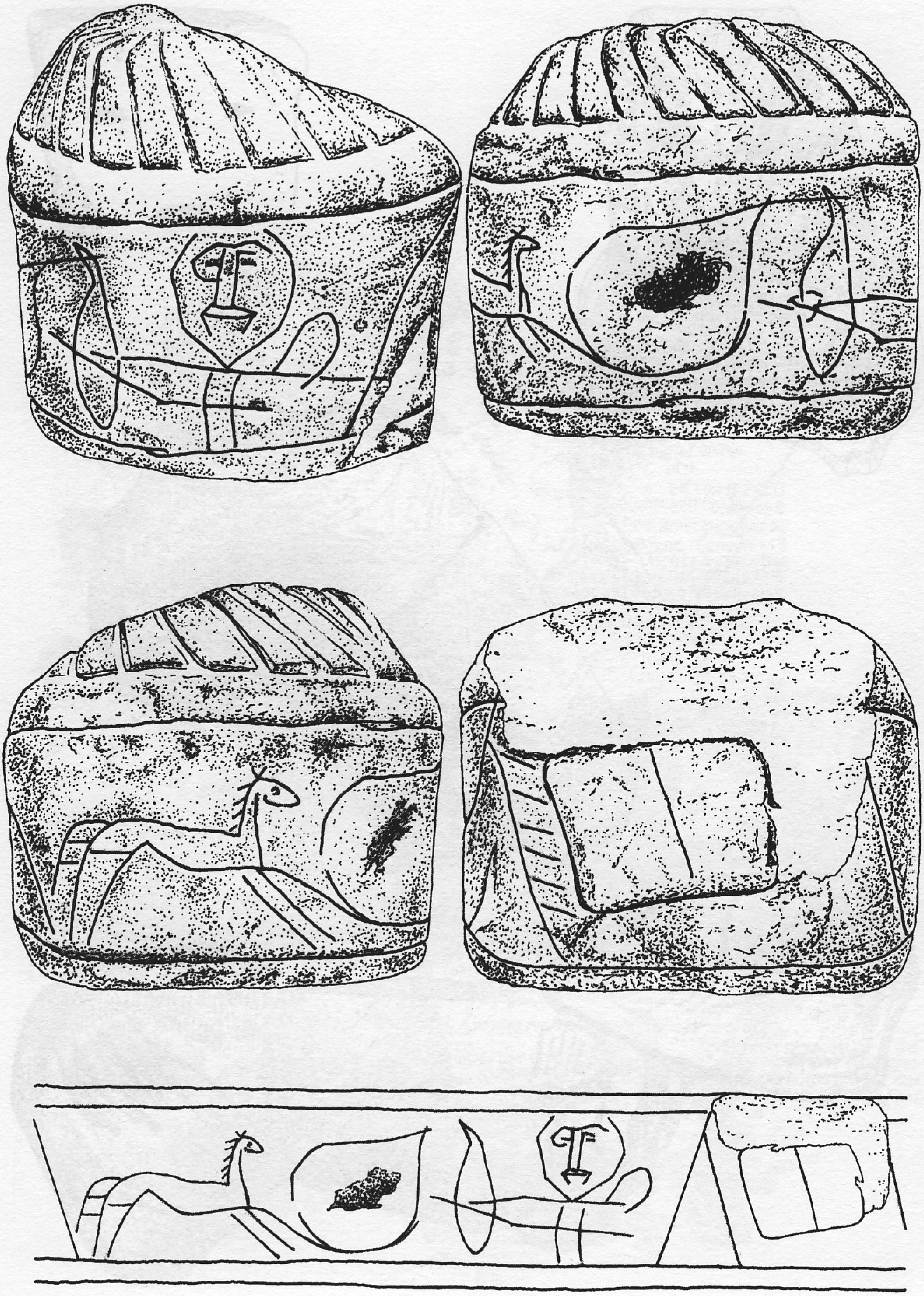

Табло CXXXIII

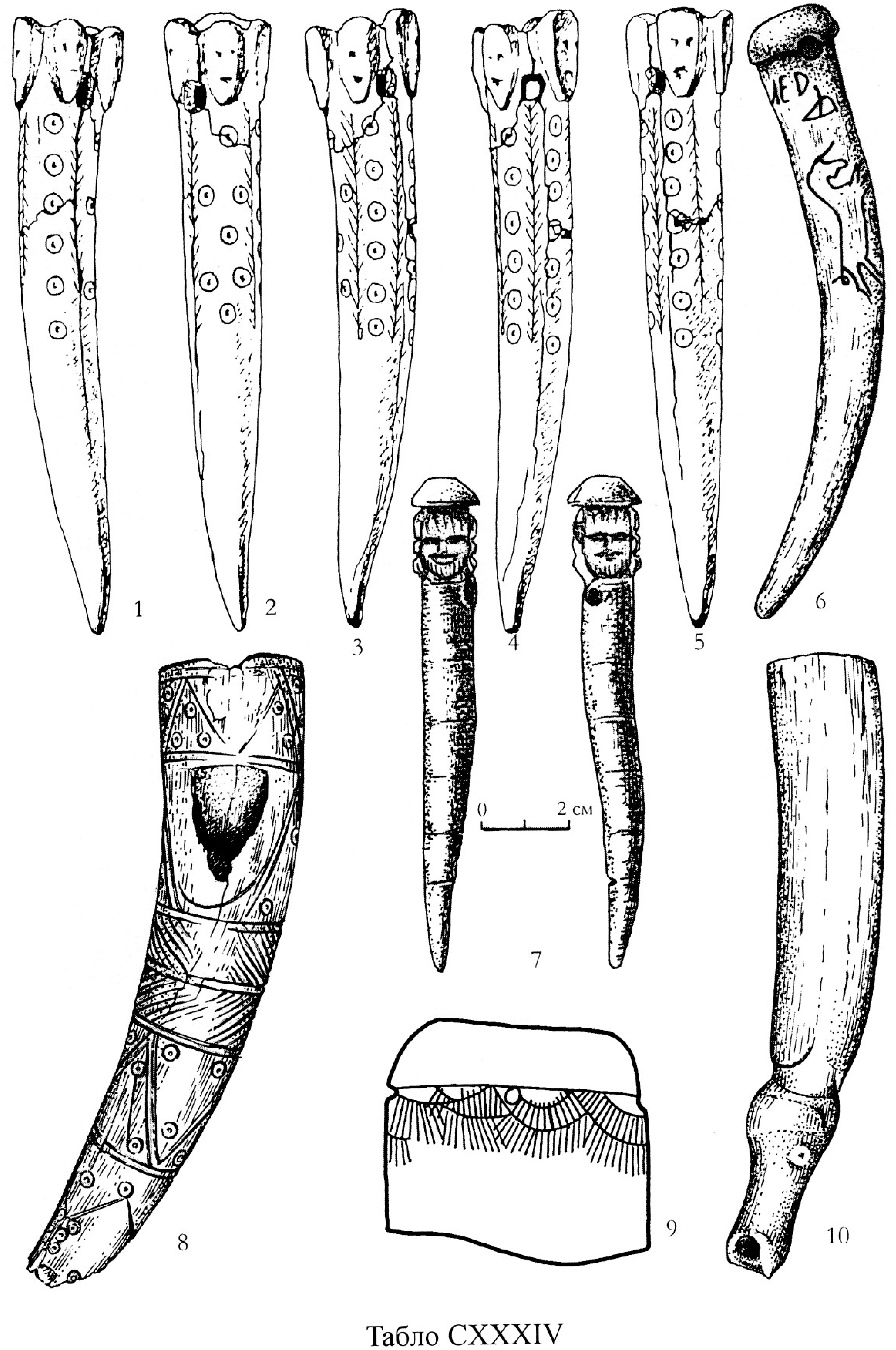

Табло CXXXIV

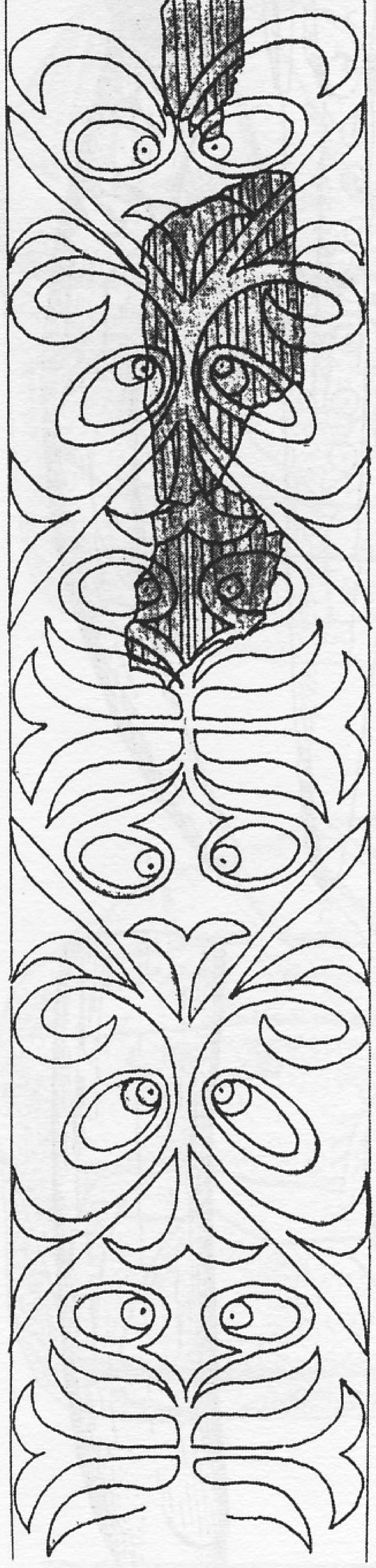

1

3

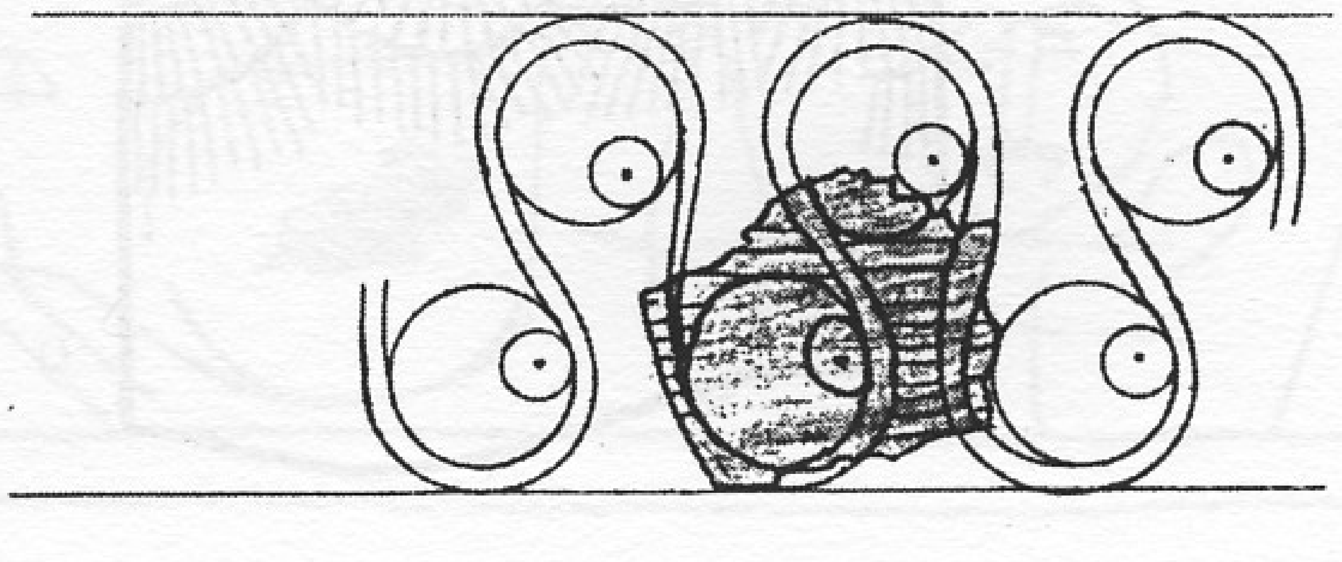

2

Табло LXXXV

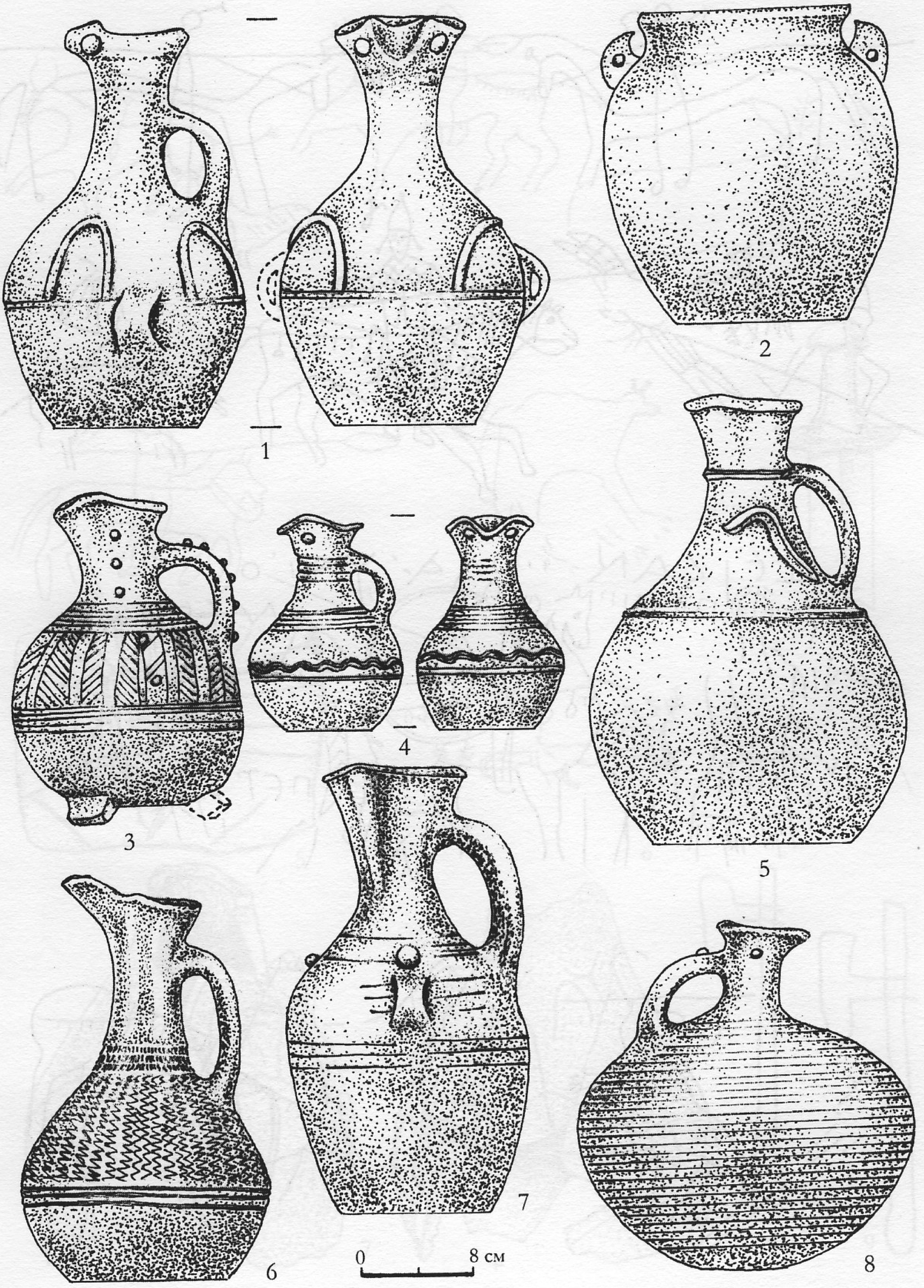

Табло CXXXVI

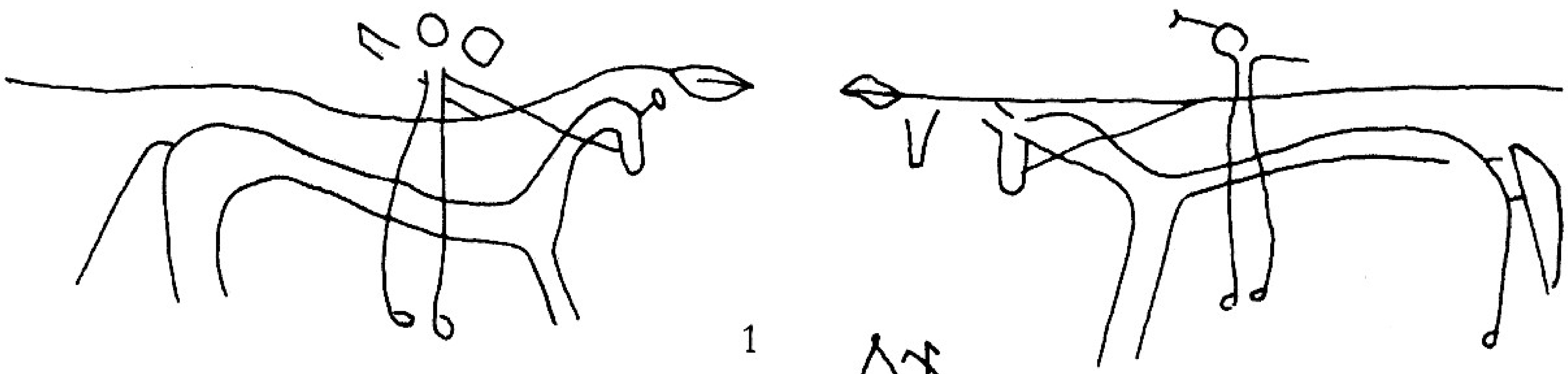

1

2

3

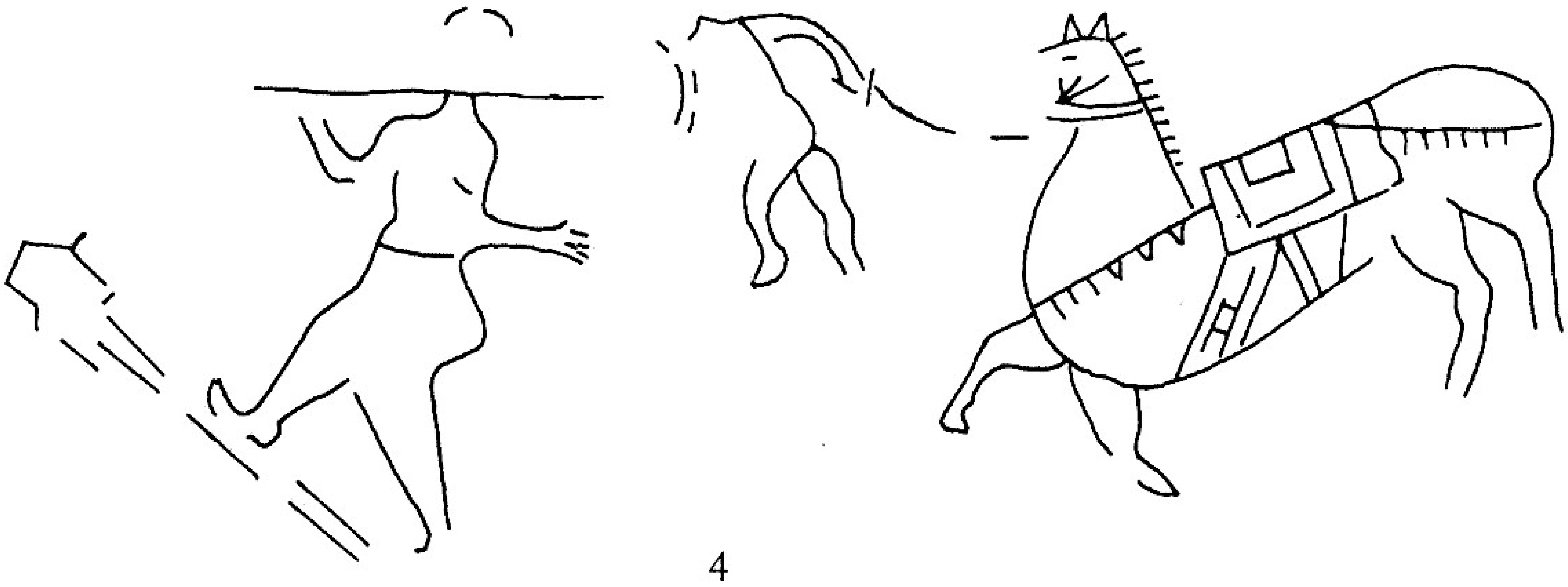

4

Табло CXXXVII

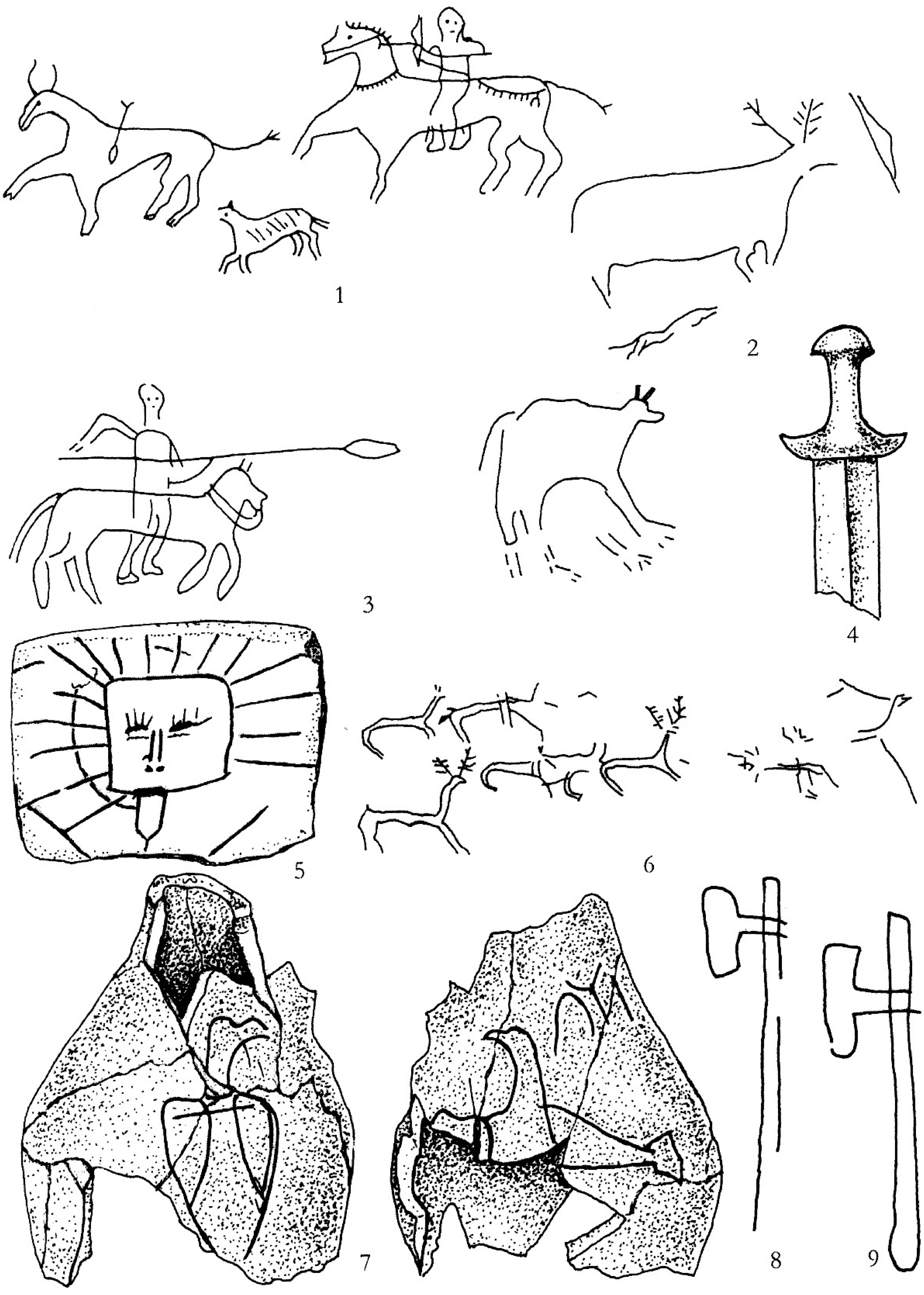

Табло CXXXVIII

Табло CXXXIX

Табло CXL

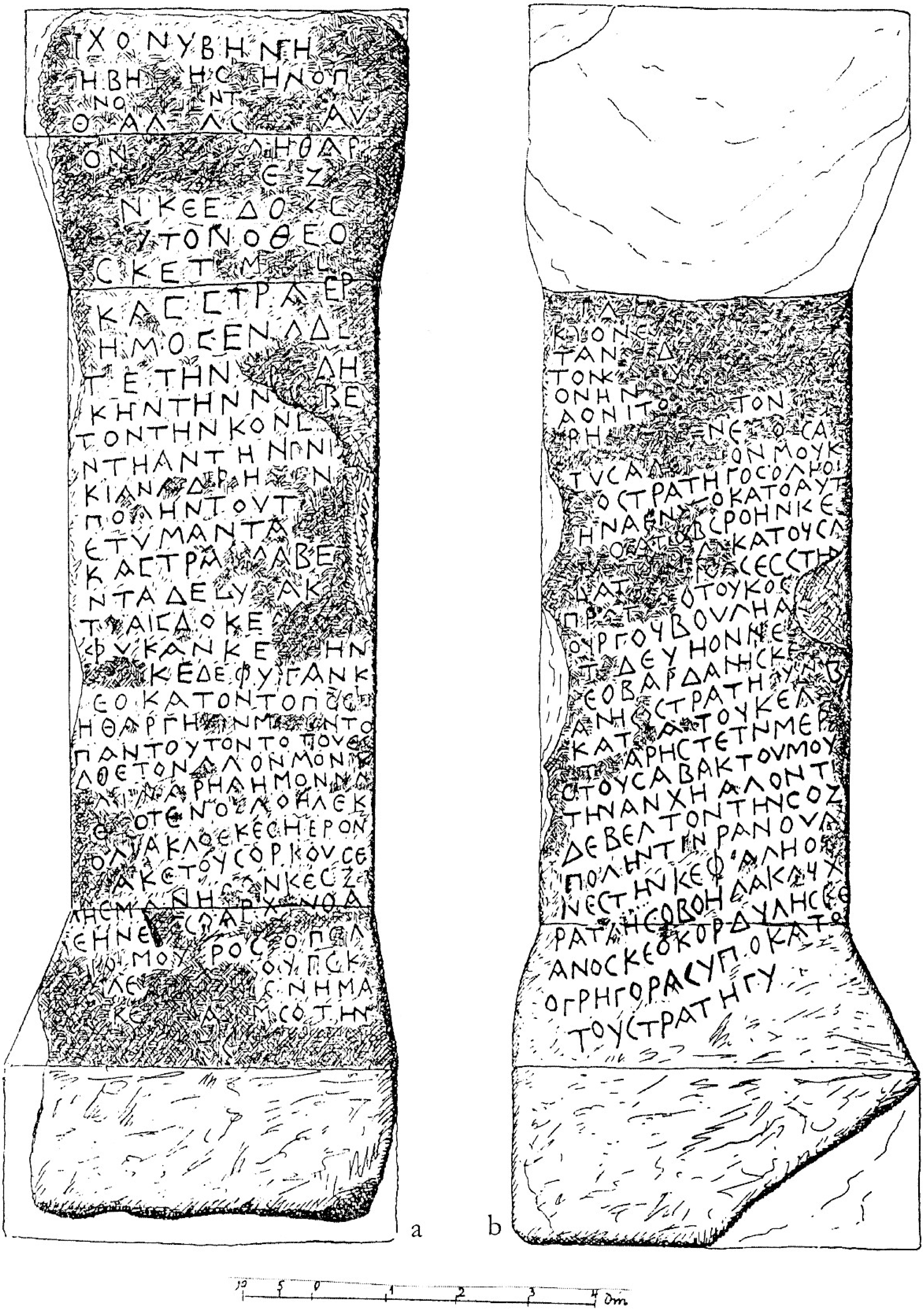

Табло CXLI

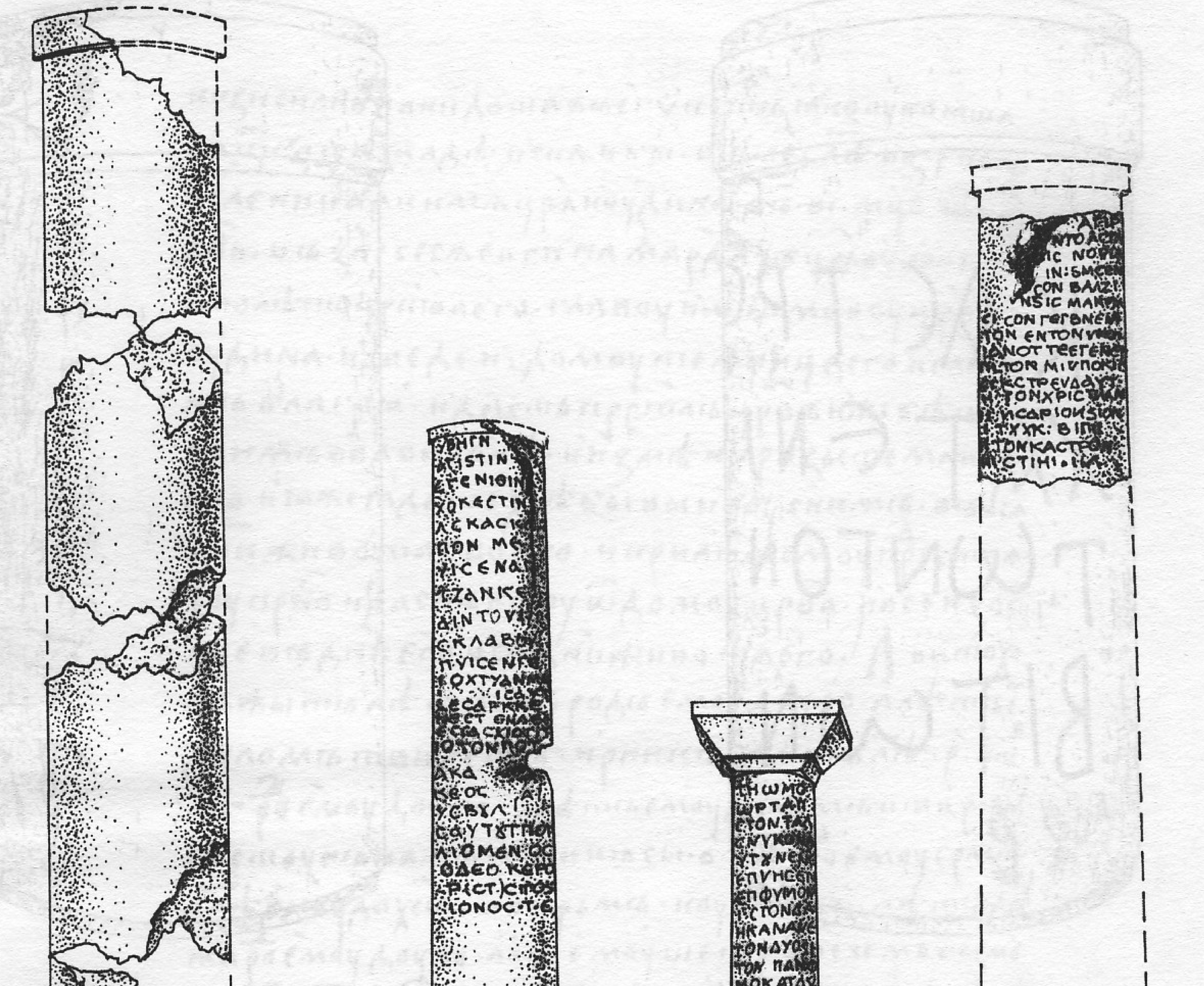

Табло CXLII

Табло CXLIII

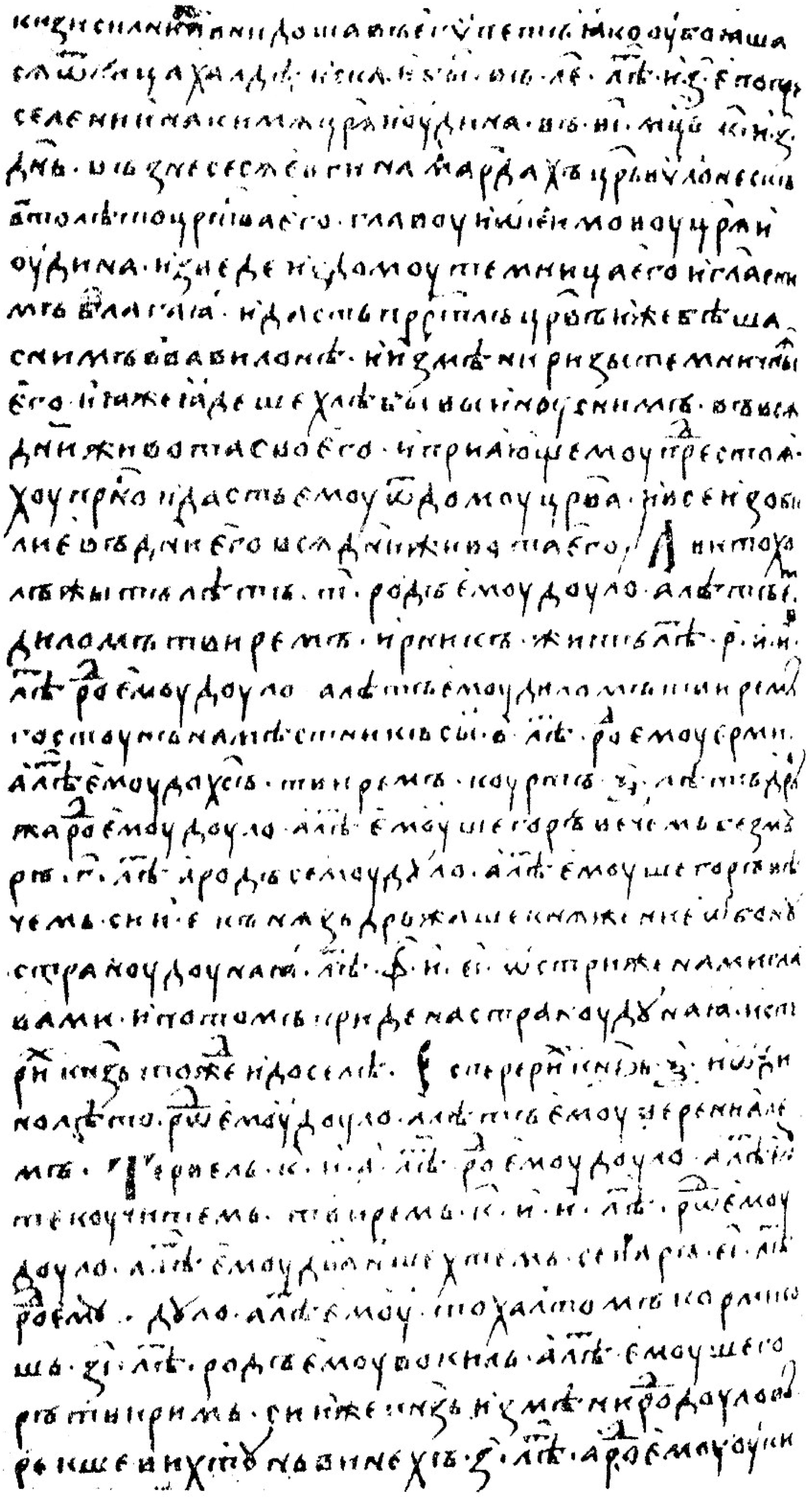

Табло CXLIV

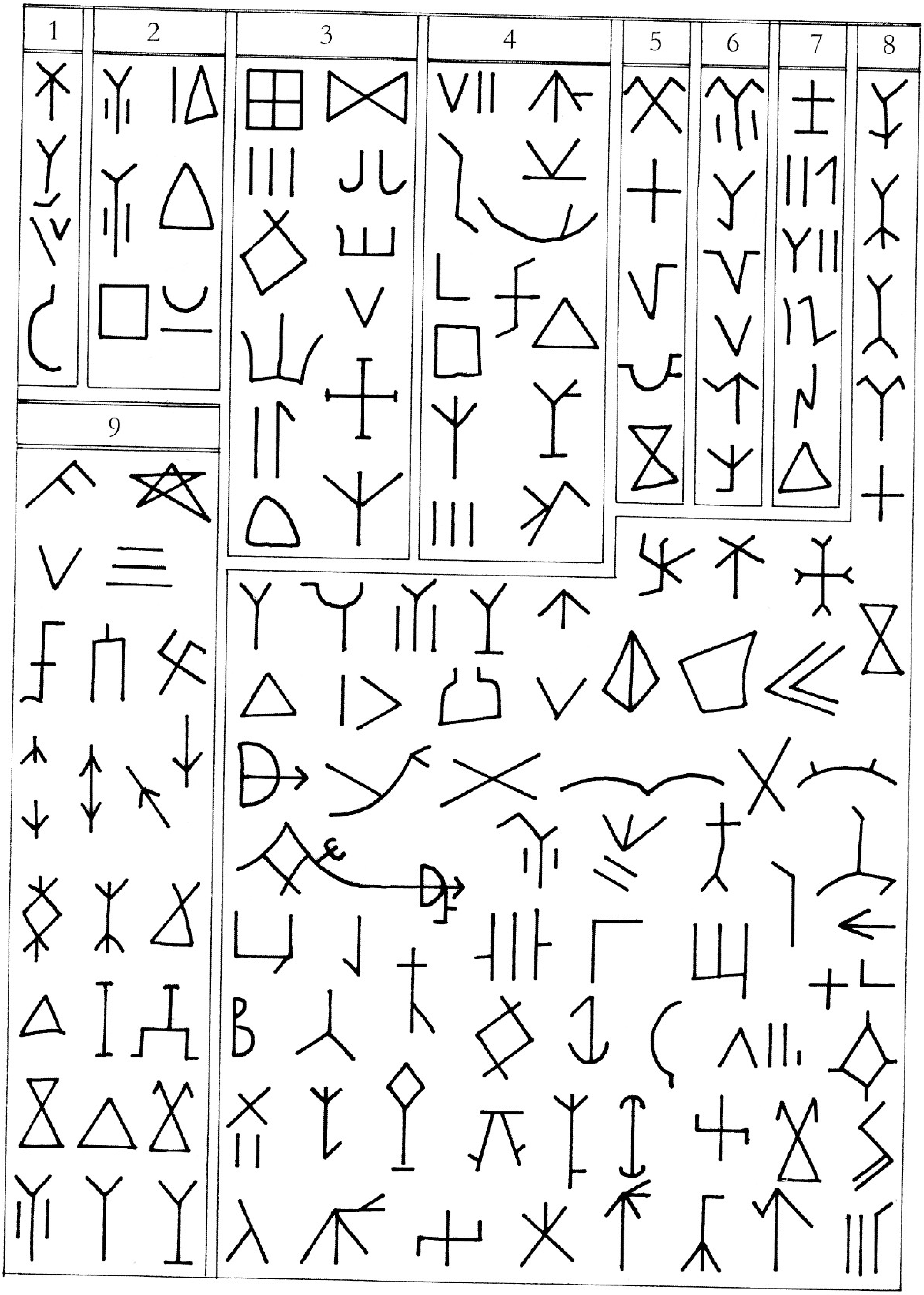

Табло CXLV

БЪЛГАРСКАТА ЕЗИЧЕСКА КУЛТУРА VII–IX ВЕК
Рашо Рашев

Превод на английския текст: Георги Илиев
Коректор: Елка Миленкова
Художествено оформление и предпечат:
„Класика и Стил" ООД
Печат: „Абагар" АД, В. Търново

София
2008

Независимо от немалкия брой автори и изследвания може да се каже, че липсва характеристика на българската култура от езическо време въз основа на **всички** групи източници. Тяхното обединяване позволява да се очертаят нейните основни дялове: материална, духовна, естетическа, обществена, стопанска. Това е основната задача на тази книга. Тя би могла да се нарече и етнография на българското езичество, ако тези дялове бяха представени с равностойни по количество и качество данни.

Заглавието е формулирано въз основа на убеждението, че паметниците от езическо време трябва да се схващат като единни и да се характеризират като български – проява на културата на българската езическа държава (ханство). Едва след това в отделни групи или елементи следва да се търсят конкретни етнически характеристики – прабългарски, славянски и други. Този подход се подкрепя и от факта, че основните форми на материалната култура и някои от материалните изрази на духовната култура – като се изключат некрополите с тяхната специфична погребална обредност – нямат изявена етническа характеристика. Представителните паметници на материалната култура и изкуството в аулите, често означавани като „прабългарски“, също не носят племенна етническа характеристика независимо от прякото участие на прабългарската аристокрация в тяхното създаване.

9 789543 270392

Цена 50.00 лв.